

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

Birinci Türkoloji Qurultayın
90 illik yubileyinə həsr olunmuş

MÜASİR TÜRKOLOGİYA:
DÜNƏN, BU GÜN VƏ SABAH
(problemlər və perspektivlər)

RESPUBLİKA ELMİ KONFRANSININ
M A T E R İ A L L A R I

28 dekabr 2016-cı il

“Elm və təhsil”

Bakı – 2016

KONFRANSIN TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Akad. A.M.Məhərrəmov	sədr, rektor
AMEA-nın müxbir üzvü, prof. A.H.Kazımsadə	sədr müavini, Elm və innovasiyalar üzrə prorektor
Prof. İ.N.Əliyeva	üzv, Tədrisin təşkili və təlim texnologiyaları üzrə prorektor
Prof. S.T.Hacıyev	üzv, Sosial məsələlər, tələbələrlə iş və ictimaiyyətlə əlaqələr üzrə prorektor
AMEA-nın müxbir üzvü, Prof. N.Q.Cəfərov	üzv, Atatürk Mərkəzinin müdiri
AMEA-nın müxbir üzvü, Prof. N.A.Paşayeva	üzv, kafedra müdiri
Fil.f.d. E.H.Məmmədov	üzv, Filologiya fakültəsinin dekanı
Dos. M.T.Vəliyev	üzv, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasının dosenti
Prof. T.H.Hüseynov	üzv, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasının professoru
Prof. S.Ə.Abdullayeva	üzv, kafedra müdiri
Prof. C.Q.Nağıyev	üzv, kafedra müdiri
Prof. A.C.Hacıyev	üzv, kafedra müdiri
Prof. H.A.Əsgərov	üzv, kafedra müdiri
Prof. L.H.Quliyeva	üzv, kafedra müdiri
Prof. M.M.Cəfərov	üzv, kafedra müdiri
Fil.ü.e.d. R.B.Əskərov	üzv, kafedra müdiri
Fil.ü.e.d. S.H.Orucova	üzv, kafedra müdiri
Dos. Ə.M.Paşayeva	üzv, kafedra müdiri
Dos. S.V.Abbasova	üzv, kafedra müdiri
Dos. A.Q.Abbasov	üzv, kafedra müdiri
Dos. B.İ.Hacıyev	üzv, kafedra müdiri
Dos. E.N.Fərəcullayeva	üzv, kafedra müdiri
Prof. E.İ.Əzizov	üzv, Türkologiya kafedrasının professoru
Prof. Ə.Ə.Rəcəbli	üzv, Ümumi dilçilik kafedrasının professoru
Dos. F.A.Şiriyev	üzv, HİK-in sədri
Dos. D.M.Qənbərov	üzv, Tələbə HİK-in sədri
Fil.ü.f.d. Ü.H.Hüseynova	məsul katib, böyük elmi işçi

© *Bakı Dövlət Universiteti, 2016*

I TÜRKOLOJİ QURULTAY – TÜRK XALQLARININ İNTEQRASIYASINDA YENİ MƏRHƏLƏ

ELÇİN MƏMMƏDOV

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı Dövlət Universiteti Filologiya fakültəsinin dekanı

TÜRK DÜNYASININ ŞANLI VƏ QANLI TARİXİ – I BAKI TÜRKOLOJİ QURULTAYI (1926)

Açar sözlər: *Türkoloji qurultay, Bakı, türk dünyası, dilçilik məsələləri, represiyası.*

Turkicology Congress is one of the noteworthy events that have laid the foundation for a new stage in the cultural integration of the Turkic peoples. At the Congress were adopted representing the great perspective of addressing the problems which have become the object of thorough discussions, developed the scientific and methodological principles of the transition to a new alphabet with the Latin alphabet.

Key words: *Turkicology Congress, Baku, Turkic peoples, language issues, repression*

1926-cı ilin 26 fevral - 6 mart tarixlərində respublikamızın paytaxtı Bakı şəhərində təşkil edilmiş I Türkoloji Qurultay XX əsrdə türk dünyasının, eyni zamanda, Azərbaycan xalqının elmi-mədəni və ictimai-siyasi həyatında baş vermiş ən əlamətdar hadisələrdən biridir.

Türk coğrafiyasının mədəni inteqrasiyasına yönəlmiş və olduqca mühüm bir mərhələnin əsasını qoymuş bu tarixi hadisə, birinci növbədə, öz mahiyyəti və çoxsaylı türk xalqları üçün bir sıra taleyüklü məsələlərin gündəmə gətirilməsi və sistemli şəkildə gerçəkləşdirilməsi baxımından müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

Məhz bu qurultayın tribunasında SSRİ ərazisində yaşayan türk xalqlarının dili, ədəbiyyatı, tarixi, əlifbası, etnoqrafiyası və mədəniyyəti ilə bağlı yaxın gələcək üçün düşünülmüş bir sıra əhəmiyyətli qərarlar qəbul edilmiş, latın qrafikalı əlifbaya keçidin elmi-metodik prinsipləri ətraflı şəkildə işlənib hazırlanmışdır.

Qurultaya müxtəlif ölkələrdən 131 nəfər nümayəndə qatılmış, 17 iclas keçirilmiş, türklərin, bütövlükdə Türk coğrafiyasının dili və tarixinə, etnogenezisi və etnoqrafiyasına, ədəbiyyatı və mədəniyyətinə dair 38 məruzə dinlənilmişdir. İclasda Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri Səməd Ağamalıoğlu sədrlik etmiş, qurultayın Rəyasət Heyətinə aşağıdakı şəxslər seçilmişdir: Səməd Ağamalıoğlu, Ruhulla Axundov, Həbib Cəbiyev, tanınmış şərqsünas-tarixçi alim akademik Bartold, akademik Oldenburq, Avropa alimlərinin nümayəndəsi professor Mensel, RSFSR Xalq Maarif Nazirliyindən Naqovitsin, professor Bəkir Çobanzadə, professor Samoyloviç, Qazaxıstandan Bəytursun, Yakutiyaadan Barahov, Şərqsünaslıq Assosiasiyasından Borozdin və Pavloviç, Tatarıstandan Qəlincan İbrahimov, Başqırdıstandan İdelquzin, Türkiyədən Fuad Köprülüzadə, Dağıstandan Qorqmasov, Özbəkistandan Nahamov, Qırğızıstandan Tunstanov, Türkmənıstandan Berdiyev, Krimdən Akçökraklı, Şimali Qafqazdan Əliyev Umar. Bundan əlavə Azərbaycan nümayəndə heyəti və digər respublikalar adından Əli bəy Hüseynzadə, Banq, Mustafa Quliyev, akademik Marr, Lunaçarski və Tomsen qurultayın Rəyasət Heyətinə fəxri üzv seçilmişlər.

Qurultayın açılışında T.Mensel bu mötəbər tədbirin tanınmış türkoloq V.Radlovun şərəfinə həsr olunmasını təklif etmişdi. Bu təklif S.Ağamalıoğlu tərəfindən qəbul edilmiş, ancaq bunu diqqətə alan iştirakçılar V.Radlovla yanaşı İ.Qaspıralının da adının əlavə olunmasını istəmişdilər. Beləliklə, qurultay iki böyük insanın - türk xalqlarının tarixində əvəzsiz xidmətləri olan, görkəmli kırım-tatar ziyalısı İsmayıl bəy Qaspıralının və Orxon-Yenisey abidələrinin ilk tədqiqatçısı V.Radlovun şərəfinə həsr edilmişdi.

Qurultaydakı bir çox məruzələr aktuallığı və problematikliyi ilə daha çox diqqət çəkirdi: B.Çobanzadənin "Türk ləhcələrinin yaxın qohumluğu" və "Elmi terminologiyanın sistemi", F.Köprülüzadənin "Türk xalqlarında ədəbi dilin inkişafı", H.Zeynallının "Türk dillərində elmi terminologiya sistemi haqqında", V.V.Bartoldun "Türk xalqlarının tarixinin müasir vəziyyəti və öyrənilməsinin yaxın vəzifələri", S.Y.Malovun "Qədim türk dillərinin öyrənilməsinin müasir vəziyyəti və perspektivləri", A.N.Samoyloviçin "Türk dillərinin öyrənilməsinin müasir vəziyyəti və yaxın vəzifələri", S.F.Oldenburqun "Türk xalqları arasında ölkəşünaslıq işlərinin metodları", A.A.Müllerin "Türk xalqlarının təsviri sənəti haqqında", T.Menselin "Balkan türkləri ədəbiyyatının öyrənilməsinin yekunları və perspektivləri", Fərhad Ağazadənin "Türk dillərində düzgün yazı", N.F.Yakovlevin "Türk millətlərinin sosial və mədəni şəraitləri ilə bağlı əlifba

sisteminin qurulması problemləri”, C.Məmmədzaadənin “Türk xalqlarının əlifba sistemləri haqqında”, Kemanovun “Türk dillərinin tədrisi metodikasının əsasları”, N.N.Poppenin “Türk dilləri ilə altay dillərinin qarşılıqlı qohumluğu məsələsinin tarixi və müasir vəziyyəti” adlı məqalələrində olduqca ciddi və vacib məsələlərə toxunulmuşdur.

Qurultaydakı məruzələr içərisində həm də diqqət çəkən erməni dilçisi R.Açaryanın “Türk və erməni dillərinin qarşılıqlı təsiri” mövzusunda çıxışı idi ki, burada müəllif türk dilinin tarix boyunca ermənicəyə dilin bütün səviyyələri üzrə təsirini aydın faktlarla izah etməyə çalışmışdır. Məqalənin mahiyyətində “qədim ermənicədən (qrabardan) yeni ermənicəyə (aşqrabara) keçdin əsas səbəbi və dil stimulu türkcədir” ideyası dayanır. Obyektivliyi ilə seçilən bu məruzəni yaşadığımız günlərdə separatçı ermənilərin millətçi ideologiyasına qarşı güclü elmi arqument kimi göz önündə tutmalıyıq. Qeyd edək ki, sözügedən çıxışçı həmin Açaryan (sonralar o, “Dilaçar” kimi tanınıb – E.M.) idi ki, Mustafa Kamal Atatürk də böyük etimad göstərərək, Türk Dil Qurumunun yaradılmasını ona həvalə etmişdi.

I Türkoloji Qurultayda türkologiyanın yeddi böyük problemi üzrə müzakirələr aparılmış və müvafiq qərarlar qəbul edilmişdi:

1. Əlifba məsələsi; 2. İmla-orfoqrafiya problemi; 3. Termin məsələsi; 4. Tədris-metodika məsələsi; 5. Qohum və qonşu dillərin qarşılıqlı əlaqəsi və interferensiya problemləri; 6. Türk dillərinin ədəbi dil problemləri, o cümlədən, ortaq ədəbi dil məsələsi; 7. Ulu dil nəzəriyyəsi və türk dillərinin tarixi problemləri.

Tanınmış türkiyəli alim, uzun müddət Türk Dil Qurumuna rəhbərlik etmiş prof. Şükrü Halük Akalın yazır: “Geniş mənada türklərlə bağlı araşdırmaları, dar mənada isə türk dili ilə bağlı aparılan tədqiqatları özünün əsas mövzusunda çevirən türkologiyanın tarixində, əlbəttə, bir çox qurultay, konqres və toplantılar təşkil edilmişdir. Ancaq bunlardan heç biri 1926-cı il 26 fevral – 6 mart tarixlərində Azərbaycan SSR-nin paytaxtı Bakıda keçirilmiş I Türkoloji Qurultay qədər təsir gücünə malik, möhtəşəm və bütün türk xalqlarının, eyni zamanda qurultay iştirakçılarının da taleyini dəyişdirəcək səviyyədə və çərçivədə olmamışdır” (4).

Türkologiya tarixində “Bakı Qurultayı” adı ilə tanınan Birinci Türkoloji Qurultayın əhəmiyyəti yalnız məruzələrdə qoyulan problemlərlə ölçülür. Bütün Türk dünyasında ortaq əlifba, ortaq yazı, ortaq termin və nəhayət, ortaq dil məsələsinə yönələn çıxışların edildiyi, müzakirələrin aparıldığı qurultay öz iştirakçılarının da taleyinə mühüm təsir göstərmişdir. Belə ki, ana dilini mükəmməl şəkildə ifadə edəcək əlifba, imla, metodika, o cümlədən bir çox vacib məsələləri müzakirən edən görkəmli alimlər qurultaydan bir müddət sonra səbəbsiz təhdidlərə, haqsız təqiblərə, amansız işgəncələrə məruz qaldı, ölümə və sürgünə məhkum edildilər. Təkcə bu faktı qeyd etmək kifayətdir ki, qurultaya Azərbaycandan qatılan iştirakçılardan yalnız bir neçəsi Stalinin repressiya dönmündən əvvəl öz əxali ilə ölmüşdür, qalan bütün iştirakçılar totalitar rejimin qurbanı olmuşdur.

1930-cu illərdən sonra qurultayın materialları məxfi sənəd kimi arxivlərdə gizli saxlanılmışdır. Burada qəbul olunmuş qərarları antisovet düşüncəsi kimi təqdim edən imperiya rəhbərliyi qurultay iştirakçılarını da xalq düşməni elan etmişdi. Ona görə də bu tarixi hadisə haqqında uzun müddət bəhs edilməmiş, haqqında araşdırmalar aparılmamış, iştirakçıların taleyi isə uzun müddət qaranlıq qalmışdır.

1950-ci illərin ortalarından başlayaraq, Stalinin ölümündən sonra repressiya qurbanlarına bəraət verilmiş, onların ünvanına yaxılan qara ləkə üzrlərindən silinmişdir. Ancaq təəsüflər olsun ki, artıq bu bəraət əhəmiyyətsiz idi: çünki məhv edilmiş onlarla canlı xəzinəmizi, bir sözlə, bütün itirdiklərimizi geri qaytarmaq mümkün deyildi.

SSRİ-nin süqutundan sonra 1990-cı illərin əvvəllərindən etibarən Türk dövlətləri arasında əlaqələrin genişlənməsi tarixi gerçəklərin üzə çıxarılmasına böyük təkan verdi. Tariximizin xüsusi səhifəsinə çevrilmiş I Türkoloji qurultayla bağlı faktların araşdırılması elm ictimaiyyətinin ixtiyarına verildi. Nəticədə, türkologiyada, o cümlədən Azərbaycan filologiyasında bu tarixi hadisə haqqında ciddi və sanballı araşdırmalar aparıldı, bu tarixi hadisənin təfərrüatları haqqında ictimaiyyətə ətraflı məlumat verildi.

I Türkoloji Qurultaya qatılan türkoloqların başına gətirilmiş terror bəşəriyyətin elm və mədəniyyət tarixinin qanlı səhifəsi olmasına baxmayaraq, nədənsə dünya bu ürək ağrından, acı dolu hadisəyə səssiz və laqeyd yanaşmışdır. SSRİ türkoloqlarının soyqırımı adlandırılan bu hadisə haqqında professor Ahmet Buranın “Kurşunlanan Türkoloji” (2007) adlı kitabı üzərində dayanmaq istərdik. Biz bu əsərin adını həm də ona görə xüsusilə qeyd edirik ki, müəllif kitabını belə adlandırmasının səbəbini izah edərkən çox ciddi nüanslara toxunmuşdur: “Sovetlər Birliyinin dağılmasından sonra repressiya qurbanları haqqında xeyli sayda kitab nəşr olunub. “Repressirovannaya Turkologiya” adlı kitabdan ilham alaraq bu mövzuda yazılmış kitabları və məqalələri toplamağa başladım və gördüm ki, **haqiqətən böyük bir məsuliyyət altındayam.** Müxtəlif türk xalqlarına aid minlərlə ziyalı “Türkçü, Turançı, xalq düşməni” adıyla günahlandırılaraq sürgünə göndərilmiş, sıxışdırılmış, həbs edilmiş və güllələnərək öldürülmüşdür.

Söhbət türklərdən gedirsə, beynəlxalq hüququn, ədalət və insan haqlarının heç bir işə yaramadığını bildirdim. Elə bu andaca ağıma İ.Qaspiralının sözləri gəldi: **“Millətə xidmət etmək istəyirsənsə, əlindən gələnin işdən başla...”** Bəli, bunları yazmaq əlimdən gələ bilər və mən müxtəlif qaynaqlarda yer almış və ictimaiyyətin ətrafı bilmədiyi bu hadisələrdən yazmağa başladım.

Bu çalışma vasitəsilə tələbələr illərimdən bəri adlarını, ya da bir neçə əsərini bildiyim Samoyloviç, Polivanov, Xocayev, Çobanzadə, Cumabayev, Baytursunov və başqa dilçi-türkoloqların cəzalandırıldığını və ümumən güllələnərək öldürüldüyünü öyrəncə çox pis oldum. Əlbəttə, öldürülənlər burada saydıqlarımızla bitmir. Öldürülən bu şair, yazar, fikir və dövlət adamları Türk dünyasının fikir və ideya öndərləri idi. **Onlar Türk toplumuna yol göstərəcək, Türk dilini araşdıracaq və türklüyün işıqlanmasını gerçəkləşdirəcəkdilər. Onları yox etmək, Türk millətinin yolunu aydınladacaq işıqdan məhrum etmək deməkdir.** Onlar sadəcə bir can deyil, bir millət deməkdir... **Onun görə də bu kitabın adını “Kurşunlanan Türkoloji” qoydum”** (6, s. 4).

A.Buranın yazdığı sətirlərdən də görürük ki, I Türkoloji Qurultay bizim şanlı tariximiz olduğu qədər, həm də qanlı tariximizdir. Bır sıra milli məsələlər kimi bu tarixi hadisəni də təfərrüatı ilə araşdırmaq və ictimaiyyətə düzgün tədqim etmək zərurətini hər zaman diqqətdə saxlamalıyıq.

Azərbaycanın müstəqillik əldə etməsindən və ulu öndər Heydər Əliyevin ölkəmizə ikinci dəfə rəhbərlik etməyə başlamasından sonra milli mədəniyyətimizin, tariximizin, ana dilimizin və ədəbiyyatımızın qorunması və təbliği istiqamətində mühüm addımlar atıldı, tarixi sənədlər imzalandı və tədbirlər həyata keçirildi.

İ.Qaspiralının da dediyi kimi: **“Millətə xidmət etmək istəyirsənsə, əlindən gələnin işdən başla”.** Məhz ümummilli liderin rəhbərlik etdiyi dövəndə I Bakı Türkoloji Qurultayına dövlət səviyyəsində hüquqi qiymət verildi. 2005-ci ilin noyabr ayının 5-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev həmin tarixi hadisənin 80 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında sərəncam imzaladı. Həmin sərəncama uyğun olaraq 2006-cı ildə Bakıda I Türkoloji Qurultayın 80 illik yubileyinə həsr olunmuş beynəlxalq konfrans keçirildi.

İki il öncə, yəni 2014-cü il dekabrın 19-da Azərbaycan Alimlərinin I Qurultayında görkəmli türkoloq, akademik Tofiq Hacıyev II Türkoloji Qurultayın 2016-cı ildə Bakıda keçirilməsini təklif etmişdi. T.Hacıyev Azərbaycan Alimlərinin Birinci Qurultayındakı çıxışında demişdir: **“İlk Türkoloji Qurultay XX əsrin əvvəllərində keçirilib. Bu qurultayın yenidən keçirilməsi vacibdir. Sovet dövründəki antimilli qüvvələr hələ də tükənməyib, onlar bu gün də milli tariximizə zərbə vurmaqda davam edir. Belə qüvvələrə qarşı mübarizəni davam etdirmək zəruridir. Ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycan yazılı ədəbiyyatı ilə bağlı verdiyi tapşırıqlar, bu istiqamətdə imzalanan fərmanlar bəzi mübahisəli məqamlara son qoyulmasında mühüm rol oynayıb. Türkiyənin dədə qorqudsünəsləri deyirdilər ki, Dədə Qorqudun tarixi 16-cı əsrdən o yana getmir. Ancaq Heydər Əliyev “Kitabi-Dədə Qorqud”un 1300 illiyinin keçirilməsi ilə bağlı fərman verdi və bu yubiley keçirildi. Bununla bağlı bir çox tədqiqatlar aparıldı, kitablar nəşr edildi. UNESCO da bunu qəbul etdi və bununla da Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının tarixinin 7-ci əsrə gedib çıxdığı öz təsdiqini tapdı”** (2).

Mərhum alimimizə ömür vəfa etməsə də, 2016-cı ilin əvvəllərində onun bu arzusunu gerçəkləşdirən mühüm sənəd imzalandı. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev I Türkoloji Qurultayın 90 illik yubileyinin dövlət səviyyəsində keçirilməsini təmin etmək məqsədilə 18 fevral 2016-cı ildə sərəncam verdi. Sərəncamda deyildiyi kimi, XX yüzilliyin sonlarına doğru Azərbaycan Respublikasının öz dövlət müstəqilliyini bərpa etməsi ilə Azərbaycan dilinin rəsmi dövlət dili statusu qəti surətdə təsbit edildi və Türkoloji Qurultay tərəfindən vaxtilə irəli sürülmüş qərar və tövsiyələrin müasir şəraitdə uğurla həyata keçirilməsi üçün əlverişli zəmin yarandı. Sərəncamda xüsusi olaraq vurğulanır ki, qurultaydan bəri ötən dövr, ilk növbədə, türkologiyaya dair araşdırmalar sahəsində yeni konsepsiyaların formalaşdırılması, Azərbaycanın dünya miqyasında aparılan türkoloji araşdırmaların nüfuzlu mərkəzlərindən biri kimi tanınması və türk xalqlarının mədəni-mənəvi birliyinin nəzəri-elmi bünövrəsinin yaradılması ilə əlamətdardır. Qazanılan nailiyyətlər eyni zamanda Qurultayın təşkili işinə töhfələr vermiş və az müddət sonra günahsız repressiya qurbanları olmuş görkəmli türkoloq alimlərin xatirəsinə ehtiramın ifadəsidir (5).

I Türkoloji Qurultayın 90 illik yubileyini böyük təntənə ilə qeyd edən Bakı Dövlət Universiteti Şərqi ilk ali təhsil müəssəsi kimi bu 90 il ərzində qurultayın gündəliyində yer almış və yarımçıq qalmış məsələlərin həll olunmasında böyük işlər görmüşdür. Azərbaycan filologiyasının flaqmanı olan Universitetin Filologiya fakültəsi türkologiyanın inkafına böyük töhfələr verən M.Şirəliyev, M.Hüseynzadə, Ə.Dəmirçizadə, F.Zeynalov, S.Cəfərov, Ə.Abdullayev, S.Əlizadə, H.Mirzəzadə, Y.Seyidov, A.Axundov, T.Hacıyev, Ə.Rəcəbli, N.Cəfərov... kimi görkəmli elm xadimləri yetişdirmiş və bu alimlər qurultaydakı sələflərinin amallarını uğurla davam etdirmişlər.

Ədəbiyyat

1. 1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayı (stenoqram materialları, bibliografiya və foto-sənədlər). Bakı: Çinar-Çap, 2006
2. II Bakı Türkoloji Qurultayının yenidən keçirilməsi təklif edilir / <http://news.milli.az/politics/314773.html>
3. Azərbaycan dilçiliyi müntəxəbatı. I cild. Bakı: “Abis Alarco”, 2013

4. Akalın Ş.H. 1926 Bakü Birinci Türkoloji Kurultayının 90. Yılı Dolayısıyla / <http://www.akalin.gen.tr>
5. Birinci Türkoloji Qurultayın 90 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı (18 fevral 2016-cı il) / <http://www.president.az>
6. Buran A. Kurşunlanan Türkoloji. Elazığ: Manas Yayıncılık, 2007
7. Çobanov M. I Türkoloji Qurultay və türk dillərinin müasir problemləri. Bakı: AzAtam, 2006
8. Ələkbərov F. Azərbaycanda 90 il öncə Türkoloji Qurultayın keçirilməsinin əsl mahiyyəti haqqında / "Türkologiya" jurnalı. Bakı, 2016, №1, s. 100-111.
9. Türkoloji araşdırmalar -1 (monoqrafik tədqiqatlar toplusu). Bakı: Elm və təhsil, 2015

ELBRUS ƏZİZOV

*Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Bakı Dövlət Universiteti*

I TÜRKOLÖJİ QURULTAYDA TÜRK DİLLƏRİNİN TARİXİ VƏ İNKİŞAFI MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: *Birinci Türkoloji qurultay, türkologiyanın tarixi, Altay dilləri problemi, türk dillərinin yaxın qohumluğu, qədim türk dilləri, ədəbi dilin inkişafı, türk dillərinin tədqiqinin əsas istiqamətləri*

Turkic languages' history and development questions on the first Turkological congress

Among the language questions discussed on spent in 1926 in Baku the first Turkological congress, the special place is occupied with the theoretical questions connected with history and development of Turkic languages. The statement of these questions has been partially reflected in V.V.Bartold's report, and most widely opened in B.Chobanzadeh, N.N.Poppe, A.N.Samoylovich, N.I.Ashmarin and M.F.Kepruluzadeh performances. In the article the opinions expressed at congress and reasons concerning an origin of the Chuvash language and its position among Turkic languages, the phenomena rotasizm and lamdahizm in Turkic and Mongolian languages, a question on relationship of the Altay languages, close relationship of Turkic languages, ancient Turkic languages, development of a literary language of the Turkic people, directions of studying of Turkic languages and their dialects are investigated.

Key words: *the 1st Turkological congress, history of Turkology, a problem of the Altay languages, close relationship of Turkic languages, ancient Turkic languages, literary language development, the basic directions of research of Turkic languages.*

1926-cı ilin 26 fevral - 6 mart günlərində Bakıda keçirilmiş Birinci Türkoloji qurultay türk xalqlarının həyatında iz qoyan, bütün türk xalqlarının elmi və mədəni inkişafı üçün perspektiv əhəmiyyət daşıyan mühüm bir hadisə oldu. Stenoqrafik hesabatın titullar sahəsində qurultayın sonuncu günü kimi 5 mart göstərilərsə də, qurultay öz işini martın 6-da da davam etdirmiş, 16-cı və 17-ci iclaslar məhz həmin gün keçirilmişdir. Qurultayın açılışında 6 nəfər – Əli bəy Hüseynzadə, V.Banq, Mustafa Quliyev, N.Y.Marr, A.V.Lunaçarski və V.Tomsen rəyasət heyətinin fəxri üzvlüyünə seçildi. Bundan başqa, qurultayın adından bir sıra təşkilatlara və şəxslərə, o cümlədən türk dillərinin Orxon kitabələrini ilk dəfə oxumuş, onların türk xalqlarının yazılı abidəsi olduğunu sübut etmiş görkəmli Danimarka alimi Vilhelm Tomsenə təbrik teleqramlarının göndərilməsi də qərara alınır. 131 nəfər nümayəndənin iştirak etdiyi I Türkoloji qurultayda 9 gün ərzində 17 iclas keçirilmiş, türk xalqlarının tarix, etnoqrafiya, dil, ədəbiyyat və mədəniyyət məsələlərini əhatə edən həm nəzəri, həm də əməli xarakterdə olan çoxlu məsələlər geniş müzakirə edilmişdir [1; 2]. Qurultayda müzakirə edilən məsələlər içərisində dil məsələləri daha çox idi: türk dillərinin yaxın qohumluğu məsələsi; Altay dillərinin qohumluğu məsələsi; qədim türk dillərinin öyrənilməsi məsələsi; türkologiyanın tarixi və müasir vəziyyəti məsələsi; orfoqrafiya məsələsi; terminologiya məsələsi; əlifba məsələsi; türk xalqlarında ədəbi dilin inkişafı məsələsi; dilin tədrisi metodikası məsələsi.

I Türkoloji qurultayda müzakirə edilən dil məsələləri, xüsusilə əlifba, orfoqrafiya və terminologiya məsələləri haqqında çox yazılmışdır [2.S.459-481; 3.S.254-272; 4.S.52-57; 5.S.56-58; 6; 7.S.104-170; 8.S.18-26; 9.S.329-349]. Ancaq bütün bunlarla yanaşı, biz hesab edirik ki, türk dillərinin tarixi ilə bağlı olan, türkologiyanın inkişafı baxımından maraqlı doğuran bir sıra fikir və mülahizələrin də nəzərdən keçirilərək təhlil edilməsinə ehtiyac var. Qurultayda türkologiyanın tarixi və inkişafı ilə bağlı olan məsələlər qismən akad. V.V.Bartoldun məruzəsində, geniş şəkildə isə prof. B.Çobanzadənin, prof. N.N.Poppenin, prof. A.N.Samoyloviçin, prof. N.İ.Aşmarinin və prof. M.F.Köprülüzadənin məruzələrində öz əksini tapmışdır. Türkologiya tarixində şərəfli yer tutan bu alimlərin məruzələrində türkologiyanın müxtəlif sahələri üzrə əldə edilmiş nailiyyətlər nəzərə çarpdırılır, həllini gözləyən məsələlərin tədqiqi bir vəzifə kimi qarşıya qoyulur.

V.V.Bartoldun məruzəsi türk xalqları tarixinin araşdırılmasının ən yaxın vəzifələrinə həsr olursa da, burada yeri gəldikcə ayrı-ayrı türk dilləri ilə bağlı olan, ümumiyyətlə, türkoloji dilçilik üçün mühüm olan mülahizələrə də rast gəlirik. Məlum olduğu kimi, türk dilləri arasında yakut dili ilə yanaşı olaraq xüsusi yer tutan və digər türk dillərindən kəskin fərqlənən çuvaş dilinin mövqeyi məsələsi türkologiyada mübahisələr doğurmuşdu. Bartold həmin məsələyə diqqət yetirərək qeyd edir ki, bəzi türkoloqlar çuvaş dilinin digər türk dillərindən bütün fərqlərini türklərin finlərlə qarışması ilə izah etməyə cəhd göstərir, digərləri isə bu fərqlərdə türk dillərinin özlərinin inkişafının daha erkən mərhələsinin qalıqlarını görürlər. Altayşunas N.N.Poppenin tədqiqatlarına istinad edən Bartold ikinci nöqteyi-nəzəri məqbul sayır və bu barədə deyir: “Bu linqvistik faktı tarixi faktlarla qarşılaşdırarkən, yəqin ki, çuvaşları Orta Asiyadan ilk köç hərəkəti dövrünün qalıqları kimi qəbul etməliyəm ki, həmin hərəkətin əsas nümayəndələri hunlar idi” [1.S.23]. Çuvaşların ən qədim tarixi əcdadları haqqında Bartoldun gəldiyi nəticə müasir türkologiyada da mötəbər fikir sayılır.

Görkəmli şərqşünas alim məruzəsində türklərin öz dilini qoruyub saxlamasını, başqa dillərlə toquşarkən türk dilinin, adətən, qələbə çalmasını xüsusi olaraq qeyd edir: “İran mədəni təsirinə tabe olmalarına baxmayaraq, türklər böyük həyati qüvvə nümayiş etdirən öz dilini qoruyub saxlamışlar. Başqa dillərlə toquşarkən türk dili, adətən, qələbə çalır və indiyədək Türküstan, İran və Qafqazda nüfuz dairəsini genişləndirməkdədir” [1.S.28].

V.V.Bartold türklərin tarixinə aid müsəlman mənbələrindən danışarkən M.Kaşğarının türk ləhcələrinə həsr olunmuş “Divanü lüğət-it-türk” əsərinin adını çəkir və onun Bağdadda tərtib edildiyini göstərir. Sonralar bu əsərin Bağdadda deyil, Kaşğarda yazıldığını söyləyənlər olsa da (P.K.Jüze, H.Hasanov) Bartoldun 1926-cı ildə söylədiyi fikir müasir türkologiyada öz qüvvəsini saxlayır.

I Türkoloji qurultayın fevralın 27-də keçirilən 3-cü iclasında prof. Bəkir Çobanzadə “Türk ləhcələrinin yaxın qohumluğu haqqında” mövzusunda məruzə edir. O, məruzəsinin əvvəlində türk dillərinin tarixinə qısa nəzər salır, bu dillərin Orxon yazılarından əvvəl də mövcud olduğunu qeyd edir və diqqəti *türk* adının işlənməsi məsələsinə yönəldir. Onun qənaətinə görə, tukyuların özlərini “türk” adlandırmaları şübhə doğurmur və bütün tarix boyu buna aid sanballı sübutlar var: “Müxtəlif dövrlərə məxsus olan bir sıra əsərlərə, məsələn: “Kutadqu bilik”, “Divani-hikmət”, “Divani-lüğət-it-türk”, dərinə fikir versək, görürük ki, onlar müxtəlif ləhcələrdə yazılıb, müəlliflər öz əsərlərini “türk” əsərləri və özlərini də “türk” adlandıırıblar” [1.S.96].

Burada vacib olan bir məsələni qeyd etmək lazımdır ki, B.Çobanzadə istər məruzəsinin adında, istərsə də məruzənin mətnində türk dillərini “türk ləhcələri” kimi təqdim edir. Bu köhnə dilçilik məktəbləri, köhnə dilçilik təsəvvürləri ilə bağlı olan bir məsələdir və əlbəttə, aydındır ki, müasir dilçilik baxımından qəbul ediləməzdir, çünki *ləhcə* termini məhəlli dialektə aid olan bir anlayışı bildirir. Ancaq biz istifadə etdiyimiz mənbəyə – stenoqrafik hesabatə müdaxilə etməyib B.Çobanzadəyə aid olan fikirlərdə ləhcə terminini olduğu kimi saxladıq. Türk dillərinin “türk ləhcələri” kimi təqdim edilməsinə I Türkoloji qurultaydakı digər məruzə və çıxışlarda da təsadüf edilir.

B.Çobanzadə Orxon yazılarına, “Kutadqu bilik” və “Divanü-lüğət-it-türk” əsərlərinə türk dillərinin XIII əsrə qədərki tarixini öyrənmək üçün əsas mənbələr kimi yanaşır və XI əsrdə mövcud olan türk ləhcələri haqqında təsəvvür yaratmaq üçün Mahmud Kaşğarının lüğəti üzərində dayanır. O, Mahmud Kaşğarını kifayət qədər hazırlıqlı, son dərəcə hərtərəfli və dərin biliklərə, geniş dünyagörüşünə malik olan bir adam kimi səciyyələndirir və öz fikrini onun aşağıdakı sözləri ilə əsaslandırır: “Türk ləhcələrində leksikanın əsası vahiddir. Orada fərqlər yoxdur. Əgər fərq varsa da, yalnız müxtəlif hərflərdə (səslərdə) və onların dəyişməsindədir” [1.S.97]. B.Çobanzadə M.Kaşğarının bu qənaətində hərtərəfli tədqiqat və dərin təhlilin nəticəsini görür. Məruzəçi XI əsrdə mövcud olan türk ləhcələri arasında M.Kaşğarının göstərdiyi doqquz səs fərqi konkret misallar əsasında təhlil edərək belə bir nəticə çıxarır: “Hər halda M.Kaşğarının əsərindən görürük ki, bugünün canlı türk-tatar ləhcələri ümumi əlamətlərə görə hələ XI əsrə qədər müəyyənləşmişdir. Bu ləhcələrdə ən çox bəzi səs xüsusiyyətləri nəzərə çarpır və bu gün də onları şimal və cənub ləhcələrində fərqləndirici əlamətlər kimi tapa bilərik” [1.S.99].

B.Çobanzadənin məruzəsində türkologiyanın müxtəlif sahələrini tədqiq etmiş O.Bötlinq, V.V.Radlov, V.Tomsen, H.Vamberi, Budents, Q.İ.Ramstedt kimi alimlərin fəaliyyəti yüksək qiymətləndirilir, onların xidmətlərinin çox böyük və şübhəsiz olduğu göstərilir. Görkəmli alim türk dillərinin qohumluğu məsələsindən danışarkən türk dillərinin təsnifatı məsələsi üzərində dayanır: “Bu məsələdə, yəni türk ləhcələrinin qohumluğu məsələsində biz əsas kimi akademiklər Korş və Radlova məxsus olan, sonralar isə prof. Samoyloviç tərəfindən tamamlanan, daha doğrusu, bir qədər genişləndirilən və çox böyük əhəmiyyət daşıyan təsnifatı götürə bilirik” [1.S.101]. B.Çobanzadə rus alimlərinin (Berezin, Korş, Radlov, Samoyloviç) özbək və Şərqi Türküstan ləhcələrinin Şimal Cənub arasında aralıq yer tutması barədəki fikirlərini həqiqətə uyğun sayır və bu məsələyə dair öz mülahizələrini də söyləyir.

O, türk dillərinin öyrənilməsinin istiqamətlərindən danışırkən haqlı olaraq qeyd edir ki, “indi fantastik düşüncələri bir kənara qoymaq və ayrı-ayrılıqda hər bir türk ləhcəsinin öyrənilməsinə başlamaq, yaxud hansısa ləhcələr qrupuna dair müqayisəli tədqiqatların aparılması ilə məşğul olmaq daha məqsədadüyük olardı [1.S.102]. B.Çobanzadə türk dillərinin müqayisəli qrammatikasının yaradılması zərurətindən danışır və ümid edir ki, türkoloqların qələmindən çıxan belə bir əsər Ural-Altay nəzəriyyəsini kifayət qədər işıqlandıracaq və onun aydınlaşdırılmasına yardımçı olacaq.

I Türkoloji qurultayda böyük maraqla qarşılanan məruzələrdən biri altayşünas N.N.Poppenin “Altay dillərinin qarşılıqlı qohumluğu məsələsinin tarixi və müasir vəziyyəti” mövzusunda məruzəsi olmuşdur. Türk dillərinin monqol dillərinə qohumluğu məsələsinə həsr olunan bu məruzədə məsələnin tarixindən və onun müasir vəziyyətindən bəhs olunur. N.N.Poppe Altay müqayisəli dilçiliyinin əsası XVIII əsrdə qoyulan Ural-Altay dilçiliyinin içindən sonralar yarandığını, Ural-Altay dilçiliyinin əsasının isə Rusiyanın şərq hissəsində və Sibirdə uzun illər hərbi əsir kimi yaşamış Filip İohan Stralenberqin 1730-cu ildə Stokholmda nəşr olunmuş “Avropa və Asiyanın şimal və şərq hissəsi” əsəri ilə qoyulduğunu göstərir (I Türkoloji qurultaydakı digər məruzələrdən fərqli olaraq N.N.Poppenin məruzəsində istinad edilən əsərlərə çıxarışlar verilir). F.İ.Stralenberq öz əsərində dil baxımından yaxın saydığı xalqları təsnif edərək onları 6 qrupa bölmüşdü. N.N.Poppe Stralenberqin təsnifatının qüsurlu olduğunu göstərir və onun yalnız ilk təsnifat kimi diqqətəlayiq olduğunu qeyd edir. Məruzədə deyilir: “...bu təsnifat daha sonralar verilən təsnifatlara müvafiq gəlmir və bir çox hissələri düz deyil, çünki burada bir neçə qrupda, əslində, müxtəlif qruplara aid edilməli xalqlar birləşdirilib. Bununla belə, o, ilk təsnifat kimi diqqətəlayiqdir. Stralenberq Ural-Altay problemini qaldırdı və onun xidməti də elə bundadır” [1.S.105; 2.S.109].

N.N.Poppe Ural-Altay dilləri qrupunun müəyyən edilməsində Rasmus Raskin və Maks Müllərin cəhdlərini tamamilə uğursuz hesab edir. O, Ural-Altay dilçiliyi tarixində M.A.Kastrenin xidmətlərinə yüksək dəyər verir, onun haqqında “dahi tədqiqatçı” ifadəsini işlədir və qəti şəkildə söyləyir ki, “elmi doğru yola Kastren yönəltdi”. Məruzəçiyə görə, bütün həyatını Ural-Altay dillərinin tədqiqinə həsr edən Kastren araşdırdığı dillərin qarşılıqlı münasibətləri məsələsinə hamıdan yaxşı bələd idi. Kastren “Altay” adlandırdığı dillərin çevrəsini beş dil ailəsi ilə (fin, samoyed, türk, monqol, tunqus) məhdudlaşdırır [1.S.107].

N.A.Poppenin məruzəsində Ural-Altay dilçiliyi, sonralar isə müstəqil Altay dilçiliyi sahəsində çalışmış alimlərdən V.Şott, H.Vinkler, Q.İ.Ramstedt və Y.Nemetin mülahizələrinin təhlilinə geniş yer verilir, türkologiya üçün çox əhəmiyyətli olan məsələlərə xüsusi diqqət yetirilir. Poppe V.Şottun xidmətlərindən danışırkən qeyd edir ki, o, Altay dilləri ailəsi üçün son dərəcə səciyyəvi olan $r \sim z$ və $l \sim \xi$ səs uyğunluqlarını tamamilə düzgün müəyyənləşdirmiş, bəzi Altay dillərinin, məsələn, çuvaş dilinin yerini tamamilə doğru təyin etmiş, bu dilin türk dili (yəni türksistemli dil – E.Ə.) olduğunu göstərmişdi [1.S.109]. O, fin alimi Q.İ.Ramstedtin o dövrdəki tədqiqatlarından bəhs edərək onun monqol və türk dillərinin bir sıra mühüm fonetik qanunlarını müəyyənləşdirməyə nail olduğunu qeyd etdikdən sonra misal olaraq onun türklərdə işlənən “z” və “ş” səsləri haqqında təklif etdiyi nəzəriyyəni nəzərə çarpdırır: “...türklərdə “z” və “ş” monqol və çuvaş dillərində qalan və daha qədim olan “r” və “l”-nin inkişaf etmiş formalarıdır. Bu sonuncu nəzəriyyə hazırda yeganə məqbul nəzəriyyədir” [1.S.113].

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, türkologiyada çuvaş dilindəki rotatsizm hadisəsi ilə əlaqədar başqa fikir də var. Q.İ.Ramstedt və N.N.Poppedən fərqli olaraq V.A.Boqoroditski, İ.Bentsiq, B.A.Serebrennikov, A.M.Şerbak və A.Rona-Taş belə hesab edirlər ki, çuvaş dilindəki rotatsizm hadisəsi sonradan meydana çıxmışdır [Bax: 10.S.41-42]. B.A.Serebrennikova görə, çuvaş dilindəki z rotatsizminin ən ehtimal olunan səbəbi maneənin novunun zəifləməsi nəticəsində ilkin z samitinin r -ya çevrilməsidir [11.S.18]. Bu məsələ ilə bağlı olaraq A.M.Şerbakın gəldiyi nəticə belədir ki, rotatsizm hadisəsi samitin artikulyasiyasının maksimum zəifləməsi nəticəsində $s > z > r$ keçidi şəklində meydana çıxmışdır [12.S.4]. Hətta B.A.Serebrennikov və S.S.Xarkovanın birgə tədqiqatına görə, rotatsizm və lamdaizm hadisələri monqol dillərində sonralar əmələ gəlmişdir [13.S.52-54].

N.N.Poppenin məruzəsində çuvaş dilinin mənşəyi haqqında müasir türkologiya üçün əhəmiyyətli olan fikirlər də yer almışdır. Məruzəçi Q.İ.Ramstedin belə bir fikrini məqbul hesab edir ki, çuvaş dili türk dilinin (yəni qədim türk dilinin – E.Ə.) qanunauyğun inkişafının nəticəsidir, həm də bu zaman monqol dili tərəfindən heç bir birbaşa təsir olmamışdır. Həmin məsələ ilə bağlı Poppenin bir qeydi xüsusilə diqqətəlayiqdir: “...Volqa bulqar dili, çox güman ki, indiki çuvaş dilinin əcdadı olub” [1.S.115].

I Türkoloji qurultayda prof. A.N.Samoyloviç, prof. S.Y.Malov və prof. N.İ.Aşmarinin məruzələri də ümumtürkoloji istiqamətdə olmuşdur. A.N.Samoyloviçin “Türk dillərinin tədqiqinin müasir vəziyyəti və ən yaxın vəzifələri” adlı məruzəsində canlı türk dillərinin tədqiqi sahəsində türkologiyada görülmüş işlər yekunlaşdırılır, türk şivələrinin öyrənilməsi yolları göstərilir. Onun fikrinə görə, ilk növbədə, hər bir respublikada yerli diyarı onun canlı dialektləri baxımından öyrənən mərkəzlər yaratmaq və həmin mərkəzləri hazır-

lıqlı, öz xalqlarını dil baxımından da öyrənə bilən əməkdaşlarla təmin etmək lazımdır. A.N.Samoyloviç gələcəkdə aparılacaq tədqiqatların istiqamətlərini də göstərir: hər bir ayrıca şivənin fonetika, morfologiya və sintaksisinin daxil olduğu təsviri qrammatikanın tərtibi; ayrı-ayrı lüğətlərin, ümumi-etimoloji, ümumtürk lüğətinin hazırlanması; türk xalqlarının və onların dillərinin tədqiqinə dair xüsusi bibliografiyanın yaradılması [1.S.139].

S.Y.Malov “Qədim türk dillərinin öyrənilməsi” mövzusunda mürəssisində türk dillərinin Orxon-Yenisey və uyğur yazısı abidələrinin dil xüsusiyyətləri ilə əlaqədar diqqətəlayiq fikirlər söyləyir. Onun qənaətinə görə, Yenisey abidələrinin dili qırğızlara, Orxon və Selenqa çayı abidələrinin dili isə qədim oğuzlara məxsusdur. Görkəmli türkoloq uyğur yazılı abidələrinin dilini “süni kitab dili” hesab edən V.V.Radlovla razılışır və bu dilin əsasən tərcümə kitab dili olduğunu, sarı uyğurların indiki dilinin bu kitab dili ilə uyğun gəlmədiyini göstərir: “Sarı uyğurların indiki dili, şübhəsiz, çox qədim olsa da, yenə də bu kitab dili ilə, ədəbi dillə uyğun gəlmir. Samoyloviçin təsnifatı ilə tanış olanlar üçün bircə nümunə gətirmək olar ki, bu dil “z” dialekt dilidir, yazıların dili, kitab uyğur dili isə *adak* qrupunun “d” dialekt dilidir” [1.S.141].

N.İ.Aşmarin “Türkologiyanın keçmişi və onun hazırkı vəziyyəti haqqında bəzi məlumatlar” adlı mürəssisində türkologiyanın inkişaf tarixinə nəzər salır, O.Bötlinqk, V.V.Radlov, V.Tomsen və N.F.Katanovun müstəsna xidmətlərindən bəhs edir. Mürəssisə Otto Bötlinqkin 1851-ci ildə Sankt-Peterburqda alman dilində nəşr olunmuş “Yakutların dili haqqında” (Über die Sprache der Yakuten) əsərini yüksək qiymətləndirərək qeyd edir ki, o, təkcə dil hadisələrinin təsviri ilə kifayətlənmədi, eyni zamanda yakut dilinin formalarının aydınlaşdırılması üçün türk ləhcələri üzrə sələfləri tərəfindən toplanan materialları da cəlb etdi və beləliklə, onun klassik əsəri sanki türk dillərinin gələcək müqayisəli qrammatikasının bünövrəsinə qoyulan ilk təməl daşı oldu” [1.S.143]. N.İ.Aşmarin türk dialektlərinin öyrənilməsi sahəsindəki nöqsanları da diqqətə çatdırır və onları səkkiz maddədə ümumiləşdirir. O, mürəssisənin sonunda özlərini yerli dialektlərin öyrənilməsinə həsr edən tədqiqatçıların vacibliyi məsələsinə toxunur və belə hesab edir ki, əyalətlərdəki əməkdaşlara lazımi diqqət yetirilərsə, türkologiya sürətli addımlarla irəliləyə bilər.

I Türkoloji qurultayda dialektlərin dilçilik coğrafiyası metodu ilə öyrənilməsi ilə bağlı təklif də olmuşdur. Görkəmli dilçi alim L.V.Şerba prof. A.N.Samoyloviçin mürəssisə ilə əlaqədar olan çıxışında Qərbi Avropanın bir sıra ölkələrində linqvistik coğrafiya metodunun geniş yayılmasından, dilçilik atlaslarının hazırlanmasından söhbət açır, türk dillərinin, bütün türk filologiyasının tədqiqi üçün mərkəzi bir orqanın yaradılması təklifini irəli sürür və hesab edir ki, həmin orqan belə bir atlasın nəşri üçün hazırlıq işinə başlaya bilər [1.S.150-151]. XX əsrdə dilçilikdə çox aktual olan bu məsələ ilə bağlı qeyd etməliyik ki, Azərbaycan dili dialektlərinin dilçilik coğrafiyası metodu ilə öyrənilməsi işinə 1957-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunda başlanılmış, Azərbaycan dilinin dialektoloji atlasının tərtibi üçün toplanan materialların proqramı 1958-ci ildə nəşr olunmuşdur. Dilimizin 128 xəritədən ibarət ilk dialektoloji atlası isə 1990-cı ildə “Elm” nəşriyyatında işıq üzü görmüşdür.

I Türkoloji qurultayın stenoqrafik hesabatında prof. M.F.Köprülüzadənin “Türk xalqlarında ədəbi dilin inkişafı” mövzusunda türk dilində etdiyi mürəssisənin rus dilində qısa məzmunu verilmişdir. Alimin qənaətinə görə, islamın qəbulundan əvvəl də türklər arasında bəzi əlifbalar mövcud idi və həmin əlifbalardan istifadə edən bəzi ləhcələr “ədəbi” dillər adlandırıla bilər. Onun Orxon abidələrinin dili haqqında fikri olduqca dəyərlidir: “Orxon abidələrinin dili artıq inkişaf etmiş ədəbi dildir”. M.F.Köprülüzadə Mahmud Kaşğarının əsərinin yazıldığı dövrdə “artıq iki türk ədəbi ləhcəsinin – şərq və qərb ləhcələrinin” mövcud olduğunu dəqiqliklə göstərir. O, birinci ləhcəni, yəni şərq ləhcəsini xaqaniyyə ləhcəsi, yaxud sadəcə “türk” ləhcəsi, ikinci ləhcəni – qərb ləhcəsini isə “oğuz ləhcəsi” adlandırır [1.S.325].

Bu qısa xülasədən göründüyü kimi, nəzərdən keçirilən fikir və mülahizələr türkologiyanın tarixi və inkişafı baxımından çox əhəmiyyətlidir. Nəticə olaraq deyə bilərik ki, Birinci Türkoloji qurultayda türkologiyanın müxtəlif sahələri üzrə müzakirə edilən məsələlər və qəbul edilmiş qətnamələr türkologiyanın tarixində yeni dövrün başlanğıcı oldu.

Ədəbiyyat

1. Первый Всесоюзный Тюркологический съезд. 26 февраля - 5 марта 1926 г. Стенографический отчет. Баку, АССР, 1926.
2. 1926-cı il I Bakı Türkoloji qurultayı. Stenoqram materialları, bibliografiya və foto-sənədlər. Ruscadan tərcümə, ön söz və şərhlərin müəllifləri: K.V.Nərimanoğlu, Ə.Ağakışiyev. Bakı: Çinar-çap, 2006.
3. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. 2-ci hissə. Bakı: Maarif, 1987.
4. Abdullayev Ə.Z. Azərbaycan dilçiliyi məsələləri. Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1992.
5. Babayev A. Bəkir Çobanzadə. Bakı: Şərq-Qərb, 1998.
6. Xəlilov B. Birinci Beynəlxalq türkoloji qurultay. Bakı: Elm, 1999.
7. Xəlilov B. Türkologiyanın intibah dövrü. Bakı: Adiloğlu, 2001.

8. Hacıyev T.İ. Birinci Türkoloji qurultayda dil məsələləri // Bakı Universitetinin xəbərləri, humanitar elmlər seriyası. 2006, № 2.
9. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. 2 hissədə. 2-ci hissə. Bakı: Elm, 2012.
10. Əzizov E.İ. Çuvaş dili haqqında // Bakı Universitetinin xəbərləri, humanitar elmlər seriyası. 2006, № 2.
11. Серебренников Б.А. Что было первичным r² или z? // Советская тюркология. 1971, № 1.
12. Щербак А.М. Проблема ротацизма и перспективы дальнейшего изучения тюркско-монгольских языковых связей // Советская тюркология. 1987, № 3
13. Серебренников Б.А., Харьковская С.С. О некоторых эффективных методах исследования проблемы родства тюркских и монгольских языков // Советская тюркология. 1983, № 5.

İLHAMƏ HACIYEVA

*Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Bakı Dövlət Universiteti*

UNUDULMAZ I BAKI BEYNƏLXALQ TÜRKOLÖJİ QURULTAYI

Açar sözlər: *norma, konfrans, qaydalar, alınmalar, dil quruluşu, ədəbi dil, I Beynəlxalq Türkoloji Qurultay*

Do not forget 1 Turkological Congress

I Turkological Congress was a great socio - political and cultural event in the life of all the Turkic peoples, including the people of Azerbaijan. Go Turkic language to the Latin alphabet in the period it was the main ideas of the imperial policy has a new form and content. The aim of this idea was the delimitation of the Soviet Union living in the Turkic peoples of the Islamic religion, Turkey, Iran, Afghanistan, the Islamic world as a whole, as well as the intersection of the ideological and cultural ties. In fact, this idea gave impetus to the development and integration of the Turkic peoples in the progressive world scientific arena.

Key words: *alphabet, spelling, konfrans borrowed words, language construction, literary language, I Turkological Congress*

Türk dünyasında tarixi hadisə kimi anılan 1926-cı il I Beynəlxalq Türkoloji Qurultay türk etnosları arasında qlobal məsələləri müzakirəyə çıxaran və onların həlli uğrunda müəyyən işlər görən toplantı kimi XX əsrdə türk təfəkküründə böyük iz buraxmış bir sıçrayış idi. Bütöv türk dünyasının milli dəyərlərinin üzə çıxarılması, təbliği və araşdırılmasını qarşılıqlı məqsəd qoyan qurultay iştirakçıları tarixi keçmişimizin, elm və mədəniyyət sahələrindəki varisliyin qorunub saxlanılmasında, ədəbi dilimizin inkişafında və s. bu kimi məsələlərdə mühüm addımlar atmışlar.

XX əsrin əvvəllərində keçmiş sovet imperiyası sərhədlərində baş verən siyasi qarışıqlıqlar Azərbaycandan da yan keçməmişdir. Əsrin əvvəllərində çap olunmağa başlayan qəzet və jurnallar, fəaliyyət göstərən yeni tipli tədris ocaqları, ümumiyyətlə, yenicə intişar tapmış elmi maarifçilik meyhlərinin güclənməsi xalqımızın ziyalıları da bir araya gətirərək, ümummill məsələlərdə öncül olmağa təhrik edirdi. Eyni zamanda bu dövrdə maarifçi-xeyriyyəçi mesenatların rolu əvəz olunmazdır. Bu baxımdan Nəriman Nərimanovun XX əsrin əvvəlində çap olunan «Hacı Zeynəlabdin Tağıyevin əlli illik məişəti və cəmətə xidmətləri» əsəri bizə çox şeydən xəbər verir. Eləcə də Musa Nağıyev, Şəmsi Əsədullayev, Murtuza Muxtarov, İsabəy Hacınski və başqalarının elm və maarif sahələrindəki əməyi danılmazdır [11. 218-223].

Cümhuriyyət dövründə yenilikçi mesenatlarımızın bir çoxu elm və maarif məsələlərini xüsusilə diqqət mərkəzində saxlayırdı. Nəhayət, müstəqilliyini əldə edən xalqımızın istəyini nəzərə alan hökumətimiz ölkəmizin daxili siyasətinə uyğun olaraq respublikamızın həyatında müəyyən dəyişikliklər etməyə başladı. Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə (1918-1920) ictimai-siyasi təşkilatlanmalar başa çatan kimi Azərbaycan parlamenti dövlət dili, terminologiya, əlifba və s. kimi məsələlərə münasibət göstərməyi qarşısına məqsəd qoyur. Hətta ölkədaxili teleqrafların türk dilində olması barədə əmr verilir və rus dilində yazılan rəsmi yazışmalar geri qaytarılır [2. s. 181, 399, 461, 713, 783, 896, 931].

Bütün bu kimi hallar cümhuriyyət dövründə xalqımızın tam müstəqilliyindən xəbər verirdi. Bu dövrdə ən böyük problemlərdən biri də tarixən dəyişdirilməsinə dəfələrlə cəhd edilmiş ərəb qrafikası idi. Məlumdur ki, 1934-cü və 1936-cı illərdə nəşr olunan imlamıza dair kitabçalarda dilimizin adı «Azərbaycan-türk dilinin imlası» adlandırılırdı. Bu proses 1938-ci ilə kimi davam edir. Artıq 1938-ci ildən həm yazıda, həm şifahi nitqdə «türk» kəlməsini işlətmək yasaq olundu. Yenidən «türk» milləti öz mənliliyini, kimliyini unutmağa sövq edildi. Halbuki, çarizmin siyasəti dövründə özünü türk olduğunu ali məktəbdə təhsil alarkən

türkoloqlardan öyrənən qurultay iştirakçısı Aleksey Makaroviç Sabaşkin və onun kimi minlərlə türk yenicə özünəqayıdışı duyurdu [13. 84].

Bu barədə prof.B.Xəlilov da öz araşdırmalarında bəhs edmişir. Qeyd edək ki, qurultayda buna bənzər ifadələr digər türk etnosları barədə də qurultayda səsləndirilirdi. Hətta Türkiyənin Bakıdakı konsulu Fərid Xurşud bəy qurultaydan xahiş edir ki, onları Osmanlı deyil, türk adlandırsınlar. «Osmanlı dili» ifadəsi əvəzinə isə «türk dili» kəlməsi işlədilsin. Təəssüf ki, «millətlər atası» İ.V.Stalinin ölümündən sonra ölkədə nisbətən «yumşalma» baş versə də, bu Azəri türklərinə aid edilmədi. Milli zəmində «kobud səhvlərə» yol verən respublika rəhbərliyi 1959-cu ildə cəzalandırılırdı. I Türkoloji qurultayın xəyalı ilə Azərbaycan dilini ruslara şamil etmək istəyənlər vəzifələrindən götürülürdü. Qeyd etdiyimiz kimi, 1966-cı ildə isə Bakıda keçirilən yubiley tədbirlərində yalnız məruzələrlə kifayətlənən türkoloqlar həmin 16 məruzəni tezis şəklində Bakıda çap etdirirlər. Doğrudur, məruzələrdə, xüsusilə də akad. A.N.Kononovun çıxışında qeyd olunur ki, I Türkoloji qurultayda söylənilən fikirlər hələ də öz əhəmiyyətini saxlayır- deməkdən irəli getməyən toplantı tezislərin çapı ilə işini bitmiş hesab edir [14, 3-43].

Müstəqilliyini əldə edəndən sonra hökumət ilk növbədə kiril əlifbasının dəyişdirilməsi məsələsini qaldırdı və tezliklə latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının qəbul edilməsi qərarını verdisə də, bunun tətbiqinə yalnız ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin rəhbərliyindən sonra başlandı. Ara-sıra isə I Türkoloji qurultayla bağlı araşdırmalar da işıq üzü görməyə başladı. Bu sırada nisbətən gənc nəslin də nümayəndələrinin işi xüsusi vurğulanmalıdır ki, bunların da sırasında prof. Buludxan Xəlilov, Lətif Kərimli, Zemfira Cəlilqızı, Pərvin Məmmədova və başqalarını qeyd etmək olar. Əlavə edək ki, adlarını sadaladığımız araşdırıcılar sırasında monoqrafik və ardıcıl yazıları ilə prof. Buludxan Xəlilov və Lətif Kərimli xüsusilə fərqlənirlər. Tədqiqatçı B.Xəlilov monoqrafiyasında haqlı olaraq yazır ki, I Beynəlxalq Türkoloji qurultay yalnız bu kitabda yazılanlardan ibarət deyil və onun materiallarından onlarla kitab yazmaq mümkündür. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, arxiv sənədlərində və I Türkoloji qurultayın stenoqrafik hesabatında «I Ümumittifaq Türkoloji qurultay» ifadəsində «Beynəlxalq» sözü işlədilmir. Buna baxmayaraq, bəzi alimlər əslində olduğu kimi, məzmununa uyğun olaraq «Ümumittifaq» deyil, «Beynəlxalq» sözüə üstünlük verirlər və ya sadəcə, I Bakı türkoloji qurultayı yazırlar.

Beləliklə, Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin həmin dövrdə sədri olmuş Səmədağa Ağamalıoğlunun «Qardaş qurultay» adlandırdığı toplantıda dilimizə dair bir sıra məsələlərə aydınlıq gətirildi. Doğrudur, sonrakı illərdəki represiyalar qurultayın qəbul etdiyi qərarların həyata keçilməsinə mane oldu. Bununla belə, qurultay bir çox türk etnoslarının özünü dərk etməsində, onların təfəkküründə tarixi və inqilabi bir oyanış yaratdı.

Dil ictimai hadisə olduğundan, onun inkişafı cəmiyyətin inkişafı, tərəqqisi ilə xalqın keçdiyi tarixi yol ilə, ictimai-iqtisadi və mədəni yüksəlişi ilə sıx bağlıdır. Dilimizin tarixi kökləri də qədim dövrlərə gedib çıxır. Qədim kitabə və risalələrimiz tarixi eramızın VII-VIII əsrlərinə aid edilir. Ümumtürk arealı və İslam dini hüduqları çərçivəsində məskun olub inkişaf edən, bu gün Azərbaycan türkü adlandırılan millətimiz bu areala daxil olan qədim abidə və mənbələrin müştərək yaradıcılarından. Bu baxımdan, mədəniyyətinin yaranması və inkişafında xalqımızın müəyyən rolu vardır. Lakin tarixi zərurət kimi türk etnosları arasında birləşmə və ayrılma, bəzi hallarda isə təcrid olunanlar arasında da müəyyən fonetik və leksik fərqlər vardır. Həm də bu fərqlər zaman ötdükcə daha da dərinləşir. Bu proses qədim dövrlərdən çağdaş dövrdək araşdıran prof. Nizami Cəfərov yazır: «Qədim (ümum) türk dilinin artıq biri digərindən həm fonetik, həm leksik, həm də müəyyən dərəcədə qrammatik baxımdan fərqlənən dialektlərə-dillərə bölünməsi davam edir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu proses aşağıdakı amillərin təsiri ilə getmişdir: 1. Türkjənin müxtəlif dialektlərə (nəticə etibaridə dillərə) bölünməsi üçün daxili meyli; 2. Coğrafi ayrılma, təcrid olunma; 3. İctimai-siyasi ayrılma, təcrid olunma (xüsusilə, müxtəlif türk dövlətlərinin meydana gəlməsi)» [7, 112].

Bu mülahizələri prof. N.Cəfərov I minilliyin sonu, II minilliyin əvvəlləri – qırpaq, oğuz və karluq dillərinin formalaşması ilə bağlı söyləyir. Alim daha sonra qeyd edir ki, XVII-XVIII əsrlərdən etibarən türk xalqları, yaxud millətləri (bununla əlaqədar olaraq türk milli ədəbi dilləri) formalaşmağa başlayır» [7, 185]. Şübhəsiz, bu kimi proseslər həm siyasi, həm coğrafi, həm də dil baxımından araşdırılır. Əlavə edim ki, etnoqrafik xüsusiyyətlər baxımından türk ədəbiyyatı, xüsusilə ağız ədəbiyyatı- dastanların da rolu əvəz olunmazdır. Türkiyəli alim Abdulkadir İnan qeyd edir ki, müsəlman türklərindən qırğızların 400000 mürşəli «Manas» dastanı bir etnoloji xəzinədir [15. 11]. Bu kimi faktların sadalanmasına ehtiyac duymadan qeyd edək ki, ümumtürk arealına daxil olan türk dilləri ailəsinin ortaq mədəniyyətinin bölüşüldüyü dövrlərdə İslam dininin güclü təsiri altında ərəb dilinin nüfuzunun artması müəyyən sahələrdə türk dilinin zəifləməsinə zəmin yaradırdı. Bu xüsusda türk alimi Faruk Timurtaş yazır ki, dilimizin sadəliyinin itirilməsi XIII yüzildən sonra ədəbi ləhjelərin (Şərqi-Qərbi daha sonra Osmanlı, Azəri, Cığatay ləhjeləri) meydana gəlməsilə bağlıdır. İslam mədəniyyətinin yüksəlişi ilə bağlı din dili ərəbcədən və

ədəbiyyat dili farsjadan dilimizə bir çox kəlmə və qrammatik şəkil formaları keçmişdir. Beləcə, xalq dilindən uzaq, yüksək təbəqəyə məxsus bir «zümərə ədəbi dili» meydana gəlmişdir [16, 48].

Alim daha sonra qeyd edir ki, İslam mədəniyyəti və ərəb dilinin hakim olduğu bir dövrdə Mahmud Qaşqarlı ərəblərə türk dilini öyrətmək məqsədilə «Divani-lügət-it-türk» adlı əsər yazmış və öz dövrünün türk ləhcələrinin xüsusiyyətlərini göstərmişdir. Həzrəti Məhəmmədin «türk dilini öyrənin, çünki onların uzun sürəcək səltənəti var» hədisini zikr edən M.Qaşqarlı türkçü olduğunu ortaya qoyur. Həqiqətən, bu hədis düzdürsə, onda türk dilini öyrənmək dini bir borcdur, yox əgər düz deyilsə, onda ağıl onu öyrənməyi hökm edir,-deyə şərh verir. M.Qaşqarlı əsərini «türk dili ilə ərəb dili atbaşı yeriyr» kəlamı ilə bitirir [17, 249]. Bu xüsusda professor Bahaəddin Ögəlin türk mədəniyyətinə dair [4] 9–cildlik, eləcə də dosent Əhməd Ağgündüzün «Faktlar gerçəyi bildirir» adı altında 5 jildlik ensiklopedik əsərləri böyük türk dünyasını, demək olar ki, bütün sahələr üzrə tam işıqlandırır [3. 18].

Çox qəribədir ki, türk dili üçün bu və başqa şəkildə təhlükə yarananda uzaqgörən dövlət xadimləri dilimizin adını dövlət səviyyəsində qorumuş və xüsusi fərman və ya qanunla onu təsbit etmişlər. Bunu müəyyən tarixi dövrlərdə sultan və hökmdarların timsalında görürüksə, çağdaş dövrdə 1978 və 1995-ci il konstitusiyalarında digər ittifaq respublikalarından fərqli olaraq dilimizin adının verilməsində müşahidə edə bilərik [3, 8]. Bu hal bir tərəfdən türk dili üçün yaranmış təhlükənin qarşısını alırsa, digər tərəfdən dilin adının ölkə daxilində və xaricində tanınmasına, qəbul olunmasına və şüurlarda həkk olunmasına yardımçı olurdu. Elə I Türkoloji qurultayın çağırılmasının müxtəlif səbəblərindən biri kimi türkdilli etnosların dillərinin adları ilə bağlı olduğunu göstərsək səhv etmərik. Məlumdur ki, ümumi mədəniyyətə, həyat tərzinə, adət-ənənələrə və s. kimi amillərə malik olan türk soyları, etnosları zaman keçdikcə, prof. Nizami Cəfərovun qeyd etdiyi kimi, müəyyən köklü faktlarla bağlı bir-birindən təjrid olunaraq, müxtəlif qruplara bölünmüş, müxtəlif adlar altında fəaliyyət göstərmişdir. Bu baxımdan, Azərbaycan dili də eyni yolu keçmiş, eyni təzyiqlərə məruz qalmışdır. Bununla bağlı prof. Buludxan Xəlilovun da maraqlı mülahizələri vardır. O, hətta əski türk dilindən diferensiallaşmanın səbəblərini də öz tədqiqatında araşdırmış və Azərbaycan dili yad təsirlərə, eləcə də daxilində baş verən qeyri-normal hallara qarşı müqavimətli olduğunu göstərmişdir [9, 14-32, 229].

Bu xüsusda – böyük ədibimiz Yusif Vəzir Cəmənəmzinin dilimizin adı ilə bağlı «Biz kimik»? yazısı böyük maraq doğurur [8, 14-31]. Bu barədə Y.V. Cəmənəmzinin də geniş təfsilata böyük ziyalı Əli bəy Hüseynzadənin yazılarında rast gəlirik. O, nəinki türk və türkçülük, ümumiyyətlə, az qala türk etnoslarını təsnifat etməyə cəhd göstərmişdir [8, s. 121-124; 210-238]. Maraqlıdır ki, dilimizin adı, yazı üslubu, əlifba və s. kimi məsələlərlə bağlı XX əsrin əvvəlində olduğu qədər keşməkeşli olmamışdır. Bu həm də dövrün ictimai-siyasi hadisələri ilə bağlı idi. Məhz bu baxımdan millətsevər böyük ictimai xadim N.Gəncəvinin 800 illik yubileyi ərəfəsində narahatlıq keçirdiyini dilə gətirir və əsərini bilərəkdən «Azərbaycan şairi Nizami» adlandırır. Qeyd edim ki, buna bənzər analoji hadisə ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının 1300 illiyi haqqında 20 aprel 1997-ci ildə imzaladığı fərmanla bağlı olmuşdur. Belə ki, Türkmənistan Respublikasının prezidenti Saparmurad Niyazovun dastanın onlara mənsub olduğunu və 1500 illiyini keçirməyə hazırlaşdıqlarını bütün dünyaya bildirirdi. Lakin ümumdünya YUNESKO təşkilatı Azərbaycanın mövqeyini dəstəklədi və ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin nüfuzu bütün dünyada daha da artdı. «Məlumdur ki, Azərbaycan dili mövjud olduğu tarixi dövrlər ərzində həm zəngin inkişaf mərhələləri keçmiş, həm də müəyyən vaxtlarda çox ciddi təsir və təzyiqlərə məruz qalmışdır» - deyər göstərən prof. Mübariz Yusifov çox haqlı olaraq qeyd edir ki, məhz bu təzyiq və təsirlər nəticəsində də dildə vahid norma pozulmuş və öz yerini üslublara vermişdir [2, 5].

Eyni fikri dilimizin adı barədə də söyləmək olar. Rus imperiyası dövründə Azərbaycan dili müxtəlif adlarla adlandırılmışdır. Mərhum prof. Əziz Əfəndizadə haqlı olaraq yazır ki, türk etnosları arasında «türk» adı Anadolu türklərinə qismət olduğundan bizim o ada şərik çıxmağımız yersizdir. Dilimizin adlandırılması ilə bağlı prof. Nizami Xudiyevin də maraq doğuran mülahizələrinə nəzər salaq: «Türkiyə kultür bakanlığının (mədəniyyət nazirliyinin) keçirdiyi sürəkli (davamlı) türk dili qurultayına Azərbaycandan akademik Bəkir Nəbiyev, professorlar Ağamusa Axundov, Firudun Cəlilov, filologiya elmləri namizədi Lətif Kərimov və bu sətirlərin müəllifi dəvət olunmuşdur. Ankarada bizə daha üç həmyerlimiz-professorlar Türkan Əfəndiyeva, Kamil Vəliyev və filologiya elmləri namizədi Ələddin Əliyev qoşuldu... Qurultayda dünyanın bütün türk ölkələrindən, o cümlədən keçmiş ittifaqın türk respublikalarından 400-dən çox dilçi-alim iştirak edirdi. Türk dili qurultayı açış konuşmaları (plənar iclas) ilə başlandı. Söhbətlər aşağıdakı üç bölmədə daha konkret mövzular ətrafında davam etdirildi: əlifba, orfoqrafiya və yazı dili (ədəbi dil). A.Axundovla F.Cəlilov əlifba, L.Kərimov orfoqrafiya, qalanlarımız isə yazı dili (ədəbi dil) bölməsində iştirak etdik.... Mən təklif etdim ki, məsələlərin düzgün nəzəri dərkindən irəli gələrək, bir sıra anlayışları dəqiqləşdirək: məsələn, azəri türk dili, qazax türk dili, özbək türk dili; (yaxud müvafiq olaraq azəri türkcəsi,

qazax türkjəsi, özbəkistan türkcəsi) işlədək ki, (türkiyə türk dili, yaxud türkiyə türkcəsi termininə uyğun şəkildə) burada müxtəlif türk xalqlarının vahid türk dili sisteminə, türk dil stixiyasına eyni hüquqla şərik olduqlarını hər dəqiqə sübut etməyə ehtiyac olmasın. Digər tərəfdən, «türkdilli xalqlar» və «türki dili» əvəzinə sadəcə olaraq, «türk xalqları» və «türk dili» ifadələri işlədilməlidir» [10, 519-520; 522-523]. Bu sahədə siyasi uzaqgörənliyi Heydər Əliyev etdi. O, 1995-ci ildə bu barədə ziyalılarla apardığı müzakirələr, eləcə də xalqın ümumi rəyinin nəticəsi olaraq dilimiz «Azərbaycan dili» adlandırıldı. Təkrara yol verməmək üçün məlum hadisələrin üzərində geniş dayanmırıq. Lakin əsər boyu, yeri düşdükcə bu məsələyə müxtəlif baxış və mövqeləri bildirəcəyik. Bizim fikrimizcə, qloballaşma dövrünün sivil qanunları çərçivəsində millət adı ilə vətəndaşlığın bir ad altında-«azərbaycanlı» adlandırılması çoxmillətli ruspublikamız üçün ən uğurlu məsələlərdən biri kimi qiymətləndirilməlidir.

Türkdilli etnoslar arasında ən qlobal problemlərdən biri də əlifba məsələsi idi. Doğrudur, müəyyən siyasi məqamlara, xüsusən Azərbaycan türkü ilə bağlı istər etnosun, xalqın adının dəyişdirilməsi, istərsə də əlifba dəyişikliyini cəmiyyətdə pis qarşılanı, xalqın psixologiyasına mənfi təsir göstərir. Lakin bunlarla belə reallıqdan da qaçmaq olmaz. Dilimizin və əlifbamızın adının qısa bir müddət ərzində bir neçə dəfə dəyişdirilməsi siyasi əndişələrdən başqa bir şey deyildir. Müşahidələrimizə görə, həmin qısa 3-4 il müddətində «türk dili adı altında bir neçə orta məktəb dərslisi, omonimlər sözlüyü və s. çap olunmuşdur. Prof. Tofiq Hacıyev qeyd edir ki, 1936-cı ilə kimi dilimiz «türk dili» kimi nəzərdə tutulurdu. Yazmaqdan cana doymuşuq. Daha bu barədə oxuculara heç nə xatırlatmayacağam [6, 251].

Buradan prof. T.Hacıyevin narahatlığını duymamaq olmur. Axı əlifba dəyişikliyini, «milli iqtisadi, mənəvi və psixi itki hesab etməmək mümkün deyil» [7, 17].

Bir əsr ərzində 4 dəfə əlifba dəyişdirməyi ağılabatan həqiqət kimi qəbul etmək mümkün deyil. Prof. Ağamusa Axundov bu haqda yazır: «Əlifbada Azərbaycan xalqının bəxti gətirməyib. Tarix üçün böyük olmayan cəmi bircə yüzillikdə-XX əsrdə xalqımız istər-istəməz ərəb, latın, kiril əlifbaları əsasında düzəldilmiş dörd əlifbadan istifadə etməli olub... Əlifba məsələsi həmişə xalqın ictimai və mədəni tərəqqisinə xidmət göstərən bir məsələ olub. Təəssüf ki, vaxtilə nə ərəbdən latına, nə də latından kirilə keçmək tədbirlərində xalq ona layiq olan səviyyədə iştirak edib; daha doğrusu, onunla lazımınca hesablaşan olmayıb» [1, 22-38].

Ədəbiyyat

- 1.Axundov A.A. Dil və ədəbiyyat. 2 cildə. I c., Bakı: Gənclik, 2003, 660 s.
- 2.Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1928-1920). Parlament (stenoqrafik hesabatlar). 2 cildə. I c., Bakı: Azərənəşr, 1998, 976 s.
- 3.Ahmet Akgündüz. Belgeler gerçekleri konuşuyor. 5 cildə.Ic., İzmir: Nil yayınları, 1990, 1010 s.
- 4.Bahaeddin Ögel. Prof. Dr Türk kültür tarihine giriş. 9 cildə. Ankara: Kültür bakanlığı, 1991, 4603 s.
- 5.Cəfərov N. Q. Azərbaycanşünaslığa giriş. Bakı: Nurlan, 2002, 600 s.
- 6.Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. II hissə, Bakı: Maarif, 1987, 293 s.
- 7.Hüseynov A. Diqqəti deyilənə artırmaq / Birinci Beynəlxalq Türkoloji Qurultayın 75-ci ildönümünə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. (6-7 mart 2001-ci il), Bakı: Ağrıdağ, 2001, s. 16-18
- 8.Hüseynzadə Əli bəy. Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir? Bakı: Mütərcim, 1997, 292
- 9.Xəlilov B. Ə.Azərbaycan dili: dünən, bu gün. Bakı: Adiloğlu, 2004, 232s.
- 10.Xudiyev N.M. Radio, televiziya və ədəbi dil. Bakı: Azərənəşr, 2001, 660s.
- 11.Mərdanov M., Quliyev Ə. Azərbaycan Təhsili Xalq Cümhuriyyəti illərində (1918-1920). Bakı: Çarşıoğlu, 2003, 240 s.
- 12.Yusifov M. İ. Dövlətçilik və dil. Bakı: Nurlan, 2004, 176 s.
- 13.Первый Всесоюзный Тюркологический съезд. 26 февраля – 5 марта 1926 г. (Стенографический отчет). Баку: АССР, изд. при БК АКП (б) «Бакинский рабочий», 432 с.
- 14.Тюркологическая конференция. Посвящается 40-летию I Тюркологического съезда.12-15 декабря 1966, тезисы докладов, Баку: изд. АН АзССР, Баку: 1966, 44 с.
- 15.Türk Dünyası El Kitabı. Üçüncü Cilt. Edebiyat.) Ankara: Sistem ofset Matbaacılık Limited Şirketi, 1992, 778 s.
16. Türk Dünyası El Kitabı. İkinci Cilt. Dil-kültür-sanat. Ankara: Sistem ofset Matbaacılık Limited Şirketi, 1992,535 s.

LAMİYE VAGİFKIZI
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı Dövlət Universiteti

I BAKÜ TÜRKOLOJİ KURULTAYI'NDAN SONRA TÜRKİYE VE AZERBAYCAN'DA ORTAK DİL ÜZERİNE ÇALIŞMALAR

Anahtar kelimeler: *purizm, Türkçenin Azerbaycan diline etkisi, ortak dil, dillerin bir birine karşılık etkisi, yeni sözler, ortak kelimeler.*

After the I Turkological Congress about the common Turkic language in Turkey and Azerbaijan

The article deals with one of actual problems of modern study of Turkic languages. In article the reasons influencing on language process are investigated. Given examples in the article indicate, that mentioned words are vernacular words (words of Turkish origin). Also in given article psychological and sociological bases of using of words of Turkish origin in the Azerbaijan language are investigated.

Key words: *purism, influence of the Turkish language on the Azerbaijan language, common language, interaction, neologisms, vernacular Turkish words*

I Türkoloji Kurultay Türk halklarının hayatında dönüş, Türk edebi dilinin gelişmesinde ise doğru bir adım oldu. Bildiğimiz gibi, burada ortak türk edebi dili özellikle esas mesele idi.

Konuya eğilmeden önce Türk dünyasının çok iyi tanıdığı Halil Rza Ulutürk ve Bahtiyar Vahabzade'nin şiirlerinden birer tane örnek vermeği tercih ettik:

“Etaj” “mertebe” sözün
Deyin gat kelmesiyle
Yeniden gur dilimi
Ayselimin sesiyle (H.R.Ulutürk)

Men guzeyli oldum, arzum güneyli;
Ona çatamadım, çalışdım hayli (B.Vahabzade)

Okurlarımız yüzde yüz anlasın diye “çatamadım” Azerice sözcüğünün Türkçe “yetiştiremedim” anlamına geldiğini buraya ekledik. Şiirdeki “çatamadım” sözcüğünün Azerbaycan yazı dilinde “çata bilmedim” şeklinde yazıldığını da hatırlatmaya yarar var. Bahtiyar halk şairiydi, halkın şairiydi ve bu yüzden de halkın dilinden aldığı değiştirememiştir.

Makalemizde Azerbaycan'da yaranmış Dil Ortamı ve Türkiye'de uzun süre yazılar konusu haline gelmiş “Özleşme” Dil Devrimi: onun dilimize ve Türk diline etkisinden bahsedeceğiz. Hem de Azerice'de kullanmakta olan sözcüklerin kolaylık nedenlerinin açıklamaya çalışacağız. Açık konuşmak gerekirse gerek Türkiye'de, gerekse Azerbaycan'da Dil Devrimi veya özleşmeye herkes olumlu bakmamış ve bakmamaktadır [Cikiya:1971.69]. Biz 100'lerle Türk ve Azerbaycan şair ve yazarlarının eserlerinden sayısı belli olmayan miktar yeni sözcükler topladık. Söz konusu sözcükler şair ve yazarlarımızın dilinde o kadar güzel bir şekilde kullanmış ki, bu kullanım şekline kimse karşı gelememiş ve gelememektedir. Zaman zaman Azerbaycan'ın radyo ve televizyonlarında ülkemizde yaygın bir hale gelmiş sık sık kullanmakta olan Türkiye türkçesi sözcüklerine karşı gelenler bulunmaktadır. Ama sonunda kayd edelim ki, karşı gelenler çok soyut bir şekilde konuşur, somut bir örnek veremiyorlar. Şunu hemen söyleyelim ki, Türkçeden dilimize sözcükler 90'lardan sonra, bağımsızlığa kavuştuğumuzdan sonra gelmeğe başladı. Bize göre bunun 1.nolu nedeni Topulun alt ve üst yapısını temelli olarak yeniden kurulmasıydı. Tarihe geçmiş komunizm ve onunla ilgili sözcük, terim sloganlar, tam cümle halinde “ün” kazanmış deyimler objektif olarak dilimizden çıktı. Bugün halk o zamanla ilgili sözcük, ifade ve b. hiç hatırlamıyor bile. Halbuki o sözcükler bir büyük sözlüğü dolduracak kadar büyük bir kitap olabilir. Ünlü türkoloji bilgini Tefvik Melikli 2008 yılında yayınladığı “Türkoloji Problemler” kitabında Türkiye türkçesinde türetme yoluyla meydana getirilmiş ve Azericeye girmiş yeni sözler bölümünde Azericede kullanmakta olan açıklamak, açıklama, araştırma, çağdaş, gündem, kimlik, olay, özel, özelleştirmek, sonuç, soykırım, yazar, yetkili, sıcak gibi sözcüklerin anlamın açıklamasını vermiştir. Yine orada erken seçim (seçki) canlı yayım, sıcak ilişkiler, millet vekili, cep telefonu gibi tamlamaların da ortaklaşa kullanılmakta olduğunu yazmıştır (T.Melikli. Türkoloji Problemler. Bakı. 2008.s.173-175). Gerçek durum incelemek olursa T. Meliklinin örnekleri çok az saydadır.

Bugün Azerbaycan'da yaranmış Dil Ortamı sonucunda dilimizde bir gereksinim gereği bir hayli sözcük Türkiye Türkçesinden alınmıştır: Durum, olay, yayım, önem, soyadı, yetersay, özelleştirmek, ateşkes

açıklama, destek, desteklemek, bilgisayar, soykırım, gecekondü, başarı ve b.

Örneklerdeki sözcüklerin yapısına dikkat edilecek olursa buradaki farklar yalnız sesyapısı (fonetik) yönünden gözükmemektedir. Yani Türkçede soykırımı Azericede yumuşak ünsüz g ile soygırımı şeklinde “açıklama” Azericede “açıklama” gibi yazılır ve telâffüz edilir. Yukarıda geçirdiğimiz örnek sözcüklerin Azericede kullanımı bir raslantı sonucu mu? Bizce hayır, doğaldır. Neden doğal olduğunu kanıtlamamız için Yetersay, özelleştirmek, soykırım, bilgisayar, başarı sözcüklerini birer birer gözden geçirelim.

Bilindiği üzere 1990'lara kadar Azerbaycan'da (Sovyetlerde olduğu gibi) bir terim olarak özelleştirmek kavramı kesinlikle yoktu. Bu yüzden de özel araba, özel lokanta, özel hotel gibi tamlamalar da tabii ki, kullanılamazdı. Daha sonra toplumun altyapısı ve üstyapısı değişti. Değişenlere yeni terimler (sözcükler) bulmak gerekirdi. Bu hemde çok gecikmeden olacaktı.

Ülkemizde reforma yapıldığı zaman bize en yakın olan Türkçeden özel (özelleşmek, özelleştirmek) sözcüğünü aldık. Ve hemen halkın diline yattı ve sık sık kullanılır hale geldi.

Geçelim **yetersay** kelimesi üzerine.

Eski toplandı sistemi çökmüştü. Yenisini yapmak gerekirdi. Oy kullanma işlemleri yapılırken rus dilinden (ruslar da avrupadan aldı) alınmış **kvorum** sözcüğünü değiştirmek gerekirdi. Kvorum yapısı itibarile türkdilli sözcük yapısına uymuyordu. (Sözcüğün başında bir sert ünsüz k ve bir yumuşak ünsüz (dişdudak ünsüzü) v-nin kullanılması Türk dili fonetik kurallarına aykırıdır. En azından türkçede sözcüğün başında iki ünsüz gelmesi kural dışıdır). Telâffüzü de zordu. Ama yetersay türkün diline uygun bir sözcüktü. Bugün artık geniş çapta kullanılmaktadır. Azericede kullanmakta olan soygırım (türkçede soykırım) rusçadan almak ve kullanmak zorunda olduğumuz **genosit** tekinin anlamını tam olarak kapsamaktadır.. bunun çarçabuk kullanımlık kazanmasını sözcüğün (terimin) dilimize uyması, çağımız için ve bizim için güncel olmasıdır (Hocalı soykırımı bugün bile Türk dünyasının gündeminde)

Bilgisayar da Türk dilinden Azerbaycan türkçesine gelmiştir. **Bilgisayar**'ın memleketimize gelişimi gözden geçirecek olursa neden onun halkın arasında çok çabuk yaygınlaşması anlaşılır. Birincisi, bilgisayar (önceleri kompüter denilirdi) Kömpütere oranla daha anlaşılır. Çünkü Azericede bil ve saymak eylemleri eskiden beri kullana gelmiştir. O yüzden de bilgisayar bir terim olarak hemen anlaşıldı, kabullendi ve kullanıldı. Kompüter dilimizden daha çıkmadı ve şimdi de kullanılmaktadır. Gerek Türkçede gerekse Azerbaycan türkçesinde Özleşme Dil olayının olumlu sonuçlarını bu gün görebiliyoruz. Azerbaycan'da Olay gazetesini bilmiyen yok. Bir zamanlar olay arap kökenli sözcük olan “Hadise” yerine kullanılmıştı. Demek ki, özleşme Türkiye'yi aşarak Azerbaycan dilini bile etkilemiştir. Bu bir gerçek ki, 1990'lara kadar kullanılmış **Konstitüsüya** sözcüğü bir türlü halkın malı olamıyordu. Yapısı itibarile o kadar uygunsuz bir sözcük ki, okur yazar bilir kişiler bile zor söyleyebiliyorlardı. (rusça tahsil görünüşler hariç). Bir Dil uzmanı olarak bunun nedenini araştırırken görüyoruz ki, konstitüsüya (Anayasa) Türk dillerinin en önemli fonetik kanunu olan ünlü uyumuna yüzde yüz ters geliyor. Sözcüğün ünlülerinin sıralanmasına dikkat edelim (Konstitüsüya: o→i→u→i→a) Türkçe sözlük yapısına göre **o** ünlüsünden sonra kesin olarak **i** ünlüsü gelemez. Yine de **i** ünlüsünden son **u** ünlüsü, **u** ünlüsünden sonra **i** ünlüsü sonra da **a** ünlüsü gelemez. Böylece konstitüsüyanın söylenimi bir sözcük olarak insanları zor duruma sokuyordu.

20 yıl öncesine kadar Azericede “müvffəqiyyət” bilimsel alanda radyo ve televizyonda, basında sık sık görülür bir sözcüktü. Ama bu gün onun dilimizden kolayca “gittiğini” görebiliyoruz. Uğur, başarı türk sözcükleri, aslına bakılırsa türk kökenli sözcükler onun yerini tutmakta. Tabii dil yönünden bu durumun incelenmesi ilginç sonuçlar verebilir. Neden “müvffəqiyyət” değil de uğur, başarı? Soruya yanıt ta ortada “müvffəqiyyət” fonetik yapısı itibarile türk dillerinin fonetik yapısına yüzde yüz aykırı ikişer tane ünsüz sözcük içinde ikişer defa tekrarlanmakta. Bu da dile ağırlık, sevimsizlik getirmektedir.

Bu gün Anayasa kullanılır. Her kesin anlıyabildiği kolay söyleyebildiği bir sözcük. Sıradan insanlar kolay sözcükleri severler ve kabul ederler. Zor sözcüğü ise en iyi halde kendi bildiği şekilde söyler. Bunun böyle olduğunu ıspatlamak amacıyla Türk dilinde bu gün bile kullanılmakta olan “eleğimsağma”yı inceleyelim: Kimse (özel olarak tahsil görmemişse) eleğimsağma sözcüğünün arapçanın bir tamlaması olduğunu bilemez. Halbuki eleğimsağma iki sözcükten mürekkeptir (**alayım** arapça **alamet** sözcüğünün çoğulu, **sağma** ise **sema** sözcüğünün insanlarca değiştirilmiş şekli). Aynı ilginç durumu Azerbaycan Türkçesinde de görebiliriz. Arapçanın zatülcenbi (soğukalma) sözcükleri dilimizde değiştirilerek **setelcem** şeklinde kullanılmaktadır. İnsanlar kolayını bulmuşlar. Çünkü zatülcenbi yapısı itibarile zor söylenir bir tamlama.

Özleşmenin başarılarının nedenlerinden biri de Yazı Diline getirilen sözcüklerin gerek Türkiye'deki gerek de Azerbaycan'daki halkın dilinde varoluşudur. Guzey, Güney (Türkçede: Kuzey, Güney) Azerbaycan'ın halk konuşma dilinde gün'le ilgili sözcüklerdir. Günün her zaman düştüğü yerler Güney, hiç gün düşmeyen yerler de güney adlanır. Bir sıra yazar ve şairlerin eserlerinde bu sözcükler Yazı Dili sözcüğü gibi kullanılmıştır (konuşma dilinde zaten vardır). Buna rağmen Kutup olarak Şimal, Cenup kullanılır.

Türkiye'deki özleşmeyle bağlı olarak Şimal – Kuzey Cenup da Güney sözcüklerine değiştirildi ve başarılı oldu. Demek ki, Yazı diline getirilmiş Kuzey ve Güney sözcükleri olmayıp halkın canlı konuşma dilinden Yazı diline aktarılmış oldu. Şunu da ekleyelim ki, 1970'lerdeki Tarama, Derleme gibi sözcüklerin yayımlanması da halkın dilindeki sözcüklerin Yazı Diline getirme amacıyla yapılmıştı. Atatürk Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nden başlayarak (Türk Dil Kurumu Çalışmaları da dahil) özleşmeye ait bir takım toplantılar tertiplemiş çeşitli konular görüşülmüş Dilbilimsel bakımdan sözcükler ve ekler gözden geçirilmiş ki, çalışmalar yapma karakteri almasın.

Türkiye'de özleşme sonucunda yapılanlar ortada. Özleşme Dil Politikasından sonra Türk dilinin geldiği düzey de her kesçe bilinen bir gerçek. Bu gün Türkî Cumhuriyetlerde Ortak Dil Konusu gündemde [Melikli:2008.171]. Bunu olumlu karşılayıp gerekenleri yapmaya hazır olanlar da var, olumsuz karşılayıp tepki gösterenler de. Ama Türk dilleri arasında sözcük alış veriş de durmamakta. Hem de alınan sözcükler gneseolojik bakımından (psikolojik) gerçeğe uygun.

Nedir söz konusu gerçek? Alınan sözcükleri incelersek çok ilginç durumlar bulmuş oluruz. Örneğin dışarı Türk sözcüğünün Azerbaycan'ın Batı gölgesinde kullanılır olduğunun bilmeyenler olabilir. Yazı Dilimizde dışarı'ya “eşik” deriz. Gel gelelim ismini hatırlattığımız bölgede sözişitmez, sözlanamaz birisine “Sen yeddi dinden dışgarısan ki” ifadesini kullanırlar. Bununla beraber “Eşik” Türk sözcüğü Azerbaycan dilinde “sokak” anlamına gelir.

Çağdaş Türk Yazı dilinde “Dış”, “Dışarı” (Dış İşleri Bakanlığı, Dışarıya çıkmak) Azeri ağızlarında “dışgarı” sözcüğünün sekizinci yüz yıldan beri kullanıldığını de eklersek birgün Dış sözcüğünün Azerbaycan Yazı Dilinde (hem de diğer Türk dillerinde) yaygın kullanılır hale gelmesinin bir temeli vardır demek.

Fikrimizce özleşmenin dile getirdiği sözcükler türkün psikolojisine uygun olduğundan dolayı bazı arapça çok yaygın sözcükler bile yavaş yavaş unutulmuş yerini yeni sözcüklere vermektedir. Örneğin sebep, netice, vazife, hal, talebe, muallim, tahsil, malûm, maruf, mahkûm gibi bugün bile kullanmadan düşmemiş, zamanında çok yaygın olan sözcükler yerini neden, sonuç, görev, durum, öğrenci, öğretmen (hoca), eğitim, bilinen, tanınmış (ünlü), tutuklu gibi sözcüklere vermektedir. Özel olarak gözlemciliğini yaptığımız örnek – sözcüklerin arapçası seyrek hallerde kullanılır, onun yerine yenileri sık sık kullanılmaktadır.

Kimi arap sözcükleri çok çabuk olarak kullanımdan çıkmıştır. Şimdi kimse nazır, reis, müavin, iclas (meclis) demiyor, onların yeni türkçesini kullanırlar: bakan, başkan, yardımcı, toplantı gibi. Bize göre Azerbaycan türkçesindeki müavin sözcüğü de çok zaman geçmez de yardımcıya değiştirilir. Burada doğal olan şudur: müavin arap sözcüğünde ünlü uyumu bozulur, iki ünlü yanyana söylenmesini zorlaştırır. Hem de yanyana gelmiş ünlülerden biri önce öbürüyse kalındır.

Sonuç olarak diye biliriz ki, bir zamanlar Türkiye'de büyük tartışmalara yolaçmış “özleşme” Azerbaycan'da da etkisini göstermektedir ve iki dilin birbirine kavuşmasına yardım sağlamaktadır.

Kaynaklar

1. Hacıyev T. 2006. Birinci Türkoloji Kurultayda edebi dil meseleleri. /I Türkoloji Kurultayın 80 illik yubileyine hesr olunmuş elmi konfransın tezisləri. 23-25 may, Bakû, Tahsil
2. Hacıyev T. 1987. Azərbaycan ədəbi dili tarixi (II cild) Bakû: Maarif, 293 s.
3. Cikiya S.S. 1971. Türkçe okuma kitabı. (Dil yenileşmesi nasıl olur) Tbilisi, 458
4. Melikli T. 2008. Türkoloji problemler (üç telli sözden). Bakû, 179 s.

MƏHBUBƏ QURBANOVA

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti*

I BAKI TÜRKOLÖJİ QURULTAYI (1926) VƏ MÜASİR TÜRKOLÖGIYA

Açar sözlər: *I Türkoloji qurultay, türkologiya, aktual məsələlər, elmi yeniliklər.*

The I Baku Turkological Congress (1926) and the modern turkology

The article deals with the I International Turkological Congress and modern turkology. In 1926, Baku hosted the First Turkology Congress, which brought together representatives from Turkey and the Turkic-speaking republics of the Soviet Union. Here is spoken about the importance of the discussed issues.

Key words: *The I Turkological Congress, turkology, actual issues, scientific innovations.*

Türk dünyasının tarixinə qızıl hərfərlə yazılmış I Beynəlxalq Türkoloji qurultay 1926-cı ilin 26 fevral - 6 mart tarixləri arasında Bakı şəhərində baş tutmuşdur. Türk xalqlarının tarixində ictimai-siyasi və elmi-mədəni əhəmiyyət daşıyan bu mötəbər tribunada türklərin keçmişi və gələcəyi ilə bağlı olduqca vacib

məsələlər müzakirəyə çıxarılmış və bu yöndə mühüm qərarlar verilmişdir. “Geniş mənada türklərlə bağlı araşdırmaları, dar mənada isə türk dili ilə bağlı aparılan tədqiqatları özünün əsas mövzusunə çevirən türkologiyanın tarixində, əlbəttə, bir çox qurultay, konqres və toplantılar təşkil edilmişdir. Ancaq bunlardan heç biri 1926-cı il 26 fevral – 6 mart tarixlərində Azərbaycan SSR-nin paytaxtı Bakıda keçirilmiş I Türkoloji Qurultay qədər təsir gücünə malik, möhtəşəm və bütün türk xalqlarının, eyni zamanda qurultay iştirakçılarının da taleyini dəyişdirəcək səviyyədə və çərçivədə olmamışdır” (2).

Dünya mədəniyyətinin, ümumən, bəşəri dəyərlərin formalaşmasında türk xalqlarının da payının az olmadığını sübuta yetirən qurultay dövrün tanınmış türkoloqlarını bir araya gətirməklə ictimaiyyətin böyük maraq obyektinə çevrildi. S.Ağamalıoğlunun açılış nitqində dediği sözlər bu faktı bir daha təsdiqləyir: “Elm əməkçi kütlələrə azad edilmiş yeni bəşəriyyət yaratmaq üçün *köhnə dünyanı bünövrəsinə qədər dağıtmaqda rəhbərlik edən üçüncü qüvvədir* (kursiv bizimdir – M.Q.). Bu möhtəşəm işdə qurultay, şübhəsiz öz köməkliliyini göstərəcək. Axı, Şərqi sərhədində yerləşən və böyük bir hissəsi hələ də yadelli qüvvələr və xurafat əsarətində olan çoxmilyonlu xalqın mədəni inkişafı üçün düzgün elmi bünövrə yaratmaq elə həmin Şərqi lərzəyə gətirmək deməkdir” (1, s. 18).

Birinci iclasda təşkilati məsələlərə baxılmış, təbriklər söylənilmiş və rəyasət heyəti müəyyən edilmişdir. İlk təbrik sözü ilə SSRİ Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri Q.Musabəyov çıxış etmiş, sonra həmin komitənin nəzdindəki Ümumittifaq Elmi Şərqsünaslıq Assosiasiyasının sədri M.R.Pavloviç, Zaqafqaziya hökuməti adından Mirzə Davud Hüseynov, Azərbaycan müəllimləri adından Məryəm Bayraməlibəyova təbrik nitqləri söyləmişlər.

Əslində maraq doğuran məqam ondan ibarətdir ki, qurultay üçün niyə məhz Azərbaycan seçilmişdi və Sovetlər Birliyinin yenidən yarandığı bu illərdə belə bir təşəbbüs rəhbərliyə nə qazandıracaqdı? Əvvəla, Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində türk coğrafiyasında böyük bir ziyalılar düşərgəsini xatırladırdı. Bu, elə bir düşərgə idi ki, burada milli hissləri, vətənpərvərliyi, maarifçiliyi təbliğ edən, bir sözlə, tərədən-dırnağa qədər türkçülük ruhuna bürünmüş görkəmli şairlər, yazıçılar, alimlər, müəllimlər var idi. S.Ağamalıoğlu da görkəmli türkoloq, prof. Bəkir Çobanzadəni Bakıya dəvət etməklə böyük bir təşəbbüs göstərmişdi. Təbii ki, Bakı mühiti də B.Çobanzadə üçün dar Kırım mühitindən fərqli olaraq öz potensialını ortaya qoymaq və təşəbbüslərini reallaşdırmaq baxımından geniş imkanlar yaradacaqdı. İmperiya rəhbərliyinin əsas məqsədi də bu idi: Sovetlər Birliyi ideologiyası əleyhinə olan fikir sahiblərini bir araya gətirməklə onları aradan götürmək və qarşıdakı maneələri birdəfəlik yox etmək idi. Və bu məkirli niyyət sonradan başarıyla həyata keçirildi.

Qurultayın keçirilməsində məkan olaraq seçilmiş Bakının strateji əhəmiyyətinə gəlincə isə bunu açılışdakı çıxışında Q.Musabəyov belə dəyərləndirir: “Yoldaşlar, təsadüfi deyil ki, Ümumittifaq Türkoloji Qurultayı Azərbaycanın paytaxtı Bakı şəhərini özünə iş yeri seçib. Şərqi giriş qapısı olan, mövqeyinə və son 5 il ərzində zəhmətkeşlərin əldə etdikləri nəhəng mədəni və iqtisadi nailiyyətlərə görə Azərbaycan əziz qonaqları, türkologiyanın elmi nümayəndələrini və bizə qardaş olan respublikaların nümayəndələrini qəbul etmək kimi yüksək şərəfə layiqdir” (1, s. 21).

Qeyd edək ki, qurultayın 17 iclasında 38 məzərə dinlənilmiş və bu istiqamətdə geniş müzakirələr aparılmışdır. Həmin məruzələrin 7-si türk xalqlarının tarixi, etnoqrafiyası və mədəniyyətinə, 3-ü ədəbiyyatına, 25-i dilçilik məsələlərinə, 3-cü isə türk dillərinin tədrisi problemlərinə həsr edilmişdir.

I Türkoloji qurultayın gündəliyində əksini tapan məsələlər bu gün də türkologiyada aktual problemlər sırasında dayanır. Bu baxımdan qurultayda müzakirə olunan məsələlərdən bəzilərinin müasir türkologiya üçün aktual məzmun kəsb edən tərəflərini nəzərdən keçirək.

1. *Türk xalqlarının tarixinin* öyrənilməsinin hazırkı vəziyyəti. Türk xalqlarının tarixinin öyrənilməsinin hazırkı vəziyyəti ilə bağlı akad. V.V.Bartoldun çıxışı dinlənilmiş və onun məruzəsi əsasında qətnamə qəbul edilmişdir. Qətnamədə göstərilmişdir ki, türk xalqlarının yazılı abidələrinə ciddi şəkildə fikir vermək lazımdır. İlk növbədə mövcud qədim abidələrin qeydiyyatı həyata keçirilməlidir. Həmçinin ən böyük abidələr qoruq elan olunmalıdır.

2. *Türk xalqlarının etnoqrafiyasının* öyrənilməsinin aktual istiqamətləri. Bu mövzuda S.İ.Rudenkonun, Yu.Messaroşun, Q.T.Çursinin məruzələri geniş müzakirələrə səbəb olmuşdur. Bu müzakirələrin nəticəsi olaraq qəbul olunmuş qətnamələr bu gün də böyük əhəmiyyət kəsb edir: a) türk xalqlarının tayfa tərkiblərinin dəqiq qeydiyyata alınmasının böyük əhəmiyyəti var; b) ayrı-ayrı türk respublikalarında və türk xalqlarının yaşadığı ərazilərdə ətraflı tayfa xəritəsinin yaradılması son dərəcə vacib işdir; c) türk xalqlarına aid olanları öyrənmək üçün mərkəzi mədəniyyət muzeyinin yaradılmasına ehtiyac vardır; d) bu mövzuda yeni tədqiqat işləri yerinə yetirilməlidir və s.

3. *Türk dillərinin digər dil ailələri ilə əlaqələri*. I Türkoloji qurultayda B.Çobanzadənin, N.N.Poppenin, A.Qenkonun məruzələri ilə qalxan bu məsələ geniş müzakirə obyektinə olmuşdur. Qəbul olunmuş qətnamələr çağdaş türkologiyanın qarşısında duran ən vacib məsələlərdən sayıla bilər: a) ayrı-ayrı türk dillərini,

dialekt və şivələrini dərinlən, hərtərəfli öyrənmək, toplanmış dil materiallarını çap etmək, ayrı-ayrı elmi qrammatikaların və lüğətlərin tərtib olunmasını təşkil etmək; b) müqayisəli-tarixi qrammatika kitablarının yazılmasına, müqayisəli etimoloji lüğətlərin hazırlanmasına, türk dillərinin və dialektlərinin təsnifi ilə əlaqəli işlərin görülməsinə diqqəti artırmaq lazımdır; c) türk dillərinin altay, fin-üqor dilləri və yafəs nəzəriyyəsi ilə əlaqəsi barədə araşdırmaları davam etdirmək bu gün türkologiyamız üçün daha geniş imkanlar açmışdır.

4. *Türk dillərində orfoqrafiyanın* ümumi-nəzəri əsasları. I Türkoloji qurultayda orfoqrafiya ilə bağlı çağdaş türkologiya üçün də aktual olan bir sıra qətnamələr qəbul edilmişdir: a) mədəni dillərdə düzgün yazmaq üçün dörd elmi prinsipdən istifadə olunur: fonetik, morfoloji, etimoloji, tarixi-ənənəvi prinsiplər; b) latın əlifbası orfoqrafiyanı tənzimləmək üçün daha əlverişli şərait yaradır. Hazırda türk xalqlarının hamısı latın qrafikalı əlifbadan istifadə etmir. Deməli, türk xalqlarının hamısının latın qrafikalı əlifbaya keçməsi olduqca vacibdir.

5. *Yeni türk əlifbasının yaradılmasının* elmi-nəzəri əsaslarını hazırlamaq. I Türkoloji qurultayda bu mövzuda qəbul edilmiş qətnamələrin məzmunu belədir: a) latın qrafikalı əlifba texniki cəhətdən ərəb əlifbasından mükəmməldir. Türk xalqlarının hər biri latın qrafikalı əlifbanı həyata keçirmək işini fəallaşdırmalıdır; b) latın qrafikalı əlifbanın həyata keçirilməsi ilə bağlı görülmüş müsbət işlər sırasında Türkiyənin, Azərbaycanın təcrübəsindən istifadə etmək lazımdır.

6. *Türk dillərində terminoloji sistemin* formalaşdırılması məsələsi. Qurultayda A.R.Zifeldtinin, B.Çobanzadənin, H.Zeynallının X.O.Odabaşın A.B.Baytursunun bu mövzuda maraqlı məruzələri dinlənmiş və bugünkü türkologiyamız üçün də vacib olan bir sıra qətnamələr qəbul edilmişdir: a) tez-tez təsadüf olunan və mənası aydın olan terminləri qəbul etmək lazımdır; b) türk dillərinin qrammatikasına tabe olmuş ərəb-fars mənşəli terminləri qəbul etmək lazımdır; c) Avropa mənşəli terminlər türk dillərinin təbiətinə uyğun artikulyasiya edilməli və qəbul olunmalıdır; ç) tədris nöqtəyi-nəzərindən ibtidai, orta və ali məktəblərdə terminojili leksika fərqli şəkildə müəyyən olunmalıdır; d) hər bir respublikada daimi terminologiya komissiyası yaradılmalıdır.

7. *Türk xalqlarında ədəbi dilin inkişafı*. Qurultayda bu məsələ Türkiyədən gəlmiş görkəmli alim prof. M.Köprülüzadənin “Türk xalqlarının ədəbi dilinin inkişafı” adlı məruzəsinin müzakirəsi ilə qaldırılsa da, bu mövzuda prof. B.Çobanzadə hər iki elmi məruzəsində ümumtürk ədəbi dili probleminin həll olunmasına dair ciddi təkliflər səsləndirir. “Qlobal şəkildə ədəbi dilin inkişafı ümumi ədəbi dil müzakirəsindən əvvəl ədəbi dilin detallarında, ədəbi dilin normasını təşkil edən tərkib hissələrindən söhbət getdi” (3, s. 259). Bütün bu faktlar ətrafında aparılan gərgin müzakirələrdən sonra qurultay belə qərara gəlmişdir ki, ümumtürk ədəbi dili yaratmaq mümkündür. Və qeyd edək ki, hal-hazırda bu məsələ müasir dünya türkologiyasının aktual məsələlərindən biri sayılır.

Beləliklə, I Bakı Türkoloji qurultayında müzakirə olunmuş məsələlər öz elmi çəkisi, problematikliyi, məzmunu, ümumən, aktuallığı ilə bu gün də türkologiyanın aparıcı mövzularıdır. Ötən 90 il ərzində aparılmış araşdırmalar, yazılmış cild-cild əsərlər qurultayda üzə çıxarılmış dərin elmi düşüncələrin işığında meydana gəlmişdir. Və Azərbaycan xalqının dünya türkologiyasına bəxş etdiyi görkəmli simalar: Ə.Dəmirçizadə, M.Hüseynzadə, S.Cəfərov, Ə.Abdullayev, F.Zeynalov, Y.Seyidov, T.Hacıyev, N.Cəfərov... kimi tanınmış alimlər bu yolda öz sələflərinin yolunu ləyaqətlə davam etdirmişlər. “Yaxın gələcəkdə bütün elm və sənət sahələri kimi türkologiya da, türklük də yeni problemlərlə, yeni şərtlərlə üzləşəcəkdir. Zamanın və insanlığın problemlərini həll edərək türkologiyanın yaddaşında bir böyük elmi məclis öz vüsəti, faciəsi və ibrətli taleyi ilə həmişə yaşayacaq, ədəbi məktəb rolunu oynayaqcadır” (1, s. 13).

Ədəbiyyat

1. 1926-cı il I Bakı Türkoloji qurultayı (stenoqram materialları, bibliografiya və foto-sənədlər). Bakı: “Çinar-Çap”, 2006
2. Akalın Ş.H. 1926 Birinci Bakı Türkoloji Kurultayının 90. Yılı Dolayısıyla / <http://www.akalin.gen.tr>.
3. Azərbaycan dilçiliyi müntəxəbatı. I cild. Bakı: “Abis Alarco”, 2013

I TÜRKOLOJİ QURULTAYINDA ALTAY DİLLƏRİ MƏSƏLƏSİ

Açar sözlər: *Ural-Altay, genetik, tipoloji, türk, monqol, tunqus-mancur*

Issues of Altay languages in the 1st Turkological Congress

The article deals with the theoretical problem of Ural-Manchurian languages after the 1st Turkological Congress.

Key words: *Ural-Altay, genetic, typological, Turkic, Mongolian, Tungus-Manchurian*

Türk dillərinin mənşəyi, dünya dilləri arasında mövqeyi ilə bağlı yaranmış «Ural-Altay» və «Altay dilləri» nəzəriyyələri meydana çıxdığı dövrdən indiyə qədər türkologiyanın başlıca problemləri sırasında qalmaqdadır. XX yüzilliyin əvvəllərinə qədər bu istiqamətdə tədqiqatlar geniş vüsət aldığından Birinci Türkoloji Qurultayda da bu problem müzakirə obyektinə çevrilmişdir. Qurultayda tanınmış türkoloqlar A.Qenko, N.Poppe və B.Çobanzadənin məruzələri türk dillərinin bir-biri və monqol, tunqus-mancur, fin-uqor, yafəs dilləri ilə qohumluq əlaqələrinə həsr olunmuşdur.

Altayşünas alim N.Poppenin «Altay dillərinin qarşılıqlı qohumluğu haqqında məsələnin müasir mövqeyi və tarixi» adı məruzəsində Ural-Altay nəzəriyyəsinin yaranması, tarixi inkişafı və XX yüzilliyin əvvəllərindəki tədqiq səviyyəsi və problemin inkişaf istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir. «Ural-Altay» və «Altay dilləri» nəzəriyyələrinə çoxlarının şübhə ilə yanaşdığı və ya fərziyyə hesab etdikləri bir dövrdə bu problemin qurultayın gündəliyinə salınması, altayşünas alim N.Poppenin bu mövzuda ətraflı məruzə etməsi və buna dair qətnamənin qəbul olunması tədqiqatçılarda Altay dillərinin qohumluğuna inamı artırmış, problemin yeni metodlarla tədqiqinə təkan vermişdir.

Altay dillərinin müqayisəli öyrənilməsində iki əsas dövr fərqləndirilir. Birincisi, Ural-Altay dövrüdür ki, bu dövr ərzində Altay dilləri ayrı-ayrı qruplar şəklində deyil, vahid böyük dil ailəsinin üzvləri olmuşdur. Ural-Altay dillərinin qohumluğu ideyası XVIII əsrdə İ.F.Strahlenberq tərəfindən qoyulub. Onun məşhur «Avropa və Asiyanın şimal-şərq hissəsi» adlı əsəri çap olunandan sonra bu nəzəriyyənin tədqiq dairəsi genişləndirilmişdir. İ.T.Strahlenberq ümumi tatar dili adı altında xalqların dillərini birləşdirərək 6 qrupda onların ilk təsnifatını vermişdir:

- 1) uyğurlar qrupu – burada fin-uqor, barabin və hun xalqları nəzərdə tutulur;
- 2) türk-tatar qrupu;
- 3) samodi qrupu.
- 4) monqol və mancurlar qrupu;
- 5) tunquslar qrupu;
- 6) Qara və Xəzər dənizləri arasında yaşayan tayfalar qrupu.

N.Poppenin qənaətinə görə, İ.Strahlenberqin təsnifatı sonrakılarla uyğunlaşmır, çünki təsnifatında elə xalqları birləşdirib ki, onlar müxtəlif qruplara aid edilməlidir. Doğrudan da, sonrakı tədqiqatlar nəticəsində, ümumi xüsusiyyətlərinə görə, fin-uqor samodi xalqları ilə, uyğurlar türk xalqları ilə, mancurlar tunqus xalqları ilə bir qrupda birləşdirilmişdir.

İ.Strahlenberqdən 100 il sonra Danimarka alimi R.Rask tərəfindən Ural-Altay dillərinin qohumluğu məsələsi yenidən qaldırıldı. O, bu dilləri «skif dilləri» adlandırır və onların sırasına Qrenlandiya, Amerikanın şimal hissəsi, Asiya və Avropa xalqlarının dillərini, İspaniyanın və Qallianın Hind-Avropa xalqlarının dillərini daxil edir.

R.Raskın «skif dilləri» nəzəriyyəsi ilə M.Müllerin «Turan dilləri» nəzəriyyəsi üçt-üçtə düşür, lakin problemin qoyuluşuna görə bir-birindən fərqlənir. M.Müllerə görə Ural-Altay dilləri qrupuna siyam, Tibet, Cənubi Hind və Malay Arxipelağı dilləri aiddir. M.Müllerin özünə də bu dillərin bir-biri ilə qohumluq əlaqəsi zəif görünür və nəticədə «turan dilləri ailəsi» termininə ehtiyatla yanaşır, «turan dilləri qrupu» terminini uyğun sayır. Buna görə də turanizm çox məşhurlaşmamış və özünə çox az tərəfdar tapmışdır.

N.Poppe «skif və turan dilləri» nəzəriyyələrinin əhəmiyyətini qeyd etsə də, nöqsanlarını da göstərir. Nöqsanların olması obyektiv səbəblərlə əlaqələndirilir və bu dillərin tarixinin, eləcə də dil xüsusiyyətlərinin monqol dili istisna olmaqla, tam öyrənilməməsi ilə izah edir.

Alman alimi V.Şott və onun müasiri fin alimi M.Kastren Ural-Altay nəzəriyyəsinin qülləsi hesab olunur. Bütün ömrünü Ural-Altay dillərinin tədqiqinə həsr edən M.Kastrenin tədqiqatı bu dillərin qohumluğunu iddia edən sələflərinin və müasirlərinin əsərlərindən fərqlənir. O, tədqiqatını xalq şivələrinin

materialları əsasında aparmışdır. M.Kastrenin fikrinə görə, Hind-Avropa dilləri ilə müqayisədə Ural-Altay dilləri arasındakı oxşarlıq zəifdir. Lakin fin, samodi və türk dilləri arasındakı uyğunluqlar müqayisə oluna bilər. M.Kastren Ural-Altay dillərinin tərkibini fin, samodi, türk, monqol, tunqus dillərini daxil edərək, müqayisəli tədqiqatını fin-uqor və samodi dillərinin qohumluğu məsələsinin həlli ilə yekunlaşdırır.

Ural-Altay dil ailəsinə yapon dilinin daxil edilməsinə münasibət müxtəlifdir. Bu baxımdan N.Poppe M.Kastrenin fikrinə üstünlük verərək, yapon dilinin bu dil ailəsinə daxil edilməsini əsassız sayır, uzun illər araşdırmaların M.Kastrenin verdiyi tərkib üzərində aparıldığını xüsusi vurğulayır.

Ural-Altay müqayisəli dilçiliyin inkişafında V.Şottun tədqiqatlarının böyük əhəmiyyəti vardır. O, Ural-Altay dillərinin lügət tərkibindəki və morfoloji quruluşundakı uyğun xüsusiyyətləri aşkara çıxarmışdır. V.Şott fin-uqor dillərini qohumluq əlaqələrinə görə, fin və yaxud «çud» ailəsinə mənsub etmiş, «tatar» adı altında birləşmiş türk, monqol və tunqus dillərini onlara qarşı qoyur. Türkoloqların əksəriyyətinin fikrincə, V.Şott və M.Kastren dövründə Ural-Altay qrupu iki yarımqrupa bölünür. Tədqiqatçılar bir tərəfdən türk, monqol və tunqus dillərini, digər tərəfdən isə fin-uqor və samodi dillərinin qarşılıqlı münasibətlərini aydınlaşdırmağa çalışmışlar. N.Vinkler və bəzi tədqiqatçılar tunqus dillərini fin-uqor və samodi dilləri ilə əlaqələndirir və mancur dilini bu dillər ilə yapon dili arasında keçid hesab edərək, Ural-Altay dillərini-samodi, fin-uqor, tunqus, yapon və türk-monqol qruplarına ayırırlar. Bu cür mülahizələr yarandığı dövrdə alimlər tərəfindən tənqidə məruz qalmış və N.Poppe də məruzəsində bunun əleyhinə çıxış edərək, tunqus dillərinin türk və monqol dillərinə yaxın olmasını əsaslandırmışdır. Müasir dövrdə aparılan araşdırmalar N.Poppenin fikirlərinin doğruluğunu təsdiqləyir.

Bundan sonra Ural-Altay dilçiliyi tarixində ikinci dövr – Altay dövrü başlanır. Bu dövrdə türk, monqol, tunqus-mancur dillərinin qohumluğu ilə bağlı «Altayşünaslıq» nəzəriyyəsi meydana çıxır. Altayşünaslığın ilkin mərhələsində türk dillərinə və dialektlərinə aid kifayət qədər material toplanır, lakin monqol və tunqus danışq dilləri zəif öyrənildiyindən, bu dillərin qohumluğu haqqında qəti fikir söyləmək qeyri-mümkün olmuşdur. Buna görə də, N.Poppe məruzəsində ilk altayşünas alimlərin fəaliyyətini qeyri-kafi qiymətləndirir. Məruzədə Altay dillərinin əlaqələrinə dair tədqiqatların üç istiqamətdə aparılması tövsiyə olunur: 1) türk-monqol əlaqələri; 2) monqol-tunqus əlaqələri; 3) türk-tunqus əlaqələri.

Türk-monqol qohumluq münasibətlərinin müəyyənləşdirilməsində monqol dilinin ləhcələrinin öyrənilməsinin mühüm əhəmiyyəti vardır. Bu ləhcələrin tədqiqində Q.Ramstedtin rolu xüsusi qeyd edilməlidir. Q.Ramstedtin müvəffəqiyyətlərindən biri də monqol və türk dilləri arasında rotasizm və lambadizm hadisələrini düzgün işıqlandırmasıdır. Altay müqayisəli dilçiliyində monqol dilinin türk dilinə, çuvaş dilinin hər iki dilə münasibəti müxtəlif şəkildə izah olunur. Y.Nemet türk, monqol və çuvaş dillərinin tarixində 4 əsas mərhələ qeyd etmişdir: 1) ibtidai qohumluq dövrü; 2) çuvaş-monqol dillərinin qarşılıqlı təsir dövrü; 3) tatar-monqol dillərinin qarşılıqlı təsir dövrü; 4) monqol dilindən alınmış sözlərin yakut dilində işlənməsi dövrü.

Monqol və çuvaş dillərindəki «r» və «l» səslərinin türk dillərindəki «z» və «ş» səslərinə uyğunluğu Y.Nemetin fikrincə, bu dillərin birgə inkişafının nəticəsidir. Alim güman edir ki, monqol və türk dillərinin vəhdəti dövrünün ardınca, monqol-çuvaş dillərinin vəhdəti dövrü başlanır. Bir sıra türkoloqlar kimi, N.Poppe də bu fikrə etiraz edərək bildirir ki, çuvaş dilinin fonetikasi və morfolojiyası türk dilləri kimi inkişaf yolu keçmişdir.

Buna görə də monqol-türk-çuvaş dillərinin vəhdəti dövrünün ardınca monqol-çuvaş deyil, türk-çuvaş dillərinin vəhdəti meydana çıxmışdır. Digər tərəfdən monqol və çuvaş dilləri arasında elə bir yaxınlıq tapmaq olmaz ki, bunun əsasında bu dillərin birgə inkişafını təsdiq etmək mümkün olsun. Sonda N.Poppe Q.Ramstedtin fikrinə üstünlük verərək, türk və çuvaş dillərinin ulu dilin iki şivəsi – r, l şivəsi və z, ş şivəsi kimi tanındığı qənaətinə gəlir.

Altay dilləri arasında tunqus dillərinin mövqeyi mübahisəlidir. Bəzi alimlər tunqus dillərini türk və monqol dilləri ilə qohum hesab etsə də, bəziləri bunu inkar edirlər. Monqol dili ilə müqayisədə türk və tunqus dilləri arasındakı fərqlənmələrin üstünlüyü alimlərdə bu dilin Altay dilləri ilə qohumluğunda şübhələr yaradır. Bu fərqlər tunqus dillərinin Altay dil ümumiliyindən ayrılan ilk dil olması ilə izah oluna bilər ki, tədqiqatçılar bu ayrılmanı e.ə. V-IV minilliyə aid edirlər.

Uzun əsrlər boyu tunqus dilləri müstəqil şəkildə inkişaf etmiş, müxtəlif dillərin təsirinə məruz qalmışdır. Bu baxımdan dillərin müasir səviyyəsində fərqlərin çoxalmasını təbii qəbul etmək lazımdır. N.Poppenin məruzəsində belə bir mühakimə də yürüdülmür ki, tunqus dili türk dilindən daha çox monqol dilinə yaxındır. Monqol və tunqus dillərinin bəzi fonetik uyğunluqları bu fikri söyləməyə əsas verir. İkinci mühüm əlamət ki, mi tunqus dili monqol dilinə nisbətən qədim hesab edilir. Sonda belə bir nəticə çıxarılır ki, tunqus dili türk və monqol dilləri ilə qohumdur və onlarla birlikdə bir ulu dilə mənsubdur. Məruzənin sonunda altayşünaslığın nailiyyətləri qarşıda duran vəzifələri, xüsusilə tunqusşünaslığın gələcək problemləri şərh olunur.

I Türkoloji qurultaydan sonra altayşünaslıq sahəsində xeyli mükəmməl tədqiqatlar meydana çıxmışdır. Altay dilləri ideyası tarixi inkişafı boyu fərziyyədən-nəzəriyyəyə, sonda yeni elm sahəsinə çevrilib. Araşdırmalar artdıqca Altay dillərinin qohumluğunu iddia edən alimlərin sırası da genişlənməkdədir. İndi altayşünas alimlər 2 qrupa bölünüb: 1) genetik qohumluğun tərəfdarları; 2) tipoloji uyğunluğa əsaslananlar.

Birinci istiqamət Q.Ramstedtin tədqiqatlarında öz əksini tapmışdır. Q.Ramstedtin mövqeyi B.Y.Vladimirsov, E.D.Polivanov, N.A.Baskakov və s. alimlər tərəfindən müdafiə olunur. Bu alimlərin fikrincə, türk, monqol və tunqus-mancur xalqları vahid Altay xalqından törəmişlər. Praaltay dilinin parçalanmasından sonra bu dillər müstəqil inkişaf yoluna qədəm qoymuşdur.

Altayşünaslıqda ikinci istiqamət – Altay dillərinin tipoloji oxşarlığı barədə V.Kotviç, L.Liqeti, G.Klouson, Q.D.Sanjeyev, A.M.Şerbak, B.Serebrennikov, Q.Dörfer və b. araşdırmalarında irəli sürülür. Onların nəzəriyyələrinin əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bizim e.ə. Çinin şimalında yaşamış türk, monqol, tunqus-mancur tayfaları tipoloji cəhətdən oxşar dildə müxtəlif şəkildə danışmışlar. İnkişafın sonrakı prosesində bu tayfalar qruplara ayrılmış, onların dilləri yeni substratların təsiri ilə spesifik xüsusiyyətlər kəsb etmişdir. V.Kotviçə görə, etnik qrupların müxtəlif dilləri arasında yaranmış sıx əlaqə nəticəsində monqol və tunqus-mancur dillərində türk alınmaları əmələ gəlmiş və ya həmin dillər türk dillərinə təsir göstərmişdir.

Bütün bunlara baxmayaraq, V.Kotviç belə güman edir ki, qədim dövrdə bu üç dil qrupu vahid dildən törəyib, sonralar müxtəlif substratların təsiri ilə ayrılaraq türk, monqol və tunqus-mancur dilləri kimi formalaşmışdır. Göründüyü kimi, istər genetik, istərsə də tipoloji qohumluq nəzəriyyələrinin tərəfdarları Altay dillərinin ümumiliyini qəbul etsələr də, bunu müxtəlif baxımdan izah edirlər.

Ədəbiyyat

1. 1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultay (Ruscadan tərcümə, ön söz və şərhlərin müəllifləri: K.V.Nərimanoğlu, Ə.Ağakişiyev), Bakı, 2006.

PƏRVİN EYVAZOV

Bakı Dövlət Universiteti

I BAKI TÜRKOLÖJİ QURULTAYINDA BƏKİR ÇOBANZADƏ TÜRK DİLLƏRİNİN LEKSİK QURULUŞU HAQQINDA (ümumtürk ədəbi dili kontekstində)

Türk ədəbi dili məsələsi qayət mühüm bir məsələdir və türk-tatar xalqlarının mədəniyyət, elm və fənn sahəsində iləriləyə bilmələri üçün mümkün olduğu qədər sürətlə bu ədəbi dili də əldə etmələri lazımdır.

Bəkir Çobanzadə

Açar sözlər: *B.Çobanzadə, Türkoloji qurultay, leksik quruluş, orta q türk dili*

Bekir Chobanzadeh about the lexical structure of the Turkic languages on the I Baku Turkological Congress (1926) (on the context of the common Turkic language)

B. Chobanzadeh, one of the main and leading organizers of I Turkological Congress that was held in Baku, in 1926, was also one of two delegates presented two articles: "Close relationship of the Turkic languages" (the third meeting); "About the system of scientific terminology" (the eighth meeting). B.Chobanzadeh's first article is about Mahmud Kashgarli. It was for the first time in turkology, as determination of closeness of the Turkic languages is very significant for solution of the problem of "the common Turkic language".

Key words: *B.Chobanzadeh, Turkological Congress, the common Turkic language, the lexical structure*

Görkəmli türkoloq professor Bəkir Çobanzadə ümumtürk ədəbi dili ilə bağlı araşdırmalarını iki istiqamətdə aparmışdır: Birincisi, elmi fəaliyyəti boyunca yazdığı əsərlərində; İkincisi isə I Bakı Türkoloji Qurultayındakı fəaliyyətində.

1926-cı ildə Bakıda keçirilmiş I Türkoloji qurultayın əsas təşkilatçılarından biri və aparıcı gücü olmuş Bəkir Çobanzadə qurultaya iki məruzə ilə qatılmış iki nümayəndədən biri idi (digəri Türkiyədən gəlmiş elm adamı prof. Mehmet Fuad Köprülü idi): **"Türk dillərinin yaxın qohumluğu"** (üçüncü iclas), **"Elmi terminologiyanın sistemi haqqında"** (səkkizinci iclas).

Bəkir Çobanzadə bu məruzələrində ümumtürk ədəbi dili məsələsinə iki prizmadan yanaşır:

- ❖ türk dillərinin lüğət tərkibinin ümumi mənzərəsini əks etdirməklə;

❖ məsələnin həllinə gedən yolda türk dillərinin vahid terminoloji sisteminin yaradılmasını təklif etməklə.

“Türk dillərinin yaxın qohumluğu” adlı birinci məruzəsində dilçi alim türk dillərinin lüğət tərkibinə diqqət yetirməklə ortaq söz və ifadələrin müəyyənləşməsinin zəruri olduğunu qeyd edir. Bu mənada, müəllif ilk olaraq qədim yazılı abidələrə və tarixi əhəmiyyət daşıyan qaynaqlara əsaslanır. Məruzədə türkcə leksikanın tarixi inkişafından danışarkən “Divanü-lügət-it türk” əsərinə istinad edən Bəkir Çobanzadə *türkologiyada ilk dəfə Mahmud Kaşğarlıdan bəhs edir*. Çünki ortaq türk dili probleminin həll edilməsində türk dilləri arasındakı anlaşmanın nə qədər yaxın olduğunun müəyyənləşdirilməsi olduqca əhəmiyyətlidir. Bu səbəbdən o, Mahmud Kaşğarlının “Divanü-lügət-it türk” əsərinə əsaslanaraq, o dövrdən müasir zamanımıza qədər, türk dilləri arasında anlaşma yaxınlığının olmasından, bu yaxınlığın tarixi şərtlərindən və əsas prinsiplərindən bəhs etmişdir.

B.Çobanzadə bu yaxınlığı məruzəsinin başlanğıcında birinci növbədə *türk* sözünün işlənmə arealı və semantik miqyası ilə izah edir: “Müxtəlif dövrlərə məxsus olan bir sıra əsərlərə: “Kutadqu-bilik”, “Divani-hikmət”, “Divanü-lügət-it türk” və başqalarına dərinlən fikir versək, görürük ki, onlar müxtəlif ləhcələrdə yazılıb, müəlliflər bunları “**türk**”, əsərləri və özlərini də “**türk**” adlandırıblar” (1, s. 101). Tədqiqatçının bu məqama toxunması heç də təsadüfi xarakter daşımır: çünki hansı türk soyundan olursa-olsun və ya hansı türk ləhcəsində yazırsa-yazsın, bu müəlliflərin leksikonunda *türk* sözü var və bu, türkcələrarası ünsiyyətin ana faktoru olaraq göz önündə tutulur.

Bəkir Çobanzadə M.Kaşğarlının “Divan”ına istinadən verdiyi “**Türk ləhcələrində leksikanın bünövrəsi vahiddir. Orada fərqlər yoxdur. Əgər varsa da, yalnız müxtəlif hərflərdə (səslərdə) və onların dəyişməsindədir**” fikri ilə açıq şəkildə bildirir ki, ümumtürk ədəbi dilinin yaradılması üçün əlimizdəki bu fakt sözügedən ideyanın reallaşması yönündə ən önəmli amildir. Bu mənada, B.Çobanzadə M.Kaşğarlının müxtəlif türkcələrdən müqayisəli şəkildə təqdim etdiyi nümunələr ətrafında müzakirələr aparır. Və o, özündə olduqca düzgün bir qənaət hasil edərək yazır: “M.Kaşğarlının əsərindən görürük ki, bu günün canlı türk-tatar ləhcələri hələ XI əsrə qədər bərqərar olmuşlar. Bu ləhcələrdə ən çox bəzi səs xüsusiyyətləri nəzərə çarpır və bu gün də onları şimal və cənub ləhcələrində fərqləndirici əlamət kimi tapa bilirik” (1, s. 105).

Tarixən türklərin dil əlaqələri və bənzərliyi haqqında M.Kaşğarlıya istinadən danışan B.Çobanzadə müasir anlaşma ilə də bağlı maraqlı danışıq faktlarına toxunmuşdur. O, əslən kırımlı olduğu üçün Krım türkcəsində diqqət çəkən danışıq təzahürləri ilə rastlaşmışdır. Krım türkcəsi üzərində apardığı müşahidələr onda belə bir qənaət yaratmışdır ki, əhalisi türklərdən ibarət müxtəlif kəndlərdə, hətta ayrı-ayrı ailələrdə dil və ləhcə bütövlüyünə rast gəlmək olmur. Onların nitqində həm şimal və cənub, həm də şərq və qərb türkcələrinin xüsusiyyətləri özünü göstərir. Buna görə də Krım türkü həm başqırd ləhcəsini, həm özbək, həm Qazan, həm Anadolu ləhcələrini başa düşür: “İstənilən türk diyarının, məsələn, Orta Asiya, Krım, Qafqaz, Volqaboyunun xəritəsini götürsək və kənd, dağ və çay adlarını izləsək, görürük ki, bu adlar həm şərq, həm də qərb türk, hətta monqol dil və ləhcələrinə xasdır. Kiçik bir diyarı – Krımı götürək. Dilçilik baxımından, bu diyarın tarixi göstərir ki, o həm şərq, həm də qərb ləhcələri qrupundan çox şeylər əxz etmişdir” (1, s. 105).

B.Çobanzadə öz müşahidələri ilə ortaya çıxarmışdır ki, Orta Asiyada da eyni vəziyyətdir. Orada da qazaxların, özbəklərin, türkmənlərin və başqalarının dillərində ləhcə qarışmaları özünü açıq şəkildə göstərir. Bu da oradan qaynaqlanır ki, tarixən həm şimal, həm cənub, həm şərq, həm qərb türkcələri bir imperiyanın daxilində işlənmişdir. “Təbii ki, eyni dövlətin diyarları arasında sıx iqtisadi-ticarət əlaqələri olmuşdur və deməli, türkcələr özləri bir-birləri ilə gündəlik və tarixi ünsiyyətdə olmuşlar. Bu islamaqədərki tarixdə də olub, islam dövründə də, məsələn, monqol fəthləri, Səlcuqlar, Osmanlı imperiyası, Teymurilər zamanlarında da bu proses həmişə getmişdir. Türklərin islamlaşması ilə bu ünsiyyət xüsusilə yenidən genişlənmişdir” (4, s. 99).

Deməli, dilçi alim türklərin bir-birlərini anlaması üçün türk dillərinin lüğət tərkibində iki mühüm vasitəni önə çəkir. Birincisi, türkcələrdə eynilə və ya müəyyən fonetik fərqlərlə işlənən sözlərdir ki, bunlar ümumtürk ədəbi dili ideyasının reallaşması üçün əsas leksik bazadır. Digəri isə B.Çobanzadənin qurultaydakı ikinci - “Elmi terminologiyanın sistemi haqqında” adlı məruzəsində deyildiyi kimi, türkcələr arasındakı anlaşmanın digər səbəblərindən biri ərəb-fars leksik mənimsəmələridir. Minlərlə yox, on minlərlə belə müştərək sözlər, əlbəttə, anlaşma üçün böyük materialdır. Bunun nəticəsində müxtəlif coğrafiyaların türkləri, bir-birindən uzaqda yaşayan insanlar bir-birlərini başa düşürlər. Və belə çıxır ki, bir ədəbi dil, bir ədəbi ləhcə bütün türk xalqlarına xidmət göstərə bilər. Akademik T.Hacıyevin dediyi kimi, “bu, əsaslandırılmış elmi qənaətdir, güclü məntiqə arxalanır, heç bir şübhəyə yer qalmır” (4, s. 100).

Ümumtürk ədəbi dili məsələsində xüsusi bir Bəkir Çobanzadə mexanizmi var ki, müəllif “Elmi terminologiyanın sistemi haqqında” adlı ikinci məruzəsində onun mahiyyətini geniş şəkildə açıqlamışdır. Bu mexanizm ondan ibarətdir ki, ümumtürk ədəbi dili məsələsinin həllinə gedən yolda bütün türk xalqları üçün

vahid terminoloji sistemin yaradılması mühüm şərtidir. Tədqiqatçı diqqəti Avropanın terminoloji sistemindəki mexanizmə yönəldərək yazır: “Avropa xalqlarının terminologiya sahəsində qarşılıqlı münasibətlərinin əsasları göstərir ki, Avropa xalqlarının elmi dilində artıq çoxdan vahid elmi terminologiya formalaşmışdır, odur ki, istənilən sahənin mütəxəssisi başqa millətlərdən olan mütəxəssislərlə asanlıqla dil tapa bilər... Bu nəticələri doğuran əsaslar, fikrimcə, elmi sistemin vahidliyi, sxolastik dil – latın dilidir” (1, s. 179).

Problemin ümumi mənzərəsini leksik-semantik struktur baxımdan təhlil edən B.Çobanzadə türk dillərinin lüğət tərkibində üç ümumi bazanın olduğunu diqqətə çatdırır:

a) Türklər üçün anlaşmanın birinci səbəbi *ümumtürk bazasıdır* ki, buraya bütün türkcələrdə eynilə işlədilən (qismən fonetik fərqlər daxil olmaqla) sözlər daxildir.

b) İkincisi, *ərəb-fars bazasıdır* ki, buraya türk ləhcələrində ortaq işlənmə tezliyinə malik olan alınmalar daxildir.

c) Üçüncüsü, *Avropa bazasıdır* ki, ümumi anlayış və nəzəriyyələrin qəbul edilməsində bu baza mühüm rol oynayır.

B.Çobanzadə ümumtürk ədəbi dilinin yaradılmasında bütün türkcələrin iştirakını zəruri və təbii hesab edir. Eyni zamanda yeni dilin yaradılma mexanizmində iqtisadi və təhsil faktorlarının mühüm yer tutduğunu da vurğulayır. Bu mənada, B.Çobanzadə ümumtürk ədəbi dilinin yaradılmasında terminlərin tədrisi ilə bağlı 3 mərhələ göstərir:

➤ Birinci dərəcəli (ibtidai) məktəblərdə yerli milli terminlərin işlənməsini;

➤ İkinci dərəcəli (orta) məktəblərdə ümumtürk terminlərindən istifadə olunmasını;

➤ Üçüncü dərəcəli (indiki ali) məktəblərdə həmin ümumi türk bazası əsasında beynəlxalq terminologiya sistemə qoşulmağı tövsiyə edir.

Deməli, dilçi alim türk coğrafiyasında vahid elmi terminologiyanın yaradılmasında 3 əsas bazanı - *ərəb-fars, ümumtürk və Avropa* bazalarını mərhələli şəkildə təqdim edir. Və Avropa bazasına münasibətində bildirir ki, bu məsələdə də bir mənbəyə istiqamətlənmək lazımdır: əgər yunan mənşəli sözlər qəbul edilirsə, onda bütün türk xalqları eynilə “bu sözləri yunan formasında götürməlidir” (1, s. 182).

B.Çobanzadə ümumtürk ədəbi dili məsələsini yaşın və zəkanın yüksəlişinə bağlamışdır. Əvvələn, B.Çobanzadə hazır olan türk dillərindən birini ümumi dil kimi götürür. Görünür, alim burada iki cəhəti nəzərə alıb: 1. Bütün türk xalqlarının zehni intellekti hazır bir dilə sığmaz, bu dil bütün türk soylarının intellektinin ümümləşməsi olmalıdır - yeni, zəngin, hamısından yüksəkdə duran bir dil olmalıdır; 2. Mövcud türkcələrdən birini götürəndə başqa qardaşlarda ögeylik emosiyası dirçələ bilər.

Beləliklə, 1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayında aparılmış müzakirələrin, o cümlədən B.Çobanzadə araşdırmalarının nəticəsi olaraq qəbul edildi ki, türklər üçün ortaq dil yaratmaq mümkündür: “Türklər üçün ümumi ədəbi dil yaratmaq mümkündür. Əvvəlindən türk ləhcələri arasında danışq dilləri səviyyəsində anlaşma olub, indiki iqtisadi, siyasi, mədəni əlaqələrin, nəqliyyat və başqa kommunikativ vasitələrin artdığı, məktəb – təhsil şəbəkəsinin əvvəlki dövrlərlə müqayisədə daha da çevikləşdiyi yaşadığımız zamanda ümumi dil ideyasını gerçəkləşdirmək olar” (4, s. 107).

Ancaq müasir dövrümüzün görkəmli elm xadimlərinin, tanınmış türkoloqlarının elm ictimaiyyətinə məlum olan ümumi fikri bundan ibarətdir ki, ümumtürk ədəbi dili – *ortaq türk dili* yaradıla bilməz, türk coğrafiyasında yalnız türklər üçün *ortaq ünsiyyət dili* məsələsini həll etmək olar. Belə ki, mövcud türkcələrdən birini götürüb onu bütün türk xalqlarının ümumi ünsiyyət vasitəsinə çevirməklə bu problemi çözmək mümkündür. Akademik T.Hacıyevin dediyi kimi, “*Ümumi ortaq türk ədəbi dili yaratmaq əsla mümkün deyil*. Müxtəlif coğrafiyalarda formalaşmış yerli türkcələri bir yana qoyub, yeni dil hazırlamaq olmaz. “Olar” demək xam xəyala düşmək deməkdir. Ayrılma təbii gedən prosesdir, birləşdirmə ona qarşı ideyadır, yəni təbii prosesə qarşı çıxmaq deməkdir” (4, s. 108).

Bu gün türk xalqlarının taleyini düşünmək, onların iqtisadi-siyasi qayğılarını himayə etmək iqtidarında olan güclü bir türk dövləti var ki, o da tarix boyu dünyanın siyasi coğrafiyasının müəyyənləşməsində fəal iştirak etmiş və həmin tarixi missiyanı yerinə yetirməyə qüdrəti olan Türkiyə Respublikasıdır. Və hazırda türkologiyada daha çox müdafiə olunan fikir ondan ibarətdir ki, Türkiyə türkcəsi bütün türklər üçün ortaq ünsiyyət dili vəzifəsini layiqincə yerinə bilər.

B.Çobanzadənin əsərlərini oxuyarkən, təsadüfən, onun qurultaydan öncəki elmi fəaliyyətində ümumtürk ədəbi dili məsələsi ilə bağlı müasir türkoloqların mövqeyi ilə üst-üstə düşən bir fikri diqqətimizi çəkdi. Belə ki, müəllif türk dünyasında ortaq əlifba problemindən bəhs edərək ortaq türk dili məsələsində də Osmanlı türkcəsinin daha irəlində olduğu qənaətinə gələrək yazmışdır: “... **burada son söz Osmanlı türklərinindir**. Onların ədəbiyyatı daha geniş, ziyalıları daha çox, mətbuatları daha nizamlı olduğundan atacaqları hər hansı bir addım Rusiya Türk-Tatarları arasında başlamış olan əlifba cərəyanlarından da hansının qazanacağını qəti olaraq təyin edəcəkdir” (3, s. 138).

Ədəbiyyat

1. 1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayı (stenoqram materialları, bibliografiya və foto-sənədlər). Bakı: Çinar-Çap, 2006
2. 1926 – Bakı Türkoloji Kurultayı (tutanaklar). Ankara: TDK yayınları, 2008
3. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007
4. Hacıyev T. Türklər üçün ortaq ünsiyyət dili. Bakı: Təhsil, 2013
5. Hacıyev T. Birinci Türkoloji Qurultayda dil məsələləri // Bakı Universiteti Xəbərləri, Bakı, 2006, № 2, s. 18-26.

RAMİL BAYRAMOV

Bakı Dövlət Universiteti

I TÜRKOLOJİ QURULTAYIN AZƏRBAYCAN VƏ TÜRKİYƏ TÜRKÇƏLƏRİNİN TERMİNOLOGİYASININ İNKİŞAFINDA ROLU

(Zifeldin məruzəsi əsasında)

Açar sözlər: *Türkoloji qurultay, terminologiya məsələləri, Azərbaycan və Türkiyə türkçələri*

The role of the First Turkological Congress in the Azeri Turkish and Turkish of Turkey (Based on Zifeld's lectures)

In the article have been considered the terminology issues that was discussed in the first Turkological Congress, especially in Zifeld's lecture about terminology. The role of terminology development that discussed in the first Turkological Congress and was explored in the Azeri Turkish and Turkish of Turkey. The Congress and its participants fate also was considered in the article.

Key words: *Turkological Congress, terminology issues, the Azeri Turkish and Turkish of Turkey.*

Birinci Bakı Türkoloji Qurultayında türk xalqlarının tarixi, etnoqrafiyası, milli mədəniyyəti, dili, ədəbiyyatı, dilinin və ədəbiyyatının tədrisi metodikası, əlifbası, orfoqrafiyası və s. məsələlərlə yanaşı, terminologiya da önəmli məsələ kimi müzakirə obyektinə olmuşdur. Tofiq Hacıyevin də qeyd etdiyi kimi, "...türk xalqlarının tarixi, mədəniyyəti, maarifi ilə bağlı zəngin problemlər proqramı olan Birinci Türkoloji Qurultay adətən ən çox dil məsələləri ilə xatırlanır. Bu, birinci növbədə, qurultayda qoyulmuş dil məsələlərinin həcmi ilə bağlıdır. Qurultayın 17 iclasından 13-ü dil məsələlərinə həsr olunmuşdur" (3, s. 18). Bunların içərisində 8-ci iclas bütövlükdə, 9-cu iclasın isə yarısı terminologiya məsələlərinə həsr edilmişdir. Səkkizinci iclasda A.R.Zifeld "Türk dillərində elmi terminologiyanın yaranma prinsipləri haqqında", B.Çobanzadə "Elmi terminologiya sistemi haqqında", H.Zeynallı "Türk dilləri üzrə elmi terminologiya sistemi haqqında" adlı məqalələrini məruzə etdilər. Bu iclasda, həmçinin Odabaş və Bəytursunun "Türk dillərində terminologiya" ilə bağlı məruzələrinin tezisləri də dinlənilmişdir. Doqquzuncu iclasda terminologiya məsələsi üzrə müzakirələr keçirilmişdir.

2 mart 1926-cı il S.Ağamalıoğlunun sədrliyi ilə 8-ci iclas başlayır. Eston əsilli dilçi-tarixçi-türkoloq alim Zifeld – Smumyaqi Artur Rudolfoviç (1889-1939) "Türk dillərində elmi terminologiyanın yaranma prinsipləri haqqında" adlı məqalə ilə çıxış edir. Əvvəlcə, o, dünya dillərində, o cümlədən türk xalqlarının dillərində mövcud problemlərə toxunaraq, "yaşamaq uğrunda amansız mübarizədə dəyişən sosial şəraitə pis uyğunlaşan dillər tarix səhnəsini tərk edir, yerlərini daha yaxşı uyğunlaşa bilənlərə verir", "dünyanın heç bir yerində irq və dillərin sərhədləri üst-üstə düşmür" tezislərini irəli sürür və bunu daha çox tarixən baş verən müharibələr zamanı işğalçı, yaxud qalib tərəfin işğal olunan tərəfə təsiri ilə əlaqələndirir. Digər tərəfdən isə dillərin inkişafındakı təbii prosesə toxunur və qeyd edir ki, "...lüğət materialı baxımından kəsad dillərin yaşamaq şansı daha azdır. Qrammatik quruluşunu nizamlama istiqamətində daim təkmilləşən, arxaizmləri vaxtında rədd edən, müasir tarixi dövr və ictimai quruluş üçün zəruri olan yeni sözlərlə vaxtında zənginləşən və həmin sözləri öz dilinin qanunlarına ciddi tabe edən dillərin gələcəyi isə, əksinə daha yaxşı təmin edilmişdir" (1, s. 173).

Zifeld bunlarla yanaşı, hər hansı bir dilin daxili inkişaf prosesinə də nəzər salır: "...Müəyyən fikri qeyri-dəqiq, qarışıq ifadə edən söz pis, talaşa, ağac dəyənək, yaxud taxta təkərləri olan arabadan heç də yaxşı olmayan vasitədir. Belə sözlər arxaizmə çevrilir və yalnız uzaq olan dəbdən düşmüş poeziyada özünə yer tapa bilər. İşgüzar adamların nitqində isə onun yerini fikri dəqiq ifadə edən sözlər tutur" (1, s. 173)

Qeyd olunanlardan görünür ki, Zifeld terminologiya məsələsi ilə bağlı fikirlərinə başlamazdan öncə birbaşa terminologiya ilə bağlı olan məsələlərlə əlaqədar bir mənzərə yaradır və dinləyicilərin diqqətini bu problemə yönəldə bilər.

Zifeldin Terminologiya ilə bağlı elmi-nəzəri fikirlərini bu şəkildə qruplaşdırmaq olar: *terminologiya və ədəbi dil; terminlərin mənşəyi; termin yaradıcılığı; alınma terminlərin mənimsənilməsi*.

Zifeldədəbi dilə münasibətdə terminologiya ilə bağlı türkdilli xalqların böyük əksəriyyətində dörd əsas cərəyanın olduğunu vurğulayır: *panislamçılar, avropalaşdırıcılar, pantürkçülər və xalqçılar (demokratlar)*. O, *panislamçılar* deyərək köhnə qəbildən olan adamlar, irticaçılar, ərəb-fars jarqonunu saxlamağa və türk dilinin ərəb və fars sözlərilə yüklənməsini davam etdirməyə çalışanları, *avropalaşdırıcılar* deyəndə özlərini daha müasir, mütərəqqi, inqilabi hesab edib, öz mədəniyyət ideallarını orta əsrlərin müsəlman dünyasında yox, qabaqcıl xalqlar arasında axtaran və dilə xalq kütlələri üçün anlaşılmaq üçün külli sayda rus-Avropa terminlərinin daxil olmasını istəyənləri, *pantürkçü* deyəndə bir tərəfdən bir dili - əksər hallarda osmanlı dilini süni şəkildə bütün türk xalqlarına zorla qəbul etdirməyə çalışanlar və digər tərəfdən bütün türk xalqları üçün ümumtürk dilini dərhal işləyib hazırlamağa can atanları, *xalqçı-demokratlar* deyəndə isə bütün terminləri xalq dilində axtarmaq, tapmadıqda isə rus dilindəki “paravoz”, “usovershenstvovaniye”, “samolet” və bu tipli digər sözlər kimi, onları xalq dilinin köklərindən süni şəkildə yaratmağın zəruri olduğunu hesab edənləri nəzərdə tuturdu (ətraflı bax: 1, s. 175). Ədəbi dillə bağlı fikirləri bu şəkildə qruplaşdırıcı alim xalqçı-demokratların fikirlərini ən sağlam bir nəzəriyyə hesab edərək yazır ki, “Yalnız ərəb-fars və rus-avropa varvarizmlərilə ağırlaşdırılmayan belə bir dil əhalinin zəhmətkeş əksəriyyətinin siyasi, kənd təsərrüfatı və məktəb maarifinin uğuruna yardımçı olar” (1, s. 176).

Alimin termin yaradıcılığı ilə bağlı fikir və təklifləri də maraq doğurur. Belə ki, o, milli dil əsasında *leksik, qrammatik və abreviatura* üsulları ilə yeni termin yaratmağın bəzi məsələlərinə toxunur və bir sıra elmi-nəzəri təkliflər irəli sürür: “...indiki şəraitdə məhəlli sözlərin yalnız bu yollarla tarixi cəmlənməsini gözləməyə ehtiyac yoxdur, işi daha qısa müddət ərzində və daha planlı şəkildə elmi təşkilatlar, dövlət terminoloji komissiyaları, ədəbiyyat və dövrü mətbuat birgə yerinə yetirməlidir. Canlı xalq şivələrinin yerlərdə ən yaxşı söz materiallarının toplayıcıları qismində kənd müəllimlərinin iştirakı ilə dilçi alimlər tərəfindən tərtib edilən izahlı lüğətləri xalq kütlələrinə yaxın olan ədəbi dilin yaradılmasında böyük kömək göstərə bilər” (1, s. 177). Bu qeyddən biz leksik yolla söz-termin yaratmanın əsas nəzəri istiqamətlərindən birini və həmçinin bu nəzəri fikrə uyğun təcürbi məqamlar görürük. Alim bu işin praktiki tərəfini belə qeyd edir: “...xalq dilini diqqətlə öyrəndikdə məlum olur ki, anatomiya və tibb üçün terminləri hazır şəkildə, xeyli dərəcədə, qəssablar, baytar və türkəçarələrdə, aqronomiya və botanika üçün terminləri əkinçi və bağbanlarda, zoologiyaya dair terminləri isə ovçular və balıqçılarda tapmaq olar və i.a.” (1, s. 177).

Mürəkkəb söz-termin yaratma prosesi ilə bağlı qeyd etdiyi fikir bu gün üçün də aktualdır: “mürəkkəb anlayışları ifadə etmək üçün hazır sözlər olmadıqda, ədəbi dilin populyarlığını qoruyub saxlamaq üçün doğma dilin köklərindən yeni sözlər yaradılmasına (*məsələn, dəmiryol*) əl atmaq daha səmərəlidir” (1, s. 177).

Müasir Azərbaycan dilçiliyində yaxşı hal hesab olunmayan və tənqid hədəfi olan purizmə münasibət bildirərək, puristlərdən çox az fərqlənən, bizcə, özünü doğrultmayan fikir söyləyir: “ərəbşünasların gülüş hədəfinə çevirdikləri *yer-bil* tipli terminləri rədd etmək yox, onları *yerbilik* (coğrafiya), *yubduz-bilik* (astronomiya), *su-bilik* (hidrologiya), *daş-bilik* (petroqrafiya) və s. şəkildə islah etmək lazımdır” (1, s. 177).

Zifeld dilin lüğət tərkibinin daxili imkanları hezabına zənginləşməsi ilə yanaşı, alınmalar hesabına zənginləşmə məsələsinə də toxunur, bunun mümkünsüzlüyünü vurğulayır və əcnəbi dillərdən söz alarkən bir sıra qaydalara riayət etməyin vacibliyini diqqətə çatdırır: “1) alınan söz iqtibas edən dilə xas olan müəyyən səslər sərhəddini aşmamalıdır (məsələn, onda “ü” affrikatı olmamalıdır); 2) alınan sözdə yalnız iqtibas edən dilə xas olan səs uyuşmaları və sıraları ola bilər (məsələn, söz samit diftonqu ilə başlamamalıdır); 3) alınma söz ahəng qanununa uyğun gəlməlidir; 4) danışanın qüvvələrinin psixofiziki qənaəti baxımından, dilin ümumi üslubunu ciddi şəkildə saxlamaq zəruridir” (1, s. 177).

Alimin qeydlərindən də aydın olur ki, göstərilən məsələlər alınma sözlərin mənbələrinə uyğun dəyərləndirilir. Yəni Azərbaycan, Türkiyə və s. türkcələr eyni və yaxud yaxın fonetik qanunlara malik olduqlarından bu dillərin bir-birinə söz alıb-verməsi çox rahat olur. Lakin digər mənbələrdən – rus dili və Avropa dillərindən daxil olan sözlərdə isə tamamilə fərqli xüsusiyyətlər özünü göstərir. Belə ki, bu dillərdən alınan sözlərdə əksər hallarda vurğu türk dillərində tələb olan yerdə olmur, ahəng qanununa uyğunluq gözlənilmir. Deməli, dilə daxil olan sözlər milli dilin daxili qayda-qunlarına uyğunlaşdırılmalıdır. Bunun üçün lazımı yerdə olmayan vurğunu sözün axırınci hecasının üzərinə qoymaq, həmçinin ahəng qanununa tabe olmayan sözləri ahəng qanununun tələblərinə uyğun düzəltmək lazımdır.

Zifeldin digər maraqlı fikri isə bu gün də türk və Azərbaycan dillərində aktualıq kəsb edən abreviatura üsulu ilə söz-termin yaradıcılığı prosesi ilə bağlıdır. Bu məsələ ilə bağlı alim qurultaydakı məruzəsində belə qeyd edir: “Bizim azərbaycanlı ziyalılar arasında mübahisə gədir: “Komandarm”, “ispolkom”, “NEP”, “VES” və s. kimi qısaltılmış sözləri daxil etmək olarmı? Biz tam əminlik ki, nəinki olar, həm də lazımdır,

çünkü qısaldılmış sözlər minimum vaxt ərzində maksimum məna ifadə edir. Qısaldılmış sözlər Almaniyada hələ müharibədən əvvəl, kapitalizmin gur inkişafı dövründə meydana çıxmağa başlamışdı. Yadinızdadırsa, Rusiyada qısaldılmış sözlər dünya müharibəsi dövründə yaranmağa başladı. Hərbi texnikada lakoniklik, vaxta qənaət zəruridir. Türk dilləri də qaçılmaz olaraq bu nümunəyə əməl edəcək” (1, s. 178).

XX əsrin əvvəllərində ədəbi dillə bağlı olan fikirlərin mövcud olduğu bir zamanda Zifeldin də həmin məsələlərə, xüsusilə ərəb və fars sözlərinin dildə istifadəsinə münasibəti xüsusi diqqət çəkir. O, bu mənbədən olan sözlərin dildə işlənməsinə zəruri hallardan başqa razı deyil. “Mən bu sözlərin əleyhinəyəm. Hesab edirəm ki, bunlar dinin mirasından başqa bir şey deyil, odur ki, türk dilində yalnız dini anlayışları ifadə edən terminlərin saxlanması mümkün sayıram. Ərəb dilindən alınmış “Allah”, “şeytan”, “molla”, “axund”, “namaz”, “hacı”, fars dilindən alınmış “dərviş”, “abdəst”, “aftaba” kimi sözləri dini anlayışlar üçün saxlamaq olar, lakin ümumi bir qayda əsasında - əcnəbi dillərdən terminləri yalnız ən zəruri hallarda, dilin özünün bütün imkanları istifadə edildikdə götürmək lazımdır” (s. 178).

Fikrimizcə, Azərbaycan və Türkiyə türkcələri digər türk dilləri arasında əsas ağırlıq mərkəzi olduğu üçün qurultayda deyilən məsələlər, əsasən, bu dilləri əhatə edirdi. Bu, qurultaydan sonrakı illərdə qurultayda irəli sürülən nəzəri konsepsiyaların məhz adı çəkilən dillərin hərtərəfli və müstəqil inkişafına təsiri ilə diqqət çəkir. Bunlardan fərqli olaraq digər türk dillərində isə bunun əksinə olan assimilyasiyanın şahidi oruq, məsələn: qazax, özbək və s. dillərdə olduğu kimi. Yəni qurultayda qoyulan bir sıra məsələlər Azərbaycan və Türkiyə türkcələri üçün bu gün də aktualdır. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün yuxarıda terminologiya ilə bağlı irəli sürülən elmi prinsiplərin hazırda da bu dillərin inkişafındakı rolunu qeyd etmək və qurultayda terminologiya məsələləri ilə bağlı yekun qətnaməyə diqqət yetirmək, bizcə, kifayətdir. Qurultayda terminologiya ilə bağlı qəbul edilən qətnaməyə nəzər salaq:

Türk dillərində elmi terminologiya sistemi haqqında qətnamə

1. Qrupun digər üzvlərilə əlaqənin itirilməməsi üçün doğma türk dillərində terminologiya bərqərar edərək, hər bir dilin müəyyən qrupa mənsub olması ilə hesablaşmaq.

2. Terminologiyanın əsası kimi həmin dildə ən geniş yayılan və ona ən müvafiq olan sözlərin götürülməsi.

3. Həmin qrupda müvafiq sözlər olmadığı halda, başqa türk qruplarından sözlər əxz etmək, qeyri-türk sözlərinə nisbətən, həmin sözlərə üstünlük vermək.

4. Türk dillərində müvafiq sözlər olmadıqda, geniş kütlələrin mənimsədikləri ərəb-fars terminlərini saxlamalı, bir şərtlə ki, onlar türk qrammatika qaydalarına tabe edilsin.

5. Türk dilləri üçün bundan sonra ərəb-fars sözlərinin iqtibası mümkün deyil sayılaraq, ərəbizmlərə və fars terminlərinə qayıdırdan birdəfəlik imtina edilsin və yeni terminlər seçimi zamanı ümumavropa yönünə üstünlük verilsin.

6. Ümumavropa sözlərinin yalnız kökləri qəbul olunsun və onlar türk artikulyasiyasının təbiətinə uyğunlaşdırılsın. Qeyri-türk dillərindən artıq qəbul edilən, səslərin, yaxud hecaların yerinin və ya özlərinin müəyyən qədər dəyişməsilə artıq türk artikulyasiyasına uyğunlaşmış sözləri olduqları şəkildə saxlamalı.

7. Bu köklərlə bağlı olan bütün sonrakı etimoloji təbəqələri türk dillərinin təbiətinə tabe etməli.

8. Pedaqoji məqsədlərdən çıxış edərək, məktəb ədəbiyyatı üçün terminlər tərtibi zamanı, imkan daxilində, aşağıdakıları əsas tutmaq lazımdır:

- I pillə məktəbləri üçün yerli respublika ləhcələrini;

- II pillə məktəbləri üçün qrup terminlərini (əlavə terminləri);

- ali məktəblər üçün ümumavropa terminlərini (əlavə terminləri).

9. Geniş kətlələrin dili əsasında yaradılmış elmi dilin hüdudlarının müəyyənləşdirilməsi zaman terminləri elə sistemləşdirmək lazımdır ki, əhalinin yuxarı və aşağı təbəqələrinin dili kimi dillər yaranmasın.

Söz yaradıcılığı qanunlarını nəzərə almaqla, hamı üçün anlaşılıq olması məqsədilə yeni anlayışlar üçün iki türk söz kökündən ibarət mürəkkəb sözlər yaratmaq lazımdır.

10. Bir çox mənaları olan sözləri, dəqiqləşdirmək məqsədilə, yalnız bir – həmin anlayışa ən yaxın ruhlu mənada işlətmək lazımdır.

11. Terminlər tərtib edərək anlaşılıqlığı və kütlələr tərəfindən işlədilmələrini asanlaşdırmaq üçün süni olaraq qısaldılmış sözlərdən uzaq olmaq lazımdır (1, s. 363-364).

Türkoloji qurultayla bağlı digər bir məsələni də qeyd edək ki, Türkoloji Qurultayda iştirak edənlərin əksəriyyəti 1937-1939-cu illərdə repressiya qurbanları olmuşdur (bu barədə ətraflı bax: 3). Bu, onu deməyə əsas verir ki, Türkoloji qurultayı keçirtməkdə mənfur sovet siyasətinin əsas məqsədi türk xalqlarının ziyahlarının və ya qeyri millətdən olan türkoloqların qaymaqlarını aşkar edib müəyyənləşdirmək, məhv etmək imiş. Bu məsələ ilə bağlı akad. T.Hacıyevin qurultayla bağlı qeyd etdiyi fikir daha maraqlıdır. “Qurultayın siyasi aksenti bu idi ki, türk xalqları bir-birinin içində ərisin, bu ərinti məhsulu udmaq Rusiya

üçün asanlaşsın. Əslində bir az sonra sovet dövləti saldıği dil birləşməsi söhbətindən peşman oldu. Dilləri eritməyin mümkün olmadığını görüb, başqa bir sol tədbirə əl atdı: türklər bir-birini oxuya bilməsinlər. Latın əlifbasının ilk illərindən türk xalqlarının bir-birini oxuması asan idi. Orfoqrafiya qaydalarını təkmilləşdirmə adına bir mənzərə yaratdılar ki, bu oxu asanlığı müşkül döndü. Kiril əlifbasına keçəndən sonra həmin ayırma mexanizmi daha “operativ” işlədi: hər türk xalqı rus əlifbasında olmayan hərfləri bir-birindən xəbərsiz düzəltdi və bu fərq zaman-zaman orfoqrafik “müstəqilliklərlə” dərinləşdi” (3, s. 23).

Nəhayət, deyənlərə əsaslanaraq Türkoloji qurultayda, xüsusilə Zifeldin terminologiya ilə bağlı məruzəsində qoyulan məsələlərin Azərbaycan və Türkiyə türkcəsinin terminologiyasının inkişafındakı rolunun bir sıra xüsusiyyətlərini göstərə və deyilən məsələlərin əksəriyyətinin bu gün də adı çəkilən dillərin terminologiyasında əsas baza olduğunu qeyd edə bilərik.

Ədəbiyyat

1. 1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayı (Stenoqram materialları, bibliografiya və foto-sənədlər), Bakı: Çinar-çap, 2006, 571 s.
2. Babayev A.M. Türksoyun birlik səsi. Bakı: Təhsil, 2006, 364 s.
3. Hacıyev T.İ. Birinci Türkoloji Qurultayda dil məsələləri. Bakı Universiteti Xəbərləri // Humanitar elmlər seriyası, № 2, 2006, səh. 18-26

RƏHİLƏ QULİYEVƏ

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Dövlət Universiteti

I BAKI TÜRKOLÖJİ QURULTAYINDA (1926) ORFOQRAFİYA MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: *Türkoloji Qurultay, orfoqrafiya, prinsiplər, ədəbi dil, sinharmonizm, əcnəbi elementlər, əlifba məsələsi.*

The orthographic problems in I the Baku Turkic Congress (1926)

In this article is discussed about spelling, alphabet, literary language which is talking in Turkish Congress. Turkish languages' phonetics, lexicology, phraseology, scientific achievement of grammar was founded in this convention. In convention is also provided more information about the principles of spelling.

Key words: *Turkish congress, orthography, principles, literary language, the law of harmony, foreign elements, alphabet issues.*

Türk xalqlarının dillərinin, milli dəyərlərinin tədqiq edilib dünya xalqlarına çatdırılmasında, həmçinin türkdilli xalqların dil və ədəbiyyatlarının aktual problemlərinin həll edilməsində, tarix və etnoqrafiyasının inkişafında 1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayının mühüm rolu olmuşdur. Qurultay xalqların elmi və mədəni inkişafında yeni bir mərhələnin əsasını qoydu. I Bakı Türkoloji Qurultayında türk dillərinin bir çox problemləri müzakirə olundu. Buraya - əlifba məsələsi; imla-orfoqrafiya problemi; terminlər məsələsi; tədris-metodika; ədəbi dil; türk dillərinin ədəbi dil tarixi problemləri daxildir. Türk dillərinin fonetika, leksikologiya, frazeologiya, onomastika, qrammatika, nitq mədəniyyəti sahəsində qazınan elmi nailiyyətlərin bünövrəsi I Bakı Türkoloji Qurultayında qoyulmuşdur. Qurultayın müxtəlif coğrafi məkanlarda yaşayan türk millətlərinin birliyinə, yaxınlaşmasına əsas səbəb olmasından başqa, türk dillərinin öyrənilməsində, türk dilləri orfoqrafiyasının, terminologiyasının, ana dili və ədəbiyyatının tədrisinin inkişafında, digər dil ailələri ilə qohumluq əlaqələrinin öyrənilməsində böyük rolu olmuşdur. Həmçinin qurultayın qəbul etdiyi qətnamələr bugünkü türkologiyanın inkişafında da öz əhəmiyyətini itirməmişdir.

I Bakı Türkoloji Qurultayında öz əksini tapan ümdə məsələlərdən biri də orfoqrafiya problemi olmuşdur. Qurultayın 1 Mart 1926-cı il tarixli altıncı iclasının gündəlik məsələsi belə adlanır: “Orfoqrafiyanın əsas prinsipləri və onların sosial əhəmiyyəti”. İclasda Dağıstandan gəlmiş türkoloq Cəlaləddin Korkmazov sədrlik etmişdi. İclasda L.V.Şerba, F.İ.Jirkov, Şakircan Rəhimi, Qalimcan İbrahimov, Fərhad Ağazadə, Axmed Baytursun, Nikolay Yakovlev və başqaları türk dillərinin orfoqrafiyası haqqında bir-birindən maraqlı məruzələrlə çıxışlar etmişlər.

İclasda ilk olaraq prof. L.V.Şerba birinci yazı haqqında, ikinci yerdə isə orfoqrafiya, onun prinsipləri, sosial əhəmiyyəti haqqında geniş məruzə etmişdi. O öz çıxışına çox səmimi və təvazökarcasına başlayaraq demişdi: “Güman etmirəm ki, bütün həyatını dil haqqında elmə, yazı haqqında düşüncələrə sərf edənlər üçün

tamamilə yeni bir şey deyəcəm. Lakin mən üzümü əməli fəaliyyətlə əlaqədar həyatları bu məsələ ilə sıx bağlı olan yoldaşlara tuturam. Məsələ ondadır ki, hətta elmi ədəbiyyatda, sizin çoxunuzun və ya ən azı bəzilərinizin də dərslərdə əlifba və orfoqrafiya məsələlərində çatışmazlıqlar var. Odur ki, icazə verin bu məsələ üzərində dayanaraq” (1, s.152). Professor bundan sonra çıxışı boyu həmin çatışmazlıqları bir-bir göstərmiş və bunların həlli yollarını izah etmişdir. Şerba öz çıxışında birinci yazı-ımla məsələsinə toxunmuş və belə bir sual qoymuşdur: real sözləri necə yazmalı və oxumalı. Məs; rus dilində *voda* yazılır, *voda* deyilir və ya *koqo*, *çeqo* yazılır, *kovo*, *çevo* deyilir. Bunun əlifba məsələsinə heç bir dəxli yoxdur. Burada müxtəlif orfoqrafiya üsul və prinsipləri ola bilər. Məruzəçi orfoqrafiya məsələlərini təfəssilatı ilə izah edərək onun dörd prinsipi olduğunu göstərmişdir: 1. Fonetik prinsip; 2. Etimoloji prinsip; 3. Tarixi prinsip; 4. İdeografik prinsip. L.V.Şerba daha sonra bu prinsipləri konkret nümunələrlə izah etmişdir. O, fonetik prinsipin alman, italyan dillərində daha çox inkişaf etdiyini vurğulayır, rus və türk dillərində də sözlərin əksəriyyətinin bu prinsip əsasında yazıldığını söyləyir. Müəllif fonetik prinsipi bütün dillər üçün məqbul hesab edir və bu prinsipin üstün cəhətlərindən biri kimi göstərir ki, alman dilinin 80 faizini bu dili bilmədən oxumaq mümkündür. Fonetik prinsipə görə sözlərin deyilişi və yazılışı arasında fərq olmadığı üçün oxumaq və yazmaq işi asanlaşır. Şerba fonetik prinsipin müsbət xüsusiyyətlərini açıqlamaqla bərabər çatışmayan cəhətlərini də göstərir və bu çənaətə gəlir ki, əgər dilin sözlərini orfoqrafik cəhətdən fonetik prinsipə tabe etdirsək, buraya bütövlükdə bütün dialekt və şivələrin təsiri olacaq və orfoqrafik qaydalar pozulacaqdır.

L.V.Şerba göstərir ki, orfoqrafiyanın ikinci prinsipi etimoloji və ya söz yaradıcılığı prinsipidir. Bu prinsipə görə sözlər qohumluğa – kök, şəkilçi, önqoşma, son şəkilçilərin qohumluğuna müvafiq şəkildə yazılır. Etimoloji prinsip bütün dillərə məxsus xarakterik prinsipdir. Məsələn, yuxarıda *voda* sözünü nümunə gətirdik. Etimologiyaya görə *voda* sözünün “*vodnyy*” forması vardır. Ona görə də *voda* desək d, *voda* yazırıq, çünki sözün etimologiyası belədir.

Orfoqrafiyada tarixi prinsip o deməkdir ki, sözü müasir dildə fərqli işlətsək də, tarixən necə yazılıbsa, yəni əcdadlarımız yazdıqları kimi yazırıq. Məsələn, *kovo*, *çevo* dediyimiz halda nə üçün belə yazmırıq? Çünki əcdadlarımız *koqo*, *çeqo* formasında yazmışlar. Şerba öz çıxışında fransız, ingilis, alman dillərindən nümunələr gətirərək fikrini aydınlaşdırmışdır.

Dördüncü prinsipi ideografik prinsip adlandırmış və nümunələrlə sübut etmişdir ki, orfoqrafiyada müəyyən işarələrin qoyulması, yazılması hansısa bir mənənin əks olunması deməkdir. Məsələn, *noçb* sözündə yumşaq işarəsinin (*miyakqiy znak*) yazılması tələffüzü normalaşdırır. İdeografik prinsipin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, işarələr səslərdən yan keçərək, bilavasitə mənə ilə assosiasiya edilir.

Y.V.Şerba məruzəsində orfoqrafik prinsipləri aydınlaşdırdıqdan sonra bu prinsiplərin sosial önəmindən danışmışdır. Məruzəçi bu prinsiplərin sosial əhəmiyyətini çox gözəl açıqlamış və demişdir ki, orfoqrafiya prinsiplərinin sosial əhəmiyyətindən ona görə danışaram ki, mahiyyətcə dil sosial hadisədir, insanlar arasında təmasa (ünsiyyətə-R.Q.) xidmət edir, qrupları birləşdirir, yazı isə... bəlkə də dildən daha çox sosialdır. Odur ki, *fonetik prinsip* ən sadə, demokratik prinsipdir, əlifbanı öyrən, danışdığın kimi yaz. Lakin burada bir “amma” var. “Danışdığın kimi yaz” prinsipinə əsaslasaq, hərə dedi ki kimi yazar. Ona görə də əhəmiyyətli prinsip olsa da, sözlərin hamsını bu prinsipə uyğun yazmaq olmaz.

Etimoloji prinsipin sosial əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, əcdadlarımıza ehtiramı ifadə edirik. Orfoqrafiyada *tarixi prinsip* aydın şəkildə keçmişlə əlaqə əhəmiyyətinə malikdir. *İdeografik prinsip* düzgün tələffüzə xidmət edir. Məruzəçi türk xalqları üçün ən düzgünü fonetik və etimoloji prinsiplərin kombinə edilməsini məsləhət görür. Həmçinin fonetik prinsipə həddindən artıq aludə olmamağı tövsiyə edir.

Bundan sonra türk və tatar dillərində məruzələr dinlənir. Y.V.Şerba orfoqrafiyanın prinsiplərini və bu prinsiplərin sosial əhəmiyyətini çox geniş şəkildə açıqlasa da, türk dillərindən nümunələr göstərmirdi. Bəhs etdiyi orfoqrafiya və orfoepiya məsələlərinə aid nümunələri rus, alman və fransız dillərindən gətirirdi. Bu baxımdan, Y.Jirkovun məruzəsi daha çox maraqlıdır. Y.Jirkov çıxışına məhz bu cəhəti vurğulamaqla başladı və məruzəsində yalnız türk xalqlarının orfoqrafiyasının çatışmazlıqlarını açıqladı, onların səbəblərini və həlli yollarını göstərdi. O, məruzəsində ilk olaraq qeyd etdi ki, “professor Şerba, əlbəttə, orfoqrafiyanın türk dillərinin əlahiddə xüsusiyyətlərini təşkil edən bəzi məsələlərinə toxuna bilməzdi. Bu sahədəki bəzi ağırlı nöqtələr mənə bəllidir. Məncə, ən ağırlı nöqtə türk dilinə daxil olan külli miqdarda ərəb sözlərinin düzgün yazılışı məsələsidir. Tutaq ki, biz bütün türk sözlərini sadə, dəqiq və asan ifadə etməyə imkan verən çox yaxşı yazı sistemləri, son dərəcə mükəmməl əlifba qəbul etdik. Bununla biz hələ bütövlükdə türk orfoqrafiyasının bütün məsələlərini həll etmiş olmuruq, çünki iqtibas edilmiş ərəb elementləri və türk dilinə nüfuz edən çoxlu digər əcnəbi elementlər də qalmaqdadır”. (2, s.156) Y.Jirkov bu çətinlikdən qurtarmağın yolunu çox düzgün olaraq göstərir və qeyd edir ki, sinharmonizm (ahəng qanunu-R.Q.) sayəsində nizamlı, düzgün türk orfoqrafiyasını bərqərar etmək son dərəcə asan olacaq: əlifbada kifayət qədər işarənin olması bu məsələni lazımi adilliklə həll etməyə imkan verər. Məruzəçi burada vacib bir məsələni də nəzərə çatdırır

və deyir ki, lakin türk dillərində alınma sözlər ahəng qanununa tabe olmaya bilər və tez-tez olmur da. Bu baxımdan, bəzi türk dilləri alınma sözləri özlərinə uyğun şəkildə dəyişir. Burada iki sosial əsası fərqləndirmək lazımdır- bu sözləri xalq dili və ədəbi dil necə qavrayır və necə dəyişdirir. Bu məqamda Y.Jirkovun məsələyə çox maraqlı bir münasibəti diqqəti cəlb edir: “Əgər siz azərbaycanca, hətta qəzet belə götürsəniz, görürsünüz ki, orada deyildiyi kimi yazılmayan sözlər var. Bu ona görə belədir ki, türk ədəbiyyatları heç vaxt xalq dilinə əsaslanmayıb, xalq kütlələrinə ünvanlanmayıb, yuxarı təbəqələrə, aristokratiyaya üz tutub” (1, s.157). Məruzəçi bir çox məsələlərə toxunur, göstərir ki, gələcəkdə türk orfoqrafiyasında islahat apararkən ərəb, fars sözlərinin üzərində düşünmək lazımdır, ərəb sözləri tələffüz edildiyi kimi yazılmır, hətta rus sözləri belə müxtəlif şəkildə yazılır. Məsələn; *torq, tork* (yumşaq və qalın *k* və *q*). Məruzəçi təkid edir ki, türk xalqlarının hazırda mövcud olan böyük savadsızlığı şəraitində sabit, məqsədəuyğun prinsip lazımdırsa, həmin prinsip fonetik yazılış prinsipi ola bilər. Türk dillərində orfoqrafiyanın olmaması ifrat dərəcəyə çatır. Bu, yeni latın əlifbasına keçid kimi məsələdə də hiss olunur. Orfoqrafiyanın qeyri-sabitliyi mətbuata, məsələn “Yeni yol”a da nüfuz edib, qəzetlərin əziyyət çəkdiyi də elə orfoqrafiyanın natamamlığıdır. Biz Y.Jirkovun bu fikri ilə razılaşmırıq. Belə ki, Y.Jirkov “türk xalqlarının savadsızlığını nəzərə çatdırır və türk dillərində orfoqrafiyanın olmamasını ifrat dərəcəyə çatdığını söyləyir” (1, s.157). Halbuki, Azərbaycan dili orfoqrafiyasının tarixinə nəzər yetirdikdə, hələ XVI-XIX əsrlərdən orfoqrafiya məsələlərinin Azərbaycanın görkəmli şair və mütəfəkkirlərinin nəzər-diqqətini cəlb etdiyinin şahidi olur. XVI əsrdə dahi Füzuli yazırdı:

*Ol səbəbdən farsı ləfzilə çoxdur nəzm kim,
Nəzmi-nazik türk ləfzilə ikən düşvar olur.
Ləhcəyi-türki qəbuli-nəzmi-tərkib etməyib,
Əksərən əlfazi namərbutü nahəmvar olur.
Məndə tovfıq olsa, bu düşvarı asan eylərəm,
Novbahar olğac tikəndən bərgi-gül izhar olur.*

Y.Jirkov öz məruzəsində belə bir fikir irəli sürür ki, fars və ərəb dillərindən bütöv bir iqtibas sistemi inkişaf etmiş, bu iqtibasları öz ədəbi dillərinə daxil edən adamlar isə onları elə təkrarlamağa çalışmışlar ki, orijinalın dilinə oxşar olsun. Bu sözlərdən istifadə etməkdə məqsədləri isə onlardan yararlanmaqdan daha çox, gözə kül üfürmək idi. Belə bir tarixi səbəblə əlaqədar aşağıdakı hal yarandı: indiyədək də ərəb sözləri tələffüz edildiyi kimi yazılmır (1, s.157). Bizcə, bu da düzgün fikir deyil. Hələ XVIII əsrdə yaşamış M.P.Vaqif, M.V.Vidadi öz şeirlərini sadə, aydın, rəvan xalq dilində yazmışlar. XIX əsrin görkəmli sənətkarlarının əsərləri də dil və üslubunun yüksək səviyyəsi ilə fərqlənir. Həmçinin qeyd etmək istəyirik ki, görkəmli mütəfəkkirlərimiz ərəb əlifbasının Azərbaycan orfoqrafiyasını həddindən artıq çətinləşdirməsindən, bu səbəbdən yazımızda sabit qayda-qanunun olmamasından öz əsərlərində bəhs edir və buna qarşı mübarizə aparırdılar. XIX əsrin böyük sənətkarı, mütəfəkkir alim M.F.Axundov öz dövründə Azərbaycan yazısında sabitliyin olmadığını görüb, orfoqrafiyamızın qaydaya salınmasına böyük səy göstərmişdir. “M.F.Axundov xalqın savadlanmasını asanlaşdırmaq üçün dilimizdəki ərəb, fars sözlərini öz tələffüzümüzdə uyğun yazmağı müvafiq bilirdi. Məs: *adəm-adam, toxm-toxum, övrət-arvad, qaidə-qayda* şəklində yazmağı vacib hesab etmiş və bunu elmi surətdə əsaslandırmışdır” (5, s. 185). Beləliklə, hələ XIX əsrdə M.F.Axundov orfoqrafiyamızın fonetik prinsipinin təməlini qoymuşdur. Onun orfoqrafiyaya dair bir çox maraqlı yazıları, fikirləri vardır (3, s. 4).

XX əsrin əvvəllərində də, hələ I Bakı Türkoloji Qurultayına qədər Azərbaycanda orfoqrafiya məsələsi prinsipial məsələlərdən hesab edilmiş və bu sahədə bir çox işlər görülmüşdür. 1907-1908-ci illərdə yazılmış dərsləklərdə köhnə orfoqrafiya qaydalarına əməl edilməmiş, Azərbaycan dilinin öz xüsusiyyətləri nəzərə alınmışdır. 1911-ci ildə M.Mahmudbəyov “İmlamız” adlı kitabçasını yazmış və Azərbaycan dili orfoqrafiyası üçün prinsipləri aydınlaşdırmışdır. 1922-ci ildən tədricən latın qrafikasına keçidlə əlaqədar orfoqrafiya məsələsi gündəmdə oldu və fonetik, morfoloji, tarixi-ənənəvi prinsiplər əsasında Azərbaycan dili üçün vahid orfoqrafiya qaydaları tərtib olundu.

Bu dediklərimizə rəğmən onu da vurğulamaq istəyirik ki, prof. Y.Jirkovun qurultaydakı çıxışı maraqlı idi, o, orfoqrafiya məsələsinin xalqın həyatında mühüm məsələ olduğunu söyləmiş və demişdir ki, “orfoqrafiyası bütün başqa xalqlardan az işlənmiş türklər üçün orfoqrafiya məsələlərini mən bu Qurultayın mərkəzi məsələlərindən sayıram. Fikrimcə, sizin qərarınız Türk orfoqrafiyasının gələcək taleyinə ciddi təsir göstərəcək. Qurultayda Tatarıstandan gəlmiş görkəmli alim Qalimcan İbrahimov sanballı məruzə ilə çıxış etdi. O, məruzəsində üç istiqaməti əsas götürdü. Birinci hissədə Orxon, köhnə ərəb əlifbalarının və köhnə orfoqrafiyaların təhlili və tənqidi öz əksini tapdı. İkinci hissədə ərəb əlifbasındakı islahatlardan danışıldı. Üçüncü hissədə isə orfoqrafiya haqqında çox maraqlı təkliflər irəli sürdü: sinharmonizm, aqlyütinativləşmə və s. kimi türk dillərinə xas olan xüsusiyyətlərin türk orfoqrafiyasında nəzərə alınmasından bəhs etdi və qeyd

etdi ki, orfoqrafiyanın sabitləşməsi türk xalqları arasında mövcud uyğunsuzluqların, ziddiyyətlərin aradan götürülməsinə xidmət edə bilər. O, söylədi ki, biz elə bir ölçü götürməliyik ki, türk ədəbi dilləri orfoqrafiya qaydalarını öz aralarında razılaşırsınlar. Qalimcan İbrahimov, eyni zamanda, orfoqrafiyanın dəqiqləşdirilməsi üçün təkcə fonetik prinsipi götürmək yox, əsasən, morfoloji prinsipi də nəzərə almağın vacib olduğunu göstərmişdir. Məruzəçinin maraqlı məruzəsindən təfəssilatı ilə danışmaq, əlbəttə, (bir məqalədə) imkan xaricindədir. Bundan sonra Usmanov yoldaş Rəhiminin çıxışını tərcümə edərək göstərir ki, tacik dilinin nüfuzunun təsiri altında özbək dilində sinharmonizm qanunu pozulur, bu da orfoqrafiyaya təsir edir.

Qurultayda Azərbaycanın görkəmli mütəfəkkiri Fərhad Ağazadənin dərin məzmunlu çıxışı nümayəndələrin böyük marağına səbəb olmuşdur. Onun orfoqrafiyanın sabitləşməsi və inkişafı prinsipləri haqqında çox əhəmiyyətli fikirləri, təklifləri hamı tərəfindən yekdil şəkildə bəyənilmişdir. Məruzəçi göstərir ki, mədəni dillərdə qəbul olunmuş düzgün yazı qaydalarından türk dilləri üçün də münasibi fonetik prinsipdir, ərəb dili sözləri də türk yazısına tabe edilməlidir, türk dillərinin səmərəli yazı qaydalarını bərpa etmək üçün türk-tatar diyarlarının qrup şəklində lüğətlərini yaratmaq zəruridir ki, birləşdikləri zaman, bu lüğətlər bütün türk-tatar (Azərbaycan - R.Q) ləhcələrinin həm lüğət ehtiyatını, həm də fonetik orfoqrafiyasını əhatə edən ümumi lüğət olacaqdır. F.Ağazadənin bu sözləri bütün zal tərəfindən yüksək təntənə ilə alqışlanmışdır.

Qurultayda Qazaxıstandan gəlmiş Axmet Baytursun Baytursunoviçin də çıxışı böyük rezonans doğurdu. O, çıxışına zəla müraciətlə başlamışdı: “Yazı qaydalarından nə tələb olunur? Birincisi, tələb olunur ki, bu qaydalar dilin səslərini uğurla, dəqiq çatdırsın. İkincisi, onları öyrənmək asan olsun” (1, s.161). O, Şerbanın çıxışındakı rus sözlərinin tələffüz və yazı qaydalarındakı çətinlikləri rus əlifbasındakı nöqsanlarla əlaqələndirdi. O da fonetik qaydanı (prinsipi) ideal yazı qaydası adlandırdı və etimoloji prinsiplərdən istifadə edən rus dilini xaotik-qarmaqarışq dil adlandırdı.

İclasda sonuncu məruzəçi kimi professor Nikolay Feofanoviç Yakovlev çıxış etdi. O, orfoqrafiya ilə əlifbanın əlaqəsi məsələsinə toxundu. Eyni zamanda, Baytursunoviçin bəzi fikirlərini, rus əlifbası haqqında iradəni bəyəndiyini qeyd etdi. Lakin rus dilini “xaotik dil” adlandırması fikrinə etiraz etdi: dilləri “xaotik” və “harmonik” bölmək olmaz. Burada məsələ başqa yolla izah olunur. Mən deyərdim ki, “disfonetik” və “sinfonetik” dillər var. Bu məsələləri izah etdikdən sonra Yakovlev bütün çıxışlardakı fikirlərə yekun vuraraq orfoqrafiya prinsiplərinin müsbət və mənfi cəhətlərini açıqlamış, həm fonetik, həm də etimoloji prinsiplərə üstünlük verməyi tövsiyə etmişdir.

Qurultayın yeddinci iclası orfoqrafiya məsələsi üzrə müzakirələrə həsr olunmuşdur. Müzakirələrdə Ömərov, Usmanov, Alparov, Əliyev və s. nümayəndələr çıxış edərək öz təkliflərini irəli sürdülər. Daha sonra məruzəçilərin yekun sözləri dinləndi. Yeddinci iclasın sədri Cəlaləddin Qorxmazov məsələ ilə bağlı qətnamənin hazırlanması üçün komissiyanın yaradılmasını Umar Caşuyeviç Əliyevə həvalə edir və yekun olaraq Leninqrad Canlı Şərq Dilləri İnstitutunun professoru A.N.Samoyloviçə söz verir. Samoyloviç Qurultaya iki kitab təqdim edir: Bu kitablar 1. Akademik N.Y.Marrın “Yazının islahatları məsələsinə dair” əsəri, 2. Professor İnostrantsevin “Xunlar və Hunlar” əsəri idi.

Nəhayət, “Türk dillərinin orfoqrafiyası haqqında” 9 bənddən ibarət qətnamə qəbul edilir və göstərilir ki, mədəni dillərdə düzgün yazmaq üçün dörd elmi prinsip olur: fonetik, etimoloji, morfoloji, tarixi. Bu prinsiplərdən türk dilləri üçün ən uyğun olanı başlıca olaraq fonetik prinsipdir, lakin digər prinsiplər də - etimoloji, morfoloji prinsiplər də türk dilləri ilə uyğunlaşdırılmalıdır.

I Bakı Türkoloji Qurultayının bütün türk xalqlarının tarixində, onların dünya miqyasında tanınmasında, türk dillərinin bir çox problemlərinin həllində böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Bu səbəbdəndir ki, mütəmadi olaraq Qurultayın yubileyləri bir çox ölkələrdə yüksək səviyyədə qeyd olunur. Bu tarixi hadisənin əhəmiyyətini prof. Buludxan Xəlilov gözəl ştrixlərlə qeyd edir: “Bütün türkologiya sahəsində əldə edilmiş nailiyyətlərin təməlini Birinci Beynəlxalq Türkoloji Qurultay qoymuşdur. Bu beynəlxalq tədbirdə qaldırılmış hər bir məsələ adi xarakter daşmamış, dərin məziyyət və məzmunu ilə geniş həcmli proqram rolunu oynamışdır. Qurultay ictimai-siyasi xadimlərin, türkoloqların, müəllimlərin, jurnalistlərin, bir sözlə, ziyalıların məşvərət məclisi olmuşdur. Qurultay türkün fikir və mülahizələrinə istək və arzularına, keçmişinə və gələcəyinə arxa duran beynəlxalq tədbir idi.

... Bəlkə, elə bütün bunlara görə ki, beynəlxalq tədbirdən daha qısa bir zaman keçdikdən sonra türk millətindən olan qurultay nümayəndələrinin əksəriyyətinə qarşı 1937-ci ilin dəhşətli repressiyası başlandı. Nəticədə sayılıb-seçilən ziyalılar, düşünən beyinlər amansız irtica və cəza tədbirlərinin qurbanı oldu” (4, s.3-4) Lakin müəllifin bir fikrini də əlavə etmək istəyirik ki, bütün bunlara baxmayaraq, qurultay təfəkkürdə baş qaldıran milli özünüdərk hisslərinin səfərbərliyi idi. Prof. Kamil Vəli Nərimanoğlu və dos. Əliheydər Ağakişiyev müəllifləri olduqları “1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayı” adlı kitabda qurultayın müstəsna rolunu çox təsirli bir şəkildə səciyyələndirmişlər: “I Bakı Türkoloji Qurultayı türkologiya elmi tarixinin XX əsrdə yeni başlanğıcıdır. ...Çağdaş türkologiya elminin prelüdü olan I Türkoloji Qurultay türk ədəbi dili,

əlifba, termin, orfoqrafiya məsələlərində, eləcə də tarix, ədəbiyyat istiqamətlərində çox önəmli və ibrət dolu bir başlanğıc kimi tarixləşmişdir.

Nəhayət, 1926-cı il I Türkoloji Qurultay məzmunca kədərli, hüznü bir tarix, insanlıq dramıdır. ...Bu anlamda I Bakı Türkoloji qurultayı faciə-roman, mahiyyətə ağırlı-acılı rekviemdir” (2, s.5)

Fikrimizi qəmli notlarla bitiməmək üçün bir daha qeyd etmək istəyirik ki, respublikamızın eks prezidenti H.Əliyev və Azərbaycan Respublikası prezidenti İlham Əliyev I Bakı Türkoloji Qurultayının mühüm əhəmiyyətindən dönə-dönə bəhs etmiş və Qurultayın yubileylərinin mütəmadi keçirilməsi haqqında sərəncamlar imzalamışlar.

Ədəbiyyat

1. 1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayı. Bakı, 2006.
2. 1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayı/ Stenoqram materialları, bibliografiya və foto-sənədlər / (tərtib edənlər: K.V.Nərimanoğlu, Ə.Ağakişiyev). Bakı: Çinar-Çap, 2006.
3. Axundov M.F. Əsərləri III cild. Bakı: Azərbaycan EA nəşriyyatı, 1961.
4. Xəlilov B. Birinci Beynəlxalq Türkoloji Qurultay. Bakı: Elm, 1999.
5. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı: Elm, 1985.

TƏRANƏ XƏLİLOVA

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*

GÖRKƏMLİ TƏDQIQATÇILAR ORTAQ TÜRK ƏDƏBİ DİLİ HAQQINDA (I Bakı Türkoloji Qurultayında səslənən məruzələr əsasında)

Açar sözlər: *Türkoloji qurultay, türk dilləri, türkologiya*

The specified scientists about Turkish language (About the reports that discussed in the first Turkish conference)

The first Turkish conference assembled the main and special step of the Turkish population. This conference is important for dealing with the problems of many Turkish nations and making their ambitions real. The program of the first Turkish conference and the importance of discussed items are the main ideas of this conference. For that reason we are going to discuss the problems of literary language for Turkish nations which are very actual today.

Key words: *Turkish conference, Turkish language, Turkology*

I Türkoloji qurultayın proqramı, orada müzakirə olunan məsələlərin aktuallığı hazırda da türkologiya elminin qarşısında duran vacib məsələlərdəndir. Bu mənada qurultayda müzakirə olunan mühüm məsələlərdən bəzilərinin çağdaş türkologiyamız üçün də aktual olduğunu nəzərə alaraq, onları bir daha araşdırmaq məqsəduyğun olardı.

Türklər üçün ədəbi dil məsələsinə professor Mehmet Fuat Köprülüzadənin “Türk xalqlarında ədəbi dilin inkişafı” adlı məruzəsində toxunulur.

Adından da göründüyü kimi, məruzədə söhbət türk ədəbi dilinin keçmişindən, tarixin hansı dərinliyində bu ədəbi dilin fəaliyyətə başlamasından, bu dildə ədəbi-bədii və elmi əsərlərin yaradılmasından gedir. F.Köprülüzadə qədim və yüksək mədəni tərəqqi faktı kimi türk xalqlarının mükəmməl ədəbi dil sahibi olmalarından söhbət açır, hələ islama qədər türk dilinin bir sıra ləhcələrə ayrılmış olduğundan danışaraq, islamdan əvvəlki tarixdə türklərin müxtəlif əlifbalardan istifadə etmələri haqqında məlumat verir. Və bu əlifbalardan birini-Orxon əlifbasını məhz türklərin özünün yaratdığını vurğulayır: “Əlifba yaratmaq mədəniyyət faktıdır və əlifba yaratmaq ədəbi dilin var olması deməkdir”.

F.Köprülüzadə hesab edir ki, bu əlifbanı işlədən ləhcələrdən bəziləri ədəbi dillər sayıla bilərdi. Əslində, burada şərt qoymağa –“sayıla bilərdi” deməyə ehtiyac yoxdur. Çünki əlifba ədəbi dilin yazı ehtiyacını ödəmək üçün yaradılır və bilavasitə ədəbi dilin tələbi ilə gerçəkləşir. Yəni yazısı olan hər bir dil və ya ləhcə ədəbi nitq təşkilatı deməkdir. İllərlə aparıldığı tədqiqatın nəticəsi olaraq, F.Köprülüzadə türk dilində Sasanilər dövrünə (V əsr) gedib çıxan əsərlərin olduğunu söyləyir. Dünya mədəniyyətinə hələ XIX əsrdən məlumdur ki, məhz Orxon-Yenisey abidələrinin kamil dili timsalında VIII əsrdə türkün mükəmməl ədəbi dili olmuşdur. Bu, kifayət qədər inkişaf etmiş ədəbi dildir. Bu, Altaydan Dunaya qədər uzanan möhtəşəm imperiyanın dövlət dilidir. Şübhəsiz, bu ucsuz-bucaqsız coğrafiyada az-çox özünəməxsus məhəlli əlamətlər

qazanmış müxtəlif ləhcələr də olmalıydı. Bu nəhəng türk imperiyasının qövmləri, əşirətləri olmaq etibarilə yerli türklərin yerli ədəbi ləhcələri də imperiya ədəbi-dövlət dilinin tərkib hissələridir və təbii ki, yerli ədəbi təzahürlərdə əsas leksik, qrammatik norma imperiya-dövlət ədəbi dilindədir.

F.Köprülüzadə məruzəsində xüsusi vurğulamır ki, bu gün türklər üçün vahid ədəbi dil yaratmaq lazımdır. Ancaq məruzəsinin adı məzmununu elan edir: “Türk xalqlarında ədəbi dilin inkişafı” deyilir, “Türk xalqlarında ədəbi dillərin inkişafı” deyilmir. Deməli, hər türk xalqı xüsusi ədəbi dil işlətmir, bütün xalqlara bir ədəbi dil xidmət göstərir.

Türklər üçün ümumi ədəbi dil mübahisəsində vahid ədəbi dil tərəfdarlarının əsas söykənəcəklərindən biri bugünkü türklərin bir-birini anlaması faktı idi. B.Çobanzadənin məruzəsində bu məsələ canlı faktlarla özünəməxsus şəkildə cavablanmışdı, onun məruzəsində çox ibrətli məqamlar vardı. Tarixən müxtəlif qütblərdən-şimaldan və cənubdan, şərqdən və qərbdən olan türklər bir-biri ilə o qədər yaxınlaşırlar ki, bir-birlərinə qarışırlar; bəzən də coğrafi cəhətdən çox-çox uzaqlara düşürlər, ancaq öz yeni qonşuları ilə anlaşma üçün qarşılıqlı şivə-ləhcə mübadilələri edirlər, bir qrupdan olan dillər kimi görünürlər. Beləliklə, bu yaxınlaşmaların izləri uzaqlaşmalar zamanı itmir və buna görə də aralarında anlaşma faktoru qüvvədə qalır. “İstənilən türk diyarının, məsələn, Orta Asiya, Krım, Qafqaz və ya Volqaboyu xəritəsini götürsək, oradakı kənd, dağ və çay adlarına diqqət yetirsək görərik ki, bu adlar həm şərq, həm də qərb türk ləhcələrində və hətta monqollarda var. Lap kiçik bir əyaləti, məsələn, Krımı götürək, buranın tarixi, dilçilik baxımından, göstərir ki, krımlılar həm şərq, həm də qərb türkcələri qrupundan çox şeylər mənimsəyiblər. Buyurun, belə kiçik bir diyarda siz elə kənd, ərəzi adları eşidə bilərsiniz ki, onları həm şərq, həm də qərb, həm şimal, həm də cənub türklərinin ləhcələrinə aid etmək olar. Biz Krım yarımadasında əhalisinin sayı on beş mini ötməyən kiçik bir rayonun dilini tədqiq etdik... Müəyyənləşdirdik ki, bu rayonun dili Krımın başqa rayonlarının dilindən bir qədər fərqlənir və biz burada müxtəlif ləhcələrin təsirini və qalıqlarını gördük”.

Türklərin tarixən yaxınlığı haqqında M.Kaşğariyə əsaslanıb danışan B.Çobanzadə müasir anlaşma ilə bağlı maraqlı danışığı faktlarına istinad edib. Əslən krımlı olan B.Çobanzadə Krım ləhcəsində maraqlı danışığı təzahürləri ilə qarşılaşır. Krım ləhcəsi üzərində apardığı müşahidələr göstərir ki, əhalisi türklərdən ibarət müxtəlif kəndlərdə, hətta ayrı-ayrı ailələrdə dil və ləhcə bütövlüyünə rast gəlmək olmur. Onların nitqində həm şimal və cənub, həm şərq və qərb türk ləhcələrinin xüsusiyyətləri özünü göstərir. Buna görə də Krım türkü həm başqırd ləhcəsini, həm özbək, həm Kazan, həm Anadolu ləhcələrini başa düşür. B.Çobanzadənin tədqiqatları aşkar etmişdir ki, Orta Asiyada da eyni vəziyyətdir. Orada da qazaxların, özbəklərin, türkmənlərin və başqalarının dillərində ləhcə qarışıqları geniş yayılmışdır. Bu da ordan qaynaqlanır ki, tarixən həm şimal, həm cənub, həm şərq, həm qərb türkcələri özləri bir-birləri ilə gündəlik və tarixi ünsiyyətdə olmuşlar.

Başqa bir müəllif – M.Kaşğarinin “Divanü lüğət-it-türk” əsərinin Azərbaycan türkcəsinə tərcüməçilərindən biri Xalid Səid Xocayev isə məsələyə belə yanaşırdı: "Türklər arasında belə bir dil yaratmaq mümkündürmü? (burada daha çox ərəzi baxımı nəzərdə tutulur.)

Bəli, hansı yolla olursa-olsun, türklər üçün vahid bir ədəbi dil yaradılsın, türklərin hamısı bir-birilə rahat ünsiyyət saxlaya bilsinlər. Bundan gözəl, xoş nə ola bilər ki! Tarixən var olan böyük bir xalqın, ulusun milli dəyərlərinin ən aparıcı qolu olan dili bugün heç də ürəkəçən vəziyyətdə deyil. Həqiqətən orta qonşu ünsiyyət dili ilə bağlı böyük türk mütəfəkkirləri bu yolda çox çalışmışdılar, lakin təəssüf hissi ilə də olsa qeyd etməli ki, buna nail ola bilməmişdilər. Bu ideyanın müəllifləri və mücahidləri türklüyün böyük ideoloqları idi: İsmayıl bəy Qasıralı, Əli bəy Hüseynzadə, Ziya Göyaltı və onların müxtəlif türk məmləkətlərindəki yetirmələri.

Qazax jurnalisti Türyakulov belə maraqlı söz demişdi ki, Azərbaycan, Anadolu və türkmən dillərinin birləşməsi mümkündür, ancaq Özbəkistanı ora qatmaq nəzəri iddiadır. Maraqlıdır ki, özbək türkcəsi ilə onların o dövrdə gözlənilən tezlikdə birləşməsinə əməli hadisə, real iş saymır, sadəcə bu işin uzun bir proses olacağını deyir. “Mümkün deyil” demir, “nəzəri iddiadır” deyir.

Yəni bu, “prinsipcə mümkündür” deməkdir. "Nəzəri iddiadır" o deməkdir ki, nəzəri cəhətdən mümkündür. Beləliklə, natiq təklif edir ki, oğuz ləhcələri üçün bir, qıpçaq ləhcələri üçün bir, karluqlar üçün də bir başqa ədəbi dil yaratmaq olar. Bu iddianın da arxasında duran məntiq odur ki, uzaq gələcəkdə bu üç türkcə də orta məxrəcə gələ bilər. Türyakulovun fikri elmi əsasa söykənir: yaxın qohum dillər bir-birini asan anlayar, çünki bunların arasında ümumi cəhətlər daha çoxdur. Oğuzlar bir-birini, qıpçaqlar bir-birini, karluqlar bir-birini sərbəst başa düşürlərsə, danışığı dilləri yaxındırsa, təbii ki, həmin bazada ümumi ədəbi dil qurmaq da olar.

A.N.Samoyloviç belə bir fikir irəli sürmüşdür ki, ümumi türkdəbi dili məsələsinə pessimist yanaşılmamalıdır. A.N.Samoyloviçin fikrincə, çuvaşça və yakutcanı çıxmaqla qalanları ayrı-ayrı dillər yox,

bir dilin dialektləri və şivələridir. "Başqa dil ailələri ilə müqayisədə türk dilinin dialekt və şivələri o qədər yaxındır ki, hətta slavyan və german qrupları arasında belə yaxınlıq yoxdur".

Onun şəxsi müşahidələrinə görə, təkcə ədəbi dil səviyyəsində deyil, iqtisadi və başqa amillər nəticəsində bəzi coğrafiyalarda danışq dili və dialektlərin yaxınlaşması prosesi gedir. Deməli Bakıda keçirilən birinci Türkoloji qurultayın yekun ümumi nəticəsi olaraq, yuxarıda qeyd etdiklərimizi də nəzərə alsaq deyə bilərik ki; türklər üçün ümumi ədəbi dil yaratmaq mümkündür. Əvvəldən türk ləhcələri arasında danışq dilləri səviyyəsində anlaşma olub, indiki iqtisadi, siyasi, mədəni əlaqələrin, nəqliyyat və başqa kommunikativ vasitələrin artdığı, məktəb-təhsil şəbəkəsinin əvvəlki dövrlərlə müqayisədə daha da çevikləşdiyi bir zamanda ümumi dil ideyasını həyata keçirmək olar. Həqiqətən bu gün türklər arasında orta q bir ünsiyyət dili yaratmaq olar, bunun üçün elə də ciddi maneələr yoxdur. Sadəcə, görüləsi və yerinə yetirilməli olan işlər çoxdur. Əvvəllər buna həm "obyektiv", həm də "subyektiv" maneələr var idisə, bu gün deyərdim ki, tək problem subyektiv maneələrdir ki, bunun da çıxış yolu özümüzdədir.

Türk xalqları arasında orta q ünsiyyət vasitəsinin yaradılmasına zaman lazımdır. Lakin bu məsələni zamanın axarına etibar etmək də məqbul çıxış yolu kimi nəzərdən keçirilə bilməz.

İstənilən halda türklər üçün ədəbi dildən danışanda, təbii olaraq ilk aqla gələn mövzu da məhz tarixən var olan böyük bir millətin bugünkü gündə danışa biləcəyi bir orta q dilyaradılması məsələsidir. Çünki, orta q ünsiyyət dili məsələsi hər zaman öz aktuallığı ilə əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Ədəbiyyat

1. Babayev A, "Bəkir Çobanzadənin yeni Azərbaycan əlifbası və orfoqrafiyası uğrunda mübarizəsi", Bakı-1998,
2. Bakıda keçirilən Türkdilli xalqların Birinci Türkoloji Qurultayının Stenoqram hesabatı, 26 fevral-5 mart 1926,
3. Tofiq Hacıyev, "Türklər üçün orta q ünsiyyət dili", "Təhsil yayımları", Bakı 2013
4. Самойлович Ф. Новый турецкий алфавит: /Письмо из Азербайджана/ //Новый Восток. –М., 1924, № 5
5. Чобанзаде Б. Тюркологический съезд: /Резюме доклада прочитанного на заседании Тюркологической секции Общества // Изв.Об-ва обследования и изучения Азербайджана. 1925, № 1

ŞƏLALƏ ƏLİYEVƏ

Bakı Dövlət Universiteti

I BAKI TÜRKOLJİ QURULTAYINDA ƏRƏB ƏLİFBASINDAN LATIN ƏLİFBASINA KEÇİD MƏSƏLƏSİ

Açar sözlər: I Türkoloji qurultay, Azərbaycan dili, əlifba məsələləri, ərəb qrafikası, latın qrafikası

Question on transition from the Arabian on the Latin alphabet on the 1st Turkology Congress

National democrats even in existence of the Azerbaijan Democratic Republic suggested passing from the Arabian to the Latin alphabet. In connection with transition to the Latin alphabet, the Azerbaijan Republic, at the same time, aspired to go on a uniform way with Turkish Republic. And not casually that the Azerbaijani nationalists wishing in due time to replace the Arabian alphabet by Latin letters, during Soviet time have refused the itself idea. In actually the nationalists were excited with not so much transition to the Latin graphic, how many a confluence of extreme measures under cover of transition to the Latin alphabet, dissociation of the nations, and further – transformation into the tool for transition to Cyrillics.

Key words: 1st Turkological Congress, the Azerbaijani language, alphabet questions, the Arabian way of writing, the Latin way of writing

19-cu əsrin ortalarından M.F.Axundovla başlayan və Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra yeni vüsət alan yeni əlifba ideyası, 1926-cı il fevralın 26-dan martın 6-a qədər davam edən Birinci Beynəlxalq Türkoloji qurultayda müzakirə edilərək, qurultayın 4 mart tarixli 13-cü iclasında səsverməyə qoyuldu. Bu tarixi səsvermə nəticəsində 101 nəfər latın əlifbası tərəfdarlarının təklifinə, 7 nəfər ərəb əlifbası tərəfdarlarının təklifinə səs verdi, 9 nəfər isə bitərəf qaldı və beləliklə də, latın əlifbasının bütün Türk-tatar respublikalarında tətbiq edilməsi yolunda çox ciddi bir qərar qəbul edildi: "Yeni türk (latın) əlifbasının ərəb əlifbası və islah olunmuş ərəb əlifbası üzərində üstünlüyünü və texniki asanlıqını, eləcə də ərəb əlifbası ilə müqayisədə yeni əlifbanın mədəni-tarixi və tərəqqi baxımından böyük əhəmiyyətini nəzərə alaraq, qurultay yeni əlifbanı qəbul edir və onun həyata keçirilmə yollarını hər bir türk-tatar respublikasının öz öhdəsinə buraxır". Qurultay, bu məsələdə çox uğurlu işlər görmüş Azərbaycanın təcrübəsindən istifadə etməyi də türk-

tatar və başqa xalqlara tövsiyə etmişdi. Bu qurultaydan sonra, təxminən, 1 il ərzində, demək olar ki, türk-tatar xalqlarının yaşadıkları bütün ərazilərdə yeni əlifbanın həyata keçirilməsi üçün yerli əlifba komitələri yaradılmışdı. Fərhad Ağazadə və latın əlifbasına keçid Ümumittifaq Mərkəzi Yeni Türk Əlifba Komitəsinin yaranması Qurultay başa çatdıqdan bir gün sonra, Səməd Ağamalioğlunun təşəbbüsü ilə, qurultayda latın əlifbası lehinə səs vermiş türk-tatar xalqları nümayəndələrinin ayrıca bir xüsusi iclası keçirildi və yeni əlifbanın ümumittifaq miqyasda həyata keçirilməsi prosesinə təkan vermək və bunu tənzimləmək məqsədilə, bir mərkəzi təşkilatın yaradılması vacibliyi haqqında fikir meydana çıxdı. Belə bir təşkilatın yaradılmasına qədər bu funksiyarı, bu sahədə ilk addım atmış və xeyli təcrübəsi olan AYTƏK-in həyata keçirməsi planlaşdırıldı. Lakin tezliklə bu məsələ ilə köməkçi bir iş kimi yox, xüsusi bir iş kimi məşğul olacaq təşkilata ehtiyac bütün ciddiliyi ilə duyulmağa başladı. 1927-ci il fevralın 13-də Moskvada SSRİ MİK-nin sessiyası keçirilirdi. Sessiyada SSRİ ərazisində yaşayan türk-tatar xalqlarının nümayəndələrinin də iştirak etdiyindən istifadə edən Səməd Ağamalioğlu, onların iştirakı ilə ayrıca bir toplantı keçirir və yeni əlifba hərəkatının Ümumittifaq miqyasda həyata keçirilməsi prosesini tənzimləmək məqsədilə xüsusi bir təşkilat yaratmağı təklif edir. S.Ağamalioğlunun bu təklifi müsbət qarşılır və elə oradaca bu işlə məşğul olmaq üçün onun sədrliyi ilə 7 nəfərdən ibarət xüsusi komissiya yaradılır. Komissiya türk-tatar xalqlarına yaşadıkları yerlərdən öz xüsusi namizədlərini irəli sürmələri barədə müraciət edir. Təxminən 2 ay müddətində namizədlərin siyahısı toplanır və 39 nəfərdən ibarət komitə heyəti müəyyənləşdirilir. Nəhayət, SSRİ MİK-nin 11 may 1927-ci il tarixli sərəncamı ilə yeni əlifba hərəkatının Ümumittifaq miqyasda həyata keçirilməsini tənzimləmək məqsədilə Ümumittifaq Mərkəzi Yeni Türk Əlifba Komitəsi (ÜMYTƏK) yaradıldı və Səməd Ağamalioğlu bu komitənin sədri seçildi. Komitənin əsas nümayəndəliyi Moskvada yerləşsə də, sonralar 1928-ci ilin may ayının 1- dən etibarən komitə Bakıya köçürüldü.

I Türkoloji qurultayda türk xalqlarının tarixini öyrənməklə bağlı qəbul olunmuş qətnamədə monoqrafik tədqiqatları gücləndirməyin lazımlı olduğu da nəzərə alınmışdır. Çağdaş türkologiyamızın qarşısında da monoqrafik tədqiqatlara xüsusi diqqət yetirmək kimi vacib tələblər durur. Hər bir xalq öz tarixini, tarixi, mədəni irsini bilməlidir və buna borcludur. Hazırda bütün dünyada insan təfəkkürü inkişaf edir, elmin, texnikanın tərəqqisi baş verir. Ancaq bu qloballaşmada xalqlar öz milli irsini qoruyub saxlamalıdır.

Bütün türkdilli ölkələrdə ümumi türk tarixinin, mədəniyyətinin tədrisi həyata keçirilməlidir. Bunun üçün hər şeydən əvvəl, türk xalqlarının tarixi yazılmalıdır. Bu iş ayrı-ayrı tarixçilərin fərdi fəaliyyət dairəsinə çevrilməməlidir. Əksinə, tanınmış tarixçilərin birgə fəaliyyəti ilə, koordinasiya olunmaları ilə, koordinasiya şurasının nəzarəti ilə həyata keçirilməlidir. Fakt ondan ibarətdir ki, türk xalqlarının tarixini öyrənən tarixçilərin koordinasiyası yoxdur. Bu isə ümumi məqsədin, amalın nədən ibarət olması işinə böyük əngəl törədir. I Türkoloji qurultayda B.Çobanzadənin “Türk ləhcələrinin yaxın qohumluğu”, N.N.Poppenin “Türk dillərinin altay dilləri ilə qohumluq əlaqələrinin tarixi və müasir vəziyyəti”, A.Qenkonun “Türk dillərinin yafəs dilləri ilə əlaqələri” məruzələri geniş müzakirə obyektinə olmuşdur. Qəbul olunmuş qətnamələr çağdaş türkologiyamızın qarşısında duran ən vacib məsələlərdən hesab oluna bilər. (1. s 36)

I Türkoloji qurultayda orfoqrafiya ilə bağlı L.V.Şerbanın “Orfoqrafiyanın əsas prinsipləri və onların ictimai mahiyyəti”, L.İ.Jirkovun, Q.İbrahimovun, Ş.Raximinin, A.B.Baytursunun məruzələri dinlənilmişdir. Məruzələrin müzakirəsindən sonra qəbul olunmuş çağdaş türkologiyamız üçün də aktual olan bəzi qətnamələrə diqqət yetirək

a) mədəni dillərdə düzgün yazmaq üçün dörd elmi prinsiplərdən istifadə olunur: fonetik, morfoloji, etimoloji, tarixi-ənənəvi prinsiplər.

b) latın əlifbası orfoqrafiyanı tənzimləmək üçün daha əlverişli şərait yaradır. Hazırda türk xalqlarının hamısı latın qrafikalı əlifbadan istifadə etmir. Deməli, türk xalqlarının hamısının latın qrafikalı əlifbaya keçməsi olduqca vacibdir. Ona görə ki, səmərəli surətdə düzgün yazmaq üçün, vahid fonetik transkripsiyaları təşkil etmək üçün latın əlifbası mühüm rol oynayır.

I Türkoloji qurultayda bu mövzuda N.Tyuryakulovun, U.Aliyevin, B.Berdiyevin məruzələri dinlənilmiş və qətnamə qəbul olunmuşdur:

a) latın qrafikalı əlifba texniki cəhətdən ərəb əlifbasından mükəmməldir. Türk xalqlarının hər biri latın qrafikalı əlifbanı həyata keçirmək işini fəallaşdırmalıdır. Açıq deyək ki, bu istiqamətdə Türkiyəni və Azərbaycanı çıxmaqla yerdə qalan türk respublikaları və muxtar qurumları latın əlifbasının mütərəqqi mahiyyətinə nüfuz edə bilməmişlər. Halbuki orta qəlifbanın yaradılması ilə bağlı düşünülməli, daşınmalı və orta fikrə gəlinməlidir. Türkiyə türkcəsi də, Azərbaycan türkcəsi də, digər türkcələr də bir kökə bağlıdır. Amma eyni kökdən olan bu dillərin də sabitləşmiş fərqli özəllikləri vardır. Günün tələbi, zamanın istəyidir ki, bu dillər bir-birinə daha yaxın olsun, daha artıq ortaqlaşsın. Elə olsun ki, aralarındakı ən uzaq məsafələrə baxmayaraq, bu dildə danışıqların hər biri digər qardaşının dilində çap olunmuş qəzeti, kitabı oxuyarkən

rahat başa düşsün. Bunu o zaman etmək mümkündür ki, vahid əlifbadan-latin qrafikalı əlifbadan hər bir türk xalqı istifadə etsin. (2. s.65)

b) latin qrafikalı əlifbanın həyata keçirilməsi ilə bağlı görülmüş müsbət işlər sırasında Türkiyənin, Azərbaycanın təcrübəsindən istifadə etmək lazımdır.

Türk xalqları tarix boyu müxtəlif əlifbalardan istifadə etmişlər. Orxon-Yenisey, uyğur, soğdi, tibet, çin, mani, brahmi, ərəb, passəpa, latin, yunan, kirill və s.

I Türkoloji qurultay türk xalqlarının latin qrafikalı əlifbaya keçmələrini qətiləşdirmişdir. Latin qrafikalı əlifbaya keçən zaman Əlifba Komitəsi xeyli iş aparmışdır. Əlifba komitəsinin 1927-1930-cu illərdə dörd plenumu keçirilmişdir. Birinci plenum 1927-ci ilin iyun ayında (3-7 iyun) Bakı şəhərində, ikinci plenum 1928-ci ilin yanvar ayında (7-12 yanvar) Daşkənddə, üçüncü plenum 1928-ci ildə dekabr ayında (18-23 dekabr) Kazan şəhərində, dördüncü plenum 1930-cu ilin may ayında (6-13 may) Alma-Ata şəhərində olmuşdur. Hazırda latin qrafikalı əlifbanın türk xalqlarının hamısı tərəfindən həyata keçirilməsi üçün belə plenumların keçirilməsinə ehtiyac vardır.

I Türkoloji qurultayda A.R.Zifeldtinin "Türk dillərində elmi terminologiyanın formalaşmasının prinsipləri", B.Çobanzadənin "Elmi terminologiyanın əsasları", H.Zeynallının "Türk dillərində elmi terminologiyanın nəzəri əsasları", X.O.Odabaşın "Türk dillərində terminologiya", A.B.Baytursunun "Qazax dilinin terminologiyasının prinsipləri" məruzələri dinlənilmişdir. Qəbul olunmuş qətnamə çağdaş türkologiyamız üçün də aktualdır: (3. s.58)

a) tez-tez təsadüf olunan və mənası aydın olan terminləri qəbul etmək lazımdır. b) türk dillərinin qrammatikasına tabe olmuş ərəb-fars mənşəli terminləri qəbul etmək lazımdır. c) Avropa mənşəli terminlər türk dillərinin təbiətinə uyğun artikulyasiya edilməli və qəbul olunmalıdır.

ç) mənası çətin mənimsənilən terminlərdən qaçmaq lazımdır.

d) hər bir respublikada daimi terminologiya komissiyası yaradılmalıdır. Terminologiya komissiyası sahəsində Azərbaycanın təcrübəsi vardır. Bu komissiyanın müəyyən dərəcədə xidmətləri də mövcuddur. Terminoloji komissiya terminlər lüğətinin yaradılmasında müəyyən işlər də görmüşdür. Bu işləri koordinasiya etməklə türk dilləri üçün vahid elmi terminlər lüğəti hazırlamaq mümkündür.

I Türkoloji qurultayda M.Köprülüzadənin "Türk xalqlarının ədəbi dilinin inkişafı" adlı məruzəsi müzakirə olunmuşdur. Bu gün türkdilli respublikalarda mövcud olan dillərin hər biri ədəbi dil səviyyəsində işlənir.

Türk xalqlarını birləşdirən tellər onların tarixidir, yaratdıqları ənənələrdir, mədəniyyətdir, dildir, kök və etnik mənsubiyyət birliyidir. Dil türk xalqlarını birləşdirən ən incə və vacib teldir Türk xalqları arasında olan dil əlaqələri zamanı aşağıdakılara xüsusi önəm verilməlidir. (4. s.74)

a) türk xalqlarının əminlik və tərəqqi içində olmaları üçün müstəqil türk dövlətləri bir-biri ilə işlətdikləri ədəbi dil vasitəsilə əlaqə qurmalıdırlar.

b) türk xalqlarının ədəbi dili ortaq dil məsələsi barədə də düşüncələri üzə çıxarır. Ortaq dil istəməz ortaq tarixin, mədəniyyətin, ədəbiyyatın öyrənilməsinə dərin maraq yaradacaqdır. Artıq bunun işartılarını indi də görmək mümkündür. Türk xalqları sonsuz bir maraqla Nizami Gəncəvini, Mövlana Cəlaləddin Rumini, Rəşad Nuri Güntəkini, Çingiz Aytmatovu, Bəxtiyar Vahabzadəni və başqalarını oxuyub öyrənirlər.

c) ingiliscə, fransızca, almanca, ispanca danışanlar eyni dil vasitəsilə bir araya gəlirlər. Bu gün dünyanın qəbul etdiyi beynəlxalq dillər vardır. Elə onu da demək yerinə düşər ki, türkdilli dövlətlər də öz birliyini və beynəlxalq səviyyədə xalqlarımızın mənafeyini qorumaq üçün ortaq türk dilinin yaradılması istiqamətində çalışmalıdırlar. Biz ortaq türk dilinə yiyələnməklə xalqımızın inkişafına, bölgələrimizin rifahına xidmət etmiş olacağıq.

Ədəbiyyat

1. Tanrıverdiyev Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı 2010. s.67
2. Qurbanov. A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı 1967. s.97
3. Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. Bakı 2002. s.39
4. Babayev A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı 2000. s.53

DİLÇİLİK

AFƏT ABBASOVA

*Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*

TEXNİKİ PROSESLƏRİN İNKİŞAFI PROSESİNDƏ KONVERSIYANIN DERİVASİYA YOLU İLƏ NEOLOGİZMLƏRİN ƏMƏLƏ GƏTİRMƏSİNİN METOD VƏ ÜSULLARI (İngilis və Azərbaycan dilləri materialları əsasında)

Açar sözlər: İngilis dili, neologizmlər, Azərbaycan dili, təsnifat, konvensiya, dil tarixi, arxaizmlər.

The article speaks about the classification of neologisms formed in English at the second part of XX century, their comparative characteristics with Azerbaijani, also their roles and meanings in the simple and compound sentences. The article deals with grammatical specialties of some neologisms and the usage of them on the English and the Azerbaijani language. The article deals with the usage of the neologisms, also it trains themes and their appearances in English.

Key words: English, neologism, Azerbaijani, classification, conversion, history of the language, archaism.

Arxaizmlərə əks olaraq neologizmlər dilə müasir dövrdə daxil olan və ya yenidən daxil olan yeni sözlərdir. Onlara münasibətdə dildə yaranan sözlərin neologizmlərə aid olduğunu müəyyən edən xronoloji səddin çəkilməsində müəyyənlik yoxdur. Dil tarixi bu termindən ayrı-ayrı tarixi dövrlərdə lüğət tərkibinin zənginləşməsilə xarakterizə edilərək istifadə edir. Stilistik münasibətdə neologizmlər üçün sözün yeniliyinin danışanlar tərəfindən nə dərəcədə mənimsənilməsi, bəzi yaxşı məlum olan, adət etdiyimiz sözlərin fonunda qeyri-adiliyi ön plana çəkilir.

Geniş, məişətdə, eləcə də qəzet və radioverlişlərdə gündəlik işlənən sözlər tez bir zamanda öz yeniliyini itirir və «yaz qrupu olmayan» sözlərin əsas hissəsinə qarışır. Onların ifadə etdiyi əşyaların yaxın dövrlərdə yaranması haqqında xatirə hələ də onların yaxın onilliklərdə onların dilə daxil olması haqqında bəzi təsəvvürləri saxlayır: bus, trolleybus, radio, TV-program, TRT və s. Xüsusi terminologiya, elm və istehsalatın ayrı-ayrı sahələrində uzun müddət mövcud olmasına baxmayaraq çox hallarda yalnız mütəxəssislərə və sonra, tədricən geniş dairələrə məlum olur. Bununla əlaqədar, bu və ya digər termin geniş işlənərsə, çox hallarda onun yeni söz olduğu və ya digər ixtisası işlətmədən ümumişlək dilə keçən sözün çoxdan mövcud olduğu qeyri-müəyyən qalır. Buna görə də yenidən yaranan terminlər xüsusi terminologiyanın geniş dairəsinə qarışır, elmi və işgüzar üslub xarakteri alır. Onların yeniliyi, istisna hallarda, zəif mənimsənilir. Məsələn, XX əsrin ikinci yarısında istifadəyə daxil olan “akrilin, aspirin, steptosid, vitamin” kimi dərman maddələri adlarının əvvəllər işlənən antipirin (1891), atropin (1847), qlükoza (1875) sözləri ilə müqayisədə elə də böyük yeniliyi nəzərə çarpır.

Konversiyanın derivasiya yolu ilə yeni sözlərin düzəldilməsi metodu kimi aktivliyi aşağı düşmüş və sözdüzəltmənin digər növlərindən geri qalmışdır. Aparılan tədqiqatların nəticələrinə əsasən, konversiya olunmuş vahidlər neologizmlərin ümumi sayının 3%-ni təşkil edir.

Əsas model kimi yeni terminlərin böyük hissəsini yaradan N → V modeli olmaqda davam edir: to hack-stroke, to lesion, to polyrapz və s. İsimlərin böyük hissəsi mürəkkəb isimlərdən yaranır, soft-dock sözündən yaranan to soft-dock sözü mexaniki üsulların köməyi olmadan orbital stansiyanın birləşməsi; carpool sözündən yaranan to carpool sözü işə, mağazalara və s. gedərkən maşının növbə ilə sürülməsi; red-line sözündən yaranan to red-line sözü borc, sığorta vasitəsilə mülkiyyətin sahiblərinə verilməsinə etiraz yolu ilə şəhərin ayrı-ayrı rayonlarının hüquqlarının tapdalanması.

Dilin inkişafının əvvəlki mərhələlərində olduğu kimi fellərdən isimlərin yaradılması hal-hazırda daha az məhsuldardır. Məlum olduğu kimi, bu, ingilis dilində isimlərin affiksasiya yolu ilə fellərdən çox asanlıqla yaranması ilə əlaqədardır.

Konversiya edilmiş isimlər arasında qoşmalarla işlənən fellərdən yaranma tendensiyası güclənir, məsələn: to rip-off – oğurlamaq felindən yaranan rip-off – oğurluq sözü; workaround (kosmonavtika termini) – uğursuz uçuş hadında alternativ metod; give-back, flowback, passalong, buy-off yeni isimlərin çox hissəsi konversiya yolu ilə sifətlərdən düzəlir, məsələn: collectihles – kolleksiya toplamağa aid olan, əsasən qədim və

ya nadir əşyalar; cool – özünənəzarət, təmkinlikli sözlər çox hallarda to lose one's cool, to keep one's cool ifadələrində işlənir.

İcimlərin ~ic sonluğu ilə olan sifətlərdən yaranması xüsusilə məhsuldardır, məsələn: acrylic, transuranic, tricyclic. Bu modeldən tibdə geniş istifadə olunur: autistic, atigmatic, İgeriatric, prepsychotic. Bütün bu vahidlər alcoholic, fanatic, critic kimi məşhur sözlərlə analogiya üzrə yaranmışdır.

Affiksial və mürəkkəb neologizmlər kimi, yeni konversiya olunmuş törəmələr üçün çoxkomponentli strukturlara meyillilik xarakterikdir. Beləliklə, isimlər fel ifadələrindən düzələ bilər, məsələn: work-to-rule – fəhlələrin əmək müqaviləsinin bütün müddəalarına riayət etmək tələbə ilə çıxışı, nümayişi.

Çoxkomponentliliyin analoji tendensiyası yeni konversiya olunmuş sifətlər arasında müşahidə olunur: cents-off – düşmüş, f enmiş (qiymət haqqında) (işlənmədə amerika fariantı ilə məhdudlaşdırılmışdır).

Barnhartün lüğətində prefiks və yarımprefiklərdən düzələn sifətlərin nadir modelləri qeyd olunmuşdur. Məsələn: hyper – həyəcanlanmış, emosional; maxi – böyük ölçülü bir şey.

Dünya xəritəsində yeni sektor olan kompüter texnologiyası dil xəritəsində kompüter terminlərinin ayrıca yeni semantik sahəsi şəklində qeyd olunmuşdur: CNC (computer numerical control) – kompüterin köməyiylə məhsulların hesablanmasına nəzarət; computer monitoring – müxtəlif təşkilatlarda işçilərin, terminallarda işləyənlərin işinə nəzarət edən kompüter sistemi; electronic mail – kompüterdə yığılan və qəbul edən kompüterə telefonla göndərilən məktub; spread shoot – kompüter proqramı.

Keçən əsrin 80-ci illərində kompüter vasitəsilə müxtəlif fəaliyyət növlərinə yeni adlar vermək üçün praqmatik tələbatı tele-yarım affiksi ilə sözdüzəldici partlayışa səbəb olmuşdur: telepost – evdə kompüterin yerləşdiyi yer; teletext – fərdi kompüterlərin televiziya ekranlarına informasiyanın ötürülməsini təmin edən kompüter sistemi kimi sözlər yaranmışdır.

Dilin aktiv nominativ proseslərdə olan son dərəcə mühüm praqmatik ünsürlərindən biri olan peşəkar differensiasiyası kompüter sahəsində işləyənlərin özünəməxsus jarqonunun yaranmasına səbəb olmuşdur. Buna misal olaraq, brainbox – kompüter, glitch – proqramda gözlənilməz nasazlıq tipli yeni vahidlər işlənmədə kompüterlə məşğul olanlar arasında qeyri-rəsmi danışıq sərhədləri ilə məhdudlaşdırılmışdır.

Dünya xəritəsində nisbətən daha yeni bir sektor – kosmonavtika sektoru yaranmışdır. İngilis dili sistemi özünəməxsus şəkildə fəaliyyət təcrübəsinin yeni fraqmentinin ayrılmasına reaksiya vermişdir. O, rus dilindən yeni leksik vahidlər almışdır (lunokhod, planetokhod, sputnik) və bununla da ingilis dilinin leksik xəritəsində yaranan boşluqlar doldurulmuşdur. Bir müddət keç-dikdən sonra ingilis dilinin özünəməxsus olan kosmonavtika terminləri yaranmışdır: spacelab, spaceplane, spacefaring (seafaring sözü ilə analogiyaya əsasən).

Son onilliklərdə ABŞ-ın kosmik tədqiqatları dairəsi ilə məhdudlaşan slenq vahidələri yaranır: chicukensoup – Marsda metabolik fəaliyyəti aşkar etmək məqsədilə eksperimentlərdə istifadə edilən amin turşuları, vitamin və s. məhlulu. Kosmik sahədə slenqlərin yaranmasında, peşəkar parametrdən əlavə sözün praqmatikliyi əsasını təşkil edən ərazi ünsürü iştirak edir. Bu tip bütün vahid işlənmədə amerika variantı ilə məhdudlaşmışdır.

Mənfi sosial təcrübənin nisbətən yeni fraqmenti kimi leksik sistem çərçivəsində həyata qarşı normativ partlayışa səbəb olan narkomaniyanı hesab etmək olar.

Məlumdur ki, dilin leksikası ikili təbiətə malikdir: nüvə və çevrə. Dilin leksik nüvəsi ilk növbədə şəxsiyyətə keçir. Onun tərkibinə (qeyri-terminoloji) isim, fel və digər nitq hissələrinin əsas mənaları daxil olur. Nüvədən asılı olan leksik çevrə (periferiya) mədəniyyətin bütöv dil mənzərəsini təşkil edir.

Narkomaniya sahəsində işlənən yeni normativ vahidlərin narkotik maddələrdən istifadə edənlər və narkotik satıcıları tərəfindən işlənmədə məhdudlaşdırılmasına baxmayaraq, onlar kütləvi informasiya vasitələrinin köməyiylə narkomaniya ilə mübarizənin geniş işıqlandırılması ilə əlaqədar geniş kütləyə malik olur. Narkotik vasitələrin satışının qeyri-qanuni olması ilə əlaqədar bu fəaliyyət sahəsi ilə məşğul olan şəxslər öz işlərini məxfiləşdirmək üçün yeni sözlər yaratmağa məcbur idilər.

XX əsrin son iki yarım onillikləri ərzində ingilis dilində narkomaniya ilə əlaqədar yeni sinonimik və antonimik cütlər yaradan 50-yə yaxın söz meydana çıxmışdır. Məsələn, təkcə marixuananın evfemik ifadəsi üçün öz əsas semantikasına görə neytral olan bir sıra sözlər işlənir: grass, pot, hash, herb, smoke, Acapiuco, gold, stuff. Narkotiv vasitələrə aludə olanları adlandırmaq üçün növbəti sinonimik sıra meydana gəlmişdir: head, smack-head, pull-head, freak, grass-hopper. Narkotikdən istifadə ilə bağlı olan hərəkətləri adlandırmaq üçün to blrw, to blowsmoke – narkotik vasitəni nəfəsinə çəkmək, to hit, to shoot – narkotik maddəni dama yeritmək, vurmaq felləri işlənir. Narkotik maddələrin qəbulunun nəticəsini təsvir etmək üçün dirty, spaced, zonked – narkoti maddələrdən istifadə edən, narkotik maddələrin təsiri altında olan adamı ifadə etməkü çün işlənir. Dünya xəritəsində yeni sektorların ayrılmasından əlavə artıq mövcud olanların genişlənməsi baş verir. Buna müvafiq olaraq, leksik xəritədə artıq mövcud olan dövlətlər daxilində yeni coğrafi məntəqələr

meydana gəlir. Keçən əsrin 60-cı illərində qərb incəsənətini bürüyən eksperiment keçirmək prosesi linqvistik xəritədə yeni smonimlik sıralar yeni terminlər kimi kodlaşdırılan yeni növ və istiqamətlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Məsələn: minimal art, minimalism, rejected art, reduktivizm, ABC art – rəng və formalı elementar tərkib hissələrə bölmək və sadələşdirmək sənəti; soft art – yumşaq materiallardan istifadə olunan sənət; luminal art – işıq effektlərindən istifadə olunan sənət; op-art (optical art) – optik effektlərdən istifadə olunan sənət; pop-art – populyar sənət kimi yeni terminlər meydana gəlmişdir.

70-ci illərdə bu sektorun sonrakı genişlənməsi baş vermişdir. Rəsm yaradıcılığında sənət əsərini yaradarkən rəssamın şüurunda və alt-şüurunda baş verən prosesləri xüsusilə nəzərə çarpdıran yeni istiqamətin meydana çıxması ilə əlaqədar bu istiqaməti əks etdirən bir neçə sinonimik termin yaranmışdır: conceptual art, process art, anitifonn art, impossible art. 80-ci illərdə computer art – kompüterlərdən istifadə etmək sənəti termini meydana çıxmışdır.

Xəstəliklər sektoru genişləndikcə əsəb xəstəliklərinin yeni növləri meydana çıxmışdır, məsələn: Lou Gehrig disease – Lui Geriq xəstəliyi (əzələlərin degenerasiyası ilə müşayiət olunan mərkəzi əsəb sisteminin xəstəliyi) (bu xəstəlikdən ölən Lui Geriq adlı basketbolçunun adından götürülüb).

Müxtəlif növ qorxu və xəstəlik qorxuların dildə yunan mənşəli phobia – qorxu və phobe – qorxu hissi keçirən adam sözlərinin mürəkkəb sözlərin ikinci komponenti kimi aktivləşdirilməsi yolu ilə möhkəmləndirilmişdir. Bu sözlər morfemləşmiş və yarımaffiks statusu almışdır. Məsələn: acrophobia – yüksəklik, hündürlük qorxusu – acrophobe – yüksəklikdən, hündürlükdən qorxan adam; americanophobe – ABŞ-la münasibətdə qorxu keçirən adam; technophobe – texniki yeniliklərdən qorxan adam. Agoraphobia lüğətlərdə açıq sahədən qorxma xəstəliyi kimi müəyyən olunan bu termin son illər öz mənasını genişlənməmiş və əsas komponenti tanış olmayan şəraitdə olmaqla əlaqədar pərnika olan bütün fobiyaqların kompleksini təşkil edəe psixi pozuntunu adlandırır: açıq sahələrdən, göl və okeanlardan, köpü və tunellərdən qorxma, kütlədən, mağazalardan və teatrlərdən qorxma və s. Müvafiq olaraq, yeni dərman, diaqnostika, müalicə növləri meydana gəlmişdir. Məsələn, aqorofobiyanın müalicəsi üçün fobiyanın (qorxunun) mənbəyi ilə birbaşa konfrontasiya yolu ilə qorxudan yaxa qurtarmağı nəzərdə tutan implosion və ya flooding alı altında yeni metoddan istifadə edilir.

XX əsrin 70-ci illərində feminist hərəkatının təsiri altında ingilis dili seksist dil, yəni qadın cinsinin hüquqlarını məhdudlaşdıran dil elan edilmişdir. Belə ki, onda qadın cinsindən daha çox kişi cinsi formaları var, bu da çox hallarda ixtisas adlarında ikinci komponent kimi man sözünün işlənməsi ilə izah olunur.

Məlum olduğu kimi, qədim ingilis dilində man sözünün müasir ingilis dilində olduğu kimi iki mənası var idi (insan və kişi) – qədim ingilis dilində bu heç bir narahatlıq yaratmırdı, belə ki, bu sözlə yanaşı cinsi münasibətdə fərqlənən bir neçə söz mövcud idi: wer (waepman) – yaşlı kişi və wif (wifman) – yaşlı qadın. Tədricən wif və wifman sözləri wife və woman sözlərinə çevrilmişdir, eyni zamanda wer və waepman sözləri ingilis dilinin orta dövründə dildən çıxmışdır. Man sözünün ikili mənası ilkin olaraq digər german dilləri üçün də xarakterik olmuşdur, lakin tədricən insan mənasının köçürülməsi üçün bu dillərdə törəmə vahidlər yaranmışdır, məsələn: alman və holland dillərində – Mench sözü, isveç dilində maniska, niderland dilində manneske, Feminist hərəkatının nəticəsi kimi və ənənəvi cameraman, fireman, policeman, mailman sözlərinin əvəzinə tərcümədəki çətinliyi aradan qaldırmaq üçün 70-ci illərdə ingilis dilində camera operator, firefighter, law-enforcement və ya police-officer sözləri meydana çıxmışdır. Müraciətlərdə, titullarda kişi və qadın cinsi arasında uyğunluğun bərabərləşdirilməsi məqsədilə man sözü person sözü ilə əvəz olunur: chairperson, Congressperson, spokesperson. Businessmen sözü çox hallarda businesspeople sözü ilə əvəz olunur. Hətta kilsədə də mankind sözü people sözü ilə əvəz olunur. Buna baxmayaraq, bu hərəkat mövcudluğunu indiki zamanda da davam etdirir. Ms jurnalının müntəzəm olaraq cəlb olunması buna sübutlardan biridir.

Bəzən yeni adlandırma vahidləri artıq çoxdan mövcud olan və dil daşıyıcılarının şüurunda əks olunan, lakin hələ söz formasına gətirilməyən dünya xəritəsinin fraqmentini göstərmək üçün yararlıdır. Qərb dünyasının mənəvi və etik normaları krizist artıq uzun müddət idi ki, həyatda dildə müəyyən yazılış olmadan mövcud olan müxtəlif nigah növlərinə səbəb olmuşdur. 80-ci illərdə bu növ formaların geni yayılması ilə əlaqədar dildə contract marriage – müəyyən müddətə bağlanan nigah, open marriage – həyat yoldaşına (ərə) sosial və seksual azadlıq verilən nigah, serial marriage – müvəqqəti nigahların ardıcılığı tipli vahidlər meydana çıxmışdır.

Ədəbiyyat

1. Qasımov M. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı: «Elm» nəşriyyatı, 1967
2. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: «Maarif» nəşriyyatı, 1967,
3. Məmmədov N. Terminlər. Bakı: «Elm» nəşriyyatı, 1997

NİTQ PROSESİNDƏ SİFƏTLƏRİN FUNKSIONAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: funksional qrammatika, qrammatik kateqoriya, sifət

Functional morphology

There are two directions in each language in – expression and maintenance. Traditional grammar usually learns the grammatical meaning of the words and parts of speech, but functional grammar defines the expression of words and their role in the morphological of system of language and speech.

Key words: functional grammar, grammatical category, pronoun.

Dil vahidlərinin tətbiqi və inkişaf səviyyəsi fikrin ifadəsinə müxtəlif mövqələrdən yanaşmağa imkan verir. Bütün bunlar müəyyən kateqorial situasiyadan asılı olaraq müəyyən bir funksional – semantik sahənin yaranmasına gətirib çıxarır. Bildiyimiz kimi, hər hansı bir qrammatik kateqoriyanın formal əlaməti mətndən və nitq situasiyasından asılı deyil, kateqorial mənənin mətnlə əlaqəsinin nəticəsi sözlərin leksik mənasının nitq situasiyasından asılı olaraq qrammatik formanın xüsusi mənası ilə əlaqəsindən asılıdır. Dil vahidlərinin mənası hər bir dildə məhdud dil elementlərindən ibarət qapalı bir sistem təşkil edir. Dil vahidlərinin xüsusiyyətləri isə dil sistemindən kənarında çox geniş, əhatəli fikrin ifadəsini əks etdirir. Burada hər hansı bir nitq hissəsinin qrammatik kateqoriyasının formal əlamətinin dil sistemində ifadə etdiyi məhdud qrammatik məna yox, nitq prosesində həmin nitq hissəsinə məxsus leksik vahidin ifadə etdiyi məna müxtəlifliyi diqqəti cəlb edir. Yəni hər hansısa bir nitq hissəsinə məxsus leksik vahidlərin həmin nitq hissəsinin qrammatik kateqoriyalarının formal əlamətlərini qəbul edərək ifadə etdikləri məna xüsusiyyətləri, həmin nitq hissələrinin funksional səviyyəsi nəzərdə tutulur. Bu baxımdan Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunda özünəməxsus yer tutan, qrammatik məna xüsusiyyətləri ilə fərqlənən nitq hissələrindən biri olan sifətin funksional xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirək.

Funksional qrammatika baxımından fikrin ifadəsində istifadə olunan birləşmə və cümlələrin əmələ gəlməsində təbii ki, qrammatik kateqoriyanın rolu böyükdür. Sifət də əsas nitq hissələrindən olub “dilin lüğət tərkibində əsas təbəqələrdən birini təşkil edir. Sifət əşyanın əlamət və keyfiyyətini bildirir. Sifət əşyanı, hadisəni bir–birindən ayırmağa, onları fərqləndirməyə, beləliklə də, əşya, hadisə haqqında geniş, hərtərəfli məlumat verməyə xidmət edir”. (1.95)

Sifət müstəqil nitq hissələri olaraq öz funksional xüsusiyyətləri ilə nitq prosesində maraqlı situasiyalar yarada bilir. Bu da onun əlamət, keyfiyyət, xüsusiyyət və s. Məna xüsusiyyətlərinin ifadə etdikləri rəngarənlidir.

Nitq prosesində sifətlər vasitəsilə müqayisə kontekstdən asılı olaraq verilə bilər. Yəni cümlənin tərkibində olan sifətin əlaməti aid olduğu fikrə münasibətdə müqayisə yaradır və diqqəti həmin fikrə yönəldir. Məsələn: “Sualın düzgün qoyuluşu vacib məsələdir”, “Cəmilənin bu işə razılıq verməsi əsas şərtidir” tipli cümlələrdə sifətlər cümlədə ifadə olunan fikri ön plana çəkməyə, fikri dəqiqləşdirməyə xidmət edir. Yəni məsələnin vacibliyi–sualın düzgün qoyuluşu, əsas şərt isə Cəmilənin razılığı fikrini daha da dəqiqləşdirir.

Sifətlərin digər bir funksional xüsusiyyəti də əlamətin müqayisəsi üçün obyektin əvvəlki halının təsviridir. Bu da təbii ki, kontekst daxilində aşkara çıxan bir xüsusiyyətdir ki, işlənmə tezliyi məişət üslubunda daha çox təsadüf olunur. “Dünən hava daha isti idi” (yəni bu gün hava dünənkinə nisbətən sərin), “Son zamanlar Fərhad daha fəal olub” (yəni əvvəllər Fərhad o qədər də fəal deyildi) və s. bu kimi cümlələrdə sifətin ifadə etdiyi əlamət əşyanın əvvəlki halı ilə müqayisədə öz ifadəsini tapır. Bununla yanaşı müqayisə mənasının ifadəsi üçün sintaktik üsuldanda istifadə olunur. Yəni müqayisə sifətin iştirakı ilə yaranan birləşmə vasitəsilə verilir. Məsələn: “O, özündən yaşca böyük olan” birləşməsi “yaşlı” sözünün ekvivalenti olmaqla müqayisə mənası ifadə edir.

Bildiyimiz kimi, sifətin “adi dərəcəsi demək olar ki, qalan bütün dərəcələr üçün ölçü, meyar hesab olunur. Adi dərəcənin özünəməxsus heç bir morfoloji əlaməti yoxdur. Əslində morfoloji bir fakt kimi sifətin adi dərəcəsi yoxdur, o, başqa dərəcələri müəyyənləşdirmək üçün çıxış nöqtəsi hesab olunur”. (2.185)

Adi dərəcədə olan sifətlər kontekst daxilində çoxaltma dərəcəsinin ifadə etdiyi mənanı bildirə bilər ki, bu da onun funksional imkanlarından biridir. Məsələn: “Qorxudan üzü ağ kağız kimi oldu” cümləsindəki “ağ kağız” – “ağappaq” mənasını bildirir.

Bundan başqa, adi dərəcədə olan sifətlər vasitəsi ilə əlamətin çox və ya az olması situasiyadan asılı olaraq fikrin ifadəsində müqayisə ifadə edə bilər.

Sifətlərin digər bir funksional xüsusiyyəti isə əlamətin müəyyən bir zaman kəsiyində əşyaya aidliyi. “Bu gün bütün günü qəzəbli və susqun idi”, “O elə həmişə xəstədir”, “Lalə, sən dünən heç də həmişəki kimi gözəl görünmədün” və s.

Bundan başqa əşyaya və şəxsə aid bir əlamət və ya keyfiyyət bir – biri ilə antonimlik təşkil edən sözlər vasitəsilə verilir. Bu tip cümlələrdə bölüşdürmə bağlayıcılarından istifadə olunur və təzadı bir fikir yaranır. Məsələn: “Sən həm ağıllısan, həm də ki, səfil”, “Baş aç bilmirəm. Bu qız gah simic olur, gah da ki əliaçıq”. Bu cümlələr vasitəsilə müəyyən bir əşyanın ikili əlaməti müəyyən olunur.

Sifətin xəbər formasının cümlədə məntiqi vurğu ilə daha da aktuallaşdırma yolu ilə də müəyyən əklamət ifadə etmək olar. Bu tip cümlələrdə fikir, məna məhz həmin ismi xəbərə yönəlir və onun ifadə etmiş olduğu məna ön plana çəkilir. Məsələn: “Sirlidir və ona görə də çox gözəldir yaşıl meşələr, dərin dənizlər, mavi səma”, “Sirlidir quşların səsi, yarpaqların pıçılısı”, “Gözəldir mənim qızımın gözləri, iridir, parlaqdır, mənalıdır”. Misallardan da görüldüyü kimi bu tip cümlələr daha çox bədii üslubda istifadə oluna bilər. Çünki, bu cümlələrdə baş verən inversiya hadisəsi bu üslub üçün, eləcə də məişət üslubu üçün xarakterikdir. Eyni zamanda, əlamətin daşıyıcısı ümumi isim və ya əvəzliliklə ifadə olunursa bu zaman da sifətlər vasitəsilə müqayisə yaratmaq mümkündür. Məsələn: “Tək əldən səs çıxmaz” (Atalar sözü), “Yaralı heyvan qorxuludur” kimi cümlələrdə hər hansısa bir əşyaya və ya canlıya məxsus bir əlamət müqayisə yolu ilə verilir. Yəni burada sifətlər əşyanın əlamətini digər eynicinsli əşyalarla müqayisədə aşkara çıxarır. “Qız – gözəl qız”, “meşə - qalın meşə” və s.

Bununla yanaşı sifətlərin semantikasındakı kontekst daxilində əlamətin, keyfiyyətin aid olduğu əşyanın əlamətini digər eynicinsli əşyalarla müqayisədə bilinməlidir. Bu tip sifətlər mütləq özlərindən sonra əlamətini bildirdikləri ismi tələb edir. Məsələn: “təcrübəli”, “istedadlı”, “uzaqgörən” və s. bu tip sifətlər xüsusiyyətini və ya keyfiyyətini izah etdiyi eynicinsli əşyaları bir – birindən fərqləndirmək xüsusiyyətinə malikdir. Məsələn: “təcrübəli həkim”, “istedadlı tələbə”, “uzaqgörən insan” kimi birləşmələrdəki “həkim”, “tələbə”, “insan” kimi eynicinsli isimləri bir – birindən fərqləndirir.

Sifətin digər bir funksional xüsusiyyəti əlamətin müqayisə yolu ilə ifadəsidir. Yəni hər hansısa bir əşyaya malik xüsusiyyətin ifadəsi ilə digər bir əşyaya malik olan eyni bir xüsusiyyətin ifadəsidir. Məsələn: “Bu gözlün suyu göz yaş kimi dumdurudur”, “Şahin də Səlim kimi istedadlıdır”, “Lalənin təbəssümlü siması ay kimi aydın, gözləri ulduz kimi parlaq idi”. Bu cümlələrdə müəyyən bir əşyaya məxsus keyfiyyət, əlamət digər bir əşyaya da aid olduğu bu iki əşyanın bir – biri ilə müqayisə yolu ilə verilir.

Bir qism sifətlər yalnız canlılara, digər bir qismi isə əksinə olaraq yalnız cansızlara aid xüsusiyyətləri bildirir. Məsələn: “ağıllı”, “savadlı”, “dəli”, “utancaq”, “gözəl” və s. sifətlər canlı varlıqlara aid xüsusiyyətləri, “küt”, “duzlu”, “geniş”, “enli”, “şirin” və s. sifətlər isə cansız isimlərin əlamət və xüsusiyyətlərini bildirir. “Səadət ağıllı qızıdır”, “Nazlı utancaqdır”, “Bizim küçə enlidir”, “Uşaqlar şirin çayı çox sevirlər” və s. Bu nümunələrə nəzər saldıqda sifətin digər bir funksional xüsusiyyəti də aşkara çıxır. Belə ki, bu cümlələr şəxsə və ya əşyaya aid keyfiyyət xüsusi əhəmiyyət ifadə edir. Yəni, burada ifadə olunan məna ancaq Səadətə ağıllı və Nazlının isə utancaq olduğunu, digər küçələrin deyil yalnız bizim küçənin enli olduğu məlum olur. Lakin nitq prosesində sifətlərdən istifadə zamanı elə sifətlərə də təsadüf olunur ki, onlar eyni zamanda həm canlılara, həm də cansızlara aid xüsusiyyətləri ifadə edə bilərlər. Məsələn: “maraqlı”, “gözəl” sifətləri “maraqlı insan”, “gözəl qız” birləşmələrində canlı varlıqlara, “maraqlı film”, “gözəl çəmən” birləşmələrində cansız əşyalara xas xüsusiyyətləri sifətlərin nitq prosesindəki funksionallığını aşkara çıxarır. Bu xüsusiyyətlərdən sifətlərin mətnə əvvəlki cümlədə olan ismin (əşyanın) əlamətinin növbəti cümlədə göstərə bilməsidir. Bu hal ən çox dialoqlarda təsadüf olunur. Məsələn: -O ki qaldı Hicrana, mənə elə gəlir ki, o çox mehribandır. - Hə, hə. Həm də hədsiz dərəcədə mehribandır.

Bu nümunədə birinci cümlədə olan ismin əlaməti ikinci cümlədə verilir. Hətta burada sintaktik yolla çoxaltma dərəcəsi də diqqətə cəlb edir. Yəni çoxaltma dərəcəsinin ifadəsi dildə olan leksik vahidlərin ifadə etdikləri məna ilə də təzahür edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Müasir Azərbaycan dili. II hissə (morfologiya). Bakı. 1980.
2. H. Məmmədov. Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri əsasları. Maarif. 1971
3. Ф.Бондарко. Функциональная грамматика. Ленинград. 1989

SOSIAL VARIATIVLIYIN DİLDƏ VƏ NİTQDƏ TƏZAHÜRÜ

Açar sözlər: *variativlik, situasiya, stratifikasiya, sosiolingvistika, dil sistemi*

Display of social variability in language and speech

The variability problem in language is connected with speech features of various social groups. In the article various directions and the reasons of occurrence of variability in language are in detail investigated. In this connection the author expresses itself relation to the judgements which have affirmed as linguistics.

Key words: *variability situation, stratification, sociolinguistics, language system*

Bu problem iki meyarın -stratifikasion və situativ meyarların mövcudluğu ilə səciyyələnir. Stratifikasion variativlik cəmiyyətin sosial strukturu ilə bilavasitə əlaqədarır. Dilin sosial diferensiallaşmasından danışarkən hər şeydən əvvəl məhz bu variativlik önə çəkilir. Rus dilçisi B.N.Qolovin dil sosiologiyasının predmetinin dar və geniş mənada başa düşülməsində dili və onun funksiyalarını sosial qrupların və ictimai dairələrin müstəvisində üzvləndirməyi, başqa sözlə deyilsə, dilin və nitqin stratifikasion variativliyində nəzərdə tutur [bax:1,176-177]. Əgər stratifikasion variativlik müxtəlif sosial zümrə və sosial qrupların nümayəndələri arasında aşkara çıxan, müşahidə edilən dil və nitq fərqlərində öz ifadəsini tapırsa, situativ variativlik bu və ya digər dil vasitəsinin - ayrı-ayrı vahidlər və ya bütöv sistem və yarım sistemlərin - dil, dialekt, funksional sosial situasiyadan asılı olaraq istifadə edilməsində təzahür edir, yəni ki, burada informant tərəfindən istifadə edilən nitq ünsürləri sosial mühitlər dəyişdikcə dil situasiyası da dəyişir. Ə.Rəcəbli sosiolingvistik dəyişənlərə münasibəti belə ifadə edir: "Sosiolingvistik dəyişənlərin təhlili göstərir ki, onlar iki kateqoriyaya ayrılır. Bu kateqoriyaları stratifikasion dəyişənlər və stratifikasion -situativ dəyişənlər adlandırmaq olar. Stratifikasion dəyişənlər tək-cə bir ölçüdə - cəmiyyətin sosial strukturunu inikas etdirən stratifikasion ölçüdə mövcuddur. Onlar tədqiq edilən əhalinin müxtəlif sosial, sosial demoqrafik və ya peşə qruplarının nümayəndələrinin variativ kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri ilə səciyyələnir, lakin eyni zamanda sosial situasiyanın bu və ya digər komponentinin şəkildəyişməsi zamanı dəyişməz qalır. Halbuki digər dəyişənlər eyni zamanda iki müstəvidə - stratifikasion və situativ müstəvilərdə variativlik təzahür edir [1,181].

Dilin sosial diferensiallaşması ilə bağlı ilk dəfə əsaslı tədqiqatlar aparmış və elmi əsaslarla sübut edən Amerika dilçisi U.Labov sosiolingvistikada yeni təhlillərin əsasını qoydu. Dilçi araşdırmalarını Nyu-York şəhərində yaşayan yerli əhalinin ingilis dili üzərində aparmışdır. Dilin və nitqin sosial variativliyinin ikili təbiəti geniş şəkildə U.Labovun Nyu-York şəhərində ingilis dilinin stratifikasiyasına (lay-lay şəklinə) həsr etdiyi "The Social stratification of English in New York City" adlı əsərində öz parlaq əksini tapmışdır. O, eksperimentlərini müxtəlif dinləmə cihazları ilə aparmış və bu da tədqiqatçıya imkan vermişdir ki, dilin təbii cildi üzrə araşdırma aparmaqla düzgün nəticələrə nail olsun. U.Labov araşdırmaları ilə nitqin diferensiallaşmasının "sosial" və "üslubi" adlandırdığı iki şəklinin "müntəzəm modeli"ni aşkara çıxarmışdır. O, müşahidələri nəticəsində müəyyən etmişdir ki, bir tərəfdən, kollektivin sosial strukturu ilə müəyyən əlaqə olduğu aşkar edilir, yəni aşağı sosial təbəqəyə mənsub olan informantlar şəhərin, cəmiyyətin yüksək təbəqəsinə mənsub olan informantlara nisbətən eyni nitq kontekstlərində standart – qeyri-ədəbi formaları geniş şəkildə işlədirlər. Digər tərəfdən, bütün informantlarda sərbəst məişət ünsiyyəti situasiyası ilə müqayisədə rəsmi – təntənəli nitq kontekstində standart formaların sayının gözə çarpacaq dərəcədə artdığı müşahidə edilir. U.Labovun "üslubi variativlik" adlandırdığı hadisə əslində sosial variativlikdir. Belə ki, söhbət müxtəlif sosial situasiyalarda (məsələn, ailə dairəsində, sərbəst söhbət və rəsmi şəxslə danışmaq) ədəbi və qeyri-ədəbi formaların nisbətindən gedir [1,177]. U.Labovun tədqiqatında qarışıqlıq mövcuddur. O, eyni informantın müxtəlif situasiyalar üzrə nitqini araşdırır və dilin sosial variativliyini situasiyalar üzrə dəyişdiyini göstərir.

U. Labov ilk dəfə "Dildaxili müxtəliflik qaydasını" da dilçiliyə gətirmiş və müxtəlif dil formaları olduğunu göstərmişdir. U. Labov tədqiqatlarından belə nəticəyə gəlir ki, standart olmayan dildən (sosiolekt) istifadə edənlərin uğurları onların istifadə etdiyi dillə bağlı deyil. İlk dəfə U.Labov dil variantlarının olmasını toplumun yaşadığı ərazi, sosial durumu ilə bağlı olduğunu söyləmişdir. [8,195].

Dil variativliyi problemi U.Labovdan sonra dilçilər tərəfindən daha geniş şəkildə tədqiqata cəlb olundu. Dil variantlarının yaranma və çoxalma səbəbləri ilə bağlı müxtəlif mübahisəli fikirlər yarandı.

İngilis dilçisi J. Milroy bildirir ki, dilçilər dilin daxilində müəyyən "qaydalar"ın olduğunu, lakin dil içindəki fərqliliklərin bunları pozduğunu düşünürlər. Müəyyən qaydaların olduğu dil standart dil (ədəbi dil),

qaydası pozulmuş olanlar isə yerli və sosial dialektlər başda olmaqla dilin standartdan kənar istifadə edilən variantlarıdır. Dil nəzəriyyəsi istər strukturu olan, istərsə də sonradan strukturu yaranan ideal bir dili və ideal informantı əsas saydığı üçün linqvistik baxımdan nə diaxronik, nə də sinxronik qaydalara sığışır. Dil nəzəriyyəsində ideal bir informantın dil haqqında sahib olduğu mücərrəd məlumatlar əsasdır. Bu məlumatlar gerçəkdən istifadə olunub olunmadığı, istifadə olunursa necə istifadəsi önəm daşımır. Dildə nə olur deyil, nə ola biləcək birincidir. Nəzəri dilçilikdə bu məsələ ilə ilk növbədə sosiolinqvistika və dialektologiya məşğuldur. Dil haqqında prinsip etibarilə mövud olan məlumatlar dildən istifadəyə görə informatın ərazisi, sosial sinfi, təhsili, maddi vəziyyəti və b. kimi sosial qrupların vəziyyətindən asılı olaraq gerçəkləşir. Bu fərqliliklər dildə variasiya yaradır. Hər dilin istər yazılı, istərsə də şifahi şəkildə mövcud olması, bunların sıx şəkildə əlaqəsi onun variantlarını yaradır. Bu səbəbdən dil müəyyən qaydalara malik olduğu idealizə edilmiş, variantlı olması isə normaldır [bax: 12]. J.Milroyun yanaşmasından aydın olur ki, dilin sosial variantları dil üçün heç bir təhlükə yaratmır, çünki dilin daxili qaydaları vardır. Dilçi fikirlərində yanlışlığa yol verir. Dilin tarixi inkişafını öyrəndikcə aydın olur ki, dilin bütün səviyyələrində qaydalar dəyişir. Bu bir səviyyə üzrə tez, digəri üzrə gec baş verə bilər, amma gerçək olan odur ki, bu proses davamlı gedir. Fikrimizcə, bunun yaranma səbəblərindən biri də sosial dil variantlarıdır.

R.A. Hudson bütün dil vəziyyətlərini və fərqliliklərini dil variantları (varieties of language) adlandırır və bu termini dil, dialekt, ağız, stil (style, register) anlayışlarını özündə cəmləşdirirək fərd, toplum, ərazi dil vəziyyətlərinin yerində istifadə etmişdir [9,22].

J. Holmes fərqli dil variantlarının olma səbəblərini dildən istifadə edənlər üzrə iki formada göstərir. Kimin danışdığı (ə-arvadın, müştərinin satıcı ilə, müdirin işçiləri ilə danışması), söhbətin olduğu yer (evdə, iş yerində, məktəbdə danışma), dialoqun məqsədi və mövzusu fərqli dil variantlarını yaradır [10,9]. O bildirir ki, dildə variantlılıq təkcə sözlərdə yox, morfolojiyada, söz yaradıcılığında və fonologiyada özünü göstərir. Göstərilən hər bir səviyyədə informant fərqli sosial qruplarda fərqli variantlardan istifadə edir. Informant yaşadığı qrupa uyğun olaraq ən uyğun dil variantından istifadə edir [10,4]. J.Holmes dil variantını informantın məqsədinə əsasən yarandığını iddia edir və buna aid maraqlı bir fakt göstərir: *Marqaret Valker hər gün günortadan sonra Kardiffdəki ofisindən ayrılarkən : iş yoldaşı "sağ ol, Marqaret" deyir və o da "Sağ ol, Mike" deyər cavab verir. Katibəsi "Sağ olun, xanım Valker" deyərəkən, o da "sağ ol, Jili" kimi cavab verir. Evə gələndə oğlu: "Salam, ana" deyər qarşılayarkən, anası: "Şirinim, günün necə keçib?" deyər qızına sual verir. Marqaret yoldaşı tərəfindən: "Yenə gecikdin" cümləsi ilə qarşılır. Axşam saatlarında gələn telefon zəngində Çiçək mağazasının müdiri: "Axşamınız xeyir, Xanım Billingtonlamı danışmam?"- deyər soruşarkən Marqaret: Xeyr, mən xanım Valkerəm, yoldaşımın adı David Billingtondur. Sizə necə kömək edə bilərəm?"- deyər cavabını verir. Sonda iş yoldaşı zəng edir: "Salam Meq, necə gedir?"- deyər yoldaşının halını soruşur. [10,3]. Fikrimizcə, belə danışq dilin üslubi imkanlarından məqsədlə istifadəyə uyğun gəlir. Belə dil istifadəsi situativ xarakter daşıyır. Burada danışılan məkan, danışanın statusu, tanışlıq dərəcəsi və digər məsələlər mühüm rol oynayır.*

D.Hayms da dilin sosial variantları ilə bağlı maraqlı bir tədqiqat aparıb. Onun tədqiqatının əsas məqsədi leksikanın ümumi nüvəsinə daxil olan və sosial nişanlanmadan məhrum olan sözlərdə fərqlərin mövudluğu ilə bağlıdır. Müəllif eksperimental material kimi çox işlənən 1000 ingilis sözünü seçib ayırır. Sözlərin konnotasiyasını "semantik diferensiallaşma meyarına" (semantic differential instrument) görə aşkara çıxarır. Bu meyar aşağıdakı şəkildən təşkil olunur: güclü- zəif, rəşional-emosional, pis- yaxşı və s. Bu şkalaya görə eksperimentə cəlb edilən hər bir adam 50 sözü dəyərləndirməli idi. Informantların dəyərləndirilməsi kəmiyyət göstəricisinə çevrilir, sonra isə yuvarlaqlaşdırılmış kəmiyyət informantların statusu ilə uzlaşdırılırdı. Eksperimentin mənfi nəticəsi tədqiqatçının irəli sürdüyü belə bir işçi fərziyyəsi ilə tamamilə uyğun gəlir: cəmiyyətin üzvləri arasında kütləvi qarşılıqlı əlaqə müxtəlif sosial qruplara mənsub olan şəxslərdə vahidlərin konnotativ mənasında əhəmiyyətli fərqlərə yol verilmir. D.Haymsın fikrincə, dil və sosial qurumları arasındakı konfliktin həll edilməsinin əsas vasitəsi sinonimiyanın işlədilməsinin diferensiallaşmasıdır. [1,291]. D.Haymsın dildə sosial diferensiallaşmanı sinonimlər səviyyəsində məhdudlaşdırması onun eksperimenti üçün doğru nəticə olsa da, bunu bütün dil üçün sosial diferensiallaşmaya səbəb göstərmək, fikrimizcə, doğru deyildir.

Ümumxalq dili bütün dil variantları üzərində həmişə aparıcı təsirə malikdir. Müxtəlif sosial-kommunikativ əlaqələri və dil variantlarını bir-birilə qarşılaşdırır. Bu cəhətdən yanaşdıqda belə sosial variantlar tam şəkildə ayrılmalı bilmir. Bu baxımdan F.M.Berezinin bildirir ki, ümumxalq dilinin diferensiasiyası, üzvlənməsi "müstəviləri" bir-birinin üzərində yerləşmir və real nitq prosesində bir-birindən ayrılırmır. Onlar tez-tez bir-biri ilə qarşılaşır və əlaqələndir. Məsələn, dilin nitq fəaliyyətinə müxtəlif diferensial təsirlər (insanların sosial təbəqələri, insanların fəaliyyət tipləri, sözlə yaradılan əsərlərin janrları və onların müxtəlifliyi və s.) təsir göstərə bilər [6, 61].

N.B.Meçkovskaya dilin müxtəlif formaları haqqında fikirləri vardır. O bildirir ki, ümumxalq dili dilin mövcud olan formalarının məcmusudur. Buraya ədəbi dil, xalq-danışıq dili, məhəlli dialektlər, müxtəlif sosial dialektlər (peşə dili, jarqonlar, gizli korporativ dillər, kasta dilləri) daxildir. Ümumxalq dilinə münasibətdə dil strukturunun realizəsinin ayrı-ayrı variantları dilin mövcudluğunun formaları kimi özünü göstərir [7,35]. Bu fikirlərdən aydın olur ki, dilçi dil bir sosial sistem kimi yaşayır. Dil variantlarının dilin bütövlüyü üçün əhəmiyyətli rola malik olduğu fikrindədir. Daha dəqiq desək, dilin variantsız olması onun inkişafı üçün maneə olacağına işarə vurur.

Müasir dövrün əsas tədqiqatçılarından olan M.Meyerhoff dil variantlarının olmasının başlıca səbəblərini aşağıdakı kimi sıralayır:

1. Bəzi insanlarla eyni səviyyədə özünü saymaq, ya da digər insanlardan fərqli olma arzusu: İnsanlar özlərini müəyyən bir sosial qrupun parçası kimi görmək istəyirlər, özlərini ya da yer aldığı sosial qrupdan kənar tuturlar. Bu səbəbdən də istifadə etdikləri dil variantları fərqlidir.

2. Cəmiyyətin dəyərlərinə özünü uyğunlaşdırma. Dilin bir variantını toplumun bilərək, ya da bilməyərək istifadə etməsidir. Informantlara bu variant reklam olunur və istifadəsinə təşviq edilir.

3. Cəmiyyətdə aşağılanmayacağı ifadələri istifadə etmə: Burada toplumun dəyər verdiyi və onun alçalmayacağı dil variantından istifadə nəzərdə tutulur. Sosial qrupun tərkibində olanlar kobud ifadələri elə formada istifadə edirlər ki, qrupun etirazına səbəb olurlar. [13,24].

Bu amillərə diqqətlə nəzər yetirdikdə, görürük ki, psixoloji faktorlar əsasdır. Fərdlərin müəyyən bir sosial mühitdə tutduğu mövqe, cəmiyyətlə üzləşmə prosesi, onun qanunlarına tabe olma (ya da olmama) kimi xüsusiyyətlər mühüm rol oynayır.

Son dövrlər Türkiyə dilçiliyində də dilin sosioloji tərəfləri ilə bağlı müxtəlif tədqiqatlar aparılmışdır. Onların bu barədə olan fikirləri də maraqlıdır. Türkiyə dilçiliyində Kamile İmer, Doğan Aksan, Nuretdin Demir və digərlərini göstərmək olar. Kamile İmer dildə baş verən dəyişikliklərə səbəb kimi qarşılıqlı ünsiyyət prosesini göstərir. "Dil, müxtəlif tərəflərdən fərqli xüsusiyyətləri meydana çıxan və müxtəlif formalar təqdim edən bir kompleksdir. Ən inkişaf etmiş ünsiyyət vasitəsi sayılan dil, qarşılıqlı ünsiyyət prosesində anlaşma baxımından bir çox dəyişikliklər özünü göstərir" [4,213].

D. Aksan dil variantları arasında əslində çox ciddi fərq olmadığı fikrindədir. O bildirir ki, "Dinməz, cins, yaş, ailə, qohumluq, və yoldaşlıq qruplarının bir-birindən çox fərqli dilləri olduğunu deyə bilmərik. Bir qadınla bir kişinin, bir gənc oğlanla eyni yaşdakı gənc qızın nitqi arasında ancaq kiçik fərqlər tapmaq olar. Digər qrupların nitq fərqlərinin də kiçik olduğunu düşünürük" (D.Aksan, Hər yönüylə dil, səh. 88). Tədqiqatçının fikri ilə razılaşmaq olar. Əgər belə olmasaydı, dildə ayrılma prosesləri tez-tez baş verərdi. O, bu fərqlərin çoxluğunu peşə qruplarında yer aldığını düşünür: "Bəzi toplumlarda sözlərin istifadəsi baxımından, ümumi cəmiyyət üçün önəm daşımayan sözlər də istifadə olunur və bu onlar üçün ümumişlək hala çevrilir. Bu qruplar peşə qruplarını - həkim dili, müəllim dili və s. aid etmək olar" [2,87].

N. Demir isə istənilən dil formasının onun variantı olduğu fikrindədir: "Variativ araşdırmalara görə standart dil, yerli dialektlər, sosial dialektlər, fərqli yaş və cinsi qrupların jarqonu, məslək dilləri, qısaca dilin hər formada istifadəsi bir variantdır. Heç biri dilçilik baxımından digərindən üstün deyildir. [5,96].

İstifadə etdiyimiz dil sadəcə hardan gəldiyimiz, hansı bölgədə yaşamağımızdan asılı deyil, eyni zamanda mədəni keçmişimiz, əqidəmiz, iqtisadi vəziyyətimiz, cinsimiz, inanclarımız kimi bir çox sosial mövqələrimiz ilə bağlıdır. "Bütün cəmiyyətlərdə fərdlərin bir-birilə fərqli şəkildə danışması özünəxasdır, digərlərinin isə müəyyən sosial qruplarla əlaqəli olduğunu söyləyə bilərik. Buna misal olaraq, bankda işləyənlər fəhlələr kimi, professorlar da santexniklər kimi danışmırlar. Bu sosial qruplar arasında görünən sosial fərqlər, həmin qruplara məxsus fərdlərin nitqində müxtəlif dil səviyyələri üzrə -fonetika, qrammatika və leksikada özünü göstərir" [11,159].

Dilin sosial variantları sosiolekt də adlandırılır. Sosiolektin bölünmə dairəsi ilə bağlı O.Reicmann yazır ki, "Sosiolekt" dil variantının daşıyıcısı olan sosial qrupların - sosial təbəqələrin, məzhəb, əqidə, cins, yaş, imkan, ailə-qohum, təhsil, və siyasi qrupların dilini əhatə edir [14, 81]. G. Heike və H.Glinz də sosiolekti bir qrupun dili kimi göstərirlər.

Türk tədqiqatçısı F. S. Damla bir sıra dilçilərin fikirlərinə əsaslanaraq sosiolektə geniş şərh verir: Dilçilərin qrup dili, ya da özəl dil adı verdikləri dillər, fərdin yer aldığı sinfə, yaşa, xüsusən əqidəyə görə təyin edilən dildir. Eyni dilə malik olan, lakin mədəni dəyərlər baxımından ayrı-ayrı məsləkləri olan insanlar dildən də fərqli istifadə edirlər. Səs özəllikləri və qanunlara tabe olma xüsusiyyətlərini bir yana qoysaq, istifadə etdikləri sözlər də çeşidlilik baxımından çox fərqli olur. Dünyagörüşü və mədəni səviyyəsi aşağı olan insanların dili konkret ifadələrə daha geniş yer verir. Yüksək mədəni səviyyəyə sahib olan insanlar isə düşüncəli, dərin mənalı sözlərdən geniş istifadə edir. Cəmiyyətdə söz bazası, eyni tipli sözlərin istifadəsi, bir-

birinə ehtiyacı baxımından insan qrupları vardır. Bu qruplar, əsasən, müəyyən məsələyə görə yaranır: hakim dili, dənizçi dili və s. Bu qruplara dilçilər özəl dil və ya sosiolekt deyirlər. [3,14].

Fikrimizcə, sosiolekt dilin sosial variantlarının müxtəlif xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir. Bunu tərkibində dilin sosial diferensiallaşmasında formalaşan dil variantlarının xarakteristikası öz əksini tapmalıdır. Dilin sosial diferensiallaşmasını ideoloji, dini, yaş, gender və s. istiqamətlər üzrə bölsək, görürük ki, sosiolekt demək olar ki, dialektin öyrəndiyi bütün predmetlər üzrə dili araşdırır. Sosiolektin tərkibində dilin sosial variantlarının maddi ifadəsi, o cümlədən onların qaydaları öz əksini tapır.

Ədəbiyyat

1. Rəcəbli Ə. Sosioliqviatika. Bakı: Nurlan, 2004, 520 s.
2. Aksan Doğan. Her yönüyle dil (Ana Çizgileriyle Dilbilim) Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları, 1998
3. Damla F. S. Argo Dil Kullanımı Okul Türüne və Cinsiyete Göre Değişimi Üzerine Sosyolojik Bir İnceleme: Eskişehir İli örneği, Bursa, 2012. 68. S.
4. İmer K. (1987). Toplum Dilbilimin Kimi Kavramlarına Kuramsal Bir Bakış ve Dil Türleri, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/26/1029/12452.pdf> (07.11.2009).
5. Nurettin Demir. Türkçede varyasyon üzerine// Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi 17, 2 (2010) 93-106 s.
6. Березин Ф.М., Головин. Б.Н. Общее языкознание. М.: Просвещение, 1979. 414 s.
7. Мечковская Н.Б. Язык и общество. Минск: Высшая школа, 1983. 456 с.
8. Durell. U. Ammon, N. Dittmar, K. J. Mattheier, P. Trudgill. Linguistic Variable -Linguistic Variant/ Sprachvariable - Sprachvariante// Sociolinguistics An İnternational Handbook of The Science of Language and Society . New -York: Walter de Gruyter, 2004. I e., s.195-200.
9. Hudson R.A. Sociolinguistics NewYork: Cambridge University Press, 1996. 279 s.
10. Holmes J. An İntroduction to Sociolinguistics. London: Pearson/Longman, 2008.482 s.
11. Guy G.R. R. Mesthrie. Language, Social Class, and Status// The Cambridge Handbook of Sociolinguistics. New-York: Cambridge University Press, 2011. s.159-185
12. Milroy James. Linguistic Variation and Change// On the Historical Sociolinguistics of English. Oxford: Blackwell, 1992. s.372-378
13. Meyerhoff M. Introducing Sociolinguistics. London: Routledge Taylor and Francis Group, 2006.
14. Reichmann O. Deutsche Vortforschung, Stuttgart: 1969, 102 s.

ARZU KAZIMOVA

Bakı Dövlət Universiteti

MİFONİMLƏR VƏ ENANTİOSEMİYA

Açar sözlər: *mifonimlər, enantiosemiya, əks məna, semantic xüsusiyyətlər*

Mythonyms and enantiosemy

It is known that enantiosemy is based on the existence of the two opposite meanings in one word and appear in the circle of a language unit. This article is dedicated to the enantiosemy in the mythonyms: the examples and parallels are given from tales.

Key words: *mythonyms, enantiosemy, opposite meanings, semantic structure*

Mifonimlər öz ilkin həqiqi mənasına görə mifoloji düşüncə ilə bağlı olmaqla yanaşı, həm də lüğət vahidlərinin semantik inkişafı, müxtəlif məna dəyişmələri nəticəsində yarana bilər. Mifonimlərin mənası daha çox kontekstlə bağlı olur, fərdi xarakter daşıyır. Lakin həmin mənalar həm də inkişaf edib sözün mürəkkəb strukturunun tərkib hissəsinə çevrilir və müxtəlif dəyişmələrə uğraya bilər. Sözlər məna və şəkilcə omonim, sinonim, antonimlərə bölünür. Çoxmənalı sözün mənalarından biri əsas məna ilə əlaqəsini itirirsə, müstəqilləşir, yeni sözə çevrilir. Dilin lüğət tərkibində mövcud olan omonimlərin bir qrupu bu əsasda yaranır. Məna dəyişmələri nəticəsində yaranan söz qruplarının içərisində enantiosemiya hadisəsi ilə bağlı olanlar ayrıca yer tutur.

Məna dəyişməsi ilə yaranan sözlərin bir qrupu arasında məna əksliyi olur. Bir sözün bir-birinə əks olan mənaları bildirməsi enantiosemiya hadisəsi adlanır. Enantiosemiya polisemiya hadisəsi ilə bağlıdır. Lakin bu prosesin nəticəsi, yəni sözlərin eyni səs kontekstində iki müxtəlif mənayı ifadə etməsi nəticə etibarilə həmin sözlərin müstəqilləşməsinə, ayrıca lüğət vahidləri kimi sabitləşməsinə səbəb ola bilər. Enantiosemiya hadisəsi bir tərəfdən omonimliklə, digər tərəfdən isə antonimliklə əlaqələnir. Deyilişi və yazılışı eyni olan sözlər fərqli mənaları ifadə edərsə, belə sözlər omonimlər adlanır. Bu baxımdan

enantiosemlər omonimlərlə oxşardır. Hər iki söz qrupunda sözlər ifadə planına görə eyni olur. Antonimlər əks mənalı sözlərdir. Onların deyilişi və yazılışı, yəni ifadə planları fərqli olur. Lakin onlar həm də bir-birinə əks mənaları ifadə edir. Bu baxımdan enantiosemlər və antonimlər arasında fərq var.

Mifonimlərin öyrənilməsi göstərir ki, bir qrup mifonimlərdə enantiosemiya hadisəsi də özünü göstərir. Belə mifonimlər kosmos-xaos, xeyir-şər, işıq-zülmət kimi əks anlayışların eyni mifonimlərlə ifadəsi nəticəsində yaranır. Mifonimlər zaman keçdikcə müəyyən transformasiyalara uğrayır. Onların ifadə və məzmun planlarında müxtəlif dəyişmələr baş verir. Mifonimlərdə mənə dəyişmələri əks mənaların ifadəsi ilə nəticələnirsə, bu, enantiosemlərin yaranmasına gətirib çıxarır. Mifoloji dünyagörüşündə ikili qarşıdurma mühüm əhəmiyyətə malikdir. Mifoloji baxımdan belə ikili qarşıdurmanın bir sözlə ifadəsi müxtəlif səbəblərlə bağlı ola bilər. Hal-hazırda Al arvadı, Al / Hal anası şəklində işlənən Al iri döşlü, döşlərini çiyindən yuxarı atan şər ruhlu mifoloji varlıqdır. Lakin ayrıca mifoloji strukturlarda Al / Hal anası həm də ilkin Ulu Ana kompleksi ilə bağlanır. Arxaik strukturlardan ən tutumlu hesab edilən Ulu Ana özündə Boz qurd, Xızır, Qarı nənə, Hal anası kimi müxtəlif mifoloji varlıqlarla bağlanır. Ulu ana kompleksindən doğan Al ruhu, özündə həm həyatverici başlanğıc, həm də o biri dünyanın sahibi kimi dəyərləndirilir. Ulu Ana iri, sallaq döşlü qadın kimi təsvir olunur. Artımı, bolluğu, məhsuldarlığı bildirən Ulu Ana obrazından yaranan Al / Hal anası, Albastı, Al qarısı, Al arvadı obrazları şərin təmsilçilərinə çevrilmişdir. Azərbaycan mifoloji mətnlərində də hal anası, al arvadı şəklində verilən obraz şərin təmsilçisidir. Bu mətnlərdə hal anası cin kimi qiymətləndirilir, zahı qadınların ciyərini çıxarır, uşaqlarını öldürür (4, 92-96). Eyni bir kompleksin funksional olaraq dəyişməsi, müxtəlif transformasiyalara uğrayaraq semantik şaxələnməsi, həm nizamlayıcı kosmik başlanğıcı, həm də dağıdıcı xaosla bağlılığı bildirməsi ikili qarşılaşmanın əsasında vahid bir sistemin dayandığını göstərir. Al leksemının mifoloji baxımdan həm xeyrin, həm də şərin təmsilçisi kimi qəbul edilməsi onun linqvistik baxımdan bir enantiosemiya kimi qiymətləndirilməsinə əsas verir. Eyni xüsusiyyəti biz qarı, əyə / yiyə, tos, cin, pəri, div, əjdaha kimi mifoloji obrazları bildiren mifonimlərdə görürük.

Qarı Ulu Ana komplektindən ayrılan mifoloji obrazdır. Azərbaycan folklor nümunələrində, nağıllarda çox işlənən, mifoloji baxımdan həm artımı, bolluğu, həm də ölümü, dağıdıcı başlanğıcı rəmzləşdirən bir obrazdır. Nağıl süjetlərində ona həm xeyri təmsil edən İpək qarısı, həm də şəri təmsil edən Küp qarısı, Napak qarı, Köpək qarı kimi rast gəlinir. *Qonşuluqda yaşayan iki qarı varmış* (1, 69). *Bu qarılardan əməllərinə görə birinə İpək qarı, o birinə isə köpək qarı deyirmişlər.* Qarı leksemının mifoloji baxımdan həm xeyrin, həm də şərin təmsilçisi kimi mənalandırılması onun linqvistik baxımdan bir enantiosemiya kimi qiymətləndirilməsinə əsas verir.

Əyə / Yiyə qədim türk dini mifoloji təsəvvürlərinə görə, qoruyucu ruhlara verilən addır. Hami ruh məzmununa malik olan, türk tanrıçılıq düşüncəsi ilə bağlı olan ruhlara verilən ad kimi qəbul edilir. Mifoloji yozuma görə, Erlik / Yerlik göydən endirilərkən qoruyucu, hamı ruhları da yerə göndərilmişdir. Bu söz qədim türk yazılı abidələrində, türk dillərində müxtəlif fonetik variantlarda işlənmişdir. Qədim türk lüğətində «idi» şəklində «sahib yiyə» mənasında işlənir. Əyələr sahiblik məzmununa malikdir. Türk etnik-mədəni sistemində ümumi mifoloji düşüncəyə görə, hər bir şeyin əyəsi, yəni sahibi var. Əyələr / yiyələr sahib olduğu məkanda yaşayar və onu qoruyurlar. Əyə və yiyə qarşılaşdırılmasında yiyənin törəmə olduğu, söz əvvəli mövqedə «y» samitinin səstərtimi hadisəsinin nəticəsi olduğu qənaətinə gəlirik. Mifoloji təsəvvürlərdə əyələr daha çox cinlərə yaxın tutulur. Lakin əyələr cinlərdən fərqli olaraq adam cildində görünürlər. Demonoloji təsəvvürlərə görə, xeyirxah ruh məzmununu verən əyələr bəzən öz məzmununu dəyişir, «acıqlı», «qəzəbli», «zərərgətirici qüvvə» kimi mənalandırılır. Bəzən əyələrlə cinlərlə, pərilər arasında bir ortaqlıq yarandığını görürük. Əlbəttə, bu, əyələrə sonradan təhkim olunmuş simvolik, rəmzi xarakterli mənadır. İnanışlara görə, əyələri hirsəndirərkən sayğısızlıq göstərilənlər onların qurbanlarına çevrilirlər.

Mifonimlərdə enantiosemiya hadisəsini öyrənərkən fars dilindən Azərbaycan dilinə daxil olan *div* və *ərəb* dilindən alınma *cin* sözlərinə nəzər salmağı vacib bilir.

Div – fars mənşəlidir. İzahlı lüğətdə bu söz «müsbət qəhrəmanlara qarşı qoyulan çirkin, eybəcər, həddindən artıq cəsarətli, buynuzlu, əfsanəvi vücut, heyvan mənasında verilir. Belə bir fikir var ki, divlər daha qədimlərdə İrandilli xalqların təsəvvürlərində hamı ruh, xeyirxahlıq qüvvəsi olmuşdur. Türk xalqlarının, eləcə də azərbaycanlıların mifoloji düşüncəsinə görə, divlər qaranlıq dünya ilə bağlı olan, qeyri-adi, heybətli görünüşlü, əsasən, insanlarla qidalanan, canı şüşədə və ya göyərçində olan varlıqlardır. Lakin bəzən divlərin də xeyirxah bir qüvvə kimi mənalandırıldığını görürük.

«Avesta»da divlər şər allahının – Əhrimənin göstəricilərini yerinə yetirən qüvvələr kimi təqdim edilir. İran mifologiyasında divlərin atəşpərəstlikdən əvvəlki və sonrakı çağlarla bağlı semantikasını axtarılmışdır. Azərbaycan nağıl və dastanlarının dilində tez-tez rast gəlinən divlər əfsanəvi personaj olub şər qüvvə kimi çıxış edir. Divlər yerin əlçatmaz qatlarında, real olmayan məkənlərdə yaşayan, qeyri-adi görünüşlü, qorxunc, canı özündə deyil, şüşə içindəki göyərçində olan, şəri təmsil edən bir varlıq kimi təqdim edilir. Onlar tilsim

və cadu ilə insanları daşa döndərir, çox vaxt gözəl qızları oğurlayıb öz qalalarında əsir edir, insanları yeyir, bir sözlə desək, əksər folklor nümunələrində mənfi planda çıxış edir. Lakin bəzən div nağıl qəhrəmanına yardımçı olan bir qüvvə kimi verilir, ilkin semantikasını ilə əlaqələndirilir. "Şahzadə Mütəlib" nağılında div müsbət obraz kimi nağıl qəhrəmanına kömək edir. Bəzi hallarda onlar xeyirxahlıq edirlər. Hətta «İbrahimin nağılı»nda qəhrəmanın devlərlə qan qohumluğuna işarəyə rast gəlinir.

Eyni fikri cinlər haqqında da demək olar. *Cin* – ərəb mənşəli sözdür. İzahlı lüğətdə «gözəgörünməz, görünməz, əldə tutulmaz mövhumu bir varlıq» mənasında qeyd olunur (2, 481). Cinlər, əsasən, xarabalıqda, hamamlarda, çöllük yerlərdə, qəbiristanlıqda yaşayan, gözəgörünməyən bir demonik, mifoloji varlıq kimi təsvir edilir. İslamın qəbulu ilə gətirilən *cin* anlayışı türk mifoloji düşüncə sistemində xeyli dəyişmiş, mövcud ruhların ümumi adı kimi işlənmişdir. Bəzi demonoloji görüşlərdə cinlər şeytanla eyniləşdirilir. Cinlərin hündürboylu, dağınıq saçlı, iri döşlü qadın obrazında verilməsi etnik-mədəni sistem daxilində onların albastı obrazı ilə də bağlandığını göstərir. Cinlər, əsasən, şər ruhu, demonik ruhu varlıqlardır. Azərbaycanlılar arasında cin vurmış, xəstələnmiş adamları sağaltmaq üçün tas qurub cinin tutulması, hər xəstəliyin öz cininin olması inamı var. Cinlərin dini-mifoloji düşüncə sistemində əyə (qoruyucu, hami ruh) anlayışı ilə bağlanması ənənəvi demonoloji təsvirlərdə mövcud olan bir sıra obrazların bir ümumi cin adı altında birləşdiyini göstərir. Adına bəzən ins-cins deyilən, cildən-cildə düşə bilən, lakin gözə görünməyən bu varlıqlar sonralar müxtəlif etnik-mədəni sistemlərdə fərqli semantik çalarlıqlara malik olmuşlar

Gözə görünməyən bir dini-mifoloji varlıq kimi təsvir edilən cinlər ilkin inanclara görə, xeyirxah və bədxah olmaqla iki qrupa ayrılır. Cinlər bəzən demonoloji baxımdan şeytanla eyniləşdirilir. Bəzən onlara aid xüsusiyyətlər eynilə əcinnə, albastı adlandırılan varlıqlara da aid edilir. Cin anlayışı ilə həm də əyə qoruyucu ruhun ifadə edilməsi bu leksik vahidi də enantiosemiya hadisəsi ilə bağlayır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayeva S. Azərbaycan nağıl və dastanlarının dili. Bakı: Elm, 1998.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II c. Bakı: 1980, 576 s.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. IV c. Bakı: 1987, 541 s.
4. Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı: Elm, 1988, 196 s.
5. Bəydili (Məmmədov) C. Türk mifoloji sözlüyü. Bakı: Elm, 2003, 417 s.
6. Bəydili (Məmmədov) C. Türk mifoloji obrazlar sistemi: struktur və funksiya. Bakı: Mütərcim, 2007, 272 səh.

ASİFƏ ƏLİYEVƏ

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti*

LİRİK ƏSƏRLƏRİN DİLİNDƏ NİTQ ETİKETLƏRİ

Açar sözlər: *nitq etiketi, lirik əsər, obrazlılıq, bədiiilik, nitq etiketi*

Etiket voice in the language of lyrical works

In article have been told about conditions of use of speech etiquette in lyrical works. Based on examples from various poems value of speech etiquette reveals. Speech etiquette increases expressiveness of the literary language, characterizes an inner world of the lyrical hero and has moral value for the reader.

Key words: *speech etiquette, lyrical works, figurativeness, well-bred speech, poetic diction.*

Nitq etiketləri bədii ədəbiyyatda da geniş şəkildə işlənir. Xüsusilə yazıçı və şairlərin dilində bədiiiliyi, obrazlılığı gücləndirmək, surətlərin dilindəki canlılığı artırmaq üçün bu vasitələrdən istifadə olunur. Gündəlik həyatda və yaxud rəsmi dairlərdə işlətdiyimiz nitq etiketlərini bədii üslubun vasitəsinə çevirən yazıçı və şairlər bu yolla bədii dilin mahiyyətini izah edir, yaratdıqları obrazların xarakterini oxuculara təqdim edirlər. Nitq etiketi nitq etikasının bir parçasıdır, nitq etikası isə insan mənəviyyatının bir göstəricisidir. Deməli, söz ustaları nitq etiketlərindən istifadə etməklə həm dilin bədii təsir gücünü artırmağa çalışır, həm də fikir və düşüncələrini və obrazların xarakterini ifadə etməyə çalışırlar.

Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, məktəblərimizin yarandığı dövrdən etibarən müəllim və yazıçıların tərtib etdikləri dərslik və dərs vəsaitlərində (Abbasqulu ağa Bakıxanov. "Nəsihətnamə", 1836; Seyid Əzim Şirvani. "Məcmuəyi-asarı Seyid Əzim Şirvani", 1870; Firudin bəy Kəçərli. "Balalara hədiyyə", 1912; Şeyxzadə Hafiz Məmmədov. "Fəsaht və bələğət, fənni-inşa və üsuli-kitabət", 1908 və s.) nəzakətli hərəkət, danışmaq məsələlərinə xüsusi əhəmiyyət verilmişdir. Bu məqsədlə dərslik və vəsaitlərə şagirdləri

mədəni nitqə, nəzakətli davranış qaydalarına yiyələndirmək baxımından faydalı sayılan bir çox nəsihətlər, məzəli əhvalatlar, hekayələr, atalar sözləri, zərbi-məsəllər və s. salınmışdır. Bu təcrübə, ənənə mövcud dərsliklərin tərtibində nəinki nəzərə alınmalı, həm də inkişaf etdirilməlidir.

Lirik əsərlərin dilində nitq etiketlərinin işlənməsi lirik qəhrəmanın daxili aləminin, onun hiss və duyğularının, ümumən, mədəni səviyyəsinin göstəricisidir. Şairlər şeir dilində nitq etiketlərin istifadə etməklə bədii dilin gücün göstərməyə çalışmış, həm də bunun ətrafında yeni-yeni müraciət formaları yaratmışlar. Ədəbiyyatımızda lirik üslubda yazan şairlərimizin, o cümlədən mənzum əsərlərdə belə nitq etiketlərindən geniş istifadə olunmuşdur.

Nitq etiketlərini xarakterizə edən əsas nüanslardan biri müraciət formalarıdır. Belə ki, bəzən kiminləsə ünsiyyətdə olarkən onun qəlbinə toxunduğun məqamı hiss edib ondan bağlılanmanı bir etiketin köməyi ilə bacarmaq mümkündür. Bəzən isə yanlış anlaşılan bir fikir qarşındakının incikliyinə səbəb olur və belə olan halda səmimiyyətin bərpası bir etiketin üzərində də qurula bilər. Məsələn, Xalq şairi N.Həsənzadənin işlətdiyi etiket kimi:

Niyə məndən inciyibsən, a mehribanım?

Məndən başqa inciməyə adımı yoxdu? (7, s.56)

Bu fikirdə bir şair jesti var. Belə ki, hər kəslə həlim, səmimi olan lirik qəhrəmanın, bəlkə də birdən-birə bilmədən, istəmədən elədiyi bir adi hərəkətin üzrxahlığı “a mehribanım” xitabının məzmununda əks olunmuşdur.

Müraciət etiketləri bədii dildə lirik qəhrəmanın hissələrini xarakterizə edən simvollarından biridir. Bu etikətlərdə çox vaxt lirik qəhrəmanın hadisələrə münasibəti və həmin an yaşadığı duyğular əks olunur:

Hərəsi bir mülk tikdirib, yüz ev yıxdılar,

Sənə qurban, and içməyə Quranı yoxdu? (N.Həsənzadə) (7, s. 103)

Şeir dilində salamlama etiketləri müxtəlif məzmunla bağlı olur. Şair təsvir etdiyi hadisələri və obyektləri tərənnüm edərkən onları fikrin məzmunundan dolayı salamlayır: yəni bu lirik salamlama tərənnüm obyektindən asılı olur:

Yaşayana mərhəbə!

Yaşadana mərhəbə!

Siz ey əzizi analar,

Siz ey ulu nənələr!

Sizin tərbiyəyinizdən

Çıxdı bu tər sinələr. (N.Həsənzadə) (7, s.94)

Aşağıdakı şeir parçasındakı salamlama isə müəllifin qəlbindəki nifrətin, nisgilin, əzabın simvolu kimi verilmişdir. Bu görüş lirik qəhrəmanın sabaha olan ümitsizliyinin ifadəsidir:

Yolumu gözlədin hər səhər-axşam,

Salam, Dar ağacı! Əleyküm-salam.

Əcəllə ölməyə doğulmamışam,

Salam, Dar ağacı! Əleyküm salam. (Rüstəm Behrudi)

Səməd Vurğunun “Vaqif” dramı da başdan-başə nitq etiketləri zəngindir. Mənzum dram janrında yazılmış bu əsərdə qəhrəmanları xarakterizə edən nitq yarlıqları işlənmişdir. Əsərdən bir parçaya diqqət edək:

Xoşbəxt xəlq eyləmiş sizi yaradan!

Vaqif – Dünyada qalacaq yalnız yaradan...

– Çox gözəl, çox gözəl, inanın ki, mən

Sizin ruhunuzu sevdim ürəkdən.

Bu dövlət, bu cəlal, bu şanlı saray

Göylərin busatı o ulduz, o ay

Sizə tapşırılsın bu gündən gərək,

Ancaq bir şərtim var.

Vaqif – Buyurun görək!

Qacar – Gərək fars dilində yazsın sənətkar. (S. Vurğun).

Müəllifin verdiyi etikətlər: “Xoşbəxt xəlq eyləmiş sizi yaradan”, “Çox gözəl, çox gözəl”, “Sizin ruhunuzu sevdim ürəkdən”, “Buyurun görək” kimi nitq etiketləri hökmdar və şair arasındakı ünsiyyət diplomatiyasının mədəni komponentləridir. Əvvəlkilər hökmdarın şairə olan rəğbət və hörmətini bildirirsə, “Buyurun görək” etiketi isə bu münasibətin məzmununu açmağa kömək edir.

Satirik üslubda işlənən nitq etiketləri əksər hallarda real məzmunundan kənar işlədilir. Bu zaman etiketlər istehza hədəfini tənqid atəşinə tutmaq üçün şair tərəfindən bilərək verilir. M.Ə.Sabirin bütün satiralarında “İntellekt marşı” şeirinə baxaq:

*İntelligentik, gözərik naz ilə,
Ömr edərik nəşeyi-dəmsaz ilə,
Həftədə bir dilbəri-tənnaz ilə,
Həmdəm olub işləri sahmanlarıq,
Ay bərəkallah, nə gözəl canlarıq!* (M.Ə.Sabir)

Və ya :

*Uşaq mənimdir əgər oxutmuram, **əl çəkin!**
Eyləməyin dəngəsər, oxutmuram, **əl çəkin!*** (M.Ə.Sabir)

Nəzm dilində müraciət etiketləri də aktiv işlənir. Burada müraciət olunanlar tərənnüm obyektindən asılı olur: bu obyekt insan da ola bilər, digər canlılar da, cansızlar da. Məsələn, vətənə müraciət məqamında işlədilən nitq etiketləri vətən, millət, torpaq sevgisinin bədii təzahürüdür. B.Vahabzadənin “Gülüstan” poeməsindən gətirdiyimiz aşağıdakı parçada bu münasibətin şahidi oluruq:

*Dayanıb Arazın bu tayında mən
"Can qardaş" deyirəm, o da "can" deyir.
Ey zaman, sorğuma cavab ver, nədən
Səsim yetən yerə, əlim yetməyir?..* (B.Vahabzadə)

Yaxud “Ana dili” şeirində ana dilinə “sən” deyərək müraciət etməsilə şair dilimizin imkanlarının nə qədər zəngin olmasını göstərir:

*Sən xalqımın aldığı ilk nəfəsdən yarandın.
Ana dilim, **səndədir xalqın əqli, hikməti,**
Ərəb oğlu Məcnunun dərdi səndə dil açmış.*

Şeirin sonunda isə şair dilimizə laqeyd yanaşanlara ciddi etirazını bildirir, yəni narazılıq bildiren nitq etiketlərindən istifadə edir:

*Ey öz doğma dilində danışmağı ar bilən fasonlu ədabazlar,
Qəlbinizi oxşamır qoşmalar, telli sazlar.
Bunlar qoy mənim olsun,
Ancaq Vətən çörəyi, Bir də ana ürəyi,
Sizlərə qənim olsun.*

Ünsiyyət, danışmaq mədəniyyəti ziyalı - müəllim portretinin əsas cizgilərindən biridir. Nitqin etik normalarının daşıyıcısı və qoruyucusu kimi müəllim bu sahədə valideynlərlə müntəzəm söhbət aparmalıdır. Bəzən valideynlər, ata-ana, ailənin digər yaşlı üzvləri evdə bir-birinə qarşı normal olmayan münasibət zəminində kobud, təhqiramiz sözlər işlədirlər. Belə sözlər dərhal uşaqların danışığına keçir, başqaları ilə kiçicik ixtilaf zamanı həmin sözləri işlədirlər. Valideynin uşağa hər hansı bir münaqişə zəminində bu cür sözlər işlətməsi daha dözülməzdir. Uşağa məhəbbət, uşaq şəxsiyyətinə hörmət hal-hazırda qabaqcıl ölkələrin tərbiyə sistemində çox əhəmiyyətli məsələ hesab olunur.

Bu mənada, nitq etiketlərinin nəzm dilində işlənməsinin ən gözəl nümunələrindən biri də Hüseyn Cavidin “Qız məktəbində” şeiridir. Şeirdəki müəllimlə şagird arasındakı dialoq ünsiyyət etikasının ən gözəl cəhətlərini özündə cəmləşdirmişdir. Görkəmli şair tərəflər arasındakı ünsiyyət xarakterizə edən ən gözəl nitq etiketlərindən istifadə etmişdir. Bu gün həmin şeir həm məzmun dərinliyi, həm də mədəni ünsiyyət nümunəsi kimi şagirdlərə öyrədilir. Şeirə diqqət yetirək:

- *Quzum, yavrum! Adın nədir?*
- *Gülbahar.*
- *Pəki, sənin anan, baban varmı?*
- *Var.*
- *Nasıl, zənginmidir baban?*
- *Əvət, zəngin, bəyzadə...*
- *Öylə isə, geydiyin geyim neçin böylə sadə? Yoxmu sənin incilərin, altun bilərəklərin? Söylə, yavrum!*

Heç sıxılma...

- *Var, əfəndim, var... lakin Müəllimim hər gün söylər, onların yox qiyməti, Bir qızın ancaq bilgidir, təmizlikdir ziynəti.*

- *Çox doğru söz... Bu dünyada sənən ən çox sevdiyin Kimdir, quzum, söylərmisən?*
- *Ən çox sevdiyim ilkin O Allah ki, yeri-göyü, insanları xəlq eylər.*
- *Sonra kimlər?*

- *Sonra onun göndərdiyi elçilər.*
- *Başqa sevdiklərinə nasıl, yoxmu?*
- *Var.*
- *Kimdir onlar?*
- *Anam, babam, müəlliməm, bir də bütün insanlar.*

Bu şeir nitq etiketlərinin zənginliyi ilə ədəbiyyatımızda az rast gəlinən nümunələrdən biridir. Şeir müəllimin müraciəti ilə başlayır: “quzum, yavrum” deməklə müəllim şagirdini oxşayır, əzizləyir. Və bu əzizləmə uşaqda bir daxili gümrəhlik yaradır, və bütün suallara səmimi və hikmətamiz şəkildə cavab verir.

Beləliklə, apardığımız araşdırma göstərdi ki, nəzm dilində nitq etiketləri həm də əxlaqi-didaktik məzmun daşıyır. Bu etiketlər həm bədii dilin ifadəliliyini, ekspressivliyini artırır, həm lirik qəhrəmanın daxili aləmini xarakterizə edir, həm də oxucular üçün əxlaqi əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev N. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, 2013
2. Azərbaycan dilinin qrammatikası. I h., Azərb. SSR EA, Bakı, 1960
3. Babayev A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, 2012
4. Əfəndiyeva T. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyat problemləri. Bakı, 2001
5. Əliyev K. Nitq mədəniyyəti və üslubiyatın əsasları. Bakı, 2001
6. Hacıyeva İ. Nitq mədəniyyəti. Bakı, 2011
7. Həsənzadə N. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2004
8. Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyatın əsasları. Bakı, 2003
9. Kazımov Q. Seçilmiş əsərləri. IX cild. Bakı, 2011
10. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı, 2006
11. Seyidov Y., Mərdanova S. Azərbaycan dilçiliyində qrammatika problemləri. Bakı, 2008
12. Актульные проблемы культуры речи. М., Наука, 1970.
13. Артуров В.А. Культура речи. М., Знание, 1966.

AYBƏNİZ HƏSƏNOVA, RƏFİQ CƏFƏROV

Azərbaycan Texniki Universiteti

KALKA ÜSULU İLƏ SÖZ YARADICILIĞI

Açar sözlər: *semantik məna, kalka etmə, leksik-semantik vahidlər, motivasiya, ön şəkilçilər, fonetik quruluş*

The word formation with calque

This article deals with the word formation with calque. The different concepts of some linguists on this problem have been analyzed here. Keys in the formation of the method word formation with calque are searched. The author analyses the investigations of the linguists concerning with this problem. Besides in the article are determined from different branches. Examples are taken from different dictionaries. On the basis of the materials of the Azerbaijani and English languages the author studied this problem.

Key words: *semantic meaning, calquing, lexical-semantic units, motivation, prefix, photenic structure*

Kalka üsulu ilə söz yaradıcılığı müasir Azərbaycan dilinin leksik-qrammatik sisteminin inkişafının əsas yollarından biri olaraq leksika və söz yaradıcılığı, semantika və tərcüməşünaslıq məsələlərini özündə əks etdirir. Kalka etmə təkcə dilin öz tərkibində qurulmuş dil sistemi kimi anlaşılmır, həm də qarşılıqlı əlaqədə olan dillərin müəyyən elementlərinin struktur semantik uyğunluğunun qanun-qaydaları haqqında elm kimi başa düşülür. Kalka üsulu ilə söz yaradıcılığına müasir Azərbaycan dilində struktur semantik yaranma və tarixi inkişafının məhsulu kimi baxaraq, bu halı sosial amillərin təbii və ya şüuru təsirinə aid etməyirik, çünki dilin inkişafına xarici və daxili amillərin təsiri nəzərə alınmalıdır.

Kalka etmənin strukturunda əsas vahid kalkadan, kalka etmə sistemində isə kalkayaradan modellərdən ibarətdir. Kalka etmə məsələlərinə aid nəzəriyyənin yaranması və praktik tədqiqi dil əlaqələrinin qanunauyğun inkişafını özündə əks etdirir.

Kalka üsulu ilə yaranan sözlərdə ümumi cəhət kalkaların surəti çıxarılan strukturunun başqa dildə olmasıdır. Kalkanın yaradılmasında və müəyyənləşdirilməsində isə iki başlıca cəhət nəzəri cəlb edir.

Bunlardan birincisi, kalkaların dil-quruluş, ikincisi isə anlayış-semantik cəhətdən ibarətdir. Hər iki cəhət bir biri ilə üzvi surətdə əlaqədardır.

Yeni yaranan hər bir halka əlaqədar olduğu dilin uyğun sözləri ilə müqayisədə öz funksiyasını düzgün yerinə yetirməli, dildə özünə vətəndaşlıq hüququ qazanmalıdır. Buna görə də kalka dəqiq olmalı, nəzərdə tutulan anlayışın əsas mahiyyətini ifadə etməlidir. Çünki dəqiqlik fikrin, həmçinin, dilin dəqiqliyini təmin edir.

Kalkanın dəqiqliyi onu təşkil edən elementlərin quraşdırılması üsulundan da asılıdır. Kalkanı yaradarkən birinci növbədə alınma sözün tərkib hissələri və elementləri ilə əks olunan əlamətlərin ardıcılıqla seçilməsinə diqqət yetirilməlidir. Kalkanın dəqiqliyi üçün onun elementlərinin sırası, daha doğrusu, elementlərinin yerləşdirilməsindəki ardıcılıq böyük əhəmiyyətə malikdir, çünki bu kalkaya verilən tələbatın özündən irəli gəlir. Kalkalar imkan daxilində müvafiq alınma sözlərlə eyni funksiya daşımalı, eyni quruluşda olmasıdır. Burada komponentlərin yerləşmə qaydası, hətta sözün ahəngdarlığı əhəmiyyət kəsb edir. Lakin bəzi hallarda ayrı-ayrı elementlərin düzgün ifadə olunmaması, komponentlərin ardıcıl yerləşdirilməməsi, müəyyən sözün qeyri-dəqiq yaranması hallarına yol verilir ki, bu da nöqsan sayılmamalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, qarşılıqlı əlaqədə olan hər hansı dilin söz yaradıcılığında qrammatik xüsusiyyətlər ayrı-ayrılıqda uyğun gəlmir və buna görə də kalka etmə zamanı ekvivalentlərin yerləşmə qaydası da eyni olmur. Bu müxtəlif dillərin strukturundakı qanunauyğun hal kimi özünü göstərir. Bununla belə, kalka və onun prototipinin quruluşu ayrı-ayrı dillərdə heç də həmişə bir-birinə uyğun olmur. V.V. İvanov belə kalkaları “quruluşundan asılı olmayan, xarici terminin mənasını açan” kalkalar adlandırır: Bu zaman kalkada mənbə dildəki söz-terminin daxili forması keçə də bilər, keçməyədə bilər. Kalkada xarici terminin mənası təsviri surətdə açılır”.

Məsələn, “washing machine” söz birləşməsi Azərbaycan dilində “paltaryuyan maşın” kimi kalka edilir. Sözlərin “washing” və “paltaryuyan” quruluşuna nəzər yetirdikdə görürük ki, ingilis dilindəki söz bir kök və bir şəkilçidən ibarətdir, Azərbaycan dilindəki kalkasında isə iki kökdən yəni mürəkkəb sözdən ibarətdir. Yaxud “dust proof” sözünün “tozkeçirməyən” kalkasındakı birinci elementlər “dust” və “toz” sözləri tamamilə, ikinci elementləri isə qismən uyğun gələrək Azərbaycan dilindəki ifadəsində “keçirməyən” feli sifəti kimi işlədilmişdir.

Kalka etməni daxili formanın alınması kimi başa düşən tədqiqatçılar sözün və onun prototipinin quruluşuna əsaslanırlar. Nəhz belə olan tədqirdə hər hansı bir dildə olan sözün daxili forması başqa dildə olan prototipin tərəfindən doğurdanda mənimsənilə bilər.

Lakin kalkalar heç də həmişə qarşılıqlı əlaqədə olan dilin qrammatik qanun qaydalarının xüsusiyyətlərindən asılı olaraq quruluşu əks etdirə bilmir. Dəqiqlikdən kənara çıxma halları isə müxtəlif leksik-semantik xüsusiyyətlərə malik olan bütün dillərə xasdır.

Tədqiqatçıların kalka haqqında dediklərindən o nəticə çıxır ki kalkanın formalaşması üçün söz və ya ifadənin quruluşunu dəqiqliklə almaq zəruri şərtidir.

Lakin faktlar göstərir ki, kalka və onun prototipi heç də həmişə uyğun gəlmir. Söz və morfevlərin yerləşmə qaydasında, komponentlərin sayında, birləşmə xüsusiyyətlərində fərqlər nəzərə çarpır ki, bu da dillərin müxtəlif leksik-semantik xüsusiyyətlərə malik olması ilə əlaqədardır. Belə olduqda isə, daxili formanın mənimsənilməsindən danışmaq olmaz.

M.A Xeqay kalka etmə prosesinin morfolojiya və sözyaratma planı üzrə şərh olunmasının doğru olmadığını göstərir. Ona belə gəlir ki, bu cəhət bir dilin daxili formasının başqa dilə verilməsindən ibarətdir.

Bu bərdə onun fikrinin əsas mahiyyəti aşağıdakılardan ibarətdir: “Hər bir kalka üçün kalkaedilən söz və ya ifadədən sonuncuların leksik komponentlərinin tərcümə yolu ilə mənimsənilməsində müəyyən mənanın üstünlüyü daha çox əhəmiyyətlidir”.

Tərcümə prosesində yeni anlayış ifadə edən söz və ifadələr müqabilində ikinci dildə semantik motivasiya mövcud olduğu halda bunlar kalka edilir.

Sözün yeni anlayış və mənasını digər dilə çevirmək üçün onun daxili struktur modelləri müəyyən edilmiş olur.

Son zamanlar dilimizə xarici dillərdən ədəbi, texniki siyasi və mətnlərin tərcüməsi ilə əlaqədar olaraq bir çox leksik vahidlər daxil olur. Bu zaman əmələ gələn vahidlərin hər biri dilin öz daxili materialı əsasında yarandığına görə dilin daxili inkişaf qanunları həlledici rol oynayır.

Dilin daxili imkanları hesabına zənginləşmə dedikdə buraya leksik və qrammatik yolla zənginləşmə aiddir.

Leksik yolla zənginləşmə dilin lüğət tərkibində olan müəyyən sözün mənası genişlənir, söz əvvəllər məxsus olmayan yeni mənalar alır.

Qrammatik yolla zənginləşmədə, əsasən, sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsi ilə eyni kökdən müxtəlif sözlər yaranır, bir nitq hissəsindən başqa bir nitq hissəsi düzəlidir. Mürəkkəb sözlərin yaranmasında sintaktik quruluş mühüm rol oynayır.

Kalka etmə zamanı tərcümə edilən söz yərcümə edilən dildə eyni mənanı verən söz və ya söz birləşməsi ilə ifadə olunmalıdır. Məs: ingilis dilində “grand-juri” sözünün “böyük juri” kalkasında birinci komponent “grand-böyük” sözü ilə, ikinci komponent isə tərcümə olunan dildə eyni mənanı verdiyi üçün olduğu kimi saxlanılmışdır. “Candidate of Science” sözünün “Elmlər namizədi” kalkası isə göründüyü kimi söz sırası dəyişməklə kalka olunub. “Supreme court” sözünün “ Ali məhkəmə” kalkasında isə birinci komponent “Supreme-ali” sözü ikinci komponent isə “court-məhkəmə” sözlərinə uyğun olaraq kalka edilmişdir.

Bu misallardan belə nəticəyə gəlmək olar ki kalka zamanı dilin daxili imkanları mühim əhəmiyyət kəsb edir.

Müasir dövrdə müxtəlif dillərdəki elmi-kütləvi ədəbiyyatından təsirlənərək onların Azərbaycan dilinə tərcüməsi ilə əlaqədar olaraq dilimizə bir çox söz və terminlər keçmiş və bunların quruluşu kimi formalaşan yeni söz və ifadələr yaranmağa başlamışdı.

Dildə kalkalar yeni növlü leksik-qrammatik quruluşuna da öz təsirini göstərir. Bunu Azərbaycan dilində yaranan yeni quruluşlu sintaktik birləşmələrdən aydın görmək olar. Hər hansı bir dildə prototipin quruluşu ilə dəqiq uyğun gələn kalkalarla yanaşı, qismən uyğun gələn sözlər də kalka hesab olunur.

Dəqiq kalkalarda bir dilin daxili forması digəri tərəfindən mənimsənilərs, qeyri-dəqiq, qismən uyğun gələn kalkalarda daxili forma tam mənimsənilə bilmir.

Odur ki, kalka etməni daxili formanın mənimsənilməsi kimi başa düşmək, bizcə, əsas meyar ola bilməz. Kalka etmədə dilin daxili materialı əsasında həlledici rol oynayır, sözlərin dilin daxili materialı əsasında yaranır və başqa dilə məxsus sözlərin quruluşu kimi formalaşması nəticəsində yeni söz modeli yaranır.

V.V. İvanov daxili forma anlayışından çıxış edərək yazır: “Daxili formanın itməsi hər hansı bir dildə hər hansı səsli alınmanın dolaşılıqlığıdır. Sözün səs örtüyü həmişə şərti işarədir, lakin o, daxili formanın dərk olunub olunmamasından asılı olaraq sözün mənası ilə sıx əlaqəlidir”. Şübhəsiz, daxili formanın üstün tutulması sözün mənasının geniş başa düşülməsi ilə əlaqəlidir.

Lakin bəzi dilçilər daxili formanı nəzərə aldıkları üçün bu kalka yaratmada struktur struktur modellərin oxşarlığını daha əsas hesab edirlər.

Müasir dilçilikdə mübahisəli məsələlərdən biri də kalkaların alınmalara münasibəti məsələsidir. Dilçilikdə bəzən kalka ilə alınmaların eyniləşdirilməsi barədəki fikirlərdə də fikir ayrılığı vardır. Məsələn: A.Y.Matveyev yazır ki, “Kalka alınmanın xüsusi növüdür.

Bu sözün bir dildən başqa dilə hərfən və ya morfemlər üzrə tərcüməsidir”. İ.F. Narkeviç kalkaları “tərcümə olunan və semantik alınma” hesab edir. V.V. İvanov alınmaları üç növə bölmür, kalkaları isə “birinci növ alınma” hesab edir və mənəbə yeni sözün yaranmasını alınma kimi qiymətləndirərək yazır:

“Yeni sözün başqa dildə mövcud olan sözün təsiri altında yaranması faktı kalka etməni alınmanın xüsusi növü kimi qiymətləndirməyə imkan verən əlamətlərdən biridir”. İ.V. Arnold yazır: “morfoloji strukturunu və motivləşməni saxlamaqla mənimsəyən dilin öz vasitələri ilə dəqiq ifadə edən xarici söz və ifadənin hərfən tərcümə yolu ilə alınmasına kalka deyilir.

Onlar əksinə olaraq L.P. Yefremov kalkalarla alınmalar arasında hədd qoyaraq yazır ki, kalka və alınma müxtəlif dilçilik təzahürləridir...

Kalka etmə zamanı orijinal əşyalılıq mənasını alınmır, yalnız yenidən əmələ gəlir. N.M. Şanskiy qeyd edir ki, kalka etmə zamanı “alınma müşahidə olmur, real nominativ vahid olan sözün özü sözdüzəldici strukturu alınma hesab olunur”.Kalka etmədə daxili formanı əsas tutan İ.F.Narkoeviç yazır ki, kalka edilmiş alınmanı başqa dilə məxsus lüğət vahidinin müəyyən məna məcmuyunu ilə birlikdə daxili formasının alınması kimi müəyyən etmək olar. Kalka və onun orijinalının quruluşundakı uyğunsuzluqları nəzərə alaraq o, kalkaları ilə ayırır: həqiqi kalkalar və analogizmlərdir.

Ədəbiyyat

1. R.A.Budaqov. Dilçiliyə dair oçerklər. Bakı: Azərnəşr.1956,səh.88
2. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü. Maarif nəşr.B.1989

AYGÜL HACIYEVA

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu*

XVI ƏSR ƏDƏBİ DİLİNİN MÜƏYYƏNLƏŞDİRİLMƏSİNDƏ RUHİ BAĞDADI İRSİNİN ROLU

Açar sözlər: XVI əsr, Ruhi Bağdadi, Azərbaycan ədəbi dili

The Role of Ruhi Baghdadi Heritage in Defining the XVI century Literary Language

The article deals with the position of Ruhi Baghdadi heritage, who was one of the poets writing and creating in the Azerbaijani language in Baghdad in the XVI c. , in defining Azerbaijani Literary language.

Key words: the XVI c., Ruhi Baghdadi, Azerbaijani Literary language

R.Bağdadi XVI əsrdə şeirləri ilə şöhrət qazanan ən böyük divan şairlərindəndir. Onun həyat və yaradıcılığı uzun müddət araşdırılmadığından elm aləminə də gec məlum olmuşdur. Xalq dilinin zərif, ümumişlək, emosional vahidlərindən incəlik və böyük ustalıqla istifadə etməsi Ruhi Bağdadini dilimizin spesifik xüsusiyyətlərini yayan, mühafizə edərək bugünümüə gətirən şairlərdən saymağa əsas verir.

XVI əsr Azərbaycan mədəniyyəti, ədəbiyyatı və ədəbi dili özünün spesifik xüsusiyyətləri ilə digər dövrlərdən seçilir. XVI əsrin böyük sənətkarları arasında Bağdadi təxəllüsü ilə yazıb-yaradanlar çox olsa da, bunların arasında öz zərif duyğularını azəri türkcəsi ilə dilə gətirən və tərənnüm edən Ruhi Çələbi Bağdadinin xüsusi yeri vardır. Ruhi Bağdadi irsinin mətnşünaslıq baxımından tədqiqi, onun dilçilik nöqteyi-nəzərindən incələnməsi o dövrün dil xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi üçün çox vacib məsələdir. Lakin “Divan” dilinin faktiki əlyazmalar əsasında geniş türkoloji aspektdə araşdırılmasının Ruhi Bağdadi irsinin daha ətraflı tanınmasına imkan yaradır. Hazırda qloballaşma şəraitində ədəbiyyatımız və dilimizin tarixi inkişafının öyrənilməsi təcrübəsi ədəbi dilin formalaşmasının dilin bütün sahələrinə nüfuz etməsi və eləcə də dilə şüurlu münasibətin başlanması vaxtına təsadüf etdiyini göstərir.

Qeyd edək ki, Ruhi Bağdadinin həyat və yaradıcılığı uzun müddət araşdırılmadığından elm aləminə də gec məlum olmuşdur (1). XVI əsrdə Bağdadda yaşayıb, türkcə yazıb-yaratmış, zəngin irsi dövrümüə qədər gəlib çatmış Ruhi Bağdadinin şeirləri öz dövründən başlayaraq bir çox tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. Xalq dilini “Divan”ına olduğu kimi, xam material şəklində dilə gətirən R.Bağdadi şeirlərinin bədiilik və obrazlılıq keyfiyyətləri diqqətimizi cəlb edir və Bağdadi irsini sevənlər kimi tərəfimizdən də çox qiymətləndirilir. Şairin “Divan”ının dilindəki bütün sait və samitlərin ahəngi, ritmikası və musiqililiyi onun fikrindən doğan, təfəkküründən süzülüb gələn məzmunu dərin mənalarla zənginləşdirib gözəl bədii dil formasına salınmasında çox böyük rol oynamışdır. Doğma ana dilinin yaradıcılıq imkanlarından böyük ustalıqla istifadə etməyi bacaran R.Bağdadinin “Divan”ında xəlqilik və milliliyin vəhdəti yüksək dərəcədə olub, qrammatik quruluş və kateqoriyalar, söz sırası, alliterasiya, məntiqi və həyəcanlı vurğu, intonasiya və fasilə baxımından müasir ədəbi dilimizdən çox az fərqlənir. R.Bağdadi “Divan”ında XVI əsr ədəbi dilimizin bütün üslubi vasitələri (*fonetik-qrafik, leksik, onomastik, semantik, frazeoloji, sintaktik və poetik sistemi*) öz əksini tapmışdır; hər bir nitq vahidi (*səs, söz, sərbəst və sabit söz birləşmələri, cümlə, mətn*) metaforikləşə bilər, səciyyəvi emosional-ekspressiv xüsusiyyətlər qazanır.

R.Bağdadinin bütün şeirləri tək əsəri olan “Divan”ıdır. “Divan”ında gözəl poetik nümunələr yaradan R.Bağdadi əsasən ərəb-fars mənşəli sözlərdən istifadə etsə də, daim ana dilinə üstünlük vermiş, Azərbaycan dilinin bütün mənə incəlikləri və zənginliklərini ifadə etmiş və doğma dilinin fonetik, leksik-semantik və qrammatik imkanlarını bütün parlaqlığı ilə nümayiş etdirməyə nail olmuşdur.

R.Bağdadi xalqının nəcib mədəni-əxlaqi keyfiyyətlərinin zənginliklərindən qaynaqlanan doğma ana dilinin mənə incəliklərindən məharətlə istifadə edən söz ustadlarından olmuşdur. Onun şeir dilində çox sayda işlənən apelyativ (ümumi sözlər), onomastik (xüsusi sözlər) leksika öz mənə zənginliyi ilə nəzər-diqqəti cəlb edir. Apelyativ leksika əşya, hadisə və s. haqqında təsəvvürümüzdə canlanan anlayışlardır və bu anlayışları ümumi şəkildə ifadə edən sözlər hər bir dildə xaos şəkildə deyil, sistemli şəkildə mövcuddur. Azərbaycan dilində apelyativ leksikanın bu sistemi təşkil edən söz qrupları (*ilkin sözlər, törəmə sözlər, qədim sözlər, yeni sözlər, ekspressiv sözlər, səs təqlidi sözlər, alınma və ümumişlək sözlər, köhnəlmiş və arxaik sözlər, termin və dialektizmlər, peşə-sənət sözləri, ekzotik sözlər və s.*) vardır. Onomastik leksikaya isə, məlum olduğu kimi, xüsusi söz və xüsusi ad mənasında işlənən sözlər qrupu (*antroponimlər, etnonimlər, toponimlər, hidronimlər, zoonimlər, kosmonimlər və s.*) daxildir. R.Bağdadi “Divan”ı dilində bunlardan

hamısı olmasa da, bəziləri işlənmişdir. “Divan”da appelyativ leksikaya aid əldə edilən sözlər iki cürdür: a) müasir Azərbaycan ədəbi dilində fonetik, morfoloji və semantik cəhətdən dəyişməyən(*qaraltı, zamanə, gül, bəla, gün, qan, dilbər, bəla* və s.) sözlər; və b) müasir Azərbaycan ədəbi dilində fonetik, morfoloji və leksik cəhətdən dəyişən sözlər:

*Bir qaraltıdır həman xeyli-xətindən ağlamam,
Gəlib olur cümləyə tənha o xali-dilguşa (s.182)*

Əhli-vəfaya feyzi-rəsənsən zamanədə,

Layiq degil fələkdən irişmək cəfa sana (s.166);

Ruhiya, bağı-lətafətdə açılmış güllər,

Baddən sanma qızarmışdır o ruyi-ziba (s.183);

Gəlsə xəti, bizi qurtarsa bəladən, der idik,

Ruhiya, gəldi xəti, oldi bəla üzrə bəla (s.183);

“Divan”dan toplanan faktiki nümunələr arasında müasir Azərbaycan ədəbi dilində fonetik və semantik cəhətdən dəyişən sözlər də işlənmişdir:

Miyanı qılçə, canımdır, - demiş ağyar, eşitmiş yar,

Demiş: - Nazik xiyal, ancaq bu, Ruhinin xiyalidir (s.245);

Salub getmə gənci-bələdə bizi,

Gəl, ey bimürvət, gəl, ey şivəkar (s.304);

Dağı-xunilər degil sinəmdə ey şəh, cabəca,

Bir avuc altun alub qoynuma qoydum bən gəda (s.172);

Yüzünün bir baqışı yüz güli-xəndanə dəgər,

Zülfünün bir qılı bin sünbüli reyhanə dəgər (s.236);

Nə üşşaqə o kafir iltifat eylər, nə ağyarə,

Bir afətdir edər əlayəvü ədnayə istiğna (s.175);

İzin tozini qormi yerə düşməgə nəsim,

Əttar Çinə ilətüb anı ərməğan verir? (s.230);

Qanqı gülsən ki, ola cilyən ilə qaməti-yar,

Çərxə baş ağməsə hər köhnə giyahi yaraşur (s. 262);

Gərçi ol ləli-təbindən irişür canə səfa,

Sonra amma xəti sevdasinə düşmək nə bəla! (s. 182);

Qanqı bağə yadi-rüxsarinlə çeşmim versə ab,

Andə hər peyda olan gül hasil eylər abi-tab (s. 191).

Məlumdur ki, appelyativ leksikaya daxil olan söz qrupları (*ilkin sözlər, ümumişlək sözlər, törəmə sözlər, qədim sözlər, yeni sözlər, ekspressiv sözlər, səs təqlidi sözlər, alınma sözlər, köhnəlmiş və arxaik sözlər, poetik sözlər, termin və dialektizmlər, peşə-sənət sözləri, ekzotik sözlər və s.*) müasir Azərbaycan dilində işlənmə dərəcəsinə görə fərqlənir. İşlənmə dərəcəsinə görə fərqlənən söz qrupları insan şüuru və təfəkkürünün qavrayıb əks etdirdiyi obyektiv gerçəkliyin əşya və s. hadisələrini ifadə edir. “Divan” dilində bu söz qruplarının leksik-semantik cəhətdən təhlili onların bir sıra spesifik cəhətlərini üzə çıxarır.

Ruhi Bağdadinin məzmunca çox zəngin ədəbi-bədii irsinin yadigarı olan şeirlərinin leksikoloji baxımdan linqvistik səviyyədə öyrənilməsi şeir dilində tək və çoxmənalı sözlərin, onların həqiqi və məcazi mənalarının, leksik-semantik söz qruplarının (*omonim, sinonim və antonimlərin*), idiomların, frazeoloji birləşmələrin, eləcə də sözlərin mənşəyinə görə yaranma yollarının hərtərəfli və sistemli şəkildə tədqiqini tələb edir. Ruhi Bağdadinin “Divan”ında işlənmiş leksemlərin bu cür tədqiq edilməsinin eyni zamanda dil tarixinin XVI əsr dövrü leksikasının bəzi məqamlarına aydınlıq gətirməyə imkan verir.

Hər bir dilin tarixi inkişafı boyu bu cür alınmaların bir qisminin müxtəlif zaman kəsiklərində mənə daralmasına və ya genişlənməsinə, yaxud da, tamamilə fərqli mənə çalarları qazanmasına məruz qalması danılmaz faktlardandır.

Bədii dilin, xüsusilə şeir dilinin təhlili qarşısında duran mühüm məsələlərdən biri şairin xalq dili ilə əlaqə və münasibətini, onun üslubunun xəlqiliyi dərəcəsinə müəyyən etməkdir. Bu məsələ isə hər bir sənətkarın dünyagörüşü, onun fərdi təxəyyülü və təfəkkürü ilə sıx bağlıdır. Bu cəhətdən Ruhi Bağdadinin yaradıcılığı təkcə dilinin sadəliyi ilə deyil, müəllifin leksikanın müxtəlif qatlarından bacarıqla istifadə etməsi ilə də diqqətəlayiqdir:

Təbi-büləndimizlə teyyi-mərahil etdik,

Çapuk səvarvəqtüz yükün səməndimiz var (s. 352);

Yel götürmüş ya Süleymani-nəbi təxtimidir?

Ovci-rüfətdə bu qəsri-dilkeşü rənamidir? (s. 353);

*Yüz sürürlər xəlqi-ələm səgrəşüb damaninə,
Yoqsə bir sahibkəramət, bir rövşənramidir? (s. 353);*

*Bana sunduqların cami-cəfayi, sundun əğyarə,
Meyi-eşq ilə guya məsti-övkar olduğum bildin? (s. 463);*

“Divan”ın dilindəki şirinlik, sadəlik, aydınlıq və ifadəlilik daha çox əsrlərdən bəri işlənərək cilalanan, cilalandıqca daha çox anlaşılan leksik vahidlər – (*çapuk, yel, yüz sürürlər, lış etdik, sana, biz, dedik, bana, sunduqların, sundun, bildin*)xalis türk mənşəli sözlərdir.

Şairin türk mənşəli sözlərdən hansı dərəcədə və nə məqsədlə istifadə etdiyi aydın görünür. R.Bağdadinin türk mənşəli sözlərdən geniş istifadə olunması onun yaradıcılığının bütün türk dilli xalqlar arasında anlaşılmasını da asanlaşdırır.

Ədəbiyyat

1. Bağdadi R. “Divan”dan seçmələr. Bakı, 2005

2. Musabəyli A. R.Bağdadi: mühiti, həyatı, poetikası və Divanı (əlyazma qaynaqları əsasında). Bakı: Elm, 2005

AYGÜN ƏLİLİ

Bakı Slavyan Universiteti

DİL TƏLİMİ QANUNLARININ TƏDQIQI

Açar sözlər: *dil, dil təlimi, nitq, müəllim*

The study of the laws of language training

Scientists demonstrate various perspectives towards language training rules. The first initiative in this field was taken by the Russian language methodists. L. P. Fedorenko, the leading specialist on Russian language methodology, discussed language training rules which subsequently were discussed by the specialist of the analogical field, N.S.Rojdestvensky. The professor on teaching methodologies of Azerbaijani language Bashir Ahmadov was interested in studying the rules, principles and requirements of Azerbaijani language and talked about three major rules of language training in his book, namely “Rules, principles and methods of Azerbaijani language training”. L.P.Fedorenko defined seven rules, while N.S.Rojdestvensky mentioned three.

Key words: *language, language training, rules, learner, teacher, training, speech*

Azərbaycan dili tədrisi metodikası elminin tədqiqat obyektinə orta məktəbdə Azərbaycan dili təlimi prosesidir. Bu elm vasitəsilə, ilk növbədə, dil təliminin qanunları, prinsip və tələbləri aşkara çıxarılır, iş prosesində təlimin bu qanun və prinsiplərə müvafiq şəkildə qurulmasını təmin edən biləcək daha effektiv, səmərəli üsul və vasitələr müəyyənləşdirilir, onlardan düzgün istifadə yolları öyrədilir. Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası elmi Azərbaycan dilinin proqram məzmununu, dil təliminin qanun, prinsip və metodlarını, məktəbdə şagirdlərə dil üzrə veriləcək bilik və vərdislərə yiyələnmək yollarını araşdıraraq müstəqil bir elm sahəsidir.

Qanun və qanunauyğunluq kimi sözlər mənaca yaxın olsalar da, paralellik təşkil etmir, deməli, birbirinin üzərinə düşmür. Qanun –maddi aləmin mühüm, zəruri, nisbi sabitlik təşkil edən, təkrar olunan, müəyyən şərait daxilində həmişə hadisənin inkişaf istiqamətini müəyyənləşdirən daxili əlaqələrdir. Qanun obyektiv xarakter daşıyır və insandan asılı olmayan prosesdir. Biz qanunu öyrənənə, aşkara çıxara bilirik, öz işimizi qanunun tələbləri əsasında qura bilirik, amma onu məhv edənə, dəyişdirə bilmərik. Daha dəqiq mənə olaraq Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində də müraciət edilə biləcək. Lüğətdə “qanun” aşağıdakı kimi şərh olunur:

“Qanun -1. İctimai və hüquqi münasibətlərin hər hansı bir sahəsini nizama salmaq üçün dövlət tərəfindən müəyyən edilən nizamnamə. Seçki qanunu;

2. Hamı üçün məcburi olan üsul, nizam, qayda. Əxlaq qanunları, imla qanunları;

3. Obyektiv aləmin hadisələri arasında müəyyən qaydada təzahür edən zəruri əlaqə və qarşılıqlı asılılıq, səbəb və nəticə arasında mövcud olan daxili əlaqə. [2,217]

Bəs dil təlimi qanunları hansılardır və bu qanunlardan istifadə zamanı hansı çətinliklər meydana çıxır?

Təlimin əsasında idrak nəzəriyyəsi dayanır və təlimdə iki fəaliyyətlik özünü göstərir: müəllimin fəaliyyəti (öyrədən) və şagirdin fəaliyyəti (öyrənən). Şagird də özünə görə alimdir, lakin fərq ondadır ki, müəllim hamıya məlum olmayan məsələləri açıq, şagird isə hamıya məlum olan, lakin özünə məlum olmayan məsələləri tədqiq edir. Müəllimin rolu isə həmin məsələlərə istiqamət vermək və onu tezləşdirməkdir. Təlim

qanunları öyrədənə məlum olduqda, o, öz işini bu qanunlara müvafiq quracaq və lazımi müvəffəqiyyət əldə edə biləcəkdir. Təlim qanunları da bizə məhz elə bunun üçün lazımdır. Əlbəttə, təlim qanunlarını öyrədənin xüsusiyyətində axtarmaq daha səmərəli nəticə verə bilər. Çünki bizim bütün işlərimizin səmərəsi onu öyrədə bilməyimizlə ölçülür.

Metodika sahəsində dil təliminin qanunlarını müəyyənləşdirməyə son zamanlar meyil göstərilmişdir. Bu sahədə ilk təşəbbüs rusdilli metodistlərə məxsusdur. Rus dili metodikası üzrə görkəmli tədqiqatçılardan L.P.Fedorenko, daha sonra isə N.S.Rojdestvenski dil təliminin qanunlarından bəhs etmişlər.

Alim, pedaqoji elmlər doktoru Lidiya Prokofyevna Fedorenko yeddi qanunauyğunluq müəyyənləşdirmişdir. Həmin qanunauyğunluqlar aşağıdakılardan ibarətdir:

Birinci qanunauyğunluq –İnsan dili öyrənərkən üç müxtəlif məsələni mənimsəmiş olur: fonetik, qrammatik və leksik mənalara.

Leksik məna dildənkənar mənədir, maddi varlığın cisim və hadisələri ilə əlaqədardır. Qrammatik məna da bilavasitə dillə bağlı olmayıb, məntiqi kateqoriyaları, cisim və hadisələr arasındakı əlaqə və münasibətləri ifadə edir. Fonetik hadisələr isə sırf dil hadisəsidir, çünki maddi aləmdə onlara uyğun gələn heç bir şey yoxdur.

Müəllif öz fikrini ümumiləşdirərək qeyd edir ki, dilin mənimsənilməsi yuxarıda göstərilən üç sahənin mənimsənilməsinin mürəkkəb prosesi olub, dil və qeyri-dil hadisələrinin qarşılıqlı əlaqəsindən ibarətdir. Fedorenkonun fikrincə, leksik və qrammatik məna bilavasitə dillə deyil, obyektiv varlıqla, fonetika isə dilin özü ilə bağlı olduğundan belə bir nəticə çıxarmaq olar: dili yaxşı bilmək üçün fonetikanı yüz, qrammatikanı əlli, sözləri isə bir faiz bilməklə kifayətlənmək mümkündür.

Sonra əsərdə göstərilir ki, demək, dilin mənimsənilməsi fonetika, qrammatika və leksikanın öyrənilməsidir. Bu, obyektiv qanundur, həmin qanun isə təlimdə hər üç sahəyə ayrılıqda yanaşmaq prinsipini irəli sürür.

İkinci qanunauyğunluq –Uşaq məktəbə gələnə qədər dili praktik yolla mənimsəyir, onda “dil həssaslığı” meydana çıxır. Bu o deməkdir ki, uşaq əvvəllər eşitmədiyi, təsadüf etmədiyi dil hadisəsini qəflətən işlədir və həm də düzgün işlədir. Məsələn, uşaq göy-ər-mək, boz-ar-maq tipli sözləri bilir və bu tipli sözlərin təsiri ilə köz-ər-mək, yaş-ar-maq sözlərini özü müstəqil işlədir.

Müəllif bu fikrin əsasında belə bir prinsip irəli sürür: təlimdə “dil həssaslığı”na arxalanmaq, qrammatikaya mərkəzi yer vermək lazımdır.

Üçüncü qanunauyğunluq –Uşaq fonetik, qrammatik və leksik vahidlərlə birlikdə emosionallığı, ifadəliliyi də öyrənir. Bu qanun tələb edir ki, təlimdə dilin ifadəliliyinə diqqət yetirilsin.

Dördüncü qanunauyğunluq –Yazılı nitq şifahi nitqin hərflərlə ifadəsidir. Bu qanun təlimdə yazılı və şifahi nitqi müqayisəli öyrətmək prinsipini irəli sürür.

Beşinci qanunauyğunluq –Dili mənimsətmək fikrinin maddi qabığı mənimsəmək deməkdir. Bu qanun təlimdə fikrin maddi qabığına diqqət yetirmək, yəni fikrin ifadə forması üzərində iş aparmaq prinsipini irəli sürür.

Altıncı qanunauyğunluq –Dili mənimsəmək danışıq aparatının fiziki məşqini, hərəkət üzvlərinin fəaliyyətini tələb edir. Bu qanun təlimdə danışıq orqanları və əlin məşqi üzrə xüsusi iş aparmaq prinsipini irəli sürür.

Yeddinci qanunauyğunluq –Uşaqda dili mənimsəməyə aid müəyyən zəmin yaradıldıqdan sonra tədricən materialın həcmi artırılmalı, məzmunu zənginləşdirilməlidir. Bu qanun təlimdə sürəti tədricən artırmaq prinsipini irəli sürür.

Beləliklə, aydın olur ki, L.P.Fedorenkonun müəyyənləşdirdiyi qanunların çoxu nöqsanlıdır və dəqiqləşdirilməlidir.

Yuxarıda qeyd etdiyim ki, bu sahədə ikinci fikir söyləyən rus alimi N.S.Rojdestvenskidir. Alimin irəli sürdüyü üç qanuna nəzər salmaq:

1. Nitqin formasını (dili) onun məzmununu (fikir) yaradır. Dildə mənasız heç bir şey yoxdur. Ona görə də dili öyrədərkən hər bir formanın ifadə etdiyi mənanı uşağa başa salmaq lazımdır.

2. Nitqin yazılı və şifahi növləri bir-biri ilə əlaqədardır. Ona görə də təlimdə buna əsaslanmaq lazımdır.

3. Dilin müxtəlif cəhətlərini diferensiasiya etməklə kifayətlənmək olmaz, nəticə etibarilə birləşdirmək, sistemə salmaq lazımdır.

Prof. B.Əhmədov isə hər iki rus aliminin müəyyənləşdirdiyi on qanunu qruplaşdıraraq üç qanunun olması qərarına gəlmişdir. Bir növ, bu üç qanun seçmə, qruplaşdırma yolu ilə yaradılmışdır. B.Əhmədovun müəyyənləşdirdiyi üç qanun aşağıdakılardır:

1. Ana dilini t f kk rl  dilin vəhdəti v  mübarizəsi zəminində mənimsətmək qanunu (Fedorenkonun üçüncü və beşinci qanunu bura daxildir).

2. Dilin normalarının nitq praktikası zəminində mənimsədilməsi qanunu (Fedorenkonun ikinci və yeddinci qanunları bura daxildir).

3. Dilin təlimdə diferensiasiya edilmiş bütün komponentlərinin sistem halında birləşdirilməsi qanunu (Fedorenkonun birinci və dördüncü qanunları bura daxildir). [5,38]

Birinci qanunu  erh etmək  c n aşağıdakı məsələlər üzrə dayanmaq lazım gəlir:

a) Dil təlimində nə zaman təfəkkür (məzmun) və nə zaman forma (dil)  st nl k təşkil edir?

b) Qrammatik və məntiqi kateqoriyalar arasındakı başlıca münasibətlər nədən ibarətdir; nə zaman dili mənimsətmək  c n məntiqə v  nə zaman məntiqi mənimsətmək  c n dilə əsaslanmaq lazımdır?

c) Emosionallıq nədir və onun əsasında n  durur?

T f kk rl  dil arasındakı daxili əlaqə, dialektik vəhdət bu iki kateqoriyanın (təfəkkür və dil kateqoriyalarının)  mumi inkişaf istiqamətini müəyyən edən, həmişə təkrar olunan əlaqədir. Bu qanun dil təlimi  c n semantik-qrammatik prinsipi (məzmunla formanın vəhdəti) irəli sürür. Bu, o deməkdir ki, təfəkkürü inkişaf etdirmək  c n dilə, dili inkişaf etdirmək  c n təfəkkürü istinad etməliyik.

 nsan ancaq o vaxt yaxşı danışıb, yaxşı da yaza bilər ki, obyektiv aləmin müəyyən sahəsindən xəbərdar olsun, həmin sahəni dərk etmiş, başa düşmüş, mənimsəmiş olsun. Belə halda bilik  z n  uyğun forma yaradacaqdır. Bilik yoxdursa, forma, dil, danışıq və yazı prosesi də yoxdur. Deməli, insan  z fikrini ifadə edərkən həmin fikir əsas olur, insanın müvafiq forma seçməsi  c n baza rolunu oynayır. Lakin insan fikri ifadə etmək  c n əvvəlcə onu mənimsəməlidir. Fikri mənimsəmə prosesində, bir qayda olaraq forma, yəni dil üstünlük təşkil edir, məzmunu dərk etməkdə, başa düşməkdə a ar rolunu oynayır.

Məzmunun, fikrin üstünlük təşkil etdiyi prosesi şerti olaraq, birinci, həyatdan s z  (dilə), ikinci isə, s z d n həyata prinsipi adlandırır bilərik.  unki birinci halda həyat təcrübəsi, əldə etdiyimiz bilik əsasında müvafiq dil materialından istifadə ediriksə, ikinci halda, əksinə, müvafiq dil materialını analiz-sintez edərək onun vasitəsilə həyatı dərk edir, biliyə yiy l nirik. Deməli, öyrənmə prosesində dil,  yr ndiyimizi ifadəetm  prosesində isə fikir əsas amildir. İkinci qanunu  erh etmək  c n: a) nitq nədir, dil nədir? Bunların arasındakı münasibət nədən ibarətdir? b) dil nədir, dil haqqındakı elm nədir? Təlimdə bunlar arasındakı qarşılıqlı münasibət necə nəzərə alınmalıdır? –kimi məsələləri araşdırmaq lazımdır.

 c nc  qanunun həqiqətə n  dərəcədə uyğun gəldiyini müəyyənləşdirmək  c n aşağıdakı məsələləri  erh etməliyik: a) dilin komponentləri, bu komponentlərin təlimdə diferensiasiya edilməsi, eləcə də bunların arasındakı qarşılıqlı əlaqə, onların bir-birindən asılılığı, bir-biri  c n əsas olması; b) nitqin növləri və formaları, onların qarşılıqlı əlaqəsi; c) təbiət və cəmiyyət hadisələri arasındakı əlaqə və münasibətlər; d) məktəb fənləri arasında daxili əlaqə.

 d biyyat

1. Abdullayev A.S., Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası, Maarif, 1978, 280 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lügəti, Bakı, 1997, I cild, 451 s.
3. Balıyev H.B., Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası, Maarif, 1988, 285 s.
4. Əhmədov B. A., Azərbaycan dili təliminin qanunları, prinsipləri və metodları, Bakı, 2007, 119 s.

AYNURƏ B K ROVA

Odlar Yurdu Universiteti

VERBAL COMMUNICATION

Key words: *language, communication, signs and symbols, verbal communication*

 ifahi  nsiyy t

Məqalədə nitqdə ünsiyyət mövzusuna diqqət verilir. Dil, yalnız bir işarə sistemidir, v  insanlar onu ünsiyyət  c n istifadə edir.  ifahi nitq tez-tez rəmzləri v  nişanları daxil edir. Bütün dillər sonsuz sayda əhəmiyyətli mesajları linqvistik siqnallara ötürülməsi bacarığına malikdirlər. Dil, geniş miqyasda və ya zaman  r civ sində, v  ya h qiq t n yalnız t s vv r m z d  m vc d olan  eyl r haqqında,  nsiyy ti mümkün edir.

A ar s zl r: *dil, kommunikasiya, i ar  v  simvollar, verbal  laq *

Communication occurs when signals carry information-bearing messages between a source (or sender) and a destination (or receiver). Although all species communicate, human communication is notable for its precision and flexibility, a consequence of the uniquely human ability to use language. Language endows

human communication system with the properties of semanticity, generativity, and displacement, allowing people to formulate an unlimited number of meaningful novel messages that are not tied to the immediate present. At a fundamental level verbal messages convey meanings the speaker has encoded into the words of an utterance, but a listener who has understood the utterance has gone beyond the literal meaning of the words and grasped the particular sense in which the speaker intended them to be understood. In order to do so, communicators must make their coparticipants' perspectives part of the process of formulating and interpreting messages. Thus any communicative exchange is implicitly a joint or collective activity in which meaning emerges from the participants' collaborative efforts.

All communication systems, regardless of how simple or complicated they may be, operate on the same principle: Signals transmit messages from a source to a destination. The distended belly of the female stickleback signals the male to initiate an elaborate courtship routine that culminates in fertilization of her eggs. Upon returning to its hive, a foraging honeybee communicates the direction and distance of a source of nectar by engaging in an elaborate waggle-dance. Vervet monkeys (native to East Africa) have three distinctive vocal alarm calls that signal the presence of leopards, eagles and snakes, their three main Predators. Upon hearing one or another call, a Vervet will respond appropriately--climbing a tree in response to the leopard call, scanning the ground when the snake call is sounded. Each of these systems represents the species' adaptation to the exigencies of a particular ecological niche in which communication facilitates survival. Language can be thought of as a similar sort of adaptation. Communication systems use two kinds of signals: signs and symbols. Signs are signals that are causally related to the message they convey. We say that blushing means someone is embarrassed because we know that embarrassment is a cause of blushing. Symbols, on the other hand, are products of social conventions. Because of an implicit agreement among speakers of English, the sound pattern we recognize as the word dog denotes the familiar category of furry, four-legged creatures. There is no intrinsic reason that dog, rather than some other sound pattern, should convey that message, and in languages other than English of course very different sound patterns represent the concept DOG. Verbal communication often involves both signs and symbols. The tremulous voice that tells us a speaker is experiencing distress is a sign, i.e., a direct product of the distress it signals. But it is the symbolic content of verbal communication that accounts for its extraordinary effectiveness.

Language is only one of the symbol systems humans use to communicate. The "thumbs-up" gesture conveys the message of success, approval or hope; the wedding ring and the mourner's ribbon publicly proclaim the wearer's current status; a facial grimace in response to the question "How did you like the movie?" symbolically and effectively expresses the person's assessment. Notwithstanding the utility of such symbolic displays, language endows human communication with three properties, semanticity, generativity, and displacement, that collectively distinguish it from other sorts of symbolic displays and from the forms of communication observed in other species.

- **Semanticity:** In human communication, signals stand for things, which is to say that they have meaning. An overheated dog will pant to dissipate heat, and an astute observer may understand the panting to indicate that the dog is hot, but panting cannot be said to stand for overheatedness in the same way that the word "overheated" does.

- **Generativity (sometimes called Productivity):** All languages are capable of generating an infinite number of meaningful messages from a finite number of linguistic signals. Languages allow symbols to be combined and recombined in ways that yield novel meanings, and any competent language user will regularly produce and comprehend utterances that have never been uttered before, but are immediately comprehensible to all competent language users. Even so sophisticated a system as the Vervet's alarm calls is limited to a fixed set of messages, and lacks the ability to generate novel ones. For the Vervet, there is no way to signal the presence of predators other than eagles, leopards or snakes.

- **Displacement:** Language makes it possible to communicate about things that are remote in space or time, or indeed exist only in the imagination. Bertrand Russell once remarked that "No matter how eloquently a dog may bark, he cannot tell you that his father was poor but honest." Although the observation is self-evident, even banal, it points to a fundamental difference in the expressive capacities of language and other communication modalities. Vervet can signal the presence of a predatory eagle, but even the most articulate Vervet cannot refer to the eagle that attacked a week ago; their communication is limited to what is immediate present. Perhaps more than any other feature, it is the capacity of language to convey displaced messages that distinguishes it from other communication modalities. The ability of language to generate an unlimited number of meaningful novel messages that are not bound to the here and now, combined with the cognitive capacity to exploit these properties, allows human communication to be extraordinarily effective and versatile. Precisely how is language used to convey information? There are many characterizations of

the ways language functions as a medium for communication, but the major ways are captured by four models or paradigms (Krauss & Fussell, 1996). Each paradigm focuses on a different dimension of language use, and might be thought of as a necessary but incomplete description of the process. The four paradigms are: the Encoding-Decoding paradigm, the Intentionalist paradigm, the Perspective-Taking paradigm, and the Dialogic paradigm. Language often is described as a code that uses words, phrases and sentences to convey meanings. A code is a system that maps a set of signals onto a set of significates or meanings, and in the simplest kind of code, the mapping is one-to-one: for every signal there is one and only one meaning; for every meaning, there is one and only one signal.

Although language must have evolved in the setting of face-to-face communication, human inventiveness has long sought ways to transcend the limitations of time and space that physical copresence imposes. The most important technological development in this quest was the invention of wordsyllabic systems of writing, probably in Mesopotamia around 4000 years ago. Phonographic representational systems made it possible to transform the ephemera of speech into a tangible record that exists independent of the person who generated it -- a development with profound consequences at both the individual and the societal level (Goody, 1977).

Writing systems, combined with more recently invented technologies for recording, transmitting and reproducing signals, make it possible to transmit a dizzying variety of materials (data, text, graphics, facsimile, to name only a few) over virtually limitless distances. Surely the enhanced communicative capacities that such technologies make possible have wide-ranging potential consequences for the way human life is constituted. A species' survival depends critically upon its ability to communicate effectively, and the quality of its social life is determined in large measure by how and what it can communicate.

Human social life as it is presently constituted is predicated upon an extraordinary level of communicative virtuosity-- a level of virtuosity that the uniquely human ability to use language. Absent this, our lives would be quite different.

List of literature

1. Brown, R. (1965). Social psychology. New York: The Free Press.
2. Clark, H. H. (1996). Using language. Cambridge: Cambridge University Press.
3. Clark, H. H., & Brennan, S. E. (1991). Grounding in communication. In L. B. Resnick, J. M. Levine, & S. D. Teasley (Eds.), Perspectives on socially shared cognition. Washington, DC: APA.
4. Fussell, S. R., & Krauss, R. M. (1991). Accuracy and bias in estimates of others' knowledge. Euro. J. Soc. Psychol. 21: 445-454.
5. Goody, J. (1977). The Domestication of the Savage Mind. Cambridge University Press.
6. Hauser, M. D. (1996). The evolution of communication. Cambridge, MA: The MIT Press.

AYNURƏ MANAFOVA

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

XALQLARIN MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI ƏLAQƏLƏRİNDƏ EKSTRALİNQVİSTİK AMİLLƏRİN ROLU

Açar sözlər: *sosial-kulturoloji amillər, mədəniyyət, ədəbiyyət, incəsənət*

The Social and Cultural Factors that Influence the Enrichment of English and Azerbaijani Languages

The goal of the article is to consider the effect of social and cultural factors on the enrichment of English and Azerbaijani Languages. My argument is based on the assumption that communication is a form of social interaction and thus the role of social factors on language and the usage can and should not be ignored. In other words, the interpretation of meaning in all communication is dependent on context, which includes social and cultural factors. To illustrate this position, examples are presented including a discussion of cross-cultural research on value system, as well as research on thanking, requesting and greeting behavior in Azerbaijani and English.

Key words: *social-cultural factors, culture, literature, art*

Respublikamız müstəqillik əldə etdikdən sonra daha da inkişaf etmişdir. Hazırda müxtəlif dünya dövlətlərilə hərtərəfli əlaqələr qurulmağa başlanıb. Mədəniyyət sahəsində də illərdən bəri formalaşmış əlaqələr daha da inkişaf etdirilir və genişləndirilir. Milli mədəniyyətimiz qlobal mədəni sferaya inteqrasiya

etməklə yanaşı müasir dünyada formalaşmış müxtəlif mədəniyyət nümunələri, ədəbiyyat və incəsənət işləri də Azərbaycanda tanınır, milli mədəni prosesin inkişafına müsbət təsir göstərir.

Mədəniyyət nədir sualına indiyə kimi müxtəlif şəkildə izahlar verilmişdir. Bu sahədə ilk addımlar – Adolf Bastian (alman), edvard Teylor (ingilis), Frans Boas (amerikalı) və s. kimi bir neçə antropoloq tərəfindən hələ XIX əsrdə atılmışdır. Məsələn, E.Teylor (1897-ci ildə) “mədəniyyət” anlayışını birbaşa insan fəaliyyəti ilə əlaqələndirərək belə bir tərif verirdi: “Mədəniyyət və ya sivilizasiya, geniş-etnoqrafik mənada götürüldükdə, bilik, inam, incəsənət, mənəviyyat, qanun, adət-ənənə və vərdişlərindən ibarət bir tamlıqdır”.

Mədəniyyətlərarası əlaqələr - Müasir dövrümüzdə, “mədəniyyət” anlayışının müxtəlif mənbələrdə açıqlanmasını görmək olar. Məsələn, Wikipedia internet ensiklopediyası “mədəniyyət” sözünün əsasən 3 mənada işləndiyini qeyd edir:

- təsviri incəsənət və humanitar elmlər sahəsində əlaə zövq;
- simvolik fikir və sosial tədqiqatların həcmindən asılı olan bilik, inam və davranışın birləşmiş modeli;

- hər hansı təşkilatı və ya qrupu xarakterizə edən rəy, dəyər, məqsəd və təcrübələrin toplusu.

“Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti” də bu sözü 3 mənada şərh edir:

1. İnsan cəmiyyətinin istehsal sahəsində ictimai və mənəvi həyatda əldə etdiyi nailiyyətlərin məcmusu.
2. Hər hansı bir xalqın və ya sinfin müəyyən dövrdə əldə etdiyi belə nailiyyətlərin səviyyəsi; təsərrüfat və ya zehni fəaliyyətin hər hansı birisinin inkişaf səviyyəsi;
3. Savadlılıq, elmlilik, biliklilik; cəmiyyətdə özünü apara bilmə, tərbiyəlilik; mədəni adamın tələblərinə uyğun olan həyat şəraitinin məcmusu.

Mədəniyyət dəyişən, təkmilləşən tarixi kateqoriyadır. Buna görə mədəniyyət də başqa ictimai hadisələr kimi inkişaf edir, şaxələnir, yeni-yeni keyfiyyətlər qazanır. Mədəniyyətin inkişafı üçün insan fəaliyyəti əsas vasitədir.

Bəşəri mədəniyyət insanın fiziki və zehni, xarici və daxili fəaliyyətinin nəticəsində tərəqqi edir. Hər yeni nəslin fiziki və zehni nailiyyətləri mədəniyyətin inkişafı üçün mənbədir. Bu nailiyyətlər keçmiş nəslin təcrübəsi əsasında, ona istinad olunaraq əldə edilir.

Yəni, hər bir insan dünyaya göz açdığı gündən etibarən doğulduğu yerin, etnik tərkibin və aid olduğu sosial sistemin mədəniyyətinin təsirinə məruz qalır, bu təsir altında böyüyüb inkişaf edir, həmin cəmiyyətin tərkib hissəsini təşkil edir.

Dilçilik sahəsində mədəniyyət və dil arasında əlaqələr əsasən XX əsrdən başlayaraq tədqiq edilməyə başlanıb. Məsələyə tam aydınlıq gətirmək üçün 3 əsas sualı cavablandırmağa çalışaq:

- 1) Dil mədəniyyətin tərkib hissəsi hesab edilə bilərmi?
- 2) Bəs mədəniyyət necə, dilin tərkib hissəsidirmi?
- 3) Əgər mədəniyyət və dil bir-birinin tərkib elementini təşkil edirsə, onlar arasında nə kimi əlaqələr var? Biri digərinə təsir edirmi?

Birinci sual belə bir cavabla izah olunur ki, dil özü yalnız insan müəyyən qədər özünü dərk edəndən sonra yarana bilər. Dil işarələr sistemidir, bu isə birbaşa mədəniyyətin predmetidir. Bu işarələr sistemini yalnız mədəni baxımdan inkişaf etmiş insan dərk edib tətbiq edə bilər. Buradan da belə nəticə çıxarmaq olar ki, dil birbaşa olaraq mədəniyyətin tərkib hissəsi deyil, burada insan faktoru var. Yəni dil yalnız insan vasitəsilə mədəniyyətin tərkib hissəsinə çevrilir, insan inkişaf etdikcə mədəniyyət də, dil də nəsillərdən-nəsillərə ötürülür.

İkinci suala aydınlıq gətirən cavab ondan ibarətdir ki, mədəniyyət haqqında dilçilərin qəbul etdiyi əsas fikir onun tam şəkildə dildə əks olunmasıdır. Heç də təəccüblü deyil ki, tədqiqatçıların əksəriyyəti dili hətta mədəniyyətin güzgüsü adlandırırlar. “Dünyanın mədəniyyət xəritəsi özünəməxsus olub, müxtəlif xalqlarda fərqlənir. Buna bir neçə amil təsir edir: coğrafiya, iqlim, tarix, sosial vəziyyət, adət-ənənələr, həyat tərzı və s. Dil bütün bunları özündə əks etdirir”. Dünya xalqlarının hər birinin özünəməxsus mədəniyyəti olsa da, bu mədəniyyət milli çərçivə ilə məhdudlaşmır, mədəniyyətlər bir-birinə təsir edir. Bu proses tarixi proseslərin, beynəlxalq əlaqələrin təsiri altında baş verir. Bütün bunlar isə mütləq hər bir xalqın dilində öz əksini tapır.

Üçüncü sual dil və mədəniyyət arasında əlaqələri araşdırmaqda kömək edir. Yuxarıda qeyd edilənlərdən belə bir nəticə əldə etmək olar ki, dil və mədəniyyət bir-birilə qarşılıqlı asılılıq vəziyyətindədir. Dil mədəniyyətin, mədəniyyət isə öz növbəsində dilin inkişafına imkan və şərait yaradır. Dünya ədəbi dillərinin meydana gəlməsi, formalaşması, inkişaf edib zənginləşməsi mədəniyyətlə sıx bağlıdır. Millətin əsas əlamətlərindən olan dil, o dildə danışan xalqın milli mədəniyyətini ifadə edir.

XIX əsr alman dilçisi Vilhelm Humbolt qeyd edirdi: “Nəsillər bir-birini əvəz edir, amma dil qalır, hər nəsil dili ondan əvvəlkilərin qoyduğu formada gəlib görünür, amma dil həmin nəsildən daha güclü və qüdrətli olur. Nəsillərdən heç biri dilin tam dərinliyinə varmır və onu gələcək nəsillərə ötürür.

Dilin xarakteri, özünəməxsusluğu isə yalnız bir neçə nəsil dəyişdikdən sonra bilinir, amma dil bütün bu nəsilləri bir-birinə bağlayır, onlar da öz növbəsində özlərini məhz dildə biruzə verirlər... çünki dil millətin özünü əks etdirir və onu təmsil edir". Həmçinin hər bir dil ayrılıqda öz istifadəçilərinin məxsusi cəhətlərinin daşıyıcısı olsa da, digər dünya dillərilə daim kontaktdadır. Dillər arasında əlaqələrin olması dillərin inkişafında başlıca amillərdən biridir.

Hər bir dil özündə dünya tarixinin bir hissəsini yaşadır, əvvəlki dövrləri araşdırmaqda əvəzolunmaz rol oynayır və ən əsası, ondan istifadə edən xalqların, tayfaların tarixini, mədəniyyətini, inkişafını özündə əks etdirir. Məhz buna görə, dil – mədəniyyətin güzgüsüdür. "Yer üzündə dünya xalqları bir-birilə çoxcəhətli əlaqələrə malik olduğuna görə onların dilləri də qarşılıqlı şəkildə bir-birinə təsir göstərir və bir-birini zənginləşdirir.

Dilin lüğət tərkibinin inkişafı prosesi xalqın tarixi inkişafı ilə vəhdət təşkil edir". Dilçilərin əksəriyyəti dünyada kontaktlaşmayan dilin olmadığı fikrindədir. Görkəmli rus dilçisi Boduen de Kurtene öz məqaləsində bu məsələyə toxunaraq qeyd edirdi ki, "Dillərin bir-birinə qaynayıb-qarışması məsələsinə baxsaq, razılaşmalı olacağıq ki, saf və digər dillərə qarışmayan dil yoxdur və ola da bilməz". Dillərin bu şəkildə kontaktlaşmasının əsas səbəbi kimi mədəniyyətlərarası əlaqəni və digər mədəniyyətli onlarla ünsiyyətə olan tələbatı göstərmək olar. E.Sepir bununla bağlı yazırdı: "Ünsiyyətə olan tələbat, hər hansı bir dildə danışanların qonşu və ya mədəniyyət baxımından dominant dillər ilə vasitəsiz və ya vasitəli kontaktına səbəb olur...İzolyasiya edilmiş hər hansı bir dil və ya dialekt göstərmək çətin olardı".

Buna əsasən müxtəlif mədəniyyətlərə aid materialların tərcüməsi də təsir edir. Mədəniyyətlərarası əlaqələrin yaranmasında tərcümələr mühüm rol oynayır. Əgər əvvəlki dövrlərdə fars və ərəb dillərindən tərcümələr Şərq dilləri və mədəniyyəti ilə əlaqələrimizi sıxlaşdırmış və nəticədə dillərin zənginləşməsinə səbəb olmuşdusa, XIX əsrdən başlayaraq bölgədə rus dilinin aparıcı rol oynaması ilə əlaqədar rus dilindən edilən tərcümələr artmışdır.

Müxtəlif sənədlər, həmçinin rus klassiklərinin əsərləri dilimizə tərcümə edilməklə həm dilin lüğət tərkibini zənginləşdirmiş, həm də müxtəlif üslubları inkişaf etdirərək cümlə quruluşlarında yeniliklərə səbəb olmuşdur.

Dünyanın ən qədim xalqlarından biri olan Azərbaycanlılar çox qədim mədəniyyətə malikdir. Azərbaycan mədəniyyət və incəsənətindən olan nümunələr ABŞ, Britaniya, Fransa, İran, İtaliya, Misir, Türkiyə və s. kimi dünyanın bir çox ölkələrində muzeylərdə qorunub saxlanılır. Mədəniyyət incilərinin belə rəngarəng olmasına isə təbii ki, Azərbaycan xalqının yüksək zövqə malik olması, yaşayış tərzini və inkişaf tarixi təsir göstərmişdir.

Arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan nümunələr bir daha sübut edir ki, Azərbaycan xalqı qədim dövrlərdən bəri müxtəlif sahələrini nəzərdən keçirsək görərik ki, hər bir sahə özünəməxsus gözəlliyi, orijinallığı və milliliyi ilə fərqlənir. Bu, dövrümüzə qədər gəlib çatmış nümunələrdə hərtərəfli öz əksini tapmışdır. Misal olaraq, qədimi xalqalar, ziynət əşyaları, gündəlik istifadə qabları, alətlər, heykəllər, şəkillər, ədəbiyyat və musiqi nümunələrini və s. göstərmək olar. Nəsillərdən-nəsillərə ötürülən *musiqimiz* çox qədim tarixə malik olmaqla yanaşı, ürəkləri fəth etmə xüsusiyyəti ilə də yalnız xalqımızın deyil, bütün dünya xalqlarının zövqünü oxşamışdır.

Heç də əbəs yerə deyil ki, muğamlarımız və aşıq sənəti BMT təşkilatı olan UNESCO tərəfindən dünya mədəniyyəti irsinə daxil edilmişdir. Azərbaycan musiqisi təkcə muğamlarla məhdudlaşmasa da (burada xalq mahnıları, aşıq sənəti, rəqslər, bəstəkar musiqilərini və s. yaddan çıxarmaq olmaz) onlar Azərbaycan mədəniyyətini dünyaya tanıdan fəxrimizdir.

Həmçinin *arxitektura* sahəsində dövrümüzə qədər gəlib çatmış, öz əzəməti ilə insanları heyran edən tarixi abidələrimiz var. Qədim insanların həyat tərzini təsvir edən – 500 illik yaşı olan Qobustan qaya rəsmləri, eləcə də paytaxtımız Bakının simvolu sayılan Qız qalası, İçəri şəhər, Şirvanşahlar sarayı, Memar Əcəminin müəllifi olduğu Möminə xatun türbəsi, şimali və cənubi Azərbaycanı birləşdirən Xudafərin körpüsü və s. milli arxitekturanın parlaq nümunələri hesab edilir.

Eynilə *ədəbiyyat* sahəsində olan inciləri göstərmək olar. Nizami Gəncəvi, M.Füzuli, İ.Nəsimi, M.P.Vaqif, M.F. Axundov, C.Məmmədquluzadə, S.Vurğun, İ.Əfəndiyev, B.Vahabzadə və s. kimi dahilərin ədəbiyyatımıza verdiyi töhfələr əvəzolunmaz dəyərə malikdir.

Bu kimi nümunələri rəssamlıq, kino, teatr və s. mədəniyyət sahələrində də qeyd etmək olar. Bütün bunlar xalq yaradıcılığının parlaq inciləridir.

Ədəbiyyat

1. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə, Bakı: Maarif, 1979.
2. Pennycook A. The cultural Politics of English as an International Language. Harlow, Essex, UK: Longman Group Ltd, 1994.

XARİCİ DİL ÜNSİYYƏTİNİN TƏDRİSİNİN LİŇQVİSTİK ƏSASLARI

Açar sözlər: *söz, passiv, aktiv, şifahi, yazılı, nitq, şərt, işarə, dialoq*

According to the characteristic and its usage in the speech, each aspects of the language is divided into active and passive fund. Limit between active and passive fond is changeable. The Difference between active and passive fund is purely psycholinguistics objective laws, it means ,words of active fund are always used in oral speech more precisely in dialogue, but passive ones are in written speech.

Key words: *word, passive, active, oral, orally, written, speech, condition, sign, dialogue*

Lingvistika dedikdə ilk növbədə dilin 3 aspekti- fonetika, leksika və qrammatika yada düşür. Dilin hər bir aspektinin xüsusiyyətrindən və nitqdə işləməsindən asılı olaraq iki hissəyə aktiv və passiv ehtiyata ayrılır. Aktiv ehtiyat aktiv dil ehtiyatına, münasib olaraq passiv ehtiyat isə passiv dil ehtiyatına daxildir. Aktiv və passiv ehtiyata hər bir dildə danışan xalqın sosial qruplarının və müəyyən yazıcıların dilində ayırmaq olar.

Aktiv ehtiyata fikrinizi ifadə etmək üçün istifadə etdiyimiz, yiyələndiyimiz sözlər daxildir. Aktiv ehtiyata daxil olan sözlər fikrin ifadəsi olmaqla yanaşı, həm də dinləyəndə cavab fikrini oyadır.

Passiv ehtiyat fondu aktivdən daha genişdir. Passiv fonda daxil olan sözlər elə sözlərdir ki, onları yalnız oxuyan və yazan zaman işlədirsən, onların mənasını hər hansı bir kontekstdən anlamaq mümkündür.

Deməli, aktiv fonda daxil olan sözlər fikrin ifadəsində istifadə olunmaqla mənanın formaya çevrilməsində rol oynayır. Onlar çox vaxt dildə reallaşandır, bütün dil orqanları tərəfindən istifadə olunur və danışq dilinin formalaşmasında iştirak edir. Avtikdən fərqli olaraq passiv fonda daxil olan sözlər isə aktivlə üst-üstə düşmür və şifahi nitqdə istifadə olunmur. Bu ifadəbr dili mənimsəyənə mətn, mühazirə və şərhləri oxuyan zaman anlaşılındır.

Aktiv və passiv ehtiyatın bir-birindən fərqli cəhətləri o demək deyil ki, dil qarşılıqsız olaraq aktiv və passiv deyə iki yerə bölünür, əksinə dildə elə sözlər vardır ki, misal olaraq qrammatik vasitələr həm şifahi nitqdə, həm də mətni oxuyan zaman da rast gəlinir, yəni həm reseptiv, həm də produktiv nitq fəaliyyəti zamanı istifadə edilir.

Aktiv və passiv fond arasındakı sərhəd dəyişkəndir, dil öyrənənlərdə söz ehtiyatı artdıqca sözlər passivdən aktiv ehtiyata keçir və danışq dilində istifadə olunnur. Ana dilində inkişaf etmiş dil hissiyətına görə passiv ehtiyatın sözləri asanlıqla aktivə keçə bilir. Xarici dili öyrənən zaman isə passiv və aktiv ehtiyat arasındakı fərq daha çox nəzərə çarpır və bu fərqi də aradan qaldırılması heç vaxt öz-özünə baş vermir, bunun üçün çox vaxt tələb olunur.

Aktiv və passiv ehtiyat arasındakı fərq sırf obyektiv psixolinqvistik qanunauyğuluqdur. Belə məlum olur ki, aktiv ehtiyata daxil olan sözlər şifahi nitqdə, daha dəqiq desək dialoq formasında, passiv isə yazılı nitqdə istifadə olunur. Bu mənada şifahi və yazılı nitqin nə olduğunu aydınlaşdırmaq yerinə düşərdi.

Əvvəlki illərin metodikasında şifahi və yazılı nitqi belə fərqləndirirdilər ki, əgər ünsiyyət prosesinin yaranmasında akustik kanal iştirak edirsə və nitq danışq səsləri ilə həyata keçirsə, bu- şifahi nitqdir, yox əgər ünsiyyət vizual kanalın köməyi ilə həyata keçirsə və nitq qrafikada cəmlənişə bu zaman bu-yazılı nitqdir.

Bu klassifikasiyanın yanlış olduğu bəllidir və bundan belə nəticə çıxır ki, dialoq - şifahi nitqdir və əgər həmin dialoq yazılı formadaırsa deməli bu artıq yazılı nitqdir. Ancaq formasına görə şifahi nitq heç də yazılıdan üstün deyil, çünki, deyilən hər bir şey yazılı bildiyi kimi, yazılan hər bir şey də ucadan oxuna bilir.

Yazılı bir mətn ucadan oxunan halda dilin heç bir komponenti dəyişmir, leksika, qrammatika və üslubi xüsusiyyətlər olduğu kimi qalır. Ucadan oxunan zaman dilin akustik kanalı istifadə olunsa belə bunu şifahi nitq adlandırmaq olmaz. Şifahi və yazılı nitq ilk növbədə üslubuna görə fərqlənir. Nitqin müxtəlif üslubları (nitq formaları) müxtəlif məqsədlər və müxtəlif ünsiyyət şəraitinə uyğunlaşır.

Şifahi nitq təkcə akustik kanalın işlənməsi ilə deyil eləcə də xüsusi ünsiyyət üslubunun və leksika, qrammatik və fonetik dil aspektlərinin işlənməsi ilə xarakterizə olunur ki, bunu da şifahi nitq üslubu adlandırmaq olar. Şifahi nitq təbiətinə görə dialojidir. Şifahi nitq zamanı fiziki olaraq ən azı iki adamın iştirakı mütləqdir. Bu da şifahi nitqin situativliyindən xəbər verir. Şifahi nitq zamanı dil elementlərinin sayı mümkün qədər azalır və onları intonasiya, mimika, jestlər əvəz edir. Şifahi nitqə sadə söz birləşmələri, sadə sintaktik konstruksiyalar xarakterikdir. Ellipsiyalı cümlələr, nida cümlələri, mənanı qüvvətləndirən sözlərə də şifahi nitq zamanı daha çox yer verilir.

Şifahi nitq əhalinin bütün təbəqələri tərəfindən istənilən məqsəd və şəraitdə ünsiyyətə xidmət etdiyi üçün onu danışq dili də adlandırmaq olar.

Yazılı nitq təbiətinə görə monolojidir. Yazılı nitqdə situativlik şifahiyyə nisbətən aşağıdır. Yazılı nitq zamanı mürəkkəb cümlə və sintaktik konstruksiyalardan istifadə mümkün olur. Yazılı nitq xüsusi publisistik dilə malikdir. Nə qədər məişət məqsədləri və şəraitindən asılı olsa da yazılı nitq daha çox kitab dili kimi xarakterizə olunur.

Təbii ki, danışq dili nümunələri də hekayə tərkibində dialoq şəklində yazılı formada ifadə oluna bilər, lakin bu zaman istifadə olunan dırnaq işarələri, defis və s. bunun şifahi dilə aid olduğunu açıq şəkildə vurğulamış olur. Şifahi və yazılı nitq arasındakı fərqlər o qədər böyükdür ki, metodikada bunları nəzərə almamaq mümkünsüzdür. Bu fərqlər tədrisin məqsədinə və nitq formalarına əsasən dil materialının seçilməsinə təsir edir.

Nitq əməliyyatlarındakı fərqlər şifahi nitqin və oxunun tədrisi zamanı da fərqli metod və priyomlardan istifadəni tələb edir. Şifahi nitqdə müəyyən bir sözün lıansı nitq hissəsinə aid olmasını vurğunun müəyyən etməsi nəzərə alınmalı bir məsələdir. (məsələn, 'present- hədiyyə isim, pre'sent- təqdim etmək fel, 'subject-fənni isim, subject- tabe etdirmək fel və s.).

Vurğunun köməyi ilə cümlədə rəsmi sözün adi xidməti sözlərdən fərqləndirmək mümkün olur (məsələn, 'Let him 'go 'there- İcazə verin o ora getsin; Let him 'go 'there- Qoy o ora getsin; We 'can 'fish- Biz balıqı konservləşdiririk, We can 'fish in the 'lake- Biz göldə balıq tuta bilərik və s.). Vurğunun yerinə görə mürəkkəb sözü təyinli sözdən seçmək mümkündür (məsələn, a 'sleeping bag- çanta yataq; a 'sleeping 'boy-yatan oğlan və s.) Məlumdur ki, bu işarələr oxu zamanı nəzərə çarpmaya da bilər.

Yazılı nitqin də özünə məxsus göstəriciləri vardır ki, hansiki danışq zamanı reallaşmır. (məsələn, [brAdəz pıktjəz] ifadəsinin mənasını qrafiki formasını görmədən başa düşmək çətindir. Qrafiki formanı görmək kifayət edir ki, məna anlaşılın (məsələn, brother's pictures- qardaşın şəkilləri, brothers' pictures- qardaşların şəkilləri). Yazılı nitqdə nəzərə çarpan vacib işarələrdən biri də sözlər arasındakı məsafədir ki, ona görə də məna dəyişir (məsələn, twenty three-cent stamps-iyirmi dənə üç sentlik marka, twenty-three cent stamps- iyirmi üç bir sentlik marka).

Aydın ki, şifahi nitq zamanı bu şərtlərdən heç biri o qədər də özünü doğrultmur. Danışq və oxuda seçilmiş material üst-üstə düşsə bu zaman tədrisdə uğur yalnız yazılı və şifahi dil formalarına fərqli yanaşma sayəsində mümkün ola bilər.

Xarici dilin ünsiyyətinin tədrisi zamanı tələbələrdə danışma bacarığının formalaşması ən vacib şərtlərdən biridir. Burada əsas məqsədlərdən biri və ən başlıcası tələbənin xarici dildə istənilən mövzuda sərbəst fikir mübadiləsi edə bilməsidir. Şifahi nitqin linqvistik xüsusiyyətlərindən danışarkən onun formalarından da danışmaq lazım gəlir. Nitqin 3 formada həyata keçirilir: şifahi dialoq, şifahi monoloq və yazılı monoloq.

Şifahi nitq yazılıya nisbətən daha dəyişkəndir. Şifahi nitq lüğət və qrammatik nöqtəyi nəzərindən bəzi xüsusiyyətlər istisna olmaqla demək olar ki, sərbəstdir. Məişət dilini məktəb və dil universitetlərində tədris etmək mümkün deyil ona görə də məktəblərdə standart ingilis dili tədris olunur. Tədris müəssisələrində tədris olunan şifahi dil yazılı dilin monolojiformasına yaxın olan ədəbi formadır. Şifahi nitqin bəzi xüsusiyyətlərindən dil öyrənənlərin xəbərdar olması vacibdir, əsk halda dinləyən zaman heç nə başa düşülməyəcək. Dialoqi nitq situativ olduğundan kommunikanter arasına anlama prosesi burda vacib rol oynayır, bir kommunikanter informasiyanı çatdıran zaman o biri mütləq dinləməli və başa düşməlidir ki, əks əlaqə yaransın ki, ünsiyyət baş tutsun. Buna görə də dil öyrənənlərdə dinləmə bacarığının inkişaf etdirilməsi əsas məqsədlərdən biri olmalıdır. Müasir dövrdə orta məktəblərimizdə şagirdlərin dinləmə qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsinə çox az yer ayrılır. Halbuki bu şagirdlərin şifahi nitqinin inkişaf etdirilməsi üçün çox vacibdir. Şagirdlər sinifdə öz müəllimlərinin danışığından başqa demək olar ki, heç kimin nitqini eşitmirlər. Təbii ki, şagirdlər dərstdə disk, kasset və s. vasitələrlə doğma dil daşıyıcılarının nitqini dinləmək şansına malik olsaydılar daha yaxşı olardı. Lakin, bizim məktəb dərslərimizin heç biri belə əlavə vəsaitlə təchiz edilməyib.

Şifahi nitqin əsas formalarından biri dialoqdur ki, dialoqun baş tutması üçün əz azı iki nəfərin olması vacib şərtidir. Dialoq kommunikativ istiqamətli replikadan ibarət olan ünsiyyət formasıdır. Dialoqun aşağıdakı xüsusiyyətləri vardır:

1. Cavabda yarımcıq cümlələrin işlənməsi. Bu heç də o demək deyilki, tələbələrə tam cümlə öyrədilməməlidir, sadəcə onlar bundan xəbərdar olmalıdır.

- What is your name?
- Nick.
- How old are you?
- 16
- Where are you from?
- England.

2. Qısaldılmış inkar hissəciklərin işlənməsi: don't, isn't, haven't, won't, can't, wouldn't və s.
3. Abreviasiyaların işlənməsi: lab (laboratory), PE (physical education), math (mathematics) və s.
4. Danışiq ifadələrinin işlənməsi: well, oh, of course, you know və s.

Bundan əlavə danışiq ifadələri (you see, you mean, as for me, I believe so, I hope so, to tell the truth və s.) söhbəti başlamaq, söhbətə qoşulmaq, təsdiqləmək, şərh vermək və s. üçün əhəmiyyətlidir.

Dialoqun bir neçə növü vardır:

- Sual-cavab
- Sual-sual
- Hökm-hökm
- Hökm-sual

Demyanenko dialoqun aşağıdakı kimi klassifikasiya edir: sorğu-sual, söhbət, disput. Sorğu- sualda sual və cavabdan ibarətdir. Söhbət əsnasında sual və cavab verənin yeri dəyişə bilər. Söhbət dialoq növü əsasən replika və hekayətdən ibarət olur, disput isə eyni sual ətrafında doğan müzakirədən müxtəlif fikirlərə malik olan çoxsaylı iştirakçısı olan dialoq növüdür. Şifahi dialoq ünsiyyətin ilkin forması hesab edilir. Dialoji nitqə malik olmaq avtomatizasiyanın səviyyəsini artırır və bu da öz növbəsində söhbətin təbiiyini təmin edir. Dialoji nitqə malik olmanın çətinliklərindən biri fikir mübadiləsi prosesində lingvistik strukturdan xəbərdar olmamaq və hazırlıqsız nitqdır ki, bu da daha çox təcrübə tələb edir.

Şifahi dialoqla şifahi monoloq tərs mütənəsbidir. Dialoqdakı ünsiyyət tərəfləri arasındakı qeyri-nitqi informasiya monoloqda nisbətən az istifadə olunur. Monoloqda əşya göstərilir yalnız adı çəkilməklə kifayətlənir. Şifahi monoloq hazırlıqlı nitq hesab olunur, burada əvvəlcədən fikirlər planlı şəkildə proqramlaşdırılır. Monoloq nitq bir nəfər tərəfindən öz və başqa bir adamın fikirlərinin ardıcıl, məntiqi şəkildə hekayə edilməsidir. Auditoriya qarşısında çıxış edən zaman üzündən oxumağa yol verilmədiyinə görə nitq söyləyənin fikirləri və nitq ifadəsi dinləyicilər qarşısında reallaşmalıdır. Monoloji nitq zamanı dialoji nitqdəki kimi çox sürətli və monoton nitq, eləcə də qeyri-nitq vasitələri olan jest, mimika, tonun tez-tez dəyişməsi, natiqin yerini dəyişməsi kimi ünsürlər dinləyicilərdə mənanı tutmaqda çətinlik yaradır. Monoloji nitq zamanı yarımçıq, tamamlanmamış cümlələr özünü doğrultmur. Burada çətinlik törədən əsas səbəblərdən biri də məntiqi vurğudur ki, onun yerinin dəyişməsi məna dəyişməsinə gətirib çıxarır. Şifahi monoloqun hekayə, məruzə, mühazirə, çıxış kimi növləri var. Hekayə- danışanın başına gəlmişlərdən, eşitdiklərindən, oxuduqlarından və gördüklərindən hekayə etməsidir. Mühazirə- Biliyin çatdırılmasının formalarından biri olub dərslik və ya proqram materialının hekayətindən ibarətdir. Məruzə- müəyyən bir problem ətrafında faktlar və rəsmi məlumatlardan ibarət olan ictimai formalı bir monoloq növüdür. Çıxış- iclas vaxtı bir və ya bir neçə sual ətrafında olan qısa, fraqmentlərdən ibarət olan ifadə formasıdır. Monoloqun xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, monoloq xüsusi bir hazırlıq tələb edir. Monoloq zamanı çatdırılan məlumat argument və faktlar, danışanın öz nöqtəyi nəzəri ilə dinləyicini inandırmalıdır.

Monoloqun digər bir növü də yazılı monoloqdur. Monoloqun bu növü də şifahi monoloqla eyni xüsusiyyətlərə malikdir. Lakin şifahi monoloqa nisbətən yazılı monoloq daha geniş, quruluşca mürəkkəb, planlı, məntiqi əlaqəli olur. Yazılı monoloq fikirlərin ifadəsi zamanı şifahi nitqin mexanizmlərindən öz üslubuna uyğun qrafiki forma geyindirməklə istifadə edir. Yazılı monoloqda kommunikativ vasitələr olan mimika, jest, intonasiyadan istifadə oluna bilməz. Şifahi nitqin yazılıya çevirən zaman eyni bir firkin ifadəsi üçün müəllif yazılı nitqə mənsub olan müxtəlif vasitələrdən istifadə edir. Yazılı monoloqun növləri bunlardır: qeydlər, plan, tezlilər, konspekt, essey, rezumə, referat, məruzə, məqalə, sərəncam, fərman, hesabat və s.

Yazılı monoloqda sərbəst olaraq fikrini ifadə edə bilmək bacarığı şifahi nitqə müsbət təsir göstərir. Şüurlu olaraq xarici dildə yazılı nitqə sahib olmaq insanın dil potensialını yüksəldir ki, bu da öz növbəsində yaradıcılıq səviyyəsini yüksəldir. Hal hazırda respublikamızın tədris müəssisələrində monoloji nitqə dialojiyə nisbətən daha çox yer verilir. Amma bir çox metodistlər (Şubin, Qerdt) dialoji nitqin tədrisinin daha mühüm olduğunu qeyd ediblər.

Müasir dövrümüzdə orta məktəblərdə şagirdlərə evdə öyrənməyə yalnız mətnlər tapşırılır. Bu isə konkret olaraq yalnız monoloji nitqin inkişaf etdirilməsi deməkdir. Lakin, heç o mətnlər də istənilən səviyyədə, düzgün formada şagirdlərə öyrədilmir. Şagirdlər isə əksər hallarda yalnız o mətnləri əzbərləməklə kifayətlənirlər. Hazırkı dərslərimizdə bir sıra dialoqlara da rast gəlirik. Bu dialoqları da şagirdlər ən yaxşı halda əzbər öyrənirlər. Çox zaman dialoqu yalnız bir şagirdin danışdığını da müşahidə edirik. Bu və digər mənfi hallar orta məktəblərdə xarici dildə şifahi nitqin heç də yüksək səviyyədə tədris olunmadığını göstərir. Məktəbin yaxşı oxuyan, bütün dərsləri məsuliyyətlə yanaşan, mətnlərin hamısına cavab verən şagirdlər belə bəzən şifahi nitqə gəldikdə, öz fikirlərini ifadə etmək lazım olduqda çox çətinlik çəkirlər. Onlar öyrəndikləri söz, fraza və cümlə strukturlarından istifadə etməyi bacarmırlar.

Dialogi nitqin tədrisi zamanı daha çox çətinliklər özünü biruzə verir ki, bunlardan biri stimül yaratmaqdır. Dialog zamanı tərəflərdən hər ikisi də nə qədər aktiv olarsa ünsiyyət də bir o qədər maraqlı alınar. Əgər tərəflərdən biri digərinə sual verməklə o biri isə yalnız sualları vacablandırmaqla kifayətlənsə buna dialogdan daha çox sual-cavab kimi baxmaq olar və bu kənardan süni kimi görünür. Dərsdə əsas stimül verici vasitələrdən biri real həyat situasiyalarının dərsə gətirilməsidir. Bu həm dil öyrənənlərə stimül verir, həm də onları real həyata hazırlayır. Belə situasiyalardan xəbərdar olan tələbə real həyatdakı situasiyalarda ünsiyyət qurmağı bacarır. Dərsliklərimizdə əsas məsələ ondan ibarətdir ki, autentik mətn, tapşırıqlar demək olar ki yoxluq təşkil edir. Bu problem də tələbələrə real həyata hazırlamaqda çətinliklər törədir. Dil özlüyündə çox dəyişkən olduğuna görə dilin tədrisi vasitələri də dildəki hər bir yeniliyi olduğu kimi çatdırmaq üçün dəyişkən olmalıdır. Əsk halda bu ikilik arasında əlaqələr pozulur və nəticədə dil öyrənmənin səviyyəsi müasir tələblərə cavab verə bilmir.

Ədəbiyyat

1. F.Seyidov. Şagirdlərin şifahi nitqinin inkişaf etdirmə yolları. Maarif -1967
2. R.Y.Barsuk. Azərbaycan məktəblərində xarici dil tədrisinin bəzi problemləri. Maarif - 1967
3. Z.Ağayev, A.Rəsulova, L.Muradlı. English, Student's book-9. Bakı-2005.
4. Berns, M. S. (1984). Functional approaches to language and languageteaching: Another look. In S. Savignon & M. S. Berns (Eds.), "Initiatives in communicative language teaching. A book of readings"(pp. 3-21). Reading, MA: Addison-Wesley Education Studies. (EDRS No. ED 235 690, 23 pages)
5. S. Brown, H.D. (1994) Teaching By Principles: An Interactive Approach to Language Pedagogy. New Jersey: Prentice-Hall.
6. Ellis, R. (2003). Task-based Language Learning and Teaching. Oxford: Oxford university Press.
7. E.V. Gatenbyn. English as a foreign language, advice to non english teachers. London-1966
8. Gephardt, J. G. (1996). Teaching English as a Foreign Language: A Teacher Self-Development and Methodology Guide, Ann Arbor: The University of Michigan Press.

AYTƏN HACIYEVA

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dillər Universiteti*

XIX ƏSR QARABAĞ SƏNƏTKARLARININ YARADICILIĞINDA ALLİTERASIYA

Açar sözlər: *Qarabağ sənətkarları, alliterasiya, poeziya*

Alliteration in works of Karabakh artists of the nineteenth century

Karabakh artists of the nineteenth century have applied the event of alliteration to achieve excellence in their poetic art samples. Thus, there are many examples of connection of components on the basis of alliteration in the poetic samples of Baki, Mamayi, Makhfy and Yuzbashov. The artists have not been indifferent not only to the harmony of words, but also to the harmony of sounds in their works. It also has further increased the value of their works.

Key words: *Karabakh artists, poetic samples, alliteration*

XIX əsr Qarabağ sənətkarlarının bəzən əsərlərində sözlün obrazlılığı və fonik harmoniyasını yaratmaq, başqa sözlə desək, bədii mükəmməlliyə nail olmaq üçün alliterasiya hadisəsinə müraciət etmələri onların folklordan bəhrələnmələri anlamına gəlir. Təsadüfi deyildir ki, dilimizin musiqililiyi, ahəngdarlığı, şairəliliyi təmin edən ifadəlilik vasitələrindən olan alliterasiyanı tədqiqatə cəlb edən bütün amillər (Jirçmunski, Şerbak, Əran, M.Adilov) bu fonik hadisəyə folklor elementi kimi yanaşmışlar. Doğrudan da, “türk şeirinin ən arxaik xüsusiyyətlərindən olan” [3; s.106] alliterasiya nazlama, bayatı və s. kimi şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrində oynaqlıq, ahəngdarlıq, musiqilik yaratmaq üçün xüsusilə əhəmiyyətlidir. Görkəmli ədəbiyyatşünas alim M.K. Xamzayevin sözləri ilə desək, “alliterasiya özünü daha çox şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində göstərir [5; s.32] klassik şərq poeziyasında da” əsrlər boyu işlənib, təkrarlanıb gələn izafət tərkiblərinin çox böyük hissəsində komponentlərin alliterasiya əsasında əlaqələndirilməsi müşahidə edilir [1; s.51]. Başqa sözlə desək, sözlərin işlənmə tezliyi klassik örnəklərimizin əsas atributu olub “ifadə edilən fikrin daha relyefli nəzərə çatdırılmasına, xüsusi tərzdə qeyd olunmasına kömək edir”. “Tam qafiyənin təşəkkülünə doğru ilkin addım sayıla biləcək” alliterasiya hadisəsinə bir çox araşdırıcılar yalnız şeir dili ilə əlaqələndirərək sözügedən hadisənin poetik örnəklər üçün səciyyəvi olmasına dair mülahizələr səsləndirmişlər [4; s.421-425]. Bu hadisə nərsdə də bədii vasitə kimi yararlanmasına rəğmən həqiqətən, “alliterasiya daha çox şeir dili üçün səciyyəvi olub, burada daha artıq emosionallıq yaranmasına xidmət göstərir” [2; s. 55].

XIX əsr “Məclisi-üns”, “Məclisi-fəramuşan” üzvləri də xalq dilinin müvafiq xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq “səs təkrarının çox müxtəlif növlərindən ahəngdarlıq, bədiilik vasitəsi kimi istifadə etmişlər”. Qarabağ ədəbi mühitinin bir çox söz ustaları eyni hissəciyin təkrarından ibarət poetik örnəklər yaratmağa müvəffəq olmuşlar.

Nə bilsin əhli-dərdin halını bidərd olan kəslər,
Nə hasil bimələl əşxasə izhari-mələl etmək [8; s.227]

Müəllif “bi” ünsürünün təkrarlanması ilə alliterasiya yaratmış, bununla da şeirin ahəngdarlığını daha da artırmışdır. Bir çox hallarda isə müəyyən ünsür-şəkilçi fərqi ilə söz təkrarlarından ibarət alliterasion nümunələr nəzmə çəkmişlər.

Xəyali-zülfi ruyin gözdən almış xabımı yeksər,
Ki, aşıq çeşmini şəb ta səhər bixab yazmışlar [8; s.145]

Və ya:

Nə gördüm sən vəfadə, aşıqə tərki-vəfa etdin?
Vəfani tərək qıldın, bivəfa, yüz min cəfa etdin [8; s.108]

M.Məxfi sevimli məhbunun zülfünün xəyali ilə gecələr sübhədək cəfalar çəkməsini bəyan edərkən xab sözünün təkrarı ilə alliterasiya nümunəsi yaratmışdır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, “səs təkrarı tərkibində həmin səslər işlənən söz təkrarı ilə birləşdikdə daha yüksək səviyyəli ahəngdarlıq yaranmış olur”.

Mən aşıqəm ay qara,
Həftə qara, ay qara.
Qəm evində canansız
Bir gün keçər ay qara [8; s.147]

Yaxud:

Yad olma, əzizim, yadına sal yadları,
Yar yar olmazkən yad olacaymış, nə bilim?

Nümunələrdən bəlli olduğu kimi, söz təkrarları ilə zəngin olan parçalarda da səslərin ahəngi mühüm rol oynayır. Qarabağ sənətkarlarının poetik örnəklərini araşdırarkən “q” səsinin təkrarlarından ibarət nümunələrə daha çox təsadüf etdik. Sözügedən sənətkarların poetik nümunələrindən “q” səsinin işlənmə tezliyinin xarakterliyi təsadüfi olmayıb, Jirmunskinin sözləri ilə desək, qədim türk xalqlarına xas element kimi qiymətləndirilmişdir [6; s.16]. “Məclisi-üns”, “Məclisi-fəramuşan” üzvlərinin yaradıcılığında eyni kökdən olan vahidin təkrarlanması hallarına da təsadüf etdik. Bu baxımdan Natəvan, Mirzə Həsən, M.Bülbülün nümunələri maraqlıdır.

Nə gül olaydı, nə gülzarü gülşənin seyri,
Nə xari-möhnəti-bülbül səninlə möhkəm olaydı. [8; s.153]

Mirzə Həsən:

Mənim gülüm, çəmənəm, gülşənim, əzizimsən,
Gəl, ey camalı gülüm, türfə gülüstanım, gəl. [8; s.212]

Bülbül:

Qiyami-qiyaməti eylər qiyamət,
Xüram etsə batar aləm məlalə. [8; s.30]

Qarabağ sənətkarlarının yaradıcılığında bir səs ilə fərqlənən vahidlərdən ibarət misra və beytlər də mühüm yer alır ki, sözügedən vahidlərin təkrarı ilə daha yüksək səviyyəli ahəngdarlıq yaranmış olur.

Məzarım aç, sərimdən çıxmayan şövqi-xətü zülfin,
Görərsən, kaseyi-sərdə mücəssəm muri marım var. [8; s.131]

Və ya:

Görüb könül quşi xalü xəttin, olub heyran,
Gedüb, o daneyi-xalin, olub giriftari. [8 s.37]

Yaxud da:

Gedüb, edüb özünə tari-zülfini məskən,
Uçub könül quşi, etmiş fərar, müddətdür. [8; s.56]

Nümunədən də aydın olduğu kimi, M. Katib əsasən sözdəki başlanğıc səsin təkrarı ilə alliterasion şeir nümunəsi yaratmışdır. Səslərin semantik, estetik xüsusiyyətlərinin araşdıran A.P.Juravlyov da sözün ilkin səsinin aparıcı çəkiyə malik olmasından bəhs edərək yazır: “...başlanğıc səs digərlərindən daha mühümdür... Psixoloqlar belə zənn edirlər ki, sözdəki ilkin səs digərlərinə nisbətən dörd dəfə artıq nəzərə çarpır” [7; s.38].

Klassik şeir ədəbi məktəbin nümayəndələri kimi, Məxfi, Məmayi, Baki, Yüzbaşov kimi qələm sahiblərinin poetik örnəklərində də komponentlərinin alliterasiya əsasında əlaqələnməsi müşahidə edilən nümunələr yox deyildir.

Həsərati-ləli-ləbin, ey gülüzarım, lələ tək,
Dağdar etmiş məni, getmək cigərdən qarəsi. [8; s.23]

Və ya:

Qoyma qalsın sinədə, dərdi-dilin izhar qıl,
Vəqti-rəhlətdir, könül dərdə, utanmaqdir əbəs. [8; s.63]

Lakin XIX əsr Qarabağ ədəbi mühitinin nümayəndələri əsasən izafət tərkiblərini türkləşdirərək onları ana dili sintaksisi qəlibində təqdim etməyə daha çox çalışmışlar.

Yar cövrü cismim içrə candan artıqdır mənə,
Can, məgər dərdü qəm canandan artıqdır mənə. [8; s.47]

Klassik poeziyada alliterasiya əsasında sabitləşmiş qoşa sözlər “Məclisi-üns” , “Məclisi-fəramuşan” üzvlərinin yaradıcılığında çox geniş yer tutur. Əvvəldən bir və ya iki hərfi eyni olan iki söz semantikaca da bir-birinə yaxın olduğundan bir ümumi anlayış ifadəsi üçün birləşir ki, bu anlayış bütövlükdə alınmış vahidin bildirdiyi anlayış olub komponentlərin hər birinin ayrılıqda bildirdiyi anlayışdan zəngindir. Məhz elə bu mənə zənginliyi və səslərin ahəngdarlığının yaratdığı effekt həmin vahidlərin şeir üçün əvəzsiz vasitə olmasını təmin edir.

Nə Cami-cəmdir o, camımdı mənim,
Ki, söylər içdikdə olsun nuşım. [8; s.377]

Və ya:

Göstər camalını o məhü mehrə, dövrə gəl,
Mövcudsən görüm tazə bir dövr mən səni. [8; s.61]

Beləliklə, XIX əsr Qarabağ sənətkarları yalnız sözlərin deyil, səslərin də ahənginə biganə qalmayaraq yaratdıqları sənət nümunələrinin hər birinin səslərin musiqisi əsasında tərtib olunmasına xüsusi önəm vermişlər.

Ədəbiyyat

1. Adilov M. Füzulinin üslubu və poetik dili, B.1996
2. Adilov M. Klassik ədəbiyyatımızda dil və üslub, B.1991
3. Барашков П.П. Аллитерационная форма стиха и ее влияние смысловое значение некоторых слов. Труды Института языка, литературы и истории якутского филиала Сибирского отделения АН СССР вып 1(16) Якутск 1959, s106-111
4. Eren Hasan. Türk yazısında alliteration. Türkdili 1975, N287, s. 421-425
5. Хамзаев М.К. Основы тюркского стихосложения. Алма-ата, 1963
6. Жирмунский Б.М. Ритмико-синтаксический параллелизм как основа древнетюркского народного эпического стиха “Вопросы языкознания” 1964, N4, s.3-24
7. Журавлев А.П. Звуки смысла, М.1988
8. Nəvvab M. M. Təzkireyi-Nəvvab, B.1997

CAVANŞİR MURADOV

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Dövlət Universiteti

“KOMPÜTER” KONSEPTİ DÜNYANIN DİL MƏNZƏRƏSİNDƏ*

Açar sözlər: *konsept, termin, kompüter, koqnitiv dilçilik, linqvokulturologiya.*

The concept “computer” in the languages of the world

The article deals with the history of formation of concept «computer»; there are shown its meaning and imagelly-perceptual features.

Key words: *concept, term, computer, cognitive linguistics, linguoculturology.*

Koqnitivizm idrakı və onunla bağlı daxili prosesləri öyrənir. Koqnitivizm yalnız dilçiliklə deyil, bu gün bütün elmlərdə özünü göstərir. Deməli, elə özü də bir elm sahəsi kimi formalaşır. Yəni koqnisiya informasiyanın qəbulu, həzm edilməsi və yenidən təqdim edilməsidirsə, bu proses bu elmlərin əsasını təşkil edir.

Koqnitivizmin ümumi istiqamətləri insanın təfəkkür mexanizminin öyrənilməsi, müxtəlif yollarla insana gələn informasiyanın emalı, dünyanın idrak qəlibləri, koqnitiv aktları təmin edən sistemlərin quruluşu, təfəkkür aktlarını təmin edən ruhi proseslərin öyrənilməsi kimi formalaşır. Koqnitivizm hətta kompüter proqramlarının təşkilini və bu proqramların mətni anlamaq və istehsal etmək qabiliyyətini öyrənir.

* Məqalə universitetdaxili “50+50” grant proqramı çərçivəsində hazırlanmışdır.

Koqnitivizm insanı biliyi emal edən bir sistem kimi dərk edir. Aydın məsələdir ki, informasiyanın yenidən təqdim olunması dildə baş verir. Deməli, dili məhz xalq təfəkkürü baxımından öyrənmək olar. Bundan əlavə, koqnitivizm biliyi və təfəkkürü məhz dildə təqdim olunduğuna görə öyrənə bilər. Buradan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, elm sahəsindən asılı olmayaraq koqnitiv istiqamət dilçiliyi bir nömrəli elm kimi dəyərləndirir. Məhz təbii dil şüur və təfəkkürü nümayiş edən bir səhnədir. İlk növbədə ona görə ki, təfəkkürün nəticələri bizə dil işarələri formasında təqdim olunur.

Aydın məsələdir ki, koqnitiv dilçilik tarixən strukturalizmə qarşı reaksiya kimi formalaşır. Lakin koqnitivizm prinsiplərinin dilçiliyə gəlməsində bir sıra humanitar elmlərin böyük rolu olmuşdur. İlk növbədə burada müasir psixologiyanın adını çəkmək lazımdır. Ümumiyyətlə, psixologiya və həmçinin koqnitiv psixologiya müasir dil nəzəriyyəsinə güclü təsir göstərmişdir. Digər tərəfdən, dilçilik və psixologiyanın ümumi maraq dairəsini nümayiş etdirən psixolinqvistika da koqnitiv dilçiliyin formalaşmasına öz təsirini göstərir. Əslində, dil nəzəriyyəsinin insan amilinə xüsusi diqqət verməsində ictimai və etnik amillərin də rolu kifayət qədər böyükdür. Məsələn, çox qədim zamanlardan insanlar başa düşüb ki, müxtəlif dillərdə danışan xalqların kütləvi şüurunda ətraf mühitin və ümumiyyətlə, dünyanın da fərqli mənzərəsi mövcuddur.

Hər bir elmdə olduğu kimi, koqnitiv dilçilik də öz əsas anlayışlarını müəyyən etməlidir. Yəni koqnitiv dilçiliyin işlətdiyi anlayışlar bir sistem təşkil etməlidir və zəruri səciyyə daşmalıdır. Sistem anlayışı bütün terminlərin və onların arxasında dayanan məfhumların bir-biri ilə sıx əlaqədə olmasını tələb edir. Zərurilik isə koqnitiv dilçiliyə məhz yeni məzmunlu terminləri aid edir. İlk növbədə bu o deməkdir ki, bu hələ koqnitiv dilçilikdə işlənən terminlərin hamısı yeni deyil. Lakin elə sözlər də var ki, koqnitiv dilçilik onlara yeni məzmun verir. Beləliklə də, özünün xüsusi anlayışlar aparatını yaradır.

E.Piriyev yazır: “Koqnitiv dilçiliyin fundamental terminlərindən söhbət düşərkən, ilk növbədə təfəkkür, idrak, bilik, anlayış, konsept, konseptləşmə, konseptual sistem, koqnisiya, koqnitiv qəlib, koqnitiv sütun, dünyanın mənzərəsi, verballaşma, milli mentalitet, mədəniyyət və mədəni məkan və s. yada düşür (2, 9).

Koqnitiv paradigmanın sürətli və müzəffər yürüşünün əsasında dilçilikdəki antroposentrik tendensiyalar durur. Koqnitivizm hal-hazırda liderlik edir və öz orbitinə digər paradigmaları gətirməyə iddia edir, lakin ümumi antroposentrik panoramada o, öz strukturuna görə dil-koqnitiv səviyyə yaxud tezaurusa malik olan dil şəxsiyyəti nəzəriyyəsinin yalnız bir hissəsidir.

Koqnitiv dilçiliyin əsas obyektini nitq-fikir fəaliyyətinin mexanizmləri, nitqin yaranması və qavranılması prosesləridir. Onun əsas məqsədi dilin semantik sistemində (leksik və qrammatik mənələrdə) möhkəmləndirilmiş dil biliyinin qeyri-dil biliyi ilə necə bağlı olduğunu, təbii dilin mental dillə (fikir dili ilə) qarşılıqlı təsirini anlamaqdır.

Koqnitiv dilçiliyin bugün üçün əsas nailiyyətləri bunlardır:

1) dil mənzərəsinin tərkib hissəsi kimi daxil olduğu dünyanın koqnitiv (mental) mənzərəsi haqqında təlim;

2) bu mənzərənin (sistemin) komponentləri kimi dünya haqqında biliklərimizin ayrı-ayrı kvantlarının mental representantları kimi çıxış edən konsept və freym haqqında təlim;

3) kateqoriyalaşmanın yeni nəzəriyyəsi.

Buna müvafiq olaraq dilçilik tədqiqatlarında bir sıra yeni aksentlər, o cümlədən, insan ünsiyyətinin dilxarici amillərə, məsələn, dünya haqqında insanın biliklərinə istiqamətlənmə meydana çıxdı.

Fərdin şüurunda gerçəklik məfhum və konsepsiyalar formasında əks olunur və onun bilik və təcrübə sisteminin formalaşdırır. Məfhum və konsepsiyalar əşya və hərəkətlərin əsas xassələrinin əsasında qurulur. Konseptlər yaddaşın məzmun vahidləri, strukturlaşdırılmış biliklərin kvantları kimi başa düşülür. Konseptin representasiyasının “həcm-praqmatik” variantları müxtəlifdir: konseptlər söz, söz birləşməsi, cümlə, bütöv mətnlə representasiya oluna bilər. Freymi metaforok olaraq özünəməxsus “kartoteka” kimi təsəvvür etmək olar ki, orada məfhumlar olan vərəqlər kök prinsipinə görə birləşmişdir.

Linqvokulturoloji tədqiqatlar son dövrlər geniş vüsət almışdır. Kompüter cəmiyyətin müasir həyatında ən mühüm hadisələrdən biri olub, yüksək sosial əhəmiyyətə malikdir. Lakin bu fenomen Azərbaycan dilçiliyində linqvokulturoloji nöqteyi-nəzərindən tədqiqat obyektinə olmamışdır.

Linqvokulturologiyasını əsas vahidi linqvokulturoloji konseptdir. Linqvokulturoloji konseptlər dil şüurunda və kommunikativ davranışda təzahür edir və çoxsaylı ölçüyə malikdir.

Elmi-texniki tərəqqinin inteqrasiyası və mədəniyyətlərarası təmasların inkişafı şəraitində bir dil mədəniyyəti birliyinin digər dil mədəniyyəti birliyindən “konseptləri idxal etməsi” yaxud “konseptləri alması” kimi hadisələrlə qarşılaşırıq. Bununla bağlı mədəniyyətlərarası ünsiyyət prosesinin ayrılma tərkib hissələrindən biri olan alınma konseptlərin tədqiqi aktualıq kəsb edir. Alınma konseptlərdən biri də kompüter konseptidir ki, o, ingilisdilli mədəniyyətdən digər mədəniyyətlərə, o cümlədən rus və Azərbaycan mədəniyyətinə keçmişdir. Müasir Azərbaycan cəmiyyətində kompüter sosial dəyərlər sırasına daxil olaraq

həyatın bir çox sahələrinə, o cümlədən bugünkü dövrün mədəniyyətinə təsir edir və dünyagörüşünü formalaşdırır, dünyanın qavranılmasını təmin edir.

Kompüterin yaranma tarixi bir neçə əsr əvvələ gedib çıxır. 1642-ci ildə B.Paskal hesablayıcı maşınların işləmə prinsipini ilk dəfə irəli sürür. Sonralar bu prinsip demək olar ki, hər bir hesablayıcı maşında istifadə olunmağa başladı. Əvvəllər Leybnits, sonralar isə rus mühəndisi V.T.Odner tərəfindən Paskalın maşınından daha mükəmməl maşınlar hazırlandı.

1888-ci ildə U.Berrou böyük rəqəmləri toplaya bilən ilk hesablayıcı maşını yaradır. İlk elektron-hesablayıcı maşın “Eniak” 1946-cı ildə yaradılmışdı.

İnformasiya cəmiyyətinə keçidi təmin edən əsas texnoloji kəşflərdən biri yarımkeçiricilərin geniş miqyaslı tətbiqi oldu. Məhz onların köməyi ilə kompüterə həyat verildi. O isə öz növbəsində təkcə məlumatın emalı vasitələrində deyil, eyni zamanda rabitə aləmində inqilabi dəyişikliklər etdi.

Belə ki, 1971-ci ildə ilk mikrosxem meydana çıxdı, 1981-ci ildə isə İBM şirkəti fərdi kompüter yaratdı. Mütəxəssislərin hesablamalarına görə, bütün dünyada 1960-cı ilədək 7 min kompüter istifadə olunurdu. 1993-cü ildə tarixi dönüş baş verdi. İlk dəfə fərdi kompüterlərin istehsal həcmi minik avtomobillərinin istehsal həcmi üstələdi və 35,4 milyon ədədə çatdı. “İntellektual” maşın tərəfindən yaradılan imkanlar öz layiqli qiymətini aldı. Bu gün kompüter istehsal edən ABŞ, Yaponiya, Çin və s. kimi ölkələrdə kompüter televizordan çox istehsal olunur və satılır və bu tendensiya geniş yayılır.

Kompüter termini ingilis dilində hesablayıcı cihaz mənasını bildirir. Rus dilində kompüterin sinonimi kimi elektron-hesablayıcı maşın işlədilir.

“Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə kompüter anlayışına belə izah verilir: “Kompyuter is. (Ing.). Hesablayıcı elektron maşın” (1, 730). Fikrimizcə, bu izahı tam və əhatəli hesab etmək olmaz.

Azərbaycan dilində əvvəllər rus dilində olduğu kimi kompyuter sözündən istifadə olunurdu. Sonralar bir müddət türk dilində işlədilən bilgisayar termini də kompyuter sözü ilə yanaşı işləndi. Son dövrlər daha çox kompüter sözü daha çox işlənir.

Rus dilində də kompüterin adlandırılmasında variantlar mövcuddur: Computer – компьютер – комп – компухтер – банка – марка – машина.

Müasir cəmiyyət informasiya mübadiləsinin miqyaslı və yüksək sürətli olmasını tələb edir. Bu da informasiyanın saxlanması və emalını həyata keçirən elektron qurğuların təkmilləşdirilməsinə gətirib çıxarır. Kompüter universal maşın kimi informasiya axını ilə işləmək üçün yaradılmışdır. O, kitabların, jurnalların nəşrə hazırlanması prosesində, konfransların, mühazirələrin keçirilməsi zamanı, elmi və texniki hesablamalarda, tele- və radio verilişlərin tərtibində və s. tətbiq olunur.

“Kompüter” konseptinin anlayış xüsusiyyətləri aşağıdakı əlamətlərlə səciyyələnir: a) elektron (proqramlaşdırılan, avtomatlaşdırılmış), b) hesablamaları yerinə yetirmək üçün yaradılmış, geniş funksiyaları (məlumatın emalı, saxlanması, təhlili, toplanması, çıxarılması) əvvəlcədən proqramlaşdırılmış təlimatların köməyi ilə yüksək sürətlə yerinə yetirən, c) ünsiyyət kanalı kimi fəaliyyət göstərən (İnternet şəbəkəsinə qoşulan zaman), ç) həyat fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində tələbatları ödəyən qurğu.

“Kompüter” konsepti öz strukturuna görə mürəkkəb olan freym kimi təqdim oluna bilər. “Kompüter” freyminin zirvəsi əşya, əşyanın xüsusiyyətləri, əşyanın funksiyaları, “insan – kompüter” qarşılıqlı əlaqə sahəsidir.

Kompüter” konseptinin əsas obraz-perseptiv xüsusiyyətləri kollektiv dil şüurunda aşağıdakı əlamətlərlə təmsil olunur: a) vahid şəkildə işləyən çoxsaylı detal, hissə və elementlərdən ibarət olan mürəkkəb mexanizm; b) cansız əşyalar toplusundan ibarət olan cansız əşya; c) canlı əşya (antropomorfik xüsusiyyətlərə malik canlı varlıq); ç) kompüter arxasında işləmə yeri və vəziyyəti.

Kompüterin geniş imkanları və bacarıqları vardır (yaddaşda böyük həcmdə informasiyanı saxlamaq və təhlil etmək bacarığı; informasiyanı qavramaq qabiliyyəti, dərk etmə, bilmək, başa düşmək, fikirləşmək, tərcümə kimi fəaliyyət növünü həyata keçirmək və s.).

Kompüterlə davranma normalarına gəldikdə onu demək lazımdır ki, kompüterə mənimsəmək, onun geniş funksional imkanlarından istifadə etmək, kompüterlə aparılan əməliyyatların etibarsızlığını, yanlışlığını nəzərə almaq lazımdır. Gələcəkdə ona hazır olmaq lazımdır ki, kompüter insanın özünün ayrılmaz bir hissəsinə çevriləcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. II cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006, 792 s.
2. Piriyev E. Koqnitiv dilçilik üzrə praktikum. Bakı: Mütərcim, 2012, 108 s.

КОМБИНИРОВАННЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ

Açar sözlər: *kombinə-edilmiş metod, ünsiyyət vasitələri, mənimsəmə qaydaları*

Combinated methods to the Russian training

In the article is spoken about the combined methods of training: about an active method, about reproductive and a creative method, about a communicative method, and also the interrelation of these methods is describe.

Key words: *the combined method, dialogue means, mastering laws*

В современном обществе взаимосвязь между различными науками – необходимое условие дальнейшего развития каждой из них. Методика как наука не составляет исключения: для нее наиболее существенны связи с лингвистикой, психологией, психолингвистикой, дидактической и другими науками.

Однако в методике есть свои понятия и категории, не дублирующие таковые смежных наук и даже не выводимые из них, а ее содержание не есть подходящим образом скомбинированные данные лингвистики, психологии, дидактики и т.д. У методики есть свой предмет исследования, неповторимый ни в одной из наук, - обучение другому языку как средству общения.

Правда, характер предмета методики по меньшей мере двойствен, что если не оправдывает, то объясняет позиции ученых скажет методисту, что такое язык, фонетист даст сведения о звуках, грамматист раскроет законы изменения и сочетания слов, а лексиколог - законы значения слов и их разрядов, психолог снабдит методиста данными о восприятии, о законах усвоения и памяти, о механизмах речи.

Для методиста язык – не просто средство общения, орудие мысли, система слов, законов и их изменений, а объект обучения: обучение же для него – не вообще падага знаний или умений, а развитие у учащихся способности пользоваться языком для коммуникации.

Исходя из этого особого предмета методики как самостоятельной науки, многие передовые ученые формулируют ее специфические понятия, категории, законы, термины, задачи. Среди них основными признаются:

1. коммуникативность;
2. учет особенностей родного языка учащихся, т.е. средства общения, которым они уже владеют.

Без коммуникативности нет современной методики.

Коммуникативность как основополагающая категория науки методики предполагает использование изучаемого языка с самых начальных стадий обучения в естественных для общения целях и функциях или максимально приближенных к ним имитирующих. Она подчиняет себе все стороны обучения – соотношение знаний с умениями и навыками, выбор приемов обучения, способ преподнесения, содержание общеобразовательных и воспитательных целей, а также меру и характер использования данных других наук, обучение русскому языку иностранцев, даже при отсутствии русской языковой среды, понимается как обучение речи, общению и выражению мысли.

Эта категория определяет содержание учебного процесса, виды речевой деятельности, которые подлежат усвоению, количественные и качественные характеристики отбираемого учебного материала, уровни владения языком, которые должны быть достигнуты в каждом из этих видов.

Раскрывая эту категорию (коммуникативность) необходимо познакомиться со следующими понятиями методики:

- практическая направленность целей обучения;
- функциональный подход к отбору подачи языкового материала;
- ситуативно-тематическое представление учебного материала;
- изучение лексики и морфологии на синтаксической основе;
- концентрическое расположение учебного материала и выделение нескольких этапов обучения;
- учет родного языка учащихся.

Коммуникативность обучения требует постоянного практического пользования русским языком как средством мышления и общения в устной и письменной форме.

Наряду с желанием активно владеть русским языком, устной речью обособились так называемые избирательные целевые установки, например, на чтение и перевод русской научно-технической литературы или на разговорно - туристское общение.

Приступая к обучению русскому языку, необходимо четко представлять себе жизненные ситуации и формы, в которых они хотят пользоваться русским языком. Соответственно учитель должен решить какие тексты надо принести на урок читать, какие темы на уроке обсуждать, какие задачи выполнять письменно и т.п. Это определяет объем языкового материала, систему устных и письменных упражнений, характер преподавания в целом.

Устанавливая конечные цели обучения, и соответственно, определяя требуемый объем, характер и тематику учебных занятий, следует принимать во внимание реальные условия (общий объем часов, их распределение по годам обучения, возраст учащихся, их общеобразовательную и языковую подготовку и т.п.), в которых будет проходить обучение. Это необходимо и для того, чтобы выбрать подходящий для ваших целей и условий учебник русского языка.

Проблема упражнений – одна из центральных проблем методики: выбор наиболее эффективной системы упражнений во многом определяет успех обучения иностранному языку.

Основной вид упражнений – система вопросов-ответов как наиболее естественный вид общения. Даже чисто грамматическим упражнениям авторы старались придать вопросо-ответную форму (например, требовалось ответить на вопрос:Какая лаборатория? - Лаборатория боль..., высок..., светл...).

Комбинированный метод обучения – это группа методов обучения иностранного языка, которые имеют особенности, присущие прямым и сознательным методам обучения.

В их основе лежат следующие принципы:

- интуитивность в сочетании с сознательностью;
- устное опережение;
- речевая направленность обучения;
- параллельное овладение видами речевой деятельности.

Активный метод обучения – это метод обучения языка, направленный на практическое овладение языком в результате обильной языковой практики с использованием суггестивных приемов обучения. Активный метод использует идеи аудиовизуального, аудиолингвального, гипнопедического и суггестивного методов обучения. Его ведущие положения следующие:

- сознательная и активная речевая практика.
- преобладание устной формы общения.
- использование предложения в качестве единицы обучения.
- установка на интуитивное владение языком (опора на зрительно слуховые образцы при семантизации материала).
- широкое использование гипнопедии и суггестопедии.
- учет индивидуально-психологических особенностей учащихся (достигается особым подходом к формированию групп).

Активный метод ориентирован на овладение устной формой общения (слушание, говорение) и дополнительно на овладение чтением и переводом литературы по специальности. Поэтому он оказался особенно эффективным при работе со специалистами разных профессий.

Репродуктивно креативный метод обучения (воспроизведение + созидание) – это метод обучения языку, использующий письменный текст в качестве главного источника формирования речевых навыков и умений.

Базовые методы этого метода:

- использование текста в качестве единицы обучения.
- поэтапное использование текста, сначала его восприятие, репродукция, потом трансформация.
- одновременное осознание и усвоение единиц языка.
- использование сопоставления с родным языком.
- усвоение образцовой артикуляции и интонации.

Система обучения по репродуктивно-креативному методу включает в себе следующие этапы:

- 1 этап – интенсивный корректировочный артикуляционный курс (4-6 недель).
- 2 этап – интенсивно вводно разговорный курс (4-5 недель).
- 3 этап – тренировка устной речи путем репродукции специального учебного текста (грамматический материал вводится в соответствии с текстом).
- 4 этап – свободная репродукция оригинальных текстов.

5 этап – трансформация оригинальных текстов и продуктивное говорение с опорой на текст.

- 6 этап – свободная речь на различные темы общения с опорой и без опоры на текст.

Коммуникативный метод обучения – это метод обучения языка, специфической особенностью которого является попытка приблизить процесс обучения к процессу реальной коммуникации.

Коммуникативный метод обучения реализует коммуникативно-деятельный подход к обучению. Он использует идеи коммуникативной лингвистики и психологической теории деятельности.

Особенности коммуникативного обучения:

- коммуникативно - мотивированное поведение преподавателя и обучающихся во время занятий.

- тщательный отбор интенций (намерений, стремлений, целей, тем и ситуацией общения).

- учет практических интересов и потребностей учащихся.

Его основные принципы:

- речевая направленность.

- индивидуализация и ведущая роль личностного аспекта учащегося.

- функциональность (значение языковых единиц усваивается вместе с их предназначением в речи).

- ситуативность (отбор языковых средств в соответствии с их функцией в определенной ситуации общения).

- новизна (регулярная подача учащимся нового материала с целью поддержания мотивации).

Предлагает продолжительность занятий от 6 недель до 8 месяцев.

Литература.

1. В. Г. Костомаров, О. Д. Митрофанова. Методическое руководство для преподавателей русского языка иностранцам.
2. Э. Ю. Сосенко. Коммуникативные подготовительные упражнения.

DÜRDANƏ QURBANOVA

Mingəçevir Dövlət Universiteti

İNGİLIS DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİNDƏ “PROBLEMLİ SÖZLƏR”İN ARAŞDIRILMASI VƏ TƏDQIQI

Açar sözlər: *problemli sözlər, lüğət, müqayisə, ziddiyyət, oxşar, fərqli*

This research work deals with the problems of using confusing words in the sentences. The comparison and contrast between some English confusing words have been investigated in this article.

Key words: *confusing words, vocabulary, comparison, contrast, similar, different*

Müasir dövrdə elm və texnikanın sürətlə inkişaf etdirilməsi ilə əlaqədar olaraq xarici dilin yüksək səviyyədə tədris olunmasına və genişləndirilməsinə xüsusilə diqqət ayrılışdır. Bu məqsədlə xarici dilin yeni interaktiv təlim metodları ilə tədris olunması bir zərurət kimi qarşımızda durur. Hər bir dilin tədrisində bilik və bacarıqların kompleks şəklində inkişaf etdirilməsi üçün dilin lüğət ehtiyatını genişləndirmək və zənginləşdirmək vacib amillərdən biri hesab olunur. Ali və orta məktəblərdə dilin lüğət ehtiyatını zənginləşdirməyin bir çox üsul və metodları vardır.

Lüğətin tədrisi 2 üsulla həyata keçirilir: Vasitəli və Vasitəsiz öyrənmə

(Direct and Indirect Vocabulary learning)

Bu zaman müəllim bilməlidir ki, şagird və tələbələr söz haqqında nəyi öyrənəcəklər?

* **forma: hərfləri və ya tələffüzü**

* **mənasını**

* **söz birləşmələrini**

* **məzmunu**

* **əlavə mənasını** (Modern Methodology in ELT page-19)

Lüğəti təqdim etmək üçün aşağıdakı yeni təlim texnologiyalarından istifadə olunur. Bu texnologiyaların əksəriyyəti oyunlar və tapşırıqlar vasitəsilə tədris olunur. (Learning Teaching by Jim Scrivener page-83)

* **Matching pictures to words**

Şəkil sözlərə uyğunlaşdırmaq

* **Matching parts of words to other parts, eg: beginnings too endings.**

Sözlərin ayrı-ayrı hissələrini bir-birinə birləşdirmək, məs: başlanğıc hissəni sonuna

* **Matching words to other words, eg: collocations, synonyms, opposites, sets of related words, etc.**

Sözləri verilmiş digər sözlərə uyğunlaşdırmaq, məs: söz birləşmələri, sinonimlər, antonimlər, onunla əlaqəli sözlər və s.

* **Using prefixes and suffixes to build new words from given words.**

Verilmiş sözlərə suffikslər və ya prefikslər artırmaqla yeni sözlər düzəltmək

* **Classifying items into lists**

Sözləri ardıcılıqla təsnif etmək

* **Using given words to complete a specific task**

Verilmiş sözlərdən istifadə edərək tapşırığı tamamlamaq

* **Filling crosswords, grids or diagrams**

Cümlələrdə boşluqları doldurmaq

* **Memory games**

Yaddaş oyunları

Lüğətin tədrisi zamanı hər bir müəllim əvvəlcədən dərslərin planını qurmalı və lüğəti hansı bilik və bacarıqlar üzərində inkişaf etdirəcəyini bilməlidir. Bu məqalədə göstərilmiş dərslərin planında lüğətin öyrədilməsi Qrammatikanın tədrisi zamanı həyata keçirilir. (BC İNSETT COURSE MATERIALS - 2009)

Təlim prosesində şagirdlərin dilin bacarıq və vərdişlərinə yiyələndirmək üçün hər bir müəllimin təlim məqsədi olmalıdır və bu məqsədlər ardıcıl planlı şəkildə həyata keçirilməlidir. Hər bir dərslərin təlim prosesindən sonra, müəllim “ Mənim şagirdlərim bu dərslərdə nə öyrəndilər?” sualına “bəli” cavabı verə bilirsə, deməli o növbəti dərslə başlaya bilər. Əgər bu sualın cavabı “xeyr”dirsə o zaman müəllim çətinliyin səbəbini aydınlaşdırmalı və yaxud digər üsullardan istifadə etməlidir. Dil müəllimləri daim axtarışda olmalı, şagirdlərin dilin bacarıq və vərdişlərinə mükəmməl yiyələndirmək üçün lüğət ehtiyatlarını zənginləşdirməlidirlər.

Dilin yüksək səviyyədə tədris olunmasında qrammatikanın öyrədilməsi və öyrənilməsi əsas amillərdən biridir. Azərbaycan dilində olduğu kimi, eynilə də İngilis dilinin qrammatikasında, sözlərin cümlədə yeri və düzgün istifadə olunması qaydalarını bilmək vacib və zəruridir.

İngilis dilinin lüğət tərkibi çoxlu sayda sözlər, söz birləşmələri, frazeoloji birləşmələr, idiomlar, vüqar sözlərlə və.s zəngindir. Araşdırmalar nəticəsində belə məlum oldu ki, İngilis dilinin qrammatikasında, tələffüzündə və nitqində bir neçə problemləli sözlər vardır ki, onlar cümlə daxilində istifadə olunarkən çox zaman səhvlərə yol verilir.

İngilis Qrammatikası Alice Maclin-in “ Reference Guide to English” adlı qrammatika kitabının 99-cu səhifəsində bu sözlər “çaşdırıcı sözlər” (və yaxud problemləli sözlər) termini altında aşağıdakı kimi təhlil olunur və Azərbaycan dilində belə bir termin mövcud deyil.

1. Accept, except

Accept – feldir. Azərbaycan dilinə “qəbul etmək” və yaxud “bəyənmək” kimi tərcümə olunur.

Except- isə sözlükdir. Mənası isə “başqa” “hər şeydən, hər kəsdən başqa” deməkdir.

Məs: I accept (receive) your apology.

Everyone will go except Tom (Tom is not included)

2. According to, Accordingly

According to – Azərbaycan dilinə “kimə və nəyə görə” kimi tərcümə olunur.

Accordingly – isə budaq cümlələrin əvvəlində “nəticədə”, budaq cümlələrin sonunda isə “uyğun tərzdə, uyğun olaraq” kimi tərcümə olunur. *Məs:*

According to the weatherman, it will rain tonight.

It may rain tonight. You should dress accordingly.

3. Affect, effect

Affect- feldir. Azərbaycan dilinə “dəyişmək” və yaxud “təsir etmək kimi” tərcümə olunur.

Effect- cümlədə həm fəl, həm də isim kimi işləyə bilər. Fəl kimi işlədikdə Azərbaycan dilinə “səbəb olmaq”, İsim kimi isə “nəticə” kimi tərcümə olunur.

Ex: Lack of sleep affects my work (verb)

The effect of the protests was a change in the bus route

4. After, afterward, afterwards

After- tabeli budaq cümlələrdə sozünü kimi çıxış edərək “**nədənsə sonra**” mənasını verir.

Afterward və yaxud **afterwards** - hər ikisi cümlə daxilində zərflik kimi çıxış edir və eyni cür işlənərək Azərbaycan dilinə “**gec**” “**sonra**” kimi tərcümə olunur.**Məs:**

*Charles came **after** me (preposition)*

*Charles came **after** I did. (conjunction)*

***Afterward(s)** I came. (adverb)*

İngilis dilinin lüğət tərkibində bu kimi sözlərə bənzər təxminən yüzlərlə söz vardır ki, onların cümlə daxilində istifadəsi zamanı çox səhvlərə yol verilir. Elə məhz bu səbəbdən elmi tədqiqat işinin aktuallığı - bu cür “priblemli” sözləri araşdırıb tədqiq etməkdir.

5. All together, altogether - hər ikisinin yazılış qaydasında bir fərq vardır.

All together – ayrı yazılır və mənası “**hər şeyin**” və yaxud “**hər bir kəsin bir yerdə və ya bir qrupda**” olması deməkdir.

Altogether- isə bir yerdə yazılaraq “**L**” hərfinin birinin düşməsi nəticəsində

mənası dəyişir və tərcüməsi “**tamamilə**” deməkdir.**Məs:**

*The class went **all together** to the mountains on the same bus. (in one group)*

*The decision is **altogether** wrong. (completely)*

İngilis dilinin lüğət tərkibində digər bir qisim sözlər vardır ki ümumi bir termin kimi “**comparison**”- müqayisə, “**contrast**”- ziddiyyət bildirən sözlərdir. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq “**müqayisə**” ümumi termin kimi sözlər arasında oxşarlıq və fərqliliyi ifadə etməsinə baxmayaraq, müqayisə və ziddiyyət (**comparison and contrast**) bildirən sözlər dedikdə, müqayisə - oxşar sözləri, ziddiyyət isə fərqli sözləri arasında tədqiq edilir. Müqayisə və ziddiyyət haqqında bilikləri yalnız bir yolla əldə etmək olar. Sözlər arasındakı müqayisə və ziddiyyəti fənnlər arasında və yaxud bir fənn üzrə istifadə olunan sözlər arasında tədqiq etmək mümkündür. Qrammatik quruluşlarına görə oxşarlıq bildirən sözlər :

6. Like and As

Like - sözünüdür. **As** - isə budaq cümlənin tədqimedicisi kimi çıxış edir.

*Məs: David behaves **like** his fathers*

*David is **as** tall **as** his father*

7. Alike and similar

Alike - cümlədə həmişə təyin edən sözdən sonra gəlir.

Similar - cümlədə ondan sonar isim işlənir.

*Ex: Norway and Sweden **alike** in climate.*

*Their similar habits show how **alike** they are.*

Elmi tədqiqat işinin sonunda belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, bu cür “poblemlı sözlər”in araşdırılıb tədqiq olunması müasir İngilis dilinin tədrisində çox vacib və zəruri məsələlərdən biridir.

Ədəbiyyat

1. “Reference Guide to English” – Alice Maclin
2. “Grammar and Composition Handbook”-Glencoe Mc Graw-hill
3. “Advanced Grammar in USE” –Martin Hewings
4. “Fundamentals English Grammar”- Betty Schramper Azar

DÜRDANƏ RƏHİMƏDƏ

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Azərbaycan Tibb Universiteti

OĞUZ DİLLƏRİNDƏ YENİ SEMANTİKA QAZANMIŞ ƏRƏB ALINMALARI

Açar sözlər: *oğuz dilləri, ərəbizmlər, semantik dəyişiklik, yeni məna.*

The comparison of Arab borrowings in Oghuz group of Turkish languages demonstrates different changes in these words. These borrowings change phonetically, grammatically and semantically. Semantic changes are more interesting, because many words gain absolutely different, new definition.

Keywords: *Oghuz languages, Arabisms, semantic change, new definition*

Türk dillərindəki ərəb alınmaları bu və ya digər aspektdə müxtəlif dövrlərdə tədqiq olunmuşdur. Alınmalarda baş verən fonetik adaptasiya, semantik dəyişikliklər, qrammatik uyğunlaşmalar zaman-zaman müx-

təlif dilçilər tərəfindən araşdırılmışdır. Bir çox dilçi alimlərin fikrincə, ərəb alınmalarının semantik adaptasiyası məsələsi dilçilikdə kifayət qədər tədqiq olunmamış sahə olaraq qalır. Hələ 30-cu illərdə N.K.Dmitriyev yazırdı: “Başqırd dilindəki ərəb alınmalarının semantikasına aid faktlar hələ təfərrüatı ilə araşdırılmamışdır, həttdən belə faktlar, bəlkə də bu məsələnin ən maraqlı hissəsidir.” Bir əsrə yaxın zaman keçməsinə baxmayaraq müasir dilçilikdə də bu sahənin araşdırılmasına kifayət qədər tədqiqat həsr edilməmişdir.

Bununla belə araşdırılmış dil materialı alınmaları, semantik dəyişikliklər baxımından, aşağıdakı kimi klassifikasiya etməyə imkan verir: 1) semantik dəyişikliyə uğramayan sözlər; 2) semantik daralmaya məruz qalmış sözlər; 3) semantik genişlənməyə məruz qalmış sözlər; 4) yeni mənə kəsb etmiş sözlər.

Yeni mənə kəsb etmiş sözlər daha çox maraqlıdır. Adətən, yeni kəsb edilmiş mənə köhnə semantik mühit daxilində yaranır, yəni ilkin mənə ilə ortaq semantik komponentə malik olur. Lakin bəzi hallarda alınmalar tamamilə yeni, əvvəlki ilə heç bir əlaqəsi olmayan mənə kəsb edir. Məsələn, ərəb dilində **əməl** sözünün aşağıdakı mənaları var: 1) iş, əmək 2) fəaliyyət 3) məşğuliyyət 4) akt 5) praktika 6) sənət əsəri 7) bölgə, vilayət

Müasir Azərbaycan dilində bu söz aşağıdakı mənaları kəsb etmişdir:

1. **İş, feil** *Onun sözü ilə əməli düz gəlmir* “ *Onu bura çağır görüm bu nə əməldir başımıza gətirir*” (N.Vəzirov)

2. **İcra, yerinə yetirmə əməl etmək** - yerinə yetirmək, icra etmək, riayət etmək. *Göstərişə əməl etmək; əməl olunmaq (edilmək)* – yerinə yetirilmək, riayət edilmək. *icra olunmaq. Qaydaya əməl olunur.* ; **əmələ gəlmək**

1) baş vermək, meydana gəlmək, doğulmaq, törəmək, hasil olmaq. *Bataqlıq durğun sudan əmələ gəlir.*

2) kökəlmək, yaxşılaşmaq, qıvrıqlaşmaq, düzəlmək. *Buzov süd əmə-əmə əmələ gəldi.* ;

əmələ gətirmək 1) Həyata keçirmək, yernə yetirmək, icra etmək. *“Bir təvəqqim var, amma qorxuram əmələ gətirə bilməyəsen.”* (Ə. Haqverdiyev.) 2) düzəltmək, vücuda gətirmək, təşkil etmək. *“Əntiqənin özünün də qara qara, şəvə kimi saçları uzun və qalın bir hörük əmələ gətirmişdi”* (Mir Cəlal)

3. **Rəftar, hərəkət, iş.** *Əməlləri ilə hamını özündən incitdi.*

4. məc. **Hiylə, kələk, biclik mənasında.** *Bu sənin əməлиндi. Xalq bir-bir gedib öpürlər əlin; Anlamaz kimsə hiyləsin, əməlin.* (A. Səhhət)

5. **Hesabda təbiiq edilən əsas qayda.** *Hesabda əsas 4 əməl var: cəmləmə, çıxma, vurma, bölmə.*

əməli azmaq – pozğunlaşmaq, yoldan çıxmaq, həddini azmaq.

əməli ayağına cidar olmaq – gördüyü işin cəzasını çəkmək.

Mənası türk dilində də eynidir. Lakin Azərbaycan dilində daha geniş işlənmə dairəsinə malikdir. “etmək, olmaq” köməkçi felləri ilə birləşərək yeni sözlər yaradır Müasir Azərbaycan dilində bu söz geniş işləkliyə malikdir və söz yaradıcılığında aktiv iştirak edir. Müxtəlif şəkilçilər vasitəsi ilə aşağıdakı yeni sözlərin əsasını təşkil etmişdir: **əməlbaz ; əməlbazlıq ; əməldaş, əmələ; əmələgəlmə; əmələcat**(1-272)

Müasir türk dilinin izahlı lüğətində bu sözün aşağıdakı mənaları göstərilir :

amel 1. Yapılan iş, edim, fiil. 2. *din b.* Bir kimsenin dinin buyruqlarını yerinə getirmək üçün yaptıkları.

3. *mec.* İshal.

aksülamel *a. Ar. aks + amel esk.* Tepki, reaksiyon: *“Hassasiyeti etrafta hiçbir aksülamel uyandırmazdı.”* -Y. K. Beyatlı.

Ərəbcədə eyni kökdən (**a:mil** edən, işləyən, emal edən mənasında) yaranan digər bir söz **amele** sözü də geniş işləkliyə malikdir..

amele *amele* Gündəliklə çalışan işçi: *“Tuğla harmanındaki ameleler etrafı aradılar.”* -S. F. Abasıyanık. Müasir türkcədə bu söz geniş işləkliyə malikdir və müxtəlif leksik şəkilçilərlə yeni sözlər yaradır, həmçinin müxtəlif söz birləşmələri də yaradır:

amele bazarı *a.* İşçilərin iş bulmaq amacıyla toplu bir biçimde bekledikleri yer.

amele taburu *a. esk.* Amelelerden oluşan topluluk: *“Sıcak ve tozlu dağlarda yol yapan amele taburuna nakledildi.”* -H. E. Adıvar.

amele yanığı *a.* Güneşin etkisiyle vü-cudun giysi dışında kalan bölümlerinde oluşan yanık.

ameli *sf. (ameli:)* Uygulamalı: *“Kitaplardan gelen fikirler nazari, yaşanan fikirler ise amelidir.”* -M. Kaplan(2)

Gördüyü kimi türk dilində tamamilə fərqli mənada, yəni “ishal” mənasında işlənməsini də müşahidə edirik. Həmçinin bu dildə “aksülamel” sözü işlənir ki, bu sözə də klassik Azərbaycan didlində rast gəlinir, müasir Azərbaycan dili üçün isə arxaikləşmişdir. Türkmən dilində də bu söz Azərbaycan didlində olduğu qədər geniş mənə çalarına və işlənmə dairəsinə malikdir. Müasir Türkmən dilində bu söz ün semantik tutumu daha fərqlidir.

emel: 1. Hilegərlik, mekirlik, yeserlik, aldav. *Onuñ bu emeli, birinciden,özünü düşman edip görkezse,ikinciden, onuñ canlı güycünü isğundan keçirmək için ulı serişde boldı* (B. Soltannıyazov, Kümüş). *Bir yerde emel bar bolsa, hemmesi edildi* (A. Govşudov, Povestler ve Hekayalar).

3. Bir zadı amala aşırmağın, kınçılıqdan çıkmagın tări, yolu, usulu. *Şoña görä-de başğa bir emel oylap tapmaq gerekdi* («Sovet Edebiyatı» Jurnalı). *Söveş emelini bilip almalı* (N. Pomma, *Saylanan Eserler*). *Men saña bir emel övredəyin* («Türkmen Halk Ertekiler Yığındısı»).

4. Türkmen gərəşinde pälvanların ulanıyan tilsimleri.

5. Matematiki hasaplamanın esası görnüşi. *Arigmetikanın dört emeli*. ◇ **Emele gelmek** – 1) döremək, yüze çıkmək, peyda bolmaq, hasil bolmaq; 2) göğərmək, bitmək. *Ol yerde yazlık buğdaydan başğa düme küncü, nohut ve gəvün-garpız yalı ekinler-de emele gelyardı* (A. Govşudov, *Mähri-Vepa*). **Öz emeline özi çolaşmaq** – öz eden pıssı-pıcurçılığın üçün özi günäkär bolmaq, özi ziyan çekmək.

emeldar [emeldaar]: 1. Vezipeli, vezipesi bolan; çinovnik. *Onı köşgün emeldarları uğratdılar* (B. Seytəkov, *Gız Salgıdı*). *Emeldalar değim değen yalı, ondan oña at çapıyalar* (B. Kerbabayev, *Ayğutlı Ädim*). *Bular, emirnin öz emeldarlarına yazan gizlin permanları bolara çemeli, buları men hak yerinden ele saldım* («Sovet Edebiyatı» Jurnalı). 2. Hünərli, hünəri bolan ussa; iş başıyaran,edenli. *İlde senden hem ulı emeldar yiğit gıt dälidir*(«Sovet Edebiyatı» Jurnalı). (3)

Qaqauz dilində tamamilə fərqli bir mənərə ilə rastlaşırıq, yəni Azərbaycan,türk və türkmen dillərində nitq hissəsi olaraq isimdirsə, qaqauz dilində sifət kimi işlənilir və fonetik tərkibində də bu fərqlilik özünü göstərir. Yəni qaqauz dilində həm **amel**, həm də **xamel** formasında işlənilir. Bu sözün qaqauz dilində kəsb etdiyi mənə etimon dildən tamamilə fərqlidir, yəni ərəb dilindəki mənələrdə buna rast gəlinmir: xəsis, simic, acgöz. İsim düzəldən çəkilçi vasitəsi ilə bu sifətdən isim də düzəlmişdir: **amellik**, **xamellik**- hiyləgərlik, xəsislik, acgözlük.(4-47)

Beləliklə, bu sözün oğuz dillərində dörd fərqli fonetik variantını görürük:

ƏMƏL (azərb) AMEL(E) (türk) EMEL (türkmən) XAMEL (qaqauz)

Qeyd edək ki, başqırd dilində bu söz tam fərqli mənə kəsb etmişdir, yəni “**üsul, vasitə**” mənəsində işlənilir.

Cərimə- carimatun sözü müasir ərəb dilində cinayət mənəsində işlənilir. “Ərəbizmlərin Azərbaycan ədəbi dilində semantik dəyişiklikləri” əsərinin müəllifi Xeyri Nəşət göstərir ki, bu sözün inkişaf mərhələlərini nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, ilk öncə həmin söz meyvənin, xüsusən xurmanın çəyirdəyi, *cəramə* feilindən götürülərək xurmanın meyvəsinin dərilməsi mənələrində işlənilir. Məsələn, *cəramə-n-nəxlə* – xurmanın dərilməsi.

Digər mənədə “cərimə” sözü kəsilməş meyvə ağacı mənəsində işlənilir. Həmin söz məcaziləşərək “işlək, zirək adam” mənəsini də verir. Ərəb dilində bu sözün daha bir mənəsi - “sonbeşik” mənəsi də var.

Həmin müəllif göstərir ki, XV əsrdən XX əsrin əvvəllərində ərəb ölkələri Osmanlı imperiyasının tərkibində olarkən valinin günahkarlardan cəzaları müqabilində aldığı pula da “cərimə” deyilirdi. Bu halda **cərimə** sözü mütləq feillə işlənilirdi. Müəllif həmçinin göstərir ki, bir çox türk dillərində bu söz “günah” mənəsində işlənilir.

Fars dilində bu söz “cəza, cərimə, sanksiya” mənələrində işlənilir. Məsələn, *cərimə kərdən*, yaxud *cərimə kəraftən*.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində bu söz belə izah edilir.

CƏRİMƏ Pulla ödənilən cəza növü. Fəxrəddin: *Məlumunuz olmalıdır ki, bunla- rın əksəriyyəti cərimə, vergi və hər bə təminatı müqabilində alman qızlardır. M.S.Ordubadi.*

Öhdəliyi yerinə yetirmədiyinə, qaydanı pozduğuna görə verilən cəza, yaxud alınan nəğd pul. *Həcərin atası Mahmud bəyin yanına gə- lir. Bu qədər cərimə verdikdən sonra Nəbini buraxdırır. “Qaçaq Nəbi”.*

Cəriməsini vermək – zərəri pulla ödəmək, pulla əvəzini vermək. *Ata: Oğul, Rövşən, get buzov yiyəsini tap, buzovun cəriməsini ver, razı sal. “Koroğlu”.*

CƏRİMƏLƏMƏK -Birinə pul cəzası kəsmək: cərimə etmək. *Muzdur iltica ilə ondan soruşdu: ağruvi alım, bəy, axır bilmədim, pır- güror ağa məni Sibirə göndərir, yoxsa cərimələyir? S.M.Qənzadə.*

CƏRİMƏLƏNMƏK məch. Cərimə edil mək, cərimə alınmaq.

Müasir türkmen dilinin izahlı lüğətində bu söz belə izah edilmişdir.

cerime [ceriime]: Temmi hökmündə salınan pul salığı, ştraf. *Kolhozin kassasına toğsan manat elli dokuz köpük cerime eltdim* («Sovet Edebiyatı» Jurnalı). *Nədoğrı edilen hereket üçün cerime tölemek.* (3-181)

Müasir türk dilinin dilinin izahlı lüğətində bu sözün mənəsi belə verilir.

cereme a. Ar. cer³me esk. Başkası tərəfindən yapılan veya kaza sonucu ortaya çıkan zararı ödeme. **ceremesini çekmek** başkasının yol açtığı zararı ödemək.(2-524)

Göründüyü kimi bu sözün ərəb dilində bir neçə mənəsi olmuşdur. İlk dövrlərdə işlənən mənələrin heç biri türk dillərinə keçməmişdir. Ehtimal etmək olar ki, bu gün türk dilərində işləndiyi mənəni Osmanlı İmperiyası dövründə kəsb etmişdir.

Qərib sözünün semantic transformasiyası da maraqlıdır. Ərəb dilində bu sözün mənəsi “özgə adam, yad, əcnəbi” deməkdir. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində bu söz belə izah olunur: **QƏRİB sif. [ər.]** 1. Yad yerdə olan, qürbətdə yaşayan, özgə yerli, gəlmə. *Dünən görürdüm ki, qərib osmanlılar qaçırılar*

konsul- xanaya ki, təzə sultanın taxta çıxmasından yana konsula "mübarək olsun" desinlər. (C. Məmmədquluzadə.)

2.Yad, özge, tanış olmayan. *Yox, qadra şım, bizi dartıb qərib vilayətə apardığm ye- tər, daha bunu vermərəm, - deyə anam dayı mın təklifini rədd etdi.* S.S.Axundov.

3.*Is. mənasında.* Qərib adam, gelme, başqa yerli.

4.Kimsesiz, biçare, yazıq, zavallı.

5.Bax qəribə. *Burada gecələrin qərib səsi var; Könlümün incə bir kəmənçəsi var.*S.Vurğun

6. *məc.* Hezin, hüzn getiren. *Qərib qış axşamları yolları qar basanda; At sürüb bir şenliyə, gecələdim Muğanda.* Ə.Cəmil.

qərib-qərib *zərf* Yazıq-yazıq, məzlum- məzlum, həzin-həzin, yanıqlı-yanıqlı. Müasir türk dilinin izahlı lüğətində bu söz belə izah olunur: **garip** *sf.* Ar. *garīb* **1.** Kimsesiz, zavallı. **2.** Yabancı, gurbette yaşayan, elgin. **3.** Acayip: "*Aslında ben çok az konuşan biri-yim. Dilimin böyle birdenbire çözülmesi çok garip.*" -İ. Aral. **4. ünl.** Şaşılacak bir şey karşısında söylenen söz: "*Demek Bekir böyle utangaç bir çocukmuş. Garip!*" -A. İlhan. **5. mec.** Dokunaklı, hüzn veren: "*Bir yabancı için dünyanın neresinde olursa olsun büyükşehir böyle garip bir yalnızlık duygusu veriyor.*" -H. E. Adivar. **garip bulmak** yadırgamak, tuhaf ve anlaşılmaz olarak nitelemek: "*Sizin gibi modern bir sosyete adamının böyle düşünmesini garip buluyorum.*" -M. Yesari. **garip kuşun yuvasını Allah yapar** "garip ve kimsesiz kişiye Tanrı yardım eder" anlamında kullanılan bir söz. **garibe bir selam bin altın değer** "yabancı yerde tek başına kalan kimseye karşı gösterilecek küçük bir ilgi, en büyük iyilik yerine geçer" anlamında kullanılan bir söz. **garibine gitmek** yadırgamak, şaşırmaq: "*Frankfurt caddelerinde en çok garibime giden insan, dilencisi olmuştur.*" -A. Haşim.

gariplik, ga ripseme, garipsemek kimi sözlər də eyni kökdən yaranmışdır

Qəhr sözü ərəb dilində "təbə olmaq", "məyus olmaq" mənasında işlənir. Müasir Azərbaycan dilində isə bu söz iki mənada işlənir: QƏHƏR dan. bax qəhr. Uşaqların belə kədərli ağlamasını görəncə Gövhərə qəhər üz verirdi. (Ə.Vəliyev.) **1.** Hiddət, qəzəb, acıq. *Çeşmində qəzəb yoxsa dili-zarım üçündür; Qəhri o təbibin dili-bimarım üçündür.* (S.Ə.Şirvani) Qəhr [Mirzə Hüseyni] boğdu, cibindən qırağı haşiyəli bir yaylıq çıxarıb gözlərini sildi. (S.Rəhimov.)

2. Bir məhrumiyyət, haqsızlıq və s. *Firqə tin qəhri bəni yaqdı və incitdi, əzizim! (Nəsimi.) On bir aydır mənim üzüm gülmədi; Qəza qəhri məndən heç üzülmədi.* (Aşıq Ələsgər).

Qəhr etmək - 1) məhv etmək, yox etmək. *Xalq bugünkü və sabahkı düşmənlərini qəhr edə bilməzsə, öz taleyini həll edə bilməz.*(S.Rəhimov)

2) cəbr etmək, zülm etmək; cəzalandırmaq, izzirab vermək. *Necə qəhr eyləyəsən, aşıqinə rəhm eylə; Ki, sənin rəhmətinə aşıqi-heyran susdū.* (Nəsimi).

Bu söz **olmaq** köməkçi feili də işlənərək yaxın mənəni bildirir: Qəhr olmaq – məhv olmaq, yox olmaq. Qəhr olsun! - mehv olsun! yox olsun! Qeyd etmək lazımdır ki, başqırd dilində bu sözün yalnız axırıncı mənəsi işlənir.

Müasir türk dilinin izahlı lüğəti olan Böyük Türkcə Sözlükdə bu söz belə izah olunur: **kahr, -hri** *a.* Ar. *ḡahr* **1.** Yok etme, ezme, perişan etme, mahvetme: "*Her zul-mü, kahrı boğmaya bir parça kan yeter.*" - A. Gündüz. **2.** Derin üzüntü veya acı, sı-kıntı: "*Hayatını alnının teriyle kazanan, yirmi yıllık geçmişi yalnız kahırlarla dolu bir Türk köylüsü.*" -O. V. Kanık.

kahr (veya **kahrını**) **çəkmək** uzun süre sıkıntıya katlanmaq: "*Annesine bakabilmek için ak-şama kadar elliye yakın yaramazın kahrını çekiyordu.*" (R. N. Güntekin.) **kahr yüzünden lütfə uğramak** birinə kötülük olsun diye yapılan iş, onun iyiliğine olmaq. **kahrından ölmək 1)** çok üzülmək; **2)** aşırı üzüntü, kişinin ölümüne neden olmaq.

kahretmek, kahrelemek, kahrolmak

kahırlanma Kahırlanmaq işi. **kahırlanmaq** Çok ve için için üzülmək, kederlenmək.

kahırlı *sf.* **1.** Üzüntü veya acısı çok olan: "*Hâllerinde öyle bir kahırlı, kederli eda vardır, bütün bugünün feci hikâyesini söyler.*" -H.Z.Uşaklıgil. **2.** Üzüntü, sıkıntı dolu: "*Mektup yazarsan da kahırlı yazma.*"

Göründüyü kimi Türkiyə türkcəsindəki bu sözün semantik tutumu ərəbcədəkindən fərqlidir. Qeyd edək ki, türkcədə bu sözün işlənmə aktivliyi azərbaycandan daha yüksəkdir

Türkmən dilində bu söz **gahar** şəklində **hirs, qəzəb** mənalarında işlənir. Türkmən dilinin izahlı lüğətində bu sözün mənəsi belə verilir: Gəti nərəzlik neticesinde peyda bolyan gazaplı duyuy, gazap. *Gahar uçğanaklap oñ gözlerinde, gaşlarının arası çıkılıp gitdi* ("Sovet Edebiyatı" Jurnalı). *Gaharım gelse diyip çak etdiler.* ("Tokmak" Jurnalı). *Gaharın añı bolmaz (nakıl).* *Çilim bir gaharda, bir nasharda (nakıl).* *Gahar öñde yörär, akıl-ızdan (nakıl).* *Gahar odım öçürmek- incaltmek, rahatlanmak, köşeşmek.*

gaharcañ: Gatı gızgıñ, sähelçe zada gaharı gelip duran. *Bä , cicim, gaharca* Gahar-gazaba münmek- tı hğaharlanmak. *Monah gahar- gazaba münüpdır (“Mıdam Tayyar”).* *Dıydı, dıymesız, sözler, gahar-gazaba münüp (Bi kerbabayev, poemalar).*

gaharcañ: Gatı gızgıñ, sähelçe zada gaharı gelip duran. *Bä , cicim, gaharcañ ekeni (N. Pomma Taylak Hızın).* *Şuurşa gidip gelenler has hem gaharcañ bolup gelyär öydyän. Kakam gaharcañdı. men şeyle gaharcañ. Şeyle ızgıtsız mı ? (“Sovet Edebiyatı “Jurnalı).*

gaharcañlık: Gatı gızgıñlık, *gaharcañ bolmaklık gaharcanlık etmek.*

gahar-gazap: Örän güyçli gahar. *Gurplı gövresine kuvvat yetişip, gahar- gazap bilen sözledi içgin (B. Kerbabayev ,Aylar).* *İmperialistlerin uruş odını tutaşdırmak uğrundaki betpälçiliklerini gahar-gazap bilen paş etdi ve näletledi. Yakımlırak söz aytsañ, belki birden ağlacak. Gahar- gazaba yatsañ balki öte dağlacak (“Sovet Edebiyatı”Jurnalı).* *Gahar-gazaba münmek- gatı hğaharlanmak. Monah gahar- gazaba münüpdır (“Mıdam Tayyar”).* *Dıydı, dıymesız, sözler, gahar-gazaba münüp (B. Kerbabayev, Poemalar).*

gaharlandırmak: Gaharıñ gelmek, gaharıñ gızmak, herrelemek, dazarılmak, gazaplanmak. *Saña gardaş, bu vağt gaharlanmak, ganın gızdırmak yaraşamaz (B. Kerbabayev, Ayğıtlı Ādim).* *Nabat ece gaharlandı*

gaharlanışmak: Biri- biriñe gahardı söz aydısmak, biri-birine gahar etmek. *İkisi bir gün gaharlanışğpdır. (Ata Salih, Saylanan Eserler).* *Baş minutda soñ, gaharlanışan, adamsından ötüñç sormağa ol tayyardı (Sovet Edebiyatı Jurnalı).*

gaharlı: Gahar bilen, gazaplı, hıcvlı. *Başlık biraz gaharlı dımdı (“Sovet Edebiyatı”Jurnalı).* *Ayal gaharlı çoğap berdi. İçinde çıkan bir kitabı hem yerdöläniñ bir duluna baak gaharlı zıñp goybardi .*

gaharlık: Gaharlı yağdayda bolmaklık, gazaplık. *Maral kelpen mışça gaharlılık nazarı bilen garadı.*

Türkmən dilində bu sözlə bağlı belə bir atalar sözü də var: *“Bitine gahar eden donunu oda yakar”* Yəni bitinə hirslənən donunu yandırır.

Qaqauz dilində bu söz **kahır** şəklində “qəm, kədər” mənasında işlənir. -la, -lə şəkilçisi vasitəsilə feil əmələ gətirir və kahırlanma “kədərlənmək, dərd çəkmək” mənasında işlənir. Həmçinin “dərdli, kədəli, qəmgin” mənasını daşıyan kahırlı sifəti də vardır. Eyni mənanı bildirən digər bir sifət də yaradı – **kahırsak**. Bu söz yuxarıdakı mənələrdən başqa, həm də “darmadağın olmuş, matəm içində olan” mənələrini daşıyır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. (elektron versiya)
2. Türk dilinin izahlı lüğəti . (elektron versiya)
3. Türkmən dilinin izahlı lüğəti. (elektron versiya)
4. Qaqauz dilinin izahlı lüğəti. Moskva 1973
5. Abdullayev B.T., Orucov Ə.Ə., İirvani Y.Z. Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı 1966
6. Karşılaştırmalı türk lehçeleri sözlüğü I Ankara 1991
7. Баранов X. K. Арабско-русский словарь. Москва 1967

DÜRDANƏ VƏKİLOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ ELMİ-TEKXNİKİ, SİYASİ-İQTİSADI TERMİNOLOJİ SİSTEMİN YARANMASI VƏ İNKİŞAFI PROSESİ

Açar sözlər: *Terminologiya, iqtisadiyyat, elm, inkişaf, yaranma*

Establishment and development of scientific and economic terminology

Economics is the social science that studies the behavior of individuals, households, and organizations (called economic actors, players, or agents), when they manage or use scarce resources, which have alternative uses, to achieve desired ends. Agents are assumed to act rationally, have multiple desirable ends in sight, limited resources to obtain these ends, a set of stable preferences, a definite overall guiding objective, and the capability of making a choice.

Key words: *Terminology, economics, Science, development, establishment*

XX əsrin əvvəllərində artıq elektronun, kimyəvi elementlərin çevrilməsi qanunu kəşf edilmiş, radio ixtira edilmiş, aviasiya meydana gəlmiş və bir sözlə, elm və iqtisadi həyatın bütün sahələrində inkişafa, tərəqqiyə başlanmışdır. Ölkədə baş verən bütün bu kimi elmi-iqtisadi tərəqqi Azərbaycanda və ələxsus

Bakıda da öz müsbət təsirini göstərmişdir. Ölkədə ilk dəfə olaraq, Bakı-Sabunçu elektrik qatarının istifadəyə verilməsi, yeni fabrik və zavodların işə salınması iqtisadiyyat sahəsində yeni-yeni yüzrlərlə terminlərin yaradılmasına səbəb olmuşdur. İqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində istər maşınqayırma, istərsə elektrotexnikaya, istərsə radiotexnikaya aid terminlər ərəb və fars məcrasından çıxıb rus dilin və Avropa mənşəli dillərə tərəf istiqamət almağa başlamışdı. Dilimizdə elmi-iqtisadi terminlərin sürətlə artması texnologiyamızın başqa sahələrinə də uz mbsbət təsirini göstərirdi.

Elmi-iqtisadi tərəqqinin inkişafı ilə əlaqədar məfhum və anlayışları dilimizdə ifadə etmək tələbatım ödəmək üçün Qərbi Avropa dillərindən söz almaya olan ehtiyacı daha da artmışdı. Bu dövrdə aşağıdakı terminlər dilimizə daxil olmuşdur: antena, aviasiya, avtomat, amper, radio, radioqrama, aerofoto, asimmetriya, beton, batareya, blok, bufer, volf, voltmetr, velosiped, qaz, qazometr, generator, diapazon, indikator, kabel, kamera, katod, kod, kineskop, kondensator, korpus, maqnit, maqnitomer, element, dinamika, elektrik, elektron və s.

Rusiya kapitalist istehsal münasibətlərinin bərqərar olması, Bakıda neft sənayesinin yeni inkişaf, mərhələsinə qədəm qoyması, iqtisadi-texniki tərəqqinin cəmiyyətin bütün sosial-iqtisadi sahələrində geniş vüsət alması və s. Bu kimi amillər Azərbaycan dilinin və onun iqtisadi terminologiyasının daha da inkişafına və zənginləşməsinə səbəb olmuşdur.

Lizinq. Lizinq sözündə bank krediti, icarə, investisiya elementlərini cəmləşdirən münasibətlər kompleksidir. Lizinq, lizinq verənlə lizinq alan arasında əskər hallarda uzunmüddətli xarakter daşıyan maliyyə sazişidir. Lizinq müqaviləsinə görə lizinq verən lizinq alana lazım olan əmlakı satıcıya mülkiyyət hüququ ilə əldə etməli və lizinq alanın müvəqqəti sahibliyinə və istifadəsinə verməlidir. Lizinq-sənaye avadanlıqlarının, maşınların, yeni texnologiyaların, istehsal təyinatlı bina və tikililərin istifadəsinin XƏSUSİ sahibkarlıq fəaliyyəti formasıdır. Hal-hazırda lizinq ixtiyarı istelsalın inkişafı üçün kapitalqoyuluşlarının edilməsində əsas maliyyə mənbəyidir. Lizinqin bir sıra üstün cəhətləri vardır, onlara aşağıdakıları nümunə göstərə bilərik:

Lizinq üzrə maliyyəşdirilmə bank kreditlərindən daha uzunmüddətlidir. Belə ki Azərbaycan banklarından 18 aydan artıq olan müddət üçün kredit verilmir, lakin lizinq üzrə kreditlərin verilməsində ən azı üç illik müddət nəzərdə tutulur;

Maliyyə lizinqi, Sürətli amotuzasiya hesabına, kredit alana nəzər vergi borcları yükünü yüngülləşdirilmə imkan verir.

1) Dilimizə daxil olan Qərbi Avropa mənşəli iqtisadiyyat terminləri.

Bu dövrdə qabaqcıl ziyalı və ədiblərimiz tərəfindən Azərbaycan dilində çıxan qəzet və jurnallarda iqtisadi məfhum və anlayışları ifadə edən yeni söz və terminlər işlədilir. Bu növ terminlərin bir qismi əgər dilimizin daxili imkanları hesabına yaranırdısa, digər qismi isə rus dilindəki və yaxud rus dili vasitəsilə Qərbi Avropa dillərindən alınır.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, o dövrdə dilimizə daxil olmuş, iqtisadiyyata aid sözlər işlənmə dairəsinə görə çox məhdud olub ümumxalq dili səviyyəsinə qalxa bilməmişdir. Dilimizdə özünə yenidən təşəkkül tapmış bu növ iqtisadi terminlər sonralar işlənmə dairəsinə daha da genişləndirmiş, dilin lüğət tərkibinə daxil olmuş və dildə özünə vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır. Belə terminlərə misal olaraq, aşağıdakıları göstərmək olar: bank, banknot, aktiv, balans, kapital, agentlik, analitik, arbitaj, sosial yardım, referent, aspect və s.

Həmin dövrdə nəşr olunan iqtisadiyyata aid kitab və lüğətlərdə, habelə müxtəlif adda çıxan burjua qəzet və jurnallarında bir sıra Qərbi Avropa mənşəli terminlərə rast gəlirik. Bu dövrdə istehsalın inkişafı və yem əmək alətlərinin meydana çıxması, elektrik mühərriklərinin və iş maşınlarının intiqallarının sənayedə geniş vüsət alması yeni İqtisadi terminlərin yaranmasına səbəb olmuşdur.

2) XX əsrin əvvəllərində dilimizə daxil olan iqtisadiyyat terminləri haqqında.

Ölkədə iqtisadiyyatın, elmin və texnikanın müxtəlif sahələrində bir çox cihaz və aparatların meydana çıxması iqtisadi terminologiyamızın daha da inkişaf etməsinə və zənginləşməsinə səbəb olmuşdur. Bu dövrdə ali və orta məktəblər üçün iqtisadiyyata aid dərslik və vəsaitlərin, ədəbiyyatın nəşr olunması, onların rus dilindən Azərbaycan dilində tərcümə edilməsi ilə əlaqədar Qərbi Avropa dillərindən dilimizə bir sıra iqtisadi terminlər daxil olmuşdur.

İqtisadiyyat sahəsində baş verən dəyişikliklərin mahiyyəti aşağıdakı şəkildə ifadə edilmişdir: “Keçmişdə insanın bütün zəkası, onun bütün dühası yalnız bəzilərinə iqtisadi inkişafın bütün nemətlərini vermək, başqalarını isə ondan mərhum etmək üçün yaradılırdı. İndi isə iqtisadiyyatın, elmin bütün xariqələri, Ümumxalqın malı olacaqdır və bundan sonra insan zəkası və dühası heç bir zaman zorakılıq vasitəsinə, istismar vasitəsinə çevrilməyəcəkdir.”

İnqilabdan sonar ölkəmizdə geniş vüsət alan iqtisadi tərəqqi dilimizə təsir göstərir. Dilimiz ictimai həyatda baş verən bütün dəyişiklikləri iqtisadiyyatın bütün sahələrindəki inkişafı düzgün əks etdirməli, tutarlı termin və sözlərlə ifadə etməli idi. Buna görə də Azərbaycan dili birinci növbədə öz daxili imkanlarına nəzər salmalı, mümkün olmadıqda isə alınma sözlərdən istifadə etməli idi. Bu dövrdə iqtisadiyyat sahəsində meydana çıxan çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün habelə, iqtisadi terminologiyamızı sistemə salmaq, dəqiqləşdirmək və unifikasiya etmək məqsədilə alim və mütəxəssislərimiz bir sıra lüğətlər nəşr etdirmişdilər. Bu lüğətlərdə bir sıra Avropa dillərinə məxsus və ya Azərbaycan dili ilə qarşılıqlı işlənən terminlər işlədilmişdir: avans, defisit, balans, bilet, bond, çek, denominasiya, subsidiya, rentabelik, kompensasiya, аренда, inflyasiya, suda, reforma, emissiya, dempinq, pul emissiyası, pul rentası, kapital dəyəri, pul kompensasiyası, pul fondu, depozit, bank depoziti, deficit kəsir, büdcə kəsiri, dividend, iqtisadi dividend dinamik balanslaşdırma, direktiv plan disproporsiya, emissiya intizami, diferensial qiymət, kolektiv müqavilə, konsessiya müqavilə, dolae zonası, dollar bloku, real gəlir və s.

3) Sırf Azərbaycan dilinə məxsus iqtisadi terminologiyamızda işlənən dialekt və şivələrimizə məxsus terminlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi terminalogiyamızda dialekt və şivələrdən yeri gəldikcə istifadə etmək lazıqdır. Məsələn: şırım, kərtən, vərdənə, iskenə, marxal, küz, ağıl, şişək, şadara və s.

Akademik M. Şirəliyev və Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü Ə. Orucov öz əsərlərində qeyd etmişdir ki, Azərbaycan dilinin ayrı-ayrı dialekt və şivələrində çoxlu söz vardır və bunlar elm və iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində termin yaradıcılığı üçün gözəl mənbə ola bilər.

Dialekt və şivələrin geniş kütləyə məlum olmayan sözlər götürüb ona sözdüzəldici şəkildə artıraraq terminaloji məna verməklə yeni söz, termin yaratmaq mümkündür. Belə söz-terminin ədəbi dildə möhkəmlənməsi üçün onun ifadə etdiyi məfhum və anlayışı və yaxud hər hansı bir predmet və hadisəni nə dərəcədə düzgün, dəqiq və tələffüzə yatan olub-olmamasından asılıdır. Elm və iqtisadiyyatın sürətlə inkişafı etdiyi bir dövrdə, biz yeni termin yaradarkən tələm-tələsik əcnəbi dilərə müraciət etməməli, səbirlə öz daxili imkanlarımıza nəzər salmalı, dialekt və şivələrdə lap qədimlərdən yüzlərlə yatıb qalan sözlərdən bacarıqla, yaradıcılıqla, müasir zamana uyğunlaşmaq şərti ilə istifadə etməliyik. İctimai həyatımızın ayrı-ayrı sahələri üzrə terminologiyanın təkmilləşdirilməsi və dəqiqləşdirilməsinə habelə onun yeni-yeni terminlərlə zənginləşdirilməsi üçün dialekt və şivələrimizdə bol-bol material vardır.

İqtisadiyyatın tərəqqisi ilə əlaqədar qarşıya çıxan əsas məsələlərdən biri ərəb və fars mənşəli termin və sözlərdən istifadə edilməsidir. Onlar ədəbi dilimizin lüğəti tərkibində xüsusi yer tuturlar və elmi-iqtisadi məfhum və anlayışların istifadəsi üçün zəngin mənbə hesab olunurlar. Ərəb və fars dillərindən vaxtilə alınmış sözlərə ana dilinə məxsus şəkildə artırmaqla yeni sözlər yaradaraq elm və iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrin uğurla işlədirlər.

4) Elmin müxtəlif sahələrində işlənən elmi-iqtisadi-texniki terminlər

Avropa dillərində elmi-iqtisadi terminologiyamıza daxil olmuş ictimai həyatımızın müxtəlif sahələrində işlənən aşağıdakı terminlərə nəzər salmaq: Fizika eli sahəsində işlənən terminlər: amper, transformator, aerodinamika, akkumulyator, akustika, amplituda, elektromaqnit, manometer, mexaniki enerji, lazer və s.

1. Riyaziyyat və həndəsə elmlərinə aid terminlər: laqorifma, kosinus, tangens, radikal, kvadrat, pramida, perimetr, parameter, konus və s.

2. Astronomiya və kosmonavtikaya aid terminlər: teleskop, reflektor, fotoelektrik, fotometr, radioteleskop, spektral, analiz, asteroid, meteorit, terminator, kart, avtomat stansiya, elliptik orbit, ionlaşmış metallar, qalaktika, metaqalaktika, azimut, spektrogram, radiometr, signal spektri, elektron skaperləmə, radiolokasiya, kosmik monitoring, kosmos, kosmonavt, kosmodrom, lunoxod, skafandr, orbit və s.

5) Kimya elminə aid terminlər: oksid, etil, karbon, kobalt, ammonium, spirt, xlorit, maqnezium, kalium-silikat, natrium-sulfat, brom, manqan, bismut, oksigen, fosfor, platin, azot, aseton, aerozol və s. Tibb elminə aid terminlər: anamnez, diaqnoz, bronxit, qrip, allergiya, alveol, vitamin, alkoqol, amputasiya, transplantasiya, abort, anomaliya, rentgen, limfa, psixopatologiya, defektoloq və s.

MÜASİR İNGİLİS ƏDƏBİ DİLİNDƏ BƏDİİ MƏTNİN KATEQORİYALARI

Açar sözlər: *bədii mətn, Azərbaycan dili, ingilis dili, kateqoriya.*

The article speaks about the compound formulation of the text of the contemporary English literary language, about its some components, the use of the phases of the formulation, also the ways and methods of learning of the text.

Key words: *text literature, Azerbaijani, English, kateqorie*

Bədii mətndə forma və məzmunun, maddi və ideal olanın əlaqəsi çox yaxındır. Bədii mətnin işlənən şəkil dəyişmələri onun məhvinə gətirib çıxarır. Bədii təsisat digər bir sinonim mətnlə ifadə oluna bilməz. Dil təsisatının dəyişməsi bədii obrazı ya məhv edir, ya da başqa bir obrazın yaranmasına gətirib çıxarır. Bədii obrazın nadirliyi ondadır ki, onu başqa formaya salmaq, kodlaşdırmaq olmaz, əks halda o yox olur.

Bədii mətnin təbiətinin belə izahı A.V.Fyodorov tərəfindən «Проблема стихотворного перевода» kitabında tərcüməyə həsr edilmiş anlayışa uyğun gəlir. O belə hesab edir ki, orijinal tərcüməçiyə təqdim olanun bir tapşırıqdır. Onun fikrincə tərcümə əsərin bərpası deyil, verilən nümunə əsasında yaradılan nəşə yeni bir şeydir. Beləliklə, tərcümə orijinal mətnin variantıdır, onun eyni deyil. Belə halda, bir dərinlik quruluşuna yalnız bir səthi quruluş uyğun gəlir.

Bədii mətnin dərinlik və səth quruluşları arasında mürəkkəb, müxtəlif istiqamətləri əlaqələr vardır. Səth quruluşu dərinlik quruluşu ilə təyin olunur. Dərinlik quruluşu sanki elə bir proqramdır ki, vasitələrinin seçiminə diqqət edir. Lakin bu quruluşlar arasındakı əlaqə yalnız tabeəddir əlaqə deyildir. Səth quruluşu dərinlik quruluşuna təsir edib onu aktuallaşdırma bilər.

Hazırkı dövrdə mətn dilçiliyinin əsas məsələlərindən biri mətnin kateqoriyalarının aşkarlanması və təsviridir. Mətnin kateqoriyalarına son dövrlərdə bir çox əsərlər həsr edilmişdir.

Mətnin kateqoriyaları cümlənin kateqoriyalarına uyğun deyildir və yüksək dərəcəli sistem kimi mətnin yaranması ilə bərabər yaranır. Bunlar xüsusi növ kateqoriyalardır, cümlədən böyük vahidləri xarakterizə edirlər. Çoxsaylı araşdırmalara baxmayaraq, mətnin kateqoriyaları hələ ki, birmənalı şərhini tapa bilməmişdir, ona görə də dayaq nöqtəsi kimi bizim mülahizələrimizin əsasında kateqoriyanın fəlsəfi anlayışı əsas götürüləkdir. Kateqoriya elə bir geniş anlayışdır ki, orada ümumi, daha səvciyyəvi xüsusiyyətlər, əlamətlər, əlaqələr və predmetlərin, obyektiv varlığın münasibətləri əks olunur.

Mətnin kateqoriyaları onun daha ümumi və səvciyyəvi əlamətlərini əks etdirir və onun dərk edilməsinin ontoloji, qnosoloji və struktur əlamətlərinin pillələrini təşkil edirlər. Mətnin kateqoriyalarının təsviri və öyrənilməsi həm taksonomik (təsnifatı) və həm də kvalitativ (keyfiyyət) tədqiqatlarını tələb edir.

Kateqoriyaların öyrənilməsi çox geniş və aktual əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də bizim işimizdə də temporallıq kateqoriyasının şərh edilməsindən yan keçmək araşdırmalarımızın obyektinə aydın olmayacaq, tutqun, qeyri-müəyyən xarakter olacaqdır. Mətnin araşdırılmasının mətn struktur xüsusiyyətlərinin, dil vahidlərinin təşkilinin, əlaqələrinin aşkarlanmasını tələb edir. Burada mətn linqvistikası üslubi təhlili ilə çulğalaşır ki, o qədər də dil faktorlarına doğru istiqamətlənməyin və onların seçilməsi, təşkili və uzlaşmasının xüsusiyyətlərinin araşdırılmasını tələb edir.

Müxtəlif alim və dilçilik məktəblərinin təklif etdiyi mətn kateqoriyalarının siyahısı yekrəng deyildir. Belə ki, İ.R.Qalperinin «Текст как объект лингвистического исследования» əsərində zəncirlənmə (цепление), informativlik, retrospektivlik və s. kateqoriyaların adları çəkilir, onlar tədqiqata və təhlilə cəlb edilir. Başqa bir siyahını isə T.N.Nikolayevə təklif edir: ön və son informasiya, varlığın hekayəti qeyri-inisiallıq.

Z.Y.Tuqayevin əsərlərində bədii zaman, progressiya kateqoriyalarının adı çəkilir ki, onların təhlili də verilir. Bu bir daha təsdiq edir ki, bu sahələ tədqiqatlar davam etdiyi kimi, hələ də tam aydınlıq hasil edilməmişdir. Təklif edilən təsnifatlar həmcins deyildir. Onların əsasında semantik və struktur, praktik və funksional, məcburi və fakültativ əlamətlər, meyarlar durur ki, bunlar da mətni həm linqvistik obyekt, həm də mətnin törəməsinin ekstralingvistik situasiyası nəzərində şərh edir. Elə əlamətlər şərh edilir ki, bəzən bunlar o qədər də geniş yayılmış, geniş işlənən məsələlər deyildir. Məsələn: tez-tez xatırlanma (nadir hallarda xatırlanma və s.) Binarlıq (ikitarəflilik) prinsipinə bir halda riayət edilir, digər halda isə bu «unudulur» ki, bu da ki, kateqorial əlamət üçün caiz sayıla bilməz. Görünür dilçilik elmi, hər şeydən öncə isə cümlə qrammatikası məsələləri ilə əlaqədar anlayış və metodikalar əsas götürülməlidir ki, ciddi təsnifat alınsın ki, bunlar da əlaqəli mətnə prinsipial mənada şamil edilə bilsin.

Mətnin kateqoriyaları universalıya xarakter daşıyır və əlaqəli mətndə hansı dildə mətnin yaradılmasından asılı olmayaraq təzahür edir. Onlar konkret dilin sistem və normaları vasitəsilə təyin olunur.

Mətnin kateqoriyalarının təsviri tədqiqatçısı qarşısında iki əsas vəzifə qoyur:

1. bu kateqoriyalarla hansı anlayışların verilməsini təyin (aşkar) etmək;
2. onların ifadəsi üçün hansı vasitələrdən istifadə olunmasını müəyyən etmək.

Bu iki vəzifə çərçivəsində aşağıdakı məsələlərin həlli aktuallaşır:

- mətnin kateqoriyalarının inventarının müəyyən edilməsi;
- bu kateqoriyaların iyerarseiyasının (qarşılıqlı asılılığının) müəyyən edilməsi;
- mümkün olan təsnifatların dəqiq meyarlarının aşkar olunması;
- mətnin kateqoriyalarının dəqiq meyarlarının, onların formalaşmasının məzmun və ifadə planlarının

öyrənilməsi;

- kateqoriyaların mətndə ifadəsi zamanı onlarda yaranan dil və xarici (ekstralingvistik) vasitələrin sistemləşdirilməsi və öyrənilməsi;

- mətnin kateqoriyalarının ifadə olunması zamanı dil vahidlərinin funksiyalarının təyin olunması;

- mərkəzi və periferik, ekpelist (aşkar) və implisit (gizli) vasitələrin mətn kateqoriyalarının verilməsindəki (ifadə olunmasındakı) səciyyələrin təyini.

Mətn kateqoriyalarının formalaşmasında iştirak edən dil vahidlərinin müşahidə olunması üçün aşağıdakı məsələlərə diqqət yetirmək lazımdır:

- mətnin tərkib hissələrini təşkil edən dil işarələrinin kateqoriya mənasını müəyyən etmək;

- dil işarəsinin ikinci kod mənası üzərində müşahidə aparmaq;

- dil işarəsinin nitq kommunikasiyası ilə mətn kateqoriyalarının yaranması arasındakı əlaqəni müəyyən etmək;

- kontekstual və situativ informasiyanı öyrənmək;

- mənanın (fikrin) yaradılmasında mətn kateqoriyalarının rolunu öyrənmək.

Mətnin kateqoriyalarının birinin təhlili üçün bədii zaman kateqoriyasına, daha geniş planda mətnin temporal strukturuna müraciət edək. Bədii mətnin materialı əsasında temporallığı şərh etmək xeyli asandır, lakin biz çətin də olsa, təhlilin dəqiqliyi üçün bədii və elmi mətnlərin temporallığını müqayisə edəcəyik. Bu, bədii mətnin zaman kateqoriyasının sahə strukturu başa düşməyə də kömək edə bilər.

Müxtəlif funksional üslubların (burada bədii və elmi mətnlərin temporal təşkilindən söhbət gedir) və onların zaman uyğunluğunun eksralinqvistik varlıqla əlaqəsinin təsviri bizə temporal strukturun şərhində kömək göstərə bilər. Bu həm də müxtəlif üslublara xas olan cəhətlərin araşdırılmasına şərait yaradır.

Biz mətnin temporal quruluşu dedikdə dil elementlərini bir-biri ilə bağlayan münasibətlər şəbəkəsini nəzərdə tuturuq; bu şəbəkə temporal (zaman) münasibətlərini əks etdirir ki, onlar da funksional və semantik ümumiliklə birləşirlər.

Müxtəlif mətnlərdə modelləşən zaman variativliyini anlamaq üçün temporal struktur ilə yanaşı onların dildən xaric (ekstralingvistik) zaman əlaqəliliyini də nəzərə almaq lazımdır.

Temporalıq nominativlik və predikativliyin nitq anı ilə əlaqələndirilməsidir; o, leksik və sintaktik arxaizmlər, neologizmlər, zərflər, zaman zərfləri, felin zaman formaları vasitəsi ilə əks olunur.

İstənilən mətn kimi real zaman və məkanda mövcud olur. Lakin bu, mətnin nitq və incəsənət əsəri kimi anlaşılacaq xarici aspektidir. Hər bir mətn özündə müəyyən mənəvi məzmun ehtiva edir. O, xüsusi zaman və məkanda reallaşır. Elə məhz burada bədii / qeyri-bədii mətnlər arasındakı fərqlər başlanır.

Qalperin hesab edir ki, kotinuum kateqoriyası əsas etibarlı ilə bədii mətnlərdə təzahür edir və o, müxtəlif çalarla malikdir, çünki bədii mətnlərdə təzahür edən zaman və məkan şərtidir. Daha çox bədii mətndə aşkarlandığına görə biz bu kateqoriyanı bədii mətnin temporal strukturu kimi şərh etməyi məqsəduyğun hesab edirik.

Ədəbiyyat

1. A.M.Qurbanov. Bədii mətnin lingvistik təhlili. Bakı, 1986, səh. 379.
2. M.Ə.Mahmudov. Mətn formal təhlil sistemi. Bakı, 2002, «Elm» nəşriyyatı, 242 səh.
3. M.Р.Гальперин. Текст – как объект лингвистического исследования. М. 1981.
4. З.Й.Шмидт. Текст. История как базовые категории. К книги: «Новое и зарубежной лингвистике и методики преподавания». М. 1980.

AZƏRBAYCAN VƏ RUS DİLLƏRİNDƏ VƏ MƏDƏNİYYƏTLƏRİNDƏ BƏDƏN ÜZVLƏRİNİN SİMVOLİKLİYİ

Açar sözlər: Azərbaycan dili, rus dili, mədəniyyət, bədən üzvləri, simvolika

This article investigates the symbolism of body parts in Azerbaijani and Russian languages and culture. In the article are applied to phrases, gestures, superstitions, traditions, myths and religious ideas, reflecting symbolism of body part. Thus it explains the origin of phraseology, consisting of body parts.

Key words: Azerbaijani language, Russian language, culture, body parts, symbolics

Bədən üzvləri ayrı-ayrı mədəniyyətlərdə, eləcə də onların adları müxtəlif dillərdə həqiqi mənadan başqa, rəmzi mənə daşıyır. Özündə insanın xarakterini, intellektini, emosiyalarını əks etdirən bədən üzvləri və onların adları tez-tez metaforalar, atalar sözləri və frazeoloji birləşmələrin tərkibinə daxil olur. Bəşər övladı inanmışdır ki, onun mənəvi və fiziki, xüsusən də mədəni-millə xüsusiyyətlərini bədən üzvləri tək dəqiq və mənalı ifadə edə biləcək ikinci bir vasitə ola bilməz. Bədən üzvlərinin bu xüsusiyyətləri onların öyrənilməsinə və araşdırılmasına bütün dövrlərdə aktual etmişdir. Belə ki, insanlar qədim dövrlərdən bəri kainatla yanaşı, öz yaradılışları haqqında düşünmüş, bədən quruluşunu, vəzifələrini anlamağa, sirlərini açmağa çalışmışlar. Müxtəlif xalqlara məxsus ayinlərdə, əfsunlarda, türkəçarələrdə və digər folklor nümunələrində insan orqanizminin quruluşu və bədən üzvlərinin vəzifələri ilə bağlı düşüncələr, təsəvvürlər əks olunmaqdadır. Bir çox mifiki və dini-fəlsəfi baxışlarda isə insanla kainatın qarşılıqlı vəhdətini, onların eyni mənşədən və quruluşdan ibarət olmasını, dünyanın antropomorf modelini əks etdirən fikirlər yer almaqdadır. Hind mifologiyasında Puruşanın bədən üzvləri parçalanaraq tanrılara qurban edilir; nəticədə sosial və kosmik qurumların əsas elementləri meydana çıxır: ...onun ruhu aya çevrilir, gözü günəşə, nəfəsi küləyə, göbəyi hava məkanına, başı səmaya, ayaqları torpağa və s. (7,351). Antik yunan təfəkküründə göy cisimləri ilə insanın bədən üzvlərini bir-birilə əlaqələndirirdilər. Ptolomeyə görə, Saturnu sümüklər, fleqma və sağ əllə, Yupiteri ağciyər, arteriyalar və lamisə ilə, Marsı venalar, böyrəklər və sol qulaqla, Günəşi ürək, beyin, göz və əsəblərlə, Veneranı qaraciyər, əzələlər və iybilmə ilə, Merkuri dil və ödlə, Ayı mədə və dadbilmə ilə bağlayırdılar (10,523). Çin əsərlərində isə insanın bədən üzvləri dövlətlə müqayisə edilirdi: “ölkənin mərkəzi onun ürəyi, periferiyası isə yuxarı və aşağı ətraflardır” (10,524).

Sinə. İftixar, hörmət rəmzidir: himn səslənəndə əli sinənin üzərinə basmaq, şərəfli, hörmətli birinin önündə əli sinəyə qoyub təzim etmək və s. İnsan varlığını vurğulamaq, özünə işarə etmək üçün əlini sinəsinə yönəldər. Sinə həm də bir sipər, qalxan rolunu oynayır. Belə ki, cəsur insanlar əziz birini qorumaq, müdafiə etmək üçün məhz öz sinəsinə təhlükə qarşısında irəli çəkərlər: *sinəsini dağ kimi irəli vermək-встать грудью, sinə gərmək-стоять грудью*. Sinə ürəyə yaxın olduğundan, demək olar ki, onunla eyni funksiyaları daşıyır; ürəkdə baş qaldıran hislər, emosiyalar eynilə sinə komponentli frazeoloji birləşmələrlə də ifadə olunur: *sinə dolusu nəfəs almaq-полной грудью дышать, sinəsinə basmaq-прижаться к груди, sinə dağı, sinəsi qan ağlamaq, sinə vurmaq* (Məhərrəm ayında yas əlaməti olaraq dindarların əlləri ilə sinəyə vurma ayini). Sinə iradə, hakimiyyət, insanlara təsiretmə bacarığı, məsuliyyəti öz üzərinə götürmək kimi mənalara bağlıdır: *sinəsi ilə yarım keçmək-грудью рваться, sinə gərib yol açmaq-грудью пролагать (положить) себе дорогу*. Bu keyfiyyətlər isə cəmiyyətdə əqli və fiziki xüsusiyyətləri ilə seçilmiş insanlara məxsusdur. İnsanın sinə nahiyəsi üstünlük və qüvvətlə yanaşı, cəmiyyət qarşısında yüksək vəzifə daşımağın da nişanəsidir. Fərqlənmə nişanlarının və ordenlərin sinəyə taxılması bunun əyani sübutudur.

Çiyin. İslam aləmində inanırlar ki, insanın sağ və sol çiyində mələklər oturur, onların savab və günahlarını yazır. Çiyinlər həm fiziki, həm də mənəvi baxımdan gücü- səbri, dözümlü, məsuliyyəti simvolizə edir (yunan mifiki obrazı Atlant çiyinləri üzərində göy qübbəsini saxlayırdı): *çiyinə yüklənmək - перекладывать на плечи, взвалить на плечи, çiyinə qoymaq-класть на плечи, çiyində olmaq-лежать на плечах, çiyinə yük qoymaq, işlə yüklənmək-положить на плечи, öz çiyində daşımaq-выносить на своих плечах*. Keçmiş dövrlərdən bu yana hərbi və ya rəsmi şəxslər nişanlarını – epolet və poqonları çiyinləri üzərində daşmışlar. Müasir dəb aləmində də çiyinləri nəzərə çarpdırmaq üçün geyimlərin bu hissələrini dekorativ elementlərlə bəzəmək çox aktualdır. Demək, çiyinlər həm də qüvvət, üstünlük, fərqlənmə rəmzidir: *no плечу-əindən gələr, ne каждому no плечу-her adamın hünəri deyil, hər adamın xörəyi deyil, za плечами иметь-çox yollardan keçmək*.

Qarın. Qərbdə böyük iştahı, Şərq cəmiyyətində mövqeyi simvolizə edir (8,93). Qarın yaşam üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən orqandır. Odur ki, rus dilində bu somatizminəsasında *живот*, *yəni həyat* sözü

dayanır. Qarın həm Azərbaycan, həm də rus linqvomədəniyyətində insanın maddi aləmlə təmasını, həyatı sevmək və ondan zövq almaq istəyini və bacarığını simvolizə edir: *gülməkdən qarnını tutmaq, gülməkdən qəşş eləmək-держаться (хвататься) за животуки (за животы), gülməkdən qarnı cırılmaq-животуки надорвать, qarnı başına bəla, qarnının əsiri olmaq-быть рабом своего живота, acından qarnı quruldayır-живот подводит, с голоду в животе бурчат, qarnı piy bağlamaq, qarın bağlamaq (sallamaq)-отрастить живот (брюхо), qarın sallamaq-нагулять брюшко*. Müasir dövrün dəb dünyasında şişman, böyük qarına birmənalı şəkildə mənfi münasibət var. Böyük qarın başlıca olaraq xəstəliyin əsas göstəricisidir. Düz, hamar qarın isə tamamilə bunun əksini, vücudun mükəmməlliyini və özünü cilovlama bacarığını ifadə edir. Buna baxmaraq, bir çox inanclara, ənənələrə görə, xüsusən əyalət və kəndlərdə şişman qarın həyatda uğur, rifah qazanmış insana işarə edir.

Göbək. Tez-tez tabulaşdırılır, həmayil və qadağa obyektinə kimi çıxış edir (güman ki, buna görə də əksər dillərdə göbək komponentli frazemlər azdır). Bir çox mədəniyyətlərə görə (maorilər, qədim germanlar və s.), göbək hətta insanın xarakterini, taleyini müəyyənləşdirir. Buna azərbaycanlıların da məişətində təsadüf edirik: “Sən mömin və cəsur olasan deyə, biz sənin göbək bağını otağın şərq divarından, qılıncla Quranın arasından asdıq. Sonra sən onu tilsim kimi boynunda gəzdirdin və xəstəlik nədir bilmədin. Üç yaşında olanda boynundakı göbək bağını çıxarıb atdın və o gündən etibarən xəstələnməyə başladın” (5,226). Kainatın mərkəzi günəşdirsə, dünyanın mərkəzi də onun göbəyidir – xristianlara görə, dünyanın göbəyi Qüdsədir, yəni Allah dünyanı buradan yaratmağa başlamışdı. Rusiyanın Perm əyalətində bu inamla əlaqəli birabidə var. Rus dilində mənəm-mənəm deyən adama kinayə ilə “*пуп земли*” (*dünyanın padşahı*) deyirlər. Bu ifadədən də göbəyin mərkəzlə əlaqələndirildiyini asanlıqla təsəvvür etmək olur. “*Созерцать собственный пуп*” yalnız özünü düşünmək, özü ilə maraqlanmaq deməkdir. Qabarıq bir şey haqqında belə deyirlər: “*пупом торчум*”. Azərbaycan dilinin frazemlərində göbək emosiyalar mərkəzi kimi həm ürəyi (*göbəyi düşmək, ürək-göbəyi düşmək-сердце упало*), həm də zövqü, səfani təcəssüm edirən qarnı əvəz edir (*göbəyini tüləndirmək, göbək bağlamaq-отрастить себе пупо, ürək-göbək qalmaq-надрывать животуки*).

Qabırğa. İncildə deyilir: “Tanrı Yəhva insana dərin yuxu göndərdi; o yatan zaman onun qabırğalarından birini götürdü və həmin yeri ətlə örtüdü. Tanrı Yəhva insandan götürdüyü qabırğadan arvadı yaratdı və onu insana gətirdi” (6,40). Maraqlıdır ki, şumerlərdə qabırğalara şəfa verən tanrı Ninti də qadındır. O, qabırğa və həyat ilahəsidir (4,150). Qadının qabırğa ilə əlaqələndirilməsi islam təfəkküründə də öz əksini tapmışdır: Qadın əyri qabırğa kimidir; əgər toxunmasan, ondan faydalana bilərsən. Əgər əyib düzəltmək istəsən, sınar. Qabırğanın xarici görünüşü frazemlərdə də özünü qabarıq şəkildə biruzə verir: *qabırğa vermək-əyilmək, yıxılmağa meyil etmək, qabırğa kimi əyri – tərs adam, неперечумать পেбра-döymək, cəzalandırmaq, qol-qabırğasını sındırmaq-sözü düzgün tələffüz etməmək, qabırğalarını sökmək-döymək*.

Kürək. Azərbaycan və rus inanclarında kürək qaşınması bədbəxtliyə, təhlükəyə yozulur. Azərbaycan folklor nümunələrində kürəklə bağlı başqa inanclar da var: “Bir iş görəndə yanındakı asqırısa, işi saxlayıb onun kürəyi arxasına astaca vurmali, “sağlam olasan,” “şükür olsun” söyləməlisən. Elə ölüdən danışılarda da asqırılsa, belə etməlisən. Yoxsa uğursuzluq baş verər” (2,187). Frazemlərdən də aydın olur ki, kürək əks qüvvələrdən müdafiə rolunu oynayır: *kürək-kürəyə vermək-arxalanmaq, kürəyini söykəmək-arxayın olmaq*. Kürəklərsimvolik qanadlardır, sosial və emosional azadlığı tərənnüm edir. Odur ki, rəqibə üstün gəlmək üçün onun kürəklərini hədəfə alırlar: *kürəyini yerə vurmaq-класить на обе лопатки, kürəyi yerə gəlmək-məğlub olmaq, kürəyindən çıxarmaq-qisas almaq, kürəyinə yarpaq-cəzalandırmaq, kürək cəzası-katorqa, atasını kürəyinə sarımaq-şiddətlə cəzalandırmaq*. Rus dilinin frazemlərində kürəklər bir növ aşağı ətrafların funksiyasını yerinə yetirir: *во все лопатки бежать-dabanına tüpürüb qaçmaq*. Azərbaycan dilindəki frazemlərin tərkibində kürək insanın mənfi tərəflərini ifadə edir: *kürəyini işə vermək-tənbəllik etmək, kürəyi qovuşmaq-hirslənmək, kürək çevirmək-üz döndərmək*. Bəzənekivalent frazeoloji birləşmələrdə kürəyi “bel” (спина) əvəz edir: *kürəyindən vurmaq-всадить нож в спину, kürəyindən zərbə endirmək-нанести удар в спину, kürəkdən vurulan bıçaq-удар (нож) в спину*.

Ciyər. Şərq düşüncəsinə görə, möminlik ciyərlərdə yerləşir; ciyərlər daxili düşüncələr mənbəyidir. Folklorumuzda ciyərlə bağlı maraqlı inanc var: “Qırxı çıxana kimi zahını tək qoymazlar. Yoxsa hal nənəsi zahının ciyarın çıxarıb aparar” (3,117). Birindən acıqlı olanda “*ciyəyini çıxardaram!*”, “*ciyəyini yansın!*” deyirlər. Ciyər də digər daxili orqanlar kimi emosiyalar mərkəzidir: *всему печенками ненави́деть-bütün varlığı ilə nifrət etmək, сидеть в печенках-qıcıqlandırmaq, əsəbləşdirmək; ciyəri qana dönmək, ciyəri (od tutub) yanmaq, ciyərinə od düşmək, ciyərinin başı sökülmək-bərk mütəəssir olmaq, acımaq; ciyəyini kabab eləmək, ciyəyini dağlamaq-hayıf almaq*. Azərbaycan dilindəki “ciyər” somatizmi ilə rus dilindəki “душа” (ruh, can) komponentinin mənalı frazeoloji birləşmələrdə üst-üstə düşür: *ciyəyindək yandırmaq-вывернуть (выворачивать) душу, вытрясти душу-ciyəyini çıxarmaq, can-ciyəri saymaq-не слышать (не чаять) души*.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycanca-rusca frazeoloji lüğəti. Bakı, - Elm, 1976, 247 s
2. Azərbaycan folkloru. Bakı, - Şərq-Qərb, 2005, 360 s.
3. Əsətlər, əfsanələr, rəvayətlər. Bakı, - Şərq-Qərb, 2005, 304 s.
4. Kramer S. Tarix Şumerdən başlanır. Bakı, 2009, 280 s.
5. Qurban Səid. Əli və Nino. Bakı, - Altun kitab, 2010, 240 s.
6. Мифы народов мира. Энциклопедия. Т. 1, М, - Советская энциклопедия, 1987, 671 с.
7. Мифы народов мира. Энциклопедия. Т. 2, М, - Советская энциклопедия, 1987, 719 с.
8. Купер Дж. Энциклопедия символов. М., - Золотой век, 1995, 401с.
9. Тагиев М.Т. Русско-Азербайджанский фразеологический словарь. Баку, - Мутарджим, 2006, 352 с.
10. Энциклопедия. Символы, знаки, эмблемы. Астрель, Москва 2004, 556 с.

ELNARƏ YƏYHAYEVA
Azərbaycan Dillər Universiteti

Ş.İ.XƏTAINİN YARADICILIĞINDA ZƏRFİN TƏSRİFLƏNMƏYƏN FEİLƏ YANAŞMASI İLƏ FORMALAŞAN FEİLİ BİRLƏŞMƏLƏR

Açar sözlər: *zərf, feil, feili birləşmələr, söz birləşməsi, məsdər, feili sifət*

In the article verbal compounds formed with postposition in Sh. I. Khatai are investigated. In the linguistic literature views on postpositions are explained, comments are made with regard to them. The issue of government of cases by postpositions are also highlighted. As well as it was shown that, the party used with postpositions is in adjoining relation with main being participle and infinitive. In this case word connected to the postposition is in nominative case. In the article connections formed with different ways of meaning to postpositions are investigated. In the article reference are made to samples from Sh. I. Khatai works.

Key words: *adverb, types of meaning, government relation, adjoining relation, verbal compounds, participle, infinitive*

Klassik Azərbaycan şeirinin ana dilində çox gözəl nümunələrini yaratmış Ş.İ.Xətainin yaradıcılığı dilimizin sintaktik quruluşunu, eləcə də feili birləşmələrin öyrənilməsi üçün kifayət qədər material verir. Əruz vəznə üçün xarakterik olan tabelli mürəkkəb cümlələr əvəzinə feili tərkibli sadə geniş cümlələrə üstünlük verməsi şairin dilinin xalq dilinə yaxınlığı ilə izah olunur. Söz birləşmələrinin bir tipi olan feili birləşmələr dilçilik ədəbiyyatlarında daha çox struktur-semantik xüsusiyyətlərinə görə tədqiq olunmuşdur. Bu baxımdan, feili birləşmələrin “ad+feil”, “feil+feil” və “zərf+feil” növlərini, eləcə də qoşmalı feili birləşmələri ayırırlar. Söz birləşməsi təlimində birləşmənin növlərini, əsasən, əsas və asılı tərəflərə görə, tərəflər arasında leksik-qrammatik münasibətə görə, tərəflər arasında qrammatik-semantik əlaqəyə görə təsnif etmək olar. Bu bölgədə ən yenisi sonuncusudur. Feili birləşmələr sintaksisin tədqiqat obyektinə olduğu üçün, əslində, onları sintaktik əlaqələr baxımından araşdırmaq daha məqsəduyğundur. Feili birləşmələrin tərəfləri arasında qrammatik-semantik əlaqələrdən danışarkən tabelilik əlaqəsindən, daha da konkretləşdir-sək, yanaşma və idarə kimi sintaktik əlaqələrdən, eləcə də subyekt, obyekt və relyativ mənə əlaqələrindən söhbət gedir. Düzdür, feili birləşmələr içərisində elələri var ki, onların tərəfləri arasında yanaşma və idarə əlaqələrinin xüsusiyyətlərini görmək olmur. Asılı tərəfi adlıq halla ifadə olunan bu cür koordinativ birləşmələrin tərəfləri arasında subyekt əlaqəsi mövcud olur.

Feili birləşmələrdə yanaşma əlaqəsi daha çox “feil+feil” tipli birləşmələrin, bəzi qoşmalı birləşmələrin və asılı tərəfi zərflərdən ibarət olan bəzi “zərf+feil” tipli birləşmələrin tərəfləri arasında mövcuddur. Zərflər təsriflənməyən feillərə yanaşaraq feili birləşmə yaratmaq imkanına malikdir. Digər nitq hissələri idarə əlaqəli və koordinativ feili birləşmələrin formalaşmasında iştirak etsə də onlar, zərfdən fərqli olaraq, yanaşma əlaqəli birləşmələr yarada bilmir. Belə bir sual yaranır ki, birinci tərəfi isim, sifət, əvəzlilik, sayla ifadə olunmuş feili birləşmələrdən zərf+feil tipli birləşmələri fərqləndirən nədir? Zərfin feilə yanaşması ilə formalaşan belə birləşmələrin tərəfləri arasında tərz, zaman, yer və kəmiyyət əlaqələri mövcud olur. Belə birləşmələrin sayı digərlərinə nisbətən azlıq təşkil etsə də, istər müasir ədəbi dilimizdə, istərsə də klassik üslubda yazılmış bədii nümunələrdə onlara rast gəlinir. Ş.İ.Xətainin dilində də belə nümunələrə təsadüf olunur. Məsələn, Bağçan içindən axan su abi-heyvandır mana (1,30), Saxlayan daim səni şol sayeyi-sübhandurur (1,74) misralarındakı içindən axan birləşməsi zərfin feili sifət tərəfindən idarə olunması ilə, saxlayan daim (daim saxlayan) zərfin feili sifətə yanaşması ilə formalaşmışdır.

Tarixən digər nitq hissələrindən daha gec formalaşması, digər nitq hissələri ilə ortaqlı leksikaya malik olması zərfi başqa nitq hissələrindən fərqləndirir. Bu səbəbdən də dilçilik ədəbiyyatlarında zərfə münasibət birmənalı olmamışdır. Məsələn, müəllifi prof. M.Hüseynzadə olan 1973-cü ildə nəşr olunmuş “Müasir Azərbaycan dili (Morfologiya)” Ali məktəblər üçün dərslikdə zərf bölməsində müəllifin belə bir qeydi vardır ki: “Sadə tərz-i-hərəkət zərfləri öz forma və məzmununa görə sadə sifətlərdən fərqlənir. Odur ki, belə szləri sifət-zərf adlandırmaq da olar. Bu sözlər əşyaya aid olduqları zaman sifət, iş-hərəkətə aid olduqda zərf hesab olunur.” (2,258) Bu fikir təxminən eyni şəkildə prof. H.Mirzəzadənin “Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası” əsərində də təkrarlanır: “Müasir Azərbaycan dilindəki zərf-sifət uyğunluğu orta əsrlərin ədəbi nümunələrində də özünü göstərir, deməli, bu qədimdən gələn prosesdir... Əslində qrammatik formaların, morfemlərin müstəqilliği sifət və zərfin leksik semantikasi ilə bağlıdır – biri əşyanın, biri hərəkətin olmaqla hər ikisi əlamət bildirir, əlamət anlayışının da məlum şəkilçiləri və qrammatik qəlibləri var. Buna görə də sifətlə zərfin sözyaratma formaları üst-üstə düşür.” (3,179-180) Prof. Y.Seyidov özünün “Azərbaycan dilinin qrammatikası” əsərində daha radikal mövqedən çıxış edərək zərfə olan müxtəlif münasibətlərin kifayət qədər geniş xülasəsini və zərfin məqbul hesab etdiyi lüğət tərkibini vermişdir. Onun fikrincə, dilimizdəki zərflər bunlardır: tərz-i-hərəkət zərfi – yavaş, cəld, dürüst, sərbəst, asta, ahəstə, yanakı, çəpəki, yanaşı, adbaad, yerbəyer, üzbəüz, dalbadal, birdən; zaman zərfi – indi, həmişə, bayaq, hələ, sonra, əvvəl, gec, tez, sabah, dünən, tezdən, hərdən, çoxdan; yer zərfi – irəli, içəri, geri, yuxarı, aşağı, bəri, dışarı, bayır, uzaq, yaxın; kəmiyyət zərfi – təkrarən zərfi vardır (4,360). O göstərir ki: “Hərəkətin dərk etmək anlamı təfəkkürün ilkin inkişaf mərhələsinə aid olmadığından belə məfhumların ifadəsi üçün ayrıca sözlərə də ehtiyac olmamışdır. Bu anlayışlar dərk edildikcə dilin lüğətində olan və başqa məqsədlərlə istifadə edilən sözlər köməyə gəlmişdir. Ona görə də hərəkətin müxtəlif cəhətlərdən izahı təkcə zərfin öhdəsində deyil; isim də, sifət də, say da, əvəzlik də, feil də bu işi görə bilir. Hərəkət təkcə tərzə, məkana, zamana görə izah olunmur, hər hansı hərəkətin bunlarla bərabər səbəbi, məqsədi də var, lakin bunları ifadə edən zərflər yoxdur, yəni belə zərflər formalaşmayıbdır, bu mənaları ifadə üçün başqa nitq hissələrindən, başqa vasitələrdən istifadə edilir. Təsadüfi deyil ki, hərəkətin əlamətini bildirmək üçün olan cümlə üzvü -- zərfliyin əhatə dairəsi, mənə növləri və mənə çalarları hərəkətin əlamətini bildirmək üçün ayrılan nitq hissəsinin – zərfin mənəsindən dəfələrlə zəngindir.” (4, 363) Alimin bu mövqeyi birmənalı deyil. Əgər bu deyilənlərlə razılaşsaq, zərfin əhatə dairəsini xeyli kiçiltmiş olarıq. Digər tərəfdən, bir sözün iki nitq hissəsinin vahidi olması fikrini də qəbul etmək çətinidir. Zərf haqqında prof. Q.Kazımovun fikri müəyyən qədər bu deyilənlərlə səsleşsə də, fərqli məqamlar da ortaya çıxır. Zərfləri bir nitq hissəsi kimi müəyyənləşdirməyin tarixən çətin olduğunu, bunun zərflərin leksik mənaları ilə digər nitq hissələrinin leksik mənalarının yaxınlığı, zərflərin morfoloji əlamətinin olmadığını, tarixən bəzi zərflərin başqa nitq hissələrinə, zərf olmayan bir sıra sözlərin zərfə aid edildiyini söyləyən müəllif indi zərflərin bir nitq hissəsi kimi saflşdığını qeyd edir. Sadə tərz-i-hərəkət zərflərindən danışan müəllif sırf zərf kimi özünü göstərən zərflərlə yanaşı, zərf mövqeyində çıxış edən digər sözlərə də münasibət bildirmişdir: “Dilldə başqa nitq hissələri, xüsusən sifətlə qarışmayan və həqiqi mənada tərz zərfi kimi fəaliyyət göstərən bir sıra sözlər var. Bura cəld, asta, dürüst, sərrast, yavaş, yeyin və s. kimi sözlər daxildir. Bu sözlər tələffüz edilərkən ilk növbədə hal-hərəkət bildirən sözlər – feillər yada düşür... Qalan hallarda sadə zərflər feil qarşısına düşən, yəni adverbiallaşan sifətlərlə qarışır və adverbial sifətlər zərf hesab olunur...Bunları sifətin adverbiallaşması kimi anlamaq daha doğru olar.” (5,316-317) Fikrimizcə, zərfə bu mövqedən yanaşmaq daha məqsədəuyğundur. Belə ki, leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə sifət, eləcə də say olan sözlərin zaman-zaman əlamət və hərəkətə aid olduğunu inkar etmək olmaz. Lakin bu, həmin sözlərin sifət olmaqdan çıxıb zərf olması demək deyildir, bu, həmin sözlərin cümlə daxilindəki mövqeyindən irəli gələrək adverbiallaşmasıdır. Belə nümunələrə Xətəinin dilində də rast gəlinir, məsələn, Nə bəla, bil kim, yüküş cövri-cəfa qaldı mana (1,27), Zahid, ögünmə, taleyi, sədəm deyib yüküş (1,30). Birinci misalda yüküş sözü cövri-cəfa isminə aid olub əşyanın əlamətini bildirdiyi halda, ikinci misalda ögünmə feilinə aid olub hərəkətin əlamətini bildirir.

Xətəinin diində zərfin təsriflənməyən feillərlə əlaqəyə girərək feili birləşmə yaratması, eləcə də qoşmalarla birlikdə belə birləşmələrin formalaşmasında rol oynadığı hallara kifayət qədər rast gəlinir. Bu birləşmələr həm idarə, həm də yanaşma əlaqəsi ilə formalaşır. Birinci tərəfi zərf olan yanaşma əlaqəli feili birləşmələrdə zərf yanaşdığı feilləri müxtəlif cəhətlərdən izah edir:

1) Hərəkətin tərzini bildirən zərflərin təsriflənməyən feilə yanaşması ilə, məsələn, Hər münafiq kim, sana könlündə inkar eylədi, Ta əbəd yanmağ cəhənnəmdə rəvadır, ya nəbi (1,212), Üstümüzdə dörd düşəli çadırsən, Cümləmizi birdən bürüyüb gedər (1,331). Birinci misaldakı *əbəd(i) yanmağ* birləşməsində əbədi zaman məzmununu ifadə etsə də, hərəkətin tərzini bildirir və zərfin məsdərə yanaşması ilə formalaşmış. İkinci misalda tərz-i-hərəkət zərfinin feili bağlamaya yanaşması ilə feili birləşmə yaranıb.

2) Xətəinin dilində hərəkətin zamanını bildirən zərflərin təsriflənməyən feilə yanaşaraq birləşmələrin formalaşmasında iştirakı daha fəaldır. Nümunələrə baxaq: Dünyanın varü yoxundan, ey Xətəi qəm yemə, Saxlayan daim səni şol sayeyi-sübhandurur (1,74), Meydanda atı həmişə tövşən,Uzatmış ana zəbanı susən (1,263), Əvvəl-əvvəl meyvə verən ağaclar, Onlar da qalmayıb çürüyüb gedər (1,331) misallarında saxlayan

daim, həmişə tövşən (tövşəyən), əvvəl-əvvəl meyvə verən birləşmələri zaman zərflərinin feili sifətə yanaşması ilə formalaşmışdır. Zaman zərflərinin feili bağlamaya yanaşması ilə formalaşan birləşmələrə də rast gəlinir, məsələn, Yoxsa doğmuş aradə bir afitabi-şəmi-bəzm, Çeşmi-mərdüm anə hər su müştəri nisbətliüdür (1,66), Yarı gördüm bu gün xəndan oturmuş, Yanağı tazə gül, reyhan oturmuş (1,112), Hər səhər ta sübh olunca tapmazam çün rahəti, Bəndəni qayğudan azad etdiyin, yəni ki, nə? (1,181), Əvvəl görəcək şəfi olur kəs, Çox görsə sözi qəbul edər bəs (1,296), Gəl öyüd verəyim, öyüd alırsan, Xidmət eylə genə gülü bulunca (1,332). Nümunələrdəki doğmuş aradə bir, bu gün xəndan oturmuş, hər səhər ta sübh olunca, əvvəl görəcək, genə (yenə) bulunca birləşmələri məhz zərflərin feili bağlamaya yanaşması ilə formalaşmışdır. Xətainin dilində maraqlı bir formaya da rast gəlinir: Gecə-gündüz istəkim dildarım bulmuşam, Canü dil qurtuldu gəmdən, gəmgüsarım bulmuşam (1,141). Misaldakı itsəkim sözü ilk baxışdan istəyim sözü kimi təsir bağışlasa da, əslində, məzmunundan da aydın olduğu kimi, istədiyim sözünün qısaldılmış formasıdır və adverbiallaşmış sözün feili sifətə anaşması ilə düzəlmişdir.

3) Kəmiyyət bildirən adverbiallaşmış sayın feili bağlamaya yanaşması ilə yaranan birləşmələrə də rast gəlmək mümkündür, məsələn, Gəm könlünə xeyli kar qılmış, ya cövri cəfami yar qılmış? (1,304). Misalda xeyli kar qılmış birləşməsindəki xeyli qeyri-müəyyən sayı adverbiallaşaraq kar qılmış – köməkçi feil vasitəsilə düzəlmiş feili bağlamaya yanaşmışdır. Başqa bir misalda – Qönçə tək ləlini xəndan etdiyin, yəni ki, nə? Lalə tək bağrımı pür qan etdiyin, yəni ki, nə? (1, 212) misalında pür (dolu, tünd, çox) adverbiallaşaraq qan etdiyin feili sifətinin kəmiyyətini bildirir. Xətainin dilində həmçinin kəmiyyət məzmununu ifadə edən adverbiallaşmış düzəltmə sözlərin feilə yanaşması ilə birləşmə yaratdığı hallara da təsadüf olunur, məsələn, Gər yüz il kuyində can ver, meyli yox hər dəm sənə, Ey könül, sən munca əfğan etdiyin, yəni ki, nə? (1,213)

–ca,-cə zərf düzəldən şəkilçisi adverbiallaşma yaratmağa daha çox meyillidir. Prof. Q.Kazımov həmin şəkilçinin bu xüsusiyyətinə diqqət çəkir: “Sözün kökü ilə -ca,-cə şəkilçili forma arasında az da olsa, mənə fərqi var. Sözlərin kökünə nisbətən, -ca, -cə şəkilçili formada adverbiallıq güclüdür. Sözlərin kökləri əksərən həm sifət, həm də zərf kimi çıxış edə bildiyi halda, -ca, -cə şəkilçili formada adverbiallıq üstündür və bu cür sözlər əksərən zərf kimi özünü göstərir. Lakin bir çoxunda mənə fərqi azdır. Görünür, bu şəkilçi sifətlərin tədricən zərfləşməsinə xidmət edən vasitə kimi inkişaf etməkdədir.” (5,319)

Ş.İ.Xətainin dilində işlənən yanaşma əlaqəli zərf birləşmələrinin əsas tərəfini feili bağlama, feili sifət və məsdər təşkil edir, asılı tərəfi isə tərz, zaman və az da olsa kəmiyyət zərfləri ilə ifadə olunmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Ş.İ.Xətai. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2005
2. M.Hüseynzadə Müasir Azərbaycan dili (Morfologiya). Bakı, 1973
3. H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammaikası. Bakı, 1990
4. Y.Seyidov. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı, 2013
5. Q.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 2010

ƏHƏD CAVADOV

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti*

OĞUZAQƏDƏRKİ ABİDƏLƏRİN DİLİNDƏ TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏ TİPLƏRİ

Açar sözlər: *tabeli mürəkkəb cümlə, tip, dil, oğuzaqədərki abidələr*

Semantically-syntactical features of the difficult-subordinated sentences with additional definitions and circumstances (On the basis of a Gul Ali poem's "Gisseyi-Yusuf")

In the article the difficult-subordinated sentences, including with additional definitions and the circumstances used in a Gul Ali's poem "Gisseyi-Yusuf" are considered. Their semantically-syntactical features as a result of research Here reveal it is possible to draw a conclusion, that in a Gul Ali's poem "Gisseyi-Yusuf" the difficult-subordinated sentences, with allocation of a defined member, and also some kinds adverbial subordinate clauses (time, the reason, a condition and opposition) are used. The considered sentence structures have shown affinity to public language. The given research is actual from the point of view of wider studying of native historical grammar.

Key words: *compound sentences, types, language, pre-Oghuz monuments.*

TMC-nin təkamülü məsələsi Azərbaycan dilçiliyində, ilk dəfə olaraq, prof. Ə.Z.Abdullayev tərəfindən tədqiqatə cəlb edilmişdir. O, TMC-nin bir qisminin ilkin sadə cümlənin genişlənmiş üzvünün dinləyiciyə

daha asan çatması üçün cümlənin yükünü azaltmaq xatirinə “kənara çıxıb” müstəqil cümlə təşkil etməsi yolu ilə, bir qisminin isə sadə cümlələrin cüt-cüt birləşib ayrılması yolu ilə yarandığını göstərir (1, 56-59). Əsası A. Riftin tərəfindən qoyulmuş bu problem zaman-zaman türkologiyada, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyində mübahisə obyektinə çevrilmiş, müxtəlif fikirlərin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Türkoloqlardan A.N.Kononov, E.A.Qrunina, U. B. Aliyev, N. Z. Hacıyeva, A. Z. Abdullayeva hər iki yolun mövcudluğunu qəbul edirlər. A.N. Baskakov, Q. Q. Saitbattalov, T. A. Bertaqayev, Q. İ. Baytuqayeva A. Riftinin tezisinə qarşı çıxaraq göstərilər ki, “kənar çıxma” aqqlütinativ dillər (həmçinin türk dilləri) üçün nəinki əsas deyil, hətta qəbuledilməzdir. Q.A.Abdurrahmanov, İ.X.Axmetov isə birinci yolu müdafiə edir və içərisində feil i tərkiblər olan sadə cümlələrin budaq cümlə əmələ gətirməsini qəbul edirlər.

Azərbaycan dilçilərindən M.Şirəliyev, Ə.Abdullayev, Z.Tağızadə, K.Abdullayev hər iki yolun mümkünliyünü irəli sürür, Ə.Sadiqov, F.Cəlilov, İ.Əhmədov isə “kənara çıxma” prosesinin TMC-nin inkişaf yolu kimi qəbul olunmasına etiraz edirlər. Prof. H. Mirzəzadə mürəkkəb cümlələrin, sadə cümlələrin tarixən yanaşması yolu ilə əmələ gəlməsi fikrinin tərəfdarıdır. Prof. Y. Seyidov “kənara çıxma” yoluna etirazını bildirərək yazır: “Bu, çoxdankı versiyadır, praktik cəhətdən sübutu mümkün olmayan nəzəri fikirdir” (25, 249-250)

Biz A. Riftinin “kənara çıxma” nı aqqlütinativ dillər üçün (deməli, həm də Azərbaycan dili üçün) əsas hesab etməsi fikrinə etiraz edir, əlimizdəki dil faktlarına əsaslanaraq, TMC-nin təkamülündə sadə cümlələrin cüt-cüt birləşib ayrılmasını əsas və başlıca yol hesab edirik. Bu zaman bir komponent ya o biri komponentin bu və digər informativ çatışmazlığını aradan qaldırmağa xidmət etmiş, ya da ki, tərəflər arasında qarşılıqlı şərtlənmə (sözün geniş mənasında) mövcud olmuşdur. Hər iki halda TMC-nin komponentləri nitq aktlarının yerinə yetirilməsinə, informasiyanın ötürülməsinə xidmət edir ki, elə bu da ünsiyyət vasitəsi olmağın əsas şərtidir. V. Q.Admoninin də belə bir fikri maraq doğurur ki, “bütün hallarda budaq cümlə baş cümlədəki informasiyanın (bu sözün geniş mənasında) genişləndirilməsinə, onun dəqiqləşdirilməsinə və ona əlavələr edilməsinə xidmət göstərir” (5, 328)

Göründüyü kimi, TMC-nin təkamülü problemi tezislər şəklində qoyulmuş, dildəki bu və ya digər cümlə quruluşunu hansı yolla yaranması bir hipotez kimi irəli sürülmüşdür. Dilimizin tarixi sintaksisinə aid qiymətli tədqiqatların müəllifi kimi tanınan prof. H. Mirzəzadənin monoqrafiyasında da müxtəlif dil abidələrinin materiallarına bugünkü ölçülərlə yanaşılır (bax:16). Halbuki dilin qədim dövrlərinə “səyahət etdikcə” bir-biri ilə bağlı cümlə tiplərini nəzərdən keçirdikcə belə bir nəticə hasil olur ki, dil materialı necə var, elə də öyrənilməlidir. Hər hansı bir abidə tədqiq olunarkən bu, nəzərə alınmalıdır. Belə bir fikir də doğrudur ki, “cümlənin tarixi inkişafını izləməyi onun tam formalaşdığı mərhələdən başlamaq məqsədəuyğundur” (22, 46). Əlbəttə, “ilk mərhələ” nin müəyyənləşdirilməsi çox çətin, hətta “...ayrı-ayrı modellərin, sintaktik vahidlərin yaranmasını dövrlər üzrə təsdiq edən dil faktları çox azdır və ya yox dərəcəsinədir” (7, 39) Bütün bu çətinliklərə baxmayaraq, dilin sintaktik sisteminin, o cümlədən TMC quruluşlarının müxtəlif dövrlər üzrə, ayrı-ayrı dil abidələri əsasında tədqiq olunması xüsusilə vacibdir. Azərbaycan dilçiliyində bir neçə monoqrafiya və məqaləni nəzərə alsaq, dilimizin TMC sisteminin təkamülü “təkamül” sözünün həqiqi mənasında ciddi və sistemli tədqiq olunmamışdır. Tədqiqatlar daha çox leksik-morfoloji və üslubi istiqamətlərdə aparılmış, dilin daha çox mühafizəkar və az dəyişən yarusu (sintaktik quruluş) diqqətdən kənar qalmışdır. Tədqiqatların bu xüsusiyyəti müxtəlif dil abidələrinin mürəkkəb cümlə, o cümlədən TMC sistemi haqqında mübahisəli mülahizələrin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. (bax: 9,119- Prof.Ə.Dəmirçizadənin “Kitabi-Dədə-Qorqud” dastanlarında mürəkkəb cümlələrin az işlənməsi və müxtəlif növlərdə olmaması fikri). Ayrı-ayrı abidələrimizin sintaksisi, həmçinin TMC quruluşları ətraflı və ciddi tədqiq olunmamışdır.

Rus dilçiliyində ədəbi dilin müxtəlif mərhələlərində, ayrı-ayrı dil abidələrinin TMC sistemi hələ 50-ci illərdə tədqiq olunmuş, bu barədə çoxlu doktorluq və namizədlik dissertasiyaları, monoqrafiya və məqalələr yazılmışdır. Rus dilçilərindən E.İ.Korotayevin “Союзное подчинение предложений в русском литературном языке второй половины XVII столетия”, В.Н.Мигиринин “Эволюция виды трансформации главного и придаточного предложений в русском языке” doktorluq, Q.A.Каçевskayanın “Из истории сложноподчиненного предложение в русском литературном языке XVI в” S.A.Важеновun “Придаточные предложение цели в древнерусском языке / на памятниках XIV-XVI вв /” adlı namizədlik dissertasiyaları (19, 12-14; 30) və bu kimi çoxlu tədqiqlər göstərir ki, hər bir dilin ayrı-ayrı dövrlərinə məxsus abidələr əsasında o dilin sintaktik sistemini işləmək vaxtı çoxdan çatıb. Bizcə, Azərbaycan dilinə aid edilən, ümumən oğuz qrupu dillərinə şamil olunan yazılı abidələrin xronoloji ardıcılıqla tədqiq olunması /TMC quruluşları baxımından / bu böyük və çoxcəhətli prosesin yalnız bir tərəfidir. Bu məqsədin həyata keçirilməsi isə TMC sisteminin müasir səviyyəsində baş verən prosesləri və hazırkı cümlə quruluşlarını daha dərinləndirən öyrənməyə imkan verir.

Dil ünsiyyətə xidmət vasitəsi kimi yarandığı üçün o, səs siqnalları, səs birləşmələri, söz birləşmələri, cümlə / söyləm/ halında mövcud olur. Bu vahidlərin hər hansının ilkinliyini iddia etmək çətindir. Məsələ ondadır ki, biz dilin konkret dövründə ünsiyyətə xidmət üçün vasitələrin kompleks halında mövcudluğundan / bunların bəzisi potensial halda mövcud olur/ və zaman keçdikcə onlarda baş verən forma dəyişmələrindən danışırıq; bu zaman ayrı-ayrı formaya malik dil vahidləri müxtəlif dövrlərdə təxminən eyni funksionallığa malik olur. Məhz A.Riftin bu prinsipi əsas tutaraq qədim akkad dilindən danışarkən “ **awat ukbü** “ (слово, которое он сказал) konstruksiyasını misal götürərək, bunu budaq cümlə məzmununa malik olan məsdər tərkibi hesab edir və bu dildə budaq cümlələrin ad konstruksiyalarından əmələ gəlmiş fikrini irəli sürür. /18,61;63/

“XIII əsrdə yaranan və zəmanəmizə qədər gəlib çıxan yazılı abidələrimizin təhlili göstərir ki, belə bir dil bir-iki əsrdə yarana bilməzdi “ (12,104). Ayrılıqda götürülmüş hər hansı vahid olmadığı kimi, ayrılıqda götürülmüş hər hansı bir dil də yoxdur. Bütün türk dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də ümumtürk qatı ilə bağlı cəhətlər çoxdur. İlk quruluşlara isə mütəq və mütləq ilkin nöqteyi-nəzərdən yanaşmaq lazımdır. Çünki “ dilin qədimliyinə getdikcə cümlə tiplərini ayırmaq , onları bugünkü cümlə ölçüləri ilə təhlil etmək özünü doğrultmur “ (22,50). Qədim türk dövrü abidələrində bir-birini şərləndirən, bir-biri üçün əsas olan, biri o birinə ümumi şəkildə aid olan cümlə birləşmələri daha çox diqqəti cəlb edir. Bəzi hallarda bu birləşmələr, sadə cümlələrin sıralanması və zəncirvari birləşməsi mətn xarakteri daşıyır. Kul tiqinin şərafinə yazılmış böyük abidədə belə faktlar çoxdur: (*Bəriyə tabğac budun yağı ermis, yıraya baz kağan, tokuz oğuz budun yağı ermis, kırıgız, kurıkan, otuz tatar, kıtay, tatabı kop yağı ermis*)- Sağ tərəfdə tabğaç xalqı düşmən olmuş, sol tərəfdə baz xan, doqquz oğuz xalqı düşmən olmuş, qırğız, kurıkan, otuz tatar, kıtan, tatabı- hamısı düşmən olmuş. (Kul tiqin (böyük abidə),14 –Ktb).*

Əlbəttə, biz bu konstruksiyaları mürəkkəb cümlə /o cümlədən tabeli mürəkkəb cümlə / hesab etmək fikrində deyilik. Lakin bu və ya digər semantik –sintaktik münasibətdə olan komponentlərin birləşməsi nəticəsində əmələ gəlmiş tabesiz və ya tabeli mürəkkəb cümlələrin ilkin elementlərinə bu konstruksiyalarda rast gəlinir. Əslində bu, üç komponentli, zaman əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlədir.

Gül tiqin abidələrində, o cümlədən qədim türk dövrünə aid digər abidələrdə aşağıdakı cümlə quruluşlarına rast gəlinir:

1.1. Komponentləri şərt-nəticə mənə əlaqəsində olan tabeli mürəkkəb cümlə quruluşları / şərt budaq cümləli TMC-lər/. Bu tipli cümlələrdə tərəflərdən biri o biri üçün şərt olur, adətən, ikinci komponent birincinin nəticəsi kimi çıxış edir.

Komponentlər arasında –sar, –sər şərt şəkilçisi işlənir. Qədim türk yazılı abidələrində –sar,-sər formasında işlənən bu şəkilçi,bir çox türkoloqların fikrincə, r səsinin düşümü nəticəsində inkişaf edərək –sa,-sa formasına keçmişdir. (bu barədə bax:3,18).

Şərt konstruksiyalarındakı uzlaşma, xəbərin şəxslı formada işlənməsi –sar-ın -sa-ya keçməsindən sonrakı prosesdir. Əsil şərt budaq cümlələri də elə o zaman yaranmışdır /Əlavə olaraq bax:4,8).

Qədim türk yazılı abidələri üzrə tədqiqatların demək olar ki, hamısı –sar, –sər şərt şəkilçisi vasitəsilə şərt budaq cümlələrinin əmələ gəldiyini qeyd edirlər.

–sar –sər-i feili bağlama hesab edənlərdən V.M.Nasilov onu həm feil in şərt şəkilçisi kimi, həm **ersər** şəklinin tərkib hissəsi kimi, həm də şərt budaq cümləsinin əlaməti kimi səciyələndirir. (23,63,69,84-85) Mübahisə doğuran cəhət er (ol-maq) feil i ilə -sər-in birləşməsinin ayrıca şəkil hesab edilməsidir. Fikrimizcə, *ersər* də *olursar*, *bolsar*, *ölsər*, *yanılsar* kimi şərt məzmunlu feil şəkillərindədir.

A.N.Kononov –sar,-sər-in feil i sifət kimi üç funksiyasını qeyd edək : 1) təyin ; 2) *verba finita* (şəxslı forma) ; 3) şərt feili bağlaması (bax:24,128; 132-134).

O, həmçinin , mübtədası olan –sar,-sər formalı feil ləri şərt budaq cümləsinin xəbəri, mübtədası olmayanları isə feil i sifət tərkibinin mərkəzi hesab edir (24,233). Onun –sar,-sər şəkilçili feili sifətləri (əslində budaq cümlənin xəbərini) təyin kimi təqdim etməsi isə özünü doğrultmur. Müəllifin Yenisey abidəsindən (Birinci Altın –Göl abidəsi-bax:26,265) nümunə gətirdiyi “ *atsar alp ertiniz, utsar kuç ertiniz...* ”(«Вы были героем, который должен был (метко) стрелять, Вы были силой, , которая умела побеждать») misalı (24,128) dörd komponentdən (iki tabeli mürəkkəb cümlədən) ibarətdir. Sar,-sər-in feili bağlama hesab edilməsi də qüsurludur.

Kul tiqin yok ersər , kop eltəçi ertiqiz!- Kul tiqin olmasa idi, hamınız məhv olacaq idiniz . (Ktb-50) *T(e)nri oğlı ersər zmuran, küzi alğay, İlik kan ersər, altun alğay. Birük otaçı emsər ot yem alğay...*(Əgər o,

*Nümunələr Ə.Şükürlünün “Qədim türk yazılı abidələrinin dili”(Bakı.1976) kitabından götürülmüş və S.E.Malovla tutuşdurulmuşdur (Bax: ədəb.-15) Əlavə olaraq, Ə.Rəcəbov və Y.Məmmədovun “Orxon –Yenisey abidələri“ (Bakı,1993) kitabından da istifadə edilmişdir.

allahın oğludursa, zümrüdü, mədhiyyəni götürəcək. Əgər o, xandırsa, onda qızılı götürəcək. Əgər o, həkimdirsə, onda dava- dərmanı götürəcək.) (“ Cadugərlərin sitayışı” abidəsi,22-25-ci sətirlər)

Şərt konstruksiyalarının ikinci qisminə komponentlərin sayı artır: belə ki, bir neçə -sar formalı komponent ilk növbədə işlənir, sonra nəticə ifadə edən komponent gəlir. Beləliklə, şərtlər -- nəticə sıralanması əmələ gəlir:

Üzə tenri basmasar əsra yir telinməsar, türk budun, ilinin, törünün kem artatı? – Yuxarıdan tanrı basıb əzmədisə, aşağıda yer dəlinmədisə,türk xalqının elini, dövlətini kim məhv etdi?(Ktb-22)

1.2. Komponentləri arasında qarşılaşdırma mövcud olan mürəkkəb cümlə quruluşları (qarşılaşdırma budaq cümləli TMC)

Bu cümlələrin komponentləri arasında da –sar,-sər formaları işlənir, lakin şərt konstruksiyalarından fərqli olaraq, onlardakı fikir, məna bir-birinə qarşı qoyulur, müqayisə olunur:

...bir kisi yanılısar, oğuşu, budunu kıldmaz ermiş- bir adam yanılırsa da ,onun qəbiləsi, nəslı yolunu azmadı (Ktk-6).

1.3. Abidələrdə nisbi tabelilik əlaqəsində olan və -sar,-sər şəkilçiləri ilə formalaşan cümlələrə də rast gəlinir. Bunların içərisində tamamlıq və zaman / препозитив/ budaq cümlələri xüsusilə diqqəti çəkir.

a/Bağlayıcı söz // nisbi əvəzlik paraleli ilə əmələ gələn tamalıq budaq cümləsinə Kul tiqin abidəsində rast gəlinir:

*/Nenen sabım ersər benqu taşka urtum--*Nə sözümdü vardı, bu daşa yazdım/(Ktk-11).

b/ uyğur yazılı abidələrindən hesab olunan “ Cadugərlərin sitayışı “ və ya “Sehrkarların sitayışı “ (bax : 27,296-299) abidəsində nisbi tabelilik yolu ilə əmələ gəlmiş zaman budaq cümlələri müşahidə olunur:

İnci ol moğoç-lar neçukin Uruslumtun onun bardı-lar ersər, ol yultuz yemə olar-nı birlə barır erdi- Beləliklə, o cadugərlər Yerusəlimdən necə çıxıb getdilər, o ulduz da onlar ilə gedir idi; *Qaçan ol moğoçlar Bidilx umka teqdi-lər ersər , ol yulduz təbrəmədin şuk turdu-* O cadugərlər ki, nə vaxt ki, Vifləmə çatdılar, o ulduz tərpənmədən dik durdu (8,9,10,11,12,13-sətirlər) (10,105), (27,300).

Bu cümlələrdə nisbi əvəzlik (bağlayıcı söz) kimi *neçukin* və *qaçan* sözləri iştirak edir; birinci cümlədə müqayisə --zaman, ikincidə isə zaman məzmunu yaradır. Amma hər iki cümlə prepozitiv zaman b.c.-li TMCdir.

F.Korş nisbi əvəzliklə (bağlayıcı sözlərlə) tabeli mürəkkəb cümlələrin formalaşmasını bütün dillər üçün ilkin mərhələ hesab edir. O, bu barədə yazır: “Известно, что так называемая относительная предложения во всех языках более и менее первобытных... так как во всех языках не совершенно диких мы находим относительное предложения в большем или меньшем развитии (13,14).

Dilimizin sonrakı mərhələləri üzrə müşahidələr göstərir ki, bu tipli ilkin cümlə quruluşları iki cür a/там simmetriya formasında /nisbi əvəzlik // bağlayıcı söz~ копелат/ б/ ilkin formada/ təkcə bağlayıcı sözün iştirakı ilə işlənir.

Qədim türk yazılı abidələrində komponentləri bir-biri ilə tabelilik əlaqəsində olan və intonasiyanın köməyi ilə formalaşan cümlə strukturlarına da rast gəlinir. İntonasiya, ritm və sıralanmanın əsas rol oynadığı bu konstruksiyalar yalnız söyləmə qəlibinə girəndə, ünsiyyətə xidmət göstərəndə tabelilik və tabesizlik əlaqəsində olan komponentlərin qarşılıqlı semantik əlaqələrin ifadəsi kimi meydana çıxır. Yalnız cümlələr arasındakı “məntiqi bağlılığın bağlayıcılarla möhkəmləndirilməsinə daha artıq fikir verilməsi“ (prof. H.Mirzəzadə) ya bağlayıcıların, ya da müstəqil mənaya vahid leksik vahidlərin tabelilik əlaqəsi yaratmaq roluna keçməsinə şərtləndirir. Prof.H.Mirzəzadənin yazdığı kimi,“ tarixən tabeli cümlələrdə bağlayıcılar o dərəcədə az işlənmişdir ki, onları tabesiz mürəkkəb cümlələrdən ayırmaq belə müəyyən qədər çətin olmuşdur. (16,353)

Abidələrdə səbəb-nəticə və ya səbəb- nəticələr sıralanmasına malik olan, yalnız intonasiyanın köməyi ilə formalaşan cümlələrə daha çox rast gəlinir.

Misallar: ... *özü yanıldı, kağanı öldi, budunu küün kul boltı-* özü yanıldı, xaqanı öldü, xalqı qul, kəniz oldu; (Ktb-20)

İnim Kul tiqin kerçək boltı, özüm sakıntım; görür gözüm görməz teq, bilir biliqim bilməz teq boltı, özüm sakıntım .- Kiçik qardaşım Kul tiqin öldü. Özüm qəm-ə qüssəyə batdım, görən gözüm görməz tək, düşünən başım düşünməz kimi oldu , özüm dərdə-qəqmə batdım (Ktb-50).

Əslində bu tipli mürəkkəb cümlələrdəki əlaqə növünü nə tabesizlik , nə də tabelilik hesab etmək mümkündür. N.Z.Nacıyeva bu məsələdən danışırkən yazır:

“Цепь присоединенных друг к другу предложений связаны единством смыслового целого. Каждое последующее предложение конкретизирует, а какой мере что уточняет содержание предыдущего...Этот структурной прием построения сложных предложений наблюдается во многих

ранних памятниках, его можно рассматривать как типичный для строя тюркских языках (8,126) ” Bizim fikrimizcə, bu konstruksiyalarda tabelilik münasibətləri daha aparıcıdır.

Dilçilikdə sadə cümlələrin tabesizlik əlaqəsi əsasında birləşməsi və bunun əsasında tabeliliyin yaranması fikri mövcuddur. U.B.Aliyevin sözləri ilə desək, “мысл о соединении двух предложений на базе сочинения и возникновении на этой базе подчинения бесспорна “ (6,266). Lakin bu heç də o demək deyildir ki, bütün tabesiz mürəkkəb cümlələr son nəticədə tabeliyə çevrilir. “Budaq cümlə vəzifəsində o cümlə möhkəmlənib qalır ki, onlar vasitəli modallıq bildirirlər, yəni sual, əmr və arzu ifadə edirlər “ (14,490).

Bizim fikrimizcə , burada məsələni başqa şəkildə qoymaq, daha doğrusu, problemə başqa baxış bucağı altında diqqət yetirmək lazımdır. İlk dövrlərdə yalnız intonasiyanın köməyi ilə müəyyən olunan mürəkkəb cümlələr üçün tabelilik və ya tabesizlik münasibətləri diffuz vəziyyətdə olmuşdur. Dildə tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələrin yaranması həmin bu potensial mənbədən başlanır, daha doğrusu, ilkin parataksisdə həm tabelilik, həm də tabesizlik “ gizlənmiş” olur ki, bu da intonasiya, ritm, sıralanma / semantik-konstruktiv / vasitəsi ilə müşayiət olunur.

Qədim türk yazılı abidələri üzərindəki müşahidələr bəzi hallarda tabesizlik və tabelilik münasibətlərinin tam differensiallaşdığını aydın şəkildə göstərir.

Yırakınta yalmasınta yuz artuk okun urtı yizək başına bir tequrmədi-- Silahına,plaşına yüzdən artıq ox vurdular, ordu başçısına bir ox (vura bilmədilər) (Ktb-33); *Kırkız kaqanın ölürtimiz, elin altımız* -- Qırğız xanın öldürdük, elin aldıq (Ktb-36).Göründüyü kimi, bu nümunələrdəki komponentlərarası semantik-sintaktik əlaqələnmə onların tabesizlik əlaqəsində olduğunu açıq-aşkar nümayiş etdirir. Birinci qarşılaşdırma, ikinci isə ardıcıl zamanlı sadalama əlaqəsində olan bu cümlələr əvvəlki / tabelilik münasibətində olanlar/ cümlələrdən məna və qrammatik cəhətdən bağlılığının zəifliyi ilə ciddi şəkildə fərqlənir.

Deməli, ilkin parataksisdən başlanan təkamül prosesi mürəkkəb cümlənin hər iki növünü əhatə edir; bu prosesin bir-biri ilə çarpazlaşan/ keçid tipləri bir fakt kimi mövcuddur/ mərhələlərini inkar etmirik. Hər iki cümlə quruluşu paralel şəkildə təkamül yolu keçir; bunun hansının birinci, hansının ikinci olduğunu söyləmək çətinidir. Onlar ünsiyyətə xidmət edən kommunikativ vahid kimi mövcud olur.

Ədəbiyyat

1. Абдуллаев А.З. Пути возникновения сложноподчиненных предложений в тюркских языках. “СТ”. 1970. N 3. стр. 53-59.
2. Abdullayev Ə. “Kitabi- Dədə-Qorqud” dastanlarında tabeli mürəkkəb cümlələr. ADU-nun “ Elmi əsərləri “ . 1973. N 2. səh. 61-70.
3. Abdullayev Ə. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr, dərs vəsaiti. Bakı, “Maarif”, 1974.
4. Абдурахманов Г.А. Основы синтаксиса сложного предложения современного узбекского литературного языка, Ташкент,1960.
5. Адмони В.Г. Синтаксис современного немецкого языка . Л.,1973.
- 6.Алиев У.Б. Синтаксис карачева – балкарского языка .М.,1978.
7. Vəliyev K.N “Kitabi-Dədə-Qorqud” un dilində tabeli mürəkkəb cümlə sistemi “Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlə məsələləri” ADU nəşri, 1983. səh.39-44.
8. Гаджиева Н. З. К вопросу о методах изучения истории тюркских языков. В кн: «Тюркологические исследования» М. –Л. 1988
9. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə.Bakı, 1979
10. Şükürlü Ə. Məhərrəmov A. Qədim türk yazılı abidələri. API-nin nəşri. Bakı, 1976
11. Есенов Х. М. Условные и уступительные придаточные предложения в современном казакском языке. АҚД, 1961
12. Zeynalov F. R. Türkologiyanın əsasları. Bakı, 1981
13. Корш Ф. Способы относительного подчинение. М. 1977
14. Ломтев Т. П. Очерки по историческому синтаксису русского языка. М. 1956
15. Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М. –Л. 1951
16. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi. Bakı, 1968
17. Поцелуевский А. П. Основы синтаксиса тюркского литературного языка. Ашхабад, 1975
18. Рифтин А. О двух путях развития сложного предложения в аккадском языке. «Советское языкознание» том 3.Л. 1987
19. Спринчак Я.А. Очерк русского исторического синтаксиса (сложное предложение) Киев, 1964.
20. Убрятова Е. И. Исследования по синтаксису якутского языка . II. Сложное предложение. Новосибирск, 1976
21. Cavadov Ə. Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlənin məna özəyi(cütözəklilik) Namizədlik disser. Bakı,Ə 1988
22. Cəlilov F. Mürəkkəb cümlə sintaksisi (bağlayıcısız tabeli mürəkkəb cümlələr) .Bakı, 1988.

23. Насилов В. М. Язык Орхоно-Енисейских памятников. ИВЛ.М. 1960
24. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников(VII-IX вв.) Л. 1980
25. Seyidov Y. Mərdanova S. Azərbaycan dilçiliyində qrammatika problemləri. Bakı, 2008
26. Рәсәбов Ә. Мәммədov Y. Орхон- Yenisey abidələri. Bakı , 1993.
27. Дмитриева Л. В. «Хуастуанифт» (введение, текст, перевод) В сб.: «Тюркологические исследования» М.-Л. 1963

ƏLİHEYDƏR AĞAKİŞİYEV

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti

MİLLİ DİL QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ

Açar sözlər: *qloballaşma, milli dil, Azərbaycanda dili, etnik identiklik, cəmiyyət*

This article discusses general trends in the development of national languages in the era of globalization. There is rapidly growing influence of English in all areas, its impact on the national languages. The reasons that lead to "brain drain". There have been for the protection of the national language measures in the Republic of Azerbaijan at the state level.

Key words: *globalization, the national language, Azerbaijani language, ethnic identity, society*

Məlum və təkzibolunmaz faktıdır ki, siyasi, mədəni və etnik özünüdərkini formalaşması, ilk növbədə, dillə bağlıdır, çünki bu prosesdə dil həlledici rol oynayır, cəmiyyətin mütəşəkkilliyinə yardımçı olur, qədim mədəniyyətin daşıyıcısı və etnik identikliyin göstəricisi qismində çıxış edir.

Lakin qloballaşmanın vüsət aldığı müasir dövrdə bu cür yanaşma artıq aktuallığını itirməkdə və rədd edilməkdədir. «Postmilli», «millətövqü», «qlobal eyniyyət» kimi terminlərin meydana çıxması da məhz elə buradan qaynaqlanır. Artıq qlobal eyniyyət – identiklik də bərqərar olmaqdadır. Bu, özünü iri şəhərlərdə məskunlaşan, yalnız öz yaşam tərzini təmin etməyə meyllənərək, milli mənsubiyyətindən, milli kimliyindən uzaqlaşan insan tipinin meydana çıxmasında bariz şəkildə büruzə verir. Belə bir zümrənin formalaşmasında müasir informasiya texnologiyaları, cəmiyyətin virtuallaşması, dünyanın qloballaşması müstəsna rol oynayır. Təbii ki, bütün bunlar dillərin inkişafına da təsirsiz ötüşmür, bu inkişafın sürətlənməsi ilə yanaşı, onların unifikasiyasına, müxtəlif dillərin inkişafında ümumi qanunauyğunluqların meydana çıxmasına gətirib çıxarır.

Müstəqillik əldə olunduqdan sonra Azərbaycanda dilimiz yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuş, dünyanın bir çox digər dilləri kimi, dinamik dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Bu inkişafda qəbul olunan qanunların, müxtəlif illərdə dövlət səviyyəsində Azərbaycan dili ilə bağlı dövlət başçıların verdiyi fərman və sərəncamların son dərəcə böyük rolu olmuşdur. Belə ki, Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi statusunun möhkəmlənməsinə yönəlmiş bu rəsmi sənədlər dilimizin saflığının qorunub saxlanmasına, hərtərəfli tətbiqinə və dinamik inkişafına yardımçı olmuşdur.

Lakin bu da təkzibolunmaz bir faktıdır ki, dünyanın bir çox dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də dövrlə, dünyada cərəyan edən proseslərlə və s. bağlı tam bir sıra neqativ hallar yer almaqdadır. Bunların sırasında, ilk növbədə, qarşılıqlaşmanın güclənməsini, ədəbi dil normalarına əməl olunmamasını, onlara biganə və hətta saymazlıq münasibəti, dilə külli miqdarda əcnəbi söz və ifadələrin nüfuz etməsini (xüsusən, anqloamerikanizmlərin), dil istifadəçilərinin böyük əksəriyyətinin loru danışdığı dilinə üstünlük vermələrini göstərmək olar.

Kifayət qədər geniş vüsət alan və gələcəkdə dilimiz üçün çox mənfəətli nəticələr doğura bilən bu prosesdə sırasıyla vətəndaşlarla yanaşı, kütləvi informasiya vasitələrinin, dövlət qurumlarının, bəzən isə hətta ziyalıların bir qisminin xüsusi rol oynadıqlarını qeyd etmək zəruridir. Belə ki, müasir dövrdə bir sıra əcnəbi dillərə bələdiyyin (ilk növbədə, ingilis dilinə) həyatda uğur qazanmaq, karyerada irəliləmək, maddi rifah əldə etmək üçün önəmli olduğunu gören sırasıyla vətəndaşlar bu dillərin öyrənilməsinə üstünlük verərək, doğma dillərinə qarşı biganələşir, həm şifahi, həm də yazılı nitqdə onun normalarının kütləvi şəkildə pozulmasına yol verirlər. Belə hallara nəzarət etməli, onlara qarşı mübarizə, təşviqat və təbliğat işləri, maarifləndirmə aparmalı olan rəsmi qurumlar isə bu istiqamətdə fəal görünmür. Bura, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, kütləvi informasiya vasitələrinin və bəzi rəsmi dövlət qurumlarının Azərbaycan ədəbi dilinin normalarını kobud şəkildə pozmaları həllarını da əlavə etmək lazımdır. Ölkə KİV-lərində həm yazılı, həm də şifahi dildə ədəbi dil normalarının pozulması kütləvi hal almış, nitqin dəqiqliyi və düzgünlüyünə verilən tələblər tamamilə arxa plana keçmişdir.

Qloballaşma dövründə dünyada dillərin, o cümlədən Azərbaycan dilinin sadalanan mənfi təsirlərə məruz qalmasının getdikcə geniş vüsət alması və sürətlə kütləviləşməsi artıq narahatlıq doğurmağa başlamışdır. Bunların arasında xüsusi təşviş doğurana isə inkişafın müasir mərhələsində böyük, çoxsaylı xalqlara məxsus dillər də daxil olmaqla (alman, fransız, rus, italyan və i.a.), dünya dillərinin əksəriyyətinin çox güclü yabançı dillərin (daha dəqiq desək, ingilis dilinin) təsirinə məruz qalmasıdır. Bəzi dilçilər və mütəxəssislər bunun elə bir qorxulu hal olmadığını, dəyişikliklərin yalnız nitqdə baş verərək, dil sisteminin olduğu kimi qaldığını iddia edirlər. Bəziləri isə hər hansı dilin alınmalarla zənginləşməsinin yalnız anlaşma və təmasa xidmət etdiyini, bu prosesləri, sadəcə, asanlaşdırdığını bildirirlər. Lakin belə mövqe tərəfdarları azlıq təşkil edir.

Mütəxəssislərin əksəriyyəti bu problemlə bağlı həccəyan təbili çalır, xüsusən son onilliklərdə (keçən əsrin sonlarından etibarən) ingilis dilinin sürətlə ön plana çıxması, bütün dünya dilləri arasında lider mövqelərinə yiyələnərək, başqa dillərin inkişafına güclü təsiri, cəmiyyətin həyatının ən müxtəlif sahələrində – siyasətdə, iqtisadiyyatda, mətbuatda, kütləvi informasiya vasitələrində, reklamlarda və s. aparıcı dilə çevrilməsi barədə danışırlar. Bu dilin beynəlxalq münasibətlərdə aparıcı vasitəyə çevrilməsi prosesi XX əsrin ortalarından başlamış, qlobal şəbəkələrin, internetin yaranması ilə isə görünməmiş bir vüsət almışdır. 90-cı illərdən isə artıq ingilis dili beynəlxalq münasibətlər və əlaqələr sistemində hegemon dilə çevrilmişdir. Bu gün dünyanın elə bir ölkəsi yoxdur ki, orada təhsildə, siyasətdə, kommersiyyada, ümumiyyətlə, cəmiyyət həyatının istənilən sahəsində uğur qazanmaq, yüksək zirvə fəth etmək üçün ingilis dilini bilmək tələb olunmasın. Cəmi 60-70 il bundan əvvəl Avropada əsas millətlərarası təmas dili olan fransız dili indi, hətta Fransa dövləti tərəfindən dəstəklənməsinə baxmayaraq, əvvəlki mövqelərini itirmiş, inkişaf etmiş digər ölkələrin dillərinin işlənmə arealı kəskin şəkildə daralmışdır. Keçmiş sosialist düşərgəsi ölkələrinin – Şərqi Avropa dövlətlərinin Avropa İttifaqına üzv olması ingilis dilinin beynəlxalq təmas vasitəsi qismində istifadəsini daha da gücləndirmişdir. Artıq Avropada vaxtilə aparıcı mövqelərə malik alman, fransız, ispan dillərinin ingilis dilindən alınmalarla zəngin «qolları» - Denglish (Germeng), Franglais, Spanglish meydana çıxmağa başlamışdır. Hətta çin dili də ingilis dilinin təsirinə məruz qalmış, nəticədə, «Çin ingiliscəsi» (Chinglish) meydana çıxmışdır.

Qeyd olunduğu kimi, ingilis dili beynəlxalq həyatın bütün sahələrində hegemon statusuna yiyələnmiş, diplomatiya, kommersiya, turizm, hətta məhkəmə sahəsində də aparıcı dilə çevrilmişdir. Onun ayrı-ayrı xalqların dillərinə təsiri təkzibolunmazdır.

Etiraz etmək olar ki, ingilis dilinin belə hegemonluğu yalnız beynəlxalq münasibətləri, millətlərarası təmasları ehtiva edir və bu, milli dillər üçün o qədər də təhlükəli bir hadisə deyil. Bir çoxlarında belə bir əminlik var ki, müstəqil dövlətlər ölkədaxili qanunvericiliklərində milli dillə dövlət dili statusu verməklə, dilin qorunması, onun ölkə daxilində tətbiqinin məcburiliyi, yabançı dillərə nisbətən üstün dominantlığı ilə bağlı müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsini təmin etməklə milli dili yad təsirlərdən qoruya, onun dinamik inkişafını təmin edə bilirlər. Dilə dövlət səviyyəsində belə qayğıya ən bariz örnəklərdən biri elə Azərbaycan Respublikasıdır. Müstəqilliyimizin bərpasında sonra respublikada Azərbaycan dilinə dövlət dili statusu verilməsi, onun tətbiqinin yaxşılaşdırılması, ölkə daxilində başqa dillərlə müqayisədə üstün mövqedə olması ilə bağlı qanunlar, dövlət proqramı qəbul edilmiş, sərəncamlar verilmiş, bu sahədə görülən işlərə nəzarət üçün müvafiq qurumlar qarşısında vəzifələr qoyulmuşdur. Görülən işlər səmərəli bəhrəsini vermiş, Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi tətbiqi yüksək səviyyədə təmin olunmuşdur. Bu səpkili və bu istiqamətdə tədbirlər dünyanın bir çox ölkəsində yer almışdır. Lakin bu, heç də o demək deyil ki, son zamanlar daha tez-tez ortaya çıxan «İngilis dili başqa dilləri məhv edəcəkmiz?» sualına birmənalı şəkildə və əminliklə «Yox» cavabını vermək olar.

İngilis dilinin barəsində daha əvvəldə danışdığımız və aşkar xarakterli müdaxiləsindən başqa, üstüörtülü, gizli təsiri də diqqətdən kənar qalmamalıdır. Bu təsir isə aşkar təsirdən daha təhlükəlidir və özünü bir neçə istiqamətdə göstərir.

Birinci istiqamət təhsil sahəsi sayıla bilər. Məlum olduğu kimi, dünyanın aparıcı ali təhsil müəssisələri arasında ABŞ və İngiltərə universitetləri artıq onilliklərdir ki, aparıcı yer tutmaqdadır və yaxın gələcəkdə hər hansı bir ölkənin ali təhsil müəssisələrinin onları qabaqlaya bilməsi qeyri-realdır. Həmin universitetlərin məzunları dünyanın istənilən ölkəsində işlə təmin olunmaqda heç bir çətinlik çəkmir, elmi araşdırmalar sahəsində aparıcı mövqelərə yiyələnirlər. Təbii ki, bu universitetlərdə təhsil almaq üçün ingilis dilini mükəmməl bilmək tələb olunur. Tələb təklif yaradır və hər yerdə, o cümlədən Azərbaycanda nəinki tədris ingilis dilində olan məktəb və liseylər, hətta ingilisdilli uşaq bağçaları açılır. Ali təhsil müəssisələri də bu prosesdən kənar qalmır. Dünyada bəlkə də elə bir ölkə yoxdur ki, orada universitetlərdə milli dillə yanaşı, müxtəlif ixtisaslar üzrə ingilis dilində də təhsil verilməsin. Yenə də etiraz oluna bilər ki, bu, zamanın tələbidir və ingilis dilini mükəmməl bilmək, bu dildə təhsil almaq gənclərə gələcək karyeralarını qurmaq,

daha yüksək zirvələri fəth etmək, cəmiyyətdə aparıcı mövqelərə yiyələnmək üçün daha çox şans verir. Müasir dövrün gerçəkliklərini nəzərə alaraq, bu fikirlə müəyyən qədər razılaşmaq olsa da, həmin prosesin çoxlarının diqqət yetirmədiyi, əksəriyyət üçün aşkar olmayan bir sıra neqativ nəticələrini də vurğulamaq son dərəcə önəmlidir.

Gənclərin yabançı dildə, haqqında danışdığımız halda – ingilis dilində təhsil almaları, ilk növbədə, qaçılmaz şəkildə onlara yabançı dünyagörüşünün, dəyərlərin, meyarların, məntiqin aşılması deməkdir. Bu halda, dil milli kimliyin dəyişdirilməsi, milli mənəviyyətin aşılandırılması, yad təfəkkür tərzinin aşılması vasitəsi qismində çıxış edir. Uşaqlıqdan və ya gənc yaşlarından başqa dildə danışan, başqa xalqın ədəbiyyatı, mədəniyyəti, davranış etiketləri nümunəsində böyüyən, püxtələşən şəxslərdə doğma dilə, mədəniyyətə, adət-ənənələrə, ən yaxşı halda, soyuq, biganə, etinasız münasibət formalaşır. Belə insanlar üçün «vətən», «doğma torpaq», «babaların yurdu» kimi anlayışlar mücərrədləşir, boş, mənasız sözlərə çevrilir. Onların şüarı «İnsanın güzəranı harada yaxşı keçirsə, vətən də oradır» deyimi olur.

İngilis dilinin xüsusilə son bir neçə onillikdə bütün dünyada hegemon dilə çevrilməsinin gizli neqativ təsirinin ikinci istiqaməti elmlə bağlıdır. Hazırda elmi əlaqələr sahəsində ingilis dili demək olar ki, bütün digər dilləri sıxışdırıb çıxarmağa nail olmuşdur. Ötən əsrin 70-ci illərindən etibarən, dünyada elmi materialların ingilis dilində çap edilməsi ənənəsi böyük sürətlə yayılmağa başlamışdır. Təbiət elmləri, dəqiq elmlər və riyaziyyat sahəsində elmi nəşrlərin böyük əksəriyyəti ingilis dilindədir. Milli dillərdə çap olunan elmi əsərlərdə isə mütləq ingilis dilində rezümə verilməsi tələb olunur. Milli dillərdəki elmi terminologiyayı beynəlxalq adlandırılan və təbii ki, ingilis dilində olan terminologiya ilə uyğunlaşdırmaq zərurəti yaranır və doğma dildə elmi əsər yazan tədqiqatçılar ikili terminologiyadan istifadə etmək məcburiyyətində qalırlar. Belə çətinliklərlə üzləşən gənc alimlər artıq milli dildə yazmaqdan, ingilis dilində yazmağa üstünlük verməyə başlayırlar. İlk baxışda, burada elə bir qorxulu məqam, mənfi çalar nəzərə çarpmasa da, bəzi neqativ cəhətlər mütləq qeyd edilməlidir. Birincisi, milli dilin elm dili qismində işlədilməsinin azalması, bu sahədən uzaqlaşdırılması birmənalı şəkildə dilin zəifləməsinə, inkişafdan qalmasına səbəb olur. İkincisi, elmi əsərlərin ingilis dilində yazılması və çap edilməsi inkişaf etmiş ölkələrin müvafiq qurumlarına, təşkilatlarına, şirkətlərinə bu əsərlərlə, onların apardıqları araşdırmalarla tanış olaraq, istedadlı, perspektivli alimləri bu və ya digər yolla cəlb etmək imkanı verir. «Beyin axını» adlandırılan bu prosesin isə ona məruz qalan ölkələr üçün hansı cınacaqlı nəticələr doğurduğunu, fikrimizcə, izah etməyə ehtiyac yoxdur. Xüsusən, Azərbaycan kimi inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün.

İngilis dilinin sürətlə yayılmasına və milli dilləri üstələməsinə xidmət edən daha bir önəmli amil də var. Bu, gənclərin təhsil almaq üçün xarici ölkələrə üz tutmalarıdır. Doğrudur, təhsil almaq üçün başqa ölkələrə yollanan gənclərin heç də hamısı ingilis dilində təhsil almır. Onların arasında rus, türk, alman, fransız və s. dillərdə təhsil alanlar da kifayət qədər çoxdur. Lakin bəziləri ingilisdilli olmayan ölkələrdə də tədris ingilis dilində olan fakültələrdə və ali təhsil müəssisələrində oxuyurlar. Təbii ki, təhsillərini bitirdikdən sonra onların ən istedadlı və perspektivlilərinin böyük hissəsi vətənə qayıtmır. Fikrimizcə, gənclərin xaricdə təhsil alaraq, elə orada da iş tapıb qalmalarına, dolayısı ilə olsa da, Azərbaycan Respublikasının da qoşulduğu Bolonya prosesi də yardımçısıdır. Belə ki, bütövlükdə mütərəqqi olan, ayrı-ayrı ölkələrin təhsil sistemlərinin yaxınlaşmasına, inteqrasiyasına, qoşulan ölkələrdə təhsil sisteminin ümumi səviyyəsinin mümkün qədər yüksəlməsinə və hamı üçün keyfiyyətli təhsil almaq üçün bərabər imkanlar yaradılmasına xidmət edən bu proses gənclərin xaricdə təhsil almaları üçün daha geniş imkanlar yaradır.

Qloballaşma dövründə milli dilin başqa dillər, tərəfindən məruz qaldığı sadalanan təsirlər, ingilis dilinin get-gedə artmaqda olan nüfuzu barədə deyilənlər heç də milli dillərin, o cümlədən Azərbaycan dilinin gələcək inkişaf perspektivləri ilə bağlı pessimist nəticələr çıxarmağa əsas vermir. Sadəcə, milli dillərin inkişafına mənfi təsirləri tam ciddiliyi ilə nəzərə almaq və onlara qarşı qabaqlayıcı sistemli tədbirlər həyata keçirmək zəruridir. Bu baxımdan, Azərbaycan dili kifayət qədər üstün durumdadır, çünki respublikamızda milli dilə dövlət qayğısı var. Bu qayğı öz əksini Azərbaycan dilini dövlət dili kimi təsbit edən qanunda, dil haqqında fərman və sərəncamlarda, onun mühafizəsi, tətbiqi və inkişafına dair dövlət tərəfindən ardıcıl şəkildə həyata keçirilən proqramlarda tapır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı. <http://www.president.az/articles/7744>
2. Hüseynova İradə. “Heydər Əliyev və Azərbaycanda elm-təhsil siyasəti”. Ümummillə lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 85 illiyinə həsr olunmuş “Heydər Əliyev və Azərbaycanda dövlət qadın siyasəti” mövzusunda ümumrespublika konfransının materialları, s.14
3. Данило Ж.М. Образование как фактор национальной безопасности// Мир образования – образование в мире. М., 2001, №1, с. 78-87.

4. Кулиджанишвили А.Э. Глобализация и национальные культуры. Сб. материалов международного симпозиума (Зугдиди, Грузия, 19-20 мая 2004 г.) Под ред. В.В.Парцвания, Санкт-Петербургское философское общество, 2004. С.142-154.
5. Алпатов В.М. Глобализация и развитие языка // Вопросы филологии. 2004. № 2. С. 23-27
6. Гриценко Е.С., Кирилина А.В. Язык и глобализация: задачи и направления социолингвистического анализа // Вестник Минского государственного лингвистического университета. Сер.Филология, 2010, №6, С. 14 – 21

FATİMƏ HƏSƏNOVA
Azərbaycan Dillər Universiteti

İNDİKİ ZAMAN FEİLLƏRİNİN FUNKSIONALLIĞI

Açar sözlər: *feil, funksional qrammatika, qrammatik kateqoriya*

There are two directions in each language in – expression and maintenance. Traditional grammar usually learns the grammatical meaning of the words and parts of speech, but functional grammar defines the expression of words and their role in the morphological of system of language and speech.

Key words: *verb, functional grammar, grammatical category*

Nitq hissələrinin və onların qrammatik kateqoriyalarının funksionallığı butövlükdə dilin qrammatik quruluşunun funksional xüsusiyyətlərini aşkara çıxarır. Müəyyən bir fikrin ifadəsində dil sistemində mövcud olan qrammatik qanunauyğunluqlar və qrammatik vahidlər dilin müxtəlif mərhələlərində əlaqələnməsi ilə birbaşa bağlıdır. Dil vahidlərinin tətbiqi və inkişaf səviyyəsi fikrin ifadəsinə müxtəlif mövqelərdən yanaşmağa imkan verir. Bütün bunlar müəyyən kateqorial situasiyadan asılı olaraq müəyyən bir funksional-semantik sahələrin yaranmasına gətirib çıxarır. Bu, dil sistemini nitq sistemi ilə paradiqmatika ilə sintaqmatikanı bir-biri ilə əlaqələndirir ki, bu da qrammatikanın nitqə təsiri ilə nəticələnir. Belə ki, bu sistemdə söhbət “nitq prosesi ilə bağlı dil daşıyıcılarının ixtiyarında olan potensial imkanlardan, onların mənalarından, funksional qrammatikanın əsasını təşkil edən qrammatik elementlərdən, bu elementlərin müəyyən mexanizm və quruluşundan gedir” (1.33). Yəni hər bir dil daşıyıcısının nitqinin formalaşmasında və fikrinin izahında əsas yer tutan nitq hissələrinin qrammatik kateqoriyalarının nitq prosesindəki rolu – funksional imkanları funksional qrammatikanın əsasını təşkil edir. Qeyd etdiyimiz kimi, dildə mövcud olan söz-formaların qrammatik cəhətdən dəyişməsi və bir-biri ilə əlaqələnməsi nitq prosesinin yaranmasına gətirib çıxarır. Bu zaman isə bu qrammatik kateqoriyaların formal əlamətlərinin ifadə etdikləri qrammatik mənalar nitq situasiyasından asılı olaraq bir-birini əvəz edə bilər. Bu fikri elmi şəkildə təsdiq etmək üçün Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunda işlənmə tezliyinə görə digər nitq hissələrindən fərqlənən, ən zəngin nitq hissələrindən biri olan feillərigötürək və onların zaman kateqoriyasının (indiki zaman) nitq prosesində əvəzlənmələrini praktik şəkildə müşahidə edə bilərik.

Feilin zaman kateqoriyası nitq prosesində fikrin ifadəsinin konkretliyinə, dəqiqliyinə (hadisənin hansı zaman daxilində ifadəsi), məntiqiliyinə xidmət edir. Hal və hərəkətin nə zaman icra olunması cümlənin predikatu olan xəbərin (feillə ifadə olunan) –cümlənin mənasını daha dəqiq ifadəçisidir. Bildiyimiz kimi zaman kateqoriyası bir-birindən fərqli üç söz-formadan ibarət olub, leksik-semantik üsullarla hər hansı bir zaman kəsiyində baş verən hərəkət haqqında məlumat verir. Nitqdə bu, danışanın nitq prosesinə başlaması, davam etməsi və sonu deməkdir. Belə ki, indiki zaman söz-formaları nitq prosesi ilə eynizamanlılıq təşkil etdiyi halda (Məryəm məktəbdən qayıdır), keçmiş və gələcək zamanlar nitq prosesi ilə eynizamanlılıq təşkil etmir. Belə ki, keçmiş zamanda hərəkət nitq prosesindən əvvəl (Cəmilə uzanıb əlindəki kitabı vərəqləyir, hərdən də açıq pəncərədən bayıra baxırdı), gələcək zamanda isə nitq prosesindən sonra baş verəcək hərəkəti bildirir (Universitetimizin ikinci krs tələbələri Tələbə Elmi Cəmiyyətinin keçirdiyi elmi konfransda iştirak edəcəklər).

Q.Bağirov “Azərbaycan dilində feillərin leksik-semantik inkişafı” adlı əsərində haqlı olaraq qeyd edir ki, “feillər əsas nitq hissələrindən biri olub, nitqin inkişafında lazımlı və əhəmiyyətli bir həlqə təşkil edir”(2.16). Alimin həlqə adlandırdığı, nitq prosində əsas rol oynayan feillər nitqdə fikrin formalaşmasına, mənanın dəqiqləşməsinə, hərəkətin hansı zaman daxilində inkişaf etməsinə xidmət edir. Nitq prosesində eynizamanlılıq və qeyri-eynizamanlılıq müxtəlif formalarda ifadə oluna bilər. O cümlədən də indiki zaman söz-formaları da tam və natamam eynizamanlılıqla ifadə olunur.

İndiki zaman söz-formaları nitq prosesində hal-hazırda icra olunan hərəkəti bildirdiyi kimi funksional baxımdan keçmiş və gələcək zamanla da eynizamanlılıq təşkil edə bilər. Belə ki, müəyyən bir dialoq zamanı

keçmiş zamanda baş vermiş hər hansı bir hərəkət indiki zamanla ifadə oluna bilər. Məsələn: "Nabat səhər gözünü açar-açmaz dünən İkramin ona dediklərini həyəcanla anasına danışdı. Səkinə xala diqqətlə qızını dinlədikdən sonra onu sakitləşdirərək dedi: fikir vermə,qızım, İkramdır danışır da." Bu cümlədəki "danışır da" ifadəsi indiki zaman söz-forması olmasına baxmayaraq keçmiş zaman anlamında istifadə olunmuşdur. "Saleh hirsle anasından qardaşının nə zaman gələcəyini soruşanda onun əvəzinə atası Əkrəm kişi – ay bala, sənə bir dəfə dedik ki sabah gəlir- deyə cavab verdi." Bu cümlədə isə indiki zamanda istifadə olunan "gəlir" feili gələcək zaman anlamında işlənmişdir. Belə ki, "sabah gəlir" ifadəsi "sabah gələcək" ifadəsinin əvəzinə işlənmişdir.

Ümumiyyətlə nitq prosesində eynizamanlılıq qalır və qeyri-eynizamanlılıq müxtəlif dərəcələrdə ifadə oluna bilər. İndiki zaman söz-formalarında tam və natamam eynizamanlılıq ifadə olunur. Bu fikir dilimizdə indiki zamanın ifadə formalarına da tam uyğun gəlir. Belə ki, eynizamanlılıq zamanı nitq prosesi və müəyyən bir hərəkətin icrası eyni zaman daxilində olur. Məsələn: hər hansı bir idman reportajı zamanı icra olunan hərəkətlər danışq zamanı ilə ardıcıl olaraq dəyişir və indiki zamanla ifadə olunur. "Rəşad Zamanov qapıya doğru qaçır və topu qapıya vurur. Lakin top qapı dirəyinə dəyir" bu cümlələrdəki "qaçır", "vurur" və "dəyir" feilləri indiki zamanda olsa da həmin hərəkətlərlə eynizamanlılıq yox ardıcılzamanlılıq təşkil edir. Yəni hərəkətlər artıq icra olunduqdan sonra onlar haqqında məlumat indiki zaman feilləri vasitəsilə verilir. Natamam eynizamanlılıq hərəkətin nitq prosesi ilə eyni zamanda olması ilə bərabər müəyyən qədər keçmiş və ya gələcəyə aid olur. "Biz dərsə başladığımız gündən mən bu yerdə otururam" cümləsində hərəkətin icrasının başlanma zamanından indiki zamana və sonraya aidliyi sadəcə indiki zaman vasitəsi ilə ifadə olunur.

Azərbaycan dilinin qrammatikasında eynizamanlılıq anlayışı tarixi indiki zaman termini ilə ifadə olunur və "İzahlı dilçilik terminləri lüğətində öz izahını"keçmişdə baş verən hərəkəti, hadisəni nəql edərkən işlənən indiki zaman" kimi tapır. (3.67) Bundan başqaindiki zaman söz-formaları ilə ifadəolunan hər hansı bir hərəkət eynizamanda nitq prosesi zamanı ilə üst-üstə düşür və ya müəyyən bir müddət ərzində davam edən zamanı ifadə etmiş olur. Məsələn:"Yavaş danış, o biri otaqda uşaq yatır" cümləsindəki hərəkətin icrası indiki zaman feili ilə ifadə olunduğuna baxmayaraq "uşaq oyanana qədər" davam etməlidir. "Sənə dedim axı, bu haqda bir kəlmə də danışma" cümləsində isə xəbər indiki zaman feili ilə ifadə olunmasına baxmayaraq bu hərəkətin heç bir zaman icra olunmaması anlamında işlənmişdir.

Nitq prosesində indiki zaman söz-formaları hər hansı bir hərəkətin ya keçmiş zamanda icra olunduğunu, ya da davamlı icrasını ifadə etmək imkanına malikdir. "Biz bu evdə 20 ildən artıqdır ki yaşayırıq","Volqa çayı cənuba doğru axır", "Cəmilə İqtisad Universitetində təhsil alır", "Bakı-Moskva qatarı həftənin cümə günləri axşam saat 19.00-da yola düşür" cümlələrindəki xəbərin indiki zaman feilləri ilə ifadə olunmasına baxmayaraq onların hər biri ayrı-ayrılıqda müəyyən bir zaman anlamını ifadə etmiş olur. Yəni burada birinci cümlədə müəyyən bir prosesin 20 illik müddəti əhatə etməsi,ikinci cümlədə hər hansı bir hərəkətin daim təkrarlanması, üçüncü cümlədə hərəkətin müəyyən zaman kəsiyində davam etməsi, dördüncü cümlədə isə illər boyu davam edən bir proses indiki zamanla ifadə olunmuşdur.

İndiki zaman söz-formalarının semantik xüsusiyyətləri keçmiş və gələcək zamanda olan söz-formaların ifadə etdikləri məna ilə üst-üstə düşə bilər. Müqayisə edək: "Biz sizi çoxdan axtarırdıq (axtarırdıq), mağaza axşam saat 10-a qədər işləyir (işləyəcək),onların təyyarəsi sabah günorta gəlir (gələcək)".

İndiki zamanla uzun müddət davam edə biləcək, həmin işin keçmişdə, indi və gələcəkdə icrası ifadə oluna bilər. "Araz çayı Azərbaycanı iki hissəyəbölür" ,"Toğrul həmişə elədir-öz bildiyini heç kəsə vermir" və s bu tip cümlələr "bu olmuşdu, var və olacaq" formasına əsaslanır.

Feilin hər üç zamanının bir-birini ifadə edə bilmə xüsusiyyəti nitq prosesində keçmiş, indiki və gələcək zamanların funksional xüsusiyyətlərində özünü göstərmiş olur. Dilimizdə hər üç zamanda baş vermiş hərəkəti ifadə etmək üçün ümumi bir formal əlamət və ya sintaktik vasitə yoxdur.Belə bir anlayışı ifadə etmək üçün zaman kateqoriyasının hər üç zamanı ifadə edən formal əlamətlərindən istifadə olunur. "Sadıq mərd insandır. O, həmişə sözünün üstündə durur, dururduvə duracaq"cümləsi nitq prosesində "Sadıq mərd adamdır. O, həmişə sözünün üstündə durur" cümləsindən istifadə edilir və eyni mənanın ifadəsinə xidmət edir.

İndiki zaman anlayışı və hərəkətin icrası müxtəlif istiqamətlərdə xarakterizə oluna bilər. Situasiyadan asılı olaraq hərəkətin davamlılığı bir neçə istiqamətdə ola bilər. Yəni zamanla məhdudlaşmayan sabitlik indiki zamanla ifadə oluna bilər. "Kür çayı Xəzər dənizinə axır" cümləsində hərəkətin icrasının davamlı və ya məhdudluğu indiki davamedici zamanla ifadə olunur. "Yer öz oxu ətrafında fırlanır" cümləsində minilliklər boyu davam edən və davam edəcək işin (daimi və davamlı hərəkət) icrası indiki zamanla ifadə olunur. "Nazlı nənə beşinci mərtəbəyə çətinliklə olsa da qalxır" (məhdud bir zaman kəsiyində icra olunan davamlı hərəkət) cümləsində indiki zamanla ifadə olunmuş hərəkətin icrası zamanın müəyyən bir anı ilə bağlıdır.

İndiki zaman söz-formaları vasitəsilə hərəkətin icrası konkret zamanla əlaqədar olaraq da ifadə oluna bilər. Onu da qeyd edərkən ki, bu feilin hər üç zamanında olan söz-formaları üçün xarakterik funksional xüsusiyyətdir. “Məryəm çox avadlı qızıdır. O, bu məsələni 5 dəqiqəyə həll edir (edib, edəcək).

İndiki zaman feilləri vasitəsilə gələcək zamanda olacaq bir hərəkət haqqında təsəvvür yaratmaq da mümkündür. “Təsəvvür edin ki, siz onunla bir müddətdən sonra görüşürsünüz və o yalnız sizin üçün rəqs edir” cümləsində indiki zamanla müəyyən bir müddət sonra baş verəcək bir hərəkət ifadə olunur.

Nitq prosesində danışanın hər hansısa bir hərəkəti gələcək zaman icra edəcəyi halda indiki zamanla ifadə etməsi mümkündür. “Beş dəqiqə sonra iclasa girirəm – girəcəyəm”, “Bu gün mən tələbə yoldaşlarımla görüşürəm – görüşəcəyəm”. Bu kimi cümlələr şifahi nitqlə yanaşı yazılı nitqdə də öz əksini tapır.

Bildiyimiz kimi indiki zaman hal-hazırda icra olunan hərəkət haqqında məlumat verir. “Gülgəz oturub dərslərini oxuyur”. Lakin nitqimizdə elə cümlələrə təsadüf edirik ki, onların xəbərinin indiki zamanla ifadə olunmasına baxmayaraq icra olunan hərəkət davamlı olur. Bu tip cümlələrdə indiki zamanı daha da qüvvətləndirmək üçün “hələ (də)”, “hec çür və söz və birləşmələrdən istifadə olunur. “Bayaqdan axtarıram, kitabı hələ də tapa bilmirəm” və ya “Heç cür başa düşə bilmirəm ki, bu işin sonu necə olacaq”.

İndiki zaman feilləri şəxs sonluqları qəbul etdikdə hansı şəxsin hansı zaman daxilində icra etdiyi hərəkətlər və zamanın bir-birini əvəzetmə mənası danışq prosesində meydana çıxır. “Mən deyirəm, mən də eşidirəm”, Nə edirsən et o öz havasından qalır. Cümlələrdə bəhs olunan hərəkətlər situasiyadan asılı olaraq hər üç zamana aid ola bilər.

İndiki zamanda III şəxsin funksional imkanları daha genişdir. Hər hansı bir hərəkətin gələcəkdə icrasını təsdiqləmək məqsədilə III şəxsin tək və cəmində olan söz-formalar istifadə oluna bilər. Təbii ki, bu mətn daxilində özünü biruzə verə bilər. Çünki bu hal iki şəxs arasında olan bir dialoqa üçüncü bir şəxsin müdaxiləsi nəticəsində baş verir. “-Sən sabah kəndə gedirsən. – Hə gedir, başqa söz ola bilməz”. Digər bir misal vasitəsilə indiki zamanda III şəxsin keçmişində icra olunan hərəkətin kinayə ilə ifadəsini izah edə bilərik. “-Ay qız, gördün də Fərhad onu necə borclu çıxartdı.-Əşi, danışır da, sübut eləsin”.

Nitq prosesində sintaktik üsullarla müxəlif zaman anlayışlı sözlərin vasitəsilə indiki zamanda hərəkətin davamlılığının müxtəlif ifadələri mümkündür. Məsələn: “Həmişə Lətafət sənə vəziyyətinlə maraqlanır” (daimi hərəkət). “Nadir arabir buralarda görünür” (zaman-zaman təkrar olunan hərəkət). “Hər an (tez-tez, həmişə və s.) onu düşünürəm” (tez-tez icra olunan hərəkət) “Adəti üzrə Hicran belə danışmır” (daimi icra olunan hərəkət). Ümumiyyətlə feilin zaman kateqoriyasının funksional məna çalarları çox zəngindir.

Ədəbiyyat

1. E. Dəmirçizadə “Azərbaycan dilinin üslubiyatı”. Bakı. 1862
2. Q. Bağırov “Azərbaycan dilində feillərin leksik-semantik inkişafı”. Bakı. 1982
3. “İzahlı dilçilik terminləri lüğəti”. Bakı. 1989
4. M.Щельякин “Функциональная грамматика русского языка “Москва. 2001

FİKRƏT ƏLİZADƏ

*Filologiya üzrə fəlfəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti*

DİLÇİLİK ETÜDLƏRİ

(dilçilik həqiqətləri, anomaliyalar və fərziyyələr)

Açar sözlər: *flektivlik, kök samitləri, sözün tam hissəsi və bir qismi*

Linguistic studies (Linguistic facts, anomalies and assumptions)

If the vocabulary of all languages of the world consider consonant terms, it is possible to find many similarities. With their help it is possible to identify the etymological essence of endings, suffixes and auxiliary parts of speech. There are cases where one word intrinsically conveys the meaning of the whole sentence, or part of the same word corresponds to its value.

Keywords: *Flexion, root consonants, word and part of speech*

Bir sıra dünya dillərində normal halda söz sütunları olan kök samitləri cəmi üç vahid təşkil edir. Lakin bunların sınıması - eliziyaya uğraması nəticəsində iki və hətta bir kök samiti qala bilər. Burada bəzən dil daşıyıcısı olan xalqın ya psixoloji, ya da dilində olmayan danışq səslərini əvəz etmə istəyi /məcburiyyəti bir kök samitinə də təsir edə bilər. Xalqın nəfəs - ruhunu əks etdirən saitlər isə çox zaman daha dəyişkən,

etnopsixolinqvisitik faktor kimi özünü əks etdirir. Elə dialektlərimizdəki səs əvəzlənmələrini buna bariz nümunə kimi göstərmək olar.

Bir kök samitli sözlər dilimizdə azlıq təşkil edir. Xüsusən leksik mənası olan sait+ samit tip sözlərin sayı 57, samit+sait quruluşunda 7, ümumilikdə isə 64 söz var.

Dillər qısa və uzun tərkibli sözlərə, yəni söz uzunluğuna görə də fərqlidir. Məsələn, bir sıra Afrika dillərində sözdə bir-iki səs kifayətedicidir, Çin, türk dillərində əsasən üç səsli sözlərə üstünlük verilir, rus dilində altı səsli söz, alman, irland dillərində isə daha uzun tərkibli sadə quruluşlu sözlər normal hesab olunur. Türk dilləri, o cümlədən Azərbaycan dilində sadə söz nə qədər qısa olsa da, onu şəkildə vasitəsilə genişləndirmək olar və belə söz başqa dilə çevrildəndə xeyli söz işlənməlidir:

Internasional-laş-dır-dıq-lar-ınız-dan-dır-lar-mı?

maliyyə-ləş-dir-dik-lər-iniz-dən-dir-lər-sə

Başqa dilə tərcümə edilərsə, leksik imkanlardan istifadə edən dildə uzun bir cümlə alınar.

Sözün quruluşca aldadıcı tərəfləri ola bilər: zahirən fər-li – fər-siz sözləri quruluşca düzəltmə kimi görünsələr də, kök hissə heç bir məna vermədiyindən onları sadə söz kimi qəbul edirik.

Adətən insanlar normal danışmaq məqsədilə samitlərlə saitlərin kombinatorikasından istifadə edirlər. Lakin ərəb, erməni, xorvat, çexlər samitlərə üstünlük verən xalqlar sırasındadır.

Ərəblər az qala kətəbə (yazmaq, yazdı) kəlməsini KTB, dərəsəni (öyrənmək, öyrəndi) isə DRS kimi, ermənilər əslən ərəb sözü olan MəXaRiCi (rusca MaQaRıÇ-hədiyyə) kişi adı olan MKRTıÇ və ya XZBZoTS (cizmaq), xorvatlar ölüm mənasında olan sözü SMRT (rus dilində SMERT) deyə işlətdiyi halda, çexlərdə nəinki bir söz – SMRÇKa (soyaddır), hətta bütöv cümlə samitlərdən ibarət ola bilər:

STRÇ PRST SKRZ KRK. – Barmağı boğazın içinə sal. (Adətən burun-boğaz həkimi xəstəyə belə deyir).

Maraqlıdır ki, normal insan ömrü çex və rusalarda alın yazısı kimi verilən çelovek – insan sözündə aşkarlanır: çelo(alın) + vek (əsr) = (alınına bir əsr yazılmış mənasında başa düşülür).

Bəzən müxtəlif sistemli dillərdə mənacə şəxələnmə nəticəsində qəribə bağlılıq yaranır: HeN (ing - toyuq) – HiN (toyuqların qaldığı yer); əLiL – iLL (ing. – xəstə).

Sözlər zamanənin hökmü ilə öz mənasının keyfiyyətini dəyişə bilər:

Qədim Romanın pul vahidi talant olub. Maddi cəhətdən zəngin olanlar talantlı (pullu) hesab olunduğu halda, bizim dövrdə mənəvi, yaradıcılıq baxımından zəngin olanlara talantlı, istedadlı deyirlər.

Tarixin vurduğu amansız yaralar xalqın mənəviyyət payı olan dildə də əksini tapır. **Vicdan, qeyrət, intiqam, vətən** kimi türk mənəviyyətinin mahiyyətinə uyğun sözlər ad, soyadlarımız kimi ərəblərin at oynadan vaxtında dəyişdirilib və həmin sözlər unudulub.

Hazırda türk dilində işlənməyən əsl türk sözləri başqa dillərdə, xüsusən rus dilində qalmaqdadır:

Kolbasa – kol+basa (köçəri türklər qiyməni təmizlənmiş heyvan bağırsağına qolları ilə basıb sıxırlarmış və belə yemək tədarükü yol adamı üçün çox əlverişli olub).

Karandaş = kara+daş (Bu söz əsl türk sözü olsa da, onu biz rus dili vasitəsilə gələn alınma söz kimi qəbul edirik).

Tovariş – davar+eş (mal dostu = malda şərik. Türklərdən qoyun-quzu, inək almaq istərkən onların qiymətini xəbər alanda çox zaman satan "davar eşimindir" deyə qonşuluqdakı satıcı dostuna işarə etdiyinə görə bu sözü slavyanlar yoldaş anlamında qəbul etmişlər).

Bəzən qohum dillərdə belə, leksik əksliklərlə üzləşilir. Bir sıra türk dili ilə formaca eyni, amma mənacə fərqli sözlər buna misaldır:

Türklər **kız kardeşim** dedikdə çoxlarımızı gülmək tutsa da, onların anlayışı daha düzgün çıxır: karındaes – kardeş (qədəş –Bakı) –qardaş – kız kardeş. Türk ana qarnında bir-birinə eş-dost yaranmış övladların hansı cinsdə olmasını dəqiqliklə bildirir. Eş elementi formaca sadə, əslində mürəkkəb tərkibli sözlərin tərkibində mövcuddur: yoldaş = yol-da- eş, sirdaş= sir-də - eş, sağdış – sağ-da- eş, soldış = sol-da- eş, arxadaş= arxa-da-eş və s.

Səsləniş və semantik cəhətdən yaxın olan "eşq" sözü "əşəqə" adlı sarmaşığın adından götürülüb. Bu sarmaşiq gülün dibində bitir və ona boğacaqmış, zədələyəcəkmiş kimi sarılır. Amma müəyyən müddətdən sonra günəşin ən isti vaxtında bütün bitkilərlə birlikdə bu sarmaşiq da yanıb-solur. Əslində isə gülə əzab verən kimi görünən sarmaşiq onun həyatını xilas edir.

kızmaq – qızımaq (Bəzən Azərbaycan tükcəsində də həmin məna özünü göstərir: gözü qızmaq); **düşmək** – enmək (bəzən gözdən düşmək *yuxarı başdan aşağıya enmək* mənasını verir); **çalmak** – oğurlamaq (bəzən həmin mənada çalıb-çapmaq işlədirik); **çabuk** – tez, cəld, sürətlə (bu söz gizli mənasına görə çevik ilə səsləşir: "Bir az çevik ol, çevik tərpan"); **sümük** – burun iltihabı – flrtdıq; **çöpçü** – zibilçi

(Azərbaycanda ağız-buruna üfürüb - sovurma ilə boğaz oyuqlarından çör-çöp çıxaran ara həkimi); **kiç** – bədənin arxası (qıç).

Elə tip sözlər var ki, onların içində iki nüxtəlif xalq üçün leksik material gizlənilir:

KəNDöZ(türk.) – **KəNDi** + **öz**

No**SoK** - **SoCK** (ing.) – corab

Də**MiR** – **iRon** (yunan; ing. – dəmir;ütü)

ÇiYəLəK – **ÇiLeK** (türk)

Bö**CəK** – **JuK** (rus) (C = dJ)

Bü**TüN** – **TüM** (türk) (N – M - spontan əvəzlənmə)

Bə**DəN** – **TəN** (fars) (D – T)

ViNoQRaD (rus. - üzüm) - **ViNo** (rus- çaxır) + **GRaPe** (ing.- üzüm)

eŞŞəK – eŞ + ŞəK

Eşşək çox ehtiyatlı, hər səsə həssas olduğu üçün qulaqlarını şəkəyir və xalq arasında o, sahibini ayıq salan, bir növ, qulağı şək(də) olan eş - dost kimi tanıyır. Təsadüfi deyil ki, ABŞ demokratlarının bayrağını da bu dözümlü, zəhmətsevər heyvanın rəsmi bəzəyir.

Maraqlıdır ki, türklər bu sözə daha həssaslıqla yanaşaraq, həyat yoldaşlarına eş deyirlər. Hətta “Aygün” jurnalının əməkdaş türk qızından soruşub ki, onun həyatında ən gözəl kompliment nə olub? O: – Eşşək gözlü kız.

Həqiqətən də, heyvanlar arasında ən gözəl gözlər eşşəyə məxsusdur.

Şərq dünyasının bir parçası olan Azərbaycanda nəyinsə böyük ölçüdə olduğunu göstərmək istədikdə, onu **eşşək**, **dəvə** və ya **fillə** müqayisə edirlər:

Eşşək boyda kitab; **Eşşək** boyda boyu var... Qarpız (arbut /rus./) sözünün etimoloji əsasına baxdıqda bu fikir təsdiqlənər:

qar =xər (fars.) –eşşək+ buze (orta fars.) – xiyar. Mənası **eşşək boyda xiyar** çıxır.

Ona görə ki Orta Asiyadakı kimi İranda da bir qisim qarpızlar xiyar kimi uzunsov olurlar.

Birəni **dəvə** etmək (türk);**Dəvədən** böyük **fil** var; “Allah **dəvəyə** qanad versə idi, üçmamış dam qalmazdı” (atalar sözü); - Sən bu işi nə vaxt edəcəksən? - **Dəvə**nin quyruğu yerə dəyəndə (danışıqdan); -Mən bu gün on aldım.-Yox,**dəvə** (danışıqdan).

Milçəkdən **fil** düzəltmək =Делать из мухи **слона** (rus.); Qarışqadan **fil** eləmə.

Yeyib, kökəlib, olub **fil** (danışıqdan).

Dildə eliziya nəticəsində sözlər tanınmaz hala düşə bilər:

MeYiT(ərəb.) – MeaT (ing. – əT (meyit); eaT (ing.– yemək) = əT

Qədim insanların əsas bişmiş qidası ov zamanı öldürdükləri heyvan meyitləri, onların əti olmuşdur.

LeoN =LeV – Leo

uYKu (türk) –YuXu – uY/u/(maq) – u(xələc.-yuxuya getmək, yatmaq)

LeJat` – Lie (ing) – (yatağa, yerinə) uzanmaq

MaY – Me (fars)

BıT` (rus.) – Be (ing.) – olmaq

tSiFRa(rus.) – SıFıR – ZeRo(ing.)

oDiN (rus.) –oNe (ing.) – bir

DVa (rus.)/TWo (ing.) – Duo (latın.) – Do (fars) – iki

TRi (rus.) –ThRee (ing.) – Se (fars) – üç

TeN (ing.) – oN

KüLl (ərəb.) – KoLl(İbri.) – aLl (ing.) – bütün

TeBya (rus.) – Te (latın) – sənə

SeBya (rus.) – Se (latın) – özünə

MəNi /-ə/ - MeNya /MNe – Me (ing.)

HuVa / kişi cinsi/ (ərəb.) – HiYə / qadın cinsi/ (ərəb.) –He (ing. kişi cinsi) – -Hu (ərəb.k.c. III şəxsin təkli: kitabhu – onun kitabı) – -Hi (ərəb.q.c. III şəxsin təkli: kitabhi – onun kitabı) – o

Bəzən yeganə samit də düşür, ancaq sait qalır:

oN (rus) – o (Azərb. –III şəxsin təkli) – u (fars)

Müxtəlif dillərdə olan bəzi şəkilçilər və ya köməkçi vasitələr öz mahiyyətlərinə görə səsleşirlər:

oF(ing. –Yiyəlik hal önqoşması) – oV (rus.dilində kişi cinsli canlılara aid olan Yiyəlik halın cəmi:

Rodina l`voy– Şirlərin vətəni)

FRom (ing. – Çıxışlıq hal önqoşması)– BəR (fars) – klassik fars poeziyasında bəzən Çıxışlıq halı bildirir).

FoR (ing. “üçün” önqoşması) – BəRaye (fars.)

ToT (rus.- “o” işarə əvəzliyi) – To (ing. – Yönlük hal önqoşması) – k To-mu (ona doğru)

To (ing. məsdər önqoşması: **To** sit) – T` (rus. – məsdər şəkilçisi: – side**T**) = oturmaq

NaD (rus.) – Na (rus.) – oN (ing.) – üzərində, səthində, -da²

DəR (fars.- Yerlik hal önqoşması) – -da² (Azərbay. -Yerlik hal şəkilçisi)

Kök samitlərinin ixtisarı şəkilçilərin yaranmasına səbəb olur. Lakin sınımış söz qəlpəsi olan şəkilçiləri əzəli kök samitlərini bərpa etməklə söz şəklinə salmaq və ya tərsinə – sözün şəkilşiləşməsini izləmək olar :

ZaD (rus. - arxa) – Za(rus. – önqoşma – “arxada”)

NoT(ing- yox inkar ədatı) –NeT (rus)- No (ing- feili inkar edir) – Ne (rus –ad və feilləri inkar edir) –

Ni (rus – adları inkar edir) - Nə xeyr (fars –yox, xeyr) – -Ma² (Azərbay. feillərin inkar şəkilçisi) – Mə (ərəb d- də keçmiş zaman feillərinin inkar şəkilçisi) –Lə (ərəb d-də ind.zam.inkar şəkilçisi, həmçinin “yox”ədatı) – No (rus. qarşılıqlığı bildirir: - amma), Çe (erm. -yox)

VıXoD (rus.) /eXiT (ing.)/ = çıxış – eX [eKS](ing. –keçmiş) – əZ (fars.- Çıxışlıq hal önqoşması) – iZ (rus. Çıxışlıq hal önqoşması) – -dan²)

eNDo (yunan.) / NuTRo (rus.-iç) –vNuTRi(rus.-içində) – eNTeR(ing.-giriş) – iNTo (ing.-içəriyə) – iN(ing. – içində)

DeLat` (rus. – etmək) – Do (ing. – to do – etmək)

İnsanın düşüncə - fantaziyasını inkişaf etdirən fərziyyələrdir ki, onlardan hansı öz təsdiqini tapırsa, o zaman elmiləşir.

Səməvi kitablardan danışanda deyirlər ki, ərəb dili Allahın dilidir . Nəzərə alaq ki, yəhudilərdə də belə bir fikir var. Rəbbin adının kök samitləri ilə tutuşdurma aşağıdakı nəticəni verir:

RəB – əRəB – iBRi – iVRit (rus.) – yeVRey(rus.)

Burada kök samitləri həm də əRəB və iBRi dili daşıyıcılarının köklərinin eyni olduğunu göstərir.

Belə bir müqayisə sələf və xələflər arasında ediləndə də düz çıxır:

LaTıN – iTaLyaN

Türk xalqlarının adlarında da bu aydınca görünür: TəRəKəmə (TəRK etmək), – TüRK – TRuXmen – eTRusK ...

KuTlu (türk. – mübarək) – KuTsal (türk. – müqəddəs) –KüTS (türk.) = QüDS (ərəb.) – GoD (ing. - Allah) – Good (ing. – yaxşı) –XoDa (fars.)

Vaxtilə dinlərin bir-birinə qarşı tolerant olmayan münasibətindən irəli gələn əsas etibarilə zidmənalı sözlər də vardır:

XuDa (fars -Allah) – XuDo (rus. - pis)

PaK (fars - təmiz) – PaKost` (rus - murdarçılıq)

SaRaY (rus - tövlə)

iVRiT (rus.–ibri dili) – iFRiT(ə) (ərəb.- çoxbilmiş şər qüvvə)

Bir sıra dillərdə qüdrətli Roma İmperiyasını lərzəyə salmış hun cahangirinin adı

bir neçə cür yazılır: Atilla, Atilla, Attila, Atila. Onun türkmənşəli adının mənası ilə bağlı dörd fərziyyə mövcuddur: 1) aTiL= iTiLdən (indiki Volqadan) gəlmə 2) aTlı (aDlı-sanlı), 3) aTlı, 4) aTTa =aTa =baş(çı).

Tarixi faktlar təsdiqləyir ki, o, at belində savaşıyan , saçı at teli kimi oynayan uzunsaçlı bir gənc sərkərdə olub.Görəsən həqiqətdə onun adı nə bildirir? Cavab belə çıxır: At + telli

Universal tədqiqatçı Əliheydər Məmmədova görə, kəlağayı naxışı örpək üstündə rənglənmiş iki kəl ayağının bu taya , o taya düşmüş izindən əmələ gəlir və bu tayda qalan hissə buta adlanır.

Onun oğuzlarla bağlı digər fərziyyəsi də maraqlıdır:

Ağ irqililər başqalarına sarı, qara,qırmızı dərilili deyirsə, başqa irqdən olanlar da hindular kimi ağ irqi rəngiqaçqın və s.cür adlandırırlar. **Oğuzların** bənizi açıq olduğundan onlara **ağüz**(lü) deyiblər. Məsələn, ruslar oğuzlara həm deyiliş, həm də yazılışda aquzı adlandırırlar.

Mərhum akademik Tofiq Hacıyevin sözü ilə desək,türk dünyasının ana kitabı hesab olunan “Kitabi-Dədə Qorqud”un adına gəldikdə qərribə düşüncə assosiasiyası ilə rastlaşmış oluruq. Dədi Qorqudun adı ilə bağlı bir neçə fərziyyə vardır. Lakin türkcə onun adına (Dede Korkut) fikir verdikdə bir qədər dərin təhlil etmək lazım gəlir...

Dastandan görüldüyü kimi, Dədə bir el ağsaqqalı kimi xeyirdə, şərdə daim böyüklük etmiş, cavanlara öyüd-nəsihət vermişdir. Təbii ki, hər bir öyüddə “ehtiyat igidin yaraşığıdır” mövqeyindən yanaşdıqda, nədənsə çəkəndirmə, yaxşı mənada qorxutma elementi gizlənilir. Deməli, Oğuz elinə atalıq edən Dədə xalqını qada –bəladan qorumaq məqsədilə onu ehtiyat naminə qorxudur. Belə çıxır ki, Dədə Qorqud öyüd verən, qorxudan ata olduğu üçün Dədə Qorqud (= Qorxud) türk təbircə deyilsə, Dede Korkut olur.

Həmişə işlətdiyimiz ifadələr düşüncəmizə avtomatik yazılır. Lakin məlum olur ki, həmin ifadələr kalka, tərcümə səciyyəlidir.

Deyərlər ki, riyaziyyat biliklərin anasıdır. Həmin cümlə əslində matematika sözünün içindədir: **MaTem-a-tika** (rus. -mat' = ana) + tika (yunan. – bilik) zahirən söz, daxilən mürəkkəb söz formasında donuq cümlədir **Matematika** (Riyaziyyat) **biliklərin anasıdır** (ana bilik) ifadəsinin tərcüməsidir.

Keçənə güzəşt deyiblər də tərcümədir. (fars. – qozəst = keçdi)

Su həyatdır. – Akva est vita. (latın dilindən kalka cümlə)

Sezmədiyimiz halda, digər tipli söz içində cümlələrə rast gələ bilərik:

oXoTa (rus.) = oX + aT (qədimdə oxla ovlayırdılar)

PLaTa (rus.) = PuL+aT (ödəniş)

VoRoNa (rus.) = VoR (oğru) + oNa = O, oğrudur.

VoRoBeY (rus.) = VoR (oğru) + BeY (vur) = Oğrunu vur.

Hər bir xalq hər şeyi dünyagörüşünə əsasən adlandırır. Görəsən, bizim, türklərin əcdadları rəngləri nəyə oxşadıb fərqləndiriblər?

Ağ – Uca Dağın başı soyuq olduğundan orada hətta yayda qar olur. Çox güman ki, həmin ağıq dağ sözünün özündən törənmiş, d səsi eliziyaya uğramışdır. bir sıra türk dillərində Elə dağ sözündə hətta son samit düşmüş, sonucda Tau, AlaTau və ya AlTaY sözündəki kimi Ğ başqa Y samiti ilə əvəz olunmuşdur.

Qara – KaRa (türk dilində bu söz çoxmənalıdır. Onlardan biri də toRpaQ (topRaK) mənasındadır). Türklər Türk Kara Kuvvetləri dedikdə, QuRu qoşun növünü nəzərdə tutur. QaRa – torpaq, QuRu ərazi rəngidir. Maraqlıdır ki, həmin bu samitlər neQR sözünün karkasına daxildir.

Sarı – (sinəsi sarı rəngdə olan vəhşi SaR quşu) Deməli, SaRı = sar rəngdə olan dedikdə, bu söz quruluşca düzəltmə olur.

Qırmızı – QıRmıZ böcəyi (Ondan qırmızı rəng əldə olunub) – QıRMıZı

həmin böcəyinin rəngi(nə bənzər) mənasında işlənərək, düzəltmə sifət olur.

Mavi – Main (ibri) – Mə-un (ərəb) = su (su şəffaf olduğundan ya göyün, ya da dibindəkinin rəngini göstərir. Əsasən işıqlı vaxtda göyün açıq-göy, yəni mavi rəngini özündə əks etdirir)

Abı – ab (fars. - su) – mavi sözünə sinonim olub, onun özəlliyini daşıyır. Bu söz də əslində quruluşuna görə düzəltmədir.

Göy – göyə işarə kimi tündləşmiş səma rəngini əks etdirir.

Yaşıl – yaş, nəm, sulu olan bitkilərin əsas rəngi, yəni yaş+olanın rəngi

Tarixi mənbələrə görə, qədim türklər ucaboy, cüssəli, misrəngli, alagöz, göygöz, olmuşlar. Məlumdur ki, açıq rəng işığın bütün qammalarını, çalarlarını tuta bilmədiyi üçün onu səpələyir, tünd rəng isə özünə hopdurur.

Türklər gözlərinin açıq rəngdə olmasına görə yaşıl rəngi göydən seçə bilməmiş, yəni oftalmoloji dildə deyilsə, daltonik olmuşlar. Bunun üçün yaşıl rəngdə olan bitkiləri göy, göyerti, göylük, göyərək kimi qəbul etmişlər.

Digər rənglər xalqımıza tanış olan bitki, metal, qiymətli daşların adından əmələ gəlmişdir:

Bənövşə-yi, Narınc-ı, Yasəmən-i, Şabalıd-ı, Qəhvə-yi, Qızıl-ı, Gümüş-ü, Bürünc-ü, Firuzəyi.

Çəhra-yı rəng isə sağlam, qırmızımtıl rəngə çalan çöhrəyə işarədir.

Arxaik sözlərimizə yeni baxışla yanaşdıqda onların semantikasının mahiyyəti açıqlar:

DaMu – aiD (misir.) /aD (rus) - cəhənnəm

əSR-ük – SəR (fars. – baş) – kefli

əSəN (sağ-salamat) – HəSəN (ərəb. – yaxşı) – yaxşı, gözəl (türk: Esen kalın. – Sağlıqla- salamat qalın). Yeri gəlmişkən, Çin dilində salam mənasında “Nin xao” deyərək onun sətri mənası “Sən yaxşısan” olur. Təbii ki, yaxşı olmaq sağ-salamatlıqdır.

SaYRu (xəstə) – SaYıqlayan

Ədəbiyyat

1. Успенский Л. Слово о словах, Ленинград: Лениздат, 1962.
2. Сулейменов О. "Аз и Я. Книга благонамеренного читателя". Алма-Ата, 1975
3. Фолсом Ф. Книга о языке. М.: Прогресс. 1974.

MÜRƏKKƏB CÜMLƏDƏ PROPOZİSİYA

Açar sözlər: hadisə - *propozisiya, mürəkkəb cümlə, forma, məzmun.*

The semantic part of the sentence which contains the unity of form and content is the object of research recent times. The complex sentence which has a complex structure learning semantic point of view is required clarifying some terms, which one of them is proposition. Sometimes the name of situation is presented as a standart content of the sentence. We think that we must agree with the opinion of V. A. Belosapkov in this field. So the main character of proposition is to be predicative and unpredicative and in this situation the proposition includes event and process. And the that is why the complex sentence contains two propositions.

Key words: *proposition-event, the complex sentence, form, content*

Cümlənin ənənəvi təsnifatında forma və məzmun planına əsaslanma bütün dillər üçün xarakterikdir. Sistemin hər bir yuvası formal və semantik əlamətlərə malikdir ki, onlar da bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir. Qədimlərdən bu iki tərəf dilin tədqiqində paralel şəkildə araşdırılsa da, daha çox diqqət dil vahidlərinin struktur tərəfinə yetirilmişdir. dövrümüzdə isə dil vahidlərinin məzmun tərəfinin tədqiqi xüsusi şəkildə intensivləşmişdir. Dilin ünsiyyət, fikri ifadə və adlandırma vasitəsi olması onun semantik tərəfinə diqqəti önə çəkir. Məzmunun ifadəsini çətinləşdirən hər hansı struktur zaman-zaman dildə özünə işləklik qazana bilmir və dildən çıxır.

Son vaxtlar dilçilikdə cümlənin semasioloji cəhətdən tədqiqinə xüsusi diqqət yetirilir. U.Veynrix göstərir ki, “Dilin semantik nəzəriyyəsinin vəzifəsi cümlənin mənasının, onun tərkib hissələrinin tam müəyyən edilmiş mənalardan nə yolla törəməsini izah etməkdir” (1: 166-167).

Cümlə semantikasi, adətən, az müəyyənləşmiş və kifayət qədər ciddi strukturda təqdim olunur. Ona görə də cümlənin semantik aspektinə daha çox bir struktur, mücərrəd anlayış kimi baxılır. Bu fikir daha dəqiq kompozisiyalı sintaksis konsepsiyasında özünü göstərir ki, burada cümlə semantikasi proporsional və situativ strukturların birləşməsi ilə yaranan bəzi semantik konfigurasiyalar vasitəsilə ifadə olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, semantik konfigurasiya cümlənin minimum semantikasındır, daha dəqiqi, cümlənin meydana çıxmasının ilkin şərtidir.

Cümlə semantikasından bəhs edərkən sadə və mürəkkəb cümlədə bu məsələnin necə əks olunması daha çox diqqət mərkəzində durur. Eyni bir hadisənin müxtəlif konstruksiyalarla verilməsi linqvistik və ekstralingvistik faktorlarla bağlı olduğundan onların ifadə etdiyi məzmunu da tam adekvat hesab etmək olmaz. Sadə və mürəkkəb cümlələr təkcə quruluş fərqi görə deyil, habelə ifadə etdikləri məzmun cəhətdən də bir-birindən bu və ya digər dərəcədə fərqlənir.

Dilçilikdə mürəkkəb cümlədə semantika məsələsi ilə bağlı müəyyən terminlərin dəqiqləşdirilməsinə ehtiyac var. M.İ.Çeremisina və T.A.Kolosova bu məsələyə xüsusi diqqət yetirərək qeyd edirlər ki, xüsusilə aqlütinativ dillərdə mürəkkəb cümlənin həm forması, həm də semantik cəhəti ilə bağlı tədqiqi zamanı qarşıya çıxan əsas çətinliklərdən biri anlayış və terminlərin çatışmazlığıdır (2: 28). Bu terminlər, hər şeydən əvvəl, mürəkkəb cümlədə komponentlərdə verilən faktın necə adlandırılması ilə əlaqədardır. Bu fakt ayrı-ayrı dilçilər tərəfindən müxtəlif adlarla adlandırılmışdır. Məsələn, S.D.Kasnelson işin vəziyyəti, T.P.Lomtev hadisə, N.D.Arutyunova, İ.P.Susov və b. situasiya, B.A.Beloşapkova, T.B.Şmelyeva propozisiya, M.İ.Çeremisina fakt, digərləri habelə proses, hərəkət və s. adlardan istifadə etmişlər. Demək lazımdır ki, eyni dilçi bu mənada bir neçə termindən də yeri gəldikcə istifadə etmişdir. Müəlliflər bu terminlərin bəzilərini əsas termin kimi, digərlərini isə onların sinonimi kimi işlədirlər. Lakin bəzi hallarda dilçilər bu terminlərin fərqli anlama malik olduğunu önə çəkirlər. Məsələn, N.P.Susov “hadisə”(sobitie) terminini, adətən, təktərkiibli cümlələr üçün işlədir. Onun fikrincə, situasiya mütləq şəkildə elementlərə parçalanır, hadisə isə hissələrə parçalanmaz strukturdur, üzdəki strukturda relyativ-sintaktik üzvlənməyə malik olmur.

“Propozisiya” termini dilçilik ədəbiyyatında tez-tez işlənir və adətən, semantik nüvə kimi qəbul edilir. Bəzən isə hadisənin, situasiyanın adı, cümlənin standart məzmunukimi də təqdim olunur. Lakin N.D Arutyunova bu fikirdədir ki, “propozisiya” termini həm məntiq elmində, həm də dilçilikdə müəyyən dəyişikliyə uğramışdır. B.B.Boqdanov isə “propozisiya” termininə qəti şəkildə etiraz edərək, cümlə məzmununun konstitutiv vahidinin predikativ ifadə olduğu fukrundə israr edir(3:6-17).

Propozisiya haqqında nisbətən qəbul edilən fikir onun qeyd edilən cümlədə hadisənin, işin vəziyyətinin modeli olmasıdır. V.A Beloşapkova propozisiya adı altında cümlənin elə obyektiv məzmunu başa düşülür ki, o, onu müşayiət edən bütün digər subyektiv fikirlərdən və ona bu və ya digər cümlənin

formal təşkilini verən proyeksiyadan kənarıdır(4: 363).Müəllif “hadisə” adı altında situasiyanın “çıxış” və “bitən” vəziyyəti kimi təqdim olunan dəyişməyə yönələn hərəkəti başa düşür. Onun fikrincə, propozisiyanın ilkin, əsas xarakteri onların predikativ və qeyri-predikativ konstruksiyalar ola bilməsidir. Bu məqamda propozisiya hadisə və proses anlayışlarını özündə ehtiva edir.

T.B.Şmelyeva hadisələrlə dolu olan və məntiqi xarakterli propozisiyaları ayırır. Semantik modelin birinci məzhi dünyada yer alan hadisə və situasiyalardır, ikinci model isəəqli əməliyyatların, məntiqi inkişafın nəticəsinin əksidir. “Yağış olduğuna görə o gələ bilməmişdi” cümləsində müəllif üç propozisiyanın varlığını göstərir; bunlardan ikisi hadisə ilə əlaqəli(subyektin hərəkəti və metereoloji situasiya) və bir məntiqi(bu hadisələr arasında səbəb əlaqəsinin qurulması)(5:7).Propozisiyanın hadisəvi və məntiqi qruplarına bölünməsi digər dilçilərin də əsərlərində özünə yer tapmışdır.

Qeyd edək ki, dilçilikdə propozisiya, bir qayda olaraq, semantik obyektlərin məcmusu kimi başa düşülür. Buraya predikativ və qeyri-predikativ konstruksiyaların həm reduksiya olunmuş, həm də nominal vəziyyətdə olan elementar cümlə tipləri daxildir. Elementar cümlə dedikdə tərkibində predikativ vahidə çevrilə bilən komponentlərin olmadığı sadə monopredikativ cümlələr nəzərdə tutulur. Məsələn, *Oğlan bir azdan vaqonun pəncərəsinə yaxınlaşdı*(V.Sultanlı) cümləsi ona görə elementar cümlə hesab edilir ki, onu ya ayrı-ayrılıqda, ya da mürəkkəb cümlə daxilində iki cümlə şəklində vermək mümkün deyil. Aşağıdakı cümlədə isə vəziyyət başqa cürdür:*Ətrafın belə sakit olmasından oğlan çox narahat olurdu*(V.Sultanlı). Bu cümlədəki fikri iki cümlə şəklində də vermək olar: 1)*Oğlan çox narahatdır (ki)*; 2)*Ətraf sakitdir*.

Bu tip cümlələr elementar olmayan cümlə kimi təqdim olunur və bunlarda iki prepozisiya qeyd olunur. Lakin bunlarda varlıq situasiyası yoxdursa, onlar elementar olmayan cümlələr kimi qəbul edilmir.

Mürəkkəb cümlə semantikasının düzgün müəyyənlənməsində reduksiya faktının aydınlaşdırılmasının əhəmiyyəti böyükdür. Elementar cümlənin reduksiyası dedikdə hər hansı cümlənin daha böyük sintaktik vahidin daxilində iştirak etməsi, daha doğrusu, sadə strukturlu cümlənin mürəkkəb cümləyə çevrilməsi prosesi nəzərdə tutulur. Dilçilikdə bu tip reduksiyanın iki növü ayrılır. Birinci halda reduksiya faktına sadə kompressiyanın nəticəsi kimi baxılır, daha doğrusu, reduksiya uğrayan cümlənin çıxış vəziyyətinin qalan hissələrinin yenidən qurulmaması şərtilə dublyor komponentlərin kənarlaşdırılması hecabinə sıxılması kimi nəzərdə tutulur. Məsələn, iki cümləyə nəzər salaq: *Murad oxuyur. Murad yazır*.

Bu iki cümlənin mübtədasi eyni olduğundan və xəbərləri həmin mübtədalarla eyni qrammatik əlaqədə olduğu onlardakı “Murad” sözündən biri sıxışdırılıb aradan çıxarılır və cümlələri birləşdirib bir konstruksiya yaratmaq olar: *Murad oxuyur və yazır*. Göründüyü kimi, burada ikinci cümlə öz müstəqil mübtədasını itirərək reduksiya uğramışdır. Bu halda reduksiyanın nəticəsi iki predikativli monosubyektlili forma olur.

Qeyd edək ki, bu tipli reduksiya zamanı əlavə edilən başlayıcının xarakterindən asılı olaraq, alınan konstruksiya həmcins xəbərlili sadə cümlə olduğu kimi, tabeli mürəkkəb cümlə kimi də dərk oluna bilər, çünki tabelilik bağlayıcısı iştirak edən konstruksiya subyektin eyni və ya fərqli olmasından asılı olmayaraq tabeli mürəkkəb cümlə kimi alınır. Buna baxmayaraq, hər iki halda konstruksiyada iki propozisiya mövcud olur.

Reduksiyanın ikinci növündə kompressiya reduksiya uğrayan komponentin qalan hissəsində yenidənqurma ilə müşayiət olunur. Məsələn: *Kamil vazanı əlindən saldı. Kamil qəmləndi*. Mübtədanın obyektə olan müxtəlif münasibətinə görə reduksiya da müxtəlif formalarda ola bilər. 1)*Kamil vazanı əlindən salaraq qəmləndi*; 2)*Vazanı əlindən salan Kamil qəmləndi*. 3)*Kamil vazanı əlindən saldığı üçün qəmləndi*.

Bu cümlələrin bir konstruksiyada birləşdirilməsi zamanı mürəkkəb cümlə də formalaşa bilər. Məsələn: *Kamil vazanı əlindən yerə saldı, ona görə də qəmləndi*. Burada ikinci komponentə qəlib-söz əlavə etməklə konstruksiya səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümləyə çevrilmişdir.

Dilçilikdə bu baxımdan cümlələri iki qrupa ayırırlar. Birincisi bir propozisiyanı ifadə edən sadə monopredikativ cümlədir ki, bunlar hadisə kimi reallaşır. İkincisi sadə monopredikativ, lakin semantik cəhətdən elementar cümlə olmayıb, bir neçə prepozisiyanı ifadə edən cümlələrdir. Bu tip konstruksiyalarda komponentlərdən biri, daha dəqiqi, predikativ formada olan komponent hadisə kimi reallaşır. Sadə cümlə daxilində predikativ olmayan və nominasiya kimi verilən propozisiya isə “hadisə”(yavleniye) adlandırılır. Predikativ nominalizasiyaya uyğun gələn propozisiya nominallaşmış “hadisə” (sobitie) termini ilə adlandırılır. Bütöv cümlə formasına qarşı olan reduksiya uğramış konstruksiyalar da “hadisə-propozisiya” adı ilə qeydə alınır.

Ədəbiyyat

1. Вейнрейх У. О семантической структуре языка.—«Новое в лингвистике», V,Москва, 1970
2. Черемисина М.И., Колосова Т.А. Очерки по теории сложного предложения. «Наука», Новосибирск, 1987
3. Белошапкова В.А., Земская Е.А., Милославский И.Г., Панов М.В. Современный русский язык. «Высшая школа», Москва, 1981, 363 с.
4. Шмелева Т.Б. Смысловая организация предложения и проблема модальности//Актуальные проблемы синтаксиса. Москва 1984, с.78-100

ENSİKLOPEDİK LÜĞƏTLƏRDƏ İNGİLİS DİLİ MƏNŞƏLİ SÖZ VƏ TERMİNLƏRİN
İFADƏ ÜSULLARI

Açar sözlər: sovet dövrü, ensiklopedik lüğətlər, termin, qrammatika.

Investigation the translation words engilshs ensiklopedic dictionnari

The article ingestigates the translation styles of English origin words and terms of the Azerbaiyan language at the use of member compasite and wouycomposent terms at the Azerbaijani terminological dietiouuairies. The article deals with phonetic influence of the vowels to the consonants- accomodation or contrary also the dropping of the sound in English-elision.The article deals with the borrowings and semanticaldevelopemnt of the words enriching the ensiclopedic variant of the English language.

Key words: soviet period, encyclopeadic dictionnarie, termin, grammaire

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti kitabları 4 cildən ibarət olub, akademik M.A.Dadaşzadənin rəhbərliyi ilə 1969-cu ildə başa çatmışdır. Geniş oxucu kütləsi üçün tərtib edilmiş bu ilk filoloji lüğət, Sovet hakimiyyəti illərində respublikamızda iqtisadiyyatın, həm də keyfiyyətcə dilimizin lüğət tərkibində meydana çıxmış yeni mənalar, məfhumlar və mənə incəliklərini izahlı anlamını açıb göstərmişdir. "Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti" kitabı müasir ədəbi dilimizin bütün leksikasını əks etdirməyi nəzərdə tutmuşdur. Lüğətdə əks olunan ana dili sözləri ilə yanaşı Şərq mənşəli ərəb və fars sözləri, həmçinin Qərb mənşəli ingilis alman, fransız və s. mənşəli sözlər də daxil edilmişdir. Lüğətdə əcnəbi sözlərin mənşəsinin verilməsi xüsusi çətinlik törədən məsələlərdən biridir. Çünki, məlum olduğu kimi, əcnəbi sözlərin çoxu müxtəlif dillərdə olduğu kimi yazılmır və işlənmir. Lüğətdə həmçinin əks olunan ingilis dili mənşəli sözlər də dilimizin lüğət tərkibinə keçərək onun fonetik və qrammatik qanunlarına uyğunlaşaraq işlənmişlər. İngilis dilinə məxsus sözlər idman, ailə-məişət, hərbi sənaye və bir çox sahələrdə işlənməklə yanaşı, elm və texnika sahəsində də onlardan geniş şəkildə istifadə edilmişdir. Lakin bununla yanaşı Azərbaycandilinin izahlı lüğətlərində əks olunan ingilis dili mənşəli sözləri tədqiq edərkən aşağıdakı prinsipləri nəzərə almaq lazımdır:

- 1) İngilis dilinə məxsus söz və terminləri düzgün və səliqəli ifadə etmək,
- 2) Onların mənə və mənə incəliklərinin açıb göstərmək,
- 3) Hər hansı bir ingilis dilinə məxsus söz və terminlərin işləndiyi sahənin hüdud və çərçivəsini müəyyən etmək,
- 4) İngilis dilinə məxsus söz və terminlərin ana dilinin fonetik və qrammatik dəyişikliyə uğramasını açıb göstərmək və s.
- 5) Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti müəyyən dərəcədə normativ bir lüğət olduğundan orada işlənən ingilis dilinə məxsus söz və terminlərin heç də hamısını əhatə etmir. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində əks olunan, özünəməxsus yer tutan ingilis dili mənşəli sözləri öz işlənmə məqamlarına görə aşağıdakı qruplara bölmək olar:

a) Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində əks olunan ingilis dili mənşəli sözlərin əksəriyyəti terminoloji xarakter daşıyır. Termin qəti surətdə müəyyən olmuş mənaya malik olan sözdür. İngilis dilinə məxsus sözlərin Azərbaycan dilinin izahlı lüğətinə daxil olunması üçün əsas şərt onlara olan tələbat və onların az-çox geniş yayılmasıdır. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində tibb, biologiya, ailə-məişət, texnika, iqtisadiyyat, hərbi sənaye və s. sahələrə aid yüzlərlə alınma sözlər vardır ki, bunların da müəyyən bir hissəsi ingilis dilinə məxsusdur.

b) Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində əks olunan ingilis dili mənşəli sözlərin daha bir işlənmə sahəsi onların ümumtəhsil məktəbləri üçün tərtib edilmiş dərslik və dərs vəsaitlərində, həmçinin elmi-kütləvi ədəbiyyat, mətbuat səhifələrində və s. sahələrdə işlənməsidir.

Quruluşca növləri: İngilis dili mənşəli sözlər Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində struktur quruluş baxımından aşağıdakı növlərə ayrılır:

1. Sadə tərkibli ingilis dili mənşəli sözlər:

Məsələn; avral, lift, boks, futbol, kompyuter, rinq, akr, bunker, allo, vaqon, vağzal və s.

2. Anadilənmənsüşkilçilərlə işlənməndüzəltmə tipli ingilis dili mənşəli sözlər,

Məsələn; boksçu, liftçi, vaterpolçu, futbolçu və s.

3.İngilis və başqa Avropa dillərinə məxsus iki sözün birləşərək mürəkkəb tərkibli sözlər.Məsələn; vaqon-restoran,qaz-holder,kinofilm,qazlift və s.

FONETİK ARAŞDIRMA:

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində ingilis dili mənşəli sözləri yazılış və fonetik tərkibinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1.Yazılmış və fonetik tərkibini dilimizdə saxlayanlar:Məsələn; lift-lift,film-film və s.

2.Yazılışına görə fərqli, lakin fonetik tərkibcə dilimizə yaxın sözlər.Məs: check-çək və s.

3.Həm yazılış, həm də fonetik xüsusiyyətlərinə görə fərqlənən ingilis mənşəli sözlər. .Məsələn: meeting-mitinq və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, başqa əcnəbi sözlər kimi, ingilis dili mənşəli sözlər də dilimizə rus dili vasitəsilə keçmişdir və onun fonetik, qrammatik qanunları əsasında formalaşmış və onlar Azərbaycan dilinin 4 cildlik izahlı lüğətində rus dili variantında olduğu kimi işlənmişlər.Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində rus dilindən və rus dili vasitəsilə ingilis dilindən alınan sözlərin əksi orijinala maksimum dərəcədə yaxın yazılır.Amma, hər halda ingilis sözlərinin Azərbaycan dilindəki trələffüzü rus dilində olduğundan müəyyən dərəcədə fərqlənir.Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində işlənən ingilis dili mənşəli sözləri Azərbaycan dilinin fonetik sisteminə tabe olması qanunauyğun və obyektiv prosesdir.Bu terminlərin, yəni ingilis dili mənşəli sözlərin fonetik cəhətdən dilimizdə dəyişməsi dil sistemləri arasındakı fərqlərdən irəli gəlir.A.A.Reformatski bu barədə yazır:” Biz ana dili və öyrəndiyimiz əcnəbi dilin ayrıca bir səsinə deyil, sistemdə götürülmüş tam fonetik kateqoriyaları müqayisə etdikdə, hər bir fonetik sistem özünəməxsusluğuna inanırıq.Bu hər bir dilin özünəməxsus təkrarsızlığı, hər bir dilin əsas xüsusiyyətidir.”

ORFOQRAFİK TƏHLİL:

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində ingilis dili mənşəli sözlərdən bəhs etdikdə orfoqrafik təhlil aparılması zəruri və məqsədə müvafiq hesab edirik.

Orfoqrafiya- yazılı nitq formasıdır.Orfoqrafik təhlil Azərbaycan dilinin yazı normalarına görə qanunlaşdırılmış müxtəlif təzahürləri, onların yazılışının tənzimləməsidir.Əlbəttə, bütün bunlar müəyyən prinsiplər əsasında müəyyənləşir və dilimizin daxili inkişaf qanunlarına əsasən uzlaşır.İngilis dili sözlərinin orfoqrafik mənimsənilməsinin əsas içtimai mahiyyəti dil daşıyıcılarından yazılı anlaşmasını təmin etməkdir. Bunun əsasında Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları durur.Həmin qaydaların özəyini isə fonetik, morfoloji və tarixi ənənəvi prinsiplər təşkil edir.Bə”zən orfoqrafiyanın əməli qaydalarına ciddi riayət olunmadıqda eyni tipli ingilis sözlərinin yazılışında müxtəlifliyə yol verilir.

Məs:, Azərbaycan dilində” d”samiti “r” samiti iyanaşılışdır.Məs:dörd,dərd,mərd,yurd və s.

Burada “ d” samiti karlaşsa da tam “ t “ samiti tələffüzündə düşür.Bu qayda ingilis dili mənşəli sözlərə şamil edildikdə bə”zən yazılış normasında vahidlik prinsipi pozulur.Məsələn, standard– standart, crossword – krasvord, start- start.

Rus dili vasitəsilə ingilis dilində alınmış bu sözlərdə qoşa samitli sözlərin yazılış ingilis və Azərbaycan dillərində müxtəlif olurlar. Məs: cottedj-koteç; crassvord-krasvord,voleyballe-voleybal,effect-efekt, differential-diferensyal və s.

QRAMMATİK TƏHLİL:

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində əks olunan ingilis dili mənşəli sözlərin qrammatik təhlili dilçilik və lüğətçilik baxımından maraqlı bir məqam olub, əcnəbi sözlərin ana dilimizin qrammatik qaydalarına uyğunlaşmasını, onun lahəm ahəng işlənməsini, nəzəri diqqətimizi cəlb edir. Qrammatik mənimsəmə dedikdə ingilis sözlərinin dilimizin morfoloji kateqoriyalarına uyğunlaşmasını nəzərdə tutur. Ana dilinin qrammatik ölçülərini nəzərə almadan qəbul edilmiş əcnəbi sözlər formasız, biçimsiz leksik parça kimi qəbul edilir. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətlərində əks olunan ingilis dili mənşəli sözlərin aşağıdakı seçilmiş sözlərdə ana dilimizin qrammatik qanunlarına uyğunlaşaraq işlənməsinə nəzər salaq:

a)-çı, çi, çu, çü-şəkilçiləri ilə:liftçi, voleybolçu, traktorçu, rekordçu, kombaynçı, buldozerçi

b)layıcı, ləyici-şəkilçiləri ilə,ştamplı-ştamplayıcı,asphalt-asfaltlayıcı,şrift-şriftləyici,pres-presləyici

v) lamə, ləmə-şəkilçiləri ilə:şirf-şirfləmə,pres-presləmə,mina-minalama

q) ləşdirmə-şəkilçisi ilə:modern-modernləşdirmə,kredit-kreditləşdirmə

SEMANTİK ARAŞDIRMA:

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətlərində əks olunan ingilis dili mənşəli sözlərin semantic təhlili xüsusi maraq kəsb edir.

Qeyd etdiyimiz kimi, əcnəbi sözlərin ana dilimizdə mənimsənilməsi iki xüsusi əlamət daşıyır:

1.Formal əlamət 2.Funksional əlamət

Formal mənimsəmə - əcnəbi sözün fonetik, qrafik və morfoloji xarakterini alan dilin müvafiq normalarına maksimum yaxınlaşma xəttinə deyilir. Funksional mənimsəmə-əcnəbi sözlərin leksik-semantik

dəyişməsi işlədilməsinin müxtəlif aspektlərini əhatə edir. Dilimizdə işlənən ingilis sözləri semantik sistemə daxil olur, müstəqil dəqiq mənalar qazanır. İngilis mənşəli sözlərin dilimizdə işlənməyə başlanarkən ilk növbədə mə”na seçimi faktı əsas götürülür. Əcnəbi sözlər dilimizin leksik semantik sisteminin tələblərinə müvafiq olaraq dəyişikliyə uğrayır.

Dilimizdə semantik strukturunu genişləndirən ingilis mənşəli <<sonq >> sözü də Azərbaycan musiqi terminologiyasında << komik operalar, musiqi nömrələrində oxunan satirik mahnılar >> mə”nasında deyil, hal-hazırda tamamilə fərqli mə”nalarda işlənməyə başlayır: 1) caz elementləri ilə sosial-tənqidi məzmunlu mahnıların xüsusi növü; 2) Ən dəbdə olan və populyar mahnıların cazla müşayiət olunması.

Başqa bir ingilis mənşəli menager-menecer sözü 2 mə”na daşıyır: 1) Təsərrüfatda, idarəetmədə işləyən mütəxəsis; 2) peşəkar idmanda idmançıların məşq və yarışını təşkil edən şəxs. “ Menecer” sözünü Azərbaycan dilinin izahında rus dilindən gəlmə əlavə mənaları təkrar olunur:

1) Şirkətlərin, bankların, maliyyə idarələrinin, onların struktur bölmələrinin rəhbər heyəti;

2) Emissiyaların və borc istiqrazların kapital bazarında yerləşdirilməsini həyata keçirən rəhbər qrupun iştirakçıları.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətləri. 1, 2, 3, 4 cildlər. 1969 – 1987 – ci illər
2. Nadir Məmmədli: Alınma terminlər - 1997. “ Elm” nəşriyyatı.
3. Aslanov A.Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibində dəyişikliklər.

İSLAM VƏLİYEV

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti*

SULİ FƏQİHİN “YUSİF VƏ ZÜLEYXA” MƏSNƏVİSİNİN DİLİNDƏ BƏZİ FONETİK-MORFOLOJİ ARXAİZMLƏR

Açar sözlər: *S.Fəqih, Yusif və Züleyxa, tarixi inkişaf, Azərbaycan ədəbi dili, qrammatik quruluş, fərqlər*

Some phonetic and morphological archaisms in the language of the poem of “Yusif and Zuleikha” by Suli Fagih

Suli Fagih’s couplet “Yusif and Zuleikha” takes an important place in the historical development of the Azerbaijani language in the XIII-XIV centuries. There are some phonetic distinctions in Suli Fagih’s language that are due to the following fact: the poem was written as the first monument in the native language (compare: O bənüm gözüm nuru, canım bənüm – She is the light of my eyes, she is my sweat heart; Şol quyudan bizə savuq su gətir – Bring us the cold water from the left well; Dörd yanadan turuban yalvaralum – We are standing on the four sides and beg you). The morphological structure of this written monument is very rich and varied (such suffixes as -isar, -ayım, -alum, -vuz, -yü, -uban, -icek and others are very active). When comparing this poem’s morphological peculiarities with the old Azerbaijani language one can see that there are no serious distinctions between them.

Key words: *Suli Fagih, “Yusif and Zuleikha”, historical development, Azerbaijani literary language, grammatical structure, distinctions*

Suli Fəqihin “Yusif və Züleyxa” məsnəvisinin fonetik-morfoloji xüsusiyyətlərinin müasir dilimizlə müqayisədə araşdırılması Azərbaycan dilinin tarixini, onun təkamül və ilkin vəziyyətini izləmək baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Klassik əsərlərin davamı kimi qələmə alınmış, mövzuya yanaşma tərzini baxımından orijinal olan S.Fəqihin “Yusif və Züleyxa” poemasının tədqiqi Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin ilkin inkişafı və təşəkkülü, XIII-XIV əsərlərin dil mənzərəsini araşdırmaq baxımından maraqlı doğurur, dilin müxtəlif yarusları – leksik, fonetik və qrammatik xüsusiyyətləri haqqında müəyyən təsəvvür yaradır. Bədii dəyəri, mükəmməlliyi ilə digər “Yusif və Züleyxa” məsnəvilərindən fərqlənən, 4800 beytdən ibarət olan Suli Fəqihin yazdığı “Yusif və Züleyxa” poemasının üzü XVI əsrdə ağ rəngli, filiqranlı kağıza, hərəkəli, narın nəstəliq xətti ilə naməlum katib tərəfindən köçürülmüşdür. Məsnəvinin digər əlyazmasının 203 səhifədən ibarət olan mətni isə qara, sərlövhləri qırmızı mürəkkəblə, nəstəliq xətt ilə ağ rəngli, filiqranlı, Avropa kağızına hicri 1255-ci, miladi 1839/1840-cı ildə Hafiz Məhəmmədəli tərəfindən Qarsda köçürülmüşdür. Həmin nüsxə mütəxəssislər tərəfindən Qars nüsxəsi adlandırılmışdır (1, s. 4). Şairin irsini araşdırmış iranlı alim Xəyyampur əsərə yüksək

qiymət verərək yazmışdır: “Sulinin poeması türkdilli poeziyada yaradılmış ən sanballı “Yusif və Züleyxa”dır” (3, s. 3).

Poemanın müəllifi, onun şəxsiyyəti, məsnəvinin yazıldığı tarix və məkan haqqında heç bir tutarlı fakt yoxdur. Müəllif məsnəvinin bir neçə yerində özünü Fəqih, bəzən də Fəqi kimi təqdim edir. Suli Fəqih haqqında çox məhdud bilgini yalnız müəllifin əsərindən almaq mümkündür: *Səbr idərsən sən dəxi*, Suli Fəqih (فوقى), Övliylər irdiginə irəsən; Suli Fəqi, (فوقى) dəxi eşigindən anun, Hiç üşənməz daima bülbüldürür, *Söylə Fəqi, sən dəxi sığın haqqə, Andən özgə kim ola sana baqa* və s. Məsnəvinin özündən bəlli olur ki, Suli Fəqih xalqın milli təfəkkürünə, adət-ənənələrinə yaxından bələd olan sənətkar olmuşdur. Şairin təxəllüsü “*başə düşmək*”, “*bilmək*” mənasına uyğun gələn ərəb mənşəli “*fəqih*” sözündən (“*fəqih*” müsəlman hüququnun bilicisi, fiqh alimi, dini təlimə rəhbərlik etmək hüququna malik şəxs sayılırdı) götürülmüşdür (3, s. 190). S.İbrahimov “*Fəqih*” sözünü ad, *Suli* sözünü isə təxəllüs kimi - şairin doğulduğu yer kimi göstərmişdir. O yazır: “Şairin adındakı “Fəqih” sözü elə bir mübahisə doğurmur. İslam dünyasındakı şəriət qanunları ilə məşğul olanlara həmişə fəqih demişlər... Fəqih şəriət hüquqşünası deməkdir.; ...poemada şair sənəti barədə heç bir məlumat vermir və *Fəqih* sözünü də ad kimi işlədir” (3, s. 3).

Suli Fəqihin “Yusif və Züleyxa” məsnəvisinin müasir Azərbaycan dili ilə müqayisə etdikdə bəzi fonetik fərqlərin mövcudluğu poemanın ilk anadilli abidələrindən biri kimi dilimizin təşəkkül dövründə yazıya alınması ilə bağlıdır. Məsnəvinin dilində müşahidə olunan fonetik fərqlərə müraciət edək:

1) Abidənin dilində bir sıra sözlər **o** hərfi ilə deyil, **a** hərfi ilə yazılmışdır: Sultan ol pəri qızı ilə **avunur**, Öpər, qucar, **anunla** sevinur; Əl **avcılə** hər biri timar edür; Əcəl irub sultani alu gedür; Hər həftədə **anı** bir höz div dutar, Çoq istədik **ana** dərman bulmadıq (s. 73); Tutubən yaqasını eylədi çak, Əli ilə başına **savurdu** xak (s. 146). və s.

2) Müasir dilimizdə **m** samiti ilə tələffüz olunan sözlər bir sıra hallarda **b** samiti ilə işlənmişdir: Züleyxa aydur ki, bir sanduq düz **bana**, Daxi nə dersən, verəyim **bən** sana (s. 99); Yusif aydur: – ya **bənüm** bu kömləgüm, Kim götürə Yəqubə, atam **bənüm** (s. 157); Bizə bunun **kibi** təamlar hərəm, Nəbi təami degildür bu təam (s. 165); Ol şəkkər söznü söylə sən bizə, Tuti **kibi** söyləyüb dinlət bizə (s. 40) və s.

3) Abidənin dilində **t-d** və **d-t** əvəzlənməsi hadisəsinə tez-tez təsadüf olunur: **Eşid** indi Yusifin əsrarini, Yusifun qardaşlarının sözünü (s. 42); Gerü gələvüz, deyəvüz **qurt** yedi, Qafil olduq, heç kimsənə tuymədi (s. 43); Hüsnlə donlərün gətürüb geydürür, Bir **taş** üstində anı oturturur (s. 48); Ol oğlan gerçək danuqluq verə, Bənüm için sizə **toğruluq** verə (s. 95); Sərayə layiq içində **toğmuş** ay (s. 91).

4) Söz əvvəlində **ı** və **ğ** hərfləri işlənir: Çünki qırq yıl gələbən olur təmam, Yəqub aydur ki, yusifə, ya **ğulam** (s. 166) ; Oquyanı, dinləyəni, yazəni, Rəhmətilə yarlıgagil, ya **ğəni** (s. 173); Züleyxanın cehizin sultan görür, Barmağın **ısrubən** heyran olur (s. 75); Barmağın **ısrur** sultan görəcək (s. 84); Eşqün o dilə **ğayət** yaqdun bəni (s. 86).

5) Digər abidələrdən fərqli olaraq Suli Fəqihin "Yusif və Züleyxa" poemasının dilində söz kökündə geminat səslərə daha çox rast gəlinir: Balu **şəkkərdür** həm yedikləri, Ağ ətləs sanmağıl geydükləri (s. 165); Turur ikən çıqa gəldi bir qoca, **Ağ saqqallu** qəddi var yəvlaq uca (s. 48); **Səkkizinci** doqrudur, xain degil, Toquzuncu dilənür, xain degil (s. 80); yusif aydur: – bən **ğammazluq** etməzəm, dünyədə bu ad ilə bən getməzəm (s. 83); Bən on **toqquz** keçməz ağca verürəm, sizdən bunu payinizlə aluram (s. 58) və s.

6) Abidənin dilində **q-x** əvəzlənməsi üstünlük təşkil edir: Yazılarda varalum **oq** atalum, ol çəmənələr üstünə həm yayalum (s. 41); Uşbu **yaqında** bənüm duşum olur, Duş içində bir əcaib iş olur (s. 41); Çünki **qırq** yıl gələbən olur təmam (s. 166); **Yuqu** gəlməz gözünə giryən edər (s. 167); Dinə **oqu** xəlqi, döşür ləşkəri (s. 169) Ana **qırq** mərmər dirək eyləyələr, Cəhan xəlqi həmanı söyləyələr (s. 89); Züleyxa aydur: Tanrı bəni **saqladı** (s. 122); Dedi kim, bunda yeyicək **yoqdurur** (s. 123).

7) Söz əvvəlində bəzi hallarda **v** samiti işlənməmişdir: Malik Rəbban həm bir gün gəlür, Yusifin önündə yüz yerə **urur** (s. 165); Arəm andə qorquban turdi, gəlür, Yəqub önündə yuzin yerə **urur** (s. 166); Ah **edübən** çağırıb nərə urur (s. 123) və s.

8) Sağır nun hərfi məsnəvinin dilində işləkliyi ilə seçilir: Hər birimiz **pəhlivaquz**, pəhlivan, Padşahlər bizdən istərlər aman (s. 56); **Tağrı** xod ana inayət eylədi, **Anuğ** işin görklü **ğayət** eylədi (s. 52); Ol müəbbir aydur: necədür **duşuğ**? **Eşüğ** olsun, **tağrı** olsun **yoldaşuğ** (s. 53); Züleyxa aydur: –görklü tədbir **eyləduğ**, Sən bu sözi böylə eyü **söylədüğ** (s. 89); Sana nə oldı ki, **ağladuğ**, bu dəm (s. 123); **Yusifüğ** əmri ilə vəzir turur (s. 124); **Başa** söyləğ, **gizləməğ**, **əhvalıñız** (s. 125).

9) Abidənin dilində **b-p** əvəzlənməsi hadisəsi sə özünü göstərir: Zira dünya **görüpdür**: gələn keçər, Can quşi cümlə həvalərdə uçar (s.108)

10) Məsnəvinin dilində ən çox yayılan fonetik hadisə **y-g** əvəzlənməsidir: Züleyxa xəstə olub **döşəgə** düşər, Eşq odundan yenə **ürəgi** bişər (s. 87); **Əməgüz** siz, yerə sərff etmənüz, **Gögdən** yerə qətrə yağmur enməyə (s. 114); Züleyxa ağlar, gerü evinə gəlür, Əlləri ilə başına **dögər**, turur (s. 118); Anı görəndə

yürəgimin key daşar (s. 134); Züleyxa **döşəgə** düşübən yatur (s. 88); Yusif aydur: **diləgün** oldur, varam (s. 58) və s.

Suli Fəqihin "Yusif və Züleyxa" məsnəvisinin morfoloji quruluşu öz rəngarəngliyi və zənginliyi ilə maraqlı xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki, abidənin dili müasir dövrlə səslənmələrlə yanaşı, fərqli cəhətlərə də malikdir:

1) Xəbərlik şəkilçisi **durur//dürür** aktiv şəkildə müşahidə olunur: Yəqub aydur ki, bunlər **kimlərdürür** (s. 164); Malik aydur: –bu bənüm **canımdurur**, Könlüm içində həm **canımdurur** (s. 64); Bu qulumun on hünəri **vardurur**, ol hünərlər dəxi kimdə **vardurur** (s. 80); Qardaşum **Yusifdurur** xülqün sənün (s. 136); Bu zamanda ancılayın **yoqdurur**, Hüsnü xülqi həm sana **layıqdürür** (s. 74) və s.

2) Təsirlik hal şəkilçisinin **-yr⁴** variantı geniş yayılmışdır: **Züleyxayı** həqq təala qurtarır, Ertə oluncaq pəri qızı gəlür (s. 78); **Yəhudayı** çevrə-həlqə aldilər, Hər biri qəhqəhə edübgüldilər (s. 46); İbn Yəmin çuvalində **keyləyi**, Gizləyübən Yusif qıldı **hiyləyi** (s. 140); Çıqarubən verdi ol **vərəqəyi** (s. 74); Aluban **Züleyxayı** getdilər (s. 75) və s.

3) Cəm şəkilçisi ancaq bir variantda (**-lər**) işlənmişdir: Məlum oldı ki, nahaq **işlərünü**, Gerü yəlan **işlərə** başlədünüz (s. 143); Qucuşubən ol qədər **ağləşdilər**, Şöylə ki, **kəndulərindən keçdilər** (s. 137); Həm səni **qardaşlərinə** ulaşdıran (s. 136) və s.

4) Qəti gələcək zamanın **-isər** şəkilçisi ilə işlənməsi özünü göstərir: Bil bunu dinləyənlər böylə səvab, **Bulisərdir** axirətdə bihesab (s. 96); Muştula ana kim, sultan **olisər**, Misr içində şahi-Kənan **olisər** (s. 49); Qanda bənüm halalüm **olisər**, Ey heyf ki, bənüm gülüm **solisər** (s. 76) və s.

5) İndiki zaman şəkilçisinin ancaq dodaq variantı (**-ur, -ür**) işlənmişdir: Çıq, ya Yusif, kürsüyə, otur, – dedi, Bunun üstünə **yaraşursən**, – dedi (s. 113); Yusif andən durub **gəlür**, **yəlvarur**, Kəndünün nolacağın şol dəm **bilür** (s. 45); Qaçuban **gəlür** bir yerə sığınur (s. 45); Uş çələb səni quyudan **qurtarur**, Misr içində sənə sultanluq **verur** (s. 55) və s.

6) Abidənin dilində birinci şəxsin cəmi **-z** şəkilçisi ilə işlənmişdir: Bizə düşməz ki, bunu **öldürəvüz**, Sinümüzü od ilə **tolduravuz** (s. 47); Əjdahalər gəlür isə **tutəvüz**, Parə-parə eyləyübən atavuz (s. 43); Bunlər aydur: – tasün dilin **bilməzüz**, Nə dedigündən xəbərdir **olməzüz** (s. 153) və s.

7) Feilin əmr şəklinin birinci şəxsinin təkisi əksər hallarda **-ayum, -ayüm, cəmi isə -alum, -əlüm** şəkilçiləri, ikinci şəxsinin təkisi isə **-gil** şəkilçisi ilə ifadə olunmuşdur: Ya Yusif, bən dəxi varub **görəyim**, Bir iki gün sənünlə turəyim (s. 170); Dedilər ki, atamıza **varalum**, Dört yanadən turuban **yalvaralum** (s. 41); Yusifi andə dilək **eyləyəlüm**, Yəlvarübən həm dəxi **söyləyəlüm** (s. 41); Həm Yusifün kömləgin **çıqaralum**, Həm varub bir oğlaq satun **alalum** (s. 43); Qızı aydur: – ya ata, bir **dinləgil**, Dinləyüb qoymə sözümi, **anlagil** (s. 74); Züleyxa aydır: – buna tədbir **eyləgil** (s. 89) və s.

8) Feilin vacib şəkli əksər hallarda **-maq+gərək, -mək+gərək, -sa+gərək, -sə+gərək** forması ilə işlənmişdir: Qamu gələn dünyayə, **getsə gərək**, Cümlə ölüm şərbətin içsə gərək (s. 169); Dünya evinə gələn **getsə gərək**, Çarə verdi bana **netsə gərək** (s. 166); Yəqubə Yusifi **gətürmək gərək**, Tezrək bu işi **bitürmək gərək** (s. 172) və s.

9) "Yusif və Züleyxa" məsnəvisinin dilində **-ıcaq, -icək; -yu, -yü; -uban, -übən; -ubanu, -ibənü** arxaik səciyyəli feili bağlama şəkilçiləri üstünlüyə malikdir: **Eşidicək** nərə **uruban** düşər, Fəhmü əqli dəxi başındən aşar (s. 136); Yusifi bunlər **göricək** turdilər (s. 139); İbn Yəmin əqli **gələbən** turur, İki qolin **qaldurubanı** varur (s. 137); Dinlənəydüm **yatıbanı** uyuyub (s. 87); **Ağlayu-ağlayu** həm Yusif gedər (s. 45); Bunu **deyü** ağliyə evə gəlür (s. 49); Sözüünüz gerçək isə gətürəsiz, Neçə-neçə **ağlayu** oturəsiz; **Oxşayu-oxşayu** alə, gələsin (s. 130) və s.

10) Məsnəvinin dilində maraqlı hadisə kimi məsdər şəkilçisindən sonra **-lıq, -lik** şəkilçisinin işlənməsidir: Bunlər aydur: – buğdayə gəldük yenə, Həm Sizi **görməkligə** gəldük yenə (s. 140); Dünya bazarında sizi bir işə, Verdi kim kəhəl **olmaqluq** nişə (s. 42); Çünki on gün oldı **görməklilik** yetər (s. 68) və s.

Suli Fəqihin "Yusif və Züleyxa" məsnəvisinin lüğət quruluşunda olduğu kimi, uzun tarixi inkişaf prosesinin məhsulu olan fonetik və morfoloji xüsusiyyətlərin də səlişləşməsi, bəzi arxaik elementlərdən təmizlənmə və zənginləşmə baş vermişdir.

Ədəbiyyat

1. Hacıyeva Z. Suli Fəqih "Yusif və Züleyxa" (XIV əsr Azərbaycan yazılı abidəsi. Mətn və leksik öçerk). Bakı: "Maarif" nəşriyyatı, 1991
2. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənmiş ərəb və fars sözləri lüğəti. I cild. Bakı, 2005
3. Suli F. Yusif və Züleyxa (İstanbul nüsxəsi: tərtibatçıları Sənan İbrahimov və Səbuhi İbrahimov). Bakı, 2008

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİNDƏ YENİLƏŞMƏ MEYİLLƏRİ

Açar sözlər: *cəmiyyət, dil, mətbuat dili, lüğət tərkibi, dil sistemi, inkişaf, neologizmlər*

The renewing inclinations in the dictionary composition of the modern Azerbaijan language

Connected with the development of the science, technology, culture; the renewing process in the in the dictionary composition of the Azerbaijan language is observed in the last twenty years. Lexical richness, happening with the hegemony of the press language, organizes the special layer(plast) in the modern Azerbaijan language.

Key words: *society, language, press language, dictionary composition, language system, development, neologisms*

Tarixi kateqoriya kimi insan toplumlarının yüksək inkişaf forması olan millətin formalaşması dövründə onun aparıcı atributu kimi dil xüsusi fəaliyyət statusu qazanır, yeni inkişafətmə imkanlarına malik olur. Ümumən cəmiyyətdə mədəni səviyyənin, elmin, texnikanın, təhsil sisteminin tərəqqisi dilin lüğət fondunun, qrammatik quruluşunun, funksional üslublar sisteminin də inkişafına dilxarici amil kimi ciddi impulslar verir, milli dilin sanki əl-qolu açılır, fəaliyyət dairəsi genişləndirilir.

Bununla yanaşı dünya düzümündəki dəyişmələr, yeni dövlət tiplərinin yaranması, böyük dövlətlərin təzə ərazilərdə hökmranlığı, müxtəlif dillərdə danışan xalqlar arasındakı siyasi, hərbi, mədəni əlaqələrin intensiv formasının təşəkkülü yeni bir dil situasiyasının, dillər və dildə danışan insanlar arasında yeni münasibətlərin yaranmasına səbəb olur, milli dil və dövlət dili məfhumları bir-birindən fərqləndirilir. Müxtəlif dövlətlərdə yerləşdiyi ərazilərdən asılı olmayaraq Avropa dillərindən birinə dövlət dili statusu verilir, milli dillərin fəaliyyət dairələri daralır. Uzun müddət Hindistanda, Nigeriyada ingilis dili, Əlcəzairdə, Malidə, Qvineyada fransız dili, Sovetlər birliyində rus dili ayrı-ayrı milli dillər fəvqündə dövlət dili funksiyası daşımışdır. Bəzi sənaye mərkəzlərində qarışıq (kreol) dillər meydana çıxmışdır: Cənubi Çin limanlarında «picin-ingilis», Polineziyada «bic-la-mar», fransızların afrikadakı müstəmləkələrində «pti-neqr» və s. Müxtəlif dil areallarında başqa tendensiyalar da müşahidə olunur. Xalq dili əvvəlki əsrlərdən başlamış prosesi davam etdirərək yazılı ədəbi dilin elementləri ilə zənginləşməklə onu funksional cəhətdən üstələyir. Rus dili slavyan kilsə dilini, fransız dili latıncanı bir sıra türk dilləri ərəb və fars dilinin işlənmə sferasını daraldır, milli dillərin müəyyən dialekt əsasında aydın seçilən konturları formalaşır. Beləliklə «milli dil», «ədəbi dil», «bədi ədəbiyyatın dili» anlayışları arasındakı yeni qarşılaşmalar, yeni sosial-linqvistik münasibətlər meydana çıxır. Bu bölümün bir üzvü, tərkib hissəsi olan milli dil müəyyən tarixi inkişafın məhsulu kimi millətin meydana çıxması ilə şərtlənir. Milli dil xalq dilinin vahid normaya malik olan bir formasıdır, ümumxalq dilidir. Dilin bu forması cıalanmış, nizama salınmış ədəbi (və ədəbi yazılı) dil statusundadır. Bu dil millətəqədərki köhnə ədəbi dildən qidalanmaqla yanaşı, onun fəaliyyətini məhdudlaşdırır. «Yeni dil»in yazılı və şifahi qolları bərabər inkişaf yoluna çıxır.

Humboltun konsepsiyasında dilə fəaliyyət və sistem kimi yanaşma dilin tədqiqinə də zəruri olaraq prosesual yöndən yanaşma tələb edir, təsadüfi deyildir ki, Humboltun dünyaya baxışı antistatik səciyyəlidir. Onun nəzəriyyəsində dil, fikir, ruh və s. hərəkət, fəaliyyət, inkişaf, proses kimi təqdim olunur. O, dünyaya fasiləsiz proses kimi baxır, onun üçün varlıq nəşə dəyişən, davam edən bir şeydir. Söz isə «hansısa bir artıq hazır substansiya kimi məlumat vermir və özündə yekunlaşmış, bitmiş məfhum daşımır, sadəcə müəyyən üsullarla məfhumun müstəqil əmələ gətirilməsinə təhrik edir. İnsanlar şeylərin işarələrini dərk etdiyi və qaşılıqlı olaraq eyni bir mükəmməl məfhumun yaranmasına cəhd etdikləri üçün bir-birini anlamırlar. Onlar bir-birini ona görə anlayırlar ki, qarşılıqlı olaraq öz hissələrinin yaratdığı təsəvvürlər zəncirinin eyni bir həlqəsinə, daxili aləmlərində eyni bir məfhumlar sferasına toxunur, öz mənəvi aləmlərinin alətinin eyni bir dilinə toxunurlar, əvəzində hər birində müvafiq fəqət eyni olmayan məfhumlar ortaya çıxır». Dilin də məhz təfəkkürlə münasibətdə nisbi müstəqilliyi qabarıq şəkildə onda özünü göstərir ki, eyni bir təfəkkür məzmunu müxtəlif tipli dillərdə (eyni bir dildə də) ayrı-ayrı strukturlarda reallaşır. Buna görə də dil və təfəkkür kateqoriyalarını eyniləşdirmək olmaz. Bəzən dilçilikdə doğru olmayaraq dilin sintaktik tipindən çıxış edərək xalqın təfəkkürünün səciyyəsi və səviyyəsi barədə mülahizələr söyləyirlər. Lakin müxtəlif inkişaf səviyyəsinə malik olan dillərin müqayisəli təhlili sübut edir ki, təfəkkür dil münasibətində dilin tipologiyasının həlledici rolu yoxdur.

İnsanlar arasında ünsiyyət vasitəsi olan dil mütəhərrik bir orqanizmdir, bu orqanizmin hər bir nöqtəsində ətrafda baş verən hadisələrlə, xüsusilə bu dilin xidmət göstərdiyi cəmiyyətin ictimai, iqtisadi və mədəni həyatında günbəgün, dəqiqəbədəqiqə özünü göstərən iri və xırda dəyişmələrlə bağlı nə isə dəyişir, nə isə itir, nə isə yeni-yeni cücərib gələcək inkişafın ilk pilləsinə qədəm qoyur; bu və ya başqa bir səsin yeni bir tələffüz çaları yaranır, hər hansı bir söz konkret bir fərdin şəxsi fəaliyyəti nəticəsində tamamilə yeni bir qonşuluğa düşür, digər bir sözün bədii, elmi və ya rəsmi mətn daxilində orijinal mənə əlaqəsi, mənə çaları törənir, bir qrammatik formanın passivləşməsinin başqa bir formanın isə aktivləşməsinin ilkin şərtləri müəyyənləşir və s. Lakin ayrı-ayrılıqda bu dəyişmələrin baş verməsi hələ heç də dilin dəyişməsi demək deyildir, çünki bu dəyişmələrin hər biri ilk əvvəl nitqdə, yəni konkret bir fərdin yaradıcılığında meydana gəlir və yalnız müəyyən bir müddət keçəndən sonra, başqa nitq fəaliyyətlərini də ehtiva edərək ümumi dil faktına çevrilir, ictimai dəyər qazanır. Məhz buna görə də dildə baş verən dəyişməni həmin dəyişmənin baş verdiyi konkret anda deyil, bu dəyişmənin nitq faktı kimi meydana gəldiyi dil vəziyyəti ilə həmin nitq faktının inkişaf edərək dil münasibətinə yüksəldiyini müqayisə etməklə müəyyənləşdirmək mümkündür. Deməli, nitqdə baş verən dəyişmələr hər hansı bir konkret dil vəziyyətinə aiddirsə, dilin dəyişməsi bu dilin iki müxtəlif sinxron vəziyyətlərində özünü göstərən sistem və struktur münasibətlərin fərqi daha çox üzə çıxır. Beləliklə, hər bir dil dəyişməsinin bünövrəsini konkret nitq dəyişməsi, nitq aktı təşkil edir ki, dilin lüğət fondunda baş verən dəyişmələr buna daha aydın misaldır.

Dilin leksik – semantik həddi cəmiyyətin ictimai-iqtisadi və mədəni həyatında baş verən dəyişikliklərə daha fəal və ardıcıl reaksiya verən dil səviyyəsidir, həyatımızda yaranan hər yeni anlayış təbii şəkildə öz söz ekvivalentinin yaranmasını şərtləndirir, dilin üslubları inkişaf edib şəxələndikcə hər hansı bir sözün ilkin mənası bu üslublar daxilində yeni-yeni işlənmə şəraitlərinə düşərək əlavə çalarlar qazanar və beləliklə, hər bir leksik vahid ierarxik, yəni nərdivanvari növbələşən və sıralanan müxtəlif semantik çalarlar sisteminin ifadəsinə çevrilir. Bu sistem nə qədər zəngindir, yəni hər hansı bir leksik vahidin daşdığı mənə yükü nə qədər ağırdırsa, zəngindir, deməli bu vahidin məxsus olduğu dilin tarixi bir o qədər qədim, funksional əhatə və fəaliyyət dairəsi bir o qədər çoxşaxəli və tutumludur. Çünki həyata konkret bir əşyanın və yaxud da hələlik tərkib komponentlərinə parçalanmanın ümumi və mücərrəd bir kontinumun ifadəçisi kimi qədəm qoyan söz, bu gün onu səciyyələndirən bütün mənə çalarlarını qazanmaq üçün müxtəlif şəraitlərə düşmüş, bədii mətn daxilində bədii, elmi mətn daxilində elmi, rəsmi üslub daxilində rəsmi və s. çalarlar qazanmış, bir mənə çalarını başqası ilə əvəz etmiş, bir növ arasıkəsilməz nitq-dil-nitq keçidlərinin hər bir mərhələsində müəyyən bir deformasiyaya məruz qalmışdır. Şübhə yoxdur ki, dilimizdəki sözlərin bugünkü mənə zənginliyi onların çatdığı son hədd deyildir və hər sözün sabahı həm də onun işləmə biləcəyi yeni şəraitlər və qazana biləcəyi yeni-yeni mənə çalarlıqları deməkdir. Bu yeniləşmə prosesinə və onun lüğətlərdə əks olunmasına böyük önəm verən görkəmli dilçi H.Kasares yazırdı: «XX əsrin nəhəng lüğətçilərinin bütün təşəbbüsçüləri ilk addımdan başlayaraq müəyyən ölkələrin təşkilatçıları, habelə bu yolda fədakarcasına öz qüvvələrini əsirgəməyənlər elə bir vətəndaşlıq işini yerinə yetirirlər ki, qazanılacaq uğur təkcə təşəbbüsçülərə və tərtibçilərə deyil, ümumiyyətlə millətin mədəni nüfuzuna şöhrət gətirəcək, onu bütün dünyanın gözündə ucaldacaqdır.

Dilin sintaktik quruluşunda təkamül, dəyişmə və yeniləşmə sadə cümlə tiplərinin, müxtəlif sintaktik-linqvistik elementlərin (sual əvəzliliklərdən törəmiş nisbi əvəzliliklərin, intonasiya və mürəkkəb strukturları bağlayan vasitələrin) müdaxiləsilə yaranan mürəkkəbləşmə, tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələrin yeni tiplərinin yaranması (yaxud çoxalması), mürəkkəb quruluşlu sintaktik vahidlərin meydana gəlməsi, düşüncə dil münasibətində (koqnitiv aspekt) yeni-yeni ifadə modellərinin yaranması şəkildə özünü göstərir. Fonoloji və morfoloji quruluşda yeniləşmə isə daha ləng və ən çox dildaxili qanunların müdaxiləsilə baş verir. Dilxarici sferada baş verən proseslərə maksimum həssaslıq göstərən leksik-semantik sistem bir tərəfdən müxtəlif dil səviyyələrindəki yeniləşmə fonunda sabit qalmır, o biri tərəfdən cəmiyyətlə bir başa təmasda olan mətbuat, kütləvi informasiya vasitələrinin yardımı ilə yeni-yeni vahidlərlə yeniləşir, lüğət tərkibi durmadan müxtəlif mənbələrdən gələn məhsullarla zənginləşir.

Azərbaycan ədəbi dilinin funksional üslubları sistemində mətbuat və digər informasiya vasitələrinin xüsusi yeri və özünə xas xüsusiyyətləri vardır. Başqa üslub nümunələri ilə müqayisədə tarixən formalaşması o qədər də uzaq olmayan mətbuatımız fəaliyyət göstərdiyi qısa müddət kəsiyində həm özünün, dil-nitq əlamətlərini, deyim biçimini müəyyənləşdirmiş, həm də ümumi Azərbaycan ədəbi dilinin, inkişafında, saflaşmasında, yeni-yeni ifadə vasitələrinin ümumi dil faktına çevrilməsində əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir.

Mətbuat üslubunun, xüsusilə gündəlik çap olunan qəzetlərin dil və üslubunun bədii, elmi, rəsmi dil materiallarından ən önəmli fərqi onun cəmiyyət üzvlərilə fəal əlaqədə, təmasda olmasıdır. Gündəlik çap olunan mətbuat dünyada baş verən müxtəlif hadisələr barədə insanlara dərhal məlumat vermə vəzifəsi kimi çox çətin və faydalı bir işin öhdəsindən gəlməklə yanaşı, yeni-yeni anlayışların, münasibətlərin, siyasi-ictimai, elmi qurumların adlarını yaratmaq, dilimizin daxili imkanlarını üzə çıxarmaq, yersiz alınmaların

dilimizin lüğət tərkibinə yol tapması kimi tendensiyanın qarşısını almaq sahəsində də xidmət göstərməlidir. Hər bir dilin lüğət tərkibindəki yeniləşmə tendensiyası bir başa mətbuatın dil quruculuğunda mövqeyindən və bu sahədə oynadığı roldan çox asılıdır.

Çağdaş Azərbaycan mətbuatının dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsində, yeni ifadə formalarının yaranmasında, ümumxalq dilində işlənən leksik vahidlərin mətbuat dilinə gətirilməsində, sintaktik və morfoloji üsulla yeni sözlərin yaradılmasında xidmətlərini danmaq olmaz. Ədəbi dil üslublarının aydın cizgilərlə bir-birindən ayrılmasında və kütləviləşməsində, qrammatik normalaşmadakı sabitliyin qorunub möhkəmlənməsində və milliləşməsində də mətbuatın xüsusi rolu vardır. Mətbuat dövrün mənzərəsini əks etdirən söz, termin, sabit və sərbəst birləşmələri özündə əks etdirən ensiklopedik lüğətə bənzəyir. Azərbaycanda on doqquzuncu yüzilliyin yetmişinci illərindən başlayaraq dilimizə qondarma yolla gətirilmiş kəlmələrin mətbuat səhifələrində şüurlu surətdə milliləşdirmə prosesi başlanmışdı: 1) qədim türk sözlərinin yenidən fəallaşdırılması; 2) dialekt sözlərinin ədəbi dilə gətirilməsi; 3) mövcud modellər əsasında yeni sözlərin yaradılması: nümünə -örnek, ənənə-gələnek, nömrə-say, köhnə-əski, qədim-ulu, nəsil-uruğ, müharibə-savaş, hadisə-olay, etiqad-tapınma, inşaat-tikinti, tormoz-əyləc, reallıq-gerçəklik, neqativ-pis, yaramaz, situasiya-şərait, mühit, global problem-böyük çətinlik, ideal vaxt-əlverişli vaxt, nümayiş etdirilmə-göstərilmə və s. Bu milliləşdirmə prosesi indi təəssüf ki, ardıcıl, sistemli şəkildə davam etdirilmir.

Gerçəkliyin ayrı-ayrı elementlərinin dildə sözlər, söz birləşmələri vasitəsilə ifadə olunması, adlandırılması motivli və motivsiz olur. Dilin lüğət tərkibinə yenidən yol tapmış, söz motivlidir, onun ümumxalq tərəfindən anlaşılmasında, heç bir çətinlik olmur, sözün daxili forması şəffaf olduqda anlayışın mahiyyəti barədə ilkin məlumatı verir (tanıq sözünün, tanımaq felindən törəndiyi kimi). Bu cəhət mətbuatda işlənən yeni söz və ifadələrin seçilməsində nəzərə alınmalıdır.

Mətbuat səhifələrində yeni anlayışların, terminlərin dilin daxili imkanları hesabına sabit və sərbəst birləşmələrlə təsviri yolla ifadəsi lüğət tərkibinin özünə-məxsus zənginləşmə yollarındandır: təmas xətti, etiraz aksiyası, kütləvi aksiya, birmənalı, dilə gətirmək, enerji dəhlizi, Laçın dəhlizi. özünü sensor düşüncəsi, qarşılıqlı anlaşma, legion qrupu, sərhəd məntəqəsi, prezident iqamətgahı, qaçaqmalçılıq, gömrük idarəsinin terminalı, güc strukturu, gerçək barış, uzaqbaşı, sayılan rejissor, göy cızıqlı maşın, soyqırım, vitse spiker, dövlətlərin yetkililəri, hakim komanda, yeni azərbaycanlılar, sülh konsepsiyası, hərbi kontingent, yeraltı, yerüstü sərəvətlər, Qafqazın gözü, baxış bucağı, bir araya gəlmək, vətəndaş həmrəyliyi işçi qrupu, gömrük rüsumları, mənzil sertifikatı, humanitar yardım, sosial xidmət, beynəlxalq terrorçu, insiativ qrupu, media mənsuqları, miqrasiya mütəxəssisi, reabilitasiya məsələsi, müqəssirçilik qərarı, özəlləşdirmə payları, imtiyazlı təbəqə, yuxarı eşalon, çoxsaylı, sözügedən, işbirliyi, partiyalarüstü qurum, rejim-daxili gərginlik, aydınlıq gətirmək və s.

Mətbuatın dilində ümumxalq dilində işlənən, yaxud unudulmuş ədəbi dildə istifadə edilməyən türk mənşəli sözlərin fəallaşması hadisəsi müşahidə olunur, bu gedişat yersiz işlənən alınma sözləri sıradan çıxarır dilin soluxmuş rəngini özünə qaytarır: sonuc, önəm, sınır, səngimə, eşcinsəl, başqan, dəstəkləmək, qarşıdurma, soydaş, işbirliyi, toplantı, fikirdaş, partiyadaş, çiyindəş, sıcaq, açıqlama, genəşmək, genəş, genəşçi, yetgin, sonuclamaq, qınaq, yağ, tutarqa, unutqanlıq, zaman-zaman, təkləmək, yetərinəcə, sorğu, qopma, seçim, suç, suçlandırmaq, gündəm, görsənmiş, çözümlər, yön, örrən, çağ, bağlaşma, ödül, gerçək, bilgi, bilgili, toparlamaq, görkəzmə, qaçqın, köçgün, öncül, güney, anayasa, anlaşma.

Mətbuatımızın dilində müşahidə olunan ən təhlükəli tendensiya mənası geniş oxucu kütləsinə aydın olmayan, yalnız dar bir sahənin mütəxəssislərinin başa düşdüyü çox saylı söz - terminlərin başqa dillərdən olduğu kimi alınmasıdır. Belə sözlərin dilimizin lüğət tərkibinə gətirilməsində əksər halda ehtiyacın olmadığı aydınca hiss olunur. Bir çox mətbuat işçiləri alınma sözləri saf-çürük etmədən bu və ya digər sözün, yaxud ifadənin dilimizdə qarşılığının olub-olmamasının fərqi varmadan, sanki özlərinin "intellektual səviyyələrini" nümayiş etdirmək xatirinə işlədirlər: demarş, ştrix, faktor, kommunikasiya, kurasiya, skandal, neqativ, impuls, transfer, ambisiya, aksiya, super market, vitrin, təhəddid, tarif, insident, rezyume, fiasko, konflikt, presedent, analoq, unikal, ajiotaj, cüzi, infrastruktur, formirovka, dominant, zənn, eks, inteqrasiya, kompramat, passiv, situasiya, optimal variant, təkzib etmək, musaj, adekvat, ironiya, hotel, skeptik, təbəə, qrimas (görmək), diversiya, restrukturizasiya, postsovet, provayder, sayt, antiqlobalist, moralist, sinerqizm, prezentasiya, matç, liqa, klip, montaj, kompaniya, müsafir, verbovka, razborca, məxfi, intensivləşdirmək, spiker, raund, pressinq, anklav, akkord, koorupsiya, kanonik, transformasiya, dizayn, tusovka, meqafon, preventiv və s.

Müasir Azərbaycan dilinə müxtəlif münasibət və əlaqələrin nəticəsində kənardan, başqa xalqların dilindən gətirilən söz, yaxud anlayışlar ilk dəfə mətbuat səhifələrində gözə dəyməyə başlayır, sonradan gəlmə sözlər tədricən ədəbi dilə, onun müxtəlif üslublarına, ümumxalq dilinə yayılır. Müxtəlif mənbələrdə, rəsmi sənədlərdə, əcnəbi dilli mətbuatda rast gəlinən sözlərin doğma dilimizdə qarşılığı axtarılmadan azacıq

fonetik dəyişiklik edilərək olduğu kimi lüğət tərkibinə gətirilməsi çox təhlükəli haldır. Belə sözlərin dilimizdə qarşılığı olmadığı halda həmin anlayışlar kalka üsulu ilə tərcümə olunmalı, yaxud dilin daxili imkanlarından istifadə edib sintaktik yolla yeni sözlər yaradılmasına cəhd olunmalıdır.

Müstəqilliyimizi qazandıqdan sonra Azərbaycan dilinin hərtərəfli inkişafı, zənginləşməsi, milliləşməsi üçün dövlət səviyyəsində beynəlxalq tələblərə cavab verən bütün hüquqi bazalar yaradılmışdır. Dilimizin dövlət dili və rəsmi dil kimi bütün fəaliyyət sahələrində başqa dillərlə bərabər hüquqda işlənməsi haqda qanunlar qəbul olunmuşdur. İndi bircə şey qalır: ana dilini sevənlər – sırası vətəndaşlar, ziyalılar, yazıçılar, qəzetçilər, dilçilər məsuliyyət hissini artırınsın, işlətdiyi hər sözə şüurlu yanaşsın, dili ürəkdən sevsin.

Müasir Azərbaycan dili lüğət tərkibinin ümumi mənzərəsi, müxtəlif leksik – semantik kateqoriya və qrupların kəmiyyət və keyfiyyətə artım səviyyəsi ona dilimizin dünyanın durmadan tərəqqi edən elmi, mədəni, siyasi, texnoloji inkişafı ilə bərabər addımladığını təsdiqləyir, zəngin lüğət ehtiyatına, mükəmməl qrammatik quruluşa, sonsuz poetik ifadə gücünə malik olan Azərbaycan dili dünyanın inkişaf etmiş dillərilə bir sırada dayanır, müasir sivilisasiyanın mürəkkəb elmi-fəlsəfi anlayışları ilə yüklənmiş dərin məzmunları ifadə etmək gücündədir.

GÜLBƏNİZ İSMAYILZADƏ

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

MODAL ƏDATLAR MODAL MƏNALARIN İFADƏSİNDƏ LEKSİK VASİTƏ KİMİ

Açar sözlər: *tədqiqat, ədat, modallıq, leksik vasitə, dilçilik, modal ədatlar, cümlə, fikrə münasibət bildirmək*

Modality can be expressed with intonation and particles too, not just with verb formations. In research of turcological linguistic, special modal particles get differentiated. Stimulative semantics of those particles are specially concerned. Research shows that compared to modal words, particles shows modal meanings with similar weak and neutral form.

Key words: *modality, research, particles, lexical way, linguistics, modal particles, sentence, reaction to thought*

Türk dillərinin bir-biri ilə münasibəti, onlar arasında olan dialektik əlaqə, bağlılıq təkcə modal sözlərlə deyil, həmçinin modallıq bildirən ədatlarla da öz ifadəsini tapır. Köməkçi adlar içərisində bağlayıcılar, qoşmalar, eləcə də nidalar modal sözlər və ədatlardan fərqli olaraq qrammatik münasibətləri ifadə edir. Bunu modal ədatlar haqqında demək olmaz. Modal ədatlar türk dillərində birinci növbədə leksik münasibətləri, leksik mənaları əhatə edir, daha sonra qrammatik funksiyaları yerinə yetirir.

Tədqiqatın gedişi göstərir ki, həmin modal mənalar (təhrikedicilik və s.) türkmən dilində *baka* türk və qaqauz dillərində *haydi*, yakut dilində *du*, qaqauz, kumik və Azərbaycan dillərində *ko\koy\qoy*, Azərbaycan, başqırd, qaraçay-balkar, qaraqalpaq, türk, xakas dillərində *s a n a s i n a*, çuvaş dilində *k a\ğ a* və s. xüsusi ədatlarla öz ifadəsini tapa bilmişdir.

Türk dillərinin cümlə strukturu elədir ki, həmin konstruksiyaları ədatsız da işlətmək mümkündür. Bu vaxt deyilən fikrə münasibət bir qədər aydın ifadə edilə bilməz. Amma, bununla belə, həmin cümləyə hansı bir ədat əlavə etsək, o zaman danışanın subyektiv münasibətini öyrənmiş olarıq: subyektiv münasibət həmin leksik vasitə ilə müxtəlif oriyentasiya nöqtəsinə yönələ bilir. Məsələn, türk dilində “yapacaqsınız?” cümləsindəki modallıq “yapacaqsınız mı?” cümləsindəki modallıqdan zəif və neytraldır. Eləcə də, bu dildə “Kim qeldi?” cümləsi ilə “Aceba kim qeldi?” cümləsi arasında da modallıq cəhətdən fərq mövcuddur. İkincidə “aceba” ədatı modal mənəni xeyli gücləndirmişdi. Həmçinin, Azərbaycan dilində “Bu işi bir mən görməmişəm” cümləsi ilə “Bu işi bir mən ha görməmişəm?” cümlələrini modal mənə bir-birindən fərqləndirir. Sonuncu cümlədə “ha” qüvvələndirici ədatı modallığı yarada bilmişdir.

Türk dillərində modallığı ifadə edən mi, ki ədatları bəzi hallarda bəlkə (Azərb.), belki (qaqauz), bəlkə (türkmən), və s. modal sözünün sinonimi kimi çıxış edərək konstruksiyaya ehtimal, güman mənasını verir. Fikrin baş tuta bilməyəcəyini çatdırmaq üçün birgə işlədilir. Məs: Sən deyirsənmi ki, quzuları oğurlayan Siracdır (S.Əhmədli) – Sən deyirsən bəlkə quzuları oğurlayan Siracdır. Birinci cümlədə olan “mi” və “ki” ədatları ehtimal modallığını formalaşdırmış, daha doğrusu, ehtimal modallığı həmin ədatlarla ifadə olunmuşdur. Bu ədatların əvəzinə “bəlkə” modal sözünü də işlətmək mümkündür. Bu zaman ədatlarla modal söz arasında sinonimlik meydana çıxır. Müasir türk dilində olan “Kıyamət mi koptu?”, “Ondan mı korktu?” cümləsində olan “mi” ədatını “belke” modal sözü ilə əvəz etmək mümkündür: “Kıyamət belke koptu”, “Ondan belke korktu”. Ehtimal mənası hər iki cümlədə adekvat şəkildə qorunub saxlanmışdır.

Ümumiyyətlə, mı ədatının təhrikedici modallığın təzahüründə ifadə imkanları genişdir. Məs.: “Dekabr ayı yetdi-mi, kiş başladı” (qaraçay-balkar); “İnsan çalıştı-mi, hər şeyi başarır”(türk); “Aklıma bir şey kovdum-mu, mutlaka yaparım”(türk) və s.

İmperativ modallıq təkçə modal sözlərlə deyil, eləcə də modal ədatlarla da ifadə olunur. İmperativ modallıqda vadaredici, sövqedici, təşviqedici, təhrikedici mənalar üstünlük təşkil edir. Həmin modallıq qeyd olunan xüsusi əlamətlərlə, məna incəliklərinə görə səciyyəyənlənə bilir. Modallığın bu növü idrak (dərkətmə) prosesinin məhsulu kimi meydana çıxır.

Türk dillərində imperativ modallıq ifadə vasitələrinə görə iki qrupa bölünür: leksik və qrammatik.

İmperativ modallıq leksik vasitələrlə ifadə olunur. Məs.: “Demə” imperativ formasını “sus” leksik ekvivalenti ilə əvəz etmək olur.

Türk dillərində modal ədatların başlıca xüsusiyyəti özünəməxsus ifadə imkanlarının az olmasıdır. Həmin cəhətinə görə modal ədatlar modal sözlərdən fərqlənir.

Modal ədatların türk dillərində özünəməxsus, “xüsusi” leksik mənaları vardır. Məsələn, bu dillərdə “bir” sözü həmin “xüsusi” mənanı ehtiva edir. “Xüsusi” məna kontekstdə modallığı qabarıqlaşdırır. Məsələn, müqayisə edək: Mən deyəni alsaydın, səni çox istərdim - Bir mən deyəni alsaydın, səni çox istərdim. (Azərbayc); Birində beni dövdü, dövdü... Bir ay yataktan kalkmadım – Birində beni bir dövdü, bir dövdü... Bir ay yataktan kalkmadım (Y.Kemal.”İnce Memed”).Beni bulursa... Allah var demez – Memed: Bir beni bulursa...Allah var demez.” Bir ədatı həmin dillərdə xüsusi leksik mənanı gerçəkləşdirir.

Tədqiqat göstərir ki, bir sıra ədatlar türk dillərində modal mənaların ifadəsində leksik vasitə kimi çıxış edir. Bunları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. **Qüvvətləndirici modallıq.** Modallığın bu növü türk dilində “ama”(amma), “bile”, “bir”, “bire”, “bre”, “hatta”, “hay”, “hele”, “ki”, “ya”, “haydi” və s. Azərbaycan dilində “amma”, “hatta”, “ki”, “lap” və s.; qaqauz dilində “ko”, “xadi”, “xa”, “xela”, “dit”, “ya” və s. qüvvətləndirici ədatlarla (leksik vasitə) ifadə olunur.

Bila ədatı qaqauz dilində qüvvətləndirici modallığı ifadə edir. Xep onnarlan bila bulunurdu jandarların baş yardımjıları - qaardizlər (N.Baboqlu); Vani çıktıynan şkoladan etişti yolda Todijiy da ikisi bila qıdardılar onnara (N.Baboqlu).

Həttə/hatta ədatı Azərbaycan dilində: Həttə torpaq qazmanın üstündə belə ot cücərmişdi (İ.Şıxlı); Hatta babam da konuştu (danışiq dilində).

Ko\qoy ədatı. Qaqauz dilində: Ko başlasın kendina ekmek kazanmaa...(N.Baboqlu), Ko kazmada kalsın, - dardı aqlınja Delaoltu (N.Baboqlu), Ko taa biraz buu da xepsini san da annayjan (N.Baboqlu); Azərbaycan dilində: -Qoy, mən düşüm, sənin də səhəngini doldurum (İ.Şıxlı).

Xa ədatı. Qaqauz dilində: Nain da doyun, sizi qıdı axmaklarını xa-a! (N.Baboqlu).

2. **Məhdudlaşdırıcı modallıq.** Modallığın bu növü türk dilində ‘‘ancak’’, ‘‘sade’’, ‘‘sırf’’, ‘‘salt’’, ‘‘yalnız’’ və s. məhdudlaşdırıcı ədatlarla ifadə olunur.

Ancaq/ancak ədatı ilə ifadə olunan modallıq. Azərbaycan dilində: Ancaq artıq gec idi. Ancaq o da yazıqdı (İ.Şıxlı).

Yalnız ədatı ilə ifadə olunan modallıq: Yalnız bu zaman qonaq dönüb Zərnigara baxdı.Yalnız kiçik qızı qızın üstünə acıqlandı (İ.Şıxlı).

Sade ədatı qaqauz dilində məhdudlaşdırıcı modallığı ifadə edir: Sade o etişmeer, bir olmaz iş için olulerdan para da almaa (N.Baboqlu).

Ama/amma ədatı əksər türk dillərində məhdudlaşdırıcı modallığı ifadə edir. Məs:Qaqauz dilində ama olsa xorujulara dein toplayasın!(N.Baboqlu); Ama neredan almaa, açan xiç yokluktan çıkameerun. (N.Babaoqlu). Azərbaycan dilində: Amma mən deyəni etmədin (danışiq dilində).

3.**Təsdiq modallığı.** Modallığın bu növü subyektiv modallığın mahiyyətini aydınlaşdırır. Təsdiq modallığı türk dilində ‘‘evet’’, ‘‘gerçekten’’, ‘‘şübhəsiz’’, ‘‘hakikatan’’, ‘‘tabii’’, ‘‘mutlaka’’, ‘‘muhakkak’’, ‘‘vallahı’’, ‘‘tamamıyla’’, ‘‘iyi’’, ‘‘tamam’’, ‘‘hay hay’’, ‘‘peki-pekiyi’’, ‘‘pekala-pek ala’’, ‘‘beli’’ və s. Azərbaycan dilində ‘‘bəli’’, ‘‘hə’’, ‘‘xeyir’’ və s. qaqauz dilində ‘‘da’’, ‘‘ola’’ və s. təsdiq ədatlarla ifadə olunur.

Azərbaycan dilində təsdiq modallığı dialoji nitq şəraitində reallaşır. Məs:-Deyəsən hava aydınlaşır? - Hə. O, bizə gəlmişdi? - Hə. (İ.Şıxlı).

Qaqauz dilində təsdiq modallığının ifadəsində **“d a”** ədatı aparıcı mövqe tutur. Məs: Da sormuş karılar, nasıl salqın bu, ne kabaatı küçük uşakların da allaa onnarı sade topleer? (N.Baboqlu).

Ola ədatı qaqauz dilində təsdiq modallığını ifadə edir. Məs:- Ola, qelin, deyjan, ne zaamet, ama xepsimiz etiştirameeriz buula qozal çiçeklik, ama janabinnerinizda xojma var (N.Baboqlu). Ola dardı ufkesinda Delaoltu ‘‘adam uşaklarına’’(N.Baboqlu).

4. İnkâr modallığı. Türk dillərinin sadə cümlələrində inkâr modallığı danışanın söylədiyi fikrin real mövcud olmayan hərəkət və vəziyyətini ifadə edir. Təsdiq modallığında olduğu kimi inkâr modallığı da türk dillərində leksik, qrammatik və sintaktik vasitələrlə, həmçinin xüsusi inkâr intonasiyası ilə ifadə olunur. Modallığın bu növü türk dilində "hiç", "hayır", "değil", "yok", "asla", "hiçbir", "hiçkimse", "heç bir zaman" və s. Azərbaycan dilində "deyil", "heç" və s. Qaqauz dilində "xiç", "diil"(deyil) və s. inkâr adatları ilə ifadə olunur.

5. Arzu modallığı. Bu modal mənə Azərbaycan dilində kaş, kaş ki, nola, nə ola, barı adatları ilə ifadə imkanlarına malikdir. Məs.: Kaş müharibə qurtaraydı. Nola həyat üzümüzə gülə. (Azərb).

Beləliklə, modallıq kateqoriyasının bütün təzahür formaları arasında modal adatlar ən yəni və orijinaldır. Modal adatlar da öz norminativ mənasını saxlayaraq modal mənaların ifadəsinə xidmət edir.

Araşdırma göstərir ki, adatlar modal sözlərlə müqayisədə modal mənaları bir qədər zəif və neytral formada əks etdirir.

GÜLXANIM VƏLİYEVƏ

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti*

İLKİN MƏNANIN AÇILMASINDA ETİMOLOGİYA ƏSAS MƏNBƏ KİMİ

Açar sözlər: *etimologiya, dialekt, türk dilləri, söz yaradıcılığı*

Etmology as the main source of disclosure of initial meaning of the words

In the article in comparative aspect on basis of dialect lexicon has been revealed initial word meaning. At the same time to a research are attracted both synonym and compound words. Special attention is paid to the words çici (dew), al-çap (rubbery), çolma-çoçuq (children) which having dialect features.

Key words: *etymology, dialect, root, Turkic languages, word formation.*

Azərbaycan xalqının mənəvi sərvəti olan dilinin müxtəlif istiqamətlərdə tədqiqi bir sıra maraqlı cəhətlərin ortaya çıxmasına, qaranlıq məsələlərə işıq salmağa yardım göstərir. Burada ədəbi dildə işlənən sözlərlə yanaşı, müdrik xalq təfəkkürünün məhsulu olan dialekt sözləri də nəzərdə tutulur. Tükənməz mənbə olan, öz rəngarəngliyi, incə çalarları ifadə etmək qabiliyyəti ilə seçilən dialekt leksikası "sanki xalqın inkişaf tarixinin müxtəlif zamanları sözlərə öz möhürünü vurur, onlarda tarixin izləri qalır"(4, 3).

Dilimizdə bir qrup sözlər vardır ki, onların tərkib hissələri sinonim sözlərin qoşulmasından düzəlir. Bu yolla yaranan leksik vahid onun hər iki komponentinin ifadə etdiyi mənanı kəmiyyətə görə qüvvətləndirir və quruluşuna görə mürəkkəb söz modelinə girir. Həmin qəlibə daxil olan sözlərin komponentlərindən biri müasir dilimizdə leksik müstəqilliyə malik olmaqla bərabər, həm də fəal lüğət vahidi kimi sabitləşir, digər komponenti isə ədəbi dilimizlə müqayisədə leksik-semantik mənadan məhrum olur. Məsələn daha yaxşı anlamaq üçün aşağıdakı leksik vahidləri müqayisəli-etimoloji aspektdə nəzərdən keçirək.

ÇAL-ÇAP. Bu söz müasir dilimizdə "çalıb-çapma", "soyğunçuluq" anlamında işlənir. Sinonim modelin hər iki komponenti ayrılıqda bir məhfumun müxtəlif mənə çalarlığını ifadə etməklə çoxmənalılıq xüsusiyyətini yaşadır. Yəni, istər çal, istərsə də çap feilinin əsas mənasından başqa, onun bir neçə əlavə mənə çalarlığı da mövcuddur. ÇAL(maq) feilinin Azərbaycan dilində on üç, ÇAP(maq) feilinin isə beş mənə tutumunda işləndiyi qeydə alınmışdır (1,415). Tədqiqat obyektini kimi götürdüyümüz çal-çap modelinin birinci hissəsi olan çal sözünün qədim dilimizdə "soyğunçuluq etmək", "talamaq", "oğurlamaq" və s. mənalarında işləndiyi elmi mənbələrdə verilmişdir (3,137). İndiki dilimizdə çal kökü izlədiyimiz anlamda asemantikləşsə də poeziya nümunələrinin dilində öz konkret ifadəsini tapmışdır. Məsələn, M.Ə.Sabirdə : Mollanın borkünü çalıb oğru, Yüürüb açdı bir bağa doğru.

Araşdırmalar göstərir ki, semantik yükdən məhrum olan çal kök morfemi müasir türk dillərində işlək lüğəvi vahidlərdəndir: qaqauz dilində çalmaa - çapqınlıq etmək, oğurlamaq (3,526). uyğur dilində çalmaq - badalaq vurmaq. çapqınçı, araqarışdıran (12.27), Altay dilinin kumandı dialektində eyni mənə əsasında yaranan derivatlar silsiləsi -çalçı, çalcik, çalçıkay, çalı (2,266) və s.

Maraqlı bir cəhət kimi onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, fars ədəbi dilində müharibə, toqquşma " mənasında qeyd alınan çaleş (13,270) leksemi də, heç şübhəsiz çal kökü ilə bağlıdır. Buradakı —eş morfemi

dilimizdə qarşılıq münasibəti yaradan - iş şəkilçisinin fars dilindəki tələffüz formasıdır. Düşünmək olar ki, dilimizin qədim dövrlərində çal kökünü müstəqil leksik vahid kimi söz yaradıcılığında müəyyən rol oynamışdır. Buna müasir ədəbi dilimizdə mövcud olan və məna yükü ilə bilavasitə həmin kökə bağlanan çalğan, çalışqan, çalışmaq, çalxama və s. leksemləri sübut etməkdədir. Fikrimizcə, Gəncə şivələrində “çox çalışmaq, işləmək” mənasındaki çölləşmək, Qazax şivələrində “qurşanmaq” anlamında çalammax, Şəki, Zəngilan şivələrində “süpürmək, təmizləmək” mənasında çalgılamaq, Gəncə şivələrində “araqarışdıran, aravuran” mənasında çalası sözləri də çal morfeminin derivatları hesab oluna bilər. Çalgılamaq feilinin çal sözü ilə əlaqəsindən danışarkən göstərmək lazımdır ki, canlı danışmada “silib-süpürmək” birləşməsi elə “oğurlamaq, talan etmək” anlayışını da bildirir. Məsələn: Seknəxam, xəbərün var, dünənnərim gecə megezini silib-süpürüblər .

Sinonim cərgənin ikinci komponenti olan çap feili indiki dilimizdə “talamaq, soymaq, çapıb-talamaq” mənalarını bildiren çapmaq feilinin köküdür. Çap sözü həmin anlamda M. Kaşqarının lüğətində də qeyd alınmışdır (3,139).

Beləliklə, çal sözünün tərkibindəki etimoloji mənası Azərbaycan dili üçün arxaikləşmişdir. Yalnız sinonim calağda qoşulduğu sözlə birləşdikdə leksik mənanın qüvvətləndirilməsinə xidmət edir.

ÇOLMA-ÇOCUQ// ÇOLUQ-ÇOCUQ. Azərbaycan dilində bu mürəkkəb söz “övladlar”, “uşaqlar”, “oğul-uşaq” kimi başa düşülür. Tərkibin birinci tərəfi olan çolma-çocuq leksemləri müstəqil lüğət vahidləri kimi indiki dilimizə gəlib-çatmayan sözlərdəndir. Qədim türk, müasir türk, türkmən dillərində heç bir fonetik dəyişikliyə uğramadan çoluq şəklində “ailə, ev adamları, oğul-uşaq” mənasında gəlib çatmışdır (3,152, 11,197,12,751). Çolma-çocuq sözlərinin əsası olan çol morfemi ilə türkmən dilində çolamaq (10,735), tatar dilində çolqay (9,641) leksik vahidləri düzəlir və “sığınmaq, əhatə almaq” mənalarını bildirir və bu da çox güman ki, həmin leksemlərin ilkin mənası ilə bağlıdır. Aydındır ki, ailə ilə yaxın, doğma olan adamların bir-birinə sığındığı, qaynayıb- qarışdığı yer sayılır. Bizcə, həmin yeni sözlər də çolma //çoluq leksemlərinin sonrakı inkişafının törəməsi hesab oluna bilər.

Sinonim modelin ikinci hissəsi olan çocuq sözünə türk dillərinin oğuz qrupunda “uşaq, körpə, övlad” mənasında rast gəlinir. Çocuq sözü XX əsrin əvvəllərində klassik poetik dildə tez-tez müşahidə olunan leksemlərdəndir. Ədəbi dilin sonrakı təkamül prosesində çocuq sözü dilimizin lüğət tərkibində qeyri- fəal sözlər sırasına keçərək, yuxarıdakı modeldə özünü qoruyub saxlayır. Ümumiyyətlə isə bu sözün o dövr ədəbi dilimizdə işləndiyi türk dilinin təsiri ilə əlaqədardır.

Azərbaycan dilində müşahidə olunan və ailə, insan, qohumluq münasibətlərini bildiren çoğa, çoyğa (Şam., Muğ.)- nəsil, cöcüy (Qaz.) –qardaş; cücey (Zaq.)- böyük qardaş; ciləh (Bol.)- dəstə, koma, cij// ciji// ci (Qaz., Göy., Yap., Ş.)- ana; cicə (Jap., Lən.) – ulu. böyük nənə və s. sözləri arasındakı semantik yaxınlığa əsaslanaraq həmin sözlərin bir kökdən olması qənaətinə gəlmək olar. Bu nöqtədən çıxış edib söyləmək olar ki, qədim dilimizdə ailə, nəsil mənasını bildiren ço// co morfemi olmuşdur və yuxarıda qeyd edilən leksemlər isə eyni kökün müxtəlif qəbilə dillərindəki törəmələrindəndir.

Məlumdur ki, türk sistemli dillərdə söz yaradıcılığı aqqlütinativ yolla öz ifadəsini tapır. Yəni söz köklərinə müxtəlif şəkilçilərin əlavəsi ilə yeni sözlər yaranır. Bu zaman söz kökü müəyyən məfhum ifadə edən leksik vahid kimi çıxış edir və öz müstəqilliyini dilimizdə mühafizə edir. Azərbaycan dili şivələrində də aqqlütinativlik prinsipi söz yaradıcılığı prosesində həlledici üsul kimi toxunulmazlığını saxlayır. Bir sıra sözlərdə qədim aqqlütinasiyanın donduğunu da görürük. Belə “donuq” şəkilçili sözlərdən şivələrdən bir necə nümunə veririk.

Tədqiqat zamanı məhəlli xüsusiyyət daşıyan çičili sözü qeydə alındı. Bu söz Mərdəkan, Şağan. Buzovna kəndlərində “şeh” mənasını bildirir: Bəlağa, diyesən çičili olicək.

Başqa türk dilləri ilə müqayisədə bu söz haqqında müəyyən fikir söyləmək mümkündür. Məlum olur ki, sözün kökü qədim çī morfemidir. Bu leksik vahid həmin fonetik variantda (Cİ) Kaşqarının “Divan”ında: 1) şeh, 2) islanmış, nəm (3,187), XIX əsr dilçilik abidəsi “Ət -töhfətül zəkiyyə, fil-lüqətüt” türkiyyə (7,387) əsərində “islənmiş” mənalarında da öz əksini tapmışdır.

Çī sözünə şeh mənasında klassiklərimizdən Nəsiminin dilində də rast gəlinir (8,201).

Cī morfeminin üzərində dayanmaqdan məqsədimiz sonrakı izah üçün körpü yaratmaqdır. Belə ki, müxtəlif şəkilçilər vasitəsi ilə eyni kökdən düzəlmiş sözlərin hamısında kök öz müstəqilliyini itirərək sadə söz kimi formalaşır; məs.: çičili, çilə (qıgılçım), çilə (mək), çiskin, çisni (mək), çilet vurmaq, çildağ, çiledi sözlərində kökün çī olduğu onların ümumi mənasından aydın görünür. Çiləmək, çiskin, çisni (mək) leksemləri “səpələmək, sulamaq anlayışını bildirir. Məhəlli xüsusiyyət daşıyan çilet vurmaq söz birləşməsi ilə çī kökü arasında semantik yaxınlıq duyulur. Çilet (vurmaq) “tam olmayan oxşarlıq, yarımçıq bənzəyiş, oxşayış” mənasını verir: Xəlil dayısına çilet vırır. Bundan başqa, xalq arasında belə bir ifadəyə də rast

gəlinir: Filankəsin bir suyu filankəsə oxşayır. Su ilə bağlı xüsusiyyət, bənzəyiş həmin sözlər arasında çi / çilet vurmağ semantik əlaqə olduğunu söyləməyə əsas verir. Çiledi sözündə isə metaforlaşma gedir, yəni yağışın, suyun səpmək xassəsinə uyğun olaraq o da ritmik şəkildə ara-sıra getdiyi üçün ona aid edilə bilər.

Türk dillərində ilkin kökün müəyyənləşdirilməsi müasir dilçiliyin aktual problemlərindən biridir. İlkin köklərin dəqiq müəyyənləşdirilməsi “kök türkcə”nin lüğət tərkibinin əsas fondunu tərtib və təyin etmək deməkdir. Bu isə müasir türk dillərində türk dillərinin dialekt və şivələrində bir kökdən törədiyi təxmin olunan, lakin hazırda ayrı-ayrı müstəqil sadə leksemlər kimi dərk edilən onlarla sözün rekonstruksiya problemi baxımından araşdırılmasını, deməli, etimoloji istiqamətdə öyrənilməsinə tələb edir. (5,47).

İlkin kök kimi qəbul etdiyimiz çi sözü hazırda dilimizdə yoxdur. Ci sözünün derivatları dialekt mənşəli çiçili, çilə (qıgılcım), çilet (vurmağ), çiledi Azərbaycan ədəbi dilində işlənən çilə (mək), çiskin, çisni(mək) ədəbi dil və dialekt leksikasının işlək fonduna daxil olan leşik vahidlərdəndir. Çi morfemi ən qədim kökləri qoruyub saxlayan, mühafizə edən dialektin özündə belə məhdud şəkildə müşahidə olunur. Hələlik bu leksemə rast gəlmədik. Maraqlıdır ki, çi morfemi öz ilkin semantik varlığının izləri Şəki dialekti və Abşeron şivələrində qoruyub saxlamışdır.

Türk dillərində aqqlütinativ tip olmaq etibarilə sözün, xüsusilə sözün morfoloji sifətinin təqdim olunmasında və ya tanınmasında leksik məna mühüm faktordur. Belə hallara rast gəlmək olur ki, bütöv halında müstəqil məna ifadə sözün daxilində semantik cəhətdən təcrid olunmuş kök və şəkilçi morfemlərin hüdudu seçilir. Sərhəd görünür, ancaq bu sərhəd üzrə kök və şəkilçiyə muxtariyyət vermək olmur. (6,17). Bu müddəanı əsas tutub təqdim olunmuş leksemləri tədqiq etdikdə həmin fikri təsdiq edən nəticəyə gəlirik. Çiçili, çilə (mək), çiskin, çisni (mək), çilet (vurmağ) leksik-semantik bütövlüyə malik müstəqil leksemlərdəndir. –li, -lə, -lə(mək), -ckin, -sni(mək), -let morfoloji əlamətləri çi kökü ilə elə qaynayıb qarışmışdır ki, onları kök və şəkilçiyə ayırmaq qeyri mümkündür. Bu sözlərin daxilində ilkin məna dolayı şəkildə müxtəlif məna çalarları formasında inkişaf edərək yaşayır.

Çi sözünə müstəqil leksik vahid kimi başqa türk dillərində də təsadüf edilir. Eyni zamanda bu köklə morfoloji ünsürlərin birgə -iştirakından aşağıdakı sözlərin - derivatların mövcudluğu qeyd alındı: türkmən dilində-çiq “şeh”, çiqli “jaş, nəm”, çisni, çi “xırda yağış”, çisnemək “səpələmək”, “çiskinlik”, çila “səpələmək, damcılamaq”, özbək dilində cilan “nəm olmaq”(namlonmoq), xul bulmoq, tatar dilində çiq “şeh”, çilanu “yaş olmaq”, çi “nəm”. yakut siik “şeh”. Bundan başqa, müasir türk dilinin Amasiya şivəsində çil sözü “torpaqda bitən zəif əkin”, Samsun şivəsində isə “isladılmış tütün toxumu” mənalarında işlənir. Bizə elə gəlir ki, çi, çil ismi arasında müəyyən dərəcədə mənşəcə məna əlaqəsi vardır.

Beləliklə, yuxarıda verilən izahatdan məlum olur ki, ilkin mənənin acılmasında, onun bərpa edilməsində etimoloji araşdırmalar əsas mənbə kimi qiymətləndirilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti . IVc., B., 1982.
2. Баскаков Н.А. Дialeкт кумандинцев (Куманди-киди), Л., 1972.
3. Древнетюркский словарь. Л., 1969.
4. Əhmədov B.B. Azərbaycan dili şivələrində fonolo-semantik söz yaradıcılığı. B., 1994.
5. Əlizadə S.Q. Türk dillərində ilkin köklər və onların derivatları. “Türk dillərinin leksik–morfoloji quruluşu”, Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi. B., 1981.
6. Haçiyev T.İ. Türk dillərində sözün morfoloji inkişafı. “Türk dillərinin leksik–morfoloji quruluşu”, Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi. B., 1981.
7. Изысканный дар тюркскому народу. Изд . ФАН Узбекской ССР, Ташкент, 1978.
8. Qəhrəmanov C. Nəsimi “Divan”ının leksikası. Az.SSR EA Nəşriyyatı, B., 1970.
9. Татарско-русский словарь. М., 1966.
10. Türkmən dilinin sözlüğü. Aşkabad, 1962.
11. Туркменско-русский словарь. М., 1968.
12. Уйгурско-русский словарь. М, 1939.
13. Zərinəzadə N. Fars dilində türk sözləri. B., 1962.

DEFİNİTİV SAHƏ ANLAYIŞI. SAHƏ TERMİNOLOGİYASINDA DEFİNİTİVLİK

Açar sözlər: *iqtisadi termin anlayışı, əmtəə, özəlləşdirmə, qloballaşma, mübadilə, dəyər, çəki vahidi, əmsal*

The vocabulary of the language and terminology of this article in a prominent place in economic terms, its scope, including all areas of the economy, which formed part of the traditional methods shown in terms of the establishment.

Keywords: *the concept of an economic term, trade, privatization, globalization, exchange, value, weight unit, coefficient*

Müstəqil demokratik inkişaf yolunda olan Azərbaycan Respublikası müasir dünyada baş verən iqtisadi və siyasi proseslərdən, inteqrasiya və qloballaşma kimi proseslərdən kənar qala bilməz. Müasir dövrdə geniş iqtisadi əlaqələri, iqtisadi inteqrasiyanı, texnoloji və sürətli inkişafı şərtləndirən bu proseslər, əlbəttə ki, dilimizə, onun terminologiyasına da ciddi təsir göstərməyə bilməz. Bu baxımdan Azərbaycan dilçiliyində termin və terminoloji vahidlərin artmasında və beləliklə də terminologiyamızın zənginləşməsində, onun potensial imkanlarının üzə çıxarılmasında dünyada baş verən elmi-texniki, sosial tərəqqinin təsiri çox güclüdür.

Dilimizdə iqtisadi inkişafın bütün sahələrini əhatə edən terminlər fondu mövcuddur. Buraya daxil olan lenksik-terminoloji vahidlər ən çox milli zəmində formalaşmış, həm də digər dillərdən alınmış sözlərdir.

Azərbaycan dilinin terminoloji leksikasında iqtisadi terminlər mühüm yerlərdən birini tutur. Bu terminlər iqtisadiyyatın formalaşdığı zamandan başlayaraq sosial-iqtisadi həyatın müxtəlif sahələrində inkişafı uyğun şəkildə daim zənginləşmişdir. İqtisadi terminlərin əhatə dairəsinə iqtisadiyyatın tərkib hissəsini təşkil edən bütün sahələr — maliyyə-kredit-bank sistemi, beynəlxalq münasibətlər, informatika-telekommunikasiya sistemləri, istehsal və istehlak sahələri, statistika və s. daxildir. Bu baxımdan iqtisadi münasibətləri təcəssüm etdirən ifadələrin, terminlərin hamısı demək olar ki, iqtisadi termin anlayışı kimi qəbul edilə bilər. İqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələri üzrə terminlərin yaranmasının ənənəvi üsulları və qanunauyğunluqları, bunların elmi şəkildə açıqlanması terminşünaslıqda zəruri tədqiqat sahəsidir. Həm də bu zaman həmin terminlərin daşdıqları mənə yükünə nə dərəcədə uyğun surətdə işlədilməsinə, əsas məzmununu nə dərəcədə əks etdirməsinə diqqət yetirmək vacib məsələlərdəndir. Belə ki, gərəkli elmi istiqamət olan termin yaradıcılığında terminlərin birmənalı olması mühüm şərtir. «Əmtəə», «özəlləşdirmə», «məzənnə», «qloballaşma», «mübadilə», «tədavül», «dəyər», «çəki vahidi», «rüsüm», «kəsir», «pay» və s. kimi terminləri nümunə göstərmək olar.

Terminlərdən bəhs edərkən onların ayrılmaz hissəsinə çevrilmiş definitiv terminlərdən danışmaya bilmərik. Anlayışın zəruri və kafi əlamətlərini əks etdirən struktura malik bu terminlər adi sözlərdən fərqlənən termin üçün xarakterik olaraq definitiv funksiyası ilə də seçilir. Digər sahələri əhatə edən terminlər – definitiv iqtisadi terminlər də birmənalı olaraq məzmun cəhətdən özünün spesifik dairəsinə. orada baş verən prosesləri, mövcud pillədə istehsal üsulunu dəqiq ifadə edir. Doğrudur, elmi-texniki terminlərdən fərqli olaraq, ictimai-siyasi terminlərdə anlayışın dəqiq tərif əvəzinə təsviri izahı verilir və bu ideoloji məzmun ictimai- siyasi mətnin təsiri ilə formalaşır. Oudur ki, definitiv terminlər ictimai-siyasi terminologiyada azlıq təşkil edir. Qeyd etməliyik ki, bu terminlər üslub baxımından neytral olmalı, dilimizin fonetik qaydalarına tabeli şəkildə müxtəlif mənə və məzmun çalarlarına məruz qalmamalıdır.

Hər hansı sözün, söz birləşməsinin mənasının xüsusiləşməsində kontekstin böyük rolu vardır. Definitiv terminlərdən, termin birləşmələrindən danışarkən qeyd etməliyik ki, burada terminlər ifadə etdiyi anlayışlar sistemi ilə bilavasitə uzaqlaşaraq tərif qazanmaq üçün müvafiq olaraq, iqtisadi anlayışların məzmununun interpetasiyasını verir, onu müəyyən çərçivədə təsbit edir. Oudur ki, definisiyaya malik terminlər xüsusi təyinat alaraq məndən asılılıqdan azad olur. Söylənilən fikirləri əsaslandırmaq məqsədilə aşağıdakı misallara nəzər salaq:

«maya dəyəri» — məhsulun istehsalına və satışına sərf olunan bütün xərclərin cəminin pul formasında ifadə olunmuş məbləği;

«məzənnə» — tədavüldə olan qiymətli kağızların satış qiyməti; «smeta»

—müəssisənin, təşkilatın, şəxsin qarşıdakı məqsədli xərclərinin maliyyələşdirilməsi məqsədilə pul vasitələrinin xərc planı;

«debet» — müəssisə və təşkilata daxil olan gəlirin və borcların hesabı;

«idxal» — daxili bazarda satmaq üçün xaricdən mal gətirilməsi;

son zamanlar geniş yayılmış termin «ipoteka» — daşınmaz əmlakın, yaxud daşınmaz əmlakla bağlı hüququn borca görə kreditora girov kimi təqdim edilməsi;

«saldo» — balansın aktiv və passiv tərəflərinin yekun məbləğlərinin qalığı. Gəlir və çıxar yekunları arasında fərq və s.;

İqtisadi terminlərdən danışarkən onların mənsubiyyətini də qeyd etmək, zənnimcə, yerinə düşərdi və bu cəhət terminlərin definitiv növünə də şamil edilir. S.Sadıqova Azərbaycan dilində terminlərin yaranma prosesindən bəhs edərkən yazır ki, Azərbaycan dilinin daxili imkanları, lüğət tərkibi əsasında yüzlərlə termin yaradılmışdır və bunun üçün dilimizdə tükənməz mənbə vardır. İqtisadiyyatın bu günkü intensiv inkişafı prosesində terminyaranmanın bu yönümü də əsas istiqamətlərdəndir (Sayalı Sadıqova. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri, Bakı, Elm, 2002)

Dilimizin daxili imkanları hesabına yaranan «sərbəst qiymət», «iqtisadi səmərə», «özəlləşdirmə», «iqtisadi səmərə» və s. kimi definitiv xassəli iqtisadi terminlər buna misal ola bilər.

Lakin dilimizdə başqa dillərdən alınmış xeyli miqdarda terminlər, o cümlədən iqtisadi terminlər mövcuddur. Öz terminoloji mövqeyini qoruyub saxlayan ərəb və fars mənşəli iqtisadiyyat terminləri bu gün də dilimizin iqtisadiyyat terminologiyasını leksik cəhətdən zənginləşdirir, eyni zamanda onun semantik inkişafına müəyyən qədər təsir göstərir. Məsələn, şərq ölkələrində elm dili kimi böyük nüfuza malik olan ərəb dilinin işlənmədiyi elmi sahə yoxdur və bu baxımdan iqtisadiyyat da istisna təşkil etmir. «İdxal», «ixrac», «əmtəə tədavülü», «tədiyə» «hasilat», «əmsal», «əmtəə» və s. kimi definitiv xüsusiyyətli iqtisadi terminlər bu qəbildən olan terminlərə nümunədir.

Onu da qeyd etmək ki, ərəb və fars mənşəli bu növ terminlər daha çox birləşmə şəklində çıxış edir və bu halda bəzən birləşmənin ikinci komponenti («əmtəə balansı», «iqtisadi baykot», «maliyyə vekseli»), bəzən isə birinci komponenti başqa dilə aid ola bilər («nominal vaxt», «əmtəə», «diskret əməliyyatı», «dinamik tarazlaşma» və s.)

Bir maraqlı məqamı da qeyd etmək lazımdır ki, son zamanlar ərəb mənşəli terminlərin, o cümlədən iqtisadi terminlərin, dilimizə keçidi azalmış, bu proses daha çox rus dili və bu dil vasitəsi ilə digər dillərdən alınan terminlərin üstünlüyü ilə əvəz olunmuşdur. Aşağıda verilmiş nümunələri nəzərdən keçirməklə fikrimizi əsaslandırmaq:

auksion (lat.) — hərrac, bazar növlərindən biri, əmtəələrin ən yüksək qiymət verənə satıldığı bazar;

alyans — müqavilə öhdəliyi əsasında yaradılan birlik, ittifaq;

ambalanj (frans.) — əmtəə almaq üçün nəzərdə tutulan xərc;

balans (frans.) — bir idarə və müəssisənin müəyyən müddət ərzində gəlir və çıxarının yekunu;

valyuta (ital.) — beynəlxalq hesablaşmalarda pul aləti;

aksizlər (frans.) — müəssisə və firmaların daxili bazarlarda satdığı xalq istehlakı mallarına və onların göstərdiyi xidmətlərə qoyulan dolaylı vergilər və s. (İqtisadi nəzəriyyə (Prof.T.S.Vəliyevin və i.e.d. Ş.S.Qafarovun redaktəsi ilə) Bakı-2001)

Əksəriyyəti definitiv xüsusiyyətli olan bu terminlər qeyd edildiyi kimi alınma terminlərdir. Doğrudur, bütün sahələrdə olduğu kimi, iqtisadiyyatda da alınma terminlərdən lüzumsuz olaraq istifadə olunması mənfi hal hesab edilir. Lakin müvafiq qarşılıq olmadıqda beynəlxalq aləmdə işlədilən iqtisadi termini qəbul etmək lazım gəlir.

Qeyd olunanları yekunlaşdıraraq bunu da əlavə etmək olar ki, dünyada, o cümlədən Azərbaycanda iqtisadiyyatın sürətlə, qlobal şəkildə inkişaf etdiyi indiki zamanda az vaxt ərzində onlarla yeni termin yaranır. Bu sahədə müəyyən prinsip və qanunauyğunluqlar işlənilib hazırlanmalı, terminologiyanın bu günkü durumu təhlil edilərək tənzimlənməlidir.

Definitiv terminlərdə əsas olmalıdır. Terminin əsas əlamətlərindən biri definisiyada əsas götürülməlidir. Məsələn, «cümlə» terminini nəzərdən keçirək: Tarixən «cümlə» termininə bir sıra aspektlərdən yanaşılmış, saysız-hesabsız təriflər verilmişdir. Həmin təriflər içərisində e.ə. II yüzillikdə yaşamış frakiyalı Dionisin verdiyi tərif cümlənin qeyd etdiyimiz əlamətlərindən birini- birincisini əhatə etməklə daha geniş yayılmışdır: «Sözlərin bitmiş fikir ifadə edən birləşməsi nitqdir» Bu tərif-definisiya bizim indiki məktəb dərsliklərimizdəki tərifin də əsasında durur (Kazımov Q., Seyidov Y. Azərbaycan dili. Orta məktəbin 7-8-ci sinifləri üçün dərslik. Bakı, «Təhsil» nəşriyyatı, 1999, s. 44).

Dilçilikdə definitiv terminlərin anlayışı bir-birindən quruluş cəhətinə görə fərqlənir. Məsələn, sadə cümləyə verilən definisiya; mürəkkəb cümləyə verilən definisiya.

Dilçilikdə definitiv terminlərin anlayışı bir-birindən struktur-semantik tamlığına görə fərqlənir. Məsələn, bütöv cümləyə verilən definisiya; yarımçıq cümləyə verilən definisiya.

Dilçilikdə definitiv terminlərin anlayışı bir-birindən məntiqi-sintaktik üzvlənmə imkanlarına görə fərqlənir. Məsələn, üzvlənən cümləyə verilən definisiya; üzvlənməyən cümləyə verilən definisiya.

Dilçilikdə definitiv terminlərin anlayışı bir-birindən ifadə və intonasiyaya görə fərqlənir. Məsələn, nəqli cümləyə verilən definisiya; əmr cümləsinə verilən definisiya; sual cümləsinə verilən definisiya və nida cümləsinə verilən definisiya.

Dilçilikdə definitiv terminlərin anlayışı bir-birindən modal çalarlara görə fərqlənir. Məsələn, təsdiq cümləyə verilən definisiya; inkar cümləyə verilən definisiya.

Dilçilikdə definitiv terminlərin anlayışı bir-birindən tərkibə görə fərqlənir. Məsələn, cüttərkibli cümləyə verilən definisiya; təkərkibli cümləyə verilən definisiya.

Qeyd edilən definisiyalar sintaktik quruluşun cümlə sferasını əhatə edir. Sintaktik quruluşda yeni definisiyalar yeni təriflərlə müşayiət olunur. Məsələn, «nəqli cümlə»yə son illərin Azərbaycan dili sintaksisində verilən tərif yeniliyi ilə seçilir: «Obyektiv gerçəkliyin, xəyali aləmin bu və ya digər faktı, hadisəsi barədə məlumat verən adi təsviri cümlələrə nəqli cümlə deyilir» (Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. «Ünsiyyət», Bakı, 2000, s. 87).

«Sual cümləsi» termininin anlayış definisiyası tam və bitkinliyi ilə seçilir. Burada definitivlik funksiyasının bütün tələbləri gözlənilib: «Bir şeyi öyrənmək, dəqiqləşdirmək və ya yeni məlumat almaq məqsədilə işlədilən cümlələrə sual cümləsi deyilir» (Kazımov Q. Göstərilən dərslik, s. 89).

Amma bu müsbət fikri «əmr cümləsi» termininin definitiv əlamətində görmək olmur. Belə ki, yeddi əmr çalarının bir tərifdə verilməsi, ümumiyyətlə, fikrimizcə, yorucudur. Tədrisdə yaddasxlamamı çətinləşdirən amillərdəndir. «Əmr, xahiş, təkid, tələb, məsləhət, nəsihət, çağırış və s. bildirən cümlələrə əmr cümləsi deyilir» (Kazımov Q. Göstərilən dərslik, s. 93). Fikrimizcə, bu çalarlar ümumiləşdirilməlidir.

Sintaktik terminlərin tərif-definisiyasında bəzi çatışmamazlıqlar, qüsurlar da özünü göstərir. Məsələn, «mübtədə» termininin tərifinə diqqət yetirək: «Mübtədə» cümlənin fikir özülünü (fikir predmetini) təşkil edən, hərəkət və əlaməti xəbər vasitəsilə müəyyənləşən, adlıq hal formasında substantiv söz və birləşmələrlə ifadə olunan, kim? nə? bəzən də hara? suallarından birinə cavab verən baş üzvdür».(Kazımov Q. Göstərilən dərslik, s. 102).

Bu tərifdə mötərizə içərisində verilmiş «fikir predmeti» ifadəsi artıqdır, çünki ehtiyac yoxdur. Digər bir tərəfdən tərifdə mübtədanın suallarının verilməsi də yerinə düşür. Çünki ali məktəb tələbələri üçün olan bu dərslikdə sualların tərifin içərisində verilməsi primitiv xarakter daşıyır.

«Xəbər» termininin tərifində də mötərizə içərisindəki ifadələr yerinə düşür: «Xəbər-cümlənin baş üzvü olub, fikir predmetinin (cüttərkibli cümlələrdə mübtədanın) hərəkət və ya əlamətini bildirir» (Kazımov Q., Göstərilən dərslik, s. 109).

Lakin tərifdəki əlamət sözünün geniş mənada işlənməsi faktının tərifdən sonra şərhli məsələlərə aydınlıq gətirir: Əlamət dedikdə xəbərin iş, hal, hərəkət, hadisə, hökm bildirilməsi, nitq predmeti haqqında xəbər vasitəsilə verilən məlumat ümumiləşdirilir.

Qeyd olunan dərslikdə baş və ikinci dərəcəli üzvlərə dair terminlərin tərifindən sora onların əsas, müəyyənləşdirici əlamətlərinin ardıcıl sadalanması çox təqdirəlayiq haldır. Məs.: “Tamamlıq ikinci dərəcəli üzv olub, üzərində iş icra olunan və ya hərəkətlə dolayı yolla əlaqələndən əşyanı, obyektı bildirir”(s. 117)

“Tamamlıq” termininin əsas müəyyənləşdirici əlamətləri: ikinci dərəcəli üzvdür; üzərində iş icra olunan və ya hərəkətlə dolayı yolla əlaqələndən əşyanı, obyektı bildirir; yönlük, təsirlik, yerlik, çıxışlıq haqqlarında olan və bir sıra qoşmaların qo. ulduğu sözlər və birləşmələrlə ifadə olunur; cümlədə xəbər zonasına daxil olub, xəbərlə birbaşa bağlı olur; adətən, xəbərlə mübtədə arasında, güclü pozisiyada-aktualaşma məqamında cümlənin sonunda işlənir...(s.118).

Terminoloji sistemdə definitivlik mühüm faktordur.

Ədəbiyyat

1. S.Sadıqova. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri, Bakı, Elm, 2002
2. F.Vəliyev, Ş.Qafarov. İqtisadi nəzəriyyə Bakı, 2001
3. Q.Kazımov, Y.Seyidov. Azərbaycan dili. Bakı, 1999
4. Q. Kazımov. Azərbaycan dili (Sintaksis) Bakı, 2000

CAVAD HEYƏT - NİZAMİ VƏ FÜZULİ DİLİNİN TƏDQIQATÇISI KİMİ

Açar sözlər: Nizami, Füzuli, dil, türk sözləri

This article is about the works of one of the renown reseachers of the Azerbaijani language and history - Javat Heyat, who also served as the chief editor of "Varlig" journal in South Azerbaijan. The aim of Javat Heyats scorarly research was to identify and study turkic lekcicon and vocabulary in the classical works of great Azerbaijan poets Nizami and Fuzuli. The article further exams and stresses on the fact how J.Heyat by his scorarly work once again proved that Nizami and Fuzuli were indeed of the Azerbaijani-Turkish origin.

Key words: Nizami, Fuzuli, language, turkish words

Cavad Heyət türk dünyasının böyük oğlu, Cənubi Azərbaycanda "Varlıq" jurnalının redaktoru, Türk-Azərbaycan tarixinin, dilinin və ədəbiyyatının böyük tədqiqatçılarındandır. Türkoloji araşdırmalara həsr etdiyi fundamental əsərləri - "Müqayisətül-lügətəyn", "Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış", "Türk dilləri və ləhcələrinin tarixi" (birinci və ikinci cild) və xüsusilə "Varlıq" dərgisində yayınladığı məqalələləriylə İranda türkologiyanın təməlini qoyan və bu sahədəki boşluğu böyük bir ölçüdə dolduran Cavad Heyət ana dilimizin Cənubi Azərbaycandakı ən gözəl təəssübkeşi və təmsilçisi idi. Müxtəlif vaxtlarda Varlıq jurnalında nəşr etdirdiyi "Həkim Nizaminin əsərlərində türkcə sözlər, məfhumlar və atalar sözləri" (1991) və "Füzulinin dili və söz xəzinəsi barədə" (1994) adlı məqalələləriylə ana dilimizin önəminə diqqət çəkən tədqiqatçının elmi araşdırmaları tədqirəlayıqdır.

İlk əvvəl onu qeyd edək ki, Nizami yaradıcılığında türk sözlərinin axtarışına Məmməd əmin Rəsulzadə 1952-ci ildə Ankarada nəşr etdirdiyi "Azərbaycan şairi Nizami" monoqrafiyası ilə başlamış, daha sonra bu yolu Həmid Araslı, Rüstəm Əliyev və Vaqif Aslanov elmi məqalələr yazmaqla davam etdirmişlər. Bu missiyanı növbəti dəfə çiyinlərinə götürən isə Cavad Heyət olmuşdur. Ona qədər İranda bu mövzuda heç bir əsər yazılmamışdır.

Cavad Heyət dahi Azərbaycan şairi Nizaminin "Xəmsə"sində türkcə sözləri seçib araşdırmazdan əvvəl İslam dünyasında şairin yaradıcılığını izləyərək ona nəzirələr yazan, əsərlərinə yüksək dəyər verən sənətkarların fikirlərini açıqlayır. Tədqiqatçı "Xəmsə"dəki türkcə sözləri, ifadələri izləməklə təhlil-müqayisəyə cəlb edir. Şairin əsərlərinin ruhuna gözəllik, dərin məna aşılayan ideyanı səlis, qüdrətli tərzdə səsləndirdiyi misraları bir zərgər dəqiqliyi ilə seçərək oxucunun diqqətinə çatdırır. Müəllifin aşağıdakı fikirlərinə nəzər yetirək: "... farsca yazan şairlərin heç biri türk sözləri, məfhumlarını Nizami qədər sevgi ilə, sitayişlə işlətməmiş və atalar sözlərindən onun qədər geniş faydalanmamışdır. Nizami "türk" sözünü bəzən həqiqi mənada, lakin çox yerlərdə məcazi mənalarda, məsələn: paklıq, gözəllik, yüksəklik, qüvvət simvolu adil, bilici, qorxmaz, cəngavər və qəhrəman mənasında işlətməmişdir: (tork-e delsetan – ürəkəçan dilbər, tork-e tənnaş (nazlı dilbər), tork-e nazənin əndam (gözəl əndamı dilbər) (1, s. 83)

Türkcəmi bu həbəşlikdə alan yox,

Dovğayı bir yemək kimi sayan yox (1, s. 90).

Burada şair həbəşi – cəhalət, fanatizm kimi, türkcəni isə yüksək həkimanə fikirlər kimi dəyərləndirir və türk dilinin üstünlüyünü bir daha vurğulayır.

Növbəti diqqəti çəkən məqam odur ki, burada Azərbaycanın milli xörəyi doğba və dovğanın adı çəkilir ki, bu da bilavasitə türk şorbəsidir və hazırda məşhur yeməklərimizdəndir.

Cavad Heyət məqalədə Nizaminin dilində işlənən türk sözlərindən fərqli nümunələr gətirmişdir.

Alaçıq, amac, sancaq, çavuş, tutuq (çətir, örtü mənasında), tutmac (türk yeməyi), (*Ari anra ke, dər şəkəm dohol əst, Bərgə tutmac beh ze bərgə gol əst* –

Qarnı təbil kimi ac olana, Tutmac yarpağı gül yarpağından yaxşıdır),

Çirkin (Be siyahı bəsər cəhan binəd, çerkini bər siyah nənəşinəd -

Göz qarası ilə dünyanı görür, Qara rəng çirk götürmür), həmçinin dağ, (damğa, möhür mənasında), eyلاق (yaylaq, dağlıq), gərdək (kürəkən –gəlin çadırı), sav (təklif, vergi), qırmızı, uşaq, arıq (çapar at, arıq), yığılıq (oxluq), qarınca (qarşıqqa), ozan (aşiq), muncuq, şillə (tapanca) və s. kimi türk sözlərinə olduqca tez-tez təsadüf edilir (1, s 91, 92).

Həmçinin Cavad Heyətin gözündən "Xəmsə"dəki türk şəkilçili sözlər də qaçmamış, onları ayrıca qruplaşdırmışdır.. Taş şəkilçisi (daş) –xacətaş, xeyltaş, çi şəkilçisi –miyançı və s.

Nizaminin əsərlərində türk sözləri ilə yanaşı türk deyimləri də çox sayda işlənmişdir. Cavad Heyət məqaləsində atalar sözlərindən xeyli sayda nümunələr göstərir: "Ev oğrusuna qapı bağlamaq olmaz" (Ev

oğrusunu tutmaq olmaz mənasında günümüzdə işlənir)”, “Əyri oturaq düz danışaq” (Məryəmin dilindən Xosrova), “İsinmədim istisinə, kor oldum tüstüsünə” (Şirinin dilindən), Odun balası kül olar (Xosrovun dilindən), On barmaq əldə bərabər bitməz (Müasir dövrdə beş barmağın beşi də bir olmaz şəklində işlənir), Gol arəd bid, liykən bər nəgirəd - Söyüd gül açar, amma bar verməz, Əgər sənin əlindən heç bir iş gəlmirsə, ilan başqalarının əliylə tut (ilanı özgə əliylə tutur), qarğa kəklik yerişini yamsıladı, öz yerişini unutdu, hər kəs quyu qazsa özü düşər və s kimi hikmətli ibarələr(1, s. 97, 98) dilimizə çox doğmadır.

Bununla da Cavad Heyət filosof şairin yaradıcılığının türk dilinə, onun ağız ədəbiyyatına sənətkar bələdliyini fərqli bir mövqedən araşdırmış, dilçilik elminin inkişafında müstəsna əhəmiyyətini göstərmişdir.

Cavad Heyət eyni məhəbbətlə Azərbaycanın böyük şairi ustad Füzulinin dili, söz xəzinəsi ətrafında maraqlı araşdırma aparmışdır. Müəllif şairin əsərlərinin dilini bir çox aspektdən araşdıraraq bu gün də dilimizdə işlətdiyimiz türk sözlərini, eləcə də Azərbaycan və Türkiyə türkcəsində işlənən ifadələri “Leyli və Məcnun”, “Bəngü Badə” əsərləri üzərində apardığı təhlillərlə diqqətə çatdırmışdır. Məlumdur ki, Füzuli əsərlərində farsca və ərəbcədən alınma sözlər işlətməmişdir. Müəllif şairin yaşadığı dövrü, məkanı və mühiti xatırlatmaqla bunun da öz qanunauyğunluğunu belə ifadə etmişdir: “Fars dili əsrlər boyu Orta Şərqi, xüsusən, türklərin də ədəbi dili kimi işləndiyi üçün Azərbaycan, osmanlı, cığatay ədəbiyyatlarında, xüsusən, şeir və qəzəldə farsca estetik ifadələr bol işlənmişdir. Füzulinin ədəbi dili də bu qaydadan müstəsna deyildir. Lakin onun işlətdiyi farsca sözlər daha çox xalqına, xüsusən, ədəbi mühitə tanış sözlərdir”. Ərəb mənşəli sözlərin işlədilməsilə əlaqədar zəruri tələbləri nəzərə alan müəllifin aşağıdakı fikirləri maraqlıdır: “Ərəb dili “Quran” dili olduğu üçün müsəlman türklərin müqəddəs dili olmuşdur. Bu dildə olan dini, fəlsəfi sözlər bütün müsəlmanların dillərinə keçmiş və bu istilahların çoxu müsəlman xalqları tərəfindən mənimsənilmişdir. Buna görə də islamı qəbul edən türklər, farslar və sair xalqların dil və ədəbiyyatlarında ərəbcə sözlər az-çox mənə dəyişikliklərinə uğramış və bu dillər arasında ortaq sözləri təşkil etmişdir. Bundan əlavə, Füzulinin yaşadığı yerlərdə (Kərbəla, Nəcəf və Bağdad) hakim dil ərəbcə olmuş və buralarda yaşayan türklər də ərəbcəyə bələd olduqları üçün Füzulinin işlətdiyi ərəbcə sözlər heç də qeyri-təbii görünmür”. Və sonda xalqa tanış olmayan ərəbcə sözlərdən nümunələr gətirir ki, bunlar da müəllifin tədqiq etdiyi mövzuya dərinədən bələd olmasının göstəricisidir.

“Füzulinin dili” adlı məqaləsində Cavad Heyət şairin dilini tədqiq edərkən əvvəla türk dilinə aid səs xüsusiyyətlərini, daha sonra morfolojiya və qrammatikasını, sonda isə leksikasını söz dağarcığını təhlil edir.

Füzulinin dilindəki türkcə sözlərin əksəriyyətini bu gün də işlətdiyimiz sözlər təşkil edir. Bu sözlərin əksəriyyəti Oğuz türkcəsi sözləridir. Füzulinin ləhcəsi azəri olduğuna görə işlətdiyi sözlərin də əksəriyyəti azəri türkcəsində işlənən sözlərdir və tələffüz şəkilləri də azəricədir. Füzulinin dilində azəri ləhcəsinə aid ən mühüm sözlər aşağıdakılardır: “öz”, “özgə”, “yumaq”, “tapşurmaq”, “düşmək”, “yaxşı”. “yaman”, “başmaq”, “dur” (qalx), “yad”, “ər”, “od”, “salmaq”, “qoşun”, “uşaq”, “mən”, “sındırmaq”, “əgin” (əyin), “üzmək” (qoparmaq), “yüngül” və s (1, s.133).

Nə yanar kimsə mənə atəşi –dildən **özgə**

Nə açar kimsə qapum badi-səbadan qeyri” (1, s. 133)

Ardınca qoşun-qoşun **uşaqlar**,

Əhvalinə kim gülər, kim ağlar. (1, s. 134)

Həmçinin Füzuli ölməz əsərlərində azəri söz birləşmələri və deyimlərdən də xeyli istifadə etmişdir: “ayağa düşmək”, “ayaqdan düşmək”, “nəzər salmaq”, “göz açmaq”, “göz yummaq”, “firsət düşmək”, “firsət vermək” “yox yerə”, “qan eylmək”.

Heyranlığı ol məqamə yetdi,

Kim düşdi ayaqdan **usı** gitdi” (1, s. 135)

Usı gitdi – burda huşu getdi mənasındadır ki, bu da əski türkcədən qalma sözdür.

Füzulinin dilində işlənən milli sözlərin bəziləri də günümüzdə tələffüz formasını dəyişilmiş şəkildə işlənir: “yitürmək” (itirmək), “yapraq” (yarpaq), “ögrənmək” (öyrənmək), “qamu” (hamı), “qapu” (qapı), “dəprənmək” (tərpənmək), “urmaq” (vurmaq), “qaçan” (haçan), “uyqu” (yuxu), “sormaq” (soruşmaq) və s. (1, s.135)

Həmçinin Cavad Heyət Füzulinin dilindəki əski oğuz türk sözlərini, türkiyə türkcəsinə, fars və ərəb dilinə aid sözləri də ayrıca qruplaşdırmışdır.

C.Heyətin bir tədqiqatçı kimi təcrübəsi və səriştəsi ondadır ki, o ilk dəfə tədqiq olunan mövzu ilə bağlı qızğın axtarışlar aparmış, orijinal yanaşmaları ilə dilimizin böyük qayğıkeşinə çevrilmişdir. Cavad Heyətin əsas hədəfi və məqsədi dilinə, ədəbiyyatına yadlaşan azərbaycanlıları oyandırmaq, milli şüura sahib yeni nəsil yetişdirmək olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Heyət C. Kamillik zirvəsi. Bakı: Azərənşr, 2009, 377 s.
2. Xudiyev. N Cavad Heyət möcüzəsi. Bakı: Azərənşr, 2005, 169 s.
3. Məmmədli P. Varlığımız . Bakı: Elm və təhsil, 2014, 101 s.

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİNİN ALINMALAR
HESABINA ZƏNGİNLƏŞMƏSİ

Açar sözlər: *lüğət tərkibi, alınma sözlər, dil əlaqələri.*

Borrowings might be included into the language when the language is lack of word stock. These words are stabilized in the vocabulary of language after a while, and obtain kinship in language. Borrowings are considered the main sources to enrich the vocabulary of language.

Key words: *vocabulary stock, obtaining words, language communication.*

Yalnız öz milli sözlərindən ibarət olan saf bir dil yoxdur. Dünya xalqları arasındakı müxtəlif əlaqələr (ictimai-siyasi, mədəni-maarif, elmi-iqtisadi və s.) əlqələr öz təsirini dildə göstərir. Bu əlaqələrin nəticəsində bir dildən başqa dilə söz keçməsi üçün zəmin yaranır. Dillər arasındakı əlaqə və münasibətlər hələ qədim zamanlardan, hətta ibtidai icma quruluşu dövründən başlayır. Şübhəsiz ki, həmin dövr-lərdə nisbətən bəsit olan bu proses getdikcə artmışdır. Ç.X.Bakayev göstərir ki, insan cəmiyyətinin inkişafı prosesində xalqlar və onların dilləri bir-biri ilə daim əlaqədə olur. Dünyada başqa xalqlardan tam təcrid olunmuş xalq təsəvvürə gətirmək çətin-dir. Müxtəlif mədəniyyətlərin qarşılıqlı əlaqələrinin sıxlaşması, ictimai həyatın sürəkliliyi Şərq və Qərb xalqlarının yaxınlaşmasına, ümumdünya mədəniyyətinin nailiyyətlərindən faydalanmaq imkanının yaranmasına gətirib çıxarır. Bunun nəticə-sində xalqlar, onların dilləri qaynayıb qarışmış, bir-birinə qarşılıqlı təsir və sözləmə prosesləri baş vermişdi.

Xalqlar arasında mövcud olan əlaqələr daha çox ictimai səciyyə daşıyır. Hər hansı bir dilin müxtəlif qatlarının inkişafının müəyyən mərhələlərində baş verən bu və ya digər dəyişikliklər onun yalnız daxili inkişaf qanunları ilə məhdudlaşmır. Belə dəyişikliklərin müəyyən hissəsi onun bilavasitə ictimai-iqtisadi, siyasi-mədəni və s. əlaqədə olduğu qohum olmayan dillərin təsiri nəticəsində yaranır və dilin formalaş-ması, zənginləşməsi və inkişafında müəyyən rol oynayır. “Müasir dövrdə dillərin bir-birinə qarşılıqlı təsiri və alınmalar ictimai həyatda mühüm rol oynayır və hətta qəti şəkildə demək olar ki, qanunauyğun bir haldır”. [4, 261] Ən qədim dövrlərdən özünü göstərən bu proses millətlərarası əlaqələrin, ünsiyyət əlaqələrinin, qloballaş-manın daha da genişləndiyi və möhkəmləndiyi bir vaxtda daha da sürətlənmişdir.

Yer üzündə elə bir dil yoxdur və elə bir dil təsəvvür etmək mümkün deyil ki, başqa dillərlə qarşılıqlı əlaqə və ünsiyyətdə olmasın. Qonşu xalqların qarşılıqlı münasibəti öz əksini bilavasitə dildə tapır. “Dillərin qarşılıqlı əlaqə və təsiri dedikdə birinci növbədə sözləmə və yaxud sözvermə prosesi başa düşülür”. [4, 263]

Dilə kənar dil elementlərinin təsiri dedikdə burada zorakı təsir deyil, dilin öz təbii inkişafı, tələbatı nəticəsində olan təsir başa düşülməlidir. Burada xüsusilə zərurət nəticəsində alınan sözlər daha çox nəzəri çəkir. Yeni anlayışları ifadə etmək üçün dilin öz daxili imkanları kifayət etmirsə, bu və ya digər anlayışı adlandırmaq üçün leksik vahid yoxdursa başqa dillərdən müvafiq anlayışı ifadə edən sözün alın-ması zəruri olur. Təsadüfi deyildir ki, müasir dövrdə beynəlxalq miqyasda çox zən-gin dil hesab edilən ingilis və rus dillərində kənar dil elementləri, alınmalar xüsusi lay təşkil edir və bu dillərin tədqiqatçıları həmin cəhəti dili zənginləşdirən, əlvan-laşdıran, ünsiyyət üçün daha yararlı edən hal kimi qiymətləndirirlər.

Alınma sözlərin mənimsənilməsində sözü alan dilin spesifikasiyası nəzərə alınmazsa, bu dilin fonetik və qrammatik normaları gözlənilməzsə, alınmış söz və-təndaşlıq hüququ qazana bilməyəcək və gec-tez dildən çıxacaqdır. Bu özü də göstərir ki, başqa dildən söz alınması mexaniki xarakter daşımır.

Azərbaycan dili lüğət tərkibi, söz ehtiyatı baxımından dünyanın ən qədim dillərindən olub geniş və zəngin daxili imkanlara malikdir. Buna baxmayaraq bütün digər dillər kimi Azərbaycan dili də iqtisadi-siyasi əlaqələrdən kənar qalmamış, dünyanın bir sıra yaxın və uzaq dilləri bilavasitə, yaxud dolayı yolla bu və ya digər dərəcədə Azərbaycan dilinə öz təsirini göstərmişdir. Bu münasibətlə S.Cəfərov yazır: “Dünyanın başqa xalqları kimi Azərbaycan xalqı da tarix boyu müxtəlif xalqlarla yaxın və uzaq bir şəkildə əlaqə və münasibətdə olduğundan həmin xalqların dillərindən Azərbaycan dilinə minlərcə söz keçmişdir. Bu proses dilin leksikasını zənginləşdirən əsas bir amil olaraq indinin özündə belə fəal bir surətdə davam etməkdədir” .

H.Həsənov Azərbaycan dilinin lüğət tərkibindəki müxtəlif sistemli dillərə aid sözləri keçmə yoluna görə iki qismə ayırır: *gəlmə sözlər, alınma sözlər*. “Gəl-mə sözlər zorakılıq, məcburetmə yolu ilə dilin lüğət tərkibinə keçən sözlərdir... Azərbaycan xalqı həmin sözlərin mənasını dərk etmədən məcburiyyət qarşısında işlətməli olurdu... indi demək olar ki, bu sözlərin çoxu dilimizdən çıxmışdır.” [3, 117] Müəllif daha sonra qeyd edir: ““Alınma” termini adı altında bir dilə xas olan fonetik, morfoloji, leksik və sintaktik üsürlərin

başqa dilə keçməsi nəzərdə tutulur. ” [3, 117] Müəllif alınma sözləri belə qruplaşdırır: **a) beynəlminal sözlər;** **b) ümumişlək alınma sözlər;** **c) ekzotizmlər;** **ç) varvarizmlər.**

Beynəlminal sözlər – Bir-biri ilə yaxın qohumluğu olmayan bir sıra dillərdə eyni və ya çox yaxın mənada mənada məlum olan sözlərin bir növü beynəlminal sözlər adlanır. Bu leksik qrupda hamı tərəfindən qəbul edilmiş ictimai və dəqiq elmlərə, mədəniyyət və incəsənət sahəsinə aid məfhumları ifadə edən terminlər birləşdirilir.

Ümumişlək alınma sözlər – Bu tipli alınma sözlər Azərbaycan dilinin leksik sisteminə tamam keçərək dilimizə xas olan qrammatik əlamətləri, leksik mənanı qəbul edərək müxtəlif üslublarda işlədilər, dilimizin fonetik sistemə uyğun olaraq səslənən, Azərbaycan hərfləri ilə yazılan, hamı tərəfindən dərk edilən sözlərdir.

Ekzotizmlər – Mənasında bu və ya digər xalqın ictimai həyatının adət və məişətinin fərqli cəhətlərini, spesifik milli xüsusiyyətlərini ifadə edən sözlərdir.

Varvarizmlər – Bu və ya digər xalqa aid olan əşyaları, hadisələri, adətləri təsvir etmək, yerli koloriti yaratmaq məqsədilə həmin dilin sözlərinin başqa bir dildə heç bir dəyişiklik edilmədən işlədilməsidir. [3, 126]

Alınma sözlər müəyyən tarixi faktorlar, məkan və zaman münasibəti ilə əlaqədar olaraq müxtəlif dillərdən dilimizə keçmişdir. S.Cəfərov belə sözləri öz tarixiliyi etibarilə Qafqaz dillərindən, ərəb, fars, rus dili və rus dili vasitəsilə başqa dillərdən keçən sözlər olmaqla 5 qrupa bölür.

Bu proses müasir dövrümüzdə də davam edir. Dövlətimiz (eləcə də xalqımız) müstəqillik qazandıqdan sonra dilimizin inkişafı üçün də yeni üfqlər açıldı, Belə ki, əvvəllər dünya mədəniyyətinə yolumuz rus dili vasitəsilə açılırdısa indi müstəqil Azərbaycan müxtəlif xalqlarla birbaşa münasibət qurur. İqtisadi, ictimai-siyasi, elmi əlaqələrimiz sayəsində Azərbaycan dilinə dünyanın müxtəlif dillərindən (ingilis, alman, italyan, Türkiyə türkcəsi və s.) yeni leksik-semantik vahidlər daxil olur. Belə vahidlər Azərbaycan dilinin lüğət tərkibini zənginləşdirən parlaq mənə kimi diqqəti cəlb edir. Dilimizə keçən alınma sözləri funksiyalarına görə bir neçə qrupa ayırmaq olar: 1. Məişət əşyalarının adlarını bildirən alınma sözlər: şkaflar, stol, stul, vaqon, lampa, abajur, bakal, çardaq və s. 2. Kənd təsərrüfatı və tikinti ilə əlaqədar olan alınma sözlər: traktor, kombayn, kran, asfalt və s. 3. İncəsənətə aid olan alınma sözlər: kino, serial, drijor, melodiya, fotoqraf, ballada və s. 4. Hərbi sahəyə aid olan alınma sözlər: kapitan, mayor, leytnant, pulemyot, tank, snayper və s. 5. Kompüter texnologiyalarına aid olan alınma sözlər: skayp, printer, java və s.

Ədəbiyyat

1. Bayramova A. Leksik alınmaların dilin zənginləşməsində rolu, Bakı-2009
2. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. II hissə. Bakı-2007
3. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı-1988
4. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin inkişafı. II cild. Bakı-2012

HEYDƏR QULİYEV

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
AİDƏ İSMAYİLOVA
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ FEİLİN İCBAR NÖVÜ

Açar sözlər: *feil, icbar növ, məchul növ, söz sırası, konstruksiyalar*

Causative voice in English and Azerbaijani languages

In English and Azerbaijani, the causative form is used when we don't do something ourselves, instead we arrange for someone else to do it for us. The article is dedicated to reveal the difference and similarities of causative voice and its constructions in English and Azerbaijani languages. The formation and meaning of the causative voice and verbs are analysed in this paper in detail. It is very important to know the causative constructions in order to differentiate them from passive voice.

Keywords: *verb, causative voice, passive voice, word order, constructions*

Feilin icbar növü iş və hərəkətin başqası tərəfindən icra edilməsini bildirir. Burada işi və hərəkəti şəxsin özü etmir, onun əmrini, təkidi, icazəsi, xahişi və s. ilə başqası edir. Dünyanın bir çox dillərində feilin icbar növünü əmələ gətirən şəkildə yoxdur. Lakin belə dillərdə icbar növünü ifadə etmək üçün müxtəlif

vasitələrdən, köməkçi sözlərdən istifadə olunur. Belə ki, fars dilində feilin bu növünü ifadə etmək üçün xüsusi feil növü olmadığından vadar kərdən, məcbur kərdən (məcbur etmək) feillərindən biri götürülüb əsas feillərin iltizam forması əlavə olunur. Məsələn:

Vadar kərd – vadar etmək ; dexanəd- oxumuş, oxutdu; benevisəd- yazdırdım, yazdırdı

Ərəb dilində isə feilin icbar növü feilin bablarından düzəlidir. Feil bablarının ikincisi təsirsiz feilləri təsirli və təsirliyi isə iki dəfə təsirli edir və beləliklə də Azərbaycan dilinin icbar növünə uyğun gəlir. Məsələn hadina -kədərilmək, hazzana-kədərilməmək təsirsiz feilləri təsirli etmək üçün müxtəlif vasitələr vardır ki, bunlardan biri də, feillərin dördüncü babı ilə təsirsiz feillər təsirli olur və bəzən də icbar növünü bildirir. Məs: hadara – gəlmək, ah-dara- gətirmək və s.

Azərbaycan dilində iş, hal və hərəkətin obyektə münasibəti təsirlilik və təsirsizlik kateqoriyasının ortaya çıxmasına səbəb olur.

Sevil evə gəldi. Sevil məktəbə getdi.

Cümlələrdə **gəlmək** və **getmək** feilləri **evə** və **məktəbə** obyektlərinə təsir göstərmədiyindən təsirsizlik kateqoriyasına daxildir.

Sevil məktub yazdı. Sevil kitab oxudu.

Cümlələrində isə **yazdı** və **oxudu** feilləri birbaşa **məktub** və **kitab** obyektlərinə yönəlir və təsirlilik kateqoriyasına daxildir.

Təsirlilik və təsirsizlik kateqoriyasına daxil olan feillərin obyektə münasibətini şəkilçilər vasitəsilə dəyişmək mümkündür. Feil tamamlıq tələb edirsə təsirli, tamamlıq tələb etməsə təsirsiz olur.

Çürü(mək) – çürü+t(mək)

Oxşa(maq)- oxşa+t(maq)

Çoxal(maq) - çoxal+t(maq)

Yan(maq) - yan+dır(m)

Öl(mək)-öl+dür(mək)

Misallardan görüldüyü kimi bu şəkilçilər təsirsiz feillərdən təsirli feillər əmələ gətirmişdir. Bu feillər hamısı feilin məlum növündədir. Təsirsiz feillərdən təsirli feillər yaradan **-dır -dir -dur -dür** və **-t** şəkilçiləri ilə feilin icbar növünü yaradan **-dır -dir -dur -dür** və **-t** şəkilçiləri oxşar şəkilçilərdir. Ancaq bu şəkilçilərin yaratdıqları feillər obyekt və subyektlə münasibətdə tamamilə bir-birindən fərqlənir. Beləki, təsirlilik yaradan şəkilçilər hərəkətin subyekt və obyekt arasında münasibəti dəyişmir. Bu xüsusiyyət növ şəkilçilərinə aiddir.

Ana körpəni susdurdu; Zeynal qurğuşunu arıtdı. (məlum növ)

Məktubu yazdır; Əlini çağırırdır; Otağı təmizlətdir. (icbar növ)

Felin icbar növü təsirli feillərdən əmələ gəlir və təsirli olaraq qalır. Felin bu növündə iş və hərəkətin icrası birinci şəxs(subyekt) tərəfindən deyil, başqa bir şəxs(subyekt) tərəfindən yerinə yetirilir, lakin işin icrasının həqiqi icraçısı olan bu şəxs (subyekt) mübtədə şəklində meydana çıxma bilmir və feillərdə işi icra etmək üçün vasitəçi tələb olunur.

Deməli, **-dır,-dir,-dur,-dür** və **-t** şəkilçiləri təsirli feillərə əlavə olunaraq, vasitəçilik tələb edən icbar növü əmələ gətirir.

Ağar+ t (maq)+ dir (maq) ; işlə+ t(mək)+ dir (mək); bişir+ t(mək)+ dir(mək);sus+dur+t(maq)

Misallardan görüldüyü kimi istər Azərbaycan və istərsə də bəzi türk dillərində icbar növü əmələ gətirən feillərə **-dır,-dir,-dur,-dür** şəkilçilərindən sonra **-t** şəkilçisi və **-t** şəkilçisindən sonra **-dır,-dir,-dur,-dür** şəkilçisi artırılaraq işin icrasında vasitəçilik bir daha qüvvətləndirilir, eyni zamanda təsirliliyi bir daha artırır.

Felin icbar və məchul növlərinin oxşar əlamətləri mövcuddur.

Məktub yazıldı (məchul növ)

Məktubu yazdır (icbar növü)

Göründüyü kimi feilin hər iki növündə iş görən bilinmir. Bu xüsusiyyət feilin icbar və məchul növünü bir-birinə oxşadır. Lakin onları bir -birindən fərqləndirmək üçün aşağıdakı misallara diqqət yetirək.

Məktub Əli tərəfindən yazıldı.

Məktubu Əliyə yazdır.

Məchul növdə işin icrasında iş görən qeyri-fəal olduğu üçün cümlədə bilavasitə ifadə olunmur. Felin məchul növündə iş görən qeyri-fəal olduğu üçün onun yerini obyekt tutur, obyekt onu əvəz edir. Obyekt də cümlənin mübtədəsi olur. Məchul növ feillərdə hərəkətin həqiqi icraçısını meydana çıxarmaq üçün *tərəfindən* qoşmasını əlavə etmək lazımdır. Əgər cümlənin ümumi mənasına xələl gəlmirsə, deməli, feilməchul növdədir. Bu cümlələrdə *tərəfindən* qoşması ilə birlikdə tamamlıq kimi meydana çıxan məntiqi icraçı

hərəkətin icrasında bir vasitəçi kimi nəzər-diqqəti özünə cəlb edir. Məhz buna görə də əslində subyekt olan Əli məktubun yazılmasında bir vasitəçi yerinə keçmişdir. Obyekt isə cümlənin mübtədası olaraq qalır.

Felin icbar növündə isə işin icrası birinci subyekt tərəfindən deyil, ikinci, üçüncü subyektlər tərəfindən yerinə yetirilir. İşin həqiqi icraçısı olan subyekt isə mübtədə şəklində meydana çıxıb bilmir.

Digər oxşar xüsusiyyəti isə felin məchul növü və icbar növü hər ikisi təsirli fellərdən yaranır. Lakin qeyd etməliyik ki, felin icbar və məchul növlərini yaradan şəkilçilər onların fərqli xüsusiyyətlərini göstərən vasitədir. Beləki, felin məchul növü təsirli fellərdən yaranır, şəkilçilər vasitəsilə təsirsiz fellərə çevrilir.

Kitab oxundu; Xörək yeyildi

Cümlələrdə **oxundu** və **yeyildi** felləri **oxumaq** və **yemək** təsirli fellərinə -in⁴ şəkilçisinin qısaldılmış forması olan -n və -il⁴ şəkilçilərinin artırılması ilə təsirsiz fellərə çevrilmişdir .

İşi gördür; Xörəyi bişirdir

Cümlələrdə felin icbar növündə isə təsirli fellərə -dır⁴ və -t şəkilçilərinin artırılması ilə təsirli fellər yaranmışdır. Deməli felin icbar növü təsirli fellərdən yaranıb təsirli olaraq da qalır.

İngilis dilində isə icbarın iki növü var:

- 1) Aktiv icbar;
- 2) Passiv icbar.

Aktiv icbarda bu fellər işlənir **Let, Make, Have** və **Get**. Konstruksiya belədir: (**let / make/ have / get / + agent + infinitive + object**).

Let felindən kiməsə nəyisə etmək üçün icazə vermək məqsədilə istifadə olunur. Məs: He **let** him go there with his friends.

Make felindən kimisə nəyisə etməyə məcbur etmək üçün istifadə olunur. Məs:

His father **makes** him do his homework.

Have felindən bir şeyi etmək üçün kiminsə üzərinə məsuliyyət qoymaq məqsədilə istifadə olunur. Məs: My English teacher **has** me do the homework in two days.

Get felindən bir şeyi etmək üçün kimisə inandırmağa və yaxud aldatmağa çalışmaq məqsədilə istifadə olunur. Məs: My friends **get** me to do it.

Bəzən "get someone to do something" ifadəsi ilə "have someone do something," ifadəsi qarışdırılır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu iki ifadənin mənası fərqlidir. Məs: My friends **get** me to do it. Bu cümlədə **get** felinin işlənməsindən dostlarımla mənə bu işi etməyə inandırmaları, cəsarətləndirmələri başa düşülür. My friends **have** me do it cümləsində isə **have** felinin işlədilməsi dostlarımla mənə bu işi etməyi mənədən xahiş etməsi və yaxud tələb etməsi kimi anlaşılır.

Passiv icbarı düzəltmək üçün **have+object+past participle** konstruksiyasından istifadə olunur. Məsəl:

I have the house cleaned - Mən evi təmizlədirəm.

Bu növ müxtəlif zamanlarda işləyə bilər. Məsələn:

1. I have the house cleaned – Mən evi təmizlədirəm (indiki zamanın qeyri-müəyyən forması);
2. I am having the house cleaned – Mən evi təmizlətməkdəyəm. (indiki zamanın davamedici forması);
3. I have had the house cleaned – Mən evi təmizlətmişəm (indiki zamanın bitmiş forması);
4. I have been having the house cleaned – Mən evi təmizlədirəm (indiki zamanın davam edib bitmiş forması);
5. I had the house cleaned – Mən evi təmizlətdim (keçmiş zamanın qeyri-müəyyən forması);
6. I was having the house cleaned – Mən evi təmizlətməkdə idim (keçmiş zamanın davamedici forması);
7. I had had the house cleaned – Mən evi təmizlətmişdim (keçmiş zamanın bitmiş forması);
8. I had been having the house cleaned – Mən evi təmizlətdirdim (keçmiş zamanın davam edib bitmiş forması);
9. I'll have the house cleaned – Mən evi təmizlədirəcəyəm (gələcək zamanın qeyri-müəyyən forması);
10. I'll be having the house cleaned – Mən evi təmizlətməkdə olacağam (gələcək zamanın davamedici forması) və s.

İcbar növ modal və yarımmodal fellərlə də işləyə bilər: **can, could, must, should, ought to, may, might, will, have /has to, have / has got to** və s. Məsələn:

I may have the house cleaned – Mən evi təmizlədirə bilərəm.

I must have the house cleaned – Mən evi təmizlətdirməliyəm və s.

İcbar növü düzəldərkən söz sırasına xüsusi diqqət ayırmaq lazımdır. Keçmiş zaman feli sifəti (past participle) tamamlıqdan (object) sonra işlənir. Əks təqdirdə, icbar növdən söhbət gedə bilməz. Məsələn:

I had cleaned the house – Mən evi təmizləmişdim (iş görən başqası deyil, özüməm).

I have washed the car – Mən maşını yumuşam (özüm yumuşam, heç kəs yumayıb).

Misallardan göründüyü kimi söz sırasının pozulması icbar növün yaranmamasına səbəb olur. İcbar növdə işi görən şəxsin özü yox, başqasıdır. Bu baxımdan icbar növ məchul növə oxşayır. Hər iki növdə işi görən məlum deyil yaxud da onun məlum olmasına ehtiyac yoxdur. Lakin işin icraçısının xatırladılmasına ehtiyac olduqda hər iki növdə “by” sözündən istifadə olunur. Məsələn:

The book was written by Ali – Kitab Əli tərəfindən yazılıb (məchul növ).

I'll have the job done by Hasan – Mən işi Həsənə gördürəcəyəm (icbar növ).

Göründüyü kimi, məchul növlə icbar növ arasında oxşar və fərqli cəhətlər vardır. Hər ikisində də işin başqası (və ya başqaları) tərəfindən icra edilməsi, işin icraçısının lazım olduqda xatırladılması və yaxud xatırladılmaması, icraçının aşkar edilməsi üçün “by” sözündən istifadə olunması onların oxşar cəhətləridir.

Onların fərqli cəhətləri əsasən söz sırasındadır.

Məchul növdə söz sırası belədir: **to be (müvafiq zaman formaları) + P II**;

İcbar növdə isə söz sırası bu şəkildədir;

Have (müvafiq zaman formaları)+tamamlıq (object) + keçmiş zaman feli sifəti (Participle II).

Bu konstruksiyadan başqa digər konstruksiyalar da vardır. Lakin onlar **have+something+done** konstruksiyasına nisbətən az işlənir. Bunlar aşağıdakılardır:

1) have + object + infinitive;

2) have + object + ing;

3) get + object + ing;

4) get + object + infinitive;

5) get + object + participle.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bəzi hallarda **have** və **get** sinonim kimi işlədilir. Bəzən isə **have get-lə** əvəz edilə bilmir, yaxud da əksinə, çünki bu cümlənin mənasına xələl gətirə bilər. Ona görə də, onların işlənmə məqamlarını dəqiq bilmək lazımdır.

Sual formasını düzəltmək üçün köməkçi feilmübtədadan əvvəl keçir. Məsələn:

Do you have the house cleaned?

Did you have the house cleaned?

Will you be having the house cleaned?

Have you had the house cleaned? və s.

İnkar formada isə köməkçi feildən sonra **not** inkar ədatı əlavə olunur. Məsələn:

I don't have the house repaired;

I don't like having my photo taken;

I haven't had the house cleaned;

I won't have the house cleaned və s.

I won't have + object + verb form “icazə verməmək, qoymamaq” mənasında işlənir. Məsələn:

I won't have my house destroyed – Mən icazə vermərəm mənim evimi dağıdasız və yaxud **Mən qoymaram** mənim evimi dağıdasız.

Bəzən **have (get) + object + P II** konstruksiyası başqa bir məna kəsb edir. Məsələn:

Ali had his money stolen yesterday – Əli dünən pulunu oğurlatdı.

Bu o demək deyil ki, Əli pulunu qəsdən oğurladı (əlbəttə müəyyən məqamlarda belə də ola bilər və bu konstruksiyadan istifadə olunur). Bu o deməkdir ki, pulu ondan oğurlayıblar. Bu konstruksiyanın ifadə etdiyi məna kiməsə yaxud kiminsə əşyalarına nəsə olmasıdır. Burada baş verənlər bizim istəyimizdən, iradəmizdən, kontrolumuzdan asılı olmur. Biz onların qarşısını ala bilmərik. Bunlar qəzalar, fəlakətlər, hadisələr, xəstəliklər və s. əhatə edir. Məsələn:

He had his house destroyed in an earthquake.

Aziz got his nose broken in the fight.

Have you ever had your money stolen?

Get və **have** fellərindən başqa **want, prefer, would like** felləri də konstruksiya yaradır.

Want + object + past participle;

Need + object + past participle;

Prefer + object + past participle;

Would like + object + past participle.

Qeyd etmək lazımdır ki, past participle-dan əvvəl “to be” felini işlətmək mümkündür. Məsələn:

Be careful washing those glasses! I don't **want** them **(to be) broken**.

Need felini həm bu şəkildə **need+object+ing**, həm də **need+object+past participle** kimi işlətmək mümkündür. Məsələn:

We **needed** the house **(to be) redecorated**.

Ancaq **ing** forma ilə **to be** felini işlətmək olmaz. Məsələn: We **needed** the house **redecorating**.

Bu konstruksiyalara aid misallar:

I'd **like** my car **(to be) serviced**.

I **wan't** my paintings **displayed** in the gallery.

I'll **need** my bike **repaired** before I can go very far.

İngilis dilində icbar növün bir çox konstruksiyaları vardır. İcbar növü məchul növlə qarışdırmaq üçün bu konstruksiyaları dəqiq bilmək lazımdır.

Ədəbiyyat

- 1.N.Məmmədov.A.Axundov.Dilçiliyə giriş.Bakı.Maarif Nəşriyyatı1966.
- 2.Müasir Azərbaycanca dili. Elm Nəşriyyatı Bakı 1980
- 3.O. Musayev. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Qismət 2007.
- 4.D.N.Yunusov;M.Məmmədova.İngilis dilinin qrammatikası.Bakı: Adiloğlu, 2011.
5. Swan M. Praktical English Usage. Oxford Unversity Press, 2009.
6. Hewings M. Advanced Grammar in Use. Cambridge University Press,2002.

HUMAY ZAMANLI

Bakı Dövlət Universiteti

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ATRİBUTİVLİK QRAMMATİK KATEQORİYA KİMİ

Açar sözlər: *funksional qrammatika, konversiya, atributivlik.*

One of the areas which studied by functional grammar is attributiveness. This theme remain unexplored separately but it has been explained very briefly in modern Azerbaijani language.

Key words: *functional grammar, conversion, attributive.*

Funksional qrammatikanın tədqiqat obyektlərindən biri olan atributivlik əksər qrammatika kitablarında konversiyanın bir növü kimi göstərilir. Belə ki, son zamanlar türkologiyada nitq hissələrinin bir-birinə keçmə prosesinin tədqiqi ilə əlaqədar konversiya ("conversio" sözündən olub, çevrilmə mənasını daşıyır) terminindən geniş istifadə olunur. Konversiyanın atributivləşmə, substantivləşmə, pronominalizasiya (əvəzlilikləşmə), verballaşma (feilləşmə) və s. növləri vardır. Konversiya yarananda söz yeni sintaktik mühitə düşür, yeni sintaktik funksiya ilə çıxış edir, yeni məna formalaşır, sözün morfoloji dəyişməsi nəticəsində digər paradıqmalar əmələ gəlir. "Bəzən konversiya ancaq nitqlə əlaqədar tədqiq edilir və onun söz yaradıcılığı ilə heç bir əlaqəsi olmadığı göstərilir" (1.9). Qeyd etmək lazımdır ki, konversiya hadisəsi yeni leksik vahid yaratmır, yəni söz mənsub olduğu nitq hissəsi çərçivəsindən çıxmır, başqa nitq hissəsinə keçə bilmir. Dilçilik ədəbiyyatında konversiya hadisəsinin dörd əsas növü göstərilir: 1) sintaktik; 2) morfoloji–sintaktik; 3) semantik–sintaktik; 4) semantik.

1. Sintaktik konversiya bütün nitq hissələrinə aid olub, hər hansı nitq hissəsinə daxil olan sözün heç bir şəkli dəyişikliyə uğramadan başqa nitq hissəsinin yerində işlənməsini nəzərdə tutur. Məsələn; *Açıldı yaz gününü, əridisoyuq* cümləsində soyuq sifəti yalnız sintaktik cəhətdən təcrid olunaraq isim yerində işlənmişdir.

2. Morfoloji–sintaktik konversiya hər hansı bir nitq hissəsinə mənsub sözün başqa nitq hissəsinə keçərkən həmin nitq hissəsinə məxsus qrammatik kateqoriyaların şəkilçilərini də qəbul etməsini nəzərdə tutur. Başqa sözlə, konversiyaya uğrayan söz substantivləşmə zamanı hal, kəmiyyət, mənsubiyyət və ya xəbərlilik şəkilçilərini, verballaşma zamanı inkarlıq, növ, zaman, şəkil, şəxs və s. şəkilçiləri qəbul edir. Məsələn: *Pis yaxşının yerində oturacaq* (6.93).

3. Semantik–sintaktik konversiya daha çox substantivləşmə və adyektivləşmə hadisələrinə aiddir. Bu səviyyədə olan konversiya isim–sifət omonimliyində daha çox olur.

4. Semantik konversiya müəyyən nitq hissəsinə daxil olan sözün həmin nitq hissəsi ilə bütün semantik–qrammatik əlaqələrini itirərək, yeni nitq hissəsinə keçməsini nəzərdə tutur. Semantik konversiya, demək olar ki, tamamilə onomastika sahəsinə aid olub, daha çox xüsusi isimlərdə özünü göstərir. Odur ki, semantik konversiya yalnız substantivləşmə ilə məhdudlaşır. Azərbaycan dilində semantik cəhətdən əsas etibarilə sifətlər və feillər substantivləşir:

a) Sifətlərin semantik cəhətdən substantivləşməsinə aid misallar: Bəxtiyar, Qara, Qəşəng, Zərif, Yaxşı, Telli və s.

b) Feillərin semantik cəhətdən substantivləşməsinə aid misallar: Anar, Qorxmaz, Dinməz, Yaşar, Yetər, Sevil və s.

Maraqlı məsələlərdən biri odur ki, bəzi mənbələrdə atributivləşmə bəzi mənbələrdə isə adyektivləşmə konversiyasının bir növü kimi göstərilir. Bu da onunla izah oluna bilər ki, müasir qrammatikada hələ də adyektivləşmə və atributivləşmə hadisələrinin sərhəddi birmənalı şəkildə müəyyənləşdirilməmişdir. Dilçilikdə bu iki hadisəyə bir neçə baxış mövcuddur:

1. Adyektivləşmə və atributivləşməni eyniləşdirənlər. Bu fikrin tərəfdarları hər iki dilçilik hadisəsini sifətləşmə kimi izah edirlər (S. Cəfərov və b.).

2. Adyektivləşmə və atributivləşməni fərqləndirənlər. İkinci qrup dilçilər adyektivləşməni sifətləşmə hadisəsi, atributivləşməni isə təyinləmə kimi izah edirlər (C. Cəfərov və b.).

Bunu da xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, atributivləşmə və atributivlik terminlərini də eyniləşdirmək düzgün deyil. Dilçilikdə bu cür terminlər çoxdur. Məsələn; substantivlik–substantivləşmə, adverbiallıq–adverbiallaşma və s. Atributivlik geniş anlayış olub, atributivləşməni də əhatə edir.

Ümumiyyətlə, əlamət anlayışı olduqca geniş tutuma malik bir termdir. Belə ki, bizi əhatə edən aləmdə gördüyümüz hər bir şeyin əlaməti vardır, yaxud özlüyündə bir əlamətdir. Belə ki, obyektiv aləmdə mövcud olan bütün varlıqlar beynimizdə, təfəkkürümüzdə ilk növbədə məhz əlamətləri ilə canlanır. Fikrimizi aydınlaşdırmaq üçün başqa bir terminlə müqayisə edək.

Məlumdur ki, qrammatika kitablarında ad termini bütün canlı və cansız varlıqlara verilən adlar kimi izah olunur. Bu mənada isimlər ad bildirən sözləri əhatə edir. Lakin əslində ad termini də daha geniş anlayışdır. Hərəkət, kəmiyyət, əlamət və s. bildirən bütün sözlər eyni zamanda bir addır. Məsələn; qaçmaq hərəkətin adıdır, şirin əlamətin, doqquz kəmiyyətin adıdır. Eyni izahı əlamət termininə də aid etmək olar. Qrammatika kitablarında əlamət bildirən sözlərə sifətlər və müəyyən zərflər daxil edilir. Lakin bu termini daha geniş şəkildə izah etmək olar. Belə ki, əslində adları (isim və isimləşmiş bütün nitq hissələrini) təyin edən, izah edən bütün leksik vahidlər eyni zamanda əlamət bildirir. Bu termin leksik səviyyədə semantik yük qazanır, morfoloji səviyyədə sistemləşir, sintaktik səviyyədə isə funksionallaşır. Məhz bu baxımdan əlamət dedikdə, atributivlik, atributivlik dedikdə, təyinlik yada düşür və bu üç termin bir – biri ilə sıx bağlıdır.

Atributivliyin ifadə vasitələrinə gəldikdə, bu mövzu ilə bağlı konkret birmənalı yanaşma yoxdur. Müasir Azərbaycan dilçiliyində atributivlik bir mövzu kimi işlənmədiyinə görə bu mövzu ilə bağlı yalnız ümumi fikirlər mövcuddur:

1. Atributivliyin ifadə vasitələrini dar mənada yalnız sifətlərlə məhdudlaşdırırlar;
2. Atributivliyin ifadə vasitələrini sifətlənmiş isimlərlə məhdudlaşdırırlar;
3. Geniş mənada təyinlik kimi nəzərdən keçirənlər və s.

Fikrimizə, atributivlik hadisəsi əlamət məzmunlu, təyin funksiyasında işləyə bilən bütün dil faktlarını əhatə edir. Bu mənada atributivliyin ifadə vasitələrini leksik, morfoloji, sintaktik səviyyədə nəzərdən keçirmək lazımdır. Mövcud fikirləri, yanaşmaları nəzərə alaraq eyni zamanda daha sistemli bölgü üçün atributivliyin ifadə vasitələrini iki qrupda öyrənməyi daha münasib hesab etdik.

1. Atributivliyin leksik-semantik səviyyədə ifadə vasitələri.
2. Atributivliyin qrammatik–semantik səviyyədə ifadə vasitələri.

Leksik–semantik səviyyədə ifadə vasitələrinə ayrı–ayrı nitq hissələrinin məna növlərini və xüsusi qrup kimi bəzi əlamət məzmunlu frazeoloji vahidləri daxil etmək olar. Təbii ki, nitq hissəsi anlayışı artıq özü morfolojiyanın terminidir, lakin bütün əsas nitq hissələri eyni zamanda sözə bərabər leksik vahiddir. Bura bir qrup isimlər, sifətlər, saylar, əvəzliyin bəzi növləri və bir qism zərflər daxildir. Qeyd etmək lazımdır ki, frazeoloji birləşmələrin atributivliyin leksik səviyyədə ifadə vasitəsi hesab olunması fikri mübahisəyə səbəb ola bilər. Təbii ki, forma-struktur etibarilə frazeoloji birləşmə ən azı iki sözdən ibarət olduğuna görə söz birləşməsinə xatırladır və sintaktik vahidə bənzəyir. Ancaq frazeoloji vahidin mənası onun ayrı–ayrı üzvlərinin mənası deyildir, onlar da söz kimi dildə hazır şəkildə mövcuddur və nitq hissələri üzrə təsnif oluna bilər. Beləliklə, frazeoloji vahid sözə məna və qrammatik funksiyaca yaxındır, lakin ikinci nominativ funksiya daşdığı üçün sözün eyni deyildir. Bümənada frazeoloji vahidləri leksik səviyyədə atributivliyin ifadə vasitəsi kimi nəzərdən keçirmək olar.

Atributivliyin qrammatik–semantik səviyyədə ifadə vasitələrini iki hissəyə ayırmaq olar: Dərəcə əlamətli sifətlər, feili sifətlər morfoloji səviyyəyə, bir qism təyini və qeyri-təyini söz birləşmələri, feili sifət tərkibləri isə sintaktik səviyyədə təyinin ifadə vasitələridir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayeva S. Müasir Azərbaycan dilində zərf. “Maarif”, Bakı, 1991, 122 s.
2. Abdullayeva S. Adverbiallaşma konversiyasının bir növü kimi. EA-nın xəbərləri, 1978, N-3.
3. Cəfərov C. Nitq hissələrinə keçid prosesləri və konversiya. Bakı, 2009, 292 s.

4. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. "Şərq-Qərb", Bakı, 2007, 191 s.
5. Musayev M.M., Cəfərov Q.H. Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: Morfologiyaya yeni baxışlar və leksematika. II cild, Bakı, 2014, 326 s.
6. Süleymanlı M. Üç roman. "Azərbaycan nəşriyyatı", Bakı, 2004, 584 s.

ГЮЛЬТЕКИН ГАРАБАГЛЫ

Бакинский государственный университет

ОБ ОСНОВНЫХ ИНТЕРАКТИВНЫХ ФОРМАХ ОБУЧЕНИЯ

Ключевые слова: образовательный процесс, новые формы обучения, интерактивные методы, многосторонняя коммуникация.

The multilateral communication method promotes effective acquisition of educational materials. It helps all students to take a more active part in educational process. It is also a good way to make students more interested in the subject of study, командный дух, ценность индивидуальности, свободу самовыражения, акцент на деятельность, взаимоуважение и демократичность.

Key words: educational process, new forms of teaching, interactive methods, multilateral communication

Внедрение интерактивного режима к группе как субъекту образовательного процесса, это, прежде всего:

- развитие навыков общения и взаимодействия в группе;
- формирование ценностно-ориентационного единства группы;
- поощрение к гибкой смене социальных ролей в зависимости от ситуации.

Как же правильно организовать работу по интерактивному методу?

Во-первых, в работу должны быть вовлечены в той или иной мере все участники. С этой целью полезно использовать технологии, позволяющие включить всех участников в процесс обсуждения.

Необходимо позаботиться о психологической подготовке участников. Речь идет о том, что не все, участники учебного процесса психологически готовы к непосредственному включению в те или иные формы работы. Тут на помощь придут разминки, постоянное поощрение за активное участие в работе, предоставление возможности для самореализации.

Обязательным условием правильной работы должно быть количество участников. Обучающихся в технологии интерактива не должно быть много. Количество участников и качество обучения могут оказаться в прямой зависимости. Оптимальное количество участников - 20 человек. Только при этом условии возможна продуктивная работа в малых группах. Помимо этого, для участников учебного процесса должен быть создан моральный комфорт.

Все участники должны проявлять терпимость к любой точке зрения, уважать право каждого на собственное мнение.

Существует целый арсенал интерактивных подходов, среди которых можно выделить следующее:

Творческие задания. Под творческими заданиями понимаются такие учебные задания, которые требуют от учащихся не простого воспроизводства информации, а творчества, поскольку задания содержат больший или меньший элемент неизвестности и имеют, как правило, несколько подходов. Творческое задание составляет содержание, основу любого интерактивного метода. Творческое задание (особенно практическое и близкое к жизни студента) придает смысл обучению, мотивирует обучающихся.

Неизвестность ответа и возможность найти свое собственное «правильное» решение, основанное на своем персональном опыте и опыте своего коллеги, друга, позволяют создать фундамент для сотрудничества, сообучения, общения всех участников образовательного процесса, включая педагога.

Выбор творческого задания сам по себе является творческим заданием для педагога, поскольку требуется найти такое задание, которое отвечало бы следующим критериям:

- не иметь однозначного и односложного ответа или решения
- являться практическим и полезным для студентов
- связано с жизнью студентов

- вызывать интерес у студентов
- максимально служить целям обучения

Если студенты не привыкли работать творчески, то следует постепенно вводить сначала простые упражнения, а затем все более сложные задания.

Работа в малых группах – это одна из самых популярных стратегий, так как она дает всем учащимся (в том числе и стеснительным) возможность участвовать в работе, практиковать навыки сотрудничества, межличностного общения (в частности, умение активно слушать, вырабатывать общее мнение, разрешать возникающие разногласия). Все это часто бывает невозможно в большом коллективе. Работа в малой группе — неотъемлемая часть многих интерактивных методов, например таких, как мозаика, дебаты, общественные слушания, почти все виды имитаций и др.

При организации групповой работы, следует обращать внимание на следующие аспекты. Нужно убедиться, что студенты обладают знаниями и умениями, необходимыми для выполнения группового задания. Нехватка знаний очень скоро даст о себе знать — студенты не станут прилагать усилий для выполнения задания. Надо стараться сделать свои инструкции максимально четкими. Маловероятно, что группа сможет воспринять более одной или двух, даже очень четких, инструкций за один раз, поэтому надо записывать инструкции на доске или карточках. Надо предоставлять группе достаточно времени на выполнение задания.

Ролевая игра – это разыгрывание участниками группы сценки с заранее распределенными ролями в интересах овладения определенной поведенческой или эмоциональной стороной жизненных ситуаций.

Ролевая игра проводится в небольших группах (3-5 участников). Участники получают задание на карточках (на доске, листах бумаги и т.д.), распределяют роли, обыгрывают ситуацию и представляют (показывают) всей группе. Преподаватель может сам распределить роли с учетом характеров студентов.

Преимущество этого метода в том, что каждый из участников может представить себя в предложенной ситуации, ощутить те или иные состояния более реально, почувствовать последствия тех или иных действий и принять решение.

Данная форма работы применяется для моделирования поведения и эмоциональных реакций людей в тех или иных ситуациях путем конструирования игровой ситуации, в которой такое поведение предопределено заданными условиями.

Одной из эффективных форм преподнесения теоретического материала является *мини-лекция*. Перед ее началом можно провести ролевую игру, связанную с предстоящей темой, что поможет актуализировать ее для участников, выяснить степень их информированности и отношение к теме. Материал излагается на доступном для участников языке. Каждому термину необходимо дать определение. Теорию лучше объяснять по принципу «от общего к частному». Перед тем, как перейти к следующему вопросу, необходимо подытожить сказанное и убедиться, что вы были правильно поняты.

В конце нужно обсудить все возникшие у участников вопросы, затем спросить, как можно использовать полученную информацию на практике и к каким результатам это может привести.

С помощью *тестирования* можно определить уровень информированности молодых людей или их отношение к обсуждаемой теме. Подход к формулировке вопросов тестов должен быть корректным: они должны быть составлены грамотно, четко, на понятном языке.

Получив тест, учащиеся должны внимательно прочитать его и отметить свой вариант ответа в соответствующей графе: «верно» – «не верно», «не знаю». Затем, если тест не анонимный, ответы обсуждаются в парах или малых группах. Итоги анонимного тестирования подводятся преподавателем. А итоги обычного тестирования - после совместного обсуждения ответов участниками и преподавателем.

Разминки с целью снятия психологической и физической нагрузки. Разминки также способствуют развитию коммуникативных навыков (общению). Они должны быть уместными по содержанию, форме деятельности и продолжительности.

Участникам (в произвольном порядке) предлагается высказаться по поводу прошедшего упражнения, информационного блока, конкретного дня или всего тренинга. Важно акцентировать внимание на чувствах и переживаниях каждого из участников.

Подводя итоги, можно выделить обязательные условия организации интерактивного обучения:

- доверительные, по крайней мере, позитивные отношения между обучающим и обучающимися;
- демократический стиль;
- сотрудничество в процессе общения обучающего и обучающихся между собой;
- опора на личный ("педагогический") опыт обучающихся, включение в учебный процесс ярких примеров, фактов, образов;
- многообразие форм и методов представления информации, форм деятельности обучающихся, их мобильность;
- включение внешней и внутренней мотивации деятельности, а также взаимомотивации обучающихся.

Интерактивные формы обучения обеспечивают высокую мотивацию, прочность знаний, творчество и фантазию, коммуникабельность, активную жизненную позицию, командный дух и взаимное уважение.

QƏTİBƏ RÜSTƏMOVA,
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dillər Universiteti

SAYLARIN ÜSLUBİ İMKANLARI

Açar sözlər: *nitq hissəsi, sayların mənşəyi, sayların səciyyəsi*

The stylistic features of numerals

The numerals play an important role in lexicon of language with its place of work, vralth and coverage. Lm this article is informed about the orgin of numerals, the substantevized of numerals and so on. And it is explaind from exoples of fiction.

Key words: *apart of speech, features of numerals, origin of numerals.*

Azərbaycan dilində birdən trilyona kimi olan bütün ədədlər miqdar saylarıdır. Birdən trilyona kimi bütün ədədləri adlandırmaq üçün dilin lüğət fonduna daxil olan iyirmi üç müxtəlif sözdən istifadə olunur. Bunlar aşağıdakılardır: Bir, iki üç, dörd, beş, altı, yeddi, səkkiz, doqquz, on, iyirmi, otuz, qırx, əlli, altmış, yetmiş, səksən, (həştad), doxsan, yüz, min, milyon, milyard (bilyon), trilyon.

Qalan ədədlərin adları (trilyon dairəsində) bu əsas say adlarından əmələ gəlir, az sözlə - iyirmi üç sözlə çox böyük miqdarda say sistemi düzəldilir və müxtəlif miqdar, kəmiyyət anlayışları ifadə olunur. Məs.: On beş, iyirmi səkkiz, doxsan doqquz, yüz on, yüz iyirmi beş, səkkiz yüz əlli yeddi, min doqquz yüz yetmiş bir və s.

Saylar öz əhatə dairəsi, zənginliyi və işlənmə yerinə görə dilin leksikasında mühüm yer tutur. Göstərdiyimiz iyirmi üç saydan iyirmisi türk dillərinə, o cümlədən Azərbaycan dilinə məxsusdur. Alınma saylar olan milyon, milyard (bilyon), trilyon beynəlmiləl sözlər kimi bütün dillərdə işlədilir.

Sayların mənşəyi. Onluqlar sistemində altmışa qədər heç bir qayda nəzərə çarpmır. “On”, “iyirmi”, “otuz”, “qırx”, “əlli” fonetik cəhətdən bir-birindən fərqlənən və heç bir sistemə tabe olmayan saylar - lüğət vahidləridir. Altmış, yetmiş saylarının isə –miş, -miş şəkilçisinin köməyi ilə eyni qayda üzrə qurulduğu nəzərə çarpmır. Lakin bu quruluş davam etmir. Səksən sayına çatanda pozulur. Çünki səksən və doxsan sayları başqa bir qaydada düzəlmiş ədədlərdir.

İyirmi - iki sayından əmələ gəlmişdir. Azərbaycan dilində “iki” sözünün mənasına uyğun gələn “əkiz” sözü vardır.

Əlli sayının mənşəyini türkologiyada adətən “əl” sözü ilə əlaqələndirirlər.

Altmış, yetmiş sayları eyni qayda üzrə qurulmuşdur. Bunları düzəldən ünsürlər eynidir. Həmin sayların kökü onların hansı saylardan əmələ gəlməsini aydınlaşdırmağa imkan verir. Məlumdur ki, altmış sayı altı, yetmiş sayı isə yeddi sayından əmələ gəlmişdir.

Səksən, doxsan saylarının mənşəyi tamamilə aydındır. Burada mübahisə doğura biləcək heç bir məsələ yoxdur. Məlumdur ki, səksən sayının birinci hissəsi səkkiz, doxsan sayının birinci hissəsi isə doqquz sayından törənmişdir. İkinci hissəyə gəldikdə isə fikrimizcə, “ən”, “an” on sayının dəyişikliyə uğrayan başqa bir variantıdır. Beləliklə, səksən - “səkkiz on”, doxsan isə “doqquz on” deməkdir.

80 sayı dilimizdə iki şəkildə işlənir: səksən və həştad. Bu sözlərin hər ikisi «Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti»ndə öz əksini tapmışdır.

Yazılı abidələr göstərir ki, türk dillərində, eyni zamanda Azərbaycan dilində bütün dövrlərdə səksən sözü işlənmişdir(1, 89). Mənşəcə fars sözü olan “həştad” sözü isə son dövrə aiddir.

Elmi, bədii və publisistik üslublarda son zamanlarda üstünlük “səksən” sözüə verilmişdir və ədəbi dil baxımından bu söz üstünlük təşkil edir.

Sayların substantivləşməsi. Azərbaycan dilində isim nitq hissəsinin daha da zənginləşməsində başqa nitq hissələri ilə yanaşı saylar da mühüm rol oynayır. Dilimizdə sayların müstəqil işlənməsi geniş yayılmışdır. Bu halda saylar demək olar ki, əsas mənalarını saxlamaqla özünün bəzi xüsusiyyətlərini itirir, yəni özündən sonra gələn sözün də (kəmiyyətə təyin etdiyi sözün də) varlığını özündə əks etdirir. Yəni say isimlər kimi dəyişir: kəmiyyət, mənsubiyyət və hal şəkilçilərini qəbul edə bilir. Məs.: Bir adam dördünün işini görür (M.Hüseyn.Seçilmiş əsərləri); O, surəti yetmiş beşə, sonra yetmişə endirirdi (T.Əfəndiyev. Seçilmiş əsərləri); Vicdan milyarddan qiymətlidir (S.Rəhimov.”Saçlı” romanı).

Prof. Q.Kazımov qeyd edir ki, idealistlər sayların maddi aləmlə əlaqədar yaranmadığını, mücərrəd təfəkkürün məhsulu olduğunu iddia etmişlər. F.Engels buna cavab olaraq yazmışdır: “Saymaq üçün nəinki sayıla bilən şeylər olmalı, hətta bu şeyləri nəzərdən keçirərkən onların sayından başqa, bütün digər xassələrini nəzərə almaq bacarığı da olmalıdır... İstər ədəd anlayışı, istərsə də fiqur anlayışı başqa xalis təfəkkürdən əmələ gəlməmiş, ancaq xarici aləmdən götürülmüşdür.”

F.Engels hətta sayların yazıdakı fiqurlarının da maddi varlıqdan götürüldüyünü, ilk say fiqurlarının əl və barmaqlar ilə bağlı olduğunu qeyd etmişdir (2, 126).

Sayların bəzi üslubi xüsusiyyətləri. Azərbaycan dilində belə bir qayda vardır ki, saylardan (xüsusən miqdar saylarından) sonra gələn söz cəm şəkilçisini qəbul etmir. Məsələn, beş tələbə, on adam əvəzinə beş tələbələr, on adamlar işlənir.

Qeyd etmək lazımdır ki, saylardan sonra gələn söz bəzi hallarda müxtəlif şərait, məqamlarla əlaqədar olaraq cəm şəkilçisi qəbul edə bilir.

Bədii əsərlərdə, xüsusilə klassiklərin əsərlərində bəzi hallarda (əsasən surətlərin dilində) miqdar sayından sonra gələn isim cəm şəkilçisi qəbul edir. Bu bütövün ayrı-ayrı hissələrini nəzərə çarpdırmaq məqsədini güdür. Məs.:

Rüstəm bəyi görüm iki gözlərindən olsun (N.Vəzirov. Əsərləri); İçərişəhərdə iki otaqları vardı (Anar. Qırmızı Limuzin).

Aşağıdakı məqamlarda da miqdar sayından sonra gələn söz cəm şəkilçisi qəbul edə bilir:

1. Miqdar sayı həmcins olduqda. Məs.: İmtahanları dörd və beş qiymətlərlə başa çatdırmaq və s.

2. Miqdar sayı yuvarlaq say mənasını daşıyır, bütövün hissələri qabarıq nəzərə çarpdırılır, bir növ obrazlı ifadə yaranır. Məs.:

Bakı milyon işıqları ilə göz qırpırdı (Ə.Məmmədخانlı. Seçilmiş əsərləri).

«Bəzən mübaliğə çalarlığını artırmaq üçün min illər, milyon illər, neçə on illər kimi ifadələrin işlənməsinə də yol verilir” (1,223). Məs.:

Hələ yüz illər bundan əvvəl Paris cıdırlarında ad almış Qarabağ atlarında izzəti-nəfs heyrətli dərəcədə güclüdür (İ.Əfəndiyev. Seçilmiş əsərləri).

Göstərdiyimiz misalda «yüz illər» birləşməsi də bu qəbildəndir.

3. Miqdar sayı qeyri-müəyyən kəmiyyət və zaman anlayışını bildirir. Məs.: Axşam saat doqquz radələrində məşğələmdən mənzilimə qayıdırdım (M.Hüseyn. Seçilmiş əsərləri); Gecə saat on iki radələri idi (A.Şaiq.Hekayələr).

Bəzi hallarda sıra saylarından sonra gələn sözlər də cəm şəkilçisi qəbul edə bilir:

1. Zaman, əşya və hadisənin paralelliyi bildirildikdə. Məs.:

Birinci günlər Yaquət qızdırma içində sayıqlayırdı (Ə.Məmmədخانlı. Seçilmiş əsərləri); İyirminci illərdə bütün mahala səs salan qaçaq Aslan igid olsa da, namərd adam idi (İ.Əfəndiyev. Seçilmiş əsərləri).

2. Birləşmənin birinci tərəfində sıra sayları həmcins olduqda. Məs.:

Yeni bağ birinci, üçüncü və beşinci mikrorayonların istirahət yerinə çevriləcəkdir («Respublika» qəzeti).

Qeyri-müəyyən saylardan sonra gələn sözlər cəm şəkilçisi ilə daha çox işlənebilir:

Müharibə illərində çox ölkələr, çox vilayətlər gəzmışdim, çox şəhərlərdə, kəndlərdə olmuşdum (N.Vəzirov. Əsərləri).

Sayköklü sözlər. Dilin lüğət tərkibinin artması, genişlənməsi və zənginləşməsində sayların özünəməxsus və mühüm rolu vardır. Belə ki, dilimizin lüğət fonduna daxil olan və leksikanın xüsusi bir qrupunu təşkil edən saylardan külli miqdarda yeni sözlər yaranır. Bunlara ona görə sayköklü sözlər deyilir ki,

onların əmələ gəlməsində saylar əhəmiyyətli dərəcədə rol oynayır. Sayköklü sözlərin bir qismi düzəltmə, bir qismi isə mürəkkəb sözlərdən ibarətdir.

Sayköklü düzəltmə sözlər: Birlik, üçlük, yeddilik, otuzluq, yüzlük, çoxluq, azlıq, birincilik, birçə, birgə, birdən, birlikdə, ikilikdə, birləşdirmə, birləşmək, çoxdankı, çoxalmaq, azalmaq, azca, azacıq, ikili, milyonçu, milyoner və s.

Kiçicik suala, yaxud xahişə bu üçlük cavab vermirdi (İ.Əfəndiyev. Seçilmiş əsərləri); Hökumət ikili mövqə tutmuşdu ("525-ci qəzet"); Tavadan asılmış otuzluq lampa sağa-sola gedib ləngərləndi (İ.Şıxlı. "Dəli Kür" romanı).

Sayköklü mürəkkəb sözlər üçbucaq, beşulduz, beşbarmaq, yüzbaşı, ağızbir, əlbirlik, onillik, ikicildlik, ikitrəlik, ikiüzülülük, coxarvadlılıq, beşaçılan, dördədbirfinalçı, üçkünc, ikimərtəbəli, beşguşəli, ikiqat, canbir, qarıbir, yeddiillik, çoxəsrlək, üçbucaqşəkili, canbirqəlb, birbaş, birnəfəsə, dördnala, ikibaşlı, arabir, hərdənbir, birdəfəlik, ikiillik və s. Məs.:

İyunun dördünədək son iki dördədbirfinalçı müəyyən ediləcəkdir ("525-ci qəzet"); Cahandar ağa atın boynuna yataraq dördnala çapdı (İ.Şıxlı. "Dəli Kür" romanı); Artur ikibaşlı cavab verdi (İ.Əfəndiyev. Seçilmiş əsərləri).

Ədəbiyyat

1. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı, Azərtədrisnəşr, 1962
2. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı, Elm və təhsil, 2010
3. Məmmədov N., Axundov A. Dilçiliyə giriş. Bakı, Maarif, 1966
4. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı, 1983

KAMALA HAGVERDİYEVA

Baku State University

LANGUAGE, CULTURE AND THE RELATIONSHIP BETWEEN THEM

Key words: *language, communication tool, social adaptation, arbitrary, the notion of culture, the result of creativity, a paramount role, to emphasize, to express thought, transmission of culture, hypothesis, to influence, relationship*

Dil mədəniyyətin bir elementi kimi insan həyatında mühüm rol oynayır. Dil insana başqaları ilə ünsiyyət qurmağa imkan verir. Beləliklə də, dilin ünsiyyət vasitəsi kimi əsas funksiyası olduğu deyilə bilər. Mədəniyyət insanın və cəmiyyətin inkişafının müasir səviyyəsi, insanın yaratdığı və nəşildən nəşilə ötürdüğü maddi və mənəvi dəyərlərdir. Dil mədəniyyətlə bağlı olan məlumatları ötürən əsas vasitədir. İkinci dili öyrənmək ikinci mədəniyyəti öyrənmək deməkdir. Digər tərəfdən dil də mədəniyyət tərəfindən təsirə məruz qalır və formalaşır.

Açar sözlər: *dil, ünsiyyət vasitəsi, ictimai uyğunlaşma, ixtiyari, mədəniyyət anlayışı, yaradıcılığın nəticəsi, çox vacib rol, vurğulamaq, fikri ifadə etmək, mədəniyyətin ötürülməsi, fərziyyə, təsir etmək, əlaqə*

Language as one element of culture has a very important role in human life. Language allows a person communicating with others in meeting their needs. Thus, it can be said is the main function of language as a communication tool. This does not mean that the language has only one function. Another function is as a tool to express self-expression, a tool to make integration and social adaptation, as well as a tool to hold social control. (Keraf, 1980: 3)

Based on these functions, also mentioned that "Language is a means of communication between members of the public symbol of the sound produced by means of said human" (Keraf, 1980: 1). Similar opinion was also expressed by Sitindoan (1984: 17) states "Language is a symbol of the sound produced by means of said human, and the system has means that are arbitrary; used by men in her life as a means of communication between each other to form, express, and communicate thoughts and feelings."

Based on the notions described above, it is clear that the language was intended in this paper is a communication tool produced by the tool man has said symbol, system, meaning, and social are arbitrary and culturally. Every language has a symbol. With the symbol will facilitate communication, although not directly dealing with the object. This is because each symbol already contains a concept or understanding. In order for the meaning of the symbols are understood, every language user must understand and follow the system language is used. Language system contains rules or rules that must be obeyed by the user's language. If not obeyed, the delivery information may be chaotic or communication cannot happen.

Languages are arbitrary means no direct relationship between the symbol with the symbolized. Symbolic emergence of an object is based on the convention. However, even so to be able to understand a language must be studied and used as a communication tool.

Culture is the whole communication system that binds and allows operation of a set of people called the public. Thus culture can be defined as a "system of rules of communication and interaction that allows a society occurs, preserved, and preserved". Culture that gives meaning to all business and human movements. (Nababan, 1984: 49)

Based on the above definition, clearly shows that between humans and culture are inseparable. Similarly, between the Indonesian and Indonesian culture. This is because human beings live alongside Indonesia in a unit area of ethnic communities, also live in a unity of the Republic of Indonesia. In this regard, they hold one culture, according to the conception of insight archipelago, Indonesia is the national culture (Geriya, 1996: 71).

Furthermore formally Indonesia normative cultural system and set the whole human Indonesian society. There are two functions of cultural systems that Indonesia is very important, namely: the giver's identity and as a communication that unites and integrates the Indonesian community that is diverse.

Culture can also be interpreted as "the activities and the creation of the mind (reason) people like: faith, art, etc." For example, Chinese Culture, Culture of Indonesia, and Javanese culture. (Poerwadarminta, 1983: 157). Based on this understanding, we can say that only humans have culture. This is due to living things is people who have sense and reason to generate culture.

In addition to the above two terms, the notion of culture can also be viewed from the corner of Sciences Anthropology. In this regard, culture is defined as "the entirety of the conduct and results of regular human behavior by the administration that must be acquired behaviors by learning and all are arranged in life". (Koentjaraningrat Ed., 1985: 77).

Culture in this case is understood as a learned behavior and conducted by a group of people, cultures obtained from others by learning from the community. Culture also includes everything that is the result of creativity, initiative, and the work of humans in an effort to improve the standard of living and adapt to their environment. As a system, the culture needs to be seen from the embodiment of human life associated with the ideas, behaviors, and material that are influenced by various aspects.

Based on the notions above can be concluded is meant by culture is a result of creative initiative, and the work of humans in an effort to improve the standard of living and adapt to their environment. These limits are more emphasized on the fact that humans are capable of producing culture, because humans are living beings who have mind and reason.

According to Sapir (1921), "language is a purely human and non-instinctive method of communicating ideas, emotions and desire by means of voluntarily produced symbols." Language is a part of culture and a part of human behavior.

It is often held that the function of language is to express thought and to communicate information. Language also fulfills many other tasks such as greeting people, conducting religious service, etc.

Krech (1962) explained the major functions of language from the following three aspects:

1. Language is the primary vehicle of communication;
2. Language reflects both the personality of the individual and the culture of his history. In turn, it helps shape both personality and culture;
3. Language makes possible the growth and transmission of culture, the continuity of societies, and the effective functioning and control of social group.

It is obvious that language plays a paramount role in developing, elaborating and transmitting culture and language, enabling us to store meanings and experience to facilitate communication. The function of language is so important in communication that it is even exaggerated by some scholars. The most famous one is the hypothesis of linguistic determinism concerning the relationship between language and culture, which Nida regards as misconceptions constituting serious difficulties for cross-cultural understanding.

The problem of the relationship between language, culture and thought bothered many linguists and philosophers since ancient time. To think about this problem, we need to begin with the definition of language and culture. Language is generally accepted as a system of arbitrary vocal symbols used for human communication. And there is a most widely accepted definition of culture: culture is the total accumulation of beliefs, customs, values, behaviors, institutions and communication patterns that are shared, learned and passed down through the generation in an identifiable group of people. (Linell Davis) The definitions of language and culture imply that the two are closely connected to each other. On one hand, culture seems so inclusive, it permeates almost every aspect of human life including languages people use. On the other hand, when people need to share a culture, they communicate through language.

However, the definition alone can not provide us with a clear understanding on the relationship between language and culture. Problems remain unsolved as: how does culture influence people's linguistic behavior? And does language influence the culture in return? If so, in what way? Various studies have been carried out, among them, a well-known hypothesis is the Sapir-Whorf Hypothesis made by two American linguists Edward Sapir and Benjamin Whorf. The Sapir-Whorf hypothesis describes the relationship between language, culture and thought. The core idea is that man's language moulds his perception of reality. We see the world in the way that our language describes it, so that the world we live in is a linguistic construct (Liu Runqing). The Sapir-Whorf Hypothesis has two major components: linguistic determinism and linguistic relativity. The former holds the idea that the way one thinks is determined by the language one speaks, because one can only perceive the world in terms of the categories and distinctions encoded in the language. The latter means that the categories and distinctions encoded in one language system are unique to that system and incommensurable with those of others, therefore, the difference among languages must be reflected in the differences in the worldviews of their speakers. Since the formulation of the hypothesis, discussions have never been ended. Many linguists and philosophers are against the linguistic determinism. They argue if language determines thought totally, and if there is no thought without language, speakers of different languages will never understand each other. Nevertheless, the weak interpretation of the hypothesis is now widely accepted that language does have influence on thought and culture. Evidence is easy to be found. A well known example is that Eskimos have countless words for snow while there is only one word 'snow' in English. Therefore, a 'snow world' in an Eskimo's eye and an English speaker's eye would be so different. This example shows that people's perceptions of their surroundings are modified by the conceptual categories their languages happen to provide (Liu Runqing). Questions still remain: which goes first, the language or the culture? Is it the native language that gives people different perceptions? Or on the contrary, are the different worldviews and cultures that determine the language?

The problem gets more and more philosophical, as Winston Churchill once said, 'we shaped our buildings and afterwards our buildings shaped us.' We describe our experience and culture by using language, and the categories built into language, its structures influence our perceptions – language in turn shapes our thought and culture. Therefore, we should take a dialectical point of view on the relationship between language and culture. As is mentioned at the beginning, language and culture are inextricably intertwined. On one hand, language is a part of human being. It reflects people's attitudes, beliefs, worldviews. Language both expresses and embodies cultural reality. On the other hand, language is a part of culture. It helps perpetuate the culture and it can influence the culture to a certain extent.

Literature

1. Keraf, G.(1980). Composition: An Introduction to Language Kemahrian. Ende: Nus Beautiful.
2. Krech David, Richard S Crutchfield and Egerton L Ballachey (1962). Individual in Society; a Textbook of Social Psychology (McGraw-Hill) New York
3. Nababan, PWJ 1984. Sociolinguistics: An Introduction. Jakarta: PT Gramedia.
4. Sapir Edward (1921). Language: An Introduction to the Study of Speech. New York: Harcourt, Brace

KÖNÜL CƏFƏROVA

Azərbaycan Dillər Universiteti

KLASSİK AŞIQ POEZİYASINDA LEKSİK-SEMANTİK KATEQORİYALAR (SİNONİM VƏ ANTONİMLƏR)

Açar sözlər: *sinonimlər, antonimlər, klassik aşiq poeziyası*

Lexical and Semantics categories in classical minstrel poetry

In this article, processing features of synonyms and antonyms are explored in Azerbaijan classical minstrel poetry. This research demonstrates that, minstrel poetry is also full of synonyms as other literary language patterns. Processing of synonyms have some special features that differ from the written literature: here, text synonyms have been used more and this comes from features of oral language.

Key words: *Synonyms, Antonyms, classical minstrel poetry*

Azərbaycan dilçiliyində klassik aşiq poeziyasındakı semantik söz qrupları, o cümlədən də sinonimlərin işlənmə prinsipləri, bunun spesifik cəhətləri, demək olar ki, ayrıca tədqiqat mövzusu olmamışdır. Fikrimizcə, bu problemin elmi araşdırmaya cəlb olunması Azərbaycan ədəbi dilinə və onun tarixinə dair biliklərimizi

daha da dərinləşdirə, dilimizin mühüm bir sahəsinə aid elmi məlumatları aşıq poeziyasının verdiyi zəngin material sayəsində bir qədər də genişləndirə bilər.

Azərbaycan dili sinonimlərinin bu və ya digər xüsusiyyətlərini klassik aşıq poeziyası materialları əsasında təhlil etməzdən əvvəl xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, digər bədii dil nümunələri kimi aşıq şeiri də sinonimlərlə çox zəngindir. Burada sinonimlərin işlədilməsinin yazılı ədəbiyyatdan fərqlənən bir sıra spesifik xüsusiyyətləri və üslubi özünəməxsusluqları vardır. Klassik aşıq poeziyasının dilində sinonimlərin araşdırılması həm də Azərbaycan şifahi ədəbidilinin bir neçə əsrlik dövründə sinonimlərin inkişaf prosesini və işlənmə xüsusiyyətlərini öyrənməyə imkan verir. Fərqli cəhətləri qabartmaqla yanaşı, onu da qeyd etmək lazımdır ki, klassik aşıq poeziyasında işlənən sinonimlər əsas qrammatik göstəricilərinə görə geniş tədqiq olunmuş yazılı ədəbiyyat və müasir dil nümunələrində işlənən sinonimlərdən o qədər də fərqlənmir.

Klassik aşıq poeziyasında ayrı-ayrı nitq hissələrinə məxsus sinonim sözlərin işlənməsinə aid fikrimizi konkret misallarla əsaslandırmaq.

Sinonim isimlər:

Qurbani der, əslim Qarabağlıdı,

Yar üzündən ürək düyün – dağlıdı (Qurbani) .

Üzün görüm, könül alsın təsəlli,

Xınatək yaxılıım əl-ayağına (Aşıq Abbas Tufarqanlı) .

Bu nümunələrdəki “ürək” və “könül” isimləri sinonimdir.

Sinonim sifətlər:

Siyah zülfün beldən aşır,

Süsən, sünbülə dolaşır (Aşıq Abbas Tufarqanlı) .

Dodağın qönçədi, dişlərin sədəf,

Saçların qüdrətdən qara, Bəyistan (Aşıq Ələsgər) .

Bu, nümunələrdəki “siyah” və “qara” sinonimləri sifətdir.

Sinonim fellər:

Qəm əhliyəm, dindirməsən dinməmə,

Eşq oduna alışmışam, sönməmə (Qurbani) .

Həsərət qoyma gözü gözə, amandı,

Yandı bağrım, döndü közə, amandı (Aşıq Ələsgər) .

Bu nümunələr “alışmaq” və “yanmaq” fellərinin sinonimliyini əks etdirir.

Klassik aşıq poeziyası nümunələrində Azərbaycan dilinin qədim qatına məxsus olan, lakin dildə baş verən sonrakı proseslər nəticəsində alınma sözlər tərəfindən sıxışdırılaraq müasir dilimizdə ya heç işlənməyən, ya da çox az işlənən sözlərə də təsadüf olunur. Bu cür sözlər uzun müddət ədəbi dillə yanaşı aşıq poeziyası nümayəndələrinin şeirlərində də müvafiq alınma sözlərlə paralel sinonim kimi işlədilmişlər. Buna görə də, klassik aşıq poeziyasının dilinin bu mövqedən araşdırılması yazılı ədəbiyyatla bərabər aşıq şeirinin də tarixi leksikanın öyrənilməsi işində faydalı olduğunu bir daha sübut edir.

Məsələn, ərəb dilindən alınmış “cəhənnəm” sözü dilimizdə bərqərar olmazdan əvvəl bu mənada türk mənşəli “damu” sözü işlənirdi.

“Kitabi – Dədə Qorqud” da, eləcə də bir sıra yazılı abidələrdə işlənən bu sözə klassik aşıq poeziyasında da rast gəlinir və qeyd etdiyimiz kimi, alınma “cəhənnəm sözü ilə paralel şəkildə işlənir:

Yeddi yer, yeddi göy, yeddi dədamu,

Səkkiz cənnəti-rizvana can desin (Aşıq Ələsgər) .

Cəhənnəm xofundan, eşq havasından

Əridi, qalmaq yağ ürəyimdə (Aşıq Ələsgər) .

“Damu” və “cəhənnəm” sözlərinin sinonimliyində və alınma sözün sonrakı prosesdə üstünlük qazanması haqqında söylənilən fikir eynilə türk mənşəli “ağır” (ağu) sözü ilə onun fars dilindən alınmış sinonimi olan “zəhər” sözünə də aiddir:

Bir mərd ilə ağı yesən, şirindi,

Yüz namərdlə şəkər yesən, dad olmaz (Aşıq Ələsgər) .

Dərdin Aşıqə dərmandı,

Zəhər versən, nuşi-candı (Məhəmməd bəy Aşıq) .

Klassik aşıq poeziyasında sinonimlərin işlədilməsinin üslubi xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən, nəhayət, bir məsələnin də üzərində dayanmaq zəruridir. Biz elmi ədəbiyyatda sinonimləri nəzərdə tuturuq. Sinonimliyən bu tipi sərbəst halda sinonim kimi çıxış etmələrini nəzərdə tutur. Başqa sözlə desək, ilkin halda sinonim olmayan sözlər konkret üslubi situasiyada sinonimlik məzmunu qazanırlar.

Məsələn, “doğru”, “düz”, “dürüst” sözlərinin dilimizdə mövcud olan sinonimliyindən klassik aşıq poeziyasında geniş istifadə olunmuşdur. Bu sözlər müəyyən məna çalarlığı ilə fərqlənsələr də, hər halda, tam leksik sinonimlər hesab olunurlar.

Məsələn:

Ələsgərəm, doğru yoldan azmaram,
Hərçayı gözələ tərif yazmaram (Aşıq Ələsgər).
Ələsgər, elmində olma nabeləd,
Doğru söylə, sözün çıxmasın qələt.
Şahiddə iman yox, bəydə ədalət,
Qazıların düz bazarın görmədim (Aşıq Ələsgər).
Könlü güldü Ələsgərin
Dürüst ilqarı görəndə(Aşıq Ələsgər).

Aşıq Ələsgərdən gətirilən bu nümunələrdə gördüyümüz “doğru”, “düz” və “dürüst” sözləri, qeyd etdiyimiz kimi, istənilən mətn daxilində, eləcə də, mətndən kənarında öz sinonimliyini saxlayırlar.

Antonimlər. Azərbaycan dilinin leksik xüsusiyyətlərinə həsr olunmuş nəzəri tədqiqatlarda sözlərin digər semantik məna qrupları kimi antonimlərin səciiyyəsi və təsnifatı da kifayət qədər aydın və dəqiq müəyyənləşdirilmişdir. Gəlinən ümumi qənaət bundan ibarətdir ki, formaca müxtəlif, mənacə bir-birinin əksini təşkil edən sözlərə antonimlər deyilir.

Qeyd etdiyimiz kimi, nəzəri diçilik ədəbiyyatında antonim sözlərin təsnifi prinsiplərindən biri sözlərin semantik məna əlamətlərinə əsaslanır. Klassik aşıq poeziyasında işlənən antonimləri həmin təsnifat prinsipi üzrə nəzərdən keçirək:

1) Əlamət, keyfiyyət və xüsusiyyət anlayışı bildirən antonimlər:

Yoluna salıbsan çeşmə başından,
Qorxuram, gələsən nəzərə, gəlin.
Əgər qəbul etsən, bu şirin canı
Verrəm qurban sən tək gözələ, gəlin (Qurbani).
Qəlbi düz olanın evi hac olu,
Qonşuya gəc baxan özü ac olu,
İkiarvadlılıq mardan acı olu,
Bez geydirsən bir canana yaxşıdı (Aşıq Ələsgər).
Bu misallardakı “şirin” və “acı” sözləri keyfiyyət bildirən antonimlərdir.

2) Zaman anlayışı bildirən antonimlər:

Kölgədə bəslənmiş qüzey qarısan,
Səhərin yelləri tez dəyər sona (Qurbani).
Aşşamdan yağın qar çıxıbdı dizə,
Kəsilib budaqdan yolu qızların (Qurbani).

Bu nümunələrdə zaman anlayışı bildirən “səhər” və “aşşam” sözlərinin antonimliyi misal olaraq gətirilmişdir. Lakin aşıq poeziyası ilə əks etdirdiyi üçün burada zaman məzmunlu anlayışları ifadə edən sözlərin antonimliyinə aid daha rəngarəng nümunələrə rast gəlinir.

Antonimlərdən istifadə yolu ilə əldə edilən poetik priyomlardan ən çox rast gəlinəni bədii təzadlardır. Bu da təbii bir haldır, çünki bu, antonimlərin özlərinin semantik təbiətindən doğur. Müəlliflər bir-birinə zidd mənalı sözlərdən istifadə yolu ilə bədii fikrin ziddiyyət əsasında qurulmuş bənzətmələr, təşbehlər vasitəsilə ifadə olunmasına dair maraqlı poetik faktlarla zəngindir:

Təzə aşnalığın, köhnə dostluğun
Fərqi var qış ilə yaz arasında.
Namərdde qaydadır, kəsər basdığın,
Hər kəs hesab çəksin öz arasında (Aşıq Ələsgər).

Aşıq Ələsgərin “Arasında” rədifli qoşmasında gətirilmiş bu misaldakı poetik fikir bilavasitə antonimlərin köməyi ilə ifadə olunmuşdur.

Azərbaycan klassik aşıq poeziyasının leksik-semantik xüsusiyyətlərinin araşdırılması, o cümlədən aşıq şeirində antonimlərin işlədilməsinin xarakterinin və bu zaman meydana çıxan dil-üslub hadisələrinin təhlil olunması belə bir qənaəti möhkəmləndirir ki, Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi inkişaf meyillərini bütün incəlikləri ilə öyrənmək üçün bu cür tədqiqatlar zəruri və faydalıdır.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov N. Eposdan kitaba. Bakı: 1999, səh 206-289
2. Cəfərova Q. Dilin leksikasının sisemliyinə dair // M.Musayev.M , Q.Cəfərov. Azərbaycan dilinin funksional qramatikası: morfologiyaya yeni baxışlar və leksematika. II c. , Bakı: “Prestije çap evi”, 2014, səh 186-305
3. Əfəndiyeva T. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyat problemləri. Bakı: 2001, 154-210,
4. İsmayılov H. Aşıq yaradıcılığı: mənşəyi və inkişaf mərhələləri. Bakı: 2002, 213-268,
5. Məmmədli A. Frazeologiya haqqında oçerk // V.Seyidov, Ə.Abdullayev, A.Məmmədli. Azərbaycan dilinin funksional qramatikası: söz birləşmələri, tabeli mürəkkəb cümlələr, frazeologiya. IVc , Bakı : “Prestije çap evi”, 2014, səh.541-581

KÖNÜL XƏLİLZADƏ

Bakı Dövlət Universiteti

YENİSEY ABİDƏLƏRİNDƏ RÜTBƏ VƏ VƏZİFƏ ADLARI

Açar sözlər: *Türkoloji araşdırmalar, Yenisey abidələri, türk dövlət quruluşu, Rütbə və vəzifə adları.*

In this article has been investigated rank and position names which used in Yenisey monuments. There was shown position of names in these monuments and modern Azerbaijan language. At the same time it provides information about the structure of ancient Turkish state and military apparatus.

Key word: *Turcology research, Yenisey monuments, turkish state structure, rank and position names.*

Yenisey abidələri Tuva və Xakas Respublikalarında, Krasnoyarsk diyarının Minusinsk rayonunda tapılmışdır. Ümumi sayı 250-yə qədər olan bu abidələrin üzərində xeyli araşdırmalar aparılmışdır. Buna baxmayaraq abidələrin yaranması tarixi hələ də mübahisəlidir. Bir sıra tədqiqatçılar Yenisey abidələrinin Orxon abidələrindən daha qədim (VI-VIII əsrlər) olması fikrini müdafiə edir. Yenisey abidələrinin üzərində abidənin qoyulması tarixi yoxdur. Lakin son zamanlar bəzi tədqiqatçılar Yenisey abidələrinin Orxon abidələrindən əvvəl yazılması fikrini qəbul etmirlər. A.N.Kononov Yenisey abidələrinin IX-X yüzilliklərə aid edilməsinin tərəfdarıdır. L.R.Kızılasov abidələrdəki dalğa işarələrini tipoloji baxımdan təhlil edərək bu abidələrin IX əsrin ikinci yarısından sonra yazıldığını qeyd edir.

Yenisey abidələrinin tapılması, oxunması və nəşrində V.V.Radlov, N.Popov, S.Y.Malov, L.R.Kızılasov, İ.A.Batmanov, H.N.Orkun və D.D.Vasilyevin xüsusi xidmətləri olmuşdur. Abidələrinin tarixi ilə yanaşı dil xüsusiyyətlərinin də öyrənilməsinə xüsusi diqqət göstərilmişdir. Bu abidələrin dilinin tədqiqi təkcə müasir türk xalqları ilə onların əlaqəsini meydana çıxarmır, həm də bu dillərin ədəbi normalarını müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Yenisey abidələrinin lüğət tərkibi çox zəngindir. Dilin leksik qatı bəzən tarixi məqamların açılmasına işıq salır, xalqın tarixi, siyasi-iqtisadi, mədəni əlaqələri dilin leksikasında öz izlərini saxlayır. Yenisey abidələrinin lüğət tərkibində rütbə və vəzifə adları xüsusilə seçilir. Bu rütbə və vəzifə adlarının bir qismi hərbi səciyyə daşıyır, qədim türk dövlət quruluşu, hərbi aparatı haqqında geniş məlumat verir, digər bir qismi isə türklərin öz aralarındakı ictimai münasibətlərlə əlaqədardır. Onu da qeyd edək ki, bu adların bir qismi müəyyən fonetik və semantik fərqlərlə müasir türk dillərində mühafizə olunmuşdur. Yenisey abidələrində işlənən rütbə və vəzifə adlarını nəzərdən keçirək:

Alp - Qədim türk ordusunda xüsusi zümrə təşkil edən adamların yalnız döyüş meydanında qılınc və qan bahasına qazanaraq aldıkları tituldur. (2, s. 107). Bu ləksmə Berge abidəsinin sağ tərəfində, IV Çaxöl abidəsində, Birinci Barlık abidəsində və s. abidələrdə rast gəlinir: *Ər ərdənim üçün, alpun üçün altun, kümüşiğ, əgritəb eldə küçi kazğandım. (Berge abidəsi - igidliyim üçün, alp olduğum üçün qızıl-gümüşi, xalxalçanı, eldə gücü qazandım)* (14, s.237). *Alp urunu tutuk bağ. (IV Çaxöl abidəsi,)* (2, s.247). M.Kaşğarlı DLT-də *alp* sözünü “igid, bahadır” mənalarında təqdim edir. *Alp yağıda, alçak toğıda- “İgid adam düşmənin qarşısında, alçaq adam isə döyüşdə bəlli olar”.* (7, s.115). *Alp ər atın çərmətti - “İgid adam atının quyruğunu hördürdü”.* (8, s.331). KDQ-da *alp//alb* formasında “igid” mənasında işlənir: *Məndən sonra alp ozanlar söyləsün.* (6, s.83). Ə.Rəcəbli *alp* sözünün igid sözündən daha geniş mənə ifadə etdiyini qeyd etmişdir. Eyni zamanda tədqiqatçı *alp* sözünün abidələrin dilində termindən çox ümümlük söz kimi işləndiyini və təyin vəzifəsində çıxış etdiyini göstərir: *alp ər* “igid döyüşçü”. Aqşin Məmmədov *alp* tituluğun hərbi termin olub “igid, qəhrəman, cəsur, uzun və iri boylu” mənalarında işləndiyini bildirir. (12, s.52) A.Kononov *alp* ləksəminin “al” kökünün törədiyini qeyd edir. A.Məmmədov Quba rayonunun Alpan kəndinin adının da bu kökdən yarandığını bildirir. *Alp + an = “igidlər yurdu”* (12, s.52)

Bəg - *bəy, ər*. Bu leksem abidələrin dilində həm idari titul, həm də müstəqil söz kimi işlənir. Abidədə ən çox işlənən sözlər sırasındadır: *Tenri elimkə başda bəgimkə bögmədim. (IV Çaxöl abidəsi - Müqəddəs elimdən başda bəyim olmaqla doymadım)* (14, s.245). DLT-də də *bəg* sözünə bir çox yerdə rast gəlinir: *Bəg yolu kərdi- “Bəy yolu bağladı”. Bəglər bir-birgə yağıktı- “Bəylər bir-birinə yağı oldular”*. KDQ-də *bəg* sözü “igidlik göstərən qəhrəmana verilən ad”dır. *Xanlar xanı oğlana bəglik verdi, təxt verdi.* (6, s.41). Ə.Rəcəbli “Qədim türk yazısı abidələrinin dili” əsərində *bəg* sözünün “bəy, qoşun rəisi” mənalarında işləndiyini qeyd edir və yazır: “Köhnə Azərbaycanda *bəy* bir və ya bir neçə kəndin sahibi olub müharibədə öz kəndlilərindən dəstə düzəldər və onlara başçılıq edərdi. Azərbaycanın Rusiyaya birləşməsindən əvvəl *bəy* həm mülki, həm də hərbi hakimiyyətə malik idi. Ehtimal ki, *bəy* qədim türk cəmiyyətində də təxminən belə mövqedə imiş”. (13, s. 216). A.Məmmədov “dövlət və xalq qarşısında mühüm xidmətləri olan şəxs” lərə xaqan tərəfindən verilən *bəy* titulu ingilislərdəki *lord*, fransızlardakı *markiz, qraf*, almanlardakı baron titullarına uyğun hesab edir. Tədqiqatçılardan bir qismi *bəy* sözünün “varlı, zəngin, dövlətli” mənasında işlənən *bay* sözündən törəndiyini qeyd edir. *Bəy* leksemi Azərbaycan dilində aşağıdakı mənaları ifadə edir:

1. Tarixən Qafqazın müsəlman əhalisi arasında zadəgan təbəqəsinə mənsub olan, “zəngin, irəli gələn şəxs”. Bu zümrəyə mənsub adamların adına əlavə edilən ləqəb. *Bağın, əkinin xeyrini bəglər görəcəkmış; Toxm əkməyə dehqanları neylərdin, ilahi?! M.Ə.Sabir.*

2. Başçı, rəis, hakim. *Əsirət bəyi- Bəylə bostan əkənin tağı çiyində bitər. (Ata.sözü)*

3. Ümumiyyətlə oxumuş adamlara ehtiram əlaməti olaraq verilən ləqəb. *Bacı qabağa gəlin, sözünüzü müəllim Həbib bəyə deyın. S.Rəhman.*

4. Toyu edilən, evlənən oğlan. *Toyun üçüncü gecəsinin sabahı bəyi hamama apardılar. (2, s. 289)*

Elçi - Abidənin dilində “səfir” mənasında işlənmişdir. *Elçi Çor Küç Vars (II Çaxol abidəsi - Elçi Çor Güc Bars)* (13, s. 242); *Ben tenri elimkə elçisi ertim. (Uyuk Tarlık abidəsi- Mən müqəddəs elimə elçi idim)* (14, s. 217). QTL-də *elçi* leksemi “səfir” mənasında işləndiyi qeyd olunmuşdur. Azərbaycan ədəbi dili üçün *elçi* sözünün “1) Bir dövləti başqa dövlətdə təmsil edən diplomatik nümayəndə, səfir; 2) Oğlan və ya onun adamları tərəfindən qız evinə göndərilən şəxs; 3) Müəyyən məqsədlə və ya rəsmi danışıqlar üçün bir yere göndərilən şəxs, nümayəndə. (Çindən gələn elçiyiz); 4) Müjdəçi, xəbər gətirən” mənaları səciyyəvidir.

İçrəki - Sarayın yaxud dövlətin daxili işlərini idarə edən məmur, yaxud sarayda çalışan şəxs deməkdir. İkinci Tuba abidəsi, Ottuk Taş abidələrində bu titula rast gəlinir: *Kuç Kıyağan içrəki. (Güc Qıyağan içrəki)* (14, s. 223). *Kara kan içrəki ben Əzgənə (Qara xan içrəkiyəm. Özgənə)* (14, s. 286). Qədim türklər *ıçrəki* termini ilə “saray və ya dövlət daxilində işləyən müəyyən əyan, rütbə” anlayışını ifadə edir. Müasir dövr üçün arxaikləşmiş termin hesab olunur.

Kaň - Abidənin dilində bu söz sözü iki mənada işlənmişdir: 1. Xaqanlığa nisbətən kiçik ərazini idarə edən hakimə verilən rütbə. 2. Ata.

Kaňım üçün Bilgə Çikşən kaňa tapdım, bodunım. (I Çaxol abidəsi- Atam üçün Bilgə Çikşən xanına xidmət ettim) (14, s. 242). Eyni bir abidədə biz *kaň* leksemnin hər iki mənasına rast gəlirik. *Kaň* titulu bəzi Göytürk abidələrində *kağan (xaqan)* titulu ilə eyni tutumda işlənir, türk xaqanları xan adlandırılır. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə aşağıdakı mənələrdə işləndiyi göstərilir:

1. Orta əsrlərdə Şərqi ölkələrinin bir çoxunda feodal hakimlərinin titulu və bu titulu daşıyan şəxs. Bu zümrəyə mənsub adamların adına əlavə edilən ləqəb.

2. Ağsa, hökmran.

3. Aşıq-aşıq oyununda başçı, hakim.

4. Bəzi mürəkkəb kişi adlarının ikinci tərkib hissəsi; məs: Muradxan, Səlimxan və s. (2, s. 421)

Azərbaycan dilində müəyyən dövrə qədər işlək olan bu leksem hal-hazırda arxaik hesab olunur. Qırğız, tuva, nadir hallarda da Azərbaycan dilində şəxs adlarının bir komponenti kimi işlənir.

Katun - xatun. *Əkəm, katunım (Ulu- Kem-Kuli-Kem abidəsi – Xalam, xatunum)* (14, s.240). Qədim türk yazısı abidələrinin dilində xaqanın, xanın arvadına verilən rütbədir. Bugünkü “qadın” mənasını bildirən sözlə eynidir. DLT-də *oğlağı katun- “əsalətli xatun”, katun kunçuy* şəklində işlənmişdir. KDQ-də “qadın, xanım, həyat yoldaşı” mənalarını ifadə etmişdir. *Burla xatun ağlayuban şundan keçdi.* (6, s.45). Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə “qadın, xanım” mənasında işləndiyi qeyd olunmuşdur. Azərbaycan dilinin dialekt leksikasında *xatın* fonofomasında “arvad, qadın” mənasında Borçalı, Dərbənd, Şəki dialektlərində işlənir. M.Məmmədov qeyd edir ki, *xatın* sözü Təbriz dialektində əsasən *qeyin xatını* birləşməsinin tərkibində fəaliyyət göstərir. Bundan əlavə Təbriz dialektinin əhatə dairəsinə daxil olan bütün ərazilərdə səliqəli *qeyinən* təmizkar qız və gəlinlərə *xatın qız*, yaşlı qadınlara isə *xanım-xatın arvat* deyirlər. (11 s.156). Şərqi Abşeron şivələrində bu söz *qeyinxatun* sözünün tərkibində işlənir və “qayın arvadı” mənasını bildirir. Bundan başqa *xatun/qatun* fonetik variantlarında XI əsrdən bəri fars dilində işlənmişdir. Azərbaycan və bəzi başqa türk dillərində *Xatun* xüsusi ad kimi işlənir. Abidənin dilində *katun* toponimik ad kimi də istifadə olunmuşdur. *Əgük katun yerimkə adırultum. (Uyuk-Turan*

abidəsi- Əgük katun yerimdən ayrıldım) (14, s.221). Sibirdə çoxlu çay adı bu sözlə ifadə edilir. Ob Çayının qollarından biri də belə adlanır. Türk dillərinin bir qisminə xatın sözünün mənası saxlanılmaqla müxtəlif fonetik tərkibdə işlənir; məs:tatar və türkmən dilində xatın, özbək dilində xotın, uyuğur dilində hotun, yakut dilində xotun, başqırd dilində katın şəklində işlənir.(11, s.157)

Kunçuy - Şəhzadə qadın, məşhur adamın arvadı. Çin dilindən alınan bu söz abidənin dilində ən çox işlənən sözlərdən biridir. *Kunçuyım, kadaşım adırıltım. (Oznaçennı abidəsi- Xanımım, dostum,(sizdən) ayrıldım).*(14, s.256). *Kunçuy* titulu S.Y.Malov *эочножа*, H.N.Orkun *presses*, kimi tərcümə edir. (14, s.217). DLT-də *kunçuy* “xatundan bir dərəcə aşağı olan qadın, bikə, şəhzadə” mənalərini ifadə edir. Müasir dövr üçün arxaik hesab olunur.

Tutuq - İşğal edilən əraziyə təyin edilən rəis. Müasir dilimizdə “vali,canişin” mənalərinə uyğun gəlir. *Atım El Toğan tutuk.(Uyuk-Tarlık abidəsi- Adım El Doğan tutuk)* (14, s.217). Bu söz Çin dilində *tu-tu* şəklindədir. İ.A.Batmanov və Z.B.Araqaçı bu leksemi “tayfa bölüyünün başçısı” kimi tərcümə edir. (13, s.218). E.Əzizov *tutuq* titulu haqqında yazır: “Şuşa şivəsində *tutu* şəklində, “girov” mənasında işlədilir: *Bir xəli tutu verif pul aldı*. Qədim *tutuq* sözü şivədə sonuncu *q* samitini itirmişdir.” (5, s.266)

Yuxarıda sadaladığımız hərbi anlayış və rütbə adlarından əlavə Yenisey abidələrinin dilində *inal*, *tarkan*, *Sanlun* (general,sərkərdə), *şad* (ölkənin qərb yarısını idarə edən şəxs) kimi terminlər də işlənmişdir ki, bu hərbi terminlər ictimai quruluşun dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan dili və o cümlədən digər türk dilləri üçün arxaikləşmiş hesab olunur. Yenisey abidələrinin dilində işlənən *bəg*, *elçi*, *katun* kimi bir sıra sözlər isə kiçik fonetik və semantik dəyişiklərlə müasir dövr üçün işlək hesab olunur.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 566s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 744s.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 792s.
4. Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969, 676s.
5. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı Universiteti, 1999, -354 s.
6. Kitabı- Dədə Qorqud (Tərtib edən F.Zeynalov və S.Əlizadə). Bakı: Yazıçı, 1988, -264 s.
7. Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk. Bakı, Ozan, 2006, I cild, 512 s.
8. Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk. Bakı, Ozan, 2006, II cild, 400 s.
9. Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk. Bakı, Ozan, 2006, III cild, 400 s.
10. Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk. Bakı, Ozan, 2006, IV cild, 752 s.
11. Məmmədli M. Azərbaycan dilinin Təbriz dialekti. Bakı, 2007, 240 s
12. Məmmədov A. Tarixi yaddaş milli dil güzgüsündə. Qədim türk yazılı abidələrinin leksikası və Azərbaycan dili. Bakı: ADMİU-nun nəşriyyatı, 2015, 292 s.
13. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. I hissə, Bakı: “Nurlan” nəşriyyatı, 2006, 648 s.
14. Rəcəbli Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı: Yazıçı, 1993, 400 s.
15. Şükürlü Ə.C. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı: Maarif, 1993, 336s.

LALƏ ƏFƏNDİYEVƏ

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı Dövlət Universiteti

KIV-DƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: *Azərbaycan dili, nitq mədəniyyəti, leksika*

In the article is analyzed the changes of mass mediain our contemporary life it is shown the advantages and disadvantages of them and it is also given the ways of solving these problems.

Key words: *Azerbaijani language, culture of speech, vocabulary*

Müasir dövrdə 50 milyondan çox insan Azərbaycan dilini öz ana dili hesab edir və bu dildə danışıq. XX əsrin sonlarına doğru Azərbaycan dilinin fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlərində müəyyən dəyişikliklər baş vermişdir. Bu, xüsusilə özünü leksikada – cəmiyyətin bütün sahələrində – istər siyasi, iqtisadi və istərsə də mədəniyyət sahəsində göstərmişdir. Buna baxmayaraq, bu dəyişiklikləri köklü dəyişikliklər də adlandırmaq düzgün olmazdı. Baş vermiş və hələ də davam edən dəyişikliklərin səviyyəsini Azərbaycan dilinin əvvəlki dövrlərdəki vəziyyəti ilə müqayisə daha aydın göstərir.

Bir sistem kimi dildə baş verən dəyişikliklər o qədər çox olmasa da, nitq xeyli dəyişmişdir. Daha çox siyasi sferada ünsiyyət forması dəyişikliyə uğramış, qəzet və jurnalların dili, kütləvi nitq, radio və televiziya

verilişlərinin dili dəyişmişdir. Bütövlükdə dəyişikliklər praktik dilin müxtəlif səviyyələrini əhatə edir. Xalqın və cəmiyyətin, fərdin düşüncə səviyyəsini onun nitqinin səviyyəsi ilə müəyyənləşdirmək olar. Milləti birləşdirən, dövlətin qüvvətləndirilməsində müəyyən rol olan, milli mədəniyyətimizin ayrılmaz tərkib hissəsi, xalqımızın tarixini, milli-mədəni dəyərlərini əks etdirən məhz dilimizdir. Ancaq son illərdə kütləvi informasiya vasitələrini izlədikdə və ya cəmiyyətdə adi insanların ünsiyyətini dinlədikdə elə təəssürat yaranır ki, sanki biz normal danışmağı, ana dilimizdə düzgün yazmağı unuduruq. Məktəbdən başlayaraq, televiziya və radio verilişlərində dilə qarşı etinasız münasibət müşahidə edilir.

Bazar iqtisadiyyatı və ölkədə siyasi quruluşun demokratikləşməsi şəraitində baş verən prosesləri kütləvi informasiya vasitələrinin dili, onların inkişaf templəri və xüsusiyyətləri, formalaşması prosesinə bilavasitə təsiri kimi nəzərdən keçirmək lazımdır, çünki bu köklü dəyişmələr dilin təkmilləşməsindən daha çox, ona mənfi təsir göstərmişdir.

Əslində kütləvi informasiya vasitələrinin dili həm bütövlükdə Azərbaycan ədəbi dilinin geniş yayılmasında, həm də əhalinin savadının artırılmasında mühüm rol oynayır. Televiziya verilişlərində dəfələrlə dil ilə bağlı problemlərə toxunulur, verilişlərə müxtəlif mütəxəssislər dəvət olunur, ancaq praktikada, təəssüf ki, bunlar öz əksini tam tapa bilmir. Aparıcıların nitqində, veriliş iştirakçılarının söhbətlərində bayağı sözlər, qeyri-normativ ifadələr işlədilir, qəzet səhifələrində müxtəlif səviyyəli səhvlərə yol verilir. Əhalinin böyük bir hissəsinin əksər məlumatları yalnız kütləvi informasiya vasitələrindən, xüsusən də televiziyaadan əldə etdiyini nəzərə alsaq, KİV işçilərinin dili qorumaqda nə qədər böyük məsuliyyət daşmalı olduqlarını da görürük. Ancaq təəssüflə qeyd etməliyik ki, bütün KİV işçiləri bu məsuliyyəti tam dərk etmirlər. Dildəki fonetik dəyişikliklər efrdə və ekrandakı nitqlərdə parlaq əks olunur. Aparıcıların nitqinin sürəti dəyişmişdir, tələffüzdə vurğuların yeri düzgün olmur, yeni deyim tərz, bir qədər Türkiyə tələffüzünə üstünlük verilməsi, bəzilərinin isə rus dilinə yaxın intonasiyası sezilir. KİV-də əvvəllər ədəbi və publisistik dildə deyil, yalnız dialektlərdə müşahidə edilən hallar yer almaqdadır. Söz və ifadələrin tələffüzü zamanı ayrı-ayrı hissəcik və şəkilçilər «atılır». Belə təəssürat yaranır ki, bu gün dilimizdə əvvəlki akademik normalar yoxdur və kim necə istəyirsə, danışa bilər.

Müasir nitq praktikasında həmçinin qrammatik və leksik dəyişikliklər də yer almış, sosial-siyasi amillərin təsiri altında bir sıra sözlərin morfoloji mənası dəyişmişdir. Qrammatik səviyyədə müasir KİV dilinin, o cümlədən elektron informasiya portallarının konkret xüsusiyyətləri üzə çıxır. İlk növbədə hal və kəmiyyət kateqoriyalarındakı normalara əməl edilmir, cümlə strukturunun qrammatik normaları pozulur: *Bizimlə bir yerdə olun səhər işə gedərkən//getdikdə; Təbrik edirəm sizi, şirkətimizin adından* və s.

Müasir leksikanı nəzərdən keçirdikdə qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra yeni sözlərin yaranması yeni ictimai dəyişikliklər, təcrübə və anlayışlarla bağlıdır. Dilimizdə hər zaman alınma sözlər olmuşdur. Ancaq müasir dövrdə bir çox digər leksemlər də mənimsənilməkdədir.

Televiziya və radio verilişlərinin aparıcılarının nitqlərində yol verilən qüsurların səbəblərindən biri kimi belə bir faktı qeyd etmək lazımdır ki, son illər radio və televiziyaaya nitq mədəniyyəti və radio-jurnalistika sahəsində xüsusi təhsili olmayan insanlar gəlmişdir. Bunların arasında əsas təhsilini rusca almış və ya Türkiyədə və türk liseylərində təhsil almış cavanlara təsadüf edilir və onlar təhsil aldıkları dilin xüsusiyyətlərini Azərbaycan dilinə də gətirirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, qeyd olunan bu qüsurları aradan qaldırmaq o qədər də asan iş deyil, ancaq hər halda həll edilməsi mümkün olan haldır.

Azərbaycan müstəqillik dövrünə qədər qoyduqdan sonrakı illərdə KİV dilinin bir sıra qüsurlu cəhətləri hələ də aradan qaldırılmamışdır. Belə ki, dilimizdə xeyli sayda özünü doğrultmayan alınma sözlər işlədilməkdədir. Bəzən belə fikirlə də qarşılaşmaq olur ki, dil özü lazım olmayanlardan imtina edəcək və əgər başqa dillərdə bu sözlər işlədilsə, biz də mütləq bunlardan istifadə etməliyik. Bu, zamanın tələbləri ilə izah edilir. Həqiqətən, son dövrlərdə iqtisadiyyatda, elmdə, gündəlik həyatımızda yeni münasibət formaları, yeni əşyalar meydana gəlir və bunlarla yanaşı, dilimizə də yeni sözlər daxil olur. Məsələn, «marketing», «broker», «diler» və ya «printer» kimi sözlərə qarşı heç kim etiraz etməyəcək. Təbii ki, olduqca lakonik olan «kompüter» sözünün əvəzinə heç kim «elektron hesablayıcı maşın» birləşməsini işlətməyəcəkdi və artıq bu sözlər öz dilimizdə vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır. Əslində elə bu birləşmədə də bütün sözlər alınmadır. Ancaq bütün alınma sözləri eyni cür qəbul etmək də olmaz.

XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq, KİV-in sürətlə inkişaf etməsi müasir cəmiyyətdə bunları sosial informasiyanın yayılmasının əsas vasitəsinə çevirmişdir. Bu dövrdən etibarən sosial informasiya axını daha çox elektron KİV-lərə doğru yönəlmişdir. İstehlakçılar sosial informasiyanı daha çox radio və televiziya vasitəsilə əldə edir, əhalinin yalnız az bir qismi əsas informasiyanı qəzet və jurnallardan alır, deməli, publisistik üslubun şifahi qolu dilin inkişafına daha çox təsir edir. Əgər bu informasiyalara radio və televiziya dinləyicilərinin çoxunun əyləncəli uşaq verilişlərinə, mədəni proqram və reklamlara sərf etdikləri vaxtı da əlavə etsək, belə bir nəticə əldə etmiş olarıq: elektron KİV milyonlarla müxtəlif yaşlı insanın

dilinin, onların söz ehtiyatının və dil normalarının (tələffüz, intonasiya və s.) formalaşmasına təsir etmək imkanı qazanmışdır.

Elektron informasiya vasitələrinin yalnız onlara xas olan bir sıra xüsusiyyətləri (aydın olmayanı dərk etmək, nəyi isə yenidən soruşmaq üçün informasiya axınına dayandırmağın mümkün olmaması, bu informasiya axınından yalnız bir qismini ala bilmək, hətta aparıcının bəyənilməməsi) bunları dilin formalaşması prosesində əsas vasitəyə çevirir, dinləyicini çıxılmaz vəziyyətə salır, yəni istənilən halda, televiziya və ya radio dinləyicisi dillə bağlı hər hansı bir iradəni dərhal çatdırmaq imkanından məhrumdur. Yazılı kütləvi informasiya vasitələrinə nisbətən, dinləyicinin şifahi kütləvi informasiya vasitələrindəki dil normalarına tabeliliyi daha güclüdür, çünki dinləyici və tamaşaçı yalnız anlayışı, termini öyrənmir, həm də onun səslənməsini, ifadənin deyim tərzini, tələffüz formasını da əxz edir.

Müstəqillik dövründə bir çox radio və televiziya kanalları sovet dövrünün irsindən, bu dövrə xas olan dil normalarımızdan sanki tələm-tələsik «yaxa qurtarmağa» başladı. Bütün bunlar Azərbaycan dilinə ehtiyacdan asılı olmayaraq, xeyli əcnəbi sözlərin, deyimlərin daxil olması ilə nəticələnmişdir.

Xalq kütlələrinin dil mədəniyyətinin formalaşması bilavasitə televiziya və radio verilişlərinin imkanlarının geniş olmasından asılıdır və bununla da efirə aşağı keyfiyyətli (dilə münasibət baxımından) məhsullar (başqa dillərdə olan filmlərin aşağı keyfiyyətli dublyajı, yüksək mədəni səviyyəsi ilə seçilməyən əyləncəli proqramlar) gətirməklə milli dilimizə ciddi ziyan vurur. Ancaq kütləvi informasiya vasitələrindəki məhz bu meyillər son illər daha çox vüsət almaqdadır, elə buna görə də artıq vəziyyətlə rəsmi qurumlar maraqlanmağa başlamışdır. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İ. Əliyevin 2013-cü il 9 aprel tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət proqramı” qarşısında da məhz bu problemləri həll etmək məqsədi qoyulmuşdur. Proqramda konkret olaraq ölkədə dilçiliyin inkişaf etdirilməsi mexanizminin yaradılması, dilçilik sahəsində yüksəkixtisaslı kadrların hazırlanmasının təkmilləşdirilməsi, dilin inkişafını və ədəbi dil normalarının qorunması, dil və nitq mədəniyyətinin yüksəldilməsi; Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin və qrammatik normalarının sistemləşdirilməsi, dövlət idarəçiliyində, kütləvi informasiya vasitələrində Azərbaycan ədəbi dilinin düzgün tətbiq olunması məqsədilə maarifləndirmə tədbirlərinin təşkil edilməsi kimi məsələlər qoyulmuşdur.

Müasir kütləvi informasiya vasitələrinin dilə göstərdiyi mənfi təsirin əsas səbəblərindən biri kimi istər şifahi, istərsə də yazılı mətbuat orqanlarının sovet dönməndən fərqli olaraq, hədsiz dərəcədə çox olmasını, senzura olmamasını göstərmək olar. Bu gün jurnalistikaya yalnız bu sahədə ixtisaslaşmış mütəxəssislər deyil, digər peşə sahibləri də gələ bilər: belə hallar daha çox veriliş aparıcılarının seçimində özünü göstərir. Nəticədə bəzən canlı yayımda aparıcılar jurnalist etikasını gözləmir, dildən o qədər sərbəst istifadə edirlər ki, hətta rus və ingilis dillərindən götürülmüş söz və ifadələri, hətta jarqonları da efrədə səsləndirirlər (*necə deyirlər, rus demişkən, türkün məsəli, tərəfimizdən həll edilmişdir* və s.). Əlbəttə, bunu jurnalistika sahəsində çalışanların hamısına aid etməsək də, hər halda kütləvi informasiya vasitələrində qeyri-jurnalistika ixtisaslı kadrların çoxluğunu da danmaq olmaz. Beləliklə, jurnalistika peşəsinin incəliklərini mənimsəmədən KİV-də işləyən yeni kadrlar şifahi, elektron və həm də yazılı mətbuat orqanlarına öz dil xüsusiyyətlərini, leksikalarını, öz mədəniyyət anlayışları və dünyagörüşlərini gətirmişlər.

Buraya həmçinin xeyli sayda reklam şöbələri və sahibkarlıq sahəsində ictimaiyyətlə əlaqələr üzrə xidmətlərin çoxalmasını da göstərmək olar və bunların da peşəkar jurnalistlərin məsləhət və köməklərinə ehtiyacları olmasına baxmayaraq, bazar iqtisadiyyatı şəraitində sahibkarlar və reklam xidmətləri peşəkarların xidmətindən imtina etməklə maddi xərclərini azaltmağa çalışırlar ki, bu da müasir dövrdə dilimizdə yol verilən bir çox nöqsanlar və norma pozuntuları ilə nəticələnir və bu gün KİV-in dilinin keyfiyyətinin aşağı səviyyədə olmasını müşahidə edirik. Televiziya və radioda çox zaman başqa dillər (əsasən, rus və türk) üçün xarakterik olan intonasiya səslənməkdədir.

Nitq mədəniyyətinin tələblərindən biri də səs tonudur, yəni söylənilən fikir, çatdırılan məlumatın xarakterin uyğun olaraq, səs tonu da dəyişməlidir. Əksər hallarda aparıcılar bunu unudur, eyni səs tonu ilə danışırlar. Bunu, xüsusən, xəbərlərin səsləndirilməsi zamanı müşahidə etmək olur. Aydındır ki, xəbərlərdə, həm sevindirici, həm də kədərli olaylar haqqında məlumatlar veriliş aparıcısının buna uyğun reaksiyası və səsi olmalıdır. Təəssüf ki, buna az-az hallarda əməl edirlər. Məsələn: bəzi aparıcılar daha çox tamaşaçı cəlb etmək məqsədilə sensasiya xarakterli məlumatlara üstünlük verirlər və bu zaman hər hansı bir faciənin baş verdiyini də yüksək əhvali-ruhiyyə tonunda səsləndirirlər.

Aparılan müşahidələrdən belə nəticəyə gəlmək olur ki, cəmiyyətdə gedən demokratikləşmə kütləvi informasiya vasitələrinə də təbii təsirini göstərmişdir, ancaq bunun müsbət nəticələri ilə yanaşı, yuxarıda göstərdiyimiz mənfi təsirləri də yer almışdır. Ədəbi dilin daha da sərbəstləşməsi, bir sıra türk mənşəli yeni sözlərlə zənginləşməsi ilə yanaşı, ədəbi dil normalarından kənara çıxmaq, təhrif olunmuş söz və ifadələrin,

əvvəllərdə heç vaxt yol verilməyən, kobud sözlərin, dialekt xüsusiyyətli deyimlərin axını artmışdır. Dilimizin müasir vəziyyətini xarakterizə edən dil normalarından yayınma hallarını şərti olaraq, sistemli, mədəni nitq və etik amillərlə izah etmək olar. Dildə qanunauyğunluqların sistemli şəkildə pozulması, başqa bir dil sisteminin təsiri (danışanın doğma dili və ya təhsil aldığı dil, daha çox istifadə etdiyi dil Azərbaycan dili deyil, ya da nitqində dialekt elementləri qalır) və s. Nitqdə yol verilən səhvlərin böyük bir qismi nitq mədəniyyəti normalarına əməl etməməklə bağlıdır. Ədəbi dil normalarının pozulmasının etik və estetik amilləri kobud söz və ifadələrin işlədilməsinə aiddir. Təəssüflə qeyd etməliyik ki, bəzən televiziya verilişlərinə dəvət edilmiş qonaqlar, şou verilişlərinin iştirakçıları, hətta mədəniyyət işçiləri – müğənni və aktyorlar da nitqlərində belə sərbəstliyə yol verirlər və kütləvi informasiya vasitələrinin nüfuzuna etibar edən tamaşaçılar tədricən bunu adi hal kimi qəbul etməyə başlayırlar.

Nitq mədəniyyəti normalarının pozulması şüurlu şəkildə baş vermir, heç bir kəs bunu qəsdən etmir, bu, bir qayda olaraq, normaları bilməməkdən və ya bəzən hazırlıqsız, spontan söylənən nitqdən irəli gəlir. Nitq mədəniyyətinin etik normalarının pozulması isə şüurlu şəkildə, məqsədyönlü edilir və buna kütləvi informasiya vasitələrində qətiyyətlə yol vermək olmaz.

Yuxarıda qeyd olunan problemlər dil mütəxəssislərini, cəmiyyətin ziyalı təbəqəsini narahat etməkdədir. KİV ilə dilimizə ziyan vuran bu amilləri aradan qaldırmaq üçün, yenidən publisistika sahəsində çalışan kadrların, veriliş aparıcılarının, diktorları – ümumiyyətlə, efiərə çıxan mütəxəssislərin hazırlanmasına daha ciddi diqqət yetirilməlidir. Yalnız radio və televiziya da çalışan yaradıcı insanların yüksək nitq mədəniyyəti olduğu halda nitq mədəniyyətimiz yüksək səviyyəyə qalxa bilər və o zaman canlı yayımda səslənən hər bir söz və ifadə təqlid nümunəsi olmayacaq; bu, bədii əsərlərdəki kimi, yalnız obrazları, burada isə nitq sahibini xarakterizə edəcək. KİV nümayəndələrinin digər peşəkarlıq xüsusiyyətləri ilə yanaşı, Azərbaycan dilinin bütün zəngin leksikasından və normalara uyğun istifadə etmək bacarığı da peşəkarlığa verilən tələblərdən biri olmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı, 1962.
2. Əfəndiyeva T.Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyat problemləri. Bakı, 2003.
3. Həsənov H.Ə. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları, Bakı, 2003.
4. İsmayılov E.M. Müstəqil qəzetlərimizin dili. Bakı, 2006.
5. Баранов В.И., Казакевич А.Р. Язык публицистики. - Москва, 1991.

ЛЕЙЛА ЭМИНОВА, ГЮЛЬНАРА ИСМАИЛОВА

Азербайджанский Технический Университет

ПРИМЕНЕНИЕ НОВЫХ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В ТЕХНИЧЕСКИХ ВУЗ-ах РЕСПУБЛИКИ

Açar sözlər: *multimediya, məlumat, motivasiya, tədris keyfiyyəti, ingilis dili, kompyuter texnologiyaları*

Using multimedia in teaching English

Effectiveness of teaching is impossible without introducing new forms of organizing the process of studying. One of the main ways of realising this idea is using multimedia technologies. This article deals with advantages of using multimedia technologies and the internet resources in teaching foreign languages at school. It describes the peculiarities of information perception in a multimedia format and effectiveness of multimedia technologies at the lessons of foreign languages. Using multimedia presentations gives teachers an opportunity to intensify the process of teaching English, to make it more visual and dynamic. The article gives the information about frequently used multimedia technologies.

Key words: *multimedia, information, motivation, learning efficiency English language, Computer technologies*

Время неумолимо изменяется. Мы живем в век информатизации, развития современных информационных технологий, где мощный поток информации оказывает огромное влияние на любого человек. В настоящее время необходимо умение получать информацию из разных источников, пользоваться ею и создавать ее самостоятельно. Термин «*медиа*» происходит от английского языка (**media**), переводимого как «**средства массовой информации**». «*Мультимедиа*» означает совокупность программно-аппаратных средств, отображающих информацию в зрительном и

звуковом виде: «*Что нам дает использование мультимедиа на уроке?*» ответ на этот вопрос достаточно очевиден.

Возможность воздействовать на все органы чувства и, следовательно, резко повысить возможности восприятия им учебного материала. Действительно, использование мультимедиа позволяет хоть чем-нибудь «зацепит» каждого студента, насыщает разнообразными материалами, расширяет возможности варьирования различных форм воздействия и работы. В конце-концов, просто делает его (урок) на порядок ярче и насыщеннее. В последние годы все чаще поднимается вопрос о применении новых информационных технологий.

Это не только современные технические средства, но и новые формы преподавания, новый подход к процессу обучения. Использование мультимедийных средств помогает реализовать личностно-ориентированный подход в обучении, обеспечивает индивидуализацию и дифференциацию с учетом особенностей детей, их уровня обученности, склонностей. Существующие сегодня диски позволяют выводить на экран компьютера информацию в виде текста, звука, видеоизображений, игр. Обучение с помощью компьютера дает возможность организовать самостоятельную работу каждого студента. Интегрирование обычного урока с компьютером позволяет преподавателю переложить часть своей работы на компьютер, делая при этом процесс обучения более интересным и интенсивным. При этом компьютер не заменяет преподавателя, а только дополняет его. Подбор обучающих программ зависит, прежде всего, от текущего учебного материала, уровня подготовки обучаемых и их способностей. Работа с компьютером не только способствует повышению интереса к учебе, но и дает возможность регулировать предъявление учебных задач по степени трудности, поощрение правильных решений. Кроме того, компьютер позволяет полностью устранить одну из важнейших причин отрицательного отношения к учебе – неуспех, обусловленный непониманием материала или проблема в знаниях. Именно этот аспект и предусмотрен авторами многих компьютерных обучающих программ. Обучаемому предоставлена возможность использовать различные справочные пособия и словари, которые можно вызвать на экран при помощи одного лишь щелчка на мышке. Работая на компьютере, ученик получает возможность довести решение задачи до конца, опираясь на необходимую помощь.

Существенный прогресс развитию персональных компьютеров и компьютерных технологий приводит к изменению и в процессе обучения иностранным языкам. Изучение английского языка с помощью компьютерных программ вызывает огромный интерес у учащихся. Активное и уместное применение компьютера на уроке английского языка представляется возможным и целесообразным исходя из специфики самого предмета.

Ведущим компонентом содержания обучения иностранному языку является обучение различным видам речевой деятельности говорению, аудированию, чтению, письму. При обучении аудированию каждый студент может произносить фразы на английском языке в микрофон. При изучении грамматических явлений каждый ученик может выполнять грамматические упражнения, имеет возможность разгадать кроссворды, чайнворды, заниматься поиском слов, выполнять игровые упражнения.

В практике применения компьютера в учебном процессе особо подчеркивается его обучающая функция, а также, компьютер является инструментом, который организует самостоятельную работу обучаемых и управляет ею, особенно в процессе тренировочной работы с языком и речевым материалом. **Общенациональный лидер Гейдар Алиев** усиленно уделял всяческое внимание образованию в нашей республике, он в свою бытность можно сказать, совершил революцию в сфере образования. **Гейдар Алиев** руководил реформами в образовании, именно с его руки впервые была внедрена в школах компьютеризация и мультимедийные средства, о которых раньше можно было только мечтать. Сейчас в далеких горных общеобразовательных школах этим никого не удивишь.

Соответственно был подготовлен и направлен в школы высококвалифицированный преподавательский состав в области преподавания и практического применения этих мультимедийных систем информатики и других достижений науки. Гейдар Алиев сам лично посещал школы, интересовался методиками преподавания и всячески одобрял всё прогрессивное в образовании, давал указания, чтобы все школы на высоком уровне были обеспечены научно-техническими достижениями и соответствовали европейским стандартам. Азербайджан продолжает демонстрировать важность, которую он придает области ИКТ, путем проведения на своей территории ряда важнейших мероприятий. Целенаправленные шаги, предприятия для компьютеризации школ, обеспечения выхода молодежи в виртуальный мир, освоения ими навыков работы с информационными технологиями, служат именно этой цели. С этой целью Указ «**Об**

утверждении Программы по обеспечению общеобразовательных школ Азербайджанской Республики информационно-коммуникационными технологиями» (на 2005-2007 гг.) от 21-го августа 2004-го года создало научно-техническую базу для освоения современных знаний и глубокого изучения информационных технологий молодежью.

Сфера применения компьютера в обучении иностранным языкам необычно широка. Компьютер может быть эффективно использован для ознакомления с новым языковым материалом, новыми образцами высказываний, а также с деятельностью общения с деятельностью общения на иностранном языке.

На этапе тренировки и на этапе применения сформированных знаний, навыков, умений компьютер может быть использован в самых разнообразных коммуникативных заданиях и ситуациях с учетом личностных особенностей обучаемых. Он может создавать оптимальные условия для успешного освоения программного материала: при этом обеспечивается гибкая, достаточная и посильная нагрузка упражнениями всех учеников в классе.

Кроме того трудно переоценить роль компьютера как средства осуществления контроля над деятельностью учащихся со стороны учителя, а также как средства формирования и совершенствования самоконтроля. В затруднительных случаях компьютер позволяет получить студенту необходимые сведения справочного характера за короткий промежуток времени, предъявлять ему те или иные «ключи» для успешного решения задания. Важной особенностью компьютера в учебно-воспитательном процессе по иностранному языку является то, что он может быть «собеседником» обучаемого, т.е. работать в коммуникативно-направленном диалоговом режиме и определенным образом, например, с графических средств, анализатора и синтезатора речи восполнять отсутствие естественного коммуниканта, моделируя и имитируя его неречевое и речевое поведение.

Компьютер позволяет предъявлять на экране дисплея элементы страноведческого характера, особенности окружения и обстановки, которые могут использоваться как фон формирования у обучаемых речевой деятельности на иностранном языке. Компьютер обладает большими возможностями для построения цветных изображений, поддающихся необходимым преобразованиям в заданных пределах.

Отмеченные возможности компьютера делают его прекрасным техническим средством для различного рода пояснений и обобщений явлений языка, речи, речевой деятельности. В методике система компьютерного обучения и самообучения иностранному языку характеризуется тремя следующими признаками: *циклическостью, интегральностью, адаптивностью*. **Циклическость** – включает в себя три периода: аудиторного, под руководством преподавателя; самостоятельные занятия в компьютерном классе; аудиторного, под руководством преподавателя, в процессе которого осуществляется контроль. **Интегральность** – выражается в том, что между всеми периодами существует тесная взаимосвязь и взаимообусловленность. Так, самостоятельная работа студентов в компьютерном классе в режиме «компьютер – обучаемый» обеспечивает их успешную деятельность на последующих аудиторных занятиях. **Адаптивность** – проявляется в том, что студенты самостоятельной работы в компьютерном классе имеют возможность самостоятельно выбрать темп, способ и режим работы, работать в удобное для себя время и контролировать эффективность своего обучения.

Использование мультимедиа технологий на уроках английского языка – один из важных аспектов совершенствования учебного процесса, расширение методических средств и приемов, позволяющих сделать урок интересным. Мультимедийные технологии обогащают процесс обучения, позволяют сделать обучение более эффективным, вовлекая в процесс восприятия учебной информации большинство чувственных компонент обучаемого. Сегодня мультимедиа-технологии – это одно из перспективных направлений информатизации учебного процесса.

В совершенствовании программного и методического обучения обеспечения, материальной базы, а также в обязательном повышении квалификации преподавательского состава видится перспектива успешного применения современных информационных технологий в образовании. Мультимедиа и гипермедиа-технологии интегрирует в себе мощные распределенные образовательные ресурсы, они могут обеспечить среду формирования и проявления ключевых компетенций, к которым относятся в первую очередь информационная и коммуникативная.

Мультимедиа и телекоммуникационные технологии открывают принципиально новые методические подходы в системе общего образования. Интерактивные технологии на основе мультимедиа позволят решить проблему «провинциализма» сельской школы как на базе Интернет-коммуникаций, так и за счет интерактивных СД – курсов и использования спутникового Интернета в

школах. **Мультимедиа** – это взаимодействие визуальных и аудиоэффектов под управлением интерактивного программного обеспечения с использованием современных технических и программных средств, они объединяют текст, звук, графику, фото, видео в одном цифровом представлении.

Наиболее часто используемыми мультимедийными средствами обучения являются:

- *Интерактивная доска;*
- *Система интерактивного опроса;*
- *Различные образовательные программы;*
- *Мультимедийный экран;*
- *Сетевые образовательные программы;*
- *Имитационные технологии;*
- *Диагностические комплексы.*

При использовании **интерактивной доски** обычный урок становится более эффективным, повышается динамичность урока. Это современное мультимедиа-средство, которое, обладая всеми качествами традиционной школьной доски, имеет более широкие возможности графического комментирования экранных изображений; позволяет контролировать и производить мониторинг работы всех учеников класса одновременно; оказать учебно-методическую помощь учащимся в самостоятельной работе над учебным материалом.

Использование мультимедийных средств в обучении английского языка призвано значительно повысить эффективность преподавания, целью которого является совершенствование навыков повседневного и профессионального общения, непосредственно с носителями, так и опосредованного через интернет, прессу и т.д. Применение мультимедийных средств в обучении позволяет при отсутствии естественной языковой среды создать условия максимально приближенные к реальному речевому общению на

Литература

1. Шигонина И.В. Использование мультимедийных технологий на уроках английского языка./ Гуманизация организация – 2010- №1.
2. Неделкова А.А. Мультимедийные технологии в обучении английскому языку. / Среднее профессиональное образование. – 2012. № 2.

MƏHRİBAN MURADOVA, QƏNİRƏ ALLAHVERDİYEVƏ

Azərbaycan Texniki Universiteti

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ FRAZEOLÖJİ SEMANTİKA (çoxmənalılıq, omonimlik, sinonimlik və frazeoloji antonimlik)

Açar sözlər: *frazeoloji çoxmənalılıq, frazeoloji sinonimlik, frazeoloji omonimlik, frazeoloji antonimlik*

Phraseological semantics in English and Azerbaijan languages

The article investigates the phraseological semantics matters of languages of different systems. Along determination the importance of phraseological semantics characteristic properties of omonyms, synonyms and antonyms are compared. The role of English and Azerbaijan synonym-phraseologisms in speech/ it is substantiated that the phraseological synonyms strengthening effectiveness of the speech, formed the emotialness and expressiveness. The phraseological synonyms explain the given pictures and speech of the personage; explain the harmony of speech; gives the right opinion.

Key word: *phraseological ambiguity, phraseological synonym, phraseological omonym, phraseological antonym*

Dillərin ədəbiyyat, mədəniyyət tarixində, həmçinin də dil sahələrində xalq hikmətinin əksi olan, dərin və kəskin düşüncə bildirmək gücü ilə xarakterizə olunan frazeoloji vahidlər dominant yerlərdən birini tutur. Frazeoloji vahidlər cəmiyyəti əhatə edən dilin mühüm bir hissəsini əhatə edir. Frazeologiya həmin reallığı spesifik formada ifadə etmək gücünə malikdir. Belə bir durumun heç də sırf idarəetmə xarakteri daşımadan praqmatik məqsəd güddüyü aydın məsələdir.

Dilin frazeoloji fondu da cəmiyyətin yaşadığı taxixi-coğrafi mühitlə, onun əmək fəaliyyətinin məzmunu ilə, ətraf aləmlə bağlı olaraq yaranmışdır.

Frazeologiya elmi elə bir inkişaf mərhələsi keçmişdir ki,artıq onun leksik - sematik qruplar çərçivəsində semantik imkanları öyrənilməyə başlanmışdır.Həmin aspekti hər şeydən öncə dil və obyektiv reallıq ,dil və düşüncə kimi məsələlərlə sıx şəkildə bağlıdır.

Leksik-semantik qruplar çərçivəsində frazeoloji semantika 4 qrupda cəmlənir. Bu o deməkdir ki, həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində təkcə leksik vahidlərin deyil, frazeoloji vahidlərin də çoxmənalı, omonim, sinonim və antonim xüsusiyyətləri diqqəti cəlb edir.

1. Frazeoloji çoxmənalılıq.Söz kimi ,frazeoloji vahidlər də təkmənalı və çoxmənalı keyfiyyət qazana bilir.Dildə işlənən leksik vahidlər kimi frazeoloji vahidlər də çoxmənalılıq xüsusiyyətlərə malikdir.Çoxmənalı frazeoloji vahidlər bir sıra mənaları bildirir.Leksik vahid frazeoloji birləşmə tərkibində metaforikləşərək öz real konkret semantikasından «imtina edir»,tamam başqa bir məfhumu ifadə edir.Tədqiqatçıların bu haqda bir- birindən fərqli fikirləri olsa da ,ümumi düşüncə budur ki ,dilnin frazeoloji fondu sübut edir ki, çoxmənalılıq leksik vahidlərdə olduğu kimi ,frazeologizmlərə də şamil edilir.Misal üçün bədən üzvlərinin adlarının birləşmənin birinci tərkib hissəsində gəlməsi ilə frazeoloji çoxmənalılıq meydana çıxır:*baş endirmək, baş əymək, başa gəlmək ,dil tökmək,dilə gətirmək,dilindən düşməmək,dilindən çıxmaq, göz yetirmək, gözdən salmaq, gözde-qulaqda olmaq, əldən -ayaqdan salmaq ,ələ keçirmək, boynuna almaq,bağrına basmaq* və s. Bu misallar Azərbaycan dilindədir.

İngilis dilindəki frazeoloji çoxmənalılığa aid aşağıdakı misalları vermək olar: not to understand what is what =baş aç bilməmək (aydınlaşdırmamaq mənasında);to understand what is what \to get the knach of things = baş açmaq (aydınlaşdırmaq mənasında) to go and see \ to set foot in =baş çəkmək (qonaq getmək mənasında) to civeoneself up = baş əymək (özünün məğlub olmağını etiraf etmək mənasında)və s.

Qeyd edək ki ,qarşılaşdırılan müxtəlif sistemli dillərdə frazeoloji vahidlərdə adətən çoxmənalılıq hər bir nitq hissəsi çərçivəsində istifadə olunur.

2.Frazeoloji omonimlik .Omonim frazeoloji vahidlər forma baxımdan oxşar olsalar da ,onlar arasında heç bir semantik bağlılıq yoxdur.Ona görə ki ,mənalılar arasında ümumi semantik əlaqə yoxdur. Frazeologizimlərdə omonimlik bu məqamda formalaşmışdır. Ş.Balli yazır ki, omonimlik frazeoloji vahidlərin daxili keyfiyyətlərindən biridir.(1, s. 51)

V.Vinoqradozun fikircə, frazeoloji qruplarda omonim söz birləşməsi olmasından ötrü qrupunhər üzvü üçün omonim sözlərin olması lazımdır.Bununla yanaşı ,frazeoloji birləşmələrin özləri də frazeoloji vahidlər yaxud qovuşmalarla omonimlik qazana bilir.(2, s. 68)

Omonim frazeoloji mənaların əmələ gəlməsində 3 cəhəti göstərmək olar:

1)birdəmənalı frazeologizm ilkin mənasından əlavə olaraq yeni bir mənada qazanır; 2)çoxvariantlı frazeologizmlərin variantlarından biri omonimləşir; 3)bir sıra frazeologizmlərin omonim mənası bir dildən başqa dilə kəlləşən zaman alınan frazeoloji vahidlərin mənası hesabına formalaşır.

Omonim frazeoloji vahidlərdə bir-birindən tamam uzaq mənalar öz əksini tapa bilir. Misal üçün «başını aşağı salmaq» ifadəsi həm məcazi, həm də həqiqi mənada omonimlik əmələ gətirmişdir:(I)Uşaq irəli gəldi ,utandı ,başını aşağı saldı, (II) Dəlilər Koroğlunu inçitdiklərinə görə peşman oldular .Başlarını aşağı saldılar("Koroğlu dastanından").İkincidə «başını aşağı salma» ifadəsi xəcalət çəkmək anlamındadır.

İngilis dilində «someone cannot hurt a fly \ someone looks as if butter would not melt his (her) mouth\meek and mild \ meek as a lamb \quiet as mouse and humbler than dust –başınaşağı (dinc, fərağatadam), to put someone to the bluch\ to make someone blush = başınaşağı etmək yuxarıdakı mənalara yaxındır (4, s.273)

3. Frazeoloji sinonimlik. Leksik-qrammatik əlamətləri bir-birinə müvafiq olan, lüğət tərkibinə görə seçilən, semantic cəhətdən bir-birinə yaxın olan ifadələrə sinonim frazeoloji vahidlər deyilir. Rus dilçisi N.Şanskiy yazırki, frazeoloji sinonimlər obyektiv reallıqda eyni əşya bildirir, lakin müxtəlif komponentlərə malik olur» (5, s.52)

Frazeoloji sinonimlik leksik sinonimlikdən onunla fəqlənir ki, leksik sinonimlər də ayrı-ayrı sözlərin sinonimliliyi, frazeoloji vahidlərdə isə söz qruplarının (ifadələrin) sinonimliliyi nəzərdə tutulur.

N.Seyidəliyev yazır ki, sinonimikanın zənginləşməsində və semantic cəhətdən emosiyanın formalaşmasında frazeoloji sinonimlərinə rolu böyükdür. Personajların nitqində işlənən belə ifadələr leksik vahidlərlə rabitə yaradaraq emosionallığı və ekspressivliyi artırır. Məs: ağlamaq – göz yaş axıtmaq –qan-yaş axıtmaq – gözünün yaşını abi-leysan kimi axıtmaq-gözlərindən qan-yaş tökmək-qaçmaq-daban almaq-dabanına tüpürməkvə s.

N.Seyidəliyev kitabında bu nümunələri sadalasa da, onlardan meydana çıxan sinonimliliyin əsaslarını göstərə bilməmişdir. Ümumiyyətlə, onun frazeoloji semantikaya dair fikir və təklifləri özünəməxsus deyildir.

M.Mirzəliyeva frazeoloji sinonimlər üçün əsas şərtləri göstərir: a)leksik mənanın eyniliyi; b) həmin frazeoloji vahidlərin tərkibində eynik omponentlərin olmaması; c) eyni leksik-qrammatik qrupa aid olmaları (7, s.132).

Sinonim frazeoloji vahidlər mənə yaxınlığını özündə əks etdirən cərgə yaradır, bədii mətnlərdə bunlar üslubi effekt yaradır. Məs.: to cut throat\özəviniyixmaq\özünəpisliketmək; to blow one s bags\to white home about\to talk through on s hat\özünüöymək\özünütərifləmək; a bed of roses\ rahat həyat\xoşbəxt, sahinhəyat.

Tanrı mövzusunda olan frazeoloji sinonimlik: tanrı günü görməmək\güngözməmək – tanrısına təpik atmaq - həyatından narazı olmaq - to answer for someone s kindness by black ingratitude.

Söz mövzusunda olan frazeoloji sinonimlik: söz çıxarmaq\söz bixarmaq; mənası: bir kəsin barəsində müxtəlif sözlər uydurma - lo loosen one s tougen\ let one s tougen wag\to set a rumour\to tell tales (stories)\to build a word\to gossip; sözü azdırmaq\sualdan qaçmaq - to evade from answer; söz düzəltmək\söz çıxarmaq.

Ümid mövzusunda olan frazeoloji sinonimlik: ümid bağlamaq\ümid bəsləmək «güman etmək» anlamında: - to cherish the hope;ümid işığı\ümid çırağı «güman yeri» anlamında: a ray of hope\ the light at the end of the tunnel; ümid vermək\söz vermək\vədə vermək: to give one s word (to promise)\to make overture (advances).

Ürək mövzusunda olan frazeoloji sinonimlik: Ürək açıqlığı ilə söyləyən \demək, danışmaq, məlumat vermək) (etiraf etmək) - to open one s heart (to) \to speak of private matters (to)\to confide (in); ürək bağlamaq (bir kəsi sevmək) - to become attached (to)\to become fond (of) (to love someone) \ to make a shine to someone\have got it bad; ürək yansama, gözdən yaş çıxmaq - until one s heart is heavy,eyes are crying (4, s. 757, 759).

Bu kimi frazeologizmlərin sinonimliyi zamanı bu vahidin özəyinə təşkil edən mənfunun məntiqi vəhdəti qorunur, onun daha aydın və ifadəli obrazlar silsiləsi yaranır. Bunlar semantik çalarlarına, üslubi rənglərinə, işlər dairələrinə görə fərqlənirlər.

4.Frazeoloji antonimlik. Antonim frazeoloji vahidlər bir-birinin əksi olan birləşmələrdir. Qarşı-qarşıya qoymaq üçün zidd semantikasi olan, sintaktik modeldə istifadə olunan, eyni leksik dairədə birləşən, bir distribusiyalı frazeoloji vahidlər antonim frazeoloji vahidlərdir.Çox dar şəkildə dilə müşahidə olunan frazeoloji antonimlər vasitəsilə (*ürəyi açılmaq - ürəyi xarab olmaq\ürəyi dalğanmaq; ürəyi partlamaq - ürəyi yerinə gəlmək; söz almaq-söz vermək; adı batmaq-adı çıxmaq* və s.) adı nitqdə və bədii üslubda təzad və antiteza yaradılır.

Nəticə olaraq qeyd olar ki:

Frazeoloji birləşmələr omonimliyi üçün onların nitq prosesində eyni kontekstdə müasir işlənməsi başlıca şərtir.

Frazeoloji sinonimlərin nitqdə böyük rolu vardır.Belə ki, nitq mədəniyyətinin keyfiyyətini şərtləndirən başlıca faktorlardan biri də frazeoloji semantikadan uğurla istifadədir. Frazeoloji semantikanın növlərindən biri olan frazeoloji sinonimlər nitqin bədii təsir gücünü yüksəldir, emosionallıq və ekspressivliyi formalaşdırır.

Frazeoloji vahidlərin sinonimliyi – dedikdə, formaca müxtəlif olub, yaxın mənalar bildirən sabit söz birləşmələri nəzərdə tutulur. Məsələn, Azərbaycan dilində:

1. O, yeməyi içəri ötürdü. 2. O, toqqanın altını bərkitdi. 3. O, qarnını otardı.

Bu cümlələrdəki frazeoloji vahidlər quruluşca müxtəlif olsalar da, məzmunca bir-birinə yaxın mənada bildirir. Yəni hər üç frazeoloji vahidin semantik nüvəsini “yemək anlayışının ifadə etdiyi deyim mənası təşkil edir.

Hər iki müxtəlif sistemli dillərdə frazeoloji sinonimlərin bədii üslubda istifadə olunması 2 cəhətdən əhəmiyyətlidir:

1) sinonim frazeologizmlər surət və personajların nitqini xarakterizə edir. Məs.: Nardalanlılar - Alə, ay evin tikilsin, neynirsən, ürək göbəyim düşdü ki, ... (H.abbasadə), Vallah, Hacı, səni tanımayan adam olsa, görəndə bağlı yarılacaq (M.F.Axundzadə);

2) frazeoloji sinonimlərin istifadə olunması mətnin təsir gücünü yüksəldir. Misal üçün: dərşini vermək-üzünə itin sözünü demək-qabırğısına döşəmək (hər 3 frazeoloji məna “danlamaq anlamını bildirir).

Dili topuq vurmaq-dili dolaşmaq; az-az götürmək -aya-günə dönmək frazeoloji semantikasi da bu qəlibdəndir; to stammer;

Hər iki dildə sinonim frazeologizmlər nitqdə ahəngdarlıq yaradır. Sadə fellərdə qarşılıq (ekivalent) təşkil edir. Misal üçün: danlamaq-abrını ətəyinəbükmək; dinləmək-qulaq vermək (qulaq asmaq); to give a good dressing-down (hiding, licking) to someone.

DİL TIPLƏRİ (DİLİN KAMİLLİYİ MƏSƏLƏSİ)

Açar sözlər: *dillərin tipoloji təsnifi, dilin kamilliyi*

Types of a language (The problem of perfectness of a language)

The basis of typological classification of languages was put forward in the poems “The language and wisdom of Indians” by F.Shlegel in the beginning of XIX century. During the all period of XIX century F.Shlegel, A.Shlegel, V.Humboldt, A.Shlaycher, H.Shtayntal and others preferred flectivelanguages and valued them as perfect languages. In XX century the attitude towards the problem changed. O.Yespersen valued contemporary English language with analytic structure, while E.Sepir, S. Balli, N.S.Trubetskoy and A.A. Reformatsi valued perfectly agglutinative language. The perfectness of a language is conditioned according to language system, intersystem connection and relations. Turkic languages with agglutinative structure may be accepted as perfect languages.

Key words: *The typological classification of languages, perfectness of a language*

Dillərin tipoloji təsnifinin əsası F.Şlegelin “Hindlilərin dili və müdrüklüyü” (1808) əsərində qoyulub. Bu əsərdə dillər xarici – formal əlamətlərə görə iki tipə ayrılıb: 1) şəkilçili dillər; 2) fleksiya dillər. F.Şlegel hind-Avropa dillərini flektiv dil kimi qiymətləndirmiş, semit dilləri isə fleksiyaya doğru inkişaf edən dillər kamillik dərəcəsinə görə də bir-birinə qarşı qoyulur, üstünlük flektiv dillərə verilir (2; 3). Burada daxili fleksiya dilləri, sözlərin mənalı hissələrinin sıx birikməsi ilə səciyyələnən dillər daha uzunömürlü, daha mükəmməl dil kimi qiymətləndirilmiş, bu baxımdan qədim hindlilərin sanskrit dili xüsusi fərqləndirilmişdir (3; 4).

Bir qədər sonra Avqust Vilhelm Şlegelin “Provansal dili və ədəbiyyatı” haqqında qeydlər” (1818) əsəri nəşr edilir. Bu əsərdə dillər üç tipə ayrılır, şəkilçili və fleksiya dillərlə yanaşı, qrammatik strukturu olmayan dilləri ayrıca tip kimi qəbul edir. Tədqiqatçı sözlərin qrammatik cəhətdən dəyişməməsini, sözlər arasındakı qrammatik münasibətlərin yalnız söz sırası ilə ifadə olunmasını qrammatik strukturu olmayan dillərin əsas xüsusiyyəti kimi qiymətləndirilir. Maraqlıdır ki, burada da dillər mükəmməlliyinə, kamillik dərəcəsinə görə bir-birinə qarşı qoyulur. A.Şlegelin fikrinə görə, qrammatik strukturu olmayan dillərdə “hər bir söz həm də kökdür, lakin nə bitki, nə də ağac yetirməyən kökdür”. Belə dillərdə elmi əsər yazmaq, sadəcə olaraq, qəhrəmanlıqdır. Tədqiqatçı belə dillərə Çin və hind-çin dillərini daxil etmiş, onları inkişafın ən aşağı pilləsində, flektiv dillər isə inkişafın ən yüksək pilləsində olan dillər kimi qəbul edilir, bu iki tip arasında yerləşən şəkilçili dillər flektivliyə doğru inkişaf edən aralıq dillər kimi qəbul edilir. Bu əsərdə daxili və xarici fleksiya bir-birindən fərqləndirilmiş flektiv dillər ilk dəfə analitik və sintetik dillər olmaqla, iki qrupa ayrılmışdır. Analitik və sintetik dillərin fərqləndirilməsi ilə morfoloji tipologiyaya sintaktik prinsip gətirilir, lakin bu prinsip morfoloji əsasla malikdir (3, s. 5).

Dillərin tipoloji cəhətdən elmi cəhətdən əsaslandırılması böyük alman alimi V. fon Humboldtun adı ilə bağlıdır. Buna görə də o, tipoloji dilçiliyin banisi kimi qəbul edilir. “Qrammatik formaların mənşəyi və onların ideyaların inkişafına təsiri” (1822), “Bəşər dilləri quruluşunun müxtəlifliyi nə bunun bəşəriyyətin mənəvi inkişafına təsiri haqqında” (1836) kimi tədqiqatlarında V. fon Humboldt dillərin tipoloji təsnifi, dil tipləri haqqında öz görüşlərini əsaslandırılmış, dillərin tipoloji təsnifini, dilin tədqiqinin əsas məsələsi kimi qəbul etmişdir. Ümumi dilçiliyin banisi sayılan bu tədqiqatçı dili mürəkkəbliyində, çox cəhətliliyində əhatə etməyə çalışırdı və bu baxımdan özünəməxsus bir linqvistik konsepsiya yaratmışdır. Onun dil tipləri haqqındakı görüşləri də həmin konsepsiyanın tərkib hissəsi kimi qəbul edilməlidir. A.Şlegelin fərqləndirdiyi birinci iki dil tipinə uyğun olaraq, təcrid olunan (izolyasiya olunan), aqlütinativ (latınca aqqlututare “yapışdırmaq” sözüdür) adlarını verən V. fon Humboldt flektiv dillərlə yanaşı, dördüncü dil tipini – inkorporlaşan dilləri fərqləndirir. Dili xalq ruhunun ifadəçisi kimi qəbul edən bu böyük tədqiqatçı da dilləri mükəmməl və qeyri-mükəmməl olmaqla iki qrupa ayırır. O, dilin daxili formasının və səs sintezinin zəif olduğu, ya da bu və digər səbəbdən təhrif olunduğu dilləri qeyri-mükəmməl dillər adlandırır. V. fon Humboldt görə, dillərin quruluş müxtəlifliyi millətlərin mənəvi xüsusiyyətlərinin müxtəlifliyi ilə bağlıdır. Bu tədqiqatçı köksözlü, aqlütinativ və inkorporlaşan dilləri qeyri-mükəmməl dil kimi qəbul etmir, ancaq flektiv dilləri kamillik, ciddi, düzgün formalı dillər kimi qəbul etmişdir. O, Çin dilini ən “qeyri-mükəmməl” dil kimi qiymətləndirir, lakin fikrinin başqa cürə başa düşüləcəyini nəzərə alaraq əlavə edir: “Çin dilini təbii tələbələrə ən qeyri-mükəmməl hesab etmək lazımdır. Lakin belə baxış daha diqqətli müşahidə ilə təsdiq edilmir” (4). Tədqiqatçı yazır: “İnkər etmək mümkün deyil ki, qədim Çin dili mühüm və əhəmiyyətli məfhumların bilavasitə bir-birinin ardınca gəlməsi hesabına heyranedicə ləyaqətlə səslənir və sanki bütün

ələvə xırdalıqları tullayaraq və fikrin təmiz uçuşuna can ataraq nəcib əzəmətə çatır” (4). V. fon Humboldt xarici və daxili formaların sintezinin tam təzahür etdiyi flektiv dilləri ən kamil dillər kimi qəbul edir, başqa bir tərəfdən göstərir ki, hər bir dil hər şeyi qavramaq və hər şeyi ifadə etmək imkanına malikdir. Dillərin mükəmməlliyi və qeyri-mükəmməlliyi haqqındakı fikrinin səhv anlaşılması üçün V. fon Humboldt yazırdı: “... dilin qeyri-mükəmməlliyi yalnız ona işarə edir ki, millət ona daha az diqqət oyadır, lakin millətin başqa əqli ləyaqətləri haqqında heç bir şey demir” (4). V. fon Humboldt ideal kamilliyə malik dilin olmaması qənaətinə gəlmiş, lakin qədim sanskrit dilini belə kamilliyə yaxın bir dil kimi qəbul etmişdi. Lakin o, dil tiplərinə inkişafın müxtəlif mərhələləri kimi yanaşır, flektiv dil tipini inkişafın yüksək səviyyəsi, ideala yaxın tip kimi qəbul edirdi. V. fon Humboldtun bu fikri ondan sonra gələn bir çox tədqiqatçılar tərəfindən bir qədər fərqli şəkildə davam etdirilmiş, flektiv dillərə üstünlük verilmişdir.

Müqayisəli-tarixi dilçiliyin görkəmli nümayəndəsi, dilçilikdə naturalizm cərəyanının banisi alman alimi A.Şleyxer yenidən dilləri üç tipə ayırmışdır: 1) təcrid olunan dillər; 2) aqlütinativ dillər; 3) flektiv dillər. Onun dil tipləri, dillərin tipoloji təsnifi haqqındakı fikirləri “Hind-Avropa dillərinin müqayisəli qrammatikası kompendiumu” (1861-1862) əsərində ifadə olunub. O, dillərin inkişafında tarixə qədərki və tarixi dövrləri fərqləndirir və dillərin hər üç tipinin tarixə qədərki dövrdə yaranması qənaətinə gəlir. A.Şleyxer də dil tiplərinə inkişafın üç mərhələsi kimi baxır. Onun fikrinə görə aqlütinativ dillər kök dillərdən, flektiv dilər isə aqlütinativ dillərdən əmələ gəlir. Dilə canlı, təbii orqanizm kimi yanaşan bu tədqiqatçı kök dilləri kristallara, aqlütinativi bitkilərə, flektiv dilləri isə canlı orqanizmlərə bənzədir. A.Şleyxer hind-Avropa və sami dillərini inkişafın hər üç mərhələsini keçən dillər kimi qəbul edir, flektiv dilləri daha çox inkişaf etmiş dillər kimi qiymətləndirir. Yeni hind-Avropa dillərində qrammatik formaların itirilməsini, yəni sintezdən analitizmə doğru inkişafı o, bu dillərin qocalığı, tənəzzül dövrünə daxil olması kimi qəbul edirdi. A.Şleyxer dilçilikdə ilk dəfə olaraq, aqlütinativ dilləri də sintetik və analitik dillərə ayırmışdır. A.Şleyxerin fikrinə görə, bütün dünya dillərində məzmun söz kökü ilə ifadə olunur. O, dillərin tipoloji təsnifini məzmunla münasibətin əlaqəsindəki fərqlər də görürdü. Təcrid olunan dillərdə məzmun köklə ifadə olunur, lakin münasibət, yəni şəkilçilər səsli ifadəsini tapmır. Buna görə də belə dillərdə söz üzvlənir, təbiətdəki kristallara bənzəyir. Aqlütinativ dillərdə həm məzmun, həm də münasibət səsli ifadəyə malik olur, lakin onlar bir vəhdət təşkil etmir, asanlıqla hissələrinə ayrılır. Belə dillər bitkiləri xatırladır. Flektiv dillərdə söz öz vahidliyi ilə seçilir, məzmun və münasibət vəhdət təşkil edir. Heyvan orqanizminə bənzəyən belə dillər inkişafın yüksək pilləsində olan, ruhun dilə hakim olduğu tarixə qədərki dövrdə hər üç mərhələni keçən dillərdir.

A.Şleyxerdən sonra H.Ştayntal, M.Miller, Fr.Misteli öz tipoloji təsniflərini verir. Bu təsniflərdə də flektiv dillər inkişafın zirvəsində olan dillər kimi qiymətləndirilir.

Beləliklə, bütün XIX əsr boyu dillərin tipoloji təsnifində dil tipinin və bu əsasda ayrıca dillərin kamilliyi məsələsinin qoyulduğunu, bir qayda olaraq, flektiv dillərə üstünlük verildiyini görürük.

XX əsr nəzəri dilçiliyin coşqun inkişafı dövrüdür. Əsrin əvvəllərində gənc qrammatiklərin ideyalarına qarşı yeni yolların axtarışı gedir. F. de Sössürün “Ümumi dilçilik kursu” əsərində dilə, dilin nəzəri məsələlərinə yeni bir baxış ifadə olunur, yeni bir linqvistik konsepsiyanın əsası qoyulur və bu konsepsiya dilçiliyin sonrakı inkişafına böyük təsir göstərir. Bütün bunlar tipoloji dilçiliyə, dillərin tipoloji təsnifinə də təsirsiz ötüşmür. Bu dövrdə dillərin tipoloji təsnifinin yeni istiqamətləri yaranır, müxtəlif tipologiyalar formalaşır: pilləli tipologiya, kvantitativ tipologiya, determinativ tipologiya, sintaktik tipologiya, kontensiv tipologiya və s. Belə bir fikir var ki, müasir tipoloji dilçilik özündə müxtəlif baxışları, istiqamətləri birləşdirir: 1. Dilin quruluşuna və onun iyerarxiyasına maraq göstərilməsi (İ.İ.Menimaninov, B.Y.Qorodetski, P.Melnikov, L.Novak, Y.V.Rojdestvenski, V.Skaliçna, B.A.Uspenski, S.Bazel, E.Koserin, C.Qrinberq, A.Martine, B.Potyl və b.); 2. Dillərin tipoloji təsnifinin məqsəduyğun sayılmaması (N.N.Korotkov, V.Z.Panfilon, V.Skaliçka), dillərin genetik siniflərinin tipologiyasının aparılması (Ə.Ə.Makayev, N.S.Trubetskoy, V.N.Yarsevka), dil yarım sistemlərinə (S.D.Kasnelson, C.F.Volqelin) və ayrı-ayrı kateqoriyalara (M.M.Quxman, N.N.Korotkov, V.Z.Panfilov, Y.K.Lekomsev, K.Y.Maytinskaya, T.Millevski) müraciət edilməsi; 3. Universalilər tipologiyasının yaradılmasına səy göstərilməsi (U.Veynreyx, C.Qrinberq, S.Ulmann, B.A.Uspenski, R.O.Yakobson); 4. Dil tipologiyası üçün kvantitativ (kəmiyyət) meyarlarının tətbiq edilməsi (C.Qrinberq, Y.S.Kubryakova, Y.K.Lekomsev, T.Milevski, V.A.Moskoviç, V.Skaliçka, Y.Kramski və b.) (1, s. 191; 5, s. 532).

Dillərin ənənəvi tipoloji təsnifi, əsasən dillərin morfoloji quruluşuna, daha doğrusu sözün morfoloji quruluşuna görə aparılmışdır. Dillərin necə fərqlənməsindən dillərin nə üçün fərqlənməsinə cavab axtarılmasına qədər bir yol keçən müasir tipoloji tədqiqatlarda da “izolyasiya, inkorporasiya, aqlütinasiya və fleksiya anlayışları mərkəzi yer tutur, sözün morfoloji quruluşundakı, qrammatik mənənin ifadə üsulundakı keyfiyyət fərqləri təsnifin çıxış, başlanğıc mərhələsi kimi götürülür” (2, s. 17). Düzdür, müasir tipoloji dilçilik xeyli inkişaf etmiş, tədqiqat üsulları zənginləşmiş, yeni istiqamətlər yaranmışdır. Dilə sistem və struktur münasibətləri baxımından yanaşılması, bütöv dil sisteminə əsaslanan sistemli tipologiyaların

yaradılmasının zəruriliyi fikrini doğrumuşdur. Nəzəri və tipoloji dilçiliyin tanınmış nümayəndələrindən olan V.Skaliçka bu fikirdə olmuşdur ki, “hazırkı zamanda dillərin tam və sistemli tipoloji təsnifi hələ yaradıla bilməz, çünki dilçilik hələ dilin strukturu haqqında kifayət qədər biliklərə malik deyildir” (3, 55). Buna baxmayaraq, dilə struktur yanaşma struktur tipologiyaların, səviyyələr tipologiyasının yaranmasına tipoloji universalilərin axtarılmasına səbəb olmuşdur. Tipoloji təsnifdə ağırlıq mərkəzinin morfolojiyadan sintaksisə, sözün morfoloji quruluşundan cümlə strukturuna keçirilməsi ilə sintaktik tipologiya formalaşır, bir qədər sonra bu əsasda məzmun planının universal vahidlərinin forma planındakı ifadəsindəki keyfiyyət fərqləri əsasında yeni, sistemli tipologiya – məzmun tipologiyası və ya kontensiv tipologiya yaranır. Lakin o da nəzərə alınmalıdır ki, dillər üçün “məzmun valentliyi universal, onun morfoloji tipi eyni məzmun substansiyasının həmin dillərin texnikası ilə bağlı fərqli ifadəsindəki ölçülərlə bağlıdır”. Müxtəlif dillərin morfoloji quruluşu bu ölçülərin obyektiv reallıq olduğunu əks etdirir: sözün və ümumən, ləksəmin – formalarının vəhdətində götürülən sözün təşkil olunma əlamətlərinin dil tipindən irəli gələn fərqli xüsusiyyətləri məhz dil mexanizminə, dilin əsas quruluşuna, “əsas qrammatik tendensiyalara”, “dilə aparıcı determinantına diqqət yetirməyi tələb edir” (2, s. 19). Tanınmış amerikalı dilçisi C.Qrenberq dilin hərtərəfli xarakteristikasını vermək üçün sözün morfoloji quruluşunun xüsusi əhəmiyyət daşımasına toxunur, intuitiv olaraq təsnifin əsası kimi sözün morfoloji quruluşunun qəbul edilməsini ənənəvi dilçiliyin üstün cəhəti kimi qiymətləndirir (6, s. 64). Belə bir fikir var ki, “sözün morfoloji quruluşu müxtəlif universalilərin ifadə vasitələrindəki fərqləri əks etdirir” (2, s. 20). Müasir dilçilikdə dil tiplərinin, dillərin kamilliyi məsələsinə münasibət də dəyişib. Tədqiqatçılar artıq dil tiplərini inkişafın ayrıca mərhələsi kimi qəbul etmirlər: bu problem ya ümumiyyətlə, qaldırılmış, ya da problemə yeni bir münasibət ifadə edilir. Lakin ara-sıra ənənəvi dilçilik fikrinin qismən fərqli şəkildə davam etdirildiyini görürük. Müasir tipologiyada etalon dil anlayışından geniş istifadə olunur. “Struktur tipologiya adlı tədqiqatında Uspenski müxtəlif dil tiplərinə bu baxımdan yanaşır. Bu tədqiqatçıya görə, tipin əsasında dil – etalon dayanır və dil – etalon xarakterizə edilən başqa dillərə münasibətdə metadildir. Bu baxımdan aqlütinativ dillər flektiv dillərə, inkorporlaşan dillər aqlütinativ və flektiv dillərə, amorf dillər isə flektiv, aqlütinativ və inkorporlaşan dillərə münasibətdə metadil kimi qəbul edilir” (2, 11). Əgər XIX əsrin adları çəkilən tədqiqatçıları qədim flektiv sintetik dillərə üstünlük verirdilərsə, O.Yespersen yeni analitik dillərə üstünlük verir, ingilis dilini mövcud dillərin ən kamili kimi qiymətləndirir (6, s. 5). XX əsrdə aqlütinativ dillərə üstünlük verən, aqlütinativ dil tipini daha kamil sayan tədqiqatçılar da olmuşdur. Dillərin kamilliyinin təkə xarici əlamətlərlə bağlı olmadığını görə tədqiqatçılaraqlütinativ quruluşu flektiv quruluşla qarşılaşdırır və aqlütinativ dillərə üstünlük verirlər. Bunu biz E.Sepir, Ş.Ballı, N.S.Trubetskoy, A.A.Reformatiski kimi tədqiqatçılarda görürük. F.Şlegelin fleksiyalı dillərlə müqayisədə şəkilçili dillərin qeyri-mükəmməlliyi haqqındakı fikrini xatırladan E.Sepir əslində hər şeyin əksinə olduğunu xatırladır, türk dilində sözün dəmir məntiqi ilə hind-avropa dillərinə qarşı durduğunu göstərir (9, s. 74). A.Reformatiskinin fikrinə görə, dildə aqlütinasiya və fuziyaadlandırılan əsas qrammatik tendensiyaların mövcudluğu dilin analitizm və sintetizm doğru ümumi qrammatik inkişafının göstəricisidir. Tədqiqatçı türk dillərini analitik dillər kimi qəbul edir, analitik dillərdə ünsiyyətin bütöv, tam birləşmə vasitəsi ilə deyil, hər biri ayrıca informasiya daşıyan bölünmüş hissəciklərin ardıcılığı vasitəsi ilə mümkün olduğunu bildirir. Belə dillərdə söyləmin qənaətcilliyi, quruluş aydınlığı təmin edilir, söyləmin elementləri ilə verilmiş informasiyanın elementləri arasında simmetriya mövcud olur (8, s. 70-75). Dilin mükəmməlliyi haqqındakı fikir müxtəlifliyi belə bir sual doğurur: Dilləri kamillik dərəcəsinə görə bir-birinə qarşı qoymaq, bu və ya digər dil tipinə üstünlük vermək doğrudurmu? Hər bir dil işarələr sistemi olub mənsub olduğu etnik birliyə, xalqa, millətə fikir mübadiləsi, ünsiyyət vasitəsi kimi xidmət edir, hər bir dil əsrarəngiz ifadə imkanlarına malik olur.

Fikrimizcə, dillər öz kamilliyinə, mükəmməlliyinə görə bir-birindən fərqləndirilməlidir. Dillərin kamilliyi o dillərin sistemində, sistem daxili əlaqə və münasibətlərdə axtarılmalıdır. Bu baxımdan aqlütinativ quruluşlu türk dilləri daha kamil dillərdir. Dilin kamilliyinin ikinci göstəricisi dildəki qənaət prinsipidir. Bu baxımdan da türk dilləri daha kamil dillərdir.

Ədəbiyyat

1. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı: Şərq-Qərb, 2011
2. Məmmədov M.T. Linqvistik tipologiya (metodik vəsait), Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2015
3. Rəcəbli Ə. Tipoloji dilçilik. Bakı: Elm və təhsil, 2010
4. Humboldt V. Bəşər dilləri quruluşunun müxtəlifliyi və bunun bəşəriyyətin mənəvi inkişafına təsiri. Bakı: 2001
5. Qrinberq D. Квантитативной подход к морфологической типологии языков / Новое в лингвистике, М., Изд-во иностранной литературы, 1963
6. Есперсен О. Философия грамматики, М., Изд-во иностранной литературы, 1958
7. Сепир Э. Язык. М-Л, 1934, с. 94
8. Реформатский А.А. Агглютинация и фюзия как две тенденции грамматического строения слова // Лингвистика и поэтика, М., Наука, 1987

ƏNƏNƏVİ VƏ FƏAL (İTERAKTİV) DƏRSİN MƏRHƏLƏLƏRİ: PARALELLƏR VƏ MÜQAYİSƏLƏR

Açar sözlər: *ənənəvi, fəal dərs, yanaşma, paralellər, müqayisələr*

This paper is based on the new trends in teaching process, which are significant along with traditional teaching and education methods. Combination of both is the core of submitted paper.

Keywords: *traditionally, active lessons, approach, parallels, comparisons*

Ənənəvi, fənni yönümlü və müasir şəxsiyyətyönümlü dərslərdə (sınıf- dərs sistemi) müqayisə və paralellər aparmaq üçün hər birinə xas olan mühüm əlamətləri, bu əlamətlərin xarakteristikasını, onlardan irəli gələn nəticələri nəzərdən keçirmək lazımdır.

Ənənəvi dərslərdə təhsilənlərə obyekt kimi baxılır, dərslərdə öyrənilərə avtoritar münasibət, monoloji təhsil vermə, ssientizm (quru elmilik), dərslərdə lüzumsuz olaraq xırdalanma, dərslərin bəsitləşdirilməsi, həddən artıq məlumatlılıq, kadr hazırlığının keyfiyyətinə diqqət yetirilməməsi kimi müasir tələblərə cavab verməyən nöqsanlar üzə çıxır.

Müasir dərslərdə isə təhsilənlərə subyekt kimi yanaşma, ekzistensiallıq (insan təbiətinin bütövlüyünün nəzərə alınması), dioloji yanaşma, integrativlik, inkişafetdirici xarakterin təmin edilməsi, pedaqoji kadrların müasir tələblərə cavab verən səviyyədə formalaşdırılması, tədris- təlim prosesini fundamentallığı müasir cəmiyyətdə dominant rol oynayan təhsil sisteminin tələblərinə cavab verilir.

Ənənəvi təhsil sistemi artıq dövrünü başa vurmuş, təkamül yolu ilə yeni keyfiyyət dəyişiklikləri aparılmaqla ənənəvi təhsilin də müsbət cəhətlərini qismən götürməklə və ya tədricən dəyişərək, öz yerini yeni sosial, şəxsiyyətyönümlü təhsil sisteminə verməyə başlamışdır.

Ənənəvi dərslərin mərhələləri

Sınıfın təşkili adlı mərhələsində müəllim sinfə daxil olan kimi işin təşkilini əlinə alır, salamlayır, şagirdlərin dərslə necə davam etməsini yoxlayır, sinf jurnalında qeydlərini aparır, lövhənin səliqəli olub- olmamasına diqqət yetirir. Tədris prosesində şagirdlərin qazanacaqları nailiyyətlərinin təməli bu mərhələdə qoyulur. Bundan sonra keçmiş mövzunun sorğusuna və yekunlaşdırılmasına keçilir.

Keçmiş mövzunun sorğusu və yekunlaşdırılması adlı bu mərhələdə aşağıdakı işlər yerinə yetirilir:

- Ev tapşırıqlarının olub- olmadığı və onların necə icra olunduğu dəqiqləşdirilir;
- Keçmiş mövzunun necə öyrənilməsi əvvəlcə frontal, sonra isə fərdi sorğu şəklində həyata keçirilir;

Keçmiş mövzu ilə yeni mövzu arasında əlaqə adlı mərhələdə yeni biliklərlə keçmiş biliklər arasında əlaqə yaradılmazsa, dərslər arasında varislik prinsipi pozular. Keçmiş dərslə yeni dərslər arasında əlaqə biliklərin qavranılmasında vahidliyi təmin edir, şagirdlərin ədəbi və həyatı biliklərinin mükəmməlliyinə şərait yaradılır. Dərslər arasında əlaqənin yaradılması hesabına yeni dərslərin gedişi qurulur. Bu bağlılıq nə dərəcədə mükəmməl qurularsa, yeni dərslərin izahında qarşıya qoyulan məqsəddə bir o qədər yaxşı nail olmaq olar. Mövzulararası əlaqə pedaqoji- psixoloji metodiki və elmi baxımdan düzgün qurulmalıdır.

Yeni mövzunun izahı adlı bu mərhələdə planlaşdırılan bir çox məsələlər: yeni mövzunun şagirdlərə nə məqsədlə keçirilməsi, mövzunun hansı cəhətlərinin diqqət mərkəzində olması, onun necə tədris olunması dərslərin qarşısına qoyulan təlim, tərbiyə və inkişaf vəzifələri öz həllini tapmağa başlayır.

Yeni mövzuların möhkəmləndirilməsi adlı mərhələdə keçilən mövzunun şagirdlərdə oyatdığı təəssüratın aşkara çıxarılmasına, verilən materialın necə qavranıldığını müəyyənləşdirməyə, qazanılan biliyin tətbiq olunmasına şərait yaradılır. Bu mərhələdə görülən iş keçilən dərslərin səmərəli yekunudur. Möhkəmlətmə mərhələsi müəllimə imkan verir ki, o, mövzunun şagirdlər tərəfindən hansı səviyyədə qavranıldığını müəyyən etsin.

Ev tapşırıqlarının verilməsi adlı sonuncu mərhələdə ev tapşırığı dəqiq, yığcam, aydın olmalıdır. Şagirdlər evdə hansı işləri görəcəklərini, bunu nə məqsədlə edəcəklərini və necə edəcəklərini aydın mənimsəməlidirlər.

Fəal (interaktiv) dərslərin mərhələləri

Motivasiya- hər hansı bir fəaliyyətə təhrik edən vasitədir. Fəal dərslərdə motivasiya dərslərin vacib komponentidir. Təfəkkür prosesini hərəkətə gətirən və şagirdlərin idrak fəallığına təkan verən prosesdir. Motivasiya psixoloji amil kimi hər hansı fəaliyyətin mexanizmini işə salan qüvvədir. Motivasiya qismində

ortaya gətirilmiş problem və onun həlli tələbatı fəal dərstdə təfəkkür prosesini işləməyə sövq edən və şagirdlərin idrak fəallığını artıran amil kimi çıxış edir.

Motivasiyanın yaradılmasına təsir edən amillər:

- Motivasiya qismində istifadə olunan materialın xüsusiyyətləri cəlbedicidir, qeyri-adidir, müəmmalıdır, gözlənilməzdir, marağı və müstəqil təfəkkürü şövqləndirməyə qadirdir;
- Materialın təqdim olunma üsulları və formaları;
- Fərziyyələri yoxlama və təqdimat aparma imkanının mövcudluğu;
- Yaradıcılıq imkanı;
- Müəllim tərəfindən bələdçilik (yönəldici suallar, fərziyyələrin irəli sürülməsi zamanı həvəsləndirmə və dəstəklənmə);
- Əvvəlki məsələlərdə fərziyyələrin irəli sürülməsi ilə bağlı müsbət emosiyalar təcrübəsi.

Tədqiqatın aparılması- problemin həlli üzrə irəli sürülən fərziyyələri təsdiq və ya təkzib edən, habelə qoyulan tədqiqat sualına cavab verməyə kömək edə biləcək faktları tapmağa imkan yaradır. Bu zaman yeni faktların öyrənilməsi və bu suallara cavabların tapılması gedişində düşünmək və yeni bilgiləri kəşf etmək üçün münasib şərait yaranır. Tədqiqatın aparılması zamanı müəllim tədqiqatın aparılması üzrə metodların seçimi, bilik, bacarıq və vərdislərə malik olmalıdır, işin qrup şəklində və digər formada təşkili və aparılması, tədqiqatın aparılması üçün tapşırıqların və bilik mənbələrinin seçilməsi, iş vəzəqlərinin hazırlanması kimi;

Məlumatın (informasiya) mübadiləsi- bu mərhələdə iştirakçılar tədqiqatın gedişində əldə etdikləri tapıntıların, yeni informasiyanın mübadiləsini aparırlar. Qoyulmuş suala cavab tapmaq zərurəti tədqiqatın bütün iştirakçılarını bir-birinin təqdimatını fəal dinləməyə sövq edir. Təqdimat bir növ yeni biliklərin dairəsini cızır və hələlik bu biliklər natamam və xotik xarakter daşıyır. Yeni bir tələbat-həmin bilikləri qaydaya salmaq, sistemləşdirmək, müəyyən bir nəticəyə gəlmək üçün tədqiqat sualına cavab tapmaq zərurəti yaradır.

Məlumatın müzakirəsi və təşkili- bütün bilik, bacarıq və vərdislərin, təfəkkürün müxtəlif növlərinin (məntiqi, tənqidi, yaradıcı) səfərbərliyini tələb edir. Müəllim fasilitasiya əsasında (yönəldici, köməkçi suallardan istifadə etməklə) əldə edilmiş faktların məqsədyönlü müzakirəsinə və onların təşkilinə kömək edir. Informasiyanın təşkili bütün faktlar arasında əlaqələrin aşkara çıxarılmasına və onların sistemləşdirilməsinə yönəldilir. Nəticədə mövcud tədqiqat sualına cavabın cizgiləri aydın seçilməyə başlayır. Məlumat sxem, qrafik, cədvəl, təsnifat formasında təşkil oluna bilər.

Nəticələrin çıxarılması- şagirdlərə yeni bilginin kəşfi yolunda son addımı atmaq; konkret nəticəyə gəlmək və ümumiləşdirməni aparmaq imkanı yaradır. Şagird nəinki əldə olunan bilgiləri ümumiləşdirməli, həm də gəldiyi nəticəni tədqiqat sualı ilə və irəli sürülmüş fərziyyələrlə müstəqil olaraq tutuşdurmalıdır. Dərsin kulminasiyasını isə bilgiləri məhz özləri kəşf etdikləri üçün şagirdlərin duyduqları bənzərsiz sevinc və məmnuniyyət hissi təşkil edir.

Yaradıcı tətbiqetmə- biliklərin mənimsənilməsinin başlıca meyarı onun yaradıcı surətdə tətbiqidir. Yaradıcı tətbiqetmə biliyi möhkəmləndirir, onun praktiki əhəmiyyətini uşağa açıq göstərir. Bu mərhələ vaxt etibarilə yalnız bir akademik dərslə məhdudlaşmaya da bilər, yəni onun həyata keçirilməsi sonrakı dərslərdə də mümkündür.

Refleksiya (qiymətləndirmə, bütün mərhələlərdə aparıla bilər) istənilən prosesin təkmilləşdirilməsini təmin edən bir mexanizmdir. Artıq başa çatmış prosesin şüurda inikasıdır. Təlim prosesinin refleksiyası biliklərin mənimsənilməsinin bütün mərhələlərini təhlil etməyə və dərinlən başa düşməyə imkan verən başlıca mexanizmlərdən biridir.

Ənənəvi və fəal (interaktiv) dərslərə müxtəlif prizmadan yanaşmalar

Ənənəvi dərslərə yanaşma

Təhsilalanlara obyekt kimi yanaşılması: bu zaman bütün şagirdlərə orta səviyyəli kimi yanaşılır, istedadın, qabiliyyətin inkişafı üçün şərait yaradılmır, dərslərdə seçim hüququ məhdudlaşır, təhsil alanlarda qeyri- fəallıq, başqasının köməyinə ehtiyac duymaq tərbiyəsi formalaşır, tədris- təlim prosesində məcburiyyət və cəzalandırma əsasında bilik və bacarıqların formalaşdırılmasına üstünlük verilir.

Fəal dərslərə yanaşma

Təhsilalanlara subyekt kimi yanaşma: öyrənənə təkrar olunmayan fərd, daxilən azad, müstəqil və yaradıcı fəaliyyət göstərmək qabiliyyəti olan, inkişafedən bir şəxsiyyət kimi yanaşılır. Bu zaman təhsilalanların marağı, dərstdə fərdiləşmiş, problemlə təlim texnologiyalarına üstünlük verilir, seçmə fənn üzrə dərslərin təşkili, dərstdə psixoloji, sosial- pedaqoji xidmətlərin təşkili genişləndirilir.

Ənənəvi dərslərə yanaşma

Monoloji təhsil vermə üsulu tətbiq olunur: tədris- təlim prosesi təlimi mənimsəməyə deyil, sadəcə şərh etməyə yönəldir. Bu yanaşmada insan təbiətinin bütövlüyünün, tamlığının pozulması, quru elmilik, təlimin həddindən artıq intellektuallaşdırılması düzgün qiymətləndirilmir.

Fəal dərslərə yanaşma

Dioloji yanaşma: təhsilalanlar arasında ən humanist ünsiyyət üsulu olan dioloji münasibətlərə üstünlük verilməsi nəticəsində dərslə problemlə, dioloqlu, kollektiv (qruplarla) fəaliyyətə üstünlük verilir. Burada kommunikativ fəaliyyətlər, açıqlıq, səmimilik, tolerantlıq, həmsöhbətində hörmət etmək bacarığı inkişaf etdirilir, tələb olunan sayda informasiya mənimsənilir.

Ənənəvi dərslərə yanaşma

Dərslərdə lüzumsuz olaraq xırdalanma: müxtəlif təhsil sahələrini süni olaraq bir- birindən ayırmaqla təlim prosesinin pozulması nəticəsində öyrənənlərin bilik və dünya görüşlərinin natamamlığı baş verir.

Fəal dərslərə yanaşma

İntegrativlik: Dərslərdə fənlərin tədrisinə kompleks yanaşmaqla təlim prosesinin bütövlüyünün təmin edilməsi nəticəsində öyrənənlərin bütöv halda dünyanı dərk etməsi, dərslə rəqabət mühitinin formalaşması təmin edilir.

Ənənəvi dərslərə yanaşma

Həddən artıq məlumatlılıq: şagirdlərin diqqətini bilik və bacarıqlarının formalaşması deyil, fənnə aid informasiyaların və onların tətbiqinə dair şablonların yadda saxlanılmasına yönəlir. Öyrənilən tədris materialları gündəlik həyat problemləri ilə uzlaşdırılmır, nəzəriyyə ilə praktikanın əlaqələri zəifləyir.

Fəal dərslərə yanaşma

İnkişafetdirici xarakterin təmin edilməsi: bu halda təlim prosesinə pedaqoqun münasibəti dəyişir. Bilik vermə, bacarıq və vərdislərin aşılmasından başqa dərslə fərdi və sosial əhəmiyyətli keyfiyyətlərin (təfəkkür, nitq, emosional hiss, kommunikativlik, fiziki və yaradıcı mühit) inkişaf etdirilməsi nəticəsində şəxsiyyətyönümlülük, həyati və mənəvi keyfiyyətlər dərslə praktikayönümlülüyünü gücləndirir.

Ənənəvi dərslərə yanaşma

Kadr hazırlığının keyfiyyətinə diqqətin yetirilməməsi: Təlim- tədris prosesində diqqətin metodiki səviyyənin inkişafına yönəldilməsi öyrədənin şəxsi keyfiyyətlərinin və peşəkarlıq bacarıqlarının inkişafını məhdudlaşdırır. Öyrədənlərin tənqidi təfəkkürünün inkişafına və dərslə yaradıcı fikirlərə cəlb olunmalarına tələbkarlıq zəifləyir.

Fəal dərslərə yanaşma

Pedaqoji kadrların müasir tələblərə cavab verən səviyyədə hazırlanması: öyrədənlərin konseptual, texnoloji, metodiki hazırlığının həyata keçirilməsi nəticəsində pedaqoji fəaliyyətdə yaradıcılıq üstünlük təşkil edir, bacarıqlı müəllimlərə tələbat artır, başqasının iş təcrübəsindən istifadə olunmasına imkan verilmir.

Ənənəvi dərslərə yanaşma

Dərslə bəsitləşdirilməsi: tədris- təlim prosesinə tam, bütöv kimi yanaşılmır, onlar ayrı- ayrılıqda araşdırılır, nəticədə tədris fənni öz sosial- mədəni mahiyyətini itirərək faktlar yığımına çevrilir. Təlim prosesi əxlaqi dəyərlərin öyüd- nəsihət deklorasiyasından çox nizam- intizam dərslərinə çevrilir. Fənnin məzmunu şagirdlərin şəxsi maraqları ilə uzlaşmır, təlim prosesi rəqabətə dözümlülüyü aşağı səviyyəyə endirir.

Fəal dərslərə yanaşma

Təlim- tədris prosesinin fundamentallığı: tədris olunan fənləri və sinifdən xaric tədbirlərin məzmun və mənaca zənginliyi (klassik və ən yeni elmi nailiyyətlərə əsaslanmaq, tədris fənləri və tərbiyəvi işlərin fəlsəfə və psixoloji, mənəviyyat fənləri ilə əlaqələndirilməsi) nəticəsində dərslərdə rəqabət genişlənir, dərslə motivasiya yüksəlir, müasir dünyagörüşün, mənəvi- əxlaqi keyfiyyətlərin inkişafı təmin olunur.

Bütən yeni baxışlarla yanaşı, müasir tədris- təlim prosesində baş verən əhəmiyyətli dəyişikliklərə baxmayaraq, ənənəvi təlimin faydalı nəticələri müasir yanaşma mövqeyi ilə birləşdirilir, paralellər aparılır. Sinif- dərslə (şəxsiyyətyönümlü) sisteminin keyfiyyət təminatında ənənəvi dərslərdən fərqli olaraq müasir dərslə təşkili həlledici, əhəmiyyətli dəyişikliklər, öyrədənlə öyrənən arasında hətta məktəblə valideynlər arasında müasir tələblərə cavab verən qarşılıqlı əlaqələr durur.

Ədəbiyyat

1. Ağayev Ə. Təlim prosesi: ənənə və müasirlik. Bakı, Adiloğlu, 2006, 138 səh.
2. Azərbaycan Respublikasında Ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulum). Bakı: 2006, 52 səh.
3. Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat proqramı, Bakı, 1999
4. Hacıyev A. Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi metodikası. Ali məktəblərin filologiya fakültələrinin tələbələri üçün vəsait. Bakı, "Təhsil" nəşriyyatı, 2003, 156 səh
5. Veysova Z. Fəal(interaktiv) təlim. Müəllimlər üçün vəsait. Bakı, 2007
6. Yusifov F. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı, 2014, 193 səh.
7. www.kurikulum.az

İNGİLS DİLİNDƏ PREFİKSLƏ İŞLƏNƏN FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN
LEKSİK-SEMANTİK VƏ MORFOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *sözönlü, frazeoloji, birləşmə, etimoloji, komponent, semantik*

Prepositional phraseological units

The article deals with prepositional phraseological units in English. As phraseological units have great role in modern English, they must be paid attention specially. Studying phraseological units etymologically is very important to investigate those people's life. Phraseology is a science area studying free units in any language. Its subject and duties, investigation methods are being studied. Linguistic investigation of phraseological units is important for to get comprehensive information about phraseological fond of a language. The article can be useful for those who want to study phraseological units in English.

Key words: *prepositional, phraseological, unit, etymological, component, semantic*

Hər dildə olduğu kimi ingilis dilində də tarixən inkişaf etmiş, leksik və üslubi cəhətdən formalaşmış, predmet və əşyalar, insanlar arasında olan münasibətləri adlandırmaq üçün dəqiq, gözəl, uğurlu ifadələr sabitləşmişdir. İllər keçdikcə dildə möhkəm birləşmiş ifadələr xüsusi, müstəqil mənə verən, pozulmaz, sabit söz birləşmələri yaratmışdır. İngilis dilini mükəmməl öyrənmək üçün hökmən frazeoloji birləşmələri də öyrənmək lazımdır.

Çünki frazeoloji birləşmələr hər bir publisistik və bədii mətnin, danışmaq dilinin mənə tutumunu çox asanlaşdırır. Danışmaq dilində frazeologiyanın işlənməsi danışanın dil zənginliyini göstərir.

Danışmaq vaxtı hərfi tərcümə olunmayan frazeoloji vahidlər yeni mənə dəyəri daşıyaraq dilin estetik təsirini gücləndirir. Dildə belə zənginlik və idiomatiklik həyatımızı, insani münasibətlərdə hissi intiativliyi zənginləşdirərək canlılıq yaradır.

Müasir ingilis dilində frazeoloji birləşmələrin rolu böyük və çox mənalı olduğu üçün ona xüsusi diqqət yetirmək çox vacibdir. Frazeoloji birləşmələrin etimoloji cəhətdən öyrənilməsi həmin xalqın məişətini öyrənmək üçün çox əhəmiyyətlidir.

Frazeoloji birləşmələrin etimoloji cəhətdən öyrənilməsi həmin xalqın məişətini, mədəniyyətini öyrənmək üçün çox əhəmiyyətlidir. Frazeologiya - (Yunan dilində - “phrasis” – ifadə - “logos” – təlim) dildə sabit birləşmələri öyrənən elm sahəsidir. Frazeologiyayaşınaslığa son zamanlar diqqət artdığı üçün hələ onun predmet və vəzifələri, əhatə və öyrənmə metodları araşdırılmaqdadır.

Xüsusən frazeoloji birləşmələrlə sərbəst söz birləşmələrinin sərhəddinin müəyyənləşdirilməsi, danışmaq dilində rolları və sərhədlərin müəyyən mənada hələ də dəqiq araşdırılmasına ehtiyac vardır.

Frazeoloji birləşmələrin linqvistik tədqiqatı ona görə lazımdır ki, həmin dilin frazeoloji fondu haqqında hərtərəfli informasiya əldə edilsin. Bu araşdırmalarda əsas istiqamət frazeoloji vahidlərin sabitliyi, frazeoloji sistemlilik, həmin vahidlərin semantik strukturu, əmələ gəlməsi və əsas ifadə zənginliyinin öyrənilməsidir.

Məsələn, “be at smb's beck and call” – bu birləşməyə daxil olan sözlərin hər birinin ayrı-ayrılıqda semantik mənası belədir: - “be ol(maq), at-da; də; smb – kimsə; beck – hərəkət, işarə; and – və; call – qışqırmaq, çağırmaq, səsləmək” və s.

Bu sözlərin birləşməsi ilə yanaşı frazeoloji vahidlərin mənası isə tamamilə başqa cürdür: “tamamilə bir kəsin əlində (təsiri altında) olmaq; əmrə hazır olmaq”. Bu birləşmədəki ifadələr öz ilkin mənalərini itirərək frazeoloji birləşmələrdə sabit, bölünməz forma olaraq yeni ifadə yaratmışdır.

Bu ifadədən göründüyü kimi frazeologizm ayrı-ayrı sözlərdən əmələ gəlmişdir. Frazeoloji vahidin mənə tutumunu sözlərlə eyniləşdirmək olmaz. Çünki çox böyük mənə fərqi aydın görünür. Frazeoloji birləşmələrə daxil olan sözlərin leksik mənası ümumi frazeoloji mənə üçün az əhəmiyyət daşıyır və həmin sözlərin mənası heç bir ekvivalentlik təşkil etmir. Frazeologizm və söz probleminə iki əsas istiqamət qeyd edilir. İfadənin dar mənasında, leksikoloji anlamda, frazeologiya leksikologiyanın tərkib hissəsi kimi başa düşülür, geniş mənada isə frazeoloji birləşmələr linqvistikanın vahidi kimi anlanılır. Frazeologizm struktur və semantik mənasına görə dildə sözə nisbətən daha mürəkkəb formadır. Frazeologizm nə həmin sözlərlə uyğundur, nə də həmin sözlərin tam ekvivalentidir. Frazeologizm mürəkkəb leksik vahiddir. O mənə etibarilə frazeoloji tərkibdə bir sözlə yox, bir neçə sözün birləşməsi ilə ifadə olunmalıdır. Ayrıca söz frazeologizmdən struktur fərqi ilə seçilir.

Söz bir morfem deməkdir, hər hansı frazeologizm isə ingilis dilinin qrammatik qanunları ilə yaradılmış sözlər birləşməsindən ibarətdir. Frazeologizmlər leksik sabitliyin olması və davamı, söz tərkibi ilə xarakterizə olunur. Semantik dayanıqlığa görə frazeologizmin müxtəlif tipləri əmələ gəlir. Məlum olduğu kimi frazeologizmlər sərbəst söz birləşmələrindən ibarət olsa da, semantik mənə fərqliliyi cəhətdən işlədilir. Tarixən sözlərin mənə fərqliliyində işlədilməsi unudularaq yeni mənalı dəyişməz birləşmə yaranır. Frazeologizm belə möhkəmlik dərəcəsinə görə fərqlənir. Frazeologizmin idiomatik forması tamamilə tərkibə daxil olan sözlərin ümumi mənasından ayrılmış və absolyut bölünməz sabit birləşmə əmələ gətirmişdir.

Məsələn: “to be dependent on smb’s nod; to be at smb’s nod – tamamilə bir kəsdən asılı olmaq; kor-koranə bir kəsə tabe olmaq”. Frazeoloji vahidlərin elə sabit forması var ki, burada ümumi frazeoloji mənə ilə yanaşı ayrı-ayrı sözlər də öz semantik mənasını saxlayır. Məsələn: “to burn bridges – körpüləri yandırmaq”; to throw mud at smb. – üstünə çirkab atmaq, to paint the devil blacker than he is – münasibətləri kəskinləşdirmək”. Frazeologizmlərin frazeoloji birləşmə tipi elə sabit formadır ki, burada sözlər tərkibə daxil olarkən sərbəst və texnoloji bağlılıq mənası daşır. Məsələn: “Adam’s apple – Adəmin alması”, Rack one’s brains – dərindən düşünmək”. Bu tip forma əvvəlki frazeoloji tiplərə nisbətən zəif görünür və sanki sərbəst söz birləşmələrinə uyğun gəlir.

Frazeologizmlərin frazeoloji ifadələr formasının əsas xüsusiyyəti yazılı və şifahi nitq zamanı danışığın leksik tərkibi və müəyyən semantik vahidlərin hazır forması şəklində özünü göstərir. Frazeoloji ifadə bəzən komponentlərin hər fən işlədilməsi şəklində özünü göstərir. Bu tərkiblərə çox sayda İngilis atalar sözləri və deyimlər birbaşa müstəqil mənada işlədilir və alleqorik mənə daşır, məsələn: “live and learn – ömür boyu öyrən”; “better untaught than ill taught – belə alim olmaqdan, alim olmamaq”. İngilis frazeologiyasını olduğu kimi təqdim etmək olduqca çətinidir. Dildə semantik zənginliyə, obrazlılığa, lakonikliyə və frazeoloji kəskinliyə diqqət yetirilmək vacibdir. O nitqə ifadəlilik və orijinallıq gətirir.

Xüsusən şifahi nitqdə, bədii və siyasi ədəbiyyatda frazeologizmlərdən geniş istifadə olunur. Frazeologizmlərin tərcüməsi zamanı onun başqa dildə qarşılıqlı mənasını tapmaq, dilin semantik zənginliyini, obrazlılığını, lakonikliyini və frazeoloji kəskinliyini vermək çox mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bunlar dilə ifadəlilik və orijinallıq verir. Tərcümə zamanı ingilis dilinə uyğun gələn frazeoloji mənəni tapmaq və ingilis dilinin analoji ifadə və obrazlılığını, frazeologizmin stilistik funksiyalarını nəzərə almaq lazımdır.

Məlumdur ki, Azərbaycan dilindən fərqli olaraq müasir ingilis dilində hal kateqoriyaları məhdud olduğuna görə sözləri böyük rol oynayır. Bir-birindən asılı olan sözlər arasında əlaqə sözlərinin funksiyasına aiddir. Əsas nitq hissələri olan isim və əvəzlərdən əvvəl gələn köməkçi nitq hissəsi olan sözləri onlarla birlikdə müəyyən bir mənə ifadə edir. Sözləri qoşulduğu isim və əvəzlərlə birlikdə cümlə üzvünün tərkibinə daxil olur, cümlənin ayrılmaz tərkib hissəsini təşkil edir. Məlum olduğu kimi müasir ingilis dilində nitq hissələrinin isim, əvəzlək, say və s. hal şəkilçiləri olmadığı üçün sözlər arasında əlaqə köməkçi sözləri ilə ifadə olunur. Sözləri köməkçi sözlər olduğu üçün heç vaxt müstəqil istifadə olunmur.

Köməkçi sözlər olan sözləri ilə yaradılan ifadələrdə sözlər müstəqil işlədilə bilmir – ayrıca ifadə olunmur, sözbirləşmələrinin tərkibi kimi ümumi mənəyə xidmət edir və həmişə öz ilkin formasını saxlayırlar. İngilis dilində əksər sözləri çoxmənalı və müxtəlif münasibətlər ifadə etdiyi üçün müxtəlif sözbirləşmələrinin yaranmasında aktiv iştirak edirlər. Ona görə də hər bir sözlünün sözbirləşməsində iştirakını konkret olaraq araşdırmaq çox mühümdür.

Bu göstərilən ifadələr deyilənlərə əyani sübutdur: “to drop from the tree – ağacdan damcılamaq”; “the fathomless depths of the ocean – okeanın hədsiz dərinlikləri”; 1-ci ifadədə sözlü “from” Azərbaycan dilində çıxışlıq hal şəkilçisi, 2-ci ifadədə “of” sözlü yiyəlik hal şəkilçisini əvəz edir.

Dil sistemində frazeoloji ifadələrin çoxluğu həm də həmin dilin qədimliyini sübut edən amil kimi qəbul olunur. Bu baxımdan həm Azərbaycan, həm də ingilis dilləri çox tarixi köklərə malikdir. İstedadlı yazarlar əsərlərində həmişə frazeoloji vahidləri geniş işlətməmişlər. Bəzi yazıçılar isə hətta özləri frazeoloji ifadələr yaratmış və bir növ əsərləri vasitəsilə bu ifadələrə yaşamaq hüququ vermişlər. Şekspirdən əvvəl yaşamış yazıçılar da əsərlərində frazeoloji vahidlər yaratmışlar, lakin bu danılmaz faktdır ki, ingilis dilinin frazeoloji fondu Şekspirin adı ilə bağlıdır. Bəzi dilçilər Şekspir tərəfindən yaradılan sabit birləşmələrin sayının beş yüz, bəziləri isə mindən artıq olduğunu söyləyirlər. Maraqlısı budur ki, bu frazeoloji birləşmələrin bir qismini də sözlü frazeoloji vahidlər tutur.

Şair və yazıçıların yaratdıqlarından başqa frazeoloji ifadələrin əsas yaranma mənbəyi folklor və danışq dilidir. İngilis dilində sözlü frazeoloji birləşmələr adətən danışq dilində işlədilir və bəzən məcazi mənə kəsb edir. Məsələn, “to freeze out” (to prevent someone from taking part in smth), “to camp up” (to behave in a way that is deliberately artificial, especially in order to make people laugh at traditional ideas about how men and women should behave). Sözlü frazeoloji vahidlər etnik kodun daşıyıcıları kimi qəbul edirlər. Onlar dildə kifayət qədərdir və müxtəlif tarixi hadisələr, xalqın yaşam tərzini, gündəlik fəaliyyəti və maraqları ilə sıx əlaqədardır. Bu ifadələr tarixin müxtəlif dövrlərində xalq tərəfindən yaradılmışlar.

Frazeoloji vahidlər əsasən fellərdən ibarət olduqları üçün digər dillərdən alınmaq ehtimalı çox azdır.

Məlum faktıdır ki, fellər hər bir dilin daxili imkanları hesabına yaranır və digər dillərdən alınmırlar. İngilis dilində işlənən sözlü frazeoloji ifadələrin bir qisminin dilimizə mürəkkəb fellər vasitəsilə tərcümə olunması faktını nəzərdən qaçırmaq lazımdır. Azərbaycan dilində işlənən frazeoloji ifadələr və mürəkkəb fellərə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında geniş şəkildə rast gəlinir.

Epos Azərbaycan dilində işlənən frazeoloji ifadələri və mürəkkəb felləri öyrənmək baxımından dəyərlidir. Təkcə ingilis dilində deyil, Azərbaycan dilində də mürəkkəb fellər frazeoloji vahidlərin bir hissəsidir. Belə ki, hər iki dildə bu fellər dəqiq bir nitq hissəsindən düzəlirlər. İngilis dilində onlar verb + adverb (or preposition) formasında: to keep on, to sit down və s., Azərbaycan dilində isə onlar köməkçi fellər vasitəsilə - “olmaq, etmək, eləmək”: əlindən gələni etmək (to do one’s best), kömək etmək (to help); ikinci sözün birinci sözdən yaranması vasitəsilə: su sulamaq (to water), ütü ütüləmək (to iron) – bu halda birinci element əsasən isim olur.

Bir faktı da xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, ingilis dilindəki frazeoloji ifadələrin əksər hissəsi Azərbaycan dilinə vahid sözlər və yaxud da sərbəst ifadələrlə tərcümə olunur. Bu ingilis və Azərbaycan dillərinin geneoloji və struktur müxtəlifliyi ilə izah olunur. Sözlü frazeoloji vahidlərin də bütün frazeoloji vahidlər kimi əsas xüsusiyyətləri motivasiyanın olmaması və leksik komponentlərin stabilliyidir.

Frazeoloji vahidlər tarixən sərbəst birləşmə modelləri əsasında, sərbəst birləşmələrin tərəflərinin məcazlaşması, bir məfhumun ifadəçisinə çevrilməsi əsasında formalaşmış olur. Bəzi sözlü frazeoloji vahidlər sanki sabit söz birləşmələrini xatırladır.

Ədəbiyyat

1. Кравцова С.И. Фразеологические единицы со значением количества в русском языке. М., 1981.
2. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. М., 1972

MƏTANƏT ƏMRAHOVA

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

ABBASQULU AĞA BAKIXANOVUN «GÜLÜSTANI-İRƏM» ƏSƏRİNDƏKİ BƏZİ FARS MƏNŞƏLİ OYKONİMLƏRİN ETİMOLOGİYASI HAQQINDA

Açar sözlər: “Gülüstani-İrəm”, toponimika, oykonimlər, etimologiya

About the etymology of some oikonyms with Persian origin in the literary work “Gulustani-Iram” by Abbasgulu Aga Bakikhanov

In the article it is said about the etymology of some toponymical units – oikonyms belonging to the Persian areal and used in the literary work “Gulustani-Iram” by A.Bakikhanov who was the famous Azerbaijan writer, historian-scientist. Here the mentioned oikonyms are investigated according to the scientific and folk etymology, they are also analyzed comparatively with A.Bakikhanov’s and the modern investigators’ thoughts. The discussions about the disputed matters are also carried out in the article.

Key words: A. “Gulustani-Iram”, topography, oikonyms, etymology

Qafqazın tarixinə dərinədən vəqif olan görkəmli Azərbaycan yazıçısı, alimi və ictimai xadimi Abbasqulu ağa Bakıxanov tarixi mənbələrə istinadən yazdığı “Gülüstani-İrəm” əsərində Şərqi Qafqazın toponimik mənzərəsini əks etdirən xeyli sayda yaşayış məntəqələrinin adından – oykonimlərdən istifadə etmişdir. Ən maraqlı məqam isə budur ki, tarixçi-alim oykonimlərin bəzilərinin etimologiyasından söz açaraq, bu barədə həm öz mülahizələrini, həm də yaşadığı dövrdə xalq arasında yayılmış yozumları qələmə almışdır. Bu xalq etimologiyası isə həmin onomastik vahidlərin məzmununda kodlanmış naməlum faktların açıqlanması və bu ərazilərdə yaşayan insanların tarixinə dair əsl həqiqətlərin üzə çıxarılması baxımından önəmlidir.

“Gülüstani-İrəm” əsərindəki oykonimləri dil mənsubiyyəti – mənşəyi baxımından aşağıdakı areallar üzrə qruplaşdırmaq olar: 1) Türk arealı; 2) Qafqaz arealı; 3) Ərəb və fars arealı; 4) Rus arealı; 5) Digər areallar.

“Gülüstani-İrəm” əsərində rast gəlinən toponimlərin bir qismi dil mənsubiyyətinə görə ərəb və fars arealına aiddir. Müəllifin işlətdiyi fars arealına məxsus oykonimlər həm dilçilik, həm də tarixşünaslıq baxımından maraqlı faktlarla zəngindir. Hicri 1227-ci (=1812) ilin baharında İrən şahının Əmir xan Qacarı sərbəz və topxana ilə Talış Mir Mustafa xanı cəzalandırması üçün göndərməsi hadisəsini qələmə alarkən A.Bakıxanov *Zuvand* toponiminə istinad edir. Məlum olduğu kimi, Zuvand Talış dağlarında yaşayan tayfalardan biridir. Mənbələrdə bu sözün etimologiyası müxtəlif formalarda açıqlansa da, ancaq onun farsca *güclü, qüvvətli* mənası verən «zürmənd» sözündən yaranmasını ehtimal etmək olar (4, s. 42).

M.Mirzəyevə görə, talışca «zuxvand» sözü sonradan fonetik dəyişikliyə məruz qalaraq *Zuvand* şəklinə düşmüşdür. Belə ki, «zu» - güc, qüvvət, «xvand» sahib, yer deməkdir. Qaynaqlarda bu tayfanın cəsur, güclü olması barədə verilən məlumatlar da bir daha fikrimizi təsdiq edir. Həmçinin Zuvand sözünü «zoən» («zün»), yəni «oğlanlar, igidlər yeri» şəklində mənalandırmaq da mümkündür. Hazırda Zuvand Lərik rayonunda Talış və Peştəsər dağ silsilələri arasında çökəkliyin, eləcə də kənd adını ifadə edir.

«Gülüstani-İrəm» əsərində rast gəlinən qədim yer adlarından biri də **Çiçi** toponimidir ki, bu söz də fars arealına aid edilir. **Çiçi** oykonimi barəsində Azərbaycan dilçiliyində müxtəlif mülahizələr səsləndirilmişdir. Ə.Fərzəli bu onomastik vahid haqqında yazır: «Bu gün azərbaycanlılar anaya ən çox iki adla: *ana* və *mama-məmə* deyə müraciət edirlər. Anaya “nənə” deyənlər də var. Ananın bir adı da Çiçəkdir. Cici qərb qrupunda ciji kimi ifadə olunur. Hələ XI əsrdə azərbaycanlıların anaya Çiçək deyə müraciət etdikləri mənbələrdən də bəllidir. Quba rayonundakı Çiçi kəndinin adı da elə ananın ulu Çiçək adındandır. Şəkidə, Qazaxda və Ağcabədidə bu gün də anaya Cici, Ciji, Ciyi deyirlər və bunlar da ananın ulu Çiçək adını təşkil edir» (2, s. 73).

Digər bir fikrə görə Çiçi, Çuçi sözünün fonetik cəhətdən dəyişilmiş forması olub, tat dilində “odun” mənasını verən «çu» sözünə Azərbaycan dilinə məxsus peşə, sənət məzmunlu sözlər düzəldən-**çi** şəkilçisinin artırılması yolu ilə əmələ gəlmişdir. Kəndin yaşlı sakinlərinin dediyinə görə bu kəndin yeri əvvəllər qalın meşəlik olmuşdur. İlk dəfəburada məskən salan sakinlər odun satmaqla və kömür hazırlayıb bazara çıxarmaqla məşğul olmuşlar. Buna görə də ətrafda yaşayan tatlar oranı Çuçi (Çiçi) yəni «Odunçu» kəndi adlandırmışlar.

Çiçi bəzən yerli əhali arasında **Sırt Çiçi** kimi də adlandırılır. Buradakı “sırt” leksemi Qazaxıstanda, Cənubi Uralda, Orta Asiyada, habeləAzərbaycanda *uzunsov, səthi hamar* və bəzən *suayırıcıtəşkil edənyüksəklik* mənalarınıbildirir. Bu ərazi də coğrafi mövqeyinə görə hamar ərazidə yerləşdiyi üçün Sırt Çiçi adlandırılmışdır (9,s. 122).

Ancaq onu qeyd edək ki, “çi” leksemi təkcə tat dilinin leksik vahidi kimi məhdudlaşdırmaq doğru olmaz. Bu söz hind-Avropa mənşəli olub daha ümumi səciyyə daşıyır və toponimik ədəbiyyatda *çiş, çist* formalarında *meşənin ağacdan, kol-kosdan təmizlənmiş, ağacları qırılmış hissəsi* kimi mənalandırılır (7, s. 617-618).

Bu münasibətlə Q.Qeybullayev yazır: «E.ə. 140-cı ildə assur dilində «c» səsi olmadığına görə Cici adının yazılışı «Zizi» kimi yazılmışdır. Eranın I əsərində Hun xaqanlığının xaqanı Cici olmuşdur. (36-cı ildə ölmüşdür) VI əsrdə Avar xaqanlığının xanı Sizibul (ad yunan mənbəyindəndir, yunan dilində də «Ç» səsi yoxdur), Çingiz xanın qardaşı Cuci-Xəzər, XIII əsrdə monqol sərkərdəsi Cuci şəxs adları ilə müqayisə olunur. Mənasını müəyyən edə bilmədik» (3,s. 105).

“Sırt” eyni zamanda qədim türk sözü olub, həm coğrafi termin kimi (*dağın beli, hamar yamacı, təpə*) özbək, qazax, xakas, başqırt, kumuk, Azərbaycan dillərində fəal işlənmə tezliyinə malikdir, həm də insanın bədən üzvünün adı – *bel, kürək nahiyəsi mənasında* işlənir. Ümumilikdə, bu sözün işlənmə arealı çox genişdir: Qafqaz, Orta Asiya, Qazaxıstan, Sibir, Volqaboyu, Ural, Kiçik Asiya, Balkanlar və b. (7, s.534-535).

Bizim fikrimizcə, Çiçi toponiminin «odunçu kəndi» mənasını bildirməsi ilə bağlı mülahizələr daha inandırıcıdır. Çiçi hibrid toponim olmaqla (çu - odun və -çi - şəkilçi) odunçuluqla məşğul olan adamların yaşadığı kənd mənasını ifadə edir.

Əsərdə fars arealına aid daha bir toponim isə **Rustov** oykonimidir. Məlum olduğu kimi, Rustov Quba rayonunun ən böyük kəndlərindən birinin adıdır. Əsasən, əhalisi tatlardan ibarət olan bu yaşayış məntəqəsi Rustov çökəkliyində yerləşir. Kənd əhalisinin əsas məşğuliyyəti əkinçilik və heyvandarlıqdır.Bu toponimin yerli tələffüz forması Rustadır ki, bu da qədim və orta fars dilində *kənd* mənasını ifadə edir.

Məlumdur ki, fars dilindəki **o** səsi (söz ortasında və axırında) tat dilində **a** səsinə uyğun gəlir. Fikrimizcə, Rusta kəndi ilk dəfə rus mənbələrində Rustov formasında qeydiyyata alınsa da,sonradan bu oykonim şifahi nitqdə Rustaformasında sabitləşmişdir.

1728-ci ilə aid türk xəritəsində bu yaşayış obyektini Rəstal kimi göstərilmişdir. Toponimin İran dillərindəki “rusta” (kənd, qəsəbə) sözü ilə əlaqədar olduğu güman edilir. Erkən orta əsrlərdə hökmdarlara məxsus torpaqlara *rustak* deyilirdi. Rustak XIII-XIV əsrlərdə İranda həm də inzibati bölgü vahidi idi (1, s. 419).

“Gülüstani-İrəm”dəki **Kələkürə** toponimi də diqqəti cəlb edir. Bu onomastik vahid də fars arealına aiddir. *Kələkürə, Kələhovuz Çarxaçı* kəndinin ərazisində yerləşir. «Kələ» komponentli adların çoxu müxtəlif fonetik dəyişikliklərə məruz qaldığından onların ilkin formasının müəyyənləşdirilməsi də zəruridir. *Kələ* (kələhə) tat dilində *böyük, hündür, uca, nəhəng* mənalarını bildirir.

Quba rayonunda kələ komponentli oronimlərə diqqət yetirməyi məqsədəuyğun hesab edirik. *Kələku* (Kələkuh) Puçuq kəndi yaxınlığındakı dağın, *Kələzəmi* Xaşı kəndində böyük əkin sahəsinin, *Kələdəbə* Mucu kəndində böyük bir ovalıq və dərənin adıdır. Kələnov (Qonaqkənd) nov şəkilli dağ yamacı, Kələov (Qonaqkənd) bol sulu dərə, Kələüşə Xaltan ərazisində nəhəng ağaclarla örtülmüş meşə sahəsi kimi tərcümə olunur. “Kələ” sözünə respublikamızın Xaçmaz, Dəvəçi, Siyəzən və Şamaxı rayonlarında, eləcə də tatların kompakt halda yaşadığı ərazilərdə coğrafi adların tərkibində intensiv rast gəlinir. Bu coğrafi adların tərkibində «kələ» sözü «böyük» mənasını ifadə edir: Kələdəhnə (Dəvəçi rayonunda çay adı),

Kələzəmi (Quba rayonunda sahə adı), Kələku (Dəvəçi rayonunda dağ adı) (6,s. 175).

“Gülüstani-İrəm”də öz əksini tapmış *Kiş* oykoniminin də fars arealına aid olduğu ehtimal edilir.Şəki rayonundakı Kiş kəndinin adı ilk dəfə VII əsr mənbələrində Qis formasında qeyd olunmuşdur. Lakin XII əsrə aid qədim bir gürcü mənbəsində bu oykonim Kiş şəklində yazılmışdır (8, s. 19).

Bu sözün mənası indiyədək tədqiqatçılar tərəfindən aydınlaşdırılmamışdır. Yalnız B.M.Miller qədim toponimik vahidlərdən olan bu sözünməşəməsə fars dilindəki *kiş-kult, inam, din* sözləri ilə yaxınlığı haqqında ehtimal irəli sürür (5, s. 445). Alim bu mülahizəsini Kiş kəndində qədim albanlara məxsus məbəd və kilsələrinin qalıqlarının indiyə qədər qalması ilə əlaqələndirir. Amma bu fikrə qarşı müəyyən polemika aparmaq mümkündür. Maraqlıdır ki, qədim türk toponimləri ilə zəngin olan bir sıra coğrafi areallarda, o cümlədən müasir Macarıstan ərazisində Kiş komponentinin iştirakı ilə yaranmış toponimlərə təsadüf edirik: Kiş Balaton.

Bələliklə, A.Bakıxanovun «Gülüstani-İrəm» əsərində rast gəldiyimiz müxtəlif areallara aid toponimlər əsərin böyük tarixi əhəmiyyətə malik olduğunu göstərdiyi kimi, dilçilik nöqtəy-nəzərindən də qiymətli mənbədir. Bu da sözügedən əsərdə öz ifadəsini tapmış biri-birindən maraqlı faktların bu gün də elmi baxımdan bir daha aktual olduğunu göstərir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I c. Bakı: Azərbaycan SSR EA-nın nəşriyyatı, 1966
2. Fərzəliyev Ə. Dədə Qorqud yurdu. Bakı, 1989
3. Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı: «Azərnəşr», 1994
4. Mirzəyev M. Talış toponimlərinin qısa izahlı lüğəti. Bakı: «Azərbaycan nəşriyyatı», 1993
5. Миллер Б.В. Персидско-русский словарь. М., 1961
6. Mollazadə S.M. Coğrafi adlar və Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, Elm, 1973
7. Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. М: Мысль, 1984
8. Nuriyev E. Azərbaycan SSR Şəki-Zaqatala zonasının toponimiyası. Bakı, “Elm”, 1989
9. Onullahi S.M. XIII-XVII əsrlərdə Təbriz şəhərinin tarixi. Bakı, 1982

MƏTANƏT XANPAŞAYEVA

Odlar Yurdu Universiteti

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İQTİSADI NƏZƏRİYYƏ TERMİNLƏRİNİN YARANMA YOLLARI

Açar sözlər : üsullar, alınma sözlər, komponentlər, şəkilçilər

The way of formation theoretical economical terms in Azerbaijan language

In article are analyzed the way of formation and utilization theoretical economical terms, various their method and receiving. Analysis economical terms in Modern Azerbaijan language show that all of sudden in other area, main and rich source their formation in national language. New international terminology are agreement display economical terms in selection process in common language system.

Key words: *methods, loan-words, components, suffix*

Dil cəmiyyət ilə birlikdə mövcuddur və onun tarixi bilavasitə cəmiyyətin tarixi ilə bağlıdır. İnsan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrinin (elm, texnika, mədəniyyət və s.) inkişafı bir sıra yeni anlayışların yaranmasına səbəb olur. Dilin lüğət tərkibində olan sözlərin inkişaf yollarını öyrənməkdən məlum olur ki, yeni sözlər heç də boş yerdə yaranmır. Mövcud lüğət materialı yeni sözlərin yaranması üçün əsas baza olur. Lakin, bundan əlavə, yeni sözlərin yaranması üçün dilin əsas mahiyyətini, onun səciyyəvi xüsusiyyətlərini, qrammatik qaydalarını əks etdirən müxtəlif üsul və vasitələrin zəruriliyi də vacibdir.

İqtisadi nəzəriyyə terminlərinin çoxu ümumxalq dilində olan sözlərdən ibarətdir, məsələn: vergi, alim, dəyər, borc, gəlir, iməcilik və s. İqtisadi nəzəriyyə terminlərinin digər qismini ərəb və fars dillərindən alınma sözlər təşkil edir. Azərbaycan dilində də iqtisadi nəzəriyyə terminlərinin bir qismi alınmadır. Məsələn ərəb dilindən alınma terminlər: ərzaq, mübadilə, məzənnə, məbləğ, əmtəə, istiqraz, faiz, idخال və s. nümünə ola bilər.

İqtisadi nəzəriyyə terminlərinin bir qismi ərəb – fars sözlərinə Azərbaycan dilinə məxsus şəkilçilərin artırılması ilə düzəldilmişdir. Məsələn: ç1-,c1-,çu,-çü şəkilçiləri vasitəsilə: istehlakçı, kömrükçü, inhisarçı, sıfarişçı və s. Müəyyən bir qrup terminlər Avropa dillərindən alınma terminlərdən ibarətdir. Avropa dillərindən alınan sözlərdən ibarət olan terminoloji leksikanın bir qrupunu da iqtisadi nəzəriyyə terminləri

təşkil edir. Bu terminlər mənşə etibarlı ilə latın, yunan, fransız və başqa dillərdən alınmadır. Məsələn: dividend, kredit, norma, fabrikat, fond, bank, kapital, aksiya, avans, balans, aksioner, komissioner və s.

Müasir Azərbaycan dilində, başqa terminlərin əmələ gəlməsində olduğu kimi, iqtisadi nəzəriyyə terminlərinin də yaranmasında, əsasən, aşağıdakı üsul və vasitələr mövcuddur.

1. Semantik üsul ilə yaranan terminlər. 2. Morfoloji üsul ilə yaranan terminlər. 3. Sintaktik üsul ilə yaranan terminlər. 4. Kalka, hərfi tərcümə vasitəsilə yaranan terminlər. 5. Başqa dillərdən alınma terminlər.

Semantik üsul ilə yaranan terminlər. Xalqın tarixindən, onun mədəniyyətindən, insanların onları əhatə edən obyektiv aləmə olan münasibətlərindən asılı olaraq sözün mənası da tarixi inkişaf edir. Dilçilikdə sözlərin yeni məna alması, onların mənasının dəyişməsi (semantik inkişafı) yeni söz və terminlərin yaradılmasında əsas üsullardan biridir. Dilin lüğət tərkibindəki sözlərin bir qrupu semantik üsul ilə yaranan terminlərdən ibarətdir. Bu üsul ilə yaranan terminlər arasında iqtisadi nəzəriyyə terminləri müəyyən yer tutur. Söz və terminlərin mənasının dəyişməsi hadisəsi ədəbi dilin inkişafının ən səciyyəvi hallardan biridir. Bu nöqtəyi – nəzərdən bir neçə iqtisadi-nəzəriyyə terminini nəzərdən keçirək. Məsələn; yarış, əmək, istismar və s.

Morfoloji üsul ilə yaranan terminlər. Morfoloji üsul yeni söz və terminlərin yaranmasında ən məhsuldar üsullardan biridir. Burada şəkilçilər yeni sözlər-terminlər yaratma vasitəsi olur. Bu şəkilçilərin çoxu Azərbaycan dilinə məxsus, az bir hissəsi isə alınmadır. Dilimizdə iqtisadi-nəzəriyyə terminlərinin yaranmasında iştirak edən bir qrup şəkilçiləri nəzərdən keçirək.

1. liq, -lik, -luq, -lük, şəkilçilərindən müxtəlif nitq hissələrinə qoşularaq termin əmələ gətirir. Bu şəkilçilər isimə qoşularaq bir qrup mücərrəd anlayışları bildirən terminlər əmələ gətirir. Məsələn: illik, tacirlik, həftəlik, kommersantlıq.

2. lı, -li, -lu, -lü sözdüzəldici şəkilçilərdən əmələ gələn terminlər. Məsələn: mənfəətli, gəlirli, qazanclı və s.

3. "dar" şəkilçisindən sonra gəlməklə: məhsuldarlıq, hesabdarlıq, icarədarlıq və s.

4. iş, -iş, -uş, -üş- şəkilçilərinin fellərə qoşulması ilə konkret mənaya malik olan iş, hal, hərəkət ifadə edən terminlər yaranır. Məsələn. yarış, cəvriş, ödəniş, uduş və s.

5. Bir qrup iqtisadi nəzəriyyə terminləri -ki, -kü, -şəkilçilərinin fellərə bitişdirilməsi ilə də yaranır. Məsələn, bölgü, itki, vergi və s.

6. laşdırma- ləşdirmə. Bu şəkilçilər yalnız öz sözlərimizin deyil, rus dili vasitəsilə başqa dillərdən alınma sözlərin də sonuna gəlməklə əsasən "икация" (изация) və «ование-евание» şəkilçilərini əvəz edir. Məsələn: автоматизация - avtomatlaşdırma, кредитование - kreditləşdirmə, депозитировать – depozitləşmə, концернирование - konserinləşdirmə, лимитирование - limitləşmə, индексирование - indeksləşdirmə və s.

Sintaktik üsul ilə yanan terminlər. İqtisadi nəzəriyyə terminlərinin müəyyən bir hissəsi söz birləşmələri şəkilindədir. Bu terminoloji birləşmələrin tərkibindəki sözlər arasında olan qarşılıqlı münasibət isə, dildə mövcud adi qrammatik üsullar ilə ifadə olunur. Bu terminlərin yaranmasında iştirak edən leksik vahidlər, nəinki qrammatik, hətta semantik cəhətdən də birləşir. Bu sözlər arasında müəyyən qrammatik əlaqə (idarə, yanaşma, üzlaşma) olur. Azərbaycan dilində söz birləşmələri şəkilində olan iqtisadi nəzəriyyə terminləri də qrammatik cəhətdən əmələ gəlmə üsullarına görə müxtəlif tiplərə ayrılır:

a) Komponentlərdən birincisi (əsasən an, -ən şəkilçiləri ilə düzələn) feli sifətdir. Məsələn: ödənilməyən borc, hərəkət edən əmlak, fondlaşdırılan əmtəə, köçürülə bilən ticarət, asılı olmayan xərclər, dəyişən kapital və s.

b) Komponentlərdən birincisi miş, -miş, -şəkilçiləri ilə düzələn terminlər. Belə terminlərin özlərini də iki qrupa ayırmaq lazımdır.

1. Təsdiq formasında olanlar

2. İnkər formasında olanlar

Təsdiq formasında olanlar : aşağı salınmış qiymət, alınmış əmtəə, ləğv edilmiş dəyər, qalıq qalmış dəyər, aşağı salınmış əmək qabiliyyəti və s. İnkər formasında olanlar: ixtisaslaşmamış əmək, ödənilməmiş borc, təşkil olunmamış bazar, aşağı endirilməmiş əmtəə ehtiyatı və s.

c) Komponentləri arasında qoşmalar, saylar və zərflər (görə, qədər, artıq) iştirak edən söz birləşmələri şəkilində olan iqtisadi nəzəriyyə terminləri.

Məsələn: tələbata görə bölgü, məhsulun vahidinə görə qiymət, torpağa görə dövlət mülkiyyəti, plandan artıq mənfəət, iş vaxtından artıq saat, həddən artıq artırılmış plan, plandan artıq itki və s. Söz birləşmələri şəkilində olan iqtisadi nəzəriyyə terminlərinin böyük bir qrupunu rus dilindən və rus dili vasitəsilə başqa dillərdən alınma terminlər təşkil edir.

Kalka (hərfi tərcümə) yolu ilə yaranan terminlər. Dilimizdəki iqtisadi nəzəriyyə terminlərinin bir qismi dilimizin materialı əsasında rus söz və ifadələrinin kalka və yarım kalka edilməsi yolu ilə yaranmışdır. Bu terminlərin yaradılmasında həm öz sözlərimizdən, həm də dilimizin sözdüzəldici şəkilçilərindən geniş istifadə olunur. Kalka zamanı tərcümə olunan söz həmin dildə (tərcümə edilən dildə)

eyni mənanı verən sözlərlə və yaxud şəkilçilərlə ifadə olunur. Bu yol ilə yaranan iqtisadi nəzəriyyə terminlərinin bir qrupu morfoloji, bir qrupu isə leksik- qrammatik yol ilə əmələ gəlir. Leksik qrammatik yol ilə yaranan terminoloji sözlər mürəkkəb sözlər şəklindədir. Məsələn: yüksəkmənfəətli (сверхприбыльный), uzunmüddətli (долгосрочный), əməyə vərdiş (навык к труду), ödəmə qabiliyyəti (платежеспособный), gəlirdən ayırma (отличение от прибылей), borcverən (заимодатель) və.s.

Başqa dillərdən alınma sözlər vasitəsilə yaranan terminlər. Hər hansı bir dilin başqa dillərdən alınma sözlər hesabına zənginləşməsi qanunauyğun bir haldır. Hər bir dildə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də bir çox alınma söz və terminlər vardır. Bu terminləri mənşə etibarlı ilə aşağıdakı qruplara ayırmaq olar.

Ərəb dilindən alınanlar :əmanət, məzənnə, məbləğ, nisyə, mülkiyyət, təsərrüfat, istiqraz və.s ; Fars dilindən alınanlar : kirayə, zəhmətkeş, muzzur, peşə və.s

Rus dili vasitəsilə fransız dilindən alınanlar:aksiya, bank, büdcə, kompaniya, aksiz, briqada, aksioner və.s ;Rus dili vasitəsilə latın dilindən alınanlar : defisit, kooperasiya, kredit, kreditor, diferensiasiya, fabrikat və s.

Rus dili vasitəsilə yunan dilindən alınanlar :demokratiya, ipoteka, metropoliya, sindikat və.s.; Rus dili vasitəsilə ingilis dilindən alınanlar:import, konsern, boykot və.s.;Rus dili vasitəsilə alman dilindən alınanlar:bankir, birja, veksəl, bankrot, briqadir və.s.

Azərbaycan dilində iqtisadi nəzəriyyə terminlərinin inkişafında “Əkinçi” qəzeti xüsusi rol oynamışdır. Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi və iqtisadi görüşlərində qısa müddətdə də olsa böyük rol oynayan bu qəzətdə ticarət, sənaye, kənd təsərrüfatı, bank, maliyyə işləri və başqa sahələrə aid çoxlu terminlər işlədilmişdir. Müasir Azərbaycan dilində iqtisadi nəzəriyyə terminlərinin təhlili göstərir ki, başqa sahələrdə olduğu kimi, iqtisadi nəzəriyyə terminlərinin yaranması sahəsində də əsas və zəngin mənbə ümumxalq dili olmuşdur. Mətbuatda işlədilən terminlərin bir qrupu XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Bakıda neft istehsalının inkişafı ilə əlaqədar olaraq iri aksioner cəmiyyətlərinin yaradılması ilə yanaşı maliyyə kapitalı, ticarət, kapital ixracı və iqtisadi münasibətlər də özünə möhkəm yer tutur.Məhz bu dövrdən başlayaraq Azərbaycanın mətbuatında iqtisadi nəzəriyyə terminlərinin işlədilməsini görürük.

Ədəbiyyat

- 1.Orucov. Ə.N. Azərbaycan dilində terminologiyanın yaradılması və işlənən terminlərin qaydaya salınması. AMA xəbərləri, 1963, N 12
- 2.Orucov.Ə.N. “Əkinçi” qəzetinin dili. Bakı – 1950
- 3.Seqal L. İqtisadi nəzəriyyədən müxtəsər kurs . Bakı- 19 48
- 4.Оруджев А.А. О разработке лингвистической терминологии в Азерб. Москва-1971
- 5.Мəһəггəтəв А. Azərbaycan mətbuatında terminologiya məsələlərinin müzakirəsi. Bakı- 1959
- 6.Каграманов Д.В. Философская терминология в современном азербайджанском литературном языке. Москва- 1958
- 7.Паşəйевə . Ş. Azərbaycan dilində iqtisadi nəzəriyyə terminləri. Bakı, 2005

MİNAXANIM HACIYEVA

*Filologiya üzrə elmlər doktoru
Azərbaycan Dillər Universiteti*

ÜNSİYYƏT VƏ “İFADƏLİLİK PRİNSİPİ”

Açar sözlər: *dil, ifadəlilik prinsipi, kommunikativ funksiya, ünsiyyət*

Communication and “Principle of expression”

In above shown article has been conducted theoretical research of communications between speaking and the listener in the speech act. In mutual understanding there are certain versions of language as at their use it is possible to create good dialogue. There was shown shortly about the structure of communications in the speech act in this article.

Key words: *language, principle of expression, communication*

Gündəlik həyatda istifadə etdiyimiz ifadələrin mexanizmi çox maraqlı bir prosesə əsaslanır. Danışan nəyisə düşünür, daha sonra onun səsləndirdiyi səslər düşündüyünün bir qismini ifadə edir. İfadə edilmiş aktlar isə öz növbəsində müxtəlif hərəkətlərin icrasıyla nəticələnir. Son dövrlərin aktual mövzusunə

çevrilmiş praqmatika ilk növbədə kontekst daxilində dilin işlədilməsi, eyni zamanda dilin hərəkətliyi ilə məşğul olur. Dünyanın isə daimi hərəkətlər üzərində dövr etdiyini nəzərə aldıqda, dilin bu prosesdəki rolunun dəyərini təxmin etmək çətin deyil. Dilin kommunikativ funksiyasının icra olunduğu bu prosesdə informasiyanı qəbul etmiş dinləyici də öz növbəsində əşitdiklərini analiz edir və nəticə çıxarır. İnsanları digər canlıların fəvqündə edən dil elementlərinin köməyi ilə qarşılıqlı anlaşma hadisəsi baş verir. İfadələr dünya ilə əlaqələndirilərək mənalı şəkllə salınır. Həmin mənalı elementlərdən təşkil olunmuş ifadələr bu qarşılıqlı anlaşılma prosesinin əsasını təşkil edir. Ümumilikdə ünsiyyət prosesi ayrı-ayrı fraqmentlərdən, danışıq aktlarından təşkil olunur. Baş tutmuş ünsiyyət prosesində iştirakçılar qarşılıqlı əlaqədə olur, bir-birləri ilə kodlaşmış və dekodlaşmış mesajlarla əlaqə saxlayırlar. “Universal əşyavi kodda daxili nitq işlənir ki, o da həm hərfləri və səsləri siqnallar, həm də təsəvvürlərdən keçmiş sensorlara əsasən daxili kontroldan xariciyə keçirilir.”(5;54)Universal əşyavi kodun formasına əsasən danışanın ifadəsi idarə olunur. Danışıq hər dəfə bir koddan digərinə, yəni daxili nitqdən hərfləri koda çevrilir. Hərfləri kodun (səsləri kod) yaranması mətn (denotat) yaradır. Danışıq təkcə başqasına ötürülmüş mesaj deyil, eyni zamanda fəaliyyətin, adətlərin, bacarıqların analizidir. “İfadə təsadüfi bir hal deyil, o cümlə komplektinin dəyişkən formasıdır. O, hərəkət-ünsiyyətinin sistemidir ki, dinləyiciyə planlı şəkildə təsir etmiş olsun.”(9;118)

İfadələr ümumi olaraq 2 növ şəkildə fərqləndirilir:

a) konstativ ifadə- təsdiqi bildirən ifadə;

b) performativ ifadə- sözlün ifadəsiylə hansısa hərəkəti icra edən ifadə.

İfadənin ikinci növü özlü də iki hissəyə ayrılır: eksplisit performativ və

ilkın performativ. Ayrı-ayrılıqda bütün ifadələr performativ hesab olunur. Bu, əslində söylənmış ifadənin uğurlu və ya uğursuz alınmasından asılıdır.

Yuxarıda verilmiş bölgü məhz C. Ostinin danışıq aktı nəzəriyyəsində atdığı ilkin addımlardan biridir. Məsələn, Heute ist das Meer gut // Bu gün dəniz yaxşıdır- bu konstativ ifadə kimi verilmişdir, burada danışan dəniz haqqında danışır, onun düzgünlüyündən və ya yanlışlığından asılı olmayaraq onu müzakirəyə çıxardır. Bəzən konstativ ifadə ilə yanaşı performativ ifadə də işlənir. C. Ostinin fikrinə görə performativ ifadə yalnız uyğun məqamda işlədilə bilər.(7;29) Əgər danışanın bu aktdan istifadəyə heç bir ehtiyacı yoxdursa, onun işlədilməsi düzgün hesab olunmur. Məsələn, içəri girən şəxsi səmimi şəkildə salamlayıb, sonradan ona qarşı mövqeyi dəyişərək, ya tanınamamaq, ya da düşmən kimi rəftar etmək kimi məqamlar bir-birlərini tamamlamır. Bu zaman performativ ifadə yerinə düşməyərək səhv işlədilir və sonrakı məqamın gedişatına uyğunlaşmayaraq, natamam qalır.

L.S.Viqotskinin fikrinə görə, “motivasiya-düşüncə-daxili söz-reallaşma” tam bir sxem kimi danışığın yaranması prosesini əks etdirir. L.V.Şərbaya görə isə danışıq- dil materialı (mətn), dil sistemi (lüğət və qrammatika) və dil fəaliyyətinin (danışmaq və anlamaq) iştirakı ilə yaranır.

Düşünülməsi və deyilməsi mümkün olan hər bir şeyi J.Syörl isə “ifadəlilik prinsipi” kimi adlandırmışdı. Onun fikrinə əsasən, insan deyəcəyi haqqında daha çox düşünür. (9) Lakin bu düşünülmüş ifadələr əksər zamanlar müxtəlif səbəblər ucbatından eynilə olduğu kimi səsləndirilə bilmir. Buna hər hansı bir xarici dili yetərincə bilməmək və ya dildə lazımi sözlərin yerində tapılmaması kimi faktorlarımisal gətirmək mümkündür. Amma danışan istəsə düşündüyünü qarşı tərəfə çatdırmaq üçün fərqli üsullardan istifadə edərək, öz ifadəsini düşüncəsinə uyğun zənginləşdirə bilər. Danışıq aktları ünsiyyətin əsasını təşkil edirsə, deməli “ifadəlilik prinsipi” də buna uyğun yaradılmış bir nəzəriyyədir. Deməli, danışıq qaydalar üzrə təşkil olunmuş və düşüncədəki təsəvvürləri müəyyən şəkildə əks etdirən aktların sırasından ibarətdir.

“İfadəlilik prinsipinin” həyata keçməsində aktiv iştirak edən illokutiv akt səslərdən və işarələrdən ibarət ifadələr sistemidir. Həmin ifadələr sistemini təşkil edən səslərin və işarələrin mənası var və onlardan istifadə düşüncədəki təsəvvürləri canlandırmaq deməkdir. Lakin müxtəlif məqamlarda lokutiv aktlarda mövcud olan məna və niyyət bir-birindən tamamilə fərqləndirilməlidir. Grice təsvirinə əsasən, hər bir ifadə məqsədin vəziyyətindən asılı olaraq, istənilən mənanı əks etdirə bilər. (8) Burada əsas məqsəd dedikdə, danışanın dinləyicidə yaratmaq istədiyi təsir başa düşülür. Həmin təsiri yarada bilmək üçün danışan lokutiv aktlarla yanaşı digər verbal və qeyri-verbal effektlərdən istifadə edir. Psixoloji araşdırmalarda bu prosesin həyata keçməsində hər bir şəxsin özünəməxsus davranış aktları olur. (2) Davranış- subyektin məqsədyönlü fəaliyyətidir. Aktın məqsədi subyektin tələbatının ödənilməsidir. Davranış aktının tələbatlarını icra etmək üçün subyektin imkanları vacib hesab olunur. Bu aktlar ayrı-ayrı operasiyalardan ibarət fəaliyyətlər vasitəsilə həyata keçirilir. Danışanın düzgün şəkildə seçdiyi və işlətdiyi sözlər onun məqsədinin tanınmasına səbəb olur. “İfadəlilik prinsipi”nə uyğun olaraq, yaradılmış qaydalar dinləyəndə xüsusi təsirlərin yaradılmasıyla bağlı olur. Bu prosesdə nə isə deyərək, nə isə düşünmək illokutiv aktların yaranması məqsədi kimi başa düşülür. Qaydalar uyğun illokutiv aktların yaradılması əksər zamanlar perlokutiv effektlə nəticələnir.

Həqiqətən də, danışıq aktlarının vasitəsilə yaradılmış “ifadəlilik prinsipi” düşüncə ilə danışıq arasında bir körpü rolunu icra edir. Burada məna və əvvəlcədən düşünülmüş niyyət hər hansı bir aktın formalaşmasında aparıcı rol oynayır. İşlədilmiş aktların məcmusu isə “ifadəlilik prinsipi”nə uyğun olaraq, məzmunu dinləyiciyə tam şəkildə ötürərək, perlokutiv effektin yaradılmasıyla nəticələnmişdir. Bu isə “ifadəlilik prinsipi”nin tam strukurunun icrası deməkdir.

Ədəbiyyat

1. Dilçilik ensiklopediyası. I, II cild (dərs vəsaiti) prof. F. Veysəllinin redaktəsi ilə. –Bakı: Mütərcim, 2008.
2. А.А.Алхазишвили. психологические основы обучения устной иностранной речи. Изд. «Ганатлеба», Тбилиси-1974
3. Булыгина Т.В., Шмелев А.Д. Аномалии в тексте: проблемы интерпретации // Логический анализ языка: Противоречивость и аномальность текста. М., 1990.
4. Выготский Л.С. психология развития человека.-М. Изд.Смысль, 2005
5. Н.И.Жинкин. Речь как проводник информации. Изд. «Наука», Москва 1982.стр.54
6. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность.-1974
7. Austin John L.Zur Theorie Sprechakte Stuttgart, 1979
8. Grice, Herbert Paul: Meaning in Philosophical review 66(1957)
9. John R. Searle. What is a speech act?- in “Philosophy in America” ed. Max Black, London, Alien and Unwin, 1965.

MİNA MÖVLİYAROVA, ŞƏRAFƏT ƏLİYEVA
Azərbaycan Texniki Universiteti

FRANSIZ DİLİNDƏ TƏKZİRVƏLİ FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏR VƏ ATALAR SÖZLƏRİNİN İŞLƏNMƏSİNİN BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *təzkirvəli frazeoloji vahidlər, fransız dili, predikativ.*

The report discusses models and ways of defining the degree of idiomatization of phrasal logical units belonging to various structure. Determination of the degree of idiomatization of phrasal logical units allows their better, more adequate understanding, equivalent translation and argumentative classification. Phraseological units of the German language are the focus of the study.

Key word: *top height phraseological, French, predicative*

1. Fransız dilində təzkirvəli feili frazeoloji vahidlər haqqında.

Ümumi qayda olaraq fransız dilinin frazeoloji vahidlər 3 əsas meyyar üzrə təsnif edilir: 1.struktur-sematik təsnifat; 2.funksional təsnifat; 3.semantik təsnifat.

Müasir fransız dilinin frazeoloji vahidlər əsasən, sərbəst söz birləşmələrinin sintaktik modelləri üzrə düzəlir və üç əsas qrammatik tipə malikdirlər: qeyri-predikativ frazeoloji vahidlər; qismən predikativ frazeoloji vahidlər; Qeyri-predikativ frazeoloji vahidlər fransız dilinin frazeoloji fondunda ən böyük xüsusi çəkiyə malikdir. Onlar iki qrupa bölünür: -təzkirvəli frazeoloji vahidlər; - çoxzirkvəli frazeoloji vahidlər; Məqalə Alfons Dodelinin novellaları əsasında təzkirvəli feili frazeoloji vahidlərin analizi verilir. Təzkirvəli frazeoloji vahidlə tək, bir tammənəli sözdən və bir və ya daha artıq köməkçi sözdən (və ya mənası müəyyən dəyişikliyə uğramış sözdən) ibarət olan frazeoloji vahidlərdir. Aparılan müşahidələr göstərir ki, feili frazeologizmlərdə qrammatik cəhətcə aparıcı komponent rolunda mütləq feil çıxış edir. Əksər hallarda bu feil 1 yerdə, nadir hallarda 2 yerdə işlənir. Təzkirvəli feili vahidlər əlaqə feili və ad hissədən ibarət olur. Məsələn: *etre bien etre sur pied* və buna bənzər misallarda olduğu kimi novellalar üzərində apardığımız müşahidələr göstərir ki, bu tipli feili frazeologizmlərin yaranmasında əlaqə feili kimi çıxış edən ən işlək feillər sırasına aşağıdakı feilləri daxil etmək olar: *etre, rester, vivre, paraita, senbler, devenir, sefaire* və s.A.Dodenin novellalarında feillərin işlənməsinə dair bir neçə misal göstərək, <<etre bien>> ifadəsi ilə.

1.*Et maintenant, comment voulez-vous que je be regretted, votre Paris bruyant et noir, jesuisbiendansmonmoulin.*

Etsur pied<<se trouver+sifət>>Le poulailler, qui s endormait, se reveille en sursant. Tour le monde est sur pied. <<se trouver+sifət>>

2.*Blanquette se sentil perdu...Ad hissəsinin ifadə etdiyi nitq hissəsinin təbiətindən asılı olaraq təzkirvəli feili frazeoloji vahidlər əsasən aşağıdakı modellər üzrə düzələ bilirlər. 1.əlaqə feili və isim: Məsələn: ...elle pensa que maintenant elle ne pouvait plus se faire a cette vie ... 2.əlaqə feili və sifət:*

Məsələn : *Le capitaine descend danssacabine. Aubout d um moment, ilvientprendresa place sur la dinette, en grand costume ... Il a voulu se beau pour mourir* Bumisal <<L agonie de la semillante>> adlı novelladan götürülüb. Görün- düyü kimi bu misalda <<se faire>> əlaqə feilindən və <<beau>> sifətindən istifadə edilərək feili frazeoloji vahid düzəlib 3. əlaqə feili və zərf. Məsələn: *comme on doit etre la haut*. 4.əlaqə feili və say. Məsələn:*Depuis le matin, leportailattendait, ouvenrtbattants les bergeriesetaientpleines de paillefraiche*.

Yuxarıda aparılan konkret dil materiallarından aşağıdakı nəticələri hasil etmək olar:

1. Fransız dilində frazeoloji birləşmələr yaradan vahidlər hamısını heç də eyni dərəcədə məna itkisinə uğramır. Bunlardan bəziləri xüsusi ilə əlaqə feili kimi çıxış edənlər, öz leksik-qrammatik xüsusiyyətlərini qismən saxlaya bilərlər.

2. Müşahidələr göstərir ki, frazeoloji birləşmələri struktur-qrammatik meyyar üzrə təsnif edərkən qeyri –predikativ frazeoloji vahidlər təkzirvəli və çoxzirvəli frazeoloji vahidlərə ayırmaq olar.

3. A.Dodeqin novellaları apardığımız müşahidələrdən məlum olur ki, fransız dilinin frazeoloji sistemində feili frazeoloji vahidlər ən yüksək xüsusi çəkiyə malikdir.

Fransız dilində atalar sözlərinin işlənməsi və bəzi xüsusiyyətləri haqqında.

<<Müasir dövrdə atalar sözlər və zərb məsəlləri dilimizdə gülünc ənənələrin xoşagəlməz qalığı kimi dəyərləndirilir. Müasir ruhlu insanlar onun bayağılığını, zövqsüzlüyünü deyirlər. Onu sadələvlükdə, meşşanlıqda təqsirləndirirlər>>. Bu sözlər fransız mütəxəssisi Alen Reyə aiddir.

Fransız dilinə aid olmaqla bərabər, bu problem bu və ya digər dərəcədə hər bir dilə şamil oluna bilər. Məlumdur ki, bu gün müxtəlif xalqların xəzinəsi olan müdriklik istehza obyektinə çevrilir, unudulur, dəyişilir, dəyişərkən və unudularaq itib batır.

Fikirlərində və qələmlərində inqilabi ruh olan surruistlər irsən alınmış fikirlərin təkrar olunmasına qarşı çıxaraq, atalar sözlərində də bu inqilabi etmişlər, cüzi də olsa, müəyyən təsir göstərmişlər. Pol Eluar və Benjamin Perenin <<125 Proverbes mis au qoit du jour>> əsərindən bir neçə misal gətirmək olar.

Il faut battre le fer,tant qui l estchaudəvəzinə

Il faut battre sa meretant qu elle est jeurne

Il faut battre sa coulpe quand elle est molle.

Il fait bautbattre le fort quandilesteh.

Il faut batter la champagne quandil fait chaud.

Təbii ki, bu qədər dəyişməyə məruz qalan dilin ifadəsi tədricən yaddan çıxar.

Tarixə nəzər salsaq, dövrdə atalar sözləri ilə bağlı müxtəlif fikirlərin mövcudluğunu görürük.

Xristian ənənəsi və intibah humanizmliyi burada əsas yeri müdrikliyə verərək, məşşurluq və hamı üçün bəllilik aspektini unudurlar. Erasmus Rotterdamus (XV-XVI) <<proverbe>> məfhumunu <<sentence>> və <<maxime>> məfhumları ilə qarşılaşdırır. <<Proverbe>> məfhumunu dəyişməz əqli və ya mənəvi həqiqət kimi təklif olunan ümumi, qısa bir təsdiq etməni ifadə edən bir sıra nümunələr arasında itir.

Digər dövrlərdə o, həddindən artıq geniş dilçilik tərifləri içərisində boğulur.

Klassik Fransa üçün <<proverbe>> əsas etibarlı ilə nitqin xalq ənənəvi formalarından istifadəsi kimi duyulurdu və çox vaxt bu yüksək qiymətləndirilirdi. XVIII-XIX əsrlərdə bədii dəb bir sıra adətlərdən sonra atalar sözlərinin işlənməsini çox vaxt kübar, səhnə üslubu üçün bir bəhanəyə, çevik vasitəyə çevirirdi. Alferd de Müsse bu dəbin şahidi olmuşdur.

Fəlsəfi müdriklik və bədiilikdən istifadə edən, bədiilik və məşşulluq yorğanını öz üzərinə çəkən ziddiyətli ixtilafı bu üslubun nə dərəcədə mürəkkəb reallıq olduğunu göstərir.Bu yalnız onun müxtəlif aspektlərini fərqləndirməklə duyula bilər.

Atalar sözü ilk növbədə dil amilidir. Daha dəqiq desək, tam və ya natamam cümlədir. Artıq bu amil <<proverb>> və <<locution>> məfhumlarını fərqləndirmək üçün bir ölçüdür. Bu cümlə kifayət qədər qısa, konservatizm səciyyəlidir.

Bu strukturu qavramazdan əvvəl, onun nisbətən az önəmli xüsusiyyətlərini də nəzərdən keçirmək olar. Az önəmli olsalar da, onlar daha çox təsadüf edirlər. Formaca həmahəng olaraq, onlar təkrarlanmalardan, əks sədədan istifadə edilir. Leksik cəhətdən onları birləşdirən amillərdən biri işlək sözlərdir. Buradan metoforanın tətbiqi konkret bir cümləyə abstract məna ötürülür, bu da <<dikton>>-dən fərqli olaraq daha çox təzahür edir.

Ümumilik və anonimlik səciyyəli bu ifadələrin ictimai tərkibinə nəzər saldıqda görürük ki, onlara ümumi müdriklik carçısı kimi çıxış edərək əslində frazeoloji və ictimai bir cisimdir, zənn etdiyimizdən daha çox xüsusiyyətlərə malikdir, ictimai söz önünün qoruyucusu və daşıyıcısıdır, sağlam düşüncənin düzgün nəticənin, artıq düşünülmiş carçısıdır.

Qeyd etmək lazımdır, atalar sözləri ilə bağlı bir sıra ziddiyətlər nəzərə çarpır. Onlardan birini göstərək. Adətən kişilər, atalar, ailə başçıları tərəfindən deyilənə baxmayaraq, bu sözlər öz qüvvələrini, həyatda mövcudluğunu, qadınların köməyini qoruyub saxlayırlar. Atalar sözlərinin və zərb məsələlərinin yaşama qabiliyyətini təmin edənlər əsasən qadınlardır, xüsusi ilə də heç bir sarsıntıya baxmadan fransız, Azərbaycan, alman və s. kəndlərin ənənəvi personajı olan yaşlı qadınlar.

Atalar sözünün və zərb məsələnin arxivdə saxlanılan hərəkətsiz bir əşya kimi süst olmamasını nəzərə almamaq, bunu unutmaq, onların haqqında danışmaq və ilk növbədə onları müəyyən etmək imkanını demək olardı.

Nitqin hər hansı bir məhsulu (nağıl, əfsanə, hekayə, lətifə, oyunlar və.s) yalnız özünün canlı işlənməsi ilə mövcuddur.

Metoforik bənzətmələr müxtəlif istiqamətlərdə gedən mənalarla dəlu assosiasiyalara gətirir. Sözlərin konkret mənası poetik bir səhnə təsvir edən kiçik bir tablodur. Bu tabloya muzeyə, sərgi salonuna getmədən tamaşa etmək, onu anlamaq imkanını itirmək, estetik, mənəvi tərbiyədən uzaqlaşmaq demək olmazdı.

Deməli, yazılı və şifahi nitq dərslərində tələbələrə çatdırdığımız lüğət tərkibinin içərisində atalar sözləri və zərb məsələlərinin təqdim edilməsi onların bu sahədə tərbiyəsi üçün çox mühümdür.

Ədəbiyyat

1. Bayramov H. A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, Maarif. 1978, 176 s.
2. У.У. Авалиани. Некоторые вопросы глагольной фразеологии курдского языка. Труды Самаркандского Университета. Вып. 106, 1961.
3. Ш.ЛОТТЕ. Французская стилистика..
4. Иност.литер. 1909. (русский пер).

НАИЛЯ МИРБАБАЕВА

Бакинский государственный университет

ДИДАКТИЧЕСКИЕ ПАРАМЕТРЫ УЧЕБНОГО ТЕКСТА

Аçar sözlər: təlim mətni, mətnin çətinliyi, mürəkkəbliyi, anlaşılməsi

Didactical parametres of the educational text

To learn a student to work with textbook (with the text), to develop at it skills of reading is jne of the important problems. Complexity of the text is caused by presence in it of terms? Abstract words and long sentences.

Key words: *the educational text, difficulty, complexity, availability of the text*

В «Словаре лингвистических терминов» (под ред. О.С.Ахмановой. М., 1966) текст определяется следующим образом: «то же, что произведение речи», т.е. определённая совокупность высказываний, которые состоят, как правило, из серии связанных между собой предложений, образующих некие «сверхфразовые единства», которые в свою очередь связаны друг с другом семантически и могут быть связаны формально, и образуют в конечном счёте текст. Но текст – это не просто письменная фиксация речи в любом её проявлении. Текст обладает определёнными законами построения, смыслового и формального соединения и разграничения составляющих его единиц (8, 4).

Исследователями предложен целый ряд определений текста как объекта лингвистического изучения. Но все они, в сущности, сводятся к тому, что рассматривают текст как некое структурированное по определенным законам единство, состоящее из языковых единиц – предложений, объединенных между собой и образующих более крупные единицы – сверхфразовые единства – тематические отрезки текста, параграфы, главы, разделы и т.д., служащие для передачи определённого законченного содержания, отвечающего целям коммуникации (3).

Учебный текст характеризуется такими дидактическими параметрами, как научность, доступность и воспитывающая эффективность. Если требования научности и воспитательной результативности прямо со всей очевидностью вытекают из целей школьного и вузовского образования, то значение доступности в полной мере выявляется лишь тогда, когда происходит реализация этих требований в практике обучения, использования учебников.

Научность без доступности теряет смысл: незачем обучать, если обучаемые не могут усвоить учебный материал. Без доступности научные знания не могут стать достоянием личности,

превратиться в способы активной познавательной, трудовой и общественной деятельности, т.е. не способны выполнять функцию развития и воспитания обучаемых (9, 3).

В последние годы заметно повысился научный уровень вузовского обучения и учебников. Сделан определённый шаг и в разработке вопросов о воспитательной роли вузовских учебников. Однако проблеме доступности учебного материала уделяется меньше внимания.

Тем не менее исследователи указывают на наличие общего принципа определения доступности учебного текста: учебный текст должен быть полностью понятным для обучаемых, и в то же время он должен выдвигать достаточно трудные познавательные задачи перед ними. Применение этого принципа затруднено из-за отсутствия конкретных, проверенных в практике и общепризнанных критериев доступности учебного текста. То же самое касается и понятия трудность учебного текста. Как справедливо отмечают исследователи, трудность учебного текста зависит как от характеристик (свойств) этого текста, так и от умения обучаемого работать с текстом. В настоящей работе рассматривается вопрос о влиянии характеристик текста на его трудность. Свойства текста, от которых зависит трудность его понимания и усвоения принято называть компонентами сложности текста. Это, в частности, длина его предложений, соотношения научных и житейских понятий, абстрактных и конкретных слов и т.д. Все эти компоненты в совокупности называются сложностью текста. Сложность текста является его объективным свойством, т.е. свойством, не зависящим от уровня развития и подготовки читателя.

Доступный учебный текст, по мнению исследователей, - это такой текст, который является не слишком лёгким и не слишком трудным для студентов; он является для них оптимально трудным. В то же время доступный учебный текст является для студентов оптимально сложным, т.е. он ставит посильные познавательные задачи перед студентами определённого уровня подготовки.

Следовательно, оптимизация сложности учебных текстов, т.е. приведение их в соответствие с учебными возможностями студентов, - это необходимая составная часть обеспечения доступности обучения (1, 22).

В ходе оптимизации чрезмерно сложные тексты упрощаются, а слишком простые тексты усложняются. Таким образом, оптимизация сложности учебного процесса повышает эффективность процесса обучения, основной задачей которого является прочное и сознательное усвоение студентами знаний. В процессе усвоения знаний происходит развитие и воспитание студентов.

Очень много знаний человек получает в процессе работы с книгой. По мнению некоторых учёных-методистов, в вузе при формировании знаний студентов учебник значит гораздо больше, чем объяснения преподавателя. Научить студентов работать с учебником – сложная и на сегодняшний день ещё далеко не решённая задача. Однако начинать её решение необходимо в первую очередь с развития у студентов навыков чтения.

Хорошо развитые навыки чтения являются существенным залогом успешного обучения. Если студент читает медленно, то выполнение домашних заданий занимает у него много времени. Если он не способен понять учебный материал, то и не сможет сознательно усвоить его. Непонятные сведения загромождают ум, ибо человек не может ими пользоваться. Непонимание учебного материала порождает чувство бесполезности учёбы. Неудовлетворительное понимание студентами учебного материала является причиной формализма в знаниях, тормозит развитие интеллекта (6, 158).

Исследователи справедливо отмечают, что «чтение – это вид речевой деятельности человека. Особенность чтения как коммуникативных отношений двух, как минимум, людей заключается в том, что оно осуществляется через письменно зафиксированную речь. Чтение предполагает наличие трёх звеньев отношения: автор – текст – читатель. Основное назначение и цель акта чтения состоят в восприятии и понимании читающим той информации и того смысла, которые заключены автором в тексте. Другой особенностью чтения как вида речевой деятельности является то, что оно, как правило, не сопровождается выраженным акустическим звучанием, столь характерным для живой речи: обычно читают про себя» (2, 33).

По мнению методистов, можно выделить несколько видов учебного чтения: аналитическое, синтетическое, вслух, про себя, подготовленное, неподготовленное и т.д. И каждый из этих видов чтения имеет свои специфические черты и занимает определённое место в учебном процессе. При этом указанные виды чтения и сам процесс чтения могут быть поняты с учётом двух факторов – его техники и понимания. Понимание является целью чтения, а техника чтения выступает как средство для достижения понимания мыслей, изложенных в тексте автором.

В методической литературе выделяют три уровня понимания текста: понимание слов, понимание предложений и понимание смысла абзаца или нескольких абзацев, образующих единое

целое. Действительно, понимание текста начинается, как правило, с понимания слов и завершается осознанием основных идей. Но в то же время большое значение имеет и обратный процесс: понимание основной идеи уточняет значение отдельных предложений и слов.

В связи с этим следует заметить также, что в понимании текста самым существенным является понимание отдельных деталей и получение общего представления о тексте в виде основного суждения. Выделение основной идеи требует проникновения в сущность и анализ фактов. Поэтому в понимании текста лучше всего судить по правильности обобщения его содержания. По справедливому мнению видного психолингвиста А.А.Леонтьева, умение передать основное содержание целого текста свидетельствует о самом высоком уровне его понимания (7, 102).

Однако наличие текстов, содержание которых очень трудно обобщить одним предложением, позволяет судить о степени сложности текстового материала. В методической литературе выделяют четыре группы компонентов сложности текста: информативность текста, сложность предложений, ясность структуры текста и абстрактность изложения.

Комментируя указанные свойства текста необходимо отметить, что сложность текста во многом зависит от новизны его содержания, от количества информации, которую этот текст передает. Чем информативнее текст, тем он труднее для понимания. Вместе с тем согласно общеизвестным законам психологии памяти, лучше запоминается та информация, которая 1) глубже осмыслена; 2) на запоминание которой субъект обучения сам себе дает установку; 3) представляет интерес для обучаемого; 4) много раз повторяется; 5) затем применяется на практике. Кроме того, лучшему запоминанию способствует ассоциативное связывание новой информации с уже знакомыми понятиями (4, 29).

На восприятие, понимание текста в известной степени влияет также наличие в нём иноязычной лексики. Чем больше в тексте иноязычных слов, тем больше степень его сложности, ибо значение указанных слов не всегда понятно читателю. Незнакомые слова – это белые пятна в тексте, и если их много, то текст не будет адекватно понят. Обилие иноязычных слов в тексте является существенным показателем его сложности.

Другим показателем сложности текста является длина предложений и объём кратковременной памяти. Обобщённый смысл предложений базируется на межсловных связях в рамках конкретных синтаксических конструкций. Следует признать, что слишком длинные предложения уменьшают не только обучающий, но и воспитательный эффект текста.

Особые трудности в понимании общего смысла текста связаны с характером его структуры. Именно структура текста может в большей или меньшей степени способствовать осознанию связей между элементами его содержания и, наоборот, препятствовать осмыслению его целостного значения. Дело в том, что связь между далеко стоящими элементами трудно понять из-за ограниченности объёма кратковременной памяти.

Серьёзной помехой на пути восприятия, понимания текста может стать абстрактность изложения. Перенасыщенность текста отвлечёнными понятиями затрудняет его понимание, усвоение.

В заключение заметим, что адекватное восприятие учебного текста во многом обуславливается тем, насколько удачно он адаптирован с учётом дидактических параметров и условий, способствующих дальнейшему развитию познавательной деятельности обучаемых.

Литература

1. Бабанский Ю.К. Оптимизация процесса обучения. Ростов-на-Д., 1972.
2. Венедиктова Н.К. Психологические основы чтения //Психологические вопросы обучения иностранцев русскому языку. М., 1972.
3. Гальперин И.Р. О понятии текста //ВЯ, 1974, № 6.
4. Гончар И.А. Звучащий текст как объект методики в аспекте РКИ //Русский язык за рубежом. 2011, № 2, с. 25-31.
5. Живая методика для преподавателя русского языка как иностранного. М., 2005.
6. Ильенков Э.Б. Об идолах и идеалах. М., 1968.
7. Леонтьев А.А. Ориентировочная деятельность при понимании иноязычного текста //Иностранные языки в высшей школе. 1975, № 10, с. 96-103.
8. Лингвистические исследования структуры текста. Л.: Наука, 1983.
9. Микк Я.А. Оптимизация учебного текста. М., 1981.

İNGİLİS DİLİNDƏ DİGƏR DİLLƏRDƏN ALINMA PREFİKSLƏR

Açar sözlər: *söz yaradıcılığı, suffiks, prefiks, kök, linqvistik, söz.*

Prefixes and their role in the word-formation

Word-formation is of great importance in the branches of the linguistic, especially in the language levels. So all language levels have their own unit, but word-formation doesn't have any special units. From this point of view it is considered as one of the baseless language levels. Word-formation is a branch of linguistic which is busy with the formation of the new words. Prefixes also are great importance in the word-formation and enriching English vocabulary. Hence, the article deals with the prefixes borrowed from other languages and their role in the word-formation widely

Key words: *word-formation, suffix, prefix, stem, linguistics, word.*

Artıq çoxdan sübut olunmuşdur ki, dünyada heç bir dil şübhə qapaq altında inkişaf etmir. Xarici aləm daim ona təsir edir və onun müxtəlif sahələrində diqqəti cəlb edən izlər buraxır. Bu o deməkdir ki, dillərin qarşılıqlı əlaqə və münasibətləri hələ qədim zamanlardan, hətta ibtidai icma quruluşu dövründən başlayaraq mövcud olmuşdur. Dünyada başqa xalqlardan tam təcrid olunaraq yaşamış xalq təsəvvürə gətirmək çətindir. Cəmiyyət yaranandan müxtəlif tayfa, qəbilə, xalq və millətlər həmişə bir-biri ilə təmasda olmuşdur. Bu təmasın forma və məzmunundan asılı olmayaraq, güclü etnik birləşmələr zəif etnik birləşmələri özünə tabe etmiş, müxtəlif xalqlar arasında ticarət və s. əlaqələri yaratmışlar. Bütün bunların nəticəsində xalqlar, onların dilləri qaynayıb-qarışmış, bir-birinə qarşılıqlı təsir və bir-birindən sözləmə prosesləri baş vermişdir. Ona görə də, xalqların həyatında dil əlaqələrinin rolu inkaredilməz dərəcədə böyükdür. Dil əlaqələrini xalqlar və millətlər arasındakı digər əlaqələrdən ayırmaq mümkün deyil.

Dil əlaqələri dil tarixinin mərkəzi problemlərindən biridir. Dil əlaqələrinin üç növünü müəyyənləşdirmək mümkündür.

- a) qohum dillər arasında əlaqələr;
- b) qohum olmayan dillər arasında əlaqələr;
- c) qarışıq əlaqələr.

Hər üç növün özündə daxili ayırma aparmaq imkanı vardır.

Əlaqədə olan dillər bir-birindən ilk növbədə ehtiyac duyduqlarını, ünsiyyəti təmin edə bilmək üçün özündə olmayanları alır. Xalqlar arasında baş vermiş dil əlaqələri, ikidillik və çoxdillik genişləniş inkişaf etdikcə və bu təsir nəticəsində bir dildən başqa dilə keçən alınmaların xarakteri də dəyişir. Burada söz yaradıcılığı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki söz yaradıcılığı dilçiliyin şöbələri, daha doğrusu dil səviyyələri içərisində xüsusi yer tutur. Belə ki, bütün dil səviyyələri öz xüsusi vahidinə malik olduğu halda, söz yaradıcılığının özünə aid olan xüsusi vahidləri yoxdur. Bu baxımdan o bazissiz dil səviyyələrindən sayılır.

Söz yaradıcılığı dilçilik elminin yeni sözlərin yaranması ilə məşğul olan sahəsidir. Söz yaradıcılığının aşağıdakı üsulları vardır:

- a) Söz kökünə müxtəlif şəkilçilər artırmaqla söz düzəldilməsi;
- b) Söz kökünə söz artırmaqla söz düzəldilməsi;
- c) Sözü bir nitq hissəsindən başqa nitq hissəsinə keçməsi ilə söz düzəldilməsi;
- d) Sözü yeni məna verməklə söz düzəldilməsi.

Bunlardan birincisi, dilçilik ədəbiyyatında morfoloji üsulla söz yaradıcılığı da adlanır. Müxtəlif dillərdə şəkilçilər müxtəlif olduğundan bu üsulun müxtəlif növləri vardır:

- a) son şəkilçili söz yaradıcılığı;
- b) iç şəkilçili (infeksial) söz yaradıcılığı;
- c) önşəkilçili (prefiksial) söz yaradıcılığı.

Bəzən söz müxtəlif şəkilçilərdən (prefiks, infiks, posfiksaların) birləşməsi nəticəsində yarana bilər. Məsələn, rus dilində *записовка* sözündə olduğu kimi. Belə söz yaradıcılığı, adətən flektiv dillərə aiddir. Söz kökünə şəkilçi artırmaqla yaranan sözlər dözəltmə sözlər adlanır.

Söz yaradıcılığının ikinci üsulu, yəni söz kökünə söz artırmaqla söz yaradılması dilçilik əhəmiyyətində daha çox sintaktik yolla söz yaradıcılığı adlanır. Bu əsasən mürəkkəb sözlərdə özünü biruzə verir. Mürəkkəb sözlərin yaranma üsulları müxtəlif dillərdə müxtəlif şəkillərdə təzahür edir.

Üçüncü növ söz yaradıcılığı, yəni sözü bir nitq hissəsindən başqasına keçməsi ilə söz düzəltmə nitq hissələrinin xüsusi morfoloji əlamətləri, daha doğrusu sözdüzəldici şəkilçiləri olmayan dillərdə geniş yayılmışdır. Söz yaradıcılığının bu üsuluna konversiya da deyilir.

Söz yaradıcılığının dördüncü növü əvvəlki üsuldən kəskin fərqlənir. Belə ki, birinci üsul söz yaradıcılığının qrammatika ilə əlaqəsinə əsaslanırsa, dördüncü üsul, daha doğrusu, sözə yeni məna verməklə söz düzəldilməsi söz yaradıcılığının semantika sahəsi ilə əlaqəsinə dəlalət edir. Söz yaradıcılığının bu üsulunu semantik yolla söz yaradıcılığı da adlandırmaq olar. Məsələn, Azərbaycan dilində yoldaş sözünün aldığı yeni ictimai məna dilimizə yeni bir söz vermişdir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi söz yaradıcılığında, ingilis dilinin lüğət ehtiyatının zənginləşməsində prefikslərin də xüsusi yeri, əhəmiyyəti vardır.

Prefikslərin təsviri zamanı bəzən belə bir vaxtı xüsusilə vurqulayaraq qeyd edirlər ki, suffikslərdən fərqli olaraq, guya prefikslərin bir nitq hissəsini digərinə nəql etmə xüsusiyyətləri yoxdur və onlar yalnız sözlərin mənalərini dəyişməyə xidmət edirlər. Müəlliflərin bəziləri bu barədə kəskin şəkildə fikir yürüdərək deyirlər ki, prefikslərlə suffikslər arasında prinsipial fərq mövcuddur. Bu təkcə onunla izah olunur ki, suffikslər söz kökündən sonra, prefikslər isə bundan əvvəl qoyulur. Əsas fərq ondan ibarət olur ki, suffikslər bu və ya digər nitq hissəsinin kökünə qoşularaq, onları digər qrammatik kateqoriyalara (to eat-eatable) aid edə bildikləri halda, prefikslər bu cür xüsusiyyətlərə malik deyil (to like-dislike, comfortable-uncomfortable). “İngilis dilində prefikslər yalnız və yalnız sözlərin leksik mənasını yenidən qurma vasitəsi olma funksiyasını yerinə yetirirlər”.

Digər linqvistlər isə prefikslərin bir nitq hissəsini digərinə nəql etmə xüsusiyyətlərinə malik olduğunu qəbul edirlər, lakin belə hesab edirlər ki, bu funksiyada prefikslər yalnız istisna hallarda çıxış edirlər. Prefikslərlə suffikslər arasındakı fərqli fikirlərə biz K.A.Levsovskeyanın fikirlərində də rast gələ bilərik. O da digər linqvistlər kimi prefikslərin nəql etmə qabiliyyətinin olmaması haqqında (alman dilində) danışır. Bundan əlavə K.A.Levkovskaya digər fərqləri də göstərməyə çalışır, lakin onlar qısaca və dürüst ifadə olunmamış qalır: “Söz kökünə qoşulan prefikslər adətən müəyyən bir qismdə qorunub saxlanırlar, və tam olaraq prefiks mənasına qarışmırlar. Prefiksial adlar (isimlər və sifətlər) aid olduqları nitq hissələrinin hüdudları xaricində qalır”. Levkovskaya K.A. “sözdüzəltmə sistemində prefiksasiyanın spesifikliyi haqda alman dilinin materialı əsasında. “Qrammatik quruluşun sualları”, M, 1955, səh 312-313”.

Prefikslər elə sözdüzəldici morfemlər adlanır ki, onlar söz kökündən əvvəl gəlir və sözün leksik mənasını dəyişdirir və əksər hallarda onun bu və ya digər leksik-qrammatik sinfə məxsus olmasına təsir göstərmir. Bu cür prefikslər “konversiyaedici” prefikslər adlandırılır və ingilis dilinin prefiksial sistemində bu cür 25 prefiks olduğu göstərilir.

İsmiñ felə prefiks vasitəsilə konversiyası zamanı təkcə prefiksasiya deyil, həm də konversiyanın yeri olur, bu zaman prefiks semantikanı dəyişir, konversiya isə kökün qrammatik mənasını dəyişir.

-out prefiksin “to surpass, excel or outdo” (a parson) in the action of the simple word, mənası var: outclimb, outdance, etc. Yuxarıda göstərilən sözdüzəltmə sxemində outmachine sözü “daha çox istehsal etmək mənasını verməli idi”. Əslində “outmachine” sözündə ismiñ felə çevrilməsi “out” prefiksi hesabına baş verir.

Ümumiyyətlə, linqvistikadakı digər anlayışlar kimi prefiksin də şərhı çoxsahəlidir.

Müasir ingilis dilinin prefikslərinin tədqiqinin müəllifi K.V.Piottux prefikslərin geniş təsnifatını verir: “Prefiks-prepozitiv morfemlə əlaqəsi olan kökün müstəqil hissəsinin önünə qoşulan geniş leksik mənaya malik olan, sözdüzəltmə təkrar olunan, söz kökünün leksik-qrammatik əsasına əsaslanan morfemdir”. (Пиотух К.В. «Принципы выделения системы префиксиальных структурно – семантических моделей в современном английской языке». Москва, 1970, стр 57-60).

Hər iki halda prefiks sözün bir hissəsi kimi şərh olunur və göstərilir ki, onlar müstəqil işlənmirlər. Bu cür morfemlərə, əgər onlar tam mənalı sözlər hesab edilirlərsə, -out, -over, -under kimi morfemləri aid etmək olar.

Əgər nəzərə alsaq ki, -out, -over, -under komponentləri prepozitiv morfem rolunda rast gəlinir, onlar müxtəlif mahiyyətə, xassəyə malik ola bilər: onlar omonimlərə parçalanır: out₁, out₂, over₁, over₂, under₁, under₂. Onlardan biri tam mənalı sözlər, söz önləridir və mürəkkəb sözlər düzəldir, məsələn: an outdoor, an overlight, underclothes. Digərləri isə prefikslər hesab olunur və prefiksial törəmə sözləri yaradılır, məsələn: to outdance, to overhear, to undervalue. Mürəkkəb sözlərdən fərqli olaraq prefiksial sözlər söz birləşmələrində söz önləri ilə tərkib hissələrinə ayrılırlar.

Bu kimi tərifin, (şərhin) digər ümumi momenti ondan ibarətdir ki, prefiks sözə qoşulan morfemdir. “Adjacent” sözünün analizi zamanı sözün bir hissəsi kimi “ad” prefiks statusundan mərhum olduğunu şərh etməliyik, belə ki, müasir ingilis dilində “jacent” kimi söz yoxdur. Digər tərəfdən adjoin, admix, adverb sözlərində ad-prefeksi seçilir, belə ki, onun çıxılması zamanı- join, mix, verb kimi təmənalı kök sözləri qalır.

Bu kimi təsnifatlara əsaslanaraq, biz heç də prefiksin “apogee” sözünün birinci hissəsi olduğunu qəbul etməliyik. Lakin “apochomotic” tipli sözlərdə “apo” prefiks hesab edilir.

K.V.Piottuxun fikirlərinin ətraflı şərhı, təsnifatı zamanı digər iki ana da diqqət yetirirlər. Təsnifat genetik anı xüsusi olaraq qeyd edilir, belə ki, prefiks sonuncu derivasiya aktına, yəni bir kökdən ayrı-ayrı

sözlərin düzəlməsinə qoşulan morfem kimi müəyyənləşdirilir. Bununla razılaşmaq olmaz, belə ki, bu halda “dissemination” sözündə “dis” prefiks kimi qəbul edilə bilməz, çünki o sonuncu derifasiya aktına (disseminate+tion) qoşulmur. Buna görə də prefiksin statusunu sözün genezisindən asılı qoymaq olmaz. Başqa sözlə, “dissemination” sözü prefiksəl yaranmış söz hesab edilə bilməz. Sonuncu söz düzəltmə aktı burada prefiksə yox, suffiksə qoşulan hesab edilir. Lakin bu suffiksəl düzəlmənin tərkibində sözsüz ki “-dis” prefiksi də vardır. Bu ziddiyət, “sözdüzəldici prefiks” terminin tətbiq edilməsi hesabına məhz K.V.Piottuxun özü tərəfindən qaldırılmışdır. O deyir: “Sözdüzəltmə prefiksi sonuncu aktda istehsaledici əsasla qoşulan və onunla törədici söz yaratma münasibətində olan affiksəl morfemdir. (Пиоттух К.В. «Принципы выделения системы префиксиальных структурно – семантических моделей в современном английском языке». Москва, 1970, стр 57-60).

Prefikslərin növbəti cür təsnifatı mümkündür: ən köhnə, çoxdankı-alınmış, iqtibas edilmiş, yerdəyişdirici, köçürülmüş-yerdəyişdirilməmiş, köçürülməmiş, mənfə, inkar-qeyri mənfə, qeyri inkar, bivalentli-çoxvalentli.

İngilis dilində ən köhnə prefikslər müxtəlif dillərdən, xüsusilə də latın, yunan, fransız dillərindən müxtəlif dövrlərdə götürülmüş prefikslərdən daha azlıq təşkil edir. Alınmış, iqtibas edilmiş prefikslərin siyahısı tamamilə fərqlidir. Xarici dillərdən törəyən ingilis prefikslərinin aşağıdakı siyahısını təqdim etmək olar: -a, -ant, -arch, -bi, -circum, -cis, -co, -contra, -counter, -de, -demi, -dis, -en, -epi, -ex, -extra, -hemi, -hiper, -hypo, -in, -inter, -intro, -mal, -meso, -meto, -mono, -non, -pan, -pantro, -para, -peri, -poly, -post, -pre, -pro, -proto, -re, -retro, -semi, -sub, -super, -sur, -syn, -trans, -tri, -ultra, -uni, -vice.

Valentlik nöqtəyi nəzərdən bir qisim prefikslər yalnız bir nitq hissəsinin əsası ilə uyğunlaşa, birləşə bilər. Məsələn: “-arch” prefiksi yalnız isim ilə isim (archbishop, archenemy), “-dis” prefiksi ilə həm fel (disagree, discover) və həm də isimlərlə (dismember, discourage) birləşə bilər.

Prefikslər həm də onların hansı nitq hissəsini düzəltmək qabiliyyətinə görə də fərqlənirlər. Bu səbəbdən qırx iki sözdüzəldici prefikslərdən beşi (-be, -de, -en, -out, -un) yalnız fellərin; biri (-cis) yalnız sifətlərin; beşi (-ex, -arch, -ana, -dys, -per) yalnız isimlərin; biri (-a) yalnız zərfin; on dördü (-a₂, -anti, -demi, -epi, -hemi, -hypo, -hyper, -im/in, -non, -pro, -pan, -subter, -supra, -un) həm isim həm də sifətlərin; üçü (-for, -sur, -ne) fel və isimlərin; biri (-circum) fel və sifətlərin; on ikisi (-co, -contra, -counter, -dis, -intra, -mis, -post, -pre, -sub, -trans, -over, -under) fellərin, isimlərin və sifətlərin düzəlməsində iştirak edirlər.

Ədəbiyyat

1. L.Banketitch. English word-building. Leningrad, 1961.
2. О.Д.Мешков. Словообразование современного английского языка. Москва: Наука, 1976, с. 90-119.

NAİLƏ YUSİFOVA

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

MULTİKULTURALİZM AZƏRBAYCANDA ETNİK MÜXTƏFLİKLİK KONTEKSTİNDƏ

Açar sözlər: kitab, milli, Azərbaycan, azlıqlar, Azərbaycan Respublikasında, azərbaycançılıq, siyasət

The text is dealt with the complex issues disturbing the world at the context of the ethnic diversity. The main feature of the article is to be imprinted the religious, national, ethnic model of coexistence that could be an example to the world in Azerbaijan Republic according to the facts when the religious, ethnic and national intolerance revolts in the world today.

Key words: Book, national, Azerbaijan, minority, in the Republic of Azerbaijan, Azerbaijanism, politics

Multikulturalizm, multikultural cəmiyyət son vaxtlar tez-tez müraciət olunan mövzulardan biridir. Multikulturalizm (ingilis dilindən tərcümədə “çoxlu mədəniyyətlər” deməkdir) sosial-mədəni davranışın və müvafiq siyasi strategiyanın modeli kimi də nəzərdən keçirilir.

Multikulturalizm – ayrıca götürülmüş ölkədə və bütövlükdə dünyada müxtəlif millətlərə və dinlərə məxsus insanların mədəni müxtəlifliklərinin qorunması, inkişafı və harmonizasiyasına, az-sayı xalqların dövlətlərin milli mədəniyyətinə inteqrasiyasına yönəldilmişdir. Humanist və demokratik nəzəriyyə, yaxud ideologiya olaraq multikulturalizm tolerantlığın təəcəssümüdür ki, onsuz humanizm, yüksək fərdi və beynəlxalq münasibətlər mədəniyyəti, insanlar arasında qarşılıqlı anlaşma, qarşılıqlı zənginləşmə, dostluq və əməkdaşlıq mümkün deyil. Multikulturalizm modeli dedikdə, bir dövlətin sərhədləri daxilində müxtəlif etnomədəni tərəflərin dinc yanaşı yaşaması və öz mədəni xüsusiyyətlərini, həyat tərzini rəsmən ifadə etmək və qoruyub saxlamaq hüququna malik olması nəzərdə tutulur. Multikulturalizm mədəniyyətlərin və sivilizasiyaların dialoqunun zəruri alətidir.

Azərbaycanda multikulturalizm, tolerantlıq və dini dözümlülüyün dövlət siyasəti səviyyəsində inkişaf etdirilməsinin əsaslarını ölkənin qədim dövlətçilik tarixi və bu ənənələrin inkişafı təşkil edir. Tarixi ənənələrə nəzər salsaq görərik ki, istər Səfəvilər dövləti, istər XIX-XX əsrlər maarifçilik dalğası, istərsə də Xalq Cümhuriyyəti dövründə Azərbaycan ərazisində yaşayan digər etnik xalqlar və dini qrupların nümayəndələrinin təmsilçiliyini özündə cəmləyən bu siyasi davranış XX əsrin sonlarında ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən dövlətçilik ideologiyası formasına çevrilmişdir.

Ümummillə liderimiz Heydər Əliyevin siyasəti nəticəsində ötən əsrin 90-cı illərində Azərbaycanda tolerantlıq və multikulturalizm ənənələri bərpa edilmişdir. Müstəqilliyimizin ilk illərində yaranmış xaosdan ölkəni xilas edən və xalqın istəyi ilə hakimiyyətə gələn ulu öndər Heydər Əliyev respublikamızda dini etiqad azadlığının təminatçısı, milli-mənəvi dəyərlərin qoruyucusu olmuşdur. Heydər Əliyev Azərbaycanda yaşayan dini icmalara qarşı həmişə hörmət və ehtiramla yanaşmış, onların dini bayramlarını təbrik etmiş, adət-ənənələrinə qayğı göstərmişdir. İştirak etdiyi bütün beynəlxalq tədbirlərdə tolerantlıqla bağlı fikirlərini bildirmiş, indiki qloballaşma dövründə dinlərarası, mədəniyyət-lərəarası dialoqa həmişə üstünlük vermişdir. Müstəqil Azərbaycanda multikultural dəyərlərin formalaşmasında azərbaycançılıq ideologiyası əvəzsiz rol oynayır. 1993-cü ildə Azərbaycan dövlətini parçalanmadan qurtarmış ümummillə liderin uğurlarının kökündə məhz azərbaycançılıq ideyası dayanırdı. Həmin dövrdə respublikada milli-etnik ixtilaf, bölücülük tendensiyası ayrı-ayrı bölgələrdə özünü daha qabarıq göstərirdi. Belə bir zamanda xalq dinindən, etiqadından və etnik bölgüsündən asılı olmayaraq Heydər Əliyevin azərbaycançılıq ideyası ətrafında birləşdi və ölkəni parçalamaq istəyən qüvvələr zərərsizləşdirildi. Ulu öndər Heydər Əliyevin zəngin dövlətçilik ənənələrinin layiqli davamçısı olaraq Prezident İlham Əliyevin uğurlu daxili siyasəti nəticəsində azərbaycançılıq ideyası ölkədə yaşayan bütün etnik qrupların vahid ideyasına çevrilmişdir. Azərbaycan Respublikası polietnik dövlətdir. Xalq, dövləti təşkil edən etnosdan – azərbaycanlılardan və bir sıra milli azlıqlardan: udinlər, ingiloylar, qızırlar, xınalıqlar, buduqlar, tatlar, talışlar, ləzgilər və digərlərindən təşkil olunmuşdur. Bu millətlərin tarixən Azərbaycandan başqa vətənləri olmamış və buna görə də vahid polietnik Azərbaycan vətəndaşları hesab olunurlar. Bu millətlərdən başqa respublikamızda öz tarixi vətənləri olan ruslar, ukraynalılar, belaruslar, kürdlər, yəhudilər, yunanlar, almanlar və tatarlar yaşayırlar. Təkcə Bakıda rusların, ukraynalıların, kürdlərin, lakların, ləzgilərin, slavyanların, tatların, tatarların, gürcülərin, ingiloyların, talışların, avarların, axıska türklərinin, Avropa və dağ yəhudilərinin, gürcü yəhudilərinin, alman və yunanların iyirmidən yuxarı cəmiyyətləri və mədəniyyət mərkəzləri vardır. Ümumiyyətlə, etnik azlıqların kompakt şəkildə yaşadığı bütün rayonlarda belə icmalar mövcuddur. Məhz Azərbaycanda dağ yəhudilərinin məskəni – Qırmızı Sloboda, Molokan kəndi İvanovka, udin kəndi Nic, öz dili, özünəməxsus adət və ənənələri ilə məşhur olan Xınalıq kəndi və başqa milli azlıqların yaşadığı onlarla belə məskənlər mövcuddur. Etnik azlıqlar da yerli əhali ilə bərabər bütün hüquqlara malikdirlər. Azərbaycanda dinlərarası dialoq və tolerantlığın dünyanın bir çox polietnik regionları üçün nümunə olan xüsusi modeli formalaşmışdır. Ölkə vətəndaşlarının böyük əksəriyyətini təşkil edən müsəlmanların hüquqlarını təmin etməklə yanaşı, dövlət respublika ərazisində yayılan bütün ənənəvi dinlərə qayğı göstərir. Hazırda Azərbaycanda müsəlman icmaları ilə paralel şəkildə qeydə alınmış 21 qeyri müsəlman dini icmaların fəaliyyətini təmin edən “Dini etiqad azadlığı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu və bu qanunun icrasını həyata keçirən Azərbaycan Respublikası Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi mövcuddur. Komitənin əsas vəzifəsi isə ölkədə müxtəlif din və konfessiyalara bərabər imkanlar və şərait yaratmaqdan ibarətdir. Milli azlıqların hüquq və azadlıqlarının qorunması Azərbaycan dövlətinin yürütdüyü siyasətin əsas istiqamətlərindən biridir və tolerantlıq baxımından örnək bir dövlət kimi özünü təsdiqləyən Azərbaycan hazırda burada yaşayan bütün xalqların, bütün dinlərə etiqad edənlərin azad yaşadığı bir dövlətdir. İrqindən, milliyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən və mən-subiyyətindən asılı olmayaraq, bütün vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının bərabərliyini təmin edən milli siyasətin əsas müddəaları Azərbaycan konstitusiyasında (maddə 25, 44.) göstərilmişdir. Azərbaycan Respublikasının milli siyasət konsepsiyası həmçinin aşağıdakı beynəlxalq sənədlərə əsaslanır:

- BMT-nin İnsan hüquqları Haqqında Ümumi Bəyannaməsi;
- İnsan Hüquqlarının və Əsas Azadlıqların Müdafiəsi Haqqında Avropa Konvensiyası;
- BMT-nin “İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında” Beynəlxalq Paktı;
- Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsinin Yekun aktı;
- ATƏT-in insan meyarları üzrə Konfransının Kopenhagen sənədi;
- Müstəqil Dövlətlər Birliyinin üzvləri tərəfindən qəbul edilmiş “Milli azlıqlara mənsub olan şəxslərin hüquqlarının təmin edilməsi haqqında” konvensiya.

Azərbaycanda müxtəlif millətlərin nümayəndələri cəmiyyətin ayrı-ayrı sahələrində məhsuldar işləyərək ölkənin inkişafına layiqli töhfələr verir, dövlət strukturlarında çalışırlar. Milli Məclisdə ölkənin bir sıra etnik azlıqları, o cümlədən, rus, ləzgi, tat, talış və b. öz nümayəndələri ilə təmsil olunurlar.

2014-cü ilin fevral ayında Azərbaycan Respublikasının millətlərarası, multikulturalizm və dini məsələlər üzrə Dövlət müşavirliyi xidməti yaradılmışdır. Multikulturalizmin həyat tərzinə çevrildiyi Azərbaycanın dünyaya tolerantlıq nümunəsi olaraq daha geniş tanidilmasının vacibliyini, eləcə də ayrı-ayrı ölkələrdəki müxtəlif multikultural modellərə xas fəlsəfi, sosial, siyasi və digər aspektlərin Azərbaycan reallığında təhlili və təşviqinin əhəmiyyətini nəzərə alaraq 15 may 2014-cü ildə “Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin yaradılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidenti Fərman imzalamışdır. Mərkəz Azərbaycançılıq məfkurəsinə uyğun olaraq tolerantlığın və mədəni, dini, linqvistik müxtəlifliyin qorunmasını təmin etmək məqsədilə ardıcıl işlər görür. Azərbaycan dünyada multikulturalizm ölkəsi kimi tanıtılaraq mövcud multikultural modelləri tədqiq və təşviq edir. Mərkəz millətlərarası, konfessiyalararası və mədəniyyətlərarası münasibətlər sahəsində ölkəmizin təcrübəsinin öyrənilməsi və təbliği üzrə müxtəlif layihələr həyata keçirir. Azərbaycan rəhbərliyinin təşəbbüsü ilə ölkəmizdə keçirilən beynəlxalq tədbirlər bütün dünyanı humanizm dəyərlərinə sədaqətli olmağa səsləyir. Tarixdə ilk dəfə olaraq 2008-ci ildə Avropa Şurasına üzv ölkələrin mədəniyyət nazirlərinin Bakıda keçirilən toplantısına İslam Əməkdaşlıq Təşkilatına üzv ölkələrin mədəniyyət nazirləri də dəvət olunmuşdur. Həmin tədbirin hər iki qurumun fəal üzvü olan Azərbaycanda baş tutması isə, təbii ki, böyük siyasi məna daşıyırdı. Respublikamız bu məsələdə liderliyini ötən illərdə də qoruyub saxlamışdır. 2009-cu ildə Bakıda keçirilən İslam Əməkdaşlıq Təşkilatına üzv ölkələrin mədəniyyət nazirlərinin toplantısına isə Avropa Şurasından mədəniyyət nazirləri qatılmışdı. “Bakı prosesi” adlanan bu təşəbbüs sonradan Azərbaycanda dünya dini liderlərinin Zirvə görüşünün, mədəniyyətlərarası dialoq və Bakı Beynəlxalq Humanitar forumlarının keçirilməsinə təkan verdi. 2010-cu ilin aprelində Bakıda dünya dini liderlərinin sammitinin keçirilməsi, noyabrda isə “Dinlərarası dialoq: qarşılıqlı anlaşmadan birgə əməkdaşlığa doğru” mövzusunda tədbirin yüksək səviyyədə təşkili Azərbaycan dövlətinin və prezident İlham Əliyevin ölkədə dini tolerantlığa xüsusi önəm verməsindən irəli gəlirdi. 2011-ci ilin aprel ayında Azərbaycanda növbəti möhtəşəm tədbir – Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumu keçirildi. Prezident İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə “Çoxmədəniyyətli dünyada sülh şəraitində birgə yaşamaq” devizi altında 2013-cü il may ayının 29-dan iyunun 1-dək Bakıda keçirilən II Dünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumu və 2015-ci il 18-19 mayda III Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumu ölkəmizin siyasimədəni həyatında mühüm hadisə kimi yadda qalmışdır. Foru-mun əsas tərəfdaşları qismində UNESCO, BMT-nin Sivilizasiya-lar Alyansı, Avropa Şurası, Avropa Şurasının Şimal-Cənub Mərkəzi, İSESCO, BMT-nin Dünya Turizm Təşkilatı kimi beynəlxalq qurumlar çıxış etmişlər. BMT-nin Sivilizasiyalar Alyansının 7-ci Qlobal Forumunun Bakı şəhərində keçirilməsi Azərbaycan dövlətinin beynəlxalq nüfuzunun daha da artırılmasında, Azərbaycan xalqının tarixi-mədəni irsinin geniş miqyasda tanidilmasında əhəmiyyəti böyükdür. Bu isə dünya ölkələrinin Azərbaycandakı multikultural mühitə olan münasibətinin real ifadəsidir. Bir ölkədə yaşanan müsbət dəyərlərin dünyaya yayılması istiqamətində həmin dövlətdə təşkil olunan idman yarışlarının da böyük əhəmiyyəti var. İdman yarışları əslində, elə tolerantlığı, sülhü təbliğ edir. Azərbaycan ilk Avropa oyunlarını təşkil etməklə həm də özünün tolerantlıq, dözümlülük dəyərlərini dünyaya bəyan etdi. Bu baxımdan “Formula-1” avtoyarışları üzrə Avropa Qran-Prisi, Şahmat Olimpiadası və 2017-ci ildə keçiriləcək IV İslam Həmrəylik Oyunları da böyük əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanda keçirilən beynəlxalq tədbirlər, forumlar, konfranslar, “Eurovision” mahnı yarışması, idman tədbirləri bir daha sübut edir ki, dünyanın aparıcı beyin, düşüncə mərkəzləri ölkəmizdəki bu maraqlı modeli qəbul edərək, dünyaya nümunə olaraq göstərirlər. Ölkəmizin və xalqımızın sahib olduğu multikultural dəyərlərin, tolerantlıq ənənələrinin beynəlxalq ictimaiyyətə təqdim edilməsində Heydər Əliyev Fondunun xidmətləri böyükdür. Fond Azərbaycan multikultural ənənələrinin qorunub saxlanması, təbliği ilə bağlı olduqca əhəmiyyətli layihələr həyata keçirir. Bu layihələr Azərbaycan multikulturalizminin bir ölkə çərçivəsində qapalı inkişafını deyil, dünyada dinlərin və mədəniyyətlərin müxtəliflikləri şəraitində fəaliyyət göstərməsini reallaşdırır.

Uğurla həyata keçirilən “Tolerantlığın ünvanı Azərbaycan” layihəsi çərçivəsində ölkədəki məscidlərdə, kilsələrdə, sinaqoqlarda təmirbərpa işləri aparılır. Bakıda yəhudi uşaqları üçün təhsil kompleksinin istifadəyə verilməsi, Fransa regionlarında kilsələrin, müqəddəs Roma katakombalarının bərpası, Həştərxanda Müqəddəs Knyaz Vladimirə abidənin ucaldılması, Bakıda yaşayan yəhudi uşaqları üçün “Xabad-Or-Avner” Təhsil Mərkəzinin yaradılması, dünyanın müxtəlif ölkələrində dünya şöhrətli fotoqraf Reza Deqatinin ölkəmizdə dini tolerantlığı əks etdirən fotosəkillərinin sərgilənməsi məhz ayrı-ayrı xalqların və konfessiyaların qarşılıqlı hörmət və dostluq münasibətlərinin genişləndirilməsinə xidmət edir. Fondun digər bir xidməti Azərbaycanın Vatikanda sərgi təşkil edən ilk müsəlman ölkəsi kimi tarixə düşməsidir. Bu isə bəşəri multikulturalizmin ən ali nümunələrindən biri kimi dəyərləndirilə bilər. Hazırda görülən işlərin davamı kimi cənab İlham Əliyev Azərbaycanda multikulturalizm ənənələrinin qorunub saxlanması, daha da inkişaf etdirilməsi və geniş təbliğ olunması məqsədilə 2016-cı ilin “Multikulturalizm ili” elan edilməsi haqqında Sərəncam, sonra isə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı ilə “2016-cı

ilin Azərbaycan Respublikasında “Multikulturalizm ili” elan edilməsinə dair Tədbirlər Planı” təsdiq edilmişdir. Tədbirlər Planının icrasının təşkilində əlaqələndirici orqan millətlərarası, konfessiyalararası və mədəniyyətlərarası münasibətlər sahəsində ölkəmizin təcrübəsinin öyrənilməsi və təbliği üzrə müxtəlif layihələr həyata keçirən Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi müəyyən edilmişdir. Azərbaycanda “Multikulturalizm ili”nin elan olunması və bu çərçivədə həyata keçirilən tədbirlər dünyaya bir mesaj, Azərbaycanın bu regionda rolunu müəyyən edən bir faktordur. Yəni biz bir körpü kimi Şərqi də, Qərbi də özümüzdə birləşdirmək iqtidarındayıq. Bütün bu deyilənlərə yekun olaraq nəticə çıxarmaq olar ki, multikulturalizmdən imtina etmək yaxşı heç nə vəd etmir, çünki bu, anlaşılmazlığa, fobiya, qarşıqoymaya və qarşıdurmaya, milli və dini münaqişələrə aparıb çıxaran yoldur. Müasir multimedani cəmiyyətlər düşünülmüş multikulturalizm siyasəti olmadan sabit inkişaf edə bilməzlər. Bunun əsas örnəklərindən biri Azərbaycan Respublikasının tərəqqisidir ki, burada Azərbaycanın milli mədəniyyətinə müvəffəqiyyətlə inteqrasiya olan müxtəlif xalqların nümayəndələri də harmonik inkişaf edirlər.

Multikulturalizm və tolerantlıq tarixən azərbaycanlıların həyat tərzini, milli kimliyindən, dilindən, dinindən asılı olmayaraq Azərbaycan dövlətinin hər bir vətəndaşının gündəlik həyat tərzinə çevrilib. Multikulturalizm anlayışı Azərbaycanda əsrlər boyu mövcud olub, bu gün də mövcuddur və möhkəmlənməkdədir. Azərbaycan xalqının zəngin multikultural keçmişi təkcə xalqımızın bugünkü tolerant yaşam tərzini deyil, həm də yaratmış olduğu ədəbi-bədii, elmi-fəlsəfi, siyasi-hüquqi qaynaqlarda, sənədlərdə yaşayır. Ədəbiyyatımızda “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanından bu günə qədər çoxmədəniyyətliliyə, orta əsrlər Azərbaycan poeziyası nüma-yəndələrinin əsərlərində ümumbəşəri dəyərlərin təbliğinə rast gəlinir. Söz sənəti olan və bədii yaradıcılığın ən gözəl nümunələrini yaradan Nizami Gəncəvinin əsərləri bu cəhətdən xüsusilə fərqlənir. O, hələ XII əsrdə yeddi mədəniyyəti təsvir edən “Yeddi gözəl” əsərini yaradır. Nizami Gəncəvi üçün şəxsiyyətin ən yüksək meyarı insanlıq idi. İrqi, milli və dini ayrı-seçkiliyi qəbul etməyən bu şairin qəhrəmanları içərisində türk, fars, ərəb, hindli, çinli, həbəş, yunan, gürcü və başqa xalqların nümayəndələrinə rast gəlirik. Ədəbiyyat tariximiz belə nümunələrlə zəngindir. Dünya şöhrətli şair və yazıçılarımız öz əsərlərində və şəxsi həyatlarında multikultural dəyərlərə bəzən qeyri-iradi əməl edib və bunu adi həyat tərzini kimi qəbul ediblər.

1919-cu ilin iyun ayının 9-da qeyri-müsəlman etnosların tarixinə və mədəniyyətinə hörmətlə yanaşan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti multikultural mühitin formalaşmasının demokratiyanın inkişafına müsbət təsir edəcəyini nəzərə alaraq, ölkədə alman koloniyaların salınmasının 100 illik yubileyinin tətənəli şəkildə keçirilməsi üçün şərait yaratmış və bu yubiley Yelenendorf koloniyasında keçirilmişdir. 2016-2017-ci ildə YUNESKO-nun baş konfransının 38-ci sessiyası görkəmli şəxsiyyətlərin və əlamətdar hadisələrin yubileyləri proqramı çərçivəsində Cənubi Qafqazda alman yaşayış məntəqələrinin salınmasının (1817) 200 illik yubileyi qeyd ediləcək. Yubiley təklifi Almaniyanın dəstəyi ilə Azərbaycan və Gürcüstan tərəfindən birgə təqdim edilib. Cənubi Qafqazda alman yaşayış məntəqələrinin salınmasının 200 illik yubileyinin qeyd edilməsində məqsəd **200 il** bundan öncə Azərbaycanda alman icmasının mövcudluğu fonunda tolerant və birgəyaşayış ənənələrinin qabardılmasıdır. Azərbaycanda multikulturalizm ənənələrinin qorunub saxlanması, daha da inkişaf etdirilməsi və təbliğ olunmasında kitabxanaların da özünəməxsus rolu vardır. Kitabxanalar həmişə milliyyətinə, dininə, dilinə fərq qoymadan çoxsaylı oxucu ordusuna xidmət göstərir, müxtəlif xalqların etiqadını, mədəniyyətini, düşüncə tərzini, məişət və əxlaqını dünya ədəbiyyatının ən gözəl nümunələri vasitəsilə təbliğ edirlər.

Ədəbiyyat

1. Dinlərarası dialoq: qarşılıqlı anlaşmadan birgə əməkdaşlığa doğru: Beynəlxalq konfrans. Bakı, 6-7 noyabr 2009: 60 il /red. ön söz. müəl. Hacı A.İsgəndərov; nəşrə məsul Hacı S.Musayev; red. heyəti Q.Cavadlı və b.; rəyç. V.Məmmədəliyev; T.Bünyadov.- Bakı: [s.n.], 2010.- 200 s.
2. Əmirəliyeva, İ. Ali məktəb tələbələrində tolerantlığın formalaşdırılması: ped. üzrə fəls. d-ru elmi dər. al. üçün təq. ed. dis-nın avtoreferatı: 5804.01 /İ.B.Əmirəliyeva; Azərb. Resp. Təhsil Nazirliyi, Azərb. Dövlət Pedaqoji Un-ti.- Bakı, 2015.- 27, [1] s.
3. Heydər Əliyev siyasəti: Tolerantlıq: çıxışlar, nitqlər, görüşlər, təbriklər /Azərb. Resp. Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi; ön söz M.Qurbanlı; burax. məsul S.Salahlı (Aran).-Bakı: Elm və təhsil, 2015.- 502 s.
4. Mirzəzadə, R. Multikulturalizm siyasəti: Din və gender dialoqunda /R.R.Mirzəzadə; elmi məsl. İ.Məmmədşad; AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İn-tu.- Bakı: [Təknur], 2013.- 167 [1] s.
5. Müasir dövrdə Azərbaycanda sosial-iqtisadi və mənəvi inkişafın harmoniyası: I virtual dəyirmi masa, 2014: IV Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumu ərəfəsində /Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi; [red.: K.Abdullayev [və b.]].- Bakı: [Mütərcim], 2015.- 74, [2] s.
6. Этнотуризм в Азербайджане: [пособие для туристов] /М-во культуры и туризма Азерб. Респ.; авт. текста Э.Эюбов; фото. Ш.Муршудлу; дизайнер А.Багирова.- Баку: Golden book, 2013.- 18 с.
7. Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, 15 may 2014-cü il /İlham Əliyev //Azərbaycan.- 2014.- 16 may.- S.1.

8. 2016-cı ilin Azərbaycan Respublikasında “Multikultura-lizm ili” elan edilməsi haqqında: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 11 yanvar 2016-cı il //Azərbaycan.-2016.- 12 yanvar.- S.6; Mədəniyyət.- 2016.- 13 yanvar.- S.2.
9. “2016-cı ilin Azərbaycan Respublikasında “Multikulturalizm ili” elan edilməsinə dair Tədbirlər Planı”nın təsdiq edilməsi haqqında: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 11 mart 2016-cı il //İlham Əliyev //Azərbaycan.-2016.- 12 mart.- S.2.
10. 2016-cı ilin Azərbaycan Respublikasında “Multikulturalizm ili” elan edilməsinə dair Tədbirlər Planı: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 11 mart tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir //Azərbaycan.- 2016.- 12 mart.- S.6
11. Abdullayev, K. Ulu öndər Azərbaycan multikulturalizminin siyasi banisidir /Kamal Abdullayev //Azərbaycan.- 2014.- 23 iyul.- S.7.

NAĞDƏLİ ZAMANOV

*Tibb üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Tibb Universiteti*

HEYDƏR ƏLİYEVİN NİTQİNDƏ DİL ETİKASI

Açar sözlər: *Heydər Əliyev, nitq mədəniyyəti, dil etikası, Azərbaycan dili, türk dilləri*

Language ethics in the speeches of Heydar Aliyev

The article highlights the problems of moral relation to the language of individual citizens and the state as a whole. Issues relating to language ethics, reflected in the speeches of Heydar Aliyev at the scientific conferences devoted to Azerbaijani language in front of school and university teachers as well as the Azerbaijani Diaspora. Great orator repeatedly stressed the need to learn foreign languages and to respect for them. The wealth of the Azerbaijani language and virtuosity of command of the language allowed Heydar Aliyev to find an echo in the hearts of listeners.

Key words: *Heydar Aliyev, speech of culture, language ethics, Azerbaijani language, turkish languages*

Dialektikanın əksliklərinin vəhdət və ziddiyyəti qanununu əsas götürsək elmi-texniki tərəqqinin sürətli inkişafı fonunda əxlaqi dəyərlərin güclənməsini gözləmək yersiz görünür. Dil sahəsində də son illər baş verən progresslə bağlı dildə özünü göstərə biləcək antietik dəyərlərə qarşı mübarizə bu gün hər bir vətəndaşın, hər bir dilçi alimin, hər bir ziyalının şərafət işidir. Müxtəlif tərəflərə malik etikanın bir mühüm tərəfi də dil etikası sayıla bilər ki, burada da Heydər Əliyev dühasının nitqlərinə baxışsız keçinmək çətindir.

Dilçi alimlərimiz tərəfindən elmi faktlar əsasında dilimizə olan sevgi rəsmi, beynəlxalq konfranslarda səslənir. Dilimizin kasıb olmadığı, yeri gələrsə dialektlərimizdən ədəbi dilimizə keçməyə layiq sözlərin çoxluğu auditoriyalara yönəlir(2).

Bu gün dil etikası dil millətçiliyindən yaxşı mənada uzaq durmağı tələb edir (3). Hər bir etnik qrupun özünəməxsus adət-ənənələri, dili, dini inancları olmasına baxmayaraq, onlar iç-içə yaşadıkları digər etnoslarla yüz illərdir eyni vətəni, eyni taleyi paylaşmaqda qarşılıqlı əlaqədədirlər (4).

Akademik Ramiz Mehdiyevin “Dövlət dilimizin böyük himayədari” məqaləsində Heydər Əliyevin dövlət xadimi kimi Azərbaycan dili ilə bağlı gördüyü işlər böyük qədirlənliklə xatırlanır: “*Ana dilinə* münasibətin ifrat dərəcədə siyasiləşdirildiyi və çox vaxt əsassız siyasi ittihamlar üçün zəmin olduğu illərdə Heydər Əliyev Azərbaycan dilinin məişət və ədəbi dil səviyyəsindən dövlət dili səviyyəsinə çatdırılmasına yönəlmiş fəaliyyətlə kifayətlənməyib, həm də öz şəxsi nümunəsi ilə ana dilimizin nüfuzunu artırır, onun elmi cəhətdən öyrənilməsi, geniş yayılması üçün stimula yaradırdı. Məsələn, onun təşəbbüsü ilə respublikanın bir qrup dilçi alimi Azərbaycan dilinin tədqiqi sahəsində araşdırmalara görə Dövlət mükafatına layiq görülmüş, respublikada ilk dəfə müstəqil Dilçilik İnstitutu yaradılmışdır. Bu da ana dilinin ictimai-siyasi nüfuzunun möhkəmlənməsinə kömək edir və dilin tarixinə, dialektologiyaya və bir çox digər problemlərə dair fundamental tədqiqatlar aparılmasına imkan verirdi (5)

Hər bir xalqın dili onun dəyərli övladlarının, ziyalıların gərgin əməyi sayəsində inkişaf tapır. Məşhur rus pedaqoqu Uşinski poetik bir dillə “*Ana dili*” məqaləsində yazırdı: “Xalqın dili onun mənəvi həyatının heç bir vaxt solmayan və daim təzədən çiçəklənən, tarix sərhədlərindən çox uzaqlarda başlamış boyasıdır. Dildə bütün xalq və onun bütün vətəni canlanmış olur (6).

Azərbaycan xalqının sevimli oğlu, Ümummillə liderimiz vətəndaşlarımızı Azərbaycan dilini bilməklə kifayətlənməməyə, bu dilin incəliklərinə bələd olmağa çağırır, gözəl bir şəkildə nitq edə bilməyə səsləyir: “*Ana dili*” deyəndə, şübhəsiz ki, hər bir uşaq doğulandan sonra ailəsində atasından, anasından öz dilini öyrənir. Bir var ki, sadəcə öz dilini ailədə bilmək, bir də var ki, Azərbaycan dilini yüksək səviyyədə

bilmək. Keçmişdə biz buna fikir verməmişik. Bu, həqiqətdir. Yəni o qədər fikir verməmişik. Eyni zamanda onu da unutmaq lazım deyil ki, keçmiş zamanlarda Sovet İttifaqının tərkibində olarkən Azərbaycanda orta təhsil və ali təhsil sistemində Azərbaycan sektoru həmişə ən çoxluğu təşkil etdiyinə görə biz dilimizi yaşatmışıq və inkişaf etdirmişik. İndi isə, şübhəsiz, bizdə təhsilin tam əksəriyyəti Azərbaycan dilində gedir. Ancaq bir var ki, Azərbaycan dilində oxuyursan, bir də var ki, dilinin incəliklərini bilirsən, Azərbaycan dilində yüksək səviyyəli söz deyə bilirsən, fikrini ifadə edə bilirsən, nitq edə bilirsən. Bu, hələ bizdə çox çatışmayan bir sahədir (1, XXI c, s.254).

Heydər Əliyevin nitqlərində mühüm məqamlardan birini də türk dillərinə olan sevgi, türk dillərinə olan qayğı təşkil edir. Prezident sarayında 6 fevral 2003-cü ildə Türksöy təşkilatının üzvü olan ölkələrin mədəniyyət nazirləri daimi şurasının XIX toplantısının iştirakçıları ilə görüşdə böyük natiq türk dil ağacının şaxəsi olan dillərə böyük hörmət edərək “yox” inkar ədatı ilə dil sahəsində prinsipial mövqe nümayiş etdirir. Bu dillər arasında fərqliliyi, fərdiliyi söyləyir, “amma” ziddiyyətə bağlayıcısı ilə auditoriyanın diqqəti bu dillərin eyni kökə malik olduğuna yönəldir, bu dilləri ayırmağa çalışanlara, dil etikasını pozanlara tutarlı cavab verir: “Düz deyirsiniz. Siz bunu yaxşı bilirsiniz. Ancaq mən bu fürsətdən istifadə edərək bir də demək istəyirəm ki, milləti yaşatmaq və millətin indiyə qədər olduğu kimi əzilməsi imkanlarının qarşısını gələcəkdə almaq üçün dilimizi qorumaalıyıq. İndi *türkdilli millətlərin* dillərində bir qədər fərq var. *Amma* bu dillərin kökü birdir. Mən belə düşünürəm ki, biz gərək dilimizi tatar dilinə oxşadaq. Yaxud da ki, qırğızlar dillərini bizim dilə oxşatsınlar. *Yox*”. (1, XLIII c, s. 367)

Əksər hallarda dilə dövlət qayğısı ilə ölkənin birinci şəxsinin sevgisinin üst-üstə düşməsinin şahidi olur. Əvvəllər də qeyd etdiyimiz kimi “mən” şəxs əvəzliyi Heydər Əliyevin dilində tələklü məsələlərin həllində məsuliyyəti təkbəşinə üzərinə götürdüyü məqamlarda işlənir(7). Təkcə “fərman verdim”, “təmin etdim”, “mənim həyatımın ən birinci vəzifəsidir” ifadələri buna bariz nümunədir: “Əsrlər boyu dillərimiz belə yaranıb. Amma eyni zamanda dilin işlənməsi mümkün olmadığına görə, bizim dillərimiz lazımı qədər inkişaf edə bilməyibdir. Ona görə də *mən* Azərbaycan dili haqqında Fərman verdim. Azərbaycanda latın əlifbasına keçmək barədə *Fərman verdim* və onun yerinə yetirilməsini *təmin etdim*. Azərbaycan dilinin bundan sonra da inkişaf etməsi mənim həyatımın ən birinci vəzifəsidir. Çünki millətin dilini ələndən alsan, onu öz dilindən məhrum etsən, o millət çox şey itirər. Amma millətin öz doğma dili, ana dili olanda, onu heç nə dəyişdirə bilməz”.

“Allaha şükürlər olsun” modal sözü ilə dilə olan ilahi sevgisini bəyan edir, Azərbaycan dilinin qiymətini yeri gəldikcə “o qədər” əvəzliyinin köməyiylə auditoriyaların diqqətinə çatdırır: “*Allaha şükürlər olsun*, bizim Azərbaycan dili çox mükəmməlləşib, çox genişləndirilib. Dilimizin çox böyük lüğət ehtiyatı var. Bizim Azərbaycan dili şeir dilidir. Yadımdadır, mən bir-iki dəfə ya burada, ya da Türkiyədə toplantılarda nitq söyləyəndən sonra dostum Süleyman Dəmirəl mənə deyirdi ki, sən şeir oxudun. Deyirdim ki, yox, mən nitq söylədim. O deyirdi ki, bilirəm, amma Azərbaycan dili *o qədər* şeir dilidir ki, bəzən fərqi varmaq olmur ki, nitq söyləyirsən, yaxud şeir deyirsən” (1, XLIII c, s. 376-378)

Böyük natiq növbəti nitq mərhələsində auditoriyanı Anadolu türk dilinin tarixinə səyahətə aparır, türk dillərinə Azərbaycan xalqının sevgisindən, Azərbaycan dövlətinin rəsmi qayğısından söhbət açır. Sonda dilə münasibətdə dönməzlik, qətiyyət, cəsarət etik kateqoriyaların cəmləşdiyi. “Ona görə də dil, dil, bir də dil” ifadəsini işlədir: “Eləcə də Anadolu türk dili. Anadolu türk dili də vaxtilə çox əzablar çəkibdir. Osmanlı imperatorluğunda, sarayda fars dili, ərəb dili işlənirdi. Türkiyədə türk dilinin inkişaf etdirilməsi böyük Atatürkün adı ilə bağlıdır. Bugünkü türk dilinin yaranması böyük Atatürkün xidmətləridir. Bilmirəm siz bunu demisiniz, yoxsa yox, mən Azərbaycanda Atatürk Mərkəzi yaratmışam. Çünki Atatürk təkcə Anadolu türklərinin deyil, o bizim hamımızdır. Mən Anadolu türk dilinin nə qədər ağır vəziyyətdə olduğunu bilirdim. Əgər Atatürk dil haqqında qərarlar qəbul etməsəydi, bu gün belə gözəl Anadolu türkcəsi olmazdı. *Ona görə də dil, dil, bir də dil...*” (1, XLIII c, s. 376-378).

Dilə münasibətdə multikultural dəyərlər Heydər Əliyev nitqində mühüm yer tutur: “Dili inkişaf etdirməliyik. Mən demişəm və bu gün də deyirəm. Bizim gənclərə deyirəm ki, rus dilini yaxşı bilin, ingilis, fars, ərəb, fransız dillərini də yaxşı bilin. Amma bunların hamısından yaxşı öz Azərbaycan dilimizi öyrənin. Əgər bunu bilməsən, sən tam azərbaycanlı olursan. Elədir, yoxsa yox?” (1, XLIII c, s. 376-378)

Beləliklə, bu gün hər bir kəsin birmənalı qəbul etdiyi etik, əxlaqi dəyərlərin-ədalət, sədaqət, doğruluq, düzgünlük, cəsarət, əliaçlıq, xeyirxahlıq, təmkinlilik, dostluq və s.- siyahısına siyasi, hüquqi, iqtisadi, ekoloji, nüvə, təhsil, tibbi və s. etikalarla yanaşı dil etikası da əlavə olunmuşdur. Müasir dövrümüzdə millətin, xalqın etik cəhətdən düzgün formalaşması yolunda dil etikasını araşdırmaqda Heydər Əliyevin nitqləri əvəzsiz mənbə rolunu oynayır.

Ədəbiyyat

1. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. I-XLV cildlər. Bakı, Azərnaşr, 2007-ci il.
2. Cavad Heyət. Dilimiz, ədəbiyyatımız və kimliyimiz uğrunda. Bakı, Elm və təhsil, 2012-ci il,
3. Ülkər Məmmədova. Orta əsrlər ərəbdilli Azərbaycan ədəbiyyatı və dil siyasəti. "Azərbaycan multikulturalizmi: Din və Dil siyasətinin inkişaf perspektivləri" beynəlxalq konfransın materiallar toplusu, Bakı, 8-9 sentyabr 2016-cı il, səh.58-62.
4. Sevda Qasımova. İsmayılı rayonunda dil əlaqələri. "Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti problemləri". "Azərbaycan multikulturalizmi: Din və Dil siyasətinin inkişaf perspektivləri" beynəlxalq konfransın materiallar toplusu, Bakı, 8-9 sentyabr 2016-cı il. səh.69-74.
5. Ramiz Mehdiyev. Dövlət dilimizin böyük himayədarı. Müstəqilliyimiz əbədidir. XLVcild, səh 28
6. Uşinski K.D. Seçilmiş pedaqoji əsərləri. Bakı, 1953 Cavad Heyət. Dilimiz, ədəbiyyatımız və kimliyimiz uğrunda. Bakı, Elm və təhsil, 2011.
7. Nağdəli Zamanov. "Heydər Əliyev və Azərbaycan nitq mədəniyyəti", II hissə, səh.65.

NATELLA AĞAYEVA, ARZU ŞƏFİYEVA

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

SÖZ VƏ TERMİNLƏRİN İNGİLİS DİLİNDƏ DANIŞAN MİLLƏTLƏRİN HƏYAT TƏRZİNİ ƏKS ETDİRƏN ƏSAS MEYAR KİMİ

Açar sözlər: *milli-mədəni reali söz, kontekst, konnotativ məna, denotativ məna*

Interpretation of English texts with stylistic meanings reflecting the life style. The correct interpretation of the English texts with connotations requires not only linguistic but also a wide extralinguistic background relating to cultural and historical realities of the country whose language we deal with.

Key words: *national realites, interpretation of realities, context, connotative, meaning, denotative meaning.*

Hər bir xalqın dilində onun həyat tərzinin əksi olan söz və ifadələrin doğma dildə şərhli məsələsi olduqca aktualdır. Bu onunla bağlıdır ki, konkret ingilis həyat təzi ilə bağlı olan realilər dildə öz əksini tapır ki, bu da istər həmin dil daşıyıcıları ilə ünsiyyətdə, həm də həmin dildən tərcümədə müəyyən çətinliklərə səbəb olur. Bu səbəbdən də ingilis dilindəki milli mədəniyyətlə bağlı denotativ realilərin, konnotasiyaların doğma dildə şərhli məsələsi olduqca aktualdır və praktik baxımdan böyük əhəmiyyət daşıyır.

Tərcümə prosesində çətinlik doğuran dil vahidləri söz və söz birləşmələrinin müxtəlif dərəcələrini əhatə edir. Onlar arasında reklam lozunqlarından tutmuş evfemizmədək, klişedən tutmuş slinqedək müxtəlif tipli leksik laylar vardır. Ayrı-ayrı söz və ifadələrin bir dildə çox sayda ekspressivlik dərəcələri olur ki, onların başqa bir dildə tərcüməsi böyük təcrübə tələb edir. Məsəl üçün, ingilis dilində müəyyən bir filmin maraqlı olduğu halda təsəvvür yaratmaq üçün tamamilə fərqli ekspressivlik dərəcələrinə malik ifadələrə rast gəlik ki, onların bir çoxunun Azərbaycan dilinə hərfi tərcüməsi qətiyyən mümkün deyildir. Məsəl üçün, ingilis dilində <<tələsik evlənmə>> konnotasiyasını bildirən **Gretna Green Marriage** ifadəsinin hərfi tərcüməsi qeyri-ingilis dilli xalqlarda heç bir gerçək təsəvvür yaratmır, çünki onun tarixi assosiasiyası yalnız ingilislərlə məlumdur və bu səbəbdən də onun metofarik mənasını məhz ingilislər başa düşür. Azərbaycan dilinə isə tərcümə prosesində dilimizdə eyni və ya oxşar konnotasiyanı ifadə edən leksik vasitə tapılmalıdır. Bu baxımdan <<tez-bazar evlənmə>> ifadəsi <<tələsik evlənmə>> anlayışının orijinalına yaxın emosional qarşılıq kimi istifadə edilə bilər.

Lakin bir çox hallarda bu tip realilərin tərcüməsində çətinlik meydana çıxır. Məsəl üçün, Amerika variantında işlənən **cuckoo** Azərbaycan dilinə özünün denotativ mənası ilə **alabaxta** kimi tərcümə olunur və bu anda heç bir çətinlik meydana çıxmır. Çünki eyni quş Azərbaycanın da faunasına doğmadır. Lakin məsələ burasındadır ki, **cuckoo** Amerika ingiliscəsində <<ağlı başında olmayan>>, <<dəli>> konnotativ mənaları da əldə etmişdir və bu halda onun düzgün tərcüməsi, hər şeydən əvvəl, tərcüməçidən Amerika realiləri ilə dərin tanışlıq və eyni zamanda müəyyən bir realinin konnotativ mənasının düzgün tərcümə üsulunu tapmağı tələb edir. Bu halda Azərbaycan realilərini və onların konnotativ mənasının düzgün tərcümə üsulunu tapmağı tələb edir. Bu halda Azərbaycan realilərini və onların konnotativ semantikasını yaxşı bilən tərcüməçi **cuckoo** sözünün göstərilən mənasını Azərbaycan dilindəki **quşbeyin** sözünün vasitəsilə tərcümə edə bilər.

Eyni hal ingilis dilinin Amerika variantındakı **banner** (<<bayraq>>) sözü ilə əlaqədar olaraq müşahidə olunur. Əslində bütün dillərə xas olan bu sözün şərhində heç bir problem yoxdur, lakin Amerika variantında **banner** <<ən yaxşı>>, <<nümunəvi>> konnotasiyası əldə etmişdir və Azərbaycan dilinə tərcümə zamanı bu anda <<bayraq>> sözünün qarşılıq kimi işlədilməsi, təbii ki, mümkün deyildir. Məsəl üçün Amerika ingiliscəsində **banner year** <<əlamətdar il>>, <<rektord ili>>, **banner occasion** <<əlamətdar hadisə>>, **banner investment** <<ən gəlirli kapital qoyuluşu>> şəklində tərcümə edilə bilər.

Amerika ingiliscəsinə xas olan realilərin bir çoxu artıq beynəlxalq aləmdə tanındığından onların şərhli çox zaman heç bir çətinlik yaratmır. Məsələn, bir çox dillərə də daxil olmuş **jeans, hamburger, motel, pizza** və onlarca bu kimi Amerika realilərini olduğu kimi təqdim edən tərcüməçi oxucuların bu sözləri anlamaqda çətinlik çəkməyəcəklərini yaxşı bilir. Lakin bununla belə beynəlxalq xarakter əldə etmələrinə baxmayaraq belə realilərin bir sıra hallarda əlavə çalarlıq əldə etmələrin onların şərhində tərcüməçidən başqa yanaşma üsulu tələb edir.

Məişətlə bağlı realilərin bir qrupu özlərinin lüğəvi mənasından əlavə müxtəlif assosiasiyalarla bağlı olaraq dildə məcazi mənə, emosional çalarlıq əldə edir və təbii olaraq, bu zaman onların düzgün tərcüməsi məsələsi də ortaya çıxır. Məsələn, qida bildirən **bacon** sözü ingilis dilində özünün lüğəvi mənası ilə (duzlanmış və hissə verilmiş donuz əti) bərabər, frazeoloji birləşmə tərkibində <<ərzaq>> mənasını əldə edir. **Bring home the bacon** hərfən <<evə ərzaq gətirmək>>, məcazi mənada isə <<öz ailəsini dolandırmaq>>, <<öz ailəsini ərzaqla təmin etmək>> deməkdir. Bu frazeoloji vahidin Azərbaycan dilinə dəqiq və üslubi tərcüməsi məsələsinə gəldikdə isə, onun Azərbaycan dilində dəqiq və üslubi tərcüməsi məsələsinə gəldikdə isə, onun Azərbaycan dilində frazeoloji ekvivalenti vardır: **Evə çörək gətirmək**, yəni ailəsini ərzaqla təmin etməyi bacarmaq.

Sandwich (arasına yağ və cəm çəkilən və yaxud soyuq ərzaq qoyulan iki çörək parçasından ibarət qəlyanaltı növü) özünün quruluşu ilə assosiasiya nəticəsində metoforik mənə əldə etmişdir: iki şey arasında qalmaq, pərçim olmaq:

Our car was sandwiched between two big trucks, almost touching them. -<<Bizim maşınımız iki böyük yük maşını arasında qaldı, az qala onlara toxunacaqdı>>; **To ride (sit) sandwich** - <<iki nəfər arasında sıxılmış vəziyyətdə getmək və yaxud oturmaq>>. Azərbaycan dilində qeyd olunan məqamda, yəni iki nəfər arasında sıxılmış vəziyyətdə getmək və yaxud oturmaq <<xəşil olmaq>> ifadələri vasitəsilə tərcümə oluna bilər.

To sandwich feili bir işin icrasını digər iki icraçı arasına salmaq mənasında da işləyə bilər: **Study should be sandwiched with periods of rest** <<Dərs istirahət dövrləri (vaxtları) arasına salınmalıdır>>.

Hod dog amerikalıların həyat tərzinin formalaşması prosesində meydana çıxmış daha bir spesifik qəlyanaltının adıdır. Uzun bulkanın içərisinə yerləşdirilmiş sosikadan ibarət olan bu qəlyanaltı növü çox məşhur olub, Amerikanın məskunlaşması dövrünü əks etdirir.

Hod dog dildə məcazi mənə də əldə etmişdir. Bu söz əsasında yaranan **to hotdog** feili gücü və fiziki bacarıq nümayiş etdirməklə başqalarının diqqətini cəlb etmək, özünü göstərmək anlamına gəlir və onun üslubi-emosional mənası Azərbaycan dilinə tərcümədə sığmaq feili ifadəsi sayəsində əks olunur.

Skiers hotdogging down the slopes <<nümayişkaranə şəkildə yamacdan üzü aşağı sürüşən xizəkçilər>>.

İngilis dilində içi ət və yaxud meyvə cəmi ilə doldurulan, üstü şirinləşdirilən dairəvi qoğalı bildirən **pie** sözü bu yeməyin dadlı və şirin olması ilə assosiasiya nəticəsində bir kəsin başqasına yaxşı münasibət bəsləməsi konnotasiyasını əldə etmişdir:

Bill was nice as pie to us? But I still felt uncomfortable around him.

Hərfən <<Bilin bizə münasibəti bizə qoğal kimi idi, lakin mən onun yanında özümü hələdə narahat hiss edirdim>> kimi səslənən bu cümlədəki **pie** sözünün Azərbaycan dilindəki frazeoloji ekvivalentindən (bal-yağ) istifadə etsək tərcümə daha düzgün və emosional olar: <<Bill bizimlə bal ilə yağ kimi idi>>.

Qeyri-reali xarakterli **lunch** Amerikanın kulinariya gerçəkliyi ilə assosiasiya nəticəsində konnotativ çalarlıq əldə edir: **There is no such thing as a free lunch** - <<Əvəzsiz heç kim sənə heç nə verməz>>.

Bu frazeologizmin mənşəyi Amerikada nahar yeməyinin (lunch) yoxsullara pulsuz verildiyi kafelərin işgüzar həyatından qaynaqlanır. Amerika Birləşmiş Ştatlarında vaxtilə mövcud olan kafelərin bir qrupu müştərilərə pulsuz nahar verməklə onları içki içməyə cəlb etmək məqsədi güdürlər. Pulsuz nahar üçün sahibkarın itirdiyi xərc içki satışından əldə olunan gəlirin cüzi bir hissəsini təşkil edirdi.

Həmin frazeologizmin yuxarıda qeyd olunan mənası (<<Əvəzsiz heç kim sənə heç nə verməz>>), eləcə də onun A. Abbasov tərəfindən <<Dünyada pulsuz heç nə yoxdur>> şəklində tərcüməsi daha çox təsviri səciyyə daşıyaraq, orijinalın üslubi-emosional mənasını əks etdirmir. Həmin üslubi çalarlıq dilimizdə <<Hər işin iki başı var>> ifadəsinin mənasına emosional baxımdan daha yaxındır.

Pie in the sky (hərfən <<səmada qoğal>>) deyimindən isə **pie** ümidverici, lakin həyata keçməsi çətin olan bir təklif, arzu mənasını ifadə edir. Bu halda da qeyd olunan təsviri tərcümə ilə yanaşı tərcüməçinin qarşısında ingilis dilindəki **pie** sözünün bildirdiyi emosionallığı düzgün çatdırmaq üçün ana dilində ya eyni üslubi çalarlığa malik idiomatik qarşılığı tapmaq, ya da digər vasitədən istifadə etmək lazım gəlir. Azərbaycan dilində <<əlçətməz arzu>> ifadəsi **pie** sözünün göstərilən məcazi mənasına leksik ekvivalent rolunu oynaya bilər: <<Onun arzusu əlçətməz idi>>.

Məcəziləşmə bir sıra geyim adlarında müşahidə olunur. **Blouse** (<<bluza>>, <<üst köynəyi>>) geyim adi yumoristik çalarlıq əldə edərək, oğlan və ya kişinin cəsarətsizliyini bildirir:

Go on then, try and hit me, you big girl's blouse. - <<Onda davam elə, vur görüm necə vurursan, böyük qızın bluzası>>.

Azərbaycan dilində heç bir geyim adının belə konnotasiyası olmadığından, **biggirl'sblouse** sadəcə <<ağciyər>>, <<qorxaq>> kimi tərcümə edilə bilər.

Yaşayış yeri ilə bağlı **edifice** (<<böyük və yaraşıqlı saray>>) ismi <<ümid, şübhə və yaxud hissələrin məkanı>> konnotasiyasına malikdir:

Here difice of hope sfelltopieces when shefailed the examination. <<Saray>> sözünün mənəvi məkan anlamında konnotasiyası Azərbaycan bədii dilində rastlanmır. Bu halda cümlənin bədii-emosional tərcüməsi digər leksik vasitə ilə ifadə olunur: <<İmtahandan kəsildikdə onun ümidləri puç oldu/alt-üst oldu>>.

<<Onun işçilərinin sayını ixtisar etmək planı əks effekt verdi və o, öz işini itirdi>>.

Lakin <<əks effekt vermək>> **toboomerang** feilinin sadəcə hərfi tərcüməsi olub, orijinalın ifadə etdiyi emosionallığa əks etdirmir. Bu halda da tərcüməçi strukturca fərqli, lakin semantic funksiyasına görə eyni və yaxud yaxın olan ifadəni tapmalıdır. Azərbaycan dilindəki <<başqasına quyu qazan, özü düşər>> frazeologizmindən istifadə etməklə **toboomerang** feilinin üslubi-emosional mənasının analoji variantını əldə etmək mümkün olur. Frazeologizm təsviri tərcüməyə əlavə kimi çıxış edir: <<O, qazdığı quyuya özü düşdü: işçilərin sayını ixtisar etmək istərkən, öz işini itirdi>>.

Lakin yuxarıdakı təsviri tərcümədə **push the boat out** idi. O bunun üslubi-emosional mənası əksini tapmır. Analoji konnotasiyanı tərcümədə bərpa etmək üçün doğma dildə eyni üslubi-emosional funksiyaya malik olan <<pul kisəsinin ağzını açmaq>> ifadəsi istifadə oluna bilər: <<Onlar qızlarının toy mərasimi üçün doğrudan da, pul kisəsinin ağzını açdılar>>.

Göründüyü kimi, ingilis həyat tərzini əks etdirən sözlərin şərhə Azərbaycan dilinin frazeoloji sistemi haqda geniş məlumat tələb edir və bu həmin ingilis dilindən milli çalarlıqlı leksikanın tərcüməsi və eləcə də normal ünsiyyət üçün çox aktualdır.

Ədəbiyyat

1. Abbasov A. İngiliscə-Azərb. Atalar sözləri və azərb-məsəlləri lüğəti. Bakı, 2009.
2. The Beginning of American English: Essays and comments. Chicago, 1963.
3. Longman Dictionary of English Language and Culture. Longman, 1998.
4. Большой англо-русский словарь, т.2., М., 1987.

NATƏVAN AĞAYEVA

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

İNGİLİS DİLİNİN AMERİKAN VARIANTININ FORMALAŞMASININ DİLXARİCİ VƏ DİLDAXİLİ ŞƏRTLƏRİ

Açar sözlər: *amerikan variantı, Britaniya ingiliscəsi, standart dil, ekstra- və intralingvistik amillər*

Extra- and intralinguistic factors of building American English

This article deals with the factors which differ the American variant from the British English. The author throws light on the extralinguistic factors which refer to the territorial remoteness and socio-political independence characteristic for the modern America and the intralinguistic factors which are observed in all levels of the language system.

Key words: *American English, British English, standart English, extra- and intralinguistic factors*

Bu gün ingilis dil dünyada ən geniş yayılmış dillərdən biridir. Görkəmli ingilis publististi və germanisti D.Kristal 2000-ci ildə çıxan kitabında yazırdı ki, ingilis dili dünyada ən geniş yayılmış dil olsa da, bu dildə danışanların sayına görə o, mandarin (Çin) dilindən sonra ikinci yerdə gəlir. Hazırda ingilis dilində 427 milyon insan danışır. Qeyd edək ki, bu rəqəm çox nisbidir. Çünki burada məsələnin bir sıra cəhətləri nəzərə alınmayıb. İngilis dili haqqında danışılarda üç cəhətə xüsusi fiikr verilməlidir: ingilis dilini birinci dil kimi danışanların sayı; ingilis dilini ikinci dil kimi danışanlar; nəhayət, ingilis dilini müxtəlif məqsədlər üçün öyrənənlər.

İngilis dilinin Amerikada intişar tapması təkcə ingilislərin, məşhur ingilis alimi D.Kristal demişkən, yeni dünyaya ilk ekspedisiya ilə izah edilə bilməz. V.Reylyayfin komissiyası Roanoyk adası yaxınlığında məskunlaşmış ingilislərin taleyi ilə maraqlanmışlar. Mütəxəssislərin fikrincə, ingilislərin qitədə daimi məskunlaşmasını 1607-ci ildən götürmək olardı. S.Potter 1620-ci ildə isə Plimouz Atalarının Masaçusetə gətirdiyi dil «Şekspirin və Spenserin ingilis dilidir» deməklə tamam başqa tarixi faktı əsas götürür. D.Kristal qeyd edir ki, gəlmələrlə yerli əhali arasında münaqişələr olub və 1590-cı ildə yeni qrupların gəlməsilə vəziyyət bir qədər yaxşılaşmağa başlayıb.

XVIII əsrdə Amerikaya gələnlərin əksəriyyəti mənşəcə Şimali İrlandiyadan idilər. Bu dövrdə İrlandiyadan və Şotlandiyadan çoxlu miqdarda irlandiyaalı gəldi. 1776-cı ildə Amerika müstəqilliyini elan edəndə ölkə əhalisinin $\frac{1}{7}$ -i şotland irlandiyalı idi. Onların çoxu sahil boyu və Filadelfiyada məskunlaşdısa,

digərləri ölkənin içərilərinə getmişdi. Onlarda geniş aksenti müşahidə olunurdu. D.Kristal yazır ki, bu gün Virginadan cənubi Kaliforniyaya qədər ərazidə danışılan aksenti amerikan aksenti adlandırılır.

Gənclər və 50 yaşlı insanlardan ibarət bu qrup müxtəlif dini, sosial və mədəni olan adamlar olsalar da, tezliklə burada yeni dini icma yaradaraq Virciniyada və onun cənubunda, digərləri isə şimal yerlərdə məskunlaşdılar. Cənubda yerləşənlərin əksəriyyəti İngiltərənin Qərb bölgələrindən, Sommersert və Qlouçesterşayəndən olanlar idi. Onların səciyyəvi aksenti (s) samitinin (z)-ləşdirilməsi və saيتدən sonra (τ)-nin aydın tələffüz edilməsilə bağlı idi. Həmin aksenti, D.Kristalın qənaətinə, bu gün də təcrid olunmuş şəkildə yaşayan icmaların, məsələn, Çisəpikdə Tanger adasında eşitmək olur, bu, sanki Şekspiro ingiliscəsinin əks-sədasıdır. Bundan fərqli olaraq, Plimouz kolonistləri İngiltərənin Şərqiindən gəlmələr idi. Bu Linkolnşayə, Nottingəmşayə, Esseks, Kent, London, orta bölgələrdən və digər yerlərdən gəlmələr idi. Bizim üçün, yuxarıda verdiyimiz tələffüz xüsusiyyətləri kimi buradan da son dərəcə əhəmiyyət kəsb edən immiqrantların tələffüz xüsusiyyətləridir. Bu saيتدən sonra (τ) samitinin udulması və ya düşməsi idi. Bu tələffüz xüsusiyyəti bu gün də Yeni İngiltərə üçün səciyyəvidir.

İngilis dilinin Britaniya və amerikan variantları arasındakı ciddi fərqlər onların gələcəkdə müstəqil dillərə çevriləcəklərinə şübhə yeri qoymur. H.J.Gigerix onları fərqli aspektlər, biz isə ingilis dilinin iki formada işlənməsini milli və ya regional variantlar adlandırmağı üstün tuturuq. Müasir ingilis ədəbi dilindən danışanda onu Cənubi ingilis s tandart dili (South English Standard – SES) və ya ədəbi tələffüz (Received Pronunciation – RP) adlandırılır. D.Aberkrombi RP anlayışını belə izah edir: «... standar ingilis dili deyəndə o, təkcə İngiltərədə deyil, bütün dünyada işlənən rəsmi ingilis dilini başa düşür. İngiltərədə RP-ni reallaşdıran çoxlu sayda tələffüz tipləri mövcuddur».

Elmi-nəzəri ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, ingilis dilinin amerikan variantı həm ayrı-ayrı fonemlərin reallaşmasında, həm də intonasiya və prosodiyanın işlənməsində getdikcə Britaniya ingiliscəsindən ayrılır. Bu ayrılığa rəvac verən amillər bunlardır:

1. Amerikaya köçüb gələn imiqrantlar öz dillərini də özlərilə gətirmişdilər. Ancaq yerli əhali ilə ünsiyyət yaratmaq üçün onlar yerli əhalinin də dillərinin təsirini hiss etməyə bilməzdilər. İlk vaxtlarda bir növ picin və ya kreol dildən istifadə etməli olurdular.

2. XIX və XX əsrlərdə Amerikaya Avropa, Afrika və Asiyadan gələn imiqrantların heç də hamısı ingilicə təmiz danışa bilmirdi və bu amil də ingilis dilinin işlənməsində öz izlərini buraxmaya bilməzdi.

3. Amerikan variantının tam şəkildə formalaşması bütün ölkə boyunca gedən iqtisadi, ticari, siyasi təmərküzləşmənin nəticəsi kimi götürülməlidir.

4. İngilis dilinin amerikan variantının tezliklə Britaniya ingiliscəsini üstələməsi dünyada gedən qloballaşma ilə bağlıdır.

Bütün bu linqvistik amillər ingilis dilinin amerikan variantının vahid bir ünsiyyət vasitəsi kimi formalaşmasını şərtləndirir. Bu gün ingilis dilinin amerikan linqvistik şərhli saitlelərin fərqli şəkildə tələffüz olunaraq dilin parçalanmasını şərtləndirən amil kimi təzahür kdir. Amerikan alimləri Treyser və N.Smit daha az sait inventarından çıxış edirlər. Onların sait inventarını P.Leydfogedin və D.Jounzun inventarları ilə müqayisə etdikdə fərqlərin nədən ibarət olduğunu aydın görmək olar.

Treyser və Smit daha çox yarımşaitlərdən (semivowels) istifadə edir. P.Ledfoged isə bunları diftonqlar adlandırır. Treyser və Smitdə beat və boat sözlərində sadə saيتدən sonra keyfiyyətcə dəyişkən, saite bənzər element gəlir. Bu da onunla izah oluna bilər ki, bu müəlliflər ABŞ-ın şərqindədirlər. Orada yuxarıda verdiyimiz nümunələrdə diftonqoid tələffüz olunur. Orta və Uzaq Qərbdə və Britaniyada monofonq kimi səslənir. Treyser və Smit bu və ya bu kimi diftonqları sait+ 1 və w ilə transkripsiya edirlər. Belə olduqda bu diftonqların ikinci elementi yes və we sözlərindəki samit keçid səsinə (qlayd) oxşayır, ancaq əks istiqamətdə. Bu Treyser və Smitdə transkripsiyasında ay (şey) və yes (yes) sözlərinin əksi kimi alınır.

Bu transkripsiyaların D.Jounz konsepsiyası ilə müqayisəsi belə nəticə çıxatmağa imkan verir ki, D.Jounzda beat və boat sözlərində saitlər bit və put sözlərindəkindən uzundur. D.Jounzda Britaniya ingiliscəsində saithlərin sayı çoxdur. D.Jounzda Britaniya ingiliscəsində 4 diftonq və 12 monofonq olduğunu qeyd edir. ABŞ-da şərqdə və cənubda (Virciniya, Karolina, Corcia, habelə Luizana və Texas) işlənən tələffüz variantında isə saithlər aşağıdakı kimi ümumiləşdirilə bilər:

İngilis ədəbi dilində saithlərin inventarı

Saithlər	Qapalı heca	Açıq heca	Saithlər	Qapalı heca	Açıq heca
I	beat, seem	bea, tea	o	bought	shaw, paw
C	bit, pil	yoxdur	α	cot, don	yoxdur
E	bait, pale	bay, tay	A1	bite, pile	shy, buy
ε	Bet, den	yoxdur	aυ	bout, down	cow, now
A	bart, darn	shah, bra	oi	noise, voice	coy, boy
A	Bat, dan	yoxdur	iə	beard, fieree	beer, idea
U	boot, pool	shoe, coo	εə	laird,scarce	bear, fare
υ	Put, pull	yoxdur	υə	gourd	pure, tour
O	boat, poll	Show	Z	bird, heard	burr, fur
Λ	butt, some	yoxdur	Ə	bottom	butter

İki sistemin müqayisəli təhlili göstərir ki, amerikan variantında (iə), (ə) və (a) saithləri yoxdur. Bunun da nəticəsində biz ingilis dilinin amerikan variantında cəmi 16 saithin olduğunu görürük. Bu saithləri cütlər şəklində qruplaşdıraraq təsvir edirlər. Qarşılaşmaları müəyyənləşdirmək üçün əlamətlər tapırlar ki, bunlara da fərqləndirici əlamətlər deyirlər.

Göründüyü kimi, saithlərin qarşılaşmalarını müəyyənləşdirəndə onların vurğulu və ya vurğusuz mövqedə gəlməsini də nəzərə alırlar. Məsələn, yuxarıdakı cədvəldən göründüyü kimi, i saithi açıq və qapalı hecalarda gələ bilər. Ancaq onun qısa qarşılığı açıq hesada gələ bilmir. Digər tərəfdən, saith açıq hecada qapalıdakından uzun tələffüz olunur. Məsələn (bi:t), ancaq(bit). İngilis dilinin amerikan variantının saithlərini belə qarşılaşdırıla bilərik.

Beləliklə, bütün ekstralinqvistik və dildaxili amillərin təhlili göstərir ki, ingilis dilinin amerikan variantı vahid bir ünsiyyət vasitəsi kimi o qədər uzun tarixə malik olmasa da, onun standart Britaniya ingiliscəsindən ayrılaraq formalaşması prosesi çox ciddi şəkildə getməkdədir.

Ədəbiyyat

1. Crystal D. The Cambridge Encyclopedia of Language. 2000.
2. Crystal D. English as a Global Language. Cambridge University Press,
3. Giegeric H.J. English Phonology. An Introduction. Cambridge University

NAZİLƏ RƏHİMOVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ SAYIN MÜQAYİSƏSİ

Açar sözlər: *say, nitq hissəsi, kateqoriya, kəmiyyət,dil, ifadə üsulları*

Comparative analysis of numerals in Azerbaijani and English languages

The category of number of nouns Summary This article has been dedicated to the category of number of nouns in Modern English. It is known that the category of number is one of the main morphological categories of the noun.

Key words: *number, part of speech, category, quantity, language, expression methods*

Məlum olduğu kimi, dilin qrammatik vahidləri arasındakı münasibətlər dildə mövcud olan müxtəlif nitq hissələrinə məxsus qrammatik kateqoriyalar vasitəsilə ifadə olunur. Həmin qrammatik kateqoriyalar ətraf ələmdə baş verən hər cür əlaqə və münasibətləri əks etdirməyə xidmət edir.

Məlumdur ki, dilin qrammatik vahidləri arasındakı münasibətlər qrammatik kateqoriyalar vasitəsilə öz ifadəsini tapır. Qrammatik kateqoriyalar isə insan idrakının inkişaf etməsi və təkmilləşməsi prosesində meydana gələn hadisələri, bu hadisələrin mühüm cəhətlərini, onların arasındakı münasibətləri ifadə edən anlayışları, fəlsəfi kateqoriyaları əks etdirir.

Dildə olan hər hansı bir kateqoriyanın yaranması həmin kateqoriyanın insan təfəkküründə meydana gəlib formalaşması nəticəsində baş verməlidir.

Digər kateqoriyalar kimi, kəmiyyət kateqoriyası da idrak prosesinin kəmiyyət anlamı ilə bağlı olan konkret bir həlqəsini təşkil edir.

Kəmiyyət kateqoriyası idrak prosesinin elə bir mərhələsində meydana gəlmişdir ki, bu mərhələdə insanlar əşya və hadisələrə artıq onların kəmiyyət xarakteristikası nöqtəyi- nəzərindən yanaşmağı bacarmışlar. Bu kateqoriya dildə öz ifadəsini qrammatik kəmiyyət kateqoriyasında tapmışdır.

Kəmiyyət kateqoriyası dedikdə çox zaman əşyanın say etibarını ilə çoxluğundan danışılmışdır. Başqa sözlə desək, kəmiyyət kateqoriyası deyərək əşyaların çoxluğundan, ən azı sayın ikidən çox olmasından bəhs edilmişdir.

Lakin bir çox dilçilər kəmiyyət kateqoriyasına hər şeydən əvvəl fəlsəfi kateqoriya kimi baxmışlar. Bu cür yanaşma olduqda kəmiyyətin – obyektiv gerçəkliyin bütün formalarının kəmiyyət formasında təzahüründən danışmaq lazımdır. Yəni həm əşyaların, keyfiyyətin, hərəkət və digər proseslərin kəmiyyəti nəzərdə tutulmalıdır.

Ənənəyə sadıq qalsaq, kəmiyyət kateqoriyasının yalnız predmetlərin miqdarını bildirməsi cəhətini qəbul etsək, problemin mahiyyətini açmaq bir qədər çətin olar və bu da düzgün qənaətlərin əldə edilməsinə mane olar.

Kəmiyyətə müxtəlif cəhətlərdən yanaşdıqda isə onun tək-cə əşyalarda deyil, həm də bu əşyaların varlığını şərtləndirən formalarda reallaşdığını anlamağa imkan verir.

Kəmiyyət kateqoriyası Azərbaycan dilində morfoloji, leksik və leksik-sintaktik üsullarla yaradılmışdır. Azərbaycan və digər müasir türk dillərində kəmiyyət kateqoriyasının göstəricisi, əsasən, -r –lər şəkilçisidir. Lakin problemə tarixi cəhətdən yanaşdıqda kəmiyyət göstəricisinin tarixən başqa formalarının olması da müəyyənləşir (1, 189).

Müasir türk dillərində hazırda arxaikləşmiş olan və tarixən cəmlilik bildirən “-n,-t,-z,-r,-l,-q,-k” göstəricilərinin olması fikri elmi-nəzəri ədəbiyyatda öz əksini tapmışdır. Həmin göstəricilər haqqında həm dünya dilçiliyində, həm də Azərbaycan dilçiliyində alimlərin problemə müxtəlif cür yanaşmaları olmuşdur. Azərbaycan dilçilərindən H.Mirzəzadə, F.Cəlilov, A.Əlizadə və başqalarının kəmiyyət kateqoriyasının göstəriciləri haqqında, onun ifadə formaları haqqında müxtəlif fikirləri olmuşdur (2, 98).

Kəmiyyətin leksik və leksik- sintaktik üsullarla ifadəsi dedikdə tək və qoşa sözlərin işlənməsi, sözlərin müxtəlif formalarda reduplikasiyası nəzərdə tutulmuşdur. Məlumdur ki, kəmiyyət kateqoriyası eyni sistemli dillərdə olduğu kimi, müxtəlif sistemli dillərdə də maraqlı cəhətləri ilə diqqəti cəlb edir. Kəmiyyət kateqoriyası nitq hissələri sırasında ismin qrammatik göstəricisi kimi qəbul edilmişdir. Lakin ingilis dilində kəmiyyət kateqoriyası yalnız isimlərə aid kateqoriya deyil, onun digər nitq hissələrində əvəzliliklərdə və feillərdə də əks olunması faktları vardır. Şəxs, yiyəlik, qayıdış, işarə əvəzliliklərində, habelə indiki qeyri-müəyyən, davamedici, bitmiş zamanlarda üçüncü şəxsin təkində kəmiyyət kateqoriyası ifadə edilə bilər. Müasir ingilis dilində ismin kəmiyyət kateqoriyası ikili xarakterlidir. Bu oppozisiyanın güclü tərəfi ismin cəmidir, çünki ismin tək formasının heç bir morfoloji əlaməti yoxdur. V.V.Vinoqradov ismin cəm kateqoriyasını çoxmənalı kateqoriya adlandırmışdır. Alimin fikrincə, onunla müqayisədə ismin tək neqativ (şəkilçisiz) təsir bağışlayır.

İ.P.İvanova, B.B.Burlakova «Müasir ingilis dilinin nəzəri qrammatikası» kitabında qeyd edirdilər ki, ismin tək bazis təşkil edir, ismin cəmi bu bazisə əsaslanır və üstqurum olaraq inkişaf edir.

İsmin təkində heç bir şəkilçinin olmamasını bəzi dilçilər «sıfır» suffiks kimi dəyərləndirirlər. Lakin bəzi tədqiqatçılar bu məsələyə fərqli yanaşırlar: “0” suffiks morfem deyil, yəni o, sözdən səslə formada ayrılan hissə təşkil etmir. Yaxşı olardı ki, o, «sıfır» eksponent adlandırılınsın.

Məlum olduğu kimi, müasir ingilis dilində ismin cəm formasının formal əlaməti məhsuldar (e(s)) suffiksdir. Bu suffiks ona görə məhsuldar adlanır ki, əksər isimlərin cəmi bu şəkilçinin köməyi ilə düzəlir. «s»in üç allomorfu var {s; z; iz}” (4, 223).

İngilis dilində ismin cəmini düzəltmək üçün digər qeyri-məhsuldar şəkilçilər də vardır: 1) -en şəkilçisi. Bu arxaik şəkilçi vasitəsilə iki sözün cəmi düzəldilir. Məsələn: Children and tools tell the truth – Sözü düzünü uşaqlardan xəbər al. 2) latın dilindən alınma sözlərin sonuna artırılan cəm şəkilçiləri. -i (nucleus – nucleii) -a (atratum – strata) -ae (antenna – antennae). Qeyd etmək lazımdır ki, son zamanlar latın dilindən alınma sözlərin cəmi onların sonuna (e(s)) şəkilçisinin artırılması yolu ilə düzəlir. Məsələn: formula – formulae, formulas (4, 220).

Müasir ingilis dilində isimlər sayılan və sayılmayan olmaqla iki əsas qrupa bölünürlər. Sayılan isimlər həm tək, həm də cəmdə işlənir və xəbərlə şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşır. Onların qarşısında qeyri-müəyyənlik artıqlı miqdar sayları, maye, few sözləri işlənə bilər, onlar how many? sualı ilə müəyyənləşdirilirlər. Məsələn: a student, four students, many students və s. Sayılmayan isimlər isə, əsasən, aşağıdakılardır: 1) görünməyən maddə və material adları- air, brass, oxygen, sugar və s.;

2) abstrakt (mücərrəd) mənalı isimlər. Bu isimlərr keyfiyyət, əvəziyyət, fəaliyyət, hiss və s. bildirə bilir. Bu qəbildən olan isimləp, adətən, cəmdə işlənmir, onların qarşısında qeyri-müəyyənlik artikli, many, few sözləri işlənmir. Lakin bəzi hallarda mücərrəd mənalı isimlər «s» şəkilçisi qəbul edir. Bu aşağıdakı hallarda olur: - nəzm əsərlərində. Bu zaman onlar qrammatik deyil, üslubi-ekspressiv funksiya daşıyır. Məsələn: when sorrows come, they come not single spies.

1.Of all wonders – June; - həmin ismin mənasında dəyişiklik olarsa – the horrors of the desert. 2.Material və maddə bildirən sözləp isə aşağıdakı hallarda «s» qəbul edir. 3.Həmin maddənin nisbətən böyük ərazini əhatə etdiyi bildirərkən – The waters of the Atlantic Ocean, the lowlands of the Amazon. The boys were on the sands; - həmin maddələrin müxtəlif növlərini bildirdikdə – Different fruits are grown in Azerbaijan. Oils differ very much in quantity and quality; 4. metaforik mənada işləndikdə – many waters cannot quench love cümləsindəki waters – illər mənasında işlənmişdir.

Müasir ingilis dilində bir qrup isim var ki, yalnız təkdə və ya cəmdə işlənir. Yalnız təkdə işlənən isimlər singularia tantum, cəmdə işlənən isimlər isə pluralia tantum adlanır. Təkdə işlənən isimlərin cəmi, cəmdə işlənən isimlərin tək forması olmadığı üçün Q.N.Vorontsova qeyd edir ki, bu cür isimlərdə kəmiyyət kateqoriyası yoxdur. Məsələn:

These cattle were crossed with the native cattle and their influence was lost to the breed.

Göründüyü kimi, göstərilən nümunədəki isimlər arasında morfoloji, sintaktik və semantik baxımdan fikir ayrılıqları var. Bunu əsas götürərək bəzi dilçilər Q.N.Vorontsovanın fikri ilə razılaşırlar. «Pluralia tantum» başlığı altında gedən isimlər aşağıdakılardır: 1. iki hissədən ibarət olan əşya və ya geyim – scissors, tongs, spectacles və s.; 2.eyni prosesin dəfələrlə edilməsindən yaranan əşyanı bildirən isimlər – slops, sweepings, earnings, savings, belongings və s.;3.mürəkkəb proseslərin edilməsindən yaranan sözlər – labours – doğum, pains– cəhdlər və s.

Müasir ingilis dilində bəzi isimlərin cəm forması daxidi fleksiya, yəni kök saitinin dəyişilməsi yolu ilə düzəlir. Bəzi isimlərin tək forması ilə cəm qrammatik omonim təşkil edir, yəni həm təkdə, həm də cəmdə onlar eyni cür yazılır. Onların tək və ya cəmdə olması qarşılarında qeyri-müəyyənlik artiklinin, miqdar sayların və s. işlənməsi ilə müəyyənləşdirilir. Məsələn, a sheep, three sheep, these sheep və s. Cəm forması bu yolla düzələn isimlərin sayı məhduddur. Məsələn, *sheep, deer, fish, swine.*

Müasir ingilis dilində ismin cəm kateqoriyasının müxtəlif yolla düzəlməsi kəmiyyət kateqoriyasının mahiyyətini dəyişdirmir, yəni təkdə olan isimlər bir, cəmdə olan isimlər isə iki və daha çox əşya və ya şəxsi bildirir. Müasir ingilis dilində ismin kəmiyyət kateqoriyasından bəhs edərəkən toplu isimlərdən yan keçmək olmur. Onların xarakterik xüsusiyyəti həm təkdə, həm də cəmdə işlənmələridir. Onlardan bəhs edərəkən O.Yespersen qeyd edirdi ki, family is / are paradıqması əsasən canlı varlıqları bildirən toplu isimləri əhatə edir: *army, band, chorus, government, group, management, crew, staff, team* və s.

Müasir ingilis dilində isimlərin sonuna artırılmış «s» şəkilçisi heç də həmişə ismin cəmini bildirmir. Bəzi hallarda ismin sonuna «a» şəkilçisi əlavə etdikdə, həmin isim tamailə başqa məna kəsb edir ki, bu da yeni sözün yaranmasına gətirib çıxarır. Məsələn, oil (yağ, sayılmayan) – oils (yağlı boya ilə çəkilmiş şəkil); arm (qol) – arms (silah); honour (şərəf)- honours (orden).

Aparılan müqayisədən sonra belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, türk dillərində, eləcə də Azərbaycan dilində kəmiyyətin ifadə üsulları daha zəngindir. Bunun üçün yalnız morfoloji göstəricilərdən deyil, leksik və leksik-sintaktik dil vahidlərindən də geniş istifadə edilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Xəlilov. B. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. Bakı. 2007. 2h. 351 s
2. Qəribova J. Azərbaycan dilində kəmiyyət kateqoriyasının ifadə üsulları.nam. dis. Bakı. 1994. 163 s.
3. Novruzov M. Kəmiyyət anlayışının dildə ifadəsi. dok. dis. Bakı. 2003.270 s.
- 4.Ələsgərova Y. İsmi kəmiyyət kateqoriyası. Filologiya məsələləri/N5-2013 s.220
5. Кононов А.Н. Показатели собирательной множественности в тюркских языках. Л. 1969.
6. В.В.Виноградов. Русский язык, 1947, стр. 147.
7. И.П.Иванова, В.В.Бурлакова, Г.Г.Почепцов. Теоретическая грамматика современного английского языка. М., 1981.
8. И.Ф.Иртеньева. Грамматика современного английского языка (Теоретический курс), 1956.
9. R.A.Close, A.Reference. Grammar for students of English. M., 1979.
10. E.M.Gordon, I.P.Krylova. A Grammar of Present-Day English. M., 1980.

«BİR MİLLƏT İKİ DÖVLƏT» TEZİSİNİN DİL SFERASINDA QARŞILIQLI TƏSİRİ

Article tells about a number of ideological, national and language factors, cause mutual enrichment of the modern Azerbaijani and Turkish languages. In this sense by Turkish leader Atatürk approaching of Azerbaijani and Turkish people comes from language unity, Heydar Aliyevs concept-national leader of the Azerbaijani people - «One nation two states» as an ideological factors expansion of modern political and social relations between two states and language factors showing itself by media of two states values as an occurrences, which lead to enrichment of our languages.

Key words: *One nation two states, borrowed words, enrichment, Common Turkic, Turkish spoken in Turkey, independence*

Azərbaycan yenidən müstəqillik qazanan zaman ölkəmizin müstəqilliyini ilk tanıyan Türkiyə dövləti olmuşdur. Prezident H. Əliyev Türkiyəyə səfərləri zamanı bu faktı həmişə yüksək qiymətləndirmişdir. H. Əliyev Türkiyəni qardaş ölkə kimi qiymətləndirərək deyirdi: «Azərbaycan xalqı, respublikamızın bütün vətəndaşları Türkiyə Cumhuriyyətinə, Türkiyə xalqına öz ölkəsi kimi, daim sevgi, məhəbbət hisslərini bildirirlər»[1]. H. Əliyev Türkiyədəki çıxışlarından birində deyir: «Türkiyə həmişə Azərbaycanı dəstəkləmiş, Azərbaycanın müstəqil dövlət olması yolunda ölkəmizə daim öz rəğbətini bildirmiş və Azərbaycan öz müstəqilliyini elan edən kimi ilk dəfə respublikamızı tanıyan dövlət olmuşdur.

H. Əliyevin Türkiyəyə səfərləri və Türkiyə rəhbərliyinin Azərbaycana gəlişləri həmişə iki ölkə arasındakı münasibətlərin yüksək səviyyəyə qalxmasında çox böyük rol oynamışdır. Biz ölkəmiz arasında qarşılıqlı rəsmi səfərlərin təşkilində, bu səfər tədbirlərində söylənilən nitqlərdə və s. mətnlərdə hər iki tərəfin dilində qarşılıqlı zənginləşmə prosesinə təkan verən veyli söz və ifadələrə rast gəlirik. Bu səfərlərdə hər iki dövlət prezidentlərinin — Heydər Əliyevin - Süleyman Dəmirəlin, Heydər Əliyevin — Tansu Cillərin, İlham Əliyevin - Rəcəb Tayyub Ərdoğanın dilində saysız çəkildə işlənən «dostum», «qardaşım», «dostum», «kardeşim» sözlərinin birincisi Azərbaycan dilinə, ikincisi Türkiyə türkçəsinə aid olsa da, bu gün «dostum» sözü Türkiyədə ən qiymətli və sevgi ifadə edən bir leksikon kimi dilin işlək fonduna oturuşmuşdur.

1996-cı il noyabrın 13-də Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev Türkiyənin TQRT kanalının məşhur «üz-üzə» proqramına bir geniş müsahibə vermişdir. Jurnalistin onlarca sualını cavablandıran H. Əliyev bir yerdə — sovet dövrü kommunistlərini xarakterizə edərkən deyir: «Hər ölkədə insanın yaxşısı da var, pisidi də. Sizin dildə desək, iyisi də, kötüsü də» [2]. Hiss olunduğu kimi, sözlər dildən dilə keçir. Kimsə hər hansı sözü kontekstə uyğun alıb işlədir və belə fakt təkrar olunduqca sözün dilə keçməsi prosesi baş verir. Xüsusilə heydər Əliyev kimi tarixi bir şəxsiyyətin türkçədən bəyəndiyi sözü jurnalistlər həvəslə işlətməyə başlayırdılar. Məsələn, Türkiyə türkçəsindən gələn, «yaxşı» sözünün qarşılığı olan «iyi» sözü indi bizim qəzetlərdə ara-sıra işlənməkdədir.

«Sayın səfirimiz, bu törən çox iyi bir effekt verəcək»[3]. Bunu Türkiyə səfirliyində Novruz bayramı ilə bağlı tədbirə dəvət olunmuş jurnalist deyir. Yaxud Türkiyənin məşhur telejurnalisti Əli Birand öz proqramında deyir: «Azəri qardaşlarımızımızın iyi bir «yaxşı» kelimesi var. Bu söz bizim «iyi» sözümüzün Azeri karşılığıdır.» Göründüyü kimi, bu tip sözlər qarşılıqlı zənginləşmə prosesində işlənir. Təsadüfi deyil ki, bu qün ərəbcədən işlədiyimiz «tədbir» sözünün ekvivalenti kimi bəzi jurnalistlərimiz «törən» sözünü də işlətməkdədir. Bu tipli sözlər Türkiyə və Azərbaycan rəsmilərinin dilində daha çox səslənməkdədir. H.Əliyev müsahibələrinin birində özü barədə danışarkən türk jurnalistə deyir: «Mən harada oxumuşamsa, - biz əla deyirik, sizdə isə ən yüksək deyərək, qiymətlə oxumuşam»[4]. Maraqlı burasıdır ki, Türkiyə rəsmiləri də Azərbaycanda olarkən öz nitqlərində türkçədən hansısa sözün hamı tərəfindən anlaşıla bilməyəcəyini nəzərdə tutaraq, həmin sözün Azərbaycanda qarşılığını da işlətməyi məqbul sayırlar. R.Ərdoğan: «Azərbaycana səfərimin əsas amacı, məqsədi dost və qardaş ölkəmizlə bir sıra ekonomik-iqtisadi müqavilələrə imza atmaq olacaqdır». Bu cümlədə türkçədəki «amaç» sözünün Azərbaycan ekvivalenti «məqsəd» və türkçədə alınma «ekonomik» sözünün «iqtisadi» kimi iki variantda işlədilməsi zənginləşmə prosesinə təsir göstərə bilər.

Türkiyə türkçəsində bir sıra söz var ki, Azərbaycanın nəinki adı adamları, hətta rəsmi dövlət nümayəndələri tərəfindən bol-bol işlədilir. Belə sözlərdən biri «zor» sözüdür. Türkiyə türkçəsində zor sözü Azərbaycandakı «məcbur» sözünün qarşılığıdır. Azərbaycanda «zor» sözü tez-tez mediada işlədilməkdədir. 2016-cı il martın 20-də bazar günü ANS televiziyanının Hesabat proqramında müsahibə verən, Azərbaycan Prezidentinin köməkçisi, Prezident Administrasiyası İctimai-Siyasi Şöbəsinin müdiri Əli Həsənov:

«Azərbaycanın dünyada artan nüfuzu Qərbin bir sıra dairələrinin bizim sözumüzü eşitmək zorunda qalmasını təmin etməkdədir».

Azərbaycan xalqının ümummilli Lideri, bütövlükdə türk dünyasının inkişaf perspektivlərinin bəzi planlarını cızmış, xüsusilə türk dilləri sisteminin bir-birinə yaxınlığından qürur duymuş Heydər Əliyevin «Bir millət, iki dövlət» tezisi və Türkiyənin xilaskarı, müasir demokratik Türkiyə dövlətinin banisi böyük Atatürkün Azərbaycana tarixən isti və qayğılı münasibəti, iki xalqın dil birliyinə dair mülahizələri Azərbaycan və Türkiyə türkçələrinin tarixən və müasir qarşılıqlı zənginləşmə prosesini şərtləndirən əsas amillərdir. Lakin, yuxarıda da dəfələrlə qeyd etdiyimiz kimi, bu zənginləşmə Sovet dövründə demək olar ki, sıfıra enmişdir. Çünki, Sovet ideologiyası, xüsusilə Stalin repressiyaları Azərbaycanı Türkiyədən tamamilə ayırı salmışdı. Azərbaycanın yeni müstəqillik çağının məhsulu kimi Türkiyə ilə münasibətlərin son dərəcə yüksək səviyyəsi, yeni Azərbaycanın arxitektoru H.Əliyevin bu sahədəki qəti addımları, müasir Türkiyə rəhbərliyinin bütün yüksək səviyyəli şəxslərinin Azərbaycanın müstəqilliyinə göstərdiyi qayğı tədbirləri bu sahədə də çox böyük rol oynamaqdadır. Əlbəttə, dillərimizin qarşılıqlı zənginləşmə prosesinin səmərəliliyi həm də hər iki dilin müasir inkişafına dövlət qayğısından çox asılıdır. Müstəqillik Azərbaycanın çoxdan arzuladığı Latın qrafikalı əlifbaya keçidini təmin etdi. Heydər Əliyev məktəbinin uğurlu davamçısı Prezident İlham Əliyev «Azərbaycan dilində Latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında» sərəncamı[5] imzaladı. Bundan başqa, Prezident İ.Əliyev «Azərbaycan dilçiliyinin inkişaf etdirilməsi haqqında» sərəncamı ilə dilimizin müasir səviyyəsinin yüksəlməsinə şərait yaratdı. Bu cür dövlət tədbirlərinin səmərəsini görməkdəyik. AMEA-nın Dilçilik İnstitutu, Azərbaycan Mətbuat Şurası, Milli teleradio Şurası və.s. qurumlar bu sərəncamla bağlı dilimizin təmizliyini qoruyan monitorinqlər aparmaqdadırlar.

Türkiyə dövləti də türk dilinin zənginləşməsi, təmizliyinin qorunması və xüsusilə büynəlxalq aləmdə təbliğ edilməsi sahəsində mühüm addımlar atmaqdadır. Əvvəlcə onu qeyd edək ki, artıq Türkiyədə türk dili lüğətlərinin yeni nəşrlərində Azərbaycan dilindən alınmış «açar» («anahtar» yerinə), «çap» («basın» sözünün sinonimi kimi) və.s. sözlər işlək lüğət tərkibinə düşməkdədir.

Akademik, türkoloq alim Tofiq Hacıyev elmi şəkildə sübut edir ki, Azərbaycan dilində əslində qarşılığı olan, amma nədənsə alınma sözlərlə işlədilən bir sıra söz və ifadələr «Türkiyə türkçəsi ilə əlaqə nəticəsində milli variant fəallaşmışdır»[6]. Bu çox ciddi məqamdır. Türkiyə dövlətinin milli dilin inkişafı və bu dilin geniş arealda yayılması ilə bağlı gördüyü tədbirlər bizim dilin zənginləşməsinə də öz təsirini göstərməkdədir. Bu tədbirlər sırasında məktəblilər üçün Liseylərin açılması, gimnaziyaların təşkili, hər iki ölkənin iş adamlarına iş yerləri açılması, televiziyaaların dil səmərəsi, Türkiyədə Azərbaycan tələbələrinin, Azərbaycanda Türklərin Universitet təhsillərini misal gətirmək olar. Bütün bunlar dövlət tərəfindən təşkil olunur və dillərimizin qarşılıqlı zənginləşmə prosesinə çox böyük təkan verir.

Beləliklə, böyük Atatürkün Azərbaycan məhəbbəti, Ümummilli Lider H.Əliyevin «Bir millət, iki dövlət» kimi aforizm səviyyəsinə yüksəlmiş tezisi hər iki xalqın bütün istiqamətlərdə, o cümlədən dillərimizin qarşılıqlı zənginləşmə prosesinin inkişafında misilsiz rol oynamaqdadır.

Ədəbiyyat

1. Heydər Əliyev və mətbuat. Dörd cildə, «Nurlan» nəşriyyatı, II cild, səh.246 (640 səh.)
2. Heydər Əliyev və mətbuat. II cild, səh.61
3. Türkiyə səfirliyində bayram süfrəsi. «525-ci qəzet», 21 mart 2012.
4. Heydər Əliyev və mətbuat. II, səh.61
5. «Azərbaycan dilində Latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı. «Xalq qəzeti», 13 yanvar 2004.
6. Tofiq Hacıyev. Türklər üçün ümumi ünsiyyət dili. Səh.-138

İSPAN DİLİNDƏ QEYRİ-MÜƏYYƏN ARTIKLIN İŞLƏNMƏSİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *artikl, isim, qeyri-müəyyənlik, kateqoriya, xüsusi adlar*

Features of the use of the indefinite article in Spanish

In this article we are talking about the features of the use of the indefinite article in Spanish. It should be noted that as a result of the research it was found that the names of the noun with the indefinite article attached to the proposal modality, opportunity, quality score, etc.

Key words: *article, noun, indetermination, category, proper names.*

Artikl ismi birləşmələrdə öz məntiqi ifadəsini tapan sintaktik bir ünsürdür. Bir çox dil problemlərinin əsasını qoyan Şarl Bali artiklə virtual anlamın aktual nitqə keçməsində fəal rolunu oynayan isim aktualizatoru kimi baxır. Artiklsiz, habelə ümumiyyətlə determinativlərsiz isimlər öz əsas sintaktik - məntiqi funksiyalarını yerinə yetirə bilməzlər. İsim artiklsiz işlənə bilsəydi, məxsusi qrammatik mənasını, çəkisini itirərdi, başqa bir qrammatik kateqoriya kimi fəaliyyət göstərirdi. Dilçilərin fikrincə də artiklin ümumiləşdirmə və fərdiləşdirmə funksiyası dildə müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyasının yaranmasına xidmət edirlər.

Ənənəvi qrammatikanın “qeyri-müəyyən artikl” adlandırdığı element tarixən latın dilindəki “unus” sayından yaranmışdır. Roman dilləri üçün bu say həm qeyri-müəyyən artikl, həm də cəmdə işləndikdə qeyri-müəyyən əvəzlik kimi fəaliyyət göstərir. İspan dilində un və uno formaları arasındakı fonetik oxşarlıq bu tarixiliyin nəticəsidir. Onlar qeyri-müəyyənlik kateqoriyasının ayrı-ayrı aktualizatorlarıdır. Un- hansısa ümumiləşdirilmiş bir qeyri-müəyyənlik, Uno- kimsə, biri xüsusiləşdirilmiş qeyri-müəyyən şəxsə aid edilə bilər. Məsələn, *Tenemos un nuevo ayudante. Tenemos uno nuevo ayudante. (birini).*

Qeyri-müəyyən artikl, bütün roman dillərində olduğu kimi, müəyyən artiklə nisbətən öz mənə variantlarını çox ləng yarada bilməmişdir. Öz tarixi inkişafında o, universal olaraq bir neçə mənəni özündə birləşdirmişdir: həm say kimi, həm artikl kimi, həm də əvəzlik kimi.

Qeyri-müəyyən artikl cümlənin sintaktik strukturunun müvəqqəti tərkib hissəsi kimi də çıxış edir. Müasir linqvistikada qeyri-müəyyən artiklə əsasən onun cümlədəki məntiqi semantikasına diqqət yönəldiyindən o, linqvistik situasiyada aparıcı element kimi də şərh edilir. Bu zaman qeyri-müəyyən artikl vahid qrammatik sahə yaradan nominativ elementlər kompleksini əks etdirir. Qeyri-müəyyən artikli ispan dilində qeyri-müəyyənlik kateqoriyasının əsas elementi kimi götürsək, onda bu kateqoriyanı situasiyanın məntiqi-linqvistik, qeyri-müəyyənlik kimi təsnifatı məqsədəuyğun görünür. Daha da dəqiqləşdirsək, bu kateqoriya dilin üslubi səviyyəsində yüksək işlənmə ampulasında olduğu görünür. Qeyri-müəyyənlik bildiyimiz kimi emosional vəziyyət yaradır, ispan dilində bu ekspresiv-emosionallığın ifadə vasitəsi adətən qeyri-müəyyən artikl, Azərbaycan dilində isə “bir” elementi ilə reallaşır.

Qeyri-müəyyən artiklin linqvistik mənzərəsinə baxsaq, görürük ki, o, semantik cəhətcə ismin determinativlik sinfinə daxildir, isimlə və onu əhatə edən vahidlərlə birlikdə cümlə sistemində sintaktik komponent kompleksinə daxildir, semantik cəhətcə aid olduğu kompleksə, qrupa, bir sözlə ismi sintaqmaya xüsusiləşdirici və ümumiləşdirici mənalar milizmləri verir. Belə ismi sintaqmalarda, yəni sintaktik qruplarda onları təşkil edən elementlərin, yəni dil vahidlərinin mövqeyi hər birinin aid olduğu reqlamentində olsa da, qeyri-müəyyən artikl onları üslubi və semantik baxımdan dəyişə bilər.

Tədqiqat bir daha göstərir ki, qeyri-müəyyən artikllər nitq-kommunikasiya aktında morfoloji və sintaktik amillərin əlaqəli işlənməsini nizamlayır. Artikl köməkliyi ilə morfoloji-sintaktik üslubi bir dil səviyyəsi yaranır ki, müəyyən bir sıra anlamların ifadə olunmasına şərait yaradır.

Əgər müəyyən artikl mənsubluğunu məlum olan bir obyektin ifadəsinə xidmət edərsə, qeyri-müəyyən artikl isə obyektü ümumiləşdirir, xüsusiləşdirir.

Qeyri-müəyyən artiklin kommunikativ nəzəriyyəsi məhz məntiqi kateqoriyaların universallığı ilə bağlıdır. Bəhs etdiyimiz qeyri-müəyyən artiklin daha bir böyük rolunu onun üslubi funksiya daşmasıdır. Çox zaman qeyri-müəyyən artikl isimlə yanaşı gəlmiş sifətin semantik dərəcəsinə, bədii gücünü artırır. Bu zaman Azərbaycan dilinə “bir” ədatı ilə bağlanır. Qeyri-müəyyən artikl sırf “bir”sayı qismində də işlənir. Məsələn, *“Mi amigo tiene muchos lapices. Tomo un lapiz.” (Dostumun çoxlu qələmi var. Mən bir qələmi götürürəm.)*

Göründüyü kimi qeyri-müəyyən artiklin hansı məzmununda çıxış etməsini daha aydın dərk etmək üçün kontekst çox əlverişlidir. Xüsusi adlar, şəxsi adlar qarşısında qeyri-müəyyən artiklin işlənməsi onun üslubi qüvvəsidir. Məsələn, *“He visto un Gerardo de muchos años antes.- Mən neçə il əvvəlki Xerardonu gördüm.”*

Xüsusi adlar qarşısında qeyri-müəyyən artikl sifəti aid olduğu ismə həm qrammatik, həm də üslubi cəhətcə daha möhkəm bağlayır, onun hansısa bir keyfiyyətini daha da qabardır, xüsusi ismi adi bir isim-obyekt kimi nəzərə çatdırır, onu canlı bir varlıq, mövcudluq kimi göstərə bilir. Məsələn, *Una Maria sonriente estaba delante su cuadro.- Onun tablosunun qarşısında gülümsəyən bir Mariya dayanmışdır. (yəni o Mariya əvvəlki kimi qəmgin, dinməz deyildi).*

Qeyri-müəyyənlik anlayışı əgər cümlədə sifətlə müşayət olunan ismin vasitəsilə verilsə cümləyə bədii-üslubi xüsusiyyət verir. İstər ispan, istərsə də digər dilçilərin artikl haqqındakı nəzəriyyələrinə nəzər salsaq görərik ki, artiklin əsas funksiyasının ümumiləşdirici və fərdiləşdirici olmasında görürlər. Qeyri-müəyyən artikl xüsusişədirici funksiyaya malikdir: o, aid olduğu obyektin yeni bir əlamətini nəzər xidmətinə çatdırmağa xidmət edir. Məsələn, *Tienes una novia maravillosa. (Gözəl nişanlın var).*

Qrammatik mövqelərdən biri də qeyri-müəyyən artiklin “ser”(olmaq) felindən sonra gələn sözlə işlənməsidir. Qrammatiklər bunu onunla əlaqələndirirlər ki, “ser” feli vasitəsilə subyektin xarakteristikasını yazmaq mümkündür, yəni onun haqqında məlumat vermək üçün ismi xəbər kimi çox əlverişlidir.

Nitqə daxil olmuş obyekt sonrakı mövqelərdə qeyri-müəyyən artikllə o zaman işlədilir ki, onun hərtərəfli izahına, keyfiyyətinin aşkarlanmasına ehtiyac var. Əgər müəyyən artikllə işlənmiş obyekt artıq haqqında məlumat olan, kommunikativ aktda iştirak edən bir isimdirsə, qeyri-müəyyən artikllə işləndikdə isə obyektlər arasında əlaqə yaratmayan, onu xüsusişədirən, fərdi xarakter daşıyan bir isimdir.

Sonda qeyd etmək istərdim ki, apardığımız araşdırmalara əsasən ümumiləşdirici xüsusiyyətə malik qeyri-müəyyən artikli isimlər adətən cümləyə modallıq anlayışı gətirirlər: labüdlük, mümkünlük, keyfiyyət göstəricisi və s. Bu da öz növbəsində üslubi bir dekorasiya, tərtibat verir. Üslubi xüsusiyyət içərisində qeyri-müəyyənlik təamdam hissə, emfatik ton, keyfiyyət təamlığı, emosionallıq bolluğu bildirir.

Ədəbiyyat

1. Adilov M.J., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F. N. “İzahlı dilçilik terminləri”, Maarif nəşr, Bakı 1989
2. Axundov A. “Ümumi dilçilik”, “Maarif” nəşr, Bakı 1988
3. Amado Alonso “Estilística y gramática del artículo en español. Estudios lingüísticos”, Temas españolas. Madrid 1954
4. Coromines Joan “Breve Diccionario Etimológico de la Lengua Castellana”, Ed- Gredos, Madrid, 2010, pág. 491
5. Emilio Alarcos Llorach “Estudios de gramática funcional del español” Madrid 1970
6. Luis Juan Piccardo “Estudios gramaticales”, Montevideo 1962
7. Испанско-Русский словарь (под ред. Нарумова Б.П.) Изд. "Русский Язык". М., 1988.830 стр.

NİGAR ƏLİYEVƏ

Bakı Dövlət Universiteti

ƏBÜLFƏZ RƏCƏBLİ VƏ DİLÇİLİK TARİXİ MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: Ə. Rəcəbli, dilçilik tarixi, tədqiqatlar

Pr. A. Rajabli is one of the greatest researchers who had a role in development of the theory of the linguistics. His studies regarding the linguistics are very precious. Both of his works “History of linguistics”, published in 2006 and “Azerbaijani linguistics”, published in 2007, are devoted to the same topic. The book “History of linguistics” generalized the whole path of language development of starting from ancient times until now. Among the books about the history of languages this work stands out with its scientific authority and broad scope.

Key words: A.Rajabli, the history of linguistics, researchs

Azərbaycan nəzəri dilçiliyi sovetlər dönəmində yaranıb formalaşmışdır. 1924-cü ildə B.Çobanzadənin türk dilçiliyində ümumi dilçilik məsələlərinə həsr edilmiş “Türk-tatar lisanıyyəsinə mədxəl” əsəri Azərbaycanda ümumi dilçilik tarixinin formalaşmasında mühüm yeri olan əsərlərdən biridir. Nəzəri dilçiliyin yaranması professor Nəsir Məmmədovun adı ilə bağlıdır, çünki nəzəri dilçilik sahəsində ilk tədqiqatlar Nəsir Məmmədova məxsusdur. Onun 1961-ci ildə nəşr olunmuş “Dilçiliyin əsasları” adlı kitabı həmin dövrdə Azərbaycan dilində dilçiliyin nəzəri məsələlərinə həsr olunmuş ilk təcrübə hesab oluna bilər (1,3).

Azərbaycan nəzəri dilçiliyinin inkişafında Ağamusa Axundovun, Musa Adilovun, Adil Babayevin, Afət Qurbanovun, Əbülfəz Rəcəblinin və başqalarının böyük xidmətləri olmuşdur.

Professor Əbülfəz Rəcəblinin Azərbaycan nəzəri dilçiliyinin inkişafında xidmətləri böyükdür. Onun bu sahədəki işləri çoxşaxəlidir. Dilçilik tarixi, Azərbaycan dilçiliyinin inkişaf tarixi, nəzəri dilçilik, struktur dilçilik, sosiolinqvistika, dilçilik metodları, dilçilik cərəyanları və s. kimi məsələlər onun tədqiqat dairəsinə daxildir.

Professorun yaradıcılığında dilçilik tarixi məsələlərinin öyrənilməsi xüsusi yer tutur. Əbülfəz Rəcəblinin dilçilik tarixi sahəsindəki ilk əsəri 1988-ci ildə nəşr olunmuşdur. Ə.Rəcəbli sonralar bu sahədə işini davam etdirmiş, yeni tədqiqatlar aparmış 2006-cı ildə əsərini 2 cildə yenidən nəşr etdirmişdir. Dərs vəsaitinin ikinci nəşrinə bir sıra yeni əlavələr edilmişdir.

Kitabın yeni nəşrində mövzular daha geniş əhatə olunmuşdur. Kitabın 1988-ci il nəşrində bəzi qısa şəkildə verilmiş mövzular ikinci nəşrdə ayrıca fəsil kimi geniş işlənmişdir. Kitabın yeni nəşrinə bəzi yeniliklər əlavə olunmuş, bəzi fəsilər yenidən işlənərək daha da genişləndirilmişdir.

Kitabın 1988-ci il nəşrində müəllif "Dilin fəlsəfəsi" fəslində Humboldt haqqında danışmış, yeni nəşrin I cildində isə Humboldt ayrıca fəsil həsr etmişdir. Bu fəsilə Humboldtun həyat və yaradıcılığı, onun dilçilik tarixində rolu, dilin mənşəyi, mahiyyəti, təkamülü, forması, dil işarəsi, dil sistemi, dil və təfəkkür, dil antinomiaları, dillərin tipologiyası ilə bağlı fikirləri, Humboldtun dilçilik tarixində əhəmiyyətli mövqeyi haqqında məlumat verilmişdir. Kitabın 1988-ci il nəşrində Ə.Rəcəbli Sössürün dilçilik nəzəriyyəsini "Sosioloji dilçilik" fəslində qısa şəkildə vermişdir. 2006-cı il nəşrinin I cildinin sonunda isə Ferdinand de Sössürün dilçilik görüşləri, onun dilçilik tarixindəki rolu, Sössürün dilçilik konsepsiyalarının mənbələri və s. məsələlərlə bağlı fikirləri ayrıca bir fəsil kimi verilmişdir. Kitabın ikinci cildinə "Unudulmuş dillərin və yazıların açılması" fəslə əlavə olunmuşdur. Professor Ə.Rəcəbli bu fəsilə misir heroqlifləri, mixi yazılar, hett heroqlif yazısı, krit-miken yazısı, qədim dövrün müxtəlif naməlum dillərinin şifraçması, iran heroqlif yazısı, Qafqaz Albaniya yazısı, Göytürk yazısı, qədim uyğur yazısı və bu yazıların öyrənilməsi, tədqiqi haqqında geniş məlumat vermişdir. Yeni nəşrdə "Azərbaycan sovet dilçiliyi" fəslə əvəzinə "Azərbaycan dilçiliyi" fəslə əlavə olunmuş və bu fəsilə Azərbaycan dilçiliyi yarandığı dövrdən müasir dövrdək keçdiyi inkişaf yolu ətraflı şəkildə öyrənilmişdir. Kitabın 2006-cı il nəşri 16 fəsildən ibarətdir.

Professor Ə.Rəcəblinin 2007-ci ildə nəşr olunan "Azərbaycan dilçiliyi" əsərində Azərbaycan dilçiliyinin yaranmasından XXI əsrin əvvəllərinə qədər keçdiyi inkişaf dövrü araşdırılmış, Azərbaycanda dilçiliyin inkişafında dilçilərin gördükləri işlər tədqiq olunmuş, onların fikirlərinə münasibət bildirilmiş, həmçinin müəllifin özünün də bu sahədə gördüyü işlər haqqında məlumat verilmişdir.

Əbülfəz Rəcəbli Azərbaycanda dilçilik sahəsindəki boşluğu xeyli dərəcədə dolduran tədqiqatçılardan biridir. O, "Dilçilik tarixi" əsərində tarixi ən qədim dövrlərdən başlayaraq bu günə kimi keçdiyi yolu ümumiləşdirməyə çalışmışdır. Qədim dövr dilçiliyi hind dilçiliyini, yunan-Roma dilçiliyini, çin dilçiliyini əhatə edir. Əbülfəz Rəcəbli də bu yolla getmiş, həm hind dilçiliyinin, həm yunan-Roma dilçiliyinin, həm də çin dilçiliyinin əhatə dairəsinə düzgün müəyyənləşdirmiş, əsərdə onları əhatə edə bilmişdir. Professor hind dilçiliyinin dilçilik tarixindəki rolunu düzgün müəyyənləşdirmişdir. Həqiqətən də dilçilik bir elm kimi Hindistanda formalaşmış və yüksək inkişaf səviyyəsinə malik olmuşdur. Ancaq Avropa dilçiliyi uzun müddət hind dilçiliyi ilə tanış olmamış, yunan-Roma dilçiliyinin ənənələrini davam etdirmiş, uzun bir zaman ərzində dilçiliyi düzgün oxuma-yazma sənəti kimi qəbul etmişdir. Dilçilik elminin filologiyanın tərkib hissəsi kimi götürülməsi İskəndəriyyə dilçiliyi ilə bağlıdır. Ə.Rəcəbli ərəb dilçiliyinə də ayrıca diqqət yetirmiş, ərəb dilçilik məktəblərini, onların əhatə dairəsinə düzgün müəyyənləşdirmişdir. Ə.Rəcəbli qeyd edir ki, ərəb dilçiliyi həm hind, həm də yunan dilçiliyindən faydalandığına görə bəzən tədqiqatçılar onun orijinal mahiyyətini inkar edirlər. Lakin müəllif bunun düzgün olmadığını qeyd edir. "Ərəb dilçiləri özlərini ən yaxşı, istedadlı şagird kimi göstərmişlər. Onlar həm hind, həm də yunan dilçiliyinin rəşional toxumlarını mənimsəmiş və özünəməxsus spesifik xüsusiyyətləri olan dilçilik məktəbi yaratmışlar" (3, 38). Müəllif hind və yunan dilçiliyi kimi ərəb dilçiliyinin də dilçilik elminin sonrakı inkişafında görkəmli xidmətləri olduğunu, ərəb dilçiliyinin ümumi dilçilik tarixində maraqlı səhifələrdən birini təşkil etdiyini qeyd edir.

Əbülfəz Rəcəblinin tədqiqatlarında intibah dövrü və XVII-XVIII əsrlər dilçiliyi geniş və əhatəli şəkildə öyrənilmişdir. Intibah dövrü dilçiliyinin əsas xüsusiyyətləri yeni milli ədəbi dillərin yaranması, milli qrammatikaların yazılması və dilçiliyin latın dilinin şolastikasından qurtarması, bir çox dillərin öyrənilməsi, dilçiliyin əhatə dairəsinin genişlənməsi, izahlı lüğətlərin hazırlanması, dilçiliyin gələcək inkişafı üçün bazanın yaranması olmuşdur. XVII-XVIII əsrlərdə dilçilik həm də nəzəri aspektdə inkişaf etməyə başlayır. Bu dövrdə dilçilik nəzəriyyəsində kəskin dönüş yaranır. Həmin dövrdə nəzəri qrammatikalar yaranmağa başlayır. İlk belə qrammatika 1660-cı ildə Paris yaxınlığındakı Por-Royal monastrında çap olunmuş "Aydın və sadə dillə ifadə edilmiş nitq sənəti əsasları məzmunu daşıyan ümumi rəşional qrammatika, bütün dillər arasında ümumi olanların və əsas fərqlərin məntiqi əsasları, habelə, fransız dili haqqında yeni qeydlər" əsəridir. Əsərə qıscaca olaraq yazıldığı yerin adına uyğun "Por-Royal qrammatikası" deyirlər. Rəşional

qrammatika barədə Ə.Rəcəbli bu fikirdədir ki, rasionel qrammatika dilçiliyin inkişafında xüsusi bir mərhələ kimi götürülməlidir. “Por-Royal qrammatikası” ilə ümumi dilçiliyin əsası qoyulur. Prof. Ə.Rəcəbli “Por-Royal qrammatikası” əsərinin nəşr edilməsini kəşifən bütün sahələri – qrammatika, filologiya, lüğət və linqvotnoqrafik fəaliyyət, məntiq, fəlsəfə sahələrini əhatə edən yeni dilçilik konsepsiyasının formalaşması kimi qiymətləndirir. “Bu qrammatikanın nəşri dünya dillərinin çoxcəhətliyində öz əksini tapan təbii dilin quruluşunu və fəaliyyətini elmi surətdə anlamağa bir təşəbbüs idi” (3, 55). Dilçilikdə belə bir fikir var ki, dilçiliyin tarixini bu əsərdən başlamaq lazımdır.

İntibah dövrünün əsas fəlsəfi cərəyanı olan rasionelizm və XVIII əsrdə meydana çıxan sensualizm cərəyanları və onların nümayəndələri haqqında da əsərdə məlumat verilmişdir. Ə.Rəcəbli rasionelizm fəlsəfəsinin yaranması ilə əlaqədar süni beynəlxalq dil yaratmaq probleminə də toxunur. Əvvəllər bu problemin xalis fəlsəfi mahiyyət daşdığını, ümumi rasionel qrammatika yaratmaq ideyasına xidmət etdiyini, indi isə bu problemin xalis praktik əhəmiyyət daşdığını qeyd edir (3, 67).

XIX əsr Ə.Rəcəblinin tədqiqatında ayrıca bir mərhələ kimi götürülür. Kitabda müqayisəli-tarixi metodun yaranması, onun baniləri, F.Bopp, R.Rask, Y.Qrimm haqqında fikirlər, XIX əsrin ortalarında Rusiyada müqayisəli-tarixi metodun inkişafı haqqında məlumat verilmiş, müqayisəli-tarixi metodun tədqiqat üsulları aydınlaşdırılmışdır. XIX əsrin ortalarında A. Şlayxerin, İ. Şmidtin və başqalarının simasında müqayisəli-tarixi dilçiliyin inkişafı tədqiq olunmuşdur. Həmçinin Rusiyada mövcud olan Moskva və Kazan dilçilik məktəblərinin müqayisəli-tarixi dilçiliklə bağlı cəhətləri müəyyənləşdirilmişdir. Eyni zamanda Ə.Rəcəblimüqayisəli-tarixi dilçiliyin görkəmli tədqiqatçısı olan A. Şlayxerin dilçilik görüşlərini aydınlaşdırmışdır.

Əbülfəz Rəcəblinin “Dilçilik tarixi” əsərinin üstün cəhəti odur ki, burada bir sıra rusdilli mənbələrdə öz əksini tapmayan dilçilik tarixi məsələləri ifadə olunmuşdur. Kitabda müəllifin görkəmli Amerika dilçisi U.D.Uitninin tədqiqatları haqqındakı fikirləri də maraqlıdır. Ə.Rəcəbli qeyd edir ki, dilçilik ədəbiyyatında dilin işarəvilik təbiətini F.de Sössürün adı ilə bağlasalar da, dilin işarəviliyi tezisi Uitninin linqvistik nəzəriyyəsinin əsasını təşkil edir. Uitni sonralar əşya ilə onun adı arasındakı əlaqənin zərurət üzündən yox, şərti səciyyə daşması, yəni adın əşyaya ixtiyari və şərti verilməsi haqqındakı fikrini daha da inkişaf etdirir (3, 241). Ə.Rəcəbli Uitninin ümumdilçilik görüşlərini təhlil edərkən qeyd edir ki, onun ümumdilçilik sahəsindəki xidmətləri ədalətsiz surətdə unudulmuşdur. Müəllif burada Sössürün adı ilə bağlı olan bəzi dilçilik məsələlərinin ondan əvvəl Uitni tərəfindən tədqiq edildiyini göstərmişdir. Əslində ümumdilçiliyin nümayəndəsi kimi Uitnin adı alman dilçisi V. Humboldt və İsveçrə dilçisi F.de Sössürlə bir cərgədə çəkilməlidir.

Əsərdə daha sonra gənc qrammatiklər məktəbi haqqında məlumat verilmişdir. Müəllif nə üçün dilçiliyin təxminən 50 il müddətində gənc qrammatiklərin hökmranlığı altında olduğunu aydınlaşdırmış, onların dilçiliyə gətirdiyi yeniliklərin mahiyyətini açıqlamışdır. Əbülfəz Rəcəbli dilçilikdə gənc qrammatiklər hərəkətini tarixi zərurət hesab edir. Müəllif eyni zamanda gənc qrammatiklərin səhv cəhətlərinin də üzərində dayanmış, XX əsrin əvvəllərində bir neçə dilçilik məktəbinin məhz bu mübahisə zəminində yarandığını qeyd etmişdir.

Əbülfəz Rəcəbli “Dilçilik tarixi” əsərində F.de Sössürün 1916-cı ildə nəşr olunmuş “Ümumi dilçilik kursu” adlı əsəri üzərində geniş dayanmış, Sössürün əsərinin dilçilik tarixindəki rolunu müəyyənləşdirməyə çalışmışdır. F.de Sössürün “Ümumi dilçilik kursu” əsəri onun mühazirələri əsasında Ş.Balli və A.Seşe tərəfindən çap edilmişdir. Sössürün bu əsəri dilçiliyin inkişafında xüsusi rola malikdir. Əbülfəz Rəcəbli kitabın birinci cildinin X fəslini F.de Sössürə həsr etmişdir. Burada o, Sössürün konsepsiyalarının mahiyyətini, onun dil və nitqi bir-birindən ayırmasını, onun dilçilik görüşləri sistemində sinxroniya və diaxroniya qarşılaşdırmasını, dilçiliyi daxili və xarici dilçiliyə ayırmasını, dilçilikdə sintaqmatik və assosativ əlaqələrin qarşılıqlı təsirini müəyyənləşdirməyə çalışmışdır.

Sonralar struktur dilçilik, ümumilikdə, XX əsr nəzəri dilçiliyi Sössürün müddəaları üzərində qurulmuşdur. Əbülfəz Rəcəbli bu məsələləri diqqət mərkəzində saxlamış, XX əsr strukturalizm cərəyanını, onun məktəblərini ayrıca öyrənmişdir. Kitabın ikinci cildində struktur dilçilik məktəbləri – Praha dilçilik məktəbi, Qlossematika dilçilik məktəbi, Amerika deskriptiv dilçilik məktəbi, Fransız funksional dilçilik məktəbi ayrıca tədqiq olunmuşdur. Kitabda məktəblərin fərqli cəhətləri, bu məktəblərin Sössürün müddəaları ilə bağlı fərqli fikirləri Əbülfəz Rəcəbli tərəfindən öyrənilmişdir.

Müəllifin 2016-cı ildə nəşr olunmuş “London struktur dilçilik məktəbi” əsərində də qeyd olunduğu kimi demək olar ki, bütün ədəbiyyatlarda yalnız Praha, Amerika və Danimarka dilçilik məktəbləri haqqında məlumat verilir, fransız struktur dilçilik məktəbinin, London struktur dilçilik məktəbinin, Cenevrə və Tokio struktur dilçilik məktəblərinin mövcud olması heç xatırlanmır (5,3). Ə.Rəcəbli “London struktur dilçilik məktəbi” əsəri ilə dilçilikdə olan boşluğu qismən doldurmuşdur.

Əbülfəz Rəcəbli müasir dilçilik məsələlərinə də diqqət yetirmişdir. Müasir dilçilik məsələləri onun diqqətindən kənarda qalmamışdır. “Dilçilik tarixi” əsərində müəllif müasir dövrdəki dilçilik cərəyanları – etnolinqvistika, neohumboldtçuluq, tipoloji dilçilik, universalilər dilçiliyi, müasir müqayisəli-tarixi dilçilik cərəyanları haqqında da məlumat vermişdir.

Əbülfəz Rəcəblinin “Dilçilik tarixi” əsəri dilçilik tarixi haqqında yazılmış əsərlər içərisində əhatə dairəsinin genişliyi və elmi sanbalı ilə seçilir.

Ədəbiyyat

1. N.Məmmədov – Dilçiliyin əsasları – Bakı-1961
2. Ə.Rəcəbli – Dilçilik tarixi – Bakı -1988
3. Ə.Rəcəbli – Dilçilik tarixi – Bakı-2006 (2 cild)
4. Ə.Rəcəbli – Azərbaycan dilçiliyi – Bakı-2007
5. Ə.Rəcəbli – London struktur dilçilik məktəbi – Bakı-2016

NİGAR HACIYEVA
Bakı Dövlət Universiteti

«KİTABİ-DƏDƏ QORQUD» DASTANININ DİLİNDƏ ALINMA SÖZLƏR

Açar sözlər: “*Kitabı-Dədə Qorqud*”, *dastan, alınma sözlər, işlənmə tezliyi*

Loan words in language of the epos *Kitabi-Dede Gorgud*

The article is devoted to studying of loans in language of the Kitabi-Dede Gorgud, one of ancient heroic epos of our people. There is noticed, that 194 Persian words are used in monument language. The using rate of these words has been established during research both Vatican, and the Dresden manuscript of the epos. The quantity of use of each word in epic legends was thus registered. Besides there are considered both phonetic and lexical features of the Persian words in the epos language.

Key words: “*Kitabi-Dede Gorgud*”, *the epos, loan words, rate of the use*

Dilin lüğət tərkibinin genişlənməsində alınma sözlər mühüm bir vasitə kimi əhəmiyyətli rol oynayır. Ümumiyyətlə dünyada saf dil yoxdur. Elə bir dil ola bilməz ki, onun lüğət tərkibində alınma sözlər olmasın. Hətta elə dillər vardır ki, onun lüğət fondunun böyük əksəriyyətini alınma sözlər təşkil edir. Dilçilik elmi yaranandan alınma sözlərin yaranması, onun dilə keçməsi bir problem kimi dilçi alimlərin qarşısında durmuş, müxtəlif dövrlərdə dilçilər alınma sözlərlə bağlı bir sıra monoqrafik əsərlər yazmışlar. Lakin bu yazılan əsərlər alınma söz probleminin tam həll edə bilməmiş, əksinə, bu problem daha da dərinləşmişdir. Dilçilik elmini belə bir sual maraqlandırır ki, alınma sözlər bir dildən başqa dilə keçərkən heç də istənilən rol oynayır? Qeyd etmək lazımdır ki, alınma sözlər heç də həmişə bir dildən başqa dilə keçərkən istənilən rol oynamır. Ə.Dəmirçizadə yazır: «Alınma sözlər bir dildən başqa dilə keçərkən bəzən dilin öz sözünü sıxışdırıb aradan çıxarır. Bu da dili korlayan ən mühüm amillərdən biridir (1, səh. 103).

Təsadüfi deyildi ki, XIX əsrin axırları XX əsrin əvvəllərindən etibarən dilçilər purizm cərəyanı ilə mübarizə aparmağa başladılar. Bəs purizm cərəyanı nədir? Puristlər qondarma yolla söz yaratmaqla «dilin saflığı» uğrunda mübarizə aparan bir cərəyandır. Lakin bu cərəyanın müsbətdən daha çox mənfi cəhətləri oldu. Belə ki, XX əsrin əvvəllərində türk dili bu cərəyandan daha çox zərər gördü. Fransız və digər dillərdən türk dilinə saysız-hesabsız leksik-semantik mənası türk dilinə uyğun olmayan sözlər daxil oldu ki, bunun nəticəsində XX əsrin 50-ci illərində yazılan romanları XX əsrin 30-cu illərində yaşayan türklər çətin başa düşməyə başladılar. Purizm Azərbaycan dilinə o qədər də təsir göstərə bilmədi. Bunun da əsas səbəbi XX əsrin əvvəllərində C.Məmmədquluzadə, ortalarında isə S.Vurğun, M.İbrahimov, Ə.Vəliyev, S.Rüstəm kimi şair və yazıçılar dilimizi bu zərərli cərəyandan məharətlə qoruya bildilər. Bu cərəyanın müsbət cəhəti o oldu ki, XX əsrin 60-cı illərindən sonra rus və Avropa dilçiliyində belə bir mülahizə formalaşdı ki, söz yaradıcılığı leksikologiyadan ayrılmalı, müstəqil bir dilçilik şöbəsi kimi öyrənilməlidir. Məhz bu hadisədən sonra Azərbaycan dilçiliyində qədim və orta əsr abidələrimizin dilində alınma sözlərin mövqeyi öyrənilməyə başlandı. Bu mənada «Kitabı-Dədə Qorqud» dastanının dilində alınma sözlərin öyrənilməsi müasir dövrümüz üçün çox aktualdır.

Dilimizin əlimizdə olan ən qədim və mükəmməl abidəsi «Dədə Qorqud kitabı» iki yüz ilə yaxındır ki, tədqiqatçıların diqqət mərkəzindədir. «Dədə Qorqud kitabı»nın leksikasının hərtərəfli tədqiqi təkcə Azərbaycan dili, tarixi üçün deyil, eyni zamanda bütün türk dillərinin, ilk növbədə Oğuz qrupu türk dillərinin

tarixi üçün əhəmiyyətlidir. Bu abidənin leksikasının tədqiqi eyni zamanda Azərbaycan dilinin fars, ərəb və monqol dilləri ilə qədim əlaqələrinin tədqiqi baxımından da maraqlıdır.

1300 ildən çox yaşı olan «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının yaranması onu göstərir ki, Oğuz dil qrupuna daxil olan dillər tarixən çox qədimdir. Bunu deməyə bir sıra əsaslar var. Təkcə bir faktü demək kifayətdir ki, bu gün dilimizdə mövcud olan fellər «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının da dilində mövcuddur və çox az dəyişikliyə məruz qalmışdır. Belə bir sual meydana çıxır. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının dilində alınma sözlər varmı? Bu suala Eldar Piriyevin «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının dilində alınma sözlər mövzusunda yazmış olduğu namizədlik dissertasiyasında cavab verilir. Qeyd olunur ki, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının dilində fars mənşəli sözlər üstünlük təşkil edir. Bu sözlər dastanın dilində məişət, dini, hərbi və semantikaları ehtiva edir.

Əlbəttə, bu sözlər müxtəlif dövrlərdə dilimizə daxil olmuşdur. Məlumdur ki, leksik alınmalar bir dildən başqa dilə ya yazılı, ya da şifahi yolla keçir. «Dədə Qorqud» dastanları xalqımızın şifahi yaradıcılığının məhsulu olduğu üçün bu dastanlarda təsadüf etdiyimiz fars dilinin leksik üsürləri də dilimizə şifahi yolla keçmiş sözlər kimi qiymətləndirilməlidir.

Dastanda söz yaradıcılığı da nəzərə alınmaqla 194 fars sözü işlənmişdir. Din, məişət, hərbi məzmunlu sözlər və adlar (**xuda, peyğəmbər, behişt, didar, bargah, divar, külah, əbrişəm, Rüstəm, cəng, ləşgər, düşmən** və s.) müxtəlif tarixi dövrlərlə əlaqədar olaraq dilimizə daxil olmuşdur.

Müqəddimə və boylar üzrə tərtib olunmuş statistik cədvələ nəzər saldıqda fars sözlərinin eyni kəmiyyətdə işlənməmələri aydın görünür. 194 fars sözü dastanda həm Drezden və həm də Vatikan nüsxələri nəzərə alınmaqla 1475 dəfə işlənmişdir. Yəni bunların 982-sinə Drezden nüsxəsində, 493-nə isə Vatikan nüsxəsində rast gəlinir. Bu da onunlu izah olunur ki, Vatikan nüsxəsində boyların sayı azdır. O cümlədən dastanın «Müqəddimə» hissəsində 24 fars sözü 52 dəfə, I boyda 32 fars sözü 245 dəfə, II boyda 95 fars sözü 272 dəfə, III boyda 78 sözü 245 dəfə, IV boyda 58 fars sözü 138 dəfə, V boyda 48 fars sözü 144 dəfə, VI boyda 58 fars sözü 127 dəfə, VII boyda 32 fars sözü 46 dəfə, VIII boyda 32 fars sözü 4675 dəfə, IX boyda 39 fars sözü 70 dəfə, X boyda 28 fars sözü 41 dəfə, XI boyda 35 fars sözü 71 dəfə, XII boyda 30 fars sözü 56 dəfə işlənmişdir.

Alınmış fars sözlərinin boylar üzrə müxtəlif tezliyə malik olmaları təbiidir, «çünki əsərin dili və hadisələri təsdiq edir ki, boylar müxtəlif dövrlərdə yaranıb, həm də bu yaranma müddətləri arasında əsrlərdən ibarət məsafə var» (Hacıyev T.İ., Azərbaycan ədəbi dili tarixi, B., 1976, səh. 69).

Dillərin bir-birinə təsirindən bəhs edərək, onların fonetik və morfoloji qanunlarını da aydınlaşdırmaq lazımdır. Müxtəlif dillərdən bir-birinə keçmiş sözlər asan tələffüz nöqtəyi-nəzərindən alan dilin fonetik qanunlarına uyğunlaşdırılaraq müəyyən qədər fonetik dəyişikliklərə uğrayır və bəzən əslindəki fonetik xüsusiyyətləri saxlayır. Dastanda işlənən fars mənşəli sözləri tələffüz baxımından 3 kateqoriyaya bölmək olar.

1. Azərbaycan dilində oxunuş və tələffüzünə görə fərqlənməyən fars sözləri: **bəxş, dəm, dərd, əgər, zəxm, zəhm, leş, ləşkər, məgər, məst, nər, peyğəmbər, pəncyek, sərvər, sərxoş, sərhəng, səxt, xoş, çəmən, cəng, şəkər, xəncər** və s.

Misallardan görüldüyü kimi fars mənşəli sözlərin bu qrupu eyni ilə Azərbaycan dilinə keçmiş, olduğu kimi tələffüz olunaraq həm danışq dilində və həm də ədəbi dildə sırf Azərbaycan sözlərindən fərqlənmir. Hətta bu sözlərin alınma olduğunu müəyyən etmək belə çətin olur. Yəni bu qisim sözlər farscadakı öz fonetik tərkibini tam olduğu kimi saxlayaraq dastanın dilində işlənmişdir. Hal-hazırda **kitab, məktəb, müəllim** sözlərinin sadə dil daşıyıcısına alınma olduğunu söyləsək, təəccüblənər və bəlkə də buna inanmaz.

2. Digər qisim sözlər yazılış-fonetik cildinə görə eyni ilə dilimizə keçsə də, saitlərin uzunluğu fars dilində olduğu kimi tələffüz edilmir. Dastanda işlənən və demək olar ki, eyni cür oxunan bu sözlərin Azərbaycan dilindəki tələffüzü fars dilindən fərqlənir. Yəni həmin sözlərdə bəzi saitlərin vurğudan asılı olmayaraq uzun tələffüz olmasına nəzər saldıqda bu fərq daha aydın görünür. «Fars dilində saitlərin tələffüz məxrəci və keyfiyyət çalarından əlavə onların xarakteristikası üçün, həmçinin kəmiyyət əlaməti, yəni uzunluq böyük əhəmiyyətə malikdir. Saitlər iki qrupa bölünür: uzun (və ya davamlı) – **i, u, a** və qısa (və ya qeyri davamlı) **ə, o, e**. Onların kəmiyyət fərqi aydın surətdə yalnız bir vəziyyətdə olduqca qısalır, uzun saitlər uzunluqlarını, demək olar ki, saxlayırlar. Bu mənada Azərbaycan dilinin saitləri yalnız keyfiyyət çalarlarına, tələffüz məxrəclərinə görə bir-birindən fərqlənilir. Fars dilində mövcud olan kəmiyyətə uzun **a, i, u** saitləri Azərbaycan dilinin öz fonetik tərkibində yoxdur» (Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi, B., 1984, s. 75).

Saitlərin uzunluğu baxımından hər iki dildə bəzi sözlərin tələffüz fərqi nəzər salaq:

farsca tələffüz azərbaycanca tələffüz

a:bdəst abdəst

ba:da:m badam

dərvi:ş dərviş

di:va:n divan
di:va:r divar
zəbu:n zəbun
zənci:r zəncir
kəna:r kənar
pərva:z pərvaz
rəva:n rəvan
fərya:d fəryad
şi:ri:n şirin və s.

Azərbaycan dilində, göründüyü kimi, farscadakı uzunluq nəzərə çarpmır. Azərbaycan sözlərinə aid fonetik qaydaların təsiri altında fars dilindəki xüsusiyyətləri itirmiş və azərbaycancalaşaraq adicə tələffüz olunur.

3. Dastanda işlənən fars sözlərinin üçüncü qismi öz fonetik simasını dəyişərək Azərbaycan dilinin daxili inkişaf qanunları əsasında onun fonetik qaydalarına tabe olan sözlərdir. Azərbaycan dilində işlənən doqquz saitdən üçünün (**ı, ü, ö**) fars dilində olmaması, qeyd edildiyi kimi, fars dilindəki altı saitdən üçünün (**a, i, u**) Azərbaycan dilindən fərqli olaraq uzun tələffüz olunması və s. daha bir çox fərqlər nəzərə alınarsa, müxtəlif dil ailələrinə mənsub bu iki dilin bir-birindən fərqlənən sözlər deyil, eyni zamanda Azərbaycan dilinin fonetik qanunlarına (ahəng qanunu, assimilyasiya, dissimilyasiya, eliziya və s.) məruz qalaraq, saitləri və hətta samitləri də əvəzlənmiş sözlərdir.

Farsca tələffüz Azərbaycanca tələffüz

a:sema:n asiman
ba:zərqa:n bazırqan
ba:rqa:h bargah
beheşt behişt
bu:sta:n bostan
botxa:ne bütxana
dərqa:h dərgah
dəstma:l təsmal
doşmən düşmən
zenda:n zindan
zi:r – o zəbər zir- ü zəbər
ka:rva:n karvan
köhne köhnə
kola:h külah
qoma:n güman və s.

Fars dilində **kaf** hərfi **a, o, u** saitlərinin əhatəsində işləndikdə Azərbaycan türkcəsindəki **kadr, kart** sözlərindəki qalın **k** səsinə xatırladan səs kimi tələffüz olunur. Həmin sözlər Azərbaycan türkcəsinə keçdikdə isə **kıtab, kənd** sözlərində işlənən **k** səsinə çevrilir:

Farsca tələffüz Azərbaycanca tələffüz

ka:ğəz ağız
ka:r kar
ka:rva:n karvan
köhne köhnə
kola:h külah
ku:r kor
şeka:r şikar və s.

Fars dilində **gaf** hərfi qalın saitlərin (**a, o, u**) əhatəsində gəldikdə Azərbaycan türkcəsində **qaşiq, qar** sözlərində işlənən **q** səsi kimi tələffüz olunur. Həmin sözlər Azərbaycan türkcəsinə keçdikdə isə **g** səsinə çevrilir:

Farsca tələffüz Azərbaycanca tələffüz

ba:zərqa:n bazırqan
ba:rqa:h bargah
dərqa:h dərgah
qa:h gah
qu:r gor
qoma:n güman
qona:h günah

qonbəd günbəd
na:qa:h nəgah
neqa:r nigar
çənqa:l çəngəl və s.

Ərəb qrafikası əsasında yazıya köçürülmüş «Dədə Qorqud Kitabı»nda işlənən fars mənşəli sözlərin azərbaycancalaşması məsələsi hələ bir problem olaraq, tam həllini tapmamışdır. Belə ki, bu sözlərin bəzisi yazılış nöqtəyi nəzərindən əsasən əslində olduğu kimi yazılmışdır. Deməli, eyni ilə də tələffüz olunmuşdur. Məsələn, **baxt, taxt, canavar** və s. sözlər qısa ə saitini ifadə edən və fəthə adlanan hərəkə ilə işarələnərək **bəxt, təxt, canəvər** və s. kimi oxunması hökmü verilmişdir (eyni sözlərə hərəkəsiz də rast gəlmək olur).

Fars sözlərinin fonetik yazılma qanunlarına tam riayət olunmamışdır. Dastanda işlənən fars sözlərindəki azərbaycancalaşma yazıda da müəyyən dərəcədə öz əksini tapmışdır. Məsələn, **bustan** sözü dastanın dilində də Azərbaycan dilində tələffüz olunduğu kimi **bostan** şəklində, yəni «vav»süz yazılmışdır. **Həmpa, hiç** sözlərinin dastanda Azərbaycan dilində tələffüz olunan yazı formasında, yəni **hampa, heç** kimi verilmişdir. Bu da tələffüzün yazıya hələ qədimdən təsiri ilə əlaqədardır.

Elə sözlər də vardır ki, onlara hər iki yazı formasında rast gəlirik. Yəni həm əslində olduğu kimi **qorq, qonah, doşmən**, həm də azərbaycanlı tələffüzünə uyğun **gürz, günah, düşmən** kimi yazı formaları mövcuddur. Görünür, bu sözlər dastan yazıya alınarkən onu yazıya alan katib tərəfindən Azərbaycan dilinə tam uyğunlaşdırılmamışdır. Yaxud da dastanın qələmə alındığı dövrdə bu sözlər Azərbaycan dilinin fonetik qanunlarına tabe olmasına baxmayaraq hələ hər iki formada işlənmişdir. Yəni dastanın şifahi deylişində bu olmuşdur ki, yazıya da hər fəthə köçürülmüşdür. Bunu ərəb qrafikalı yazılış – orfoqrafik ənənəçilik şərtləndirir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu kimi ənənəçilik ərəb mənşəli sözlərdə də özünü göstərir. Məsələn, **eyb, moxənnət** və s. ərəb mənşəli sözlərin dastanda **ayıb** (D,8), **müxənnət** (D,33) və s. kimi fonetik cəhətdən azərbaycancalaşmış formalarına rast gəlirik.

Öz fonetik tərkibini dəyişərək Azərbaycan dilinin tələffüz özəlliklərinə uyğunlaşdırılan fars sözlərinin alınma olduğunu bəzən müəyyən etmək çətin olur. Bu sözlərin bir qismi arxaikləşərək dilin lüğət tərkibindən çıxmış, bəziləri isə Azərbaycan türkcəsində vətəndaşlıq hüququ qazanaraq bu gün də işlənəkdədir.

Ədəbiyyat

1. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilində alınma söz problemi. «Elm» nəşriyyatı, Bakı 1965, s.103
2. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili (Leksika), Bakı 1985
3. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dili (Leksika), Bakı 2006
4. «Kitabi-Dədə Qorqud» (tərtib edən H. Araslı). Bakı, Azərənşr, 1962, 175 s.
5. Vəliyev V. «Şifahi xalq ədəbiyyatı» Bakı, 1985, səh. 88-89
6. Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). Bakı, «Elm», 1972, 398 s.

NİGAR HƏSƏNOVA, DİLARƏ HƏMİDOVA
Azərbaycan Texniki Universiteti

ANTROPONİMİK UNİVERSAL SİSTEMDƏ AZƏRBAYCANDA YAŞAYAN XALQLARIN ADSEÇMƏ ADƏT-ƏNƏNƏLƏRİ HAQQINDA

Açar sözlər: *totemlər, vahidlər, sistemlər, antroponimlər, semantik universal*

The research of profession names in English and Azerbaijani languages

The article "The research of profession names in English and their types of origin" covers the research of profession names in English and Azerbaijani languages. Names of profession and their origins have been the subject of numerous studies of many scientists – linguists and still have retained their relevance in modern linguistics. Particular attention is paid to the history and characteristics of the formation and comparative analysis of specialty according to their origins.

Key words: *totems, units, systems, antroponims, semantic universal*

Bir-birindən köklü şəkildə fərqlənən tarixi yol inkiçaf yolu keçməsinə baxmayaraq ingilis və Azərbaycan xalqlarının antroponimik sistemlərində semantik baxımdan oxşar yaxud eyni adlara rast gəlmək mümkündür. Bu oxşarlıq hər iki xalq üçün ümumi olan bəzi qanunauyğunluqlara əsaslanır.

Fərqli mədəniyyətlərə malik olan xalqlar arasında oxşar və ya eyni semantik əsaslara söykənən antroponimik vahidlərin meydana gəlməsi bir sıra tarixi hadisələrlə izah olunur.

Fikrimizcə ingilis və Azərbaycan antroponimiyasında fonetik cəhətdən oxşar olması ya onların eyni dil ailəsini təmsil edən xalqların dillərindən yayılması ikə ya da təsadüfən fonetik paralel yaratması ilə bağlıdır.

Adlar haqqında Pulqramın və Con Stüart milin tədqiqatları daha qiymətli sayılır. Milli qeyd edir ki xüsusi adlar şəxsə ancaq adlandırılmaq və çağırılmaq üçün verilir lakin şəxsi fərdi səciyyələndirmir. Şəxs adlarının əsas əlaməti ondan ibarətdir ki onlar əslində heç bir mənə vermir. Valideynlər uşağa adı öz gələcək arzularına uyğun verirlər.

Adı verən valideyn ümid edir ki onun verdiyi ad gələcəkdə də özünü doğruldacaq. Şəxs adının insana fərdilik gətirə biləcəyinə də inanmaq olar lakin bu bir o qədər də əsaslı fakt hesab olunmur. Bununla yanaşı adın başqaları tərəfindən necə qəbul edilməsi şəxsiyyətin özünəhərmətinə təsir edir.

Qədim dövrlərdən müşahidə edilən adın mistikləşdirilməsi böyük bir tarixi dövr ərzində xalqların advermə adət və ənənələrində mühüm rol oynamışdır. Təkcə ləqəbləri deyil hətta yeni doğulan uşağa birinci adı seçərkən də valideynlər onun öz adını doğruldacağını düşünür və buna görə də öz arzularına müvafiq ad verirlər. Elm bunu inkar etsə də uşağın böyüyərək ona verilmiş adı doğrultduğu haqqında bir sıra faktlar məlumdur. Məsələn almanlarda Herr Gross cənab Böyük Nəhəng adlı şəxsin özündən müştəbəhlik mərzinə tutulduğu Herr Klemer cənab Kiçik adlı şəxsin natamamlıq kompleksinə mübtəla olduğu qeydə alınmışdır.

Dünyanın bütün antroponimik sistemləri universaldır eləcə də ingilis və Azərbaycan xalqlarının adseçmə ənənəsi bir-birinə uyğun gəlir.

Həm ingilis həm də Azərbaycan insanı ad seçimində ülviliyə xoşbəxtliyə gözəlliyə yüksəkliyə can atır ən bəşəri hissələrini əks etdirir. Bununla yanaşı hər iki xalqın adlar sistemində tarixən formalaşmış və hazırda sıradan çıxmış ad yaradıcılıqlarının qalıqlarına rast gəlirik. İngilis dilində bəzi adlar insanın xarici fiziki nöqsanını əks etdirir.

Müərrəd təfəkkürün hələ formalaşmadığı qədim dövrlərdə insanlar özlərini təbiətin bir parçası kimi təsəvvür edir ad seçərkən ətraf mühitdəki əşyaların adından istifadə edir yalnız müəyyən müddətdən sonra uşaq böyüyüb ərsəyə gəldikdə göstərdiyi şücaətə özünü tanıtdığı hansısa bir hərəkətə görə ikinci bir adla adlandırıldı. Bu cür ibtidai advermənin izlərinə günümüzdə də rast gəlmək mümkündür.

Ş.Şədiyev yazır ki xalqımızın tarixində övlada ad verilməsində nikbin münasibət bəsləmişdir. O zamanlar bu hadisə şadlıq və təntənə ilə qeyd olunardı. Həmin vaxtlarda ad məsələsi valideynlər deyil ancaq ad vermə peşəsinə görə xalq arasında tanınmış hörmətli şəxslər həll edərdilər. Onlar da xoşagələn bir ad seçib uşağa həmin adın verilməsini məsləhət görərdilər.

Qədim Azərbaycanlılar Zərdüşt dininə və ayinlərinə sitayiş edib göyə günəşə aya oda suya torpağa dəmirə daşa ruhlara və ətraf aləmdəki canlılara pərəstiş edirdilər.

1. Totemlərə sitayişlə əlaqədar olan şəxs adları-Laçın,Tərlan,Aslan və s.

2. Göyə,Tanrıya etiqlə əlaqədar olan şəxs adları-Göyxan, Tanrı,Tanrıverdi

3. Qədim Azərbaycanlılar ətrafda xarab olmayan əbədi hesab etdikləri təbiət materiallarından tapınır şəxs adları düzəldirdilər:Aydəmir,Altın,Polad və s.

Müəssir ingilis antroponimiyasında işlədilən qədim german və ya roman-german mənşəli ada-Alicənab Eric-şərəfli hakim başçı elva -pəriyəbənzer kimi bir sıra adlar xiristanlıqdan qabaqki dövrün məhsulu sayıla bilər. Eyni zamanda burada vaxtilə Biritaniya adasında məskunlaşmış tayfaların sorağını verən bir çox şəxs adları ingilisləşdirilmiş şəkildə işlədilməkdədir.

Cəmiyyətin həyatındakı iqtisadi, sosial və mədəni dəyişiklikləri özündə əks etdirən ixtisas adları cəmiyyətin inkişaf səviyyəsinə uyğun şəkildə formalaşır. İxtisas adları leksikasına daxil olan sözlərin müəyyən qismi müasir dil baxımından arxaikləşdirilmişdir, çünki İngilis və Azərbaycan dillərinin bugünkü ixtisas adları uzunmüddətli tarixi inkişafın məhsuludur.İxtisas adlarının yaranma tarixi bəşəriyyətin yaranma tarixi qədər qədimdir. Onlar ictimai-iqtisadi formasialarda insanların əsas fəaliyyət prosesi ilə sıx əlaqədar yaranmışdır. İxtisas adları həm də xalqın tarixi, adət-ənənəsi, məişət, həyat tərzi, etik və estetik görüşlərini də əks etdirmişdir.

Bildiyimiz kimi, yaşadığımız cəmiyyətdə maddi nemətlərin bolluğu müxtəlif sənət və peşə sahiblərinin fəaliyyəti ilə bağlıdır. Bu səbəbdəndir ki, dildə mövcud olan ixtisasa adları tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir.

Dilçilikdə öz elmi fəaliyyəti ilə seçilən İ.V.Arnold da, ingilis dilinin leksik sistemində ixtisas adlarının yaranmasına yollarına diqqət yetirmişdir.

Azərbaycan dilinin leksik sisteminin araşdırılması zamanı da ixtisas adlarına diqqət yetirilmişdir. Filologiya elmlər doktoru A.Ataskiyyəv də Azərbaycan dilində sənət və peşə adları məsələsinə toxunmuşdur. O, sənət adlarının Azərbaycan dilində mənşəyinə görə növlərindən, sənət adlarının morfoloji, qrammatik xüsusiyyətlərindən bəhs etmişdir.

İxtisas adlarının araşdırılmasında xüsusi əməyi olan dilçilərə İ.V.Sabadoş, T.Q.İvanova, O.S.Orlova, L.L.Orlov, V.V.Manıvçuq, V.İ.Makarov və başqalarını misal göstərmək olar. Onlar öz araşdırmalarını məhz peşə leksikasına həsr etmişlər.

Dilçilik ədəbiyyatında və o cümlədən, ingilis dilçiliyində ixtisas adları lüğət tərkibinin bir sahəsi və dilin lüğət tərkibinin çox vacib hissəsi hesab edilir. İxtisas adları müəyyən ictimai qrupa aid xüsusi iş və sənət təmayüllü sözlərdir. Bunlara peşə də, sənət də, ixtisas da demək olar.

Sənət- xüsusi elm, təhsil görməyən insanların əmək fəaliyyəti sahəsidir. Məsələn, *cobber (pinəçi)*, *shoemaker (çəkməçi)*, *shoemaker (çəkməlisən)*, *coalminer // collier (kömürçü)*, *hatter // hat maker (papaqçı)*, *tailor (dərzi)*, *barber (dəllək)*, *blacksmith (dəmirçi)* və s. sənət sahəsində çalışanlar xüsusi nəzəri bilik və təhsil almaya da bilər, onlar müəyyən təcrübə əsasında, baxmaqla həmin sənətə yiyələndirirlər. Ona görə də şərti olaraq, ixtisas adları adı altında birləşdirilən sözlərə həmin iş sahələri ilə bağlı sözlər – adlar daxildir. Hal- hazırda “peşə” və “sənət” terminləri sinonim sözlər kimi işlədilir. Məsələn, *miəllim (teacher)* sözü həm sənət, həm də peşə hesab olunur. “Sənət və peşə” terminləri sinonim mənaya malik olduğu üçün rus dilində olan “профессия” sözü Azərbaycan dilinə “sənət – peşə” kimi tərcümə olunur. Müasir dildə “peşə” sözü fars sözü kimi izah olunur və mənası elə “sənət” deməkdir. “Sənətkarlıq” termini “sənətkarlıq”, “peşəkar” termini isə “sənətkar” sözü kimi izah olunur. M. Hüseynzadə “Müasir Azərbaycan dili” kitabında *-lıq, -liq, -luq, -lük, -dar; -çı, çü, çü, çu* və s. şəkilçilərdən bəhs edərkən sənət-peşə adlarının əmələ gəlməsində həmin şəkilçilərdən geniş istifadə etmişdir. Müəllif qeyd etmişdir ki, *-çı, -çi, -çu, -çü* şəkilçiləri vasitəsilə Azərbaycan, ərəb, fars, rus dili sözlərindən və rus dili vasitəsilə başqa dillərdən gəlmiş isimlərdən peşə, sənət, məşğələ, adət, xasiyyət, əqidə, meyl və s. mənaları ifadə edən düzəltmə isimlər əmələ gəlir. Məsələn: *arabaçı, yazıçı, əməkçi, dilçi, kolxozçu, traktorçu, dənizçi* və s.

İ.V. Arnold “The English word” əsərində yazır: “Seaman first used, it was not difficult to understand that it means a man professionally connected with the sea

The word differentiated in this way a sailor from the rest of mankind”. Beləki, İ.V. Arnold “ – man” və “woman” tipli ixtisas adlarından ayrıca danışmır. O, mürəkkəb sözlərdən danışanda ixtisas adlarına da toxunur və onlara aid misallar da verir.

R.Z. Qinzburq da “A course in Modern English Lexicology” adlı kitabında İ.V. Arnold kimi ixtisas adları haqqında ətraflı danışmır. O da mürəkkəb sözlərin yaranmasından bəhs edərkən onun bir neçə yaranma yollarını göstərir, o cümlədən, peşə adlarının düzəlməsinə kömək edən amillər də qeyd edir: *shoemaker (çəkməçi)*, *watchman (gözetçi)*, *watchmaker (saaatsaz)*, və s. H. Marçand da eyni ilə yuxarıda adı çəkilən leksikoloqların fikirləri ilə şərikdir. O, sözləri quruluşuna görə təhlil edərkən, bir sıra bir sıra ixtisas adlarını sadə sözlər qrupunda (*nurse (dayə)*, *sergeant (sercənt)*, *soldier (əsgər)*, *cook (aşbaz)* və s.), bəzilərini isə düzəltmə sözlər qrupunda verir ki, onlar da morfoloji yolla sözyaratma üsuluna aiddir: *-er // -or, -ist, -ion*, və s. Məsələn, *fighter (güleşçi)*, *coaler (şaxtaçı)*, *novelist (roman yazan)*, *harpist (arfaçı)*, *musician (musiqiçi)*, *doctor (həkim)* və s.

İxtisas adlarının mənşəcə növləri. İngilis dilində ixtisasa adları müxtəlif mənbələrdən daxil olmuşdur. VII əsrdə xristianlığın geniş yayıldığı bir dövürdə latın dilindən dinlə bağlı bir çox sözlər daxil olmuşdur. Məsələn *priest “keşiş”*, *bishop “yepiskop”*, *monk “rahib”*, *nun “rahibə”* və s. İngiltərədə o dövürdə yaranan məktəblərdə dini dərslər deyən müəllimlə “scholar” deyilirdi və bu söz latın dilindən alınmışdır. Bundan başqa “janitor” qapıçı, dalandar, qarovulçu sözü də latın dilindən alınmışdır. İngilis dilindən ixtisas adlarını yaradan yarımfəkilçilərdən olan “monger” morfemi latın mənşəlidir.

İngilis dilində ən çox alınma sözlər fransız mənşəlidir. Fransız mənşəli sözlərin ingilis dilinə axını XI əsrdə İngiltərənin normanlar tərəfindən istilasından sonra başlayır. Fransız mənşəli ixtisas adlarını aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

a) İdarəetmə sahəsində alınma ixtisas adları: “baron” baron, “baroness” baronessa, “royal” kral, “chancellor” kansler, “consul” konsul, “ambassador” səfir, “minister” nazir, “municipal” bələdiyyə və s;

b) Hüquq sahəsində alınma ixtisas adları: “judge” hakim, “attorney” hüquqşünas, advocate “vəkil”.

c) Din sahəsində alınmalar: “abbot” rahib, “clergy” din xadimi və s;

d) Hərbi sahədə alınmalar: “captain” kapitan, “sergeant” çavuş, “soldier” əsgər, “officer” zabıt, “musketer” müşketyor. Fransada kralın qvardiya süvarisində xidmət edən zadəgan və s.

İngilis dilində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də xalqlar arasında yaranan müxtəlif qarşılıqlı əlaqələr genişləndikcə, insanların təbiət üzərində hökmranlığı möhkəmləndikcə ixtisas adları da möhkəmlənmiş, inkişaf etmiş, zənginləşmiş və bundan sonradan zənginləşəcəkdir. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində mövcud olan digər sözlər kimi, ixtisas adları da mənşəyinə görə, daxili imkanlar hesabına yaranmasına və alınma sözlər olmaqla iki qrupa bölünürlər. *Azərbaycan dilinə məxsus olan ixtisas adları.* Bu adlar digər ixtisas adları ilə müqayisədə ən qədim tarixə malikdir. Azərbaycan ixtisas adları qədim türk xalqlarının müxtəlif siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqəsi nəticəsində ildən – ilə zənginləşmiş və çoxalmışdır.

НИЛУФАР МАХМУДОВА

Бакинский государственный университет

АББРЕВИАЦИЯ В СФЕРЕ ИНТЕРНЕТА

Ключевые слова: виртуальная реальность; общение в пространстве; вербальные и не вербальные средства общения

Virtual communication started to be used in the beginning of the 90-s. At the moment communication plays a very important role and appeared in all spheres. Due to the development of electronic means of communication, electronic ways of communication appeared. Virtual communication is cheap, fast and available for everyone. For these reasons, this way of communication has spread all over the world. Abbreviations started to be used in virtual communication in order to economize space and time. Some people use them in order to be more modern and fashionable. This way of expressing ideas is increasing day by day.

Key words: virtual reality; communication in space; verbal and non-verbal means of communication

Виртуальной коммуникацией заинтересовались в начале 90-х годов. На данный момент коммуникация стала играть очень важную роль и отразилась во всем сферах жизни. Вследствие развития электронных средств коммуникации, и технологии, возникают электронные формы общения. Тем самым возникает новая форма общения или другими словами «виртуальная форма общения». Эта форма получает быстрое распространение, так как является быстрой, недорогой и доступной каждому. По этим причинам эта форма общения быстро распространилась и закрепились по всему миру. Все взаимодействия осуществляются в пространстве виртуальной реальности. Таким образом, возникает общение в пространстве виртуальной реальности, где аббревиация приобретает широкое использование.

Интернет все больше и больше получает популярность среди других средств массового общения. Общение в Интернете является более упрощенным, так как, передавая сообщение в Интернете, отправитель не обращает внимания на заглавные буквы, знаки препинания, правописание, и нередко прибегает к сокращению. Сокращенные слова встречаются во многих сферах, что может привести к недопониманию данного текста. Есть и негативная сторона данной формы переписки. Вследствие длительного использования данной формы, в особенности подростки и молодое поколение, забывает о правильном правописании слов и их звучание. Нельзя полностью отрицать этот стиль общения, но в тоже время придерживаться данной формы переписки является также не правильным. В электронных сообщениях и письмах, для того чтобы выразить эмоциональное состояние; используются как называемые «смайлики», которые изображают, соответствующую мимику. В интернете кроме «смайликов» существует еще несколько особенных знаков, которые также выражают эмоции. Текст между двумя символами " _ " считается подчеркнутым, а между символами "*" - набранным 'курсивом*'. Слово, набранное заглавными буквами (если это не заголовок) воспринимается как **КРИК**. Квадратными скобками «[]» выделяются комментарии, которые не относятся к основному содержанию сообщения. Ударение в слове может выделяться заглавной буквой в слоге.

Если раньше в переписки было удивительно встретить сокращенные слова, то сейчас это является нормой лексики и входит в обиходную речь. Ниже приведем несколько примеров часто использованных сокращенных слов: *ASAP - As Soon As Possible; BBL/BBS - be back lately/short/soon; BFF - best friends forever; BTW - by the way; BFN or B4N - Bye For Now; CYL - See You Later; CYO - See You Online; HAND - Have A Nice Day; HAGO - Have A Good One; IAC or IAE - In Any Case/Event; IIRC - If I remember correctly; IJWTS - I Just Want To Say; IOW - In Other Words; IWBNI - It Would Be Nice If; JAM - Just A Minute; JIC - Just In Case; JIT - Just In Time; Just-in-time; LOL (laughing out loud); RFT - Right First Time; TNX (thanks), TTYL or TTUL - Talk To You Later.* Такие аббревиации можно встретить как в деловой так и не формальной переписке. За последние годы общение в Интернете (чатах и форумах) увеличивается, т.е. цифровой язык (язык онлайн-общения, в котором вместо общепринятых фраз широко используются акронимы) становится более популярным [3]. Причиной образования сокращений в цифровом языке является увеличение виртуального общения в Интернете, где люди стараются сократить слова с целью писать быстрее и передать как можно больше информации. Следует отметить, что виртуальное общение формулирует новые вербальные и невербальные средства общения. Люди не только общаются в этом пространстве, но и создают язык, на котором общаются. Такой способ общения характерен для молодежи. Как правило, люди старше 35 лет очень редко употребляют цифровой язык. Данный язык очень быстро развивается и изменяется, и в результате чего появляются новые формы сокращений.

Аббревиация в компьютерном жанре представлена различными типами: усечение конечной части слова: *semi*> *semicolons*; *jock*>*jockey*; *quest*>*question*; усечение начальной части слова *net*>*Internet*. Однако наиболее популярным способом является буквенные сокращения словосочетаний, а также предложений. Например: *DIAFYO* – *Did I ask you for a question?*; *HAND* – *Have a nice day*; *RIP* – *Rest in Peace*; *LMK*- *let me know*.

Язык виртуальной коммуникации нельзя считать новым. В связи развития технологий появился язык-SMS (Short Message (or Messaging) Service – с перевода на русский: передача короткого сообщения). Так как он происходит от языка SMS-сообщений, который в свою очередь формируется при использовании его молодежью. Основной задачей является передача максимум информации, при этом экономя усилия и время. В результате их использования происходит значительная экономия времени, количества набранных символов и, следовательно, вмещается больше информации в письме. Отсюда основные названия данного типа общения *SMS* - язык; *SMS-language*; *chatspeak*; *txt*; *txtspk*; *txt talk*, в котором правила написания и пунктуация игнорируются [1]. Сокращенные слова, которые используются в интернете или переписках: *PM* – *Private messages* – *ЛС* – *личное сообщение*; *инфа* – *информация*, слово *thanks* передается как *TKS* или же *10x*, слово *best regards* как *BRGDS* и т.д.

Говоря о SMS-языке, А.А.Ионина предлагает следующую классификацию сокращений:

1. Одна буква или цифра может заменить всё слово, например: *be* – *b* (*быть*); *ate* – *8* – *el* (*прошедшее время от слова есть*); *see* – *c* (*видеть*); *for* – *4* (*четыре*); *are* – *r*; *to/too* – *2* (*два*); *why* – *y* (*почему*).

2. Одна буква или цифра заменяет слог, например: *activate* – *activ8* (*активизировать*); *great* – *gr8* (*отлично*); *mate* – *m8* (*товарищ*); *before* – *b4* (*перед*); *today* – *2day* (*сегодня*); *wait* – *w8* (*ждать*); *hate* – *h8* (*ненавидеть*); *no one* – *NO1* (*никто*).

3. Изменение слова символом, например: *ss* – *\$*; *oo* – *%*; *tomorrow* – *2mow* (*завтра*); *tonight* – *2NITE* (*сегодня вечером*); *thanks* – *TX* (*спасибо*); *today* – *2dA* (*сегодня*); *because* – *cuz* (*поэтому*); *please* – *plez* (*пожалуйста*).

Встречаются и такие случаи, когда гласные исключаются, и значение слова определяются по последовательности согласных: *between* – *btw* (*между*); *because* – *bcs* (*потому что*); *your* – *yr* (*твой*); *speak* – *spk* (*говорить*); *people* – *ppl* (*люди*). Второй способ написания, в котором используется «/», например: *with* – *w/t* (*с*); *something* – *s/t* (*кое-что*); *boyfriend* – *b/f* (*парень*); *girlfriend* – *g/f* (*девушка*); *bedroom* – *b/r* (*спальня*); *homework* – *h/w* (*домашняя работа*). И к третьему типу можно отнести использование транскрипций, когда слово пишется также как и в транскрипции, например: *because* – *cos* (*потому что*) [2].

Необходимо отметить, что аббревиация встречается не только в речи молодежи, SMS-сообщениях и в неформальной речи, но и в деловых переписках, например: *a.s.a.p.* – *As soon as possible* – *как можно быстрее*; *Attn./f.o.a.* – *For the attention of* – *к вниманию*; *inc.* – *including* – *включая*; *n/a* – *not applicable to 0* *нет данных*; *p.p.* – *per pro.* – *за подписью кого-то*; *P.S* – *postscript* – *постскриптум*; *PTO* – *please turn over* – *пожалуйста, переверните*; *RSVP* – от французского *repondez s'il vous plait* – *пожалуйста, дайте ответ*; *u/m* – *undermentioned* – *нижеупомянутый*; *w. ref.* – *with reference to* – *в отношении*. А также при обращении к какому либо лицу в переписках встречаются следующие сокращения: *Yrs.* – *Yours (sincerely/faithfully)* – *Искренне Ваш*; *Mr* – *Mister* – *Мистер*; *Mrs* – *Mistress* – *Миссис*; *Dr* – *Doctor* – *Доктор*; *Ph.D.* – *Doctor of Philosophy* – *Кандидат наук*; *CV* – от лат. *curriculum vitae* – *резюме*.

В Интернете имеются различные переводчики, которые выполняют переводы с языка виртуальной коммуникации на разговорный язык и наоборот, люди которые не привыкли к данному способу, находят их довольно полезными. Данный способ образования слов насколько популярный, что ему посвящаются книги, газетные статьи, радиопередачи, даже существуют литературные произведения, написанные на нем.

Таким образом, в настоящее время виртуальное общение стало частью образа жизни многих людей. Интернет становится еще одним способом образования новых сокращенных единиц, к которому прибегают за последнее время. Пополняя язык данными словами или же символами, мы приводим его либо к искажению, либо к образованию новых слов.

Литература

1. SMS language. <http://en.wikipedia.org>
2. Ионина А.А. Особенности современного текстового мышления. SMS язык – М 2007.
3. Abby lingvo

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ CÜMLƏDƏ SEMANTİK TRANSFORMASIYA

Açar sözlər: *semantika, ingilis dili, Azərbaycan dili, transformasiya, söz, məna*

Analysis of semantic changes in modern English

In this article a great attention has paid to the relation between meaning of word and notion, semantic change of word in different period of time and the reasons of semantic changes. Semantic change is a common phenomenon in all the language. Semantics changes with the times all the time. When a word loses its original meaning, and refers to other different things, this may lead to the semantic change. In modern English, the semantic of many words have changed and the new meaning has been extended based on the original meaning.

Key words: *semantic, English, the Azerbaijan language, transformation, word, mean*

Müasir ingilis dilində sözlərin çoxu semantik cəhətdən dəyişir və ilkin mənaya əsaslanaraq daha geniş və yeni məna daşıyırlar. Ümumi nitqdə semantik dəyişmə təkcə müəyyən bir sözə yeni məna əlavə etmək deyil, eyni zamanda, onun mənasını dəyişməkdir.

Sözün ilkin mənasını itirməsi

Semantik dəyişmə bütün dillər üçün ümumi haldır. Müasir ingilis dilində və onu yeni bir məna verilməsi semantik dəyişmə adlanır. İnsanların həyat və fəaliyyətinin dəyişməsi, cəmiyyətin intibahı, texnologiyanın inkişafı və s. kimi faktorlar semantik dəyişməyə səbəb olur. Semantik dəyişmə bəzi alimlər tərəfindən öyrənilmişdir. Bu aspektdə bir çox nəticələr əldə edilmişdir.

Semantik dəyişmə bütün dövrlərdə olmuşdur. Sözün öz ilkin mənasını itirib, başqa məna daşması semantik dəyişməyə gətirib çıxarır. İnsanların həyat və fəaliyyətinin dəyişməsi, cəmiyyətin intibahı, texnologiyanın inkişafı və s. semantik dəyişmənin əsas faktorlarıdır. Semantik dəyişmənin bir neçə forması vardır, bura daxildir: mənanın genişlənməsi, mənanın daralması, mənanın məhdudlaşması, mənanın deqradasiyası, mənanın ötürülməsi. Bu məqalədə, ilk olaraq semantik dəyişmənin növləri təsvir olunacaq. Sonra isə semantik dəyişmənin səbəbləri müzakirə olunacaq. Nəhayət, nəticə tərtib oluna bilər ki, semantik dəyişmənin növlərinin, səbəblərinin və tarixinin başa düşülməsi bizə daha çox lüğət ehtiyatını mənimsəməyə və dildən istifadə bacarığını inkişaf etməyə kömək edəcək.

Mənanın məhdudlaşması əvvəllər ifadə etdiyi məna sahəsi geniş olan sözlərin hazırda ilkin mənasının bir qədər daralmasıdır. Məsələn, *meat* sözü əvvəllər ərzaq bildirirdisə, indi sadəcə ət anlamında işlədilir; *fowl* sözünün ilkin mənası hər hansı bir quşu ifadə edirdisə, indi sadəcə ev quşlarını bildirmək üçün istifadə olunur; *to starve* sözü ölmək sözünə bərabər idisə, indi sadəcə acından ölmək anlamında işlənir.

Sözün ümumi mənası ilə yanaşı xüsusi mənası da ola bilər. Sözün ümumi mənası kontekstdə açılır. Məsələn, *room* sözü əvvəllər boş kimi işlənirdi; *to make room* – bu yer təşkil etmək; *no room for* – yer yoxdur və s. Bu sözün müasir mənası isə XI əsrdə formalaşmışdır.

Mənanın daralmasının digər bir növü isə anlayışın mücərrəddən konkretə keçməsidir. Məsələn, *man* sözü uğursuz (*failure*); *fraud*; səlahiyyətli – *authority* kimi anlaşıla bilər. Sözün mənası insanların həyat fəaliyyətləri ilə əlaqədar darala bilər. Məsələn, *operation* – əməliyyat sözü hərbi, başk işçisi, fizik və s. üçün işləyə bilər.

Sözün mənası onun keyfiyyət əlavə edərkən də darala bilər. Məsələnə, *Indian corn* – Hind taxılı, *seam engine* – buxar mühərriki və s.

Alınma sözlər nəticəsində dildə eyni mənalı bir neçə söz meydana gəlir. Bunlardan biri tədricən ümumişləkliyini itirərək dildən yol olur və ya mənası məhdudlaşır. Adətən dildən yox olan yerli sözlər olur. Məsələn, *stool* – *stul* (*chair*); *deer* (alman sözü) – *beast* (fr. sözü) – *animal* (lataın sözü).

Mənanın genişlənməsi dedikdə, sözün ilkin mənası konkret bir obyektə, fikri ifadə edirdisə, artıq mənanın dəyişməsi nəticəsində o daha geniş və əlavə fikrə bildirməsi başa düşülür. Məsələn, *season* – fəsil sözünün ilkin mənası donuzların balalama vaxtı; *to arrive* – istənilən yolla gəlib çatmaq – su yolu ilə gəlmək; *place* (yer) – geniş küçə, meydan; *comrade* (yoldaş) – otaq yoldaşı; *pipe* (boru) – musiqi aləti, silindrik formalı aşıya; *box* (qutu) – zinət əşyalarını saxlamaq üçün qutu və s.

Mənanın genişlənməsinə fikrin konkret halda mücərrəd anlayışa keçməsi də daxildir. Məsələn, *hand* – əl sözü bu ifadədə olduğu kimi – *on the one hand, on the other hand* – bir tərəfdən, digər tərəfdən; *long* və *short* sözləri uzunluq bildirdiyi kimi zamanın da ölçüsünü bildirir; yaxud *to grasp* sözünə baxaq. Müasir dövrdə başa düşmək kimi işlədilir, hansı ki, əvvəllər tutmaq, ələ keçirmək kimi konkret anlayış ifadə edirdi.

Dilin inkişaf mərhələsində sözün adı mənasının dəyişərək aşağı səviyyəli sözü ifadə etməsi deqradasiya adlanır. Məsələn, silly indi axmaq mənasını versə də əvvəllər xoşbəxt, lütfkar kimi işlənmişdir. 17-ci əsrdən bəri varlı insanlar kasıblara günahsız – innocent anlamında bu sözlə müraciət edirdilər. O vaxtlar kasıb insanlar sadə həyat tərzində yaşayırdılar və silly sözü sadə – simple mənasını verirdi, eyni zamanda, varlıların təhsil aldığı yerdə bu insanlar təhsilsiz idilər. Beləliklə, silly sözünün semantik dəyişməsinin ardıcılığını bu cür verə bilərik: lütfkar-günahsız-sadə-bilgisiz-axmaq – blessed-innocent-simple-lack of intelligence-foolish.

Cəmiyyətin qərəzli yanaşması da deqradasiyanın inkişafına təkan yerə bilər. Belə ki, peasant sözü əslində kəndli mənasında işlənirdi. Lakin sonradan, təhsizsiz, savadsız kimi işləndiyindən, hal-hazırda countryman sözü ilə əvəz olunmuşdur.

Bunun kimi knave sözü də deqradasiyaya uğramışdır. Knave sözünün ilkin mənası mərd, çevik olsa da hal-hazırda kobud, mədəniyyətsiz oğlan kimi işlənir.

Sözün mənasının qaldırılması bir sözün təbii, adı mənasının dəyişdirilməsi və ya olduğu səviyyədən daha yuxarı səviyyəyə daşınmasına istinad edir. Məsələn, ambassador – səfir sözünün mənşəyinə baxsaq, mesaj alıb gətirən anlamında işlənmişdir, amma indi mənası dəyişərək rəsmi şəxs, yəni, ölkəsinin xaricdə təmsil edən və mesajlarını aparıb gətirən səfir mənasını verir. Ethusiasm – həvəs sözü əvvəllər təkəbbürlü ifadə kimi dini hissləri bildirmək üçün istifadə olunurdu. Lakin indi mənə olaraq təkəbbürdən uzaqlaşmışdır və sadəcə həvəs anlamında istifadə olunur. Növbəti ifadəmiz black sözü təhqiramiz ifadə sayılırdı. Qara dərilili insanlar vətəndaş müharibəsinə başladıkların görə alçaldıcı mənada istifadə olunurdu. Amma orta əsrlərdən etibarən, bunun mənası irqçilikdən uzaqlaşdırılaraq qalxmağa başlamışdır. Digər nümunədə isə, innocent sözü axmaq adam mənasını verən kimi istifadə olunurdu. Bu, latın dilindən gəlmə fransız sözüdür. Hal-hazırda günahkar olmayan anlamında istifadə olunur. İngilis dilində bunun kimi çoxlu nümunələrə rast gəlmək olar.

Başqa bir nümunəyə baxsaq, marshal sözünün etimologiyasına nəzər salsaq at baxacısı, mehtap mənalarını görürük. Bu söz tarixi inkişaf mərhələsində dəyişdirilmiş və sonradan ordu generalı mənasını ifadə etməyə başlamışdır. Shrewd sözünün ilkin mənası zəif, qərəzli idi, indi isə, yola gələn, ağıllı, çətin anlarda iti düşünən anlamında işlənir. Nimble sözünün orijinal mənası oğurluğa meyilli idisə, indi cəld çevik mənalarında istifadə olunur. Chiffon sözü isə köhnə əski anlamında işlənirdisə, indi mənası dəyişilərək nazik, yumşaq anlamında işlədilir.

Mənanın ötürülməsi sözlərin, danışığın düzgünlüyü baxımından sözlərin ötürücülüyə aid olması konseptinə istinad edir. İngilis dilində mənanın ötürülməsi sifətlər, fellər və isimlər arasında baş verir. Sifət ötürməsinin iki növü var. Birinci, şəxsin xüsusiyyətlərinin əşyaya köçürülməsidir. Yəni şəxsi bəzi xüsusiyyətləri ilə eyni xüsusiyyətlərə malik olan əşyaya köçürür. Məsələn, The Tempest – Tufan sətiraltı mənə işlənmişdir. İkinci isə əşyanın xüsusiyyətlərinin insana köçürülməsidir. Məsələn, prolix talker – uzunçuluq edən sözü boş-boş daşır; solemn sözü illik dini mərasim mənasında işlədilir, əslində isə, bu söz çox ciddi insana aiddir. Sözlərin mənası köçürüldə ciddi mənə təzləri yarana bilər. Məsələn, empty sözü əvvəllər konteyner kimi işlənsə də, indi boş anlamını verir.

Biz semantik dəyişməni zamandan kənarında öyrənə bilmərik. İctimai intibah, texnoloji inkişaf, madi və mənəvi dəyişikliklər, insanların müşahidə səviyyəsinin güclənməsi semantik dəyişikliyə apara bilər.

Məsələn, Şeksprin dövründə aktyorlar ictimai təbəqənin aşağı pilləsində idilər və onlara yuxarıdan aşağı baxılırdı. Zaman keçdikcə aktyorlara hörmət artdı və bu insanların düşüncə tərzinin dəyişdiyini göstərir.

Növbəti əmək bölgüsü ilə, müxtəlif ixtisas sahələrində eyni sözlər müxtəlif cür istifadə olunur və başa düşülürdü. Məsələn, action – hərəkət, aksiya dedikdə, hüquqşünaslar qanuni hərəkət – legal action, hərbi hərəkət isə hərbi hərəkət – military action başa düşür.

Əlavə olaraq, adi sözlərlə texniki sözlər arasındakı əlaqəyə görə, bəzi texniki sözlər öz xüsusi mənasını itirib, adi söz kimi işləyə bilər. Bu cür sözlər elektrik, fizika, kimya və s. kimi sahələrlə bağlıdır. Məsələn, feedback – mənfəət sözünün ilkin mənası response – məsuliyyət kimi işlədilir. Aydın məsələdir ki, bu sözlər ixtisaslaşmış sahələrdə istifadə olunan və xüsusi mənası olan sözlərdir. Məsələn, dimension – ölçü sözü fizika ilə bağlı ümumi sözdür və müəyyən bir sahənin tərqqisini bildirir. Kimya sahəsinə aid olan catalyst – katalizator sözü insana və ya əşyaya aid olub, nəyinsə inkişafını sürətləndirən bir şey kimip başa düşülür.

Dil cəmiyyətin məhsuludur və cəmiyyət inkişaf etdikcə o da dəyişir. Dünyanın tranşformasiyası prosesində davamlı olaraq insan tərəfindən yeniliklər baş verir. İnsanlar yaranmış bu yenilikləri adlandırmaq üçün yeni sözlər yaratmaq əvəzinə, köhnə sözlərə yeni mənəqlər əlavə etməyə çalışırlar. Beləliklə, semantika təkcə sosial yox, eyni zamanda tarixi bir prosesdir.

Məsələn, ship – gəmi sözü Anqlo-Sakson zamanından bəri heç bir dəyişikliyə uğramayıb. Amma indiki gəmilər X əsrdə olan gəmilərdən həm ölçüsündən, həm formasından, həm də quruluşundan tamamilə fərqlənirlər. Xüsusilə yerli sənayenin inkişafı ilə əlaqədar yerli gəmilər yaranmışdır. Gəmidəki dəyişikliklərə baxmayaraq, onun adı dəyişməmişdir. Pencil – sadə qələm latın sözü olub, balaca quyruq və ya gözəl fırça mənasını verirdi. Daha sonra, qələmin materialı dəyişərək ağac və qrafitdən hazırlandı amma yenə də qələm – pencil adlanırdı. Kağız – paper Yunanstanda təşəkkül tapmışdır və bu Misirdə papirus adlanan bitki növüdür. Misirlilər bundan kağız düzəltmək üçün istifadə edirdilər. Baxmayaraq ki, kağızı indi müxtəlif materiallardan düzəldirlər, o hələ də paper – kağız adlanır.

Bəzi elmi anlayışlar vardır ki, onların mənsub olduğu elm sahəsi inkişaf edib dəyişsə də, onlar öz mənalərini qoruyub saxlamışlar. Engine – mühərrik latın sözü olub, istedad – talent mənasında işlədilir. 19-cu əsrdə buxarlı mühərrik yaranana qədər engine sözünün ikinci mənası dəmiryolu üçün lokomotiv idi. Müasir ingilis dilində isə nəqliyyatı hərəkətə gətirən əsas hissəsi engine – mühərrik adlanır.

Bəzi psixoloji amillər semantik dəyişməyə səbəb ola bilər. Məsələn, assosiativ funksiyalardan biri metaforadır. İngilislər insanı gözü və iynənin gözü ifadəsini deyərək eyni sözü eye istifadə edirlər. Çünki insan gözü və iynə gözü arasında müəyyən oxşarlıq var. Psixologiyaya bu cür yanaşmadan insanlar sty – itdirsəyi demək çün metafora istifadə edirlər.

Digər bir assosiativ funksiyalardan bir metanimiya. Müasir ingilis dilində, bureau – büro sözü masa sözünü ifadə etsə də, insanlar ofis və ya hökumət şöbələrinə müraciət edərkən bu sözü işlədirlər. Bu sözlər arasında heç bir oxşarlıq olmasa da, insanlar bureau deyərək ofis və ya hökumət şöbələrində çalışan işçiləri nəzərdə tuturlar. Beləliklə, semantik dəyişmə baş vermiş olur.

Tabu və emosional amillər də semantik dəyişməyə səbəb ola bilər. Bunun bariz nümunəvi evfemizmdir. Evfemizm müəyyən bir şərait üçün kobud və ya namünasib sayılan söz və ya ifadədir. Onların mənasında aşkar dəyişikliklər var. Belə ki, ölüm haqqında danışarkən biz bir başa to die – ölmək demirik; to pass away, to breath one's last – son nəfəsini vermək; fat – kök əvəzinə overweight – artıqçəkili, old man – yaşlı əvəzində mature – yetkin insan və s. sözlərindən istifadə edirik.

Semantik dəyişmənin digər bir səbəbi xarici sözlərin təsirdir. Məsələn, pig - donuz, sheep – qoyun, ox – inək sözləri təkcə heyvan adlarını deyil, eyni zamanda, bunlardan hazırlanmış yemək adlarını da bildirirdi. Normanların işğalından sonra isə bunlar fərqli adlanmağa başladı; pork – donuz əti; mutton – qoyun əti; beef – mal əti.

Xarici mədəniyyət də semantik dəyişməyə təsir edir. ingilis dilində cool sözü yaraşılıq bir insanı və ya yaxşı bir əşyanı təsvir etmək üçün işlədilir. İnternet, hypertext, email və s. kimi yeniliklərin meydana gəlməsi ilə dildə yen sözlər yaranır.

Semantika ilə fonologiya arasındakı ziddiyyət əsasən özünü modellər və sözlər arasındakı ziddiyyətdə göstərir. Bu ziddiyyətlər semantikanın və ya fonologiyanın dəyişməstəqə gətirib çıxarır.

Səsin istifadəsi ixtiyari ola bilər, amma məna ixtiyari deyildir. İngilis dilində əsas və məna arasında təkcə ziddiyyət yox, eyni zamanda, ümumi cəhət də vardır. Model semantik vahidlərlə paradiqmatik əlaqələrdə mg ola bilər, amma semantik vahidlərlə oxşara modellər paradiqmatik əlaqə ola bilməz. Bu ziddiyyət semantik dəyişikliyə gətirib çıxara bilər.

Ədəbiyyat

1. R.S. Ginzburg, S.S. Khidekel G., G.Y. Knyazeva, A.A. Sankin (1979). A course in modern English lexicology.
2. И.В. Арнольд (1986). Лексикология современного английского языка.
3. Насијева А.Н., Lectures and Exercises on English Lexicology, Bakı (2000).

**FELİN GƏLƏCƏK ZAMAN FORMALARININ FRANSIZ VƏ AZƏRBAYCAN
DİLLƏRİNDƏ LEKSİK VƏ QRAMMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Açar sözlər: *fransız dili, qrammatika, semantika, Azərbaycan dili*

The article deals with the connection and essence of the category of tense in the English grammar, also use and montive of present, past and future tence forms of analysed. The article deals with the lexic-semantical progress of the evords and terms of the contemporary French language.

Key words: *french, semantic, grammar, the Azerbaijan language*

Bir çox dillərdə olduğu kimi, fransız və Azərbaycan dillərində də qrammatik gələcək zaman obyektiv gələcək zamanı bildirməyə xidmət edir.

Gələcək zaman bu ümumiliklə yanaşı çətinlik, müəyyənlik, müstəsna, birdəfəlik, çoxdəfəlik, qeyri-qətilik, dinamiklik, statiklik və s. kimi mənə xüsusiyyətləri ifadə etmək üçün istifadə olunur.

1. Fransız və Azərbaycan dillərində gələcək zaman hərəkətin qətiyyətlə icra olunacağını ifadə edir. Belə hallarda fransız dilində sadə gələcək (futur simple), Azərbaycan dilində isə qəti gələcək zaman forması işlənir. Məs: C'est moi gagnerai la course – Yarışda birinciliyi özüm qazanacağam.

2. İnsanlar öz müdrik əməllərindən Xəzərə nur qədər verəcəklər.

Tutub gur çayların ağ əllərindən Xəzərin qoynuna gətirəcəklər.

(N.Xəzri Sumqayıt səhifələri. “Şeirlər” c. 99)

Göründüyü kimi yuxarıdakı misallarda fellər hərəkətin qətiyyətlə icra olunacağını ifadə edir. Haqqında danışdığımız fellərin ifadə etdiyi bu mənə xüsusiyyətləri danışanın subyektiv münasibətlərdən asılı deyildir. “Bu çətinlik danışanın iradəsindən kənarında obyektiv aləmdə fəaliyyət göstərən hal və hərəkətlərin mahiyyətindədir”. (A.Axundov “Felin zamanları” Bakı. 1961. səh. 1)

2. Fransız və Azərbaycan dillərində gələcək zaman, hərəkətin müəyyən gələcək zamanda icra olunacağını ifadə edir. Gələcəyin müəyyənliyi adətən cümlədəki zaman zərfliklərinin köməyi ilə əmələ gəlir.

Fransız dilində b mənada əsasən sadə gələcək (futur simple), bəzən isə yaxın gələcək (futur immediat), Azərbaycan dilində isə qəti gələcək zaman forması işlənir. Məs:

1) Nous aurons du monde mardi.

Çərşənbə axşamı qnağımız olacaqdır. (g. Möpassant. Bel ami. s. 240.)

2) Aujourd`mi c`est moi qui vais arriver le premier. (Eme M. Le derier. “Nouvelles”. P-25). Bu gün birinci mən gələcəyəm.

3. Sabah Xəzərimə töküləcəkdir. –

Bəlkə Peçora da, bəlkə Lena da?! (N.Xəzri “Sumqayıt səhifələri”, şeirlər. 100)

İstər fransız dilində haqqında danışdığımız gələcək zaman formalarının bu mənə xüsusiyyəti mütləq xarakter daşıyır. (Bax A.Axundov Felin zaman formaları. Səh. 96). Ehtimal gələcək (futur hypothétique) və qeyri-qəti gələcək zaman forması da zaman zərflikləri ilə işlənib müəyyənlik ifadə edə bilir. Lakin bu xüsusiyyət ehtimal gələcək və qeyri-qəti gələcək zaman forması üçün tipik olmadığı halda, sadə gələcək zaman forması üçün çox tipikdir.

3. Fransız və Azərbaycan dillərində gələcək zaman bir sıra hallarda ümumi qaydaya görə istisna olan hərəkətin icrasının müstəsnalığını ifadə edir. Bu mənada fransız dilində sadə gələcək Azərbaycan dilində isə qəti gələcək zaman forması işlənir. Məs:

1) Mon mari arrieoe ce soir, apres six semaines d`inspection. Nous aurons donc relache. (g. Mappassant. “Bel ami s. 98)

Bu axşam ərim ay yarımliq yoxlamadan sonra qayıdır. Bir həftə görüşmək mümkün olmayacaqdır. (səh. 90)

2) Sabah qiraətxana bağlı olacaq. Burada verilmiş fellər adi qaydadan fərqlənən bir hərəkətin icra olunacağını ifadə edir. Sadə gələcəyin bu mənəsi özünü əsasən “etre” (olmaq) köməklik və əsas felin passiv formasında və “ağoiq” (malik olmaq) göstərdiyi halda, qəti gələcək zaman forması özünü bir qayda olaraq “olmaq” köməkçi felində göstərir. (bax. A.Axundov “Felin zamanları”. Səh. 96)

4. Fransız və Azərbaycan dillərində gələcək zaman bir sıra hallarda danışanın müəyyən bir şəxsə və ya onun danışığına kinayəsini bildirir. Gələcək zamanın bu mənə xüsusiyyətinin əmələ gəlməsində intonasiya və müxtəlif leksik vasitələr xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu mənada fransız dilində yaxın gələcək (futur immediat), Azərbaycan dilində qəti gələcək zaman forması işlənir.

Məs: 1) Blaise – Vartigue! Que je vais me moquer de mes camarades! Que je vois me carrer! (P.Morivau. Comedies, p. 97).

Blez – aman allah! Mən ki, bunları masqaraya qoyuram. Guya mən onlar üçün bəzənirəm! Guya onlar üçün özümü çəkirəm!

2) Guya ki, fəhlənin mazutlu əli Dövlət yaradacaq, qanun verəcək, əsilzadələr isə yerə girəcək. (S.Vurğun. “Dram əsərləri”. Səh. 161).

Belə hallarda fransız və Azərbaycan dillərində gələcək zaman anlayışı xeyli zəifləyir, qətilik mənasından heç bir əsər-əlamət qalmır. (s. 97)

5. fransız və Azərbaycan dillərində gələcək zaman bir sıra hallarda hərəkətin bir dəfə icra olunacağını ifadə edir. Bu mənada fransız dilində sadə gələcək (bax. O. Богомолова. Соир. Франс. У. Москва 1948. с. 262.). “Azərbaycan dilində isə qəti gələcək zaman forması işlənir”. (s. 97)

Məs: 1) Madame Zaroche Mathieu viendra diner avec la comtesse de Persemeur. (g. Maupassat. Bel ami p. 207)

Madam Maro. Montye qrafinya Persemyur ilə axşam yeməyinə gələcəklər.

2. Yekə saat ramazanın qabarlı əlində görüldü: - Tahir, oğlum dedi get, dincəl, iki saatdan sonra gecə növbəsinə yola düşəcəyik (M.Hüseyn “Abşeron” 138)

Yuxarıdakı misallarda gələcək zaman formasında duran fellər hərəkətin gələcəkdə bir dəfə icra olunacağını ifadə edir.

6. Fransız və Azərbaycan dillərində gələcək zaman bir sıra hallarda hərəkətin gələcəkdə dəfələrlə icra olunacağını ifadə edir. Bu mənada fransız dilində sadə gələcəkdə (futur simple) duran sonsəh 5 bax..... (davam etmək), repetur (təkrar etmək) felləri və leksik ifadələr “Par mois” – hər ayda, autant aue ma vie – ömrüm boyu və s. işləndiyi halda, Azərbaycan dilində qəti gələcək zaman forması leksik ifadələrlə (həmişə, hər bir zaman) və feli bağlama tərkibli sadəcəümlərdə işlənir. Məs:

1. Bu toucheras pour cela deux cents francs mois de fixe (g. Maupassant. Bel ami, 62.)

Bunun əvəzində ayda müntəzəm olaraq iki yüz frank almalısən.

2. Bu anlar qalacaq həmişə yadda.

Çağlayır könlümün sevinc ümmanı. (N.Xəzri. Vətənə qayıdarkən, şeirlər, 84)

3. Ötdükdə qoynundan dağın, təpənin

Köksümdə ürəyin vuracaq sənin. (N.Xəzriş “İki yaşında”, şeirlər, 50)

Burada birinci misalda “touche ras” (alacaqsan) feli hərəkətin gələcəkdə bir neçə dəfə icra olunacağını məndəki “par mois de fixe” (ayda müntəzəm olaraq) leksik vasitəsinin köməyi ilə, ikinci və üçüncü misallarda “qalacaq” və “vuracaq” felləri haqqında danışdığımız mənə xüsusiyyətini “həmişə” sözü və “ötdükcə” feli bağlamasının köməyi ilə ifadə etmişdir.

7. Fransız və Azərbaycan dillərində gələcək zaman hərəkətin sürəkliliyini ifadə edir. Bu mənada fransız dilində mürəkkəb gələcək (futur antérieur) və ən mürəkkəb gələcək (futur surcompose) Azərbaycan dilində qəti gələcək zaman forması işlənir. Belə hallarda gələcək zamanı əhatə edən sintaktik-asmantik şərait xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Məs: 1. H.aura tout fait en un clin d`ocil.

O bir göz qırpımında hə şeyi edəcəkdir (etmiş olacaqdır).

2. f aurai eu tout prepare en une seconde. (Mən bir saniyədə hər şeyi artıq hazırlamış olacağam).

3. Stansiyaya daxil olacaq qatar bir göz qırpımında növbəti stansiyaya çatacaqdır.

Göründüyü kimi gələcək zaman formalarının sürəklilik bildirməsi üçün bir göz qırpımında, bir saniyədə - kimi ifadələrin işlənməsi də zəruridir.

8. Azərbaycan dilinin gələcək zaman formalarından fərqli olaraq, fransız dilində mürəkkəb gələcək, gələcəyin müəyyən məqamında hərəkətin olub qurtaracağını göstərir (ifadə edir). Demain j`mrai lu ce livre – Sabah bu kitabı oxumuş olacağam.

F.Bruno, L.Bidua, A Dal mürəkkəb gələcəyin bu mənə xüsusiyyətini nəzərə alaraq bunu bitmiş gələcək adlandırmağı təklif edirlər.

Danışq dilində isə hərəkətin daha qəti icra olunub qurtaracağını göstərmək üçün ən mürəkkəb gələcək (futur surcompose) istifadə olunur. Məs: J`aurai eu tout prepare en une seconde – Mən bir saniyədə hər şeyi artıq hazırlamış olacağam.

9. Fransız və Azərbaycan dillərində gələcək zaman hərəkətin dinamikasını ifadə edir. Belə hallarda fransız dilində yaxın gələcək (futur immediat), mürəkkəb gələcək (futur antérieur) ən mürəkkəb gələcək (futur surcompose), ehtimal gələcək (futur hypothetique), Azərbaycan dilində qəti gələcək zaman forması işlənir. Məs: 1. He vais preudre un taxi. (A.Maurais, “Fleurs de saison”, Novellas, 60)

Mən taksi ilə gedəcəyəm.

2. En un instant, I aura fini son travail – O, bir anda işini qurtaracaqdır.

3. En un instant I aura en acheve son diner – O, bir anda artıq öz naharını qurtarmış olacaqdır.

4. Etvenne guetta le moment ou elle tournerait la tete – Etyen onun başını çevirəcəyi vaxtı gözləyirdi.

(A.Maurois, Fleurs de saison, Nouvelles, p. 89)

5. Fransız və Azərbaycan dillərində gələcək zaman dinamik və statik hərəkətlər ifadə edir. Fransız dilində belə hallarda futur simple, Azərbaycan dilində isə qeyri-qəti gələcək zaman forması işlənir. Bu zaman formaları, hərəkilik bildirdikdə dinamiklik, ümumilik bildirdikdə isə statiklik ifadə edir. Məs: 1. Je lui demanderai de montrer le maivement a l'actrice qui jouera le personnage – Görək xahiş edən gəlib həmin hərəkəti, rolu oynayacaq artistə göstərsin. (A.Maurois. Ci es un grand artiste. "Nouvelles. P. 107.") . Aktyorluq məharəti. 1. Qui vivra, verra ; 2.Ölmərik, görərik (atalar sözü); 3. Lenin əl verdi ona dedi: yaxın bir zaman;Ukrayna təmizlənər;Alman quldurlarından(R.Rza. s. 15) 4. Canını sevon, qanından keçər.

Burada birinci və üçüncü misllərdəki verilmiş "təmizlənər" feli hərəkətin inkişafını, onun dinamikasını ifadə etdiyi halda, ikinci və dördüncü misallardakı "Vivra", "verra" və "keçər" felləri geniş zamanlılıq – statik hərəkətlər ifadə edir.

Ədəbiyyat

1. R.C.Cəfərov. Azərbaycan dilində işlənən Qərbi Avropa vənşəli alınma sözlər. Avtoreferat. Bakı, 2001

2. N.Ə.Həsənov. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, 1978

3. R.C.Cəfərov. Manuel de français. "ELM və TƏHSİL" nəşriyyatı.

PAKİZƏ MƏMMƏDZADƏ

Azərbaycan Texniki Universiteti

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ SİYASİ-DİPLOMATİK, RƏSMİ-İŞGÜZAR ÜSLUBUN SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *funksional, nominativ, terminoloji, universal, rəsmi, humanitar.*

Some notes concerning to investigation of the official-business style of English

Represented article has been devoted to the official-business style of the modern English. Official-business style is in connection with post of the style the writing documents of state and social office.

Preliminary studies show that more and more official style based on the writing text. Official-business style forming warning and informational texts.

Key words: *functional, nominative, terminological, universal, official, humanitarian.*

İngilis dilinin siyasi-diplomatik, rəsmi-ışgüzar üslubunun səvcıyyəsi. Məlumdur ki, üslub və üslubiyyət dilçilik elminin mərkəzi problemlərindəndir. Təqdim olunmuş məqalə müasir ingilis dilinin rəsmi-ışgüzar üslubuna həsr olunub.

Müasir dövrdə ingilis dili beynəlxalq dil kimi çıxış etdiyi üçün işgüzar ingilis dilini bilən mütəxəssislərə zəruri ehtiyac yaranmışdır. Rəsmi-ışgüzar üslub təkə ünsiyyət yox, həmçinin məlumatvermə funksiyasını da yerinə yetirir. Funksional üslubların hər biri mürəkkəb bir sistemdir: o, müxtəlif nitq növlərinə ayrılır və həmin nitq növləri vasitəsilə fəaliyyət göstərir, bu proses zamanı inkişaf edir, formalaşır, təkmilləşir. Məsələn, həmin prosesi rəsmi-ışgüzar üslubda siyasi-diplomatik, ictimai-siyasi, ictimai-hüquq nitq növləri vasitəsilə mümkünləşir.

Üslubi norma deyildikdə üslub fərqlərə aid olan norma, xüsusiyyətlər nəzərdə tutulur. Normativlik müxtəlif funksional üslublarda müxtəlif cür özünü göstərir. Məsələn, əgər rəsmi-ışgüzar üslubda ifadənin qurulması mütləq bu üslubun qaydalarına riayət olunmasını tələb edirsə, elmi üslublu mətnlərdə isə qeyri-üslub çalarlı olan hissələrin daxil olunmasına yol verilir; bu da tədqiqatçının fərdi-müəllifliyini qeyd etmək üçün edilir.

Rəsmi-ışgüzar üslubun aydın və dəqiq tərifini Ş.Ağakışiyeva verir: «Siyasi-diplomatik üslubun vəzifəsi dövlət və ictimai idarə sənədlərinin yazıldığı mətnlərdə əlaqədardır. Rəsmi-ışgüzar üslubun əsas xüsusiyyətləri: konkret leksikaya malik olması; hansısa məsələni izah etmək üçün artıq izahata, təsviri vasitələrə yol verilmir. Əmr, qərar, müqavilə, fərman, qanun, qətnamə, nizamnamə, bəyanat ultimatum və s. kimi rəsmi sənədlərdə fikir konkret, ardıcıl, aydın və inandırıcı olur. Rəsmi-ışgüzar üslubda standart formalar və hazır ifadələr işlədidir, bədii təsvir vasitələri işlədilmir; sənədin növündən asılı olaraq sahə terminlərindən, ümumxalq sözlərindən istifadə olunur».

Rəsmi sənədlərin dilində orfoqrafik qaydaların pozulma hallarına yol verilmir, çünki, mühüm rəsmi və dövlət sənədləri müəyyən funksional məxfilik və mütləqlik mahiyyətini kəsb edir.

Siyasi-diplomatik üslub üçün düzgünlük ən yaxşı üslubi normadır. Bunun yaxşı cəhəti nümunəviliyi izləmək, standartı gözləmək, leksik vahidlərin dəqiq, həqiqi, xüsusi nominativ mənada işlədilməsidir.

Siyasi-diplomatik üslub əsasən rəsmi münasibətlərin dil ifadəsini özündə əks etdirir və bu tipli münasibətlərinə yaranmasından və formalaşmasından başlanır. Nəticədə də çağdaş dövrdə bütün rəsmi münasibətləri öz əhatə dairəsinə salır. Buraya müxtəlif subyektlər arasında gedən rəsmi əlaqələr daxil edilir. Ona görə də, bu üslubun funksional təzahür xüsusiyyətləri olduqca geniş və rəngarəngir. Amma, bununla yanaşı, onun konkret standartları formalaşmışdır. Belə ki, cəmiyyətdə yaranan ictimai-siyasi, inzibati-bürokratik hüquqi, iqtisadi və mədəni institutların hər birinin səciyyəvi cəhətləri də bu üslubun funksional təzahür imkanlarını genişləndirir. Müxtəlif rəsmi müraciət formaları əmsallər və instansiyalar üzrə genişlənsə də, vahid standartlar üzrə genişlənsə də vahid standartlar hər yerdə məcburi qayda kimi qəbul edilir. Adi ərizədən tutmuş, beynəlxalq münasibətləri əks etdirən sənədlərə qədər hər birinin riayət olunmala normaları m.v.cuddur. Rəsmi-işgüzar üslubun norma təzahürü özünü müəyyən edilmiş standartlara uyğun tətbiqində göstərir.

Ədəbi dilin rəsmi-işgüzar üslub üçün iki xüsusiyyəti xarakterikdir:

1. məsələnin aydın və qısa izahı;
2. artıq, lazımsız ifadələrin işlədilməməsi.

A.Qurbanov da qeyd edir ki, «rəsmi üslubda yazılan sənədlərdə fikrin konkret şəkildə izahı tələb olunur. Buna əsasən də rəsmi üslubun özünə aid dil əlamətləri mövcuddur».

Tədqiq olanun üslubun əsas funksiyaları kimi məlumatlandırma və göstəriş, əmr olduğundan, dil vasitələri elə seçilir ki, nəql olunan mətn maksimal dərəcədə dəqiq, konkret və lakonik olsun. Rəsmi-işgüzar üslubda dil vasitələrinin yeknəsəqliyi dil standartlarına gətirib çıxarır. Dil standartı – işgüzar üslubun funksional cəhətdən şərtlənmiş xüsusiyyətidir. Bu qaydalar univkersal deyil, janrların tələbatından asılı olaraq dəyişir. Kargüzarlıq ştamplarının işlənməsi fikrin qısa və dəqiq şəkildə ifadəsinə kömək edir. Onlar məhdud kommunikativ şəraitdə işlənilir və məhdud sayda anlayış bildirir. Bu cür kargüzarlıq ştamplarından ibarət mətnlərə aid edə bilrik aşağıdakıları. Məsələn:

Self-Drive Hire Agreement of a Motor-Car – Minik avtomobillərinin kirə verilməsi haqqında saziş;

Guarantee for the Perfomance of the Contract – Müqavilənin həyata keçirilməsinə zəmanət öhdəlikləri;

Delivery Verification – Çatdırılmanın təsdiqi.

Siyasi-diplomatik üslubun xüsusiyyətlərindən biri olan obyektivlik – bütün tərəfdarların maraqlarını müəyyənləşdirmək və əks etməsini nəzərdə tutur.

Qeyd etdiyimiz kimi, onların əsas hissəsi universal xarakterli olduğundan rəsmi üslubun leksik normasına ümumbəşəriyyət səciyyəsi verir. Beynəlxalq terminlər və internasional sözlərin bu üslubun leksik normasına çevrilməsi ona bütün dünya ədəbi dilləri üçün standartlaşdırılmış funksional üslub səciyyəsinə qazandırır. Terminlər digər üslublarda işlənsə də, onların sintaksisi standartlaşdırılmadığına görə rəsmi üslubdakı universallıq keyfiyyətini bütün hallarda əldə etmir.

Z.Cəfərovun rəsmi-işgüzar üslubunun verdiyi qruplaşdırma ilə biz bir qədər razı deyilik. Z.Cəfərova yazır: «Rəsmi üslub anlayışı özündə bir çox məsələləri ehtiva edir. Bu anlayışa daxil olan sənədlər janr və məzmun baxımından bir-birindən fərqlənir. Rəsmi sənədlərin müxtəlifliyi, onların çoxistiqamətli olması rəsmi üslubun daxilində müəyyən yarımqrupların yaradılmasına və üslubun adında variantlılığa səbəb olur».

Rəsmi üslubun əhatə etdiyi sənədləri və onların fəaliyyət göstərdiyi sahələri nəzərə alaraq onu aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. dövlət və qanunvericilik orqanlarının sənədləri;
2. hüquq və mühafizə orqanlarının sənədləri;
3. diplomatik sənədlər.

I qrupa xüsusi hallarda tərtib edilən rəsmi dövlət sənədləri daxildir və rəsmi üslubun bu qolunu rəsmi-inzibati üslub adlandırılması məqsədəuyğundur. II qrup isə özündə hüquq və dəftərxana sənədlərini ehtiva edir. Bu səbəbdən onu rəsmi üslubun rəsmi-kargüzarlıq və ya rəsmi-işgüzar adlandırmaq mümkündür. III qrup isə artıq müstəqil funksional üslub kimi fəaliyyət göstərən diplomatik üslub adlandırıla bilər. Gördüyümüz kimi, müxtəlif fəaliyyət sahələri nəzərə alınsa da, nədənsə yalnız üç yarımüslub qrupu göstərilib. Bir çox sahələr, məsələn, iqtisadiyyat (biznes, ticarət) və s.-ləri əks olunmayıb. Rəsmi-işgüzar üslubda bir 4 yarımüslub qeyd edirik: qanunverici; hüquq; inzibati; diplomatik. İnzibati öz növbəsində əsl inzibati və inzibati-ticarət növlərinə ayrılır.

Janrlara gəldikdə qeyt etməliyik ki, dicər üslublarla müqayisədə rəsmi-işgüzar üslubda janrların bölgüsü daha dəqiqdir. Bu bölgü formal cəhətdən sənədlərin başlıqlarında əks olunub (əmr, qərar, müqavilə, fərman, qanun, qətnamə, nizamnamə, ultimatum, bəyanət və s.). İşgüzar üslubda olan janrları belə

qruplaşdırmaq olar: qanunverici-nizamnamə sənədlərin janrları; korrespoendensiya (ərizələr və s.) janrı; məlumatlandırıcı sənədlərin janrı və yekunlaşdırıcı sənədlər janrı. Bu janrların bölgüsü rəsmi-ışgüzar üslubun yerinə yetirdiyi funksiyalardan irəli gəlir: əmr vermə;ərizə formasında xahiş;məlumat vermə.

İşgüzar ingilis dili üçün konkret peşə sahiblərini, yerinə yetirdiyi vəzifəni adlandıran özünəməxsus antroponimlərin xüsusi siyahısı var: *teller, auditor, accountant, manager, executor, testator, vendor, purchaser*. Bu siyahıda sabit söz birləşmələri ilə adlandırılan vəzifə adları xüsusi yer tutur:

The Head of the Credit Department – Kredit şöbəsinin müdiri;

Loan Officer – İstiqraz üzrə iqtisadçı;

Sales Manager – satış üzrə müdir;

Production Manager – istehsalat üzrə müdir;

Staff Manager – kadrlar şöbəsinin müdiri və s.

Dilin digər sahələrində bu leksik-semantik qrup tam şəkildə işlənmişdir. Sintaktik səviyyədə paralel konstruksiyalar, izahlı-təyini budaq cümlələri, e lmi üsluba xas olan cümlə modellərinin işlənməsini izləmək olar. Rəsmi-ışgüzar üsluba aid mətnlər sadəcə oxumaq üçün deyil, sakit, rahat şəraitdə dəqiqliklə öyrənməsi üçün nəzərdə tutulub, ona görə də onlar çox saylı uzun cümlələrin işlənməsi ilə fərqlənir.

Rəsmi-ışgüzar üslubu ədəbi dilə təsiri güclüdür. Belə ki, rəsmi-dövlət sənədlərinin tərtibində olan qaydaları rəsmi-ışgüzar üslub özü müəyyənləşdirir. Ədəbi dil bu qaydalara təsir etmir, əksinə rəsmi-ışgüzar üslubdan hazır şəkildə alır.

İngilis dilinin siyasi-diplomatik,rəsmi-ışgüzar üslubunun tədqiqi. İngilis dilinin rəsmi-ışgüzar üslubunun tədqiqinə həsr olunmuş İ.S.Volskayanın «Sintaktik səviyyədə rəsmi-ışgüzar üslubun differensial əlamətləri» adlı dissertasiyasında rəsmi-ışgüzar üslubun müxtəlif janrları araşdırılır. Müəllif rəsmi-ışgüzar üslubun iki növünü fərqləndirməyi təklif edir: güclü (hənsinə ki, qanunlar aiddir) və digər işgüzar sənədləri əhatə edən zəif növ. «Güclü» növ invariant sistem hesab olunur. Lakin rəsmi-ışgüzar üslub daxilən funksional cəhətdən həmcins olmadığından bu növlərin arasındakı fərqlər get-gedə silinir. Diplomatik sənədlər hənsinə razılaşmanın məhdud şərait və nəticələrini müəyyənləşdirdiyi üçün daha konkret, tədqiqi səciyyə daşıyır.

Lakin İ.S.Volskayanın rəsmi-ışgüzar üslubun janrlarını bədii əsərlərinin mətnləri ilə müqayisə aparılması, zənnimizcə, əsassızdır, çünki bədii mətni yaratmaqda əsas məqsəd estetik təsirdir, yazıçı bütün dil vasitələrini bu məqsədə tabe edir. V.V.Kalujnayanın «İngilis üslubunun rəsmi-ışgüzar şərhinin səciyyələri» adlı dissertasiyada da oxşar fikirlər söylənilir. Material kimi rəsmi-ışgüzar üslubun janrlarından biri olan diplomatik sənədlər seçilir. Üslubun «güclü» növünə aid sənədlərin dili (nizamnamə, prosedurların keçirilmə qaydası, sazişlər, müqavilələr, konvensiyalar və s.) o dərəcədə normalaşdırılıb, sabitləşib ki, digər janrlara da öz təsirini göstərir.

İ.S.Volskayanın tədqiqatında rəsmi-ışgüzar üsluba aid cümlələrin uzunluğu haqqında statistik məlumatlar da verilir. Qeyd olunur ki, qanunların dili daha mürəkkəbdir. 40 sözdən çox olan cümlələr 68% təşkil edir («söz» anlayışı altında qrafikada iki boş yer arasındakı cümlənin bir kəsiri başa düşülür) . 50 sözdən çox olan cümlələr 39,5% təşkil edir.

M.N.Kojina qiymətləndirmənin 2 növünü qeyd etmişdir: linqvistik və konkret kontekstdə aşkarlanan funksional qiymətləndirmə. Məsələn, «herein after refered to» kimi söz birləşməsi, hətta kontekstdən kənarında belə götürüldükdə, linqvistik qiymətləndirməyə malikdir, çünki bu söz birləşməsi rəsmi-ışgüzar üslub üçün səciyyəvi sabit leksik birlik kimi qəbul olunur. Bunun əksinə olaraq, köməkçi felin (shall) müstəqil mənalı fel ilə birləşməsi müqavilə mətnində funksional qiymətləndiriləcək, çünki burada, o, sadəcə gələcək zamanı yox, qəbul olunmuş qərarın məcburiliyini, göstərişini nəzərdə tutur. Məsələn,

The Vendor shall sell and the Purchaser shall purchase as from – satıcı satacaq, alıcı isə aşağıdakıları alacaq ...;

The purchase price shall be for ... - satış qiyməti təşkil edir;

The purchase shall be completed on – satış (filan tarixdən) keçirilir... .

Dil vahidi dəyişilir və onun funksional mənası ekstralingvistik şəraitdən asılı olaraq genişlənilir (gələcəyə aidlik qorunub saxlanılır, üstünə modal məna əlavə olunur).

İngilis üçlübiyyatçıların rəsmi-ışgüzar üslub haqqında olan fikirləri bir qədər fərqlidir. Məsələn, Nənin üslubiyyatı üzrə məşhur müəssisələr D.Kristel və D.Devis 5 əsas dil formalarını qeyd edirlər, bunlar da funksional üslublar sistemə uyğun gəlir: danışq dili, yazılı sənədlərin dili, dini dil, qəzet dili, qanunverici aktlarının dili. D.Kristel və D.Devis belə hesab edirlər ki, üslublar içərisində yalnız bədii mətnlərdə hər hansı dil hadisələri, vahidləri işlənilə bilər; digər dillər isə «məhdud» dillər adlandırılır, çünki onlarda bəzi dil formalarına rast gəlmək olar. Eyni zamanda qeyd olunur ki, konkret formaların işlənməsi konkret situasiyadan asılıdır.

“QUTADĞU BİLİG” BİBLİOQRAFİYALARI

Açar sözlər: *Yusif Xas Hacib Balasağunlu, «Qutadğu Bilig», tərcümə*

This article is devoted to the poem “Kutadgu Bilig” by Yusuf Balasaguni in Azerbaijan. The first studies appeared in the 1930s, and in 1970, the special issue of “Soviet Turkology”, dedicated to the poem was released. The second phase of the study of “Kutadgu Bilig” in Azerbaijan begins with the acquisition of independence. In 1992, the poem was translated into Azerbaijani language line by line, and in 1998, poetically. Progressive translation was published in 2006.

Key words: *Yusuf Balasaguni, Kutadgu Bilig, study, article, translation*

İndiki bilgilərimizə görə, ortaq türk ədəbiyyatının ilkin nümunələri Orxon-Yenisey abidələridir. Əksər qismi əski türk əlifbası ilə qaya, ağac və kəmik üzərinə qazılan, bir qismi isə kağız üzərinə yazılan bu əsərlərin miqdarı hələlik 650-dən artıqdır. Qədim türklər bu abidələri tarix boyu yaşadıkları on üç ölkədə (Monqolustan, Altay, Tuva, Xakasiya, Uyğuristan, Qırğızistan, Qazaxıstan, Özbəkistan, Tacikistan, Tibet, Avropa, Şimali Qafqaz və Azərbaycan) gələcək nəsillərə yadigar qoymuşlar. Abidələrin bir qismi isə xarici muzeylərdə qorunur. Abidələr öz adını ilk dəfə aşkar edildikləri iki çayın, yəni Sibirdəki Yenisey və Monqolustandakı Orxon çayının hövzəsinə görə almışdır.

Daha sonra dörd fundamental, möhtəşəm klassik əsər gəlir: dünya ədəbiyyatının ən parlaq incilərindən sayılan «Dədə Qorqud» dastanları, bəşər mədəniyyətinin həcm etibarilə ən böyük əsəri olan «Manas» dastanı, böyük türk mütəfəkkiri, şairi və dövlət xadimi Yusif Xas Hacib Balasağunlunun «Qutadğu Bilig» poeması və ilk türk ensiklopedisti, dahi dilçi, filoloq, etnoqraf, mədəniyyətşünas Mahmud Kaşğarının «Divanü lüğət-it-türk» əsəri. Ümumtürk ədəbiyyatının təməl sütunları olan bu dörd şah əsərdən üçü türk dillərinin ayrı-ayrı qruplarına, yəni «Dədə Qorqud» oğuz qrupuna, «Manas» qıpçaq qrupuna, «Qutadğu Bilig» karluq qrupuna məxsusdur. «Divanü lüğət-it-türk» isə universal bir əsər kimi bütün qrup və ləhcələrin fəvqündə dayanan, onların arasında heç bir fərq qoymadan istisnasız olaraq hamısını əhatə edən və özündə cəmləşdirən son dərəcə zəngin xəzinədir.

Yusif Xas Hacib Balasağunlunun türk mədəniyyət və ədəbiyyat tarixində, ictimai və siyasi fikir tarixində xüsusi yeri var. Onun ölümsüz «Qutadğu Bilig» poeması doğrudan-doğruya insan və xoşbəxtlik haqqında elmdir. Bu mənada po-emanın müəllifi Yusif Xas Hacib dünya ədəbiyyatı tarixində humanizmin əsasını qoyan ilk qələm sahiblərindən, “Qutadğu Bilig” isə bu problemə həsr edilmiş ilk bədii əsərlərdən biridir. O, insana qut tapmağın, xoşbəxt olmağın yollarını göstərən, ona ən ülvi, ən üstün məziyyət və keyfiyyətlər, ərđəm və fəzilətlər aşıl原因, mükəmməl insan tipi yaradan İNSANNAMƏdir.

“Qutadğu Bilig” eyni zamanda insanı mənəvi kamilliyə, əməyə səsləyən, ona elm və bilik öyrədən, dəyərlı məsləhətlər, ağıllı tövsiyələr, ibrətli öyüdlər, təcürbi nəsihətlər verən çox faydalı bir əsər, mükəmməl bir PƏNDNAMƏdir.

İnsan və cəmiyyət problemlərini araşdıran, insanın bir fərd kimi, cəmiyyətin isə bir fərdlər mənzuməsi və bütöv bir orqanizm kimi xoşbəxt olması üçün onun ayrı-ayrı sinifləri, təbəqələri və zümrələri arasında ahəngin, sosial, maddi və mənəvi həmrəyliyin təmin edilməsi üçün görülməli işləri göstərən “Qutadğu Bilig” poeması cəmiyyətşünaslıq elmi sahəsində ilk mənzum əsər, gözəl bir CƏMİYYƏTNAMƏdir.

“Qutadğu Bilig” xoşbəxtliyi ancaq milli dövlət çərçivəsində arayan, dövləti zində şəkildə ayaqda tutmaq, onun bəqasını qorumaq, qüdrət və ehtişamını artırmaq, insan, cəmiyyət və dövlət münasibətlərini tənzimləmək üsullarını gözlər önünə sərən parlaq bir DÖVLƏTNAMƏdir.

İnsan, cəmiyyət və dövlətin xoşbəxtliyi, yüksəlişi bir ölkədə var olan asayış və əmin-amanlıqdan, nizam və ədalətdən, qanunların doğru-düzgün tətbiq edilməsindən asılıdır. Bu çox mühüm prinsipləri hələ doqquz əsr bundan əvvəl bütün dünyaya bəyan edən, qanunun aliliyini xüsusi vurğulayan “Qutadğu Bilig” mənzum bir konstitusiya (anayasa), bir QANUNNAMƏdir.

Poemanın müəllifi Yusif Xas Hacib tarixdə ilk türk-islam dövləti olan Qaraxanilər imperiyasının ali hakimiyyət iyerarxiyasında xaqan, vəzir və sübaşından (müdafiə naziri) sonra dördüncü vəzifə və səlahiyyətlər sahibi, tanınmış mütəfəkkir-şair, ictimai-siyasi xadim olduğu üçün “Qutadğu Bilig”də siyasi-nəzəri məsələləri də geniş şəkildə işləmişdir. Bu mənada “Qutadğu Bilig” dünya ədəbiyyatı tarixində siyasətnamə janrında yazılmış ilk SİYASƏTNAMƏlərdən biridir.

Bütün bu deyilənlərdən belə nəticə çıxarmaq olar ki, “Qutadğu Bilig” poeması sasanilər dövründə qələmə alınmış “Andzarnamə”, yaxud “Pəndnamə”, “Tansarın məktubu” və “Büzürməhr risaləsi”,

Hindistanda sanskritcə yazılmış ünlü “Pañçatantra” (“Beş kitab”), orijinalı yenə sanskritcə olan və müxtəlif Şərq dillərinə, o cümlədən türk dillərinə “Kəlilə və Dimnə” adı ilə çevrilmiş “Karataka Damanaka”, Abdulla Ənsarinin “Nəsihətnəme-yi-vəzir”i, ərəblərin “Kitab-ül ədəb-ül kəbir”i, “Üyun-ül əxbar”ı, Səlcuqlu dövlətinin vəziri Nizamülmülkün “Siyasətnamə”si, italyan mütəfəkkiri və alimi Makiavellinin “Hökmdar”ı, Çin yazıçısı və siyasi xadimi Sun Tszunun “Savaş sənəti”, Sədinin “Gülüstən”i və “Bustan”ı, Təbəristan-Kuhistan hakimi Qabus ibn Vəşmgir tərəfindən yazılan “Qabusnamə” kimi məşhur söz və düşüncə incilərinin malik olduqları bütün gözəl xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirən universal bir əsərdir.

“Qutadğu Bilig” bu janrdan olub eyni etik idealları və bəşəri ideyaları təbliğ edən və Avropada yalnız İntibah dövründə meydana çıxan əsərləri, yəni ingilislərdə “Mirror of Princes”, fransızlarda “Mirrore des Princes”, almanlarda “Fürstenspiegel” (hər üçü “Şahzadələr üçün ayinə” deməkdir), slavyanlarda və rusalarda “Zlatostroy” (“Qızıl şüa”, uyğurlardakı “Altun yarık”a uyğun gəlir), “Zlatoust” (“Qızıl söz”, “Tuti-zəban” və ya “Şirin dil”) və “Domostroy” (“Ev nizamı”) adlanan, siyasət və məişət məsələlərindən bəhs edən ayinləri və nəsihətnamələri tam 5 əsr qabaqlamışdır.

“Qutadğu Bilig” iki əsrə yaxındır ki, müxtəlif ölkələrdəki türkoloqların və şərqşünasların diqqət mərkəzindədir. Bugünədək əsər, onun müəllifi və Qaraxanilər dövrü haqqında saysız-hesabsız kitab, monoqrafiya, məqalə və dissertasiya qələmə alınmışdır. Kitab haqqında ilk məqalə ünlü fransız şərqşünası Pierre Amédée Jaubert (Jobert) tərəfindən 1825-ci ildə *Journal Asiatique*-in 6-cı sayında çap edilmişdir [1]. O vaxtdan keçən dövr ərzində “Qutadğu Bilig”lə bağlı mənbələri əks etdirən 21 biblioqrafiya hazırlanmışdır.

Bu qəbildən ilk biblioqrafiya 1949-cu ildə tanınmış türk alimi Əhməd Atəş tərəfindən tərtib edilmişdir [2]. 1961-ci ildə məşhur özbək filoloqu Qəyyum Kərimov “Qutadğu Bilig”in toplanması və tədqiqi tarixini qələmə almışdır [3]. Daha sonra türk ədəbiyyatşünası Tuncer Gülensoyun 1973-cü və 2000-ci ildə iki qaynaqcası çapdan çıxmışdır [4].

1986-cı ildə ÇXR-də uyğur alimi Re-Yi-Hi [Reyhan] [5] və çinli alim Qi Li tərəfindən [6] “Qutadğu Bilig”lə bağlı yerli və beynəlxalq miqyasda aparılan tədqiqat işləri haqqında iki qaynaqca-məqalə yazılmışdır.

Bu sətirlərin müəllifi də iki dəfə qaynaqca hazırlamışdır. Bunlardan birincisi «Qutadğu Bilig» poemasının və Orta Asiyada, Azərbaycanda və Çində tədqiqi tarixinə həsr edilmişdir [7]. İkinci qaynaqca isə onun «Qutadğu Bilig» monoqrafiyasının sonunda (s.280-314) verilmişdir [8]. Burada 511 elmi mənbə toplanmışdır.

Daha sonra Mehmet Ölmez [9] və Özlem Bağdatlı [10] qaynaqcaları nəşr olunmuşdur. Bunu Zeki Kaymazın sanballı bir məqaləsi [11] izləmişdir.

Araşdırmaçı Ersin Teres bu mövzuya iki əsər həsr etmiş, Yusif Xas Hacib və onun “Qutadğu Bilig” əsəri haqqında, habelə Qaraxanlı dövrü türkcəsi və əsərləri [12] haqqında iki gözəl biblioqrafiya hazırlamışdır.

İmin Tursuncanın “Qutadğu Bilig”lə bağlı Çində [13], Abdumurad Tilavovun Özbəkistanda [14], Ayşegül Sertkayanın Qərbdə [15] və Yasin Yusufcanın [16] Sintszyan-Uyğur Muxtar Rayonunda aparılan tədqiqatlar barədə məqalələri bu işə mühüm töhfə kimi qiymətləndirilməlidir.

Doç.Dr. Erdem Uçarın hazırladığı iki biblioqrafiyanı [17] da xüsusi qeyd etmək lazımdır. Onun son əsərinə 687 məxəz daxil etmişdir.

“Qutadğu Bilig” haqqındakı 20-ci biblioqrafiya bu yaxınlarda nəşr edilmişdir. Onu qırğız alimi Camal Gülnisə və türk alimi Kafkasyalı Muhammet Savaş birlikdə yazmışlar [18]. Ən son, yəni 21-ci biblioqrafiya isə bu sətirlərin müəllifi tərəfindən hazırlanmışdır [19]. Burada müxtəlif dövrlərdə Azərbaycan, türk, qazax, özbək, uyğur, qırğız, türkmən, tatar, başqırd, qaraqalpaq, tacik, ərəb, rus, Çin, yapon, alman, ingilis, fransız, italyan və macar dillərində (toplam 20 dildə) yazılmış 1.540 (min beş yüz qırx) biblioqrafik qaynaq toplanmışdır. Söz yox ki, bu rəqəm mənbələrin heç də hamısını əks etdirmir, ancaq böyük qismini əhatə etdiyinə şübhə yoxdur.

Qaynaqlar hamısı orijinal dillərdə verilmişdir. Qazaxca mənbələr kiril əlifbası ilə göstərilmişdir. Bu onunla bağlıdır ki, hələ də kiril əlifbasını işlədən qazaxların dilindəki bəzi hərflərin latın ekvivalenti tam təsbit edilməmişdir (məsələn: җ, і, к). Ona görə də dolaşılığa səbəb olmamaq üçün qazaxca, eləcə də özbək, qırğız, qaraqalpaq və tacik dillərindəki mənbələr kiril əlifbası ilə verilmişdir. Ərəb və latın əlifbalarından istifadə edən uyğur nüəlliflərin əsərlərinin hamısı, habelə türkmən, tatar və başqırd dillərindəki qaynaqlar latın əlifbası ilə göstərilmişdir. Rusca məxəzlər təbii olaraq kiril əlifbası ilədir. Ərəb, Çin və yapon dillərindəki mənbələrin adları rahatlıq naminə latın hərfləri ilə transkribə edilmişdir. Alman, ingilis, fransız, italyan və macar mənbələri, təbii ki, latın əlifbası ilə göstərilmişdir. Biblioqrafik məlumatlar hər dildə alfabetik sıraya görə düzülüşdür. Zənnimizcə, bu, xronoloji qaydaya (yəni illərə görə) düzülüşdən daha rahat və asandır.

Kitabdakı 1.540 mənbənin dillərə görə paylanması da fərqlidir. Bunların 651-i türkcə, 254-ü rusca, 239-u qazaxca, 74-ü uyğurca, 67-si qırğızca, 61-i ingiliscə, 56-sı özbəkçə, 46-sı almanca, 32-si azərbaycanca, 30-u çincə, 11-i fransızca, 6-sı tatarca, 3-ü italyanca, 3-ü macarca, 2-si qaraqalpaqca, 1-i türkməncə, 1-i başqırca, 1-i tacikçə, 1-i ərəbcə, 1-i yaponcadır. Təbii ki, bu rəqəmlər stabil deyil, zamanla dəyişəndir. Bugünkü vəziyyətə görə, “Qutadğu Bilig” Türkiyədə, Rusiyada və Qazaxıstanda daha çox tədqiq edilmişdir.

Yusif Xas Hacib Balasağunlu və onun ünlü “Qutadğu Bilig” poeması türk və dünya poeziya kəhəkəşanında əsrlərdən bəri ən parlaq ulduzlardan biri kimi işıq saçır. Bu, onların hər ikisinin sahib olduqları qutla bağlıdır. Yazar da, əsər də bəşəriyyət üçün eyni dərəcədə qutlu, ülvi və müqəddəsdir.

Ümid edirik ki, bu kiçik bibliografiya “Qutadğu Bilig”lə bağlı gələcək çalışmalara, tədqiqat və araşdırmalara işıq tutacaq, eyni zamanda Yusif Xas Hacib Balasağunlunun 1.000 illik yubileyinə layiqli töhfə olacaq.

Ədəbiyyat

- [1] Jaubert Pierre Amédée. Notice d'un manuscrit turc en caractères ouigoures, envoyé par M. de Hammer, à M. Abel-Rémusat // *Journal Asiatique*, 1825, t. 6, № 31, p.39-52; t. 6, № 32, p.78-95.
- [2] Ateş Ahmet. Bibliyografiya: Yusuf Has Hacib. *Belleten*. Cilt XXXIII, sayı 49.
- [3]. Каримов Қаюм. «Қутадғу Билиг»нинг топлиниши ва урганилиши тарихидан / Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари. 2-китоб. Тошкент, 1961, УзФАН. Б.109-154.
- [4] Tuncer Gülensoy. Kutadgu Bilig Üzerine Bir Bibliyografiya Denemesi. *Kitap Haberleri Bülteni*. 1973, sayı 4, s.109-116; yenə onun: *Kutadgu Bilig Bibliyografiyası*. TD. 2000, sayı 586, Ekim, s.371-377.
- [5] Re-Yi-Han [Reyhan]. Guan-Yu ‘Fu-Le-Zhi-Hui’-Yan-Jiu-De-Jian-Shu [“Qutadğu Bilig”lə bağlı aparılmış tədqiqatların qısa icmalı]. *Min-Zu-Wen-Xue-Yan-Jiu* [Etnik ədəbiyyat araşdırmaları]. 1986, №2, s.27-30.
- [6] Qi Li. Guo-Ji-Xue-Shu-Jie-Yan-Jui-Fu-Le-Zhi-Hui-Gai-Guang [Beynəlxalq səviyyədə aparılan “Qutadğu Bilig” tədqiqatları]. *Xin-Jiang-She-Hui-Ke-Xue* [Sintzyan Sosial elmlər jurnalı]. 1986, № 4, s.113-118.
- [7] Ramiz Əskər. «Qutadğu Bilig» poemasının və Orta Asiyada, Azərbaycanda və Çində tədqiqi tarixindən // *Filologiya məsələlərinə dair tematik toplusu*. Bakı. 2002. №3-4. S.95-100.
- [8] Ramiz Əskər. «Qutadğu Bilig». Bakı, Elm. 2003, s.280-314.
- [9] Mehmet Ölmez. Çağdaş Türk Dillerinde Kutadgu Bilig Çevirileri // *Türk Dilleri Araştırmaları*. 2004, sayı 14, s.103-126.
- [10] Özlem Bağdatlı. *Kutadgu Bilig Bibliyografiyası // Kutadgubilig*. 2008, sayı 14, s.157-183.
- [11] Zeki Kaymaz. *Kutadgu Bilig Hakkında Türkiye’de Yapılan Yayınlar Üzerine Bir Deneme // Turkish Studies*. 2009, sayı 4/3, s.1408-1422.
- [12] Ersin Teres. *Kutadgu Bilig ve Yusuf Has Hacib Üzerine Bir Bibliyografiya Denemesi*. İstanbul, Ürün Yayınları, 2009; yenə onun: *Karahanlı Türkçesi ve Eserleri Üzerine Bir Bibliyografiya Denemesi*. İstanbul, Ürün Yayınları, 2010.
- [13] İmin Tursuncan. Çin’de Kutadgu Bilig Araştırmaları / Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri. *Kutadgu Bilig Bildirileri* (26-27 Ekim 2009). Haz. Musa Duman. TDK Yayınları. Ankara, 2011.
- [14] Abdumurad Tilavov. Özbekistan’da Kutadgu Bilig Çalışmaları / Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri. *Kutadgu Bilig Bildirileri* (26-27 Ekim 2009). Haz. Musa Duman. TDK Yayınları. Ankara, 2011.
- [15] Ayşegül Sertkaya. *Kutadgu Bilig’in İngilizce Çevirileri / Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri*. *Kutadgu Bilig Bildirileri* (26-27 Ekim 2009). Haz. Musa Duman. TDK Yayınları. Ankara, 2011.
- [16] Yasin Yusufcan. *Uygur Özerk Bölgesi’nde Kutadgu Bilig Araştırmaları-I // Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. 2014, sayı 35, s.81-109.
- [17] Erdem Uçar. *Kutadgu Bilig’in Kronolojik Kaynakçası Hakkında Bir Deneme // Academia*. 2015, sayı 4, s.62-100; yenə onun: *Kutadgu Bilig’in Kronolojik Kaynakçası (1825-2016) [Tekmilleştirilmiş Versiyon] // Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*. 2015, sayı 6, s.6-47.
- [18] Jamal Gulnisa, Kafkasyalı Muhammet Savaş. *Kutadgu Bilig Araştırmaları Tarihi*. Ankara, 2016.
- [19] Ramiz Asker. *Kutadgu Bilig Bibliyografiyası*. Bakü, 2016, 192 s.

RƏHİLƏ QULİYEVA

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti*

ŞƏHLA ƏLİYEVA

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti*

MƏHƏMMƏDHÜSEYN ŞƏHRİYAR DİLİNİN POETİKLİYİ VƏ BƏNZƏRSİZLİYİ

*Türkün dilitək sevgili, istəkli dil olmaz,
Özgə dilə qatsan, bu əsil dil əsil olmaz.*

Açar sözlər: *M.Şəhriyar, Azərbaycan, dil, millət, ədəbiyyat, poeziya.*

The poetical and originality M.Shahriyars' language

The article deals with M.Shahriyars' poetic language. His most important work "Heydar Babaya Salam" is considered to be the pinnacle in Azerbaijani literature which gained great popularity in the Turkic world and was translated to more than 30 languages.

Key words: *M.Shahriyar, Azerbaijan, language, nation, literature, poetry.*

Bu, bir həqiqətdir ki, dünya ədəbiyyatı tarixində bir çox şair və yazıçılar əsərlərini yaşadıkları dövrün, mühitin tələbinə görə öz doğma ana dillərində deyil, başqa dillərdə yazmışlar. Bəşər tarixində belə faktlar kifayət qədər çoxdur və təəssüflər olsun ki, bu cür talesizlik xalqımızın ədəbiyyat və mədəniyyət tarixindən də yan keçməmişdir. Məsələn, vaxtilə dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi qəzəl, qəsidə və poemalarını fars dilində yazmışdır. Yaxud dünya ədəbiyyatının tanınmış simaları olan böyük hind yazıçısı Rabindranat Toqor ingilis dilində, məşhur qırğız yazıçısı Çingiz Aytmatov isə rus dilində yazıb-yaratmışlar. Müasir dövrümüzdə dünya miqyasında tanınan görkəmli Azərbaycan yazıçısı Çingiz Abdullayev dedektiv janrındakı, demək olar ki, bütün əsərlərini rus dilində yazır.

Məhəmmədhüseyn Şəhriyar XX əsrin İrana bəxş etdiyi ən görkəmli şairlərdən biri, Azərbaycan və İran ədəbiyyatlarının fəxridir. Ana dilində və farsca yazdığı əsərləri ilə o, hələ öz sağlığında klassiklər səviyyəsinə qalxmış, Yaxın Şərq ədəbiyyatını bədii möcüzələrlə, tərəvətli obraz və ifadə vasitələri ilə zənginləşdirmiş, xüsusən dünya poeziyasına "Heydərbabaya salam" kimi yüksək dərəcədə xəlqi və sənətkarlıq baxımından nadir əsərlərdən birini töhfə vermişdir (3, s. 4).

Azərbaycan xalqının böyük oğlu Məhəmmədhüseyn Şəhriyar fars dilinin hakim olduğu və farslar tərəfindən idarə edilən öz vətəninə dünyaya göz açmışdır. Şəhriyar doğulub boya-başa çatdığı ölkədə mövcud olan poetik ənənələrə və aldığı təhsilə uyğun olaraq əsərlərinin çoxunu fars dilində yazmışdır. Böyük alim və şairlərin, Şəhriyar irsi araşdırıcılarının dönə-dönə etiraf etdikləri kimi bu əsərlərində o, elə yüksək sənətkarlıq nümayiş etdirmiş və şeirləri elə geniş yayılmışdır ki, əsrimizin **İran ədəbiyyatı tarixi onun yaradıcılığı olmadan natamam görünürdü** (3, s. 6).

Hansı dildə yazmasından asılı olmayaraq, M.Şəhriyar həmişə vicdanının səsinə qulaq asan, qəlbində tüğyan edən duyğuları, başından keçən fikirləri səmimiyyətlə əks etdirən bir sənətkar idi. Farsca yazdığı şeirlərində öz millətinin ağrı-acıları onu daima düşündürürdü: şair öz poeziyasında Odlar yurdu Azərbaycanın taleyini qələmə almış, öz xalqının həyat və məişətini, tarixini əks etdirmişdir. "Səhəndə məktub" şeirində şair göstərir ki, farsca yazsam da, elimin dərd-sərini farsca söyləyənlə diliyəm:

Azər elinin bir yaralı nisgiliyəm mən,

Elimin farsıcada dərdini söylər diliyəm mən.

Elə qarşı nə qaranlıq isə el məşəliyəm mən,

Elimin əbədilik gülüyəm mən!

Farsdilli poeziyada el qayğılarını daim təcəssüm etdirən M.Şəhriyarda milli təəssübkeşlik hissləri, öz elinə, obasına məhəbbət, xalqına bağlılıq, doğma ana dilinə sevgi o qədər güclü idi ki, bu hissləri tək fars dilində ifadə etmək mümkün deyildi. Doğma vətəni Azərbaycan, qədim Təbriz şəhəri, Xoşginab kəndi, ana dilinin ecazkarlığı, şirinliyi, uşaqlıq, gənclik illərinin xatirələri şairi artıq yetkin bir yaşda öz duyğu və düşüncələrini, xalqına, dilinə, vətəninə olan sonsuz məhəbbətini doğma ana dilində izhar etməyə sövq edirdi. Uzun illər fars dilində yazan şair 1957-ci ildə "Heydərbabaya salam!" poemasını çox şirin, həzin xalq dilində - doğma Azərbaycan dilində yazdı. Bu hadisə, nəinki Şərq aləmində, bütün dünyada rezonans doğurdu. M.Şəhriyar bu poema ilə özünə böyük, möhtəşəm abidə ucaltdı. Əsərin dili o qədər oynaq, rəvan, aydın xalq

dilidir ki, yaşından asılı olmayaraq, kiçikdən-böyüyə hər bir oxucu onu asanlıqla əzbərləyir və poemadakı nostalji fikirlərdən təsirlənir, bir daha doğma Azərbaycan dilinin gözəlliyinə heyran olur. Bu poema ilə şair ana dilində ən mürəkkəb fəlsəfi fikirləri sadə, aydın və doğru-dürüst əks etdirməyə qabil olduğunu bir daha sübut etdi.

Şair bu poeması ilə hər kəsin qəlbini rıqqətə gətirdi. Ustad sənətkar poemanın hər bəndində, hər misrasında Azərbaycan xalqının adət-ənənələrini, milli dəyərlərini məharətlə ifadə etmişdir:

*Bayram idi, gecəquşu oxurdu,
Adaxlı qız bəy corabın toxurdu,
Hər kəs şalın bir bacadan salırdı,
Ay nə gözəl qaydadı şal sallamaq,
Bəy şalına bayramlığın bağlamaq.*

Poemanın bu bəndində Novruz bayramının əsas cəhətləri, xalqımızın bayram tədbirləri, bayram ənənələrinin gözəllikləri əks etdirilmişdir:

*Şal istədim, mən də evdə ağladım,
Bir şal alıb tez belimə bağladım,
Qulamgilə qaçdım, şalı salladım,
Fatma xala mənə corab bağladı,
Xan nənəmi yada salıb ağladı.*

M.Şəhriyar yaradıcılığının ağırlıq mərkəzində dayanan əsas mövzulardan biri tariximizin ən acı, amansız hadisəsi, qara səhifəsi olan - İkiyə bölünmüş Azərbaycanın daim yangı ilə xatırlanması və dünya oxucularına çatdırılmasıdır. Bu dərd M.Şəhriyarı ömrünün sonuna qədər yandırmış, Quzey Azərbaycana həsrət qalması daim onun nisgili olmuşdur. İkiyə bölünən xalqın acı taleyini əks etdirdiyi üçündür ki, M.Şəhriyarın əsərləri daim sevilir, dillər əzbəri olur və bu əsərlər xalqı birliyə çağırır, mübariz, qətiyyətli, qüdrətli olmağa səsləyir. O, vətəninə, onun təbiətini çox sevir və poemada bu hissələrini gözəl ştrixlərlə, təsvirlərlə oxucuya çatdırır. Belə təsvirlər, mənzərələr poemanın bütün bəndlərində nəzərə çarpır:

*Yaz gecəsi çayda sular şarıldar,
Daş-qayalar seldə aşıb xarıldar,
Qaranlıqda qurdun gözü parıldar,
İtlər gördüm, qurdu seçib ulaşdı,
Qurd da gördük qalxıb gədikdən aşdı.*

M.Şəhriyarın əsərlərinin bədii çəkisi yüksəkdir. Şairin poetikasının gözəllikləri, bədii keyfiyyətləri danılmazdır. “Heydərbabaya salam!” poemasının ən gözəl yüksək keyfiyyətlərindən biri məhz ana dilində - doğma Azərbaycan dilində yazılmasıdır.

Azərbaycan filologiya elminin korifeyi, Dövlət Mükafatı laureatı, görkəmli dilçi alim, professor Əlövsət Abdullayev öz tədqiqatlarında yazırdı: “Ana dili bizə nəsil-dən-nəslə keçən ən böyük və əvəzsiz nemətdir. Anamız onu bizə süd verə-verə, kəlmə-kəlmə, cümlə-cümlə yedirdir; onu iliyimizə və ruhumuza tədrisən, dönmədən daxil edir; bizi böyütdükcə sözlərimiz artır, cümlələrimiz böyüyür; ana dili bizim sonrakı həyatımızda ən böyük müəllimə çevrilir. Dil öz qüdrətini danışıda və yazıda göstərir. Böyük sənətkarlar özünün yüksək, bəşəri ideyalarını, adətən, qüdrətli bir dillə meydana çıxarırlar. Belə əsərlər həm sənətkarı ucaldır, həm də dili yaşadan və inkişaf etdirən amillərdən birinə çevrilir. Ana dili çox böyük və cazibədar qüvvədir. Onu unudan “insan” gərək ana südünü, ananın gülümsəməsini, hər danışığında bəxş etdiyi yeni-yeni sözləri gərək unutmuş olsun, ümumiyyətlə, ana əməyinə qarşı nankorluq etmiş olsun. İnsanın ilk göz açdığı dünyada ona yaxın olan varlıqlar –ata-ana, bacı-qardaş, ev-eşik, qohum-qonşudur. İnsan böyüdükcə bu varlıqların sayı-həcmi genişlənir - Vətən anlamı yaranır. Dünyada iki anlam insana daha yaxın və daha əziz olur: ata-ana və Vətən. Buna görə də insanlar bunları birləşdirib, bir söz birləşməsində işlədirlər: “Ana Vətən”, “Ata yurdu”. Ömrünün ahıl vaxtında Şəhriyarı “Heydərbabaya salam!” poemasını yazmağa vadar edən qüvvə də bu idi. Bu poemada Ana dili və Vətən əsas yer tutur” (1). Görkəmli alimin ana, ana dili, Vətən və Şəhriyarın bu poemasını yazmağa vadar edən qüvvə haqqında söylədikləri o qədər dəyərli, təbiidir ki, bu fikirləri məqalədə göstərməyi vacib saydıq və güman edirik ki, gənc nəsil belə gözəl kəlamları oxuyub faydalanacaq, anaya, ana dilinə, Vətənə məhəbbət ruhunda tərbiyələnəcəkdir.

Başdan-başa Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının ruhu ilə aşılınmış “Heydərbabaya salam” axar-baxarlı, zəngin Azərbaycan dilinin özünəməxsus orijinal ahəngi olan *cənub dialektində* yazılmışdır. Əsər bilavasitə təbiətin ən böyük, əzəmətli, ən əbədi yaşarı tərkib hissəsi olan dağa (Heydərbabaya) müraciət şəklində qurulmuşdur. Bunun özü də onun xəlqilik ruhunu qüvvətləndirən bir əlamətdir (3, s. 20).

Poema Azərbaycan dilinin cənub qolunu əks etdirməsinə baxmayaraq, ən gözəl bədii nümunədir, bütövlükdə bu əsərdə Azərbaycan dilinin gözəlliyi, ahəngdarlığı, emosionallığı, ekspressivliyi, bir sözlə,

əlvan mənə çalarlıqları, rəngarənglikləri toplanmışdır. Poema o qədər aydın, sadə və xalq dilində yazılmışdır ki, yaşıdan, savadından asılı olmayaraq, əsəri oxuyan hər bir şəxs onu əzbər bilir. “Şairin ustad bir sənətkar olduğu ondan bəllidir ki, poemada işlədilən hər bir bənd bir rəssam tablosu kimi böyük və ya kiçik bir mənşərəni gözlərimiz qarşısında canlandırır” (2). Poemadan bir parçaya diqqət edək:

*Qarı nənə gecə nağıl deyəndə,
Külək qalxıb qap-bacanı döyəndə,
Qurd keçinin şəngülisin yiyəndə,
Mən qayıdıb bir də uşaq oleydim
Bir gül açıb, ondan sonra soleydim.*

Nümunədən görüldüyü kimi, poema xalq danışığı dilində, xüsusən, Təbriz danışığı üslubunda yazılmış və burada şairin doğma yurdunun şirin şivə xüsusiyyətləri öz əksini tapmışdır ki, bu xüsusiyyətlər əsərin bədiiliyini, oxunaqlığını artırır. Ümumiyyətlə, xəlqilik M.Şəhriyarın təkcə “Heydərbabaya salam!” poemasında deyil, Azərbaycan dilli bütün əsərlərində özünü göstərir.

M.Şəhriyarın əsərlərinin tədqiqatçıları çoxdur. 1981-ci ildə Bakıda Qulamhüseyn Beqdeli və Həmid Məmmədzadə tərəfindən tərtib edilən “Aman ayrılıq” kitabındakı bütün şeirlərinin dili çox maraqlıdır. Şairin əsərlərinin dilində nəinki Cənubi Azərbaycan, o cümlədən Şimali Azərbaycan şivələrinin də xüsusiyyətləri öz əksini tapmışdır. Azərbaycan dilinin bu və ya digər ədəbi və ümumxalq danışığı səviyyəsindəki normaları M.Şəhriyarın nəinki əsərlərində, özünün şifahi nitqində də öz gözəlliyini, əzəmətini qoruyub saxlamışdır. Yəqin ki, xalqımızın yaşlı və orta nəslinin nümayəndələri “Heydərbabaya salam!” poemasını şairin öz dilindən, öz ifasında dinləmişlər. Bu ifadakı ahəngdarlıq, ürəkyağışı, qardaş elin həsrəti, vətən göynərtisi, ikiyə bölünmüş xalqın acı fəryadı kövrək, lakin həzin, aydın bir diksiya ilə elə ifadə olunmuşdur ki, bu ifa, nəinki insan qəlbini göynədir, ürəkləri yandırır, didib-parçalayır, hətta dağları, daşları da əridir. Mərhum şairin poemanı ifa edərkən dəfələrlə kövrəlməsi, ağlaması, səsinin titrəyişindən, həyəcanından, ürəkləri rıqqətə gətirən avazından hiss olunurdu. Bu cür millətsevərlik, bu cür vətənpərvərlik, belə vətəndaşlıq, öz dilinə, elinə vurğunluq, yaşadığı çətin bir mühitdə öz doğma dilini yüksəklərə qaldıraraq onu əbədləşdirmək qəhrəmanlıq deyilmi?! Belə bir sənətkarın bütövlükdə həyat və fəaliyyəti gənclərə bir örnək deyilmi?! Ümid edirik ki, vahid Azərbaycan gəncliyi belə bir dahinin yaradıcılığını öyrənəcək, ondan nümunə götürərək bəhrələnəcək və daim M.Şəhriyar ənənələrini, ideyalarını davam etdirəcəkdir.

M.Şəhriyarın ana dilinə münasibətdən bəhs etmək əsas məqsədimiz olduğu üçün müəllifin əsərlərinin linqvistik xüsusiyyətləri ilə bağlı bəzi məqamlara diqqət yetirmək istəyirik.

M.Şəhriyar Cənubi Azərbaycanda yaşayıb-yaratdığına baxmayaraq, əsərlərində Şimali Azərbaycanın ədəbi dilinə xas olan əsas orfoepik xüsusiyyətlər öz əksini tapmışdır. Məsələn:

1. *Uşaxların aşxların utmuşam.*
2. *İtənlərdən, bitənlərdən soruşdux,
Küsüşdux da, allah qoysa, barışdux.*

Göründüyü kimi, Azərbaycan ədəbi dilimizin orfoepik norması sayılan bu cür xüsusiyyətlər, M.Şəhriyar yaradıcılığında orfoqrafik qaydalar kimi də öz əksini tapır. Yuxarıdakı nümunələrdə **q>x** əvəzlənməsi şifahi nitq üçün xarakterik olsa da, şair bu faktı öz şeir dilinin ədəbi normasına çevirmişdir. Belə cəhətlərə M.Şəhriyarın dilində çox rast gəlirik. Məsələn, aşağıdakı nümunələrə diqqət yetirək:

- Çəpişləri qıdıxlıyan günlərim,
Çəpiş kimi oynaxlıyan günlərim.*

Bu nümunədə yuxarıda qeyd etdiyimiz **q>x** əvəzlənməsindən başqa, Azərbaycan şifahi ədəbi dilində açıq saitlərin qapalı saitlərə keçməsi - **a>ı** əvəzlənməsi M.Şəhriyarın bədii dilinin orijinallığını bir qədər də artırmışdır. Nümunələrdə gördüyümüz kimi, *qıdıqlayan* əvəzinə *qıdıxlıyan*; *oynaqlayan* əvəzinə *oynaxlıyan* işlənmişdir.

Danışığı dilimiz üçün xarakterik olan fonetik hadisələrdən biri də **ç>ş** əvəzlənməsidir. M.Şəhriyarın dilində belə əvəzlənmənin yazı dilində də normativ cəhətə çevrildiyini görürük. Məsələn;

1. *Zindan qaraldı, göz-gözü seşmədi,
Gündüz gözü mənim lampam keşmədi.*
2. *Heydərbaba, ildırımlar şaxanda,
Sellər sular şaxıldayıb axanda.*

Lakin şairin əsərlərində **ç** səsinin orfoqrafik normaya uyğun şəkildə işlənən formaları da vardır. Məsələn: *Qəhərlənib ildırım tək çaxaram.*

Şairin şeirlərində *ilə* qoşmasınının həm ədəbi dil, həm xalq dilində fərqli şəkildə işlənən formaları öz əksini tapmışdır:

1. *Südə gölündə mələkə ilə çimərkən sevinirlər, öyünürlər.*

2. *Bir uçaydım bu çırpınan yelinən,
Bağlaşaydım dağdan axan selinən.*

Şairin dilində ikinci şəxs mənsubiyyət şəkilçiləri Bakı dialektinə, ümumiyyətlə, şimal-şərq şivələrinə xas olan **-iv⁴** formasında işlənir. Məsələn:

1. *Heydərbaba, gün **dalıvı** dağlasın,
Uşaxların bir dəstə gül bağlasın,
Yel gələndə ver gətirsin bu yana
Bəlkə, mənim yatmış bəxtim oyana.*

Şifahi nitq üçün xarakterik olan *assimilyasiya* hadisəsinə - yəni bir səsin özündən əvvəlki və ya sonrakı səsi öz məxrəcəyə uyğunlaşdırmasına M.Şəhriyarın əsərlərində çox rast gəlirik:

1. *Bir də yatıb **yandırillar, yaxıllar,***
2. *Göz açıb yumma, çıraqlar kimi yandıqda **sönüllər,***
*Gah burulub, gah da **çönüllər, kölgəliklər sürünüllər.***

Lakin bu fonetik hadisə şairin əsərlərində daimi xarakter daşımır, müəllifin şeirlərində ədəbi dil normasına uyğun faktlar da çoxdur: **enirlər, göndərilər** və s.

Şairin dilində II şəxsin cəminin mənsubiyyət şəkilçisinin ixtisarı ilə deyilən və cənub şivəsində işlənən formaya daha çox rast gəlirik. Məs:

*Salam olsun **şövkətüzə, elüzə** /şövkətinizə, elinizə/,
Mənim də bir adım gəlsin **dilüzə** /dilinizə/.*

Müasir dilimizdə *bilmək* feilinin *bacarıq* şəklinin ədəbi dil formasından fərqli Naxçıvan dialektində işlənən variantlarına M.Şəhriyarın əsərlərində çox rast gəlirik. Məsələn:

1. ***Görəmməsək, halal edin bizləri.***
2. *Ömrüm keçdi, **gələmmədim, gec oldu,***
Heç bilmədim gözəllərin nec oldu.

Görkəmli sənətkarın əsərlərində feilin bu formasının ədəbi dil variantı da mütəmadi işlənmişdir.

Məsələn:

1. *Bir də biz bu yana gələ **bilmədik,***
*Qanların ləkəsin silə **bilmədik.***

Bu xüsusiyyətlər bir daha onu göstərir ki, M.Şəhriyar Azərbaycan xalq dili ilə yanaşı, ədəbi dilinin də bütün incəliklərini dərinlən bilən və ondan məharətlə istifadə edərək xalqın ürəyinə yol tapan dahi sənətkar idi. M.Şəhriyarın xalq dilindən istifadə etməsinin səbəbini müxtəlif şəkillərdə izah etmək olar:

1. M.Şəhriyar ruhən, qəlbən xalqla çox bağlı idi.

2. Xalq ifadələri, xalqın dili daha sadə, daha anlaşıqlı idi və rəvan dildə yazılan əsərlər çox oxunaqlı olduğu üçün belə əsərləri xalq çox oxuyur və tez qəbul edirdi.

3. Xalq dilində alınmalar az idi, burada çətin qavranılan qəliz ifadələr, ərəb, fars zəncirləri yox idi.

4. Ədəbi dildə elə fonetik formalar var ki, onun tələffüzü dilə ağırlıq gətirdiyi üçün xalq dilində işlənən variant dil üçün daha məqbul hesab olunur. Məsələn: iki samiti, iki saiti yanaşı tələffüz etmək çətin olduğu üçün dil reduksiya hadisəsinə uğrayır: fəth etmək [fət etmək], səhv etmək [səf etmək], müəllim [mə:llim], müavin [ma:vin]və s. kimi bir çox məqamlar xalq dilində, şifahi ədəbi dildə tələffüzü, dili asanlaşdıran amillərdir. M.Şəhriyar da əsərlərində yuxarıda haqqında bəhs etdiyimiz formaların xalq dilinə yatımlı olduğunu nəzərə alaraq, ən çox xalq dilinə müraciət etmişdir.

5. Fikrimizcə, inkişaf etmiş dillərdə orfoepiya ilə orfoqrafiya arasındakı fərqlərin silinməsi prosesi baş verir ki, bunlar arasındakı sədlərin götürülməsi nitqin, ünsiyyətin asanlaşmasına, nitq mədəniyyətinin inkişaf etməsinə gətirib çıxarır.

M.Şəhriyarın yaşadığı mühitdə Azərbaycan dili hakim dairələrdə yasaq olsa da, o, Azərbaycan ədəbi dilinin bütün normalarını, sirlərini, incəliklərini dərinlən bilir, özünün fitri istedadı, intellekti sayəsində öz ölməz əsərləri ilə doğma dilini inkişaf etdirirdi. Bu xüsusda professor Ə.Abdullayevin fikirlərini xatırlatmaq yerinə düşər: “Şəhriyarın “Aman, ayrılıq” kitabında biz onun yenə də Təbriz şivələrinə əsaslandığını şahidi oluruq: “Dur görüm, bu ağac bənzir (bənzeyir) anama... Böyük Şəhriyar Azərbaycan dilində yazdığı şeirlərində xalq danışq dilinə üstünlük vermişdir. Anasından, qohum-əqrəbasından, uşaqlıq illərinin dostlarından və yoldaşlarından eşitdiyi danışq dili ona daha yaxın və munis olmuş, onu daha çox cəlb etmişdir” (3).

M.Şəhriyarın ədəbi irsi Azərbaycan xalqının ən zəngin söz xəzinəsi, Şəhriyarın dili Azərbaycan dilinin uca zirvəsi, onun yaradıcılığı Azərbaycan və dünya xalqlarının daim qürurla istifadə edəcəyi ən möhtəşəm mənbədir. Əlbəttə, bir məqalədə M.Şəhriyarın əsərlərinin bütün məziyyətlərini, dilinin əsrarəngizliyinin bütün çalarlarını göstərmək, bu əsərlərin yüksək dil və üslub xüsusiyyətlərindən, fəlsəfi ideyalarından, bədii keyfiyyətlərindən söz açmaq imkan xaricindədir. Bütün bunlar ayrı-ayrı tədqiqat

işlərinin vəzifəsidir. Lakin onu qeyd etmək istəyirik ki, M.Şəhriyar mövzusunda müraciət etməyimiz təsadüfi deyil. Bu, onun yubileyi ərəfəsində belə böyük şəxsiyyətin parlaq ruhuna mənəvi borcumuzu çatdırmaq məqsədi daşıyır. Böyük Azərbaycan xalqının böyük sənətkarı dünya ədəbiyyatı tarixində daim yaşayacaqdır.

Fikirlərimizi görkəmli ədəbiyyatşünas alim, akademik Bəkir Nəbiyevin ümid və optimizm dolu müdrik sözləri ilə yekunlaşdırırıq: “Yaman günün ömrü az olar demişlər. Haqq öz yerini tutacaq, xalqımızın istiqlal amalı tam qalib gələcək, gözəl Qarabağın bütün güşələri də buraya daxil olmaqla, doğma torpaqlarımız dinc nəfəs alacaqdır. Azərbaycanın üçrəngli, ayılı-ulduzlu dövlət bayrağı ilə yanaşı, xalq mənəviyyatının parlaq rəmzi kimi qüdrətli şairimiz Şəhriyarın sənət və gözəllik bayrağı da qədim Azərbaycan torpağı üzərində əbədi dalğalanacaqdır”.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı, 1992.
2. Şəhriyar M. Aman, ayrılıq. Bakı, 1981.
3. Şəhriyar M. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Avrasiya-press, 2005

RƏHİMƏ MƏMMƏDOVA

Azərbaycan Dillər Universiteti

MEKSİKA İSPAN DANIŞIQ DİLİNDƏ İSMİN CİNS KATEQORİYASININ VARIATİVLİYİ

Açar sözlər: *lingvistik variativlik, milli- mədəni xüsusiyyətləri, ismin cins kateqoriyasının variasiyası, kommunikativ situasiyalar, fərqi xarakter.*

Variations gender of the noun category in Mexico oral speech

Do the research could lead to the conclusion that the standards and norms that define the change and variation of the conception. Syntactic and morphological analyzes of thenorms also helps to consider creation of the variations. In addition, we are faced with two major factors that reflect the unique cultural and historical traditions prevailing in Mexico: The sides of the impact of the other variations of internal and external factors that are relevant to local people. Variability of the kind of nouns category is individual, depending on education, age and sex of the members of different social classes, and in this regard, and differ in their feature.

Key words: *linguistic varieties, the replacing vowels, national and cultural features, variations in gender category, communicative situations, individual feature*

Linqvistik norma- bir linqvistik cəmiyyətin üzvlərinin ifadələrində yaranan dil qaydaları sistemidir. Əlbəttə ki, linqvistik problemləri sabitləşdirən və fərqləndirən müəyyən qanunlar mövcuddur. Linqvistik - dəyişməz eyni zamanda da dəyişkən qanunları yarada bilən qanunauyğunluqlar olub, hər zaman dilçilərin tədqiqat obyektini olaraq təhlil edilir. Öz oxşar və fərqliliyi səbəbindən yaranan çətinliklər sərhəd tanımır. Müəyyən dəyişikliklərə uğrayan dilin inkişaf etməsi faktı və ispan dilli cəmiyyətdə əldə etdiyi sistemik və alternativ formaları ispan dilinin qanunlarının dəyişməsi kimi anlaşıla bilər.

Qaydalar - linqvistik cəmiyyətdə eyni səviyyədə istifadə edilə bilər. Qaydalar sistemi estetik və mədəni xüsusiyyətləri ilə razılaşan müəyyən dilin istifadəçiləri arasında seçim yaradır. Belə məlum olur ki, qaydaların düzgün istifadəsinə təkid edilməlidir. Digər ərazilərdə yayılmış dilin linqvistik variativliyi ilə eyni ərazinin variativliyi arasında qarşıdurma yaradan dilin qaydaları ispan dilinin dinamikası sayəsində inkişaf edir. Qəbul edilmiş qaydalar dil daşıyıcılarının nitqində baş verən güclü dəyişikliklərinin birləşməsi kimi müəyyən olunur. Linqvistik variativlik isə ilk öncə linqvistik qaydalar ilə əlaqədə olur.

Meksika dil variantında grammatik variativliyini araşdırarkən ispan dilçiləri ölkənin şimal danışq dili variantı və Meksikanın cənub şərq dil variantına bölündüyünü Manual Alvarın tədqiqatlarında rast gəlirik. Qeyd etməliyik ki, şimal danışq dili variantı- Meksikanın şimal ərazisinin, Baja Kaliforniya (Aşağı Koaliforniya), Baja Kaliforniya Sur (Cənubi Aşağı Kaliforniya), Nueva Leon, Sinaloa, Koahulia, Tamoulipas və Duranqo əyalətlərini əhatə edərək öz intonasiyası və vurğusu ilə digər ərazilərdən fərqliliyi ilə seçilir. Bu ərazilərdə “usted” və “tú” şəxs əvəzliyinin işlənməsi, “seseo” variantı, söz önlərinin artikl ilə yanaşı dəyişməsi kimi linqvistik variativliyinə geniş yayılmışdır. Meksikanın cənub şərq dil variantına aid edilən Tabasko, Çiapas və Kampeçe ərazilərində sözlərin vurğusunda “vos/ tú” və ismin cins kateqoriyasının grammatik variantları geniş yayılmışdır.

İsmi cins kateqoriyası bəzi sinifləri və adları təyin edən mürəkkəb bir sistemdir. Sistemin yaratdığı variasiya və dəyişiklikləri nizamlayan şərtlər ətraf mühitin dəyişməsinə səbəb olur. Cins təsviri struktur

təqdim edir. Belə ki, burada cinsin ikili mənə verməsində müəyyən əvəzliliklər böyük rol oynayır. İspan dilindəki cins kateqoriyasını araşdıraraq qeyd edə bilərik ki, o, müxtəlif səviyyələrin vahidləri arasında əlaqə yaradır. Eyni səviyyənin müxtəlif vahidləri digər səviyyənin müxtəlif vahidləri ilə əlaqədə olur; bu əks əlaqədir. Bu əks əlaqələr strukturalizm cərəyanının əksər nümayəndələrinin diqqətini cəlb etmişdir. Eyni səviyyəyə aid olan fərqli vahidlər isə digər səviyyənin yalnız bir vahidi ilə əlaqədə ola bilər. Bu anlayış danışıq dilinin variasiyası adlanaraq strukturalizm cərəyanının tədqiqatçıları tərəfindən geniş araşdırılmışdır.

Variantlar müxtəlif şərtlərdən asılı olaraq yayılır. Strukturalizm cərəyanına görə sematik sistemdə heç bir şərtədən (daxili və xarici) asılı olmayaraq müxtəlif semantik variasiyalara rast gəlmək olur. Müstəqil variasiya sistemin nə xarici nə də daxili şərtlərini bildirmədən variantların işlənməsi ilə kifayətlənir. Daha dəqiq desək, bir şəxsin danışıq nitqindəki variasiya oxşar kommunikativ situasiyalarda eynidir. Lakin variasiya bütün kommunikativ situasiyalarda eyni ola bilməz. Müəyyən şəraitdən asılı olaraq o, dəyişir.

Kontekstual adlandırılan variantların geniş işlənməsi mətnin fonetik, morfoloji və ya sintaktik strukturundan asılıdır. Qadın cinsində artikl bir vurğulu “a” ilə başlanan ismin qarşısında işlənərsə kişi cinsinin artikli “el” ilə əvəz olunur: *la aqua* → *el aqua*. Burada fonoloji və qrammatik qaydalar əsas şərtədir. Lakin bu sözü *el aqua* kimi ifadə etmək məcburi xarakter daşıyır. Danışıq dilində *la aqua* [l'agua] kimi tələffüz variantına da rast gəlmək mümkündür. Hər iki cinsə aid olan sözlərin sonluqları dəyişir. Aşağıda verilmiş cümlələrdə bu hallara rast gəldiyini müşahidə edə bilərik:

Zavos explicó sus planes de colonación junto con su colega italiano Antinori y *la bióloga* francesa.

“*La bióloga*”- variantı “*el biólogo*” variantından fərqli olaraq əksəriyyət təşkil edir. Leksik mənə şərti faktor kimi rol oynayır və bu hallara sənət adı bildirən sözlərdə tez-tez rast gəlmək mümkündür.

Meksikanın bəzi ərazilərinin danışıq dilində isə kişi cinsində işlənən isimlərin “-a” şəkilçisi ilə əvəzlənməsi qadın cinsi kimi interpretasiya edilir. Məsələn: *La inversión extranjera directa debe ser una problema de prioridad nacional. Y tú, Iris, no ahorres perfumes. Envúelveme con los aromas más penetrantes.*

Eyni zamanda “-a” şəkilçisi ilə bütün qadın cinsində işlənən bəzi isimlər “-o” ilə əvəz edilməsinə Kolumbiyada da rast gəlirik. Məsələn: *el pollo: Para que resiban la dosis contra el pollo.*

El mano – los manos variantı təkcə Meksika danışıq dil variantında deyil, eyniliklədə Argentinada da geniş yayılmışdır. *Perico le baca en la frente con devoción; el padre le acar isio los manos. Ella ...se siente a esperar, con bolso el los manos.*

İspan dilli ərazilərin əksəriyyətində artiklın dəyişməsi hallarına rast gəlmək olar. Məsələn: *el ala más urgierdosa, la otra ola/ La mexicana es más tenida que el hampa misma...sentenciar a muerte el proyecto resien presentado en la otra ala del Congreso. Burada qeyri-müəyyən artikllərin variasiyası danışıq dilində aşağı sosial təbəqəni göstəricisi kimi dəyərləndirilməyə də bilər, belə ki, mətbuatda istifadə edilməsi hallarını görə bilərik və s. Məsələn: En la época helenística y romana, la lírica es un arte más elaborada de la vida real./En el caso de que el fotógrafo guiera un foto mes subjetiva, lo imdicado será elegir varis.*

Bəzən isə isimlərin qarşısında müəyyən və qeyri müəyyən artikllər ilə yanaşı sifətlərin sonluqları da dəyişir. Məsələn: *Las aromas epicúreos no conseguirían llegas por obra de una puerta vaivén más rápida que los vapores y el humo. Maruquita chupaba desganadamente el azúcar granulada de mes chilindrina. Y si el chocolate abundaba en México, el azúcar escaseaba en Europa y alcanzaba altos precios despues de ser cuidadosamente pesada en los platillos de una balansa.*

Aparılan araşdırmalardan belə nəticəyə gəlirik ki, variasiya və variativlik- standartları və qaydaları müəyyən edən nisbi anlayışdır. Qaydaların təhlili sintaktik və ya morfoloji baxımından müxtəlifliyin yaranmasını araşdırmağa köməklik edir. Bundan savayı, Meksikada hökm sürən özünəməxsus mədəni-tarixi və ərazilərinin ən-ənələrinin müxtəlifliyini əks etdirən iki əsas faktorlarla qarşılaşırıq: yerli xalq ilə əlaqə və digər tərəfdən dəyişikliklərinin təsiri (daxili və ya xarici faktorlar) əsasdır. İsmi cins kateqoriyasının variativliyi müxtəlif sosial təbəqənin iştirakçılarının savadından, yaşından, cinsindən və dünyabaxışından asılı olaraq fərdi xarakter daşıyır və bu baxımdan da öz fərqliliyi ilə seçilir.

Ədəbiyyat

1. Alvar Manual, “Manual de dialectología hispánica, el español de América”, Barcelona, 2009, 257 p.
2. Antonio Briz Gomez, El Español Coloquial en la Conversación: Esbozo de Pragmagrámica, España, Ariel, Editorial S.A., 1998, 255 p.
3. Carmen Silva-Corvolan, Sociolingüística y pragmática del español, Georgetown University Press, 2001, 367 p.
4. Lope Blanch, Juan Manuel. Estudios de lingüística hispanoamericana. México, 1989, 290 p.
5. Milagros Aleza Izquierda, José M., La lengua española en América: normas y usos actuales, Valencia, 2010, p. 287
6. Виноградов В.С. Лексикология испанского языка, М: Высшая школа, 2003. - 246 стр.

NİTQ PROSESİNDƏ ƏVƏZLİYİN FUNKSIONAL – SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

There are two directions in each language in – expression and maintenance. Traditional grammar usually learns the grammatical meaning of the words and parts of speech, but functional grammar defines the expression words and their role the morphological on the system of language and speech.

Key words: pronoun, functional grammar, speech situation

Hər bir dilin qrammatikasında bu və ya digər dərəcədə funksional aspekt özünü göstərir. Funksional qrammatika qrammatikanın bir növü olsa da yalnız özünü funksional üslubda göstərir. Yəni “funksional qrammatikada heç bir qrammatik kateqoriyanın formal əlamətində dəyişiklik olmur. Sadəcə olaraq bu qrammatik mənanın işlənmə diapazonu və eləcə də dilin qrammatik quruluşunda konkret formal əlamətlə müəyyənləşən hər hansı bir nitq hissəsinə aid olan leksik vahidlərin nitq prosesi zamanı ifadə etdikləri məna rəngarəngliyi funksional qrammatikanın tədqiqat obyektidir”(1, 39). Elə bu baxımdan da dilimizdə ifadə etdiyi məna müxtəlifliyinə görə əsas nitq hissələrində biri olan əvəzlik diqqəti cəlb edir. “Əvəzlilər leksik – qrammatik səciyyəsinə, morfoloji xüsusiyyətlərinə, sintaktik vəzifəsinə görə fərqlənən orijinal bir kateqoriya, xüsusi bir söz qrupudur. Əvəzlik öz mənasını yalnız cümlə içərisində, başqa sözlərlə əlaqədə tapa bilər. Təklidə götürdükdə konkret olaraq heç bir məna ifadə etmir. Bütün birinci şəxslərə “mən”, istənilən əşya və hadisəyə “bu” demək mümkündür. Beləliklə əvəzlilər konkret şəxs, əşya, əlamət, hadisə, kəmiyyətə hərəkət və s. bildiren sözlərlə əlaqələndikdə müəyyən məna ifadə edə bilər” (2, 138). Semantik baxımdan əvəzliləri aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

1. Əvəzlik nitqdə şəxsi və əşyanı əvəz edə bilər.

2. Əvəzlik nitqdə şəxs əvəzliyi ilə aidlik bildirir: mənim, onun, bizim və s.

Əvəzlilər vasitəsilə obyektə subyektin hərəkətinin üst – üstə düşməsi ifadə olunur: özümüz, biz özümüz, bir – birimiz və s. Danışanın nitqdə ifadə etdiyi əşyaya işarə edir.

a) Dəqiq işarə edənlər: “o”, “bu”

b) Keyfiyyətə, əlamətə işarə edənlər: elə, belə. Bu əvəzlilər cümlədə obyektə birlikdə daha da konkretləşir. Məsələn: Belə iş görməzlər (ümumi). Elə söz danışma!(konkret).

c) Cümlədə qeyri – müəyyən əvəzlilər işləndikdə danışan və ya dinləyən əşyanı (əvəz olunanı) dəqiq, konkret müəyyənləşdirə bilmir. Məsələn: Kimsə qapını bərk – bərk döydü.

d) Əvəzlilər semantik baxımdan ümumilik bildirir. Təsdiq olunan – hər kim, hər kəs və s. inkar olunanlar – heç kim, heç kəs və s.

Nitq prosesində əvəzliyin funksional – semantik xüsusiyyəti danışılan fikri daha da konkretləşdirib, aktuallaşdırmaqdır. Əvəzliyin konkretliyi müəyyən, qeyri – müəyyən, sual və ümumi xüsusiyyətlərə malikdir. Məsələn: Mən onun dediklərinə diqqətlə qulaq asdım – cümləsində məhz “mənim” ona diqqətlə qulaq asdığım konkret olaraq dinləyəne çatdırılır.

Bildiyimiz kimi, I şəxsin təki “mən” danışanı, II şəxsin təki “sən” dinləyəni, III şəxsin təki “o” haqqında danışılanı bildirir. Lakin nitq prosesi zamanı şəxs əvəzliləri ifadə etdikləri mənalara dəyişə də bilər. Nitq zamanı müraciət forması olaraq II şəxsin təki “sən” və cəmi “siz” əvəzliləri bir – birini əvəz edə bilər. Belə ki, “sən” deyərək nəsihətamiz ifadələrlə ümumiyyə, hörmət əlaməti olaraq “siz” deyərək tək bir nəfərə müraciət etmək olar. Bundan başqa I şəxsin cəmini bildiren “biz” əvəzliyi konkret ifadə etdiyi məna ilə yanaşı ümumilik anlayışı da ifadə edə bilər. Məsələn: *Biz öz gənclərimizlə fəxr edirik. Bizə əvvəlcədən xəbər versəydiniz hazırlığımızı görərdik.* Birinci cümlədəki “biz” əvəzliyi ümumilik, ikinci cümlədəki “biz” əvəzliyi isə ümumilik anlayışı ifadə edir. Bundan başqa “biz” əvəzliyi kiməsə daha yaxın olma, nəvaziş gəstərmə məqamında da işləyə bilər. Məsələn: *Hə, qızım, de görüm biz özümüzü necə hiss edirik?* Təbii ki, əvəzlilərin bu məna çalarları kontekst daxilində aşkara çıxır. I və II şəxslərin cəmi bəzən cəm şəkilçisi qəbul edərək “bizlər”, “sizlər” formasında da işlənir. Bu hal xüsusi məna çalarlarının yaranmasına səbəb olur. Belə ki, bu zaman “mən” və “sən” sözləri ilə ifadə olunan şəxslərin çoxluğu deyil, müəyyən dərəcədə konkretlik ifadə olunaraq nəsil, tayfa, təbəqə, dəstə mənalara ifadə oluna bilər. Yəni “biz və siz sözləri ilə ifadə oluna bilən daha geniş çoxluq bir növ məhdudlaşmış olur” (2, 142). Məsələn: *Bizlər düşbərəni çox xırda bükərik* – cümləsində “bizlər” sözü “bakılılar” mənasında işlənmişdir (Bu xörəyin bakılılara aid olduğu məlumdur).

I şəxsin təki olan “mən” əvəzliyi felin qarşısında işləndikdə müxtəlif üslubi mənalarda – təvəzökarlıqdan uzaq olma, özünüöymə və s. mənalarda işləyə bilər.

Əvəzlilər –ca, -cə şəkilçilərini qəbul – mənəcə, sizcə və s. edərək modallıq, yəni fikrə münasibət bildirmə baxımından nitqdə istifadə olunur. Bu məqamda III şəxs iştirak etmir. Nitqdə “onca”, “onlarca” sözlərini işlətmək mümkün deyil. Əvəzində “onun fikrincə”, “onlar demişkən” və s. kimi ifadələr işlənilir.

III şəxsin tək və cəmi nitq situasiyasında işarə kimi kinayə, nifrət və s. məqamlarda işləyə bilər. Məsələn: *O dediyin unutm ki, atandır.* Qyed etmək lazımdır ki, həmin mənalarda “bu” işarə əvəzliyi də işləyə bilər. Məsələn: Bu da başını başlara qoşur.

III şəxs cümlədə üslubi baxımdan, daha çox ədəbi – bədii ritorik baxımdan daha təntənəli nitq üçün istifadə olunur. Məsələn: *Azərbaycanın gələcəyi məhz onların əlindədir.*

İşarə əvəzliliklərindən “o”, “bu” əvəzliliklərinin hər ikisi funksional baxımdan eyni xüsusiyyətlərə malik olsalar da, üslubi məqamlarda “o” daha uzaq zaman və əlamətə, “bu” işarə əvəzliyi isə yaxın zaman və əlamətə işarə edir. Danışan “o” əvəzliyi ilə özünə yaxın, “bu” işarə əvəzliyi ilə özündən uzaq zaman və əlamətə işarə etmiş olur. Məsələn: *O vaxtdan sonra biz bir – birimizi görməmişik. Bu günlərdə hər şey həll olunacaq, darıxma.* “Həmin” işarə əvəzliyi nitq prosesində hərəkətlə bağlı olub eynizamanlılıq anlayışı ifadə edir. Məsələn: *Pərdə qalxdı və həmin anda səhnədə aktyorlar göründü.*

“O” və “bu” işarə əvəzlilikləri ismin hal kateqoriyasının qrammatik formalarını qəbul edərək məkan anlayışı – “ora”, “buradan” və s. zaman, vaxt sözləri ilə birlikdə isə – “o zaman”, “o vaxt” ifadələri vasitəsilə zaman anlayışı ifadə edə bilərlər. Qeyd edək ki, bu ifadələri “o” işarə əvəzliyi yiyəlik hal şəkilçisini qəbul edərək əvəz edə bilər – “o zaman” – “onda”.

Nitq prosesində “elə”, “belə” işarə əvəzlilikləri qeyri – müəyyənlik funksiyası daşıya bilər. Lakin bu əvəzliliklər arasında “belə” əvəzliyi daha konkret ifadə formasıdır. Məsələn: *Elə hərəkət ağılasızmazdır. Belə hərəkət ağılasızmazdır.* İkinci cümlədə söhbətin konkret olaraq hansı hərəkətdən getdiyi dinləyənlə məlumdur. Birinci cümlədə isə dinləyən harada hansı hərəkətdən sözün getdiyini müəyyənləşdirməyə çalışır.

Sual əvəzliliklərindən “kim?”, “nə?”. Onların semantik ümumiliyi danışan üçün həm tək, həm də cəmdə olan əşyaların haqqında məlumat almaqla məhdudlaşır. Məsələn: *Evdə kim var? - Evdə bir və ya bir neçə nəfər ola bilər. Kim gəldi? Sualının cavabı olaraq bir və ya bir neçə şəxs göstərilə bilər.*

Nitq situasiyasından asılı olaraq sual əvəzlilikləri qeyri – müəyyənlik də bildirə bilər. Məsələn: *Kim bilir, bəlkə mən də onun vəziyyətində olsaydım belə edərdim. Bu nə danışır, ay qız.* Birinci cümlədəki kim və ikinci cümlədəki nə sual əvəzlilikləri qeyri – müəyyənlik bildirir. Konkret olaraq sual mənasında işlənmir.

“Nə” əvəzliyinin semantik mənası “kim” əvəzliyinin semantik mənasından daha genişdir. Belə ki, “kim” əvəzliyi yalnız canlılara aiddirsə, “nə” sual əvəzliyi həm qalan canlılara, həm cansız əşyalara, həm də mücərrəd varlıqlara aid ola bilər. Bununla yanaşı ritorik sual kimi də nitq zamanı istifadə oluna bilər. Məsələn: *Cəmilə məni gözləyir, tələsməliyəm. Kim gözləyir? Gözün aydın.*

Nitq prosesində sual əvəzlilikləri vokativ cümlə formasında da çıxış edə bilər. Məsələn: *Səninlə bir daha bu mövzunu müzakirə etməyəcəyəm. Necə, necə?* – İkinci cümlədəki sual əvəzliyi intonasiyadan asılı olaraq kinayə, təəccüb bildirə bilər.

“Kim” sual əvəzliyi ismin təsirlik hal şəkilçisini qəbul edərək nitqdə kinayə mənası da ifadə edə bilər. Məsələn: *Səndən gözləməzdim, gör kimi özünə tay edirsən.* “Nə” əvəzliyi isə yiyəlik halda kinayə bildirmə məqamında işləyə bilər. Məsələn: *Gör bir nəyi özünə dərd edir.*

Əvəzliliklər kontekst daxilində əvəz etdiyi elementi növbəti cümlədə ifadə etmək xüsusiyyətinə malikdir ki, bu da nitq zamanı təkrarlara yol verməməyə xidmət edir, nitqi daha da gözəl edir. Onu da qeyd edək ki, əvəzliliklərin bütün növləri bu xüsusiyyətə malik deyil. Məsələn: *Nərminin qardaşı bu gün dərsə gəlməyib. O, Xəstədir.* – İkinci cümlədəki “o” birinci cümlədəki “qardaşı” sözünün əvəz etmiş və beləliklə də bir sözün ardı – ardına iki cümlədə təkrarına yol verməmişdir. Bu halda əvəzliliklər cümlədə ümbətdə, xəbər və s. cümlə üzvlərini, eləcə də bütünlükdə cümləni əvəz edə bilər. Məsələn: *Malikin oğlu hansıdır?* Sualının cavabı olaraq “o”, “bu” əvəzlilikləri işlədə bilərik.

Bildiyimiz kimi, şifahi nitq qarşısında duran tələblərdən biri də onun daha yığcam, anlaşılıq və konkret olmasıdır. Bu baxımdan da əvəzliliklərin rolu hiss olunacaq dərəcədədir. Belə ki, cümlədə şəxs sonluqlarının iştirakı şəxs əvəzliliklərinin ixtisarına səbəb ola bilər ki, bu da nitq yığcamlığına gətirib çıxarır. Məsələn: *Mən yazaram əvəzinə yazaram və s.* Lakin III şəxsin cəmində çəxs əvəzliyinin işlənməsi mütləq xarakter daşıyır. Əks təqdirdə kəmiyyətə görə uzlaşma pozula bilər.

Ədəbiyyat

1. М.Щелякин. Функциональная грамматика русского языка. М., 2001
2. Q.Kazımov. Seçilmiş əsərləri. IX cild. Birinci kitab. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. B, 2011.

İNGİLİS DİLİ MƏNŞƏLİ BEYNƏLMİLƏL TERMİNLƏRİN AZƏRBAYCAN DİLİNİN ELMİ-İQTİSADI TERMİNOLOGİYASINDA İŞLƏNMƏSİ

Açar sözlər: *ingilis dili, beynəlmiləl, Azərbaycan dili, termin, iqtisadiyyat, elm*

The international terms in the chemical terminology of the Azerbaijan and English languages

This article deals with the international terms in the chemical terminology the Azerbaijan and English languages. The international terms in the chemical terminology of both languages are divided into different groups and profoundly investigated in the research. Speech etiquette is an important element of any national culture, in language, verbal behavior, resistant formulas of communication develop a rich international experience, unique customs, lifestyles. Living conditions of each nation.

Key words: *English, international, azerbaijany, termin, economic, science.*

Dilin terminoloji leksikası genetik cəhətdən iki əsas qrupa bölünür:

1. Dilin öz sözlərindən düzəlmiş terminlər;
2. Alınma terminlər. Üçüncü qrup kimi hibrid terminlərini ayırmaq mümkündür.

Nəzəri dilçilikdə sözlər mənşəyinə görə internasional leksika, beynəlmiləl sözlər adı altında da tədqiq edilir. Beynəlmiləl sözlər ən azı üç müxtəlif sistemli dildə işlənməyə əsasən təyin edilir. Belə ki, sözün hansı dilə məxsus olmasından asılı olmayaraq onun üç müxtəlif sistemli dildə işlənməsi meyar kimi qəbul edilmişdir. əlbəttə, söz hər şeydən əvvəl, müəyyən bir dilə aiddir. Beynəlmiləl sözlərin hər birinin öz mənşəyi vardır, onlar bu və ya başqa dilə ya birbaşa, ya da aralıq dilin vasitəsilə keçir. Deməli, beynəlmiləl sözlər ya məndə dildən, ya vasitəçi dimldən alınır. Alınmış söz dildə öz mənşəyini saxlayır. İzahlı lüğətlərdə bu cür sözlərin beynəlmiləl söz omlası deyil, mənşəyi qeyd edilir.

Dilin lüğət tərkibindəki alınmalar həm alınma mənbəyinə, həm də alınma dövrünə görə fərqləndiyi kimi, terminologiyada da alınma terminlər həm mənbəyinə, həm də alınma dövrünə görə fərqlənir. Terminlərdə isə bu cəhət səciyyəvi haldır, elm və texnika inkişaf etdikcə bu proses güclənir, yəni eyni terminin mg dillərdə eyni şəkildə, eyni məzmununda işlənməsi halları artır. Termin müəyyən sahənin vahididir və bu sahəyə aid anlayışı ifadə edir. elmlərin anlayışlar sistemi bu elmlərin şərhinin hansı dildə verilməsindən asılı olmayaraq eynidir. Məsələn, dəmir və ya ferrium adlandırılmasının dəmirin kimyəvi element kimi təyininə heç bir təsiri yoxdur. Bir kimyəvi elementi digər kimyəvi elementdən fərqləndirmə elmi məzmun kəsb edir və kimyaya aid meyarlara əsaslanır. Bu ümumi qəbul edilmiş prinsipdir və elmə harada məşğul olunması ilə heç bir bağlılığa malik deyildir. Elm ayrılıqda götürülmüş bir xalqa deyil, bütün xidmət edir, bütün insanların istifadəsinə verilir. lakin hər bir dil elmi öz vasitələri ilə şərh edir. bu vasitələr sisteminin əsas vahidləri isə terminlərdir. Bütün dillərin müxtəlif sahələr üzrə öz terminoloji sistemi vardır. Elmi məlumatların müxtəlif dillərin daşıyıcıları üçün anlaşılıqlı olması terminoloji sistemlərin yaxınlaşmasını gerçəkləşdirir. Elmdə yeni anlayışların yaranması, yeni elmi tapıntılar indi böyük sürətlə hamının istifadəsinə çevrilir. Əgər çox yox dörd-beş əsr bundan əvvəl dünyanın yerlərinə gedib çatması üçün illər tələb olunurdusa, indi yeni elmi tapıntı haqqında sahə mütəxəssisləri dərhal məlumat alırlar. Yeni elmi anlayışın adlandırılması bir dildə baş verir. Başqa dillərdə də ilkin dövrdə yeni termin yarandığı formada yer tapır. Tədricən onun yeni dilə uyğunlaşması prosesi baş verir. Hazırda yeni terminlərin birbaşa alınması meyli güclənmişdir. Məsələn, kompüter, internet kimi terminlər, demək olar ki, dünyanın bütün dillərində eyni şəkildədir. Əlbəttə də, müəyyən fonetik dəyişmələr qeydə alına bilər. Fonetik dəyişmələrin səbəbləri isə hər bir dildəki fonetik normaları ilə bağlıdır. Beləliklə, aydın olur ki, müasir dövrdə sahə terminlərinin müxtəlif dillərdə eyniliyi və oxşarlığı hadisəsi baş verir. Terminoloji sistemlərin beynəlxalq səviyyədə unifikasiyası bu hadisənin nəticəsi kimi meycana çıxmışdır. Ayrı-ayrı dillərdə sahə terminlərinin eyniliyi məsələsi yeni deyildir. Bu məsələyə terminoloqlar çoxdan diqqəti cəlb etmişdir. Beynəlmiləl terminlər, onların təyini məsələsi, beynəlmiləl sözlərin alınmalardan ayırmaq və ayırmalar arasında tədqiq etmək haqqında elmi ədəbiyyatda müxtəlif fikirlər vardır.

Beynəlmiləl sözlər və beynəlmiləl terminlər anlayışları hələ ki, kifayət qədər əsaslı şəkildə dəqiqləşdirilməmişdir.

Tədqiqatçıların böyük bir qismi müxtəlif sistemli dillərdə qeydə alınan oxşar semantikaya, qrafik, fonetik və morfoloji əlamətlərə malik olan sözləri internasional sözlər adlandırır. Bir sıra tədqiqatçılar ən azı 3 dildə işlənən sözlər internasional sözlər adlandırırırlar.

Terminologiyada daha çox dildə eyni şəkildə işlənən terminlər böyük çoxluq təşkil edir. Ona görə də terminologiyada beynəlmiləl terminləri ayrıca qrupda öyrənmək məqsədəuyğundur. Ümumiyyətlə, alınma termin dərhal beynəlmiləl termin statusu almır. Alınmanın beynəlmiləl terminə çevrilməsi müəyyən bir prosesin nəticəsidir.

S.Sadiqov beynəlmiləl terminlərdən bəhs edərkən yazır: «Terminin beynəlmiləl səviyyəyə çatması üçün ən azı üç mərhələ yolu keçir. Həmin üç mərhələ belədir: mənbə dil – aralıq dil – reseptor dil».

Doğurdan da, termin müəyyən bir dildə formalaşır. Hər bir dilin öz termin yaradıcılığı üsulları vardır. Bununla yanaşı, terminalma geniş yayılmış hadisədir. Ümumişlək sözlərdən fərqli olaraq terminlərin bir dildən başqa dilə keçməsi daha çox baş verir. Bu proses yuxarıda verilmiş keçid zənciri üzrə olduqda alınma terminin beynəlmiləl terminə çevrilməsi reallaşır.

Qeyd olunduğu kimi, müasir ingilis dilində müxtəlif dillərdən alınmalar vardır. İngilis dili özünün çoxəsrlik tarixində bir çox dillərə qarşılıqlı əlaqədə olmuş, həmin dillərdən söz almışdır. Alınma sözlərin dildə artması çoxlu dublelərin yaranmasına səbəb olmuşdur. İngilis dilindəki latın-roman mənşəli alınma sözlərin əsas əlaməti aşağıdakılardır: ab-, ad-, jlon-, dis-, ex-, un-, il-, sub-, prefiksli ikihecalı və çoxhecalı sözlər; bb, jj, ff, ll, mm, nn, pp, ss, tt tipli germinatların iştirak etdiyi sözlər.

Müasir ingilis dilinin kimya terminologiyasında göstərilmiş xüsusiyyətlərə malik latın-roman mənşəli alınmalar kifayət qədərdir. Məsələn, absolute quantity, absorber, absorption, bilateral absorption, adsorptive sphere, dispersion, dysprosium, sublimation, submicrones və s. Bu terminlər Azərbaycan dilinə aralıq dil, vasitəci rus dilinin köməyi ilə gəlmişdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilindəki latın alınmalarının böyük əksəriyyəti birbaşa deyil, fransız dili vasitəsilə alınmışdır. Fransızcadan ingilis dilinə olduqca çox söz keçmişdir. Onların müəyyən hissəsi mürəkkəb sözdüzəltmə quruluşu olmuşdur. Bununla da, fransız dili ingilis dilinin sözdüzəltmə sistemində güclü təsir göstərmişdir. Fransız dilinə məxmum alınmaların tərkibindəki sözdüzəldici ünsürlər sonradan ingilis dilində istifadə edilmişdir. Məsələn, acceptable – yolverilən sözündən –able, difference – müxtəliflik, resistance və s. tipli sözlərdən –ence, -ance ünsürləri ingilis dilinin sözdüzəltmə sistemində tətbiqini tapmışdır. Bütün bu vasitələr ingilis dilinin kimya terminologiyasının formalaşmasında da iştirak edir.

Alman dilindən daha çox kimya, metallurgiya, geologiya, hərbi aid terminlər alınmışdır: zink – sink, bismut – sürmə, nikel və s.

Yunan dilindən alınmış sözlər və sözdüzəltmə vasitələri dünyanın bir çox dillərində, o cümlədən ingilis dilində terminoloji leksikada geniş istifadə olunur, onlar beynəlmiləl səviyyə daşıyır. İngilis dilindəki kimya terminlərinin az olmayan bir qismi alman dilindən alınmışdır.

Dilin lüğət tərkibində baş verən hər hansı dəyişmə, o cümlədən alanının lüğət tərkibində yer alması dildə semantik və üslubi dəyişmələr yaradır. İngilis dilində də tarixən belə bir proses gəlmiş, dilin lüğət tərkibinə müxtəlif dillərdən sözlər daxil olmuşdur. Ona görə də ingilis dilinin lüğət tərkibində daimi dəyişmələr getmişdir. Bunun müqabilində müasir ingilis dili kənardan sözləməyə qarşı daha davamlıdır. Lakin tarixən belə olmamışdır.

İngilis dilində ərəb və fars mənşəli kimya terminləri də vardır: zərnix – arseniy, arsenic, zərkun – zirkon, sirkon və s.

Latın dilindəki alınma sözlərin müəyyən hissəsi bu və ya başqa fonetik cildə, qrammatik quruluşda və mənada bir çox dillərdə rast gəldiyindən beynəlmiləl sözlər cərgəsində mühüm yer tutur. Müasir elmlərin latın mənşəli olan kimya terminləri aonradan bu dildən başqa dillərə keçərək beynəlmiləl termin səviyyəsini almışdır.

Terminlərin bir dildən başqa dilə keçməsi prosesində terminləri təşkil edən komponentlərin də dilə keçməsi hadisəsi baş verir. K.N.Yeryomina yazır: «Alınma prosesi bir dilə başqa dilin elementlərinin keçməsidir. Alınma elementlər yaxud alınmalar fonem, morfem, söz, söz strukturu, söz birləşməsi ola bilər». Terminologiyada termin yaradıcılığının bir sıra vasitələri də beynəlmiləl fond yaratsız olur. Bu fonda termin düzəldən şəkildə, önlüklər, termin elementləri, ixtisarlara aiddir.

Mənimsəməyə görə alınan sözün alan dilin fonetik və morfoloji normalarına formal şəkildə uyğunlaşması, dilin müxtəlif funksional üslublarında, işlənməsi, dildə derivatlara malikliyi, dilin sözdüzəltmə qadalarına cavab verməsi, alan dilin öz sözləri ilə birləşmələr yaratması və frazeoloji vahidlərə işlənməsi, yaxın sinonimlərdən fərqlənməsi alınma sözün mənimsənilmə dərəcəsinə təyin etmənin əsas meyarlarıdır.

L.Krisin sözün alınma kimi qəbul edilməsi üçün dörd meyar irəli sürür:

1. alan dilin başqa dilin sözünü qrafik-fonetik ifadə imkanı;
2. alınan sözün dilin müəyyən qrammatik siniflərinə və kateqoriyalarına şamil edilməsi;
3. alınan sözün semantik müstəqilliyi;
4. ən azı iki funksional üslubda işlənmə və müəyyən terminoloji sistemdə termin kimi istifadə olunması.

K.Yeryomina qeyd olunan dörd əlamətdən birinci ikisini əsas sayır. Onun fikrinə görə dillər iki əlamətin omlası mütləq deyil. Bununla yanaşı, müəllif özü iki mərhələ qəbul edir:

1. alınmanın alan dildə qrafik-fonetik ifadəsinin mümkünlüyü;

2. alınmanın dilin qrammatik normalarına uyğun işlədilməsi. Sözalana və sözalan sözün təyini ilə bağlı bu fikirlər terminlərə də şamil olunmalıdır. Bununla yanaşı, alınma terminlər bəzi xüsusiyyətləri ilə alınma sözlərdən fərqlənirlər. Kimya terminologiyası əsasında aparılan araşdırmalar da bu fikirləri tam təsdiq edir.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, beynəlmiləl terminlər üçün terminlərin aralıq dilə keçməsi şərtidir. Aralıq dil dedikdə təkimində çoxlu dillərdə danışan xalqlar olan dövlətlərdə aparıcı, rəsmi dil nəzərdə tutulur. Aralıq dil özü mənəbə dilin vahidlərini mənimsəyir ki, bu zaman reseptor dil rolunu yerinə yetirir, həmin termini üçüncü hər dil ötürəndən sonra aralıq dil hesab olunur və üçüncü bir dil ötürəndən sonra aralıq dil hesab olunur və üçüncü diresptor dil sayılır. Beynəlmiləl terminlərin arealları da ola bilər. V.V.Akulenko beynəlmiləl terminlərin be arealını göstərmişdir:

1. Avropa-Amerika arealı;
2. keçmiş SSRİ arealı;
3. Yaxın və Orta Şərq xalqları dilləri arealı;
4. Hindistan və Hind okeanı rayonu dilləri arealı;
5. Uşaq Şərq arealı.

Azərbaycan dilində kimya terminologiyasındakı beynəlmiləl terminlərin təhlili göstərir ki, Azərbaycan V.Akulenkonun göstərdiyi beynəlmiləl terminlər areallarından ikisinə daxil olur:

1. Avropa-Amerika arealı;
2. keçmiş SSRİ arealı.

Azərbaycan dilinin kimya terminologiyasına beynəlmiləl terminlər daha çox rus dili vasitəsi ilə daxil olmuşdur.

Üç dildə tam üst-üstə düşən beynəlmiləl terminlər. Kimya terminologiyasında bu tip terminlər ayrı-ayrı dillərdə bəzi fonetik fərqlər müşahidə edilir. Fonetik fərq terminin beynəlmiləl mahiyyətinə təsir göstərmir. Fonetik fərqlər dillərin fonetik nomalarının nəticəsi kimi üzə çıxır. Bu tip beynəlmiləl terminlərə aid nümunələr cədvəldə verimlidir. Fikrimizcə, cədvəldə verilmiş beynəlmiləl kimya terminlərinin hər bir dil üzrə izah və şərhə cəlb edilməsinə ehtiyac yoxdur. Belə terminlərin təhlilinə alınma terminlər arasında yer verilmişdir. Məsələn, абсорбция (rus) – absorpsiya (azərb.) – absorption (ing.); автоконденсация – avtokondensasiya – autocondensation, автогуляция – avtokoaqulyasiya – autocouglulation, абсорбция – absorption; агломерация – aqqlomerasiya – agglomeration, аqqravasiya – aggration; антидетонация – antidetoniya – antidetonation; бaктотептон – baktorepton – bactorepton və s.

Ədəbiyyat

1. S.Sadiqov. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı, Elm, 2002, 230 s.
2. S.N.Xəlilov. İnternasional terminlər. Bakı, Maarif, 1991, 164 s.

RÜBABƏ MUSAYEVA

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

İNVERSIYANIN DERİVASIYA ÜSULU İLƏ YENİ SÖZLƏRİN TAPILMASI VƏ TEXNİKANIN İNKİŞAFI PROSESİNDƏ NEOLOGİZMLƏRİN TƏDQIQI VƏ TƏTBİQI

Açar sözlər: *İngilis dili, neologizmlər, Azərbaycan dili, təsnifat, dil tarixi, arxaizmlər.*

Speaks about the classification of neologuizms in English.

The article speaks about the classification of neologisms formed in English at the second part of XX century, their comparative characteristics with Azerbaijani, also their roles and meanings in the simple and compound sentences. The article deals with grammatical specialties of some neologisms and the usage of them on the English and the Azerbaijani language. The article deals with the usage of the neologisms, also it trains thermes and their apparences in English.

Key words: *English, neologizm, Azerbaijani, classification, history of the language, archaism.*

Arxaizmlərə əks olaraq neologizmlər dilə müasir dövrdə daxil olan və ya yenidən daxil olan yeni sözlərdir. Onlara münasibətdə dildə yaranan sözlərin neologizmlərə aidliyini müəyyən edən xronoloji səddin çəkilməsində müəyyənlik yoxdur. Dil tarixi bu termindən ayrı-ayrı tarixi dövrlərdə lüğət tərkibinin zəngin-

ləşməsilə xarakterizə edərək istifadə edir. Stilistik münasibətdə neologizmlər üçün sözün yeniliyinin danışanlar tərəfindən nə dərəcədə mənimsənildiyi, bizə yaxşı məlum olan adət etdiyimiz sözoərin fonunda qeyri-adiliyi ön plana çəkilir.

Geniş, mənişətdə, eləcə də qəzet və radioverlişlərdə gündəlik işlənən sözlər tez bir zamanda öz yeniliyini itirir və «yaz qrupu olmayan» sözlərin əsas hissəsinə qarışır. Onların ifadə etdiyi əşyaların yaxın dövrlərdə yaranması haqqında xatirə hələ də onların yaxın onilliklərdə onların dilə daxil olması haqqında bəzi təsəvvürləri saxlayır: bus, trollesbus, radio, TV-program, TT və s. Xüsusi terminologiya, elm və istehsalatın ayrı-ayrı sahələrində uzun müddət mövcud olmasına baxmayaraq çox hallarda yalnız mütəxəssislərə və ancaq tədricən geniş dairələrə məlum olur. Bununla əlaqədar, bu və ya digər termin geniş işlənərsə, çox hallarda onun yeni söz oduğu və ya dair ixtisaslı işlənmədən ümumişlək dilə keçən sözün çoxdan mövcud olduğu qeyri-müəyyən qalır. Buna görə də yenidən yaranan terminlər xüsusi terminologiyanın geniş dairəsinə qarışır, elmi və işgüzar üslub xarakteri alır. Onların yeniliyi, istisna hallarda, zəif mənimsənilir. Məsələn, XX əsrin ikinci yarısında istifadəyə daxil olan akrilin, aspirin, steptosid, vitamin kimi dərman maddələri adlarının əvvəllər işlənən antipirin (1891), atropin (1847), qlükoza (1875) sözləri ilə müqayisədə elə də böyük yeniliyi nəzərə çəpmir.

İnversiyanın derivasiya yolu ilə yeni sözlərin düzəldilməsi metodu kimi aktivliyi aşağı düşmüş və sözdüzəltmənin digər növlərindən geri qalmışdır. Aparılan tədqiqatların nəticələrinə əsasən, konversiya olunmuş vahidlər neologizmlərin ümumi sayının 3%-ni təşkil edir.

Əsas model kimi yeni terminlərin böyük hissəsini yaradan N → V modeli olmaqda davam edir: to hack-stroke, to lesion, to polyrapz və s. İsimlərin böyük hissəsi mürəkkəb isimlərdən yaranır soft-dock sözündən yaranan to soft-dock sözü mexaniki üsulların köməyi olmadan orbital stansiyanın birləşməsi; carpool sözündən yaranan to carpool sözü iş, mağazalara və s. gedərkən maşının növbə ilə sürülməsi; red-line sözündən yaranan to red-line sözü borc, sığorta vasitəsilə mülkiyyətin sahiblərinə verilməsinə etiraz yolu ilə şəhərin ayrı-ayrı rayonlarının hüquqlarının tapdalanması.

Dilin inkişafının əvvəlki mərhələlərində olduğu kimi fellərdən isimlərin yaradılması hal-hazırda daha az məhsuldardır. Məlum olduğu kimi, bu, ingilis dilində isimlərin affiksasiya yolu ilə fellərdən çox asanlıqla yaranması ilə əlaqədardır.

İnversiya edilmiş isimlər arasında qoşmalarla işlənən fellərdən yaranma tendensiyası güclənir, məsələn: to rip-off – oğurlamaq felindən yaranan rip-off – oğurluq sözü; workaroud (kosmonavtika termini) – uğursuz uçuş hadında alternativ metod; give-back, flowback, passalong, buy-off yeni isimlərin çox hissəsi konversiya yolu ilə sifətlərdən düzəlir, məsələn: collectihles – kolleksiya toplamağa aid olan, əsasən qədim və ya nadir əşyalar; cool – özünənəzarət, təmkinlikli sözlər çox hallarda to lose one's cool, to keep one's cool ifadələrində işlənir.

İcimlərin ~ic sonluğu ilə olan sifətlərdən yaranması xüsusilə məhsuldardır, məsələn: acrylic, transuranic, tricyclic. Bu modeldən tibdə geniş istifadə olunur: autistic, atigmatic, İgeriatric, prepsychotic. Bütün bu vahidlər alcoholic, fanatic, critic kimi məşhur sözlərlə analogiya üzrə yaranmışdır.

Affiksal və mürəkkəb neologizmlər kimi, yeni konversiya olunmuş törəmələr üçün çoxkomponentli strukturlara meyillilik xarakterikdir. Beləliklə, isimlər fel ifadələrindən düzələ bilər, məsələn: work-to-rule – fəhlələrin əmək müqaviləsinin bütün müddəalarına riyət etmək tələbə ilə çıxışı, nümayişi.

Çoxkomponentliliyin analogi tendensiyası yeni konversiya olunmuş sifətlər arasında müşahidə olunur: cents-off – düşmüş, f enmiş (qiymət haqqında) (işlənmədə amerika fariantı ilə məhdudlaşdırılmışdır).

Barnhartün lüğətində prefiks və yarımprefiklərdən düzələn sifətlərin nadir modelləri qeyd olunmuşdur. Məsələn: hyper – həyəcanlanmış, emosional; maxi – böyük ölçülü bir şey.

Dünya xəritəsində yeni sektor olan kompüter texnologiyası dil xəritəsində kompüter terminlərinin ayrıca yeni semantik sahəsi şəklində qeyd olunmuşdur: CNC (computer numerical control) – kompüterin köməyi ilə məhsulların hesablanmasına nəzarət; computer monitoring – müxtəlif təşkilatlarda işçilərin, terminallarda işləyənlərin işinə nəzarət edən kompüter sistemi; electronic mail – kompüterdə yığılan və qəbul edən kompüterə telefonla göndərilən məktub; spread shoot – kompüter proqramı.

Keçən əsrin 80-ci illərində kompüter vasitəsilə müxtəlif fəaliyyət növlərinə yeni adlar vermək üçün praqmatik tələbatı tele-yarımaffiksi ilə sözdüzəldici partlayışa səbəb olmuşdur: telepost – evdə kompüterin yerləşdiyi yer; teletext – fərdi kompüterlərin televiziya ekranlarına informasiyanın ötürülməsini təmin edən kompüter sistemi kimi sözlər yaranmışdır.

Dilin aktiv nominativ proseslərdə olan son dərəcə mühüm praqmatik üsürlərindən biri olan peşəkar differensiasiyası kompüter sahəsində işləyənlərin özünəməxsus jarqonunun yaranmasına səbəb olmuşdur. Buna misal olaraq, brainbox – kompüter, glitch – proqramda gözlənilməz nasazlıq tipli yeni vahidlər işlənmədə kompüterlə məşğul olanlar arasında qeyri-rəsmi danışığ sərhdələri ilə məhdudlaşdırılmışdır.

Dünya xəritəsində nisbətən daha yeni bir sektor – kosmonavtika sektoru yaranmışdır. İngilis dili sistemi özünəməxsus şəkildə fəaliyyət təcrübəsinin yeni fraqmentinin ayrılmasına reaksiya vermişdir. O, rus dilindən yeni leksik vahidlər almışdır (lunokhod, planetokhod, sputnik) və bununla da ingilis dilinin leksik xəritəsində yaranan boşluqlar doldurulmuşdur. Bir müddət keç-dikdən sonra ingilis dilinin özünəməxsus olan kosmonavtika terminləri yaranmışdır: spacelab, spaceplane, spacefaring (seafaring sözü ilə analogiyaya əsasən).

Son onilliklərdə ABŞ-ın kosmik tədqiqatları dairəsi ilə məhdudlaşan slenq vahidləri yaranır: chicuken-soup – Marsda metabolik fəaliyyəti aşkar etmək məqsədilə eksperimentlərdə istifadə edilən amin turşuları, vitamin və s. məhlulu. Kosmik sahədə slenqlərin yaranmasında, peşəkar parametrdən əlavə sözün praqmatikliyi əsasını təşkil edən ərazi ünsürü iştirak edir. Bu tip bütün vahid işlənmədə amerika variantı ilə məhdudlaşmışdır.

Mənfi sosial təcrübənin nisbətən yeni fraqmenti kimi leksik sistem çərçivəsində həyata qarşı normativ partlayışa səbəb olan narkomaniyanı hesab etmək olar.

Məlumdur ki, dilin leksikası ikili təbiətə malikdir: nüvə və çevrə. Dilin leksik nüvəsi ilk növbədə şəxsiyyətə keçir. Onun tərkibinə (qeyri-terminoloji) isim, fel və digər nitq hissələrinin əsas mənaları daxil olur. Nüvədən asılı olan leksik çevrə (periferiya) mədəniyyətin bütöv dil mənzərəsini təşkil edir.

Narkomaniya sahəsində işlənən yeni normativ vahidlərin narkotik maddələrdən istifadə edənlər və narkotik satıcıları tərəfindən işlənmədə məhdudlaşdırılmasına baxmayaraq, onlar kütləvi informasiya vasitələrinin köməyi ilə narkomaniya ilə mübarizənin geniş işıqlandırılması ilə əlaqədar geniş kütləyə malik olur. Narkotik vasitələrin satışının qeyri-qanuni olması ilə əlaqədar bu fəaliyyət sahəsi ilə məşğul olan şəxslər öz işlərini məxfiləşdirmək üçün yeni sözlər yaratmağa məcbur idilər.

XX əsrin son iki yarım onillikləri ərzində ingilis dilində narkomaniya ilə əlaqədar yeni sinonimik sıra və antonimik cütlər yaradan 50-yə yaxın söz meydana çıxmışdır. Məsələn, təkə marixuananın evfemik ifadəsi üçün öz əsas semantikasına görə neytral olan bir sıra sözlər işlənir: grass, pot, hash, herb, smoke, Acapiuco, gold, stuff. Narkotiv vasitələrə aludə olanları adlandırmaq üçün növbəti sinonimik sıra meydana gəlmişdir: head, smack-head, pull-head, freak, grass-hopper. Narkotikdən istifadə ilə bağlı olan hərəkətləri adlandırmaq üçün to blrw, to blowsmoke – narkotik vasitəni nəfəsinə çəkmək, to hit, to shoot – narkotik maddəni dama yeritmək, vurmaq felləri işlənir. Narkotik maddələrin qəbulunun nəticəsini təsvir etmək üçün dirty, spaced, zonked – narkotik maddələrdən istifadə edən, narkotik maddələrin təsiri altında olan adamı ifadə etmək üçün işlənir.

Dünya xəritəsində yeni sektorların ayrılmasından əlavə artıq mövcud olanların genişlənməsi baş verir. Buna müvafiq olaraq, leksik xəritədə artıq mövcud olan dövlətlər daxilində yeni coğrafi məntəqələr meydana gəlir. Keçən əsrin 60-cı illərində qərb incəsənətini bürüyən eksperiment keçirmək prosesi linqvistik xəritədə yeni sinonimlik sıralar yeni terminlər kimi kodlaşdırılan yeni növ və istiqamətlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Məsələn: minimal art, mini@malism, rejected art, reduktivizm, ABC art – rəng və formalı elementar tərkib hissələrə bölmək və sadələşdirmək sənəti; soft art – yumşaq materiallardan istifadə olunan sənət; luminal art – işıq effektlərindən istifadə olunan sənət; op-art (optical art) – optik effektlərdən istifadə olunan sənət; pop-art – populyar sənət kimi yeni terminlər meydana gəlmişdir.

70-ci illərdə bu sektorun sonrakı genişlənməsi baş vermişdir. Rəsm yaradıcılığında sənət əsərini yaradarkən rəssamın şüurunda və alt-şüurunda baş verən prosesləri xüsusilə nəzərə çarpdıran yeni istiqamətin meydana çıxması ilə əlaqədar bu istiqaməti əks etdirən bir neçə sinonimik termin yaranmışdır: conceptual art, process art, anitifonn art, impossible art. 80-ci illərdə computer art – kompüterlərdən istifadə etmək sənəti termini meydana çıxmışdır.

Xəstəliklər sektoru genişləndikcə əsəb xəstəliklərinin yeni növləri meydana çıxmışdır, məsələn: Lou Gehrig disease – Lui Geriq xəstəliyi (əzələlərin degenerasiyası ilə müşayiət olunan mərkəzi əsəb sisteminin xəstəliyi) (bu xəstəlikdən ölən Lui Geriq adlı basketbolçunun adından götürülüb).

Müxtəlif növ qorxu və xəstəlik qorxuların dildə yunan mənşəli phobia – qorxu və phobe – qorxu hissi keçirən adam sözlərinin mürəkkəb sözlərin ikinci komponenti kimi aktivləşdirilməsi yolu ilə möhkəmləndirilmişdir. Bu sözlər morfemləşmiş və yarımaffiks statusu almışdır. Məsələn: acrophobia – yüksəklik, hündürlük qorxusu – acrophobe – yüksəklikdən, hündürlükdən qorxan adam; americanophobe – ABŞ-la münasibətdə qorxu keçirən adam; technophobe – texniki yeniliklərdən qorxan adam. Agoraphobia lüğətlərdə açıq sahədən qorxma xəstəliyi kimi müəyyən olunan bu termin son illər öz mənasını genişlənməmiş və əsas komponenti tanış olmayan şəraitdə olmaqla əlaqədar pənikla olan bütün fobiya kompleksini təşkil edən psixi pozuntunu adlandırır: açıq sahələrdən, göl və okeanlardan, köpü və tunellərdən qorxma, kütlədən, mağazalardan və teatrlərdən qorxma və s. Müvafiq olaraq, yeni dərman, diaqnostika, müalicə növləri meydana gəlmişdir. Məsələn, aqorofobiyanın müalicəsi üçün fobiyanın (qorxunun) mənbəyi ilə

birbaşa konfrontasiya yolu ilə qorxudan yaxa qurtarmağı nəzərdə tutan implosion və ya flooding alı altında yeni metoddan istifadə edilir.

XX əsrin 70-ci illərində feminist hərəkatının təsiri altında ingilis dili seksist dil, yəni qadın cinsinin hüquqlarını məhdudlaşdıran dil elan edilmişdir. Belə ki, onda qadın cinsindən daha çox kişi cinsi formaları var, bu da çox hallarda ixtisas adlarında ikinci komponent kimi man sözünün işlənməsi ilə izah olunur.

Ədəbiyyat

1. Qasimov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 1967
2. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, «Maarif» nəşriyyatı, 1967.
3. Джафаров Р.Д. Технические термины западноевропейского происхождения в Азербайджанском языке. Автореферат дисс. канд. философ. наук. Баку, 1990

SAİDƏ MUSTAFAYEVA

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti*

AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏŞƏKKÜLÜ TARİXİNDƏN

The formation date of the Azerbaijan language

In the article, is investigated the history of the formation of the Azerbaijan language and are identified the intensity of turkish tribes and tribal communities who involved in such proceedings, in the ethnocultural and ethnolinguistic processes in Azerbaijan from BC, and also the first centuries AD. At the same time, the scientific considerations of the researchers of the history of the Azerbaijani language are reflected in this article.

Ümumtürkcənin varisi olan Azərbaycan dili qədim (ümum-) türkcənin diferensiyası nəticəsi olaraq təşəkkül tapmış və qədim, zəngin ümumtürk mədəniyyəti ilə qidalanaraq, qardaş türk dilləri ilə qarşılıqlı əlaqədə dolğun inkişaf yolu keçmişdir. Həmin prosesin hansı şəraitdə və necə getdiyi isə mübahisəlidir.

Təxminən e.ə. I. minilliyin ortalarından Altay dilinin bölünməsi ilə formalaşan qədim (ümum-) türk dili eramızın ilk əsrlərindən başlayaraq müxtəlif inkişaf səviyyəli dialektləri ilə diqqəti cəlb edir. «Qədim türkcəni yekunlaşdıraraq orta türkcənin (artıq müxtəlif türk dialektləri – dillərindən ibarət olan türkcənin) perspektivlərini nümayiş etdirən M.Kaşğari «Divan»ı ümumtürkcənin yalnız ifadə imkanlarının genişliyini, yüksək normativ səviyyəsini deyil, həm də müsəlman dünyasında get-gedə artan mədəni, siyasi nüfuzunu təsdiq edir (1, səh.13) «Divan»da bu dialektlərin birinin digərindən az və ya çox dərəcədə fərqlənməsinin göstərilməsi o demək deyildir ki, burada hansısa müxtəlif dillərdən və yaxud dil qruplarından bəhs edilir. Əslində həmin dialektlər – dillər ruhən bütöv, bir olan hadisənin təzahürü idi.

Görkəmli türkoloq N.A. Baskakov göstərir ki, «tayfa, xalq dillərinin və milli dillərin inkişaf prosesi müəyyən dil birliklərinin ardıcıl olaraq yaranması və dağılması prosesindən ibarətdir ki, bu da tayfaların, tayfa birliklərinin və xalqların birləşməsi və dağılması ilə əlaqədar olub bu və ya digər xalqın millət, bu və ya digər dilin milli dil səviyyəsinə yüksəlməsinə qədər davam edir. Tayfaların, tayfa birliklərinin və xalqların bu cür birləşməsi və dağılması gedişində həm birbaşa (həmin halda bu və ya digər dialekt müstəqil milli dilə qədər yüksəlir), həm də əks (həmin halda isə yerli dialektlər ayrı-ayrı müstəqil dillərin yaranması üçün başlanğıc olur) proseslər mümkündür. Bu ümumi mülahizələrdən sonra isə mütəxəssis fikrini belə davam etdirir: «Tayfa dillərinin və xalq dillərinin inkişafında bu cür birbaşa və əks proseslər türk dilləri üçün də xarakterik olmuşdur. Belə ki, türk dillərinin çoxunun inkişaf prosesi (e.ə. III əsrə aid ilk məlumatlardan, xüsusilə eramızın VI əsrindən etibarən daha ətraflı məlumatlardan ta XV-XVI əsrlərə qədər) tayfaların, tayfa birliklərinin və xalqların birləşməsi və dağılması prosesi ilə bağlıdır» (2, səh.136). Elə bu səbəbdən də türk dillərinin o cümlədən də Azərbaycan dilinin təşəkkülündə müxtəlif türk tayfa dillərinin iştirakını nəzərə almaq lazım gəlir ki, həmin tayfa dilləri kompleksinin birincisi isə hun- qıpçaq «kompleks»idir.

Çoxsaylı tarixi faktlar da sübut edir ki, Azərbaycanda türkcənin yayılması hun yürüşləri ilə başlayır. Eramızın ilk əsrlərindən Şimaldan Azərbaycana köç edən hunların dilləri haqqında müxtəlif mülahizələr söylənsə də tədqiqatçıların əksəriyyəti onların türk dilli olduğuna qətiyyənlə şübhə etmirlər.

Məlumdur ki, hun ittifaqına daxil olan tayfaları (avarlar, bulqarlar, sabirlər, peçeneqlər və b.) etnolingvistik proseslərdə bütöv halda çıxış edirlər.

Tarixi – müqayisəli türkologiya işlədikcə, xalq türkcələri dərininə öyrənildikcə ana türkcə, kök təməl türkcə ilə əlaqədar daha aydın və daha şübhəsiz göründüyü kimi, ədəbi türkcələrin də tarixi araşdırıldıqca ayrı-ayrı coğrafiyalardakı konkret dil normalarının bir ümumi, ana normadan çıxaraq zaman-zaman

xüsusiləşib özümünküləşməsi aşkarlanır (3, səh.5). Mövcud dil faktları da göstərir ki, hunlar Azərbaycana axın etdikləri dövrdə bir tayfa dili-dialekt nümayiş etdirmişlər. Bu da, qıpçaq tayfa dilinə uyğun gəlir. İlk orta əsrlərin bizans, erməni, gürcü və d. mənbələrdə öz əksini tapmış türk mənşəli sözlərin fonetik, leksik-semantik müqayisəsi də göstərir ki, onlar yekcinsdir, yalnız bir tayfa dilinə mənsubdur.

VII əsrdə daha intensiv olan qıpçaq yürüşləri IX əsrə doğru tədricən azalır ki, bunun da iki səbəbi var idi: 1. Qıpçaqların Azərbaycanda, ümumən Qafqazın şimalında «oturaq» həyat yaşamaları prosesi başlayır. 2. Yeni bir tayfa yürüşləri, Türküstandan Azərbaycana oğuz yürüşləri güclənirdi.

Azərbaycan Elmlər Akademiyası tərəfindən nəşr edilmiş «Azərbaycan tarixi»də qeyd edilir ki, III əsr Azərbaycan ərazisinə türkdilli tayfaların axını ilə əlamətdardır». Və bundan sonra, b.e. II əsrdə yaşamış Dionisii Periyeqetdən belə bir sitat verilir: «...Şimal-Qərb tərəfdən başlasaq... Xəzər dənizi sahilində birinci yaşayanlar – skiflərdir...sonra unnlar (yəni hunlar – N.B.) onlardan sonra kaspilər, daha sonra dağlıq ölkədə yaşayan döyüşkən albanlar və kadusilər, onlara yaxın mərdlər, kirqanlar, və tapirlərdir...». Bu isə sonradan etiraf edildiyi kimi, III əsrdən daha əvvəl, artıq II əsrdə şimalı-cənublu Azərbaycan ərazisində Qafqaz, İran və türk (unmlar-hunlar) etnik komponentlərinin mövcudluğuna dəlalət edir» (4, səh.27).

Şərqdən Qərbə – Avropaya köç edən hunların bir sıra tayfaları yol boyunca məskunlaşmışdılar ki, bu da Şimali Qafqazın, eyni zamanda Azərbaycanın da etnik mənzərəsinə ged-gedə daha çox, bəzi hallarda isə həlledici təsir göstərirdi. Beləliklə də, II-III əsrlərdən başlayaraq, xüsusilə Azərbaycanın Şimalı sürətlə türkləşirdi. Çoxsaylı tarixi mənbələrdə hunların Azərbaycandakı hərbi-siyasi nüfuzu olduqca aydın bir şəkildə ifadə olunmuşdur. Hun türkləri dəfələrlə nəinki Azərbaycanın Cənubuna, hətta Mesopotamiyaya qədər gedib çıxmışdılar.

Çox keçmədi ki, Şimali Qafqazda yaşayan türk tayfaları –sibir, bulqar, barsil və d. Xəzərlərin (qıpçaqların – S.M.) ətrafında birləşərək böyük bir hərbi-siyasi qüvvəyə çevrildilər. Ərəblərin yürüşləri başlayanda Azərbaycanda aparıcı etnos məhz xəzərlər (qıpçaqlar) idi. Ona görə də Azərbaycan bir sıra ərəb mənbələrində «Xəzərlər ölkəsi» adlanmışdır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ümumxalq Azərbaycan mədəniyyətinin etnokulturoloji sisteminin formalaşmasında iber-Qafqaz materialının bu və ya digər dərəcədə iştirakı məhz həmin «material»la daha əvvəldən yaxşı tanış olan qıpçaqlar vasitəsilə baş verirdi.

IX əsrdən etibarən isə oğuz türklərinin Şərqdən-Qərbə yürüşləri və onların Azərbaycanda məskunlaşması Azərbaycandakı etnolinqvistik proseslərə əhəmiyyətli, hətta əsaslı təsir göstərdi. Xüsusilə, səlcuq hücumları bu baxımdan daha məhsuldar oldu. Elə bu səbəbdən də, bəzi tədqiqatçılar Azərbaycanın səlcuqlaşmasını Azərbaycanın türkləşməsi kimi qəbul edərək, qüsurlu konsepsiyalar yaratdılar. Həmin konsepsiyalara qarşı çıxan professor Y.Yusifov oğuz-səlcuqların yeni axını səlcuqlara qədərki Azərbaycan türkcəsinin «Səlcüqlaşması», yəni bu dildə oğuz-səlcuq leksik ünsürlərinin yayılması kimi qəbul edilməsinin daha doğru olduğunu vurğulamışdır (5, səh.31).

Oğuz-səlcuqlar X-XI əsrlərdəki yürüşləri ilə Azərbaycanı a) səlcuqlaşdırdılar və b) türkləşmə prosesini başa çatdırdılar. Və onların (ümumiyyətlə oğuzların, xüsusilə də oğuz-səlcuqların) Azərbaycanın etnoqenetik tarixində oynadığı rolun böyüklüyünün nəticəsidir ki, tədqiqatçıların bir hissəsi türkcəsinin tarixini səhvən məhz onların adı ilə bağlayırlar.

Oğuz-səlcuqların islam dinini qəbul etmiş olması yalnız Azərbaycanda deyil Şərqdə (Türkmənistanda) və qərbdə (Şərqi Anadoluda) əhalinin əksəriyyətini təşkil etmələri, nəhayət, siyasi hakimiyyəti əllərində möhkəm saxlamaları hər bir halda onlara müvəffəqiyyət vəd edirdi. Beləliklə də, I minilliyin sonu, II minilliyin əvvəllərindən XVII-XVIII əsrlərə qədər Azərbaycandakı etnokulturoloji, etnolinqvistik proseslərdə qıpçaq oğuz paralelliyi özünü göstərirdi: ata-baba, mən-bən, qabaq-qarşı, isti-sıcaq, aytmaq-demək, getmək-varmaq və b. Həmin paralellik Azərbaycan türkcəsində bəzi ifadələrdə oğuz, bəzi ifadələrdə isə qıpçaq komponentinin dildə möhkəmlənməsi ilə yekunlaşırdı.

Araşdırmaların nəticələri onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycanda mövcudluğu söylənən türk tayfalarının dillərinin təmərküzləşməsi tarixini üç mərhələyə bölmək mümkündür.

1) I-II əsrlər – müxtəlif hun tayfalarının (savir/suvar, bulqar, qıpçaq və s.) Azərbaycanda məskunlaşması

2) VI-IX əsrlər –qıpçaq tayfa dili (koynesi) əsasında Azərbaycan dilinin (türkcəsinin) ilkin müəyyənləşməsi.

3) X-XII əsrlər-qıpçaq tayfa dili (koynesi) ilə oğuzların Azərbaycana gətirdikləri türkcənin qaynayıb-qarışması prosesinin başlanması.

Professor N.Q. Cəfərov orta əsrlərdə Azərbaycanda baş verən mürəkkəb etnolinqvistik proseslərə aşağıdakı kimi aydınlıq gətirir.

1. Eramızın ilk əsrlərindən etibarən hun türklərinin Şərqdən Qərbə yürüşləri Şimali Qafqazın, ümumən Dəşti-Qıpçağın «türkləşməsi», Azərbaycanda əvvəl hun türklərinin, sonra isə qıpçaqların məskunlaşması.

2. I minilliyin sonu, II minilliyin əvvəllərində qıpçaq erasının bitib, oğuz erasının başlanması- İslamı qəbul etmiş oğuz türklərinin bütün Türkünə, Azərbaycana, kiçik Asiyaya yayılması, qıpçaqların Şimali Qafqazdan Azərbaycana müdaxilələrinin dayanması, oğuzların beynəlxalq miqyasda nüfuzunun güclənməsi, qıpçaqların dünyadan təcrid olunması.

3.Orta əsrlərin sonlarında oğuz türklərinin tarixi bütövlüyünün təbii olaraq dağılması, Azərbaycanın əsasən oğuzlardan ibarət cəmiyyətinin etnolingvistik hədudlarının müəyyənləşdirilməsi.

Və beləliklə, Azərbaycan etnokulturoloji sisteminin formalaşması ilə həmin sistemin coğrafiyası da müəyyənləşir (1, səh.20).

O da məlumdur ki, XI -XII əsrlərdə Azərbaycanda türkdilli yazılı abidələrə təsadüf edilmir. Bununla belə, M.Kaşğarının «Divanü-lügət it-türk»ü göstərir ki, I minilliyin sonu II minilliyin əvvəllərində türk dili həm şifahi, həm də yazılı formada Avrasiyanın böyük bir ərazisində yayılmışdı; bu dil artıq elə bir ictimai-siyasi, mədəni nüfuza malik idi ki, ərəb dilinə (islamın yüksəlişi dövründə) meydan oxuyurdu (6).

Azərbaycan dili tarixşünaslığının banilərindən olan professor Ə.Dəmirçizadə yazır: «X-XI əsrlərdə Azərbaycanlılar arasında ümumi və kütləvi halda işlənən və hamı tərəfindən anlaşılan dil nə alban tayfa dilləridir, nə oğuz tayfa dilidir, nə də qıpçaq, bu, məhz bu dövrdə artıq tam halda ümumxalq dili kimi təşəkkül tapmış olan Azərbaycan dilidir (7, səh.17). Amma «Azərbaycan dili», yaxud Azərbaycan türkcəsi anlayışının formalaşması sonrakı dövrlərə aid olduğu üçün (8, s.72-78) uzun zaman «türk dili» anlayışından istifadə edilmişdir.

Ədəbiyyat

1. N.Cəfərov. Azərbaycan türkcəsinin təşəkkülü tarixinə dair // Seçilmiş əsərləri, beş cildə, I c. B.: Elm, 2007
2. Azərbaycan tarixi, I c. B., «Elm» nəşriyyatı, 1998
3. Y.B.Yusifov. Ob aktualnıx problemax etniçeskoy istorii Azerbaydjana, B., 1998
4. N.A.Baskakov. Vvedenie v izučenie tyurkskix yazıkov, izd. Vıssşaya şkola, M., 1969
5. M.Kaşğari. «Divanü-lügət it-türk», «Ozan», B., 2006, I c.
6. Ə.M.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf yolları. Az.SSR Siyasi və elmi bilgiləri yayın cəmiyyəti. B., 1958
7. N.Q. Cəfərov. Azərbaycanşünaslıq məsələləri. BDU, B., 2001

SAMİRƏ FƏRƏCOVA

Odlar Yurdu Universiteti

IDIOMATIC EXPRESSIONS AND THEIR USAGE IN ENGLISH

Key words: *idiomatic expressions, word stock, cultural changes, colloquial expressions*

Dilin lüğət tərkibi davamlı olaraq biliyin inkişafı ilə zənginləşir. Yeni nitq etiketləri olmadan ünsiyyətdə olmaz. Kompüter, sosiologiya, siyasət və iqtisadiyyat kimi fənlərin vasitəsilə ingilis dilindən yeni sözlər başqa dillərə keçir. Belə ki, idiomlar dilin ayrı hissəsi deyil. Hər kəs onları seçib istifadə edə də bilər. Ancaq idiomatik ifadələr ingilis dili lüğətinin əsasını təşkil edir. Bəzi hallarda bu ifadələri anlamaq üçün ekstra lingvistik amillər tədqiq edilir.

Açar sözlər: *idiomatic ifadələr, söz ehtiyatı, mədəni dəyişikliklər, danışıq ifadələri*

The vocabulary of a language grows continually with new developments in knowledge. New ideas need new labels to name them. Without new labels, communication of these new ideas would be impossible. Many new words come from the English of special subjects such as computer sciences, sociology, advertising, politics and economics. We often read the phrase "language is a living thing", but most of us do not stop to think what it really means. Living things grow and change, so does language. Idioms are not a separate part of the language, which one can choose either to use or to omit, but they form an essential part of the English vocabulary. Educated usage has become much more flexible and tolerant about what is considered to be correct or acceptable. Such changes of attitude can be observed in several parts of grammar, including case, number and tense.

The attitude of users towards style has also become more flexible. Several words which were considered to be slang in the past have gradually been up-graded in status and are now often considered informal or colloquial. Much of what was labelled informal in the past is now considered neutral in style. This is partly due to the spread in the use of taboo words by educated speakers. Several such words give much less offence than in the past and are widely used in both American and British television productions. In Figurative Language we use words in such a way that they differ somewhat from ordinary every-day

speech and convey meanings in a more vivid and impressive manner. Figures of speech such as Idiomatic Expressions add variation, embellishment, exaggeration, exclamation and irony to the English language.

Idiom - a group of words that means something different than the individual words it contains. As with any language, American English is full of idioms, especially when spoken. Idioms add color and texture to language by creating images that convey meanings beyond those of the individual words that make them up. Idioms are culturally bound, providing insight into the history, culture, and outlook of their users. This is because most idioms have developed over time from practices, beliefs, and other aspects of different cultures. As a culture changes, the words used to describe it also change: some idioms fall out of use and others develop to replace them. With idioms in particular, the beliefs or practices leading to their use may disappear while the idiom itself continues to be used. Idioms can be so overused that they become clichés; or they can become slang or jargon, expressions used mainly by specific groups or professions.

Idioms can be complimentary or insulting. They can express a wide range of emotions from excitement to depression, love to hate, heroism to cowardice, and anything in between. Idioms are also used to express a sense of time, place, or size. The range of uses for idioms is complex and widespread. The complexity of idioms is what makes them so difficult for non-native speakers to learn. However, this complexity is also what can make idioms so interesting to study and learn; they are rarely boring. Learning about idioms, in this case those used in the United States, provides a way to learn not only the language, but a little about the people who use it. Idiomatic expressions have long played an important role in the English language. In fact, the use of idioms is so widespread that an understanding of these expressions is essential to successful communication, whether in listening, speaking, reading, or writing. Teachers of English have long recognized that idiomatic expressions add grace and exactness to the language. The alert teacher will make their study an integral part of the teaching process. However, learning such expressions is never an easy task for the student learning English as a second or foreign language. Attempts to translate literally from the student's native tongue usually lead to roundabout expression of meaning and, more often, to confusion. It is important to realize that idioms are not only colloquial expressions, as many people believe. They appear in formal style and in slang, in poetry, in the language of Shakespeare and the Bible. Famous poets use this figure of speech to convey and emphasize unusual and vivid images. The use of strong word association changes the mode of thought and adds variation, embellishment and adornment to literary works. What then is an idiom? An idiom can be defined as a number of words which, when taken together, have a different meaning from the individual meanings of each word. An idiom is a phrase where the words together have a meaning that is different from the dictionary definitions of the individual words. Idiomatic expressions are also non-standard speech, slang or dialect that are natural to native speakers of a language. The following is a list of Idiomatic Expressions used in the English and American language:

1. "Between a rock and a hard place" Meaning - In a very difficult situation when any resolution will be unpleasant

2. "Blow your top" Meaning - To lose your temper

3. "Break a leg" Meaning - Used to wish good luck to stage performers before an opening

4. "By the skin of your teeth" Meaning - Complete a task at the very last minute

5. "Drop someone a line" Meaning - To write to someone

6. "Excuse my French" Meaning - An apology for swearing

7. "Fire someone" Meaning - To end someone's your employment

8. "Get your wires crossed" Meaning - A misunderstanding

9. "Have an axe to grind" Meaning - To have an ulterior motive or a long term grudge against someone

Idioms take many different forms or structures. An idiom can have a regular structure, an irregular or even a grammatically incorrect structure. The clarity of meaning is not dependent on the grammatical correctness. A few examples will illustrate this:

1. Form irregular, meaning clear, as in "give someone to understand, do someone proud, do the dirty on someone".

2. Form regular, meaning unclear, as in "have a bee in one's bonnet, cut no ice, bring the house down".

3. Form irregular, meaning unclear, as in "be at large, go great guns, be at daggers drawn".

In fact, most idioms belong to the second group, where the form is regular but the meaning unclear. However, even in this group some idioms are clearer than others. For example, the meaning of "to give someone the green light" can be guessed as "to give someone permission to start". Others are too difficult to guess because they have no association with the original meaning of the individual words. Such examples

are: to tell someone where to get off, to carry the can, to drop a brick, to call the shots. Several fixed idioms cannot be changed in any part (except the tense of the verb). For example, to paint the town red, to fight shy of something, to get down to business. Others allow a different number of variants. For example, to know one's onions/stuff, a hard/tough nut to crack, to take/have/enjoy forty winks, to come to a bad/nasty/sticky/no good/untimely end. Cultural value of idiomatic expressions is in their indisputable authenticity of their contents. By analyzing them, we can trace the history of the country and get acquainted with its customs and traditions. Language is like a culture box, which contains all knowledge, material and spiritual values, accumulated by the people through the centuries, that is why interpretation of the language units like idioms is possible only if we take into consideration not only the language expression but also the individual and social experience, which is reflected by them and the circumstances in which they came to life. In some cases to understand idioms we have to explore the extra linguistic factors and etymology.

List of literature

1. N.Abdullayev, Z.Əzimov "Nitq mədəniyyətinin əsasları", Bakı, 2005
2. Л.А.Винарѳва, В.В.Янсон "Английские идиомы", Москва, 2010
3. Jennifer Seidi, W.МсMordie "English Idioms", Oxford University, 1988
4. Michael McCarthy Felkicity O'Dell "English idioms in use", Cambridge University, 2004
5. Matt Errey "1000 Phrasal verbs in context", Cambridge University
6. Elizabeth Walter "Using Phrasal Verbs", Cambridge University

SEHRAN MUSTAFAYEVA

Bakı Dövlət Universiteti

TƏLİMİ ƏCNƏBİ DİLLƏRDƏ APARILAN TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏDRİSİ MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: *Azərbaycan dili, metodlar, kurikulum, xarici bölmələr*

The article deals with the teaching of the Azerbaijan language in the foreign sections. Here are informed about curriculum reforms in the teaching of the Azerbaijan language. In this article is spoken the new training methods.

Key words: *Azerbaijani language, methods, curriculum, the foreign sections.*

Təhsil müəssisələrində təlim prosesinin keyfiyyətini yüksəltmək, müxtəlif fənləri geniş və əsaslı şəkildə tədris etmək, həmçinin tədrisin məzmununu müasir tələblər səviyyəsində qurmaq günümüzün aktual və əsas vəzifələrindəndir. Elm sahələrinin inkişaf etməsi, yeni təlim texnologiyalarının meydana gəlməsi, təhsildə İKT-nin tətbiqi, bunlarla yanaşı, gənclərin dünyagörüşünün və intellektual səviyyəsinin, dünyaya baxış bucağının müasirliyi təlim və tədris prosesində yeni metodların, üsulların ortaya qoyulmasını və mükəmməl kadr potensialının hazırlanmasını gündəmə gətirir və bu prosesə nəzarətin dövlət səviyyəsində gücləndirilməsini daha da labüd edir.

Bu mənada bütün elm sahələri üzrə kadrların hazırlanmasında, savadlı, dünyagörüşlü gənclərin yetişdirilməsində ana dilimiz Azərbaycan dilinin tətbiq imkanlarını genişləndirmək, təkmilləşdirmək olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu gün gənclərin dünyaya rahat inteqrasiya etməsi dil faktorunu daha da aktuallaşdırır, xüsusilə ana dili məsələsini göz önündə tutur. Belə olan halda xarici dilləri bilmək dövrün əsas tələbi olduğu kimi, ana dilinə daha da dərin bələd olmaq tələbi təhsilin əsas perspektivinə çevrilir. Çünki bəşəri nailiyyətlər millətə, xalqa ana dilində çatdırılır. Dahi rəhbərimiz, ulu öndər H.Əliyev demişdir: "Gənclərə tövsiyə edirəm ki, kiminsə bu barədə çatışmazlığı varsa (*ana dili barəsində - müəllif*), çalışın, bunu aradan qaldırın. Xarici ölkələrdə təhsil alarkən, həmin ölkənin dilini öyrənərkən, eyni zamanda başqa dilləri öyrənərkən öz ana dilinizi heç vaxt unutmayın və öz ana dilinizi heç vaxt başqa dilə dəyişməyin. Xalqın, millətin, insanın öz ana dilindən əziz heç bir şeyi ola bilməz" (4, s. 29).

H.Əliyev gənclərə öz müdrək tövsiyəsini belə davam etdirirdi: "Mən gənclərimizə bu tövsiyəni verirəm: öz ana dilinizi, Azərbaycan dilini mənimsəmək lazımdır, bu dildə yaxşı danışmaq lazımdır, bu dili ana dili kimi duymaq lazımdır, bu dili sevmək lazımdır" (3, s. 45). Göründüyü kimi, ümummili liderin nitqindəki *ana dilini duyun, mənimsəyin, öyrənin* sözləri dərin məzmun daşıyır, bu fikirlərdəki məntiqi

paradiqma ana dilimizi öyrənmək, araşdırmaq, onu dünya meridianlarına çıxarmaq istiqamətində bizi ciddi addımar atmağa səsləyir.

Təlim əcnəbi dillərdə aparılan məktəblərdə Azərbaycan dili bölməsində ilkin olaraq, ölkədə aparılan təhsil islahatının gedişi, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2013-cü il 24 oktyabr tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”ndan irəli gələn vəzifələr ətrafında fikir mübadiləsi aparılmalı, ölkənin dövlət dili kimi Azərbaycan dilinin öyrənilməsi, inkişaf etdirilməsi ilə bağlı Azərbaycan dili müəllimlərinin görəcəyi işlərdən danışılmalıdır. Sonra bölmənin iclasında dövlət dili kimi Azərbaycan dili fənninin tədrisi ilə bağlı bir sıra istiqamətlərdə müzakirələr təşkil olunmalıdır.

Birinci, müəllimlərin diqqətinə çatdırılmalıdır ki, təlimi digər dillərdə aparılan ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili kurikulumu 2008-ci ildən etibarən tətbiq olunur. Bu sənəd Azərbaycan dilinin öyrənilməsinin məqsəd və vəzifələrini, istiqamətlərini müəyyən etməklə müəllimlərin, şagirdlərin fəaliyyətlərini istiqamətləndirir. Rus və gürcü dillərində təhsil alan şagirdlər dövlət dilinin öyrənilməsinə yaradılmış imkanlardan istifadə edərək Azərbaycan dilində dinləyib-anlama, danışma, oxu və yazı məzmun xəttləri üzrə müvafiq bacarıqlara yiyələnirlər.

Cəmiyyətimizin bütün sahələrində fəaliyyət göstərmək üçün yazı və ünsiyyət bacarıqlarına sahib olurlar. Artıq xeyli vaxtdır ki, Azərbaycan dili təlimində yeni təlim texnologiyalarından istifadə olunur. Şagirdlərin şəxsiyyət kimi formalaşdırılması, bu məqsədlə həmin texnologiyalardan istifadə edilməsi yeni yanaşmalarda mühüm strateji xətt kimi nəzərdə tutulur.

Kurikulumda müəyyənləşdirilmiş standartlara uyğun bilik və bacarıqların formalaşdırılması üçün Azərbaycan dilini təlimində ənənəvi təlim metodları ilə yanaşı aşağıdakı interaktiv üsulların istifadəsi tövsiyə olunur: *beyin həmləsi (əqli hücum), BİBÖ, müzakirə, venn diaqramı, klaster, anlayışın çıxarılması, suallar, problemlə vəziyyət və s.*

Müşahidələr onu göstərir ki, müəllimlərin yeni yanaşmalardan istifadəsi sahəsində xeyli çətinlikləri vardır. Xüsusən dil öyrənmə marağının təmin olunması baxımından səmərəli texnologiya kimi pedoqoji ünsiyyətin imkanlarından danışılmasına ehtiyac yaranmışdır. Əqli və fiziki imkanlarından, öyrənmə qabiliyyətindən asılı olmayaraq şagirdin eyni zamanda şəxsiyyətinə hörmətlə yanaşılması onun bilik və bacarıqlarının aşkar edilməsi üçün düzgün strategiyaların seçilməsi barədə söhbət açılmalıdır.

Təlimi digər dillərdə aparılan təhsil müəssisələrində Azərbaycan dili bölməsinin iclasında, ilk növbədə, ötən tədris ilində əldə edilmiş nailiyyətlər, buraxılmış səhvlər təhlil edilməli, daha sonra qarşıda duran vəzifələr haqqında müzakirələr aparılmalıdır.

Məlumdur ki, respublikamızda uzun illər iş təcrübəsi olan Azərbaycan dili müəllimləri vardır. Onların iş təcrübələrinin öyrənilməsi, yayılması üçün görüşlər təşkil etmək, müzakirələr keçirmək, bölmə iclaslarında çıxışlarını dinləmək məqsəduyğun olardı. Gənc müəllimlərin bu istiqamətdə təlimlərə cəlb edilməsi onların yetişdirilməsinə diqqət ayrılmalıdır.

Müasir dərslər müəllimlərimizin qarşısında ciddi tələblər qoymaqla yanaşı, onlara Azərbaycan dili dərslərində yeni texnologiyalardan istifadə etməklə bütün yaradıcı qabiliyyətlərini, ideyalarını həyata keçirmək imkanı verir. Strateji planlaşmalar aparmaq, illik və gündəlik fəaliyyəti layihələşdirmək müəllimin daha çox istifadə etdiyi təlim strategiyalarından hesab olunur. Təcrübə göstərir ki, müəllimlər belə plan nümunələrinin hazır variantına daha çox müraciət etməyə meyil göstəriirlər. Əslində müəllimin fəaliyyət istiqamətləri fərdi olaraq hazırlanan və məktəb rəhbərliyi tərəfindən təsdiq edilən planlarda öz əksini tapır. Ona görə də həmin planlar müəllimlərin özü tərəfindən hazırlanmalıdır.

Müəllim sinfin səviyyəsini nəzərə almaqla, bu planlaşmanı bütün il boyu üçün məqbul bir formada işləməlidir. Azərbaycan dili fənninin bütün siniflər üzrə ümumi təlim nəticələrini və məzmun standartlarını nəzərə alaraq illik planlaşdırmanın hazırlanması, saatların bölgüsünü, dərslərdə verilmiş mətnlərin sadədən mürəkkəbə doğru prinsipinə əsaslanaraq yerləşdirməsini, fəndaxili və fənlərarası inteqrasiya imkanlarından maksimum istifadə olunmasını həyata keçirməlidir. Fənlərarası və fəndaxili inteqrasiya imkanlarından istifadə etmək üçün müxtəlif fənlərin müəllimləri ilə əlaqələr yaratmalı, onların standartları, dərsləkləri ilə tanış olmalıdır.

İllik planlaşdırma sinif səviyyəsini nəzərə alaraq hazırlanarsa, gündəlik planlaşmanın hazırlanması müəllimə o qədər də çətinlik yaratmaz. Bu zaman tələb olunan mərhələlərin yaradılması müəllimin yaradıcılıq qabiliyyətini üzə çıxarar, inkişaf etdirər. Standartların düzgün qruplaşdırılması, məqsədlərin standartlardan çıxarılması, məqsədlərdəki bacarıqların tapşırıqlarda öz əksini tapması, tapşırıqların təfəkkürün növlərini əks etdirməsi və hər bir tapşırıqın şagirdi inkişaf etdirməsi üçün seçilməsi gündəlik planlaşdırmanın vacib şərtləridir. Düzgün planlaşdırılmış dərslər şagirdlərin bilik və bacarıqlarını üzə çıxarır.

Şagirdlərin psixoloji durumlarından başlayaraq stimullaşdırılmasına qədərki, bütün vəziyyəti müəllimin diqqətində olmalıdır.

Dərslərin motivasiya ilə başlaması şagirdləri məqsəd ətrafında səfərbər edir. Onları növbəti mərhələdə tədqiqatın aparılması zamanı bilik və bacarıqlarından maksimum istifadə etməyə sövq edir. Müəllimin hazırladığı maraqlı, cəlbədic, axtarış imkanları verən tapşırıq və çalışmalar şagirdlərin Azərbaycan dili dərsinə marağını artırır, onlarda Azərbaycan dilində ünsiyyətə girmək, yeri gəldikcə müzakirələr, təhlillər aparmaq, yeni sözlər öyrənmək ehtiyacı yaradır. Şagirdlərə lüğətlərdən istifadə edərək yeni sözlərin sinonimləri ilə əvəz edilməsini tələb edən tapşırıq onların lüğət ehtiyatlarını zənginləşdirir. Bundan əlavə şagirdlərin mətn üzərində işləmək, əməli yazı qaydalarına əməl etmək, fikirlərini sərbəst və səlisl şəkildə söyləmək bacarıqlarını formalaşdırmaq bu günün müəlliminin qarşısında duran mühüm vəzifələrdəndir.

Nitqin inkişafı rus və gürcü məktəblərində təhsil alan şagirdlərin nitq mədəniyyətinin formalaşdırılması, Azərbaycan dili təliminin ənənəvi metodik problemlərindən olmaqla bu gün də öz aktuallığını saxlayır. Onu daim inkişaf etdirmək isə Azərbaycan dilini tədris edən müəllimlərimizin üzərinə düşür.

Ənənəvi dərslərdən fərqli olaraq bu gün müasir dərslərdə qiymətləndirmə dərslərin müəyyən bir hissəsində yox, dərslərin bütün mərhələlərində həyata keçirilir. Müasir dərsləri ənənəvi dərslərdən kəskin fərqləndirən məqamlardan biri də mərhələli qiymətləndirmədir. Məktəbdaxili qiymətləndirmənin üç növündən istifadə edən müəllimlər yekun mərhələdə çətinliklərlə qarşılaşırlar. İlk gündən diaqnostik qiymətləndirmə yeni dərslərin əvvəlində aparılarsa, müəllimin çevik dəyişikliklər aparmasına imkan yaradır.

Formativ qiymətləndirmə müəllimə şagirdlərinin irəliləyişlərinin izləməsinə imkan yaradır, onların inkişafı haqqında məlumat verir. Bu da müəllimə gələcək gündəlik dərslərin planlarını qurmaqda köməklik göstərir.

Dərslərin zamanı fəal iştirak edən, müəllimin suallarına cavab verməyə çalışan, müxtəlif mərhələlərdə suallara doğru cavab verən şagirdlər qiymətləndirilərsə dərslərdə maraq artır. Onlar zəhmətlərinin qarşılığını almış olurlar. Müəllimlər tərəfindən şagirdlərin stimullaşdırılması və onların müəllim tərəfindən obyektiv qiymətləndirilməsi yüksək nəticələr verir. Müəllimin “Məktəbli kitabçasında” meyarlarla (rubrikələrlə) apardığı qiymətləndirmə onların gələcək dərslərə marağının yüksəlməsinə xidmət etməlidir. Şagirdlər bacarıqlarını daim inkişaf etdirilməsi istiqamətində stimullaşdırılmalıdır.

Summativ qiymətləndirmə zəruri qaydalar əsasında düzgün təşkil olunmalı və şagirdlərin müəyyən mərhələdə əldə etdiyi nailiyyətlərin dəyərləndirilməsində obyektiv mövqə nümayiş etdirməli, şagirdlərə inandırıcı təsir bağışlamalıdır. Qiymətləndirmə mexanizmlərindən peşəkarlıqla istifadə edən qabaqcıl müəllimlərinin təcrübəsi əsasında müzakirələr təşkil olunmalıdır.

Müzakirələr fəal təlimin daha yaxşı mənimsənilməsinə yönəldilməli; müasir dərslərin əlamətləri, məzmun, struktur xüsusiyyətləri barədə fikir mübadiləsinə çevrilməlidir. Dərslərin planlaşdırılması və təşkilində müəllimin demokratik yanaşması, sərbəst olması onun diqqətinə çatdırılmalıdır. Məqsədə uyğun olaraq resursların seçilməsində, hazırlanmasında müəllimlərə geniş yaradıcılıq imkanlarının verilməsi xüsusi vurğulanmalıdır.

Fənn kurikulumlarını tətbiq edən hər bir Azərbaycan dili müəllimi fəaliyyətini bu baxımdan qurmalı, daim öz üzərində işləməli, özü inkişaf etməklə yanaşı, şagirdlərini də inkişaf etdirməlidir.

Müzakirələr zamanı qeyd edilməlidir ki, Azərbaycan dilinin tədrisi təlim digər dillərdə olan ümumtəhsil məktəblərinin VIII-XI siniflərində ənənəvi proqram əsasında aparılarsa da, təlim prosesində müasir pedaqoji və metodik baxışlara istinad edilməsi qaçılmazdır. Fənnin qarşısında qoyulan başlıca məqsədə, yəni şagirdlərin nitq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə nail olmaq üçün hər bir dərslərdə kommunikativ yönümlü təlimə geniş yer verilməlidir. Belə ki, müxtəlif nitq situasiyalarında şagirdlərin fikrini sərbəst və düzgün ifadə etmək qabiliyyətlərinin formalaşması üzərində müntəzəm şəkildə iş aparılmalı, praktik vərdişlər formalaşdırılmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev N. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, 2013
2. Hacıyev T. Dil ədalətə xidmət edir, ədalət də dilin keşiyini çəkir / “Ədəbiyyat” qəzeti, iyun 2012, səh.1-2
3. Xudiyev N. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. Bakı: Təhsil, 1997
4. Heydər Əliyev dil haqqında və H.Əliyevin dili (AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu). Bakı: Elm, 1998
5. Mehrabov A. Müasir dərslər: onun təşkili və gedişinə qoyulan əsas tələblər / <http://www.almazhasret.com>
6. Mehrabov A. Azərbaycan təhsilinin müasir problemləri. Bakı, 2007
7. Mərdanov M. Azərbaycan təhsil sistemi: real vəziyyət, problemlər və islahat istiqamətləri. Bakı, 2005.
8. Nəzərov A. Müasir təlim texnologiyaları. Bakı: APDU, 2012

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ TƏTBİQ OLUNAN YENİ TƏLİM ÜSULLARI

Açar sözlər: *qloballaşma, Azərbaycan dili, tədris, kurikulum, təlim üsulları.*

The new training methods applied in teaching Azerbaijan in the conditions of globalization

In article it has told about urgent problems of teaching Azerbaijan language at schools and higher education institutions in the conditions of globalization. Here it is in detail told about a role reforms of kurikulum in improvement of quality of teaching of Azerbaijan language. In article there are references on literature of the researched subject.

Key words: *globalization, Azerbaijan language, teaching, kurikulum, training methods*

Ali və orta məktəblərdə təlim prosesinin keyfiyyətini yüksəltmək, müxtəlif fənləri geniş və əsaslı şəkildə tədris etmək, həmçinin tədrisin məzmununu müasir tələblər səviyyəsində qurmaq günümüzün aktual və əsas vəzifələrindəndir. Elm sahələrinin inkişaf etməsi, yeni təlim texnologiyalarının meydana gəlməsi, təhsildə İKT-nin tətbiqi, bunlarla yanaşı, gənclərin dünyagörüşünün və intellektual səviyyəsinin, dünyaya baxış bucağının müasirliyi təlim və tədris prosesində yeni metodların, üsulların ortaya qoyulmasını və mükəmməl kadr potensialının hazırlanmasını gündəmə gətirir və bu prosesə nəzarətin dövlət səviyyəsində gücləndirilməsini daha da labüd edir.

Bu mənada bütün elm sahələri üzrə kadrların hazırlanmasında, savadlı, dünyagörüşlü gənclərin yetişdirilməsində ana dilimiz Azərbaycan dilinin tətbiq imkanlarını genişləndirmək, təkmilləşdirmək olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu gün gənclərin dünyaya rahat inteqrasiya etməsi dil faktorunu daha da aktuallaşdırır, xüsusilə ana dili məsələsini göz önündə tutur. Belə olan halda xarici dilləri bilmək dövrün əsas tələbi olduğu kimi, ana dilinə daha da dərinlən bələd olmaq tələbi təhsilin əsas perspektivinə çevrilir. Çünki bəşəri nailiyyətlər millətə, xalqa ana dilində çatdırılır. Dahi rəhbərimiz, ulu öndər H.Əliyev demişdir: “Gənclərə tövsiyə edirəm ki, kiminsə bu barədə çatışmazlığı varsa (*ana dili barəsində - müəllif*), çalışın, bunu aradan qaldırın. Xarici ölkələrdə təhsil alarkən, həmin ölkənin dilini öyrənərkən, eyni zamanda başqa dilləri öyrənərkən öz ana dilinizi heç vaxt unutmayın və öz ana dilinizi heç vaxt başqa dilə dəyişməyin. Xalqın, millətin, insanın öz ana dilindən əziz heç bir şeyi ola bilməz” (9, s. 29).

Nitqin təkamül prosesi də bu mexanizm üzərində qurulur. İnsanın intellektual səviyyəsi, təfəkkürü nə qədər inkişaf edibsə, nitqi də o səviyyədə olur. Belə olduğu halda, o, nitq texnikasının nə cür qurulduğunu, dilin normativ sistemini nitqdə idarə etməyin funksiyalarını yaxşı bilir. Yəni, sadə dillə desək, nəyi və necə danışdığını dərk edir, deyilənləri düzgün analiz etmək qabiliyyətinə malik olur. Yunanların belə bir sözü var ki, insan şair doğulur, amma mükəmməl nitqə yiyələnməyi, natiqlik bacarığını əldə etməyi o, həyatda özü qazanır. Cəmiyyətdə yüksək söz sahibi olmaq da məhz bu meyarın üzərində qurulur. Deməli, bütün bunlar qloballaşan dünyada Azərbaycan dili tədrisinin qarşısına yeni vəzifələr qoyur. Deməli, qloballaşma dövrü nəinki dil, ümumən, Azərbaycanın yeni mərhələdə inkişaf strategiyası qarşısında yeni tələblər səsləndirir. Akademik Ramiz Mehdiyev bu prosesi düzgün xarakterizə edərək yazır: “Qlobal proseslər müəyyən mənada milli dövlətlərə çağırışlardır. Qloballaşmanın həyatımıza nə isə bir yenilik əlavə edəcəyinə aludə olmaq yox, onun hələ tam dərk etmədiyimiz nəticələri haqda düşünmək lazımdır. Bir məsələyə əsla şübhə yoxdur ki, qloballaşma beynəlxalq ictimaiyyətin Qərb mədəniyyəti və kapitalizm cəmiyyəti prinsipləri əsasında homogenləşdirilməsi (yekcinsləşdirilməsi) prosesidir. Eyni zamanda, milli dövlətlərin rolunun və funksiyalarının dəyişməsi (nivelirlənməsi) qloballaşmanın ən mühüm məqsədlərindən biridir” (13).

Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyevin “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında” 23 may 2012-ci il tarixli sərəncamı dilçilik elminin yeni mərhələdə inkişafı və bu istiqamətdə yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması sahəsində ali təhsil müəssisələri qarşısında mühüm vəzifələr qoymuşdur. Ölkə rəhbərinin 09 aprel 2013-cü il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Dövlət Proqramı”nın icrasına dair tədbirlər planında dövlət dilinin tədrisi ilə bağlı aşağıdakı müddəalar öz əksini tapmışdır:

1. Dövlət dilinin elm və *təhsil müəssisələrində* (kursiv mənimdir) istifadəsi və tətbiqi ilə bağlı mövcud normativ hüquqi aktların təkmilləşdirilməsinə dair təkliflərin hazırlanması;

2. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasının təhsilin bütün pilləri üzrə yeni standartlarının hazırlanması;

3. Azərbaycan Respublikasının xaricdəki diplomatik nümayəndəliklərində əcnəbi vətəndaşlar, diaspor nümayəndələri və digər maraq göstərən şəxslər üçün təsərrüfathesablı Azərbaycan dili kurslarının yaradılmasına dair təkliflərin hazırlanması;

4. Ali təhsil müəssisələrində müvafiq ixtisaslar üzrə "Nitq mədəniyyəti" fənninin tədris olunmasının təmin edilməsi;

5. Dövlət idarəçiliyində, kütləvi informasiya vasitələrində Azərbaycan ədəbi dilinin düzgün tətbiq olunması məqsədilə maarifləndirmə tədbirlərinin və treninqlərin təşkil edilməsi.

Azərbaycan təhsil sistemində 90-cı illərdən başlayaraq yeni pedaqoji terminologiya daxil olmuşdur. Bu "Kurikulum" (İslahatın başlanğıcında "Kurikulum" adlanırdı. Bu söz Azərbaycan dilinin ahəng qanunlarına uyğun gəlmədiyi üçün dilçilər bu termini "Kurikulum" kimi istifadə etməyi təklif ediblər) pedaqoji terminologiyası idi. Daha sonralar elm və təhsil sahələrində termin kimi işlənməyə başlamışdır. Kurikulum təhsilin məzmunu, təşkili və qiymətləndirilməsi ilə bağlı bütün məsələləri özündə əks etdirən konseptual sənəddir. Kurikulumun əsasını təhlil, tərtib, tətbiq, və qiymətləndirmə təşkil edir. Kurikulum müasir dərs modelinin əsas çərçivələri üzrə fənlər kursunun hər bir bölməsinin məqsədini, məzmununu, tədris-təlim fəaliyyətini, nailiyyətlərini, onların qiymətləndirilməsini əks etdirir. Qlobal dünyanın informasiya bolluğu şəraitində məktəbin, təhsilin vəzifələri dəyişir. Ağılın, intellektin inkişaf etdirilməsi ön plana keçir. Dünyanın təhsil məkanında sadəcə bilik, bacarıqlar deyil, dəyərlər, sərişələr şəxsiyyətin inkişafında mühüm atributlar kimi qiymətləndirilir və bugünkü təhsilin keyfiyyət göstəriciləri kimi qəbul edilir. Belə bir zamanda Azərbaycan da müstəqillik əldə etmiş ölkələrdən biri kimi bütün sahələrdə, o cümlədən təhsildə islahatlar aparır. Müstəqil Azərbaycanın memarı ulu öndər Heydər Əliyev demişdir: "İndi təhsil sistemində islahatların əsas məqsədi ondan ibarətdir ki, Azərbaycan təhsil sistemi dünya təhsil sisteminin standartlarına uyğunlaşsın".

Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası - Milli Kurikulumu (bundan sonra Milli Kurikulum) konseptual xarakterli çərçivə sənədi olub ümumi təhsil üzrə təlim nəticələrini və məzmun standartlarını, ümumi təhsilin hər bir pilləsində nəzərdə tutulan fənləri, həftəlik dərs və dərsdənkənar məşğələ saatlarının miqdarını, pedaqoji prosesin təşkili, təlim nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi və monitorinqi üzrə əsas prinsipləri, fənn kurikulumlarının strukturunu əhatə edir.

Milli Kurikulum ictimai-siyasi, mədəni və sosial həyatın qloballaşdığı və universallaşdığı, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının rolunun artdığı, rəqabətin gücləndiyi müasir dövrdə hər bir şəxsin istedad və qabiliyyətinin müstəsna əhəmiyyət kəsb etdiyi nəzərə alınaraq, müstəqil qərarlar qəbul etməsi üçün onun zəruri təhsil səviyyəsinə və bacarıqlara malik olmasına, cəmiyyətin inkişafının əsas hərəkətverici qüvvəsi olan insanın formalaşdırılmasına və problemlərin həllinə yönəlmişdir.

Milli Kurikulum planında mühüm əhəmiyyət daşıyan maddələrdən biri də ana dilinin, ümumən dilin tədrisi məsələsidir. Qloballaşma dövründə dilin tədrisinin təkmilləşdirilməsi, ana dilinin tədris prosesində keyfiyyətinin yüksəldilməsi, o cümlədən əcnəbi dillərin ölkəmizdə lazımi səviyyədə öyrədilməsi məsələsi günün aktual məsələlərindən birinə çəcrilmişdir. Azərbaycan prezidenti cənab İlham Əliyevin 23 may 2012-cil tarixli sərəncamı qloballaşma dövründə zamanın tələblərinə uyğun Azərbaycan dilinin inkişaf etdirilməsi istiqamətində qarşıya ciddi tələblər qoydu ki, bunlardan biri də ana dilimizin tədrisinin təkmilləşdirilməsi məsələsidir. Milli Kurikulum Planında ana dilinin tədrisi ilə bağlı qeyd olunur: "Əlifbanın öyrənilməsi, oxu və yazı texnikasının, hüsnxət qaydalarının, düzgün, sürətli, şüurlu və ifadəli oxu üzrə ilkin bacarıqların mənimsənilməsi, lüğət ehtiyatının tədrisən zənginləşdirilməsi, ən zəruri qrammatik qaydaların və ədəbi tələffüz normalarının öyrənilib tətbiq olunması, ekspressiv nitq bacarıqlarının formalaşdırılması, Azərbaycan xalqının dili, tarixi, əxlaqi-mənəvi keyfiyyətləri, mədəniyyəti, adət-ənənələri haqqında ilkin anlayışların yaradılması təmin olunur".

Kurikulumun tərkib hissələrindən biri tədris strategiyalarıdır. O təlimin yeni konsepsiyası və tədrisin strukturu ilə əlaqədardır. Təlimə müasir baxışlar konstruktivist və situativ təlim konsepsiyalarına əsaslanır. Bilik əsasən sabit obyekt kimi qəbul olunmur, o, fərdin obyektə dair təcrübələri əsasında formalaşdırılır. Konstruktivist baxışa görə, təlim konstruktivist prosesdir və bu proses zamanı şagird biliyin daxili mənzərəsini, yəni təcrübənin şəxsi interpretasiyasını yaradır. Bu cür təsvir davamlı olaraq dəyişikliyə açıqdır, onun strukturu və əlaqələndirilməsi digər bilik strukturları üçün əsas təşkil edir (17, s. 45).

Təlim elə bir aktiv prosedir ki, onun mənası təcrübə əsasında tamamlanır. Təlim ilə bağlı situativ baxış sosial, mədəni, tarixi və siyasi kontekstdə fəal iştirak vasitəsilə həyata keçirilir. Bu baxışa görə, təlim ortaqlıq fəaliyyət metodlarına malik qruplara və cəmiyyətə nüfuz etməklə kollektiv təlimə çevrilir. Fərdlər hər hansı qrupun üzvünə çevrilməklə getdikcə müvafiq qrupun inam və fəaliyyətini mənimsəyirlər. Modelləşdirmə, müzakirə və qərar qəbul etmə kimi situativ birləşmə fəaliyyətlər aktiv iştirakın mühüm elementi ortaqlıq təcrübələrə əsaslanan dialoq vasitəsilə dəstəklənir.

Konstruktivist və situativ baxışa görə, təlim real həyatı şəraiti əks etdirən zəngin məzmun kontekstində baş verməlidir, bunun üçün konstruktiv proses həyata keçirilməli və məktəbdənkənar mühitə də sirayət etməlidir. Burada əsas elementlər idraki təlim, real həyatı problemlərin həlli ilə bağlı əməkdaşlığın əks etdirilməsi və məsələ həlli zamanı mümkün metod və üsullardan istifadənin təmin olunmasıdır. Məzmun sahəsi üzrə düşünmə prosesinin sürətləndirilməsində şagirdin nümayiş etdirdiyi effektivlik onun təlimi üçün ölçü rolunu oynayır. Belə yanaşmada əsas çətinlik təlimə nəzarəti şagirdə doğru yönəldərkən əmələ gəlir. Bu zaman təlimin xüsusiyyəti (situativ, interaktiv) və biliklərin təbiəti (perspektiv, şərti, ilkin və inkişaf etmiş) nəzərə alınaraq təlim məqsədləri şagirdlərin özlərinin hiss etdikləri ehtiyaclarla görə təyin olunmalı, nəzərdə tutulan fəaliyyətlər onların yaşadığı dünya kontekstinə uyğun formalaşdırılmalı, şəxsiyyətlə zəruri qabiliyyətlərin aşılması üçün şagirdlər yoldaşları ilə birgə işləməli, aparılan qiymətləndirmələr isə müntəzəmlik və irəliləyiş baxımından təhlilə əsaslanmalıdır (16, s. 32).

Kurikulumda müəyyənləşdirilmiş standartlara uyğun bilik və bacarıqların formalaşdırılması üçün Azərbaycan dilinin təlimində ənənəvi təlim metodları ilə yanaşı aşağıdakı interaktiv üsulların istifadəsi tövsiyə olunur:

- ❖ beyin həmləsi (əqli hücum),
- ❖ Bibö;
- ❖ müzakirə;
- ❖ Venn diaqramı;
- ❖ Klaster;
- ❖ Anlayışın çıxarılması
- ❖ Suallar;
- ❖ Problemlə vəziyyət və s.

Beləliklə, bütün bu deyilənlərdən bu cür nəticəyə gəlirik ki, kurikulum prosesi çərçivəsində ana dilinin tədrisinin keyfiyyətini yüksəltməyə xidmət edən bir sıra kənar faktorları diqqətə almaq vacibdir:

- Azərbaycan dili dərslikləri müasir tələblərə cavab verməli, elmi tutumu, dil faktlarının çəkisi etibarilə zəngin və tutarlı olmalıdır;

- Dərsliklərin elektron variantları təhsil müəssisəsinin elektron resurslarına daxil edilməlidir;

- Dərsliklərdə mövcud proqrama uyğun olaraq göstərilən mövzular tələbələrin təsəvvürlərini zənginləşdirəcək səviyyədə mükəmməl olmalıdır;

- Dərsliklər tələbələrə ilkin akademik tədqiqatlar aparmaq qabiliyyətini aşılayacaq şəkildə yaradıcı məzmun daşmalıdır;

- Müasir dövrdə dərsliklərin hazırlanması prosesi mümkün qədər tək müəllifin öhdəsinə buraxılmamalıdır, fikrimizcə, dərslik senzurası ciddi olmalıdır və s.

Həmçinin bu gün təhsilimizdə aktual məsələyə çevrilmiş qeyri-filoloji ixtisaslarda nitq mədəniyyətinin tədrisi aşağıdakı problemlərin həllinə yönəlməlidir:

1. Tələbələr dilimizin qrammatik quruluşunu dəqiq öyrənməli, ədəbi dilin normalarını düzgün mənimsəməlidir;

2. Tələbələrin şifahi nitqi inkişaf etdirilməlidir. Təəssüf ki, bu gün əksər tələbələr dərstdə belə öz fikirlərini dəqiq ifadə edə bilmirlər;

3. Tələbələrin gündəlik yazı qabiliyyətini formalaşdırmaq, yazılı nitqdəki durğunluğu aradan qaldırmaq. Bu gün sosial şəbəkələrin dilə təsiri nəticəsində gənclərin yazılı nitqinin məişət səviyyəsinə enmə təhlükəsi var;

4. Tələbələrin müvafiq elm sahələri üzrə akademik yazı və nitq vərdişlərinə yiyələnməsini mümkün qədər dərslər boyunca həyata keçirmək;

5. Son illər nitq mədəniyyəti fənni üzrə kütləvi şəkildə dərsliklər hazırlanmağa başlansa da, bunların bəziləri fənnin məzmununun və mahiyyətinin tələblərindən kənara çıxır. Bu mənada, dərsliklərin hazırlanmasına ciddi yanaşılmalı, tələbələrin nitq mədəniyyətinə yiyələnməsinə ciddi təsir göstərəcək, hətta hər kəsin stolüstü kitabına çeviriləcək dərsliklərin hazırlanmasına önəm verilməlidir.

Beləliklə, qloballaşma şəraiti Azərbaycan dilinin ali məktəblərdə tədrisində mütəxəssislər, elm və təhsil müəssisələri, müəllimlər və tələbələr qarşısında ciddi vəzifələr qoyur: Azərbaycan dilini qorumaq, zənginləşdirmək, dünyanın aparıcı dillərindən birinə çevirmək, onun varlığı uğrunda mübarizə aparmış görkəmli ziyalılarımızın missiyalarını davam etdirmək, bir sözlə, dilimizin gələcəyi üçün böyük ideallar uğrunda mücadilə etmək. Ümummili liderimiz H.Əliyevin dediyi kimi: “Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi Azərbaycan dilini əbədi edibdir və bu gün Azərbaycan dilimiz yaşayır və yaşayacaqdır. Qoy Azərbaycan dili müstəqil Azərbaycanda, eləcə də dünyada yaşayan bütün azərbaycanlıların dili olsun” (9, s. 4).

Ədəbiyyat

1. Abdullayev N. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, 2013
2. Ağayev Ə. Təlim prosesi: ənənə və muasirlik. Bakı, 2006.
3. Çobanzadə B. Kırım-tatar elmi-sərfi (Türk dilinə çevirəni: N.Seyidyəhya) Ankara: TDK, 2011
4. Əhmədov H. Distant təhsilin müasir vəziyyəti və onun inkişaf yolları / <http://www.almazhasret.com/>
5. Hacıyev T. Dil ədalətə xidmət edir, ədalət də dilin keşiyini çəkir / "Ədəbiyyat" qəzeti, iyun 2012, səh.1-2
6. Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyətin əsasları. Bakı, 2003
7. Xudiyev N. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. Bakı: Təhsil, 1997
8. Hacıyeva İ. Nitq mədəniyyəti. Bakı: AzTU, 2015.
9. Heydər Əliyev dil haqqında və H.Əliyevin dili (AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu). Bakı: Elm, 1998
10. "Qloballaşma və Azərbaycanda təhsilin aktual problemləri".Beynəlxalq Elmi-praktik konfransın materialları.Bakı, 2004
11. Mahmudov M. Ana dilimizə sevginin daha bir göstəricisi / "Respublika"qəzeti, 14 iyun 2012, № 130 (4419), səh.4
12. Mehdiyev R. Güclü Azərbaycan dövləti qloballaşma şəraitində milli ideyanın təcəssümü kimi / <http://www.science.gov.az/>
13. Mehrabov A. Müasir dərs: onun təşkili və gedişinə qoyulan əsas tələblər / <http://www.almazhasret.com>
14. Mehrabov A. Azərbaycan təhsilinin muasir problemləri. Bakı, 2007
15. Mərdanov M. Azərbaycan təhsil sistemi: real vəziyyət, problemlər və islahat istiqamətləri. Bakı, 2005.
16. Nəzərov A. Müasir təlim texnologiyaları. Bakı: APDU, 2012
17. Veysova Z. Fəal (interaktiv) təlim: Müəllim üçün vəsait. Bakı, 2007.

SEVİNC BAĞIROVA

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

ƏLİ BİN ƏBİ TALİBİN ƏSƏRLƏRİNDƏ ƏXLAQİ-İSLAMİ DƏYƏRLƏR

Açar sözlər: *İslam, mədəniyyət, ərəb xalqı, estetik zövq, kamil insan, humanizm.*

The article is devoted to ethic-didactic motives in the «Divan» by Ali bin Abi Talib (600-661), one of the great writers of the classic Arabic literature. And he was deeply interested in it and learned Islam widely. Ali bin Talib learned not only Islam, also he was an active defender propagandist of Islam.

Key words: *Islam, culture, arab people, aesthetic taste, perfect man, humanism.*

İslam meydana gəldikdən sonra mədəni və iqtisadi yüksəliş adamların estetik zövqlərində və mənəvi tələbatında da dəyişikliyə səbəb oldu. Elmlə nazil edilən bu yeni din təkcə ərəblərin deyil, həmçinin bir çox xalqların da həyatına daxil olaraq onların mənənə kamilləşməsində, axlaqı keyfiyyətlərin, humanist fikirlərin bir vərdiş halına salınmasında böyük rol oynamışdır. İslam dininin elm və mədəniyyət tarixində də əhəmiyyətli rola malik olduğunu bu dövrdə açılan mədrəsələr və universitetlərin fəaliyyətindən öyrənirik. İslamın ərəbləri qaranlıq cəhəldən qurtardığı, mənəvi sərvətlər verdiyi bu dövr haqqında A.Masse yazır: «Məhəmmədin insanları birləşdirəbilən dini və siyasi dühası sayəsindədir ki, ərəblər öz varlıqlarını idrak edərək cəhəllət və hərc-mərclik vəziyyətindən çıxdılar və mədəniyyət tarixində» öz yerlərini tutmaq üçün hazır oldular. Öz yaradıcılığı ilə etik-estetik, bədii və fəlsəfi fikrin inkişafında Sadrul-islam dövrünün və ərəb-islam ədəbiyyatının ən parlaq simalarından biri, görkəmli ədib, filosof və siyasi xadim Əli Talib (ə)-in (600-661) və onun «Divan»ının müstəsna rolu vardır.

Zəngin və dərin dünyagörüşü, bədii, fəlsəfi, ictimai-siyasi yaradıcılığı olan Əli bin Əbi Talib (ə)-in məzmunca çoxşaxəli «Divan»ında əxlaq məsələlərində aid fikirlərini onun müəyyən bir şəraitdə axtarmaq, bu və ya digər şəritini onun etik görüşlərindən bəhs edən əsas mənbə hesab etmək olmaz. Əxlaqı-didaktik motivlər onun «Divan»ını əhatə etmiş, şeirlərinin aparıcı xətti olmuşdur.

Əli bin Əbi Talib (ə)-in «Divan»ı onun dini düşüncə, iman, ərəb, etik görüşlərinin bədii əksi kimi çox səciyyəlidir.

Əli bin Əbi Talib (ə)-in «Divan»ında seçilmiş yaxşı keyfiyyətləri on sütun olaraq əxlaqın tərkib hissəsi hesab etmiş və onları belə düzənləmişdir: «Pak əxlaq ləyaqətli sifətdir. Onun birinci sütunu din, ikinci sütunu ağıldır. Üçüncü sütun elm və bilik, dördüncü helm (ədəb), beşinci səxavət, altıncı ləyaqətdir. Xeyrxahlıq yeddinci, səbir səkkizinci, şükranlıq doqquzuncu, mülayimlik onuncu sütundur. Pis istək bilir ki, onu xoşlamıram, yalnız ona qarşı çıxdığım hallarda onunla razılaşıram».

Əli bin Əbi Talib (ə)-in özünün şəxsiyyəti, gözəl davranışı haqqında müxtəlif məxəzlərdə çoxlu məlumatlar vardır, lakin M.Fizuli «Həqiqətüs-süəda» əsərində İmam Əhəd Hənbəldən nəql edərək dediyi bu

sözlər daha mükəmməl və müfəssəldir. «Əkabiri-səhabənin heç birindən ol miqdarı fəzail və mənəqib ki, Əli bin Əbi Talibdən yetmişdir, yetməmişdir».

Əli bin Əbi Talib (ə)-in dini əxlaqın ilk sütunu hesab etməsi heç də təsadüfi deyil. Ömrünü islamın inkişafına, tərəqqisinə həsr edən Əli bin Əbi Talib (ə)-in dünyagörüşü birbaşa islam ideologiyasına əsaslanmışdır. Onun ilahi sevgisi bitib-tükənməyən bir sevgidir. Allah yolunda aparılan mənəvi və cismani qovğa və çarpışmalar ədəbi və ülvidir. Ona sığınanın ən gözəl yol seçdiyinə əminir:

«Əqbul edirəm ki, Siz mənim mövlamsınız. O bəndə ki, Sənə pənah gətirib, ona rəhm et. Ey şərəf sahibi, mən Sənə güvənirəm, xoş o adamın halına ki, Sən onun mövlası olasan. Xoş o adamın halına ki, günahlarından peşmandır və gecələr oyaq qalır».

İslamın ehkamları Həzrəti Əli (ə) yaradıcılığının canına, qanına, ruhuna hopmuş, onun poetik təxəyyülünün əsas qaynağı olmuşdur. Fikir və duyğularını obrazlarla daha canlı, daha parlaq ifadə etmək üçün ilahi hökmlərin məna incəliklərindən yerli-yerində istifadə edərək əlvan boyalarla mücəssəm bədii lövhələr yaradır və bu insana ən böyük dayaq, ən möhkəm bir arxa olduğunu bildirir. İlahiyə tapınan insanın ən gözəl keyfiyyətlərə sahib olacağını söyləyir. Oğluna nəsihətində də belə deyir:

«Oğlum! Quranda çoxlu nəsihətlər var. Onun nəsihətlərindən dərs alan kimdir? Allahın kitabını qüdrətin çatdığı qədər oxu! Onu Qurana əməl edənlər və özlərini Quran əhli hesab edənlər arasında oxu. Qurani idrakla, düşünərək, itaətkarlıqla və Allaha yaxınlaşma niyyəti ilə oxu, Allaha yaxın olmaq istəyən Ona yaxın olar. Səni təkamülə və inkişafa sövq edən Allahına sədaqətlə ibadət et və Qurandan gələn misallara yaxşı diqqət yetir».

O, Yaradani özünün ən yaxın dostu, sirdaşı hesab edir və dərdlərinə yalnız Ondən şəfa istəyir:

«Ey Rəbbim! Bu Sənsən ki, səni çağıranlara cavab verirsən. Ey mənim dostum! Bəndələrinin çətinliklərini aradan qaldırırsan. Mənim dərdim gizlidir və Sən həkimsən. Ey mənim həkimim! Kim Sənin kimi məni müalicə edə bilər?!»

Əli (ə) yaradıcılığında ağıl mövzusu da geniş yer tutur. Şairin ağıla verdiyi qiymət, dəyər çox yüksəkdir. Hamıya ağıllı adamları üstün tutmağı tövsiyə edir, nadan adamlara görə onların məhv olmasına razı deyil.

Ağıl İlahinin insana verdiyi ən dəyərli nemət, heç nə ilə müqayisə olunmayacaq xüsusiyyət sayır. Ağıl vasitəsilə insanın əxlaqı da kamilləşir:

«Allah tərəfindən insana nəsib olan ən yaxşı şey onun ağıldır. Allahın nemətlərindən heç birisi onunla müqayisə edilməz».

Həyat təcrübəsində aqillərin daha dözümlü olduğunu, ağılla hər şeyi ölçüb-biçdiyinə, nadanların isə gözlənilməz bir müsibətə belə davam gətirmədiyinə əminir:

«Aqıl müsibətlər baş verməmiş ona təsəvvürünə gətirir. Qəflətən müsibət baş verdikdə o, qorxuya düşür, çünki ona hazırdır. O, hadisənin başqalarına nə etdiyini görmüşdür, buna görə də öz işinin sonunu əvvəlcə keçirmişdir. Nadan adam günlərini dinclikdə keçirir və keçmiş hadisələri unudur. Əgər zamanın gedişindən törənən müsibətlər ona üz versə, o, yolunu azar».

Əli bin Əbi Talib (ə) əxlaqın üçüncü sütunu hesab etdiyi elmi getdikcə inkişaf edən, mütərəqqi bir proses kimi qiymətləndirmiş, idrak nəzəriyyəsinin baş xəttini məhz elmin, biliyin təşkil etdiyini qeyd etmişdir.

Həzrəti Əli (ə) elm əhlini bələdçilərə bənzədir, elmi dərk və qəbul etməyən cahilləri ölü, alimlərisə diri sayır:

«Fəzilət yalnız elm əhlinə məxsusdur, çünki onlar düz yolu tapıblar və düz yol axtaranlara yol göstərənlərdir. Hər bir insanın dəyəri yaxşı əməl sahibi olmasındadır. Nadanlar alimlərə qarşı münasibətdə düşməndirlər. Elm və biliyin dalınca get. Onun əvəzində başqa şey nəzərdə tutma, çünki adamlar ölü, alimlərsə diridirlər» .

Başqa bir kəlamında yenə də cəhaləti insanların cismani ölümdən əvvəl mənəvi ölümə məhkum edən bir xüsusiyyət sayır:

«Cəhalət nadanlar üçün ölümdür və onların bədəni qəbrə daxil olmadan əvvəl də qəbirdədir. Elmlə dirçəliş tapmayan ölüdür və qiyamət gününə qədər dirilməyəcək».

Valideynlərə tövsiyə edir ki, övladlarını uşaqlıqdan elmə meyilli etsinlər, çünki elm tükənməz və bütün zərbələrə davam gətirən bir səvətdir.

«Uşaqlarınızı kiçiklikdən elm və mərifət öyrənmək üçün hazırlayın ki, böyüyəndə sizin gözlərinizi işıqlandırsınlar. Çünki cavanlıqda öyrənilən elmi daş üzərində oyulmuş naxış kimidir. O elə bir səvətdir ki, inkişaf edib artar və dəyişən dünyanın hadisələri onlara zərbə vura bilməz».

Elmi itirilməyən, oğurlanmaq ehtimalı olmyan, daim insanla bərabər olan və hər yerdə ona kömək olan xəzinə bilir:

«Harada olsam, elmim mənimlədir. Mənim qəlbim elmin yeridir, bağlanmış bir sandıq içində deyil. Əgər evdəyəmsə, elm mənimlədir, bazarda olsam, elm də bazardadır».

Ulu Tanrının ona verdiyi elm üçün həmd-səna edir və bunu belə ifadə edir:

«Qüdrətli Allahın pay bölgüsündən çox razıyam: bizə elm, düşməyə isə sərvət verdi. Şübhəsiz, sərvət tezliklə fani olacaq və elm həmişə qalır».

Əli bin Əbi Talib (ə) helmi seçilmiş keyfiyyət kimi dördüncü sütun olaraq qeyd edir. Mərifət güclü bir işıq dalğası kimi insanın varlığına işıq salır, onu cəmiyyətə sahib olduğu dərəcədə təqdim edir və bu dərəcə insanların cəmiyyətdə tutduğu mövqeyini təyin edir. Helmi, ədəbli şəxslər daim adamlar arasında böyük nüfuza malik olur, mərifət onların şəxsiyyətini ucaldır, mənalandırır. Həzrəti Əlinin bu xüsusda olan kəlamları ədəb və mərifət haqqında düşüncə və mülahizələrinin xülasəsidir. Ona fikrinə görə, valideynin əsil-nəcəbətli olması bir fərd üçün kifayət etmir, bundan başqa onun özünün də tərbiyəli olması mühüm şərtlərdəndir:

«Kimin övladı olursan ol tərbiyə götür ki, onun köməkliyi sayəsində qohum-əqrəbadan ehtiyacın olmasın».

Əli bin Əbi Talib (ə)-in insanlarda görmək istədiyi keyfiyyətlərdən biri də səxavətdir. Həzrəti Əli (ə)-in özünün hədsiz səxavət sahibi olması haqda bilgilər çoxdur. Əli bin Əbi Talib (ə) fani dünyanın gərdisindən xəbərdar bir insan kimi insanlara səxavətli olmasını tövsiyə edir. Səxavətin İlahi dərğahında da uca tutulduğunu, böyüklüyünü əlamətlərindən olduğunu vurğulayır.

Ləyaqət insanın şəxsiyyətini ucaldan, müdaifə edən bir keyfiyyətdir.

Həzrəti Əli (ə) övladı İmam Hüseyinə (ə) elmlə ədəbin sayəsində insanın yüksələcəyini söyləyir, hər nə qədər əsəbləşmiş olsa da, hirsini və qəzəbini cilovlamağa insan üçün mərdlik nişanəsi kimi qələmə verir və islam dinini bu yolda ən böyük köməkçi görür.

Dost olarkən dostluğun üç şərtini– vəfalı, ehtiyacı olanda malını əsirgəməmək və sirr saxlamaq – gözləməyən adamdan uzaq olmağı məqsədəuyğun bilir, çünki belə adamlar bir gün ehtiyat olduqda sənə qarşı laqeyd ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Ə.Seyidov: «Pedaqogika tarixi». Maarif nəşriyyatı, Bakı, 1968.
2. A.Masse: «İslam». Bakı, 1992.
3. Əli bin Əbi Talib (ə): «Divan». Bakı, 2001.
4. Böyük İslam Tarihi, II cild, İstanbul, 1992.
5. Mustafə Necati Bursalı: «Hazreti Ali». İstanbul, 1996.
6. M.Füzuli. Əsərləri, 6 cildə, VI cild, Bakı, 2005.
7. Quran, Bakı, 1991.

SEVİNC HACIYEVA

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

SADƏ CÜMLƏNİN FEİLİ BAĞLAMA TƏRKİBLƏRİ HESABINA GENİŞLƏNMƏSİ

Açar sözlər: *Azərbaycan dili, sadə cümlə, feili bağlamalar, məzmun və forma, budaq cümlələr*

Expanding of the simple sentence according to the gerund compositions

In the article it is said about the expanding of the simple sentences due to the content and the form according to the gerund compositions. The gerund compositions with the structure of the subordinate clause, the connections and relations among the syntactic functions, the different positions are also said. Especially it is said about the structure of the gerund compositions forming as a result of the becoming simplified of the subordinate clause in order to express the thoughts easily in the communicative situations. The author applying to the modern linguistic literatures discusses the interesting problems about the existing thoughts.

Key words: *Azerbaijani language, the simple sentence, gerund, content and form, subordinate clause*

Azərbaycan dilində feili bağlamalar zərf məzmunlu feil formalarıdır. Məhz bu vəzifəsinə görə feili bağlamaları adverbial sözlər də adlandırılır. Onların dildəki kommunikativ aspekti zərf mövqeyində işlənmələri ilə xarakterizə olunur. Feili bağlamalar cümlədə bilavasitə feilə aid olub hərəkətin əlamətini bu və ya digər cəhətdən əsaslandırır. Ona görə də cümlənin məzmunundan asılı olaraq feili bağlamalar hesabına yaranan mürəkkəb komponentli tərkiblər də zərflik pozisiyasında çıxış edir, cümlənin baş üzvü olan xəbərlə

bu və ya digər cəhətdən qrammatik əlaqəyə girir. Feili bağlamalar zərflər kimi qrammatik cəhətdən dəyişə bilməyənlər də, zərfdən fərqli olaraq, onlar hərəkətin bilavasitə əlamətini izah etmir, yalnız qrammatik cəhətdən hərəkətin əlamətini müəyyən edirlər.

Dilimizin sintaktik quruluşunun əsas elementlərindən olan feili tərkiblərin yaranmasında feili bağlamaların müxtəlif növləri iştirak edir, ancaq bu cəhətdən onların hamısı eyni xüsusiyyətli deyildir. Feili bağlamaların əsas hissəsi ismin adlıq halındakı sözlərlə əlaqələnməklə, feili birləşmələr əmələ gətirə bildikləri halda, bəzi feili bağlamalar belə münasibətdə ola bilmir. Bunlardan fərqli olaraq, bir sıra feili bağlamaların adlıq haldakı sözlərlə əlaqəyə girməsi onların cümlədəki yerindən və mənasından asılı olur. Ona görə də feili bağlamalar cümlədəki konstruktiv mövqeyinə görə feili sifətlərdən və məsdərlərdən fərqləndiyi kimi, onların özləri də bir-birindən bu və digər cəhətdən fərqlənir (6, s. 78).

Müasir dilimizdə formaca sadə cümlə qəlibində olan, lakin məzmun etibarilə mürəkkəbləşən cümlələr vardır. Məzmunca mürəkkəbləşmə mürəkkəb cümləyə çevrilmə demək deyil; həmin sadə cümlələrin içərisində xüsusiləşmələrin, həmcins üzvlərin, feili tərkiblərin işlənməsi sayəsində *onlar forma və məzmunca genişlənir, dolğunlaşır, bir növ ağırlaşır*.

İçərisində feili tərkiblər olan cümlələr sadə geniş cümlənin ən mürəkkəb quruluşu hesab edilir. Bunlar məzmun etibarilə mürəkkəb cümlələrə yaxınlaşır, lakin formasına görə sadə cümlənin müxtəlif formalarından biri kimi özünü göstərir. Xüsusilə tabeli mürəkkəb cümlələrin sadə cümləyə çevrilməsi prosesində yaranan feili bağlama tərkibləri öz qrammatik əlaməti fərqli özəlliklərə malikdir.

Azərbaycan dilində sözlərin əlaqələnmə qaydaları, semantik-qrammatik düzülüşü, sırası dilin qrammatik quruluşuna əsaslanır və onunla tənzimlənir. Sözlərin əlaqələnməsi və sıralanması baxımından, ümumən, cümlələr hansısa qaydalara əsaslanırsa, budaq cümlələr də eyni qaydalara əsaslanır. Tərkibdəki sözlərin də əlaqəsi və sırasında eyni xüsusiyyətlərlə rastlaşırıq. Məsələn; *Srağagün gecə mən işdən qayıdırdım ki, yolda köhnə tanışım Cəbrayılə rast gəldim. – Mən srağagün gecə işdən çıxanda köhnə tanışım Cəbrayılə rast gəldim*.

Göründüyü kimi, birinci cümlə tabeli mürəkkəb cümlə olub komponentləri baş və budaq cümlədən ibarətdir. İkincisi isə sadə cümlədir, lakin budaq cümlənin transformasiyası nəticəsində feili bağlama tərkibi əmələ gəlmişdir. Struktura diqqət yetirsək, görürük ki, həm budaq cümlə, həm də feili bağlama tərkibi sözlərin eyni qaydada düzülüşü və əlaqələnməsindən yaranmışdır. Daha dəqiq təsvür yaransın deyək budaq cümlə ilə tərkibi müqayisə edək:

Srağagün | gecə | mən | işdən | qayıdırdım ...
Srağagün | gecə | mən | işdən | qayıdanda ...

Bu tutuşdurmada budaq cümlə ilə feili bağlama tərkibindəki sözlərin eyni leksik vahidlərdən ibarət olması diqqət doğurmur, burada qrammatik struktur əsas götürüldüyündən leksik uyğunluq heç bir əhəmiyyət daşımır. Lakin transformasiya nəticəsində sadə cümlənin məzmununu genişləndirmiş feili bağlama tərkibi ilə budaq cümlə arasındakı münasibəti və fərqi daha yaxşı anlamaq üçün biz eyni leksik vahidlərdən istifadə etməyi münasib görmüşük.

Bu paralellik onu göstərir ki, budaq cümlənin üzvləri ilə tərkiblərin üzvləri bir-birinə uyğun gəlir. Təbii ki, bu da öz növbəsində budaq cümlələrlə tərkiblərin ümumi quruluşunda, ümumi mənzərəsində uyğunluq yaradır. Bu cür bənzərlik isə dilçilikdə bəzən onların eyniləşdirilməsinə gətirib çıxarmışdır. Onu da qeyd edək ki, sintaktik təhlil zamanı komponentləri cümlə üzvlərinə ayırarkən əslində onun daxilindəki bütün sözlər üzvlənir. Ancaq biz nə formasına, nə də əlaqələnmə qaydasına, funksiyasına görə onları cümlə üzvlərindən fərqləndirə bilirik. Belə ki, məsələn, *Kitabları mərkəzə göndərdim* cümləsində *kitabları göndərdim* və *mərkəzə göndərdim* predikativ birləşmələrinin tərəfləri arasında münasibət necədirsə, *kitabları mərkəzə göndərərəkən* feili bağlama tərkibində də *kitabları göndərərəkən*, *mərkəzə göndərərəkən* feili birləşmələrinin tərəfləri arasında da münasibət o cürdür. Deməli, sintaktik quruluşa diqqət yetirəndə bəlli olur ki, bu bənzərliklər budaq cümlələrlə tərkibləri nə qədər yaxınlaşdırsa da, eyniləşdirmir.

Birincisi, feili bağlama tərkiblərini təşkil edən sözlər budaq cümlələrdəki üzvlərə uyğun gəlsə də, feili bağlama tərkiblərinin strukturunu formalaşdıran bu sözlər konstruksiya etibarilə budaq cümlənin heç bir üzvünə oxşamır. Yəni budaq cümlələrdə xəbər olduğu halda, feili bağlama tərkiblərində predikativ funksiyası olan heç bir üzv yoxdur.

Xəbər cümlənin vacib elementidir. Cümlə ümumi mənada mübtədə və xəbərə malik olan qrammatik kateqoriya kimi formalaşsa da, əsas yük xəbərin üzünə düşür. Hətta dilçilikdə baş üzv kimi xəbərin rolunu önə çəkən və onun mübtədədən daha aktiv olduğunu qeyd edən dilçilər məhz bu meyara söykənmişlər: cümlələr yalnız xəbər əsasında formalaşmaq imkanına da malikdir və xəbər özündə mübtədənin izlərini də daşıya bilər. Deməli, mübtədə öz əksini xəbərdə tapa bildiyindən cümlədə bəzən mübtədənin iştirakı zəruri deyil. Digər üzvlər isə: tamamlıq, təyin, zərflilik ikinci dərəcəli rol oynayaraq, mübtədə və xəbəri

aydınlaşdırır. Budaq cümlələri də xarakterizə əsas əlamətlərindən biri, deyərdik ki birincisi, xəbrin olmasıdır: xəbərsiz budaq cümlələrə rast gəlmək çox çətindir. Tərkiblərdə, o cümlədən feili bağlama tərkiblərində xəbrin olmaması onları budaq cümlələrdən əsaslı şəkildə fərqləndirir.

Budaq cümlələrdə müəyyən hadisə, proses və ya hərəkət haqqında bitmiş fikir ifadə olunur. Tərkiblərdə də eyni məzmunu müşahidə etmək mümkündür. Çünki dilimizin zənginliyi imkan verir ki, eyni məzmunu həm budaq cümlə, həm də tərkib vasitəsilə ifadə edək: *Elə ki sən bu işə başladın, dostların da sənə hər cür dəstək olacaq.* Buradakı *Elə ki sən bu işə başladın* zaman budaq cümləsini transformasiya etsək, onda budaq cümlədəki fikir sadə cümlənin feili bağlama tərkibi ilə ifadə olunacaqdır: *Sən bu işə başlayanda (=başlayarkən=başlar-başlamaz) dostların da sənə hər cür dəstək olacaq.* Burada feili bağlama tərkibi ilə budaq cümlənin qrammatik mövqeyi, əlaqədar olduqları üzvlərə münasibəti də eynidir. Budaq cümlə baş cümlədə ifadə olunan hərəkətin zamanını bildirdiyi kimi, feili bağlama tərkibi də aid olduğu sözlə ifadə olunan hərəkətin zamanını bildirir. Lakin bu cəhətinə görə feili bağlama tərkibləri ilə budaq cümlələri eyniləşdirmək, onları eyni qrammatik kateqoriya adlandırmaq doğru olmazdı.

Əvvəla, ona görə ki, yalnız fikrin olması cümlə üçün tam əsas meyar deyil. Çünki fikir cümlələrlə ifadə olunduğu kimi, başqa qrammatik formalarla da ifadə oluna bilər. Budaq cümlələrlə ifadə olunan fikrin tərkiblərdə də eyni məzmununda öz əksini tapması təsadüfi deyildir və müəyyən bir qanunauyğunluğa tabedir. Sadə cümlənin inkişafı, onun məzmununu və qrammatik formasını genişləndirən vahidlərin yaranması nəticəsində əmələ gələn budaq cümlələri yenidən cümlə üzvü, yəni tərkib şəklində salmaq mümkündür və bu halda budaq cümlənin ifadə etdiyi fikir cümlə üzvü vasitəsilə əks olunur. Deməli, feili bağlamalar hesabına genişlənmiş cümlə üzvləri budaq cümlədəki fikri tam məzmunuyla əks etdirmək qabiliyyətinə malik olur. Feili bağlama tərkibləri də belə cümlə üzvləri olmaq etibarilə bu xüsusiyyəti özündə saxlayaraq, budaq cümlələrə bərabər fikri ifadə edə bilər.

Budaq cümlələrlə feili bağlama tərkibləri arasında bir yaxın məqamı da qeyd etmək istərdik. Bu da onların deyilişi tərzilə bağlıdır. Məlumdur ki, istər mətni təşkil edən ayrı-ayrı müstəqil cümlələr arasında, istərsə də mürəkkəb cümlələri təşkil edən cümlələr arasında deyiliş zamanı fasilələr edilir. Bundan başqa, cümlədəki sözlər arasında, hətta sözləri təşkil edən hecalar arasında da danışarkən zamanı müəyyən pauza verilir (3, s. 79). Bu fasilələr öz xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənir. Mətni təşkil edən ayrı-ayrı cümlələr arasında ayırıcı fasilə olur, bu fasilə həmin cümlələrin müstəqil və bitkin xarakteri ilə bağlıdır. Mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında isə əlaqələndirici və yaxud birləşdirici pazaya üstünlük verilir. Bu, elə bir fasilədir ki, mürəkkəb cümlənin bir hissəsini dedikdən sonra ikinci fikrin deyiləcəyi gözlənilir. Bu cəhətdən də feili bağlama tərkibləri ilə budaq cümlələri müqayisə qarşılaşdırıla bilərik. Məsələn: *İşlərin bitməsini gözləyirdim ki, Tofiq müəllim zəng elədi. – İşlərin bitməsini gözləyəndə Tofiq müəllim zəng elədi.* Birincidə budaq cümləni deyib nitqi bitirmək mümkün olursa və dinləyici nitqin ardını gözləyirsə, ikincidə - sadə cümlədə feili bağlama tərkibini deyib nitqi bölmək olmaz. Digər tərəfdən mürəkkəb cümlələrdə fasilə budaq cümlə ilə baş cümlənin sərhədini müəyyən edərsə, burada da fasilə feili bağlama tərkibi ilə cümlənin baş üzvləri arasında sərhədi müəyyənləşdirməyə xidmət edir. Bu da feili bağlama tərkiblərinin sadə cümlənin strukturunu məzmunca və formaca dolğunlaşdırmasından və mürəkkəb sintaktik konstruksiyalar əmələ gətirməsindən irəli gəlir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1998
2. Abdullayev Ə. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı: BDU, 1992
3. Kazımov Q. Seçilmiş əsərləri. 10 cildə. c. 9. Bakı: Nurlan, 2010
4. Müzəffəroğlu T. Tabeli mürəkkəb cümlənin təkamülü (sadə cümləyə transformasiya). Bakı: MBM, 2012
5. Seyidov Y., Mərdanova S. Azərbaycan dilçiliyində qrammatika problemləri. Bakı: BDU, 2008
6. Seyidov Y. Əsərləri. 15 cildə. c.1. Bakı: BDU, 2006,

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ SLENQLƏR

Açar sözlər: *slenq, sosial və regional variativlər, Amerikanizmlər.*

Slangs in modern English language

Slang is a difficult problem and much yet remains to be done in educating it. But a more complete treatment of this layer of vocabulary would result in an undue swelling of the article. In concluding the article of slang we shall only emphasize that the most important peculiarities of slang concern not form but content. The lexical meaning of slang concerns not only an emotive component but also all the other possible types of connotation.

Key words: *slang, social and regional variations, Americanisms.*

Müasir dünyada ingilis dili beynəlxalq dil səviyyəsnə ucalıb. Son 10 ildə ingilis dili beynəlxalq ünsiyyət vasitəsinə çevrilmiş və “qlobal dil” adını almışdır. Hal-hazırda qloballaşma dövründə biz ingilis dili daşıyıcılarının artmasını müşahidə edə bilirik. Bununla belə ingilis dili yalnız qloballaşma hesabına yayılmır, eyni zamanda onun bələdcisi hesab olunur. Belə olduğu halda bu dilin sürətlə yayılması, onun müxtəlif dillərlə əlaqəsi fərqli variativlərin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Mövcud variativ və dialektlər dünyavi ingilis dilinin donoruna çevrilir. Dünyavi ingilis dili termini ilk dəfə olaraq Devid Kristal tərəfindən təklif olunmuşdur. (5, 111) Öz standartları olan dillər ingilis dilinə təsir edə bilir, ingilis dilində yeni yaranacaq sözlərin kökü olmağa çalışaraq öz leksik tərkiblərini genişləndirməyə çalışırlar. İngilis dili öz növbəsində digər dillərə təsir edərək leksem mübadiləsi edir və dünyavi ingilis dilinin inkişafına təkan verir. Əsas göstərici isə yeni leksemlərin yaranması zamanı dilin lüğət fondunun semantik strukturunun dəyişməsi olur. (1, 57)

İ.V. Arnold özünün “The English Word” əsərində standart ingilis dilinin izahını bu cür verir: standart ingilis dili - Böyük Britaniyanın rəsmi dili, məktəblərdə, universitetlərdə danışılan, radio və televiziya işlənən, təhsilli insanların danışdıqları ədəbi ingilis dilidir. Onu təşkil nədən lüğət fondu dialekt sözlərdən fərqlənir. Yerli dialektlər - ədəbi formaları olmayan, fərqli məkanlarda işlənən və anlaşılan ingilis dilinin variativləridir. (6, s. 262) Dialekt – bir dilin ərazi, vaxt və sosial baxımdan variatividir. Dialektlər birlərindən fonetik, qrammatik və leksik baxımdan fərqlənirlər. Hər bir dialekt bu və ya digər dil kollektivi daxilində yaranır. Sosial dialektlər- bu və ya digər sosial təbəqənin və insan qrupunun istifadə etdiyi dil variatividir. Makovski soaial dialektləri bir sıra funksional və strukturca fərqli nümunələrə ayırır: (3, s. 8) Sosial dialektlərin içində əsas yerlərdən birini slenqlər tutur. Slenq dedikdə danışq zamanı nitqi fərqləndirmək, müasirləşdirmək üçün əlavə sözlərin istifadəsi nəzərdə tutulur. Slenq üzrə məşhur ingilis tədqiqatçısı E. Partric onu yalnız danışq dilində istifadə olunan və əbədi olmayan dialekt növünə aid edir. Ümumiyyətlə onun fikrincə slenq klişelərdən uzaq olmaq məqsədilə, danışqda fərqlilik, yenilik və sair yaratmaq məqsədilə istifadə olunur. “İngilis dilinin böyük Oksford lüğəti”ndə slenq standart dildən səviyyəcə aşağı və təməmilə danışq dili kimi verilmişdir. (9, s. 171)

Bəzi dilçilər slenqi vulqar dil kimi təsvir edirlər. Amerikan dilçi S.İ. Xayakava isə slenqi həyatın bir xüsusiyyəti kimi, dilin yeniliyi və inkişafı kimi təsvir edir. O, slenqi “gündəlik həyatın poeziyası” adlandırır. (3, s. 12) Slenq termini ilk dəfə Andrews G. “A dictionary of slang and cant languages” (London, 1809) lüğətində istifadə olunmuşdur. Daha sonra J.S. Farmer və V.E. Henlinin (J.S.Farmer, W. E. Henley) birgə işlədikləri 7 tomluq slenq lüğətini qeyd etmək olar. (“Slang and its analogues, past and present, London, 1890-1904, vol 1-7)

Slenqlər daim dilçilərin maraqlarını cəlb edən ifadələr olmuşlar. Slenqlərin yaranması və onların tarixi uzun illər mübahisə doğuran məsələlərdən olmuşdur. Bir çox müəlliflər dəfələrlə qeyd edirlər; slenq nitqdə istifadə olunduğu bir müddətdən sonra insanlar ona o qədər öyrəşirlər ki, bu slenqlər dilin original lüğət fonduna təsirini göstərməyə başlayır. Bəzən onlar dilin ədəbi lüğət fonduna belə daxil olmağa müvəffəq olurlar. Məsələn, “chap, donkey, fun, humburq, odd” və s bu kimi slenqlər. Bu sözlər slenq sayılısalar belə tədricən ədəbi lüğət fonduna daxil olmağı bacarmışlar. (6, s. 249)

Dilçilər slenqləri 2 növə ayırırlar: ümumi və xüsusi slenqlər. Ümumi slenqlər hər hansısa bir sosial və ya professional qrupa aid olmayan sözləri özündə cəmləşdirir. Xüsusi slenqlər isə özündə “yeniyyətə slenqi”, “universitet slenqi”, “futbol slenqi” və s cəmləşdirir. (6, s. 250)

İngilis dilinin dialektlərində işlənən bir neçə slenqlərə nəzər salaq:

Bat- sürət (hərəkət sürəti). Bu slenqə Yorkşir, Lankəşir, Dərem və Kamberlenddə rast gəlinir. Məsələn:

“Doon’t ye goo a sooch a bat, yeen’t walkin’ for a weeger.” (8, s. 181)

Bone- dilənmək; “He’ll bone thun wol than pays him ivvry awpny.” (8, s. 336) Bu slenq əsasən Yorkşir və Çeşirdə yayılıb.

İngilis dilində mövcud olan slenqlərin əsas leksik tərkibi uzaq keçmişləri ilə seçilir. Müasir slenqlərin əksər leksemləri ədəbi standartın yaranmasından xeyli əvvəl mövcud olmuşlar. Sosial dialektlərlə yanaşı işlənərək və onlarla sıx əlaqəli istifadə olunaraq slenq seçilən bir dil sistemi kimi mövcud olmuşdur. Dilin digər hissələri kimi o, daim inkişaf edir və yeni mənalı sözlərlə zənginləşir. Bununla belə, onun leksik, qrammatik və fonetik tərkibi dəyişməz qalır. (3, s. 23)

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilinə Amerikanın regional dialektlərindən keçən amerikan elementləri öz stabilsizlikləri ilə fərqlənirlər. Bir qayda olaraq onlar müəyyən vaxtdan sonra istifadədən çıxır, lakin, ingilis slenqləri əsrlərlə istifadə olunaraq dildə qorunub saxlanırlar. S. Beykerin söylədiklərinə əsasən ingilis dilinin Avstraliya variativində mövcud olan slenqlərin əksəriyyəti digər variativlərdən alınmadırlar. Belə ki, onların yalnız 40 %-i avstraliya slenq lüğətinə aiddir. Qalan 35%-i Kokni sözləri, 25%-i amerikanizmlərdir. (4, s. 288)

“Leary” amerikan slenqi xarab, köhnə mənasını verir. Avstraliya variativində isə bu slenq zövqsüz, vulqar mənasını verir. İngilis dialektində bu slenq aşağıdakı mənə ilə açıqlanır: “To sneak about with a shy and silly expression, as if afraid to look one’s neighbor in the face” (8, 567)

Bəzən dialektlərdə elə sözlərə rast gəlik ki, onlar heç bir lüğətdə və ya heç bir ədəbiyyatda işlənmir, lakin, ayrı-ayrı regionlarda danışq dilində bu slenqlərə rast gəlmək olur. Bəzən isə onlar lüğətlərdə qeyd şəklində verilir; US slang, Aust slang, Canadian slang və s. Bir nümunə gətirək: məsələn, “bail” sözünün 2 mənasını misal göstərək: Qulp (çaynik, fonar), işdən yayınmaq (kimdənsə qaçmaq). Bu slenq XVII əsrdə şimalı Amerikada istifadə olunmuş, hələ də İngiltərənin şimal bölgəsində (əsasən Yorkşirdə) geniş istifadə olunur. (8, s. 132)

Bilirik ki, ümumi ingilis dili standartı digər regional dil standartları ilə (amerikan, avstraliya və s) uyğun gəlmir. Amerikan ingilis dilinin standartına uyğun gələn elementlər İngiltərə ingilis dili üçün slenq sayıla bilər və ya əksinə, İngiltərə ingilis dilinin slenq elementləri ABŞ, Kanada, Avstraliyanın dil standartlarının ayrılmaz bir hissəsi ola bilər. (3, s. 36)

Bir çox dilçilər (məsələn, E. Partric) hesab edirlər ki, slenqlərin etimologiyasını müəyyən etmək mümkün deyil. Professor Uikli (Weekly “Words and names”, 1932) qeyd edir ki, hətta “fonetik qaydalar belə slenqlərə güc gələ bilmirlər.” (3, s. 40)

Araşdırmalar sübut edir ki, ədəbi standartın leksemləri ilə ilk baxışda uyğun gələn slenqlər əslində omonim sayılırlar. Məsələn, ingilis dilində slenq sayılan “bear” (əla) sözünün leksem “bear” (ay) ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. (7, s. 136, 137) Bu sözün kökünü araşdırmaq üçün onun hind-avropa omonimini “bher” (parlaq) sözünü araşdırmaq lazımdır.

Ədəbiyyat

1. Ярцева В.Н. Развитие национального литературного английского языка, Москва, 1969, -284 с.
2. Маковский М.М. Системность и асистемность в языке. Москва, 1980
3. Маковский М.М. Английские социальные диалекты. Москва, 1982, -135 с.
4. Baker S. The Australian Language. Sydney. London, 1936
5. Crystall D. English as a global language. 2-nd ed. Cambridge University Press, 2003-XVI, 212p.
6. Prof. İ. V. Arnold. The English Word. Moscow, 1966, 295 p.
7. Pokorny J. Indogermanisches Etimologisches Wörterbuch. 1959
8. English Dialect Dictionary by J. Wright (EDD), Vol 1-6, Oxford, 1898-1905
9. Oxford English Dictionary (OED), Vol 1-12, Oxford, 1933

İNGİLİS DİLİNDƏ «İN» TƏRKİBLİ FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏRİN
İŞLƏNMƏ DAİRƏSİ

Ключевые слова: *Фразеологические компоненты, структурные изменения, лексикология, функция, исследование*

The usage of in prepositional prepositional units in English language

Observations show that the phraseological components play an important role in English teaching, in lexicology, in translating from English to Azerbaijan or from Azerbaijan to English, in forming English-Azerbaijani dictionaries. So learning of theoretical problems of these phraseological components deeply and systematically, searching of their forming process make easy to enlarge dictionaries.

Key words: *phraseological components, structural changes, lexicology, function, observation*

«İN» tərkibli frazeoloji birləşmələrin işlənmə dairəsi çox rəngarəngdir. Onun rəngarəngliyi frazeoloji vahid anlayışının özü ilə də sıx bağlıdır. Belə frazeoloji birləşmələrin dildə işlədilməsi sintaktik konstruksiyalarda sözlərin yeni məna qazanması, leksik uyğunluq, davamlılıq, ekspressivlik, komponentlər arasındakı sintaktik əlaqə cümlədəki vəzifələri ilə bağlıdır. Sözlərin yeni məna kəsb etməsi bütövlükdə birləşməyə aid olan əhatə əsasında həll olunsa da, burada məna birinci, davamlılıq və ekspressivlik ikinci rola malikdir. Başqa sözlə desək, «in» tərkibli frazeoloji birləşmələr üçün xüsusi bir əlamət kimi bütün birləşmənin əhatə dairəsinə əsaslanması birinci, hazır şəkildə yenidən təkrar olunma, sabitlik və ekspressivlik ikinci şərt olmalıdır. Bunların hamısı həmin birləşməyə aid olan sözlərin differensiallaşmasına kömək edir. Məsələn, atalar sözü və zərbi məsəllərin frazeoloji vahidlər kimi qəbul olunması, ümumiyyətlə frazeologiyanın əhatə dairəsinin genişlənməsi ilə nəticələnir. Əgər atalar sözləri və zərbi məsəllər frazeoloji vahid sayılmırsa, onda həmin dairə bunların hesabına daralır, yaxud da «frazeoloji termin» anlayışını qəbul edirsə, onda frazeologiyanın elmi-texniki və ictimai-siyasi mətnlərə də daxil olduğunu söyləmək mümkündür.

«İN» tərkibli frazeoloji birləşmələrin çox geniş işlənmə sahələri mövcuddur. Bu sahələrdən biri də ümumxalq danışığı dilidir. Ədəbi dilin bir çox üslublarından

fərqli olaraq, ümumxalq danışığı dili həmişə emosionallığa, ekspressiv tavlologiya elementləri ilə zəngindir. Ümumxalq danışığı dilində həqiqətən bu elementlərə ehtiyac duyulur, həmin ehtiyacı ödəməyin ən yaxşı vasitələrindən biri də, məhz «in» tərkibli frazeologizmlərdən istifadədir. İnsanlar öz danışıklarında hələ lap qədimdən dilin frazeoloji sistemindən istifadə etməli olur ki, bu da iki aspektdə baş verir:

1) məcburi, kortəbii; 2) məqsədyönlü, üslubi aspektdə.

Aydın ki, nitqi yalnız leksik vahidlər əsasında qurmaq mümkün deyildir. İnsanlar danışır və danışanda öz emosiyalarını, müəyyən məsələlərə münasibətlərini bildirməli olurlar. Dil daşıyıcıları bu prosesdə öz nitqlərini zənginləşdirməyə çalışırlar, fikilərini daha dəqiq ifadə etmək, obyektiv qiymətləndirmək üçün, dilin bütün vasitələrindən, o cümlədən obrazlılıq imkanlarından - frazeoloji birləşmələrdən istifadə edirlər.

Bütün dillərdə olduğu kimi, ingilis dilində də sərbəst söz birləşmələrindən əmələ gəlir. Belə ki, sərbəst söz birləşmələrinə aid olan müstəqil mənalı sözlərin hamısı birlikdə ümumi bir məna ifadə etdikdə frazeoloji birləşmə yaranır. Məsələn, «a bird in the hand» frazeoloji birləşməni götürək. Bu birləşməni əmələ gətirən iki əsas – leksik mənalı sözün (bird, hand) ayrılıqda müstəqil mənası vardır. Bunların bir-birilə bağlanıb, ümumi mənanı bildirməyə xidmət etmələri nəticəsində əmələ gəlmişdir. Bu da «in» sözünün köməyi ilə yaranmış frazeoloji birləşmə «nağd pul» - dur. Sərbəst söz birləşmələrinin frazeoloji birləşmə kimi işlədilməsi birdən-birə yox, tədricən, müəyyən dövrdə, tarixi proseslə əlaqədar dildə daim və təkrarən ümumiləşməsi obrazlılıq-məcəzilik kəsb etməsi ilə əlaqədardır.

Göründüyü kimi, ingilis dilindəki frazeoloji birləşmələr müstəqil mənalı sözlərdən ibarət olmur. Onları təşkil edən müstəqil ünsürlər də vardır. Məsələn, *to dip one's hands in blood* (əlini qana batırmaq), *in the face of* (göz qabağında), *in soft hands* (etibarlı əldə), *in the turn of a hand* (göz qırpımında), *in the face of day* (açıq-aşkar), *in one's eyes* (başqasının gözündə), *in one's stockinged feet* (bir bezin qırağı) və s.

Müxtəlif dillərdə frazeoloji birləşmələrin yalnız eyni formada deyil, müəyyən şəkil və forma dəyişikliyi ilə mövcudluğu, məzmun və ifadə planında ifadəsi təkcə frazeologiyanın üslub və ekspressivlik imkanları baxımından deyil, eləcə də belə frazeoloji birləşmələrin bir çox vacib əlamətlərinin

müəyyənləşdirilməsi, frazeoloji vahidləri sərbəst, qeyri idiomatik birləşmələrdən fərqləndirən cəhətlərin ortaya çıxarılması baxımından da böyük maraq kəsb edir.

«İn» tərkibli frazeoloji birləşmələrin varlığını şərtləndirən əlamətlərin müəyyənləşdirilməsi və dəqiqləşdirilməsi əksər dünya dillərinin frazeoloji sistemi üçün də əsas və mühümdür. Bu da sözlü frazeoloji birləşmələrin universal xarakter daşdığını göstərir.

Müasir dilçilik «frazeoloji vahidlər dəyişməz birləşmələrdir» fikrini köhnəlmiş hesab edir. Çünki, «dildəki sabitlik tam durğunluq kimi yox, dilin hərəkəti elementləri ilə müqayisədə nisbi sabitlik kimi, daha doğrusu, tarixi sabitlik kimi başa düşülməlidir» (L.İ.Royzenson, A.M.Pekler, A.M.Buyuş, q.qurbanov və başqaları). «İn» tərkibli frazeoloji birləşmələrin əsas müəyyənedici xüsusiyyəti kimi sabitliyin kateqorial əlamət olması heç bir şübhə doğurmur. Sabitlik həm birləşmə, həm də cümlə strukturlu frazeoloji vahidlər üçün səciyyəvi xarakter daşıyır. Lakin bütün bunlarla belə sözlü frazeoloji birləşmənin müəyyənləşdirilməsində sabitliyi yeganə meyar kimi götürmək olmaz. Belə ki, sabitlik sözlü frazeoloji birləşmələrin əsas əlaməti olsa da, onların mövcudluğunu, varlığını şərtləndirən yeganə xüsusiyyət deyildir.

«İn» tərkibli frazeoloji birləşmələr kateqorial, yəni onu səciyyələndirən fərqləndirici və qeyri-kateqorial-stilistik, üslubi çalarlıq, ekspressiv-emosional ifadəlilik və s. əlamətlərə malikdir. Kateqorial əlamətlər «in» tərkibli frazeoloji birləşmələrin varlığını şərtləndirən, onların bir kateqoriya adı altında birləşməsinə təmin edərək dilin frazeoloji sistemində cəmləşməsinə səbəb olan əsas səciyyəvi xüsusiyyətlərin toplusu olduğu halda, qeyri-kateqorial əlamətlər ikinci dərəcəli əhəmiyyət daşıyıb, kateqorial əlamətlərin bir növ müşayiətedicisi kimi çıxış edir və nitqdə bu və ya digər dərəcədə özünü göstərir.

«İn» tərkibli frazeoloji birləşmələrin mövcudluğunu şərtləndirən əsas xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

- onların semantik təbiəti;
- onların struktur quruluşu;
- onların funksional-üslubi səciyyəsi.

Müasir dilçilikdə «in» tərkibli frazeoloji variasiya, frazeoloji variant problemi hələ də kifayət qədər araşdırılmayıb və özünün tam həllini tapmayıb. Tədqiqatçılar frazeoloji variasiyadan danışarkən bunu da qeyd edirlər ki, «variant paradigmasına başlıca olaraq eyni, oxşar və ya yaxın semantikəli sözlər daxildir. Çox vaxt variant paradigmasına eyni leksik-semantik qrupa aid olan sözlər daxil olur. Bütün bu hallarda sözlərin bir-birini əvəzlənməsi daxili formaya elə bir dəyişiklik gətirmir və variant cərgəsinin sinonim cərgəyə çevrilməsinə zəmin yaratmır (32, 287).

Ümumi dilçilikdə «in» tərkibli frazeoloji birləşmələrin mahiyyəti, onları səciyyələndirən amillər, frazeoloji sinonimlərdən fərqləndirən meyarlar barədə mübahisələr davam etməkdədir. Frazeologiyada mübahisə doğuran ən kəskin problemlərdən biri də «in» tərkibli frazeoloji birləşmələr üçün sabitliyin kateqorial əlamət olub-olmamasıdır.

Sözlü frazeologizmlərin əsas müəyyənedici xüsusiyyəti kimi sabitliyin kateqorial əlamət olması heç bir şübhə doğurmur. Sabitlik həm birləşmə, həm də cümlə strukturlu frazeoloji vahidlər üçün səciyyəvi xarakter daşıyır. Lakin bütün bunlarla bərabər, «in» tərkibli frazeoloji birləşmənin müəyyənləşdirilməsində sabitliyi yeganə meyar kimi götürmək olmaz. Belə ki, sabitlik «in» tərkibli frazeologizmlərin əsas əlaməti olsa da, onların mövcudluğunu, varlığını şərtləndirən yeganə xüsusiyyət deyildir.

«İn» tərkibli frazeoloji birləşmələrin əsas kateqorial əlamətlərindən biri məcazlaşmadır. Bu ifadələr məcazlama əsasında təşəkkül tapır. Aydın ki, sözün semantik zənginliyinin əsas məcaziliklə üzərində qərar tutub möhkəmlənən bir dilçilik sahəsidir.

Sözlü frazeoloji variantlıq və frazeoloji vahidlər problemi də, ilk növbədə eyni mənbə və struktur oxşarlıqla bağlı olmalıdır. İfadə keyfiyyəti, üslubi və sintaktik funksiyaları baxımından identik olan və istənilən mətndə bir-birini əvəz edən ortaq komponentli frazeoloji vahidləri birinci qrupa aid edib, onları frazeoloji dubletlər adlandırmaq olar. A.B.Kuninin göstərdiyi kimi, bunların kəmiyyət etibarını ilə identikliyi vacib əmil hesab edilə bilməz. Aparılan araşdırmalar da bu fikri təsdiq edir.

İkinci qrupa isə ifadə keyfiyyəti və kəmiyyəti, üslubi və sintaktik funksiyaları, eləcə də mətn asılılığı baxımından fərqli münasibətlərdə olan ortaq komponentli, yaxud keçdiyi inkişaf dövründə ortaq komponentə malik olmuş (ikipilləli və çoxpilləli variantlarda) frazeoloji vahidləri daxil edir və onları frazeoloji variantlar adlandırırlar.

Bütün deyilənləri nəzərə alaraq, german dillərində «in» tərkibli frazeoloji birləşmələrin əsas meyarını aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmək olar:

- sözlü frazeoloji vahidlər eyni mənbədən törəyib, eyni inkişaf yolu keçmiş vahidlərdir;
- sözlü frazeoloji vahidlər əksər hallarda müəyyən üslubi və üslubi çalar və üslubi funksiya fərqli olmaqla yanaşı, bir mənanı ifadə edir;
- sözlü frazeoloji vahidlər müəyyən mətn asılılığı fərqi ilə eyni distribusiyalı və ümumi məzmun assosiasiyalı dil vahidləri kimi təzahür edir.

Bütün dillərdə olduğu kimi, ingilis və Azərbaycan dillərinin də sözlü frazeoloji sistemi zəruri ehtiyac nəticəsində və tədricən formalaşmağa başlamış, təxminən XI-XII əsrlərdə artıq bir sistem şəklinə düşmüş, bütün sonrakı əsrlərdə zənginləşmə prosesi keçmiş və həmin proses indi də davam etməkdədir.

H.Bayramovun və bəzi mütəxəssislərin fikrincə, frazeoloji vahidlər dilin leksikasının tərkib hissəsi deyil, xüsusi bir şöbə olan frazeologiyanın tədqiqat obyektidir.

Başqa sözlü frazeoloji birləşmələr kimi, «in» tərkibli frazeoloji birləşmələrin də əsas kateqorial əlamətlərindən biri də məcazlaşmadır. Bu ifadələr məcazlaşma əsasında təşəkkül tapır. Aydın ki, sözün semantik zənginliyinin əsası məcaziliklə bağlıdır. Bu da qanunauyğun prosesdir, çünki frazeologiya məhz məcazilik üzərində qərar tutub möhkəmlənən bir dilçilik sahəsidir.

Deyənləri ümumiləşdirdikdə belə qənaətə gəlmək olur ki, «in» tərkibli frazeoloji vahidlərin mövcudluğunu şərtləndirən əsas amillər aşağıdakılardır:

1) dil hazır şəkildə daxil olur; 2) strukturca qapalı olur; 3) semantik cəhətdən bütöv və sabit olur; 4) sözbəsöz, hərfi tərcümə olunmur.

Bu kateqorial əlamətlərin birləşməsi və ya cümlədə eyni vaxtda cəmləşməsi əsas şərtidir. Sözlü frazeoloji birləşmələr də tərkibinə görə tarixən dəyişkəndir. Belə ki, onlar köhnələrin aradan çıxması və yenilərin yaranması hesabına kəmiyyətə dəyişikliyə uğramışdır.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində:

1. Hacıyeva Ə.H. İngiliscə-Azərbaycanca frazeoloji lüğət, Bakı, Nurlan, 2006
2. Axundov A.A. Ümumi Dilçilik, Bakı., 1999, 256 s.
3. Bayramov Ə.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları, Bakı, Maarif, 1998, 100 s.
4. Hacıyeva Ə.H. İngiliscə-Azərbaycanca və Azərbaycanca-İngiliscə somatik frazeoloji birləşmələr lüğəti. Bakı, 2005
5. Hacıyeva Ə.H. İngilis və Azərbaycan dillərində frazeologizmlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri. Bakı, Nurlan, 2004, 192 s.
6. Hacıyeva Ə.H. İngilis və Azərbaycan dillərində nıdayi frazeoloji vahidlər. ADU, Bakı, 2001

İngilis dilində:

7. Collins V.H.A Book of English Idioms with Explanations, L- NY., 1999,
8. Fowler H.W. Dictionary of Modern English Usage. 2-nd edition, Oxford University Press, 2003, 725 p.
9. Freeman Dictionary of English Idioms, 3-rd edition, London, Hodder and Stoughton, 2002, 214 p.
10. Oxford Dictionary of Current Idiomatic English, vol.1-2, Oxford- Moscow, 1999, 734 p.

Rus dilində:

11. Алехина А.И. Фразеологическая единица и слова. К исследованию фразеологической системы. Минск, МГУ, 2001, 152 с.
12. Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии, Л., 208
13. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка, 3-е изд., М., 1986, 295 стр.

İnternet səhifələri

1. Language Maps and Ethnicity Maps
2. <http://ccat.sas.upenn.edu/pls/clpp/images/langmaps/index.html>.

SEVİNC TALİBOVA

Bakı Avrasiya Univerisiteti

AZƏRBAYCAN DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİNİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİ YOLLARI (DİLİN ÖZ DAXİLİ İMKANLARI HESABINA ZƏNGİNLƏŞMƏSİ)

Açar sözlər: *müstəqillik, dilin lüğət fondu, zənginləşmə*

Enrichment of vocabulary composition of the Azerbaijani language and (language through domestic enrichment) way of the key words: Vocabulary of a language, enriched, independence enrichment of vocabulary of any language when talking about the way this conclusion was reached based in Linguistic literature: 1 dictionary of the language through domestic enrichment; The purchase expanded for 2.

The main index is measured with the new word through his own rich language. Language through domestic enrichment process in the azerbaijani language is manifested in different directions.

Dil ictimai hadisə olduğundan, cəmiyyətin inkişafı ilə birbaşa əlaqəlidir. Deməli, cəmiyyət inkişaf etdikcə dildə inkişaf edir və zənginləşir. Dilin zənginləşməsi prosesi onun bütün qatlarında (fonetik sistemi, qrammatik quruluşu və leksik sistemində) özünü göstərir. Lakin bu dəyişmə dilin lüğət tərkibi ilə daha sıx

bağlıdır. “ Həyatda, cəmiyyətdə əmələ gələn hər bir yenilik, hər bir dəyişiklik birinci növbədə dilin tərkibinə öz təsirini göstərir. Lüğət tərkibi həm də dilin mənzərəsini əks etdirən, onun zənginliyini şərtləndirən əsas cəhətdir. Lüğət tərkibinin inkişafı, eyni zamanda bütünlüklə dilin inkişafı deməkdir” (1, s. 3)

Dilçilik ədəbiyyatlarında hər hansı bir dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi yollarından danışırlarkən əsasən bu qənaətə gəlinmişdir: 1) lüğət tərkibinin dilin öz daxili imkanları hesabına zənginləşməsi ; 2) alınmalar hesabına zənginləşməsi.

Dilin zənginləşməsinin əsas göstəricisi onun öz imkanları hesabına yeni sözlər qazanması ilə ölçülür. Dilin öz daxili imkanları hesabına zənginləşməsi prosesi Azərbaycan dilində müxtəlif istiqamətlərdə özünü göstərir.

Dildə sözün yeni məna qazanması hadisəsi yeni deyil. Bu hadisə dil üçün ona görə əlavə əhəmiyyətə malikdir ki, burada dilin öz sözləri iştirak edir. Dilçilik ədəbiyyatlarında sözün yeni məna kəsb edərək söz yaradıcılığında iştirak etməsi məsələsinə təxminən eyni cür yanaşılmışdır. Professor M.A.Şirəliyev və Z.İ.Budaqovanın “Müasir Azərbaycan dili” (3 cild,) adlı tədqiqat əsərlərində sözün yeni məna qazanması hadisəsinin 3 yolu olduğu qeyd olunmuşdur. Əsərdə göstərilmişdir ki “ Müasir Azərbaycan dilində semantik inkişaf nəticəsində sözlərin bir qismi mənaca dəyişilmiş (adlı- sanlı, istismar, milyoner), bir qismi mənaca genişlənmiş (ailə, vətən) və əlavə mənalar (iş, yoldaş, katib, üzv) almışdır. Köhnə və yeni mənalar arsında əlaqənin olmaması üzündən bəzi sözlər omonim sözlərə çevrilmişdir”.(2səh257). Yuxarıda göstərilən cəhətlər nəzərə alınaraq sözlərin yeni məna qazanmasının əsas yolları aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilmişdir.

1. Mənaca dəyişən sözlər. Bu qrup sözlər dilimizin lüğət tərkibində vaxtilə daha çox mənfəətə malik mənalar arasında işlənmişdir. Hal-hazırda öz əvvəlki mənalarını qismən itirmiş, yeni məna kəsb etməyə başlamışdır. Məs: istismar sözü. Bu söz daha çox istismar etmək, başqasının əməyinə, mülkünə sahiblənmək mənasında işlənirdisə, son nəşr olunan izahlı lüğətlərimizdə məna qismən dəyişmişdir. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində istismar sözü-Hər hansısa əməli məqsəd üçün sisteməlik istifadə etmə, faydalanma işlətmə - mənasında göstərilmişdir (3. səh 588). Çarçı sözünün köhnə mənası – car çəkən, uca səslə bir xəbəri və s. camaata elan edən, bildiren idisə, yeni mənada bir şeyin ilk xəbərçisi mənasında işlənir. 3.səh 392).

2. Mənacan genişlənən və əlavə mənalarla zənginləşən sözlər. Bu sözlər semantik cəhətdən dəyişərək,öz əvvəlki mənasını saxlamqla yanaşı əlavə mənalar da qazanmasıdır. Məs İş-, rəhbər ailə , elçi və s. kimi sözlər. Yoldaş – 1. İş, həyat şəraiti ilə bir-birinə yaxın olan adamlar; rəfiq. 2. Biri ilə yola çıxan və ya yol gedən adam; 3.yoldaşım , yoldaşı şəkilində; 4. Sovet dönməsində : vətəndaş, adam.(3. səh610). İş- 1.Fəaliyyət çalışma, zəhmət, əmək. Əqli iş, Fiziki iş, Elmi iş; 2. Bir şey yaratmaq hazırlamaq, düzəltmək üçün göstərilən hər cür fəaliyyət, istehsalat fəaliyyəti; 3. Bir idarə və ya müəssisədə çalışma, xidmət etmə,qulluq etmə.xidmət, vəzifə, qulluq; 4. Bir şeyin hərəkət halında olması, enerjinin bir haldan başqa hala keçməsi prosesi, fəaliyyəti; 5.Vəzifə, borc; 6. Hər hansı hadisə, faktla əlaqədar olan inzibati, məhkəmə tədqiqatı; mühakimə prosesi; 7.Bir şəxsə, hadisəyə, məsələyə aid olan sənədlər toplusu və s.məna kəsb edir (3.səh 590).

3. Omonim sözlər. Azərbaycan dilində bir çox omonim sözlər varki, onların yaranmasında əsas səbəb ilkin mənaları ilə yeni mənaları arasında yaxınlığın olmamasıdır. Məs.sinif, dil, aylıq vəs.

Aylıq sözünə nəzər salsaq – 1.Ayda bir dəfə olan, hər ay olan, bir ayda görülən, bir ayda görülən, bir aya məxsus, ayda bir dəfə çıxan; 2. Bir ay müddəti, bir ay davam edən,bir ayda hasil olan; 3.bir ayda alınan maaş, məvacib, zəhmət haqqı; 4.Yaşı bir ay olan, 30 günlük və s(3.səh 182). Sinif- 1. Elmi və digər təsnifatda: a) bitki və heyvanların təsnifatında böyük bölmələrdən biri; b) müəyyən keyfiyyətə, xüsusiyyətə malik olan eynicinsli əşyaların məcmusu. 2. Dərəcə, bölgü; 3. İctimai təbəqə, zümrə; 4. İbtidai və orta məktəb şagirdlərinin, oxuduqları dərslərinə uyğun olaraq bölgüsü. (3. səh 122).

Bəzi sözlərə müxtəlif sözdüzəldici şəkilçilər əlavə etməklə yeni sözlərin yaradılması. Əksər dünya dillərində söz yaradıcılığının əsasını, dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində başlıca rol morfoloji yolla söz yaratmaq təşkil etmişdir. Morfoloji yolla söz yaradıcılığının tarixi çox qədimdir. Qədim abidələrimizin dilində də bu prosesa kifayət qədər rast gəlmək olar. Dilçilik ədəbiyyatlarında morfoloji yolla söz yaratmaq məsələsindən bəhs olunarkən , leksik,sözdüzəldici şəkilçiləri sadalamaqla işi bitmiş hesab etmişlər. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, bu tip şəkilçilər özləri də söz yaratmada eyni səviyyədə iştirak etməirlər və ya milli və alınma olur kimi xüsusiyyətlərə malik olurlar. Professor S.Cəfərov şəkilçilərin bu və digər xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq morfoloji yolla söz yaradıcılığında iştirak edən şəkilçiləri aşağıdakı kimi təsnif etmişdir: 1. Leksik və ya qrammatikliyi; 2. Məhsuldarlığı və qeyri məhsuldarlığı; 3. Törəmə yolları; 4. Fonetik xüsusiyyətləri; 5. Məna ardıcılığı (4. səh 138).

Kalka üsuli ilə söz yaradıcılığı. Yeni söz və ifadələrin yaradılmasında kalka üsulunun da müəyyən rolu vardır. Kalka yolu ilə yaranan yeni sözlər dilimizin öz hesabına, daxili inkişafı nəticəsində yaranır. Bunun üçün həm dilimizin öz sözlərindən, həm də sözdüzəldici şəkilçilərindən istifadə edilir.

Kalka yolu ilə yaradılan yeni sözlər hərfən tərcümə vasitəsilə dilə gətirilir. Bu proses zamanı tərcümə olunan söz həmin dildə (tərcümə edilən dildə) eyni mənanı verən sözlərlə, yaxud söz və sözdüzəldici şəkilçilərlə ifadə olunmalıdır. Burada tərcümə edilən sözün tam qarşılığı verilməlidir. Belə olmasa onu kalka aldırmaq olmaz.

Professor N. Xudiyev yazır: “Kalkalar dilin öz daxili imkanları hesabına(həm söz və şəkilçilər, həm də struktur milli olur) yaransa da, onların meydana çıxması üçün bilavasitə etimon dilin təsiri olur. Belə ki, etimon dilin təsiri ilə əvvəl sözün və ya ifadənin bütün komponentləri müvafiq kalka olunur. Digər tərəfdən isə bəzi istisnalar nəzərə alınmazsa, struktur eyniliyi saxlanılır, daha doğrusu, söz birləşməsi söz birləşməsinə, söz sözə kalka edilir”(5.səh 234) bəzi sözlər rus dilindən tərcümə ilə yaranırsa (ударник- zərbəçi, сварщик- qaynaqçı,), bəziləri isə alındığı dilində olduğu kimi işlənir(radioqraf, kilovat, radioçerk). Dildə kalka üsulundan istifadə edilənlər tərəfindən o qədər də bir mənalı qarşılanmır. Buna səbəb kimi dildə söz yardıçılığının prosesi passivləşir və nəticədə dilin öz daxili zənginliyi arxa planda qalır.

Ədəbiyyat

1. Məmmədov N. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin mənbəyi və üsullarına dair, Bakı: ADPU, 1987
2. Müasir Azərbaycan dili. 3 cild, I cild, Bakı, “Çıraq”, 2010. 352 səh-357
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006, 792 səh, səh 588
4. S. Cəfərov, Müasir Azərbaycan dili. II hissə Leksika. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, 192 səh
5. N. Xudiyev Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinin inkişafı (sovet dövrü) Bakı, “Elm və təhsil”, 2013.

SƏİDƏ QAFAROVA

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dillər Universiteti*

AZƏRBAYCAN ATALAR SÖZLƏRİNDƏ “ƏMƏK” KONSEPTİNİN ƏKSI

Açar sözlər: *konsept, leksim, koqnitiv dilçilik, linqvokulturologiya, paremiya.*

The “labour” concept reflection in the Azerbaijani proverbs

The article deals with the “labour” concept as an object of research. There is described its content on proverb materials in the Azerbaijani language. The investigation is shown that “labour” concept has different aspects in the Azerbaijani proverbs. The labour is an important part of Azerbaijanian; the work is a man’s value appraisal; hard-working man has a respect in society. Laziness is opposition to the labour and and the work, and it have been subjected to criticism from Azerbaijani people.

Key words: *concept, lexem, cognitive linguistics, linguoculturology, paremia.*

Son illər dil materialının öyrənilməsində yeni yanaşmalar və istiqamətlər inkişaf edir. Buna misal olaraq koqnitiv dilçiliyi və linqvokulturologiyayı göstərmək olar.

Son dövrlər dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi probleminin öyrənilməsinə maraq artmışdır. Ayrı-ayrı dillərin materialı əsas mədəni konseptlərin təhlili həmin dillərin daşıyıcılarının reallığı qavramasında ümumi və xüsusi cəhətləri aşkarlamaq üçün zəruridir.

Konseptlərin tədqiqi ilə bir çox dilçilər məşğul olurlar (A. Veybitskaya, V. İ. Karasik, E. S. Kubryakova, V. N. Teliya, R. M. Frumkina və s.).

Hər bir dil dünyanın qavranılmasının və quruluşunun müəyyən bir vasitəsinə yaxud dil mənzərəsini əks etdirir. Dilin müxtəlif sözlərinin və ifadələrinin mənası ilə intişar tapan dünya haqqında təsəvvürlərin toplusu hər hansı vahid baxışlar sistemi yaradır ki, o da bu və ya digər dərəcədə həmin dildə danışanlar tərəfindən anlaşılır. Ətraf aləmin qavranılması müəyyən bir dilin daşıyıcılarının milli-mədəni xüsusiyyətlərindən asılıdır.

E. Piriyeq qeyd edir ki, “Koqnitiv dilçiliyin fundamental terminlərindən söhbət düşərkən, ilk növbədə təfəkkür, idrak, bilik, anlayış, konsept, konseptləşmə, konseptual sistem, koqnisiya, koqnitiv qəlib, koqnitiv sütun, dünyanın mənzərəsi, verballaşma, milli mentalitet, mədəniyyət və mədəni məkan və s. yada düşür.

Koqnitiv dilçilik mədəniyyəti dillə, dili isə milli təfəkkürlə üzvi şəkildə bağlı nəzərdən keçirir. Mədəniyyət isə bizə həmişə müəyyən bir mətn kimi verilir. Bu baxımdan hətta maddi mədəniyyət də mətn kimi izah oluna bilər. Yəni burada dilin mühüm vasitəçilik rolu qabarıq şəkildə özünü göstərir.

Koqnitiv dilçilik “konsept” anlayışını ön plana çəkir və beləliklə də, konseptuallaşma prosesi koqnitiv tədqiqatlarda xüsusi yer tutur. “Konsept” anlayışını çox vaxt “məfhum” anlayışı ilə çəşdirirlər. Əslində isə bu iki anlayış, tamamilə olmasa da, kifayət qədər fərqli anlayışlardır” (3, 9).

Konsept mədəniyyətinin metadilinin əsas anlayışı olaraq dili, şüuru və mədəniyyəti kompleks şəkildə öyrənən dünya mənzərəsinin əsas ünsürlərini bildirir. Mədəni konseptdə dəyər, obraz və məfhum tərəfləri ayrılır. Bu komponentlərin tədqiqi bu və ya digər linqvokultura daşıyıcılarının konkret konsepti dərk etməsinə səbəb olur. Hər bir xalqın həm mədəniyyətində, həm də dilində universal (ümumbəşəri) və millispesifik xüsusiyyətlər mövcuddur. İstənilən mədəniyyətdə dildə, əxlaq normalarında, davranış xüsusiyyətlərində və s. möhkəmlənmiş ona xas olan mədəni dəyərlər vardır. Milli konseptosfera ümumbəşəri dəyərlərə malik olan və onların əsasında formalaşan milli mədəni dəyərlərdən ibarətdir. Məhz ümumi, universal konseptlərin mövcudluğu xalqlar arasında ünsiyyəti təmin edir. Eyni zamanda hər bir mədəniyyət öz dünyagörüşünə əsaslanan şüur və davranış stereotiplərini formalaşdırır.

Azərbaycan milli şüurunda əks olunan “əmək” konseptinin təhlili bu baxımdan aktualıq kəsb edir. Əmək bəşəriyyətin istifadə etdiyi əsas anlayışlardan biridir. Əmək fəaliyyəti insanın təbii vəziyyəti olub, onun mövcudluğunun əsasında durur. Bu konsept çoxsaylı leksik vahidlərlə, frazeologizmlərlə, atalar sözü və məsəllərlə, hikmətli sözlərlə təqdim olunur.

Atalar sözləri xalqın tarixən sınaqdan çıxardığı həyat müşahidələrinin bədii ifadəsidir. Formaca kiçik, lakin zəngin məzmun çalarına malik olan bu janrın özünəməxsus tələbləri var. Atalar sözündə hökm qəti şəkildə təsdiqlənir. Xalq arasında atalar sözü və məsəllər qanadlı sözlər, ibrətamiz ifadələr və başqa adlar altında yayılmışdır.

Əməyin insan üçün sağlamlıq, şərəfli iş olması barədə yaranmış paremiyalara Azərbaycan dilində rast gəlmək olur: “İş insanın cövhəridir”, “İşləyən dəmir işıldar”, “Atlar işlər, ər öyünər”, “Əkəndə əkməyən xırmanda ağlar” və s.

“Əmək” linqvokulturoloji konsepti mürəkkəb mental törəmədir. Onun konseptual sahəsinin nüvəsinə “zəhmət”, “iş”, “fəaliyyət”, “əməl” leksemləri daxildir.

Uzun müddət atalar sözləri və məsəllər folklorşünaslığın tədqiqat obyektinə olmuşdur. Linqvokulturologiyada atalar sözləri və məsəlləri mədəni cəhətdən əhəmiyyətli, dəyərli olan hadisələrin təsbit olunması formalarından biri kimi nəzərdən keçirilir. Koqnitiv dilçilik mövqeyindən atalar sözləri və məsəlləri xalqın mentalitetinin əksi kimi öyrənilir.

Atalar sözü və məsəllərdə bu və ya digər solumun, sosial qrupun davranış normaları dəqiq şəkildə öz ifadəsini tapır. Müxtəlif xalqların atalar sözü və məsəllər fondunu nəzərdən keçirsək, dünya mənzərəsinin təsvirini izləyərək maddi və mənəvi mədəniyyətinin xüsusiyyətlərini, onların xalqın tarixi ilə bağlılığını aşkarlaya bilərik.

“Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə əmək belə izah olunur: “Əmək is. İnsanın əqli və cismani gərginlik tələb edən məqsədəuyğun və ictimai cəhətdən faydalı fəaliyyəti; zəhmət. Zehni əməklə fiziki əmək arasındakı ziddiyyətin aradan qaldırılması... (2, 108).

Sinonimlik eyni bir konseptin müxtəlif tərəflərini, aspektlərini əks etdirir. “Əmək” konseptinin iş, zəhmət, əməl, fəaliyyət kimi sinonimləri vardır.

Əmək insan həyatının, onun sağlamlığının və firavan yaşayışının birinci və əsas şərtidir. Xoşbəxtliyin, bəxtiyarlığın açarı zəhmətdə, alın tərindədir. Səadətə, xoş günlərə gedən yol yalnız əmək cəbhəsindən keçir. Əmək insanı ucaldır, onu şöhrətləndirir. Xalqımız arasında əməyə aid çoxlu gözəl atalar sözləri vardır. Azərbaycan atalar sözlərində əməyə münasibət ifadə olunarkən bir sıra xüsusiyyətlər meydana çıxır. Tədqiqata cəlb olunmuş atalar sözləri Azərbaycan cəmiyyətinin dəyərlər sistemini əks etdirir. Əmək Azərbaycan xalqının həyatının əsasını təşkil edir. Əmək ağır, çətin bir şey kimi qəbul olunur, lakin o, insana maddi rifah, sağlamlıq, bolluq, imkan bəxş edir: *Cəfasını çəkən səfasını görər. Könlü yemiş istəyən dolanar tağ başına. Qazanmayınca qazan qaynamaz. Nə əkərsən, onu biçərsən. Nə tökərsən aşına, o çıxar qaşığına. Tarlada izi olmayanın süfrədə üzü olmaz. Allah demiş: səndən hərəkət, məndən bərəkət. Çörəyi torpaqdan al, özgənin ağzından yox. Hərəkət səndən, bərəkət Allahdan.*

Xalq üçün öz işinin, sənətinin ustası olmaq mühüm əhəmiyyət kəsb edir: *Əvvəl usta, sonra iş. Hər iş öz ustadı əlində asandır. Usta əli dəyməyən iş haramdır. İş gedər sahibini tapar. Usta görməyən şagirdin gözü əllərdə qalar.*

Atalar sözlərində deyilir ki, hər kəs öz ruzisini, çörəyini zəhmətlə, iş görərək qazanmalıdır: *İşləməyən dişləməz. Zəhmət çəkməyən bal yeməz. Zəhmətsiz bal yeməzlər.* Lakin həddindən artıq işləyib əldən düşmək də olmaz: *Cavanlıqda qocalığa güc saxla.*

Xalq tələsik görülən işi, eyni zamanda qeyri-müəyyən vaxta təxirə salınmış işi yaxşı qarşılamır: *Tələsən təndirə düşər. Tələsənin kündəsi küt gedər. Tələsik işə şeytan qarışar. Qalan işə qar yağar. Əldən qalan əlli gün qalar. Bu günün işini sabaha qoyma.*

Əmək fəaliyyətinə münasibətdə adamların davranışında bir neçə tipi ayırmaq olar: əməksevərlər və tənbellər. Atalar sözlərində əməksevər adamlar fəal mövqeyə malik olur. Əmək insanı həm ucaldır, həm də

inkişaf etdirir. İşlə məşğul olan insan heç kimə möhtac olmur. Belə insana ətrafdakı insanlar həmişə hörmət və pərəstiş edirlər: *Boş durunca düşmanına daş daşı. İş adamın cövhəridir. İşlək dəmir pas tutmaz. İşləməyən dişləməz.* Əməksevər adamlar çox işləyir və cəmiyyətdə hörmət qazınırlar: *İşləyənin inci taxar, işləməyən yandan baxar.*

Müsbət bir hadisə kimi dəyərləndirilən əmək, iş, zəhmət tənbelliyə, işsizliyə, bekarçılığa, avaralığa, veylliyə qarşı qoyulur. Tənbel və əmək sevməyən insanlar müxtəlif xəstəliklərə də düşər ola bilərlər. Çünki, insan bir işlə məşğul olduqda daim pis fikirlərdən uzaq olur. İşdən yayınan tənbellər vardır ki, xalqın onlara münasibəti çox mənfidir: *Əlindən iş gəlməyən uzun danışan olar. Tənbel eşşək hoşu Allahdan istər. Tənbel günorta neylədi ki, günortadan sonra neyləsin?! Tənbelə dedilər: -qapını ört, dedi: - yel əsir, örtər. Tənbelə həftənin hər günü cümədir. Tənbelə iş buyur, sənə ağıl öyrətsin. Tənbel dağda qar gördü, yorğanına büründü. Allah tənbeli sevməz. Yatan öküzün başını duran öküz batırar. Yeməyin qulu, işləməyin xəstəsi. Tənbellik azar artırar, işləmək canı saf eylər.*

Hər bir fəaliyyət növü üçün əmək alətinin olması vacib şərtlərdən biridir. Atalar sözlərində əsas əmək aləti kimi əl nəzərdən keçirilir: *İş əldən, söz dildən, oğul beldən gəlməsə nə fayda.*

Atalar sözü və məsəllərin təhlili göstərir ki, əmək təkcə insana maddi rifah və mənəvi təminat gətirən mürəkkəb fəaliyyət olmayıb, eyni zamanda onun öz quruluşu vardır. Onun tərkibinə niyyət, hazırlıq, işin başlanğıcı, yarısı, sonu kimi mərhələlər daxildir: niyyət: *Yaxşı niyyət – yarım dövlət.* Başlanğıc: *Başladığın işi yarımçıq qoyma. Bu günün işin sabaha qoyma.* İşin son mərhələsi: *Könülsüz işin axırı olmaz. Bitmiş işdən gül iysi gələr. Gürülmüş işdən gül iyi gələr.*

Azərbaycan xalqının əməyə, zəhmətə müsbət münasibəti, məhsuldar, keyfiyyətli işgörmə bacarığı atalar sözü və məsəllərdə qanunauyğunluq kimi özünü göstərir ki, bu da təsadüfi deyil, çünki əmək yaradıcı əhəmiyyətə malikdir.

Dildə təsbit olunan biliklər antroposentrik səciyyə daşıyır, çünki dil ətraf aləmi insanın gördüyü kimi təsvir edir. “Əmək” konseptinə daxil olan bilik və təsəvvürlərin kateqoriyalaşdırılması üçün antropomorf üsulu əhəmiyyət kəsb edir. Bu üsulun aktuallığı onunla müəyyənləşir ki, əmək fəaliyyəti yalnız insana xas olan spesifik xüsusiyyətdir. “Əmək” konseptinin antropomorf xarakteri onunla təzahür edir ki, əmək insana aid xüsusiyyətləri və funksiyaları daşıyır, yəni antropomorfizm əmək proseslərini, nəticələrini, vasitələrini şəxsləndirir, insanlaşdırır. Bu kod çərçivəsində bir obraz – insan obrazı durur. İnsan obrazında əməyin dərk edilməsi onunla əksini tapır ki, əmək, iş insanı qidalandırır, nəticələr verir, pul gətirir, insanı varlı edir: *İş gedər sahibini tapar. Əmək insanı ucaldır.*

Azərbaycan dilində bir neçə əsr ərzində xalq yaradıcılığında müəyyən obrazlı-assosiativ streotiplər formalaşmışdır. Xeyli sayda heyvan adları vardır ki, onların adları insanın bir sıra xüsusiyyətləri ilə assosiasiya olunur. Bu xüsusiyyətlər arasında “əməksevərlik” və “tənbellik” də vardır. Belə ki, Azərbaycan pəremiyalarında “əməksevər” adamlar üçün “at”, “eşşək” kimi heyvanların adından istifadə olunur: *Atlar işlər, ar öyünər. Yeriyan at yemin özü artırar. Eşşək qazanar, at yeyər. Yüyrək at özünə qamçı vurdumaz.*

Azərbaycan dilində əməyə münasibətdə məfhumlar sistemi formalaşır. Əmək anlayış kimi bolluq, firavanlıq, rifah, varlılıq, əxlaq, sağlamlıq, istirahət, ictimai fayda, xoşbəxtlik, işsizlik, tənbelliklə bağlıdır.

Aparılmış tədqiqat göstərdi ki, “əmək” konsepti Azərbaycan atalar sözlərində müxtəlif tərəflərdən təzahür edir. İnsana onun işinə görə qiymət verirlər, əməksevər adamlar cəmiyyətdə hörmətlə qarşılanırlar. Tənbellik, işləmək istəyinin yoxluğu Azərbaycan xalqı tərəfindən tənqiddə məruz qalır.

Atalar sözləri didaktik funksiyaya malikdir. Azərbaycan atalar sözlərində əməyin müsbət qiymətləndirilməsi, tənbelliyin, işsizliyin isə kəskin tənqidi öz əksini tapmışdır.

Ədəbiyyat

1. Atalar sözü. Bakı, “Öndər nəşriyyat”, 2004, 264 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. II cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006, 792 s.
3. Piriyev E. Koqnitiv dilçilik üzrə praktikum. Bakı: Mütərcim, 2012, 108 s.

İNGİLİS DİLİNİN SİNTAKSİSİNDƏ SABİT İSMİ VƏ FEİLİ BİRLƏŞMƏLƏRİN RUS VƏ QƏRB
ALİMLƏRİ TƏRƏFİNDƏN ARAŞDIRMALARI HAQQINDA

Açar sözlər: Söz birləşməsinin tədqiqi, sərbəst söz birləşməsi, Avropa dilçiləri.

The history of learning word combination in the english language

This article deals with definitions of the term “phrase”, the history of learning word combination. The article emphasizes different forms of word combinations and shows the linguists’ opinions about word combinations. The article deals with the use of the direct speech in the comparative, Affirmative and command sentences and their relation, also some meanings in the tenses of verb.

Keywords: Learning of word combination, free word combination, European linguists.

Qərbdə söz birləşməsinin sintaksisdə geniş öyrənilməsi amerikan dilçisi L. Blumfildin adı ilə bağlıdır. Burada söz birləşməsi “ phrase ” termini ilə ifadə edilmişdir. Daha sonra söz birləşməsinə ifadə etmək üçün “ word combination ”, “ word group ” terminindən istifadə etmişlər.

Rus alimləri hesab edirdilər ki, söz birləşmələri yalnız əsas nitq hissələrinin iştirakı ilə yaranır. Qərb dilçiləri isə bu məsələyə başqa cür yanaşırdılar. Onlar belə bir fikir irəli sürürdülər ki, söz birləşmələri iki və daha artıq sözün birləşməsindən yaranır və bu sözlərin əsas nitq hissəsi olub olmamasında fərq görmürdülər. Məsələn, “ black shoes ” –“qara ayaqqabılar” “under the table ”- “ stolun altında ” kimi söz birləşmələrini mahiyyətcə eyni hesab edirdilər. Birincisi “noun phrase”, ikincisi isə “ prepositional phrase” kimi ifadə etmişlər. Buna baxmayaraq onlar bu məsələdə Rus dilçilərinin nəzəriyyələrini inin dəqiqncə etmirdilər.

Rus dilçisi B. İlyis ingilis dilində söz birləşməsinin parametrlərinin dəqiqləşdirilməsini təkid etmişdir və onun sözlərinə əsaslanan O. Musayev söz birləşməsinin ən azı iki sözdən- əsas və asılı tərəfdən ibarət olduğunu göstərmişdir. Məsələn, “ take an exam ”, “ red apple”, “go for a walk”, “life in New York”, “the leg of the table” və s. Digər rus dilçisi N. S. Qrinbaum söz birləşməsinə belə tərif edir. “ Söz birləşməsi iki və daha artıq sözün birləşməsidir. Hər bir söz birləşməsinin əsas tərəfi vardır ”. Parrot isə belə demişdir: “ İsmi, birləşmə ad, əvəzlik, və ya isim kimi yalnızca bir sözdən də ibarət ola bilər”

Qərbdə söz birləşməsinin tədqiqində ingilis alimi Ben Consonun da qrammatikası böyük rol oynamışdır. Özündən əvvəl yaşamış alimlərdən-Viliam Lili, Viliam Bulokar, və Aleksandr Gildən fərqli olaraq o, söz birləşməsinə xırdaqlıqlarına qədər təhlil etmişdir. Bu alimlərdən Lili və Bulokar da söz birləşmələrini qrammatik bölgü ilə qruplaşdırmağa cəhd göstərmişlər.

Viliam Lili söz birləşməsindəki sözlər arasında üç növ əlaqə olduğunu bildirmişdir. Bu əlaqələr aşağıdakılardır :1.Fellə isim arasında, 2.Sifət ilə isim arasında, 3.Asılı söz ilə təyin edən söz arasında.

Alim ilk dəfə olaraq söz birləşmələrinin bu əlaqələrsiz əmələ gələ bilmədiyini qeyd etmişdir və onun bu fikri daha sonra digər alimlər tərəfindən də nəzərə alınmışdır. Onun fikirləri də yuxarıda qeyd etdiyimiz alimlərin fikirlərindən çox də fərqlənir. Gilin fikirləri daha çox sözlərin qarşılıqlı əlaqələrinə əsaslanır və o söz birləşməsi yarada bilən əsas elementlərə toxunmur. A. Gil “ my brother’s toys ” kimi ismi birləşmələri təhlil etmiş və bunlarında öz növbəsində “ the toys of my brother” kimi birləşməyə çevrilə biləcəyini vurğulamışdır. Alim sifət və feli birləşmələrə eyni üsulla yanaşmış və onların hansı birləşmələr əmələ gətirdiyini göstərmişdir. O, sifət birləşmələrindən daşınarkən sözdönülü asılı elementlərdən təşkil olunmuş “ for the rich life ” kimi birləşmələrdən danışır. Feli birləşmələri təhlil edərkən isə o, isim və əvəzliyin hansı hallarla bu birləşmələri əmələ gətirə bilməsindən bəhs edir. Məsələn, “ take care of yourself”, “ apply for a job” və s. A. Gil öz araşdırmasında daha çox ismi birləşmələrə yer vermişdir.

Bildiyimiz kimi söz birləşmələri haqqında bir çox alimlər araşdırmalar aparmışlar. Bu araşdırmalar içərisində Ben Consonun tədqiqat işləri daha geniş yer tutur. O, söz birləşmələrinin təsnifatını başqa bir forma ilə vermişdir, yəni onları təşkil edən elementlərə görə qruplaşdırmışdır. Beləliklə də B. Conson əsas sözlərə görə söz birləşmələrinin müxtəlif növlərini, ismi və feli birləşmələrin olduğunu göstərmişdir. O, ismi birləşmələrin 3 növü olduğunu qeyd etmişdir və onları aşağıdakı formada təsnif etmişdir:

1. adjective+noun (sifət+isim)
2. article+adjective+noun (artikl+sifət+isim)
3. noun+noun və ya noun + of+ noun (yiyəlik halda olan isim + isim)

Ben Consonun bu bölgüsünə nəzər salan zaman görürük ki, onun bu təsnifat ilə Aleksandr Gilin təsnifatı arasında çox az fərq var. Lakin Ben Conson da feli birləşmələri ətraflı şəkildə işıqlandırmamışdır.

Çünkü alim onların sintaksis bölməsində felin digər analitik zaman formaları ilə təhlil olunmaqlarını vacib hesab etmişdir. Bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, alim feli birləşmələri təhlil edərkən diqqətini daha çox felin şəxssiz formaları olan participle I (feli sifət 1), participle II (feli sifət 2), gerund (cerund) və infinitivə yönəlmişdir. Beləliklə də, Ben Consonun qrammatikası bu sahədə bir ilkdir.

Digər dilçi alim Con Vilkinsin dil nəzəriyyəsi söz birləşməsinə daha çox uyğun gəlir. Onun göstərdiyi forma belədir: əvvəldə idarə edən, sonra ismin yiyəlik halı və təsirlik halı. Lakin bu formada bəzi nöqsanlar mövcuddur. Bəzi hallarda idarə edən söz əvvəldə yox, axırda gəlir. Dilçilər söz birləşməsinin strukturunu əmələ gətirən 2 əlaqə növündən: uzlaşma və idarə əlaqəsindən daha çox bəhs etmişlər. Bu fikir də sonralar nəsilədən nəslə ötürülmüşdür.

18-ci əsrin əvvəllərində ingilis qrammatikasında yeni dilçi alimlər – Con Braytland, Ceyms Qrinvud və Tomas Dilvort peyda oldu. Onların əsərlərində söz birləşmələri və onların strukturları barədə bilavasitə məlumat olmasa da, bəzi bölmələrdə bu problem işıqlandırılmışdır.

Con Braytland öz əsərlərində söz sırasının tədqiqinə geniş yer vermişdir. O, mübtədə ilə tamamlığın xəbər arasındakı əlaqəsindən bəhs etmişdir. Ən əsası o, söz birləşməsinə yaradan iki əlaqəyə – uzlaşma və idarə əlaqəsinə daha çox yer vermişdir. Braytlandın fikrinə görə uzlaşma, əlaqəsi bütün dillərdə eynidir, çünki hər yerdə eyni üsulla işlədilir. Onun fikrinə görə idarə əlaqəsi isə əksinə, bütün dillərdə fərqlidir.

Beləliklə, C. Braytland belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, isimlər, sifətlər və fellər arasında olan əlaqə sözlülər arasında yaranır və bu sözlülər bir əşyanın digərindən asılılığını bildirir. Bu yolla alim ismi sifət və feli birləşmələrin strukturunu xarakterizə edir. O, ismi birləşmələri müəyyən qruplara bölərək onlar haqqında ətraflı izahat vermişdir. Sifətlə olan söz birləşmələrini tədqiq edərkən isə o, qeyd etmişdir ki, sifət həmişə təyin etdiyi ismin qarşısında gəlir. Bunlara baxmayaraq alim onu da qeyd etmişdir ki, sözlərin düzgün sıra ilə sıralanması məntiqə uyğun deyil. C. Braytlandın fikrinə görə əşyanın adı onun keyfiyyətindən daha əvvəl nəzərdə tutulmalıdır. Bəzən ismi birləşmələr ism və bir neçə sifətdən ibarət ola bilər. Bu halda Braytland sifətin ismin ardınca gəldiyini qeyd etmişdir. Alim feli birləşmələrin isə fel və zərfdən ibarət olduğunu vurğulamışdır.

Söz birləşməsinin tədqiqi sahəsində Ceyms Qrinvudun əsərlərini qeyd etdiyimiz mütləqdir. O, öz əsərlərində yalnız elementlərin birləşmə bilməsindən və düzgün sırayla düzülməsindən deyil, müxtəlif formalarda işlənən elementlərin formalarından da danışır. Beləliklə də, alim sifətin hal, cins və kəmiyyətdən asılı olmadan ismə qoşulduğunu qeyd etmişdir.

Digər dilçilərdən fərqli olaraq C. Qrinvud feli birləşmələri tədqiq etməmişdir. Onun əsərlərində əsas yeri ismi birləşmələr tutur.

Söz birləşməsinin tədqiqində ingilis alimi Doktor Losun da böyük rolu olmuşdur. İlk dəfə olaraq o, söz birləşməsinə bildirmək üçün “phrase” terminindən istifadə etmişdir. D. Losun fikrinə görə “phrase” düzgün yerləşdirilmiş iki və ya daha artıq sözün birləşməsindən əmələ gəlir və bəzən ya da bütöv cümləni əhatə edə bilər. D. Los söz birləşmələrinin on iki formada əmələ gələ biləcəyini qeyd etmişdir:

1. Noun + noun ; noun + of + noun – yiyəlik halda olan isim + isim və ya isim+of sözlünü + isim The book’s pages or The pages of the book

2. Noun + noun – isim + isim Doctor Robert

3. Adjective+ noun ; participle + noun – sifət + isim və ya feli sifət + isim A sharp knifer or A sleeping child

4. Adjective + verb – sifət + məsdər Long to catch

5. Verb + adverb – fel + zərf He spoke quickly

6. Verb + preposition + noun – fel + sözlünü + isim My mother wento to the market

7. Positive + as + noun, a comparative + isim as strongs as you, longer than me, happiest of all

Digər qrammatiklərin fikrinə görə Doktor Los bölgüsündə bəzi nöqsanlara yol vermişdir. Onların fikrinə görə alim ismi və feli birləşmələri qarışdırmamalı, ilk öncə ismi birləşmələri sonra isə feli birləşmələri göstərməli idi. 1795 – ci ildə digər alim Lindli Marrey öz qrammatikasını dərc etmişdir. Alimin fikrinə görə söz birləşməsi söz sırası ilə düzgün düzülmüş iki və ya daha artıq sözün birləşməsidir və həmçinin qeyd etmişdir ki söz birləşməsi ya cümlənin bir hissəsini yada bütöv bir cümlə əmələ gətirə bilər.

L. Marrey yazdığı qrammatikada bütün əvvəlki qrammatiklərin əsərlərinə əsaslanmış və onların fikir və düşüncə fənlərini ümumiləşdirmişdir. Feli birləşmələrin tədqiqində Marrey qeyd edir ki, fellər ya yiyəlik halda olan ismi ya da ondan sonra gələn feli idarə edir. O, həmçinin bildirmişdir ki, birləşmədə iki fel olarsa, bu zaman ikinci fel məsdər formasında olar. Məsələn, decide to learn Japanese.

Digər alim Villiam Lenniləri söz birləşməsi haqqında bu fikirləri qeyd etmişdir. Söz birləşməsi fikirləri bir-birinə bağlayan əlaqələri ifadə edən iki və ya daha artıq sözlərdən ibarətdir. Lenni də rus dilçiləri kimi söz birləşməsi və cümləni mahiyyətcə eyni tutmur və onlar arasında fərq qoyur.

Digər bir dilçi Riter Bulionz söz birləşməsi haqqında belə bir fikir söyləmişdir. Söz birləşməsi belə bir qayda ilə düzlmüş iki və ya daha artıq sözün birləşməsindən ibarətdir və bitmiş bir fikri ifadə etmir. Məsələn, *in the world, to walk slowly* və s.

Bütün deyilənləri nəzərə alsaq görərik ki, söz birləşməsinə iki cür yanaşma mövcuddur: 1. bəzi qrammatiklər söz birləşməsi və cümlə arasında fərq görürlər. 2. Bəziləri isə söz birləşməsi və cümləni eyniləşdirirlər.

Başqa bir alim Quld Braun bildirmişdir ki, sözlər mənaya görə asılı olduqları digər sözlərə uzlaşma, idarə və yanaşma əlaqələri ilə birləşirlər. Q. Braun cümlənin söz birləşməsindən fərqi göstərməyi vacib hesab etmişdir. O, qeyd etmişdir ki, söz birləşməsi və cümlə mənə fərqi görə seçilirlər. Q. Braunun fikrinə görə cümlə söz yığımından ibarət ismi və xəbəri olan birləşmədir və bitmiş bit fikri ifadə edir. Söz birləşməsi isə müxtəlif məhfumlar arasında əlaqə yaradan iki və ya daha artıq sözdən təşkil olunur.

19-cu əsrin 50-ci illərində alim Henri Svitin Məntiqi və tarixi ingilis dilinin yeni qrammatikası əsəri dərc olundu. Bu əsərdə ingilis dilinin qrammatikası detallarına qədər təhlil olunmuş və qrammatikada olan bütün nöqsanlar aradan qaldırılmışdır. O, sintaksis bölməsində söz birləşməsində söz sırası və onun strukturunu yaradan elementlərə daha çox yer vermişdir. O, isimdən əvvəl və sonra gələn sifətlərdən ibarət ismi və feli birləşmələrin yeni bölgüsünü vermişdir. Onun dediyinə görə sifətlər isimdən asılı olur və ondan əvvəl gəlir, miqdar sayı kimi işlənən sıra sayları isə isimdən sonra gəlir. Məsələn, *a beautiful woman, chapter four* və s. Svit söz birləşməsindən danışarkən çalışmışdır ki, “*phrase*” terminini işlətməsin. Onun fikrinə görə bu termin alimlər arasında çəşnqlik yarada bilər. Ona görə də o, “*phrase*” termini əvəzinə “*word group*” terminini istifadə etmişdir.

Söz birləşməsinə verilən təriflər içərisində ən dəqiqi Aleksandr Alen və Ceyms Konvelin verdiyi tərifdir: söz birləşməsi cüzi mənə bildiren sözlərdən ibarətdir və onlar bütöv bir fikri ifadə edə bilmir. Söz birləşməsinə bütöv bir mənə ifadə edə bilməməsinin səbəbi isə bu birləşmədə felin şəxslı formalarının iştirak etməməsidir. Məsələn, *broken cups, flying birds, a nice child* və s.

Digər bir alim Aleksandr Beny sözlərin düzgün sıralanması haqqında maarqlı fikir irəli sürmüşdür. Onun fikrincə ilk nəzərdə tutulan söz əvvəl gəlməlidir. Birlikdə düşünülən məhfumlar isə bir- birinin yanında gəlməlidir. A. Beyn zərf, sözünü və feli sifətlə olan birləşmələri təhlil edərkən “*phrase*” terminini işlətməmişdir.

Müasir dövrdə ingilis qrammatikləri “*phrase*” məhfumunu ingils dilindəki “*birləşmə*” mənasında işlədirlər. Burada “*phrase*” məhfumu həm bir söz, həm də iki və daha artıq sözdən ibarət bir tərkibə aid edilir.

Ədəbiyyat

1. Каушанская В. Л - Грамматика английского языка 1967
2. Galperin I. R(1981). Stylistics. Moscow : Aura publishers
3. Axundov A. A. Ümumi dilçilik. Bakı, 1972

SƏNÜBƏR ABDULLAYEVA

*Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Bakı Dövlət Universiteti*

OMONİMLİK VƏ ONUNLA HƏMHÜDUD HADİSƏLƏR

Homonymy and the adjacent phenomena with it

The lexical word meaning is constantly subject to changes in connection with development of history of the people and the language. These changes in semantics of a word will organise development of a polysemic word process. Separate meaning of a polisemic word become independent as a result of this development. As a result of semantic evolution of a word appear different, at times absolutely opposite meanings of same-root words. Occurrence of meaning of one word opposite each other in linguistics is called enantiosemia. The homonymy and the phenomena and connected with it all kinds are shown in less or more degrees in folklore language.

Key words: *meaning, homonyms, homophones, homoforms, enantiosemia, folklore language*

Dastanların incə üslubunu nəzərə çarpdıran, dilini daha doğma və eyni zamanda sanballı edən leksik qruplardan biri də omonimlikdir. Azərbaycan dilçiliyində omonimliyin mahiyyəti, yaranması, növləri və əlamətləri haqqında dəyərli fikirlər söylənilmişdir [3; 5; 7; 11; 12]. «Fono-morfoloji cəhətdən eyni olub, leksik-semantik cəhətdən bir-biri ilə heç bir əlaqəsi olmayan sözlər müxtəlif sözlər kimi qiymətləndirilərək omonimlər adlandırılır» [11, 108].

Omonimlər sinonim və antonimlər kimi, işlək olmasa da, nağıl və dastan dilində özünə məxsus yer tutur. Azərbaycan dilçiliyində omonimliyın folklor dilində əhəmiyyət kəsb etməsi xüsusi qeyd olunur. T.Əfəndiyeva göstərir: «Eyni fonetik tərkibli bir cür səslənən sözlər artıq spesifik etibarilə qafiyələnən sözlərdir. Məhz buna görə də şeir dilində, xüsusilə folklorlarda – bayatılarda, omonimlər əvəzəlməz dil vahidləridir» [5, 56]. Həqiqətən, folklorlarda, xüsusən dastanların nəzm hissəsində omonimlər böyük işləkliyə malikdir.

Məlumdur ki, tənris aşıq poeziyasının zirvəsi hesab olunur. Tənris və ya cinas qafiyə biçiminin bir növü olmaqla şeirin qafiyə quruluşunu tamamlayan, ona forma və məzmun əlvanlığı gətirən, beyt və bəndləri incə çalarlarla zənginləşdirən bir poetik komponentdir. Dastanların nəzm hissəsində, xüsusilə ustadnamələrdə rast gəldiyimiz tənrislər xalq danışıq dilinin zəngin çalarlarını nümayiş etdirməklə yanaşı, həm də tənris yaradanların fitri istedadından xəbər verir.

Hələ XVI-XIX yüzilliklərdə aşıqların sənətkarlıq məharəti onların yaratdıqları tənrislərlə ölçülürdü. Məlum həqiqətdir ki, Qurbani, Xəstə Qasım, Aşıq Abbas Tufarqanlı, Aşıq Ələsgər, Aşıq Hüseyn kimi onlarla qüdrətli söz ustaları tənrisin əvəzsiz nümunələrini yaratmışlar. Bu tənrislər elin yaddaş süzgəcindən keçə-keçə, cilalana-cilalana bu günümüzdə qədər yaşamışdır. Cinas qafiyəli bu şeirlər əsasən dilimizdəki omonimiyadan güc alır. Eyni fonetik tərkibə, lakin müxtəlif mənə və məzmunu malik olan sözlər ahəngdarlıq, səlislik, musiqilik, axıcılıq yaratmaqla yanaşı, insanın zövqünü oxşayır, oxucunun diqqətini ifadə edilən fikrə yönəldir.

Sənətkarlıq baxımından yüksək şair istedadının məhsulu kimi bu gün də maraq doğuran Qurbaninin «Bircə üz» tənrisinə nəzər salaq:

Aydın lam içində, sin arasında,
Yar mənə göndərdi bir cövüz indi,
Aylar-illər həsrətini çəkdiyim,
Lütf eylə, ləbimə bircə üz indi.

Gözəllər yığılıb *qıya baxanda*,
Zülfü dal gərdəndə *qıya baxanda*,
Nigar pəncərədən *qıya baxanda*,
Ömrümün rişəsin bircə üz indi.

Gözəllər oturmuş *göz bulağında*,
Sürmətək qovruldu *göz bulağında*,
Qeyrət çeşməsində, *göz bulağında*,
Qurbani, çalxanıb bircə üz indi («Qurbani», s.235).

Hər bəndin son misralarındakı *üz* sözü eyni fonetik tərkibə, müxtəlif mənə tutumuna malikdir. Bunlar omonim sözlər olub, birinci bənddə *sifət*, ikinci bənddə *üzmək* felinin kökü (ömür rişəsinin üzülməsi), III bənddə isə (suda) *üzmək* felinin kökü kimi işlənmişdir.

II bənddə cinas qafiyəli sözlər orfoqrafik, yazılış baxımından eynidir. *Qıya baxanda* ifadəsi birinci misrada səs-küyə baxanda, ikinci misrada yana, çənəki baxanda, üçüncü misrada qıymaq mənasında işlənmişdir. Burada olan poetik mənəyə fikir verək: Nigar pəncərədən baxanda mənəm hicranıma son qoya, ömrümün rişəsinin tez üzülməyinə qıya, mənə dərddən xilas edə. III bənddə *göz bulağı* I misrada bulağın adı, II misrada od mənasında, III misrada isə göz yaşı kimi anlaşılır. Qurbani qüdrət çeşməsi adlandırdığı göz yaşında *üzmək* istədiyini bildirir.

Doğrudan da, xalq yalnız yüksək səviyyədə deyilmiş poetik örnəkləri nəsilədən – nəslə keçirir, ona ölməzlik verir. Bu bir həqiqətdir ki, göstərdiyimiz tənris yüksək sənət nümunəsidir.

Aşıq Qurbanidən başqa bir misal:
Gecə-gündüz bulud keçər havalar,
Belə getməz, əlbət, gəli bir də *yaz*...
Oxuyar bülbüllər muğam, havalar,
Sızıldaşır, yaram, aman bir də *yaz!*

Qurbani güldəstə bağlar oxuna,
Sinəm buta, yarım müjgan oxuna,
Bir namə *yaz* hər divanda oxuna,
Görən desin var əllərin, bir də *yaz!* («Qurbani», s.61).

Bu misalda *yaz* sözü həm *yazmaq* felinin kökü, həm də fəsil bildirən *yaz* ismi olaraq çıxış edir.

T.Əfəndiyeva leksik omonimləri yalnız eyni nitq hissəsinə aid edir. Halbuki yuxarıdakı misalda görüldüyü kimi, leksik omonimlər müxtəlif nitq hissələrinə aid ola bilər.

Bu köynəyin bu yaxası, bu *bağ*,
Bu sinəmin bu düyünü, bu *dağ*,
Bağban idim, mən becərdim bu *bağ*,
Bağban əsirgədi, narı da məndən («Qurbani», s.68).

Bağ sözü omonim olub, birinci misrada bir şeyi bağlamaq üçün ip, üçüncü misrada isə ağaclar olan yer anlamını daşıyır.

Ustadlar ustadı Aşıq Ələsgərin də təcnis yaratmaq sahəsində misilsiz xidmətləri olub. Bir neçə misal göstərək:

Ələsgər sən, eşq atını yayındı,
Yazdan, qışdan ləzzətlidi yay indi.
Qarşıda *yay* indi,
Çək xədəngə *yay* indi.
Aşıq eşqin atını
Yayındı, sən *yayındı*.
İnsan çəkər ahu-zarı *yay* indi.
Yağar ərşdən neysan, nə yaxşı... yaxşı.
Aşıq Ələsgərdən bir dodaqdəyməz təcnis ustadnaməyə də nəzər salaq:
Ələsgərin qəddi *Sinaya* yetər,
Dərs alanlar kədər *sinaya* yetər,
Əzrayıl qəsd eylər, *sinaya* yetər,
Can alar qəsdində cəngi qıjhaqıj («Novruz», s.151).

Təcnislərdə cinas yaradan leksik omonimlərlə yanaşı, çoxlu miqdarda omonimlərə yaxın söz qrupları da işlənir.

Omonofonlar, demək olar ki, dastanlarda ən çox işlənən formadır. Bu sözlərin yalnız səslənməsi eynidir və okkazional xarakter daşıyır.

Məcnun kimi məskən saldım *bu dağa*,
Bülbül oldum, qondum *dağa*, *budağa*,
Fərhad kimi sığal verdim *bu dağa*,
Züleyxatək mən də hayanım indi («Şah İsmayıl», s.144).
Verilmiş misallarda «*bu dağa*», «*budağa*» omonim deyil. Belə sözlər omonim hesab edilmir.
Mən dərdliyəm, mən ağlaram *budağlar*,
Eşq ucundan sinəmdədir *bu dağlar*,
Mən Məcnunam, oylağımıdır *bu dağlar*
Səksən səgi-lacər, şikari məkəs
Hökmün kəsəkəs.

Dağ sözü omonim kimi təcnisdə işlənmişdir. *Budağlar* sözü ilə *omofondur*, çünki səsləşməsi eyni olsa da, yazılışları müxtəlifdir.

Omoqraflar dastanların nəzm hissəsində o qədər də çox işlənmişdir. Yazılışı eyni olan, lakin sözdəki vurğunun yerinə görə fərqlənən sözlər müxtəlif nitq hissəsinə aid olur və omoqraf adlanır.

Altı qızın biri *Bəsdi*,
Gözləri canımın qəsdı,
Bu dərdlər Kərəmə *bəsdi*,
Altı qızlar, altı qızlar («Əsli və Kərəm», s.154).

Əzizim gözəl alma,
Bağında gözəl alma,
Əsil al çirkin olsun,
Bədəsil gözəl alma (Azərbaycan dastanları, II c., s.152).

Səslənməsinə görə bir-birinə oxşar, amma yazılışları ilə fərqlənən sözlər vasitəsi ilə də cinas yaranır. Təqribindəki bir hərflə görə fərqlənən sözlər *paronim* adlanır:

Eyvannı tikdiribsən *qəlbidən*,
Sərraf olan dürrü seçər *qəlbidən*,
Yaslanıbdır, daha çıxmaz *qəlbidən*,
Bu sınıq könlümdə xalis ambarı («Qurbani», s.21).

Qəlbi sözü birinci misrada *hündür*, ikinci misrada *qəlp*, üçüncü misrada isə *könül* mənasını daşıyır. Belə sözləri paronimform da adlandırmaq olar.

Aşıq Abbas Tufarqanlının «Öp» rədifli qoşmasında oxuyuruq:

Kitabda oxunan sina yaxşıdı,

Seyrağıb gərdəni sina yaxşıdı,

Mən dedim: öpməyə sinə yaxşıdı,

Könül ha yalvarır buxağından öp («Abbas və Gülgəz», s. 173).

Abbas Tufarqanlının Aşıq Hüseynlə deyişməsindən də bir misal nümunə gətirək:

Abbas deyər: kun cahanda *ikidir*,

İki yaqut, iki mərca, *iki dürr*.

Altı min altı yüz altmış *ikidir*

Behişt-ələda bərqərar oldu («Abbas və Gülgəz», s. 124).

Dastanların nəzm hissəsində ən çox yayılmış omonimliklə həmhüdüdü hadisə omoformlardır. Azərbaycan məhəbbət dastanlarında işlənən təcnislərin əksəriyyəti bu üsulla yaranır.

Qalalar içində möhkəm *qalasan*,

İyidlər başına yaman bəlasan,

Qarğamıram, səni viran *qalasan*,

Məzar sandıq, İrvahımı neylədin? («İrvahım», s. 96).

Qala sözü ilə başqa bir misal:

Aşığam yaxşı *qala*,

Ocağı yaxşı *qala*,

İstərəm bu dünyada

Pis öl, yaxşı *qala* («Yaxşı və Aşıq», s.141).

Bu bənddə I misradakı *qala* sözü isim, II misradakı *qala* sözü qalamaq felinin köküdür. IV misradakı *qala* sözü qalmaq mənasında işlənmişdir. I və II misralardakı *qala* sözlərini omonim hesab etmək olar. IV misradakı *qala* sözü o biriləri ilə omoform olur.

«Nəcəf və Pərzad» dastanının ustadnaməsindəki «Yüz ha yüz», «Əmrah» dastanında «Ay hayıf - hayıf» və s. təcnislər omoform əsasında yaranmışdır. Biz nümunələrin sayını artır da bilərdik. Bizə belə gəlir ki, nümunə gətirdiyimiz misallar fikrimizi kifayət qədər əsaslandırır.

Omonimlik və onunla həmhüdüdü hadisələr həm nağıl dilində, həm də dastanların nəsr hissəsində istənilən qədərdir. Nəsrə omonimliyə aid bir misal gətirməklə kifayətlənirik:

- Ədə, bu su adamı döyül, aşıqdı, öldürmə!

Budaq dedi:

- Ay Vəli, belə yekə də aşıq olar? Aşıq balaca sümükdü.

Cibindən bir xışma aşıq çıxartdı:

- Bax, aşıq belə olar.

Vəli İrvahıma dedi:

- Ay aşıq qardaş, bu lap zırrama çobandı, aşıq nə olduğunu da qanmır. («İrvahım», s. 116).

Bu nümunədə *aşıq* sözü omonimdir. Çünki *aşıq* sözünün deyilişi və yazılışı eyni olsa da, bu söz ayrı-ayrı anlayışları bildirən müxtəlif sözlərdir.

Azərbaycan nağıl və dastanlarının dilində ən çox işlənən leksik omonimlərə *al* 1) hiylə, 2) rəng, 3) almaq felinin kökü; *at* 1) heyvan, 2) atmaq felinin kökü; *qızmaq* 1) hirsənmək; 2) istiləşmək; *dolanmaq* 1) yaşamaq, 2) fırlanmaq və s. misal göstərmək olar. *Ay*, *bağ*, *dağ*, *uçmaq*, *alışmaq*, *yay*, *yaz*, *yad*, *yar*, *üz*, *çaxmaq*, *don*, *it* və s. kimi omonimlər çox işləkdir.

Misallardan da görüldüyü kimi, təcnislərdə işlənən omonim sözlərin çoxu xalis Azərbaycan sözləridir. Azərbaycan dilinin öz daxili imkan və qanunauyğunluqları kifayət qədər imkan verir ki, xalis türk mənşəli sözlər omonimlik yaratsın. Xalq danışığı dilinə, xalq poeziyasına yaxşı bələd olan el sənətkarları öz istedadlarının gücünə uyğun şəkildə dilin bu leksik-üslubi potensialından ustalıqla istifadə etmişlər.

Əyninə geyibsən gözəl *darayı*,

Şana alıb tellərini *darayı*,

Səyyad olan tərlandı arayı,

Ala gözlüm, tərlandı gətir ver («Əsli və Kərəm», s. 11).

Məlumdur ki, *darayı* parça adıdır, *daramaq* feli ilə omoform təşkil edir.

Qurbani güldəstə bağlar *oxuna*,

Sinəm buta, yarım müjgan *oxuna*,

Bir namə yaz, hər divanda *oxuna*,

Görən deyə, var əllərin bir də yaz! («Qurbani», s. 248).

Omonim və onunla həmhüdüdüzlərdən faydalanan tənqis ustadlarından biri də Abbas Tufarqanlıdır. Aşıq Abbas qüdrətli söz ustadı kimi dilimizin daxili imkanlarından ustalıqla istifadə etmiş, omonim sözləri lazımi məqamlarda işlətməyə müvəffəq olmuşdur.

Nə gülürsən mənim kimi gülüncə,
Sən mana *gülüncə*, dərdə gül, Pəri!
Alişan otaqda, zərnişan bağda
Süsəni, sünbülü dərdə *gül*, Pəri! («Abbas və Gülgəz», s. 163).

Məlumdur ki, *dərd* sözü ərəb-fars mənşəlidir. Amma şeirdə işlənən *gülüncə* sözü xalis Azərbaycan sözü olub paronim kimi özünü göstərir.

Aşıq Ələsgər də dilin daxili imkanlarından istifadə edərək cinas qafiyələr tapan, şeirin bədii təsirini əlçatmaz zirvələrə qaldıran sənətkarlardan biridir:

Haqq nəzərin Ələsgərdən *kəsmədi*,
Qar qəddinə yaraşanlar *kəsmədi*,
Mərdin qaydasıdı basdı, *kəsmədi*,
Namərd təpə-dırnaq yara yetirər.
Ustad sənətkarımız Aşıq Alıdan da bir misal gətirək:
Dolan sərvə *budağınnan*,
Gəlib getmə *bu dağınan*,
Ölərəmsə *bu dağınan*
Kim yar olar sana, Ceyran.

Omonimliyin mənbəyi kimi, Azərbaycan dastanlarının nəzm hissəsində ərəb və fars dillərindən keçmiş sözlər müəyyən yer tutur.

Hüseyn sözün nə gizləyər, *nə dana*,
Nə yaranar, daha doğar *nə də ana*,
Göhər mətəini açma *nadana*,
Tök bazara, sərrafına yaxşı sat («Mücüm şah», s. 204).

Qurbani qurbandı şahın *dərinə*,
Dərviş bilər xirqə nədi, *dəri nə?*
Ağam qiya baxdı, atdı *dərinə*
Yetmiş il bənd etdi Cəbrayıl, Pərim («Qurbani», s. 65).

Aşıq Ələsgərin «Yüz ha yüz» cinası ilə başlayan tənqisində isə dərinədə sözü omofor kimi işlənmişdir:

Dərviş olan gedər gəzər *dərinədə*,
Yelkən açar dayazlarda, *dərinədə*.
Mən aşığam *dərinədə*,
Dayazında, *dərinədə*,
Qul olasan, qalasan
Nazlı yarın *dərinədə*.
Əl açasan ərənlərin *dərinədə*,
Calayasan sınıx könül yüz ha yüz («Nəcəf və Pərzad», s. 191).

Məlumdur ki, *nadan*, *dər* fars sözləridir. Ustad aşıqlarımız da bu sözləri yerində, lazımi məqamda işlətmişlər.

Beləliklə, Azərbaycan nağıl və dastanların dilində omonimlik və onunla bağlı hadisələrin bütün növləri az və ya çox dərəcədə çıxış edir. Adətən, omonimlik dilimizin öz daxili imkanları əsasında yaranır.

Dilin öz daxili imkanları əsasında yaranmış omonimlik və onunla həmhüdüdüzlər hadisələr onlardır. Xalq yaradıcılığı fars və ərəb dilli mənbələrdən çox uzaq olduğu üçün omonimlik yaradan alınma sözlər kəmiyyətcə hiss olunacaq dərəcədə azdır.

Ədəbiyyat

1. Cahangirov M. Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü, I hissə, Bakı: Elm, 1978, 234 s.
2. Cəlilov F.A. Azərbaycan dilində «al» köklü sözlər (tarixi etimoloji etüd) / Azərbaycan filologiyası məsələləri. Bakı: Elm, 1983, s.165-173.
3. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962, 271 s.
4. Əzizov E.İ. Azərbaycan dilinin dialekt leksikasının inkişafı / Azərbaycan dilinin tarixi leksikasına dair tədqiqlər. Bakı, 1988, s.40-46.
5. Əfəndiyeva T. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyatı. Bakı: Elm, 1980, s.251.

6. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dili tarixi (təşəkkül dövrü). Bakı: ADU nəşriyyatı, 1976, 152 s.
7. Həsənov H. Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1983, s.306.
8. Kazımov Q.Ş. Azərbaycan dilinin tarixi, Bakı: Təhsil, 2003, 583 s.
9. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, 1988, 265 s.
10. Qırçaq M. Söz aləminə səyahət. Bakı: BDU nəşriyyatı, 2002, 242 s.
11. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili, I cild, Bakı: Nurlan, 2003, 450 s.
12. Müasir Azərbaycan dilinin semasiologiyası, Bakı: Elm, 1985, 241 s.
13. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. Москва, Изд. Советская энциклопедия, 1966, 607 с.
14. Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969, 676 с.
15. Махмуд Кошгарий. Девону луготит турк. т. I, Тошкент, 1960, 500 с.

SƏRXAN HACIYEV
Qafqaz Universiteti

AZƏRBAYCAN, TÜRK VƏ TÜRKMƏN DİLLƏRİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN MEYVƏ ADLARINDA FONETİK FƏRQLİLİKLƏR VƏ ONLARIN ETİMOLOGİYASI

Açar sözlər: *Azərbaycan Türkcəsi, Türkiyə Türkcəsi, Türkmən Türkcəsi, meyvə adları*

In this article, the names of some fruits used in Azerbaijan, Turkish and Turkmen languages had been compared and several phonetic differences had been seemed in them. These phonetic differences had appeared in vowels and consonants. At the same time, that etymology of these names had been mentioned. The names of the fruit names mentioned in the article had been compared with the fruit names at M.Kashgari's "Divan lughat al-Turk". It had been used in the article related to the subject, some sources belonging to Azerbaijan and Turkey Turkish.

Key words: *Azerbaijan Turkish, Turkey Turkish, Turkmen Turkish and the fruit names.*

Qısaltmalar: *Alm: (almanca), Ər: (ərəbcə), Fr: (fransızca), Fars: (farsca), İsp: (ispanca), Tr: (türkcə), Uyğ: (uyğurca), Rum: (rumca), Yun. (Yunanca)*

Qədim türklərin bəzi soyları qəbilə, tayfa və qrupları müxtəlif şərait, vəziyyət və səbəblərlə bağlı doğma yurdlarından ayrılıb dünyanın başqa-başqa yerlərinə üz tutmuşlar. Türklərin dünyaya yayılmasının bir neçə səbəbi vardır. Hər şeydən əvvəl bildirməliyik ki, türklərin başqa torpaqlara getməsi iqtisadi məsələlərlə əlaqədar meydana çıxmışdır. Türk əhali bir tərəfdən sürətlə artmış, çoxalıb öz yurduna sığışmamış, digər tərəfdən də mal-qara inkişaf etmiş və mövcud torpaqlar darlıq etmişdir. Türklər bu ictimai və iqtisadi problemləri həll etmək üçün qonşu ölkələrə, daha münbit və geniş bölgələrə getmək zərurəti ilə qarşılaşmışlar.[1. səh. 557]

Səlcuqlardan başlayaraq bugünə qədər gələn və davam etməkdə olan Qərb Türk dillərinin yazı dili, Türklüyün ən böyük və ən məhsuldar yazı dilidir. Əsasını Oğuz Türkcəsi təşkil edir. Oğuz Türkcəsi Xəzər dənizindən Balkanlara qədər uzanan ərəziyə yayılmaqda olan Türkcədir. Bu ərəzi isə Qərb türklərinin yaşadığı ərəzidir. Ona görə də, Oğuz Türkcəsinə ümumi olaraq Qərb Türkcəsi adını vermək daha doğrudur. [2. səh. 15]

Türk dili ilə məşğul olan alimlərin ortaya atdıqları fərqli fikirlərə görə, Türk dilinin qaynağı Orta Asiyadır. Türk insanı oradan çıxmış, dörd yana yayılmışdır. Bu yayılma daha çox şərqdən qərbə doğru həyata keçmişdir. Alimlər bu tarix hadisəsinə dayanaraq Türkcənin çox fərqli mənbələr təşkil etdiyi, bunun da sonradan yaşanılan yerlərlə əlaqəli olduğunu irəli sürmüşdülər.[3. səh.12]

Türk dilləri tarixən bir kökdən təşəkkül tapmış dillər qrupudur. İlk dövrlərdə türk dillərinin lüğət tərkibi və qrammatik quruluşu bəsit olub, zaman keçdikcə zənginləşib və təkmilləşibdir. Türk dillərinin quruluşundan danışan zaman VII əsr yazılı abidələrə əsaslanır və onun fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik quruluşu haqqında fikirlər söylənilir. [4. səh. 170]

Türk dillərinin Cənub-qərb arealında dörd dil mövcuddur. Bu dillər aşağıdakılardan ibarətdir.

- 1) Azərbaycan dili
- 2) Türk dili
- 3) Türkmən dili
- 4) Qaqauz dili

Etnik cəhətdən bu dillər oğuz qrupuna aid edilir.[5. səh.164]

Azərbaycan, Türk və Türkmən dillərində istifadə olunan meyvə adlarından və onların etimologiyasından xüsusi söhbət açmaq lazımdır. Belə ki, həmin dillərdə istifadə olunan meyvə adlarında bir

neçə fonetik fərqliliklər özünü göstərir. Eyni zamanda, onların etimologiyasına da söhbət açıqda müəyyən mənada bir neçə məsələlər ortaya çıxmaqdadır. Azərbaycan, Türk və Türkmən dillərində istifadə olunan meyvə adlarında müəyyən fonetik fərqliliklərin ortaya çıxması onların etimologiyası ilə izah edilə bilər. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, həmin dillərdə rast gəlinən meyvə adları “Divani-Lügət-it Türk” ilə qarşılaşdırılmışdır. Bu aspektdən yola çıxaraq bu məqalədə vurğulayacağımız bəzi meyvə adlarını aşağıdakı şəkildə sıralaya bilərik.

1) <i>Alma</i>	4) <i>Badam</i>	7) <i>Üzüm</i>	10) <i>Xurma</i>
2) <i>Armud</i>	5) <i>Nar</i>	8) <i>Zeytun</i>	11) <i>Limon</i>
3) <i>Böyürtkən</i>	6) <i>Tut</i>	9) <i>Qarpız</i>	12) <i>İncir</i>

1. *Alma*: Azərbaycan Türkçəsində “*Alma*” şəklində, Türkiyə Türkçəsində “*Elma*” və Türkmən dilində “*Alma*” formasında rast gəlinir. Burada fonetik fərqlilik Türk dilində özünü göstərir ki, bu da “a” saitinin “e” saiti ilə əvəz olunması ilə bağlıdır. Azərbaycan və Türkmən Türkçəsində eyni formada istifadə olunur. M. Kaşğarlının “Divani-Lügət-it-Türk” əsərində isə bu sözə Azərbaycan- və Türkmən Türkçəsində olduğu kimi “*Alma*” formasında rast gəlinir. [“Divani-Lügət-it Türk” I cild, səh.130. Bakı-Ozan 2006]

Etimologiyasından söhbət açıqda isə *tr.*(Türk dilində) (*əl*’ ilə əlaqədar, *əl/al* dönüşməsi) tan *al-ma/əlma*. *A/Ə* səslərinin dönüşməsi ilə *əlmə/alma*, xalq dilində *əlmə*...(bk.*Almak*)... yun. *melon*, lat. *melus*, itl. *mela*, alm.*apfel*, fars.*sib*, ər.*tüffah*, fr. *pomme*... [İsmet Zeki Eyuboğlu “Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü, İstanbul, 1998 səh.229]

2. *Armud*: Azərbaycan Türkçəsində “*Armud*”, Türkiyə Türkçəsində, “*Armut*”, Türkmən Türkçəsində isə “*Armit*” şəklində rast gəlinir. Burada fonetik fərqlilik Azərbaycan və Türkmən Türkçəsində saitlərdə özünü göstərsə də, Türkiyə və Azərbaycan Türkçəsində isə yalnız samit dəyişməsi müşahidə olunur. Belə ki, fonetik fərqlilik Azərbaycan Türkçəsi ilə Türkmən Türkçəsində “*u*” və “*ü*” saitlərində, Türkiyə və Azərbaycan Türkçəsində fonetik fərqlilik isə “*d*” və “*t*” samitlərinin dəyişməsi ilə özünü göstərir. M. Kaşğarlının “Divani-Lügət-it-Türk” əsərində bu meyvə adına Türkiyə Türkçəsində istifadə olunan formada yəni, “*Armut*” şəklində rast gəlmək mümkündür. [“Divani-Lügət-it Türk”I cild səh.95.*Bakı-Ozan 2006*]

Armud sözünün etimologiyasından bəhs etdikdə isə “*Armud*”, fars. emrud (*armut*) dan “*armud*” Anadolu Türkçəsinə xalq dili ilə keçdi. Fr. *poire*. isp. *pera*, lat. *pirum*, alm.*birne*, itl.*pera*, ər. *kümmersa*... [İsmet Zeki Eyuboğlu “Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü, İstanbul, 1998 səh.39]

3. *Böyürtkən*: Azərbaycan Türkçəsində “*Böyürtkən*”, Türkiyə Türkçəsində, “*Böğürtlen*”, Türkmən Türkçəsində “*Bövürslen*” formasında istifadə olunmaqdadır. Əvvəla, bunu qeyd etmək lazımdır ki, burada həm sait, həm də samit fərqlilikləri və özünü göstərməkdədir. Belə ki, Azərbaycan Türkçəsində və Türkiyə Türkçəsində fonetik fərqliliklər “*y-ğ*” və “*k-l*” “*ə-e*” saitlərində görülməkdədir. Azərbaycan Türkçəsi və Türkmən Türkçəsində isə fonetik fərqlilik “*y-v*”, “*t-s*”, “*k-l*”, “*ə-e*” samit və saitlərdə müşahidə olunmaqdadır. M.Kaşğarlının “Divani-Lügət-it-Türk” əsərində bu meyvə adına rast gəlinməmişdir.

Etimologiyası ilə bağlı bunu deyə bilərik ki, “*Böğürtlen*”, türk dilində. *Böğürmek* (bk.)-dən böğür-tlen/ (tikanlı, toxunduqda acıdan bir bitki). “*Böğürtlen*” sözünü xalq etimologiyası ilə bağlıdır. Anadolu xalqının dilində böğürtmək, (az qaynatmaq) böğürttürmək,(az bişirmək) sözləri nəzərdə tutulursa böğürtlenin tikanlı olması səbəbi ilə toxunduğu yerdə qızartıya və ona bənzər acı hiss etdirməsindən bu adı aldığı məlumdur. Təbii təsirinin səbəbi ilə bitki adı əmələ gətirməsi Türkçənin özəlliklərindən biridir. *dişlək, tikan, keçibuynuzu, turş alma, yaban üzümü, yaban turbu, mädən suyu*. Bitki deyilsə də, adını acı dad təsirindən almışdır. Bu misallar yönündən məsələyə baxdıqda, acı verici, sızladan, tikanlarının yandıran təsirindən bu adı aldığı, yandıran-ağrıdan anlamını özündə ehtiva etdiyi məlumdur. “*Böğürtlenlik*” (*böyürtkənin* çox olduğu yer)... [İsmet Zeki Eyuboğlu “Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü, İstanbul, 1998 səh 101]

4. *Badam*: Azərbaycan Türkçəsində, “*Badam*”, Türk Dilində “*Badem*”, Türkmən Dilində “*Badam*” şəklində rast gəlinir. Burada biz fonetik fərqliliyi yalnız Azərbaycan və Türk dili arasında görürük. Belə ki, burada “*a*” və “*e*” saitlərində fərqlilik özünü göstərir. Türkmən və Azərbaycan dilində bu söz olduğu formada öz formasını qoruyub saxlamışdır. M.Kaşğarlının “Divani-Lügət-it-Türk” əsərində bu meyvə adına rast gəlinməyibdir.

Etimologiyasından bəhs etdikdə isə: *Badem*, fars. *Badam*(badem)-dən badam, *Badəmcik, badəmlik, badəm əzməsi, badəmyağı*... [İsmet Zeki Eyuboğlu “Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü, İstanbul, 1998 səh.63]

5. *Nar*: Azərbaycan Türkçəsi və Türkiyə Türkçəsində bu sözə “*Nar*” formasında rast gəlinir. Türkmən Türkçəsində isə “*Enar*” formasında özünü göstərir. Bunu qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan və Türkiyə Türkçəsində heç bir fonetik fərqlilik yoxdur, amma Türkmən Türkçəsində isə yalnız sait artımı özünü göstərir. Belə ki, “*Nar*” sözünə “*e*” saitinin artırılması ilə bu söz Türkmən dilində “*Enar*” şəklində istifadə olunur. M.Kaşğarlının “Divani-Lügət-it-Türk” əsərində bu sözə rast gəlinməmişdir.

Etimologiyası: **Nar**, fars. *nar* (nar adlanan yemiş) dən *nar*. Ar. *rumman*, fr. *grenade*. alm. *Granadapfel*, isp. *granada*. lat. *malum granadatum*... [İsmet Zeki Eyuboğlu “Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü, İstanbul, 1998 səh.491]

6. **Tut**: Azərbaycan və Türkmən Türkçəsində bu sözə “**Tut**” formasında rast gəlinir. Türkiyə Türkçəsində isə “Dut” şəklində istifadə olunmaqdadır. Azərbaycan və Türkmən Türkçəsində bu söz heç bir fonetik dəyişikliyə məruz qalmamışdır. Türkiyə Türkçəsində isə biz burada yalnız bir “**t**” samitinin “**d**” samiti ilə əvəz olunmasını görə bilərik. M.Kaşğarlının “Divani-Lügət-it-Türk” əsərində bu meyvə adına “**üjme**” şəklində rast gəlinir və həmin söz “**tut ağacı**” mənasını verməkdədir. [“Divani-Lügət-it Türk” I cild səh.130. Bakı-Ozan 2006]

Etimologiyası: **Dut**, fars. *tut*. (dut adlanan yemişli ağac)-dan *tut*... [İsmet Zeki Eyuboğlu “Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü, İstanbul, 1998 səh.207]

“Fars dilində Türk dilinə keçən bu sözün ilkin və əsl forması “**tut**”-dur. Türk dilində bu söz cingilitiləşərək “**d**” samitinin özündə ehtiva etmişdir. Azərbaycan Türkçəsində isə bu söz öz formasına uyğun olaraq “**tut**” şəkli formasını almışdır” [6. səh.91]

7. **Üzüm**: Azərbaycan, Türk, Türkmən dillərində bu söz eynilə “**Üzüm**” şəklində rast gəlinir. Burada sözsüz ki, heç bir fonetik fərqlilik görülmür. Amma, bunu qeyd etmək lazımdır ki, bu söz Türkiyə Türkçəsinin tələffüz formasında sözün əvvəlinə bir “**y**” samitinin əlavə olunması (**yüzüm**) həmin sözün yazılışı və tələffüzü arasında fərqlilik ortaya çıxarır. M.Kaşğarlının “Divani-Lügət-it-Türk” əsərində bu sözə “**üzüm**” formasında rast gəlmək mümkündür. [“Divani-Lügət-it Türk” I cild səh.75. Bakı-Ozan 2006]

Etimologiyası: **Üzüm**, es.tr. *üz* (bk.)-dan *üz-ü-m* / *üzüm*. Kökü *üm* hissəciyindən gəlməsi ad: ölüm/ölüm, gör-üm/ görün, dök-üm/ döküm, bük-üm /büküm bg...

Uyğ. **Üsüm**, **üzüm** (**üzüm**) **üzüm** (**üzüm**, **Kaş.**), **Üz** kökündə ümumi olaraq qırma, qırılma, bükmə, əymə mənalı gizli. Fars. *ğüm* (üzüm, üzüm dənəsi), *ğujb racemus*, fr. *raisin*, ing. *raisin*, isp. *racime*, ər. *ineb*, fars. *engür*... [İsmet Zeki Eyuboğlu “Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü, İstanbul, 1998 səh.705]

8. **Zeytun**: Azərbaycan və Türkmən dillərində bu meyvə adı “**Zeytun**” formasında istifadə olunmaqdadır. Türkiyə Türkçəsində isə bu sözdə dəyişiklik yalnız dodaqlanan saitin dodaqlanmayan saitə keçməsinə müşahidə olunur. Belə ki, “**u**” dodaqlanan saiti “**i**” dodaqlanmayan saiti ilə əvəz olunur. **Zeytun-zeytin** şəklində göstərmək mümkündür. M.Kaşğarlının “Divani-Lügət-it-Türk” əsərində bu meyvə adına rast gəlinməyibdir.

Etimologiyası: ər. *zeytun* (*zeytin*)-dən, *zeytun*. Ağac, zeytun adlanan və yeyilə biləcək məhsul verən bir ağac, tr.də məhsulla ağac tək adla tanınır. Alm. *olive* (*zeytun*), *ölbaum* (*zeytun ağacı*), elmi dildə adı *olea*, fr. *olive*, lat. *olea*, *oleaum* (*zeytun ağacı*, *yağ*), yun. *elaia*, *elaias*, fars. *zeytun*, itl. *oliva*, isp. *oleo*. Qərb dillərinə *yun.dan* keçən bu söz Akdeniz-Anadolu qaynaqlıdır, *yunya* sonradan keçdi. [İsmet Zeki Eyuboğlu “Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü, İstanbul, 1998 səh.779]

9. **Qarpız**: Azərbaycan Türkçəsində “**qarpız**”, Türkiyə Türkçəsində “**karpuz**”, Türkmən Türkçəsində “**garpuz**” formasında istifadə olunmaqdadır. Burada fonetik fərqlilikdən söhbət açdıqda sait və samit dəyişikliklərini qeyd etməliyik. Belə ki, bu sözdə Azərbaycan və Türkiyə Türkçəsində “**q-k**” və “**ı və u**” sait və samitlərinin dəyişdiyini görə bilərik. Azərbaycan və Türkmən Türkçəsində isə fonetik fərqlilik “**q-g**”, “**ı və u**” sait və samitlərində özünü göstərir. M.Kaşğarlının “Divani-Lügət-it-Türk” əsərində bu sözə “**bükən**” formasında rast gəlinir. [“Divani-Lügət-it Türk” I cild səh.399. Bakı-Ozan 2006]

Etimologiyası: Qarpız, fars. *harbuz* (qarpız) dan qarpız. Anadolu Türkçəsinə keçərkən “**k**” ilə “**h**” arasında görülən səs dönüşümü səbəbi ilə “qarpı” forması şəklində keçmişdir. Alm. Wassermelone, fr. *Pastèque*, *melon d’eaus* (bu iki dildə qarpız sözü *su qovunu* mənasındadır, melon sözü də iki dildə qovun deməkdir). Sanskr. *Cirbati* (**BK.**), ər. *bitth*, *cebes*, isp. *sandia*, rum. *Hidropepon* (su qovunu) [İsmet Zeki Eyuboğlu “Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü, İstanbul, 1998 səh.380]

10. **Xurma**: Azərbaycan Türkçəsində “**xurma**”, Türkiyə və Türkmən dillərində isə “**hurma**” formasında özünü göstərir. Burada biz fonetik fərqliliyi yalnız Azərbaycan Türkçəsində görə bilərik. Belə ki, Azərbaycan dilində olan bu sözdə dəyişiklik yalnız bir “**x**” samitinin dəyişməsi bu sözü Türk və Türkmən dillərindən fərqləndirir. M.Kaşğarlının “Divani-Lügət-it-Türk” əsərində bu meyvə adına rast gəlinməyibdir.

Etimologiyası: fars. “**hurme**” (xurma)-dan *xurma*... [İsmet Zeki Eyuboğlu “Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü, İstanbul, 1998 səh.328]

“Türkiyə və Azərbaycan Türkçəsində istifadə olunan “xurma” sözünün ayrı-ayrı mənalarını bir-birindən fərqləndirmək çətin olsa da, Azərbaycan Türkçəsindəki “xurmanın” ilkin mənası Türkiyə Türkçəsində rast gəlinən xurmaya bənzəməkdədir. İkinci mənası isə Türkiyə Türkçəsində də Trabzon “hurması” olaraq bilinən meyvəyə bənzəməkdədir. Yəni, Türkiyə Türkçəsində olan “xurma”-nın ilkin mənası, Azərbaycan Türkçəsində olan “xurma”-nın ikinci anlamı ilə səsleşməkdədir.⁶

11. Limon: Bu meyvə adına hər üç dildə həm Azərbaycan, həm Türkiyə, həm də Türkmən dillərində eyni formada *limon* şəklində rast gəlmək mümkündür. Ona görə də biz burada fonetik fərqlilikdən söhbət açə bilmərik. M.Kaşğarlının “Divani-Lügət-it-Türk” əsərində isə bu meyvə adına rast gəlinməyibdir.

Etimologiyası: *Limon*,yun. *leimon*, lat. “*limonium*”-dan limon...yun. *leimon* (yaş, düzənlik, otlaq)-dan əmələ gələn limon (daha sonra məna genişlənməsi ilə müəyyən bitkinin adı oldu. Bu *lim* kökündən lat. *limus* (palçıq, çox sulu torpaq), fr. limon (palçıq, limon, sulu limon), ər. *leymun*, fars. *leymon*, isp. *limon*, ing. *lemon*, bg. “sulu,yaş” mənasına gələn sonradan bizə məlum olan “*limon*” sözü əmələ gəldi. [İsmet Zeki Eyuboğlu “Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü, İstanbul, 1998 səh.466]

12. Əncir: Azərbaycan Türkçəsində “*əncir*” formasında rast gəlinən bu meyvə adına Türk və Türkmən dillərində “*incir*” şəklində görülməyədir. Belə ki, burada yalnız bir fonetik fərqlilik ortaya çıxır, bu da özünü Azərbaycan Türkçəsində göstərir. “*i*” *saitinin* “*ə*” saiti ilə əvəz olunması kimi misal, “*əncir-incir*” formasında göstərə bilərik. M.Kaşğarlının “Divani-Lügət-it-Türk” əsərində bu meyvə adına rast gəlinməyib.

Etimologiyası: İncir, fars. *əncir/əncire (əncir)–dən incir* (bilinən yemiş).

Əncirdən / türk dilində “dəlik açmaq”, Azərbaycan Türkçəsində “oymaq” anlamına gəldiyindən, bu sözdən törəyən “*incir*”,bölgələrdə “qeyri-mədəni” sayılır. Onun yerinə “yemiş” deyirlər. Ər. *tın*. alm. *Feige*. fr. *figue*, lat. *figus*, isp. *higo*, yun. *sikhon* (yun., *gerek* lat. *gerek*. olanlar əski Anadolu dillərindən alınmışdır). *İncirquşu, incirlik, incirdaşı...* [İsmet Zeki Eyuboğlu “Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü, İstanbul, 1998 səh.348]

AZƏRİ-TÜRKÇƏSİ	TÜRKİYƏ-TÜRKÇƏSİ	TÜRKMƏN-TÜRKÇƏSİ	“Divani-Lügət-it-Türk”
ALMA	ELMA	ALMA	ALMA
ARMUD	ARMUT	ARMIT	ARMUT
BÖYÜRTKƏN	BÖĞÜRTLEN	BÖVÜRSLEN	(rast gəlinməyib)
BADAM	BADEM	BADAM	(rast gəlinməyib)
ƏNCİR	İNCİR	İNCİR	(rast gəlinməyib)
QARPIZ	KARPUZ	GARPIZ	BÜKEN
LİMON	LİMON	LİMON	(rast gəlinməyib)
NAR	NAR	ENAR	(rast gəlinməyib)
XURMA	HURMA	HURMA	(rast gəlinməyib)
TUT	DUT	TUT	ÜJME
ÜZÜM	ÜZÜM	ÜZÜM	ÜZÜM
ZEYTUN	ZEYTİN	ZEYTUN	(rast gəlinməyib)

Nəticə. Məqalədə bəzi meyvə adları Azərbaycan, Türk və Türkmən dilləri və M.Kaşğarlının “Divani-Lügət-it-Türk” əsərində olan meyvə adları ilə qarşılaşdırılmışdır. Nəticə olaraq ortaq dil qruplarında olan fonetik fərqliliklər özünü daha çox saitlərdə göstərir. Ən çox fonetik fərqliliklər isə özünü “ə”, “e” “ı” “i” “u” saitlərdə müşahidə olunur. Bu da dilçilər üçün yeni bir mövzünü ortaya qoyur ki, ortaq dil qruplarında istifadə olunan meyvə adlarının bir araya gətirilməsi üçün zəngin araşdırmalara və lüğətlərə ehtiyac var. Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, məqalədə qeyd olunan ortaq dil qruplarının ümümlilikdə leksik, morfoloji quruluşlarında fərqliliklər az müşahidə olunsa da, fonetik fərqliliklərində isə bu özünü daha qabarıq göstərir. Həmin araşdırma dilçilərə ortaq dil qruplarının fonetik fərqliliklərini araşdırması məsələsəni ortaya qoyur.

Ədəbiyyat

1. Afad Qurbanov “Ümumi Dilçilik” I cild Bakı 2011,
2. Muharrem Ergin “Türk Dil Bilgisi” İstanbul 2009,
3. İsmet Zeki Eyuboğlu “Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü, İstanbul, 1998
4. Buludxan Xəlilov “Türkologiyaya giriş” Bakı 2013,
5. Mübariz Yusifov “Türkologiyaya giriş” Bakı 2001,
6. Arslan Meryem “Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinin Meyve Adları Yönünden Karşılaştırılması” adlı məqaləsi

İNGİLİS DİLİNDƏN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ FRAZEOLoji VAHİDLƏRİN TƏRCÜMƏ METOD VƏ ÜSULLARI

Açar sözlər: *frazeologiya, frazeoloji vahid, mətn, kontekst, idiom, atalar sözü, mən, ifadə*

The ways of translation of phrase logical units

The article deals with the ways of translation of phrase logical units. It shows the six ways of translation of phrase logical units and explains their advantages of usage. It also investigates the methods of translation of phrase logical units. The author gives the explanation of the meaning of various phrase logical units translated by different translators using examples from different original sources.

Key words: *phraseology, phrase logical unit, text, context, idiom, proverb meaning, expression*

Frazeologiya dedikdə atalar sözləri, zərbi-məsəllər, sabit söz birləşmələri başa düşülür. Frazeoloji vahidlərin sərbəst öz birləşməsindən fərqli cəhətləri bir çox mövzuların müzakirə obyektinə olub. Biz də bir daha frazeoloji vahidlərin sərbəst söz birləşmələrindən belə bir fərqi qeyd edə bilərik ki, frazeoloji vahidlərin komponentləri öz lüğəvi mənasında, yəni ayrılıqda işlənmir, onun komponentləri bir vahid kimi çıxış edir. Bundan əlavə, struktur-semantik, semantik, leksik, sintaktik sabitlik kimi xüsusiyyətlər də frazeoloji vahidlərə xasdır. Hər bir frazeoloji vahid müəyyən leksik mənaya malik olur, amma bu mənalar kontekstdə olduğu kimi saxlanılmır, onlar mətn daxilində müəyyən dəyişikliyə uğrayır. Qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif mətnlərdə işlənən frazeoloji vahidlərin lüğəvi mənası ilə kontekstual mənası arasındakı əlaqə demək olar ki, qırılıdır. Hər bir dilin özünəməxsus frazeoloji lüğətləri vardır. Amma onların kifayət qədər tələblərə cavab verdiyini demək olmaz. Dillərin ikidilli frazeoloji lüğətləri ya tam lazımı tələblərə cavab vermir, ya da ümumiyyətlə ikidilli frazeoloji lüğət yox dərəcəsidir. Azərbaycan dilində bu məsələ tam həllini tapıb desək, yanılmırıq. Belə ki, Azərbaycan dilində frazeoloji lüğətlər tərtib edən dilçilərimiz var. Onlardan Ə.Hacıyev, N.Ç.Vəliyevanı və s. qeyd etmək olar. Xüsusilə N.Ç.Vəliyevanın tərtib etdiyi irihəcmli üçdilli Azərbaycanca-İngiliscə-rusca frazeoloji lüğətini xüsusi olaraq vurğulamaq lazımdır. İstifadə olunan frazeoloji vahidlərin tərcüməsi zamanı istifadə olunan üsullar aşağıdakılardır:

1. *Ekvivalent üsulu.* Tərcümə zamanı işlədilmiş frazeoloji vahidlərin ifadə etdiyi mənə və obrazlılıq hər iki dildə üst-üstə düşməlidir. Nümunəyə baxaq:

Be as busy as a bee-arı kimi məşğul olmaq; arı kimi çalışqan olmaq;

Be as strong as a horse- at kimi möhkəm olmaq; at kimi güclü olmaq;

2. *Analoq üsulu.* Bu üsuldan istifadə edilərək tərcümə olunan frazeoloji vahidlərin məxəz və hədəf dillərdə mənası və məzmunu saxlanılsada, onların obrazlılığı dəyişir. Nümunəyə baxaq:

a drop in the bucket-dəryada bir damla;

birds of fine feather flock together-su axar, çuxurunu tapar;

Queen Ann is dead- Sənin gətirdiyin xəbər köhnəlib;

3. *Təsviri üsul.* Elə frazeoloji vahidlər var ki, hədəf dildə onların münasib ekvivalentini və analoqunu tapmaq çətin olur. Bu zaman tərcümə edilən frazeoloji vahidin təsviri üsulunu tapmaq lazımdır. Məsələn,

To cross the floor of the house – bir siyasi partiyadan digərinə keçmək

To accept the Chiltern Hundreds – Parlament üzvü səlahiyyətini üzərinən götürmək;

To fiddle while Rome burns – ölkənin ağır günündə lazım olmayan işlərlə məşğul olmaq.

4. *Antonim üsulu.* Bu üsuldan istifadə zamanı məxəz dildəki inkar hədəf dildə təsdiqlə verilir və yaxud əksinə. Nümunəyə baxaq:

Don't count your chickens before they are hatched – cücəni payızda sayarlar;

Let sleeping dogs lie – yatan iti oyatmazlar;

5. *Kalka üsulu.* Bu üsuldan istifadə zamanı istifadə olunan frazeoloji vahidin ifadə etdiyi obrazlılığı saxlamaq lazımdır.

The owner of the honey is the bee – balın sahibi arıdır;

An egg today is better than a hen tomorrow – bu günkü yumurta sabahki toyuqdan yaxşıdır;

A bird in the hand is worth two in the bush – soğan olsun, nəgd olsun;

Wisdom is not sold for money – ağıl para ilə satılmaz.

Kombinə üsulu – Bu üsuldan o zaman istifadə olunur ki, hədəf dildəki analoq məxəz dildəki frazeoloji vahidin mənasını tam verə bilmir, yaxud tamamilə fərqli zaman və məkan kaloriti yaranır. Bu zaman əvvəl kalka tərcümə, sonra isə təsviri tərcümə və müqayisə üçün hədəf dildəki analoq verilir. Məsələn,

To carry coal to Newcastle – Nyukasla kömür aparmaq. Bu o mənanı ifadə edir ki, kömürün bol olduğu yerə kömür aparmaq. Bizim dildə buna oxşar belə bir ifadə var: Naxçıvana duz aparmaq.

Frazeoloji vahidin tərcüməsi zamanı bu üsullardan istəniləni münasibdir, amma hərfi tərcümə mümkün deyil. Hərfi tərcümə ya frazeoloji vahidin mənasını təhrif edir, ya da məxəz dilin normalarına uyğun olmur.

Məsələn, Gözüm səndən su içmir tipli frazeoloji vahidin tərcüməsini kontekstə uyğun olaraq vermək münasibdir. Qeyd etmək lazımdır ki, frazeoloji vahid tərcüməsi zamanı üsullarla yanaşı, kontekstin rolu çox əhəmiyyətlidir. Elə hallar var ki, eyni frazeoloji vahid bir kontekstdə bir məna ifadə etsin, digər kontekstdə isə bir başa bir məna ifadə etsin. Məsələn, Rome was not built in a day-Roma bir gündə tikilməyib. Bu frazeoloji vahid kontekstdən asılı olaraq hər hansı bir işdə çətinliyi olan şəxsi ürəkləndirmək məqsədilə işlədilə bilər, həm də hər hansı bir tikintinin tez başa çatmayacağını ifadə edə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, frazeoloji birləşmələrin böyük bir hissəsini atalar sözləri, zərb məsəllər və idiomlar təşkil edir. Atalar sözləri, zərb məsəlləri və idiomların xalqın zəkasının məhsuludur. Atalar sözü və məsəllərin mövzu dairəsi çox genişdir. Belə ki, onlar xalqın hərtərəfli həyatı və məişəti, təfəkkür tərzini, əmək fəaliyyəti, tarixi ilə sıx bağlıdır. Həyatın, məişətin, təsərrüfatın elə bir sahəsi yoxdur ki, xalq o barədə atalar sözü və ya məsəl yaratmamış olsun. Atalar sözləri və məsəllər həyat tərcübəsi nəticəsində meydana çıxır. Onların hər biri özündə xalqın həyatını, məişətini, yaşayış tərzini əks etdirir. Hər birini oxuyanda qarşımızda böyük bir dövr canlanır: həmin dövrdə xalqın güzərini, insanların bir-birinə və təbiətə münasibəti, siniflər arasındakı fərqlər, ictimai ziddiyyətlər, bir sözlə dövrü səciyyələndirən xüsusiyyətlərlə tanış oluruq. Qeyd etmək lazımdır ki, atalar sözləri xalq ədəbiyyatının ən qüvvətli və zəngin janrlarından biridir. Atalar sözlərinin mənşəyi, kimin tərəfindən və nə zaman deyildiyi konkret olaraq məlum olmasa da, hər bir atalar sözünün müəyyən dövrün məhsulu olduğu və müəyyən bir hadisə ilə əlaqədar yarandığı aydındır. Demək olar ki, bütün atalar sözləri hadisələrlə yaranır və zaman keçdikcə, daha doğrusu, öz mənşəyindən uzaqlaşdıqca abstraktlaşır, ümumiləşir və öz həqiqi mənasını tamamilə itirir.

Xalq ədəbiyyatının ən qüvvətli və zəngin janrlarından biri olan atalar sözləri və zərb məsəllərin də tərcüməsi zamanı diqqətli olmaq lazımdır. Atalar sözlərinin mənşəyi, kimin tərəfindən və nə zaman deyildiyi konkret olaraq məlum olmasa da, hər bir atalar sözünün müəyyən dövrün məhsulu olduğu və müəyyən bir hadisə ilə əlaqədar yarandığı aydındır. Demək olar ki, bütün atalar sözləri həyat hadisələrlə yaranır və zaman keçdikcə, daha doğrusu, öz mənşəyindən uzaqlaşdıqca abstraktlaşır, ümumiləşir və öz həqiqi mənasını tamamilə itirir. Atalar sözlərinin tərcüməsi zamanı tək-cə struktur fərqi deyil, eyni zamanda məna fərqi də fikir vermək lazımdır. Atalar sözləri mənacə ikiyeplanlı olduğundan, onlar həm həqiqi məna daşıyır, həm də onların məcazi mənalı vardır. Odur ki, tərcümə zamanı bu məsələlərə diqqət yetirmək vacibdir. Nümunəyə baxaq:

As you sow you will mow – Nə əkərsən, onu da biçərsən.

Truth is always bitter – Həqiqət həmişə acı olur

Set a beggar on horseback and he will ride to the devil – donuzu masanın arxasına oturt, o ayaqlarını masanın üstünə qoyar.

Atalar sözlərinin tərcüməsi zamanı üzə çıxan ən vacib halları Dədə Qorqudun müxtəlif dillərə tərcümələrində görmək olar. Bir neçə nümunəyə baxaq:

Dədə Qorqud soylamış:

Allah-allah diməyincə işlər olmaz.

Qadir tənri verməyincə ər bayımaz.

Əzəldən yazılmasa, qul başına qəza gəlməz.

Əcəl vədə irməyincə kimsə ölməz.

İngilis dilində Faruk Sümerin tərcüməsi:

Among his wise sayings were those which follow:

Nothing goes well without mentioning the name of Allah/

No one can prosper without the will of Almighty Allah.

Nothing happens if it was not already written down in the beginning.

Gördüyümüz kimi, əgər verilmiş hissələrin haradan götürüldüyü göstərilməzsə, o halda onların hər birini atalar sözləri kimi nəzərdə tutub və istənilən digər kontekstlərdə işlədə bilərik.

Atalar sözlərinin tərcüməsi zamanı əməl olunacaq qaydalar barədə A.İ.Fyodorov yazır: “Atalar sözləri bütöv mənanaya malik olub struktur etibarını ilə cümlə kimi təşkil olunub və cümlə sistemindən tək-cə strukturca yox, həm də mənacə fərqlidir. Atalar sözləri mənacə ikiyeplanlıdır; bir tərəfdən o həqiqi mənanı daşıyır, digər tərəfdən məcazi məna, sözlərin mənasına uyğun olmayan fiqurativ məna daşıyır.”

Atalar sözləri ingilis dili tədqiqatçıları tərəfindən müxtəlif cür adlandırılmışdır. N.N.Amosova bunlara “predikativ quruluşlu frazeoloji vahidlər”, A.V.Kunin “predikativ frazeologizmlər” adını vermişdir. Bununla birlikdə o, belə konstruksiyaları ikinci bir terminlə “kommunikativ frazeoloji vahidlər” termini altında birləşdirmişdir.

Ədəbiyyat

1. Q.H.Bayramov. Tərcümə sənəti. “OKA” Ofset nəşriyyatı; Bakı, 2008.
2. Cəfərov S.Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Maarif, Bakı, 1970.
3. Федоров А.И.Семантическая основа образных средств языка.

СОНА МАМЕДОВА

*Кандидат филологических наук, доцент
Сумгайытский государственный университет*

ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ СВОЙСТВА ОЦЕНОЧНЫХ СЛОВ В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ РЕЧИ

Açar sözlər: *qiymətləndirici söz, müsbət qiymətləndirici məna, mənfi qiymətləndirici məna*

Functional features of an estimated word in art speech

The estimated lexicon is an integral part of dictionary offend of Russian. It plays the important role in realization of the positive or negative relation of the person (character) to events, situations and people.

Key words: *an estimated word, positive-estimated value, negative-estimated value.*

По общему признанию учёных, язык является первичным, универсальным средством общения, средством мышления и средством выражения ценностных представлений об объектах. «Ценностная картина мира, являясь частью общей языковой картины мира носителей языка, отражается в нём через многообразие оценочных языковых средств, выполняющих определённые функции. Понимание и умение адекватно ситуативно употреблять те или иные оценочные номинации свидетельствует не только о хорошем знании языковой системы, но и о глубоком проникновении в культуру, о понимании системы ценностей носителей языка» [7, 17].

Как свидетельствуют многочисленные исследования, столь разнообразный арсенал средств выражения оценки отражает оценочность как одну из основных коммуникативно-релевантных черт русского менталитета в целом. В общении русские постоянно «раздают оценки» ситуациям, событиям, третьим лицам и даже своим непосредственным собеседникам. Эти оценки очень частотны и в равной мере позитивны и негативны. Они высказываются открыто, без смягчения, в том числе и отрицательные. Русский человек любит оценивать по биполярной шкале *хорошо – плохо*, без оттенков [3, 216]. Данное свойство русского национального менталитета наблюдается как в художественной литературе и СМИ, так и в повседневном общении.

Изучение соотношения оценочной лексики с теми или иными тематическими группами и словообразовательными разрядами позволяет выявить определённые закономерности в их системных связях.

Рассмотрим группу «термины родства», где кроме нейтральных слов, обнаруживаются многочисленные положительно окрашенные уменьшительно-ласкательные формы почти от всех них: *мать – мама, мамочка; брат – братик, братишка; дед – дедушка, дедуля* и т.п. Для слова *отец* ласкательно окрашенными являются *папа, папочка, батя* (устар.), *батьюшка* (устар.). Отрицательно окрашенных слов в этой группе, по существу, нет.

Наблюдения показывают, что слова соматической лексики обычно имеют положительно окрашенные синонимические пары к нейтральным членам: *палец – пальчик, голова – головка, нога – ножка* и довольно часто – соответствия с отрицательной оценкой: *лицо – морда, живот – брюхо, пузо; волосы – космы, глаза – зенки, буркалы; голова – башка, кожа – шкура.*

В отличие от них среди обозначений явлений природы нет слов с оценочным оттенком, зато здесь много ласкательных форм. Ср.: *дождь – дождик, снег – снежок, погода – погодушка, неделя – неделка, вечер – вечерок, туча – тучка, ветер – ветерок.*

Как справедливо отмечают исследователи, однокоренные слова иногда в значительной своей части объединяются одним оценочным оттенком. Ср. ряды однокоренных слов типа *герой – героиня, героический, героизм* и *подхалим, подхалимаж, подхалимский, подхалимствовать, подхалимничать.*

Слова первого ряда характеризуются общей оценочностью возвышенности, торжественности, а слова второго ряда – разговорно-неодобрительной окраской.

Далее рассмотрим особенности употребления оценочных слов в романе Л.Леонова «Русский лес». Анализ конкретных примеров применения оценочных средств в художественном тексте позволяет описать характер эмоциональной окраски слов и высказываний персонажей.

Эмоциональная окраска выражается автором через его описание или характеристику, во-первых, речи персонажа, во-вторых, его невербального (несловесного) эмоционального состояния, в-третьих, его невербального (несловесного) поведения.

В целом всю эмоционально-оценочную лексику можно разбить на две группы: 1) слова с положительно-оценочным значением; 2) слова с отрицательно-оценочным значением.

Данная классификация применима и к оценочным словам, встречающимся в романе Л.Леонова «Русский лес».

1. Слова с положительно-оценочным значением.

С учётом характера выражаемых эмоций среди слов данной группы выделяются следующие подгруппы:

1) слова с оттенком уважительности, служащие прославлению объекта речи (*общительный, молодой, таинственный, справедливый, талантливый, великий, громадный, пригожий, добрый* и т.п.): «Оказалось, что с годами при всех прочих сохранившихся достоинствах из порывистого, *общительного* юноши получился довольно холодный и нелюдимый в обращении человек [гл. 1, с. 10]; Кивая и улыбаясь на пылкую девушку, молодую и *справедливую*, на бездетную, Наталья Сергеевна укладывала приданое внучки [гл. 4, с. 142]; ... такой молодой, *обаятельный* (Вихров) [гл. 4, с.155].

2) слова возвышенно-поэтические (*чудной, загадочный, блестящий, пресветлый, возвышенный, ясный, прозорливый, небесный, лёгкий, волшебный, драгоценный, быстроглазый, богатырский, исполинский, тенетный, громадный, незаурядный, весёлый, стальной, железный*): Вроде как бы купец на побывку приехал, только без гостинчика, *чудной*, молчаливый и весь такой непривычный [гл. 2, с. 46]; Варя вернулась как раз к обеду – весёлая, *загадочная*, голодная [гл. 3, с. 97]; моё лицо ... что тогда, а? – и *горящим* взором посмотрела на смущённую, усомнившуюся Варю [гл. 3, с. 95].

3) слова ласкательные, общеразговорные (*покладистый, привлекательная, доверчивый, опрятный, моложавый, весёлый, крохотный, чистенький, беленький* и др.): Ничего, человек бесшумный, непьющий – вроде Ивана, *покладистый* [гл. 1, с. 31]; ... всем им было лестно, что такая *привлекательная* девушка, как А.Вихрова, отныне поселится в их превосходном городе [гл. 1, с. 4]; ... а ветерок сдувал его с *доверчивых* детских ладошек [гл. 1, с. 5]; по обиходу *опрятной*, двусветной комнаты, где сидела Поля, можно было сделать кое-какие выводы о характере её хозяина [гл. 1, с. 26].

4) слова разговорные с оттенком восторженности, удивления (*былинный, чуткий, величавый, неподдельный, внушительный, величественный, чудесный, замысловатый, необозримый, праздничный*): ... как он выразился, с видимым удовольствием выговаривая слова, нашей *пытливой* и *чуткой* молодёжи [гл.3, с. 77]; Это потом приходит *величавый* летописец и в десяток каллиграфических строк укладывает годы лишений ... [гл. 3, с. 78]; Итак, всё устраивалось отлично: неподдельная радость светилась в лице у Поли, подкреплённая *безоговорочной* верой в неподкупность судьбы [гл. 3, с.97].

5) слова с оттенком почтительности (*умный, бывалый, славный, исключительный, богатырский, незаурядный, сметливый, одарённый* и т.п.): Поля и поклонилась им с особым чувством, как если перед ней находились не просто попутчики, а доверенные представители доброго и *умного* человечества [гл. 1, с. 5]; общение с *бывалым* человеком избавляло её от нестерпимых мук одиночества [гл. 3, с. 76]; По отзывам горбатенькой, это был *славный* паренёк, одноклассник Поле [гл. 1, с. 31]; Кроме исключительной памяти, этот *одарённый* юноша вообще отличался пытливым умом и до некоторой степени, подобно Вихрову, жадное на любое знание [гл. 4, с. 112].

2. Слова с отрицательно-оценочным значением.

По сравнению с предыдущей группой слова данной группы немногочисленны. По характеру своего эмоционального значения они подразделяются на несколько подгрупп:

1) слова с неодобрительным оттенком.

В эту подгруппу входят слова, имеющие широкий диапазон предметно-понятийных значений, содержащих оценку разнообразных значений.

Среди слов данной подгруппы значительное место занимают слова, выражающие оценку лица в отношении его деятельности, внешнего вида и т.д. Это даёт нам основание рассмотреть каждую такую подгруппу в отдельности:

а) слова с оттенком неодобрения поступков, действий, лица (*несговорчивый, бесноватый, дурацкий, забияка, озорник, трепаться, дерзкий, болтливый, легкомысленный, смертельный, безразличный, высокомерный, вороватый, косой, жалкий*): Однако, судя по редким и всегда недоброжелательным статьям в специальной печати, это был угрюмый, несговорчивый, устаревшего мировоззрения человек [гл. 1, с. 22]; Рост промышленности и возраставший спрос на лесные товары погнали его как *бесноватого* с топором по лесам скудевшего дворянства [гл. 4, с. 102]; Я же понял, зачем ты затеял ту *дурацкую* прогулку с демонстрацией своих хозяйственных мероприятий [гл. 4, с. 196].

б) слова с оттенком неодобрения морально-этических качеств лица (*угрюмый, окаянный, малообщительный, дурной, скупой, высокомерный, жалостливый, хвастливый, скверный, скользкий, вороватый, жёсткий, фальшивый, щепетильный, встревоженный, застенчивый*): Тогда-то и пришёл на помощь деверь Афанасий, почитавший покойного брата как отца: *неженатый, угрюмый* и *набожный*, он выглядел ещё страшней Матвея, по отзывам земляков [гл. 2, с. 70]; Варила что-нибудь, *окаянная*? [гл. 3, с. 97]; сброшенные на лоб волосы довершали облик *малообщительного* и побывавшего в нужде мастерового [гл. 3, с. 99].

в) слова с оттенком неодобрения интеллектуальных качеств лица (*отрывистый, молчаливый, озлобленный, безумный, глупый, несмышленный, беспощадный, провинциальный*): - Я, со всей стороны ... в меру сил ... - заражаясь её манерой *отрывистой* речи зашпешил лесничий [гл. 5, с. 155]; - *Безумная*, ты для этого ездила на Енгу? [гл. 1, с. 17]; Благодетель попался на редкость *неразговорчивый* [гл. 1, с. 13].

г) слова с оттенком неодобрения физических качеств и внешнего вида лица (*худенький, трясливый, взлохмаченный, седовласый, ожесточенный, зловецкий, губастый, рыженький, безглазый, тусклый, впалый, петушинный, гусиный, босоногий, лысый, одутловатый, плешивый, обрюзглый, долговязый, чумазый* и т.д.): сбоку бежал *худенький* стригунок [гл. 2, с. 48]; Ты на жизнь крепче смотри, а ты, я гляжу, сердчишко в тебе больно *трясливое* [гл. 2, с. 57]; Усилием воображения Поля разглядела в нём крохотное существо с *ожесточённым* лицом и в защитных очках [гл. 3, с. 89].

2) слова с оттенком пренебрежения, насмешки (*грустный, жалкий, глуховатый, скуповатый, приземлистый, беспорядочный, бесславный, изнурительный, щербатый*):

И тучка *грустного*, нежелательного воспоминания набежала на лицо женщины с чулком [гл. 1, с. 8]; У Ивана дважды сердце кровью облилось на его *жалкую* пьяную разговорчивость [гл. 2, с. 67]; Вообще говоря, это был несколько *скуповатый* дом [гл. 4, с. 113]; Послышался *беспорядочный* треск сдвигаемой мебели, шарканье ног и беспомощные женские вздохи [гл. 2, с. 58].

3) слова с оттенком возмущения (*тяжёлый, нежелательный, безвыходный, потускневший, опустелый, обречённый*):

Словом, пройдя *тяжелую* школу жизни, лично я в филантропическое бескорыстие как-то не слишком верю, заключил Грацианский [гл. 3, с. 83]; Только тут она заметила какой – не то чтобы пасмурный, а *душный* и *безвыходный* стоял денёк [гл. 1, с. 24]; О происшедших переменах ещё обстоятельней рассказывали *потускневшие* глаза старика [гл. 4, с. 174].

4) Слова с оттенком презрения (*непоправимый, трагический, поганый, скрипучий, оплаканный, душный, развратный, мрачноватый, суматошный* и т.д.): *Непоправимое* горе светилось в глазах у Поли, и, с одной стороны, нельзя было не пожалеть это кроткое создание [гл. 2, с. 9]; Это человек большой *трагической* судьбы [гл. 1, с. 9]; ... точно *окривевшую* на один глаз избушку [гл. 2, с. 54]; не осквернила чистой струйки ничья *поганая* ступня [гл. 2, с. 53]; Целая жизнь, добросовестно *оплаканная*, заключалась в её кротком, очень спокойном признании [гл. 1, с. 13].

В заключение можно сделать вывод о том, что подобно другим группам лексических единиц оценочные слова объединяются по тематическому принципу и подразделяются на множество групп и подгрупп, главными из которых являются слова с положительно-оценочным и отрицательно-оценочным значениями.

Анализ двух полярно противоположных по оценочному содержанию слов в романе Л.Леорова «Русский лес» показывает, что писатель использовал в своём произведении и слова с гибридным значением, совмещающие в себе оттенки той и другой группы и в зависимости от контекста проявляющие то одно, то другое оценочное значение.

Литература

1. Аникин А.Б. Значение и смысл художественного слова //Значение и смысл слова. Художественная речь, публицистика. МГУ, 1987, с. 8-23.
2. Артёмов Г.М. О речевой многозначности оценочных прилагательных //РЯШ, 1985, № 5, с. 71-74.
3. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. М., 1996.
4. Вольф Е.М. Функциональная семантика оценки. М., 2006.

5. Леонов Л. «Русский лес» (роман). М., 1991.
6. Лукьянова Н.А. О соотношении понятий экспрессивность, эмоциональность, оценочность //Актуальные проблемы лексикологии и словообразования. Новосибирск, 1976, вып. 5, с. 3-21.
7. Орехова И.А., Федосеева А.В. Национально-культурные особенности восприятия оценочных единиц в процессе изучения русского языка как иностранного //Русский язык за рубежом, 2016, № 2.
8. Петрищева Е.Ф. Стилистически окрашенная лексика русского языка. М., Наука, 1984.
9. Прохоров Ю.Е., Стернин И.А. Русские: коммуникативное поведение. М., 2011.

SUĞRA ƏLƏKBƏRLİ

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

“AZƏRBAYCAN DİLİ” DƏRSLİKLƏRİNDƏ BƏDİİ NÜMUNƏLƏRİN YERİ

Açar sözlər: *Azərbaycan dili dərslisi, təhsil fəlsəfəsi, ədəbiyyat*

The article is about one of problems put in front of the modern pedagogical thought - how to affect the pupil's intellect during education. The author speaks about the role of Mother tongue in the development of pupil's intellect. She uses both Azerbaijan and Russian scientists opinions for proving her thoughts. According to the author's opinion it is possible to develop the pupil's intellect with the help of modern lessons samples.

Key words: *Azerbaijani language textbook, philosophy education, literature*

İbtidai sinif şagirdlərində bədii sözə həssas münasibət hissləri tərbiyə etmək onların həm nitq və təfəkkürünün inkişafına, həm də intellekt qabiliyyətlərini inkişaf etdirən digər fənlərin öyrənməsinə güclü təsir edən amillərdəndir. Məktəbdə bu vəzifəni yerinə yetirən ən təsirli vasitələrdən birini folklor nümunələrinin tədrisi prosesində poetika üzrə aparılan işlər təşkil edir. Bu poetikanın əsas xüsusiyyətlərini öyrətmək üçün müəllim özü bir ədəbiyyatşünas kimi onun ən incə xüsusiyyətlərini dərk etməlidir. Müxtəlif təhsil texnologiyalarının tətbiq olunduğu müasir şəraitdə milli keyfiyyətlərimizi qoruyub saxlayan folklorun yüksək səviyyədə tədrisi bu gün xüsusilə zəruridir.

Tədqiqatçıların şərti olaraq «kiçik folklor» adlandırdıqları şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin yaranma tarixini kimsə bilmir. Lakin hər bir tədqiqatçı onların yaranmasından danışanda min illikləri ölçü vahidi kimi götürür. Yaşı min illərlə ölçülən janrların bu qədər uzun yaşamasının sirri şübhəsiz ki, onların mahiyyətindəki obrazların mükəmməlliyində, xalq həyatına bağlılığında. Bu mükəmməllik folkloradakı xalq dilinə məxsus obrazlı söz və ifadələrin zənginliyi ilə bağlıdır. Həmin obrazlı söz və ifadələrin mahiyyətini şagirdə başa salmaq mümkün olsa, onda məktəbli ümumən ədəbiyyatın cövhərini dərk edə bilər. Hələ bağçada və ya evdə ikən layla, oxşama, bayatı, atalar sözləri və məsələrlə tanış olan uşağa həmin nümunələrin mahiyyətini başa salmaq ibtidai sinif müəlliminin öhdəsinə düşür. Müəllim neçə etməlidir ki, uşaq həmin folklor nümunəsinin poetikasını dərk etsin, ədəbiyyatşünaslıq elementləri ilə tanış olsun? Bu sualın cavabını tapmaq hazırkı şəraitdə xüsusilə vacibdir.

Folklor nümunələrinin mümkün qədər daha effektiv tədrisi üçün həm ənənəvi, həm də müasir təlim texnologiyalarının təcürbəsindən istifadə etmək zəruridir.

Müstəqillik əldə etdikdən sonra, Azərbaycan təhsil sistemi dünya təhsil sistemi ilə inteqrasiya prosesinə başladı. Bu isə orta məktəbin yuxarı siniflərində olduğu kimi ibtidai sinifləri də yeni texnologiyalarla zənginləşmə zərurəti qarşısında qoydu.

Biz köhnə təhsil sistemimizin yeni yaranan texnologiyalardan aşağı səviyyədə olduğunu söyləmək fikrindən çox uzağıq. Lakin, yeni texnologiyalar demokratik cəmiyyətin ruhuna uyğun gəldiyinə görə onların qaçılmaz olduğunu dərk edirik. Yeni texnologiyaların bütün üstünlüklərinə baxmayaraq onun elə naqislikləri var ki, bu qüsurlardan yaxa qurtarmaq ibtidai sinfin başlıca məqsədi kimi ortaya çıxır. Amerikada və Avropada məktəbin demokratik əsasda qurulması sinifdə şagirdin özünü tam sərbəst aparmasına səbəb olur, hətta uşaqlar istəsələr sinifdə əcaib şəkildə otura bilər, yata bilər və s. Bu isə bizim başa düşdüyümüz tərbiyə ilə təhsilin vəhdətinə zərər gətirə bilər. Tədqiqatımızın ibtidai siniflərdə folklor nümunələrinin tədrisinə həsr olunmasının əsas səbəblərindən biri də budur. Uşaqlara milli ənənələrimizin, ata-anaya, böyüyə, müəllimə hörmət hissləri tərbiyə etmək sahəsində müəllimlərin vəzifələrini aydınlaşdırmağı müasir təhsilimizin vacib problemlərindən hesab edərək, yeni texnologiyalara sadıq qalmaqla yanaşı milli keyfiyyətlərimizi qoruyub saxlamağı başlıca amil kimi götürməyi zəruri hesab etdik. Dünyada gedən nəhəng qloballaşma prosesində çox vacib bir cəhət – xalq ruhunu, milli keyfiyyətlərimizi şagirdə aşılamaq yollarını nəzərdən keçirdik.

Hər bir təhsil konkret fəlsəfəyə əsaslanır. Əgər belə olmasa, o nəyə nail olacağını əvvəlcədən təsəvvür etməsə, məktəb uşaqların vaxtını alan lüzumsuz söz-söhbət yeri olardı. Təhsil fəlsəfəsinin əsasında insan, onun formalaşması, cəmiyyət üçün gərəkli olmaq dərəcəsi dayanır.

İnsan təbiətin yetişdirdiyi qiymətli bir canlıdır. Onu tərbiyə edib cəmiyyət üçün gərəkli bir sərəvətə çevirmək işi məktəbin öhdəsinə düşür.

İnsan bir sıra təbii instinktləri ilə dünyaya gəlir. Bu potensial instinktlərin içində yaşatmaq, xəyala dalmaq, gələcək fəaliyyətini təsəvvür etmək, plan qurmaq və s. kimi yalnız insana məxsus olan keyfiyyətlərin rüşeymi olur. Bu keyfiyyətlər inkişaf etdikcə insan canlıların ən güclüsünə çevrilir. Deməli hər şey insana xas olan təbii instinktləri inkişaf etdirməkdən, yəni bu cəhətləri tərbiyə edib həmin şəxsin xarakterinə çevrilməkdən ibarətdir. Ağaca su verib qulluq edildiyi kimi uşağa da hərtərəfli tərbiyə vermək cəmiyyətin ən mühüm işlərindən biridir. Cəmiyyətin bu vəzifəsini məktəb öz üzərinə götürür. Deməli məktəb güclü varlığa çevrilmək imkanları olan və təbiətdən başqa həmcinslərindən seçilən insanı sərəvətə çevrilmək vəzifəsini icra etməlidir. Bu məktəb fəlsəfəsinin əsasını təşkil edir.

Təhsilin bünövrəsi hesab olunan ibtidai sinifdə insanın gələcək xarakterinin, yaradıcılıq meyllərinin əsası qoyulur. Bu işdə isə uşağın oxuduğu ilk kitabların, bədii əsərlərin əhəmiyyəti xüsusi ilə böyükdür.

Çox zamanı orta məktəbdə oxunan bədii kitabların əhəmiyyətindən danışarkən ana dilinin mənimsənilməsi və estetik tərbiyəsi ön plana çəkilir. Bədii ədəbiyyatın imkanları məhdud dairədə təsvir olunur. Halbuki, yaxşı bədii əsər uşağın həm estetik tərbiyəsinə, həm də onun intellektinə təsir edir. Deməli, biz uşağa yaxşı bədii əsər versək onun həm estetik, həm də intellektual tərbiyəsinə güclü təsir edə bilərik. Bunun nəticəsində isə biz güclü varlıq kimi doğulmuş uşağı kamil bir insana çevirə bilərik. Bu isə təhsil fəlsəfəsinin əsas atributlarından biridir.

Bu vəzifələri yerinə yetirmək üçün uşaq oxusuna cəlb olunan əsərlərdən çox şey asılıdır.

Avropa təhsilinə inteqrasiya prosesində “Azərbaycan dili” dərsliklərimizə yenidən nəzər salmaq faydalıdır. Əlbəttə, yüzlərlə səhifələrdən ibarət olan bu kitabların hamısı haqqında ətraflı fikir söyləmək çətinidir. Buna görə də bəzi ümumi nöqsanlara toxunmaq istəyirəm.

Biz yuxarıda qeyd etdik ki, uşağa verilən əsər bütün parametrlərinə görə mükəmməl sənət nümunəsi olmalıdır. Təsədüfi yazılar bu kitablara yol tapmamalıdır. Təəssüf ki, bir-iki nümunəni nəzərə alsaq “Azərbaycan dili” dərsliklərimizə elə bil qəsdən heç bir təsir gücünə malik olmayan, klassik ədəbiyyatımızın gözəl nümunələrindən uzaq əsərlər salınır. Yadda saxlamalıyıq ki, “Azərbaycan dili” kitabları yuxarı siniflərdə keçiləcək obrazlı düşüncəyə, sözlü mənalarla zəngin olan ədəbiyyat kursuna hazırlıq mərhələsi rolunu oynayır. Buna görə də bu kitablar ədəbiyyatın elementlərini uşağa başa salmağa, onu məcazlar sistemini duymağa hazırlamağa xidmət etməlidir. Təəssüf ki, bizim “Azərbaycan dili” kitablarımızda bu əsas məqsəd ya tamam unudulur, ya da ikinci, üçüncü plana keçir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev A. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixindən. Bakı, Maarif, 1966, 330 s.
2. Abdullayev A. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, «Maarif», 1978, 280 s.
3. Nəbiyeva Ş. İbtidai siniflərdə kiçik folklor janrlarının poetikasının tədrisi metodikasına dair, Bakı, ADPU nəşri, 2003, 70 s.

SUQRA RƏHMANOVA

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı Dövlət Universiteti*

M.Ə.SABİR DİLİNİN FONETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *ana dili, satirik, müəllif, tərəqqi, poeziya*

Founder and standart-bearer of the glorious history of Azerbaijan Sabir satirical series which is one of the great figures. His poetry modernity, high art and culture of Azerbaijan with deep realism art and public opinion has played a role in progress. Research shows that the great poets work as well as local media and other places in the newspapers magazines and journals published in the wide found fame.

Key words: *satirical, mother tongue, author, progress, poetry*

Satirik şerimizin banisi və bayraqdarı M.Ə.Sabir Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində şərəfli yer tutan böyük simalardan biridir. Onun poeziyası öz müasirliyi, yüksək sənətkarlığı və dərin realizmi ilə Azərbaycan mədəniyyətinin, bədii və ictimai fikrinin təoəqqisində müstəsna rol oynamışdır.

Fonetika dilin tarixini öyrənməyə, ayrı-ayrı sözlərin etimologiyasını açmağa və aydınlaşdırmağa, dillərin qohumluğunu müəyyən etməyə kömək edir, alınma sözlərin söz olan dilin səs sistemində uyğunlaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Fonetikanın əsasla öyrənilməsi ana dilinin düzgün tələffüz qaydalarının mənimsənilməsinə kömək edir. müəllifin dilində fonetik qərarlaşma gedir:

Ya rəb, nola bir də edəni ol şəhri ziyəşət,
Naz ilə xüramə gələm – arxamda cəmaət?

Ədəbi dilin milliləşməsi prosesində ahəng qanunu öz fəaliyyət dairəsini genişləndirir və bu mənbələrdə qrafik ifadəsini tapır.

Ədəbi dilin milliləşməsi prosesində ahəng qanunu öz fəaliyyət dairəsini genişləndirir və bu, mənbələrdə qrafik ifadəsini tapır.

Həvəs isal edər zət səfayə,
Ətalət mübtəla eylər bəlayə.

Göründüyü kimi saitin əvəzlənməsi səfayə-səfayə mili leksik vahidlərdə fonetik uyğunluğun mili leksik vahidlərdə biruzə verməsini bir daha təcəssüm etdirir. Bu nümunələrdə müəllifin əsas məqsədi tarixi inkişaf prosesində dilin səs tərkibi, fonetik qanun-qaydalarda baş vermiş dəyişiklikləri öyrənməkdən, həmin fonetik sistemin inkişaf tarixini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Burada səs tərkibinin təkmilləşməsi, müəyyən səsin və ya fonetik qanunun tədricən geniş dairədə işlənməsi, yeni bir səsin törəmə digər səsin yoxlama prosesi tədqiq olunur.

Fonetik qanunları üç maddə ilə müəyyənləşdirmək mümkündür.

1. Fonem zəif mövqedə fonetik qanuna görə sırf səsə çevrilə bilər. Şəkilçilərin itməsi morfoloji sistem dəyişir.

2. Fonem şəkilçi təşkil etdikdə fonetik qanuna görə dəyişə bilər. Bəzi şəkilçilər ya səslənməsinə görə eynilə, ya da əksinə ifadə planında fərqlənə bilər. Bu morfoloji sistemin dəyişməsinə səbəb olur.

3. Fonetik qanunun təsiri ilə sözün fonemi məfem və hecalar üzrə paylana bilər. Fonetik qanunlar müqayisəli təcrübə dilçiliyin son həddi, ənyüksək zirvəsidir.

Müəllif dilində də fonetik qanunlar, fonetik uyğunluq müntəzəm və qarşılıqlı şəkildə səslərin bir-birinə təsirinin nəticəsidir.

Ruhunu, ey şahbazi-ülviyyət,
Hümmətin tək fəzadə pərvaz et!
Uç! Uç! Övçü – səmadə pərvaz et!

Bir sıra hallarda ahəng qanunu prinsiplial şəkildə gözlənilir, həm də eyni prinsipliallıqla pozulur: fəzadə - a>ə; səmadə - a>ə

Mili dilimizin sözlərində olduğu kimi müəllif dilində də iki sait yanaşı gələ bilməz. Yazılı nitqdə, amma söz arasında iki kar sammit yanaşı işlənir. Şifahi və yazılı nitqdə cingiltili samitlər karlaşır, karlar isə cingiltilər.

Ə.Dəmirçizadə qeyd edir ki, fonetik hadisələrin bəzisi tam halda ümumi prosesə çevrilərək qanuniləşir, bəziləri isə ümumiləşmiş halda deyil, məhdud dairədə genişlənir. Buna görə də belə qanuniləşən fonetik hadisələr orfoqrafiya və orfoepik qanun mahiyyəti kəsb edir və fonetik qanun sayıla bilər.

Azərbaycan dilinin səs quruluşundakı ahəng qanunu, vurğunun sabit yeri, dilin aqqlütinativ xüsusiyyəti müəllif dilində möhkəm hecalanma qanunauyğunluğunu yaradır. Azərbaycan dilində heca modellərinin sayca az olması hecalanmanın ritmik-metodik bölgülər üzrə qruplaşması ilə bağlıdır.

Sıralımda oxşar fonetik vahidlər (hecalar) dalbadal düzülür. Sözlərin və söz formalarının hecalanması, adətən saitlərə əsaslanır.

Nitq axınımdı hecalardan və ya saitlərdən birinin daha güclü deyilməsində və akustik cəhətdən digər heca və sözlərdən fərqlənməsində vurğu mühüm rol oynayır.

Azərbaycan dilində vurğunun prasodik təbiəti müxtəlif şəkildə müəyyən edilir: ya səsin tonu, ya onun yüksəkliyi, ya uzunluğu, ya da üç komponentin kombinasiyası ilə vurğunun, akustik təbiəti intensivlik, uzunluq, əsas tonu tezliyi və tembrilə ilə ifadə olunur. Vurğunun fonetik təbiətini birmənalı müəyyən etmək olmaz, çünki səs yaratmanın dinamikası müəllif – M.Ə. Sabir dilində qanunauyğunluq əsasında saxlanılır.

Müəllif dilində vurğu, əsasən, son hecanın üzərinə düşür. Vurğunun yeri sabit olduğundan, o daim sözün sonuna doğru gedir. Müəllifin dilinin özünəməxsus avazlanma üsulları var. Avazlanmanın müəllif yaradıcılığında aşağıdakı növləri mövcuddur:

1. eyni söz, ifadə və cümlənin nə məqsədlə işlənməsi avazın müxtəlifliyi ilə təmin edilir. Məsələn, arzu, xahiş, oxu, əmr, hökm, sual-cavab, təsdiq, xəbər və s.

2. sadalanma, qarşılaşdırma xüsusi avazlanmaya malikdir və bu avazlanma həm cümlənin tərkibindəki sözlərin, ifadələrin, həm də mürəkkəb cümləni təşkil edən cümlənin müxtəlif mənə əlaqəsini fərqləndirmə əlaməti ola bilər.

Gün çıxdı, səbh açıldı,
Qaranlıqlar qaçıldı,

Pəncərədən gün düşdü,
Obalara saçıldı.
Ey gözüm, ey canım!
Get məktəbə, cavanım!

Leksikonda intensivlik, əsas səs tonunun hərəkəti baxımından xüsusiləşmə – sintaqmlarla cümlə üzvlərinin yarıtdığı sintaqmlar arasında – fərq müəllif dilində fərq yaratmır. Xüsusiləşmələr cümlə daxilində xüsusi intonasiya ilə seçilir və cümlə üzvlərindən ibarət sintaqmlardan həm səs tonunun gücü, həm də vurğunun aydınlığı ilə fərqlənir. Mənalı səslənmənin fasilələr halında təzahür edən növü olan durğu müxtəlif sintaktik vahidləri bir-birindən ayırır, səsləndirir.

M.Ə.Sabir dilində əks olunan fonetik qanunlar müəllifin fərdi üslubunun özünəməxsus üsulları ilə müəyyən olunur. Nitq qanununda akustik vəhdət müəllifin dilinin fərqlənməsində mühüm rol oynayır. Nitq axınında səs quruluşunu ehtiva edən amillər (ahəng qanunu, hecalanma, vurğu) sabit qanunauyğunluqlar yaradır. Nitq üslubunun tendensiyası müasir dilimizdəki sxematizmi tamamlayır.

M.Ə.Sabirin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində tutduğu mövqeyi əsasən onun şeirin vəznə və dil imkanlarının genişləndirilməsi ilə təyin olunur. Müəllif səyi nəticəsində heca vəznə yazılı ədəbiyyatdakı mövqeyini kifayət qədər möhkəmlətdi və əruz vəznə bərabər hüquq qazandı.

M.Ə.Sabir özündən əvvəl heca vəznində yaradılan şeiri aşıqların yaradıcılığını diqqətlə izləmiş, qoşmanı məzmun və forma vəhdətində kamilləşdirmişdir.

M.Ə.Sabir şeirlərinin başqa maraqlı xüsusiyyəti diqqəti cəlb edir. onun əsərlərində şeirin təsir qüvvəsini artırdı, sərbəst ritm yaradan musiqili vurğu vardı.

Can verib millətə, ali, əbədi nam alırız,
Nə ziyan eyləyiriz, can veririz, kam alırız.
Qan deyil nəşimiz üstündə qızıl tək qızaran,
Əsgəramiz ki, hünər göstərib, ənam alırız.

Ən qədim zamanlardan Azərbaycan dili uzun, mürəkkəb inkişaf mərhələlərindən keçmişdir. Bu nöqtəyi-nəzərdən Sabir ədəbi dili Azərbaycan ədəbiyyatı ilə canlı xalq danışq dili arasındakı fərqi çox azaldığı, bu dillərin həm tərkib, həm lüğət, həm leksika cəhətində bir-birinə yaxınlaşdığı mərhələyə aiddir.

M.Ə.Sabir danışq dilinin bütün rəngarəngliyini, bütün tərəvətini və imkanlarını aşkara çıxaran satirik poeziyanın yaradıcısı kimi göz qarşısında canlanır.

M.Ə.Sabir dilimizə gətirdiyi yeni boyalar, tərəvət, xalqlardan gələn hər sözün ustalıqla mənalandırılması, yeni sözlər və ifadələr axtarışı onun poeziyasını müasir satirik şeir üçün qiymətli edir.

Ədəbiyyat

1. T.Hacıyev. Sabir üslubunda «Molla Nəsrəddin» formaları. «Elmi əsərlər», ADU, 1967, Dil və ədəbiyyat seriyası
2. M.Ə.Sabir. Seçilmiş əsərləri.

SÜRƏYYA HACIYEVA

Bakı Dövlət Universiteti

KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİNİN OMONİMLİYİ MƏSƏLƏSİ

Açar sözlər: *omonim, qoşma, ədat, funksiya, bağlayıcı, köməkçi nitq hissəsi*

Homonymy problems in auxiliary parts of speech

The homonymy concerns independent and auxiliary parts of speech, but in auxiliary parts of speech it is shown in functional aspect. In auxiliary parts of speech the homonymy is shown in four kinds: 1. A homonymy as a part of one auxiliary part of speech; 2. A homonymy between various auxiliary parts of speech; 3. homonymy between independent and auxiliary parts of speech; 4. An affixal homonymy of auxiliary parts of speech. The homonymy between auxiliary parts of speech happens in narrower frameworks and is subdivided into internal functional categories.

Key words: *a homonym, a postposition, a particle, function, an auxiliary part of speech*

Sözlər arasındakı münasibətlər başlıca olaraq, məna əsasında deyil, forma əsasında təsnifat edilir. Lakin sözlər arasında bu və ya digər semantik münasibətlərin müəyyənləşdirilməsi qarşılıqlı münasibətlərlə sıx bağlıdır. Çoxmənalılıq, omonimlik, sinonimlik və antonimlik dil işarələrinin məna və şəkilcə müxtəlif münasibətlərinə əsaslanan dil hadisələri sırasına aiddir (1: 29)

Sözlər forma və məzmun baxımından omonim, sinonim və antonimlərə bölünür. Bu söz qrupları fikrin dəqiq, habelə incəliklərinə qədər ifadə olunmasında böyük rolu vardır. Forma və məzmun münasibətində formalaşmış söz qruplarından biri omonimlərdir. Omonimlər bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir: 1.məna müxtəlifliyi; 2.forma eyniliyi; 3.tələffüz eyniliyi; 4.qrafik, yəni yazılış eyniliyi; 5.eyni və ya müxtəlif nitqin hissələrinə aid olma; 6.eyni və ya müxtəlif sintaktik funksiyalarda çıxış edə bilmək və s. Omonimlər, bir qayda olaraq, yazılışı və səslənməsinə görə eyni, leksik mənalara görə müxtəlif olan sözlər kimi təqdim olunur. Lakin demək lazımdır ki, burada “leksik məna” əvəzinə, sadəcə, “məna” deyilsə, daha düzgün olar. Ona görə ki, leksik məna müstəqil, əsas nitq hissələrinə aid sözlərin xüsusiyyəti olduğu halda, köməkçi nitq hissələrinin, şəkilçilərin, hətta sintaktik vahidlərin omonimliyi vardır. Leksik vahidlərdə omonimlik sırf leksik-semantik xarakterlidirsə, köməkçi nitq hissələri və şəkilçilərdə bu, funksiyaya əsaslanır; belə ki, funksiyanın özü məna və qrammatik özəlliklərin vəhdətində meydana çıxır.

Köməkçi nitq hissələrinin omonimliyini dörd şəkildə qruplaşdırmaq olar: 1.bir köməkçi nitq hissəsi daxilində omonimlik; 2.müxtəlif köməkçi nitq hissələrinin bir-biri ilə olan omonimliyi; 3.köməkçi nitq hissələrinin əsas nitq hissələri ilə omonimliyi; 4.köməkçi nitq hissələrinin şəkilçilərlə omonimliyi. Bu yazıda bunların yalnız ilk ikisindən bəhs olunacaq.

Köməkçi nitq hissələri ayrılıqda heç bir leksik-semantik mənaya malik olmayan, daxili-potensial mənalara mətndə reallaşdıran sözlərdir. Onların bir nitq hissəsi daxilində omonimliyi yerinə yetirdikləri qrammatik funksiyaya görədir. Qoşmalar içərisində “*kimi, qədər, görə*” sözləri omonimsəciyyəlidir; belə ki, “*kimi, qədər*” sözləri qoşmanın iki növü kimi işləyə bilər: birinci halda ismin adlıq və yiyəlik halında olan sözlərlə birləşib, müqayisə-bənzətmə məna çalarını yaradır. Məsələn: *Nail də atası kimi, mühəndisi olmaq istəyirdi; Murad da dostu qədər təcrübəli idi*. Bu qoşmalar ismin yönlük halında olan sözlərlə işlədikdə isə məsafə məna çalarını yaradır. Məsələn: *Gülər məktəbə qədər piyada getdi; Ayın axırına kimi bütün tədbirlər görülməli idi*. “*Görə*” sözü həm aidlik, həm də istinad bildirən qoşma kimi işlənir; hər iki funksiyada bu qoşma ismin yönlük halında olan sözlə əlaqədə olur. Qoşmanın yaratdığı fərqli məna çalarları isə bütünlükdə qoşmalı sözlə onun əlaqələndiyi sözün qarşılıqlı münasibətində aşkarlanır. Məsələn, “*Mən sənə görə hər şeyimi itirmişəm*” cümləsində bu qoşma səbəb məna çalarını, “*Buraya Sərdarın dediyinə görə gəlmişəm*” cümləsində isə istinad məna çalarını yaratmışdır.

Əslində ədatlar ayrılıqda hər hansı mənaya malik olmadığından əlaqədar olduqları söz və ifadələrə xüsusi bir məna vermir, orada olan müvafiq mənanı gücləndirir. Bu cəhətdən qüvvətləndirici və əmr ədatları funksional cəhətdən eyni olub, hansı sözlərlə əlaqəyə girməsi cəhətindən fərqlənirlər. Qarşılaşdırılan ədatlar içərisində “*ha*” ədatı hər iki qrupdan olan sözlərlə işləyə bilər. Məsələn: 1.*İclas gecikməməlidir ha*; 2.*İclasda rəis də olacaq ha...*; 3.*Yersiz söhbətlər eləmə ha*. Birinci misalda “*ha*” ədatı felin vacib şəkli ilə, ikinci misalda qeyri-qəti gələcək zamanda olan fellə, üçüncü misalda isə felin əmr şəkli ilə işlənmişdir. Ona görə də əvvəlki iki nümunədə qüvvətləndirici, sonuncu nümunədə isə əmr ədatı funksiyasına malikdir.

Bağlayıcılarla ədatlar, qoşma ilə bağlayıcılar içərisində omonimlik təşkil edən vahidlər vardır. Həm bağlayıcı, həm ədat olan *da//də, hətta, ancaq, ki, yəni* sözlərin konkret müəyyənləşməsi mətndə mümkündür. *Da//də* morfemi cümlənin xəbəri ilə işlədikdə oradakı fikrin, məzmunun qüvvətləndirilməsinə xidmət edir və ədat funksiyasına malik olur. Məsələn: *Bunu Münirənin oğlu elədi da*. Bu nümunədə də morfemin istər üzdə, istərsə də daxilə heç bir bağlayıcılıq funksiyası hiss edilmir. Əslində burada həmin morfem yalnız xəbərlə əlaqəli olmayıb, bütün cümlənin məzmununa aiddir və bu məzmunu bir az da qüvvətləndirir. Buradakı də morfemin yerini dəyişsək, başqa mənərə alınmış olur: 1.*Bu hədiyyələr də səndən gəldi*; 2.*Bu hədiyyələr səndən da gəldi*.

Bu misalların birincisində də morfemi cümlənin mübtədası ilə, ikinci misalda tamamlığı ilə əlaqədardır. Hər iki nümunədə bu morfem aid olduğu sözə uyğun məzmununda başqa birisinin varlığına işarə edir, daha dəqiq desək, bu cümlələrdəki də morfemi iştirak bağlayıcısı olaraq, daxili məzmununda başqa bir anlayışın da olduğunu bildirir. Birinci cümlədə “*başqa tapşırıqlar*”, ikinci cümlədə “*başqasından*” məzmunu da düşünülür. Ona görə də həmin cümlələrin “*da*” morfemi ilə işlənilib-ışlənməməsi konstruksiyanın məzmununa ciddi təsir göstərir. Halbuki ədat olduqda sadəcə cümlədəki məzmunu qüvvətləndirdiyindən, onu cümlədən çıxardıqda məzmun ciddi ziyan görmür.

Omonimlik “*hətta*” morfeminə də özünü göstərir(2: 89); bu söz həm qüvvətləndirici ədat, həm də iştirak bağlayıcısı kimi işlənir. Bu iki morfem bir-birinə çox bənzəyir, hətta sintaktik mühit diqqətlə izlənilməsə, onların fərqləndirilməsi çətin olur. Onların praktik cəhətdən fərqləndirilməsi onların sintaktik mühiti ilə bağlıdır; belə ki, bağlayıcı olduqda həmcins üzvlərin, bərabərhüquqlu digər sözlərin və tabesiz mürəkkəb cümlənin tərəflərinin arasında işlənir və onları bağlamağa xidmət edir. Məsələn: 1.*Gəray, hətta Nadir bugünkü söhbətdən razı qalmamışdı; Plan yerinə yetirilmişdi, hətta əməkçilər maaşlarını da almışdılar*. Bu söz ədat kimi bərabərhüquqlu olmayan hər hansı cümlə üzvünün əvvəlində işlənir və mənəqüvvət-

ləndiriciliyə xidmət edir, çox halda “da” ədatı ilə əvəzlənə bilir. Məsələn: *Hətta anası onu sakitləşdirə bilmirdi.*

Həm bağlayıcı, həm ədat funksiyasının yerinə yetirən sözlərdən biri də “ancaq”dır. Bu söz, əsasən, oğuz qrupu türk dillərində müşahidə edilsə də, həm ədat, həm bağlayıcı kimi yalnız Azərbaycan və türk dilində fəaliyyətdədir. Tədqiqatçıların göstərdiyinə görə, məhdudlaşdırma. Fərqləndirmə bildirməyə xidmət edən bu ədat tarixən eyni söz olan bağlayıcıdan təcrid nəticəsində yaranmışdır. Belə ki, “bu söz uzun müddət bağlayıcı vəzifəsi ifa edərkən bağladığı cümlələrin məzmunundan hasil olan inkarlıq, qarşılaşdırma, ziddiyyət anlayışı qazanır, elə bu zəmində də ədatlar qrupuna daxil olmaq imkanını kəsb edir”(3: 281). Bu sözün bağlayıcı və ya ədat olduğu onların müvafiq sinonimləri ilə əvəz edilə bilməyi fonunda da müəyyənləşdirilə bilər. Belə ki, bağlayıcı olduqda “amma, lakin”, ədat olduqda isə “yalnız, tək/təkcə, bir/bircə” sözləri ilə əvəzlənə bilər. Məsələn: 1. *Mürşüd nəşə demək istədi, **ancaq**(amma, lakin, fəqət) sözləri ilişib boğazında qaldı;* 2. *Bugünkü yarışda **ancaq**(yalnız, təkcə, bircə) Sabir qalib gələcəkdi.* Başqa fərqləndirici məqam ondan ibarətdir ki, bu bağlayıcı yalnız həmcins xəbərləri və ya qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin tərəflərini bağlamaq üçün işlədilir, ədat isə sadə cümlə çərçivəsində istənilən cümlə üzvünə və ya sözə aid olub mənaqüvvətləndiricilik funksiyasını yerinə yetirir.

Qədim zamanlardan günümüzdə qədər ən işlək olan sözlərdən biri “ki” bağlayıcısıdır. Müasir türk dillərinin çoxunda işlək olan bu bağlayıcının mənşəyini bəzi dilçilər fars dili ilə bağlamağa çalışsalar da, onun çox qədim tarixə malik olması və hətta farslardan uzaq olan türk xalqlarının dilində də işlədilməsi bu fikri təkrar edir. Azərbaycan dilində bu sözün “kim” danışıq variantı da vardır, hətta qədimə getdikcə ikinci variant üstünlük təşkil edir. Ona görə də bəzən “ki” variantının fars, “kim” variantının türk mənşəli olduğunu da söyləyirlər. Amma bu söz zaman-zaman qapalı hecadan açıq hecaya, yəni “kim” formasından “ki” formasına inkişaf yolu keçmişdir. Bu bağlayıcının tarixən “kim” sual əvəzliyindən meydana çıxdığı göstərilir. Həm tarixi inkişaf, həm də “ki” ədatına nisbətən müvafiq bağlayıcının türk dillərində işlədilməsi bunu deməyə imkan verir ki, bu sözün bağlayıcıdan ədatın yaranması istiqamətində təkamül yolu keçmişdir.

Bu köməkçi nitq hissələrinin fərqləndirilməsinə gəldikdə isə, demək lazımdır ki, bağlayıcı kimi yalnız tabeli mürəkkəb cümlənin baş və budaq komponentlərinin arasında işlənərək, onları bağlamağa xidmət edərsə, ədat kimi istənilən söz və ya cümlə ilə və onlardan sonra gəlir. Məsələn: 1. *Güllü demişdi **ki**, onun məndən xoşu gəlir;* 2. *Mən **ki** sevirdim, Mehman.* Birinci nümunədə “ki” tabeli mürəkkəb cümlədə tamamlıq budaq cümləsini baş cümləyə bağlamış, ikinci nümunədə isə sadə cümlə içərisində mübtədanın məzmununu qüvvətləndirməyə xidmət etmiş və ədat funksiyasında çıxış etmişdir.

“Yəni” sözü də iki funksiya yerinə yetirir: bağlayıcı və ədat. Bu söz ərəb mənşəli olub, türk dillərinə bağlayıcı kimi daxil olmuşdur, ədat kimi digər türk dillərində yox, ancaq Azərbaycan dilində işlənir. Hətta tarixən bəzi türk dillərində bağlayıcı kimi işlədilsə də, müasir dövrdə buna rast gəlinmir. Bu söz tabesizliyin aydınlaşdırma bağlayıcısı kimi ya əlavə ilə aid olduğu sözləri, həmcins üzvlərlə ümumiləşdirici sözlər arasında, ya da aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında işlənərək, onların bir-birinə bağlanmasına xidmət edir. Məsələn: 1. *İki gün sonra, **yəni** novruz bayramında bütün ailə üzvləri bir yerdə olacaq;* *Kitab, dəftər, qələm, **yəni** dərs ləvazimatları yerə dağılmışdı.*

Bu söz ədat olduqda isə sual cümlələrində işlənərək, sual məzmununu qüvvətləndirir, heç bir bağlayıcılıq funksiyası yerinə yetirmir və cümlənin müxtəlif yerlərində gələ bilər. Məsələn: ***Yəni** bu tamaşaçıların adı yoxdur?* Bu cümlədəki “yəni” sözü həmin cümlənin müxtəlif yerlərində işlətmək mümkündür: *Bu tamaşaçıların **yəni** adı yoxdur?; Bu tamaşaçıların adı **yəni** yoxdur?; Bu tamaşaçıların adı yoxdur **yəni**?* Bu isə həmin sözün ədat olduğunu bir daha göstərir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. “Elm”, Bakı, 1985.
2. Rüstəmov R. Müasir türk dilində köməkçi nitq hissələri. BU nəşriyyatı, Bakı, 1996.
3. Zeynalov F. Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri. “Maarif”, Bakı, 1971

OĞUZ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNDƏ İNKAR SEMANTİKALI YOX VƏ DEYİL SÖZLƏRİ

Açar sözləri: *yox, deyil, oğuz qrupu türk dilləri, inkarlıq*

The words *yox* and *deyil* with negative semantics in the turkic languages of oghuz group

*By the lexical expression of negation in the Turkic languages of Oghuz group we mean the negation formed with the words *yox, yok, deyil, degil, däl* and the like. We will look into each lexeme expressing negation in Azerbaijani, Turkish, Turkmen, and Gagauz comparatively.*

Key words: *yox, deyil, Turkic languages of Oghuz group, the negation formed*

İnkarlıq kateqoriyası dildə modallığın ifadəsinə xidmət edən ən vacib kateqoriyalardan biridir. Digər məntiq kateqoriyaları kimi (zaman və məkan, kəmiyyət və keyfiyyət, təsadüf və zərurət, forma və məzmun və s.), inkarlıq da gerçəkliyin dərk olunmasında vacib həlqələrdən birini təşkil edir. Hər hansı bir etnosun təfəkküründəki dünyanın dil mənzərəsi bu kateqoriya vasitəsi ilə də öz ifadəsini tapır.

İnkarlıq kateqoriyası ümumdil təzahürüdür, dil universalisidir. Dünyanın bütün dillərində inkarlığın müxtəlif ifadə üsulları müşahidə olunur. Buraya inkarlığı ifadə edən xüsusi üsullar (eksplisit, yaxud formal inkarlıq), eləcə də sözün özünün məzmunundakı inkarlıq (implisit inkarlıq) daxildir. Türk dillərində, eləcə də bu ailəyə daxil olan oğuz qrupunda da inkarlıq müxtəlif yollarla meydana gəlir. Bunlardan biri də inkarlıq anlayışının leksik üsulla ifadəsidir.

Oğuz qrupu türk dillərində inkarlığın leksik üsulla ifadəsi dedikdə *yox, yok, yök, deyil, değıl, däl, xeyir, hayır* və s. sözlərin köməyi ilə yaranan inkarlıq nəzərdə tutulur. Bu sözlərin məzmununda inkarlıq semantikasi olduğundan həmin sözlərin iştirak etdiyi cümlələr inkarlıq ifadə edir. İnkar məzmunlu bu leksemlərin hər birinin özünəməxsus spesifik xüsusiyyətləri və işlənmə yeri vardır. Azərbaycan, türk, türkmən və qaqauz dillərində inkarlıq ifadə edən bu sözlərin hər birini müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirək.

Leksik mənasına görə inkarlıq bildirən **yox** sözü müxtəlif qrammatik mənalarda işlədilməsinə, eləcə də müxtəlif derivatlara malik olmasına görə bəzən adlara, bəzən ədatlara, bəzən də şəxssiz fellər sırasına aid edilir. Y.Seyidov *var* və *yox* sözlərini isim hesab edir və yazır ki, bu sözlərin ilkin isim olmalarını heç kəs inkar etmir. Onlar Azərbaycan dilinin məlum tarixi boyu belə olmuş və həmin xüsusiyyətlərini indi də qoruyub saxlayırlar. Bu sözlər sözdüzəldicilik prosesində də isim kimi iştirak edir: *var - varlı, varlanmaq, varlıq; yox - yoxsul, yoxluq, yoxla*. *Var, yox* sözləri, xüsusən *yox* sözü xəbərlilik şəkilçisi ilə də işlənir (*vardır, yoxdur*). Bu da adlara məxsus xüsusiyyətdir. *Var, yox* sözləri tarixən müəyyən inkişaf yolu keçərək əlavə qrammatik mənə çalarları qazanmış, bu çalarlar isə onların nitqdəki rollarında dəyişiklik əmələ gətirmişdir (9, 123).

F.Zeynalov isə inkar semantikalı *yox* sözünü modal ədat adı altında təqdim edir. O, modal ədat dedikdə leksik cəhətdən tam mənası olmayan, ancaq əlavə mənə çalarlığı verən sözləri nəzərdə tutur və qeyd edir ki, bu qrupa daxil olan sözlərin çoxu əsas nitq hissələrindən öz leksik mənalarının zəifləməsi və eləcə də sintaktik vəzifələrinin dəyişməsi yolu ilə meydana çıxmışdır (12, 179). Buradan aydın olur ki, Y.Seyidovla F.Zeynalovun *yox* sözü barəsindəki mülahizələri bir-birinə yaxındır.

Bəzi tədqiqatçılar bu sözü sintaktik roluna görə predikativ adlandırır və inkarlıq semantikasının da predikativlik mövqeyinə görə yarandığını qeyd edirlər. Araşdırıcıların bir qismi isə, *yox* sözünü inkar ədatlarına aid edir.

İnkarlıq ifadə edən bu sözə ilk olaraq Orxon-Yenisey abidələrinin dilində *yok* “yox” şəklində rast gəlirik: *Türk kağan Ötüken yış olursar, ilte buş yok* “Türk xaqanı Ötükən ormanında otursa, eldə kədər yoxdur” (KTc. 3). M.Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsərində də eyni fonetik tərkibdə rast gəlinir: *Ol mında yok* “O burada yoxdur” (2, 143).

Bu söz İbn Mühənnə lüğətində **yoğ** formasında “var”ın qarşılığı şəklində qeyd edilmişdir. Burada həmçinin *yox*-un köməyi ilə yaranan yeni mənalı sözlər verilmişdir ki, bunların da əsasında “yoxluq”, “olmamaq” semantikasi dayanır. Məsələn: *yoğsux* “yoxsul”, *yoğulmaq* “itirmək, qeyb etmək” (8, 155-156).

Azərbaycan dilində *yox* sözü daha çox inkar ədatları sırasında verilmişdir. Bu söz cümlənin müxtəlif yerlərində işlədilərək, sözü gedən hadisəni, öncə deyilmiş və ya təəvvür edilmiş fikri inkar edir. *Təəssüf olsun ki, o qüvvə bizdə yoxdur; Yox, siz öz fikirlərinizdə yanılırsınız* və s.

Yox sözü özü bəzən cümlədə ifadə olunmuş inkar semantikanın daha qüvvətli ifadəsinə xidmət edir. *Yox, lazım deyil*. Nümunə kimi verdiyimiz cümlədə *yox* sözü işlədilmişdir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, *yox* sözü burada işlədilməyə idi, yenə də cümlənin məzmununda inkarlıq olacaqdı. Verilmiş nümunədəki *yox* sözü sadəcə köməkçi funksiyaya malikdir və inkarlığın daha qüvvətli ifadə olunmasına xidmət edir.

İnkar semantikali *yox* sözü cümlədə xəbər vəzifəsində olur. Amma bəzən heç bir cümlə üzvü vəzifəsini icra etmir: *İclasa gələcəksən? - Yox*. Burada *yox* söz cümlədir, sual cümləsinin qarşılığı olaraq cavab cümləsi şəklində işlənmişdir. *Yox, iclasa gəlməyəcəm*. Burada işlədilən *yox* sözü ilə bağlı mübahisələr var; Bu sözü həm cümlə, həm də inkar ədatı kimi qəbul etmək olar.

Azərbaycan dilində olduğu kimi türk dilində də *yox* inkarlıq məzmunu ifadə edərək "mövcud olmayan şey, kimsə və s.", "varın qarşılığı" mənalarında işlənir. M.Ergin "Türk dil bilgisi" kitabında *yox*-u cavab ədatlarına daxil etsə də, onun əslində isim olduğunu qeyd edir (3, 351).

L.Karahan isə *yox*-u isim hesab edir və göstərir ki, *yok* isminin xəbər vəzifəsi yerinə yetirdiyi cümlələrdə məna inkardır: *Salihi artık çarşıda görün yoktu* (4, 106).

Bunlardan fərqli olaraq Z.Korkmaz göstərir ki, bağlayıcıların bir qismi isim, sifət, ədat və zərf olan sözlərin eyni zamanda bağlayıcı vəzifəsində işlənməsi ilə yaranmışdır ki, *yok* da bunlara aiddir. *Yok geldim, yok geleceğim diye bizi oyalayıp duruyor* (5, 1098-1099).

Türk dilinə aid bəzi qrammatika kitablarında isə *yok* sözü cavab (qəbul və ya rədd) bildirən nidalara aid edilir (11, 400).

Yox sözünün sözdüzəltmə prosesində müxtəlif şəkilçilər əlavə olunmaqla yeni sözlər yaratmasını nəzərə alaraq bu sözün isimlərə aid edilməsini düzgün hesab etmək olar. *Yox*-dan yaranan yeni sözlər də (*yoxsul, yoxluq* və s.) inkarlıq, yoxluq məzmununu özündə əks etdirir.

Oğuz qrupuna daxil olan digər dillərdən fərqli olaraq türkmən dilində *yox* sözü *ək//ük//yök* şəklində işlənir və feillərdə inkar məna yaratmaq üçün istifadə olunur. Türkmən dilində *yox* sözü feili sifət şəkilçisi -*an* və mənsubiyyət şəkilçiləri ilə birləşərək indiki zamanın inkar formasının yaranmasına xidmət edir. Bu zaman *yox* sözünün tərkibində olan *y* samiti düşür: *bilemök (bilənim yok) = bilmirəm*.

Qaqauz dilində də *yox* sözü *yok* şəklində işlənərək inkarlıq məzmunu ifadə edir. Lakin bu dildə *yox* sözünün digər oğuz qrupu dillərindən fərqli işlənmə şəklinə də rast gəlinir. Belə ki, qaqauz dilində *yox* sözü *nasıl//nicə* sözləri ilə birləşərək yetərlik feilin (dilimizdə bu bacarıq/arzu bildirən feillərə uyğun gəlir) inkarını əmələ gətirir: *sən yok nasıl dönəsin geeri, zərə çoban seni öldürecek*.

Oğuz qrupu türk dillərində inkarlığın leksik üsulla ifadəsinə xidmət edən sözlərdən biri də *deyi* sözüdür. *Deyil* sözü ilə yaranan cümlələrdə ya bütün hökm, ya da haqqında bəhs olunan əşya, iş, hal, hərəkət inkar edilir.

Bəzi tədqiqatçılar bu sözə ilk dəfə M.Kaşğarının "Divanü lüğət-it-türk" əsərində *tegül* şəklində rast gəldiyini göstərirlər. Lakin bu fikir yanlışdır. Çünki bu əsərin yazılmasından bir neçə əsr əvvəl mövcud olmuş Orxon-Yenisey abidələrinin dilində inkarlıq məzmunu yaradan bu söz *tügül* formasında işlənmişdir: ... *üləskin biriye Çuğay yış tügül, Tün yazı konayın tiser* ... "...bir hissən cənuba Çuğay ormanına deyil, Tün düzündə yerləşək desə..." (KTc. 6-7).

M.Kaşğarının "Divanü lüğət-it-türk" əsərində *deyil* sözünün mənşəyi haqqında fikir söyləmişdir. O qeyd edir ki, *tegül* sözü *dağ ol* sözündən yaranmışdır ki, bu da aruca *yox, deyil* mənasındadır. *Ol andağ dağ ol* "O, elə deyil". Sonralar bu sözü oğuzlar arqulardan almış və *dağ ol* sözünü dəyişib *tegül* formasına salmışlar (2, 153).

Azərbaycan dilində *deyil* inkar sözünün hansı nitq hissəsinə aid edilməsi ilə bağlı fikir müxtəlifliyi yoxdur. Tədqiqatçıların çox hissəsi bu sözü inkar ifadə edən söz adlandırmaqla kifayətlənir. Yalnız F.Zeynalov bu haqda qəti fikir söyləmişdir. Onun fikrinə görə, bu söz *deyil* < *de-yil* inkişaf xətti keçmişdir. Daha sonra qeyd edir ki, *deyil* sözündə ədatə xas heç bir xüsusiyyət yoxdur, onu *yox* ədatının yaratdığı məna çalarlığına, məzmununa sinonim hesab etmək olar. O, bu sözü feil hesab edərək bildirir ki, *deyil* feili müxtəlif nitq hissələri ilə birləşərək mürəkkəb feil yaratmağa xidmət edir (12, 210).

Deyil inkar sözü ilə yaranan cümlələrdə haqqında söhbət gedən əşya, əlamət, hadisə və s. inkar edilir. Bu sözdən istifadə olunaraq bəzən iki əks fikir qarşılaşdırılır ki, bunların biri inkar, digəri təsdiq məna ifadə edir: *O, söz adamı deyil, iş adamıdır. Deyil* sözü həmişə özündən öncə verilən söz və ya birləşmə ilə ifadə olunan anlayışı inkar edir. Məsələn: *Getdiyın yol düzgün deyil*.

Deyil sözü hər zaman qəti inkarlıq ifadə edə bilmir. Bəzən *deyil* sözünün işləndiyi cümlədə əvvəl təsdiq olunan fikir sonra inkar edilir. Bu zaman belə cümlələrdə tam inkarlıq yaranmır, ifadə olunan fikirdə qeyri-müəyyənlik daha çox özünü biruzə verir. *Acıdır, acı kimi acı deyil, şirindir, şirin də deyil*.

Deyil sözü sual cümlələrinin tərkibində *-mi⁴* ədatının ona qoşulması ilə sual cümlələrinin tərkib hissəsinə çevrilə bilər. Lakin bu zaman hökm olmadığından verilən fikrin inkar olunub-olunmaması özünü cavabda göstərir. Məsələn: *Eşitdiyın sözlər sənə kifayət deyilmi?*

Azərbaycan dilində feilin lazım şəklinin inkarı əsasən *deyil* sözü ilə, vacib şəklinin inkarı isə həm *-ma²* şəkilçisi, həm də *deyil* sözü ilə ifadə edilir: *yazası deyiləm, gəlməli deyiləm* və s.

Digər oğuz qrupu dillərində fərqli fonetik şəkillərdə qarşımıza çıxan *deyil* sözü türk dilində *değil* formasında işlədilir. Türk dilçiliyində də bu sözün hansı nitq hissəsinə aid edilməsi mübahisəlidir. *Değil* sözü

qrammatika kitablarında və terminoloji lüğətlərdə “*edat, nef’i edati, sona gelen edat, bağlama ve pekiştirme edati, bağlaç, olumsuzluk zarfı*” və s. adı altında verilmişdir.

Z.Korkmaz *değil* sözünü ədat hesab edərək bir-birindən ayrı başlıca üç vəzifəsi olduğunu söyləyir və bunları “*idi, imiş, isə hissəcikləri ilə işlənilib inkarlıq yaratmaq*”, “*təsvirlənən feillərdə inkarlıq yaratmaq*” və “*bağlayıcı olaraq işlədilməsi*” olaraq nəzərə çarpdırmışdır. O, daha sonra *deyil*-i inkar ismi olaraq göstərir və bağlayıcıların içərisində verərək *-sa²* şərt şəklinin şəkilçisi ilə birləşib qəlibləşməsindən yaranmış *değilse, değılse de* şəkillərini də bağlayıcı kimi təqdim edir (5, 716).

M. Özmen *değil* sözünün biri ədat, digəri bağlayıcı olmaq üzrə iki əsas işlədilmə əhatəsinin olduğunu söyləyir (7, 316).

Türk dilində *deyil*-in işlənmə xüsusiyyəti bu şəkildədir: *değil* sözü inkarlıq ifadə edən bir feildən sonra gələndə cümlənin müsbət bir məna qazanmağına səbəb olur. Məsələn: *Ben de buraları sevmiyor değılim* (seviyorum). Təsdiq feildən sonra gələn *değıl* cümləyə təsdiq mənası verərkən, inkar feildən sonra gələn *değıl* cümlənin müsbət mənasını qüvvətləndirir. Yəni *değıl* inkarlıq şəkilçisi *-ma²* ilə birlikdə işləyəndə mənanı təsdiqə çevirir, eyni zamanda bu mənanı qüvvətləndirir: *Her zaman seninle gidiyor değılim. Yediklerime dikkat etmiyor değılim.*

Feil cümlələrində inkarlıq bildirərkən *değıl*, əsasən, *-yor*, nadir hallarda *-acak²* və *-miş⁴* şəkilçiləri ilə işlənir. Yalnız *değıl* ilə yaranan inkarlıq vasitəli verilir; ancaq *-ma²* şəkilçisi ilə düzələn inkarlıq qəti inkarlıq ifadə edir. *Her yere arabayla gidiyor değılim* (vasitəli inkarlıq). *Her yere arabayla gitmiyorum* (qəti/birdəfəlik inkarlıq).

Türkmən dilində *däl(däl)* şəklində işlənen bu söz adətən qəti gələcək zamanın (*-acaq²*), istək (*-makçı²*) və vacib (*-malı²*) şəkillərinin inkar formasını yaratmağa xidmət edir. Türkmən dilində gələcək zamanda görülən iş və hərəkəti ifadə etmək üçün adətən geniş zamandan (qeyri-qəti gələcək zaman) istifadə edilir. Buna görə də gələcək zamanın *däl* ilə düzələn inkar şəkli də az işlədilməkdədir və bu zaman feil şəxs şəkilçisi qəbul etmir. Məs: (men) *alcak däl (almayacam)*.

Türkmən dilində az da olsa təsdiq halında işlədilən danışılan keçmiş zaman vardır ki, bu da *-andır* şəkilçisi ilə düzəlir. Bu zamanın inkar forması isə həm *-ma*, həm də *däl* sözü ilə işlədilir: *Yazan däldirin* (yazmamışam).

Məsdər şəkilçisi *-mäk²* və isimdən isim düzəldən *-çı⁴* şəkilçisinin birləşməsindən yaranan istək şəklinin inkar forması da şəxs sonluğu qəbul etməyərək bu söz vasitəsilə düzəlir: *işlemekçi däl* (işləmək istəmirəm//işləməyəcəm).

Müasir dövrdə sadəcə oğuz qrupu türk dillərində işlədilən vacib şəklinin inkarı türkmən dilində *däl (dır)* şəklində düzəlir. Bu zaman şəxs şəkilçisi xəbərlilik şəkilçisindən sonra işlənir: *unutmalı däldirin* (unutmamalısan).

Qaqauz dilində də *diil* şəklində işlənen *deyil*-in hansı nitq hissəsinə daxil edilməsində müxtəliflik özünü göstərir. N.Özkan bu sözü nidalara aid edərək, nidaları ümumi inkarlıq və rədd nidası kimi təqdim edir (6, 180).

Oğuz qrupa daxil olan digər dillər kimi qaqauz dilində də feilin vacib şəklinin inkar forması *diil (deyil)* ilə düzəlir: *diil saçmalı*. Bundan başqa, bəzən *deyil* sözünün istifadə olunmasına baxmayaraq *-ma²* inkarlıq şəkilçisi də işlənərək ikiqat inkar məzmununu ifadə edilir: *diil lälüzüm hiç kabartmaa*.

Beləliklə, digər türk dillərində olduğu kimi Azərbaycan, türk, türkmən və qaqauz dillərində də inkarlıq kateqoriyası dildə modallığın ifadəsinə xidmət edən kateqoriyalardan biridir. Oğuz qrupuna daxil olan dillərdə işlədilən *yox* və *deyil* inkar semantikalı sözlər müxtəlif qrammatik mənalara, eləcə də bir sıra derivatlara malik olmasına baxmayaraq, daşdıqları mənalar baxımından eynilik nümayiş etdirir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1992, 329 s.
2. Aslanov A. Müasir Azərbaycan dilində qrammatik kateqoriyalar. Bakı: Azərbaycan Dövlət Universiteti, 1985.
3. Seyid Əhməd Cəmaləddin İbn Mühənnə. Hilyətül-insan və həlbətül-lisan. Tərcümə edən, nəşrə hazırlayan: T.Hacıyev. Bakı: Kitab aləmi, 2008, 160 s.
4. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2011, 368 s.
5. Zeynalov F. Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri. (Oğuz qrupu dillərinin materialları əsasında). Bakı: Maarif nəşriyyatı, 1971, 312 s.
6. Vəliyeva G. Qədim türk dili. Bakı: Elm və Təhsil, 2013, 118 s.
7. Divanü Lügat-İt-Türk Tercümesi. III cilt. Çeviren: B.Atalay. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1985. 368 s.
8. Ergin M. Türk Dil Bilgisi. İstanbul: Bayrak Yayınları, 2009, 407 s.
9. Karahan L. Türkçede Söz Dizimi. Ankara: Akçağ Yayınları, 2010, 190 s.
10. Korkmaz Z. Türkiye Türkçesi Grameri. Şəkil bilgisi.3.Baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009, 1224 s.
11. Özkan N. Gagavuz Türkçesi Grameri. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1996, 349 s.
12. Özmen M. Türkçe’de Değıl Kelimesi ve Kullanımları // Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, 1995, s. 315-368
13. M.D. Erdem, M.Karataş, E.Hirik/Yeni türk dili Ankara: Maarif Mektepleri, 2015, 716 s.

BAĞLAYICILAR VƏ ƏDATLAR KOMMUNIKATİV STRATEGİYANI FORMALAŞDIRAN ƏSAS VASİTƏ KİMİ

Açar sözlər: *bağlayıcılar, ədatlar, şifahi nitq, kommunikativ, dil vahidləri*

Conjunctions and particles as the main means forming the communicative strategy

In the article it is said about the communicative opportunities of the conjunctions and particles in the oral speech. Here it is also said about the grammatical qualities and functions of the conjunctions and the words carrying the conjunctive functions. It is mentioned that particles also play the important role in the formation of the communicative strategy of the speech as the conjunctions. But unlike the conjunctions the particles take the important part in order to increase the influence power of the meaning of the word and the sentence.

Key words: *conjunctions, particles, the oral speech, communicative, the language units*

Müasir Azərbaycan dilində bağlayıcılar köməkçi nitq hissələri içərisində özünəməxsus qrammatik funksiya və mövqeyə malikdir. Cümlənin həmcins üzvləri, söz birləşmələri və mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında sintaktik, qrammatik, həmçinin məntiqi əlaqə yaratmaqda bağlayıcılar spesifik rol oynayır.

Bağlayıcılar leksik mənaya malik olmayıb, ümumiləşmiş qrammatik mənə ifadə edir. Yəni onlar real mənə deyil, formal-qrammatik məzmun kəsb edir. Bağlayıcılar cümlə üzvü vəzifəsi daşımır, yəni əlaqələndirdiyi üzvlərlə birgə də üzv ola bilmir. Həmçinin bu köməkçi nitq hissəsi söz yaradıcılığı prosesində iştirak edə bilmədiyini kimi, sözdəyişdirmə vəzifəsindən də məhrumdur. Bir sözlə, bağlayıcılar morfoloji cəhətdən dəyişməyən kateqoriyadır. Onların fəaliyyət dairəsi qoşmalarla müqayisədə də çox genişdir: belə ki, qoşmalar cümlə daxilindəki fəaliyyətdən kənara çıxıb bilmədiyini halda, bağlayıcılar mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini və mətnin komponentlərini də əlaqələndirməyə xidmət edə bilər.

Bağlayıcıların yaranmasında dilin daxili imkanlarının rolu özünü bağlayıcılaşma prosesində göstərir. Belə ki, əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, bağlayıcılar əcnəbi dildən hazır alınsa da, milli müstəvidə onun əmələ gəlməsi bağlayıcıya keçid prosesi ilə əlaqədardır. Belə ki, dildə sözləri, cümlələri, hətta mətnin komponentlərini əlaqələndirən bu və ya digər dil vasitəsi zaman keçdikcə bu mövqeyində daşlaşaraq bağlayıcılaşır. Dilin müasir vəziyyətində də belə məqamlar özünü göstərir. Lakin əsas məsələ ondan ibarətdir ki, dilin müasir durumunda bağlayıcılarla yanaşı əlaqələndirici və bağlayıcı vasitə kimi digər dil vahidləri də iştirak edir. Belə olan halda bağlayıcılarla bağlayıcı vasitələrin sərhədini müəyyənləşdirmək zərurəti ortaya çıxır. Təbii ki, bu da nitqin kommunikativ imkanları ilə bağlı olan bir məsələdir. Belə olan halda bəzi sözlər niqtdə bağlayıcı funksiyası yerinə yetirir və nəticədə zamanla öz semantikasından uzaqlaşaraq qrammatik məzmun kəsb edir. Məsələn, *üstəlik* sözünü götürək. Şifahi nitqdə aktiv rol oynayan bu morphem də artıq bağlayıcılaşmışdır. Ş.Hüseynov “üstəlik” sözünün ədat → bağlayıcı istiqamətində qrammatikləşməsi və funksiyaca tam diferensiallaşması qənaətindədir: Hələ üstəlik mənim üstümə gündə bir bəhanə ilə gəlirsən (3, s. 55). Qeyd edək ki, bu morfemin bağlayıcı funksiyası cümlələrin ortasında özünü daha qabarıq göstərir: *Məni onun sözləri, üstəlik də bəzi yersiz davranışları narahat edir. O sənə bu qədər əl tutub, üstəlik sən hələ ona bir pislik edirsən.*

Yoxsa sözü Azərbaycan dilçiliyində bağlayıcı kimi də qeyd olunur. Ş.Hüseynov bu morfemin dilimizdə modal söz, ədat və bağlayıcı kimi işləndiyini göstərərək yazır ki, bu mövqələrdə onları ayıran leksik və qrammatik şəraitdir (3, s. 53). Biz belə məqamlarda bu morfemin ifadə olunan fikrə modal münasibət yaratdığına görə ara söz olması qənaətindəyik: *Yoxsa, bütün bu olanlar məni sınamaq üçündür?* Həmçinin belə hesab edirik ki, “yox” ismi ilə “isə” ədatının birləşməsindən əmələ gələn “yoxsa” sözünün cümlə üzvlərini, cümlələri bağlamağa xidmət etməsi onun morfoloji mənsubiyyətini dəyişməsi anlamına gəlmir; sadəcə bağlayıcı vasitə kimi çıxış edir. Nümunələrlə fikrimizi əsaslandırma bilirik: *Yoxsa, mən onun qəlbini qırmışam? Buranın rəisi sənsən, yoxsa mən?* Kommunikativ situasiyadan asılı olmayaraq, bu cümlələrdə “yoxsa” sözünün mövqeyi dəyişsə də, xarakteri dəyişməz qalmışdır.

Belə qarışıq situasiya *mi, mi, mu, mü* ədatının kommunikativ sferasında da özünü göstərir. Belə ki, Ş.Hüseynov cümlədəki situasiya ilə əlaqədar bu ədatın bağlayıcılaşma bildiyini qeyd edir. Müəllif “*Qarışq yarım saat yubandı, vaxt eləyirdi ürəyi partlasın*” kimi mürəkkəb cümlələrdə -m⁴ morfeminin bağlayıcı olması fikrindədir (3, s. 51). Prof. R.Rüstəmov da -m⁴ ədatının bu mövqeyini bağlayıcı kimi izah edir: “Müasir türk dilində m⁴ ədatı “di mi” konstruksiyası daxilində baş və budaq cümlələr arasında əsas bağlayıcı vasitələrdən biri kimi çıxış edir” (6, s. 105). Biz belə hesab edirik ki, m⁴ morfemi göstərilən

cümlələrdə də ədatdır. Bu morfem əsas nitq hissəsinə aid söz deyil ki, sonradan leksik mənasını itirsin və köməkçi söz olsun. *mi, mi, mu, mü* şəkilçilənmiş ədatdır və həmin cümlələrdə tərəfləri əlaqələndirən bağlayıcı vasitədir: onun hansısa bir mövqedə gəlməsi bu morfemin xarakterini dəyişir.

Məlumdur ki, *nə... nə də* bağlayıcısı dilçilikdə inkarlıq bağlayıcısı kimi qeyd olunur. Həqiqətən də bu morfem yeganə bağlayıcıdır ki, cümlənin məzmununu dəyişdirir: *Mən də, sən də birlikdə gedirik – Nə mən, nə də sən birlikdə gedirik*. Ancaq burada mübahisə doğuran məqam xəbərin təsdiqdə, yoxsa inkarda olması məsələsidir. Bu barədə dilçilikdə ümumi fikir ondan ibarətdir ki, bir cümlədə iki inkarlıq əlaməti olmadığından cümlənin xəbəri təsdiqdə olmalıdır. İkinci bir məsələ isə bu bağlayıcı morfoloji funksiyası etibarilə inkarlıq məzmunu yaratsa da, sintaktik vəzifəsi bir qədər fərqlidir. Belə ki, bu bağlayıcının köməyi ilə formalaşan tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentlərində hadisələr eyni zamanda cərəyan etdiyi üçün zaman əlaqəli mürəkkəb cümlə hesab olunur: *Nə külək əsir, nə də yağış yağır*.

Dilimizdə kommunikativ strategiyanın formalaşmasında mühüm rol oynayan köməkçi nitq hissələrindən biri də ədatlardır. Ədatlar təkcə müxtəlif linqvistik situasiyalarda yaratdıqları məna çaları ilə deyil, həm də morfoloji-sintaktik xarakteri ilə diqqəti cəlb edir. Lakin buna rəğmən ədatlar özünün spesifik işlənmə xüsusiyyətlərinə görə fərqli imkanlara malikdir.

Dilimizdə bəzi sözlər var ki, onlar nitqdə həm lüğəvi mənalı söz-əsas nitq hissəsi kimi, həm də ədat kimi işlənir. Daha doğrusu, əsas nitq hissələrinə aid olan sözlər dilçiliyimizdə cümlədəki mövqeyinə və yaratdığı əlavə məna çalarına görə ədat kimi təqdim edilir və bunlar əsasən, qeyri-sabit ədat adı altında qruplaşdırılır: *bax, gör, qoy, belə, gərək, yoxsa* və s. Əlbəttə, bu sözlərin əlavə olaraq qüvvətləndirmə mənası ifadə etməsi doğrudur, amma bu, onların öz ilkin mənalı ilə bağlılığını itirməsi anlamına gəlmir. Nümunələrə diqqətlə baxsaq, bunu aydınlaşdırmış olarıq: *Gör sənin toyunda necə oynayacam! Qoy xalqımız dünyaya səs salsın! Bax sən mənim işimə mane olursan* və s.

Ş.Hüseynov bu cür sözlərdəki ikili xarakteri-əsas nitq hissələrindən ədatlara keçid prosesindəki qrammatikləşməni belə izah edir: “Müasir ədəbi dilimizdə işlənən “gəl”, “gör”, “qoy” və s. bu kimi ədatların fellərdən ayrılması həmin leksemlərin morfosemantikasındakı əmr və təkid anlayışındakı tonallıqdır: əmr, təkid anlayışının yüksək səviyyədə emosiya, hiss örtüyü ilə örtülməsi həmin leksemlərin nominativ mənasını üstələmiş və cümlənin məzmununa yeni rəng vermişdir. Ədat funksiyası da buradan meydana çıxmışdır. Sonradan bəzi fellər bu modelə düşdükcə qeyd olunan istiqamətdə məna şaxələnmələri baş verir. Bəzən bu əsasda qeyd olunan fellərdə məna ümumiləşməsi o səviyyəyə çatır ki, funksiya və forma sabitliyi qazanılır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz ədatlarda məna ümumiləşməsi məna neytrallaşmasına qədər yüksəlmişdir. Deməli, *gör, qoy, bax, görüm* və s. tipli ədatlar əmr, təkid qruplaşmasında birləşsələr də, məna neytrallaşmasına qədər qrammatikləşməmişdir” (3, s. 61).

Müəllif sifət, say və əvəzliliklərin ədatlar istiqamətində qrammatikləşməsi məsələsinə də eyni mövqedən yanaşmış, baş verən keyfiyyət dəyişikliyi həmin morfemlərin ədatlaşması kimi izah etmişdir. Məsələn, *artıq* sözünü götürək: *Artıq mənim pulum qalmayıb. Mənim artıq pulum yoxdur*. Birinci nümunədə *artıq* sözü *daha* ədatının sinonimidir, məna qüvvətləndirməyə xidmət edir. İkinci nümunədəki *artıq* sözü isə *əlavə* sözünün sinonimidir (“əksik” sözünün antonimi) və leksik mənası göz qabağındadır. Deməli, hər iki cümlədəki *artıq* sözünün semantikasi arasında bərabərlik işarsi qoymaq olmaz: biri ədat, digər isə sifətdir.

Son zamanlar dilimizdə fəallaşan və öz mənasından fərqli - qüvvətləndirmə və əsasən, sual çaları yaratmağa xidmət edən *balam* sözü modallıq əks etdirən ədat kimi formalaşmışdır. Prof. K. Hacıyev bu sözü xüsusi nitq hissəsi kimi təqdim etdiyi vokativ sözlərə daxil etsə də (2, s. 35), biz bu morfemin işlənmə yerinə, yaratdığı emosionallığa və modallığa görə ədat hesab edirik: *Balam sən lap bizi uşaq hesab edirsən! Balam atam indiyə qədər harada qalıb?*

Eyni zamanda dilçiliyimizdə ədatlara keçid prosesində bağlayıcıların və modal sözlərin də rolu qeyd olunur. Xüsusən də, modal sözlərdən ədatlara keçid prosesinin izahında yaranan qarışıqlıq modal sözlərlə ədatların qarışdırılmasına gətirib çıxarmışdır. Lakin bu keçid prosesində iştirak edən *odur, budur, gərək, elədirsə, gəlsənə* və s. bu tipli sözləri nə modal söz, nə də ədat hesab edirik; onların hər biri əsas nitq hissələrinə aiddir. Biz bunu sadəcə müəyyən cümlə daxilində həmin morfemlərin məna şaxələnməsi kimi başa düşürük. Həmçinin modallığın ifadə vasitələri içərisində lüğəvi mənalı sözlərin də rolunu unutmamaq olmaz.

Gördüyümüz kimi, bağlayıcılar və ədatlar köməkçi nitq hissəsi kimi nitqin kommunikativ keyfiyyətinə və strukturuna ciddi təsi göstərir. Bu məsələ ətrafında daha geniş və ətraflı danışmaq olar. Biz də çalışdıq ki məsələ ilə bağlı bəzi məqamlara az da olsa, aydınlıq gətirək. Diqqət mərkəzinə gətirdiyimiz faktlar mövzunun nə qədər maraqlı və aktual olduğunu bir daha sübut edir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə. Köməkçi nitq hissələri. Bakı: ADU, 1958.
2. Hacıyev K. Azərbaycan dilində xüsusi nitq hissələri. Bakı: Çarşıoğlu, 1999.
3. Hüseynov Ş. Azərbaycan dilində qrammatik vahidlərin inkişafı. Bakı: Nurlan, 2003.

4. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. I hissə. Bakı: Elm, 2007.
5. Müasir Azərbaycan dili. II cild. Bakı: Az. SSR EA, 1980.
6. Rüstəmov R. Müasir türk dilində köməkçi nitq hissələri. Bakı, BDU, 1996.
7. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı: BDU, 2006.

ŞƏHLA ƏLİYEVƏ

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti*

NİTQİN ŞİFAHİ FORMASI VƏ ONUN İNKİŞAFININ AKTUAL İSTİQAMƏTLƏRİ

Açar sözlər: *nitqin növləri, şifahi nitq, dil, tədris, aktuallıq, təlim üsulları.*

Oral form of the speech and urgent directions of its development

In article it has been told about features and problems of oral speech. Here it has spoken about the main objectives and functions of the persons teaching language and training it in the directions of development of oral speech in modern time. There are affected modern technologies of training in forming of oral speech.

Key words: *speech types, oral speech language, teaching, relevance, training methods*

Dil millətin ruhu, tarixi, xalqın yaşayış tərzini, yaddaşdır. O, cəmiyyətin varlığı, təşəkkülü və inkişafı üçün ən mühüm sosial faktordur. XV – XVI əsrlərdə yaşamış alim və yazıçı Makiavellinin sözləri ilə desək, dil insana öz fikrini ifadə etmək üçün verilmişdir. Həqiqətən, dil sehrli bir aləmdir.

Dili yaradan yaşadan dəyişdirən, inkişaf etdirən xalqdır. Dilin vəzifəsi ancaq informasiya vermək və ünsiyyət vasitəsi olmaqla bitmir. O, milli şüur və təfəkkürün vacib göstəricisidir. Dil milli nailiyyətdir. Həyat kimi canlıdır, keçmişin şahididir. Dil olmasaydı, xalqın şifahi və yazılı ədəbi xəzinəsi olmazdı. Dil olmasaydı, Homer Esxil, Nizami, Şekspir, Puşkin, Mirzə Cəlil, Hüseyn Cavid ... olmazdı, onların sehrli söz sərəvəti kainatı bəzəməzdi.

Dil millətin ən mühüm nailiyyəti göstəricisi kimi onu daşıyan hər bir şəxsə ona qarşı qayğılı və diqqətli olmağı tələb edir. Dil insanı hər yerdə və həmişə müşahidə edir: onun işində, düşüncəsində, həyəcanlananda, sevinəndə və s. Məhz bu mənada dil təbiətinə görə bəşəri, xidmətinə görə millidir.

Əmək prosesi birgə yaşayan insanları bir-biri ilə ünsiyyət yaratmaq, fikirlərini bir-birinə çatdırmaq, bir-birindən kömək almaq ehtiyacı oyatmışdır. Belə ünsiyyət ehtiyacı nitq fəaliyyəti təkan vermiş, nitq fəaliyyəti nitqi, nitq isə nitq vahidlərini sabitləşdirmişdir, onun qaydaları dilin lüğət tərkibi, dilin qanunları yaranmışdır. Dil şüuru, biliyi, təfəkkürü əks etdirir. Dil və nitq bir-biri ilə əlaqədardır və bir-birinə təsir göstərir. Dil ünsiyyətin işarələr mexanizmidir. Dil, dil sistemi və nitq fəaliyyətinin birliyi sayəsində mövcuddur. Dil fəaliyyət prosesində həyata tətbiq edilsə cansızlaşır, ölü vəziyyətinə düşür. Dahi Ü.Hacıbəyov demişdir: “Bir millətin varlığının isbatı – vücud etməsinə səbəb onun dilidir”. Fikir nitqlə ifadə olunur, nitqdə formalaşır. Nitq fikirlə yanaşı, insanın iradəsini və estetik vəziyyətini də bildirir. Bir fikir müxtəlif formalarda ifadə edilə bilər. Nitqdə işlənən sözlər dəyişir, bir qismi köhnəlir, digəri yeniləşir.

Dil və nitq arasında əlaqə obyektiv zərurət kimi mövcuddur, çünki, dil varlığını nitqdə, nitq isə öz mənbəyini dildə tapır. Nitq prosesi olmasa dil, dil olmasa, nitq prosesi təzahür edə bilməz. Nitq dilin dinamik hissəsidir. Danışq şəxs dilin daxili qanunları əsasında yaranan bu və ya digər formadan məqsəduyğun şəkildə istifadə edilir.

Dil və nitq *mədəniyyəti* də ümumxalq səciyyəlidir. Hər ikisi xalq mədəniyyətinin tərkib hissəsidir. Ondən qidalanır, mayalanır. Nitq dilin dinamik hissəsidir. Dilin hazır modellərindən məqsəduyğun istifadə danışanın və ya da yazanın dünyagörüşündən, onun savad dərəcəsiindən, dilə şüurlu münasibətindən, əhalinin mədəniyyət səviyyəsinin yüksəlməsindən, fəallığın artmasından asılıdır.

Dil və nitq mədəniyyəti də məfhumları eyni obyektli müxtəlif planlıdır. Hər iki anlayış bir-birini tamamlayır və birbaşa insanların münasibəti davranışı və nitqi ilə bağlıdır.

Dil mədəniyyəti anlayışı genişdir. Dilimizdə dil mədəniyyəti ilə yanaşı, mədəni dil termini də işlədilir. Dil mədəniyyəti dedikdə hər bir xalqın öz dilində öz fikrini bütün incəliyi ilə ifadə edə bilməsi başa düşülür. Hər bir mədəniyyət dili üçün onun ahəngdar fonemlər sistemi, geniş lüğət tərkibi sabit qrammatik quruluşu, mükəmməl və dəyişməz yazı sistemi olmalıdır.

Dil mədəniyyəti nəzakətli ünsiyyət, xoş rəftar mehribançılıq, qarşılıqlı anlama ilə bağlıdır. Dilin inkişaf tarixində onun bir dövrünün nailiyyəti, o bir dövrdəkindən fərqlənir. Hər hansı bir dilin inkişafı həmin dil üçün böyük mədəniyyət əhəmiyyət kəsb edir. Dil mədəniyyəti tarixi səciyyə daşıyır. Bu ayrı – ayrı dövrlərdə müxtəlif keyfiyyət özünü göstərir. Bu mənada, dil mədəniyyəti keçmişin canlı şahidi, müasir mədəniyyətin fəal iştirakçısıdır.

Dil mədəniyyəti anlayışı ümumidir. Burada şifahi və yazılı nitq birgə götürülür. Ancaq nitq mədəniyyəti əsasən **şifahi nitqlə** bağlıdır.

Nitq mədəniyyəti dilin funksional və struktur inkişafının ən yüksək mərhələsidir və geniş mənada fikir, düşüncə mədəniyyətidir. Nitq mədəniyyətinin formalaşması, əsasən, şifahi nitqin inkişafı ilə şərtlənir. Bu mənada, şifahi nitqin spesifik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi və onun inkişaf etdirilməsi yollarının müəyyənləşdirilməsi daim dilçiliyin aktual məsələlərindən biridir.

İnsan həyatı boyu müxtəlif yaradıcılıq faktları ortaya qoymuşdur. Hər bir insanın davranışının formulları mədəniyyət əsasında müəyyənləşir. Mədəniyyət bilavasitə insanlara məxsusdur və insan həyatının bütün sahələrinə aid davranışlar bu anlayış adı altında ümumiləşdirilir. Odur ki, mədəniyyətin müxtəlif tipləri biri-birindən fərqləndirilir: davranış mədəniyyəti, toy mədəniyyəti, yas mədəniyyəti, hərbi mədəniyyəti və s. Nitq mədəniyyəti də bunlardan ən mühümü, ən mürəkkəbi və ən vacibidir. İctimai münasibətlər zəminində nitq mədəniyyəti özünün ən mükəmməl səviyyəsinə çatmış olur. Bəlli olduğu kimi, dil danışmaq prosesində nitqə çevrilir ki, bunun da əsasını üç mühüm anlayış təşkil edir: ictimai mühit; psixoloji akt; fizioloji imkan.

İctimai mühit nitq fəaliyyətinin yerinə yetirildiyi "sahə"dir. İnsan özünü ictimai mühitdə realizə etmək, ünsiyyətə girmək, müxtəlif tipli informasiyaları ötürmək və qəbul etmək, eyni zamanda özünün daxili emosionallığını ifadə etmək üçün nitq prosesinə qoşulur.

Nitq fəaliyyətində psixoloji akt dedikdə, burada nitq və təfəkkür arasında gedən proseslər nəzərdə tutulur. Yəni təfəkkürün gerçəkləşmə münasibətinin nitqdə ifadəsi normal bioloji imkanlar daxilində baş verir. Bu problemlə dilçiliyin yeni sahələrindən biri olan neyrolinqvistik məşğul olur. Dilin nitqə çevrilməsi üçün digər mühüm şərtlərdən biri fizioloji imkanlarla bağlıdır. Ümumiyyətlə, nitqin funksionallaşması üçün eşitmə, danışmaq və s. orqanların da normal qaydada olması vacibdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz üç şərt daxilində nitqin funksionallaşması mümkündür. Bunlardan birinin pozulması bütövlükdə nitqin axsamasına gətirə bilər. Cəmiyyətdə insanın bir şəxsiyyət kimi formalaşmasının, mənəvi yetkinliyinin əsas meyarlarından biri onun nitq mədəniyyətinə yiyələnməsidir. Dil təliminin ən vacib didaktik problemlərindən biri də məhz budur. Y.Kərimov göstərir ki, müəllim şagirdlərin təfəkkürünü inkişaf etdirməklə nitqin inkişafına təkan verir. Eyni zamanda nitq də insanın əqli fəaliyyətinin yaranmasında bilavasitə iştirak edir və onun əsası olur. Nitq ailədə, ümumən, sosial mühitdə formalaşsa da, məktəb təliminin bu sahədəki əhəmiyyəti daha mühümdür. Bu zaman şagirdlərin həm öz nitqlərinə, həm də başqalarının nitqinə şüurlu yanaşmalarına nail olmaq lazımdır. Nitq yalnız fikirlərin ifadə vasitəsi deyil, həm də onların yaranma silahıdır (4, s. 25).

Nitqin inkişaf etdirilməsi üzrə işlərə aşağıdakılar daxildir:

1. Şagirdlərin, tələbələrin söz ehtiyatının zənginləşdirilməsi;
2. Sözlərin seçilmə prinsipləri;
3. Söz assosiasiyasının yaradılması;
4. Ədəbi dilin orfoepik, orfoqrafik, leksik-semantik, qrammatik, üslubi imkanlarının dərinləndirilməsi;
5. Şagirdlərin nitq texnikasına yiyələnmələri üçün vərdislərin yaradılması;
6. Kommunikativ vəzifənin həyata keçirilməsi.

Metodiki ədəbiyyatda nitqin inkişafı üzrə aparılan işlərin bir sıra ümumi məsələləri və prinsipləri göstərilmişdir. Bu məsələlərə diqqət yetirmək lazımdır.

1. Nitq üzrə iş aparılarkən birinci **dil mühiti** nəzərə alınmalıdır. Məlumdur ki, dili öyrənənlər, deyək ki, şagirdlər bir-birindən fərqli dil mühitinə düşürlər. Məsələn, ailədə, məktəbdə, ictimai yerlərdə və s. Şagirdlər bu mühitlərin bəzində ədəbi dildə danışdıqları eşidib-öyrənsə, digərində ailədə, məhəllədə dialekt ünsürləri, loru sözlərlə rastlaşırlar. Bəzən rəsmi, quru danışdıqların (məktəbdə, ictimai yerlərdə) əhatəsində çox olurlar. Bütün bu cəhətləri müəllim nəzərə almalı, müxtəlif dil mühitinin təsirindən çəşib qalan şagirdlərə, tələbələrə emosional, səmimi, təbii və ədəbi dildə danışmağı öyrətməlidir.

2. Nitqin inkişaf etdirilməsi işində şagird və tələbələrin **şəxsi qabiliyyətləri** nəzərə alınmalıdır. Verilən mövzunun necə qavranılması, tapşırıqların yerinə yetirilməsi şagirdlərin fərdi bacarığından, şəxsi qabiliyyətlərindən çox asılıdır. Mətnlərin əzbər deyilməsi və oxunmasında, çətinlik çəkən şagird və tələbələrlə müəllim daha çox iş aparmalıdır.

3. Nitqin inkişaf etdirmək üçün əsas şərtlərdən biri lazımı **psixoloji situasiyanın** yaradılmasıdır. Bəzi söz və ifadələrin düşünülərək yerində işlədilməsi, onların ifadəli deyilməsi psixoloji situasiya tələb edir.

4. Şifahi nitqin inkişafını təmin etmək üçün vacib məsələlərdən biri **təmrinlərin, təkrarların aparılmasıdır**. Hər hansı səsləri, sözləri, ifadələri bədii tərzdə ifadə etmək üçün aparılan təmrinlər, təkrarlar nitq vərdislərinin yaranmasına səbəb olur.

F.Ə.Seyidov şifahi nitqin inkişafı haqqında yazır: "Şifahi nitqə yiyələnmək üçün ancaq sözləri bilmək kifayət deyil, şagird öyrəndiyi sözlərdən istifadə edib cümlə qurmağı və bu sözləri cümlədə əlaqələndirməyi

də bacarmalıdır. Təcrübədən görüldüyü kimi çox zaman dil öyrənənlər geniş söz ehtiyatına malik olmalarına baxmayaraq, onlar öz fikirlərini xarici dildə sərbəst ifadə edə bilmirlər, yəni həmin sözləri düzgün tələffüz etmir və onlardan cümlə qura bilmirlər. Buna görə də şifahi nitq bacarıq və vərdişlərinə möhkəm yiyələndirmək üçün belə tədrisin ilk mərhələsində fonetik, lügət və qrammatika sahəsində verilən biliklər praktik məqsədə yönəldilməli, bu biliklər şifahi nitq bacarıq və vərdişlərinə çevrilməlidir. Hər bir müəllim buna həm dərstdə, həm də dərstdənkənar işlərin icrası zamanı nail ola bilər”(10, s. 68).

Düzgün nitq prosesinin qurulması üçün iş aparılarkən tədris edilən mövzunun xüsusiyyətləri, imkanları nəzərə alınmalıdır. Tədris olunan mövzuların bəzilərinə nitqi inkişaf etdirmək üçün imkanlar geniş, bəzilərinə isə məhdud olur. Ona görə də müəllim bəzən əlavə tapşırıqlar verməyə məcbur olur. Metodist-dilçilər B.Muradov və A.Hacıyev bu məsələləri ədəbiyyat dərslərində nitqin inkişafı üzrə işlərə aid etmişlər. Bu prinsip və şərtlər dil tədrisinə də aiddir. Şifahi nitqi inkişaf etdirmək üçün bir çox didaktik vəzifələr, əməli işlər həyata keçirilməlidir. Şifahi nitqin inkişaf etdirilməsi üçün bir sıra mərhələlər mövcuddur:

1. Söz ehtiyatının zənginləşdirilməsi;
2. Sözlərin seçilmə prinsipləri;
3. Söz assosiasiyasının yaradılması;
4. Ədəbi dilin orfoepik, orfoqrafik, leksik-semantik, qrammatik, üslubi imkanlarının dərinləndirilməsi;
5. Nitq texnikasına yiyələnmək üçün vərdişlərin yaradılması;
6. Kommunikativ vəzifənin həyata keçirilməsi.

Beləliklə, deyə bilərik ki, şifahi nitqin inkişaf etdirilməsinin ilkin təməlinə ailə mühiti böyük önəm daşıyır. Hətta məktəbəqədərki dövrdə belə öz övladlarına müxtəlif şeirlər öyrətmiş, nağıllar, hekayələr danışmış, onları tez-tez ictimaiyyət arasına çıxarmış valideynlər gələcəkdə bunun müsbət nəticələrini görürlər. Orta məktəb illərində isə bu məsələdə müəllim amili daha böyük faktordur: ibtidai sinifdən başlamış, məktəbi bitirənə qədər şagirdlərin şifahi nitqinin formalaşmasında müəllimlər ciddi rol oynayır. Bunlarla yanaşı, yetişən gənclərin şəxsi maraqları, mütaliə dərəcələri, bilik göstəriciləri də şifahi nitqin formalaşması üçün əsas amillər hesab olunur.

Şifahi nitqin səmərəli şəkildə tədrisinə dair bəzi təkliflərimizi də irəli sürmək istərdik:

1. Əməkdaşlıq, ikinci dili danışmaq üçün tələbələrə maksimal imkan yaratmaq;
2. Auditoriyada müəllimin danışmaq vaxtını azaltmaq, tələbələrin danışmaq vaxtını artırmaq;
3. Tələbələr danışarkən səhvlərini çox tez-tez düzəltməmək. Kənardan müşahidə etmək, qeydlər götürmək. Səhvlər üzərində işləmək;
4. Tələbəni nitqindən yayındıran suallar verilməməlidir;
5. Tələbənin cavabına qiymət verərkən müsbət əlamətləri göstərmək.

Bununla bağlı bir məqamı da qeyd edək ki, elm və texnikanın nəhəng addımlarla inkişafı, indi hər sahəyə müsbət təsir göstərdiyi kimi, xarici dilin təliminə də, öz təsirini göstərmişdir. Tədris işini intensivləşdirmək dərsi müasirləşdirmək məsələsindən danışarkən ilk növbədə müasir vasitələrdən danışmalıyıq. Təlimin texniki vasitələri ilə uzun müddət məşğul olmuş xarici dil metodisti prof. M.V.Lyaxovidski yazır: “Müəllim əməyini yüngülləşdirən, şagirdlərin dərkətməsini asanlaşdıran təlimin texniki vasitələri xarici dil dərslərini də öz gözəlliyi ilə bəzəyir və maraqlı edir. Bu vasitələrdən indi istifadə etməyən müəllimin dərsi çox sönük və maraqsız keçər. (14, s. 43) Deməli, dil dərslərində şifahi nitqin etdirilməsində müasir təlim texnologiyalarından istifadənin mühüm əhəmiyyəti vardır.

Nitqin inkişaf spesifikasiyası onu deməyə əsas verir ki, şifahi və yazılı nitq bir-birinə çox bağlıdır. Ancaq savadlı gənclərin yetişdirilməsində əsas yük şifahi nitqin inkişaf etdirilməsinin üzərinə düşür. Şifahi nitq nə qədər səlis, aydın, məntiqli olarsa, bu, həmin şəxsin yazılı nitqinə də təsir edəcəkdir. Məsələn, nitqi inkişaf etdirən amillərdən biri olan mütaliəni götürək. Çoxlu mütaliə etdikcə nitq inkişaf edir və zamanla təkmilləşir. Eyni zamanda müəyyən ədəbiyyatları oxuduqca göz yaddaşı ilə oradakı durğu işarələri, sözlərin orfoqrafiyası beyinə həkk olur. Demək ki, sahəsindən asılı olmayaraq yazılan kitablar, bədii əsərlər, publisistik yazılarda yazılı ədəbi dilin normalarına ciddi şəkildə əməl olunmalıdır ki, oxucular bundan düzgün faydalana bilsinlər.

Ancaq bu gün vəziyyətin tam əksinə olan bir sıra problemlər özünü göstərir. Kompüter texnologiyasının inkişaf etdiyi bir zamanda yazı, birbaşa olaraq şifahi ünsiyyətin alternativini kimi çıxış etməkdədir. Sosial şəbəkələrdəki sərbəstlik, virtual dünyanın verdiyi imkanlar bəzən yazı mədəniyyətinə mənfi təsir edə bilər. Hətta yazılı nitq vərdişləri artıq şifahi nitqə də sirayət etməkdədir. Belə ki, tələbə sosial şəbəkələrdə mesajlaşarkən qısa simvollarla üstünlük verdiyindən sözləri ixtisarla yazır. Məsələn, *universitet* əvəzinə “uni.”, *telefon* əvəzinə “tel.”, feysbuk əvəzinə “feys” kimi yazılan sözlər artıq şifahi nitqi də zəhərləyir. Tələbə danışdığına deyir: *Sabah unida görüşərik. Təldən, ya da feysdən xəbər edərəm.*

Araşdırmalar onu göstərir ki, bu cür hallar öz əhatə dairəsini genişləndirməkdədir və bu tendensiya gənclərin nitqinə mənfi təsir göstərir, nəticədə savadsızlığa yol açır. Artıq müəllim nitq normalarını pozan dialekt, vulqar, arqo faktları ilə yanaşı, virtual dünyadan gələn problemləri də aradan qaldırmaq məcburiyyətindədir. Ümumiyyətlə, gənclərdə şifahi və yazılı nitq inkişaf etdirilməsi təkcə dil və ədəbiyyat dərslərində deyil, digər fənlərlə qarşılıqlı əlaqədə, mühitə nəzərən həyata keçirilməlidir. Fənlərarası əlaqə vasitəsilə müəyyən terminoloji dilin aşılmasının özü də yazılı nitq inkişafına yardım edə bilər. Bu mənada, dilin tədrisi prosesində, eləcə də elmi tədqiqatlarda bu kimi faktlar daim diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Abdullazadə N., Xalıqov F. Azərbaycan dili. Bakı, 2006
2. Ağayev F. Azərbaycan dilinin intonasiyası. Bakı, 1978
3. Babayev A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, 2015
4. Əliyev K. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları, Bakı "Bakı Universiteti" nəşriyyatı, 2001
5. Əfəndiyeva T. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyat problemləri. Bakı, 2001
6. Hacıyeva İ. Nitq mədəniyyəti. Bakı: AzTU-nun mətbəəsi, 2011
7. Qurbanov A. Azərbaycanda nitq mədəniyyəti problemləri mövzusunda elmi-metodik konfransın materialları. Bakı, 1988.
8. Məmmədli Y., Şiriyev F. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, 2015
9. Rzaei A. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyat. Bakı, 2001
10. Seyidov F. Şagirdlərin şifahi nitqinin inkişaf etdirmə yolları. Bakı, 1967.
11. Актульные проблемы культуры речи. М., Наука, 1970.
12. Артумов В.А. Культура речи. М., Знание, 1966.
13. Бенджамен Спок. Разговор с матерью. Изд-во «Политическая литература», М., 1991.
14. Ляховидский М.В. Технические средства в обучение иностранным языкам, Киев, 1967

ŞƏHLA ŞİRƏLİYEVƏ

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı Dövlət Universiteti

TÜRK VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ HƏRƏKƏT FEİLLƏRİNİN VALENTLİYİ

Açar sözlər: *türk dili, Azərbaycan dili, feil, valentlik, hərəkət*

Valency of verbs of motion in Turkish and Azerbaijan language

In article verbs of motion in Turkish and Azerbaijan languages are considered, is shown that valency of a lexical unit is connected with an action situation. Two valencies have verbs of motion - valency has begun also valency of the end. In Turkish and Azerbaijan languages deykts verbs of motion are presented as predicates.

Key words: *Turkish language, Azerbaijan language, verb, valency, movement*

Məlum olduğu kimi, hər hansı linqvistik vahidin semantik valentliyi onun təsvir etdiyi situasiyada iştirak edənlərin zəruri tərkibi üzrə müəyyənləşir. Bu zaman hər bir leksemin semantik valentliyi müvafiq dəyişənə uyğun gəlir. Hərəkət situasiyası bir nöqtədən başlayaraq hərəkət edən obyektin varlığı ilə müəyyən edilir. Hərəkət feillərinin ilk semantik valentliyi hərəkət prosesində olan fiziki varlığa müvafiq gəlir. İstənilən hərəkət hər hansı subyektin müəyyən nöqtədən başlayaraq yerdəyişməsi ilə səciyyələnir. Hərəkət situasiyası üçün hərəkətin müxtəlif məqamlarında subyektin lokallaşdırılması prinsipial şərt sayılır. Hərəkətin başlanğıc və son məqamları böhran nöqtələri hesab olunur. Buna müvafiq olaraq hərəkət feillərinin iki valentliyi – başlanğıc və son valentliyi fərqləndirir: a) hərəkətin başlanğıc valentliyi. Bu valentlikdə hərəkət bir nöqtədən başlanır: (T) Çocuk odadan çıktı, (A) Uşaq həyətdən çıxdı b) hərəkətin son valentliyi. Bu valentlikdə hərəkət sona çatır: (T) Çocuk eve çattı, (A) Uşaq evə çatdı.

Buradakı hərəkət feilləri (çıxmaq, çatmaq) hər iki valentliyi məsafəyə görə dəqiqləşdirir.

Müqayisə edilən dillərdə hərəkət feilləri ilə əlaqədar deyktik və qeyri-deyktik hallar arasında dəqiq fərqləndirmənin elmi şərhinin verilməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məlum olduğu kimi, oriyentir nöqtəsi məkan ölçüsü üçün söyləmin ifadə olunduğu yer, zaman ölçüsü üçün söyləmin deyildiyi vaxt, subyekt üçün danışan olur. Oriyentir ikiüzlü sxem kimi ifadəsini tapır: oriyentir - təsvir olunan obyektidir. Bu zaman oriyentir iki prinsipial, müxtəlif tiplərdə olur - deyktik (söyləmin deyilişi situasiyası ilə əlaqədar, məsələn, danışan) və qeyri-deyktik. Maraqlıdır ki, bəzi obyektlər müxtəlif oriyentirlərə görə istiqamətlənmiş iki dil vahidi ilə təsvir oluna bilər.

Türk və Azərbaycan dillərində deyktik hərəkət feilləri birinci növbədə predikatları ilə təmsil olunur. Getmək feili üçün oriyentir söyləmi ifadə edən momentdə və ya təsvir olunan hərəkətin reallaşdığı

momentdə danışan (subyekt) olur, çatmaq/çatmaq feili üçün isə sözlərin deyildiyi vaxtda və ya hərəkətin gerçəkləşdiyi zamanda danışan və ya adresat olur. Bu vaxt gitmək/getmək feili uzaqlaşmanı, çatmaq feili isə oriyentirə yaxınlaşmanı göstərir.

Destruksiya mənalı hərəkət feilləri. Destruksiya anlayışı çox genişdir: insanların gündəlik həyatlarında baş verən hadisələrdən tutmuş, təbiətdə kortəbii qüvvələrin yaratdığı hadisələrə qədər, bütün baş verənlər bu spektrə daxildir.

Destruksiya mənalı feillər hərəkət feillərinə aid edilir. Belə hərəkət feilləri təsirli olur. Bunlar subyektə (canlı və ya cansız), obyektə (tikinti, əşya, mexanizm, landsaft obyektinə və s.) elə təsir göstərir ki, bu təsir nəticəsində onun tamlığı və ya aqreqləşmə vəziyyəti pozulur, fəaliyyəti dayanır, xarici görünüşü dəyişir və ya müəyyən hərəkətin təsirinə məruz qalan obyekt öz mövcudluğunu itirir (1, 1-2).

Dağıntı, zədələmə, məhv edilmə ilə nəticələnən hərəkətləri göstərmək üçün Azərbaycan və türk dillərində müəyyən miqdarda feillər mövcuddur. Bu feillər bu və ya digər dərəcədə hərəkət feilləri ilə bağlı olduğu üçün onların qrammatik-semantik təhlili göstərilən leksik vahidlərin semantik təbiətini açmağa yardım etmiş olur.

Müqayisə edilən dillərdə destruksiya mənalı hərəkət feillərini növlərinə, leksik-semantik variantlarına görə üç sənə ayırmaq olar: 1) dağıdılma hərəkəti; 2) zədələnmə hərəkəti; 3) məhv edilmə hərəkəti.

Destruksiya mənalı hərəkət feillərinin ayrıca leksik-qrammatik qruplar kimi ayrılması üçün aşağıdakı xüsusi kateqorial feil semləri nəzərə alınır: hərəkət, təsirlilik, obyektə istiqamətlənmə, nəticə, intensivlik, konkretlik-mücərrədlik, canlılıq-cansızlıq (1, 5). İstiqamət, nəticə, intensivlik, konkretlik, canlılıq mücərrədləşdirmənin ən yüksək səviyyəsinin aralıq semləri (hərəkət, təsirlilik) və denotativ hesab olunur. Aralıq semlər sintaqmatikada konkretləşir və denotativ planlı semlərə çevrilir.

Bütün destruktiv hərəkət feilləri eyni valentlik strukturu ilə səciyyələnir. Onlar denotativ situasiyanın konkret iştirakçısına çevrilir: hərəkəti icra edən (subyekt), hərəkətə məruz qalan (obyekt), hərəkətin yerinə yetirilməsi vasitəsi (alət), hərəkətin yerinə yetirilməsinin təsviri (hərəkət tərzini). İki sonrakı valentliklər fakültativ sayılır. Hərəkət tərzini valentliyi alət valentliyindən az müşahidə olunur və iki xüsusiyyətə görə seçilir: 1) hərəkət tərzini cümlədə heç vaxt başqa valentliklərin yerini tutmur; 2) hərəkət tərzini eyni zamanda iki semin ifadəsinə xidmət edir: emosionallıq potensial semin və intensivlik mücərrəd-kateqorial semin.

Dağıdılma, zədələmə və məhv etmə mənalı növ semləri kimi destruksiya mənasını formalaşdırır və feillərin semantik-strukturunda müvafiq leksik-semantik növ variantları yaradır. Bunlar leksik-semantik qrup hüdudunda bir və ya bir neçə fərdi variantları öz tərkibinə alır, müəyyən münasibətlə əlaqəyə girir ki, bu da onları vahid tam şəkildə birləşdirir.

Bütün leksik-semantik qruplar üçün invariant olan destruksiya mənası üç cins seminə müvafiq olaraq üç variantda olur: 1) dağıdılma mənasında; 2) zədələmə mənasında; 3) məhv edilmə mənasında.

Hər bir leksik-semantik vahidin differensial semlərinin köməyi ilə ümumi destruksiya mənalı hər bir variant daha kiçik məna vahidlərinə bölünür. Belə ki, dağıdılma variantı hərəkət tərzindən, hərəkətin nəticəsindən və təsirindən asılı olaraq üç varianta ayrılır, sonra bu variantların hər biri də, öz növbəsində, daha konkret variantlara bölünmüş olur. Analoji bölünmə zədələnmə və məhv edilmə variantlarında da müşahidə edilir. Bunu sxem şəkildə belə göstərmək olar:

Dağıdılma

Hərəkət tərzini nəticə amil

Yavaş özünə qədər mexaniki

Tez hissələrinə qədər fiziki

Metodik aqreqləşmənin dəyişməsi

leksik-semantik qrupda oxşarlıq və fərqləşmə iki üsulla ifadə olunur: 1) hər bir feil özündə destruksiya semin daşıyır; təsviri və ya konstruktiv planda konkret denotativ semlərinə görə leksik-semantik sıra hüdudunda hər bir feil digərindən fərqlənir; hər bir leksik-semantik vahid öz növbəsində yuxarıdakı üç destruksiya variantından birinə daxil olan və yalnız ona məxsus ümumi semlə birləşir. 2) Bir çox leksik-semantik növlər sinonim münasibətləri ilə əlaqələnir. Belə əlaqə leksik pozisiyaları fərqlərin neytrallaşdığı şəraitdə ümumi və fərqli əlamətləri göstərir. Destruksiya mənasının bir variantı hüdudunda sinonim münasibətlərin təhlili göstərir ki, feili sinonimlər eynicinsli deyildir. Bu dayaq feillərindən təşkil olunmuş sinonim bloklar ola bilər. Bütün sinonimlər həm cins, həm də hər bir variant üçün ümumi olan destruksiya semlərinə malikdir.

Sinonim bloklar içərisində əlavə ümumi semlər ilə fərdi sinonim münasibətlər özünü göstərir. Bəzi leksik mövqelərdə subyekt və ya obyektin müəyyən növləri ilə birləşmədə differensial semlər neytrallaşır.

İntensivlik siqnikativinin şərti olaraq güclü və zəif dərəcələri vardır. Müxtəlif sinonim qruplarında subyektin təsir gücündən və obyektə asılı olaraq intensivlik müxtəlif formada özünü göstərir. Hər bir

sinonim sırada, yaxud blokda və ya intensivliyin özü, ya da onun bloklarından biri neytrallaşa bilər.

İstifadə olunan alət növündən və hərəkətin nəticəsindən asılı olaraq denotativ differensial semlər neytrallaşmırsa, onlar leksik-semantik vahidin mahiyyətini təşkil edir.

Bir sıra çoxmənalı feillər leksik-semantik qrupa bir yox, bir neçə leksik-semantik vahidlə daxil olur. Beləliklə, bir leksik vahid leksik-semantik qrupun müxtəlif variantlarında, müxtəlif leksik-semantik sıralarda çıxış edir və üç destruksiya mənasının bir xüsusi variantının ifadəsinə xidmət göstərir.

Bir leksik-semantik variantda neytral olan leksik vahidlər başqa destruksiya variantına məxsus leksik-semantik blokda emosional çalar yaradır.

Destruktiv hərəkət feilləri insanın daxili aləminin yaratdığı obrazların, hisslərin, təsəvvürlərin, eləcə də insanın sosial fəaliyyətinin təsvirinə xidmət edir. Burada iki amil öz əksini tapmış olur: 1) dil amili - mövcud formanı ikinci adlandırma üçün istifadə etməklə dildə ifadə vasitələrinə qənaət; 2) ekstralinqvistik amil - proseslərin birbaşa müşahidəsi ilə müəyyənləşdirilməsi qeyri-mümkün olan konkret fiziki hərəkətlərin, proseslərin, hadisələrin, hal-vəziyyətin təsvirini vermək üçün insanın yaratdığı dil fəaliyyəti. Bu prosesdə destruktiv hərəkət feilləri insanın psixi-fiziki halını əks etdirir, antropomorfik metaforlaşmanın əksi olan metaforlaşma baş verir: insan özünü, öz səviyyəsini deyil, xarici aləmin əlamət və xüsusiyyətlərini özü ilə müqayisə edir. Bu da mücərrəd obyektlərin konkret obyektlərlə eyniləşdirilməsi, bənzədilməsi ilə nəticələnir. Sem mexanizmi səviyyəsində kateqorial və denotativ semlərin uzaqlaşdırılması baş verir. Bu zaman səciyyəvi denotativ semlərin konkret aktantları mücərrəd aktantlara çevilir. Aşağıda göstərilən mücərrəd obyektlərlə birləşmədə leksik-semantik variantların məcazlaşması baş verir: insanlar arasında münasibət; dünyanın hissi duyumu ilə təsəvvürü; insanın istehsal fəaliyyəti növü; hadisələr; cəmiyyətin əxlaqi sərvətləri; şəxs və ya şəxslər qrupu; mücərrəd anlayışlar (1, 21).

Təsirli destruktiv feillərin leksik-semantik qrupları leksik-semantik sistemin bütün əsas əlamətləri ilə səciyyələnir. Destruktiv feillər tərkib sabitliyi və yeniləşmə meyli ilə fərqlənir. Müqayisə edilən dillərdə destruktiv hərəkət feillərinin təhlili onların konkret ekstralinqvistik istiqamətini müəyyənləşdirmək imkanı yaradır. Həmin feillərin leksik-semantik variantları aşağıdakıları özündə ehtiva edir: 1) binaların, ətraf mühit obyektlərinin və mövcud canlıların məhvinə, dağıdılmasına yönəldilmiş insan fəaliyyəti; 2) aktiv substansiyaların qeyri-aktiv substansiyalara mənfi təsiri; 3) təbiətdə baş verən kortəbii hadisələrin insan aləminə təsiri; 4) dağıtmaq yolu ilə xammalın və ya ərzaq məhsullarının emalına yönəldilmiş insan fəaliyyəti; 5) digərlərini ağrıtmaya məqsədilə insanın fiziki və ya əxlaqi təsiri; 6) reallığın hissi dərk; 7) insanın fiziki vəziyyəti; 8) hadisələrin və müsbət halların sona yetməsi; 9) ictimai institutların və istehsal sahələrinin qeyri-sabitliyi və s. (1, 25).

Azərbaycan və türk dillərində dağıdılma hərəkəti ilə əlaqədar (T) dağılış, dağılma, çözülmə, yıqım, dağıtmaq, yıqmaq, çökertmək, (A) dağılmaq, çökmək, yıxılmaq leksik vahidlərindən də istifadə olunur. Məs.: (T) Sömürge sisteminin çözülməsi; ülkenin ekonomisini çökertmək; odun istifi dağıldı; oturma, iskemle dağılacak; hükümet koalisiyonu dağıldı; iskambil kağıdından şatolar gibi dağılmaq; bina bir enkaz yığını haline döndü; bir insan yıqıntısı görünüşündeydi (2, 473). Dağılmaq-xaraba halına gəlmək, yıxılmaq, uçurulmaq/bərbat hala düşmək, məhv olmaq; darmadağın olmaq, parça-parça olmaq; yavaş-yavaş seyrəkləşərək, dağılaraq, parçalanaraq, çəkilib gedərək məhv olmaq və s. Evi dağıtdılar; Binanı uçurdular; Hər yeri məhv etdilər; Zəlzələ binanı çökdürdü; İdmançı zərbədən yıxıldı və s.

Qeyd edək ki, türk dillərində ətraf mühitdəki konkret obyektlərin məhvinə yönəldilmiş hərəkətləri göstərən feillərdən mənfi emosional hadisələrin məcazi adlandırılması prosesində də istifadə olunur. Bu zaman idrak prosesi konkretlikdən mücərrədlərə doğru iki istiqamətdə baş verir: ətraf xarici aləmdən daxili aləmə, fiziki təsirdən emosional-iradi təsirə doğru. Destruktiv hərəkət feillərinin semantik strukturunda leksik-semantik variantların məcazlaşmasının yaranma qanunauyğunluğu, hər şeydən əvvəl, ekstralinqvistik amillərlə bağlıdır: mənfi qiymətləndirilən hissi qavrama aktlarını və insanın ictimai fəaliyyətinin bəzi hadisələrini adlandırmaq tələbatı; insan təfəkkürünün analogiya və assosiasiya yaratmaq imkanları.

Leksik-semantik variantların məcazlaşmasının qanunauyğunluqları aydın ifadə olunmuş sistem səciyyəvi daşıyır. Bu zaman destruksiya mənalı leksik-semantik feil qrupları hüdudunda mənfi səciyyəvi hadisələri adlandırmağa xidmət edən məcazi mənalardan yararlanır. Bu mənalardan aşağıdakılardan bağlı olur: insanın daxili aləmi sahəsində; ruhi ağrı doğuran fiziki zərbəyə oxşar; sağlamlığa mənfi təsir göstərən; müsbət emosional vəziyyətin aradan qalxması; gerçəkliyin hissi duyumu; ictimai fəaliyyət sahəsində adlanma; şəxslər-arası əlaqənin və hadisələrin başa çatması; şəxsiyyətin və ya kollektivin (cəmiyyətin) şəxsə mənfi iradi təsiri; ictimai institutların məhv edilməsi və sənayenin sabitləşməsi; nəhayət, danışıqın tez-tez kəsilməsi.

Hərəkətin xarakteri, onun mühiti, üsul və vasitələri, həmçinin ümumi istiqamətləri semantik konturları əhatə edir. Məsələn, müqayisə edilən dillərdə gitmək, yürümək; gəlmək (getmək, yüyürmək; gəlmək) feilləri

həm piyada, həm də nəqliyyatla baş verən prosesləri ifadə edir: (T) yayan gitmek, yürümek; tırıs gitmek; yol almak; tren hızlı gidiyordu; Gemi Odesaya doğru yol alıyordu; Karşıdan bir kamyon gidiyordu; Ben gidiyorum; Suya gitti; Sinemaya gidelim; Düşman Moskvaya yürüyordu; Hedefe doğru gitmek/ilerlemek; Ödüne gitmek; Kanuna karşı gelmek; Sonbaharda okula gidecek; askere gitmek; orduya girmek; buraya hammaddeler gelir, buradan da mamul maddeler/ eşya gider; tren geliyor; bahar qiriyor, geliyor; tren birde kalkıyor; işler nasıl gidiyor/ yürüyor? Ticaret kötü gidiyordu; bu yol nereye gider/çıkar? Su gidiyor mu? Az para gitmiyor» ayağım bu çizmeye qirmiyor və s.

Türkiyə türkcəsində qeyd olunan hərəkət feilinin semantik konturları müxtəlif feillərlə də, məsələn, Azərbaycan dilindən fərqli olaraq yol alıyor, yürüyor, yakışmak, oynamak, varmak, kullanılmak, karşı olmak və s. sözləri ilə ifadə imkanlarına malikdir.

Ədəbiyyat

1. Болотова В.Д. Лексико-семантическая группа глаголов со значением деструкции в современном французском языке. Автореф. дис. ...кан. филол. наук., Москва, 1990, 17 с.
2. Emre A. J. Türk dilbilgisi. İstanbul, 1945, 244 s.

TELLİ SƏLİMLİ

Bakı Dövlət Universiteti

PROF. Ə.Z.ABDULLAYEV VƏ «KİTABI-DƏDƏ-QORQUD» DASTANLARINDA TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR HAQQINDA

Açar sözlər: tabeli mürəkkəb cümlə, tabelsiz mürəkkəb cümlə, «Kitabi-Dədə-Qorqud» dastanı, bağlayıcı vasitələr

We can introduce-the leader of Philology-Alovsat Abdullayev as the most specialist of Azerbaijan linguistics. The circle of his scientific curiosity had been rather wide, he had been explored syntax, morphology, historical grammar, orthoepy, etymology, speech culture and so on. A.Abdulayev had involved to study the syntax of Dede Gorgud too. The syntax of Dede Gorgud had been examined thorough, in the article of "Subordinate sentences" that was named in the epos which author wrote in 1973.

Key words: subordinate clause, compound sentence, Kitabi- Dede Gorgud, conjunctive methods

Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələrin formalaşma yolunu izləməkdə, dilimizin sintaktik təkamülünü öyrənməkdə 2000-ci ildə YUNESKO səviyyəsində 1300 illik yubileyi qeyd olunmaqla, VII əsr abidəsi olması təsdiq olunan qədim yazılı abidəmiz «Kitabi-Dədə Qorqud» un sintaksisi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.«Kitabi-Dədə Qorqud» un sintaksisinin öyrənilməsi sahəsində tədqiqat aparən araşdırıcılar – Məhərrəm Ergin “Dədə-Korkut kitabı” (1963), A.N.Kononov “Kitabi-Dede Korkut” (1965), Ə.M.Dəmirçizadə “«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili” (1959), H.Z.Hacıyeva və xüsusilə də Ə.Z Abdullayev “Kitabi-Dədə Qorqud” (1973) kimi əhəmiyyətli əsərlər yazmışlar. İlk növbədə onu qeyd edək ki, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında mürəkkəb cümlələrin tədqiqi istiqamətində ilk tədqiqat işi Ə.M.Dəmirçizadəyə məxsusdur. Onun “«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili” adlı monoqrafik tədqiqatında ilk dəfə olaraq dastanın sintaksisi və o cümlədən mürəkkəb cümlə məsələləri konkret nümunələr əsasında araşdırılmışdır. Ə.M.Dəmirçizadə dastanların dilində tabelsiz və tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrinin fonetik vasitələrlə, şəkilçilərlə, bağlayıcı sözlərlə əlaqələndiyini göstərmiş, mürəkkəb cümlələri qrammatik xüsusiyyətlərinə və bağlayıcı vasitələrinin xarakterinə görə 7 qrupa bölmüşdür.

Ondan sonra Ə.Z.Abdullayev ayrıca bir məqalədə «Dədə Qorqud» dastanlarında tabeli mürəkkəb cümlələri nəzərdən keçirmiş, abidədə budaq cümlənin on iki növünü təsbit etmiş və belə bir qənaətə gəlmişdir ki, tabeli mürəkkəb cümlənin bu gün işlətdiyimiz əksər tip və qəlibləri artıq dastanın dilində vardır.

T.İ.Hacıyev “Dədə Qorqud: dilimiz, düşüncəmiz” (1999) kitabında konkret olaraq mürəkkəb cümlə məsələsindən danışmasa da, dastanların sintaksisini də milli səciyyəsinə intonasiyanın, vəzn və quruluşun rolunu araşdırmış və «Dədə Qorqud» dilinin sintaksisinin müasir Azərbaycan dilinə uyğunluğunu, dastanın intonasiyasının təmiz türk intonasiyası olub, hər cür əcnəbi təsirlərdən uzaq olduğunu xüsusi qeyd etmişdir.

Y.Əliyev «Kitabi-DədəQorqud» un dilində mürəkkəb cümlə”(2004) adlı kitabında bu məsələni nisbətən ətraflı şəkildə tədqiq etmiş və abidədə işlənmiş mürəkkəb cümlələrin tiplərini müəyyənləşdirməyə çalışmışdır.

Q.Ş.Kazımov “Azərbaycan dilinin tarixi” (2003) adlı Azərbaycan dili tarixinə həsr olunmuş iri həcmli tədqiqat əsərində «Kitabi-Dədə Qorqud» un dilində mürəkkəb cümlə problemini daha geniş planda nəzərdən

keçirmiş, Azərbaycan dili tarixinin ən qədim dövrlərinin öyrənilməsində dastanın mürəkkəb cümlə sintaksisinin mühüm əhəmiyyətə malik olduğunu nəzərə çarpdırmışdır.

«Kitabi-Dədə Qorqud»un dilində işlənən tabeli mürəkkəb cümlələrdən danışmadan öncə, qeyd etmək istərdik ki, bəzi dilçilər bu abidənin dilində mürəkkəb cümlələrə nisbətən sadə cümlələrin daha çox işləndiyini iddia edirlər. Belə dilçilərdən biri Ə.M.Dəmirçizadə yazır: “Ümumən, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında sadə cümlələr, öz növləri və işlənmələri etibarilə mürəkkəb cümlələrdən daha çoxdur” [4,134]. Müəllif bunu iki səbəblə əlaqələndirir: bir tərəfdən, bu, hər hansı bir dildə sadə cümlələrin mürəkkəbləşməsi, inkişaf etməsi, həmin dildə danışanların şüurunun mürəkkəbləşməsi ilə bağlıdır, digər tərəfdən isə «Kitabi-Dədə Qorqud»un bədii əsər-dastan olması, yəni yazılı ədəbi dildə yox, məhz şifahi ədəbi dildə yazılması ilə bağlıdır. Abidənin sintaksisindəki tabeli mürəkkəb cümlələrin müasir dilimizdə işlənən tabeli mürəkkəb cümlələrlə müqayisəsi göstərir ki, bugünkü ədəbi dilimizin tabeli mürəkkəb cümlə modellərinin, demək olar ki, hamısı «Dədə-Qorqud»un dilində vardır. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında da, bugünkü Azərbaycan dilində olduğu kimi, mürəkkəb cümlənin iki əsas növü, yəni həm tabesiz mürəkkəb cümlələr, həm də tabeli mürəkkəb cümlələr işlənmişdir” [4,136]. Ə.Abdullayev qeyd edir: “Bu abidədə bəzi tabeli mürəkkəb cümlə tiplərinin artıq formalaşmış qurtardığını, bəzi tiplərinin isə hələ yenicə formalaşmağa başladığını görürük” [1,61]. «Kitabi-Dədə Qorqud»da tabeli mürəkkəb cümlələrin analitik, sintetik, analitik-sintetik olmaqla bağlama vasitələrinin hər üç formasına rast gəlinir. «Kitabi-Dədə Qorqud»un dilindəki tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrinin bir-birinə bağlanması tabeedicilərin intonasiya, bağlayıcı sözlər, bağlayıcılar, bağlayıcı birləşmələr, ədatlar, leksik ünsürlər, sintaktik ünsürlər mühüm rol oynayır [2,39]. Doğrudur, bu göstərilən tabeli mürəkkəb cümlələrin bağlama vasitələri müasir dövrdəki kimi geniş və rəngarəng deyil, lakin, müəyyən dərəcədə də olsa, təsadüf olunur.

«Kitabi- Dədə Qorqud»un dilində işlənən elə tabeli mürəkkəb cümlə tipləri vardır ki, müasir dilimizdəki şəklini hələ o dövrdən almışdı. Ə.Z.Abdullayev bu tiptə olan tabeli mürəkkəb cümlələr kimliyi, təyin, nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələri göstərir. Daha sonra dilçi fikrinə davam edərək, qeyd edir: “Əlbəttə, biz o iddiada deyilik ki, bunların bütün tipləri o zaman var idi və elə müasir dildəki kimi idi”.

Məhsuldarlığı və işlənmə tezliyi o qədər geniş olmasa da, abidənin sintaksisində mübtədə budaq cümləsinin hər iki tipi özünü göstərir. Bağlayıcı sözlə bağlanan mübtədə budaq cümləsi: *...hər kim yemədi, ol Qazan xatunudur* [2, 40]. Göründüyü kimi, bu nümunədəki budaq cümlə baş cümlədən əvvəl gələn mübtədə budaq cümləsinin müasir dövrdə dilimizdə işlənən mübtədə budaq cümləsindən fərqli xüsusiyyəti yoxdur, yalnız o əvəzliyi yerində “ol” işlənmişdir. Məsələn, *Nə gəlirsə, bənim sağıma gəlsün* [8, 25]. Dədə Qorqudun dilində qəlib və qarşılıq bildirən sözlərdən az istifadə edilsə də, abidədən gətirilən bu nümunədə budaq cümlə baş cümləyə nə bağlayıcı sözü ilə bağlanmış, budaq cümlə baş cümlədən əvvəl işlənmişdir. Digər bir nümunə: *On altı ildir ki, oğuz içindən getmiş idik* [8, 40]. Baş cümləsi budaq cümlədən əvvəl gələn bu mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri bir-birinə *ki* bağlayıcısı ilə bağlanmışdır.

Budaq cümlənin bu növünün bağlayıcı sözlü və bağlayıcılı formaları «Kitabi- Dədə Qorqud»un dilində artıq tam təşəkkül tapmış haldadır [8, 40].

Məlum olduğu kimi, qədim türk yazılı abidələrinin dilində, həmçinin «Kitabi-Dədə Qorqud»un dilində bağlayıcı vasitələrdən müasir dilimizdəki kimi geniş və rəngarəng istifadə olunmamışdır. Məhz bu səbəbdən də abidənin dilində bağlayıcı sözlü xəbər budaq cümləsi tipi də az işlənmişdir. Nisbi tabelilik tipində xəbər budaq cümləsi müasir dilimizdə az olmasına baxmayaraq, belə qənaətə gəlmək olmaz ki, bu tipə abidənin dilində heç rast gəlinməz, əksinə, budaq cümlənin həmin tipinə də təsadüf olunur. Nümunə: *Hər kim yedi, ol deyil (dir), hər kim yemədi, oldur...* [3, 48]. Bu nümunədə xəbər budaq cümləsinin baş cümləsində zəruri üzv kimi, qarşılıq bildirən söz, yəni xəbər, budaq cümlə isə baş cümləyə **hər kim** bağlayıcı sözü ilə bağlanmış, baş cümlənin xəbəri qarşılıq bildirən **ol** sözü ilə ifadə olunmuşdur. Dədə Qorqudun dilindəki analitik xəbər budaq cümlələrinin bir qismi tabesiz mürəkkəb cümlələrə çox yaxındır. Bunun əsas səbəbi isə mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə də müşahidə olunan intonasiyanın yaratdığı sərbəstlik və *ki* bağlayıcısının özünə hələ möhkəm yer edə bilməməsi ilə əlaqədar olaraq, bu mürəkkəb cümlələrdə tərəflərin yeri hələ tam sabitləşməmişdir. Məsələn, *Evin yağmaladığın dəm Taş Oğuz bil bulunmadı, səbəb odur* [8, 41]. Bu cümlə qoşulma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümləyə oxşasa da, səbəb oldur hissəsi zəif əlaqələndirən baş cümlə funksiyasını yerinə yetirir. Dastanın dilində xəbər budaq cümləsinin baş cümlənin xəbəri **şoylədir, boylə oldı, budur, odur** sözləri ilə ifadə olunmuş **kim** bağlayıcılı analitik tipi daha fəaldır. Məsələn, *Xanım bu gün Bayandır xandan buyruq şoylədir kim, oğlı- qızı olmayanı tənri- təala qarğayıbdır, biz dəxi qarğamayız. Mərə Dəli Domrul, allah təlaanın əmri boylə oldı kim, Dəli Domrul canı yerinə can bulsun, onun canı azad olsun. Yegrəgi budur kim, bunda qırılavuz. Bunun müdarası oldur kim, Qazanı çıqaravuz, anlara bərabər edəvüz* [8, 41].

«Kitabi-Dədə Qorqud»un sintaksisində ən məhsuldar işlənən,bağlayıcı vasitələrinin zənginliyi ilə seçilən tabeli mürəkkəb cümlə növü tamamlıq budaq cümləsidir. Bu, tamamlıq budaq cümləsinin şifahi ədəbi dilimiz üçün daha çox səciyyəvi olması və «Kitabi-Dədə Qorqud»un da şifahi ədəbi dil abidəsi olması ilə əlaqədardır. Məsələn:

*Gözün kimi tutarsa,
Könlün kimisevərsə
Sən ona varğıl*

Bu nümunədə, *Sən ona varğıl* -baş cümlə, *Gözün kimi tutarsa və Könlün kimi sevərsə* isə budaq cümlələrdir və budaq cümlənin tərkibində *kimi* bağlayıcı sözü,baş cümlədə isə qarşılıq olaraq *ona* əvəzliyi işlənmiş,həmçinin,bu vasitələrlə yanaşı, intonasiya və tərkib hissələrin sırası da baş və budaq cümlənin bağlanmasıda iştirak etmişdir. Məsələn, *Hər nə iş olsa,Qorqud ataya tanışınca işləməzlərdi.Hər nə ki buyursa,qəbul edərlərdi.Dilədi ki,oğlanı həlak qılaydı. Yəqin bildi kim, oğlan kafərə tutsaqdır.* Tamamlıq budaq cümləsinin tərkibində *-sa-sə* əlaməti və bağlayıcı söz işlənib,baş cümlədən əvvəl gələn tamamlıq budaq cümlə tipinə nümunə : *Hər kim ol üç canəvəri bassa, ol qızı ona verərlər* [2, 40]. Əksinə, əvvəl baş cümlə,sonra budaq cümlə işlənən tamamlıq budaq cümləsi: *Olum idiyin ondan biləyim(ki), sırca barmağını qanatsın qanını dəsmalına dürtsün gözümə sürəyin* [2, 40].

«Kitabi-Dədə Qorqud»da təyin budaq cümləsinin bəzi nümunələrindəki spesifikası istisna olunmaqla, müasir Azərbaycan dilində işlənən hər üç tipinə də təsadüf olunur. Həmin spesifikasi dastanlarda iki sadə cümlənin müəyyən sıra ilə birləşib, mənacə əlaqələndən daha ibtidai mürəkkəb cümlə formalarıdır. Məsələn, *Tərsuzamış derlərdi, Oğuzda bir yigit vardı* [3, 49]. «*Tərsuzamış derlərdi*» cümləsi «*Oğuzda bir yigit vardı*» cümləsindən əvvəl işlənməklə «yigit» sözünə izah vermişdir.Əgər müasir dilimizdəki formada işlətmis olsaq,«yigit» sözünün izahatı o cümlədən sonra işlənilib,onu izah edərdi. «*Oğuz zamanında Uşun Qoca derlər bir kişi vardı*».Bu cümlədə «*Uşun Qoca derlər*» təyin funksiyasında çıxış edən bu hissədə «*derlər*» feli «*deyilən*» feli sifətini əvəz edir. Dastanın dilində bu tipli cümlələrə çox rast gəlinir. Bu tipli cümlələrə daha bir neçə nümunə göstərək: *Dirsə xan derlərdi,bir bəyin oğlu-qızı yoxdu. Qısırca Yengə derlər(di) bir xatun vardı* [3, 49].

Təyin və təyin budaq cümləsi funksiyası diffuz şəkildə ifadə olunan bu nümunələr təyin budaq cümləsinin inkişaf səviyyəsini izləmək üçün maraqlıdır. Komponentləri arasında semantik əlaqə zəif olan və bağlayıcısız birləşən bu tip cümlələri Ə.Z.Abdullayev təyin budaq cümləsinin ilk formalaşma dövrünün quruluş tipi hesab edir və qeyd edir: “Görünür, bu quruluş forması təyin budaq cümləsinin ilk formalaşma dövrünün əlaməti kimi hələ «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında da özünü göstərirdi” [3, 49].

Ə.Abdullayev dastanın dilində təyin budaq cümləsinin ilk formalaşma dövrünün quruluş tipləri ilə yanaşı bu budaq cümlənin nisbətən ali tiplərini də işləndiyini göstərir. *Min buğra (nər) gətirin kim, taya (üzün) görməmiş ola. Banıçıçəyin bir dəli qardaşı vardır,adına Dəli Qarcar derlər.Baba, mana bir qız alı ver ki, mən yerimdən durmadan ol durgəc gərək; ... Bu otaq (məgər Baybecan qızı) Banıçıçək otağıymış ki,Beyrəyin beşik gərtmə nişanlısı, adaxlısıydı.Dəli Qarcar elə mal istədi ki heç bitməsin...Oğuz zamanında bir yigit ki,evlənsə, ox atardı.*«Kitabi-Dədə Qorqud»un sintaksisində təyin budaq cümləsinin baş cümlənin budaq cümləyə *kim, ki* bağlayıcıları ilə bağlanan,baş cümlədə budaq cümlənin qəlibi *kimi ol, öylə* əvəzlilikləri işlənən,əsasən, analitik tipinə rast gəlinir. Məsələn: *Ağam Qazan,bu ağac ol ağacdır kim,sən kafəri basarsan,qarın acıqar, mən sana bu ağacla yemək bişürərin.* Yaxud digər bir nümunə: *Ol öylə adam degildir kim, sana görünə.* Cümlələrin bir qisminə baş cümlədə budaq cümlənin qəlibi işlənmir,lakin intonasiya ilə təsəvvür edilir: *Baba mana bir qız alı ver kim, mən yerimdən turmadın ol turgəc gərək. Bin ayğır diləyübdür kim, qısrğa aşmamış ola.Bin də qoç diləyübdür kim,qoynuna girməmiş ola* [8, 65].

«Kitabi-Dədə Qorqud»un sintaksisində digər tabeli mürəkkəb cümlə növləri ilə yanaşı zərflik budaq cümlələrinə də təsadüf olunur.Abidənin dilində işlənən zərflik budaq cümlələrinin növlərinə diqqət yetirək: Müasir ədəbi dilimizdə olduğu kimi, «Kitabi-Dədə Qorqud »un dilində də zaman budaq cümləsinin **necə kim, qaçan, qaçan kim, ol vəqt kim** bağlayıcı sözləri ilə baş cümləyə bağlanan tipləri daha işlək olmuşdur. Ə.Z.Abdullayev qeyd edir ki, dastanın dilində zaman budaq cümləsinin ən qədim tipi «qaçan», «qaçan kim» bağlayıcı sözləri ilə bağlanır. Məs: *Qaçan Qazan evin yağmalatsa, halalının əlin alır, dışara çıxardı. Ondən yağma edərdi.* Əgər müasir dövrdə zaman budaq cümləsinin *ki* ədatı ilə *-sa,-sə* şəkilçisi formalaşarsa, bu dastanın dilində isə bağlayıcı sözlə *kim* ədatı, xəbərdə isə *-sa,-sə* şəkilçisi növbələşir. Məs: *Qaçan kim, Budaq atsa, Beyrək «əlin var olsun» deyərdi.; Al ayğır qaçan kim, yağı qoxusunu alsə, ayağın yerə döyərdi, tozu göyə çıxardı* [3, 50].

Ə.Abdullayevin “«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında tabeli mürəkkəb cümlələr” adlı məqaləsində abidənin dilində işlənən zərflik budaq cümlələrinin zaman, tərz-i-hərəkət və dərəcə, səbəb, məqsəd, nəticə, qarşılaşdırma və şərt budaq cümləsi növləri haqqında məlumat verilmir. Göründüyü kimi, abidənin dilində kəmiyyət, dərəcə və qoşulma budaq cümlələrinə təsadüf olunmur. Tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş və budaq cümlələri bağlayan vasitələrin sistemli şəkildə təhlili nəticəsində belə bir nəticəyə gəlmək olar ki,dastanın dilində müasir dilimizdə tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini əlaqələndirən əsas vasitələrin: intonasiya,bağlayıcı,bağlayıcı söz və şəkilçilərin tarixən mövcud olmuşdur. Dastanın dilini

nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, hələ elə bir dövrdür ki, tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini əlaqələndirməkdə intonasiya aparıcı rol oynayır.

«Kitabi-Dədə Qorqud»un dilində mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrini əlaqələndirmək üçün *kim, ki* bağlayıcısından istifadə edilmişdir. *Ki* bağlayıcısına nisbətən *kim* bağlayıcısı daha fəal olmuşdur. Tədqiqatçılar statistik hesablamalar nəticəsində müəyyənləşdirmişlər ki, dastanın dilində **ki** bağlayıcısı 57, **kim** bağlayıcısı isə 159 dəfə işlənmişdir [7, 53-54].

Ədəbiyyat

1. Ə.Z.Abdullayev. «Kitabi - Dədə Qorqud» dastanlarında tabeli mürəkkəb cümlələr, «Elmi əsərlər», Azərbaycan Dövlət Universiteti, Dil və ədəbiyyat, Bakı, 1973
2. «Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlə məsələləri», Bakı, 1983
3. Ə.Z.Abdullayev. Sintaksisin aktual məsələləri, Bakı, 1987
4. Ə.M.Dəmirçizadə. «Kitabi - Dədə Qorqud» dastanlarının dili, Bakı, 1959
5. Y.Əliyev. «Kitabi - Dədə Qorqud»un dilində mürəkkəb cümlə», Bakı, 2004
6. T.İ.Hacıyev. «Dədə Qorqud: dilimiz, düşüncəmiz», Bakı, 1999
7. «Kitabi – Dədə Qorqud»un statistik təhlili. Bakı: «Elm», 1999, s.
8. Q.Ş.Kazımov. Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlənin inkişaf tarixi, «Elm və təhsil», Bakı, 2010
9. Q.Ş.Kazımov. «Azərbaycan dilinin tarixi», Bakı, 2003

TOFİQ ƏBDÜLHƏSƏNLİ

*Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*

MULTİKULTURALİZM VƏ DİL

Azərbaycanın varı, dövləti təkcə onun pambığı, yeraltı, yerüstü sərvətləri deyil, onun ərazisində yaşayan xalqlardır.

Heydər Əliyev

Açar sözlər: *multikulturalizm, dil, milli dəyərlər, azsaylı xalqlar, dil siyasəti, regional ünsiyyət, ortaq dil*

Multiculturalism and language

In the article it is said about the language factors in the formation of the cultural values. As it is known the nations living in different places of the world estimate the language factor as a combining occasional event of the historical culture and other special characters in a complex form. One of the main factors affirming the sovereign character of the language is being accepted as the differing standard for any nation or any ethnos. The most important factor in the determining of the nation is that the concepts language and nation are mostly perceived in the same form. This principle has been almost appropriated by all sociologists, culturologists and other scientists. Of course it is senseless to look for the national personality in the society where the language unity is not ensured. That is why in the article it is noted correctly that the language factor is the main factor of the national ideology and its development in the multicultural sphere shows itself in the further level.

Key words: *multiculturalism, language, the national values, the limited nations, the language policy, the regional intercourse, the common language*

Multikulturalizm elə bir siyasətdir ki, o, mədəni plüralizmi qəbul edir və onun inkişafına şərait yaradır. Bu, ölkə əhalisinin etnik irqi və dini müxtəlifliyindən asılı olmayaraq, onların hamısının hüquq və azadlıqlarına hörmətlə əlaqədarlıdır. Multikultural cəmiyyətdə hər bir vətəndaş öz mədəniyyətini, dilini, ənənəsini, etnik və dini dəyərlərini inkişaf etdirmək, ana dilində məktəb açmaq, qəzet və jurnal dərc etdirmək sahələrində bərabər hüquqlara malikdir. Multikulturalizm siyasəti assimilyasiyanı inkar edən inteqrasiyaya aparır. Məhz buna görə də bu siyasəti təkcə siyasi elita deyil, eyni zamanda millətin yüksək vəzifə tutmayan digər nümayəndələri ilə yanaşı həm də milli və dini azlıqlar da dəstəkləyirlər.

Akad. R.Mehdiyevin fikrincə, «Siyasi sistemin optimal inkişaf amili kimi siyasi mədəniyyətin uzun tarixi müddət ərzində formalaşması da qəbul edilmiş fikirdir. Müasir dövrdə «vətəndaş mədəniyyəti»nin sinonimi kimi işlədilsə də, siyasi mədəniyyət özündə hər bir dövlətin yüksəlişində siyasi imkanların bütün spektrini, səfərbərliyini, siyasi davranışın və münasibətlərin hakim stereotiplərini ehtiva edir» (7).

Multikulturalizm cəmiyyətində onun iki tipini ayırmaq daha məqsəduşğundur: ənənəvi və müasir. Ənənəvi cəmiyyətlərdə, əsasən, *androkratiya* yəni, kişinin tam hakimiyyəti, müasirlikdə isə *gender* - kişi və qadınların cəmiyyətdə balanslı rollarının əsas xarakteristikası diqqət çəkir (8, s. 15).

Multikultural dəyərlərin inkişafında əsas vasitələrdən biri dildir. Dil mədəniyyətlərarası dialoqun əsas faktorudur. Çoxmədəniyyətliliyin olduğu yerdə mütləq çoxdillilik amili də ortaya çıxır. Burada dil insanlar arasında təkcə ünsiyyət faktoruna çevrilmir, həm də bir xalqın, millətin mədəniyyətinin başqa xalq və millətlərin mədəniyyəti ilə dialoqunun əsas vasitəçisi olur.

Hamımız bilir ki, dilin varlığını mühafizə edən o dilin daşıyıcısı olan xalqdır, millətdir. Hər millət uzun bir tarixi inkişaf yolu keçərək, öz bioloji varlığı ilə bərabər, milli dəyərlərini, xüsusən də ana dilini bu və ya digər şəkildə qoruyur və bu dəyərli mirası gələcək nəsillərə ötürməyə çalışır. Bu zaman millətin xarici təsirlərə qarşı immuniteti nə qədər güclü olursa, dilin də yad təsirlərə qarşı müqavimət dərəcəsi bir o qədər mühafizəkar olur. Təbii ki, bu prosesdə tarixin sınağından keçən etnosun, millətin müqavimət dərəcəsi və gücü də ortaya çıxır. Lakin bu proses yer üzərində vaxtilə yaşamış və indi də yaşamaqda olan bütün millətlərdə eyni şəkildə getməmişdir. Belə ki, tarix boyu dünyada elə millətlər mövcud olmuşdur ki, müasir dövrümüzə artıq ya onlar öz ana dillərini, ya da bir etnos kimi, öz varlıqlarını itirərək tarix səhnəsindən silinib-getmişlər.

Dilin yayılma arealı və işlənmə sferası mikromühitədən tutmuş makromühitə qədər bütün imkanlardan asılı olaraq müəyyənləşir. Nəticədə, bəzən bir dil bütün regionun ümumünsiyyət vasitəsinə çevrilə bildiyi halda, bəzən isə yad millətlərin təsiri ilə məhv olub-gedir. Deməli, eyni dövlətin ərazisində, hətta eyni coğrafiyada yaşayan mikromillətlərdən tutmuş makromillətlərə qədər milli dəyərlərin, xüsusilə milli dillərin mühafizə olunması və çağdaş dövrümüzdə qədər gəlib-çatması bu ərazilərdə tolerantlığın və multikulturallığın möhkəm təməllər üzərində qurulması ilə bağlıdır. Belə ölkələrdə multikulturalizm təkcə siyasi elita tərəfindən qorunmur, həm də yüksək vəzifəsi, mövqeyi olmayan dinc əhalinin hörmətlə yanaşdığı bir dəyərə çevrilir. Elə bu baxımdan da məsələyə dil faktorunun təsiri böyükdür. Dil millətlər və xalqlar arasında dialoqun əsas vasitəsidir. Dil maddi sərvət deyil, ancaq elə bir xəzinədir ki, bəşəriyyətin bütün nailiyyətləri burada toplanır. Dil sülhü və müharibəni elan edir, elm və mədəniyyəti geniş areallarda yayır. Və dil qədim tarixə malik elə bir silahdır ki, onun vasitəsilə cəmiyyəti həm yaralamaq, həm də sağaltmaq olar.

Dünyanın aparıcı multikulturalizm modellərinə nəzər yetirəndə görmək olar ki, bir ərazidə məskunlaşmış müxtəlif millətlərin multikultural şəraitdə yaşamasında dil ən önəmli funksiyanı yerinə yetirir. Məsələn, multikulturalizmin Kanada modelinə baxaq. Belə ki, ABŞ və Avstraliyadan fərqli olaraq Kanadada etnik azlıqlara münasibətdə hakim etnik qrup tərəfindən assimilyasiya siyasəti yeridilmir. Kanadada hər bir etnik qrupun üzvləri öz ana dilini azad şəkildə istifadə etmək, həmçinin öz dogma dillərində təhsil almaq hüququna malikdirlər. Bu vacib situasiya Kanadada yaşayan etnik azlıqların öz mədəni dəyərlərini qoruya bilməsinə şərait yaradır.

Demək ki, bu gün tolerantlığın, multikultural dəyərlərin fonunda sabit həyat təzi sürmək, tərəqqi və intibaha doğru addımlamaqda dil faktoru milli, siyasi, ideoloji və eyni zamanda multikultural əhəmiyyət daşımaqdadır. Bu mənada, dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonrakı 25 ildə ölkəmizdə aparılan dil quruculuğu prosesində bir sıra uğurlu addımlar atıldığı kimi, Azərbaycanda yaşayan əzsaylı millətlərin ana dillərinin qorunması və onların Azərbaycan dilindən ümumünsiyyət vasitəsi kimi rahat istifadə etmələri istiqamətində ciddi islahatlar aparılmış, möhkəm hüquqi baza yaradılmışdır.

Ölkə rəhbərliyinin yürütdüyü uğurlu siyasət nəticəsində Azərbaycanda millətlərarası münasibətlərin vəziyyəti ürəkaçandır. Milli azlıqların nümayəndələri ilə söhbətlərdən aydın olur ki, onlar Azərbaycandakı digər millətləri, demək olar ki, hamısını qonşu və dost qəbul edirlər. Ölkəmizdəki milli azlıqlar onların qorunub saxlanması istiqamətində həyata keçirilmiş dövlət tədbirlərini bəyənilir. Bu, həmin məsələ üzrə ictimai rəyin demokratik Avropa şüuruna yaxın olmasına dəlalət edir. Onlar həmçinin millətlərarası münasibətlər sahəsindəki dövlət siyasətini müsbət qiymətləndirirlər. Təbii ki, bu uğura zorla və ya fərmanla nail olunmamışdır. Düşünürük ki, xalqımız buna ancaq özünün milli-mənəvi iradəsi və mentaliteti ilə nail olub. Milli azlıqlar özlərinin maraq və mənafeələrinə uyğun gələn bu hala – başqa xalqlara məhz azərbaycanlı münasibəti ilə yaşamağa uyğunlaşırlar. Bu qanunauyğunluğun sayəsində indiyə kimi Azərbaycan tarixində etnik-milli, dini zəmində toqquşmanın faciəsi yaranmayıb. Həqiqətən də tolerantlıq milli mentalitetimizin xarakterik cəhəti kimi ölkəmizdə stabilliyin əsasına çevrilib. Bunu milli müstəqilliyimizi qazandıqdan sonrakı dövrdə yaşadığımız hadisələr də bir daha təsdiq edir.

Hazırda Azərbaycanda ölkənin əsas və çoxluq təşkil edən əhalisi - azərbaycanlılar (Azərbaycan türkləri) ilə yanaşı, bir sıra digər millət, xalq və etnik azlıqlar da çiyin-çiyinə yaşayırlar. Dövlətin özünün milli azlıqlara qarşı münasibəti aşağıdakı prinsiplərlə ölçülür:

- dövlətin ərazi bütövlüyü və onun suverenliyi prinsiplərinə qeyd-şərtsiz əməl edilməsi;
- milli azlıqların hüquq və azadlıqlarının qorunması;
- milli azlıqların dillərinin, mədəniyyətlərinin, məişətinin qorunmasında dövlətin təminatı;
- ölkə Konstitusiyası, Milli Məclisin müvafiq qanunları və prezidentin fərmanları əsasında milli azlıqların hüquqlarının qorunması;

Buraya həmçinin aşağıdakı aspektləri də daxil etmək lazımdır:

- Azərbaycan çoxmillətli ailəsində birgə həyat və fəaliyyətin inkişaf etdirilməsi;
- tarixi dostluq və mehriban qonşuluq əlaqələrinin qorunması;
- ideoloji-hüquqi və mənəvi-psixoloji bazanı möhkəmləndirmək üçün vətənpərvərlik ideyalarının həyata keçirilməsi;
- milli, irqi, etnik, dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün ölkə vətəndaşlarının əsl hüquqlarını təmin etmək;
- millətçilik, irqçilik, hallarına yol verməmək.

Azərbaycan çoxmillətli dövlət olduğu üçün Azərbaycan Respublikasında yaşayan bütün xalqların dillərinin qorunması və inkişafı üçün təminat verir. Lakin hər hansı bir çoxmillətli dövlətdə müxtəlif xalqların bir-bir ilə ünsiyyət saxlaması üçün millətlərarası ünsiyyət vasitəsi olan dili də olmalıdır. Əks halda, ünsiyyət sahəsində də hərə-mərclik yaranar, xalqlar bir-birini başa düşməz, cəmiyyətin ictimai həyatı pozular, cəmiyyətin özünün yaşaması təhlükə altına düşər (5, s. 23).

Azərbaycanda yaşayan milli azlıq və etnik qrupların mədəniyyəti Azərbaycan mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi qorunur və inkişaf edir, onların milli mədəniyyətinin, incəsənətinin, adət-ənənələrinin və dilinin qorunub saxlanması üçün məqsədyönlü iş aparılır. 1992-ci ildə imzalanmış “Azərbaycan Respublikasında yaşayan milli azlıq, azsaylı xalq və etnik qrupların hüquq və azadlıqlarının qorunması, dil və mədəniyyətlərin inkişafı üçün dövlət yardımı haqqında” fərmanda deyilir: “Azərbaycan Respublikasının ərazisində yaşayan milli azlıq, azsaylı xalq və etnik qrupların nümayəndələrinin Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında müəyyən edilən siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni hüquqlarını və azadlıqlarını qorumaq, onların həyata keçirilməsinə yaxından kömək göstərmək məqsədi ilə nazirlik və idarələrin fəaliyyət çərçivəsində milli münasibətlərlə bağlı məsələlərə, bu fərmandan irəli gələn vəzifələrə hərtərəfli baxılsın” (4).

Respublikamızda yaşayan milli azlıqların, demək olar ki, hamısı Azərbaycan dövlət dilini və onların təqribən beşdən dördü rus dilini də bilir. Əlbəttə ki, bu dillərə real yiyələnmək səviyyəsi fərqlidir, amma görünür ki, etniklərarası ünsiyyət üçün kifayətdir. Avropa Şurasının tam hüquqlu üzvü olan Azərbaycan bu mötəbər qurumun 05 noyabr 1992-ci ildə qəbul etdiyi “Regional dillərin və ya azsaylı xalqların dillərinin Avropa Xartiyası”nın prinsiplərini daim diqqət mərkəzində saxlayır (4).

“Mədəniyyət haqqında qanun”un 11-ci maddəsində milli mədəniyyətin inkişafına və qorunub saxlanılmasına yardım nəzərdə tutulur. Dövlət Azərbaycan xalqının milli mədəniyyətinin inkişafına və qorunub saxlanılmasına, eləcə də Azərbaycan Respublikasının ərazisində yaşayan bütün milli azlıqların mədəni kimliyinə təminat verir. “Təhsil haqqında qanun”un 6-cı maddəsi və “Dövlət dili haqqında qanun”un 3-cü maddəsinə əsasən təhsil milli azlıqların müxtəlif dillərində verilə bilər.

Azsaylı xalqların mədəni-maarif inkişafı tarixində Azərbaycanın müəyyən təcrübəsi var. Respublikamızın 13 rayonunda yaşayan etnik qrupların uşaqları öz milli adət və ənənələrini, mədəniyyətini öyrənmələri üçün lazımı şərait yaradılıb. Belə ki, Quba, Qusar, İsmayılı, Xaçmaz, Oğuz, Qəbələ rayonlarının 126 məktəbində 24670 şagird ləzgi, Lerik, Lənkəran, Astara, Masallı rayonlarının 246 məktəbində 26070 şagird talış, Balakən, Qəbələ, Xaçmaz, Zaqatala, Quba, Şamaxı rayonlarının 32 məktəbində 4748 şagird avar, udin, tat, şaxur, yəhudi, xınalıq, kürd dillərini əsasən ibtidai siniflərdə öyrənirlər. Beləliklə, respublikanın 407 məktəbində azsaylı xalqların və etnik qrupların 55488 nəfər övladı öz ana dillərini öyrənirlər. Azsaylı xalqların dillərində təlim aparan müəllimlər müvafiq qaydalara uyğun olaraq vaxtaşırı ixtisasartırma kursundan keçirilirlər.

Avropa Şurası və Azərbaycanın Təhsil Nazirliyi hələ 2003-cü ilin mayında Bakıda “Təhsil siyasəti və milli azlıqlar” mövzusunda seminar keçirib, elə həmin noybarın ayında isə bu məsələ ətrafında Strasburqda AŞ-ın iqlamətəğahında beynəlxalq ekspertlərin iştirakı ilə müzakirələr aparılıb. Hər iki tədbirdə ölkədəki milli azlıqların təhsilinə münasibət yüksək dəyərləndirilib. Bu gün Təhsil Nazirliyi ölkə Konstitusiyası, “Təhsil haqqında” qanunun tələbləri və “Avropa Xartiyası”nın prinsiplərini əldə rəhbər tutaraq, azsaylı xalqların dilləri, tarixi və mədəniyyətinin öyrənilməsi istiqamətində mümkün imkanlardan istifadə edir.

Milli azlıqların dillərində onlarla qəzet və jurnal nəşr olunur, radio və televiziya proqramları yayımlanır. Dövlət Radio stansiyası tərəfindən mütəmadi olaraq, kürd, ləzgi, talış, gürcü və rus dillərində dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilən verilişlər hazırlanır. Balakən rayonunda avar dilində, Xaçmaz rayonunda isə ləzgi və tat dillərində, Qusar və Xaçmaz rayonlarında yerli televiziya ləzgi dilində verilişlər yayımlanır. Bakıda rus, kürd, ləzgi və talış dillərində qəzetlər nəşr olunur. Ölkə rəhbəri cənab İlham Əliyev çıxışlarının birində demişdir: “Azərbaycanda bütün millətlərin və xalqların nümayəndələri vahid bir ailənin üzvləri kimi yaşayırlar. Milli azlıqların qorunması Azərbaycan rəhbərliyi tərəfindən həyata keçirilən siyasətin ən əsas istiqamətlərindən biridir. Azərbaycan digər xalqların və millətlərin də azad və firavan yaşaması üçün hər cür şərait yaradılmışdır və bu siyasət bundan sonra da davam etdiriləcəkdir” (8, s. 6).

Dil faktorunun nüfuz etdiyi əsas məsələlərdən biri də regional mühtdə multikultural dəyərlərin inkişafına təkan verməkdir. Məlumdur ki, vaxtilə Azərbaycan dili Qafqazda ümumünsiyyət vasitəsi olub. Dilimiz uzun illər dövlət dili səviyyəsindən kənar qalsa da, öz regional nüfuzu ilə aparıcı mövqeyə malik

olmuşdur. Əlinə qələm alan, müxtəlif ideologiyaların təbliğatını həyata keçirən qüvvələr məhz Azərbaycan dilinin nüfuzundan məharətlə istifadə etmişlər. Elə götürək vaxtilə Azərbaycanda hürufiliyin təbliğatını. Bu təliminin ən görkəmli nümayəndəsi olan Nəsimi təkcə fəlsəfi şeirin ustası deyildi. Nəsimi həm də ona görə qüdrətli şair idi ki, o, hürufiliyin təbliğini doğma Azərbaycan türkcəsində aparırdı, özü də geniş kütlənin anlayacağı dildə yazmağa çalışırdı. Ancaq bu proses təkcə dini bir təlimin təbliğatını həyata keçirmədi, Azərbaycan dilinin nüfuz dairəsini genişləndirdi, ünsiyyət sərhədlərini bir qədər də uzaqlara apardı.

Eyni zamanda XIX əsrin 80-ci illərində Qafqazda olmuş Y.Veydenbaum qeyd edirdi ki, “sadəliyi və öyrənmək üçün asanlıqı Azərbaycan dilini bütün Şərqi Qafqaz üçün beynəlxalq dilə çevirmişdir” (2, s. 148). Ana dilimizin yayılma arealının geniş olduğunu və bölgədə multikultural sabitliyin keşiyində durmasını təsdiqləyən faktlardan biri də tanınmış rus ədibi M.Lermontovun Azərbaycan dili barəsində tarixi əhəmiyyətli qeydləridir. Çıxışlarının birində ümummilli liderimiz bu vacib faktı belə dəyərləndirmişdir: “Mənim xatirimdədir, keçmiş zamanda ədəbiyyat tarixini öyrənərkən fəxr edirdik ki, vaxtilə Lermontov bir müddət Azərbaycanda olmuş, Quba zonasında yaşamışdır. O, öz dostuna məktub yazmışdı ki, mən burada Azərbaycan dilini öyrənirəm. Avropada fransız dili kimi, Qafqazda da Azərbaycan dili çox məşhur və mötəbər bir dildir. Hətta Lermontovun belə bir yazısı da var. Biz bunu böyük iftixar hissi ilə qeyd edirik... Bunun özü tarixdə nadir bir hadisədir. İndinin özündə də bizim dili öyrənməyə çalışırlar” (6, s. 135).

Deməli, Azərbaycan dili geniş coğrafiyanın ümumünsiyyət vasitəsi kimi regiondakı multikultural həyat tərzinin möhkəmlənməsində tarixi bir vəzifəni yerinə yetirmişdir.

Türk dünyasında orta q türk dili məsələsinin müqəddəratının müəyyən edilməsində də multikultural amillər xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu gün məsələyə yanaşmada müxtəlif fikirlər özünü göstərir. Bəziləri mövcud türkcələr əsasında yeni, orta q türk ədəbi dilinin yaradılmasını, bəziləri isə türkcələrdən birinin orta q ünsiyyət vasitəsi kimi götürülməsini təklif edir. Mövcud türkcələrin iştirakı ilə yeni ədəbi dilin yaradılması müasir dövrün şərtləri baxımından heç də inandırıcı görünmür. Ümumən desək, bu, məntiqə sığmayan təklifdir. O ki qaldı, türkcələrdən birinin ümumünsiyyət vasitəsi kimi götürülməsi məsələsinə, bu, hər nə qədər ağılabatan olsa da, burda bir məqamı diqqətdən kənar qoymaq olmaz. Belə ki, hansısa bir türk dilini orta q ünsiyyət vasitəsi kimi təqdim etmək başqa türk xalqlarında “inciklik” kimi qarşılanıla bilər. Çünki uzun müddət türk coğrafiyasında çar Rusiyasının əsarəti, ardınca Sovetlər Birliyinin hegemoniyası türk xalqlarını bir-birindən uzaqlaşdırdığından ögeylik emosiyasının dirçəlməsini başa düşmək olar. Ancaq səmimiyyətlə etiraf edək ki, son 25 ildə türk xalqları arasındakı buzların əriməsi, mədəni, iqtisadi, diplomatik əlaqələrin genişlənməsi artıq problemin həllinə öz müsbət təsirini göstərmişdir. Belə ki, bu gün türkcələrdən birinin, elə Türkiyə türkcəsinin orta q ünsiyyət dili kimi işlənməsi artıq heç bir türk xalqında mənfi emosiya yarada bilməz. Demək ki, uzun illər bir-birindən təkcə coğrafi baxımdan deyil, həm də mədəni, siyasi və digər cəhətlərdən uzaqlaşmış türk dünyasını bir araya gətirəcək vahid ünsiyyət dili bu coğrafiyadakı münasibətləri daha da yaxınlaşdıracaqdır.

Beləliklə, çoxmillətli yaşam mühitində multikultural həyat tərzinin təkamülündə dil faktoru mühüm əhəmiyyət daşıyır. Göründüyü kimi, dil təkcə bir dövlət daxilindəki multikultural həyat tərzini tənzimləmir, həm də qonşu və ya uzaq ərazilərdə, ümumən, geniş coğrafiyada yaşayan millətlər arasında dialoqun əsasını təşkil edir. Biz bunu ölkəmizdə gedən tarixi və müasir proseslərin fonunda açıq şəkildə görürük. Azərbaycan dili vaxtilə regional statusa malik olduğu kimi, bu gün də ölkəmizdə yaşayan bütün millətləri birləşdirən əsas milli-mədəni və siyasi faktordur. Ulu öndərimiz H.Əliyevin dediyi kimi: “Azərbaycan Azərbaycanda yaşayan bütün millətlərin vətənidir. Azərbaycan vətəndaşları, Azərbaycan xalqı deyəndə biz Azərbaycanda yaşayan bütün millətlərin birliyini dərk edirik... Eyni zamanda Azərbaycan dili bizi bir-birimizlə birləşdirir. Burada bizim çox etnik köklü millətlərə mənsub olan adamların hamısı Azərbaycan dilini öz ana dili kimi qəbul edib. Azərbaycan dili bizi bu gün də, gələcəkdə də birləşdirəcəkdir ” (6, s. 89).

Ədəbiyyat

1. Abdullayev K. Multikulturalizmin elmi-nəzəri əsasları və Azərbaycan reallığında inkişaf perspektivləri // “525-ci” qəzet, 10 fevral 2016, s. 4
2. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. Bakı: AME Elmi Mərkəzi, 2007.
3. Azərbaycan multikulturalizminin ədəbi-bədii qaynaqları (baş elmi redaktoru akad. K.Abdullayev). Bakı: BMM, 2016
4. “Azərbaycan Respublikasında yaşayan milli azlıq, azsaylı xalq və etnik qrupların hüquq və azadlıqlarının qorunması, dil və mədəniyyətinin inkişafı üçün dövlət yardımı haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı / <http://www.e-qanun.az/>
5. Əbühləsənli T., Zülfüqarlı T., Rzai A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı: ADİU, 2014
6. Xudiyev N. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. Bakı: Təhsil, 1997
7. Mehdiyev R. Güclü Azərbaycan dövləti qloballaşma şəraitində milli ideyanın təəcəssümü kimi / <http://www.science.gov.az/>
8. Nərimanoğlu M. Multikulturalizm dövlət siyasətinin ən yaxşı modellərindədir. “Azərbaycan” qəz., 15 yanvar 2016, s. 5
9. Öməröv V. Multikulturalizm vətəndaş cəmiyyətinin əsas xüsusiyyətidir. “Səs” qəz., 08 avqust 2014, s. 15

DİLİN MƏCAZLAR SİSTEMİNDƏ ZONİMİK VAHİDLƏRİN MÖVQEYİ

Açar sözlər: *zoonim, metafor, epitet, təşbeh, məcazi mənə*

The position of zoonymic units in methaphors system of language

The article embraces the role of the role of the lexico-semantic word-groups zoonymic unites in the formation of the methaphors system. Zoonyms do not only express nominative meaning that denotes animal names in general, but also some of them processed in a figurative sense are used in the creation of methaphors, similes and epithets.

Key words: *zoonym, methaphor, epithet, simile, metaphorical meaning*

Dilin obrazlı-ifadəlilik imkanının genişlənməsində, lüğət tərkibinin zənginləşməsində, müxtəlif üslubların formalaşmasında, məcazların mühüm rolu vardır. Dilçilikdə məcazların növləri çox zaman mübahisə doğurur və bu səbəbdən də müqayisəli şəkildə verilir. Azərbaycan filologiyasında ilk olaraq, məcazlar ədəbiyyatşünaslıq elminin tərkib hissəsi kimi götürülmüş və bu elmin tədqiqat obyektinə hesab edilmişdir. Ə.Dəmirçizadə yazır: “Əslində bədii dilin metafor, metonim, təşbeh, rəmz, alleqoriya, mübaligə, kiçiltmə və bunlar kimi bir sıra mənə çalarlığı müxtəlif leksik vahidləri məhz məcazın müxtəlif təzahür növləridir və bunlarsız bədii üslubu təsəvvür etmək olmaz” (1, 154). Z.Budaqova isə adətən troplardan metafor, müqayisə, epitet, metonimiya, şəxsləndirmə, canlandırma və ya nitqləndirməni, fiqurlardan mübaligə və kiçiltməni məcazın növləri hesab edir (2, 114). Bəzi müəlliflər məcaz növü kimi metafor, metonimiya və sinekdoxanı (7, 157), bir qismi isə bu üç növdən əlavə epiteti (5, 81), bəziləri isə bu bölgüyə müqayisəni, şəxsləndirməni də daxil edirlər (1, 114).

Məcazın növlərindən biri hesab olunan təşbehin (müqayisə) əsas məqsədi varlıqdakı bir əşya və hadisənin başqa əşya və ya hadisə ilə oxşarlığını göstərməkdir. “Bu müqayisəni etmək üçün həm bənzəyən, həm bənzədilən şey, həm də bunların arasında müqayisə ədatı işlənir. Bənzədilən söz müqayisədə “müqayisə obyektinə”, təsviri vasitə daşıyan o biri söz isə “müqayisə obrazı” adlandırılır” (1, 127). Bənzətmədə xarakterlər, xarici görünüş, keyfiyyətlər və s. xüsusiyyətlər müqayisə edilir. Məcazın bu növündə də müqayisə-bənzətmə olduğu üçün metaforla çox oxşardır. Lakin metafordan fərqli olaraq təşbehdə bənzədilən və bənzəyən əşya və faktların adı çəkilir. Bu səbəbdən də metafora nisbətən təşbeh lakonik və qısa şəkildə deyil, bir neçə söz və qoşmalardan ibarət olur.

Müqayisə vasitəsilə yazıçı hadisəni daha bədii şəkildə izah edir, onun başqa hadisələrdən fərqli cəhətini göstərir. Bununla da, həmin hadisədəki əsas əlaməti fərqləndirmək istəyir (2, 115). Əsərdə personajların daxili aləmini açmaq, onun daha canlı təsvir etmək üçün sənətkar müqayisədən bəhrələnir. Bu müqayisə zamanı isə bənzədilən faktların, hadisələrin keyfiyyətləri, xarakterləri, əlamətləri daha qabarıq şəkildə göstərilir.

Digər məcaz növlərində olduğu kimi, təşbehin yaranmasında rol oynayan leksik vahidlərdən biri də zoonimlərdir. Belə ki, təşbehdə bənzədilən obyektlərdən biri heyvan və quş adları olur ki, burada da müqayisə zamanı bənzətmə obyektinin xarakterik keyfiyyətləri, əlamətləri üzə çıxır. Məcazın bu növü üslubi cəhətdən bədii əsərlərdə obrazları səciyyələndirməkdə, onların hər birinin canlı, dolğun bədii portretini yaratmaqda mühüm rol oynayır. Yazıçı bənzətmə zamanı həm xarakterləri - *Nadir. Yoldaşlarım aslan kimi düşmən qabağına gedərkən, siz mənə tülkü kimi gizlənməyə məcbur edəcəksiniz?* (3, 74); *Ulduz. Mən bədbəxt öz sevgilimi zəhərli ilanlar kimi ürəyindən sancdım* (3, 133), həm də xarici görünüşü - *Bununla belə, mühasirədən bir fəndlə qaçardı ki, hamını heyrətə gətirirdi. Uzun boylu, gözəl, ceyran kimi bir oğlan idi* (Ə. Haqverdiyev) müqayisə edir.

Təşbehdə obyektlər müqayisə edilən zaman müxtəlif sözlərdən, qoşmadan, bağlayıcılardan istifadə edilir. Zoonimlər bənzətmə obyektinə kimi işlənərkən daha çox “kimi”, “tək” qoşmaları işlənir: *Bəhram. Ah, vicdan! O, bünsəfsiz vəhşi pələnglər kimi insanın qəlbində daim çırpınır...gah səmələrdə uçan qartallar kimi insanın mövcudiyətini sarsıdacaq qədər hiddətlənər, gah qəfəsdəki bülbüllər kimi zar-zar zarıldar* (3, 62).

Müqayisəni yaradan vasitələrdən biri də “elə bil”, “sanki” bağlayıcılarıdır: *Əbdül. Eybi yoxdur, qızım, bu saat gedərəm. Bəhram elə qızmış ki, elə bil pələngdir, yanında keçmək olurmu?* (3, 56). Təşbehə əmələ gətirən vasitələrdən biri də müqayisə edilən obyektlər arasında işlənən “bənzəmək”, “oxşamaq” feilləridir. *Rəhimxan. Necə...Tülküümü?...Mənə tülküyəmi oxşadırsan?*(3, 79). *Qərbin üfüqündə bir bulud gəzər, Əqrəbə, afiyə, ilana bənzər* (8, 64).

Dilin məcazlar sisteminin formalaşmasında əsas rolunu metaforlar təşkil edir. “Metaforun əmələ gəlməsi bu və ya digər hadisə adının bənzəyiş, müqayisə, oxşarlıq assosiasiyası nəticəsində başqasının üzərinə keçirilib işlənməsi ilə bağlıdır” (7, 159). Metaforların yaranmasında rol oynayan zoonimik leksika da həm canlı

danışiq dili, həm də bədii üslub üçün xarakterik olub subyektiv qiymətləndirmə zamanı istifadə olunur. Zoometaforizmlərin digər metaforik ifadələrdən fərqi bu semantik sahəyə aid olan leksikanın zənginliyi, ekspressivliyi və orijinallığındadır. Bu metaforlar həm müsbət, həm də mənfi qiymətverici emosional-ekspressiv keyfiyyətə malikdir.

Müxtəlif semantik məzmunlu zoonimlər insanların xarici görünüşünün, intellektinin, əqli keyfiyyətlərinin, əməyə olan münasibətinin, daxili keyfiyyətlərinin və s. xüsusiyyətlərinin qiymətləndirilməsi zamanı istifadə olunur. Müsbət qiymətləndirməyə xidmət edən *maral, ceyran, ciyür, ahu, tovuzquşu, durna, göyərçin* və s. kimi zooleksemlərin bədii mətnlərdə, həmçinin danışqda qiymətverici metafor kimi işlənir və zoometaforlarda dominant sema gözəl, göyçək anlayışlarıdır. Məs.: *Başına döndüyüm gül üzli sona! Ömrümün ilk çağı yadıma düşdü* (8, 220).

Zoonimik leksika ilə insanların assosiativ əlaqələrinin əsas istiqamətlərindən biri də insanın bir sıra mənfi keyfiyyətlərinin - alçaqlığının, rəzilliyinin, kobudluğunun, axmaqlığının, ədəbsizliyinin və s. təcəssümündə bu adların iştirak etməsidir. Bu semantik sahəyə *it, köpək, gürzə, çaqqal, ilan, həşərat, eşşək, öküz, kaftar* və s. kimi zoometaforları nümunə vermək olar. *Tülkülərə verməyəcək aslanların yatağını* (8, 245). Nümunədə iki qiymətverici zoometafor qarşılaşdırılır və *tülkü* zoometaforizmi hiyləgər, aciz, qorxaq adamla, *aslan* isə qoçaq və cəsəratli adamla assosiasiya edilir.

Müxtəlif dillərdə ayrı-ayrı heyvan, quş, həşəratların adlarını – məfhumlarını ifadə edən müxtəlif səs kompleksindən ibarət olan sözlər nominativ funksiyasına görə ekvivalentlik təşkil etsələr də, onların metaforik funksiyası, emosional-ekspressiv mənaları arasında müəyyən oxşar və fərqli cəhətlər özünü göstərir. Belə ki, hər bir etnosun fərdlərinin şüurunda formalaşmış olan zoometaforizmlər həmin xalqın dünyanı müşahidəsindəki və dərk edilməsindəki spesifik xüsusiyyətlərindən asılı olub daha çox milli xarakter daşıyır. Bu proses həm də xalqların obrazlı təfəkkürünün müxtəlifliyi, qədim inancları ilə də bağlı olub onların etnopsixoloji portretinin canlandırılmasına da xidmət edir. Məsələn, *inək* zoometaforizmi Azərbaycan dili daşıyıcılarının şüurunda kök, kobud, yöndəmsiz qadınla, hindlərdə isə “gözəl qadın” anlayışı ilə assosiasiya edilir. *Dəvə* zoometaforizmi dilimizdə kin, qəzəb mənalarında, ərəblərdə qadının gözəlliyini ifadə etmək üçün işlənir. *Kobra* zoometaforizmi ingilislərdə sevimli qadınla, bizim dildə isə qorxunc, zərərli, təhlükəli qadınla assosiasiya edilir.

Azərbaycan dilindəki məcazın növlərindən biri də epitetdir. “Epitetin əsas vəzifəsi əşya, hadisə və hərəkət bildirən sözlərə əlavə edilib onların mənasını qüvvətləndirmək və zənginləşdirmək, izah və təyin etməkdir” (5, 115). Dilçilikdə bədii təyin adlandırılan epitet müstəqil şəkildə yox, müəyyən bir sözə əlavə edilərək həmin sözün mənasını qüvvətləndirmək məqsədilə istifadə olunur və lüğət tərkibinin zənginləşməsinə, xüsusən də bədii üslubun inkişafına təsir göstərir.

T.Əfəndiyeva epitetlərin sözün həm məcazi, həm də həqiqi mənasından törədiyini, məcaz əsasında əmələ gələn epitetlərin daha təsirli olduğunu vurğulayaraq yazır: “Sözün məcazi mənasından əmələ gələn epitet assosiasiyanın nəticəsidir. Çünki məcazi epitet də əşya və hadisələrə məxsus xüsusiyyətlərin, müqayisə və bənzəyiş kimi əlaqələrin mövcudluğu əsasında meydana çıxır: bir əlamətin adı oxşarlıqla əlaqədar tamamilə başqa bir predmetin əlaməti kimi istifadə edilir” (5, 115).

Epitet əşyanın səciyyəvi əlamətlərini ifadəli şəkildə təsvir edən bədii təyindir. Belə ki, hər hansı bir əşyanın müxtəlif əlamətləri mövcud olsa da, epitet onlardan yalnız birini təyin edir. Bu barədə T.Əfəndiyeva yazır: “Epitet həmişə subyektivdir. Varlığı obrazlı şəkildə dərk edən sənətkar əşya və hadisələrin təsviri zamanı onun müəyyən bir cəhətini, məhz həmin an üçün vacib olan əlamətini oxucunun nəzərinə çatdırmaq istəyir” (5, 118).

Azərbaycan dilində epiteti ayrıca olaraq tədqiq edən F. Ləman yazır: “Müasir Azərbaycan bədii əsərlərindəki epitetlər öz şirəsini klassik şairlərimizdən, şifahi xalq ədəbiyyatından, aşiq poeziyası kimi köklərdən alır. Dilin obrazlılığını, emosionallığını bilavasitə yazıçı fəaliyyətinin nəticəsi kimi düşünmək olmaz. Bu obrazlılıq, emosionallıq əsasən xalq danışq dilindən gəlir. Demək, bədii dil öz-özünə bu mərhələyə çatmayıb. Bu dilin özül daşları var” (6, 9).

Linqvistik tədqiqatlarda epitetlər ümumdil epitetləri və fərdi epitetlər olmaqla iki cür qruplaşdırılır. Ümumdil epitetlər hər kəs tərəfindən işlədilər, fərdi epitetlər isə şair və yazıçıların novatorluğunun, yaradıcılıq fantaziyasının nəticəsi kimi ortaya çıxan epitetlərdir.

Epitetlər əsasən atributivləşən isimlərlə, sifətlərlə ifadə olunur. Onu yaradan vasitələrdən biri də zoonimik leksikadır. Belə ki, bəzi məqamlarda sənətkarlar insanın özünü, xarakterini, onun müəyyən üzvlərini heyvan və ya quş adları ilə təyin edir. Heyvanlara xas olan bəzi xarakter cəhətlər bu təyinetmədə özünü göstərir. Məs.: Aydın. *Oh, aqrəb gülüşləri, ilan qəhqəhələri* (3, 211); *O dodağı ballım, ceyran yerişlim, Həm o siyah tellim, turac gülüşlüm* (8, 22); *Tərhan xəyalımı, laçın könlümü, Aldadıb-aldadıb*

oynatmadınmı? (8, 61) və s. kimi nümunələrdə ölməz sənətkar zoonimik leksikadan metaforik mənada istifadə edərək, bədii obyektin estetik xarakterini məharətlə təsvir etmişdir.

Fərdi təxəyyülün məhsulu olan bu epitetlərdə metaforiklik daha güclü olur. Çünki bunlar söz sənətkarının bədii yaradıcılıq fantaziyası və istedadının bəhrəsi olub onun düşüncəsindən süzülüb gəlir və fərdi xarakter daşıyır. *Hər gün yeni bir dərd, yeni bir ələm, Qartal pəncələrdə qəhr olur ələm* (8, 65); *O tərən könlünün, şahin vüqarı, Beş quruş uğrunda, bəzən alçalır* (8, 134); *Durna baxışları dəniz kimi lal* (8, 201). Göründüyü kimi, şair daha çox quş adlarından bədii təyin kimi istifadə edib obrazın bədii xüsusiyyətlərini, onun gözəlliyini meydana çıxarmaq, qiymətləndirmək məqsədi ilə istifadə edir. Belə təsvirlər oxucuya emosional, estetik təsir göstərir. Bəzən bənzətmə obyektinin insanın hər hansı bir üzvü olur: *Nə də ki, o durna gözlərin sənin, Artıq güldürməyir, açmayır məni* (8, 155).

Beləliklə, epitet “Semantik mənaya malik obrazlı bədii təyindir; fikrin emosionallığını, ifadəliliyini artıran bədii vasitədir; əşya və hadisələrin xarakter xüsusiyyətlərini yeni və parlaq şəkildə verə bilən təsvir və ifadə üsuludur; leksik-semantik hadisə kimi dildə zəruri bir prosesdir (6, 106). Bədii yaradıcılıqda üslubi tələbatə uyğun seçilən epitet qüvvətli bədii təsvir vasitəsi olub bədii üslubun hər hansı bir janrında işlənərək müxtəlif səciyyəli əşya və hadisələrin təyinlənməsinə xidmət göstərir.

Deyənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, dilin məcazlar sisteminin formalaşmasında zoonimik leksikanın mühüm rolu vardır, çünki bu semantik sahəyə aid olan sözlərdən yaranan məcazlar emosionallığı və ekspressivliyi ilə digərlərindən fərqlənir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı (oçerklər). Bakı, Elm, 1970, 356 s.
2. Budaqova Z. Metafor və müqayisə bədii ifadə vasitəsi kimi. Oktyabr inqilabı və Azərbaycan dilçiliyi məsələləri. Məqalələr məcmuəsi. Bakı, Azərbaycan SSREA, 1969, 201 s.
3. Cabbarlı C. Əsərləri 4cildə, II cild, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 360 s.
4. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı, “Azərtədrisnəşr”, 1962, 271 s.
5. Əfəndiyeva T. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyatı. Bakı, “Elm”, 1980, 251 s.
6. F.Ləman Azərbaycan dilində epitet. Bakı, “Nurlan”, 2007, 129 s.
7. Müasir Azərbaycan dili. 3 cildə. I cild. Bakı, “Elm”, 1978, 322 s.
8. Səməd V. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə. I cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 264 s.

УЛЬВИЯ ГУСЕЙНОВА

*Доктор философии по филологии
Бакинский государственный университет*

ФУНДАМЕНТАЛЬНЫЕ КОНЦЕПТЫ И СПЕЦИФИКА МИРОПОНИМАНИЯ

Ключевые слова: *концепт, миропонимание, мировидение, менталитет, ментальность, национальная психология, национальный характер*

Fundamental concept and specificity of outlook

In modern linguistics high rate of the use is found out by such terms as concept, outlook, the mentality, mentality, national psychology, national character, etc. Not always and not all accurately enough can imagine those phenomena of a spiritual order which stand up for them that, however, does not serve as an obstacle for their use. On the other hand, use of new terms at all is frequent does not mean their judgement in space of new concepts and representations about essence of the studied phenomena.

Key words: *concept, outlook, mentality, mentality, national psychology, national character*

В современном языкознании высокую частотность употребления обнаруживают такие термины, как *концепт, миропонимание, мировидение, менталитет, ментальность, национальная психология, национальный характер* и др. Не всегда и не все достаточно четко могут представлять себе те явления духовного порядка, которые стоят за ними, что, однако, не служит препятствием для их использования. С другой стороны, нередко использование новых терминов вовсе не означает их осмысления в пространстве новых понятий и представлений о сущности изучаемых явлений. Так, З. Д. Попова и И. А. Стернин отмечают, что существует много работ, «которые объединяет фактическое отождествление понятий *концепт* и *значение слова*: традиционный анализ семантики слова называется при этом анализом концепта, а семантические исследования – когнитивными» (1, 17).

Такое положение вещей распространяется на весь научный аппарат новейшего языкознания. Можно даже утверждать, что исследованиям в рамках новой лингвистической парадигмы должна предшествовать своеобразная революция в умах. В противном случае обнаруживается формальная спекуляция на метаязыке без фактической солидаризации с новыми принципами.

Однако существует один момент, который действительно может ввести в заблуждение или во всяком случае не представляется совершенно ясным. Лексическое значение слова, как известно, не является одномерным явлением. Например, А. А. Уфимцева выделяет такие термины, как *денотат* и *сигнификат* (2, 88). Сигнификат соответствует элементарному понятию в логике, т.е. он включает в себя существенные признаки, объединяющие предметы в единый класс. Денотат – это «типизированное представление о целом классе предметов по их форме, назначению, подпадающих под данный класс» (2, 88). Сигнификат же представляет собой «понятие – дифференциальные признаки данного класса предметов» (2, 88). С сигнификатом всё предельно ясно, он находит отражение в словарях в виде словарной дефиниции. Это сугубо интеллектуальная категория связанная не с только с языком, сколько с мышлением. Проблему составляет, на наш взгляд, денотат, причем эта проблема особенно выпукло представлена в контексте современного когнитивного языкознания. А. А. Уфимцева добавляет: «С точки зрения логики предметная отнесенность может быть приравнена к объему понятия, т.е. к кругу предметов, подпадающих под обозначаемое данным словесным знаком понятие» (2, 88). Сам по себе круг предметов достаточно конкретен, однако представление о «круге» носит типизированный характер, поскольку связано не с одним предметом, а с кругом в целом. Представление (денотат) о предметах или предметная соотнесенность не может быть вне языковой картины мира. Более того, представления обусловлены этой картиной мира. Одно дело умопостигаемые дифференциальные признаки класса предметов. Другое дело наши представления о самих предметах (объем понятия). Круг предметов, связанных со словом (и соответственно с понятием и его дефиницией) не может находиться вне пространства родной культуры. Наши типизированные представления о круге предметов, обозначаемых словом, непосредственно мотивированы родной культурой. Если так, то денотат очень сложно отличить теоретически от содержания концепта, также обусловленного родной культурой. Возможно, различие связано с объемом. Денотат носит характер элементарного представления. Связь концепта с культурой является более сложной. Например, денотат значения русского слова *гость* как типизированное представление русских людей о гостях не может быть лишен культурного и культурологического содержания. Концепт «гость» как фрагмент русской языковой картины мира также целиком и полностью обусловлен историей культуры. В этом отношении денотат и концепт почти не различимы. Если концепт представляет собой ментальное явление (представление, комплекс представлений и т.д.) о вещах, в языке лишь вербализуемое, то и денотат как часть лексического значения является полностью ментальным и историко-культурным явлением. Если сопоставить денотат и сигнификат с точки зрения связи с коллективной психикой говорящих и воздействия на нее, то второе ни в какое сравнение с первым не идет. Огромное большинство понимает друг друга исключительно в силу ассоциативной связи комплекса звуков с образом предметов. Это огромное большинство не в состоянии даже приблизительно обозначить те дифференциальные признаки, которые объединяют внешне непохожие предметы в единый логический класс. Тем не менее они вас прекрасно понимают в силу глубоко укоренившейся подсознательной ассоциации предмета и звукового комплекса.

Денотата как типизированного представления достаточно для соотнесения знака с референтом, «конкретным (реальным) предметом (2, 88). Концепт, будучи сложным ментальным явлением, фактически представляет собой систему представлений о явлениях, что и делает целесообразным употребление термина *фрейм*, с другой стороны, приводит к его смешению с термином *концепт*.

Каким бы объемным ни было представление о том или ином феномене, представленном в картине мира, он должен находить системную вербализацию в языке. Хотя, как известно, существует мнение о том, что концепт не вербализуется полностью, существует некоторый духовный остаток, который характеризует национальную ментальность, но в языке не выражается. На наш взгляд, это могут быть только туманные представления, всё же то, что является реальным, так или иначе отражается в языке. Например, в постсоветский период значительно активизировалась деятельность религиозных обществ в Азербайджане, а многие верующие приписывают азербайджанскому менталитету, то, что узнали совсем недавно, а национальному менталитету как раз не присуще. Народные представления (то, что действительно присуще народу) обо всех религиозных явлениях представлены в языке, в лексических и фразеологических единицах, пословицах и поговорках. Следует также отметить, что фундаментальные для национального менталитета концепты не только

отражаются в языке, но и представлены в нем в системном виде. Это и есть свидетельство фундаментальности концепта. Конечно, говоря о вербализации концепта, необходимо учитывать и фольклор. Концепт представлен не только в словаре, но и в устном народном творчестве. Более того, если словари могут и неверно толковать знаки, то народное творчество создает максимально объективное представление о вещах.

Вербализация фундаментальных концептов способствует пониманию сущности того явления, которое сегодня называется *национальным миропониманием*. Фундаментальные концепты затрагивают основы жизни этноса и, как правило, представлены в языке в системном виде. В азербайджанском языке, как и во многих языках мира, это прежде всего концепты «добро» и «зло». Основными лексемами, представляющими эти концепты в азербайджанском языке, являются слова *xeyr* и *şər*. Оба слова являются по происхождению арабскими. Словарь арабизмов и иранизмов, употребляющихся в азербайджанском языке, фиксирует 11 слов с этим корнем, что само по себе может расцениваться как усвоение целостной семантической парадигмы или даже ценностной парадигмы. Так, словарь приводит слова *xeyrat*, *xeyrəndiş*, *xeyrəncəm*, *xeyrüyyət*, *xeyrkar*, *xeyrməqdəm*, *xeyrülbəşər*, *xeyrülkəlam*, *xeyrülnisa*, *xeyrü şər*, *xeyrxah* (4, 688). Как видим, самого слова *xeyr* или *xeyr* словарь не фиксирует. В Толковом словаре азербайджанского языка форма *xeyr* (лежащая в основе приведенных арабизмов) приводится только в значении отрицательной частицы «нет» (3, 437). В значении «добро» приводится слово *xeyr* (3, 434). Слово *xeyr* в Толковом словаре фиксируется в двух значениях: 1. «польза, прибыль» и 2. «добро, доброе дело» (3, 434). По первому значению приводятся устойчивые словосочетания *xeyr dəymək*, *xeyr eləmək*, *xeyr gətirməmək*, *xeyr görmək*, *xeyr vermək*, *xeyr qalmamaq*, *xeyr yox*, *öz xeyrini güdmək* (3, 434). По второму значению приводятся фразеологические единицы, т.е. синтагмы с полностью десемантизированными компонентами. Это такие единицы вторичной номинации, как *xeyr xəbər*, *xeyr iş*, *xeyr ola?*, *xeyr olsun?*, *xeyr xəbər ola?*, *xeyrini görəsən*, *xeyrini görmək*, *axşamın xeyr*, *Allah xeyrə calasın*, *Allah xeyr versin*, *başuma xeyr* (3, 434). Само распределение этих синтагм по парадигмам устойчивых сочетаний и фразеологических единиц может вызывать сомнение. Например, пожелание *xeyrini görəsən* не подвергается фразеологизации. Это устойчивое и воспроизводимое словосочетание, употребляющиеся в буквальном значении. Иными словами, компоненты выражения не утрачивают в составе целого своих основных номинативных значений. Относительно переосмыслено значение глагола *görmək*, поскольку здесь нет буквального значения «видеть», хотя и в этом случае слово не подвергается десемантизации, ср. «видеть» как функция органа зрения и «видеть/увидеть» - стать свидетелем чего-то в жизни, быть очевидцем или «видеть/увидеть» - выпасть на долю, посчастливиться и т.д. То же самое относится и к пожеланию *Allah xeyr versin*, которое также можно расценивать как свободное словосочетание. Буквально оно означает «Чтоб Аллах даровал тебе добро». При этом ясно, что сочетание является устойчивым и воспроизводимым. Выражение *Allah xeyr versin* относится к числу тех, которые используются носителями языка в самых разных жизненных ситуациях. Даже поверхностный анализ приведенных выражений со словом *xeyr* показывает, что фактически все когнитивные признаки концепты «добро» здесь представлены. Например, в сознании азербайджанцев (и современных в том числе) «добро» всегда от Аллаха, что делает выражение *Allah xeyr versin* универсальным. Аллах связывает (увязывает) начинания людей с добром (*Allah xeyrə calasın*). Характерным для миропонимания азербайджанцев является и выражение *xeyrini görəsən* (дай бог, чтобы это было на пользу, чтобы ты увидел пользу от этого), поскольку в коллективном сознании глубоко укоренено представление о том, что можно обладать чем-то, но при этом не получать пользы, удовлетворения от того, чем обладаешь.

Когнитивный анализ выходит далеко за рамки лексических и фразеологических значений и ориентирован на обнаружение особенностей психического облика народов. В противном случае мы действительно имеем дело с обычным семантическим анализом языковых средств.

Литература

1. Попова З. Д., Стернин И. А. Когнитивная лингвистика. М.: АСТ: Восток – Запад, 2010.
2. Уфимцева А. А. Лексическое значение. М.: Наука, 1986.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə. 2 cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2008.
4. Azərbaycanca-rusca lüğət. 4 cildə. 4 cild. Bakı: Mütərcim, 2000.
5. Ərəb və fars sözləri lüğəti. Məsul redaktor Y. Z. Şirvani. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı, 1966.
6. Nəmidov İ. H. Azərbaycanca-rusca atalar sözləri lüğəti. Bakı: "OKA Ofset", 2004.

ТЕКСТЫ ПО СПЕЦИАЛЬНОСТИ (ФИЛОЛОГИЯ) ДЛЯ СТУДЕНТОВ-ИНОСТРАНЦЕВ ПРОДВИНУТОГО ЭТАПА ФИЛОЛОГИЧЕСКОГО ФАКУЛЬТЕТА

Ключевые слова: современная филология, языкознание, литературоведение, теория литературы, критика, фольклористика, основа стилистики

The texts in the specialty (philology) for foreign students advanced stage of the Faculty of Philology

The proposed texts are designed for foreign students an advanced stage of the Faculty of Philology. These texts and assignments by specialty (philology) develop skills monologic statement in oral and written form. On the one hand this reproduction of texts, on the other hand - as building their own statements in the form of a monologue.

Key words: modern philology, linguistics, literary-of the theory of literature, criticism, folklore, the base style

Предлагаемые тексты предназначены для студентов-иностранцев продвинутого этапа филологического факультета. Данные тексты и задания по специальности (филология) развивают навыки и умения монологического высказывания в устной и письменной форме. С одной стороны это воспроизведение текстового материала, с другой стороны – как построение своего собственного высказывания в форме монолога.

Учащиеся должны уметь читать и понимать специальный текст, воспроизводить содержание прочитанного, выделить основную информацию, сжать текст, развить его содержание, составить план, конспект, тезисы, аннотацию, реферат, рецензию, подготовить сообщение на данную тему и т.д.

Задание 1. 1. Прочитайте текст «Филология». Расположите предложенные вопросы в соответствии с логикой изложения данного текста.

- 1) Какие науки составляют филологию?
 - 2) Какие процессы характерны для филологических наук?
 - 3) От какого слова образовано слово "филология"?
 - 4) Что такое филология?
 - 5) Что научает современная филология?
 - 6) Когда возникла филология?
2. Ответьте на вопросы письменно.

Текст 1. ФИЛОЛОГИЯ

Филология (от греч. *phileo* "любить" и *logos* "слово, знание") - это совокупность наук, изучающих язык и литературу и относящихся к области гуманитарных знаний. Филология как наука возникла в древности. С течением времени менялись задачи и объект ее исследования.

Современная филология стремится понять специфику языка и литературы, их общественную роль, раскрыть закономерности их исторического развития. Современная филология выдвигает новые проблемы изучения языка и литературы и разрабатывает новые методы исследования.

Филологию составляют две основные науки - языкознание и литературоведение, которые делятся на ряд специальных дисциплин: общее языкознание, история языка, изучение современных языков, сравнительное языкознание, теория литературы, история литературы, критика и др. К филологии относятся и фольклористика, поскольку фольклор является искусством слова.

Вместе с процессом дифференциации филологических наук расширяется их сотрудничество. Такое сотрудничество является, например, основой стилистики, которая соединяет в себе важные стороны языкознания и литературоведения.

Задание 2. 1. Прочитайте первые три абзаца текста о филологии и посмотрите, как они записаны с использованием сокращений.

2. Используя сокращения, запишите самостоятельно последний абзац текста. Пользуйтесь примечанием 1.

Филология (ф-гия) (от греч. *phileo* "любить" и *logos* "слово, звание") - совокупность наук, изучающих яз. и л-ру и относящихся к обл. гуманитар.знаний. Ф-гия как наука возникла в древ-сти.

В теч.времени менялись задачи и объект ее исслед-ния.

Совр. ф-гия стремится понять специфику яз-ка и л-ры, их обществ. роль, раскрыть закономерности их историч. развития. Совр. ф-гия выдвигает нов. пробл. изучения яз-ка и л-ры и разраб-ет нов. методы исслед-ния.

Ф-гию, сост-ют две осн. н-ки: языкознание (яз-ние) и литературоведение (лит-ведение). Яз-ние и лит-ведение делятся на ряд спец. дисциплин: общее яз-ние, ист-я яз-ка, изучение совр. яз-ков, сравнит. яз-ние, ..теория л-ры, ист-я л-ры, критика (кр-ка) и др. К ф-гии отн-ся и фольклористика (фолькл-ка), поскольку фольклор (ф-р) явл-ся иск-вом слова.

Примечание I. Сокращения слов

При записи лекций, конспектировании и т.п. широко пользуются сокращениями слов. Обычно сокращаются часто повторяющиеся термины, общеупотребительные глаголы, существительные, служебные и вводные слова, имена собственные и т.д. Есть общепринятые сокращения, знание которых необходимо. Они даются в толковых словарях. Это такие сокращения, как: и т.д. (и так далее), и т.п. (и тому подобное), и пр. (и прочее), и др. (и другие), т.е. (то есть), напр. (например), с. или стр. (страница), см. (смотри), ср. (сравни). Для краткой записи других слов каждый пишущий вырабатывает обычно свою систему сокращений: свои "постоянные" сокращения, принятые только для данного текста. Обычно слова записываются с сокращением при повторном употреблении, первый раз они записываются полностью, а рядом в скобках можно дать принятое сокращение, это поможет при чтении правильно восстановить сокращенное слово. Например: грамматика (гр-ка), несовершенный вид (НСВ или: не, или: н), сложноподчиненное предложение (СИП), простое предложение (ПрП), словосочетание (с/с) и т.п.

Сокращать слова можно двумя способами:

1) обрывая слово на согласной и так, чтобы можно было легко догадаться, какое слово сокращено. Например: гл. и согл, звуки (гласные и согласные звуки), мягкий согл. (мягкий согласный), стоит в косв.пад. (косвенном падеже) и т.д. Слову может соответствовать и начальная буква. Например: Статью м. напечатать, где м. - можно, или; Статья м.б, напечатана, где м.б. - может быть и т.д.

2) сохраняя окончание слова, позволяет легко восстановить текст, в том числе его синтаксическую структуру. Например: В у-те обуч-ся ок. 10 тыс. ч-к. Вы м. взять указ-ные учеб-ки в университет.

Обычно используются оба способа сокращения.

Не следует сокращать слова, выбрасывая все гласные и оставляя только согласные. Это может привести к ошибкам в письменной речи и произношении.

Задание 3. Прочитайте текст «О русском языке». Сопоставьте данные к нему три вида плана (см. примечание 2).

Текст 2. О РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Русский язык - это национальный язык русского народа. Русский язык относится к группе славянских языков, которые делятся на три подгруппы; восточную, южную и западную. Русский язык входит в восточную группу славянских языков. К этой группе относятся еще украинский и белорусский языки. Все славянские языки близки друг к другу, что проявляется в сходстве их лексического состава, и в сходстве явлений фонетической системы и грамматического строя.

Русский национальный язык, представляет собой исторически сложившуюся языковую общность и объединяет всю совокупность языковых средств русского языка, в том числе все русские говоры и наречия, а также социальные жаргоны.

Высшей формой национального русского языка является русский литературный язык. Литературный язык - это язык нормированный, обслуживающий культурные потребности русского народа, это язык государственных актов, радио, художественной литературы.

Русский язык является языком передовой политической мысли, передовой науки и техники. Известны высказывания великих русских писателей и общественных деятелей, а также многих прогрессивных зарубежных писателей о русском языке. Восторженно отзывались о русском языке Державин и Карамзин, Пушкин и Гоголь, Тургенев и Толстой, Белинский и Чернышевский. Они писали что «русский язык один из самых сильных и самых богатых живых языков». Язык Тургенева, Толстого, Добролюбова, Чернышевского - велик и могуч».

План (в вопросной форме)

1. К какой группе славянских языков относится русский язык?
2. Что такое русский национальный язык и русский литературный язык?
3. В чем заключается передовое значение русского языка?

План (в назывной форме)

1. Русский язык как один из славянских языков.
2. Русский национальный язык и русский литературный язык.
3. Передовое значение русского языка.

План (в тезисной форме)

1. Русский язык входит в группу славянских языков.
2. Русский национальный язык представляет собой совокупность всех языковых средств общения русского народа (диалекты, просторечие, литературный язык и т.д.). Русский литературный язык - высшая форма русского национального языка.
3. Русский язык является языком передовой науки и техники.

Примечание 2. План текста (статьи)

Чтобы составить план, следует разделить текст на смысловые части, затем выделить в каждой части основную информацию и сформулировать ее.

Существует три основных вида плана: а) план в вопросной форме; б) план в назывной форме; в) план в тезисной форме.

План в вопросной форме состоит из пунктов, сформулированных в виде вопросов. При составлении планов в вопросной форме используются конструкции с различными вопросительными словами (какой, каков*, почему, где и т.д.), что состоит из чего, в чем заключается что, что является чем, что состоит из чего, в чем заключается что, Например: Что представляет собой филология? Что называется диалектом? и т.д.

План в назывной форме включает пункты, оформленные как назывные предложения, т.е. предложения, главный член которых – существительное в именительном падеже (в сочетании с прилагательным, в сочетании с зависящими словами). Для оформления плана в назывной форме типичны следующие конструкции: что как что, что в чем, роль чего в чем, предмет чего, значение чего и т.д.

Например: Русский литературный язык как высшая форма национального русского языка.

Тезисный план – это план, пункты которого выражают основные, кратко сформулированные положения текста. Например: Русский язык, входит в группу славянских языков (см. образцы планов после текста «О русском языке»).

ÜLVİYYƏ NƏSİROVA

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Odlar Yurdu Universiteti*

DİOLOJİ VƏ MONOLOJİ NİTQİN ÜNSİYYƏTDƏ ROLU

Açar sözlər: *şifahi nitq, ünsiyyət, monoloji ünsiyyət, jestlər*

The role of dialogical and monological speech in the communication

The communication of speech consists of listener and speaker. Natural speech is created on the basis of activity of these sides. Monologue is formed when the listener gives reaction to the speaker's thought what he or she expresses. Dialogue has the maintenance over the monologue. In oral communication monologue is based on reports, speeches and written material. Dialogical speech consists of dialogical units. These dialogical units form the entire structure of the dialogue.

Key words: *oral speech, communication, monological communication, gestures*

Şifahi nitq ünsiyyəti bir proses olaraq iki tərəfdən, yəni dinləyən və danışan tərəflərdən ibarətdir. Hər iki tərəfin fəallığına əsaslanan şifahi nitq ünsiyyəti danışan şəxsin həm də dinləyənə və dinləyəninin həm də danışana çevrilməsi ilə gedir. Çünki təbii nitq, əsasən, tərəflərin məhz bu cür fəallığı üzərində qurulur. Əgər eşidən tərəf danışan tərəfin bir-birinin ardınca ifadə etdiyi fikirlərinə yalnız dinləməklə reaksiya verərsə, onda ünsiyyətin monoloq forması baş verir. Lakin əgər hər iki tərəf ardıcıl olaraq eşidənə və danışana çevrilərsə, bu zaman dialoq yaranır. Yuxarıda qeyd olunanları belə göstərmək olar: Oral language: hearing and speaking ->dialogue and monologue. Gördüyümüz kimi müəllif bu sxemdə şifahi nitqi deyil, şifahi dili

* Употребление какой или каков при оформлении плана в вопросной форме определяется конструкцией вопросительного предложения: какой употребляется в глагольных предложениях, а каков – в безглагольных. Например: Каково место русского языка среди других языков мира? Каково содержание курса «Современный русский литературный язык?» Какова основная идея произведения? Какие науки составляют филологию?

eşidən və danışan tərəflərdə vermişdir. Danışan tərəf və ya tərəflərin isə dialoji və monoloji nitq imkanları göstərilir. Bizə aydın olduğu kimi, danışan tərəf bir nəfərdirsə, bu monoloq, iki və ya daha artıq şəxsdən ibarətdirsə, dialoq sayılır. Artıq qeyd etdiyimiz kimi şifahi ünsiyyətdə daha çox dialoqlara üstünlük verilir. Monoloqlar əsasən müəyyən məruzələrin, çıxışların, raportların və s.hər hansı kütləyə, tamaşaçılar auditoriyasına ünvanlanmasına əsaslanır. Həmçinin hazırlanmış nitqin nitqin məhsulu olan monoloji nitqi təşkil edən cümlələrin quruluşuna fikir versək görərik ki, onlar daha çox uzun cümlələrdən təşkil olunmuş və dialoqlara nisbətən dil qanunlarına görə daha dəqiq qurulmuş olurlar. Yuxarıdakılara əsaslanaraq şifahi monoloji nitqi belə səciyyələndirmək olar: şifahi monoloji nitq tək bir danışan şəxsdən və onun dinləyən istənilən sayda dinləyicilərdən ibarət olur; şifahi monoloji nitq əsasən hazırlanmış olur; şifahi monoloji ünsiyyətdə don't, isn't və s. kimi qısaldılmış formalar ola bilər; monoloji nitqdə jest, mimika, səsin tonu, intonasiya böyük rol oynayır; şifahi monoloji nitq bəzi hallarda dialoq ilə davam edə bilər; şifahi monoloji nitq dialoji nitqə nisbətən dil qanunlarını daha dəqiq əks etdirir və bir-birinin ardınca gələn, məntiqi bağlılığa əsaslanan cümlələrdən ibarətdir. Dialoji nitq şifahi nitqin göstəricisidir. Buna görə də dialoji nitq bir növ şifahi nitq ünsiyyətinin ən spesifik cəhətlərini özündə əks etdirir. Dialoji nitq ilk növbədə iki və daha artıq danışan və eşidən tərəflərdən ibarət olan canlı ünsiyyətdir ki, bu da qarşılıqlı aktivliyinə əsaslanan replika ifadələrindən təşkil olunmuşdur. Dialoji nitq dialoji vahidlərdən ibarətdir. Bu dialoji vahidlər isə özlüyündə bütöv bir dialoq strukturunu yaradır, dialoji vahidi təşkil edən komponentlər dialoqda iştirak edən tərəflərin ifadə etdikləri replikalardır. Bu replikalar struktur, semantik və intonasiya baxımından bir-birilərinə bağlanaraq "dialoji vahid" təşkil edirlər. Dialoji vahid termini ilk dəfə N.Yşvedov tərəfindən irəli sürülmüşdür. Şifahi nitqin tərkib hissəsi olan dialoqlar bir qədər sərbəst və subyektiv xarakter daşıyır. Yəni şifahi dialoji nitqdə yol verilə bilən yarımçıq cümlələr, qısaldılmış sözlər, jarqon ifadələr və s. bu sərbəstliyi şərtləndirir. Əgər yazılı nitq üçün qrammatik qanunların tamlığı şərtdirsə şifahi nitq üçün bəzən istisnalar da rast gəlinir. Danışan şəxslər gündəlik həyatlarında sözləri əsl mənalarda yalnız özləri başa düşdükləri şəkildə ünsiyyətlərində istifadə edə və mənasını öz aralarında subyektiv yanaşaraq anlama bilərlər. Təbii ki, kənardakı şəxslər həmin sözləri məhz dildə qəbul olunmuş mənada qavrayırlar. Canlı şifahi nitq üçün jest, mimika və s. kimi qeyri-verbal köməkçi vasitələr də böyük rol oynayır. Hər hansı bir fikrin vacibliyini bildirmək məqsədi ilə onu təkrarlamaq da olar. Bu zaman səsin tempini, intonasiyanı və s. də nəzərə almaq lazımdır. Bütün bu əlamətlər şifahi nitq ünsiyyətini dialoji əsaslarını əks etdirir. Xarici dil təlimində situasiyadan istifadə xarici dilə yeni tələbat baxımından xeyli əhəmiyyətli və bununla belə metodların ən çətin problemlərindən biridir. Onun həlli ilə əlaqədar müxtəlif nəzəri və praktik yanaşmaların olması bir daha təsdiq edir ki, bu mövzuya bu problemə yeni prizmadan baxılmalıdır və deməli, xeyli aktualdır. Belə bir fikir mövcuddur ki, təlim prosesində situasiyaların yaradılması metodik sistemdə olan nöqsanların aradan qaldırılmasına təkan verir. Əlbəttə, bu cür müddəə belə fikirlər, zənnimizcə mübahisəli məsələdir və bəlkə də əsassızdır. Siyasiya komponentlərinin təhlili onu deməyə imkan verir ki, daha tipik situasiya nümunələri seçmək və onları tədris prosesinə daxil etmək mümkündür. Tədris prosesinə belə təbii nitq situasiyaların qəbul edilməsi, zənnimizcə, xeyli əlverişlidir və onlar metodik sistemə də daxil edilməlidir. Müəyyən edilmişdir ki, situativ dialoqlar həm maraqlı, həm də danışığın qurulması baxımından daha əlverişlidir. Belə dialoqlar daha canlı xarakter daşdığı üçün ona materealin öyrənilməsi çətin olmur. Bir sıra hallarda situasiyalar, tematik, stilistik və psixoloji kimi qruplara bölünür. Onlar məsləhət görüşlər ki, öyrənilən söz və ifadələr situasiyalarda, həm də problem xarakterli situasiyalarda öyrənilsin. Situasiyanın rolu təbiətin audiovizual metodla öyrənilməsi zamanı daha çox qiymətləndirilir. Müəllim çalışmalıdır ki, situasiyanın yaranmasına xüsusi tələbat yaransın. Əgər situasiya üçün tələbat yaranmırsa, süni şəkildə situasiyanın yaradılması meyli mənasızdır. Bu mənada nitq ünsiyyəti situasiya tələb edir. Situativ nitq şagirddən danışmağı tələb edir. Şagird danışır və müzakirəyə yoldaşlarını cəlb edir, təbii situasiya yaranır. Göründüyü kimi, situasiya mövzu və dialoq həm təbii ünsiyyətdə, həm də təhsil prosesində qırılmaz əlaqədədir. Nitq ünsiyyəti situasiyada baş verir. Psixoloqlar öyrənilmişlər ki, situasiya yadda saxlama qabiliyyətini yüksəldir, yaxınlaşdırır, vaxta qənaət olunur. Çünki nitqin situativ xarakteri danışmaq prosesini də asanlaşdırır. Dilçilər nitqə bütün ifadə vasitələrinin ən alisi-ən yüksəyi kimi baxır və situasiyanı nitq üçün əlverişli şərait hesab edirlər. Çünki həmin situasiyada müəyyən fikir söylənilir ki, bu da insan davranışının kommunikativ komponentlərindən biri kimi çıxış edir. Ona görə xarici dilin real əşya və situasiyaların köməyi ilə öyrədilməsini məsləhət görürlər. Metodika üçün lazım olan belə situasiyalar dialoji nitqin formalaşdırılmasında daha geniş tətbiq oluna bilər. Bu da məlumdur ki, bütün insan fəaliyyəti müəyyən situasiyalarda baş verir. İnsan fəaliyyətinin vacib ünsürü kimi nitq fəaliyyəti təbii olaraq nitq situasiyasında yaranır. Ona görə də şifahi nitq ünsiyyəti problemi obyektiv varlığın ifadəsi kimi situasiyalarda həll olunur. Situasiyanın iki tərəfi vardır. Bir tərəfdən real zaman, əşya və ətraf şəraitin danışmaq vasitəsilə ifadəsidir. Situasiya bizə görə bizi maraqlandıran məsələlərdir. Obyektiv varlığın ifadəsi kimi situasiya müəyyən

əlamətlərə malikdir. Bunların aydınlaşdırılması, müəyyənləşdirilməsi böyük metodik əhəmiyyət kəsb edir. İnsan beynində əşya ilə əlaqənin yaranması müəyyən situativ formanı reallaşdırır. Belə hesab edək ki, situasiyanın elementi bizim müsahiblərimizdir, onun replikası və ya müəyyən danışmaq mövzudur. Bununla belə bu elementin mövcudluğu, onun varlığı situasiyanın mürəkkəbliyini göstərir. Bu, hələ situasiyanın əlamətlərindən yalnız biridir. Situasiyanın ikinci əlaməti elementlər arasında əlaqə və asılılıqdır. Bu əlaqə və asılılıq situasiyanın yaranmasına səbəb olur, danışmaq zərurəti yaranır. Bu misaldan istifadə edərək aşağıda göstərilən əlaqə və asılılığı qeyd etmək olar. Müsahib müəyyən replika ilə çıxış edir. O, müəyyən bir mövzu haqqında söhbətə başlayır. Artıq ikinci tərəf söhbətə müdaxilə etməlidir. Söhbət birinci ilə əlaqədar, ondan asılı şəkildə, yəni onu tamamlama, davam etdirmə şəklində ifadə olunmalıdır. Bu isə fərdi xarakter daşıyır, onun danışığı müdaxiləsi, qurulan əlaqə, münasibət, onun fəaliyyət səviyyəsi, intellekt səviyyəsi ilə sıx surətdə bağlı olur. Münasibət sual şəklində də ola bilər, danışığa münasibət tərzində və ya cavab şəklində də ifadə oluna bilər. Müsahibin replikası situasiyanın üçüncü əlamətidir. Situasiyanın dördüncü əlaməti fəaliyyətin olması, əşya arasında əlaqə və münasibətin dəyişməsi. Dialoqun iştirakçıları kimi biz cavab replikası veririk, ya müzakirəyə cavabla daxil oluruz, ya da danışmaqdan imtina edirik. Əlbəttə, imtina etmək də fəaliyyət forması kimi nəzərdə tutulur. Situasiyanın beşinci əlaməti dərk etmənin zərurilik və qiymət vermə hesab olunur. Dərk etmə zəruri subyektiv elementdir. Nəhayət, situasiyanın altıncı əlaməti onun dinamikliyidir. Situasiya müxtəlif faktorların təsiri ilə dəyişə bilər. Bu faktorlar obyektiv, yaxud subyektiv, məsələn, müsahib hər hansı məlum səbəbdən danışığın mövzunu dəyişir, bu situasiyanın mürəkkəbləşməsinə səbəb ola bilər. Situasiya əlamətlərinin işlədilməsi situasiyanın dialoji nitq formasının qurulmasında əsas şərtədir. Tədris fəaliyyətinin modelləşdirilməsi oxşar situasiyalar əvəzinə təlim prosesi üçün daha tipik olan situasiyalar seçilməsini təmin edir. Tamamilə aydındır ki, kommunikativ olmayan, qeyri-nitq situasiyaları tədris prosesindən tamamilə çıxarılır.

Ədəbiyyat

1. N.Abdullayev, Z.Məmmədov - Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı- 2005
2. H.Həsənov- Nitq mədəniyyəti və üslublarının əsasları. Bakı – 1999
3. Bachman L.-Fundamental Consideration in Language Testing. Oxford-1990.
4. Riley P. Culture in Communication. London – 1985
5. Шведова Н.Ю. – К изучению диалогической речи. Москва- 1982

VƏFA ABDULLAYEVA-NƏBİYEVƏ AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

ÜMUMİŞLƏK SÖZLƏRİN MƏNASINI TAM İTİRƏRƏK TERMİNLƏŞMƏSİ PROSESİ

Açar sözlər: *termin, terminologiya, semantika, ümumişlək söz, omonimlik*

In the article is investigated becoming terms of general words. Here is noted that this process is semantic process, and is observed in all sides of knowledge. In modern time it is more usefull to use the native words for formation terms. Because it can help to understand and remember the concepts better than other ways of formation terms.

Key words: *term, terminology, semantics, general words, homonyms*

Dil ilə cəmiyyət arasındakı münasibətlərin müxtəlifliyi daha çox sözün leksik və semantik dəyişmələrində özünü göstərir. Sözün semantik və leksik baxımdan inkişafı çoxşaxəli və mürəkkəb prosesdir. Məhz bu səbəbdən bu hadisəni izah edə biləcək xüsusi istiqamətin olmaması, xüsusi halların və sərhəddən kənar analogi faktların çoxluğundan sözün semantik-leksik baxımdan inkişafını müəyyən qayda halına salmaq çətin olmuşdur. Əlbəttə, dilin fonetik və qrammatik quruluşuna nisbətən leksik sistem daha mütəhərrik və qeyri-sabitdir. Dilin ən çox dəyişikliyə uğrayan və eyni zamanda yenilənən hissəsi də məhz leksikologiyadır. Amma bu sözün məna inkişafını qruplaşdırmağa çətinlik yaratmağa əsas verə bilməz. Məna dəyişməsi əsasında terminləşmənin digər növü sözlərin əvvəlki mənasından tamamilə uzaqlaşaraq müəyyən sahə üzrə tam fərqli xüsusi məna daşması prosesidir. Bu prosesi məna artma və məna keçmə proseslərinin vəhdəti kimi adlandırmaq olar. Mənaca inkişaf dedikdə, sözün əvvəlki mənasını saxlamaqla yeni məna qazanması nəzərdə tutulur. “Mənaca artma məna variantına malik olan sözlərin dilin inkişafı boyu əvvəlki məna variantını saxlamaqla yeni məna variantları qazanmasıdır. ...Mənaca artma çox vaxt sözün işlənmə dairəsinin, funksiyasının genişlənməsi ilə qoşa, paralel yaranan və fəaliyyət göstərən prosesdir” (8,68).

Deməli, mənaca keçmə prosesində isə sözün əvvəlki mənası ilə əlaqələri tam itir və söz tamamilə yeni məna qazanır, məsələn: *yastı* sözü ədəbi dildə “səthi düz, üzərində girinti, çıxıntı olmayan”, “çox qalın və hündür olmayan”, “alçaq” mənalarında işlənir, maliyyə sahəsində isə “bazarda müəyyən dövr ərzində qiymətlərin nisbi sabitliyinin müşahidə olunduğu vəziyyət”, “artımsız faizlə alınıb satılan istiqrazlar” mənasında termindir (2, 548), (1, 223). Göründüyü kimi, söz terminləşdikdə əvvəlki mənası ilə əlaqəsi tam itmiş və yeni mənalı söz yaranmışdır.

Mənaca artma və ya mənaca keçmə prosesi ümumişlək sözlərin terminləşməsi prosesində də rast gəlinən hadisədir. Belə ki, söz ümumişlək söz kimi öz mənasını saxlayır, amma terminləşdikdə qazandığı məna ilə əvvəlki məna arasında heç bir əlaqə olmur. Məna dəyişməsi əsasında terminləşmə prosesində sözün ümumişlək mənası demək olar ki, itir. Söz əvvəlki mənasından tamamilə uzaqlaşır, yeni yaranmış məna ilə əvvəlki məna arasında heç bir əlaqə olmur.

Ümumişlək söz terminləşərkən əvvəlki mənasını itirərək yeni məna qazanması əslində omonimiya hadisəsidir. S.Sadiqova semantik üsulla yaranan terminləri iki istiqamətdə qruplaşdırır: “1.Ümumişlək məna daşıyan sözün məna cəhətdən genişlənilib termin mənası ifadə etməsi; 2.Terminlərin özünün semantik cəhətdən genişlənilib daha yeni elmi-texniki terminoloji məna ifadə etməsi;” Deməli, ümumişlək leksika ilə terminoloji leksikanı qarşılıqlı müqayisə etdikdə aydın olur ki, *omonimiya hadisəsi* iki səviyyədə baş verir: *ümumişlək qatla terminoloji qat arasında və yalnız terminoloji qatda;*

Terminoloji qatda omonimiya hadisəsi transterminləşmə prosesi ilə nəticələnir. Transterminləşmiş terminlər işləndikləri elmi sahələr üzrə iki cür qruplaşdırmaq olar:

1. *İki elm sahəsində transterminləşən terminlər;* İki elm sahəsində transterminləşmə dedikdə, eyni sözün iki müxtəlif elm sahəsində fərqli mənada xüsusiləşməsi nəzərdə tutulur. Məsələn, *əməliyyat* sözü tibbi terminoloji lüğətdə “bəzi xəstəliklər, yaxud yaralanmalar zamanı müalicə məqsədi ilə bədənin hər hansı bir yerində icra edilən cərrahlıq işi”, termin kimi “iqtisadi qiymətlərin yaradılması, dəyişdirilməsi, mübadiləsi, ötürülməsi və ya ləğv edilməsi əks etdirən və mal və ya maliyyə aktivlərinə mülkiyyət hüququnun dəyişməsi, xidmət göstərilməsi, yaxud əmək və kapitalın verilməsini birləşdirən iqtisadi axını” mənalarını ifadə edir.

2. *Daha çox elm sahələrində transterminləşmiş terminlər;* İki və daha artıq elm sahəsində transterminləşmə dedikdə isə eyni sözün iki və daha artıq elm sahələrində tam fərqli mənada xüsusiləşməsi nəzərdə tutulur. Məsələn, *açar* sözü “güləşmədə parterdə tətbiq edilən tutma” deməkdir. *Dilçilikdə* “çətin bir mətni yaxşı başa düşmək üçün sadə şəkildə şərh deyilmiş yazı”, *musiqidə isə* “not sətirlərinin əvvəlində notların mənasını müəyyən edən işarə” anlamında xüsusiləşərək termin kimi formalaşmışdır.

Ümumişlək sözlərin omonimləşməsi prosesi zamanı sözün əvvəlki mənası ilə heç bir əlaqəsi qalmır, söz yeni, müstəqil məna ifadə edir. Ümumişlək sözlərin *omonimiya hadisəsi* əsasında terminləşməsi prosesində nəzərə çarpan əsas məsələlərdən biri də onların mənalarının fərqli olmaları ilə yanaşı, ifadə etdikləri məfhumların da bir-birindən çox fərqlənməsidir. Belə ki, omonimiya hadisəsi nəticəsində ümumişlək sözlərin terminləşməsi hallarına bir çox elmi sahələrdə rast gəlirik. Bu zaman söz ümumişlək mənasından tam ayrılaraq fərqli mənada elm sahəsində xüsusiləşərək terminləşir, məsələn, *aşırıq* sözü xalq xanəndəsi deməkdir, eyni sözə anatomiya sahəsində tam fərqli mənada rast gəlirik. Tibbi sahəsində bu söz “diz qapaqlarından çıxan oynaq sümüyünün adı”dır.

Nümunələrdən də aydın olur ki, eyni sözlər terminologiyanın müxtəlif sahələrində işlənərək fərqli semantik mənalar ifadə edirlər. Dildə olan hər bir söz müəyyən semantik əlamətlər toplusundan ibarətdir. Bu əlamətlərin dinamik səciyyəli olması sayəsində sözlər ünsiyyət prosesində aktivləşir, məqsəd və vəzifəsindən asılı olaraq bu və ya digər semantik əlamət qabarıqlaşır, yaxud əksinə passivləşir, arxa plana keçir və beləliklə, müvafiq semantik əlamət uyğun mənənin ifadəsinə xidmət edir. “Yeni əşya və hadisələri adlandırmaq üçün müəyyən üsullardan istifadə edilir ki, bunlardan biri də sözün, terminin yeni mənada işlədilməsidir. Bu üsulda terminologiya kəmiyyətcə yox, keyfiyyətcə artır” (10, 120). Beləliklə, söz terminləşdikdə onun semantikasi dəyişir və yeni səciyyə daşıyır.

Terminlər və ümumişlək sözlər arasındakı fərq onların işlənmə dairəsi, aid olduqları üslublar və funksional cəhətləridir. Termin və ümumişlək sözlər arasındakı sərhəddi qeyd edən Ə.Dəmirçizadə yazır: “Terminlər müasir elmin, texnikanın və mədəniyyətin bütün sahələrindəki xüsusi məfhumların dəqiq ifadəçiləri olaraq dilin lüğət tərkibindəki sözlərin böyük çoxluğunu təşkil edir. Miqdarca ümumişlək sözlər terminlərdən qat-qat az olur, lakin işləklik nisbətində gəldikdə isə əks halla rastlaşırıq. Hətta terminlərin canlı ifadələrdə, cümlələrdə işlədilməsi bir sıra hallarda ümumişlək sözlərdən asılı olur və terminlər, əsasən məhdud bilik sahəsi ilə əlaqədar dairələrdə işlənir” (7, 90). Deməli, semantikasında çoxmənalılıq olan sözlərin əsas və əlavə mənaları müxtəlif cəhətlərə görə fərqlənir, lakin bu mənaların vahid məna ətrafında birləşməsi, onların dərk edilməsi təfəkkürün abstraktlaşdırma xüsusiyyəti ilə bağlıdır(6, 186). Misallardan

göründüyü kimi, ümumişlək sözlər terminləşən zaman xüsusi məna ifadə edir. Deyilənləri ümumiləşdirsək belə qənaətə gələ bilərik ki, terminoloji işdə anlayışın adlandırılmasına dinamik və statik aspektlərdən yanaşmaq lazımdır. Çünki adlandırılan anlayış ümumi cəmiyyət tərəfindən qəbul və işlək olunmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Ağayev A. Maliyyə terminləri lüğəti. Bakı, Elm, 2005. 421 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Bakı, Şərq-Qərb, I-IV cild, 2006. 744s.
3. Bəşirova A. Məişət sözlərinin elmi-texniki terminlərə çevrilməsi. Terminologiya məsələləri. Bakı, 1984. S.58-62.
4. Biologiya lüğəti. Bakı, Çaşıoğlu, 2011.
5. Budaqov R.A DİLÇİLİYƏ dair очерklər. Bakı, Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, 1956. 286 s
6. Cəfərov S.Ə. Müasir Azərbaycan dili (Leksika). Bakı, Maarif, 1982. 215 s.
7. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı, Azərtədrisnəşr, 1962.
8. Qasimov M. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı, Elm, 1973.186 s.
9. Məmmədov İ. Azərbaycan dilinin semasiologiyasına giriş. Bakı, 1988.
10. Sadiqova S.A. Azərbaycan dili terminologiyası. Bakı, Elm, 2011, 380 s.

YADİGAR ƏLİYEV

Filologiya üzrə elmlər doktoru

MAYSARAT VEYSƏLOVA

Gəncə Dövlət Universiteti

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD”UN DİLİNDƏKİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏ QURULUŞUNDA BƏZİ KONSTRUKTİV FƏRQLƏNMƏLƏR

Açar sözlər: *mürəkkəb cümlə, sintaktik quruluş, norma, tabesiz mürəkkəb cümlə*

Constructive distinctions in composite sentences structure of “Kitabi-Dede Korkud”

As composite sentence consists of simple sentences coordinating somposite sentences can participate inside of subordinating composite sentence. It is cust the same in the middle ageswritten monuments. In the “Kitabi-Dede Korkud” (“Book of Dede Korkud”): Dədə gördi kim, Dəlünün canına keçmişbaşı qopusu olmuş,bgövdəsi bürədən görünməz. The example is mixed subordinating composite sentence.

Key words: *composite sentence, syntactical unit, norm, the compound sentence*

“Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində işlənmiş mürəkkəb cümlə tipləri bəzən özünəməxsusluğu ilə seçilir. Onlar quruluş və forma mükəmməlliyi baxımından qədim və orta əsrlər ümumtürk yazılı abidələri ilə səsləşdiyi kimi, onlardan fərqlənə bilir. Müasir Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilindəki mürəkkəb cümlələrin bir qisminə tərkib hissələr formal bağlayıcı vasitələrin iştirakı olmadan da əlaqələnir. Belə mürəkkəb cümlələrin məzmun-quruluş strukturu bəzən bağlayıcı vasitələrin iştirakını tələb etmir. Komponentlərin qarşılıqlı münasibəti və cümlənin ümumi məzmunu sintaktik vahidi mürəkkəb cümlə kimi fərqləndirməyə imkan verir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində hər iki mürəkkəb cümlə növünün – tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrin əlamətlərinə malik mürəkkəb cümlə tipləri, baş cümlənin budaq cümləni əhatəyə aldığı tabeli mürəkkəb cümlələr işlənir. Mürəkkəb cümlənin hər iki növü arasında kəmiyyət fərqi isə tabeli mürəkkəb cümlələrin sayca üstünlüyü ilə səciyyələnir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri müasir Azərbaycan dilində olan semantik, struktur və fonetik vasitələrlə əlaqələnir. Burada tərkib hissələr arasında məna əlaqələri, komponentlərin sırası, bağlayıcılar, ortaq elementlər, zaman uyuşmaları, tərkib hissələrdəki cümlə üzvlərinin eyni sıra ilə düzülməsi mühüm yer tutur. Ancaq “Kitabi-Dədə Qorqud”un sintaksisində müasir dildən fərqli məqamlara da təsadüf edilir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində tabesiz mürəkkəb cümlələr komponentlərin məna əlaqəsi, vahid ümumi intonasiya, tərəflər arasında birləşdirici pauza ilə səciyyələnir. “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində elə nümunələr var ki, sintaktik vahidin (sadə cümlənin) tabesiz mürəkkəb cümləyə doğru inkişafı prosesini izləmək baxımından əhəmiyyət kəsb edir. Yağlı basıldı, düşmən sındı (1, s. 92) cümləsi eyni sintaktik konstruksiyanın təkrarı yolu ilə sadə cümlənin quruluşca mürəkkəbləşdiyini, başqa sözlə, tabesiz mürəkkəb cümlənin formalaşdığını əks etdirir. Birinci komponentdəki quruluş – mübtəda və şühudi keçmiş zaman əlamətinə malik fəli xəbər ikinci tərkib hissədə təkrarlanmaqla, həm də ritm, ahəng yaradır. Belə mürəkkəb cümlə tiplərini qədim türk yazılı abidələrində də müşahidə etmək mümkündür. Çılgay bodunıq bay kılıtım, az

bodunıǵ üküş kılıtım (Yoxsul xalqı varlı etdim, az xalqı çox etdim. Kültigin şərəfinə abidə, Cənub tərəf, X xətt; 2, s. 62). Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında əksər hallarda formal bağlayıcı vasitələr iştirak etmir (Yaǵı yetdi, düşmən irdi; 1, s. 91), yaxud müasir qrammatikada müşahidə edilməyən vasitələr özünü göstərir. Məgər xanım, Bayındır xanın bir buǵası vardı, bir dəxi buǵrası vardı (1, s. 36). Burada dəxi adətli bağlayıcı vasitə rolundadır.

Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında mənə əlaqələrinin bütün növləri “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində müşahidə edilir. Eyni zamanlı sadalama əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasında bəzən bağlayıcılar iştirak etmir. Yaǵı basıldı, düşmən sındı (1, s. 92). Ah etdilər, aqları başlarından getdi (1, s. 57). Ardıcıl zamanlı sadalma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində sayca azdır. Atın çəkdi, bindi (1, s. 111). Aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr abidənin dilində işlənir. Toquz tümən Gürcüstanın xəracı gəldi, bir at, bir qılıc, bir çomaq gətürdilər (1, s. 104). Belə mənə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə tərkib hissələri bağlayıcılar əlaqələndirmir. Qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə müasir dildə olduğu kimi tərkib hissələr məzmunca qarşılaşdırılır; komponentlərin birincisində xəbər təsdiqdə, ikinci tərkib hissədə inkarda olur. Küfr söz söylədim, hıq-təalaya xoş gəmədi (1, s. 81). İkinci komponentdə inkarlıq şəkilçisinin əvəzinə yox sözü də işlənə bilər. Uruz tutsaq oldu, Qazanın xəbəri yox (1, s. 71). Komponentlər arasında tabesizlik bağlayıcısı işlənə bilər. Babamdan can dilədim, amma vermədi (1, s. 82). Abidənin dilində səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr müşahidə olunur. Həq-təala yol verdi, vardım (1, s.90). Bölüşdürmə mənə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr də işlənir. Cəmi yanında olan qızlar al geymişlərdi, kəndüsi sarı geymiş idi (1, s. 87). Bəzi tərkib hissələrin əlaqələnməsində bağlayıcı iştirak edir. Nə oǵlan yenər, nə buǵa yenər (1, s. 36).

“Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində elə cümlə nümunələri var ki, cümlənin quruluşca hər iki növünün əlamətlərini özündə birləşdirir. Eyni bir cümlədə həm mürəkkəb cümləyə məxsus quruluş xüsusiyyətləri, həm də sadə cümlə modeli özünü göstərir. Məgər Dirsə xan deyirlərdi, bir bəgün oǵlı, qızı yoxdı (1, s. 34). Burada “Məgər Dirsə xan deyirlərdi bir bəgün” hissəsi I növ təyini söz birləşməsi quruluşundadır. Bununla belə, sintaktik vahidi sadə cümlə hesab etmək olmaz. Çünki “deyirlərdi” təsriflənən feildir; zaman, kəmiyyət sonluqları var (həm də III şəxsədir). Yəni feili sifət olmadığından “bəg” sözünün təyini də deyil. Təsriflənən feilin əlamətinə malik olduğundan cümlədə sintaktik vəzifə daşıyır, xəbər olur. Cümlə bir özəkli tabeli mürəkkəb cümləyə (“Məgər Dirsə xan deyirlərdi” təyin budaq cümləsinə, “bir bəgün oǵlı, qızı yoxdı” baş cümləyə) yaxınlaşır.

Abidənin dilində tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr kəmiyyətə çoxluq təşkil edir. Onların böyük bir hissəsi xəbəri “dedi” və ya “aydır” feillərindən biri olan baş cümlədən və tamamlıq budaq cümləsindən ibarət olur. Aruz aydır: Mənim İç Oǵuzda qırımım Qazan olsun. İşdə Qazan gəldi, dedilər (1, s. 126). Bəzən tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə iki baş cümlə olur. Şökli Məlik aydır: Altı yüz kafər varsun, qoyunu gətürsün, -dedi (1, s. 43). Tədqiqatçıların “zəncirvari konstruksiya” adlandırdığı bu cür quruluşlu cümlələr Orxon-Yenisey abidələrində də işlənir. Türk kara kamuǵ bodun ança timis: İllig bodun ertim, ilim amtıkanı? Kimke ilig kazğanurmen? –tir ermis (Kültigin şərəfinə abidə, Şərq tərəf, 8-9; Bütün qara türk xalqı eləcə demiş: -Eli olan xalq idim, elim indi hanı? Kimə eli qazanıram? –deyirmiş; 2, s. 74). Başqa bir tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədə budaq cümlə baş cümlənin içərisində yerləşir. Dədə Qorqud “var, oǵul, kəndüni suya ur”, -dedi (1, s. 57).

Mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr abidənin dilində azlıq təşkil edir. Adətən mübtədə budaq cümləsi baş cümləyə bağlayıcı sözlə bağlanır. Hər kim yemədi, ol Qazan xatunıdır (1, s. 47). Həm bağlayıcılı, həm də bağlayıcısız xəbər budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr işlənir. Hər kim yedi, ol degül (1, s. 46). Bağlayıcılı tabeli mürəkkəb cümlələrdə kim (ki) bağlayıcısı iştirak edir, budaq cümlə baş cümləyə kim bağlayıcısı ilə bağlanır. Allah təalanın əmri böylə oldu kim, Dəli Domrul canı yerinə can bulsun, onun canı azad olsun. Ol öylə adam degildir kim, sana görinə (1, s. 54). Təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasında kim (ki) bağlayıcısı iştirak etməyə bilər. Bin də qoç diləyübdür, qoyuna girməmiş ola (1, s. 56). Zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr işlənir. Qapu eşigi üzərində arqurı qomışlardı ki, bu məhəldə xan Qazan yetdi (1, s. 74). Budaq cümlə baş cümlədən əvvəl gələrək, ona ki bağlayıcısı ilə bağlanır. Tərzi-hərəkət budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə, bir qayda olaraq, budaq cümlə baş cümlədən sonra işlənir. Yigitlərim, Əzrayilin gözünü elə qorxutdum ki, gen qapuyı qodı, tar bacadan qaçdı (1, s. 80). Səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədə bəzən bağlayıcı vasitə iştirak etmir. Arslanla qaplanına qarğamaǵıl, Qazlıq tağının suçu yoxdur (1, s. 39). Bəzən də onları müxtəlif bağlayıcı vasitələr bir-birinə bağlayır. Çün inayət tənridən oldu, bəgün, paşanın himməti Qanturalıya oldu (1, s. 89; çün bağlayıcısı). Şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr də abidənin dilində çox işlənir. Əgər sağdır, əsəndir, axşam olmadın genə mənə sana gəlürəm (1, s. 44).

Müşahidələr göstərir ki, informasiyanın həcmliliyi bəzən cümlənin quruluşunda dəyişikliklərə səbəb olur. Bu, mürəkkəb cümlədə baş verdikdə onun daha da mürəkkəbləşməsinə gətirib çıxarır. Məzmunun “mürəkkəbləşməsi” ilə quruluşun da mürəkkəbləşməsi bəzən qarışıq tipli mürəkkəb cümlələrdə özünü göstərir. Məsələn: Ozan aydır: qarılar dürlüdü; birisi soldıran soydur, birisi toldıran toydur, birisi evin tayağıdır,

birisi necə söylərsən bayağıdır (1, s. 33). Nümunə qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlə növüdür. Sintaktik vahid baş cümlə və tamamlıq budaq cümləsindən, tamamlıq budaq cümləsi aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlədən, o, isə eyni zamanlı sadalama əlaqəsinə malik tabesiz mürəkkəb cümlədən ibarətdir. “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb cümlələr daha az işlənir. Üç yerdə yaralandım, qara başım bunaldı, yalnız qaldım (1, s. 46). Qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında səbəb-nəticə əlaqəsi var. Qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb cümlələr tabeli mürəkkəb cümlələrin tabesizlik əlaqəsi ilə birləşməsi yolu ilə əmələ gələ bilər. Hər kim yedi, ol degil, hər kim yemədi, oldur (1, s. 46). Nümunədə xəbər budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr eyni zamanlı sadalama əlaqəsi ilə birləşmişdir.

Qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlələrdə mürəkkəbləşmə daha çox budaq cümlə qütübündə özünü göstərir. Qazan fikr eylədi, aydır: Əgər çobanla varacaq olursam, qalın Oğuz bəgləri bənim başıma qaqınc qaxarlar (1, s. 46). Burada tamamlıq budaq cümləsi şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədən ibarətdir. Tamamlıq budaq cümləli qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlələr abidənin dilində daha çox işlənir.

Ədəbiyyat

1.Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, 1989

2. Rəcəbov Ə. Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı: “Yazıcı”, 1993, s. 74

ZAUR MƏHƏRRƏMOV

Azərbaycan Dillər Universiteti

DİL VƏ EKSPRESSİVLİK

Açar sözlər: *emosionallıq, ekspressivlik, şifahi nitq, yazılı nitq, dil, verbal, qeyri-verbal, nida, intensivləşdirmə*

The language and expressiveness

The language and expressiveness was reciprocally investigated and their division were provisionally given in the article. As one of the language unity characters expressiveness is tightly enclosed with valuation (be valued) category and completely appears in the people with the expression of emotion. The expansion of the amourey of expressive utility and the similarities of the languages function in different systems was scientific side.

Key words: *emotionality, expressivity, oral speech, written speech, language, verbal, non-verbal, interjections*

Dil, ən sadə təriflə desək, fikrin ifadə vasitəsidir. Dil primitiv və ya inkişaf etmiş bir işarə sistemindən faydalanaraq bir məlumatın, bir duyğunun bir yerdən başqa bir yerə, bir zehindən başqa bir zehinə köçürülməsidir. Bu baxımdan söz şəkilində qurulmuş olan dil, quruluş və işləmə detallarına doğru endikcə insan, cəmiyyət, millət və mədəniyyət varlığına hökm edən çox istiqamətli və dərin mənalı bir sistem olduğunu görürük. Hər dil, öz qaydaları içində yaşayan və inkişaf edən canlı bir varlıqdır. Dil, insanın iç dünyası ilə xarici dünyasını bir-birinə bağlayan ən əhəmiyyətli vasitədir. Dil, nəsildən nəsilə köçürülə bilən və cəmiyyətin müxtəlif xüsusiyyətlərini əks etdirən ictimai bir təşkilatdır. Deyilənlərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, dili yalnız qrammatik cəhətdən yanaşmaq düzgün deyil.

Dilçilər çox vaxt sözlərin mənası əsasında ancaq formanı, strukturu öyrənməyə çalışırlar. Lakin dilin gücü təkcə onun strukturunda, formasında, quruluşunun mükəmməl olmasında deyil. Həmçinin dilin gücü onun leksik zənginliyində, sözlərin çoxluğu və ya azlığında da deyil. Dilin gücü daha çox sözlərin məna yükündə, onların sərhədlərinin aydınlığında, demarkasiya (əsasən, mübahisəli məsələləri xüsusi işarələrlə ayırma) prinsipinin təmin olunmasındadır. Söz və ya sözlərin məna yükü ekspressivlik aspektdə daha qabarıq özünü göstərir. Çox, təəssüf ki, Azərbaycan dilçiliyində, demək olar ki, ekspressiyanın araşdırılması yox dərəcəsinədir. Lakin dünya dilçiliyinə nəzər yetirsək, görürük ki, ekspressivlik dilin bütün səviyyələrində bir kateqoriya kimi öyrənilmişdir. Bu yazımızda qısa olaraq ekspressivliyin dilə təsirliyini və onun dilimizdəki mövqeyini öyrənməyin nə qədər əhəmiyyətli olduğunu göstərəcəyik. Dili emosiyasız və ekspressivsiz düşünmək mümkün deyil. Belə ki, ekspressivlik dil vasitəsi ilə üzə çıxır və dilin zənginləşməsində, məna yükünün güclənməsində birbaşa rol oynayır. Dildə ekspressivlik ümumi ifadəlilik baxımından bədii mətnin əhəmiyyətli hissəsini təşkil edir və oxucuya güclü təsir göstərmək imkanına malikdir. Ekspressivlik hadisəsinin əsasında psixoloji qanunauyğunluqlar durur ki, buraya da emosiya, hisslərin ifadəsi və görüntüləmə (fiqur və fonun beyində müqayisəsi) mexanizmi daxildir. Həmin psixoloji qanunauyğunluqlar dil vasitələri ilə özünü göstərir. F. De Sössür dili işarələr sistemi adlandırır və həmin işarələrin ümumi bir psixologiyanın tərkib hissəsi kimi semiologiya adlandırır. F. de Sössür bununla bağlı olaraq yazır: “*Dil (langue) təsəvvürlər ifadə edən, bununla da yazı, lal-karların əlifbası, simvolik rituallar, nəzakət formaları, hərbi siqnallar və s. müqayisə edilə bilən işarələr sistemidir. Ancaq o, bu sistemlərin ən vacibidir. Sosial həyat çərçivəsində işarələrin həyatını öyrənən belə bir elm təsəvvür etmək olar ki, bu da sosial*

psixologiyanın, bununla da ümumi psixologiyanın bir hissəsini təşkil edir. Biz onu semiologiya (yunanca "sēmeïon"-işarə) adlandıracağıq. O, bizə işarələrin nədən ibarət olduğunu və hansı qanunların onları idarə etdiyini öyrətməlidir [3, 19]. Dünya dilçiliyində bu cür və fərqli yanaşmalar olduqca çoxdur. Biz isə məsələyə ekspressivlik cəhətdən yanaşacağıq.

Ekspressivlik (latıncadan expressio — ifadə, məna və təsirlilik) — dil vahidinin semantik-üslub əlamətlərinin məcmusudur ki, onun məzmunu və ya nitqin adresatına danışanın münasibətinin subyektiv ifadəsinin vasitəsi kimi ünsiyyətli aktda çıxış etmək qabiliyyətini təmin edir. Dil vahidinin xüsusiyyətlərindən biri kimi ekspressiya emosional qiymət (qiymətləndirilmə) kateqoriyasıyla sıx bağlıdır və bütövlükdə insanda emosiyaların ifadəsiylə üzə çıxır. Ekspressiv vasitələrin arsenalının genişliyi və müxtəlif sistemlərin dillərində onların fəaliyyəti prinsiplərinin oxşarlığı bəzən ekspressiya və emosionallıq kateqoriyasını eyniləşdirir. Emosionallıqla ekspressiyanın qarşılıqlı əlaqəsi bir-biri ilə o qədər sıx bağlıdır ki, bəzən hətta bu anlayışlar sinonimlər kimi istifadə olunurlar və ya onların ayırmaq da mümkün olmur. Lakin bu iki termin arsında incə fərqlər var. Ekspressiya anlayışı dilçilik interpretasiyası nöqteyi-nəzərindən indiyə qədər mübahisəli və zidd məsələlər qalmaqdadır. Həssas dilçilik lüğətlərində "ekspressiv" və "ekspressiya", bir qayda olaraq, sinonimik əvəzləmələrin köməyi ilə izah edirlər. Dilimizdə isə "ifadəli" və "ifadəlilik" anlayışlarına uyğun gəlir. Dilçilikdə ekspressivliyi müxtəlif mənalarda da işlədirlər. Rus dilçisi M.N. Fomina Ekspressivliyi "Hissləri, qərarları, şəxsi qavrayış xüsusiyyətləri ifadə etmək, ötürmək üçün nəzərdə tutulmuş", "Daxili vəziyyəti, həyəcanı, xarakteri canlı və parlaq əks etdirən ", "Yaxşı, aydın ifadəli bir şeyin ötürülməsi", "Qəsdən nəzərə çatdırılan" ifadələr adlandırır. [6, 275].

Ekspressiyaya xüsusi maraq 20 əsrin ortalarında yarandı. Ekspressiya kateqoriyasını nəzəri cəhətdən araşdırmalar özünü daha çox göstərirdi (Ş.Ballı monoqrafiyaları, Y. Zimi, V.A.Zveqinseva, A.İ.Efimova, Y.M.Qalkinoy-Fedoruk, L.M.Vasileva və başqa tədqiqatçıların məqalələrini misal göstərmək olar). Həmçinin rus dilçiliyində də bu sahəyə xüsusi maraq var idi. Müasir rus dilçiliyində ekspressiyanın tədqiqatına iki əsas yanaşma mövcuddur: funksional-üslub (M.N.Kojina, N.M.Pavlova, T.Q.Xazaqerov və başqaları) və semantik cəhətdən yanaşma (L.M.Vasilev, N.A.Lukyanova, T.V.Matveva, V.N.Teliya və başqaları). Bundan başqa nəzəri cəhətdən yanaşma da mövcuddur ki, həmin nəzəriyyəyə görə ekspressiyanın sərhədləri qarışıqdır və buna görə də onu aydınlaşdırılmış dilçilik kateqoriyası ilə (V.D.Devkin) əvəz etmək lazımdır. Tədqiqatların sonrakı mərhələləri dilin hər səviyyəsində ekspressiv vasitələrin arsenalının ətraflı təsvirini göstərmək dururdu. Bu istiqamətdə də ciddi işlər artıq aparılır (N.A.Lukyanov monoqrafiyaları, A.P.Skovorodnikova, T.V.Matveyov). Bütün bu yanaşmalar bir daha göstərdi ki, dildə ekspressivliyin öyrənilməsə nə qədər əhəmiyyətlidir.

Ayrı-ayrı hadisələrə subyektiv münasibətdə ekspressivlik daha qabarıq özünü göstərir. Ekspressivliyin dərəcəsi dilin funksional imkanlarına görə də fərqli xüsusiyyətə malikdir. Yüksək ekspressivlik fərqlənən funksional növlərə danışığın, bədii ədəbiyyatın və publisistikanın dilini, həmçinin reklamın dilini göstərmək olar. Aşağı ekspressivlik fərqlənən funksional növlərə elmin və texnikanın dili, həmçinin rəsmən-işgüzar dilini aid etmək olar. Y. M. Qalkina-Fedoruk 1958-ci ildə yazırdı: "ekspressiya yalnız yazıçı-rəssamların dilinə məxsus deyil, həm də ictimai xadimlərin dilinə, publisistlərin, hətta ilk baxışdan görünür ki, alimin nitqi (danışığı) ehtirassızdır, sakitdir, ancaq alimlərin dilində də mövcuddur". [4, 108]

Ümumilikdə isə ekspressivlik üç şəkildə özünü göstərə bilər:

1. Cümlə daxilində ekspressivlik
2. Mətn ümumi xarakterikəsindən yaranan ekspressivlik
3. Elmi ədəbiyyatlarda sıfır ekspressivlik

Sadələnən xüsusiyyətlər arasında sərhədlər sərt deyil. Belə ki, sıfır ekspressivlik kontekstdə daxilində dil vahidlərini özündə elə cəmləşdirə bilər ki, mətn xarakterikəsi yarada bilər. N.A.Lukyanova ekspressiv funksiyanın komponent tərkibi haqqında belə nəzəri fikir ifadə edir: "Ekspressiyanın komponentləri olan "intensivlik", "bədiilik", "emosional qiymət" kimi mikro mənalar müxtəlif kombinasiyalarda, leksik vahidlərdə olur". (5, 44)

Ekspressivliyin ifadə vasitələrinə dilin bütün səviyyələrində rast gəlmək olur. Həmçinin bu səviyyələri də təxmini olaraq 4 qrupa ayra bilərik.

1. Fonetik səviyyə
2. Leksik səviyyə
3. Morfoloji səviyyə
4. Sintaktik səviyyə

Fonetik səviyyədə xüsusi halda səsin uzunluğu, alliterasiya, assonas və xüsusi ritmik-intonasiya konstruksiyaları və başqalarını misal göstərmək olar.

Ekspressivliyin leksik daşıyıcıları ekspressiv leksikanın müxtəlif qrupları, bədii və ifadə vasitələri (metaforanı, metonimiyanı, hiperbolanı, litotanı və başqaları) aiddir. Digər səviyyələrə nisbətə ekspressivlik daha çox leksik səviyyədə özünü göstərir. Leksik səviyyədə ekspressivlik sözlərin bir-biri ilə müqayisədə də görmək olar. Belə ki, eyni təbəqədən olan ayrı-ayrı sözləri bir qrup daxilində birləşdirdikdə söz sırasına diqqət yetirsək, görürük ki, əsas söz ətrafında digər sözlərin ifadə etdiyi məna yükü baxımından sol tərəf doğru azalma, sağ tərəf doğru isə çoxalma özünü göstərir.

Azalan norma Çoxalan

qırov-sırsıra-şeh-Yağış-qasırga-tufan-leysan

Ekspressivliyin morfoloji səviyyəsi köməkçi nitq hissələrinin nitqdə rolu, qrammatik şəkilçilərin bir-birini əvəz etməsi, həmçinin leksik şəkilçilərin leksik-semantik xüsusiyyətləri və s. kimi məsələlər araşdır.

Ekspressiyanın sintaktis vasitələri isə ekspressiv qiymətə (məna) malik olan bir sıra sintaktis vahidlərinin tipləşdirilmiş modifikasiyalarını daxil edə bilərik. Bura söz sırasının dəyişikliyi, paralel sintaktis konstruksiyaları, sintaktis təkrarları, ellips və başqalarını aid etmək olar. Qrafik ekspressivliyi də şərti olaraq bu qrupa daxil edə bilərik. Qrafik ekspressiya vaxtı biz qrafemlərdən və onların xüsusi kombinasiyasından istifadə haqqında danışa bilərik, məsələn; durğu işarələri, ulduz işarəsi ilə qiymətləndirmə dediklərimizə misal ola bilər.

Dilin ekspressiv vasitələrinin aktualaşdırması, uyğunluq və qarşılıqlı təsiri nəticəsində dilin praktik olaraq istənilən vahidə ekspressiyanın daşıyıcısı rolunda çıxış etməyə icazə verir, nitq ekspressiyanı əldə edir, yəni danışanın psixi vəziyyətinin ifadə qabiliyyətini göstərir. Sonda onu qeyd edim ki, bu sahədə araşdırmalar davam etdirilməlidir və elmi əsaslarla təhlil olunmalıdır.

Ədəbiyyat

1. İ. Məmmədov. Azərbaycan dilinin semantikasi, Bakı, 2006.
2. T. Cəmilova. Azərbaycan dilində ekspresivlik və onun leksik ifadə vasitələri. nam. dis. Bakı, 1992
3. Saussure F.de. *Grundlagen der allgemeinen Sprachwissenschaft*. Berlin, 1967
4. Галкина-Федорук Е. М. Об экспрессивности и эмоциональности в языке // Сб. ст. по языкознанию. Профессору Московского ун-та академику В. В. Виноградову в день его 60-летия. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1958
5. Лукьянова Н.А. Об экспрессивности в языке // Языковые категории в лексикологии и синтаксисе: Межвузовский сборник научных трудов. – Новосибирск, 1991.
6. Фомина М.Н. Современный русский язык. Лексикология. – М.: Высшая школа, 1983. – 333с.

ZÖHRƏ NƏBİYEVƏ

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti*

ORTA ƏSRLƏRDƏ AVROPADA VƏ ŞƏRQDƏ NATİQLİYİN ƏSAS İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Açar sözlər: *natiqlik sənəti, Avropa, şərq, inkişaf istiqamətləri, orta əsrlər*

The main directions of development of speaking in Europe and in the east in the middle ages

In article it has been told about speaking art to Europe and in the east. Since antique times has been given detailed information on speaking development history. There has been told about persons, in Europe and Russia, and about activity of the famous scientists-philosophers who have played a role in formation of speaking.

Key words: *speaking art, Europe, East, the direction of development, Middle Ages.*

Artıq iki min beş yüz ildən bəri Avropa mədəniyyətinin inkişafına xidmət edərək, gah heyranlıq doğuran, gah heç kəs tərəfindən qəbul edilməyən *ritorika* elm sahəsi kimi təxminən e.ə V əsrdə cəmiyyətin praktik tələbinə cavab olaraq meydana gəlmişdir. O zaman siyasi məsələlər xalq yığıncaqlarında, camaat qarşısında həll olunurdu. Çox böyük insan kütləsinin toplandığı yerlərdə məhkəmələr qurulur, bayramlar, yas mərasimləri, dostluq görüşləri keçirilirdi.

Miladdan əvvəl Qədim Misirdə, Hindistanda, Çində, Babilistanda, Ərəbistanda və digər bir sıra yerlərdə görkəmli natiqlər yetişmişdir. Lakin natiqlik sənətinin, gözəl nitqin, fəsahtli və bəlağətli danışığın, nitq mədəniyyətinin əsl vətəni qədim Yunanıstan və ardınca da Roma olmuşdur. Natiqlik də bir elm kimi Yunanıstanda meydana gəlmiş, inkişaf etmişdir. Qədim Yunanıstanın ictimai-siyasi həyatındakı mübarizələr, iqtisadiyyatda baş verən irəliləyiş, elmi tərəqqi və s. ilə bağlı Afina şəhər dövlətində natiqlik sənəti inkişaf etməyə, yüksəlməyə başlayır. Ölkəni idarə edənlər ideyalarını müdafiə etmək, məqsədlərini kütlələrə çatdır-

maq, onları öz arxasınca aparmaq məqsədilə sözdən, natiqlik sənətindən təsirli və kəsərli silah kimi istifadə etməyə çalışırdılar. Eramızdan əvvəl VII-IV əsrlərdə fəaliyyət göstərən yunan natiqlik məktəbi *Aristotel, Antifont, Andokid, Lisiy, İsey, İsokrat, Molon, Kvintilian, Demosfen, Hipeorid, Lirik, Esxil, Dinarx* və b. kimi görkəmli natiqlik yetirmişdir. Həmin məktəblərdə dərs deyən *Aristotel, Qorqiy, Frasinax, İsokrat, Demosfen, Esxin* kimi görkəmli natiqlər bu sənəti həm nəzəri, həm də praktik şəkildə öyrənənlərə aşılamışlar.

Çox vaxt ritorika (bəlağətli nitq) ilə nitq mədəniyyətini eyniləşdirmişlər. *Ritorika* yunanca natiqlik haqqında elm deməkdir, geniş mənada isə bədii nəsr – bədii oxuma sənəti mənasında işlədilir. Qədim Yunan və Roma natiqləri S.Siseron, Kvantilian ritorikanı 5 hissədən ibarət hesab etmişlər: materialın tapılması (seçilməsi); yerləşdirilməsi (ardıcillıq); sözlərlə ifadəsi (yüksək orta və aşağı üslubda ifadə etmək), habelə sözlərin seçilməsi; yadda saxlamaq (yada salmaq) və nitqin ifadəsi. Bu qədim sənət növü insanlara böyük hörmət gətirirdi. Sonralar isə V.Hüqodan başlayaraq ritorika gurultulu ifadələr, mənasız sözlər yığını, hayküy mənasında işlənmişdir. Nitq mədəniyyəti isə başlıca olaraq ritorikanı özündə əks edir. Başqa sözlə, ritorikasız nitq mədəniyyəti ola bilməz.

Məlumdur ki, heç bir elm təkə öz qanunları əsasında, təcrid olunmuş şəkildə inkişaf edə bilməz. Bu bütün təbiət və cəmiyyət hadisələrinə aiddir. Hər bir fərd cəmiyyətin üzvü kimi yaşayır və inkişaf edir. Cəmiyyətin başqa üzvləri ilə əlaqəsini itirmiş adam sosial həyatın fəal üzvü ola bilməz. Beləliklə, cəmiyyət struktur sistemindən çıxmış olar. Amma bu, o demək deyil ki, hər bir adam bütün insanlarla əlaqədə və münasibətdə olmalıdır. İnsan yalnız yaxın adamlarla təşkil olunmuş cəmiyyətin fəal üzvü olub, cəmiyyətin bütün adamları ilə əlaqə və münasibət qura bilər.

Hər bir elm öz obyekt və predmetini və sərhədlərini müəyyən etdikdən sonra başqa elmlərin elmi uğurlarından istifadə etməklə daha da inkişaf edir. Burada da hər bir elmin özünə yaxın – uyğun olan elmlərlə əlaqəsi daha möhkəm, başqa elmlərlə əlaqəsi isə nisbətən zəif olur. Natiqlik orta əsrlərdə bir sıra elm sahələrinin kontekstində tərəqqi etmişdir. Ritorika humanitar elm sahəsi olduğu üçün həmin dövrdə bu əlaqə, əsasən, aşağıdakı elm sahələri ilə bağlı olmuşdur:

1) Dilçilik; 2) Ədəbiyyatşünaslıq; 3) Üslubiyyat; 4) Tarix; 5) Etika; Estetika; 6) Psixologiya; 7) Pedaqogika; 8) Fiziologiya; 9) Məntiq və s. Tarixən həm Qərbdə, həm də Şərqdə natiqlik sənətinin inkişafında bu sahələrin nə qədər müstəsna rol oynadığını görmək mümkündür. Natiqlik sənətinin orta əsrlər dövründən bəhs edərkən də biz bu sahələrin ritorikanın tərəqqisinə olan təsiri ilə daha yaxından tanış olacağıq.

Hər kəsin cəmiyyətdə, insanlar arasında, yığıncaqlarda, müxtəlif məclislərdə, ailədə müəyyən ölçülərə sığan, ümumi davranış normalarına tabe olan hərəkət mədəniyyəti də olmalıdır. Bilindiyi kimi, dilin bütün sahələrində - fonetik sistemində, lüğət tərkibində, qrammatik quruluşunda daxili qanunlar əsasında müəyyən olmuş normalar var. İnsanların həmin normalara yiyələnməsi və gündəlik ünsiyyətində ona əməl etməsi nitq mədəniyyətidir. Əlbəttə, fonetik tələffüz, leksik, qrammatik normalara bələd olmaq vacibdir. Ancaq əsl nitq mədəniyyəti üçün bu, kifayət deyil. Nitqin gözəlliyi normalara formal əməl olunmasında da deyil. Nitqin məzmunu gözəl olmalı, danışq aydın və dinləyənin, ya dinləyənlərin səviyyəsinə uyğun gəlməli, anlaşılmalıdır; Biri geniş çıxışında məzmunu uyğun olaraq intonasiyasını yerli – yerində dəyişməklə dinləyicilərin diqqətini cəlb edir, onları yorulmağa qoymur – bu, nitqin gözəlliyidir. Deməli, mədəni nitqə yiyələnmək ayrı bir anlayışdır və buna hər kəs sahib ola bilər.

Bu mənada, natiqliklə nitq mədəniyyətini eyniləşdirmək olmaz. Natiqlik və şairlik, rəssamlıq, bəstəkarlıq, müğənnilik kimi sənətdir. Hər kəs nitqini tərbiyə edə bilər, lakin hamı nitq ola bilməz. Ancaq hər kəs nitqini tərbiyə etməyə, normaları öyrənməyə çalışmalıdır. Ədəbi dilə yiyələnməyin özü nitq mədəniyyətinə sahib olmağa çalışmaqdır. Təsəffüf deyil ki, bir sıra Avropa xalqlarında “ədəbi dil” adlandırdığımız anlayışa “mədəni dil”, “mədəniyyət dili” deyirlər. Yəni nitqin mədəniyyəti dilin – danışığın gözəlliyi bütövlükdə millətin mədəniyyətinin tərkib hissəsidir.

Mədəniyyət sözü ərəbcə şəhər mənası verən mədinə sözündəndir. Deməli, vaxtilə şəhər və kənd arasında mədəniyyət baxımından uçurum olmuşdur. İndi ölkəmizdə maarifin – təhsilin, elmin, mədəniyyətin inkişafı, radio – televiziyanın ən ucqar kəndlərin və məişətinə daxil olması ilə bağlı dilimiz kütləviləşmiş, şəhərlə yanaşı, bütün kəndlərimizi də əhatə etmişdir. Bu gün nitq mədəniyyətinə yiyələnmək hamının, hər kəsin işidir (7, s. 34).

Mədəniyyətin başqa sahələrində olduğu kimi, antik ritorik sənət də Roma imperiyasına daxil olan ölkələrə Romadan keçmişdi. Belə ki, İspaniya, İtaliya, Vizantiya, Fransa, müəyyən qədər İngiltərə və Almaniya antik mədəniyyətin bütün növlərini Roma vasitəsilə almışdılar. XIII-XIX əsrlərdə Avropanın mədəni ölkələrində akademik ritorikaya xüsusi önəm verilirdi. Məsələn, XII əsrdə İngiltərənin Oksford, XIII əsrdə Fransanın Sarboniya universitetində ritorikaya aid mühazirələr oxunurdu.

Qeyd etmək lazımdır ki, ritorika XV əsrdə əsasən sxolastik, XVI əsrdən humanist, XVII əsrdə isə reformist olmuşdur.

Bunları sxolasitk dövrün əlamətləri hesab etmək mümkündür: *üslub qanun səviyyəsinə yüksəlir – burada həm geyim tərz, həm nitq etiketi var; təlimin əsasında yüksək, orta və aşağı üslublar durur*. Ritorik qaydaların bu mərhələsinin təsiri XVIII əsrin ünsiyyət təcrübəsində aydın şəkildə əks olunur (11, s. 17).

Humanist ritorika İntibah dövrü ilə bağlıdır. Saray akademiyası onun mərkəzi olur, Kral III Henrix üçün Fransız ritorikası tərtib olunur, kral nitq mədəniyyəti (fransız dilində) tətbiq olunmağa başlayır. Ritorika qrammatika və dilin ədəbi normalarının, ümumiyyətlə, bu gün nitq mədəniyyəti adlandırdığımız bütün məsələlərin işlənməsinə təkan verir. “Nitqin səhnələşdirilməsi” tətbiq olunur, intonasiyaya, tələffüzə, nitqin aydınlığına diqqət artır. Ədəbiyyat nümunələrindən istifadə olunur, tərcümə ustalığı inkişaf edir.

Reformist ritorika humanitar elmin daha əhəmiyyətli sahəsinə çevrilir. Onun təsiri ilə hamı tərəfindən geniş istifadə olunan kitablar, məsələn, Şabənelin “Fransız nitq mədəniyyətinin mənbələri”, “Yüksək səviyyəli xanımın təlimi üçün gözəl danışmaq” kitabları nəşr olunur.

Ümumiyyətlə, Avropa ölkələri içərisində ritorikaya ən böyük önəm verən Fransa idi. Fransada bəlağətli nitqin aşağıdakı mərhələləri qeyd olunur.

1) XV əsrə qədərki ritorika latın dilində olub, ruhani üslubda idi.

2) XV əsrdən başlayaraq fransız dili latın və italyan dillərinə qarşı öz hüquqlarını müdafiəyə qalxır. P.Fabri fransız dilində ilk ritorik əsər yazır.

3) XVII əsrdə (1671-ci ildə) antik dünya görüşünə, mədəniyyətinə qarşı çıxış güclənir və əvvəlkilərdən imtina edilir.

4) XVIII əsrdə kilsə ruhani ritorikası artıq süquta varır, bunun əvəzində siyasi və akademik ritorika bərqərar olur (15, s. 23)

Natiqlik sənəti Romanın süqutundan sonra durğunluq illərini yaşadığından uzun müddət ruhanilərin əlində dini ehkamların təbliği üçün bir vasitəyə çevrilir. XVII-XVIII əsrlərdə, XIX əsrin əvvəllərində daha çox dini moizələrə yer verilir, istər kilsə-slavyan dilində, istərsə də Şərq, o cümlədən, mollaxana və mədrəsələrdə natiqlik sənəti ruhanilərin əlində cəmləşir. Moizələr daha çox ərəb-fars dillərində olurdu və bu da geniş kütlə tərəfindən anlaşılmırdı.

XIX əsrdə Avropada baş verən burjua-demokratik inqilabları natiqliyin dirçəlməsinə şərait yaratdı. “Renessans” dövrü deyilən bu illərdə Fransa, Almaniya, İtaliya və Avstriyada Jerbye, Koşen, Jül, Robert Blyum, Vilhelm Volf kimi natiqlər yetişdi. Fransada Demosfenin, Siseronun nitqləri öyrənilməyə başladı. Almaniya Avqust Bebelin dərin məzmunlu nitqləri xalqın rəğbətini qazanır, Vilhelm Volf gözəl və aydın çıxışları ilə xalq seçkilərində radikalların qələbəsini təmin edir.

Natiqlik sənətinin tarixi ilə bağlı eyni vəziyyət Rusiyada da XVII, XVIII və XIX əsrlərə qədər davam etmişdir.

Rusiyada natiqlik sənətinin inkişafı böyük alim, eyni zamanda mahir söz ustası M.V.Lomonosovun adı, fəaliyyəti ilə bağlıdır. O, 1748-ci ildə «Краткое руководство краткоречи» adlı kitab çap etdirmişdir. Bu əsər “Ritorika”nın əsasında yazılmışdır. Həmin əsərdə müdriklik və hazırcavablıq natiqlik sənəti üçün başlıca məziyyət kimi qiymətləndirilir. Bu keyfiyyətlərin yaradılmasında natiqin təbii istedadı, təcrübəsi, dünyagörüşü, elmi-nəzəri hazırlığı, mütaliəsi vacib şərt kimi irəli sürülür. M.V.Lomonosova görə, natiq dinləyicinin hissiy-yatına təsir etməlidir. Bunun üçün o, natiqliyin təsirgöstərmə vasitələrindən istifadə etməyi bacarmalıdır.

Rus natiqlik sənətinin inkişafında XIX əsrdə yaşayıb-yaratmış yazıçıların, şairlərin, filosofların, siyasətçilərin, din xadimlərinin, dilçi alimlərin və başqalarının da fəaliyyəti böyük olmuşdur. Ölkənin böyük şəhərlərində fəaliyyət göstərən məhkəmələrdə səslənən nitqlər də rus natiqlik sənətinin bu dövrdə formalaşmasına müsbət təsir göstərmişdir. XIX əsrin 60-cı illərində Rusiyada məhkəmə islahatı keçirilir. Bu islahata əsasən, məhkəmə prosesində iclasçıların iştirakı təmin olunur. Məhkəmə prosesi, bir növ, demokratikləşdirilir. Oradakı canlı danışmaq, obrazlı söylənilən nitq dövrün məşhur adamlarının diqqətini cəlb edir. M.E.Saltıkov-Şedrin, F.M.Dostoyevski, A.P.Çexov və b. tez-tez məhkəmə salonlarına gedər, oradakı çıxışları dinləyərdilər.

Natiqlik sənətinə qədim mədəniyyət tarixi olan Şərqdə də maraq yaranmış, ritorika elminə insan fəaliyyətinin xüsusi növü kimi yüksək qiymət verilmişdir. Şərq ölkələrində: Çində, Hindistanda, Ərəbistanda ritorikanın inkişafı üçün şərait var idi. Bu ölkələrdə din xadimləri dini kitabların şərhini xüsusi bəlağətli dinləyicilərə çatdırırdılar. Nəinki ritorika, habelə dilçiliyin özü dini kitabların şərhində yaranmışdır. VII əsrin axırlarında Xəlil İbn Əhməd Əl Fəraidi ərəb poeziyası üçün ritmik-melodik modellər kəşf etdi. Həmin modellər əsasında —Qurani-Kərimin in ayələrini xüsusi avazla oxumaq mümkün oldu. Ərəb şeirinin vəznə olan əruz bu zəmində inkişaf etdi. Ümumiyyətlə götürdükdə, İslam dininin VII əsrdə meydana gəlməsi ərəb mədəniyyətinin inkişafına çox güclü təkan verdi. Ərəb ədəbiyyatı, ərəb musiqisi, ərəb elmi misli görünməmiş şəkildə inkişaf etməyə başladı. Bütün dini xütbələr ərəb dilində aparılırdı. Bu dövrün görkəmli

natiqlərindən heç şübhəsiz, Məhəmməd Peyğəmbərin (570-632) adını xüsusi qeyd etmək lazım gəlir. Məhəmməd(əs) məclislərdə oxuduğu xütbələrə qədər özünə gələn vəhyləri adamlara çatdırır və onları Allahın birliyinə inanmaqda – möminliyə çağırırdı. İstər qüreyşlərin birliyinə inanmaqda, istər haşimilərin içərisində Məhəmməd (əs.) gözəl nitqi qarşısında həsəd və paxıllıqdan törənən ədavət də yaranırdı. Məhəmməd(əs.) Mədinəyə köçdükdən sonra müsəlmanlara özü İslam dini, Allahın əmrləri, Quranın hökmləri, öz şəriəti haqqında güclü bir natiq kimi çıxış edirdi. Koto Lombun yazdığına görə Məhəmməd(əs.) bütün dillərə vaqif imiş (1, s. 47).

BDU-da yeni nəşr olunmuş “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” kitabında maraqlı bir məqam qeyd olunur ki, biz də bunu qeyd etmək istərdik: “Ritorika” adlanan bu elm vaxtilə “bəlağət elmi” də adlandırılmışdır. Bu söz yunan sözü olub, bəlağətli, məharətli nitq deməkdir, fikri incə, aydın, gözəl ifadələrlə anlatmaqdır, natiqlik bacarığıdır. Bu sənətin ilk rüşeymlərinə Misirdə, Çində, daha sonra Ərəbistanda rast gəlinir. **Şərq bəlağəti (fikrin aydın, incə və gözəl ifadə olunması) və fəsaahəti(aydın danışma və ya fikrin aydın ifadəsi) vaxtilə ən yüksək səviyyədə olmuş, sonra süquta uğrayaraq, öz mövqeyini Avropaya vermişdir . Öz inkişaf və mədəniyyətinə görə həmişə Şərqə borclu olan Avropa bu sənətin də ilk rüşeymlərini Qoca Şərqdən əxz etmişdir”** (1, s. 40).

Şərq fəlsəfəsində dil və söz xüsusi çəkiyə malik olmuş, Füzulinin təbirincə desək, söz ölkələri sarayları fəth edən fəthlərdən daha qüdrətli sərkərdə olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, hələ erzmizdən əvvəl I əsrdə - təxminən Yunan-Roma sivilizasiyası dövründə qələmə alınmış Hind ədəbi nümunəsi olan “Kəlilə və Dimnə” əsərində söz haqqında yazılır: “Atalar deyir ki, dilini saxla, başın salamat olar, yersiz danışmağın nəticəsi peşmançılıqdır. İnsanların susması fayda verməyən boş söhbətlərdən daha yaxşıdır. İnsan hər şeydən çox dilindən bəlaya düşür”.

Maraqlıdır ki, Qərbdə olduğu kimi, Şərqdə ritorika sahəsində qəliblənmiş, strateji əhəmiyyətli tədqiqatlar aparılmasa da, yazılan kitablarda nitq mədəniyyətinin bütün vacib nəzəri çalarları öz əksini tapmışdır. Məsələn üçün fars ədəbiyyatının böyük nümayəndələrindən biri olan və 1082-ci ildə Ziyarilər xanədanının son hökmdarı Qabus ibn Vəşmgir tərəfindən yazılmış “Qabusnamə” əsərində söz haqqında qiymətli fikirlər söylənmişdir.

Şərq dünyasının böyük alimi Əli ibn Sina (980-1037), şair və filosofları - Firdövs (934-1024), Əbu Reyhan Biruni (973-1048), Mahmud Kaşqarlı (1029-1126), Sədi Şirazi (1184-1291) və b. öz əsərlərində sözlə yüksək qiymət vermiş, danışq qabiliyyətinin, sözdən istifadə bacarığının insan ləyaqəti ilə üzvi bağlı olduğunu həkimanə sözlərlə, ifadələrlə oxucularına çatdırmışlar. Bu baxımdan Sədi Şirazinin fikirləri daha səciyyəvidir:

*Nədir dil ağızda, ey ağı olan?
Hünər xəzinəsinə açardır – inan!
Tələsik söyləmə sözünü bir dəm,
Fikrini kamil de, gec olsa nə qəm...
Əvvəl bir düşün, sonra dilə gəl,
Divar tez yıxılar, olmasa təməl!*

Əbu Əli ibn Sina ritorika elmi, onun qanunauyğunluqları, söz sənəti, gözəl danışmağın insan cəmiyyətindəki rolu və s. ilə bağlı dəyərli fikirlər söyləmişdir.

Orta əsrlər dövrünün ən görkəmli alimlərindən biri olan Nəsrəddin Tusi özünün “Əxlaqi-Nasiri”, “Abad-ül-mütəllimin” və digər əsərlərində sözün qüdrətinə, natiqlik sənətinə yüksək qiymət vermişdir. O, gözəl nitqi millətin mədəniyyət göstəricilərindən biri sayırdı. N.Tusi göstərirdi ki, gözəl nitq üçün birinci növbədə dilin özünün səlisliyi, ifadə imkanlarının genişliyindən faydalanmaq vərdişlərinin inkişaf etməsi, yəni həmin dildən istifadə edənlərin hazırlığı tələb olunur. O, nitq mədəniyyətinin əsas şərtləri olan düzgünlük, ifadəlilik və dəqiqliyə xüsusi fikir vermiş, dilin qayda-qanunlarına hamının eyni dərəcədə riayət etməsini zəruri saymışdır. Tusiyə görə, insan bu dünyanın əşrəfi, o böyük Allahın zərrəsi, təbiətin tərkib hissəsidir; onun dünyaya gəlməsində Ana və Təbiət Allahın buyruğu ilə əsas rol oynamışdır. Odur ki, Allahı, haqqı, həqiqəti dərk etməkdən ötrü bütün bilik mənbələrindən baş çıxarmağı və onlara sahib olmağı mütəfəkkir alim fəzilət sayır. Bu fəzilətin insanda nitfədən (insan yarandığı gündən) malik olduğu isə ünsiyyətdir. İnsan öz-özü ilə də, Allahı ilə də, insanla da ünsiyyətdən çox böyük fərəh duyur, çünki o bütün bunları dərk etmiş, həqiqətə yaxınlaşmış, Allaha qovuşmuş olur. Məhz bu mənada insan dünyasında, o cümlədən, Tusi nəzəriyyəsində natiqlik müqəddəs sənət, söz söyləmək, danışmaq möcüzəvi qabiliyyət sayılır (1, s. 43).

Azərbaycanda da natiqlik sənətinin yaranması tarixi qədimdir. Bu sənət xalqın ədəbi-estetik fikri ilə bağlı qədim və orta əsrlərdə yazıçı və şairlərin şərh, risalə, təzkirə, bədii əsərlərində yaranmış, təşəkkül tapmış, həmin mənbələrdə sözün qüdrəti ilə bağlı dəyərli fikirlər söylənmişdir.

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında söz, gözəl danışmaq qabiliyyəti bəşəriyyətin təməl daşı kimi qiymətləndirilmiş, xilqətin əzəlinin söz olduğu təlqin edilmişdir. Ulu əcdadlarımız sözün real gücünü, təbii qüdrətini həmişə yüksək dəyərləndirmişlər. Babalarımız bəşər tarixini obyektiv təhlil edərək belə bir nəticəyə gəlmişlər ki, insan cismən yox olsa da, onu tarixdə yaşadan sözdür. Bizim çağdaş tariximiz sözün tarixidir. Hər hansı bir tarixi dövrü mənəvi aləmimiz, söz tariximizlə ölçür, qiymətləndiririk. Məsələn: Nizaminin dövrü, Füzulinin dövrü və s. Nizami dövründə yaşamış sərkərdələr, hökmdarlar ancaq Nizamiyə görə tanınır, yad edilirlər. Söz müqəddəs, sözü cilalayan ustad isə müqəddəslərin müqəddəsidir. Söz güldürür, söz ağladır, söz sevindirir, kədərləndirir, ümid verir, ümid qırır. Söz var dağa çıxarar, söz var dağdan endirər. Söz bir olsa dağ yerindən oynayar. Söz həm məlhəmdir, həm də yara. Söz var gələr keçər, söz var dələr keçər.

Natiqlik sənətinin inkişaf dövrü haqqında danışarkən məlum olur ki, dünya miqyasında bu sahə orta əsrlərdə daha böyük inkişaf yolu keçmişdir. İnsan təfəkkürünün inkişafı, mədəniyyətlərin intibahı, yeni ictimai-siyasi quruluşlar, fərqli-fərqli coğrafiyalarda elmin, mədəniyyətin, dinin, iqtisadiyyatın inkişafı natiqlik sənətinin təkamülünə ciddi təsir göstərmişdir.

Qədim Roma və Yunan natiqlik sənətinin varisi olan orta əsrlər Avropa natiqlik sənəti artıq bu mərhələdə daha geniş coğrafiyanı əhatə etmişdi. Çünki baş verən mübaribələr, yürüşlər, dövlət quruluşlarının və sərhədlərin dəyişməsi ritorikanı Avropanın əsas sahələrindən birinə çevirmişdi. Məhz bu təsirin nəticəsi idi ki, sonradan natiqlik sənətinin inkişafına Rusiya da çox böyük töhfələr verdi: Rusiyanın ictimai-siyasi və elmi-mədəni sferasında yetişmiş görkəmli natiqlər üzə çıxdı.

Orta əsrlərdə Şərqdə də natiqlik sənəti tanınmış elm, dövlət və ədəbiyyat xadimlərinin simasında tərəqqi etdi. Şərq ritorikası öz spesifikasiyasına, məzmununa və nüfuzuna görə heç də Qərbdən geri qalmırdı. Şərqin İbn Sina, Nəsirəddin Tusi kimi görkəmli dühaları natiqlik sənətinin inkişafına ciddi təsir göstərdi. N.Tusi Şərqin tanınmış elm adamı olması ilə yanaşı, həm də görkəmli dövlət xadimi idi. Hülakü xanın vəziri olan N.Tusi bir natiq kimi Hülakülər dövlətində ictimai-diplomatik münasibətlərin formalşmasında mühüm rol oynamışdır.

Azərbaycanda da natiqlik sənəti orta əsrlərdə olduqca uzun və keşməkeşli inkişaf yolu keçmişdir. XII əsrdə saray məmurlarını öz nitqi ilə susduran Xaqani, müdriqliyi ilə dövrün hökmdarlarını öz təsiri altına alıb tərbiyələndirən dahi Nizami, XIV əsrdə bədii çıxışları ilə hürufiliyi böyük coğrafiyada yaymış Nəsimi, XV əsrdə Ağqoyunlular sarayında Avropa ilə diplomatik münasibətləri mükəmməl şəkildə tənzimləyən Sara Xatun, XVI əsrdə sevgi fəlsəfəsini aşağıdan-yuxarı hərəkətə tanıtdıran, saray xadimlərinin fəaliyyətini ifşa edən Füzuli və başqalarının simasında Azərbaycanda natiqlik sənəti özünün intibah dövrünün yaşamış və ritorikanın sonrakı mərhələlərdə inkişafı üçün böyük istiqamətlər və təməllər qoymuşdur.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev N. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, 2014
2. Abbasova S. və b. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı: BDU, 2016
3. Babayev A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, 2015
4. Babayev A. Müasir Azərbaycan dilinin funksional üslubları. Bakı, 2001
5. Əliyev K. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı, 2001
6. Əfəndiyeva T. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyat problemləri. Bakı, 2001
7. Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı, 2003
8. Hacıyeva İ. Nitq mədəniyyəti. Bakı, 2011
9. Məmmədli Y., Şiriyev F. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, 2015
10. Rzai A. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyat. Bakı, 2001
11. Любимова Л.М. А.Ф. Кони – судебный оратор (из истории русского судебного красноречия) // Высшая школа: гуманитарные науки и гуманистические основы образования и воспитания. Чита, 1996.
12. Плевако Ф.Н. Избранные речи. М.: Юрайт, 2009
13. Цицерон М.Т. Три трактата об ораторском искусстве. М.: 1972, с. 195.
14. Актуальные проблемы культуры речи. М., Наука, 1970.
15. Артумов В.А. Культура речи. М., Знание, 1966.
16. Бенджамен Спок. Разговор с матерью. Изд-во «Политическая литература», М., 1991.

TÜRK VƏ QAQAUZ DİLLƏRİNDƏ QOHUMLUQ TERMİNLƏRİ

Açar sözlər: *Türk dilləri, qohumluq terminləri, qan qohumluğu, türk dili, qaqauz dili.*

Turkish is one of the richest languages in the world for the number of relatives terms. The same or close meaning of relatives terms are found in the majority of Turkish languages. This is because the terms of relationship are the ancient layers of Turkish vocabulary and commonturkish.

Keys words: *Turkic languages, terms of relationship, blood relatives, Turkish language, Gagauz language.*

Türk dilləri qohumluq bildirən sözlər baxımından dünyanın ən zəngin dillərindəndir. Qohumluq bildirən sözlər ən qədim türk leksik layına aiddir. Bu tipli sözləri türkoloji dilçilikdə ənənəvi olaraq çox vaxt “qohumluq terminləri” də adlandırırlar. Qohumluq münasibətlərini bildirən terminoloji vahidlər türk dillərinin lügət tərkibinin mühüm bir hissəsini təşkil edir və ümumtürk xarakterlidir. Türk dillərində qohumluq terminlərinin yaranma tarixi bu və ya digər türkdilli xalqın ictimai həyatı, mentaliteti, məişəti, mədəniyyəti, adət-ənənələri və.s ilə sıx bağlıdır. Türk dillərində qohumluq terminlərinin əsas hissəsi onların müxtəlif qollara ayrılmasından xeyli əvvəllər yarandığından, türk dillərinin lügət fondunda müasir dövrimüzə qədər bu tipli sözlər əsasən mühafizə olunmuş, sabit qalmışdır.

Türk dillərində işlənən qohumluq terminləri ilk dəfə Danimarka dilçisi K.Qrönberq tərəfindən tədqiq olunmuşdur (7, s83). Sonralar türkologiyada L.A.Pokrovskaya, T.Tekin, S.Cağatay, A.Quliyev, Q.Cəfərov, M.Gümüş, E.İ.Əzizov, Yonq-Sonq Li, S.Göçmen, A.Aydemir, İ.Kazımov A.Yunusov, S.Emiroğlu və başqaları qohumluq terminləri üzrə araşdırmalar aparmışlar.

Müasir linqvistikada qohumluq bildirən adlar indiyə kimi iki aspektdə öyrənilmişdir: 1) diaxron; 2) sinxron. Diaxronik tədqiqatlarda isə müqayisəli-tarixi metodun köməyiylə qohumluq bildirən adların genişnomenklaturası və semantik müxtəlifliyi öyrənilmişdir. Semantik təsnifatla xarakterizə olunan nomenklatura qohumluq terminlərini iki böyük qrupa ayırır: qan qohumluğu ilə bağlı terminlər; nikahla-kəbinlə bağlı terminlər.

Sinxron aspektdə də müasir qohumluq sisteminin nəticəsi kimi meydana çıxmış qohumluq terminləri xeyli tədqiq olunmuş, sözügedən dil vahidlərinin müasir vəziyyəti ayrı-ayrı əsərlərdə təhlil edilmişdir (13, s 23).

Qohumluq terminləri ümumilikdə türk dillərinin leksik tərkibinin mühüm hissəsini təşkil etdiyi üçün ümumtürk səciyyəsi daşıyır. Türk dillərinin leksik tərkibinə daxil olan qohumluq terminlərində müxtəlif fonetik fərqlənmələr özün göstərir və bu fonetik fərqlənmələrin sözünlə leksik-semantik cəhətdən dəyişməsi ilə nəticələnir. Belə ki, bəzi hallarda bu və ya digər terminin başqa bir dildə nisbətən daha geniş mənə çaları qazanmasına da şahid olmaq mümkündür. Bu isə hər hansı bir sözün konkret dil hüdudunda leksik-semantik cəhətdən diferensiallaşabilmə qanunu ilə əlaqədardır. Türk dillərində qohumluq terminlərinə həsr olunmuş tədqiqat əsərlərində bu xüsusiyyətlər aydın şəkildə özünü göstərir.

L.A.Pokrovskaya 1961-ci ildə nəşr etdiyi “Türk dillərində qohumluq terminləri” adlı məqaləsində qohumluq terminlərini qan və nikah üzrə qruplaşdırmaqla ilk dəfə olaraq bütün türk dillərini tədqiqata cəlb etmişdir. O a) qan qohumluğu bildirən terminlərə - *oğul, kız, ana, ata, aça//eye, aba, apa, si il, ağa, ini, karındaş // kardaş, tuğan // tunma, tay // dayı, yeqen, bölö, üqey* və.s b) nikah qohumluğu bildirən terminlərə - *er, kadın // xatun, küyeü, kelin, yezne, ye qe, baja, baldız, kayın, kuda, tul* və başqalarını aid etmişdir(8, s11-80).

Qohumluq terminləri ilə bağlı maraqlı doğuran tədqiqatlardan biri də 1981-ci ildə nəşr edilən M.A.Özerin “Türk halk biliminde düğün-evilik-akrabalık terimleri sözlüğü”-dür. Bu sözlükdə 1400 termin verilmişdir (15).

Muhittin Gümüş “Bağımsız Türk Cümhuriyyətlərində akrabalık adları” məqaləsində qeyd edir ki, türklərdə qərb cəmiyyətindən fərqli olaraq eyni anadan özündən əvvəl və ya sonra doğulan uşağa qardaş, bacı deyilməsi, adlarıyla xitab edilməməsi ənənəvi xüsusiyyətlərdəndir. Sonra qeyd edir ki, türk dünyasında qohumluq adları o qədər bənzərdir ki, bir azərbaycanlı və ya özbəkistanlı Türkiyəyə gəlsə, qonaq olduğu ailənin içərisində kimin kimə necə xitab etdiyini başa düşməkdə çətinlik çəkməz (13, s 86).

2005-ci ildə E.N.Kvilinkova L.A.Pokrovskayadan sonra ilk dəfə sistemli şəkildə qaqauz dilində qohumluq terminləri ilə bağlı tədqiqat əsəri yazmışdır (15). 2006-cı ildə Türkiyədə M.Z.Binlerin hazırladığı “Türk dünyası ailə və akrabalık terimleri sözlüğü” də diqqətəlayiq bir kitabdır. Kitabda türk dialekt və şivələrində işlənən 6850 söz və termin yer almışdır (15).

Bu kimi tədqiqatların sayını istər ötən əsrdə, istərsə də müasir dövrdə yetəri qədər artırmaq mümkündür. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, əksər tədqiqatlarda qohumluq terminləri iki əlamət üzrə təsnif edilərək araşdırılır:

- 1) Qan qohumluğu ilə bağlı terminlər
- 2) Nikahla bağlı yaradılmış terminlər

Biz bu məqaləmizdə Türk dilləri ailəsinin Oğuz qrupuna daxil olan türk və qaqauz dillərində qohumluq terminlərinə qısa şəkildə nəzər salacağıq və əvvəlki tədqiqatlara əsaslanaraq qohumluq terminlərini qan qohumluğu və nikah qohumluğu olmaqla iki qrupa ayıracağıq.

Türk və qaqauz dillərində qan qohumluğu ilə bağlı olan terminlər aşağıdakılardır:

Türk	Qaqauz
Anne, ana	- ana
Baba, ata	- baba, baka, buba, boca
Kardeş (abi)	- kardaş
Abla, kız kardeş, bacı (hemşire)	- kız kardaş, kaku (böyük bacı), abla
Oğul	- ool
Oğlan	- oqlan
Kız	- kız
Nine, büyükanne, anaanne, babaanne, ebe	- nine, nanka
Dayı	- dayka
Amca (emmi, emi)	- amıca, çiçi, çiço
Hala (teyze)	- lelü

Anne, ana (t.) – ana (qaq.) – ana (Azərb.). Məzmun etibarilə *ana* qan qohumluğuna görə müəyyənləşən termindir. Bu sözə hər iki dildə rast gəlinir və eyni mənəni ifadə edir. Sözügedən bu termin bəzən tamamilə qohumluq bildirmiş, bəzən də fərqli mənalar daşımışdır. Müasir türk dilində *anne* formasının işlənilməsi qəbul edilsə də, istər ədəbi dildə, istərsə də Anadolu dialektlərində Azərbaycan dilində olduğu kimi *ana* forması da işləkdir (12, s 92). Müasir türk dili lüğətində həm *ana*, həm də *anne* sözlərinə rast gəlinir. “Türkcə sözlük”-də *ana* sözünün 8 mənəsi qeyd edilir: 1) Çocuğu olan kadın, anne; 2) Yavrusu olan dişi hayvan; 3) Dini bakımdan aziz tanınan bazı kadınlara verilen saygı ünvanı: *Fatma anamız*; 4) Yaşlı kadınlara saygılı bir seslenme sözü; 5) Velinimet: *Yoksullar anası*; 6) Alacağın veya borcun, faiz dışında olan bölümü; 7) Temel, asıl, esas; 8) Çizgilerden her hangi birini anlatan kelimeye sıfat olarak geldiğinde o çizginin, belirli bir kural altında hareket ederek bir yüzey oluşturmaya yaradığını anlatır (12, s 92). *Anne* terminin isə lüğətdə 2 mənəsi verilib: 1) Çocuğu dünyaya getiren kadın, valide; 2) Yavrusu olan dişi hayvan (12, s 103).

K.M.Musayev yazır ki, dil tarixçilərinin fikrincə *ata*, *ana* sözləri dünya dillərində oxşar ola bilər, çünki onlar təqlidlə bağlıdır. Yapon alimi S.Yamanaka da qohumluq mənəsi bildiren sözlərin kəkələmə və təqlidlə bağlı olduğu fikrindədir. M.Kaşğari isə bu sözün həm oğuz, həm də qırpaq tayfalarının dillərində necə işləndiyini qeyd edir: “Oğuzlarda bu söz *ana/aba*, qırpaqlarda isə *apa* formasında olmuşdur.” Bunu da qeyd edək ki, qan qohumluğu münasibətləri sistemində böyüklərin dominant rolu öz əksini *aba/apa* sözündə tapır. *Apa* qədim zamanlarda “ata”, “baba”, “böyük qohum” mənəsini da bildirmişdir. E.V.Sevortyan “Türk dillərinin etimoloji lüğət”-ində *apa* sözünün qədim türk sözü olduğunu, 8 mənədə işləndiyini və bu mənələrdən birinin də “ana” olduğunu qeyd edir (9, s 158-159). Qədim türk dili lüğətində də “ana” mənəsində iki sözün işləndiyi göstərilmişdir. Bunlardan biri *aba* – ana (2, s 1); digəri isə *apa* sözüdür ki, onun da iki mənədə işləndiyi qeyd olunub: 1) böyük vaideynlər, böyük bacı; 2) ana (2, s 47).

Qaqauz dili lüğətində də *ana* termini öz semantik mənəsini qoruyub saxlaya bilmişdir (5, s 47).

Baba, ata (t.) - baba, baka, buba, boca (qaq.) – ata (Azərb.). Bu termin qan qohumluğuna əsaslanan ilkin terminlərdən biridir. Müasir türk dilində və bir sıra türk dillərində *ata* və ya ananın atasını bildiren *baba* sözü *ata* sözünü sıxışdırıb (14, s 47).

Müasir türk dili lüğətində həm *ata*, həm də *baba* terminlərinə rast gəlinir. Burada *ata* sözünün 3 mənədə işləndiyi göstərilib: 1) Baba; 2) Dedələrdən və böyük babalardan hər biri; 3) Kişinin keçmişte yaşamış olan böyükkləri (12, s 140). Müasir türk dili lüğətində *baba* sözünün 14 mənəsi öz əksini tapıb: 1) Çocuğun dünyaya gəlməsində etken olan erkek; 2) Çocuğu olmuş erkek, peder; 3) Kazılarda çıxarılan toprağın miqdarını hesablamaq üçün yer yer bırakılan toprak dikme; 4) Çatı mertəği; 5) Bir ülkeye veya bir topluluğa yararlı olmuş kimse; 6) Anlayışlı, iyi huylu erkek; 7) Silah kaçakçılığı, kara para aklama ve uyuşturucu madde ticreti vb. kirli ve gizli işler yapan çetenin başı; 8) Koruyucu, babalık duyğuları ile dolu kimse; 9) ata; 10) Çok kaliteli, üstün nitelikli; 11) Tarikatların bazısında tekke büyüğü; 12) Bu gibi kimselere verilen ünvan; 13) Gemi veya iskelede halatın takıldığı yuvarlak başlı iri demir, ağaç veya beton dikme; 14) Bir merdivende, tirabzanın sahanlıkla birleştiği yerde bulunan dike öge (12, s 171)

Qaqauz dili lüğətində “ata” mənasında *ata, baba, baka, boba, buba* kimi sözlərə rast gəlinir: *Ata* - ata (5, s 57); *Baba - boba I* (5, s 67) – ata (5, s 88); *Baka-* ata (5, s 69); *buba - boba I* – ata (5, s 94).

Qədim türk dili lüğətində “ata” mənasında iki söz işlədilməsi qeyd olunub: 1) *aba-* II. ata (2, s 1); 2) *ata* - I. ata (2, s 65). “Türk dillərinin etimoloji lüğət”-ində bu dillərdə *ata* mənasında üç sözün istifadə edildiyinin şahidi olur. Bunlardan ilki *aba* sözüdür. Müəllif bu sözün türk dillərində qədim zamandan işləndiyini söyləmiş və sözün 4 mənasını vermişdir ki, bunlardan ilki də “ata”dır (9, s 54). İkinci söz isə *ata* sözüdür. Müəllif türk dillərində işlənən bu sözün 6 mənasını qeyd edir. Onlardan birincisi elə “ata” mənasıdır (9, s 200). Digər söz isə *baba*-dır. Bu sözün lüğətdə 11 mənası olduğu göstərilir ki, bu mənələrdən biri də “ata”-ya uyğundur (10, s 10).

Amca (emmi, emi) (t.) - amuca, amuca, çiçü (qaq.) - əmi (Azərb.). Bu termin “atanın ağabəyi” və ya “qardaşı” mənasında işlənir.

Türk dilində işlənən *amca* termini S.Armağanın fikrincə, *aba+eçesi* sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. Bu sözün türkcə bir tərkibdən əmələ gəlməsi fikrini Yonq Li də qeyd edib (6, s 38). A.Yunusov *amca* terminindən bəhs edərkən yazır: “XVI yüzilliyin ortalarında (1551) Ankara dil və din alimlərindən Pir Mehmet Bin Yusif tərəfindən tərtib olunmuş ərəbcə-türkcə bir lüğətdə *amca* sözü yazılmış və söylənişi ilə verilmişdir. Bu sözün ərəb əsilli olmadığını göstərən ən güclü sübutdur (13, s 69).”

1960-cı ildə T.Tekin “Amca ve teyze kelimeleri hakkında” məqaləsində bu qohumluq terminləri haqqında geniş danışmış və maraqlı etimoloji fikirlər söyləmişdir. O, *amca* sözünün ərəb mənşəli olması fikrini söyləyənlərə etiraz etmiş və bu sözün *aba+açası* və ya *aba+eçesi*, yəni “atanın böyük qardaşı” mənasında işləndiyini, türkcə bir tərkibdən meydana gəldiyini qənaətbəxş hesab etmişdir. O, həmçinin Ş.Sami və M.Kavinin *amca* sözünün ərəbcə “amm”-dan Türk dilinə keçdiyini söylədiklərini də vurğulamış və bununla razılaşmamışdır (11, s 283-291).

Müasir türk dili lüğətində həm *amca*, həm də *emmi* sözlərinə rast gəlinir. “Türkcə sözlük”-də *amca* sözünün iki mənada işlənməsi qeyd olunur: 1) Babanın erkek kardeşi; 2) Yaşlı erkeklərə saygı üçün kullanılan bir seslenme sözü (12, s 88). *Emmi* terminin isə “amca” mənasında istifadə olunması göstərilir (12, s 633).

Qaqauz dili lüğətində “əmi” mənasında bir neçə terminə rast gəlinir. Bunlar *amuca, amuca, çiçü* sözləridir. *Amuca* - əmi (5, s 46); *amuca* – amuca (5, s 47); *çiçü* - əmi (5, s 548).

Hala (teyze) (t.) – lelü (qaq.) – xala/bibi (Azərb.). Türk dilində *hala* - atanın bacısı, Azərbaycan dilində *xala* - ananın bacısı, yaşıdan asılı olaraq qadınlara müraciət forması kimi işlənir. Bu termin Türkiyənin müxtəlif yerlərində fərqli şəkildə işlənməkdədir. Anadolunun bir çox bölgələrində atanın bacısına *teyze, eme, bibi*, ananın bacısına isə *hala* deyilir. Əksər türk bölgələrində isə *teyze* “ananın bacısı”, *hala* isə “atanın bacısı” mənasında işlənməkdədir. Türk dilində *teyze* sözü mənsubiyyət və cəm şəkildələrini qəbul edib işləndikdə Azərbaycan dilindəki -gil şəkildəsinin ifadə etdiyi mənanı bildirir: Teyzemlər geldi (yəni xalam və ona mənsub olanlar gəldi). Məlum olduğu kimi, Azərbaycan dilində belə bir xüsusiyyət, yəni mənsubiyyət şəkildəsindən sonra cəm şəkildəsinin artırılması yoxdur. Maraqlıdır ki, mənsubiyyət şəkildəsindən sonra cəm şəkildəsinin işlənməsi çuvaş dilinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biridir: tusam-sem “dostlarım” (3, s 5).

Müasir türk dilində işlənən *teyze* sözünü tədqiq edənlərdən biri olan L.A.Pokrovskaya qohumluq terminləri ilə bağlı məqaləsində *teyze* sözünün *tay//dayı+eçe* formasından törədiyini yəqin etməyin hələlik mümkün olmadığını qeyd etmişdir (8, s 51).

Müasir türk dilində işlənən *teyze* sözünün mənşəyinə nəzər saldıqda öncə sözün komponentlərinə diqqət yetirmək lazımdır. Sözün ilk komponenti türk dillərində “dayı” mənasını ifadə edir. “Dayı” mənalı sözlər türk dillərinin bir qrupunda *kar t*, digər qrupunda isə cingiltili *d* samiti ilə işlənir. Məsələn: Altay dilinin Kumandı dialektində *tayı*, Azərbaycan dilində isə *dayı* işlənir. Bu terminin ikinci tərəfi isə *ece/eze* sözü ilə bağlıdır. *Ece* sözünün türk dillərində “ana”, “bacı”, “böyük bacı” və s. mənaları mövcuddur. M.Kaşğarının “Divan”ında *eze* termini “böyük bacı” mənasında oğuzların dilinə aid leksik vahid kimi qeydə alınmışdır.

Teyze sözünün mənşəyi Azərbaycanda E.İ.Əzizov tərəfindən araşdırılmışdır. O “Türk dilində *teyze* sözü” adlı məqaləsində bu sözün *tay // tayı + eçe* formasının inkişafı nəticəsində yarandığından bəhs etmişdir. E.İ.Əzizov məqaləsində “Türk dillərində “xala” mənalı sözlərin *dayı* sözü ilə əlaqədar olması nə ilə bağlıdır?” sualını belə cavablandırmışdır: “Məsələ burasındadır ki, türk dillərində *tay//dayı* sözü konkret olaraq “ananın qardaşı” mənasından başqa, ümumiyyətlə, *ana xətti üzrə* qohumluq mənasını da ifadə edir; məs.: qırğız və xakas dillərində *tay* “ana tərəfdən qohumluq”; yakut dilində *taay* “ana tərəfdən bütün qohumluq”; qaraqalpaq dilində *dayı* “ana xətti üzrə qohumluq”; qazax dialektlərində *tağa* “ana tərəfdən qohum (3, s 6).”

Teyze sözü mənşəcə mürəkkəb quruluşlu leksik vahid olsa da, uğradığı fonetik dəyişikliklər nəticəsində artıq sadə söz kimi dərk olunur.

“Türkcə sözlük”-də *teyze* sözünün iki mənada istifadə edildiyi göstərilir: 1) Annenin kız kardeşi, ana yarı; 2) Anne yaşıtı kadınlara söylənen bir seslenme sözü (12, s 1971). Müasir türk dili lüğətində *hala* sözünə də təsadüf edilir ki, o da “babanın kız kardeşi” mənasını ifadə edir (12, s 833).

Qaqauz dili lüğətində xala sözünə təsadüf etməsək də, “xala” mənasını ifadə edən *leli* sözünə rast gəldik (5, s 317).

Təbii ki, qan qohumluğuna əsaslanan terminlər bununla bitmir. *Kardeş- kardaş; abla, kız kardeş, bacı - kız kardaş, kaku, abla; oğul - ool; oğlan - oqlan; kız- kız; nine, büyükanne, anaanne, babaanne, ebe – nine, nanka; dayı - dayka* və s. kimi qohumluq terminlərinə həm türk ədəbi dilində, həm də qaqauz ədəbi dilində eyni mənalarda təsadüf olunur. Türk ədəbi dilinin qaqauz ədəbi dili ilə müqayisəsi qohum olan bu iki dildə ortaq işlənən qohumluq terminlərini müəyyən etməyə imkan verir. Türk və Qaqauz dillərində eyni, bəzən kiçik fonetik dəyişmələrlə, bəzənsə təmamilə fərqli fonoformalarda istifadə edilən qohumluq terminlərinin olması bu dillərin türk dilləri ailəsinin, oğuz qrupuna aid olmasının, eyni bir kök dildən törəməsinin bariz göstəricisidir. Bu uyğunluğun digər səbəbi isə qohumluq münasibətlərini bildirən terminoloji vahidlərin türk dillərinin lüğət tərkibinin qədim leksik qatlarından biri və ümümtürk xarakterli olması ilə sıx bağlıdır.

Ədəbiyyat

1. Armağan S. Oğuz Grubu Türk Lehcelerinde Akrabalık Adları // X. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirimleri. Ankara, 2015, s 35-44.
2. Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969, 676s.
3. Əzizov E. Türk dilində teyze sözü. Dil və ədəbiyyat, 1998, s 5-7.
4. Gümüş M. Bağımsız Türk Cumhuriyetlerinde akrabalık adları // Türk dili. Dil ve Edebiyat dergisi. Türkoloji. Sayı 19, Mayıs 1994, s 85-88.
5. Гагаузско - Русско - Молдавский словарь. Москва, Издательство «Советская Энциклопедия», 1973, 664s.
6. Li Y.S.Türk Dillerinde Akrabalık Adları//Simurq Yayınları, İstanbul, 1999, 140s.
7. Məhərrəmli. B. Türk dillərində isim köklərində leksik-semantik inkişaf (müqayisəli-tarixi istiqamətdə). Bakı: “Elm və təhsil”, 2012, 418s.
8. Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках// Историческое развитие лексики тюркских языках. М, 1961, с 11-80.
9. Севортян. Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на гласные. Москва, Издательство «Наука», 1974, 766с.
10. Севортян. Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на букву Б. Москва, Издательство «Наука», 1978, 275с.- ?
11. Tekin T. Amca ve Teyze Kelimeleri Hakkında // Türk Dili ve Araştırmaları Yıllığı Belleten. 1960, s 283-294.
12. Türkcə Sözlük. 10. Baskı. Ankara, 2005, 2244 s.
13. Yunusov A. Oğuz qrupu türk dillərində qohumluq terminləri. Filol.fəl.dok...dis. Bakı, 2010, 135 s.
14. Zeynalov F. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. I hissə. Bakı: MBM, 2008, 354 s.
15. İnternet resursları

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

AIDA ƏZİMOVA

Bakı Dövlət Universiteti

Ə.HAQVERDİYEV YARADICILIĞINDA MÜSƏLMAN QADININA YENİ BAXIŞ

Açar sözlər: müsəlman qadını, dramaturq, cəmiyyət, gerilik, Ə.Haqverdiyev, ətalət

New view to muslim women in A.Hagverdiyevs creative

In the article facing with such ignorance odoured mysery laws muslim women's playces in society her confronted rightlessness, violents, temporary wedlock distroying many muslim women's lives, forced marriages, forced marriges of underage women with old men etc. and reflection of these in our literary literature had been researched. In research paper founder of Azerbaijan playwrighting famous playwright, writer A.Hagverdiyev creation muslim woman's life, their faced violonce, victims of ignorance and uneducation muslim women's lives try to enlighten.

Key words: muslim women's, playwright, society, A.Hagverdiyev, ignorance, famous

XX əsr Azərbaycan ictimai fikr tarixində olduğu kimi ədəbiyyat tarixində də şox mühüm mərhələni təşkil edir. Bütün zamanlarda mütərəqqi görüşlü ziyalılar xüsusi ilə ədiblər cəmiyyətin təkamülünə maneə olan hər cür gerilik və ətalət əlamətlərinə qarşı çıxmışlar.

Belə əqidə, məslək mübarizəsində hər dövrün özünəməxsus mütərəqqi ideyaları olmuşdur. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində bu ziyalılar əsasən maarifçilik xarakteri daşıyırdı. Bədii ədəbiyyatda maarifçilik ideologiyası aparıcı mövqedə idi: "Bu zaman qabaqcıl, demokratik görüşlü sənətkarların ən başlıca vəzifəsi öz əsərləri ilə xalqın gözünü açmaqdan, dövrün inqilabi ideyalarını, inqilabi tələblərini geniş xalq kütləsinə çatdırmaqdan ibarət idi. Bu cəhətdən C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Haqverdiyev, N.Nərimanov kimi xalqın dərini bilən və bu dərnləri böyük qəlblə yaşayan, düşünən və oxucuları da bu hisslə yaşadan, düşündürən sənətkarların vətəndaşlıq şücaəti misilsiz idi. Hər şeydən əvvəl, avam camaati "xabi-qəflətdən" oyatmaq, təvəkkül və qəzavü-qədar fəlsəfəsinin passiv, mühiti təzyiqdən xilas etmək lazım idi. Daha doğrusu savadsızlığın, cəhalət və mövhumatın hökm sürdüyü bir mühitdə cənnət-cəhənnəm fəlsəfəsi ilə yaşayan müsəlman bəndələrinin mənəviyyatını titrədəcək, kökündən sarsıdacaq qüdrətli sənətkar sözü, vətəndaş çağırışı lazım idi" (3, s.2). Bu çağırışı ləyaqətlə yetirən, yaradıcılığı ilə xalqı qəflət yuxusundan oyadan Haqverdiyev onları gülüşlə, satirayla islah etməyə çalışırdı.

Bu dövrün qabaqcıl ədiblərinin məharəti onda idi ki, onlar müraciət etdikləri mövzu zəhmətkeş təbəqələrin düşüncə tərzinə uyğun onlarla əlaqə yaratmağı bacardılar.

C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Haqverdiyev, Ə.Qəmküsar, Ə.Nəzmi kimi yazıçı və şairlər elmdən-təhsildən məhrum olan ən avam kütlənin belə zehninə, qəlbinə, yol tapmağı bacarırdılar. Bu vasitələrdən ən başlıcası məhz şəfqətli və eyni zamanda yanıqlı, tənqidi gülüş vasitələri idi. Bu dövrün görkəmli ədiblərinin hər birinin özünəməxsus xalqa, müraciət üsulları var idi. Bəzi ədiblər dramatik janra daha çox üstünlük verir, bəziləri isə hekayə və felyeton janrını üstün tutur. Şairlər isə satirik şeirə müraciət edirdi.

Bu dövrdə Ə.Haqverdiyev bir dramaturq kimi çox məhsuldar fəaliyyət göstərmişdir. Onun ən kamil pyesləri məhz əsərlərinin əvvəllərinə təsadüf edir. Lakin Haqverdiyevin 1920-ci ilə qədər və ondan sonrakı yaradıcılığı mövzu bir-birindən fərqli idi. Çünki həmin tarixlərdə Azərbaycandakı ictimai-siyasi vəziyyəti də tamamilən başqa-başqa idi. Bununla belə ədibin mövzuları sanki, müxtəlif şəraitdə bir-birini tamamlayırdı. Xüsusi ilə Azərbaycan qanının talehi məsələsi Ə.Haqverdiyevi bütün yaradıcılığı boyu məşğul etmişdir. Onun ilk pyeslərindən başlayaraq son səhnə əsərlərinə qədər bu ictimai problemmüxtəlif xarakterdə öz bədii təzahürünü tapmışdır. Hələ 1892-ci ildə yazılmış ilk pyesi "Yeyeərsən qaz ətini görərsən ləzzətini" adlı üç pərdəli pyesi məhz Azərbaycan qadının talehi məsələsinə həsr olunmuşdur. Köhnə müsəlman ailələrinə məxsus olan çox arvadlılıq məsələsi əsərin əsas ifşa obyektidir.

Ümumiyyətlə, dramaturqun yaradıcılığında şərq qadının acınacaqlı həyatı, mövcud cəmiyyətdə qadına münasibət məsələsi mühüm yer tutur. O, Azərbaycan qadınlarının hüquqsuzluğuna, onların cəmiyyətdə layiqsiz mövqe tutmalarına, qul kimi alınib, satılmalarına, zülm və əsarət altında saxlanılmalarına demək olar ki, bütün əsərlərində nifrət və qəzəbini bildirmişdir.

Haqverdiyev ədəbiyyat tariximizdə dramaturgiyaya yeni nəfəs, ruh vermişdir. "Pəri cadu" həm ideya-məzmun həm də forma cəhətdən ədəbiyyat tariximizdə tamamilə yeni, orjinal bir əsərdir. Beş məclis

altı pərdədən ibarət olan "Pəri cadu" maraqlı sujet xətti, rəngarəng obrazları, öxünəməxsus dil-üslubi keyfiyyətləri ilə dramaturgiyamızda müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Əsər simvolik dram olsa da, buradakı hadisələr realdır. Əsərin əsas ideyası insanın öz nəfsinin köləsinə çevrilməsi və bu ehtirasın törətdiyi acı sonluq üzərində qurulmuşdur. Lakin, burada insanın nəfsinə yenilməsi deyil eyni zamanda qadınların hüquqsuzluğu, iztirablı həyatı, insanın halal zəhməti ilə xoşbəxliyə nail olacağı, insanın daxilindəki iblisə yalnız vicdanı sayəsində qalib gələcəyi ideyası kimi məqamlar işıqlandırılmışdır.

"Pəri cadu" bəhs edərkən bir sıra ədəbiyyatşünaslar kimi professor Mir Cəlal da pyesin dramaturji cəhətdən yazıçının başqa pyesləri ilə müqayisədə daha qüvvətli olduğunu, ədibin mövzu etibarını ilə mülkədarlıq çərçivəsindən çıxıb, ümumbəşəri hisslərlə bağlı münaqişələrə toxunduğunu söyləyir" (2, S.169).

Əsərin dramaturgiyamıza gətirdiyi yeniliklərdən biri də odur ki, Qurbanın simasında dramaturgiya tariximizdə ilk dəfə olaraq yoxsul kəndlini pyesin qəhrəmanı seçir, onun taleyi fonunda bir sıra əxlaqi-didaktik məsələlərin həllini verir.

Ümumiyyətlə, dramaturq əsərdə ictimai təbəqələşməni- Qurban kasıb olmasını, zülmə, əziyyətlə çörək qazanmasını, Hafizə xanım kimi mülkədarların harın həyat sürdüklərini göstərmişdir. Bu nəzərdən bəlkədə Qurbanın düşüncə tərzində olan, insanlar müasir dövrümüzdə də vardır.

Haqverdiyev yaradıcılığının tədqiqatçılarından olan professor N.Xəlilov "Pəri cadu" əsərinin mövzusunun şifahi xalq ədəbiyyatından gəldiyini qeyd etmişdir. O əsərdəki haqqında bir cəhəti də qeyd edirdi ki, "Pəri cadu" da Azərbaycan ədəbiyyatını dəyərli incilərindən olan "Avesta"-nın da izləri vardır. "Avesta" da təsvir edilən Parkiya surəti ilə Haqverdiyevin Pəri obrazı arasında müəyyən oxşarlıqlar vardır...Bu qədim abidəyə görə Parkiya öz gözəlliyi ilə insanı yoldan çıxarmağa, Əhrimənə kömək edən bədxah şər qüvvə kimi qiymətləndirilir"(6s.66)- burada da pəri insanları öz ehtirasının qurbanına çevirir.

"**Pəri xanım** -Baba Dərviş, mənim dərdimin dərmanı elə bu tökdüyüm göz yaşıdır. Yanğının əlacı sudur, mənim ürəyim od tutub yanır, ürəyin yanğını da ancaq göz yaşı sakit edə bilər" (1, s.109). Burada biz qadının mənəvi əzabını, yaşadıkları iztirabları görürük. Ümumilikdə, qadın acizliyini müşahidə edirik. Müsəlman qadını yenədə tək çıxış yolunu aqlamaqda görürdü. Çünki uzun illər müsəlman qadını nicat yolunu yalnız acizənə aqlamaqda görürdü. Əsərin əvvəlində verilən Dərviş obrazı sanki insanın vicdanıdır. Lakin hər insan öz daxilindəki mənfur hissləri boğmaq iqtidarında deyil.

Pəri obrazı ziddiyyətli xarakterdir. Oxucu bir tərəfdən onun xəyanətə uğradığı üçün, etdiyi əməllərə müəyyən qədər haqq qazandırarsa, digər tərəfdən onun da öz nəfsinin, şəhvani hisslərinin köləsinə çevrildiyini müşahidə edir. Lakin əsərin sonrakı hissələrində Pərinin şəhvani hisslərinin saf sevgi ilə əvəz olunduğunu görürük:" Pəri cadu- Get. (Əcinnə gedir.) Yox, daha tab gətirə bilmədim. Gərək Qurbanı gətirdim. (Qurban və Niyaz gəndən görünürlər.) Budu, gəlir. İlahi, nə qəşəngdir! İlahi, nə gözəldir! Bilmirəm bu daş tək ürəyimə nə olub? Hər gün deyəsən məni cəbrən gətirirlər buraya. Hər dəfə Qurbanın gözlərinə tamaşa etdikcə, az qalır ruhum bədənimdən çıxsın. Daş olmuş ürəyim, mürüvvətdən, insafdan uzaq ürəyim şam kimi əriyir. Ah, ay Qurban ... Nə deyim, bircə səni bağrıma bassaydım, ondan sonra ölsəydim qəmim olmazdı"(1, s.113).

Ümumiyyətlə, dramaturq bu əsərində bütün qəzavü-qədərin əsas baisi-günahkarının nəfs, nəfsi-əmmarədə görürür. Burada dramaturq yalnız Qurbanın nəfsinə, ehtirasına kölə olmasını deyil eyni zamanda digər obrazların- Pərinin də qisas hissəsinə, şəhvani hissələrə, Hafizə xanımın ehtirasının qurbanı olması və s. bu kimi nüanslardan tənqid edilmişdir. Lakin, dramaturq bütün bəşəriyyəti məhv edən, insanların həyatını cəhənnəmə çevirən nəfsə qarşı əsl səadəti halal zəhmətdə, əməkdə görür, bunları qarşı-qarşıya qoyurdu.

Əsərin güclü qadın obrazlarında bir də Hafizə xanımdır. Onun simasında dramaturq mülkədar həyatını, mənəviyyatını işıqlandırmışdır. Ümumilikdə buradakı obrazlar ikili xarakterik xüsusiyyətləri ilə maraq doğurur. "Hafizə xanım-Daha az söylə, baş-beynimi aparma. Bəyin atasından mülk qalmamışdı. Az-çoxuna da baxmırdı. Elə bilirdi səndən doğru-dürüst adam yoxdur. Amma mənim arvadlığımıza baxma. Mənim gözüüm çox kişilərin gözündən açıqdır. Məni belə qarğa dili ilə tovlaya bilməzsən. Bəyin atası mənim atamın mülkünün bəyi deyildimi?(1, s. 118). Biz, Hafizə xanıma burada mərd kişi xarakterli obraz kimi müşahidə edirik. Artıq əsərin ikinci məclisindən də biz onun həyat yoldaşını erkən itirdiyini, məhz həyata, çətinliklərə sinə gəlmək, ayaqda dik durmaq üçün artıq onda sərt kişi xarakteri formalaşmışdı. Digər tərəfdən o da, öz şəhvani hisslərinin qurbanı olur. Sonda da, Qurban tərəfindən öldürülür. Hafizə xanımda Qurban, Pəri cadu kimi nəfsi-əmmarəyə uyub, faciəvi sonunu hazırlayır. Əsərin maraqlı qadın surətlərindən biri də professor Əli Sultanlının təbirincə desək "insanı həmişə nəhs yollara iqva edən nəfsi-əmmarə Şamama cadu sifətində ortalığa çıxır" (5, s. 265). Ədəbiyyatşünaslıqda, Şamama obrazı barədə müxtəlif fikrlər vardır. Bəzi tədqiqatçılar onu mistik bir varlıq kimi qələmə verir. Lakin bu düzgün yanaşma deyil. Çünki, əsərdə onun heç bir qeyri-adi qüvvəyə malik olduğunun şahidi olmuruq.

Bir məqamı qeyd etmək lazımdır ki, Haqverdiyev yaradıcılığında folklor motivlərindən məharətlə istifadə etmişdir. Məhz qarı obrazının mənbəyi də folklorlardan gəlir. "Nağıllarda bu belə ümumiləşdirilir:

Qarılar cürəbəcür olur. Qarı var ipəyi, qarı var köpəyi, qarı var imam-quran nəsb, qarı var mamlı matan, qarı var balağı sarğı, sümüyü əyri, dabanı çatlaq, baldırı çılpacaq..... hər dona girər, hiylələr qurar, kazaran səslə, qulağı paslı..."(6, s. 71)

Ümumiyyətlə, Şamama şərti xarakter daşıyır. O, əslində insanların daxilində yaşayan nəfsi-əmmarəsidir. Ona qalib və ya məğlub olmaq isə artıq insanın əqidəsindən asılı idi. Marahılı məqamlardan bir də niyə məhz Şamama obrazını qadın surəti kimi vermişdir?! Ümumilikdə Haqverdiyevin sonrakı dram yaradıcılığında da ("Kimdir müqəssir") qadına ikili münasibətin şahidi oluruq. Bəzən biz Haqverdiyev yaradıcılığında onu qadın hüquq və azadlığının carçısı bəzən isə bütün bələlərin, naqisliklərin səbəbkarının qadın olması fikrinə rast gəlirik.

Əsərin ən məsum, günahsız obrazı Qurbanı sonsuz məhəbbətlə sevən, onun daima qayğısını çəkən Səlimədir. O, qadının malik ola biləcəyi bir çox müsbət xarakterik xüsusiyyətləri özündə cəmləmişdir. Zahirən gözəl olmadığı üçün Qurban onu sevmir, lakin, onun daxili aləminin saflığı, gözəlliyi Qurbanı nəfsi-əmmarənin təsirindən ayıldır. Doğrudur, gec idi artıq, lakin Haqverdiyev bu nüansla qadın saflığı, təmizliyinin bütün şərq qüvvələri məğlub etməyə qadir olduğunu göstərmişdir. Səlimə də, Pərinin yaşadıklarını fərqli şəkildə yaşayır, Qurban onu tərki edir" Səlimə - Qurban , axır mən sənə haqqında nə yamanlıq eləmişəm? Mən sənə ana olmuşam, bacı olmuşam, həmişə sənə nazınla oynamışam. İndi bu nə gündür sən mənə salıbsan? Ac, susuz qalmışam damın altında. (Ağlayır.) Barı mənə yazığın gəlmir, bu tifiyə yazığın gəlsin. Bunun heç bir taqsırı yoxdur. Qurban, acından, vallah döşümün südü quruyub, bu yazıq gecələr sabahadək quzu kimi mələyir. Evin olan-olmaz şeylərini də dəyərdəyməzinə satmışam. Gör nə məqama gəlmişəm ki, uşağın beşiyini qonşuya satmışam. İndi daha bir satmalı şeyim qalmayıb. Vallah, mən acından öləcəyəm. Qurban, mən məgər belə demişdim ki, belə oldu? Axır mən o Səliməyəm ki, sən bir yerə gedəndə ürəyim dalınca gedirdi, sən gəlincə gözlərimi yoluna dikirdim. İndi sənə insafına nə gəlib?(1, s. 121)- burada qadının acınacaqlı həyatının, puç olmuş ümidlərini duyuruq. Səlimə eyni zamanda övladını düşünən, övladının ac qalmaması üçün qürurunu ayaqlar altına atan anadır. Onun ana kimi qəlbi yanırı, tək qayəsi övladını qurtarmaq idi. Hətta bunun üçün o mənliliyini ayaqlar altına alıb övladını Hafizə xanıma vermək istəyir. Əsərin sonunda Qurbanın nəfsinin quluna çevrildiyini görəndə Səlimə özünü də, övladını da zəhərləyib öldürür. Fikrimizcə, bununla dramaturq nəfsin qurbanı olunca ölümü daha üstün tutmuşdur.

Əsərdə Qurban gecdə olsa islah olunur, doğrudur əsərin müəyyən hissələrində onun vicdanı daxilindəki nəfsi-əmmarə ilə mübarizə aparır. Şamama qarı onu Hafizə xanımın yanına aparmaq istəyəndə Səlimənin körpəsinə oxuduğu Laylayı eşidir, ayaq saxlayır, lakin nəfsi-əmmarə on vicdanını unutturur. Ümumiyyətlə müəllif laylaları əsərin bir neçə hissəsində vermişdir və hər dəfə də müxtəlif bədii funksiyalar ifadə edirdilər. Birinci dəfə Səlimə bu laylanı körpəsi qucağında Qurbanın yolunu gözləyərkən, onun halına, zəhmətinə acıyaraq oxuyur. İkinci dəfə laylanı Şamama cadu Qurbanı yoldan çıxararaq Hafizə xanımın yanına aparmaq istəyərkən eşidirik. Bu layla, Qurbanı, onu gözləyən bələlərdən, fəlakətlərdən, qaytarmaq ümidi ilə verilir. Hətta Qurban bu zaman bir qədər tərəddüt edir, ayaq saxlayır, lakin sonradan Şamama cadunun "Daha niyə dayandın, vaxt keçir, gəl gedək, Hafizə xanımın acığı tutar" (1, s. 127) deməsi onu fikrindən daşıdır. Üçüncü layla eşidildikdə artıq Səlimə və körpəsi yox idi. Hafizə xanımın malikanəsindən qaçan Qurban qatillə çevrilmişdi. Pəri cadu da öldürüldükdən sonra layla dördüncü dəfə eşidilir, Qurban dünyasını dəyişir. Əsərin sonundakı laylanı Şamama cadu oxuyur. Səlimənin laylay səsi Qurbanı qəflət yuxusundan ayıldır, insani duyğularını özünə qaytarır. Günahsız yerə ölümə məhkum etdiyi balasının və Səlimənin qarşısında sarsılır, tutduğu əməldən pəşman olub əzab çəkir: "**Qurban** (pis halda piyaləni atır). Yox, daha tab gətirə bilmədim. Sən, bir mən arsız, binamusa baxgən, gəlib burada kefə məşğul olmuşam, daha demirəm ki, üç qan tökmüşəm. Səlimə! Qədrini bilməmişəm, səsinə qurban olum, mənə bağrımı.. (1, s. 142)-deyərkən bütün günahlarını etiraf edir.

"Pəri cadu" ədəbiyyatımıza novatorluğu ilə bərabər mübahisəli müzakirələrə də səbəb olmuşdur. Bu əsər müəyyən dövrdə mövhumatçılıq təbliğ etməsi kimi ədəbi mübahisələrə səbəb olmuşdur. Müəllif, bu bərdə izahat yazmışdır, lakin izahatı çap etdirməmişdir. Haqverdiyevin bu izahatı sonralar "Ədəbiyyat qəzetində" çap edilmişdir. "İzahatın əvvəlində müəllif yazır: "Doxsanıncı illərin ortasında simvolizm deyilən ədəbiyyat üsulu teatr səhnəsinə atıldı. Alman ədibi Herhat Hauptmanın "Qərq olmuş can" sərlövhəli faciəsi cəmi mədəniyyət aləminə şəşəə saldı. Bu üsulun şərq ruhuna keyli uyğun olması məni artıq həvəsə gətirdi və mən şərq həyatından götürülmüş simvolik bir əsər tətarımız üçün yazmaq fikrinə düşdüm. 1901-ci sənədə "Pəri cadu" əsərini yazdım"(5, s. 263)

Professor A.Zamanov "Pəri cadu" da dramaturji konfliktin qüvvətli olduğunu, pyesdə bir sıra real səhnələrin və obrazların varlığını göstərir. 1956-cı ildə o, Ə.Haqverdiyevin əsərlərinin müqəddiməsində əsərin ideyası daha obyektiv təhlil edilmişdir. Burada qeyd edir ki, "Pəri cadu" da mücərrəd, rəmzi ünsirlərin olmasına baxmayaraq, təsvir edilən hadisə və insanlar tamamilə realdır. Müəllifin pyesdə təbliğ

etmək istədiyi fəlsəfi ideya real həyat səhnələri içərisində əriyib yoxa çıxır və nəticə etibarlı ilə öz təsirini itirir. Qurban öz xoşbəxtliyini varlı bir qadına ər olmaqda göürdü. Lakin bu arzu onu məhv etdi. Demək, insan öz səadətini öz əlinin əməyində axtarmalıdır. "Pəri cadu"nun obyektiv təsiri belədir. Xalq nağıllarımızdan gələn əfsanəvi ünsirlərpyesin realizmini zəiflədə bilmir. "Pəri cadu"nun uzun müddət səhnəmizdə müvəffəqiyyət qazanmasına səbəb simvolizm deyil, onun realizmi, xüsusən dramaturji konfliktinin son dərəcə qüvvətli və ustalıqla qurulmasıdır" (4, s. 125).

Ədəbiyyat

1. Haqverdiyev Əbdürrəhim. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Lider Nəşriyyatı, 2005.
2. M.Cəlil, F. Hüseyinov, XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı, "Maarif", 1982
3. Mütəllimov Təhsin Haqverdiyev yaradıcılığının poetikası. B.: Yazıçı, 1988
4. Zamanov A. Realist sənətkar. "Azərbaycan" jurnalı, 1953, №12
5. Sultanlı Ə. Azərbaycan dramaturgiyasının inkişafı tarixindən. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1964.
6. Xəlilov Nizami Xalq təfəkkürü sənətkar qüdrəti. Elm və Həyat. Bakı, 1996.

ARZU SULTANOVA

Bakı Dövlət Universiteti

SƏBAHƏDDİN ALİNİN "İÇİMİZDƏKİ ŞEYTAN" ƏSƏRİNDƏ OBRAZLARIN PSIXOLOJİ SƏCİYYƏSİ

Açar sözlər: psixologizm, sevgi, şeytan, dost, bədbinlik.

The images' psychological character in "Devil inside" work of Sabahaddin Ali

Sabahaddin Ali is one of the most prominent representatives of the XX century's Turkish literature. He provides a wide range of expression images' psycho-logical features in his works. More psychological elements exist in author's work by name "Devil inside". In this article more attention is paid to the events faced by characters such as Omar, Megide and Bedri and their psychological world opening background to these events.

Key words: psychology, love, devil, friend, pessimism.

Səbahəddin Ali XX əsr Türkiyə ədəbi-bədii fikir tarixində özünəməxsus rolunu oynayan sənətkarlardan biridir. O, nəsr əsərlərində əsas ideyanı oxucuya çatdırmaq üçün tez-tez psixologizmə müraciət edir, obrazların psixoloji xüsusiyyətlərini diq-qət mərkəzində saxlayır. Psixologizm bədii əsərdə hadisələrin oxucuya çatdırılmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir: "Psixologizm gerçəkliyi ədəbi-bədii əks etdirməyin üsul və prinsiplərindən biridir. Bu üsul və prinsip personajın daxili aləminin, hiss-həyəcan, duyğu və düşüncələrinin ifadəsi şərtinə əsaslanır" (3; 3). S.Alinin psixologizm elementləri ilə zəngin olan əsərlərindən biri də "İçimizdəki şeytan"dır.

"İçimizdəki şeytan" romanı 5 aprel 1939-cu ildən o dövrün ən yüksək tirajlı və iqtidar yönümlü "Ulus" qəzetində hissə-hissə nəşr edilməyə başlanmış, həmin ilin sonlarında başa çatmışdır. İlk dəfə 1940-cı ildə kitab halında nəşr edilmişdir. Roman nəşr olunduqdan sonra Türkiyə ictimaiyyətinin böyük rəğbətini qazansa da, yazıçı və onun əsəri irticaçı, milliyətçi və faşizm tərəfdarları tərəfindən böyük kin və nifrətlə qarşılanmış, fiziki və mənəvi təzyiqlərə məruz qalmışdır. Əsərin çapından bir müddət sonra Nihal Atsız romana cavab olaraq "İçimizdəki şeytanlar" adlı kitabça nəşr etdirmişdir. O, burada S.Alini türkçülüyn mahiyyətini başa düşməməkdə, kommunistlikdə, Rusiya ideoloqu olmaqda, vətən xainliyində günahlandırılmışdır.

"İçimizdəki şeytan" əsərində hadisələrin baş verdiyi dövr bütün ziddiyyətləri ilə əks etdirilmişdir. "S.Ali zamanın böyük və aktual problemləri üzərində dayanmış və bunları çağının ən yüksək ideoloji-siyasi hadisələri müstəvisində işıqlandırmışdır. O, qaragüruhçuluğu, ifrat millətçiliyi və faşizmi mühakimə etmiş, demok-ratik-sosialist qüvvələrin mənəvi üstünlüyünü canlı tip və xarakterlər vasitəsilə göstərmək istəmişdir" (4 ; 142).

Əsərdə hadisələrin mərkəzində Ömər obrazı dayanır. Bəzi tədqiqatçılara görə o, S.Alinin prototipidir. Ömər fəlsəfə fakültəsinin tələbəsidir. Maddi çətinlik, həm-çinin, məsuliyyətsizlik ucbatından artıq bir neçə ildir ki, universiteti bitirə bilmir. Ömər həyata, ailəsinə qarşı laqeydliyi əsərin əvvəlindən məlum olur. O, aylarla ailəsinə yada salmır, bir məktub yazıb onların vəziyyəti ilə maraqlanmır. Ömərdə daim həyatdan narazılıq xüsusiyyəti var. Həyatda onu xoşbəxt edəcək bir qüvvənin olduğuna inanır. Ömər ilk baxışdan aşiq olduğu qohumunu –Məcidəni gördükdə düşünür ki, artıq həyatda arzuladığı xoşbəxtliyə çatmışdır. Lakin onun və ətrafında olan ziyalılardan həyatını puç edən səbəblər başqa idi. Bu səbəblərə yoxsulluq, iş-sizlik və

çarəsizliyi aid edə bilərik. Onlar ən adi məişət ehtiyaclarını belə qarşıla-maqda çətinlik çəkirlər. Xeyli müddətdir ki, evli kimi bir yerdə yaşadığı Məcidəyə kiçik bir hədiyyə belə ala bilməyən Ömər istəmədən oğruya çevrilir: bir cüt corab oğurlayır. Ömər başına gələn, onu günaha sürükləyən bütün hadisələrin səbəbkarı kimi “içindəki şeytani” göstərir. Daha çox realılıqla barışan bir insan olan dostu Nihatla söhbətində də şeytanın insanların həyatına təsirindən danışır: “...Tamamilə başqa bir həyat, daha abırlı və daha mənalı bir həyat istəyirəm. Kim bilir, bəlkə də belə bir həyata nail olmaq mümkündür...Lakin içimdə elə bir şeytan var ki...o, mə-ni istəmədiyim hərəkətlərə vadar edir. Onun pəncəsindən xilas ola bilmirəm, müm-kün olmur...Təkcə mən yox, hamımız o şeytanın əlində oyuncağıq”(1; 52, 53).

Ömər in düşünmədən hərəkət etməsi yanlış addımlar atmasına gətirib çıxarır. O, Hüsaməddin əfəndiyə hədə-qorxu gələrək kassadan külli miqdarda pul götürür. Ömər bu hərəkətindən sonra çox böyük peşimançılıq hissi keçirir. Nihatla görüş-mədən pulları onun qapısı ağzına ataraq uzaqlaşır. O, bu hərəkətinin də günahını şeytana görür. Nurlanə Qasımlı yazır: “Ömər hadisələrin, öz davranış və hərəkətlərinin səbəblərini araşdırarkən onları əsaslandıracaq motivləri görmür, tapmır, beləliklə, tamamilən real olan dünyəvi hərəkətləri fəvqəltəbii, mistik qüvvələrə bağ-layır. Bu isə sırf idealistik bir anlayışdır. Bu insanın azad, sərbəst hərəkətini rədd edən fatalizmdir, müqəddaratçılıq fəlsəfəsidir”(4; 152).

Həyatda Ömər in sevdiklərinə qarşı etinasızlığı, laqeydliyi onun daim itirən tə-rəf olmasına gətirib çıxarır. O, çox sevdidi Məcidəyə qarşı da dəfələrlə laqeydlik edir. Son hadisələr isə artıq onlar arasında bağların qırılmasına səbəb olur. Ömər getdikləri məclisdə keçmiş tələbə yoldaşı Ümid adlı xanımla qarşılaşır. Məclis bo-yu Ümidlə söhbət edir, onunla oturub-durur, sanki, Məcidəni tamamilə unudur. İ-s-mət Şərifin Məcidəyə təcavüz etmək istəməsi bu gənc qadının həmin mühitə olan nifrətini daha da artırır. Professor Hikmətin Ömər in gözü qarşısında Məcidəyə sa-taşması belə Ömər in reaksiyasını dəyişir. O, maddi cəhətdən bu insanlardan asılı olduğu üçün susmağı üstün tutur: “ Nə edim, əzizim? Görmürsən nə haldadır... Özündə deyil... Həm də müəllimimdir. Hər halda, belə sayılır... Bundan başqa... necə deyim... – Səsini bir qədər də ucaldıb əlavə etdi: – Mənim xasiyyətimə bələd-sən... Həm də ona on-on iki lirə borcum var... Ona necə acıqlanım?”(1; 295)

Məcidə evli olduqları ilk günlərdən Ömər in dəyişkən xasiyyətinə yaxşı bələd idi. O, Ömər i pis hərəkətlərdən çəkəndirmək istəyir, onun doğru yolu tapması üçün bütün çətinliklərə dözərək Ömər ə dəstək olur. Ancaq Məcidə Ömər in dəyişməyə-cəyini biləndə ondan ayrılmaq qərarına gəlir. Ömər i sevsə belə onunla yaşamağın mümkünsüz olduğunu anlayır: “Artıq ayrılmalıyıq. Sənə azacıq da olsa xeyrim də-yəcəyini bilsəm, hər şey dözüb qalaram. Halbuki, sən in xilasını yalnız tənhalıqda görürəm. Mən hələ də bu qənaətdəyəm ki, bir müddət keçdikdən sonra sən öz yolu-nu tapacaqsan. Bunun üçün heç kəs sən in qarşını kəsməməlidir”(1; 305).

Ömər in oturub-durduğu milliyətçi, irqçi və faşist qrup xarici dövlətlərdən bi-rinə xidmət etməkdə ittiham edilir və o da həbs olunur. Romanın sonuna doğru baş verən bu hadisə ona həqiqətlərdən qaçmağın və iradəsizliyin qorxunc aqibətini anlamağa kömək edir: “ Şeytan bizim qürurumuzun, kütlüyümüzün uydur-masıdır. İçimizdə heç bir şeytan yoxdur. İçimizdə acizlik və iradəsizlik var... tənbellik var... İradəsizlik, ca-hillik və bunların hamısından da qorxulu bir şey– həqiqətin üzünə dik baxmaq qorxusu var. Heç nə barədə düşünmürük, beynimizi işlətmir, get-gedə itirməyə başladığımız iradəmizlə həyatda sükansız bir qayıq kimi dörd tərəfə qaçır və bu qayıq çevrildikdə günahı sirlə qüvvələrdə, insanın iradəsindən kənarda görürük”(1; 334).

Məcidə ilə Ömər i bir-birinə yaxınlaşdıran bir sıra xüsusiyyətlər vardır. Onla-rın hər ikisi özünə qapalı, cəmiyyətdə çətinliklə adaptasiya olan, tənhalığı sevən in-sanlardır. Lakin Ömər dən fərqli olaraq, Məcidə hisslərini ölçüb-biçməyi bacarır, hər məqamda iradəsini cilovlaya bilir. Daha çox hisslərinə deyil, ağılına üstünlük verir.

Məcidənin ətrafında onu anlamayan insanlar daha çoxdur. Atasının ölümün-dən sonra Əminə xalagilin ona olan münasibəti tamamilə dəyişir. Artıq Məcidəyə pul göndərmədiyini üçün qohumlar onun evi tərk etməsini arzulayır, Məcidəyə yük kimi baxırlar. Məcidənin Ömər ə bağlanmasının əsas səbəblərindən biri də ətrafın-dakı insanların ikiüzlülüüyü, onlardan aldığı zərbələr idi. Məcidə Ömər i bir xilaskar kimi görür, onunla ailə qurduqdan sonra həyatının dəyişəcəyini düşünürdü. Çünki, Məcidənin Ömər dən başqa kimsəsi qalmamışdı. Ömər Məcidənin yeganə inandığı, etibar etdiyi dostu, sirdaşı idi.

Bədrin in iki illik fasilədən sonra yenidən Məcidənin qarşısına çıxması onun həyatında yeni bir səhifə açır. Bədr i Məcidə və Ömər ə həm maddi, həm də mənəvi dəstək olur. Bəzən Məcidə Bədr i ilə Ömər i müqayisə etdikdə Bədrin in daha qay-ğıkeş insan olduğunu anlayır: “ Bədrin in ona görə nigarançılıq keçirməsi Məcidə-nin qəlbində xoş bir həyəcan qaldırırdı. Çünki, Ömər heç vaxt arvadına görə nara-hat olduğunu söyləməmişdi. Çox vaxt hətta arvadının halı ilə maraqlanmazdı. Onun sevgisi də bütün hissləri kimi ani və coşqun idi” (1; 215).

Bədr i əsərdə yeganə mütərəqqi ziyalı obrazıdır. O, öz şəxsiyyətinə hörmət edən, ağıllı, dərin düşüncəli bir obraz kimi təqdim edilir. Bədr i Ömər dən fərqli ola-raq, heç bir zaman həyatda baş verən hadisələrin təsadüf, qəza-qədər işi olduğunu qəbul etmir. O, özü öz hərəkətlərinə cavabdehlik daşıyır, davranış və

hərəkətlərini məntiqin gücüylə izah edir. “Həyatda ən pis şey ümitsizlikdir” (1; 331) deyərək Məcidə və Öməri mübarizə aparmağa çağırır, onlara doğru yolu göstərir.

Bədri həssas olduğu qədər həm də bağışlamağı bacaran insandır. Ömər Məci-də ilə Bədrinin münasibətlərindən şübhələndikdə ona əl qaldırır, sanki, bütün hadi-sələrin acısını Bədrindən çıxarır. Ancaq Bədri bu məqamda da ona kin bəsləmir, Ömər in üzrxahlığını qəbul edərək onu bağışlayır.

Bədri hələ də Məcidəni sevməsinə baxmayaraq, onların ailəsinin dağılmaması üçün əlindən gələni edir. Bacısının xəstə olmasına, yaşlı anasının kasıb vəziyyətinə baxmayaraq, Məcidə və Ömərə maddi yardım göstərir, cibində olan son pulunu da onlara verirdi. Ömər həbs olunanda da Bədri onu tək qoymur. Ömər in günahsızlığına inanaraq onun xilas olacağına ümid bəsləyir. Sonda Ömər ən sevdiyi insanı – Məcidəni ən çox inandığı, etibar etdiyi dostuna – Bədriyə tapşırır. Çünki, Ömər Məcidənin məhz Bədrinin yanında xoşbəxt olacağına inanırdı.

Əsərdə Ömər in ətrafında olan, dost hesab etdiyi insanlar da onun uçuruma sü-rüklənməsinə səbəb olurlar. Nihat, Emin Kamil, professor Hikmət, İsmət Şərif, Hüseyin bəy kimi insanlar Ömər dən öz məqsədləri üçün istifadə edirlər. Lakin Ömər həbsxanada olarkən ondan uzaqlaşır, çətin vəziyyətdə onu tərkl edirlər. Hətta, Məcidə ilə qarşılaşdıqda özlərini tanınamazlığa qoyur, Məcidə ilə söhbət etməyi özlərinə sığıdırmırlar. Əsər in əvvəlində bütün uğursuzluqlarının günahını şeytan-da görən Ömər zaman keçdikcə dəyişir. “İçindəki şeytan”ın əslində, özünə təsəlli vermək üçün uydurduğu bir yalan olduğunu anlayır. Ömər sonda belə qənaətə gəlir ki, həyatda hər şey insanın öz iradəsindən asılıdır.

“İçimizdəki şeytan” əsərində obrazların xarakterik xüsusiyyətləri müəllif ide-yasının oxucuya çatdırılmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Əsərdən çıxan nəticə budur ki, hər bir insan daim öz ağılına, məntiqinə arxalanmalı, günahı başqalarında deyil, özündə axtarmalıdır. İnsan yalnız bu halda əsl şəxsiyyət kimi formalaşa bilər.

Ədəbiyyat

1. Ali S. İçimizdəki şeytan. Bakı: Qanun, 2014.
2. Birkiye A. İçimizdəki şeytan, içimizdəki aşk. Varlık, 2015.
3. İmanov M. Müasir Azərbaycan nəsrində psixologizm. Bakı: Elm, 1991.
4. Qasımlı N. Səbahəddin Ali nəsrinin poetikası. Bakı, 2012.
5. www.notosoloji.com. Akçam A. Sabahattin Ali ve İçimizdəki şeytan.
6. www.nihal-atsiz.com. Atsız N. İçimizdəki şeytanlar.

AYNUR MUSTAFAYEVA

Bakı Dövlət Universiteti

YAZILI ƏDƏBİYYATDA LİRİK NÖV

Açar sözlər: *lirika, şair, yaradıcılıq, şeir, duyğu*

Written in a lyrical kind of literature

Spoken lyrics at the scene of a certain incident, the impression of a certain mood as a result of the incident, the situation is expressed or attitude. Thus, the combination of lyric poetry appears as though feeling.

Key words: *lyrics, poet, creative, poetry, sense.*

Lirika sözü qədim yunan musiqi aləti olan liradan götürülmüşdür. Şərq, eləcə də Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında lirik şeirlərə “rübabi şeirlər” də deyirlər. Rübab - ərəb sözü olub, barmaqla çalınan simli musiqi alətinin adıdır. Elə bu səbəbdən lirika ilə musiqinin bağlılığı sarsılmaz dərəcədə möhkəmdir. Lirik şeir də musiqi kimi insanın qəlbinin dərinliklərinə baş vurur, bütün duyğularını cilalayır, onda ifadəsi çətin olan ülvə hisslər oyadır. Doğrudan da, hər bir gözəl lirik əsər şairin poetik kəşfi nəticəsində yaranır. Bu baxımdan poeziyanın mümkün ola bilən hadisələrdən bəhs etdiyini əsas götürən Aristotel poeziyanı tarixdən daha ciddi və fəlsəfi hesab edərək yazırdı: “Şair özü də ixtiraçı olmalıdır və rəvayətlərdən lazım gələn şəkildə istifadə etməlidir”.

Şeirdə mənaya xələl gətirmədən maksimum ahəngdarlıq, musiqili səslənmə əldə edən şair öz işində müvəffəq sayılır, mənada müvəffəq olan şairin şəkildə də sənətkarlıq nümayiş etdirməsi bir tələb kimi irəli sürülürdü. Məhz bundan çıxış edərək Füzuli farsca “Divan” ının dibaçəsində yazırdı:

Söz mənadan asılıdır, mənə sözdən hər zaman,
Bir-birindən asılıdır, necə ki cism ilə can.

Şeir incəsənətin bir növü kimi, estetik zövq mənbəyi, ruhun mənəvi qidası olduğundan həm orta əsrlər poetikasında, həm də müasir ədəbiyyatşünaslıqda təkcə məna yükü baxımından deyil, forma əlamətləri ilə seçilən gözəllik göstəricisi kimi də öyrənilir. Yaradıcı şəxs tarıma çəkilmiş simləri hərəkətə gətirən musiqiçi kimi, insanların hazır, köklənmiş emosional vəziyyətinə təsir göstərir, onlarda müəyyən duyğular oyadır. Mövcud həyatı əks etdirən sənətkar onda olmayan daha kamil bir formanı ortaya çıxarır, əlçatmazı isə xəyallarda realizə edir. Səməd Vurğunun dediyi kimi: “Lirik şeir insanın qəlbini dilə gətirməli, onun qəlbində yuva salmalı... onu isitməli, zəhmətdə, mübarizədə, kədərli və nəşəli dəqiqələrdə insana yoldaş olmalı və beləliklə də, insanı yüksəltməli, onu daha güclü, daha ağıllı və mənəvi cəhətdən zənginləşdirməlidir”.

Eyni zamanda nəsihət, humanist fikirlər, milləti birliyə səsləyən düşüncələri qələmə alan şairlər xalqın acı taleyinə şam kimi əriyən gözəl ürəyə malik olmalıdır. Bu baxımdan Hüseyn Cavidin yaradıcılığını xüsusilə qeyd etmək olar.

Bir millət öz kökü üstə bitər, böyür, yüksəlir,
Köksüz ağac çapıq çürür, çiçək açmaz, bar verməz.

Sənətkarlar həyatda adi gözlərin görmədiyi, adi insanların düşünmədiyi bir çox həqiqətləri kəşf etmişlər. Şair hər şəxsin, hər fərdin ruhuna, qəlbinə girir, onun işıqlı və qaranlıq cəhətlərini müşahidə edərək nəzmə çəkir.

Üzərində gördüyüm nə intizardır?
Qəlbində Vaqifin sirrimi vardır?
Gəl ondan söz açma, indi bahardır,
Bağrımı döndərmə qana, bənövşə! (S.Vurğun)

Rəssamın sənət əsəri cazibədar rəsmləri, heykəltərəşin sənət əsəri əzəməti ilə seçilən heykəlləri olduğu kimi, insan duyğularının memarı olan şairlərin sənət əsəri isə qəlbləri oxşayan lirik şeirləridir. Şeirinin əsas “tikinti materialı” isə şairin şəxsiyyəti, emosiyaları, fikir və düşüncəsi, meyl və münasibətidir. Alman şairi İ. Bexerin dediyi kimi, lirik şair öz-özünü ifadə edən bir insandır.

Lirikada humanizm, əməksevərlik, ulvi hisslər, böyük əxlaqi təbiətə malik duyğular öz əksini tapır. Hüseyn Cavid, Məhəmməd Hadi, Səməd Vurğun, Bəxtiyar Vahabzadə kimi şairlərin əsərlərində daha çox bəşəri məzmun diqqəti cəlb edir.

İblis nədir?
-Cümlə xəyanətlərə bais..
Ya hər kəsə xain olan insan nədir?
-İblis! (H. Cavid)

Dünyaya fateh olmaz zülmkarlıq, rəzalət,
Yer üzünün fatehi ədalətdir, ədalət! (N. Gəncəvi)

Lirik əsərlərdə sənətkarın xarici aləmə münasibətlərinin emosionallığı bədii şəkildə qələmə alınır. Yəni insanın xarici aləmlə münasibətlərindən aldığı təəssüratlar, ehtiraslar tərənnüm edilir.

Mənim də şairtək qanım qaynardır,
Yerdə arzularım gül açır rəng-rəng.
Başımda daima fikirlər vardır,
Daima döyünür sinəmdə ürək,
Yerdə arzularım gül açır rəng-rəng. (S. Vurğun)

Mükəmməl bədii təsvir o zaman yaranır ki, həm söz seçimi, həm məna uzlaşması, həm musiqi biçimi, həm də deyim üslubu bir-birini tamamlayaraq bütöv bir estetik lövhə yaratsın.

Lirikanı epik və dramatik əsərlərdən fərqləndirən bir sıra xüsusiyyətlər var. Onlardan başlıca cəhət budur ki, epik və dramatik əsərlərdə təsvir, təhkiyə əsas yer tutduğu halda, lirikada hisslərin, həyəcanların tərənnümü əsasdır. Lirikada daxili aləm subyektiv tərənnüm yolu ilə verilir.

Yazmaram ürəyim sizi anmasa,
Sizin eşqinizlə alovlanmasa,
Burdaca el durub məndən sordu ki:
Gözdən yaş çıxarmı, ürək yanmasa?

Qönçə açılarmı, bahar olmasa?
Şölə titrəyərmı, rüzgar olmasa?
Bu nəğmə ruhumdan qoparmı bilməm,
Mənə ilham verən dostlar olmasa? (M. Müşfiq)

Lirikada müəllifin fərdi düşüncələri əsas yer tutsa da, bunu mütləq mənada başa düşmək doğru olmaz. Çünki lirikada tərənnüm olunan bir şairin yaşantıları, hissləri təkcə onun özü üçün yox, daha geniş əhatə dairəsinə malik olmalıdır.

Gücün gücsüz fələyi təzələsin yenidən,
Dünyanın kələfini çözləsin yenidən.
Poz belə bir dövrənin xeyirlə şər işini,
Dağıt səyyarələrin seyrini, gərdisini. (N. Gəncəvi)

Lirik şeirlər yazan sənətkar öz əsərində həm özünün hiss-həyəcanlarını, həm də başqalarının yaşantılarını, əhvali-ruhiyyəsini verə bilər.

İnsanın daxili aləmini, hiss və duyğularını, fikirlərini verən bədii lövhələrə sənət dilində lirika deyilir. Buna baxmayaraq, Bualonun təlxək adlandırdığı, bir-iki şeir quraşdırmaqla hoqqabazlıq edən, cahil insanların şanlı tərifləri ilə coşub özlərini şair adlandıran, əqli cəhətdən qüsurlu olan həmin şəxslərin fikirləri, lazımsız düşüncələri cəmiyyətin və ədəbiyyatın inkişafı yollarında böyük maneələr törədir. Özlərini gündəmdə saxlamaq üçün şeir sənətini ləkələyən, şeirləri ilə gülünc vəziyyətə düşən şəxslərin ədəbiyyatda yeri yoxdur.

Şair olunmur, şair doğulur. Şəhriyar demişkən:

Sözlər də cəvahir kimidir, əsli bədəldən,
Təşxis verən olsa, bu qədər zir-zibil olmaz.

Şair ola bilməzsən, anan doğmasa şair,
Missən, a balam, hər sarıköynək qızıl olmaz.

Böyük ustad şairliyin birinci şərti kimi istedadı əsas götürmüşdür, anadangəlmə şair doğulmayan insan nə qədər poetikanın qayda-qanunlarına bələd olsa da və nə qədər zəhmət qoyub çalışsa da, onun şair adlanmağı çətindir. Hər parıldayan qızıl olmadığı kimi, hər şeir yazan da şair deyil.

Şair – hansısa peşə sahibi deyil. Şair – ayrıca insan növüdür. Şairlik zaman, məkan tanımaz. Əgər biz bu gün özümüzə böyük məna yükünə sahib olan şair görə bilmiriksə, bu o demək deyil ki, həmin yük klassikanın işidir, füzulilərin, nəsimilərin mərifətidir. Xeyr, bu elə şairlik deməkdir. Belə çıxır ki, bizdə şair yoxdu? Təbii ki, yanlış fikirdir. Elə şairlər görürük ki, söz gözəl, misralar poetik, forma ideal, ancaq... Hər kəs şeiri gözəl sözlərin toplusu, şairənə ifadələr, poetik zirvə zənn edir. Qafiyələr, ölçü, ahəng var. Şərt olmasa da, şeirdə belə şeylər var. Lakin məna yükü, kök yoxdur.. Belinski demişdir: “Böyük şair öz mənliliyindən bəhs etdiyi zaman, ümumi bir şeydən-bəşəriyyətdən bəhs edir, çünki bəşəriyyətin duyduğu onun təbiətindədir. Odur ki, onun hüznündə hər bir kəs öz hüznünü duyur, onun ruhunda hər kəs öz ruhunu tanıyır və onun sifətində yalnız şairi deyil, bəlkə eyni zamanda insanı, bəşəriyyəti görür”.

Ədəbiyyat

1. Aristotel. Poetika. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 118 s.
2. Babazadə B. Ədəbiyyatda lirik növ. Bakı: Bakı Universiteti, 2008, 97 s.
3. Bualo. Poeziya sənəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 111 s.
4. Məhəmməd Hüseyin Ş. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Avrasiya Press, 2005, 480 s.
5. Vahabzadə B. Seçilmiş şeirləri. İki cildə, I cild. Bakı: Öndər, 2004, 328 s.

AYNUR SADIQOVA

Azərbaycan Dillər Universiteti

M.CƏLİL VƏ M.Ə.SABİRİN SATİRASINDA LƏQƏBLƏRİN YERİ

Go of nicknames in satires of M.Calil and M.A.Sabir

Nicknames in the work trace of 2 satirist printed in the "Molla Nasreddin" journal style in the article and be analysed from the semantic side peculiarity. These personalities is M.Calil and M.A.Sabir. They have not use nicknames namely for distinguishing in satires from by one of persons of definite group. Purpose to create image comic, it is to open the essence giving the events of the time with their language tongue. For instance, is said in the work involved to investigation: "... They say Sadik mockery Sadik. He is true, Sadik talks a lot. But he speaks from problems must speak... "It are seeh clearly from here that nicknames are process means and comic.

Key words: *Nickname, satire, style, semantics, expression.*

Ədəbi-ictimai fəaliyyəti ilə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində iti zəkası, mübariz düşüncələri ilə iz qoymuş şəxsiyyətlərdən həm Mirzə Cəlilin, həm də M.Ə.Sabirin adını çəkmək olar. Onların əsərləri təkcə ədəbiyyat sahəsində deyil, həm də dilçilik sahəsinə öz töhfələrini vermişdir.

Belə ki biz, bu məqalədə klassik-satirik üslubda yazılmış əsərlərdən bəzilərində işlənmiş ləqəbləri üslubi-semantik baxımdan təhlil edəcəyik.

Bildiyimiz kimi, satirik əsərlərin dilində ləqəblər üslubi rənglərin yaranmasında xüsusi rol oynayır. Hələ XIX əsrin ortalarında Belinski "Qoqola məktubunda" həyəcanla yazırdı: "...Rusiya müdhiş səhnələrlə dolu olan bir məmləkətdir, burada adamlar bir-birini adları ilə deyil, Vanka, Vaska, Styoşka, Palaşka deyərək ləqəblə çağırırlar". [1, 305]

M.Cəlil və onun məsləkdaşları, qüdrətli satiriklərimiz Azərbaycan ədəbiyyatında mədəniyyətsizliyin və avamlığın nəticəsi olan, insan ləyaqətini təhqir edən, alçaldan ləqəblərə qarşı çıxmış, köhnə mühitin təsviri və tənqidi məqsədi ilə xalq arasında işlənməkdə olan ləqəblərdən öz üslublarına uyğun, məqsədə müvafiq surətdə istifadə etmişlər.

C.Məmmədquluzadə ləqəb sözünün özündən tutmuş, təsadüf etdiyi bütün ləqəblərə acı-acı gülərək "Danabaş kəndinin əhvalatları" povestində yazır: "Sadıq səbəbini soruşandan sonra axund bizi başa saldı ki, lağlağı Sadıqın ayaması deyil, ləqəbidir. Ayama avam sözüdür. Axırda axund bərkədən-bərk bizə tapşırırdı ki, ayama ləfzini dilimizə gətirməyə, ləqəb deyək". [2, 57]

Burada müəllif dilimizdə ayama sözü olduğu halda, yersiz olaraq ərəb dilindən keçmiş ləqəb sözünün işlədilməsini tənqid edir, həmin sözü zorla dilimizə keçirən otaylı molla gülüş hədəfi edir: "Mənim adım Xəlildir, mənim adıma qoyublar qəzetçi Xəlil. Mən vallah bilirəm qəzet nədi... Mənim yoldaşıma lağlağı Sadıq deyirlər, yəni çoxdanışan. Hələ bizə hörmət qoyublar: bizim ləqəbimiz çox gülməli deyil. Elə ləqəblər var ki, bizim Danabaş kəndində ki, desəm uğunub gedərsən. Məsələn, Girdik Həsən, Dəvə Heydər, Yalançı Səbzəli, Eşşək Muxtar, Doşan Qasım. Müxtəsər, bu cür ayamalar bizim Danabaş kəndində hədsizdi". [2, 54]

Müəllif göstərir ki, bu ləqəblərin çoxu da nadanlıqın, cahilliyin, yaxşı ilə pisi ayıra bilməməyin nəticəsində əmələ gəlir. Sadıq lağlağı Sadıq deyirlər. Doğrudur, Sadıq çox danışır. Lakin danışılmalı məsələlərdən danışır. "Hamı çoxdanışana lağlağı demək olmaz". Gör insanlar öz heysiyyətlərini nə qədər itiriblər ki, bir-birini dəvə, eşşək, dovşan adlandırır və bu adət halını aldığından heç kəsə itirazına səbəb olmur.

C.Məmmədquluzadə ləqəbləri müxtəlif məqamlarda, rəngarəng üslubi vəziyyətlərdə işlədir. O, bəzən, müəyyən bir mənəb sahibi olan hörmətli şəxsi ifşa etmək üçün müvafiq ləqəblərdən ustalıqla istifadə edir. [3, 77] Məmmədəli şahın tərəfdarı məhz bir neçə adamdır ki, öz şəxsi mənfəətləri üçün, yəni kimi rüşvət alıb və kimi vədə alıb, şaha kömək eləyirlər; məsələn, Təbrizdə Mirzə Manaf, Hacı Nizamüddövlə, Mücal-Nazlı, Fərəməz, Zərcam, Lotu Kazım, Lotu Həsən, Lotu Əsgər; yəni Təbrizdə ancaq on iki adamdır. Tehranda da həmçinin". [4, 24]

Xalq arasında kimlərə lotu deyirlər, məlumdur. C.Məmmədquluzadə şahın tərəfdarları olan dəstənin iç üzünü açmaq, onları tanıtmmaq üçün lotu ləqəbindən istifadə edir. Ədib Mirzə Həsən müctəhid haqqında heç bir mənfəət söz deməsə də, həmfikirlərinin ləqəbindən onun kimliyi məlum olur. Bəzən yazıçı oxucuda, avamlığı tənqid etmək, müəyyən bir xoşa gəlməyən adətlərə qarşı mənfəət emosiyası oyatmaq üçün ləqəblərdən ədəbi priyom kimi istifadə etmişdir. Məsələn, "Yaşasın Qarabağ qadınları. Yaşasın arvadlardan dəstə tutub dəstə qabağına düşən mərsiyəxan bir bəy xanımı, yaşasın hirsindən üzü açıq küçədə imam yolunda nəre tərən Saray, dəli Qönçə, Püstə xala. Yaşasın əli dəyənəkli, dəstəbaşı çavaş Zöhrə, yaşasın kişi Nənəxanım, baldır Tükəzban, qoçu Gülsüm bacı, dəyənək Pəri, xanəndə Fatma". [5, 15]

Lakin bir məsələni diqqətə çatdırmaq istərdim ki, bəzi dilçilər ləqəbləri ədəbi priyom kimi deyil, müxtəlif hekayələrdə, əsərlərdə, felyetonlarda, həcv və replikalarda ayrı-ayrı müəlliflərin təxəyyül məhsulu olan bədii antroponimlər kimi vermişlər. Məsələn, "Danabaş", Mirzə Heydər Səlimxan, Cənab Dəlalmülk, Ağca Cəfər Dabbağ, Ustad Əlicavad Hamamçı, Əsədbəy Təzəkəndski, Dəli Mirzə Şarlatanmülk, Şarlatan, Çuqundurov, Baqqal Kərim, Çaqqal Rəhim Suraxanski, Balıqdan Cəfər, Quruşmal Qulu, Dana Bayram, Çıq-çıq Fərzalı, Zurna Balaxım, Qoyun Nəsir, Qazan Kazım və s. [6, 16]

M.Cəlil kimi M.Ə.Sabir də satiralarında ləqəblərdən geniş istifadə etmiş, hətta onları "ləqəb fabrikanı" adlandırmışdır.

Ancaq iş gördü ləqəb fabrikanı

Bütün işlər ona qurban oldu,

beytində şair mücərrəd məfhum bildirən "ləqəb" və konkret məfhumu ifadə edən "fabrika" sözlərini birləşdirməklə ilk baxışda nəzərə qəribə çarpan, lakin şeirdəki məramına görə çox qüvvətli bir satirik ifadə düzəltdir. Zəhiri formasına görə bu birləşmədə olan sözlər mənacə çox müxtəlif qruplara aid olsalar da, şeirdəki məqsədə görə bunlar arasında məna əlaqələri yaradılmışdır. Bu ifadə ilə Sabir əlindən heç bir iş gəlməyən, lakin özünə bəy, xan, seyid, molla, mərsiyəxan və s. kimi ləqəblər qazanan, bununla da parlamana (parlamentə -R.Məhərrəmov) daxil olub, ölkənin heç bir çətinliyini həll edə bilməyən adamların İranda çox olmasına işarə etmək istəmişdir. Fabrika deyəndə çox mallar istehsal olunan yer başa düşülür. Sabir də İranda ləqəblərin çox olmasına işarə etmək üçün ləqəb sözünü məhz fabrika sözü ilə birləşdirib "ləqəb fabrikanı" (çox ləqəblilik) işlətmişdir. Məhz bu daxili məna uyğunluğu həmin ifadənin kəskin satiraya çevrilməsinə səbəb olmuşdur. Sabir İranın viran olması səbəblərindən bəhs edərkən fikrini həmin ifadə ilə belə ümumiləşdirir:

Ancaq iş gördü ləqəb "fabrikası",
Bütün işlər ona qurban oldu.
İndi qandınsa işin əngəlini,
Demə, İran niyə viran oldu!.. [7, 52]

Beləliklə də, şair "ləqəb fabrikası" ifadəsi ilə İranda vətənin səadəti haqqında düşünməyən, heç bir iş görməyən, hər kimsənin özünə xan, seyid, bəy, molla və s. ləqəbi qazanmaqla özlərini yuxarı təbəqədən saymalarına acı istehza ilə gülmüşdür. [8, 19]

Sabirin satirik şeirlərində sözlərin yanaşması, birləşməsi yolu ilə düzələn səciyyəvi ifadələr, eləcə də ləqəblər mühüm yer tutur. Bu cür tipik, səciyyəvi ləqəblərin çox işlədilməsi onun mövzularının hərtərəfliliyindən, demokratik ideyalar təbliğ edən, mövhumat, gerilik, istismar əleyhinə mübarizə aparən satirik şeirlərin zəngin məzmunundan, dövrünün müxtəlif ictimai qrupa mənsub olan adamların tiplərinin müxtəlifliyindən doğmuşdur. Bu ləqəblər Sabirin satiralarının dərin təsirli və mənalı olmasına kömək etməklə bərabər, onun şeirlərində satirik ifadə vasitələrinin artmasına səbəb olmuşdur. Eləcə də, Sabirin üslubunu özündən əvvəlki və sonrakı satiriklərdən fərqləndirmişdir. Mənasına və işlənmə tərzinə görə belə ləqəblər üslubi xarakter daşıyır.

Belə ki, həm M.Ə.Sabirin, həm də C.Məmmədquluzadənin tənqid atəşinə tutduğu zümrənin nümayəndələrinin səciyyəvi xüsusiyyətləri bir növ bu ləqəblərdə daha da tamlanır.

Ədəbiyyat

1. V.Q.Belinski.Rus ədəbiyyatı klassikləri haqqında. Bakı,1954, s.305,403 s.
2. Q.Mustafayeva. Onomastik vahidlərin üslubi-lingvistik xüsusiyyətləri. Bakı, 2001, səh.79.
3. Molla Nəsrəddin j-ı, 1906, N6, səh.24, 220 s.
4. C.Məmmədquluzadə .Əsərləri, II cild, Bakı, 1985, səh.9. 175 s.
5. Molla Nəsrəddin j-ı, 1906, N12, səh.15, 234 s.
6. Y.Piriyyəva "Molla Nəsrəddin jurnalında onomastik vahidlər". Bakı, 1997, səh.16, 175 s.
7. Azərbaycan onomastikası problemləri, R.Məhərrəmov "Satirik əsərlərdə ləqəblərin üslubi xüsusiyyətləri", Bakı 1988, səh.19.307 s.
8. Z.Əlibəyadə. "Molla Nəsrəddin" jurnalının birinci nömrəsində dil məsələsi. AMEA, 1964, səh.52, 189 s.

АЙСЕЛЬ БАГИРОВА

*Доктор философии по филологии
Бакинский государственный университет*

«ВЕНОК СОНЕТОВ» В ТВОРЧЕСТВЕ ВАГИФ ГУСЕЙНОВА

Ключевые слова: сонет, азербайджанская поэзия, рифма

«The sonnet wreath» in Vagif Huseynovs creation

The article studies the genre of sonnet wreath in creation of Vagif Huseynov. It is determined that his sonnet creation is rich and allsided. The sonnet wreathes are attracted attention with their idea-creative peculiarities.

Key words: sonnet, Azerbaijan poetry, rhyme

В.Гусейнов первый свой «венки» сонетов написал в 1978 году, который называется «İnsan» («Человек»).

Написанный в духе наставления сыну, «венки» сонетов «İnsan» («Человек») отличается идейно-художественной оригинальностью. Следует сказать, что в азербайджанской поэзии все «венки» сонетов написаны в итальянской форме.

В «венке» сонетов «İnsan» («Человек»), автор объясняет своему сыну о сложных моментах жизни, о постоянных испытаниях, которые встречаются на жизненном пути и чтобы успешно преодолевать их, надо иметь большое терпение, силу воли, мужество и непреклонность. Автор на примере своего сына, обращается ко всей молодежи и говорит о том, что спотыкаться на жизненном пути не предосудительный поступок, а настоящая воля, несокрушимость это когда ты сможешь, спотыкаясь найти в себе силы и с гордостью подняться:

Büdrəyib dikəlmək, axı, ar deyil,
Yollar qarşındadır, bəyənsən, bala!
Ömür yolu ki var, pal-paltar deyil
Hoşlayan mən olum, geyənsən bala!..

Dağların başında diş ağardı b qış,
Sənhələ yuvandan pərvazlanmamış
Qüvvət yığ dizinə, güc ver qoluna.

Характерные для сонета противоречивые рассуждения, на основе контрастных мыслей, занимают значительное место в венке сонетов.

По поэтическому толкованию поэта, человек не должен стремиться достичь вершины, потому что глубина, тоже сама по себе вершина. Величие горы в ее высоте, а сила моря в его глубине.

В этот момент использованная поэтом художественность и изобразительно-выразительные средства превращаются в фактор, который служит для превосходного представления поэтической рифмовки.

Dəniz! Torpaq üstə mavi bir ada,
Dənizçi özünə sanar ev onu.
Balıq tək dənizdə yaşamasan da
Balıqçı oğlu tək barı sev onu.

Zirvəyə səsləyir dəniz də bizi,
Ən dərin yeridir onun zirvəsi,
Dalğa tək şahə qalx, kükrə, çağla, gəl.

Привлекает внимание умение поэта открыть правдивость событий и предметов художественным языком. Также автор говорит о том, что внешний вид бывает обманчив и это надо иметь в виду.

Mərdin yarasına dəyib qanatma,
Namərdi qovmaq da gəlməsin asan.
Həmişə işığa, nura can atma,
Çalış ki, zülməti parçalayasan.

“Cirt dan” nağılını yadına sal bir,
İşıqlı otaqda div də süslənir,
Hər işiq səmtinə düzəlməyəsən.

В венке сонетов «Человек» В.Гусейнова выдвигаются мудрые нравоучения поэта, об истории нашего народа, о его прошлом и настоящем, мысли о его будущем. Окончательное мнение поэта таково, что человек будет сильнее всех и всего только тогда, когда будет продвигаться по жизненному пути с верой, правдой и храня в душе любовь.

Следующий «веночек» сонетов В.Гусейнова называется «Lənkəran» («Ленкорань»). Этот «веночек» повествует о красоте природы и о прекрасной душе людей, такого уголка нашей родины, как Ленкорань. Поэт описывает естественную красоту родного города, его героическое прошлое и настоящее.

Данный «веночек» сонетов является посвящением «Шекер Аслану».

“Lənkəran” deyəndə qabarır sinəm,
Onun sinəsində ehtişama bax!
Lənkəran tükənməz, zəngin xəzinəm,
Bir tərəfi dəniz, bir tərəfi dağ.

Dünyanın əl boyda arçasıdır o,
Bu əl kainatı qucmaq istəyir.
Zamanın sehirlı xalçasıdır o,
Açıb qanadını uçmaq istəyir.

Рифмовка сонетов такова: ababcdcdeefggf.

В конце «венка» сонетов не указана дата, но можно предположить, что произведение было написано в 1980 году, т.к. в первом сонете «венка» используется строка «Eləucalibki, bualtmışıldə» («Так он возвысился, за эти шестьдесят лет»). Эта строка нам говорит о том, что в 1980 году состоялся 60-летний юбилей установления Азербайджанской советской власти. Поэтому можно предположить, что «веночек» написан именно в этот период. В венке сонетов «Ленкорань» присутствует пышный пафос, который исходит из характера темы.

Исследователь азербайджанского сонета С.Асадуллаев также указывает ТШЙц3456.куцй йщукенгщшгнкдеуіі» («Любовь не развлечение»). Этот «веночек» сонетов повествует о несчастной любви лирического героя. Но, поэт утверждающий, что любовь вечна, открывает внутренний мир своего героя в такой диалектически противоречивой форме:

Lənət yağdırsamda mən o gözələ,
Sevdası başımdan getməmiş hələ,
Yalandır – desələr ölür məhəbbət.

Некоторые сонеты венка допускают повторы слов и в них присутствуют примитивные и блеклые образы. Но в общем венки сонетов В.Гусейнова можно считать удачными и отвечающими всем требованиям композиции и жанровой поэтики.

Это доказывает то, какую роль играют сонеты В.Гусейнова в формировании и развитии нашей поэзии. После В.Гусейнова «венки» сонетов в азербайджанской поэзии писали такие поэты, как М.Талышлы, А.Насир, Э.Сафарли, Б.Садиг и др.

Литература

1. V.Hüseynov. Vətən, sənə borcum qaldı. Bakı, "Dünya", 1996
2. Haşimli H. Azərbaycan poeziyasında sonet və terset. Bakı: «ЭЛМ», 2003
3. Əsədullayev S. Azərbaycan poeziyasında sonet janrı. Tarixi və nəzəriyyəsi. Bakı: «Mutarджим», 2004

BAHAR MƏLİKZADƏ

Bakı Dövlət Universiteti

“İDEAL” ƏSƏRİNDƏ SƏMƏD OBRAZI

Açar sözlər: insan, mübarizə, din, maneə, iztirab

"Ideal" social - psychological as it is a work of prose of the 20th century, the most valuable example of yarısında true literary event. "Ideal" creative Mughanna separate strip of Jesus. It is divided into three stages according to his creativity. "Ideally," a pre-stage "Ideal" and "ideal" from the next stage. The division compared to the "ideal" to the author of the three phases can look at - the writer, the writer - a prophet, a prophet. "Ideal" arrows at the intersection of the author's thinking coordinate zero point. If everything goes from there.

Key words: man, fight, religion, barrier, agony

Altmışıncılar nəslinin ən güclü nümayəndəsi sayılan İsa Muğanna “Yanar ürək” povesti ilə o dövr ədəbiyyatında inqilab etmişdi. Lirik –psixoloji metodlarla kəskin realizmin sintezini böyük ustalqla yaradan ədib bu əsərdə qadağan edilmiş mövzuları “qadağan edilmiş tərzdə” işıqlandırdığı üçün xeyli sayda povestindən də imtina etmişdir. Ancaq bu möhtəşəm əsəri üzərində möhkəmcə işləyərək, onun ədəbi–estetik konsepsiyasını tamam dəyişərək “İdeal” romanı şəklinə gətirimişdir. Əsərin ideyasını, yazıcının bizə təlqin etdiyi fikirlərin əsas tezislərini ümumələşdirmək üçün romanın “Qapalı dünya” fəslini diqqətlə oxumaq lazımdır, ulu göylərin adından yazıcının söylədiklərinin mahiyyətinə varmaq lazımdır (2). Yazıçı məhz bu fəslə və sonrakı romanları əmirililərin müqəddəs arzuları ilə bağlamaq üçün “Yanar ürəyi” uçurub dağıtmış, “İdeal” a çevirmişdir.

“İdeal” sosial – psixoloji bir əsər kimi 20-ci əsrin ikinci yarısında yaranmış Azərbaycan nəsrinin ən qiymətli nümunəsidir, həqiqi ədəbi hadisədir. “İdeal” İsa Muğannanın yaradıcılığında ayrıca zolaqdır. Buna nəzərən onun yaradıcılığı üç mərhələyə bölünür. “İdeal” a qədərki mərhələ, “İdeal” və “İdeal” dan sonrakı mərhələ. Bu bölgüyə nəzərən “İdeal” in müəllifinə də üç mərhələdə baxmaq olar - yazıçı, yazıçı – peyğəmbər, peyğəmbər. “İdeal” öz müəllifinin düşüncəsində koordinat oxlarının kəsişdiyi sıfır nöqtəsidir. Hər şey ordan keçir.

İsa Hüseynov “İdeal” əsərinin yazılma səbəbləri barədə bunları yazmışdı : “Vətəni zəngin , firavan , həyatı şirin, insanı gözəl görmək istəyəm, gözü tox könlü tox adamların , hər cür saxtakarlıqdan uzaq , uca şəxsiyyətlərin yollarında sədd və maneələrin səbəbləri haqqında düşündüm. Axtardığımı bir qismini öz əsərim “ Yanar ürək “ də, qalanını da o romanın qəhrəmanlarının sonrakı talelərində tapdım, nəticədə isə “Yanar ürək” dən bəzi bibliografik faktları saxlayıb , 40-80- ci illər arasında baş vermiş mənəvi- psixoloji dəyişikliklər haqqında yeni roman yazdım.

“İdeal” mürəkkəb bir əsərdir. Bu əsərdə yazıçı Azərbaycan xalqının ulu tarixi kökləri ilə müasir mənəvi problemlərini vahid süjet xəttində ustalqla birləşdirmişdir. Ümumiyyətlə onun romanlarının planetar fəlsəfəsini ,kosmik stixiyasını göstərən bir detal var:ışıq gəmiləri ilə başqa planetə uçub getmək. Bu səslər təxtəşüür axınlarıdır.(5) Burda “İdeal” əsərinin 2005-ci il nəşrindən son cümləni xatırlatmaq yerinə düşərdi: “Əlavə xəbər: “İşıq gəmilərinin yerə enməsinə lap az qalıb.”

“İdeal” əsəri obrazlar aləmi ilə zəngindir. Bu obrazlar aləmi olduqca mürəkkəb,ziddiyətli xaraktere malik olmaqla daima oxucunu intizarda saxlayırlar(4,səh,153) Belə obrazlardan biri də Sultan Əmirinin “bircə bala” adlandırdığı, əmirililərin sonuncu nümayəndəsi, varisi olan Səməd Əmirli obrazıdır.

Əsərdə ictimai çox güclüdür. Biz əsərin əvvəllərində Səmədi şıltaq,ərköyün və öz dünyasında olan bir obraz kimi adlandırırıdığsa, artıq əsərin duyün hissəsinə doğru getdikcə, tamam fərqli bir Səmədlə rastlaşırıq.

Ümumiyyətlə,İsa Muğanna və onun qəhrəmanları danışılan sözü deyil, vəhy olunan sözü eşidir. Xalq şairi Z.Yaqub bunu “pıçılı məqamı” adlandırır.

Şəxsiyyətin hərtərəfli harmonik inkişafını təmin edən makromühitdir. Lakin onunla yanaşı, onun ziddiyətli təzahürü olan mikromühit də mövcud ola bilər ki, orada şəxsiyyət öz imkanlarını aşkara çıxara bilməz, iztirabların közündə yanar, fəaliyyəti imkanlarının müqabilində çox cılız görünər.Bu mühit şəxsiyyəti qanadlandırmaz, əksinə , onun qanadlarını qırar, fərdiləşdirməz, əksinə, eyniləşdirər. Bu kiçik mühitin mövcudluğunu qeyri-mövcudluğa çevirmək üçün biz onun simasını təyin etməli, mahiyyətini aşkara çıxartmalı, qeyri-ideallığını, qeyri-estetikliyi təsdiq etməliyik. (1) Bu baxımdan ”İdeal” romanının qəhrəmanı olan Səməd açıq mübarizə aparmaqdan çəkinmir, iztirablar aləminə qapılsa da , sonralar özünü, insani mənliliyini təsdiq edə bilər. Yəni makromühitin ziddiyətli təzahürü olan mikromühit Səmədin iztirabların közündə yanmağına mane ola bilmir.

Həyatda ən böyük ideya – insan ideyasıdır. Bu ideyadan məhrum olan hər cür fəaliyyət özünün əksinə çevrilir. Humanizm hissi ilə bağlı olmayan hər cür niyyət öz nəcibliyini itirir , eybəcər mahiyyət kəsb edir. ”İdeal” əsərinin qəhrəmanı olan Səmədin də axtardığı “ideal” idi və bu ideali içində böyütdüyü “Sultan Əmiri adında möhtəşəm dünya idi”. Səmədin alovlu çıxışında bunun şahidi oluruz:

-Eşq dəlisiyəm mən! İnsan dəlisiyəm! Bu torpağın ,bu yurdun dəlisiyəm ! Ömürlərini bu yurda həsr eləyən, xoşbəxtliklərini bu yurda qurban verən Mədəd Əmirinin ,Sultan Əmirinin dəlisiyəm mən! (3, səh. 230).

Əsərin əvvəllərində Səmədlə Gülgəzin eşq macərası təsvir olunur. Bu eşq macərası bəlkə də Səmədin ömrünün ən xoş günləri idi.Hətta son günlərin böyük ciddi hadisələri - hadisələri – “o toyda Azərbaycan Demokrat Fırqasının məğlubiyyəti ,yəni “Milli Hökumətin yıxılması” və “ Şahın bizimkiləri topa tutması” da bu gur saçlı, möhkəm bədənli”, əziz -ərköyün sədr oğlunun “gur hissiyyətlə dolu şadlığına mane olmamışdı. Başqa sözlə, dünyada baş verən hadisələr bu cavana hələ bir o qədər də toxunmamışdı və toxuna da bilməzdi.Cəmaat deyirdi: “Sədr oğlunun Araz aşığındandı,Kür topuğundandı, Kür topuğundan” , yəni “ heç nə vecinə deyildi”. Və bu sözlərdə bir həqiqət vardı.

Gözünü açıb dünyaya baxanda Səməd özünü kəndində çəmənotu və qazayağı bitən ,tavanında qaranquşlar uçuşan nəhəng bir otaqda , səhərdən gecə yarıya qədər bu otağa dəstə- dəstə gələn cəmaat arasında “əziz-ərköyün sədr oğlu” kimi, “ordenli bolşevik Qılınc Qurbanın atının türkində gəzən” və “yetdiyinə yetib, yetmədiyinə bir daş atan dəliqanlı” kimi görmüşdü. Uşaqlıqdan başlayıb, davam edən bu cür dəliqanlılığına görə Qudalı cavanları ona ”Dəli Səməd” deyirdilər.

Yazışının Səmədlə Gülgəzin bədbəxt eşq macərası əsasında 40-80 –ci illər kəndinin yaxşı adamları ilə yaramaz və tüfeyli “kırbdı”larının toqquşmasını vermək, fədakar əmirililərin ədalət uğrunda mübarizəsinin əks qüvvələrin gücünü və azğınlaşan fəallığını göstərmək istəmişdir. Bu elə bir mübarizədir ki, hər iki tərəfi – yaxşını da, pisi də adili də, cahili də fiziki cəhətdən öldürür. Sultan Əmirli Mirqəzəbin məhkəməsinə sevinə bilmir, daha doğrusu, sevinmək imkanı qalmamışdır, buna görə də məhkəmə zalında - Mirqəzəbə güllələnmə kəsildiyi dəqiqələrdə nəslə – irsi xəstəliyi ilə boğulur və keçinir – bunlar , xeyirlə şərin mübarizəsi əbiyyatın daimi mövzudur.(2).

Kim bu dünyada əbədiyyət qazanmaq istəyirsə, ruhunu saf saxlamalıdır, ona görə də bunun elmi “Saf ağ” elmi adlandırılırdı. Muğannaya görə belə bir sivilizasiya tarixən mövcud olmuşdur. Əsərdə Səmədə atası Mədəd Əmirli əmilərinin elminin sirlərindən bəhs edir. Qeyd edir ki, əmiləri “Kainat” - “ Saf Ağ” adlanan böyük elmi yayırdılar.Ancaq bildiri ki, sonralar bu elmdən dərs keçəcəksən.Hələlik isə bircə “ Səməd” - “SimOd” – Uca həqiqət mənasında olduğuna görə, SimOndan cəmaat əlbir işləməli, əlbir yaşamalı.... olduğunu bildirir.Çünki şəxsiyyətlər - xalq adlanan coşğun çaydan gələn arxlardır.Əvvəl –axır onlar yəni həmin çaya axır və onun hissəsinə çevrilərək bəşəriyyət adlanan dənizə qovuşur. Buna görə də xalqdan ayrı düşmüş insan heç vaxt şəxsiyyət səviyyəsinə yüksələ bilməz. Çaya axmayan gölməçələr qurduqları kimi ,xalq axınından ayrı düşən fərd də mənəvi iflasa uğrayır. Çünki o bəşəriyyət adlanan dənizə tək özünü yox,içərisindən çıxdığı xalq adlanan çayın ahəngini, axarını, hərərətini gətirir.Ancaq Səməd hələ bunları dərk eləməzdi.O zamankı bunları dərk etməyə başladı,artıq bircə balanın atası Mədəd Əmirli həyatda yox idi.

Atasının meyitin üstündə Gülənovun “Qəsd işi yoxdur” səsələrinə tabe olan Səməd tez – tez köksünü ötürən əmisinin hənirtisində elə bil min il həsrətində olduğu hənir tapıb, o tapıntıdan yapışdı. O tapıntı ata həniri idi. Bu məhəbbət bir saniyədəcə Səmədin qanına – canına hopdu.Başına, beyninə , gözlərinin çuxurlarına dolmuş qurğuşun birdən – birdən birə yumşalıb, əriyib tökülməyə başladı.Və Səməd Əmirli yeniyetməsi kənddən ayrılıb şəhərə getməsi – ruhi sıxıntısının , mənəvi həyatının başlanğıcı idi.İnsanın həyatda ən çətin mübarizəsi öz içi ilə apardığı psixoloji mübarizədir. İrəlində Səməd də artıq öz içi ilə mübarizə aparmalı olacaqdı.Həqiqi kommunist tərbiyəsi ilə böyümüş gənc Səmədin qarşısında çəx böyük maneələr duracaqdı.

Əmisinin hələ müharibə illərində , əvvəlcədən proqramlaşdırdığı həyat yolu zahirən eynilə qalsa da, bu yol gözlənilmədən Səmədin içərisinə doğru burulduğuna görə, Səmədin özündən başqa heç kəs bilmədi ki, kandarında çəmənotu və qazayağı bitən, tavanında qaranquşlar uçuşan Əmirli mülkü ilə vidalaşmış kənddən gedəndə , qapağının hər küncündə bir mismar işildayan tabutla birgə , o illərdə ikilik ali – orta institutun auditoriyada , yataqxanada , kitabxanada o uzun adamın o qara, palçıqlı üzünü havadan asılıb bircə gün də Səməddən ayrılmadı.Səmədlə birgə əkində , səpində, pambıq yığımında Səmədlə birlikdə çölləri gəzdi. Sonra isə Bakıya getdi, partiya məktəbinin auditoriyalarında , kitabxanada , yataqxanada tez – tez görünürdü, müharibədən sonrakı bu “Quruculuq illərində “ sürətlə dəyişməkdə olan dünya ilə Səmədin arasında əməlli - başlı səddə çevrildi. Partiya məktəbini bitirib kəndə qayıdan Səməd sevgilisi ilə Gülgəzi əmisi evində gəlin görüb, sarsılma da əmisi ilə işləmək qərarına gəlir İşə başladığı ilk gündən elə böyük çətinliklərlə , hər gün , hər saat , hər dəqiqə elə ağır və bəd xəbərlərlə , dəhşətli və anlaşılmaz müəmmallarla , el malına həris düşmən qüvvələrlə qarşılaşır ki, onun bu çətinliklərə necə dözəcəyini , bunlara necə tablaşacağını , bunlarla necə mübarizə aparacağını öz ürəyinin, vicdanının tələbləri əsasında necə işləyəcəyini , məsələləri necə həll edəcəyini fikirləşdikdə az qala oxucunun nəfəsi tənəyyir.

Səməd rayondakı özbaşnalıqlara dözə bilmir, raykomun ikinci katibini , milis rəisini kənddən qovur, kolxozun sədrini , əlsiz – ayaqsızların düşmənlərini döyüb , kolxozu dolandırmaq üçün özünü sədr elan edir. Səməd əmisi ilə barışmaq üzrə ikən gözünün qabağında Sultanın Gülgəzi zorlaması hələ bir yana, Səməd əmisinin idarəçilik işlərində geriyyə doğru dəhşətli dönüş görür: illərlə Qudalılara qarşı mübarizə aparən əmisi indi Qudalıları iş başına gətirmiş, kolxoza rəhbərliyi onlara tapşırılmışdır. Qudalı Rəhim kolxoz sədri olan kimi , əsas vəzifələri - mühasibliyi də , fermanı da qudalılara tapşırılmışdır. Rəhim kişi sədr olan kimi , vaxtilə xalq düşməni çıxarılmış qardaşı Məhəmmədin intiqamını almağa başlayıb, kolxəzçulara əmək haqqını ləngidir, onları dövlətdən narazı salır, gizli yolla kolxozu dağıtmağa başlayır.

Səməd rayona qayıdana qədər əmisini başqa cür tanıyırdı: Sultan canını , həyatını ailə səadətini xalq işinə , ictimai işə qurban etmiş bir kommunistdir. Öyriliyin , tufeyliliyin , saxtakarlılığın düşmənidir, kasıb, yoxsul , həqiqi, zəhmət adamlarının pənahı , arxasıdır. Ədalət, qanun naminə hətta çox böyük vəzifə sahibləri ilə üz – üzə gəlməkdən , toqquşmaqdan, vuruşmaqdan çəkinməmişdir. Böyük vəzifə sahibi Mirqəzəb bir tərəfdən onu əməyinə görə yüksək qiymətləndirməli , dğşündən ulduz asmalı , digər tərəfdən , onu Dudiyev xətti ilə izləməli , məhv etməyə çalışmalı, onun keçmiş və İrandakı qardaşları haqqında material toplamalı olsa da, Sultan öz təmizliyi , işgüzarlığı , möhürlü inventar ev əşyaları , boz kiteli ilə kristal partiya işçisi kimi ləkəsiz və təmiz yaşamışdır.

Səməd Bakıdan qayıdanda ona Məcnun ləqəbini verirlər. Ruhən özünə yaxın hesab elədiyi Təftiş Abbas da ona ağır sözlər deyərək onu danlayır. Onu indiyə kimi “Mədədimiz” adlandırdıqlarını deyir. Ancaq öləydik ki, “kişi”, Mədədin yurdçusunu bele gördük. Demə eşq dəlisiymiş Mədədin yurdçusu.Səməd isə eşq dəlisi yox, insan dəlisi, ömürlərini bu yurda həsr eləyən, xəşbəxtliklərini bu yurda qurban verən Mədəd Əmirli, Sultan Əmirlinin dəlisi olduğunu bildirir. “Sultan Əmirli adında möhtəşəm dünya” bu həyatda Səməd üçün bir “ideal” idi. Muğannanın fikrincə, ideal EySardır, yəni İsadır. İdeal həm də OdƏr mədəniyyətidir, xalqıdır.Ümumiyyətlə, ideal nədir dedikdə, insan deyə cavablandırırıq.Hər kəsin bu həyatda içində yaşatdığı bir “ideali “ vardır.Səməd Əmirlinin içində yaşatdığı “ideali” Sultan Əmirli idi.Bildiyimiz kimi,o atasının qatilini axtarırdı.Qatilin elə əmisi olduğunu biləndə iztirablara qapılır.Lakin o, “ idealının” içində ölməsinə icazə vermir, öz içi ilə mübarizə aparır.Çünki o bilirdi ki, Sultan Əmirli nə etməşdirsə, xalqın rifahı üçün etmişdir. Yuxusuz gecələr gecələr keçirərək insanların dostu, dilbiləni, yol göstərən olmuşdur. Səməd bilirdi ki, əmisinin fəaliyyətində əsas bir şey var - humanizm ideyası. O, insanlara vasitə kimi yox, bir məqsəd kimi baxırdı. Əsəri oxuduqca Səmədlə Gülgəzin hətta əllərinin , tellərinin bir – birini sevdiyini hiss edirsən. Səməd öz ideali üçün bunları qurban verməyə hazır olduğunu bildirir.” Əlləzoğlunun qızı da qurban olsun Sultan Əmirliyə, mənim eşqim varsa, o da qurban olsun, özüm də qurban olum Sultan Əmirliyə”.

Məlumdur ki, İranda Səmədin Ağ Əmir, Boz Əmir kimi iki əmisi də varmış və onlar var – dövlətlərini xərcləyərək, bütün keçmiş tariximizə aid daş abidələri, etnoqrafik materialları, qədim yazıları bir yerə toplamış, saf – çürük edərək 750 cildlik “Vərəsə” adlı çox zəngin bir abidə çap etdirmişlər.Lakin Mirqəzəb - Pers xətti və xüsusən də yazısının “ qornı yevrey “ adlandırdığı Stalin – Beriya – Mirqəzəb üçlüyünün yaratdığı təhlükə nəticəsində “ Vərəsə” ni bir müddət - 30-cu ildən 38-ci ilədək sandıqda , 38-ci ildən 46-cı ilədək Şeyx Xorasan türbəsində gizlətmiş, sonra Səmədgilin “ kandarında çəmənotu və qazayağı bitən” “ tavanında qaranquşlar uçuşan “ evinin divarına hörüb saxlamış, lakin Əmirli mülkünə od vurub yandıran Əlləzoğlu “ Vərəsə” ni də məhv etmiş , ata yadigarı köhnə evlərini Səmədin gözləri önündə yandırmış, toz – torpaq içərisindən onun tək – tək vərəqlərini yığmaq mümkün olmuşdur.Sultan Əmirliyənin sonuncu varisi olan Səmədi qaragürhün qabağında dura bilməyəcəyini nəzərə alıb, onu dərhal Bakıya gətirir. Sultan öz ömrünün tükəndiyini başa düşüb, “ Vərəsə” nin məzmununu Səmədə çatdırmaq və beləliklə ,

mafiyanın əlindən xilas etməklə, ulu babalarımız Odərlər və onların ölkəsi Bağday haqqında şirin əhvalat danışib gözlərini əbədi yumur. Bununla da o Səmədi Odər həqiqəti yolunda mübarizəyə hazırlamaq istəyir.

Ümumiyyətlə, mükəmməl insan deyər bir şey yoxdur, çünki mükəmməllik üçün gərək heç bir günahın olmaya. İnsanın da daima qüsurları olduğu üçün mükəmməl ola bilməz. Amma insan ideal ola bilər. Üzərinə düşən bütün vəzifələri ən yaxşı şəkildə edərsə, qüsursuza yaxın, ideal insan ola bilər. Aristotel ideal insan dedikdə ən əsas qeyd edir ki, ən vacib anlarda öz həyatını da sevər - sevər qurban verməlidir. İdealın qəhrəmanı olan Səməd Əmirli nişanlısı Gülgəzin Sultan Əmirli ilə həyat qurmasına haqq qazandırır, hətta bu eşqini ona qurban edir. Səməd Əmirli əmisinə müxtəlif obrazlar tərəfindən səsləndirilən ittihamlara da haqq qazandırır. Onun ideali olan Sultan Əmirlinin günahsız olması ağır sınaqlara tabe olduğu üzə çıxanda aydınlaşır.

Hər bir insanın təsəvvüründə “ ideal insan modeli “ var .Necə ki, “ İdeal “ romanının obrazı olan Səməd Səməd Əmirlinin “ ideali “ Sultan Əmirli. İnsanın nəfəsindəki ideal insan modeli də Quranda izah edilən müsəlman əxlaqıdır. İdeal insan Quranda izah edilən “ ən təqvalı insan “modelidir.

Bu roman sadəcə bir nəfərin yox , ümumən Azərbaycan xalqının , bir az da geniş desək, dünya insanının bir neçə minillik düşüncəsinin roman şəklinə düşmüş məcmusudur. İnsan niyə ölür , necə edək ki, ölməyə, əbədi mvcud olaq? Bu suala dinin öz cavabı, elmin öz cavabı var. İdeal romanı insanlığı dünya yaranandan narahat edən bu ən böyük suala ədəbiyyatın cavabıdır. Və təkcə elə problemin özü “ İdeal “ ı dünya ədəbiyyatının ən möhtəşəm romanlarından biri adlandırmağa əsas verir.

Ədəbiyyat

- 1.Asif Ata,Sənət və şəxsiyyət,İsa Hüseynov əsərləri haqqında.
- 2.Kazımov Qəzənfər.Sənət və düşüncə.Ədəbi qəhrəmanların yeni taleyi.
- 3.Hüseynov İsa,İdeal əsəri.Bakı-2005.
- 4.Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı,2-ci cild,Bakı-2007.
- 5.525-ci qəzet,İsa Muğanna:Ün və işiq məqamı.İsa Muğanna qnostikasına giriş.

CEYRAN ƏLİYEVƏ

Bakı Dövlət Universiteti

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA TARİXİ ROMANLAR

Açar sözlər: *Azərbaycan ədəbiyyatı, tarixi romanlar, tarixilik konsepsiyası, roman, İngilis ədəbiyyatı.*

Historical novels in the english and azerbaijan literature

The importance of historical novels in English and Azerbaijan literatures is based on historical facts and it gives us a lot of opportunities thoroughly investigate their historical ties. Investigating historical conception in English and Azerbaijan literature is also important in investigating human values in the historical environment

Key words: *Azerbaijan literature, historical novels, historical conception, novel, English literature*

Dünya ədəbiyyatının aparıcı qolundan olan ingilis ədəbiyyatı digər ölkələrin elmi-ictimai mühitində həmişə ciddi maraq doğurmuşdur. Azərbaycan elmi-ictimai mühiti də bu kontekstdə ön sıralardan birini tutur. Belə bir əlaqə müstəvisində hər iki xalqın ədəbiyyatı arasında ideya-bədii əlaqələrin tarixi haqqında geniş danışmaq, çoxsaylı faktları sadalamaq mümkündür. Çünki dünya elmi və mədəniyyəti tarixində elə hadisə, fakt, şəxsiyyət və sair kimi problemlər vardır ki, onlar yalnız bir millətin, yaxud xalqın deyil, bütövlükdə bəşəriyyətin inkişafı yolunda mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu kimi məsələlər mədəniyyət və ədəbiyyat arealında, ayrı-ayrı xalqların ictimai-siyasi şüurunda və mədəni həyatında bu və ya digər şəkildə öz əksini tapır. Bu da bir həqiqətdir ki, ədəbi-nəzəri fikir və sənət nəzəriyyələri səyyar qaydada bir ölkədən başqa ölkəyə keçir, dünya xalqlarının ədəbi-mədəni həyatında təzahür edir. Lakin tarixin müxtəlif dövrlərində ayrı-ayrı ölkələrdə yaranan ədəbi-nəzəri yeniliklərin zaman və məkan etibarilə bir-birindən uzaq ölkə ədəbiyyatında da paralellərinə rast gəlmək mümkündür.

Bu baxımdan tarixi romanların dünya ədəbi-nəzəri fikrinə, eləcə də bədii təcrübəsinə gətirdiyi yeniliklər ümumbəşəri mənə daşıyır. Dünyada zəngin tarixi və bədii sənət əsərləri ilə tanınan ingilis, eləcə də Azərbaycan ədəbiyyatlarında tarixi əsərlərin və onların yaradıcılarının ictimai-tarixi rolunu araşdırmaq müasir ədəbiyyatşünaslıqda aktualıq kəsb edən məsələdir. Ümümlikdə romanının tarixi realist nəsrin üç əsas janrından birinin tarixi kimi götürülür və klassik ədəbiyyatda özünə əhəmiyyətli yer alan mənşəm roman epik növün folklor janrları ilə birlikdə romanın bir janr kimi formalaşmasına təkan verən bədii

qaynaqlar hesab edilir. Tarixi roman ədəbiyyatın elə janrıdır ki, onun güzgüsündə onun bəhs edildiyi cəmiyyət tarixinin daxili halı da, tərəqqiyə səbəb olan və onu ləngidən amillər də aydın görünür.

İngilis və Azərbaycan ədəbiyyatlarında tarixiliyin araşdırılması isə yalnız ədəbi yaradıcılığın tarixi təcrübəsinin öyrənilməsinə deyil, eləcə də müasir ədəbi-mədəni əlaqələrin daha geniş planda əxz edilməsinə imkanlar açır (1).

Dünya iqtisadi quruluşunda baş verən dəyişikliklərin mərkəzində sənayeləşmə dövründə məhz İngiltərə dayanmışdı. Sənayeləşmə nəticəsində yeni kapitalist münasibətlərinin formalaşması, XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda neft sənayesinin vüsəti, ölkənin “neft və milyonlar” səltənətinə çevrilməsi, kapitalizmə xas sosialsiyasi ziddiyyətlərin daha da kəskinləşməsi hər iki xalqın taleyində müxtəlif problemlərin yaranmasına səbəb olmuş və bu dövrün ədəbiyyatında aydın ifadəsini tapmışdır.

İngilis və Azərbaycan ədəbiyyatlarında tarixilik konsepsiyasının araşdırılması isə sadəcə bədiiestetik düşüncədə paralellik yaratmaq təşəbbüsü kimi dəyərləndirilməməlidir. Bu həm də bəşəri dəyərlərinin sosial durum və mühit miqyasında öyrənilməsi baxımından da əhəmiyyətli ola bilər. İngilis ədəbiyyatında V. Skott, Azərbaycan ədəbiyyatında isə M. S. Ordubadi, U. Tekkerey və C.Məmmədquluzadənin əsərlərində tarixi mövzulara peşakarlıqla yanaşmaları, hər iki yazıcının bədii-yaradıcılıq metodunun çağdaş ədəbi proseslə üzvi əlaqəsi mövzunun aktuallığına dəlalət edir.

İngilis yazıçısı V. Skott dünya ədəbiyyatşünaslığında tarixi roman janrının banisi və ustad sənətkarlarından biri hesab edilir. Valter ədəbiyyatda roman janrına yeni bir nəfəs gətirmiş, tarixi roman janrının əsasını qoyaraq yaradıcılığında həyat həqiqətlərindən təsirli bir şəkildə istifadə etmişdir. Rastlaşdığı abidələri, ya da dinlədiyi hekayələri təsvir etdiyi əhvalatın mərkəzində yerləşdirərək onları təsiredici və inandırıcı hadisələr zənciri kimi təsvir edir. V.Q.Belinskının fikrincə V.Skotta Avropanın ən yeni sənətinə tarixi və ictimai istiqamət vermişdir. Tam doğru və son dərəcə dürüst bu ifadəyə görə, V.Skott öz romanlarında “tarixin yaylarını açıb göstərir”. V.Skott tarixi mövzularda romanlar yazmamışdan əvvəl bu sahədə ətraflı tədqiqatlar aparmışdır. O, il ərzində Şotlandiyanı gəzərək topladığı materiallardan istifadə edib üç cilddən ibarət topladığı xalq nəğmələrinin “Şotlandiyanın sərhəd nəğmələri” adlı nəğmələr kitabı çap etdirmişdi. Bunların iki cildini 1800-cü ildə, üçüncü cildini isə 1803-cü ildə çap edilmişdi. Bura daxil edilmiş xalq şeirinin əsl nümunələrində Şotlandiya tarixinə aid çox zəngin material vardı (2).

V.Skott daha sonra bir birinin ardınca “Sonuncu menestrelin mahnısı”, “Marmion”, “Göl qızı”, “Rokbi” adlı romantik poemalarını yazır. O, “Sonuncu menestrelin mahnısı” əsəri müəllifə, qədim Şotlandiyanı çox gözəl təsvir etdiyinə görə böyük şöhrət qazandırdı. Yazıçı “Marmion” əsərində şotlandiyalıların ingilislər əleyhinə apardıqları mübarizəni, “Göl qızı” əsərində kralın feodallarla mübarizəsini, “Rokbi”də XVII əsrdə İngiltərə- də baş verən inqilabı təsvir etmişdir. Bütün bunların təsviri, poemanın şifahi xalq ədəbiyyatı ilə bağlı olması, Orta əsrlərə böyük maraq V.Skottun poemalarının gələcəkdə onun geniş lövhələri əhatə edən tarixi romanlar yazması üçün bir növ hazırlıq idi.

Azərbaycan tarixi roman məktəbinin banisi M.S.Ordubadi isə qələmini ədəbiyyatımızın demək olar ki, bütün janrlarında sınamış, uğur qazanmışdır. Ən əsası isə o tarixi roman janrının əsasını qoymuş və məktəb yaratmışdı.

“Dumanlı Təbriz”, “Gizli Bakı”, “Döyüşən şəhər” və “Qılınc və qələm” tarixi romanları həmin təməl üzərində ərsəyə gəlmiş bədii əsərlərdir.

Tarixi roman müəllifi bədii əsərdə tarixi faktları əks etdirməyi bacarmalı və oxucunu buna inandırmalıdır. Həmçinin müəllif tarixi faktlara müəyyən mənada sadıq qalmalıdır. Bu, romanı daha da dolğun etməklə birlikdə, tariximizi öyrənmək baxımından da əsərin əhəmiyyətli bir vasitə rolunu oynamasına səbəb olar. Tarixçi dövrün ümumi ictimai münasibətlərini əks etdirirsə, yazıçı dövrün psixologiyasını əks etdirir. Bu baxımdan tarixi roman janrı son dərəcə əhəmiyyətlidir. Dövrün həm zahiri, həm də daxili mənzərəsini yaratmaq baxımından tarixi roman janrı həmin dövrə güzgü tutmağı bacarmalıdır. Tarixi roman cəmiyyətə daha tez nüfuz edir, nəinki tarix kitabları... Tarixi romanı xalq oxuyur, mütaliə edir, bədii birlikdə birlikdə tarixi gerçəkləri öyrənir, hadisələri daha tez qavramaqla uzun müddət yaddaşda saxlaya bilər. Belə əsərlər həm də hər bir oxucuda sanki həmin hadisələrin şahidi kimi müqayisə bacarığı formalaşdırır. Bu isə oxucunu keçmişdən dərs almağa sövq edir. Bu baxımdan tarixi roman janrında hadisələrin düzgün və xronoloji təsviri əsasdır. Tarixi romanı mənimsəyən cəmiyyət özü də bilmədən tarixlə, tariximizlə tanış olur.

“Dumanlı Təbriz” tarixi romanı Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatının tarixini sistemli şəkildə əks etdirən romanlardandır. Əsərdə Səttar xan, Bağır xan kimi milli qəhrəmanların xalqın azadlığı uğrunda göstərdiyi qəhrəmanlıqlar məharətli yazıçı qələmi ilə öz bədii əksini tapmışdır.

Məmməd Səid Ordubadının “Döyüşən şəhər” və “Gizli Bakı” əsərləri də Azərbaycan tarixi romanının yaddaqalan nümunələrindəndir. Ədibin “Qılınc və qələm” tarixi romanı Azərbaycan tarixinin Nizami dövrünün ədəbi salnaməsidir. Böyük sənətkarlıqla yazılmış bu möhtəşəm bədii əsər Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi roman janrının zirvəsində dayanır.

Tarixi roman yazıcısı üçün tarix, bitməz-tükənməz qaynaqlar toplusudur. Hər sənətkar, bu qaynaqdan öz fikrinə, dünyagörüşünə, meyllərinə uyğun şeyləri seçərək seçdiklərini şərh edir. Ancaq, sənətkar əsərini, sırf tarixi hadisələri izah etmək məqsədi ilə yazmır (3). Bu baxımdan tarixi roman yazıcısının tarixi fakt və hadisələri olduğu kimi əks etdirməsini gözləmək doğru deyildir. Valter Skott, tarixi sənədlərə, tarixi məna və məzmun daşıyan faktlara, tarixçilərin keçmişi tədqiq etmək baxımından əldə etdiyi materiallara rəngarəng don geyindirərək, quru və cansızıcı görünən bu məlumatları maraqlı və cazibədar etmişdir. İlk romanı “Ueverli”ni 1814-cü ildə nəşr etdirən V.Skott 28 roman, bir neçə povest və hekayə yazmışdır. Yazıcının romanları mövzusunə görə, 3 qrupa bölünür. Bu romanların bir hissəsi doğma vətəni Şotlandiyanın tarixi keçmişinə həsr edilmişdir. “Şotlandiya romanları” ədəbi silsiləsinə daxil olan “Ueverli, yaxud altmış il əvvəl”, (1814), “Qay Mannerinq” (1815), “Antikvar” (1816), “Puritanlar” (1816), “Rob Roy” (1817) və başqalarının adlarını çəkmək olar. V.Skottun digər romanlarında isə İngiltərənin keçmişi təsvir edilir. Bu qismə “Ayvenqo” (1819), “Monastır” (1820), “Rahib” (1820), “Kenilvort” (1820), “Vudstok” (1826) əsərlərini aid etmək olar. V.Skottun romanlarının bir qismi də digər ölkələrin tarixinə həsr edilmişdir. Belə əsərlərə “Kventin Dorvard” və “Talisman” romanları aiddir (4).

V.Skottun romanlarında həyatın canlı müşahidəsi, tarixin həyatverici qüvvəsinin real təsviri mühavizəkarlığa üstün gəldiyi halda, tarixə aid elmi əsərlərində mühavizəkarlıq üstünlük təşkil edir. Tarixin dəqiq göstərilməsi V.Skottun romanlarının əsas xarakterik cəhətlərindən biridir. Onun başqa romanlarında olduğu kimi, “Kventin Dorvard” romanında da hadisələrin baş verdiyi ölkələrin həyat və məişətinə aid bir çox həqiqi faktlar, tarixi simalar, dəqiq və real təsvirlər vardır.

Ədəbiyyat

- 1.Qafqaz Universiti. Gənc tədqiqatçıların III Beynəlxalq elmi Konfrans materialları. Bakı 2015
- 2.The Ninth International Conference on Walter Scott. Laramie, Wyoming, 2011
3. <http://www.respublica-news.az/index.php/dig-r-x-b-rl-r/dig-r-x-b-rl-r/item/6941-aezizae-dzaefaerzadaenin-tarixi-romanlar-nda-tarixilik-vae-muasirlik>
- 4.<http://to-name.ru/biography/valter-skott.htm>
- 5.Himalay Ənvəroğlu (Qasimov). Azərbaycan dramaturgiyası: tarixilik və müasirlik. Bakı, «Nurlan», 2008.

ELMİRA İLYASLI

Bakı Dövlət Universiteti

ERNST TELMANIN QIZI İRMA TELMANIN ATASI HAQQINDA XATİRƏLƏRİ

Açar sözlər: *xatirə, vətənpərvər, inqilab, mübarizə, fəhlə sifi*

Ernest Telmanis daughter's memory about her father

The presented article deals with the memories of the leader of great patriot of the German working class Ernest Telman's daughter about her father writing about her father, Irma Telman notes about her father's struggle against violence and German militarism. She also writes about revolution in Hamburg and her father's speech.

Key words: *working class, patriot, memories, violence, struggle, revolution, to organize, to make speech.*

Almaniyanın böyük vətənpərvər oğlu Ernst Telman alman fəhlə sinfinin rəhbəri idi. O, alman xalqının xarici imperialistlərə qarşı mübarizəsinə rəhbərlik edirdi. E.Telman alman xalqının milli müstəqilliyi uğrunda mübarizə apararaq bütün sülhsevər xalqları sülhə, dostluba çağırırdı.

E.Telman yəqinliklə bilirdi ki, alman xalqının xoşbəxt gələcəyi, o dövrdəki sosialist ölkələri ilə sıx dostluq və sülh şəraitində yaşamaqdadır. Ona görə də çalışırdı ki, siyasi, iqtisadi, həm də mədəni sahələrdə alman xalqı ilə sovet xalqları arasında sıx dostluq münasibətləri yaratsın.

O, 2-ci Dünya müharibəsi başlayan kimi anladı ki, Hitler ordusunun sovetlər ölkəsinə basqını alman xalqının özünə qarşı cinayətidir. E.Telman Hitler Almaniyaşının məğlub olacağına sovet ölkəsinin qələbəsinə bircə an da şübhə etmirdi.

Nasist cəlladları onu tutduğu iş işlərə mübarizəsinə, ideyalarına görə məhv edə bildilər. Amma onun ideyaları qalib gəldi.

Birinci fəhlə-kəndli dövləti olan Almaniya demokratik respublikasının yaranması E.Telman ideyalarının qələbəsi demək idi.

İrma Telman: Valideynlərim deyirdilər ki, mən dünyaya gələndə 6 noyabr 1919-cu ildə həyat acınacaqlı imiş, kasıblıq hökm sürürmüş.

Hamburqda Eppendorf qarla örtülü Siemens küçəsi. Bizim evdə nə kömür, nə taxta var imiş. Bir az qızınmaq üçün mətbəxdəki qaz peçini yandırmışdılar. Anam bu balaca alovda məni sakitləşdirirdi, özü isə soyuqdan titrəyirdi. Atam: «Roza, bu belə olmamalıdır. Sənin kimi, bizim balaca kimi milyonlarla insanlar soyuqdan donurlar. Mənim kimi bütün liman işçiləri, milyonlarla almanlar işsizdirlər».

Dostları atama baş çəkir və onlar bu çətinliyi görəndə hər biri odun və kömür gətirərmiş. Beləliklə mənim doğum günüm və həyatımın ilk günləri Hamburqda fəhlələrin dostluq və məhəbbətindən isinmişdir.

Biz həmişə qorxu, həyəcan içində yaşayırdıq. Mən o vaxtlar çox təsirləndiyim bir hadisəni həmişə xatırlayıram.

Bu 1922-ci ildə olmuşdu. Atam, anam iclasda idilər. Bir neçə naməlum kişiler mənzilə soxuldular və şkafları, yazı stollarını eşələməyə başladılar. Tamamilə aydın idi ki, onlar sənədlər və Alman Kommunist Partiyasının siyasi materiallarını axtarırdılar. Mən isə qorxudan sakitcə yatmışdım.

Valideynlərim iclasdan evə gələndə məni oyadıb həyəcanla bir neçə dəfə sorğu-suala tutdular: onlar kim idilər?». Mən məlumat verə bilmədim. Pərt olmuş valideynlərimin sifətləri hələ də yadımdan çıxmır.

- Bizim ev birinci mərtəbədə idi. İsti yay günlərində həmişə axşamlar pəncərəmiz açıq olardı. 1922-ci il iyun gecələrinin birində «konsul» adlı faşist ölüm düşərgəsinin bir üzvü mənzilimizin pəncərəsindən içəriyə əl qumbarası atdı. Partlayışdan pəncərənin şüşələri qırıq-qırıq oldu. Çərçivələr sındı. Anam və mən çarpayıda uzanmışdıq. Yataq otağımız mənzilin qabağında idi və qarşısındakı hasarla qorunurdu. Ona görə də bizə heç nə olmadı. Atam və dostları iclasdan qayıdanda pəncərədən atılmış partlayıcı maddələri yığdılar və məhv etdilər. O vaxtlar faşistlər alman fəhlə sinfinin rəhbəri E.Telmanı öldürmək istəyirdilər.

Atam çox çevik və fəal idi. Bunu mən bir təsadüf, bir baş vermiş hadisə zamanı özlüyümdə yəqin etdim və sonralar isə yadıma düşəndə gülürdüm.

Atam gec gəldi, gecə saat 2-də (o, hamburqda bir iclasda idi).

Evimizlə üzbəüz bir yerdə kişi durmuşdu. O, bizim evin qapısına və pəncərəsinə gözünü zilləmişdi. Atam tez onun yanına gedib o dəqiqə yaxasından yapışdı. Yalnız atamın yoldaşlarından birinin buraya gəlməsi ilə məsələ anlaşıldı. Yoldaşları müəyyən etmişdilər ki, kapitalistlər tərəfindən satın alınmış bir subyekt – bizim evin qabağında daim var-gəl edir. Atamın dostları, ona demədən evin yaxınlığında keşikçi qoymuşdular. Xüsusən də atam vəğzaldan gec gələndə. Yoldaşlar bütün yolu keşik çəkirdilər ki, atama heç nə olmasın. Sonralar atam dostlarına dedi ki, o hər şeydən xəbərdar olmalı idi.

Bizim mənzil çox əlverişsiz yerdə idi. Belə ki, qaniçən banditlər asanlıqla E.Telmanın izinə düşə bilirdilər. Ona görə də atam anama yeni mənzil axtarmağı tapşırırdı. Amma mənzil tapılana qədər xeyli vaxt keçdi. Heç bir mənzil sahibi bizi saxlamaq istəmirdi.

Tarpenbek küçəsində bir mənzilə baş çəkəndə atam dedi: «Bunu götürürük. Ev sahibi fikrinin dəyişdiyini bildirdi, amma atam onunla söhbət edərək razılaşırdı və biz mənzilə köçdük».

1923-cü ilin oktyabrında böyük Hamburq üsyanı oldu. Atam üsyanı idarə edirdi. Hamburqlu fəhlələr iş və çörək uğrunda mübarizə aparırdılar. Onlar dözülməz əsarətə qarşı sülh və sosializm uğrunda mübarizə aparırdılar.

Bizim mənzil mübarizlər üçün toplantı yeri idi. Bizim evdə o biri hamburqlu fəhlələrin evlərindəki kimi mübarizə aparən fəhlələr üçün yemək bişirilirdi.

Qadınlar və uşaqlar barrikadala qurmaqda kömək edirdilər. Bütün Hamburqlular fəhlələrin yanında idilər.

Mən küçəyə qaçdım və bir güllə düz mənim sinəmin yanından keçdi. Bir fəhlə qolumdan tutdu və məni anamın yanına gətirdi; amma indi onun mənim üçün vaxtı yox idi.

Hamburqdakı qəhrəman mübarizə fəhlələrin güc və cəsarətlərinin sübutu idi və fəhlələrin rəhbərinin hərbi bacarığı idi.

Atam sonralar öz mübarizə yoldaşlarından danışaraq deyirdi: «Onlar 3 gün 3 gecə ayaqüstə dayandılar, onlar yoruldu, məğlub oldular, geri çəkildilər, amma təslim olmadılar».

Hamburq üsyanı müvəffəqiyyətsizliyə uğradı, çünki fəhlələr öz mübarizəsində tək qalmışdılar. Xain sosial partiya rəhbəri və alman Kommunist Partiyasının bir neçə satqın üzvləri fəhlələrin mübarizəsinin genişlənməsinə mane oldu. 1923-cü ilin 9 noyabrında Hamburqda bir qəbirstanlıqda oktyabr ayında həlak olanların və ölüncəyə qədər əzab verilənlərin yad etmə mərasimi keçirilirdi. Bu qüdrətli bir marş idi. Polis əmr etmişdi ki, atamı həbs etsinlər. Lakin partiya rəhbərliyi qərara almışdı ki, E.Telman çıxış edəcək. Bütün fəhlələr-qadınlar, kişilər, Hamburqda qəbirstanlıqda gəlirdilər, anam məni də gətirmişdi. Nümayişçilərə hücum etdilər, qəbirstanlıqın qabağında ağır silahlanmış polislərlə dolu yük maşınları dururdu. Eyni zamanda ehtiyat polislər də sağrılmışdı. Qəbirstanlıq krimanilistlər və polis xəfiyyələri ilə dolu idi. Partiya

rəhbərliyi nümayiş keçirilməsi üçün bütün hazırlıqları görmüşdü. Nümayişin proqramı, elanı və tədbirin hər cür təhlükəsizliyi, ən kiçik məsələləri də nəzərə alınmışdı. E.Telmanın qorunması üçün seçilən müəyyən yerlərdə yerləşdirilən hər bir şəxs öz yerini və tapşırığını yaxşı bilirdi. Onların hər biri E.Telmanın nitqinin maneəsiz baş tutmasının və sağ-salamat qəbirstanlığı tərk etməsinin qayğısına qalmalı idilər.

Atam heç yerdə görünmürdü. Mən gözlərimi açıb onu axtarırdım. Birdən-birə nümayişdə bir şənənmə hiss etdim və həmin andaca atamın qarşımızda danışdığını gördüm. Bütün qəm-qüssələr bir anda yox oldu. Atam böyük həvəslə Hamburq zəhmətkeşlərinə danışdı. Sonra mən onu görə bilmədim. O harada qaldı? Gözlənilmədən necə gəlmişdi, eləcə də yenə yox oldu. Fəhlə kütləsi onu əhatə etmişdi. Bayaقدan nümayiş qoruyan yoldaşlarının zəncirvari halqası E.Telmanın əhatəsindən ayrılmadı.

- Sonralar mən Fiete Sulz Jonni Schlichr, Edqar Andre və bir çox başqalarının atamla üsyan haqda danışqlarını eşitdim.

Onlar danışdırlar ki, polislər zirehli avtomobili insanların arasında yerləşdirmək istəyəndə fəhlələr tərəfindən necə qəhrəmanlıqla zərərsizləşdirilirdi.

Polis bir evi zəbt etmək istəyəndə hər yerdə boş evlərə rast gəlirdi: hər yerdə qadınlardan, uşaqlardan barrikadalar qurulurdu. Onlar daş, bağ hasarları, ağac götürüdürlər. Bir neçə qadınlar hətta öz mebellərini buraya sürüyüdürlər. Fəhlələrin silah-sursatları az idi. Ancaq onların möhkəm istək və cəsərləri, ciddi nizam-intizamları var idi.

- Bu üsyanda polis qrupları da ciddi zərər gördü.

- Atamın dedikləri hələ də yadımdan çıxmır.

O, deyirdi: «fəhlələr öz mübarizəsini evlərində edirdilər, bütün ailə vuruşurdu. Fəhlə evlərindən, kirayə kazarmalarının daxmalarından müzdlü əsgərlərə atəş açılırdı».

- Polislər arasında güclü çaxnaşma var idi. Atam fəhlələrin inadkarcasına partizan mübarizəsindən ağzı dolusu danışdı.

- Mən bu mübarizədən çox şeyi unutmuşam, amma bu mübarizənin aparılması məqsədi mənim həyatımda dərin iz buraxdı.

- Üsyanda tutulan və ya gizli yolla qaçan fəhlələr öz ailələrini arxada qoyurdular. Bu ailələrdən olan uşaqların böyük bir hissəsi mənimlə birlikdə pioner düşərgəsində idilər. Mən onlarla evlərdə tanış olurdum.

- Çox sarsıdıcı və dözülməz idi, çünki burada 5-6 uşaq ailələr ya bir otaqlı, ya da bir otaq, bir mətbəxli evdə qalırdılar. Həmişə ayrı-ayrı uşaqlar bir çarpayıda yatırdılar.

- Atalar elə az pul qazanırdı ki, balacalar bir dəfə də doyunca çörək yeyə bilmirdilər, ət, meyvə və ya süd nadir hallarda olurdu. Böyük uşaqlar balaca bacı-qardaşlarının qayğısına qalmalı idilər.

Analar südəmə uşaqları sakitləşdirə bilmirdilər, yeni doğulmuşlar xəstələrini.

Analar da pul qazanmaq məcburiyyətində idilər. Onlar səhər erkən işə gedir, axşam hamı yatandan sonra evə dönüdürlər. Qadınlar ən ağır işləri yerinə yetirir, ancaq kişilərin aldığı məvacibin yarısı qədər məvacib alırdılar.

-Böyük işsizlik hökm sürürdü. Hamburqlu fəhlələr bu acınacaqlı həyatdan cana doymuşdular. Onlar bu mübarizədə heç nə itirmirdilər, amma bu mübarizədə qalib olsalar, onda Almaniyada faşizm olmayacaq və bombardmanlı müharibənin əksinə yeni və daha yaxşı həyat olacaqdı.

-Bir gün anam bərk xəstələndi. Biz ehtiyac içindəydik. Evdə hər şey qurtarmışdı. Anam atamdan xahiş etdi ki, heç olmasa bu axşam onun yanında qalsın. Atam anamın yataq otağında var-gəl edirdi və mən də xahiş dolu nəzərlərlə atama baxırdım.

Atam deyirdi: Roza, Vilhelmburqda yüzlərlə fəhlə məni gözləyir. Yəqin ki, o fəhlələrin də uşaqları və həyat yoldaşları bəlkə də xəstədir. Mən onlara yol göstərməliyəm. Başa düşürsənmi? Mən səni tək qoymaq istəmirəm. Mən sənənin yanına bir nəfər qadın göndərəm.

- Belə də oldu. Mənim üçün də bir bayram idi. Çünki həmin qadın gələndə mənimlə oynayırdı və mənə həmişə nə isə gətirirdi.

- Bir dəfə evdə mən atamın iş yoldaşları ilə «böyük ailə» haqqında söhbətlərini eşitdim. Bunu deməklə onlar partiyani nəzərdə tuturdular. Çox illər sonra mən atama həbsxanada baş çəkəndə «ailə» haqdı mənə suallar vermişdi. Onda mən həmin dəqiqə anladım ki, anamı, ailəmizi soruşmur, partiyani nəzərdə tutur. Beləliklə, mən ona yoldaşlarından məlumat verirdim.

Atam soruşurdu: O, nə edir?, tutublarını, işləyirmi və s.

Xüsusən Hamburqdakı fəhlə yoldaşlarını daha çox sevirdi. Mən bir neçə dəfə soruşmuşdum: «Niyə biz Berlinə getmirik, axı sən orda işləyirsən, onda hər axşam bir yerdə olarıq. Atam dedi: hamburqda liman işçiləri vardır. Onlar bizim əziz dostlarımızdır, onlarsız biz yaşaya bilmərik. Mən iş yerində sizi fikirləşəndə sevinirəm, çünki eyni zamanda Hamburqu düşünürəm. Limanı və bütün sevimli dostları – o dostları ki, mənimlə bərabər cəsurcasına vuruşurdular. Ona görə də biz Hamburqda qalmalıyıq.

UŞAQ ƏDƏBİYYATININ AKTUAL PROBLEMLƏRİ

Açar sözlər: uşaq ədəbiyyatı, poeziya, zəka, uşaq

The actual problems of a child's literature

A child's literature serves to develop children's sense and meditation, understanding and the ability of judging. Literature purges human soul from evils, intensifies it and gives strength to a person for living. For getting these qualities, we need to teach moral beauties to children at their early ages. In order to get the desired result, it would be better if we familiarize them with illustrated books from their childhood. It should be taken into account that, it is very crucial to discover children's world before writing a novel for them.

Key words: child's literature, writer, poem, fairytale, children.

Uşaq ədəbiyyatı uşaqların duyğu və düşüncə dünyasına, anlama və qavrama, zəka, xəyal gücü və mühakimə yürütmə qabiliyyətini inkişaf etdirməyə xidmət edir. Eyni zamanda uşaqlara ərnağan edilən nümunələrdə dilin gözəlliyi, mətnin düz seçilməsi, canlılığı, söhbətin uşaq psixologiyasına uyğun olması çox vacibdir.

Uşaqda gözəllik duyğusu doğulduğu andan yaranır. Gözəl bir oyuncaq, gözəl görünüş və gözəl bir mahnı uşağın diqqətini cəlb edə bilər.

Görkəmli türk sənətkarı Ziya Gökalpın sözləri ilə desək, uşaqlara bilik vermək üçün ədəbi mətnlərdən istifadə etmək, əxlaqi və milli duyğuları şeir vasitəsilə uşaqlara aşılmaq lazımdır.

Ədəbiyyat, insan ruhunu pisləklərdən təmizləyir, təzələyir, canlandırır və insana yaşamaq əzmi verir.

Ədəbiyyat, uşağın həyatı tanımasını və kəşf etməsini anladır, onu yaradıcı olmağa yönəldir.

Ədəbiyyat, uşağın özünü tanımasına yardımçı olur və ona rəhbərlik edir.

Ədəbiyyat, uşağı əyləndirir və ona xoş anlar yaşadır.

Ədəbiyyat, ədəbi əsərlər vasitəsilə uşağın ana dilini və onun gözəlliklərini ən mükəmməl şəkildə tanımasına imkan verir.

Ədəbiyyat, uşağın estetik-gözəllik ehtiyacını ödəyir.

Ədəbiyyat, uşağı gələcəyə hazırlayır, həyatın sürprizləri və çətinlikləri qarşısında əzmlə dayanmağı və hünərli olmağı öyrədir.

Bunun fərqində olan xalqlar, uşaq ədəbiyyatına həmişə önəm vermişlər və uşaqlarını bu istiqamətdə yazılmış əsərlərlə zənginləşdirib həyata hazırlamışlar.

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı da öz bünövrəsini müdrək və ibrətəmə folklor nümunələri əsasında qurmuş və xalq müdrəkliyini qoruyub yeni düşüncə zirvəsinə qaldırmışdır. Səsi-sorağı çox uzaqlardan gələn klassiklərimizin yaradıcılığında gənc oxuculara mərdlik, cəsurluq, hazırcavablıq kimi keyfiyyətlər aşılır. Laylalar, atalar sözü və məsəllər, bayatılar, əfsanə və rəvayətlər, daş kitabələr və dastanlarda verilmiş gözəl nümunələr Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının bünövrə daşı olmuşdur.

Daş abidələrin birində yazıldığı kimi "Qara camaatı yığdım, düşməni qaçdı, tabğac xalqı qalib gəldi. Düşməni dağılana qədər dağıtdım, basqın etdim. Qələbə qazandıqdan sonra oğluma nəsihət etdim ki, türk birliyini qoruyub saxlasın. Ölüb gedənlər bizə şöhrət qoyub getdilər. Onlar vəsiyyət etdilər ki, bir daha ərazi bütövlüyümüzü itirməyək."

Yüz illər boyu türk xalqlarının gənc nəsli, daş abidələrdən qidalanaraq vətəni, onun sərhədini, ərazi bütövlüyünü qorumuşlar. Tarixi abidələrlə tanış olduqca, bir daha belə qənaətə gəlirik ki, bizim ulu babalarımız bizə ancaq var-dövlət deyil, həm də yüksək əxlaq və namus, milli qürur, vətən məhəbbəti qoyub getmişlər. Bu hiss, bu həyəcan, bu tərbiyə nümunələri yüzillikləri addımlayaraq bizim zəmanəmizə qədər gəlib çatmışdır.

Böyük Azərbaycan şairi Abbas Səhhət vətən obrazının bitkin nümunələrini yaradır, vətənə olan hərarətli sevgi duyğularını dərin emosionallıqla oxucularla bölüşür:

1) Könümün sevgili məhəbbi mənim,

Vətənimdir, vətənimdir, vətənim.

Vətənim verdi mənə nanu-nəmək

Vətəni mənə unutmaq nə demək (7,108)

Və yaxud Cümhuriyyət dövrünün istedadlı şairi Əliyusif yazırdı:

2) Ey vətəndaş, bu gün sənın taleyinə,
Bir əbədi sönməyəcək yıldız doğur.
...Bundan sonra Azərbaycan ölkəsində,
İstiqlalın, hüriyyətin kölgəsində
Sənın dəxi bir müqəddəs vətənin var,
Bayrağın var, bululardan yuca qalxar.(4,91)

Uşaqlara əxlaq gözəlliklərini uşaq yaşlarından öyrətmək lazımdır. Pis xüsusiyyətlər təkrar olunduğu zaman adətə çevrilib uşaq təbiətinə daxil olduqdan sonra onlara elm və ədəb öyrətmək müşkül məsələ olur.

XIX əsr Azərbaycan maarifçiliyinin görkəmli nümayəndəsi A.Bakıxanov "Nəsihətlər" əsərində yazmışdır:

-Elə adamlarla otur-dur ki, böyükler onları yaxşı hesab edirlər.

-Bir adamı ehtiyac içində görəndə nə qədər bacarırsan ona kömək et ki, sənın ehtiyacın olanda başqaları da sənə kömək etsin.

-Tənbəllikdən qorx ki, o bütün eyblərdən daha pisdir.

-Bu gün görəcəyin işi sabaha qoyma, bəlkə sən sabah onu edə bilmədin.

-Ağıldan və elimdən daha yaxşı bir dövlət yoxdur. Çünki onlar həmişə sənınlə olar və heç kəs onları sənın əlindən ala bilməz.(1,65)

Azyaşlı uşaqlara təbiət və insan münasibətlərinin, nəcib əxlaqi hisslərin gözəlliklərini, əməyin estetikasını sevdiren, uşaq yaradıcı xəyalını hərəkətə gətirən, uşaqların danışıq, nitq qabiliyyətinin inkişafına kömək edən, onları təbiət, kainat sirlərilə, elm və texnikanın məişətdə rolu ilə tanış edən yazıçılarımız son illərdə bir-birindən maraqlı əsərlər yaratmışlar.

Azyaşlı uşaqlar və kiçik məktəblilər üçün yazılan əsərlərdə ən yaxşı cəhətlərdən biri budur ki, uşaqların öz uşaq həyatı, uşaq emosional aləmi, uşaq xəyalı,özlərinin marağı və müşahidələri, fiziki və zehni fəaliyyətləri, məşğuliyətləri, təşəbbüs və mühakimələri, təbiətə, ətraf mühitə və bir-birinə münasibətləri nəzərə alınır.Qeyd olunan bu cəhətlər uşaqları nəsihətçilikdən, quru əxlaq dərsi keçməkdən uzaqlaşdırır.

Şair Ə.Cəmilin "Böyük günlər nəğməsi"şerinə nəzər salaq:

Siz gözəl əfsanələr, nağıllar bilirsiniz
Bəli, yüksəkdir insan xəyalının qüdrəti,
Lakin unutmayın ki,
O gözəl nağılların
Hamısından gözəldir,
Bu günün həqiqəti.(3,113)

Belə əsərlərdə uşaq müstəqil olaraq hərəkətdə, fəaliyyətdə, yaşına uyğun xəyallar, düşüncələr aləmindədir. Yazıçı isə körpələrin əlindən tutub gəzdiren ata-ana kimi nəzarətçidir. Həm də, istiqamət verən , başa salan, bədii sözün qüdrətilə uşaq emosional həyatını hərəkətə gətirən və balacalar üçün dərk edilməsi çətin olan varlığı, hadisələri ustalıqla asanlaşdırantərbiyəçidir. Azyaşlı uşaqlar üçün ən gözəl klassik nümunə M. Ə. Sabir, A.Səhhət və A. Şaiqin uşaq şeirləri ola bilər.

Uşaqları poeziyanın gözəl nümunələri ilə tanış etməklə yanaşı, onlara nəsr əsərləri haqqında da söhbət açmaq lazımdır. Bunun üçün də əlimizdə zəngin material olmalıdır. Çünki balaca balalar maraqlı nağıl, hekayə, nağılvari hekayələrə həmişə ehtiyac duymuşlar.

Başqa xalqların ədəbiyyatından edilən tərcümələr də uşaqlara mənəvi zənginlik verir, onların maraq dairəsini genişləndirir.

Kiçik yaşlı uşaqlar üçün yazılmış sehirlı nağıllarda onları qorxudan ,vahiməyə salan məqamlar yox, onlarda iradə möhkəmliyi, çətinliklərə üstün gəlmək qabiliyyəti aşıl原因an keyfiyyətlər vacib və faydalıdır.

Həm də nağıllar yazılan zaman yazıçı uşaqların yaş həddini mütləq nəzərə almalıdır. Çünki məktəblərdə aparılan təcrübə göstərir ki, uşaqlar nağıla 9-10 yaşlarına qədər həvəs göstərirlər. Onların sonrakı yaş mərhələlərində nağıla maraq azalır, elmi-fantastik əsərlərə, populyar elmi-bədii yazılara, elmi bioqrafik kitablara, onların öz həyatınıməks etdirən bədii əsərlərə həvəs artır.

Xalq nağıllarının sənətkarlıq xüsusiyyətlərindən, üslubundan, gözəl dilindən,bədii təsvir vasitələrindən istifadə edib müasirliyi əks etdirən uşaq əsərləri yaratmaq daha faydalıdır. Bu kimi əsərlər bir də ona görə faydalı və əlverişlidir ki, uşaq yazıçısı öz balaca oxucuları ilə elm və texnika dili ilə də danışa bilər.

Məsələn H.Ziyanın " Ayda gəzən" mənzum nağılı buna ən gözəl nümunədir.

Uşaq yazıçıları düzgün olaraq əsərlərdə sağlam ailə tərbiyəsi görməyən uşaqlardakı fərdiyyətçilik, lovgalıq, tənbəllik, səliqəsizlik, təbiətə qəsd etmək, böyüklərə cavab qaytarmaq kimi mənfi əxlaqi vərdişləri

pisləyir. Bu da vacib tərbiyə üsuludur. Bununla yanaşı şüurlu və qeyri şüurlu övladlarını ərköyün böyüdüb tərbiyəsini pozan valideynləri də uşaqlara tanıtmaq çox faydalı olardı.

Uşaqları balaca yaşından zəhmətə həvəsləndirmək, daha dəqiq desək, bu günün uşaqlarını sabahkı günün əmək şəraitinə hazırlamaq uşaq ədəbiyyatının ən mühüm vəzifəsidir.

Kiçik yaşından zəhmətə alıšan uşaqlar mənəvi cəhətdən daha sürətlə inkişaf edir, nəinki iş görməkdən yayınan ərköyünlər. Zəhmətə alıšan uşaqlar sadə, təvazökar, nəcib, nəzakətli, ayıq, fəhmli, xoşrəftar, hər bir hərəkətində məsuliyyət hiss edən, çalışqan və nikbin olurlar. ərköyün uşaqlar isə eqoist, kobud, lovğa, fərdiyyətçi, məsuliyyətsiz olurlar.

Odur ki, uşaq ədəbiyyatında əmək mövzusu, uşaqları zəhmətə həvəsləndirmək mühüm yer tutur.

Uşaq ədəbiyyatında əmək mövzusu dedikdə, onun həm fiziki, həm də zehni əməyi nəzərdə tutulur.

Görkəmli pedaqoq V.A.Suxomlinskiyin əməklə bağlı dediklərinə diqqət edək: “Əməyin və emosional estetik tərbiyənin vəhdəti bununla əldə edilir ki, insan dünyanı əməklə dərk edərək gözəllik yaradır; bununla əməyin, yaradıcılığın, idrakın gözəllik hissələrini özündə bərqərar edir. Əmək gözəlliyinin yaradılması-tərbiyənin bütöv bir sahəsidir.”(6,249)

Azyaşlı uşaq yazıçıları ən yaxşı əsərlərində müasir varlığı tərənnüm edir və daha gözəl gələcəyi balacalara sevdirməyə çalışırlar. M.Dilbazinin “Yaşıl şəhər”, Q.Mahmudun “Cırtanın Şəki məktubları”, X.Hasilovanın “Dəniz kəpənəkləri” və s.əsərlərdə Azərbaycan torpağının ayrı-ayrı güşələri, zəhmət adamları, onların mənəvi ömür yolu uşaqlara nümunə kimi təqdim olunur.

Uşaqlar müasir elmin kəşflərilə yaxından maraqlanmalarına baxmayaraq, nağıllar dünyasının cazibəsindən də ayrılı bilmir, bu texniki tərəqqi zamanında da zümrüd quşu, sehirlə xalça və Məlikməmmədin sehirlə dünyasını sevir. Bu fikirlərlə bağlı S.Rəhimovun “Şir və Tülkü”, M.Rzaquluzadənin “Dəniz nağılı”, M.Dilbazinin “Biri vardı, biri yoxdu” kimi mənzum və mənsur nağıllarını nümunə göstərmək olar. F.Sadıqın “Cırtan hara getmişdi” mənzum nağılında müəllifin poetik təxəyyülü uşaqlarımızın dilinin əzbəri olan Cırtan nağıllar səltənətindən götürüb yaşadığımız dünyaya gətirir. Yığıdığı odun şələsi belində Cırtan yolda azır və Pirqulu dağına gəlib çıxır. O heyətlə Şamaxı rəsədxanasının mənzərəsinə baxır. Teleskopla kainata baxır. Televizorda Piri babanın nağılına qulaq asır. Bu mənzum nağılda top oynadan uşaqlardan tutmuş kosmonavta qədər bir sıra maraqlı obrazlar vardır.

Bu gün Azərbaycan uşaq ədəbiyyatını təkmilləşdirmək və soykökümüzdə yaxşı nə varsa onu gənc nəsələ ötürmək ən vacib məsələlərdən biridir.

Ədəbiyyat

1. Bakıxanov A. Seçilmiş əsərləri. Avrasiya Press, Bakı-2005, 250 s.
2. Nəbiyev B. Tənqid və ədəbi proses. Azər nəşr, 1976, 188 s.
3. Ə.Məmmədov. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. “Elm” nəşr. Bakı-1977, 160 s.
4. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı, I cild. Bakı-2007, 501 s.
5. Türk xalqları ədəbiyyatı Beynəlxalq uşaq ədəbiyyatı konqresi, materiallar, Qafqaz Universiteti, Bakı-2008
6. V.A.Suxomlinski. Vətəndaşın doğulması.”Maarif” nəşr. Bakı-1975, 249 s.
7. Z. Xəlil, F. Əsgərli. Uşaq ədəbiyyatı. Bakı- 2011, 495 s.

ƏLİZADƏ ƏSGƏRLİ

*Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu*

XƏLİL RZA ULUTÜRK VƏ “QUTADQU-BİLİK” POEMASI

Açar sözlər: *Tarix, nəzəriyyə, Turan, türkçülük, Ziya Gökalp, M.Ə.Rəsulzadə, Y.Balasaqunlu, “Qutadqu-bilik”*

Khalil Rza Uluturk and the poem of “Gutadgu-bilik”

The article introduces brief information about the history, theory and essence of Turanism and Turkism. The samples of Khalil Rza's thoughts, poems and services in this field were shown. The topic and idea-content of the “Gutadgu-bilik” poem of Yusuf Balasagunlu was expressed in the article. It was stressed how Kh.R.Uluturk made the “Gutadgu-bilik” poem adaptable to our native language.

Key words: *history, theory, Turan, Turkism, Ziya Gokalp, M.A.Rasulzadeh, Y.Balasagunlu, “Gutadgu-bilik”*

Türk milli mənlük şüuruna qayıdış zaman-zaman imperiya siyasətçilərini, xristianlığı narahat etmiş, onlar həmin ideyalara görə Azərbaycan ziyalılarını pantürkist, panislamist kimi qələmə verərək nəzəriyyələr uydurmuş, müsəlman şərqi xristianlığa qarşı qoymuş, ümumən, türkləşmək ideologiyasını, dövlət və millət müəyyənliyini inkar etməyə çalışmışlar.

Turan dedikdə türk ellərinin Adriatik dənizi sahillərindən tutmuş Çin dənizinə qədər böyük tarixi Vətəni başa düşülür. Bu tarixi ərazi hələ fərdi vətəncilikdən və azərbaycançılıqdan irəli olandır. Türkçülüyn böyük ideoloqu Ziya Göyalpın da yazdığı kimi «Turan türklərin oturduğu, türkcənin qonuşulduğu bütün ölkələrin toplamıdır» (1, səh.63). Z.Göyalp da türkçülüyn son məqsədini turançılıq kimi sonuclamışdır: «Türkçülüyn uzaq ülgüsü Turan adı altında birləşən oğuzları, özbəkləri, yakutları dildə, ədəbiyyatda, kültürdə birləşdirməkdir» (1, səh.63). Turançılığı biz həm də ümumtürk, ümumislam mədəniyyəti, mənəviyyatı kimi qavrayırıq.

Vətəncilik və azərbaycançılıq şüuru böyük ümumtürk genindən, dilindən və dinindən nəşət etmişdir. Ümumtürk vəhdətində mövcud milli «mən» özünü dərk etdikcə türkçülük və islamçılıq baxışları da dərinləşmişdir.

M.Ə.Rəsulzadə 1930-cu ildə Parisdə çap etdirdiyi «Panturanizm haqqında» (Qafqaz problemi ilə əlaqədar) ciddi məqaləsində türkçülüyn ideya-nəzəri əsaslarına əhəmiyyətli münasibət bildirmişdir (2, s.86-93).

Xəlil Rza milli-azərbaycançı şair olduğu qədər türkçü sənətkardır. Türkçülük məfkurəsi onun milli özünüdərkini mənbələrindən biridir. Xəlil Rza türkçülüynün əsas qaynaqları bunlardır: türk mənşəyi, türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək, millətin adı, dili, ərazisi, tarixi, coğrafiyası, mədəniyyəti ilə bağlı məfkurə istiqaməti.

Yuxarıda qeyd etmişik ki, X.Rzanın türkçülük fikrinə, ideyasına yaxınlaşmasının ilkin qaynağı atasının mövqeyi, düşüncələri və Ə.Hüseynzadənin tarixi fəaliyyəti ilə bağlıdır (3, səh.37-44). O, yazırdı ki, Füzuli, Raci, Dəxil, Dilsuz, Sabir, Tofiq Fikrət, Nəvai, Rustaveli, Ə.Hüseynzadə, Ziya Göyalp, Qumri, Yunus İmrə kimi şairlərin adlarını ilk dəfə atasından eşitmişdir.

Zülmün topu var, gülləsi var, qələsi varsa,
Haqqın da bükülməz qolu, dönməz üzü vardır.
Göz yumma günəşdən, nə qədər nuru qararsa,
Sönməz, əbədi, hər gecənin gündüzü vardır.

Atası T.Fikrətin bu gözəl misralarını o qədər təkrar etmişdi ki, Xəlil Rza hələ dərəcə getməmişdən əvvəl bunu əzbər bilirdi. Bu misralar isə Xəlil Rzanın atasına aiddir:

Bir yanı Türkiyə, bir yanı Xəzər,
Bir ucu Qafıanku, bir ucu Dərbənd.
Bir ucu Borçalı, - bizim məmləkət,
Bakını, Təbrizi xəyalım gəzər (4).

X.Rzanın türkçülük ideyalarına yetkisi, şübhəsiz ki, ilkin olaraq atası vasitəsilə olmuşdur. Rza kişi bildirmişdir ki, Ə.Hüseynzadə kimi mütəfəkkirlərin faciəsi onların idrakının böyüklüyündən doğmuşdur. «Dövrə sığmayanlar bəzən bütöv bir xalq tarixinə işıq sala bilirlər» – deyər atası oğluna nəsihət etmişdi.

X.Rza sonralar türkçülüynü bir şüur olaraq mənimsəmiş, ideoloji-məfkurəvi olaraq dərk etmiş, onun bədii-nəzəri təbliği ilə məşğul olmuş, uğrunda mübarizə aparmış, bu işdə həm siyasi-ideoloji, həm də ədəbi olaraq qaynaqlara baş vurmuşdur.

X.Rza türkçülük hərəkatının təşəkkülü və inkişafı tarixinə bələd olmuş, onun mənbələri, mənşəyi, tarixi, coğrafi, kulturoloji tərəfləri, ilk türkçü maarifçilər kimi A.Bakıxanov və M.F.Axundzadəni, sonra H.Zərdabi, C.Əfqani, Ə.Ağaoğlu, Ə.Hüseynzadə, M.Ə.Rəsulzadə, A.İldırım, Əmin Abid, Y.V.Çəmənəmli, İ.Qasıralı və Y.Akçuraya ideoloji-siyasi olaraq varmış, eyni zamanda ədəbi-bədii olaraq Azərbaycan, Türkiyə zəminində M.Hadi, A.Şaiq, A.Səhhət, H.Cavid, Ə.Cavad, A.İldırım, Mirzə Cəlil, Ə.Haqqverdiyev, C.Cabbarlı, S.Mənsur, Sabir, Əhməd Hikmət Müfti oğlu, Rza Tofiq, Məmməd Əmin Yurdaqlı, Ziya Göyaltı, «Əkinçi», «Ziya», «Ziyayi-Qafqaziyə», «Kəşkül», «Həyat», «İrşad», «Füyuzat», «Molla Nəsrəddin» və «Tərcüman»ı oxumuş, həmin məfkurənin qida mənbələrini, onun gücü və davamını, siyasi tənqiddə yerini, əhəmiyyətini, tarixi missiyasını, antitürkçülüüyü, pantürkçülüüyü başa düşmüş və özünü həm də bu məfkurənin H.Ə.Əliyev mərhələsində inkişafına həsr etmişdir. Xəlil Rza Ulutürk M.K.Atatürk, Ə.Elçibəy, H.Əliyev, S.Dəmirəl türkçülüünün siyasi-ideoloji təbliğatçısı və poetik çağırıcısı olmuşdur.

X.Rzaya türkçülük təsiri ilk olaraq «ad» baxımından, ümumiyyətlə, «türk» sözü, bəzən də «Azəri türkü», «Türkazər» adları ilə bağlıdır. Amma o, dilə, etnik mənşəyə münasibətdə «azərbaycanlı» sözüne etiraz etmiş və bunu bədii düşüncədə də poetikləşdirmişdir. («Yalnız pasportunda»)

X.Rzanın türkçülük (3, səh.85-105) bağlılığı azərbaycançılıqla (3, səh.127-147), xalqçılıqla (3, səh.116-127), vətənciliklə (3, səh.106-116) münasibətlidir.

Xəlil Rzanın türk dünyası ilə qovuşması X.Rza və ya Z.Göyaltı, X.Rza və ya M.Yurdaqlı, X.Rza və ya Y.Akçura səviyyəsində təhlil demək – ənənəni bu cür izah etmək düzgün deyildir. Xəlil Rzanın milli özünü-dərkində türkçülüünün yeri və əhəmiyyəti küll halında – milli ruh, milli mənlük müəyyənliyi səviyyəsində şərh edilməlidir. Xəlil Rza türkçülüüyü milli ideal, Turan, Vətən, Türkünstan, Azərbaycan anlayışları ilə sıx bağlıdır. Xəlil Rzada milli ideal ən yaxın məqsəd kimi Azərbaycanın suveren dövlət müstəqilliyi və ən uzaq məqsəd isə bütün Turan ərazisinin birliyi və müstəqilliyi (iqtisadi-mədəni), dil, əlifba və məkan birliyi kimi tarixi qayıdışın bərpası deməkdir. Bu baxımdan X.Rzada da milli ideal yeri gələndə Vətən, Turan, Türk anlayışları ilə sinonimləşmiş və əvəz olunmuşdur. Ümumiyyətlə, bədii poetik fikirdə Vətən, Turan, Türk anlayışları tarixən bərabərləşmişdir.

Baxaq:

Sizlərsiniz ey qövmi-macar bizlərə ixvan,
Əcdadımızın müştərək mənşəyi Turan.

Əli bəy Hüseynzadə

Vətən nə Türkiyədir türklərə, nə Türkünstan,
Vətən böyük və müəbbəd bir ölkə – Turan.

Ziya Göyaltı

Turana qılıncağa daha kəskin ulu qüvvət –
Yalnız mədəniyyət, mədəniyyət, mədəniyyət.

H.Cavid

Biz türkləriz Vətənimiz başdan-başaya Yer kürəsi,
Bayrağımız al günəşdir, çadırımız göy qübbəsi.

Xəlil Rza Ulutürk

X.Rza türkçülüüyü bir sistem kimi qəbul etmiş və uğrunda bədii-nəzəri olaraq şeir, poema, gündəlik, publisistika, elmi məqalə, elmi-tarixi memuar yazmış və türk ziyalılarından, Türkünstan ellərindən ciddi tənqidlər (5, səh. 324-327; 6, səh.300-301; 7) etmişdir. Ümumiyyətlə, türkçülük fikrinə, düşüncəsinə türk qövmləri arasında mövcud olan tarixi-mədəni əsasda baxmaq lazımdır. Belə qarşılıqlı məfkurə yaşantısı bir kulturoloji sistemdir. Bir-iki belə nümunə: Atatürk haqqında türk qövmlərinin şeirləri vardır. Özbək şairi Şükrulla «Məqbərə qarşısında» şeirini M.K.Atatürkə, Abdulla Arif «Nazim Hikmət» şeirini N.Hikmətə həsr etmişdir və s.

Xəlil Rzanın əxlaqi-didaktik fikirləri öyüd-nəsihət vermək, təlim-tərbiyə öyrətməkdən çox, II şəxsin tək və cəmində müraciətdən çox, birinci şəxslə bağlı olub, təklif, etiraz, tərənnüm çalarındadır. Bu cür fikir yönünün tarixi ənənəsi türk şeirində, Orxon-Yenisey abidələri, Turan yadigarları, Uyğur əlyazmaları, «Qutadqu-bilik», «Türkün şəcərəsi», «Qisasül-ənbiya», «Məhəbbətnamə», «Oğuznamə», «Təfsir», «Hibbətül-həqayiq», «Alpamış», «Manas» və başqalarından gəlmişdir ki, onlarda II şəxsə müraciət daha çox səciyyəvi idi. Necə ki, Nizami özü də zəka, əxlaq, hikmət mücəssəmi olaraq didaktik-əxlaqi qaynaqdan, türkdilli xalqların ilk poeması olan «Qutadqu-bilik»dən, bu orta ədəbi sərəvətdən güc alıb gəlmişdi.

XI əsrdə Qaraxanlı dövləti Yuxarı Çindən başlamış Xəzər sahillərinə geniş bir ərazini tutmuşdu. Və türk dövləti, türk ruhunun təəcəssümü olan bu əsərdə ümumən, dövlət quruluşu, dövlət başçısı, onunla rəiyyət arasında, cəmiyyətlə fərd arasında münasibətlər, ayrı-ayrı təbəqələrin əxlaqi, dünyagörüşü, borc və məsuliyyəti, bəndənin Allah qarşısında vəzifələri ifadə olunmuşdur. «Qutadqu-bilik» həm də türk

dövlətinin möhkəmləndirilməsi, ərazi bütövlüyünü axıradək qorumaq əzminə ruhi qüvvət məqsədilə yazılmışdır. Yazılmışdır ki, ayrı-ayrı türk tayfaları arasında didişmələrə son qoyulsun.

X.Rzaya mənəvi qida verən, onu mütəəssir edən «Qutadqu-bilik» sahibi Balasaqunlu Yusifin türkcədən incəliklə istifadə edərək ana dilində əsər yazması və demək olar ki, yabançı sözlər işlətməməsi idi. Xəlil Rza əsərlərini yazanda dil uğrunda məhz bu cür mübarizə aparmışdı – daha çox doğma ana dilinə yaxınlaşmaq!

«Qutadqu-bilik»də dörd obraz (dörd qəhrəman) Gündoğdu (Ədalət), Aydoldu (Bəxt, Dövlət), Ögdülmüş (Əql, Zəka) və Odqurmuş (Qənaət) əsasdır. Bunların hər biri bir timsaldır, bir rəmzdır. Bu dörd surət arasında mövcud olan suallar və cavablar, ümumən, Qaraxanilər dövlətinin əxlaq, ədəb qaydalarını, hərəkət, fəaliyyət istiqamətini müəyyən edir. Buna görə də poemanın bu baxımdan öyüd, nəsihət, öyrətmək, izah etmək, dərk etdirmək vəzifəsi, təlim-tərbiyə ruhu doludur, tutumludur. Və Xəlil Rza da çağdaş əsrdə soydaşlarına Azərbaycan dövlətçiliyinin təbliği, möhkəmləndirilməsi, ərazi bütövlüyü, suverenliyi, istiqlalı işində məhz belə ideya «modelindən» bəhrələnməyə lazımı fikirlərini ifadə etmişdir. Elə Xəlil Rzada da mövcud milli «Mən»in əhatəsi bu dörd bucaqla:

1) Haqq, ədalətin ifadəsi («Haqqın iradəsiyəm»), 2) Dövlətçilik rəmzi, dövdət quruculuğu, dövlət özəlliyi («Müstəqillik», «Azadlıq», ...), 3) Dövlətçilikdə, idarəçilikdə Elm və Zəkanın əsas olması («Heydər Dədə – Atatürk», ...), 4) Qənaətçiliklə (talançılıq, sümürgəçilik, süründürməçiliyə qarşı!) bağlıdır. Və öyüd, nəsihətdən çox, təklif, müraciət, etiraf, bütün bunların məğzi üçün əsasdır.

Gündoğdu (Dövlət, qanun, ədalət), Aydoldu (Xoşbəxtlik), Ögdülmüş (Ağıl, bilik), Odqurmuş (Qənaət, tale) – bu dörd obraz X.Rzada həm fərdi – mətn müəyyənliyi (ayrı-ayrı şeirlər), həm də ümumi – ideya-fikir daşıyıcısıdır.

Bizcə, əruz, heca münasibətlərinin kökü, əsası X.Rzaya H.Caviddən, M.Ə.Sabirdən, M.Müşfiqdən irəli elə «Qutadqu-biliyin» özündən bəllidir, gələnəkdir. Mütəqarib ilə başlayan «Şahnamə» hecada davam etdirilir, – bunu isə türk təfəkkür tərzinin öz xüsusiyyətləri, dilin morfoloji-sintaktik quruluşu, doğrmaqlıq, munislik zəruri edir, – sonra əruza qayıdışlar olmuşdur.

«Qutadqu-bilik»də pafos İnsanın (İdealın) tərənnümüdür. Bu insan «Mövcud ictimai quruluşu rədd edir, damğalayır, mərdlərin, qəhrəmanların bu gün olmadığını («Bizim türklər dünyasının bircə mənəm hökmdarı» – X.Rzanın sözü) bəyan edir, fəryad qoparır (Xəlil Rzanın milli xarakteri).

X.Rza da elmə, idraka söykənir, Allaha sığınır. X.Rza da anlamaq dərkindən (deməli, həm də elmdən, idrakdan) səadət tapır, «İnsan həyatına yalnız elm, yalnız idrak, güc, səadət gətirə bilər» – deyir:

Səadət paytaxtı – beyindir, şair,
Zülmətlər içində mayağa bənzər.
İdrak qüdrətilə adi bir şair,
Seyli-tən önündə bir dağa bənzər.

Anlamaq – hədəfə düz tuşlanan ox,
Dayaqdır insana darda, çətində.
İdrak – müsibətə mizan...
sözüm yox,
İdrakdır mizanı səadətə də!

X.Rza yazır: «Alimlər, təbiblər, ulduzçular, ziyalılar Yusif qələmində əlçatmaz yüksəkliyə qaldırılır, əzizlənilir, böyük ilhamla tərənnüm olunur». X.Rzada da belədir:

Dahilərin, igidlərin çiyindədir Yer kürəsi,
İşıq saçan zəkaların beynindədir Yer kürəsi.

X.Rza «Qutadqu-biliyin» təsvir təhkiyəsindən də (əsasən II şəxsə xitab), formasından da qida götürmüşdür:

Sən bu döyüşlərin son səfindəsən,
Məşəl ürəklərin tərəfindəsən.
Elə buna görə mərd olmalısən,
Daşdan, ildırımdan, oddan, qılıncdan.
Kəsərli, sarsılmaz, sərt olmalısən,
Haqqın yox ölməyə, mərd olmalısən.

X.Rzanın «Qutadqu-bilik»lə bağlantıları, əsasən, ideal, ruhani tərəfdəndir. İdeal insan və onun mənəvi dəyərlərilə (haqq, ədalət, dövlətçilik, əql, zəka, qəhrəmanlıq, cəsarət, bəxt, din, qənaət, yığcamlıq, doğruluq və s.) əlaqəlidir, ideya ilə bağlıdır.

Görkəmli türkçü-alimlər, filologiya elmləri doktorları, professor Ramiz Əsgər və professor Kamil

Vəli Nərimanoğlu bu poemanın filoloji tərcüməsini hazırlamış, X.Rza Ulutürk isə həmin poemanı poetikləşdirmişdir. Əsər şairin vəfatından sonra iki dəfə çap olunmuşdur (8).

Ədəbiyyat

1. Z.Göyalp. Türkçülüyn əsasları. Bakı: "Maarif", 1991
2. Rəsulzadə M.Ə. Panturanizm haqqında. "Azərbaycan" jurnalı, 1991, №6
3. Ə.Əsgərli. Milli ideal mücahidi. Bakı: "Elm", 2005
4. X.Rzanın arxivindən. 10 mart 1973-cü il tarixli tərcümeyi-halından.
5. Xəlil Rza. Qardaşlıq çələngi. Bakı: "Maarif", 1982
6. Xəlil Rza. Dünyaya pəncərə. Bakı: "Maarif", 1984
7. Xəlil Rza Ulutürk. Turan çələngi. Bakı: "Çinar-Çap", 2003, 873 s.
8. Yusif Balasaqunlu. "Qutadqu-bilik" - Xoşbəxtliyə aparan elm (Türkiyə türkçəsindən və özbək türkçəsindən istifadə etməklə Xaqaniyyə türkçəsindən filoloji olaraq çevirənlər, ön söz və qeydlərin müəllifləri prof. Ramiz Əsgər, prof Kamil Vəliyev və poetikləşdirən X.R.Ulutürk) Bakı: "Azərənəşr", 1994; Təkmilləşdirilmiş ikinci nəşri. Bakı: "Qərb-Şərq", 2003.

FATMA MƏCİDOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA akad. Z.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu

"ƏR-REYHANIYYAT" DÜNYA ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞININ NƏZƏRİNDƏ

Acar sözlər: ərəb ədəbiyyatı, mühacir ərəblər, Ərəb Şərq, oçerk, dünya xalqları

"Ar-Reyhaniyyat" through the eye of the world literary criticism

The article narrates about the objective assessment which the world literary criticism gave to the four-volume "al-Rihaniyyat" of one of the outstanding personalities of Arabic emigrant literature – Amin ar-Rihani ibn Faris.

As well as have been reflected the thoughts of popular literature critics as R.Waterfield, G.Orfaleo, Luis Sheykha, Salim al-Musa, I.Y.Krachkovsky, A.A.Dolinina, A.N.Imanquliyeva and ect. about features of ideological content of his articles, essays, orations, speeches and poems in prose, collected in above mentioned "al-Rihaniyyat".

Key words: Arab literature, Arab immigrants, Arabian East, essay, peoples of the word

XIX əsrin sonu və XX əsrin birinci yarısında Şimali və Cənubi Amerika qitəsində mütərəqqi ərəb ədibləri tərəfindən "Ərəb məhcər ədəbiyyatı" yaradıldı. Həmin dövrdə Şərq dünyasının Suriya, İraq, Misir, Fələstin, Livan, İordaniya kimi bir sıra ölkələrində baş verən siyasi-iqtisadi çətinliklər kütləvi əhali mühacirətini labüd etmişdir. Rus-sovet şərqşünaslığının patriarxı hesab edilən akad. İ.Y.Kraçkovskinin yazdığına görə, o dövrdə Amerikaya mühacirət edən ərəblərin sayı 500 mindən artıq imiş (14; 19). "Yeni dünya"nın bu yeni sakinləri övladlarına əsasən ingilis və fransız dillərində təlim –tərbiyə vermək məcburiyyətində olmuşlar. Lakin müasir nəsil öz dilini, dinini, adət-ənənələrini unutmamaq, soy-kökünü yaşatmaq əzmində idi.

Belə bir mühitdə yaşayıb-yaratmış ərəb məhcər ədibləri sırasında Əmin ər-Reyhani ibn Farisin ərəb ədəbi-fəlsəfi fikrinin inkişafında xüsusi xidmətləri olmuşdur. Onun qələmindən çıxan hər bir əsər özünün ideya-məzmun xüsusiyyətlərinə, oxucuya aşladığı qayə və məqsədinə görə olduqca düşündürücü və ibrətamizdir. Məhz belə əzəmi xüsusiyyətlərinə, ərəb xalqlarının milli-mənəvi köklərinə bağlılığına görə onun əsərləri ərəb aləminin hər bir guşəsində oxucuların dərin marağına səbəb olmuşdur.

Əmin ər-Reyhaniyin 1924-cü ilə qədər olan ədəbi və publisistik əsərləri müəllifin özünün iştirakı və nəzarəti altında, onun "ər-Reyhaniyyat" ("Reyhaniyə aid əsərlər") adlandırdığı dördcildlik topluda çap olunmuşdur.

1910-cu ilin yayında Livanın paytaxtı Beyrut şəhərində dərc olunmuş bu toplunun ilk iki cildində müəllifin məqalələri, nitqləri, mənsur şeirləri, oçerk, esse və xırda hekayələri nəşr olunmuşdur. Ədibin nəsr yaradıcılığına daxil olan digər publisistik və tənqidi əsərləri onun "Əl-ədəb val-fənn" ("Ədəbiyyat və incəsənət"), "Əntuməş-şuara" ("Siz şairlər") və digər məcmuələrdə toplanmışdır.

Bu məcmuələrdə Əmin ər-Reyhaniyin əsas bədii-estetik fikirləri, ədəbiyyatşünas və yazıçıların öz əsərlərinə necə yanaşmaları barədə tövsiyələri öz əksini tapmışdır. Əmin ər-Reyhaniyin 1910-cu ilə qədər yazdığı məqalə, esse, mənsur şeirlər və s. ibarət olan iki cildli əsəri dərhal ərəb ədəbi mühitinin diqqətini özünə cəlb etmişdir. Bu cildlər ilk öncə Suriyada, sonra isə Misirdə böyük maraq və diqqətlə qarşılanmışdır. Ədibin fikirlərinin ictimaiyyət tərəfindən həm bəyənilib alqışlanan, həm də məqbul sayılıb tam qəbul

edilməyən xüsusiyyətləri ona şan-şöhrət gətirmişdir. Bu ikili münasibətin özü belə ona ictimai-siyasi, ədəbi arenada populyarlıq qazandırdı. Tanınmış rus şərqşünası, Əmin ər-Reyhani irsinin tədqiqatçılarından olan prof. A.A.Dolinina yazırdı: “Əmin ər-Reyhani haqda ərəb və qeyri-ərəb tənqidçilər nələr yazmırdılar!? Bəziləri ona “Bu əl-Fureykə vadisinin filosofudur. O, yeni peyğəmbərdir”; “O, azadlıq carçısıdır, hər hansı bir zülm və istibdadın qənimi”; “O, sanki qaranlıq zülmətləri yaran nəhəng gəmilər üçün işıq saçaraq yol açan cəsur bir mayakdır”...deyirdi. Digərləri isə onun barəsində “Ər-Reyhaniyin hər səhifəsi qarmaqarışq, fitnə-fəsad dolu fikirlərdən, öldürücü, məhvedici inqilabi mülahizələrdən ibarətdir”; “O, yalan, həqiqətdən uzaq şaiyələr yayaraq hər ülvi şeydə bir hiylə, yalan və iftira saçır”; “Həyatın həqiqi dəyərini bizə zərre qədər açıb anlatmaqdan, necə yaşamağı öyrətməkdənsə, bədbəxtlərə yardımçı olmaqla, zavallılara kömək edərək xeyirxah əməllər etməyi, xalqa və bəşəriyyətə xidmət etməyi başa salmaqdan, kor dəvə kimi sayaqlayır”; “O, mübaliğəli danışığa, aldadıcı şirin dilə malik çərən-pərən söyləyən bir boşboğazdır” ...söyləyirdi” (1;3).

Tanınmış Misir yazıçısı Məryəm Ziyadə (Meyy) “Reyhaniyyat”la tanışlıqdan sonra bu kitabların ədibin dünyagörüşündə oynadığı rol barədə belə yazmışdır: “Reyhaniyyat müasir ərəb tənqidçilərinin müxtəlif çalarları ilə məni tanış edən, buna istiqamətləndirən beş-altı kitabdan biri idi” (4; 19).

Akademik İ.Y.Kraçkovski Livana səfəri zamanı bir təsadüf nəticəsində 1910-cu ilin yayında Əmin ər-Reyhani ilə Beyrutda tanış olur və sonralar “Xaricdəki ərəb ədəbiyyatı” («Зарубежная литература») adlı məqaləsində bu tanışlığın tarixçəsini açıqlamaqla yanaşı, Əmin ər-Reyhani haqda belə şərh verir: “Onun məqalələri, nitqləri, mənsur şeirləri 1910-cu ildə Beyrutda çap olunmuşdur. Bu əsərlər həmin dövrdə onu ərəb ədəbiyyatının ən orijinal fikirli, güclü istedadla malik bir nümayəndəsi kimi tanıtdı ki. O, öz məqalələrində başlanğıcı hələ XIX əsrdə mətbuat tərəfindən qoyulmuş esse-oçerk formasını təkmilləşdirdi. Bu forma onun yaradıcılığında yüksək bir sənətkarlıqla, mənsur şeir formasında təqdim olunmuşdur. Bu sahədə yenilikçi amerikalı şair, oçerkçi, “sərbəst şeirin atası” adlandırılan Uolt Uitmeni özünün ustadı sayan Əmin ər-Reyhani ərəb ədəbiyyatına ilk dəfə olaraq Müqəddəs Qurani-Kərimin üslubuna yaxın bir tərzdə nəslrlə yazılmış yeni şeir nümunəsi-**mənsur şeir** formasını gətirdi. Bu janr məhz onun sayəsində Suriya-Amerika ədəbi məktəbi yazarlarının başlıca janrına çevrildi. Beləliklə, Əmin ər-Reyhani 40 il ərzində yüksək bir təkamül yolu keçdi və nəticədə onun son əsərləri bu ərəbəsilli xristian ədibini müasir ərəb ədəbiyyatının klassiki səviyyəsinə ucaltdı” (3; 93).

Qeyd etməliyik ki, Əmin ər-Reyhani irsinə heç də bütün tədqiqatçılar eyni prizmadan yanaşmırdılar. Məsələn, ərəb ədəbiyyatının mahir bilicilərindən biri, tanınmış ədəbiyyatşünas Luis Şeyxo “əl-Məşriq” jurnalında Əmin ər-Reyhaniyin “ər-Reyhaniyyat”ı barədə belə yazırdı: “ər-Reyhani öz “ər-Reyhaniyyat”ında bir xilaskar kimi bizim aramızda peyda oldu. Onun hər bir səhifəsi üsyankar fikirlərlə doludur. O, gah din xadimlərini pisləyir, gah da mövcud hakimiyyəti tənqid edir, gah müqəddəs ataya günahsız olduğu halda əhalini ona qarşı çevirdiyinə görə etiraz edir, gah da özü kasıbları, məzlumları varlılara, zalimlərə qarşı üsyana səsləyir. Bir sözlə, o, hər bir xeyirli işdə bir nöqsan, bir naqislik olduğunu iddia edir” (4; 193).

Beləliklə, müxtəlif qəbildən olan tənqidçilərin Əmin ər-Reyhani yaradıcılığına hansı mövqedən qiymət vermələrinə o qədər də məhəl qoymayan ədib öz həyat kredosuna daim sadıq qalmış və ümumilikdə götürsək, ərəb milli mənafeyinə xidmət edən əsərlər yazmaqda davam etmişdir. Onun bu əsərlərinin kitabəsində həm öz otağının qapısına həkk etdirdiyi, həm də bütün yaradıcılığı boyu daim həyata keçməsi uğrunda çalışdığı zərbi-məsəl mahiyyətli bir cümlə dayanırdı: “Fərdin islahı-millətin islahıdır. Millətin islahı isə, onun rəhbərinin islahı deməkdir” (5; 19).

Əmin ər-Reyhaniyin 1923-cü ildə Beyrutda çap olunmuş “ər-Reyhaniyyat”ının III cildində yazdığı “əş-Şiir vaş-şuara” (“Poeziya və şairlər”) adlı məqaləsi ədibin sanki ərəb poeziyasını dünyanın poetik müstəvisində araşdırması baxımından diqqəti cəlb edir. Bu məqalədə ədibin ərəb şeirinin həyatla əlaqəsi, bəşəriyyəti və sənətkarlığı baxımından söylədiyi fikirlər və qənaət olduqca düşündürücüdür. Bir ədəbi tənqidçi kimi onun ərəb poeziyasına verdiyi qiymət poeziya barədə güclü elmi-nəzəri təxəyyülə malik olduğunu nümayiş etdirir. Ər-Reyhani ümumiyyətlə, şairlərlə münasibəti belə izah edir: “Şairlər iki cürdür: öz xalqının və zəmanəsinin şairi, bütün zamanların və xalqların şairi”. Onun bu təsnifatı istər oxucunu, istərsə də mütəxəssisləri qane edəcək olduqca məntiqli bir təsnifat sayılır. O, yazır: “Birinciləri, yəni öz xalqının və zəmanəsinin şairlərini digər dillərə tərcümə edəndə onların dediklərini orijinalda olduğu kimi çatdırmaq mümkün olmur. Onlar bu sahədə xeyli uduzurlar. İkincilər isə, əksinə, bu sahədə qazanırlar” (6; 265). Heç şübhə yoxdur ki, Əmin ər-Reyhaniyin bu dedikləri həqiqəti əks etdirirdi.

Ədibin sonralar “ər-Reyhaniyyat”ın 1910-cu ildə dərc olunmuş I və II cildlərindəki yazıları əsasən, məhcər qəzet və jurnallarında ilk öncə çapdan çıxmışdır. Mətbuat daim onun müdaxilə etdiyi məişət problemləri əks olunmuş esse, şeir və nitqlərini işıqlandırır. Ərəbəsilli yazar “azad dünya” xülyası puç olduğundan məyuslaşdıqca, onun ədəbi-tənqidi baxışları kəskinləşirdi. Ədibin “ər-Reyhaniyyat” toplusunda

toxunduğu mövzular dini fanatizm, kilsə ruhanilərinin riyakarlığı, Livanın feodal geriliyi, Qərbin alverçi ruhu, burjua cəmiyyətinin saxtakarlığı, milli azadlıq mübarizəsi əks olunan yazılardan ibarət idi. Doğma vətəndə baş verənlər onu sarsıldı, aclıq və səfalətdən həyatını itirmiş minlərlə həmvətəninin acı taleyinə dərinlən kədərənir, üzülür. Məhz bu dövrdə qələmə aldığı yazılar, etdiyi çıxış və nitqlər, eləcə də, 1914-1922-ci illərdə - müharibədən sonrakı illərdə qələmə aldığı məqalə və şeirlər ədibin “ər-Reyhaniyyat”ın III və IV cildlərində cəmlənərək dərc olunmuşdur (1923-1924-cü illərdə).

Əmin ər-Reyhani vətəninin faciəsini öz şəxsi kədəri, qəmi kimi qəbul edirdi. “Aclıq” adlı məqaləsində iki gün aclıq elan etməklə özünü aclıqdan çəkdiyi iztirab və ağrını dəqiqliyi ilə təsvir edir. O, məhcərdə yaşayan ədiblərlə birlikdə “Suriya və Dağlıq Livanın azadlığı uğrunda” adlı bir cəmiyyət yaradır. Bu cəmiyyət vasitəsilə onlar aclıq səfaləti ilə qarşılaşmış Livana ianə toplayırlar. Əmin ər-Reyhani hətta bütün Amerikada yaşayan həmvətənlərini bir-iki gün aclığa dözüb yığılan məbləği Livana yardım fonduna keçirməyi çağırır (1; 10). Məhz bu kimi cəhətləri Əmin ər-Reyhani özünəməxsusluğu, orijinallığı ilə dövrünün yazarları arasında fərqlənməyə imkan verirdi.

Əmin ər-Reyhani milli gerçəkliyin müxtəlif problemləri ətrafındakı mülahizələri, mövcud ictimai hadisələrə reaksiyası ədibin vətəndaşlıq mövqeyinin göstəricisi idi. Ərəb yazıçısının yaradıcılığında sözügedən cəhət bir sıra tənqidçilərin də diqqətini cəlb etmişdir. İ.Z.Levin Əmin ər-Reyhani vətəndaşlıq mövqeyini, haqlı olaraq, milli birlik prizmasından səciyyələndirir: “Əmin ər-Reyhani Livan haqqında ərəb torpaqlarının bir hissəsi kimi düşünürdü. Ərəb ölkələrinin yaxınlaşması onu bütünlükdə əhatə edirdi” (4; 63).

A.A.Dolinina da Əmin ər-Reyhani ictimai görüşlərinə diqqətsiz qalmamışdır: “İctimai görüşlərində “şəxsiyyətin təkmilləşməsi - hakimiyyətin təkmilləşməsidir” devizini qəbul edən Əmin ər-Reyhani həyat yolu göstərir ki, o, şair, xüsusilə də romantik şair olmaqdan başqa, daha çox ictimai xadim, ərəb ölkələrinin birliyi, islahatı və maariflənməsi, onların müstəqilliyi uğrunda mübarizdir” (1; 13).

Əmin ər-Reyhani bir ədib kimi ərəb ədəbiyyatında bir sıra yeni təmayüllərin banisi adlandırmaq olar. Görkəmli Azərbaycan şərqsünası A.İmanquliyeva yazırdı: “Müasir dövr ərəb ədəbiyyatı üçün məhcər yazarlarının yaradıcılığında xüsusi əhəmiyyəti olan mənsur şeir janrının Şərq ədəbiyyatında bu və ya digər formada ifadəsi məlumdur. O, yeni tipli ədəbiyyatın formalaşması məqamında janr sisteminin genişlənməsi prosesinin tipoloji əhəmiyyətindən biri kimi çıxış edir” (7; 45).

Qeyd edək ki, mənsur şeir ritmə malik nəsrdir. Konkret janr kimi ərəb ədəbiyyatında bu janr Əmin ər-Reyhaniyə qədər işlənməmişdir. Akademik İ.Y.Kraçkovski yazırdı: “Əmin ər-Reyhani sevimli formaları bir tərəfdən kiçik məqalələr-ən müxtəlif mövzularda eskizlər, həm etik, həm ədəbi, həm siyasi, digər tərəfdən isə ilk dəfə geniş həcmdə yaradılmış mənsur şeir idi” (8; 57-58). İ.Y.Kraçkovski qeyd edirdi ki, U.Uitmeni öz müəllimi hesab edən Əmin ər-Reyhani tez-tez, ola bilər ki, düşünmədən “Quran”ın reminissensiyasını ifadə edir, ilk dəfə olaraq müasir ərəb ədəbiyyatında mənsur şeirdən geniş şəkildə istifadə edirdi” (9; 93). Amerika ədəbiyyatşünası Robin Votefild isə məhcər yazarlarında “Bibliya”nın təsirinin olduğunu önə çəkərək demişdir: “Mənsur şeir poetik emosiya və ritmə malik nəsr kimi müəyyənləşdirilə bilər. Lakin o, ölçü və ritmin ciddi standartlarına tabe olmur. Məhcər yazıçıları “Bibliya” ritminin güclü təsirini və U.Uitmenin təsirini hiss edirlər. Ərəb mənsur şeirinin pioneri olan Əmin ər-Reyhani U.Uitmendən bəhrələnmişdir” (10; 235). Amerikalı tədqiqatçı daha sonra klassik ərəb ədəbiyyatının təsirinə diqqətini cəlb edir: “Divan məktəbi də, həmçinin, yaradıcılıq təcrübəsi olmuşdur. Əmin ər-Reyhani C.X.Cubrandan daha əvvəl mənsur şeirin ilk nümunəsini yaratmışdır (daha az təxəyyül və emosional gücə malik olmasına baxmayaraq)” (10; 236).

Rus-sovet şərqsünaslığının patriarxi, akademik İ.Y.Kraçkovski Əmin ər-Reyhani həm oçerk, həm də mənsur şeirin banisi adlandıraraq yazırdı: “ O, bu janrları yüksək zirvəyə qaldırmaqla və onlara geniş şöhrət qazandıra bilməklə ərəb məhcər ədəbiyyatının ilk nümayəndəsi olmuşdur” (8; 79).

Əsas Əmin ər-Reyhani tərəfindən qoyulmuş mənsur şeir janrının ərəb ədəbiyyatına məhz, məhcər ərəblərinin gətirdiyi fikri digər tədqiqatçılar da təsdiq edirdi. Q.Orfalea və S.əl-Musanın tərtib etdiyi “Ərəb – Amerika poeziyası əsri” kitabında qeyd olunur: “Şair kimi Əmin ər-Reyhani ərəb ədəbiyyatında mənsur şeirin mükəmməl nümunələrinin ilk yaradıcısıdır” (12; 3).

Əmin ər-Reyhani humanist görüşləri Şərq və Qərb mədəniyyətinin birlik nöqtəsini ifadə edir. “Mən iki dünyanın vətəndaşyam-Kainatın vətəndaşyam” deyən yazıçının ərəb və ingilisdilli yaradıcılığı da ədəbi düşüncənin global həllinə ən parlaq nümunələrdəndir. İngilis ədəbiyyatşünası Henri Meliki Əmin ər-Reyhani bədii yaradıcılıqda ərəb və ingilis dilinə sahib olmaqla hər iki mədəniyyətə ünvanladığı və bu yolla da yazıçının iki nəhəng dünyanın birinin digəri haqqındakı təəssüratlarındakı yanlışlıqlara özünəməxsus şəkildə düzəlişlər etdiyini göstərir. Müəllif həmin cəhətlərdəki uğurları ər-Reyhani ən böyük daxili rahatlığı kimi qiymətləndirir və ərəb ədibinin bu məqsədinin, ilk növbədə öz xalqının xidmətinə yönəldiyini də ayrıca vurğulayır (11; 122).

Bildiyimiz kimi Əmin ər-Reyhani Şərq ölkələri və onların ədəbiyyatı ilə yaxından tanış olmuşdur. Azərbaycanda ərəb məhcər ədəbiyyatının ilk tədqiqatçısı prof. A.İmanquliyeva da bu cəhətə diqqət yetirir: “Yazıcının həyat tərzini Avropa və Amerikanın şəhərlərini, Şərq ölkələrini gəzib dolaşması onun idrakının, marağı və axtarışlar dairəsinin genişlənməsinə səbəb olmuşdur” (7; 140).

Əmin ər-Reyhani sərbəst düşüncə tərzini onun digər janrlardan istifadə etməsində özünü göstərir. Belə ki, o, əsərlərinin bir qismini səyahətlər və yol qeydləri şəklində yazmışdır. Ədibin İraq, Livan, Mərakeş, Suriya və digər ərəb ölkələrinə etdiyi səyahətləri qeyd edərək qələmə almasını prof. A.A.Dolinina belə dəyərləndirir: “Ərəb ədəbiyyatı üçün yol qeydlərinin sərbəst forması yeni deyildi. Səyahət janrı hələ orta əsrlərdə yaranmış və XX əsrə kimi yayılmaqda davam etmişdir. Bu janr kifayət qədər canlıdır, ciddi qanunlara tabe deyildir. Səyahətçilər adətən peşəkar ədəbiyyatçılar da olurdular” (1; 20). Şərqişnas alimin fikrincə, Əmin ər-Reyhani onları bir tərəfdən sənədli materiallar, digər tərəfdən isə öz emosiyaları və lirikası ilə zənginləşdirmişdir (1; 21).

Əmin ər-Reyhani ədəbi yaradıcılığa mühacirətdə başlasa da istər şəxsi mütaliə, istərsə də həyatının sonrakı mərhələlərində ərəb dünyası ilə yaxından tanışlığı yazıcının milli ənənələrlə möhkəm bağlılığına kömək etmiş, ədəbi irsində yeni dövr ədəbiyyatının mühüm ideya-bədii, ictimai-sosial tendensiyaların ifadə olunmasına əsas yaratmışdır.

Ədəbiyyat

1. Долинина А.А. Аминар-Рейхани. В кн: Амин ар-Рейхани. Избранное. Л., Худож. литер., 1988, 446 с.
2. Крачковский И.Ю. Философ долины Фурейки. В кн.: Над арабскими рукописями, 4-е изд., М., 1965.
3. مجلة "المشريق" ببيروت، الجزء 13، 1910، ص 193.
4. Левин З.И. Философ из Фурейки. М., 1965, 71 с.
5. 1910-الريحاني امين. الريحانيات. بيروت، الجزء 1، الجزء 2.
6. Амин ар-Рейхани. Избранное (пер. с арабск.) - Л., 1988, 447 с.
7. İmanquliyeva A.N. Yeni ərəb ədəbiyyatı korifeyləri, B., Elm, 2003, 398 s.
8. Крачковский И.Ю. Предисловие к книге «Образцы новоарабской литературы» К.В. Оде-Васильевой. Избранные сочинения, III т., М.-Л., издательство Академии Наук СССР, 1956, 470 с.
9. Крачковский И.Ю. Арабская литература в XX веке. Избранные сочинения, III т., М.-Л., Издательство Академии Наук СССР, 1956, 470 с.
10. Waterfield R. The life and times of Khalil Cibran. New-York, Castle books 1993, p.235.
11. Henry H.M. Rihani's Peace. Ameen Rihani: Bridging East and West. A pioneering Call for Arab-American Understanding (Edited by Nathan C. Funk and Betty J. Sitka). New-York, University press of America, 2004, 181 p.
12. Grape Leaves. A century of arab-american poetry, New-York, Northampton, 2000, p. 3.
13. Литературная критика стран зарубежного Востока и ее роль в развитии общественной и эстетической мысли. М., 1988, 47 с.
14. Крачковский И.Ю. Арабская литература в XX веке. Л., 1946, 61 с.

FİRUZƏ ƏSGƏROVA

Bakı Dövlət Universiteti

N.GƏNCƏVINİN “SİRLƏR XƏZİNƏSİ” POEMASINDA BƏDİİ TƏSVİR VƏ İFADƏ VASİTƏLƏRİ

Açar sözlər: *üslub, norma, leksik səviyyə, simvol, termin, ədəbi dil.*

“Sirlər khazinesi” poem of expression and description

The basic unit of stylistics styles. Style is defined as the purposeful use of language tools, forms, method is provided. Reflecting the different sectors of the public thinking, language units at the request of those areas were selected with systematic functional styles of literary language. Unlike individual style functional styles, according to the specific nature and is a privately-owned.

Key words: *style, norm, lexical level, symbol, term, literary language.*

Bu və ya digər bir dilin üslubi imkanlarını öyrənən dilçilik sahəsi üslubiyyat adlanır. Üslubiyyatın əsas vahidi üslubdur. “Üslub” dedikdə, dil vasitələrindən məqsədyönlü istifadə üsulu, forması nəzərdə tutulur. Dil vahidlərindən istifadə özünü iki baxımdan göstərir: 1) ümumi, yaxud ictimai baxımdan (bu zaman funksional üslublar meydana çıxır); 2) xüsusi, yaxud şəxsi baxımdan (bu zaman fərdi üslub meydana çıxır).

Milli ictimai təfəkkürün müxtəlif sahələrini əks etdirən, dil vahidləri də həmin sahələrin tələbi ilə seçilib sistemləşən funksional üslublar birlikdə ədəbi dili təşkil edir. Bədii üslubun əsas və başlıca xüsusiyyəti obrazlılıqdır. Obrazlılıq hər bir sahədə bədii üslubun əsas göstəricisi olsa da, bütöv bir hadisədir, bu və ya digər mətni ümumilikdə xarakterizə edir. Emosionallıq (yaxud ekspresivlik), hər şeydən əvvəl, obrazlılıqdan irəli gəlir. Obrazlı nitq eyni zamanda emosional (və ya ekspresiv) nitqdır. Dildə müxtəlif səviyyələrdə obrazlılığın, eləcə də emosionallığın göstəriciləri, əsasən, aşağıdakılardan ibarətdir:

1) Fonetik səviyyədə: alliterasiya–samit səslərin təkrarı, həmahəngləşməsi, assonans sait səslərin həmahəngləşməsi, təkrar (bunlar ritm yaradan əsas vasitələrdir), intonasiya və s.

Həzrət Məhəmməd onu başqa ölçüylə gördü:

Ürək, idrak *gözüylə, zəka gücüylə gördü*. (Peyğəmbərin meracı, səh.38)

2) Leksik səviyyədə: epitet, təşbeh, mübaliğə, istiarə, kinayə (bunlar məcazın müxtəlif növləridir), frazeologiya, omonimlik, sinonimlik, antonimlik və s.

Danələrin sirrini əkinçi bir-bir açdı,

Süleyman *dilə gəldi*, sanki quşlar danışıdı: (Süleyman peyğəmbərlə qoca əkinçinin hekayəti, səh.106)

Pirlər məmləkətində kamil *pirlərdən* biri,

Yola çıxdı, yanında minlərcə müridləri. (Mürşid ilə müridin hekayəti, səh.185)

Ayaq gedib-gəlməyi həvalə etdi *baş*a,

Qəlbin gözü nə gördü? İlahi bir tamaşa! (Peyğəmbərin meracı, səh.38)

3) Qrammatik səviyyədə: söz sırasının dəyişməsi, qeyri-normativ cümlə konstruksiyalarının işlənməsi, ellipsis və s.

Odur fikrin əvvəli, odur kəlamın sonu,

Nə iş görsən, Tanrının adıyla qurtar onu. (Başlangıç, səh.23)

Hər gül-solan bir könül, *şehi-gözdən* axan su,

Hər qədəmin altında bir mələyin yavrusu. (Dünya hadisələrinə dair, səh.103)

Tanrı var, fəqət onun mənzili, məqamı *yox*,

Məkana möhtac olan Tanrı sayıların? *Yox!* (Peyğəmbərin meracı, səh.38)

Bədii üslub, adətən, ümumxalq dilinə əsaslanır. Xalq təfəkkürünün məhsulu olan sözlər, hətta dialektizmlər də (müəyyən həcmdə) həmin üslubda işlənir. Bədii üslub aşağıdakı formalarda təzahür edir: a) Şeir dili. Şeir dili aydın seçilən ahəngə, vəznə, ölçü və bölgüyə malik, qafiyələnən dildir. b) Nəsr dili: Nəsr dili müəyyən süjetə malik təhkiyyənin-hekayə, povest, roman, oçerk və s. dilidir. c) Dramaturgiya dili monoloq və dialoqlardan ibarət səhnə dilidir.

Sözün bədii üslubdakı əsas işinə, vəzifəsinə sözün poetik funksiyası deyilir. Mətdə bilavasitə poetik funksiya daşıyan söz, yaxud ifadə poetizmdir. Poetizm–bədii sözdür. Frazeologizmlər də dilin poetik imkanları hesabına yaranmışdır. Lakin hazırda frazeoloji birləşmələr dilin normativ vahidləri sırasına daxildir. Sözün poetik funksiyası ən çox bədii ifadə vasitələrində, yaxud məcazlarda meydana çıxır. Bədii ifadə vasitələri (məcazlar) qeyri-müstəqil mənada işlənən söz və ifadələrdir. Onların əsas növləri aşağıdakılardır.

1) **Epitet.** Bu və ya digər predmetin qeyrimüstəqil, məcazi əlamətini göstərən təyinə epitet, yaxud bədii təyin deyilir. Epitet yunan sözü olub əlavə deməkdir. Bədii əsərdə mənəni qüvvətləndirmək, müəyyən bir cəhəti diqqətə daha qabarıq çatdırmaq üçün həmin fikri ifadə edən sözə qüvvətləndirici, təyinedici söz artırılır. Məsələn:

Gümüüş buxaq, ağ buxaq kəmərlə bağladı tərden,

Göy qurşağı yarandı Günəş yanında birdən. (İkinci xəlvət-gecə görüşü, səh.82)

2) **Təşbeh (bənzətmə).** Bu və ya digər predmetin diqqəti çəkən əlamətinə görə başqa bir predmetə oxşadılmasına təşbeh, yaxud bənzətmə deyilir. Təşbeh sözü ərəb mənşəli olub oxşatmaq, bənzətmək mənasını ifadə edir. Məcazın sadə növlərindən olan təşbehin tərkib hissələri aşağıdakılardır: a) bənzəyən, b) bənzədilən, c) bənzətmə qoşması, ç) bənzətmə əlaməti. Təşbehin iki forması var:

1. Kimi, tək, sanki və s. qoşmalarla–qrammatik əlamətlərlə düzələn təşbehlər. Bu yolla düzələn təşbehlərə müfəssəl təşbehlər (bənzətmələr) deyilir.

Dil aç ki, insanlığa *bal kimi* sözlər gərək,

Ağız suyunla bitən həqq xurmasından dərək.

(Son Peyğəmbər Həzrət Məhəmməd üçüncü gözəlləmə, səh.41)

Mənə hər şeydən öncə sağlam bir toxum gərək,

Sünbüllərin düyünü qoy açılınsın *qönçə tək*. (Süleyman Peyğəmbərlə qoca əkinçinin hekayəti, səh.107)

Üzdən aşıqin kimi mehriban görünənlər,

Dar gündə atıb qaçar, *sanki* toza dönərlər. (İkiüzlülərdən əlhəzər səh.187)

3) Metafora (istiarə). Bədii dildə geniş yayılmış məcaz növlərindən biri də metaforadır. Bu və ya digər predmetin, hadisənin əlamətinin həmin predmetin, hadisənin adı çəkilmədən başqasına (başqa predmetə, hadisəyə) köçürülməsinə metafora (istiarə) deyilir. Metafora yunan sözü, istiarə isə ərəb sözüdür. Hər iki söz “köçürmək” mənasını verir. Aşağıdakı nümunələr diqqət edək:

Mən ki tazə bir gülə şərqi bəstələyirəm,

Mən ki sənin *bağında bülbüləm*, bilir aləm. (Kitabın yazılması səbəbi, səh. 54)

4) Metonimiya. Yunanca “metonomadro” sözündən yaranan bu terminin mənası “ad dəyişmə” deməkdir. Fikri qüvvətləndirmək üçün bir sözü başqa bir sözlə əvəz olunan bu məcaz növünə ədəbi dildə və adi danışmada tez-tez təsadüf olunur.

Dünya sirkə verirsən, bal bilerek nuş elə,

Sus, anlamaz! O, daim sənə yaxşılıq dilər. (Tapınma və təcrid bəhsi səh. 184)

5) Simvol (rəməz). Simvol yunanca “simvolon” sözündən olub şərti əlamət mənasını bildirir. Bu termin ədəbiyyatımızda çox zaman rəməz kimi də işlənir. Rəməz ərəb sözü olub işarə ilə müəyyən məqsəd anlatmaq, müəyyən fikir ifadə etmək mənasını bildirir. Ədəbiyyatda bir sözlə müəyyən fikrin üstüörtülü şəkildə ifadə olunmasına simvol deyilir. Simvoldan həm yazılı, həm də şifahi ədəbiyyatda geniş istifadə olunur.

Qurd tülküdən dişlidir, *tülkü qirdən* bic, zirək,

Sivişib xilas olur daim kələk gələrək. (Əsrdaşların yaramazlığına dair, səh. 200)

6) Bədii sual. Əsərin emosional təsirini artırmaq, oxucu və dinləyicidə hiss-həyəcan doğurmaq məqsədilə fikrin sual tərzində, formasında ifadə olunmasına bədii sual deyilir. Məsələn,

Köməksizik, çarə qıl, sənsən ümid yerimiz,

Sən də qovsan qapıdan, kimə yalvararıq biz? (İkinci münacat, səh. 30)

7) Bədii təzad. Bədii əsərdə məzmunca bir-birinə zidd iki anlayış və ya vəziyyətin qarşılıqlı şəkildə verilməsinə təzad deyilir. Ədəbiyyatşünaslıqda buna antiteza da deyilir.

Gündüzlər qan tökmüsən, ev yıxıb, zülm etmişən,

Gecə hansı əzabı çəkdiñ əvəzindən sən? (Ümidsiz padşahın bağışlanması dastanı, səh. 93)

8) Təkrir. Eyni sözün, yaxud söz qrupunun, ifadənin təkrar olunmasına təkrir deyilir. Təkrir bədii əsərin emosional təsirini artıran ifadə vasitələrindəndir. Təkririn növlərindən biri anaforadır. Sözün mənası eyni başlanğıc deməkdir. Misralar, yaxud cümlələr eyni sözlə başlayırsa, bu zaman anafora yaranır. Təkririn növlərindən biri epifora adlanır. Anaforanın əksinə olaraq epiforanı misra və cümlələrin sonunda təkrarlanan sözlər yaradır.

Boş keçmiş hər gününü bir ziyan meyarı say,

Neçə il öldürmüşən, *neçə* fəsil, *neçə* ay. (Ümidsiz padşahın bağışlanması dastanı, səh. 94)

9) Mübaliğə. Bədii əsərdə nəzərə çatdırılacaq hadisə, hiss və həyəcanın qəsdən əslində olduğundan daha güclü, qabarıq verilməsinə mübaliğə deyilir. Mübaliğə ərəb sözüdür və şişirtmək, üstünlük vermək, böyütmək, artırmaq mənasını bildirir. Mübaliğəyə bəzən şişirtmə də deyilir.

Elə təzələndir ki, sən bu köhnə dünyanı,

Tutsun səsin, nəfəsin qoy hər iki cahanı. (Peyğəmbərimizə dördüncü gözəlləmə, səh. 44)

10) Litota. Litota yunan sözü olub, kiçiltmək, əhəmiyyətsizləşdirmək mənasını bildirir. Mübaliğənin (şişirtmə) əksi olan litotadan (kiçiltmə) müəyyən hadisəni, əşyanı əsərin ideyasına uyğun olaraq, əslində olduğundan daha zəif, kiçik şəkildə nəzərə çatdırmaq üçün istifadə olunur.

Xumar olma, korşaltma o parlaq ağı, huşu,

Yedirmə bir *sərçəyə* o boyda *qızılquşu*. (Qəflətdən oyanma şərtləri, səh. 165)

11) İnversiya. Bu söz latın sözü olub, yer dəyişmək deməkdir. Nitqin, ifadənin bədii təsirini artırmaq məqsədilə sözlərin qrammatik ardıcılığının qəsdən pozulmasına inversiya deyilir.

Feyzindən *yardım dilər* Günəşin nur qaynağı,

Ayı merac gecəsi şaqqaladı barmağı.

(Peyğəmbərlərin sonuncusu Həzrət Məhəmmədə gözəlləmə, səh. 33)

Sözün, yaxud bütöv mətnin ifadə etdiyi məna bəzən üzdə olmur, dərhal anlaşılır, mətnin dərinliyində “gizlədilir”. Buna mətnaltı məna deyilir. Mətnaltı məna, yaxud sətərlətlə məna aşağıdakı məqsədlərdən irəli gəlir: 1) Sözü, yaxud mətni daha maraqlı, daha təsirli etmək; 2) Mənanın, fikrin, müəyyən mövqeyin cəmiyyətdə doğuracağı təhlükədən qorunmaq.

Birinci məqsəd, adətən, lirik sənətkarların, ikincisi isə, bir qayda olaraq, satirik sənətkarların təcrübəsində özünü göstərir. Müəllifin dili (təhkiyə) yazıcının öz üslubudur, onun bədii təfəkkürünün birbaşa

göstəricisidir. Müəllifin dilində ədəbi dilin normalarına əməl olunması başlıca şərtədir. Yəni müəllifin dilində dialekt sözlərinə, vulqarizmlərə, köhnəlmiş və ya başqa dillərdən götürülmüş, hələ ədəbi dilimizdə vətəndaşlıq hüququ qazanmayan sözlərə yol verilə bilməz. Tipin dili isə bədii əsərdə iştirak edən müxtəlif surətlərin danışıq tərzidir. Tipin dilində tipikləşdirilmə məqsədi ilə dialektizmlərə, loru sözlərə, söyüşlərə (vulqarizmlərə), başqa dillərdən götürülmüş sözlərə və s. yer verilir. Bədii üslub, yaxud ədəbi-bədii dil ədəbi dilin başqa üslublarına nisbətən həm qədimliyi, həm də zənginliyi ilə seçilir. Azərbaycan ədəbi dilinin bədii üslubu onun başqa üslublarının formalaşmasında, ümumiyyətlə, normanın müəyyənləşməsində həmişə əsas olmuşdur. Bədii üslub üçün müəyyənədicilə əlamətlər–obrazlılıq, emosionallıq başqa üslublara da keçir. Bu cəhətdən bədii üslubun publisistik üsluba, elmi üsluba, məişət üslubuna təsiri olmuş və bu təsir, yəni obrazlılıq və emosionallıq bu gün də davam etməkdir.

Ədəbiyyat

1. Aytən Bəylərova “Bədii dildə üslubi fiqurlar”. Bakı: Nurlan, 2008, 212 səh.
2. Qızqayıt Mustafayeva “Azərbaycan dilinin üslubiyyatı”, Bakı: Elm, 2010, 392 səh.
3. Nizami Gəncəvi “Sirlər xəzinəsi”, farscadan tərcümə edən-Xəlil Rza Ulutürk. Bakı: Lider Nəşriyyat, 2004, 264 səh.

İRADƏ RƏHMANOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti

ANARIN “DANTENİN YUBİLEYİ” ƏSƏRİNİN İDEYA-BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *ədəbiyyat, nəsr, hekayə, qəhrəman*

This article deals with the outstanding representative of the modern Azerbaijani literature Anar's creation. He take place in the modern Azerbaijani prose formed and developed on the basis of the most progressive traditions of the world and Azerbaijani literature.

Key words: *literature, prose, hero, story*

Adi adamların, “gözəgörünməz” tiplərin gündəlik həyatını, ilk baxışdan sadə qayğılarını təsvir etməklə, əslində bütöv bir mühiti, fərqli insan xarakterlərini, qəliz psixoloji mətləbləri önə çəkmək, oxucunu bu məsələlər ətrafında düşündürmək Anar nəsrinin ümdə xüsusiyyətlərindən biridir. Yazıçı bəzən məişət mövzularında yazsa da, üzde olan meyarlarla kifayətlənmir, insan taleyinin daha dərin qatlarına enməyə və bir çox zahiri məsələlərin gizlin səbəblərini anlamağa çağırır. “Dantenin yubileyi” hekayəsinin əsas qəhrəmanı Feyzulla Kəbirlinski də ilk baxışdan adi adamdır. Bütün ömrünü sənətə, teatra, səhnəyə həsr eləmiş, amma əslində öz yerində, öz mühitində olmayan biridir. Kəbirlinski ümumiləşdirilmiş obrazdır, yazıçı onu bədii ədəbiyyata gətirməklə, qəhrəmanına çevirməklə bir insanın taleyi, yaşadıkları fonunda həm dövrü, həm mühiti, həm də ayrı-ayrı tiplərin daxili aləmini, xarakterini göstərmiş olur. Mərhum tənqidçi Yaşar Qarayev “Ağ limandan başlayan yol” məqaləsində yazırdı: “*Burada mənfə və müsbət qəhrəman bölgüsü yoxdur, yalnız dirlərin, mərtəbələrin və zirvələrin sakinləri vardır.*” (3, s.8) Yaşar Qarayevin orijinal fikrini davam etdirsək, belə çıxır ki, Feyzulla öz mərtəbəsində (nə dirdə, nə zirvədə!) təkdir. Ətrafı, iş yoldaşları, həmkarları, ailəsi, hamısı ona yaddı. Daha doğrusu Feyzulla özü bunların içində başqadı, yabancısı. Yazıçı Feyzullanın təkliyini, bəzi məqamda acizliyini, zəifliyini bütöv, hərtərəfli göstərə bilib. Və bunun üçün əsas priyom qarşılaşdığı hər kəs tərəfindən mənəvi təzyiqa məruz qalması, ögey münasibət görməsidir. Səhnədə üçcə kəlmə sözü düz-əməlli deyə bilmir, cavanların lağ-şəbədə obyektidi, oğlu ona görə utanır, həyat yoldaşı hər gün eyni mövzularda danlayır, deyindir, qarğış edir. Üstəlik ömrünü teatra həsr eləsə belə, ən azı nə zamansa oynadığı rollara, yaxud bu sahəyə sərf elədiyi illərə görə hər hansı imtiyaz, hörmət sahibi deyil. Əsərin əsas ideyası insanın öz yerində, öz “qabında” olmayanda bədbəxtliyidir. Mühitin, cəmiyyətin belələrinə qarşı güzəştisizliyi, hətta amansızlığıdır. Feyzulla haqqında “istedadsızdır” hökmünü vermək olmaz. Ümumiyyətlə, bir qayda olaraq Anarın istənilən qəhrəmanı haqqında birmənalı qərar çıxarmaq, mülahizə irəli sürmək çətinidir. Yazıçı öz qəhrəmanlarını bütün baxış bucaqlarından göstərdiyi üçün onlar haqqında birtərəfli söz demək yersiz görünür. Bu mənada Feyzulla bəlkə də hansısa başqa yerdə, başqa sahədə, başqa mühitdə elə özü olaraq, bildiyi, bacardığı işin qulpundan yapışaraq yaşaya, xoşbəxt ola bilərdi. Amma Məcidlərin, Siyavuşların, Cavadların arasında, üç kəlməni deyə bilmədiyi səhnədə, Həcər kimi deyingən arvadla bir damın altında heç vaxtlə xoşbəxt ola bilməzdi. Anarın bütün əsərlərində müşahidə

olunan hərtərəfli xarakter yaratmaq ustalığı “Dantenin yubileyi”ndə də özünü göstərir. Əsərin baş qəhrəmanı Feyzullanınsa xarakterinin əsas tərəfi dürüstlüyü, vicdanıdır. Yazıçı bunu əsər boyu plakat kimi oxucunun gözünün önündən asmasa da, bəzən eyhamla, bəzən də yerinə düşən detalla göstərir. *“Əlikrama demək istəmirdi ki, kinostusiyaya gedirəm, dublyajım var, bilirdi ki, bunu bilən kimi Əlikramın ürəyinin qurdları baş qaldıracaq. Amma ayrı bəhanə də tapıb deyə bilmirdi. Yalan demək, bəhanə uydurmaqda həmişə çətinlik çəkirdi, - fantaziyası çatmırdı.”* (1, s.371)

Əsərdən gətirdiyim yuxarıdakı parçada yazıçı Feyzullanın yalan danışmaq, uydurmaq bacarmamasını “fantaziya çatışmazlığı” sayırsa da, əslində burda alt mənə sadəcə qəhrəmanın dürüstlüyüdü. Kəbirlinski bütün naqis cəhətlərinə, zəifliyinə, bacarıqsızlığına baxmayaraq vicdanlı adamdı, öz içində belə, öz inamının əleyhinə gedə bilməz. Heç kəsin bundan xəbər tutmayacağına əmin olsa belə. Feyzulla həm də buna görə başqa idi, seçilirdi. Bəlkə doğrudan da quran ayələrini əzbər bildiyi üçün, müfti atasından çox şeyləri öyrəndiyinə görə molla kimi daha hörmətli, daha firavan yaşaya bilirdi, Cavad dediyi kimi – bəy balası kimi dolanardı. Amma... *“mən necə molla ola bilərəm ki, Allaha inanmıram”*... Vicdanı yol verməzdi buna, içindəki inamdan, yaxud inamsızlıqdan heç kəsin xəbəri olmasa belə edə bilməzdi... Əslində bəlkə də yazıçı bu priyomla cəmiyyətdə əzilən, həmişə kimlərsə ironiya, lağ obyektinə olan insanların əsas problemini göstərir, dürüstlüyün, düzgünlüyün, vicdanla yaşamağın yaratdığı “fəsadları” diqqətə çatdırır. Feyzulla səhnədə oynaya bilmədiyi kimi, həyatda da oynaya bilmirdi. Yazıçı Feyzullanın təkə sənət adamı kimi yox, kişi kimi də faciəsini dolğun səhnələrlə ifadə edir. Ömrü boyu evində eşitdiyi diğ-diğ, fərasətsizliyinə başına qaxınc olması adılşmışdı ondan ötrü. Və yazıçı insan xislətinin bu tərəfini də psixoloji, fəlsəfi cəhətdən təhlil edir. *“Feyzulla sakit qulaq asırdı. Ən ağır, ən kinayəli sözləri belə gündə eşidərsənsə, onlar artıq dəyərsizləşir, vərdis halına keçir, odur ki, nə incidir, nə ağrıdır. Bəlkə bir qədər yorur, vəssalam”*. (1, s.391) Ancaq əslində Feyzulla üçün bütün bu kinayəli, ağır sözlərin adılşması heç nəyi dəyişmirdi. Çünki yazıçının yazdığı o “yorğunluq” hərtərəfli idi onun həyatında. İşində də, evində də eyni dərəcədə “yorğun” idi... Və bu evindəki yorğunluğun əsas səbəbkarı həyat yoldaşı Həcər idi. Bütün əsər boyu adama elə gəlir ki, Feyzullanın əsas faciəsi elə Həcərdi. Bir Həcərin başqa olması ilə, yaxşılığı ilə Feyzullanın yükü yüngülləşə, həyatı rahatlaşa bilirdi. Bu qənaətin yanlış olmadığını isə əsərin sonluğu təsdiqləyir. Ancaq sonluq haqda danışmaq hələ tezdir... Bir kiçik haşiyəyə çıxıb qeyd etməliyəm ki, Azərbaycan nəsrinə ən müxtəlif qadın xarakterlərini gətirmiş Anar bəlkə bilərəkdən, bəlkə də təsadüfən əsərlərindəki fərqli qadınları müqayisə imkanı yaradır. Hətta onun yaratdığı qadınları ruh qohumluğuna, həyata baxışlarına görə qruplaşdırmaq da olar. Məsələn, “Mən, Sən, O və telefon”da Mədinə, “Taksi və vaxt”da Nərgiz, “Gürcü familiyası”nda Əsmər, “Ağ liman”da Təhminə öz dünyaları olan, ruh aləmində yaşayan, sevməyi, sevilməyi bacaran incə qəlblə, zərif qadınlardı. Və hələ yetkinlik yaşına çatmamış, “Bayram həsrəti”ylə yaşayan balaca Gülarə isə bu qadınların başlanğıcıdı, əvvəlidi, uşaqlığıdı. Əslində adama elə gəlir ki, qadın elə belə olmalıdı. Anarın yaratdığı Əsmər, Təhminə, Mədinə kimi... Şeirle, musiqiyə, duyğularıyla, sevgiyə dolu! Amma məgər cəmiyyətdə Həcərlər azdı?! Və əslində Əsmərlərin, Təhminələrin, Mədinələrin faciəsi Həcərlərə öyrəşmiş mühitdə, cəmiyyətdə yadlıqları deyilmi?! Amma Həcər obrazı da Anar yaradıcılığında tək deyil. Onun da əqidə, düşüncə qohumları var. “Şəhərin yay günləri” pyesindəki Dilarə, “Evləri köndələn yar” telekomediyasındakı Zivər obrazları. Aralarında müəyyən fərqlər olmaqla hər üçü praqmatikdir, mühitin hansısa qanunları ilə, bir növ özüyün deyil, başqalarına acıq vermək üçün yaşayan və hər hansı uğursuzluğa görə həyat yoldaşını aşağılamaqdan çəkinməyən qadınlardı. Sadəcə Dilarə əri, universitet müəllimi Qiyasın rüsvətsiz, halal zəhmətiylə yaşadığı üçün başqalarından az pul qazanmasını, dəbdəbə içində yaşaya bilməmələrini daha “kübar”, daha yumşaq formada deyirsə, Həcər bəsit bir ev arvadı leksikonunda danışır. Ərini qarğış eləməkdən belə çəkinmir. Amma bazarkom balıq Nadirin həyat yoldaşı Zivərin bəxti gətirib. O da eyni prinsiplərlə, “qoy görsünlər”, “qoy gözləri çıxsın”, “bizim nəyimiz əskikdir” düşüncəsiylə yaşayır. Sadəcə bazarkom xanımı olması, maddi cəhətdən hər cür şəraitinin varlığı onu bir az sakitləşdirib. Amma o da öz alverçilər dairəsi üçün əlçatmaz olan professor, şair, laureat “tələb edir” ərindən. Yazıçı hər üç qadının – Dilarənin, Zivərin, Həcərin təmsalında mühiti tənqid edir. Burda tənqid hədəfi qadınlar deyil, mühitdi. Dilarəyə ərinə *“sənin əbləh prinsiplərin, boşboğazlığın mənim canımı boğazıma yığıb”* - dedirdən professor Bəhrəm Zeynallının evində müşahidə etdiyi adamları, Zivərin *“Bəs şairdən-mairdən, yazıçıdan-mazıçıdan bir adam qapazlaya bilmədin?”* – sualı cəmiyyətdə sanballı, nüfuzlu adamları elçiliyə aparmağın dəb olmasından gəlir və ən nəhayət Həcərin Feyzullaya *“elə bütün ömrünü əfəl olmusan ki, bu günə qalmısan da...”* – deyə ironiya etməsinin səbəbi ətraf mühitdi. Bu qadınların əsas qüsuru mühitin mənasız qaydalarına uymaları, zahiri parıltılarla yaşamaq cəhdləridir. Həcərdən ötrü mühit qonşu Anaxanın idi, oğlu Eldarın ona lağ edən dost-aşnası idi və o bu mühitdə başısağığı olmalarının günahını Feyzullada - onun fərsizliyində, bacarıqsızlığında görürdü.

Təsvir olunan mühitdə Feyzullanın seçilməsi, üstün görünməsi üçün elə Cəfər Cabbarlının, Stanislavskinin şəkillərini divara vurmağı, Stanislavskinin kitabının sadəcə adını bilməsi, teatrdakı rejissor Siyavuşdan əzbərlədiyi “36,6 hərərlə sənət yaratmaq olmaz” sözlərini təkrarlaması kifayət idi. Burada, türk mənşəli rus sözlərindən danışmaq təəccüblənən Muxtarların, Salmanların yanında heç o üç kəlməni – Bu gecə, bu qoca, bu ocaq! – sözlərini istedadla deməyə də ehtiyac yox idi. Ona görə Feyzulla həftədə bir dəfə bu məşğələlərdə rahat nəfəs alır, arada bir lovğalanıb qurdunu öldürürdü. Amma gecə vaxtı arğı-yorğun evə çatar-çatmaz hər şey davam edirdi. Həcərin deyinmələri, hər dəfə bir bəhanəylə onu aşağılaması: “– *Qonşuların dərdin çəkirsən! İnanan daşa dönsün. Sən qorxursan ki, səs olar, aşnan oyanar. Yaqut xanımın şirin yuxusuna haram qatılar*”. (1, s.400) Əlbəttə, Həcərin ərini qonşuya qışqanması qətiyyənlə inandırıcı deyil və bu sözlərin də sadəcə sancmaq üçün deyildiyi aydındır. Yazıçı bütün bunlarla oxucu ilə Feyzullanı qərribə şəkildə doğmalaşdırır. Onu əsər qəhrəmanı kimi yox, qohumun, qonşunun, köməyə, təsəlliyyə ehtiyacı olan yaxının kimi qəbul edirsən. Sanki bir çıxılmaz dairədədi Feyzulla, nə zamanı qaytarıb keçmişdəki səhvlərini düzəldə bilər, nə də indi nələrisə idarə etmək gücündədi... Anar nəsrinin fərqli tərəflərindən biri də sonluqlardı. Demək olar ki, bütün nəsrində sonluqların gözlənilməz, hətta bəzən qərribə olması, şok effekti verməsi bu əsərlərin yadda qalmasına, oxuyub bitirdikdən sonra belə havasının insanın ovqatına təsir etməsinə səbəb olur. “Dantenin yubileyi”ndə isə yazıçı bütün vurğunu sonluğun üzərinə qoyur. Məqələmin əvvəlində söylədiyim kimi, bütün bu qəliz, çətin mühitin içində tək bir Həcərin yaxşılığı Feyzullanın həyatını gözəlləşdirir, rahatlaşdırır bilərdi və hekayənin sonluğu da bunu deyir. Amma təəssüflər olsun ki, yazıçının son dərəcə realist nəticəsi də həqiqətdir. Sabah Həcər yenə deyəcəkdir... Çünki mühit dəyişməyəcək sabah; gündə bir cür yersiz sualları, atmacalarıyla qonaq gələn qonşu Anaxanın dəyişməyəcək, zəifləri aşağılamaqdan ötrü sinov gedən Cavad, Məcid dəyişməyəcək, yaşlıları “kötüklər” adlandıran gənc tənqidçi dəyişməyəcək, ona görə! Heç Feyzulla özü də dəyişməyəcək!

Ədəbiyyat

1. Anar. Seçilmiş əsərləri (6 cildə) I cild. Bakı, Nurlan, 2003.
2. Anar. Seçilmiş əsərləri (6 cildə) V cild. Bakı, Nurlan, 2004.
3. Y.Qarayev. Ağ limandan başlayan yol; Bakı, Azərənəşr, 1988.
4. M.Arif. Ağ limanlar və qırmızı gəmilər. Ziyalı sənətkar. Bakı, MBM, 2012.

HƏQİQƏT ABDIYEVƏ

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti*

HÜSEYN CAVİD YARADICILIĞININ İDEOLOJİ ASPEKTLƏRİ

Açar sözlər: *türkçülük, sovet, savaq, milli-dini dəyərlər, xarakter.*

Ideological aspects of the H.Javid's creativity

The article deals with the ideological aspects of the H.Javid's creativity, and there main attention is viewed on nationally spiritual values at the Topal Teymur work of author. However, at the other his work by name the Prophet has the appeal voice to hold of religious values, which has actually today. Returning to these products during the modern period when not only the Turkic people, but also all Muslim countries roll in terror blood, is connected with necessity of self-knowledge, correction of errors of history.

Key words: *soviet, struggle, the nationally religious values, character, Turk.*

Məlumdur ki, Azərbaycan xalqının böyük şairi Hüseyn Cavid böyük türkçü olmuş, yaradıcılığında türk xalqlarının birliyi ideyasını qoymuş, Turançılıq mövqeyində dayanmış, hətta öz əsərlərini hər hansı bir türk şivəsində deyil, ortaq türkcədə yaratmağa cəhd etmişdir. O, yaradıcılığında həmişə milli, dini dəyərləri önə çəkmişdir. Ancaq onun yaşadığı dövr elə bir zamana təsadüf etdi ki, bu dəyərlər represiv siyasətin qurbanı oldu. Azərbaycanda, o cümlədən də Sovet İttifaqı adlanan, özündə on beş respublikanı birləşdirən, əslində isə rus dövlətindən başqa bir şey olmayan bu nəhəng imperiyanın sərhədləri daxilində yerləşən türk məmləkətləri Özbəkistanda, Türkmənistanda, Qırğızistanda, Qazaxıstanda elə bil nəsil yetişirdi ki, o, öz tarixi kimliyindən xəbərsiz idi və özünü daha çox kommunist kimi dərk edir, Sovet vətəndaşı kimi təqdim edirdi. Böyük Cavid sovetləşmə, kommunistləşmə adı

altında ruslaşmış bir nəslin yetişəcəyini duyur, öz yaradıcılığında repressiv təzyiqlərə məruz qalan milli-dini dəyərlərimizə özü represiyanın qurbanı olana qədər dönə-dönə qayıdırdı.

XX əsrin iyirminci illəri Azərbaycanda elə bir tarixi-ictimai şərait yetişmişdi ki, böyük mütəfəkkir Əli bəy Hüseynzadənin bütün türk dünyasına müraciətlə səsləndirdiyi “türkləşmək, milliləşmək, avropalaşmaq” şüarı “beynəlmilləşmək” şüarı ilə əvəzlənmişdi. Bolşevik ideologiyasının təsiri altında milli, dini dəyərlər sıradan çıxarılır, yaddaşlardan silinir, türk-müsəlman obrazını bolşevik, kommunist obrazı əvəz edirdi. Sovet rejiminin bu təbliğat maşınına qoşulan yazarlarla yanaşı, H.Cavid kimi öz ideallarına sadıq, türkçülük ideallarından geri çəkilməyən, islami dəyərlərə xəyanət etməyən yazarlar da var idi. Sovet hökumətinin dini xürafat, cahillik deyə inkar etdiyi bir zamanda -1923-cü ildə H.Cavid islamın bəşəri, humanist mahiyyətini ortaya qoyan «Peyğəmbər» pyesini, bundan iki il sonra 1925-ci ildə türkçülüyn “şovinizm” ittihamı ilə damğalandığı şəraitdə isə bütün türk dünyasının təəssübünü çəkən “Topal Teymur” dramını yazdı.

Bu əsərlər beynəlmilləşmək adı altında ruslaşan, manqurtlaşan cəmiyyətə qarşı Cavid əfəndinin üsyanı, etirazı idi. Onlarla türk xalqının soyuna qəsd olunub imperiya sərhədləri daxilində həbsə məhkum edilərkən Cavid “Topal Teymur” pyesi vasitəsi ilə türk xalqlarının milli-tarixi faciəsini vermək, iki böyük türk hökmdarının: Yıldırım Bəyazid və Əmir Teymur savaşıının fonunda tarixi səhvlərimizi tarixin dərsinə çevirmək istəmişdi.

«Peyğəmbər» dramı isə neçə-neçə müsəlman millətini zorun gücü ilə allahsızlaşdırmaq, dinsizləşdirmək istəyən bolşevik siyasətinə qarşı dururdu. Pyesdə islama qarşı duran, onu inkar edən cahilliyə dövrünün əsərdə təsviri də səbəbsiz deyildi. Bu təsvirlərlə mətnaltı mənalarında müəllif dinsizliyi dövlət siyasətinin tərkibinə çevirən sovet rejiminə işarə edirdi. «Peyğəmbər» dramında dramaturqun vurğuladığı çox ibrətamiz bir məqam da islamın yalnız qılınc gücünə deyil, həm də zəka gücünə qalib gəlməsidir. Tarixi mənbələrə istinad və tarixi həqiqətlərə böyük həssaslıqla yanaşan H.Cavidin hər iki əsəri nəsilərə kimliyini tanımaq, keçmişini öyrənmək, özünə qayıtmaq mesajını ötürür. Leninin “ədəbiyyat proletariat işinin vintciyidir” şüarı altında yaranan bədii əsərlər Sovet İttifaqında elə bir nəsil yetişdirmək niyyətində idi ki, o nəslin səcdəgahı Kəbə, Məkkə deyil, Kreml, Qızıl Meydan, Lenin Mavzoleyi olsun, Qurana deyil, Marksın “Kapital” ına tapınsın, qəlbində islam mücahidləri və türk sərkərdələrini deyil, bolşevik dövlətinin qurucularına heykəl ucaltsın. Ədəbiyyat qəhrəmanları “Yalnız mən son nəfəsimdə də insan həyatını zəhərləyən, insan diləyini zorlayan süni qanunlara, təriqətlərə, dinlərə, müxtəlif biçimli uydurma allahlara, yüz iyirmi dörd min Allah tacirinin, yüz iyirmi dörd min vicdan bayquşunun yaratdığı süni, yaramaz, əski qullar dünyasına qarşı üz-üzə durub, ucadan deyirəm: yoxdur Allah, yoxdur Allah! ”. (1; 357) deyə bağırarkən Cavid əfəndinin qəhrəmanının: “Sevgilim Tanrıdır yalnız. Çünki ən son pənah odur, Ona tapanlar qurtulur. Hətta günəşi sağıma, Ayı soluma qoysanız; Fikrimdən dönəməm əsla, Bir qul yaşarmı Tanrısız?” (2; 191) söyləməsi sovet rejimin təbliğat işinə mane olur, gənc nəslin yaddaşından islami dəyərlərə, türkçülük ideallarına tapınan keçmişini silməyə imkan vermirdi. Ona görə də ədəbiyyatı proletariat işinin vintciyi kimi görmək istəyən ədəbi tənqid H.Cavidin “Peyğəmbər” və “Topal Teymur” dramalarından sonra ümitsizliyə qapılaraq yazırdı:

“Peyğəmbər” dramı ictimai motivlə dolu olsa da, dramaturqun hələ yanlış görüşlərdən ayrılmadığını göstərirdi. H.Cavid bu əsəri yazmamalı idi. Cəmiyyətimizdə bütün cəbhə boyu çürük islami əqidəyə qarşı amansız mübarizə getdiyi bir dövrdə islamiyyətin başçısı Məhəmməd peyğəmbəri dram qəhrəmanı edib diriltmək, müəllifin ideya ziddiyyətlərini daha da qabardıb üzə çıxardığı kimi, azad olmuş bir xalqın mübariz məqsədlərinə qarşı qoymaq demək idi”.

Dövrün çox məşhur tənqidçisi Hənəfi Zeynallı isə “Peyğəmbər” dramının yazılmasından dərhal sonra onu “uğursuz əsər” elan etdi. H.Zeynallı “Hüseyn Cavidin yazdığı “Peyğəmbər” haqqında mülahizələrim” adlı məşhur məqaləsində ədəbibə-nəzəri təhlillərini bu nəticə ilə yekunlaşdırır. “Peyğəmbəri Cavidin gözündə böyüdən Məhəmmədin əfal şəxsiyyəti isə, “Peyğəmbər” əsərini bizim gözümüzə kiçildən Cavidin ilhamsız və çarpaşq yazmasıdır”. (4; 51)

Həmin məqalənin girişində isə H.Zeynallı uzaqgörənlik və təlaşla yazırdı: “Cavid bir Peyğəmbər yaratmağa qeyrət edər, bəlkə də şindi bir Çingiz, yarın bir İsgəndər diriltməyə can atacaqdır”. Bu sözlərdəki təlaş H.Zeynallının yox, əslində sovet ədəbi tənqidinin təlaşı idi. Ədəbiyyatı bolşevik ideologiyasının təbliği axarına çıxarmaq istəyən ədəbi tənqid Cavid əfəndinin türkçü-islamçı ideoloji yönündən əndişə keçirirdi.

Doğrudan da, “Peyğəmbər” dramının yazılmasından cəmi iki il sonra -1925-ci ildə H.Cavid ədəbi tənqidi yeni bir əndişə içərisinə soxur. Peyğəmbər obrazından sonra türk dünyasının böyük şəxsiyyəti Əmir Teymurun obrazı sovet ədəbiyyatının zorla qəhrəmanlaşdırmaq, müqəddəsləşdirmək istədiyi bolşevik obrazlarına qarşı durdu. Keçmiş çar Rusiyasının işğalında olan türk xalqlarının özlərinin müstəqil dövlətlərini qurmaq cəhdlərini qan dənizində boğan Lenin bu xalqlara “baba” kimi sınıır, türk gənci

Atilaya, Çingiz xana, Əmir Teymura, Sultan Süleyman Qanuniyə, Xətayiyə deyil, din və qan yadlığı olan bolşevik liderlərinə məhəbbət və ehtiramla tərbiyə olunurdu. Cavid əfəndinin yazdığı “Topal Teymur” pyesi isə türk gəncinə deyirdi ki, sənin Əmir Teymur kimi əzəmətli və mərd babaların övladısən.

Onu da qeyd etmək ki, “Topal Teymur” əsərində Teymurun obrazı şair uydurması deyildir. Cavid türk dünyasının bu böyük şəxsiyyətinin obrazını yaradarkən tarixi mənbələrə istinad etmiş, onun xarakteri ilə bağlı tarixi faktların dediyini bədii obraza çevirmişdir. Tarixi-elmi kitablarda qanlı savaşların, bir-birinin ardınca istila olunmuş məmləkətlərin fonunda Əmir Teymur qəsbkar, qəddar bir şəxsiyyət kimi təsəvvürü yaradır, Cavid bu təsəvvürü dağıtmağa, türk dünyasının böyük dövlət xadiminin xarakterini müharibə arxası səhnələrdə incələməyə çalışmışdı. Cavid qələmində Əmir Teymurun tam və mükəmməl bədii portreti yaranmışdır. Bu portret türk gəncinə deyir ki, onun babası Teymur əsl türk kişisi kimi cəsur və igiddir: “Müharibə hazırlığı Teymuru qəzəbləndirməz, bil’əkis bayram tədariki qadar xoşhal və məmnun edər”.

Teymur bir hökmdar kimi ədalətlidir, adi bir köylünün incidilməsi belə onu son dərəcə qəzəbləndirər: İxtiyar köylüyü qırbaqla döydürmüş ha!.. Ah, qudurğan, şaşqın!.. O düşünmüyor ki, əhaliyi incidən bir hakim yavrusunu parçalayan bir heyvan qadar şüursuzdur. Siyasət işlərində tədbirlidir. Teymur şahmat oynarkən belə, taxtadan yapılmış kiçik bir piyadayı qeyb etmək istəməz.

O, həm də rəqibinə qarşı alicənabdır. Savaş öncəsi onu “kəbli-əqur” sözləri ilə təhqir etmiş məğlub Yıldırımın söylər:

İştə, bən şu məktubdakı sözlərinizi unuttum və sizi əfv etdim. Yalnız əfv etmək deyil, hətta məhəbbətinizi də qazanmaq istərim. Əvət, məhəbbətinizi də qazanmaq istərim.

Teymurun bu bədii portreti də göstərir ki, son yüzillər rus imperiyasının təbəsinə çevrilmiş türk xalqlarına mədəniyyət və sivilizasiyanı rus təsiri gətirməmişdir. Antitürkçülük mövqeyində duranların iddia etdiyi kimi, türk xalqları cəngəllik qanunları ilə yaşamamış, bu xalq min illər ərzində milli-mənəvi, əxlaqi dəyərlərinin formalaşdırdığı sivil yaşam tərzinə malik olmuşdur. Bu əsər özünü Azərbaycan türkünə, özbəkə, qırğıza, qazax, türkmənə böyük qardaş elan edərək bu xalqları kiçiltməyə çalışanlara isə deyirdi ki, bu xalqlara böyük qardaş himayəsi lazım deyil, onlar özləri elə böyükdürlər.

“Topal Teymur” dramında türk xalqının böyüklüyü, əzəməti yalnız Teymur surəti vasitəsi ilə verilməmişdir. Cavid Osmanlı sultanı Yıldırım Bəyazidin də obrazını Teymur adamları tərəfindən “Yıldırım gerçəkdən böyük qəhrəman”, “Yalnız sultan deyil, həm də cəsur bir komandan!”, “məğrur Yıldırım” sözləri ilə rəsm edir. Məğlub vəziyyətində belə əzəmət və vüqarını özündə saxlayan türk dünyasının bu böyük sərkərdəsi hətta o qədər böyük ki, hətta qalib Teymur belə onunla bir əsir kimi rəftarı rəva görə bilmir və onu sarayında bu sözlərlə qarşılayır:

“Tanrı qulu Teymurdan daima ikram və ehtiram görəcəksiniz. Yorğunsunuz, rica edərim oturun”. “Topal Teymur” pyesi Cavid əfəndinin cahangirlik tarixi yaratmaq yox, türk xalqlarının tarixi taleyi haqqında düşünmək məqsədindən yaranmışdır. Bu əsər azəri, özbək, türkmən, qazax, qırğız kimi türk xalqlarının rus işğalına məruz qaldığı, türk torpaqlarının böyük rus imperiyasının ərazisi kimi xəritələşdirdiyi, bir dövərdə qələmə alınmışdı. Sanki böyük Cavid türk xalqlarının müasir ictimai-siyasi mənzərələrində görünənlərin köklərini keçmişdə arayırdı. Türk dünyasının iki böyük cahangirinin savaşını müəllif böyük tarixi səhv, qardaş savaşı kimi mənalandırır. Əsərdə şair Kirmani Yıldırımın məğlubluğundan sonra Teymura müraciətlə deyir:

“Hər halda Yıldırım sən can qardaşın, qan qardaşındır”.

Bu qardaşlıq duyğusu Teymura qazanılmış qələbənin böyük sevincini yaşamağa qoymur və böyük cahangir şairin bu sözlərinə belə cavab verir:

“Əfsus ki, qardaş yarası daha acı, daha qorqunc olur”.

Savaş meydanında düşmənin belə hörmət və ehtiramını qazanan Yıldırım Bəyazid üçün isə məğlubluq şahlıq tacını itirmək, saray zövqü-səfasından mərhum olmaq deyil, dünya savaş meydanında türk xalqlarının geriyə doğru atdığı bir addımdır. Ona görə də Teymur hüzuruna bir əsər kimi gətirilən Yıldırım ona söyləyir:

“Əvət, sən qalibsən. Lakin bu qələbə türk əqvamını deyil, yalnız fürsət bəkləyən qomşu hökumətləri məmnun etdi. (Acı bir köküs keçirdikdən sonra, çox mütəəssir və şiddətli). Ah, daha doğrusu, İslam aləmini başsız qoydu”.

Göründüyü kimi, Cavidin qəhrəmanı Yıldırım yalnız türk millətinin deyil, bütün müsəlman ümmətinin təəssübünü çəkir. Bununla Cavid əfəndi yalnız Teymur və Yıldırım dövərində deyil, müasir zamanda da dünya güclərinin türkçülüyə, islama qarşı savaşına işarə edir, bu böyük güclərlə mübarizə meydanında türk xalqlarını pərakəndə, islam aləmini başsız görmək istəmir. Təsədüfi deyil ki, müəllif əsərin sonunda məhz məğlub Yıldırım Bəyazidin dilindən bu sözləri vermişdir. Bu sözlər nəsilələr üçün bir “SOS” kimi səslənir.

Türk insanın milli kimliyi sovet vətəndaşı ilə, dini inancı ateizmlə əvəzləndiyi bir şəraitdə Hüseyn Cavidin “Topal Teymur” pyesi nəsillərin yaddaşına onun tarixi kimliyini, “Peyğəmbər” dramı isə dini etdiqadını yazırdı.

“Topal Teymur” pyesində Orxan obrazı bir türk gəncinin simasıdır. Müəllif əsərdə bu obraza xüsusi diqqət ayırmışdır. Çox maraqlıdır ki, əsərdə rus qızı Olqa bu türk gəncini sevir. Orxanın cəsur, mərd xarakteri Teymur sarayını bəzəyən bu Moskva gözəlini onun əsiri edir. Belə ki, bu zərif çiçək Orxanla birlikdə təhlükəyə doğru getməkdən çəkinmir, hətta böyük Teymurun qəzəbi belə onu qorxuzmur. Olqa Teymurdan icazə almadan Orxanla birlikdə olmaq üçün böyük xaqanın sarayını tərk edir.

Orxan Olqaya bir türk gəncinin həyat tərzini anladarkən söyləyir: “Biz türklər çadır altında doğar, açıq səhralarda, qanlı müharibələrdə ölüürüz. Bəncə mübarizəsiz bir ömür, ömür deyil... Biz türklərə qürur və nəş’ə verən bir şey varsa o da müharibə, o da qalibiyyətdir”. (2; 254)

Orxanın bu sözləri ilə türk millətinin qəhrəman obrazını yaradır. Cavid bu türk gəncinin döyüşkən, cəsur əhvali-ruhiyyəsini nəsillərə örnək edir. Orxanın timsalında müəllif göstərir ki, bir türk igidi ölümdən belə qorxmaz, onun qorxduğu bir şey varsa, bu da şərəfsiz ölümdür. Ona görə də sədaqətlə xidmət etdiyi Teymurdan ölüm hökmü alan Orxan söyləyir:

“Xayır, xaqanım, xayır... Ölüm hər kəsi qorqutsa da Orxanı qorqutmaz. Bən vəzifə uğrunda bin dəfə ölüb-dirildim. Yıldırım bəni öldürmək istərkən belə qəhqəhələrlə güldüm. Şimdi isə gülmək deyil, yalnız heyrət edərim. Həm də başqa əlləri qanımla ləkələndirmək istəməm. (Belindəki xəncəri çıxarıp. Kəndini vurmaq istər)”.

Yıldırım, Teymur obrazlarından fərqli olaraq, Orxan obrazı tarixi sima deyildir. Ancaq tarixi mövzuda yazdığı bu əsərdə müəllif bu obrazın üzərində geniş dayanmışdır. Çünki Cavid əfəndinin məqsədi heç də yalnız tarixi şəxsiyyətlərin bədii təhlilini vermək olmamış, o həm də türk xalqının obrazını yaratmaq istəmişdir. Bir xalqın malik olduğu milli-mənəvi dəyərləri isə hakimiyyət maraqları olan şəxslərdən daha yaxşı sırayı insanlar əks etdirə bilər. Bu cəhətdən Orxan obrazı türk xalqı haqqında əsərin digər obrazlarından daha çox şey deyir, bu xalqın mənəvi kimliyinin bədii təqdimatına çevrilir.

Sonuc. “Topal Teymur” pyesi nəsilləri babalarının sahib olduqları milli-mənəvi keyfiyyətlərə, “Peyğəmbər” pyesi isə dini dəyərlərə sahiblənməyə çağırır. Bu pyələrdə qoyulan türkləşmək, islamlaşmaq ideyaları bu gün də çox aktualdır. Yalnız türk xalqlarının qanına boyanan qırmızı imperiyanın zamanında deyil, islam aləminin qan dənizində çalxalandığı bu gün də bizim bu əsərlərə qayıdaraq özümüzü tanımaq, tarixin səhvlərindən dərs almaq, mirasına sahiblənmək ehtiyacımız var.

Ədəbiyyat

1. Cəfər Cabbarlı Əsərləri 4 cildə, II cild, “Şərq-Qərb”, Bakı, 2005
2. Hüseyn Cavid Əsərləri 5 cildə, III cild, “Lider Nəşriyyat”, Bakı, 2005
3. Sultanlı Əli “Hüseyn Cavid’in faciələri” // Cavid xatırlarken, Bakü, “Gençlik”, 1982
4. Zeynallı Hənəfi “Hüseyn Cavid’in yazdığı “Peyğəmbər” haqqında mülahizələrim” // Cavid xatırlarken, Bakı, “Gençlik”, 1982

HİCRAN BABAYEVA

ŞƏXSİYYƏTİN XARAKTER BÜTÖVLÜYÜ

Açar sözlər: *Bəhlul Behcət, din xadimi, antisovet, dini dəyərlər*

The Bolsheviks took away not only our independence, but also our religion, religious values and morals, nationality. Bahlul Behjat propagandized against the Soviet Union as a chaplain, protected our religious values. Despite the prosecutions, he had never abstained from becoming a sacrifice for liberty, independence and religious values

Key words: *Bahlul Behjat, devout, antisoviet, religious values*

Tarix boyu Azərbaycan və azərbaycanlılar çox haqsızlıqlara məruz qalmış, faciələrlə üzləşmişdilər. Bütün bu faciələr də məhz Azərbaycanın sovet imperiyası tərəfindən işğal olunduğu dövrə təsadüf edir. Vətənimizin boyunduruq altında yaşadığı bu 70 il tarix səhifələrinə qara hərflərlə yazılmış ən qanlı-qadali illərdir. Bu hadisələr Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə də öz təsirini göstərmişdir. Deporasiya, repressiya,

genosid, soyqırım kimi sözlər artıq tez-tez işlənməyə başlamışdı. 1918 –ci il soyqırımı, 1948-53 cü illər deportasiyası, 1920-50 ci illər repressiyaları, 1990- cı il 20 yanvar faciəsi və s. daha neçə-neçə belə qanlı hadisələrə şahid olub bizim xalqımız. Bu tarixlər Azərbaycanın qanvə gen yaddaşına qara hərflərlə yazılmışdır. Bu faciələrdən ən dəhşətli və ən uzun müddətli repressiya illəri idi. Məhz bu illərdə Azərbaycanın mütəfəkkir zəka sahibləri, düşünən beyinləri, əli qələm tutan şəxsiyyətləri bolşevizmin amansız gülləsinə tuş gəlirdi. Bu xüsusda professor Cəlal Qasımov yazır: “Totalitar rejimin idarə və iş üsulu olan repressiyaların hədəfinə şəxsiyyətlərdən öncə milli mənəvi dəyərlər çevrildi və nəhayət, sonda torpaq işğala məruz qaldı. Bolşeviklərin mədəniyyət, şəxsiyyət və torpaq siyasəti millətirepressiyaya, deportasiyaya və genosidə məruz qoydu.” (1, s.72)

Azərbaycan Demokratik Respublikasının süqutundan dərhal sonra hakimiyyətə gələn Sovet hökuməti Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparan, onun çiçəklənməsi, tərəqqisi naminə fəaliyyət göstərən şəxslərin kütləvi surətdə həbsinə başladı. 1936-37 ci illərdə isə hadisələr kulminasiya nöqtəsinə çatdı. İlk illər yerli kənd sakinləri təqiblərə məruz qalırdısa da, sonralar ziyalılar silahların hədəfinə çevrildi. Bu xüsusda akademik Ziya Bünyadaovun fikrinə nəzər salaq: “20-ci illərin sonları, 30-cu illərin əvvəllərində bədnam “kollektivləşmə” və ortabab kəndlilərin bir sinif kimi (qolçomaq adı ilə) ləğv edilməsinə başlandı. Sovet cəza orqanları tərəfindən onların bütün mülkiyyətinin əlindən alınması, daha doğrusu mülkiyyətlərinin həyasızcasına mənimsənilməsi kəndlilərin kütləvi çıxışlarına səbəb oldu. Kənd sakinlərinin öz hüquqları uğrunda bu çıxışları siyasi orqanlar tərəfindən banditizm adlandırıldı və nəticədə orqanlar bu narazılıq və çıxışları silahla yatırmağa başladılar. Orqanların yaratdığı fəvqəladə üçlüklər Naxçıvan, Qarabağ, Şəki, Zaqatala, Quba, Lənkəran, Abşeron və başqa yerlərin minlərlə sakinini güllələnməyə məhkum edir, sürgünə göndərirdilər. Üçlüklər isə əsasən ermənilərdən ibarət idi.

Azərbaycan xalqının həqiqi faciəsi isə 1936-cı ildən başladı. Xalq əleyhinə, xüsusilə ziyalılar əleyhinə cəza tədbirləri 1937-1938 ci illərdə daha da amansızlaşdı, hakimiyyətdə oturmuş dövlət quldur dəstəsi görünməmiş vəhşiliklə Sumbatovun, Borşovun, Gerasimovun, Sinmanın, Qriqoryanın, Markaryanın, Ohanesyanın, Avanesyanın və onların Atakişiyev kimi növələrinin və qeyrilərinin əlilə təxminən 70-80 min Azərbaycan ziyalı nümayəndəsi – alim, yazıçı, artist, müəllim, din xadimi, Sovet və partiya idarəsi əməkdaşı, hərbiçi – bir sözlə bütün düşünən beyinlər, qeyri-adi təfəkkür sahibləri bir ucdan məhv edildilər. Tək birca xarici dil bilən şəxsləri də qırırdılar.” (2, s.4)

Hakimiyyəti ələ alana qədər bolşeviklər xalqa yalan vədlər verərək onların müdafiəçisi, qoruyucusu kimi özlərinə qələmə verirdilər. Hakimiyyət başına gəldikdən sonra isə onların həqiqi siması üzə çıxdı. Hakimiyyətinin ilk illərindən artıq Azərbaycan ziyalıları məhv etməklə öz mənfur siyasətini həyata keçirməyə başladı. Artıq Bakıda və başqa şəhərlərdə “əksinqilabçı”, “antisovet ünsürlər” başlıqlı siyahılar tərtib olunmağa başladı. Bu siyahılarda sadə kəndlidən tutmuş alimə qədər sovet rejiminə qarşı çıxan onminlərlə insanın adı var idi. Onların həyatı, fəaliyyəti, “günahı”, bir çox tədqiqatçıların marağına səbəb olmuşdur. Akademik Ziya Bünyadovun bu sahədəki fəaliyyəti daha da dəyərlidir. Çünki o, təkcə cəllad rejimin qətlə yetirdiyi ziyalılarımızın deyil, həm də sadə kəndlilərimizin də taleyini araşdırmışdır. Bundan başqa prof. Cəlal Qasımov, prof. Adil Babayev, yazıçı Hacı Nərimanoğlu, və b. özəsərlərində sovet rejiminin qətlə yetirdiyi günahlı və günahsız qurbanlarının həyat yolunu işıqlandırmışlar. Qədirbilən xalqımız belə alimlərin əməyini yüksək qiymətləndirir. Lakin hər dəfə arxiv materiallarını vərəqlədikcə məlum olur ki, hələ neçə-neçə belə dahi şəxsiyyətlərimizin, ziyalılarımızın taleyi arxiv divarları arxasında qalıb, onların günahsızlığını sübut edən sənədlər işıq üzü görməyib. Gənc tədqiqatçıların borcu onları araşdırıb, tədqiq edib xalqa çatdırmaqdır.

Həyatı və yaradıcılığı tədqiqə ehtiyac duyan repressiya qurbanı, milli ziyalılarımızdan biri də alim, yazıçı, folklorşünas, din xadimi Bəhlul Mustafa oğlu Əfəndiyevdir. Azərbaycan folklorunun inkişafında, folklor nümunələrinin toplanması, tədqiqi və nəşrində, İslam dininin təbliğində Bəhlul Əfəndiyevin xüsusi rolu olmuşdur. Bəhlul Behcət 1869–cu ildə (bəzi mənbələrə görə 1885) keçmiş Zəngəzur qəzasının Qubadlı rayonunun Dondarlı kəndində dindar bir ailədə anadan olmuşdur. B. Behcətin istər həyatı, istərsə də ədəbi fəaliyyəti az tədqiq edilmişdir. Onun yaradıcılığı tədqiqatdan kənarda qalmışdır. B. Behcət haqqında elmi məqalələr yazan Cəlal Qasımov, dövrü mətbuatda publisistik yazılarla çıxış edən Hacı Nərimanoğlu, Bədirxan Əhmədov, Nizaməddin Şəmsizadə, Hacı Həmdullah Mustafa oğlu Əfəndiyev (Bəhlul Behcətin nəvəsi), Mehdi Mükərrəmoğlu və b. Bəhlul Behcət və onun şəxsiyyəti haqqında dəyərli fikirlər söyləmişlər. Lakin alimin həyat yolu və elmi-ədəbi yaradıcılığı ilə bağlı hələ də üzə çıxmayan qaranlıq məqamlar var. Bunlardan biri B. Behcətin doğum tarixi ilə bağlı ziddiyyətli fikirlərin olmasıdır. Məsələn tədqiqatçılardan Hacı Nərimanoğlu, Hacı Həmdullah Əfəndiyev, Məhərrəm Qasımlı və başqalarının 1885-ci ildə, bəziləri isə 1868-69–cu ildə anadan olduğunu yazır. Prof. Cəlal Qasımov “Azərbaycan folklorşünaslığı və sovet totalitarizmi” adlı kitabında arxiv sənədlərinə istinadən yazır: “15 mart 1938 –ci ildə onun barəsində belə bir hökm çıxarıldı.

“Az. XDİK üçlüyünün iclası

Eşidildi:1868 – ci il təvəllüdü, bitərəf Əfəndiyev Bəhlul Əfəndi Mustafa oğlunun 10497 nömrəli istintaq işi.

Qərara alındı. Əfəndiyev Bəhlul Əfəndi Mustafa oğlu, 69 yaş, əksinqilabi milli üsyançı hərəkatlarına görə əmlakı müsadirə olunmaqla güllələnsin. Üçlüyün katibi Savçenko” (3, s.60)

Digər bir mənbə isə onun doğum tarixini başqa cür verir. Bəhlul Behcətın Türkiyədə “Muhammedoğulları Tarihinde təşrih və muhakemə” adlı əsəri çap edilmişdir. Əsərə ön söz yazan Şəhabuddin Hüseyni Necefi el-Maraşi onun hicri təqvimilə 1288 –ci ildə anadan olduğunu və 1350 –ci ildə vəfat etdiyini yazır. (4, s 4)

Bu tarixləri miladi təqviminə çevirsək hicri təqvimilə 1288-ci il miladi təqviminə görə 1871- ci ilə, 1350 – ci ilə isə 1932-ci ilə təsadüf edir. Bu rəqəmlər inandırıcı deyil,çünki arxiv sənədlərindən də görüldüyü kimi 1938-ci ildə öldürülən Bəhlul Behcətın 69 yaşı var idi. Bu da o deməkdir ki, Bəhlul Əfəndinin 1868- ci ildə anadan olduğu fikri daha inandırıcıdır.

Bəhlul Behcət Zəngəzurda dindar bir ailədə dünyaya göz açmışdır. Atası Mustafa Əfəndi dövrünün görkəmli din xadimi idi.Şəhabuddin Hüseyni Necefi əl-məraşinin yazdığına görə Bəhlul Behcət öz soyunun məşhur sahəbə Ebu Eyyub-i Ensarinin soyundan olduğunu demişdir.İlkin təhsilini atasıvə gələcək qaynatası Hacı Qasım Çələbidən almışdır. Daha sonra təhsilini Nuxa şəhərində davam etdirmişdir. Molla Siracəddin Nəqşibəndinin yolunu bəyənmiş və onun təriqətini izləmişdir. Böyüdüyü dini mühitin təsirindəndir ki, o da dinin təəssübkeşi olmuş, dini dəyərləri qorumağa çalışmışdır.Azərbaycanda aldığı dini təhsil onun dini əqidəsinin formalaşmasına böyük təsir göstərmişdir. Lakin daha mükəmməl,ali təhsil almaq üçün İsfahana və İstanbula gedir. Orada olarkən dövrünün qabaqcıl ziyalıları, din xadimləri ilə görüşür, onlarla ünsiyyətdə olur. Dini biliklərini daha da dərinləşdirən Bəhlul Behcət təhsilini başa vurduqdan sonra vətənə qayıdır. Bundan sonra o, dini mövzuda bir sıra elmi əsərlər yazır, “Miet-u Yevm” (Yüz Gün), “Sıffin Vəkiələri”, “Mirasla İlgili Bir Risale”, “İrşad-i Hamzevi”, “Hücr b. Adiy” “Beyzavi Tefsirinə Haşiyə”, “Nakşibəndi Tarikatının Şartları Risalesi”, “Al-i Məhəmməd tarixində təşrih və muhakimə” əsərlərini yazır.Lakin çox təəssüf ki, bu əsərlərdən yalnız sonuncusunu əldə etmək mümkün olmuşdur. Bu əsər ilk dəfə İranda, daha sonra Türkiyədə və nəhayət Bakıda işıq üzü görür. Bəhlul Behcət “Təşrih və muhakimə” əsərini yazmaqla İslam dininin yaradılmasında və onun yayılmasında böyük rolu olan insanların tarixini, həyatını, yaşam tərzini, faciələrini işıqlandırmağı özünə bir borc bilmişdir. B.Behcət folklorşünas və ya ədəbiyyat tarixçisi olmaqla yanaşı həm də din tarixçisidir. Onun bu əsəri İslam dininin tarixini araşdırmaq baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və mövzu etibarilə öz aktuallığını hələ də qoruyub saxlayır.

Beləliklə, B.Behcətın fəaliyyətini, dünyagörüşünü, araşdırdığıca onun xarakterindəki bütövlüyü, dönməzliyi, mərdliyi görmək heç də çətin olmur. Təqiblərə, dəfələrlə həbs olunmasına baxmayaraq öz dinindən, əqidəsindən dönmür.

Ədəbiyyat

1. Qasımov C. “Azərbaycan Folklorşünaslığı və sovet totalitarizmi” Bakı-2011. 600 səh
2. Ziya Bunyadov “Qırmızı terror” Bakı-1993 331səh
3. Qasımov C. “Azərbaycan folklorşünasları” Bakı -2015 456 səh
4. <http://islamkutuphanesi.com> Behlül Behcət “Muhammedoğulları Tarihinde Təşrih ve Muhakeme”

GÜNEL ƏHMƏDLİ

Bakı Dövlət Universiteti

HÜSEYN CAVIDİN “ŞEYX SƏNAN” FACİƏSİNDƏ BƏDİİ TƏSVİR VASİTƏLƏRİ

Açar sözlər: “Şeyx Sənan” faciəsi, epitet, təşbeh, metofora, metonimiya, sinekdoxa, evfemizm, simvol.

A great thinker Huseyn Javid's tragedy called “Sheikh Sanan” is one of the pieces that has brought the fame to the Azerbaijani literary. Romantic dramatist has showed a genuine mastery in the “Sheikh Sanan” and he enhanced an emotional influence of his work by creating the distinctive literary expressive means. The ephitets, simile, metaphor, metonymy, symbol are the kind of allegories that are used here and they give an artistic as a production of master's figurative thinking.

Key words: *tragedy of “Sheikh Sanan”, ephitets, simile, metaphor, metony-my, sinekdoxa, evfemizm, symbol.*

Hüseyn Cavid Rasizadə dramaturgiyası Azərbaycan ədəbiyyatının ən dəyərli xəzinəsidir. Dramaturgiyamızın inkişafında, zənginləşməsində, bədii dəyərinin artmasında H.Cavid faciələri xüsusi rol oynayır. Böyük sənətkarın dramaturgiya-sının özəlliyi ondan ibarətdir ki, burada humanizm ideyaları, ədalətsizliyə qarşı mübarizə, dini və irqi ayrı-seçkiliyin tənqidi güclüdür.

H.Cavidə şöhrət gətirən əsərlərdən biri “Şeyx Sənan” faciəsidir. Dramaturq bu əsəri 1912-1914-cü illərdə qələmə almışdır. Əsərin quruluşu və ideyası yüksək sənətkarlıq nümunəsidir. Əsərin sujet xəttini islam və xristian dinləri arasındakı ziddiyyət və bu ziddiyyətlərin səbəb olduğu fəlakətlər təşkil edir.

“Şeyx Sənan” mövzusunda çoxsaylı əsərlər yazılmasına baxmayaraq H.Cavidin “Şeyx Sənan” faciəsinin sevilməsinin əsas səbəbi onun nikbin ruhda yazılması, ümitsizlikdən uzaq olmasıdır. Zahid Əkbərovun qeyd etdiyi kimi “...Onun dilində romantik bir coşğunluq özünü göstərməkdədir. Əsər Cavid yaradıcılığında romantizm canlanmasının qüvvətlənməsinə müəyyən əsas yaratmışdır”.(2, s. 97-98)

“Şeyx Sənan” pyesinin dili də onun mövzusu, kompozisiyası kimi mükəmməldir. Əsərin dilinin yığcamlığı, sərrastlığı, ifadəliliyi və ahəngdarlığı insanı valeh edir. Dahi sənətkar sözlərin gücünü, qüvvətini artırmaq üçün müxtəlif məcazlardan: ecazkar epitetlər, təşbehlər, metoforalar, mübaligələr, təzadlar, simvollar, bədii sual... geniş şəkildə istifadə etmişdir.

Romantik sənətkar H.Cavid “Şeyx Sənan” pyesində əsil sənətkarlıq qüdrəti nümayiş etdirmiş, keyfiyyətli və tərəvətli məcazlar yaratmaqla oxucunun emosiyalarına güclü təsir etməyi bacarmışdır.

Böyük dramaturq “Şeyx Sənan” faciəsində epitetin ən gözəl nümunələrini yaratmış və əsərin bədii dəyərini artırmışdır. “Epitet sözün həqiqi və məcazi mənalarından törəyir və bədii mətndən kənar işlənmir”. (5, s. 188)

Əsərdə Sənanın dilindən verilən sözlər epitetə çox gözəl nümunədir.

Ta şeyxə eylədim diqqət,

Bəni titrətdi bir dərin heyrət. (6, s. 117)

Burada “dərin heyrət” epitet nümunəsi kimi olduqca maraqlı və eyni zamanda obrazın hissələrinin ən gözəl ifadə formasıdır.

Şeyx Sədranın Oğuz və Özdəmirə qarşı olan insani münasibəti onun fikirlərində özünün aydın ifadəsini tapır.

Onların baqmayıb da zahirinə,

Baq riyasız təmiz ürəklərinə.(6, s. 150)

Burada “təmiz ürək” epitet olub məcazi mənada işlənməmişdir və sevgi dolu hissələrin ən bariz formasıdır. Serğonun səsləndirdiyi türküdə dramaturq epitetin ən gözəl nümunəsindən istifadə etmişdir.

Çoqdan bəri nazlı yarı görmədim,

Öpmədim, gül yüzündən gül dərmədim...(6, s. 153)

Burada nazlı yarı üzünü gülə bənzədilir. Klassik ədəbiyyatımızda geniş istifadə olunan “gül yüzlü” ifadəsi epitetin ən ecazkar formasıdır və romantik sənətkar qadının gözəlliyini güllə müqayisə edir.

Zahid Əkbərov yazır: “Yazıcının işlətdiyi epitetlər (bədii təyinlər) dəqiq və konkretir. O, öz qəhrəmanlarının baxışlarını, qəhqəhələrini gah “acıqlı”, gah “çilgin”, gah da “istehzal” adlandırır, “tifli-hikmət”, düşüncəsiz budala”, “canlı cənazə”, “qocaman dalğalar” və s. kimi ifadələrlə təsirli epitetlər yaradır. (2, s. 88)

Bədii təsvir vasitələrinin ən gözəl və çox istifadə olunan növlərindən biri də təşbehdir. H.Cavid pyesdə təşbehin ən gözəl nümunələrini yaratmışdır.

Əsərdə Şeyx Sənanın Zəhraya olan münasibəti maraqlı təşbeh nümunələri ilə ifadə olunmuşdur.

Sən mələksin, sevimli afətsin...(6, s. 105)

Burada “sən mələksin” gözəl təşbeh nümunəsidir və Şeyxin Zəhraya olan xoş münasibəti ifadə olunur. Yaxud digər səhnədə dramaturq Şeyx Sənanın diliylə İslam dinindən bəhs edərkən onu günəşə bənzədir.

Mənəvi bir günəş də var: nəvvar-

O da islam dinidir, parlar. (6, s. 134)

Burada “mənəvi günəş” güclü təşbeh nümunəsidir. Və bu misralar oxucuda obrazın İslam dininə olan sevgisinə qarşı rəğbət hissi oyadır.

“ “Şeyx Sənan”da sadəliyi və dəqiqliyi ilə seçilən təşbehlər oxucuya fikri, sözün mənasını tez və daha dərinədən başa düşməyə kömək edir”. (2, s. 87)Pyesdə Zəhranın pərişan halı Əzranın dilindən qəlbə toxunan sözlərlə ifadə olunur.

İştə, qarşında titrəyir duruyor,

İştə, solğun çiçək qədər məğdur!..(6, s. 140)

Əzranın Zəhranı solğun çiçəyə bənzətməsi, onun solğun çiçək qədər çarəsiz olduğunu dilə gətirməsi oxucunun obrazın ümitsizliyinə olan inamını artırır .

Pyesdə Serğonun dilindən Xumarın təsviri maraqlı təbəssüm doğurur.

Qız deyil, bir bələdir iştə Xumar,

O, bir atəş ki, həp cihanı yaqar.(6, s. 155)

Burada H.Cavidobrazı bəla, atəş adlandırır və onun gözəlliyinə aşıq olan hər kəsin “eşq bəlasına, eşq atəşinə” düşdüyünü bədii çalarlarlagöstərməyə çalışır.

Əsərdə Şeyx Sənanın Xumara olan sevgisi onun müraciətində özünün dol-ğun ifadəsini tapır.

Söylə, ey nazəninini-qönçədəhən!

Söylə, ruhum, nə tez unutdun sən...(6, s. 162)

Burada Sənan sevgilisini qönçə ağızlı (açılmamış gül) nazəninə, ruha bənzədir və ondan cavab gözləyir. Sevgilinin ruha bənzədilməsi və “qönçədəhən” adlandırılması mükəmməl təşbeh nümunəsidir və böyük sənətkarın güclü qələminin məhsuludur. N.Əzizovanın fikrinə qoşularaq deyə bilərik ki, “H.Cavid dramalarının məğzi “Mənim tanrım gözəllikdir, sevgidir!” – şüarıdır”. (5, s. 165)

Metafora bədii təsvir vasitəsi kimi şair və yazıçıların ən çox işlətdiyi bir növdür. H.Cavid “Şeyx Sənan” faciəsində meteforaların ən gözəl, mürəkkəb və xüsusi növlərini yaratmış, ədəbiyyatımızı yeni-yeni məcazlarla zənginləşdirmişdir.

Şair-dramaturq Şeyx Kəbirin nitqində mükəmməl metafora işlətməmiş və oxucuda bu obraza qarşı xüsusi məhəbbət yaranmasına səbəb olmuşdur.

Alçalır, ruhum alçalır... Ancaq,

Səni alçaldan ehtiras olacaq.(6, s. 119)

Təbii ki, Ruhun alçılması və ehtirasın insanı alçaltması mümkün olan hal deyil. Dramaturq təsvirə poetik mənə gətirmək üçün bu üsuldən istifadə etmişdir.

Pyesin II səhnəsində Şeyx Sədranın nitqində dərin mənalı metofora nümunəsi işlənmişdir.

Bu nə müdhiş hava, susuzluqdan

Adətə qavrulub yanar insan.(6, s. 123)

Dramaturq havanın həddindən artıq isti olduğunu oxucu və tamaşaçılarına çatdırmaq və onları təsir altına sala bilmək üçün susuzluqdan insanın qovrulub yandığına işarə edir və bununla da təsirin cazibədarlığını artırmağa nail olur.

Şeyx Sədra Sənana olan inamını göstərmək üçün ətrafındakılardan ona qarşı anlayış göstərmələrini istəyir.

Hər kimin qəlbi korsa, keçmiş ola!..

Şeyx Sənanı anlamaz əsla. (6, s. 131)

Əlbəttə ki, burada “qəlbin kor olması” metaforadır və bu əlamət gözə yox, qəlbə aid edilərək məcazın cazibədarlığını artırmışdır.

Şair və yazıçılar hər zaman metonimiyaya da müraciət edirlər.“Metonimiya sözü lakonik formaya salır. Lakin təsvir edilən hadisələr arasında müəyyən oxşarlıq olmalıdır ki, metonimiya təsəvvürə gəlsin, baş sındırmağa ehtiyac qalmasın”. (7, s. 131) Böyük sənətkar H.Cavid “Şeyx Sənan” faciəsində metoni–miyanın köməyindən də istifadə edərək əsərə bədii güc gətirmişdir.

Faciədə Ninanın Xumara qarşı olan xoş münasibətinin ifadə olunduğu səhnə metonimiyaya ən gözəl nümunədir.

Nə qadar qız yetirsə Gürcüstan,

Səna bənzər mələk yetirməz, inan.(6, s. 159)

Burada dramaturq “Gürcüstan” deyərəkən “gürcü qadınları”nı nəzərdə tutmuş və fikrin gözəlliyini daha qabarıq çatdırmağa müvəffəq olmuşdur.

Sənan Xumarı gördükdən sonra dini təbliğdən uzaqlaşaraq sevgisi uğrunda mübarizə aparmağa qərar verir. Bu zaman Şeyx Sədra ona müraciət edir:

Möhtərəm şeyx! Aqın-aqın insan

Səni həsrətlə bəklilər əlan.

Bütün islam həp ziyarət için

Toplanıb gəlmiş...(6, s. 163)

Obraz Şeyxə müraciət edib “bütün islam həp ziyarət için toplanıb gəlmiş” deyərəkən, bütün müsəlman əhlini, islam dininə xidmət edən insanları nəzərdə tutur.

İnsanların riyakar əməllərindən usanmış Şeyxin Xumara müraciətində də metonimiya vardır.

Bizə düşməndir işlə həp aləm,

Xumar, insaf et, of! Qılma sitəm. (6, s. 232)

Sevən aşıqlərə aləm yox, bu aləmdə yaşayan və sevgiyə hörməti olmayan insanlar düşməndir. Lakin obraz hisslərini daha dolğun çatdırmaq üçün bədii təsiri gücləndirir.

Bədii təsvir vasitəsi olan sinekdoxa və evfemizm də metonimiyanın növləri hesab edilir. Sinekdoxa “fərz etmək”, evfemizm isə “yumuşaltmaq” deməkdir. Məcazların rəngarəng növlərindən istifadə edən H.Cavid sinekdoxa və evfemizmin təsir gücündən də yararlanmışdır.

Şeyx Sənan papasla söhbət edərkən onu “bunağ” adlandırır.

İştə bir parçacıq gümüştür bu,

Bunu asmaqla bir yüzük taxmaq

Bəncə birdir, bir... anladınmı bunağ! (6, s. 167)

Burada işlənən “bunağ” ifadəsi sinekdoxa olub Şeyxin papas haqqında olan bütün fikirlərinin ümumiləşmiş formasıdır. Bu fikirlərdə biz Sənanın mənəvi iztirablarını duyuruq. “Sənan ona görə iztirab çəkir ki, o, özündən yüksəklərin deyil, özündən səviyyəyə aşağıların, alçaqların əhatəsindədir”. (3, s. 48)

Şeyx Mərvan və Şeyx Nəimin fitnəkar əməllərinə qarşı Əbülülə mənəli bir ahənglə deyir:

Bir həqiqətdir iştə, gözsüzlər

Kor olur, nuri-həqqi görməzlər...(6, s. 205)

“Gözsüzlər” burada sinekdoxa olub ümumiləşmiş bir mənə ifadə edir və Şeyx Mərvanın simasında onun kimi kor olan hər kəsə qarşı yönələn münasibətdir.

Şeyx Hadinin dilindən səslənən aşağıdakı fikirlərə diqqət yetirək:

Böylə haq yolda kim olursafəda,

Ona yardımçıdır rəsuli-xuda...(6, s. 133)

Bu misralarda işlənmiş “fəda olmaq” evfemizmdir və “ölmək” sözünün əvəzinə işlədilərək bədii təsir yumuşaldılmışdır.

Özdəmirin Simon və yoldaşlarına dediyi sözlər bədii cəhətdən qüvvətli səslənərək onun Şeyxə olan sədaqətini göstərir.

Dəf olun, haydı, durmayın!.. Lakin,

Lakin əsla unutmayın, Şeyxin

Qanını içmək istəyən alçaq

Ən nihayət əlimdə qəhr olacaq. (6, s. 182)

“Qanını içmək” və “qəhr olmaq” ifadələri ölmək, öldürmək sözlərini əvəz etmiş və bununla da əsərin daha qüvvətli səslənməsinə səbəb olmuşdur.

“Simvol-yunanca “simbolon” sözündən olub, mənəsi “işarə, rəmz” demək-dir. Sənətkar bəzən öz fikrini birbaşa deyil, rəmzlər, işarələr vasitəsi ilə verir. (7, s. 139) H.Cavid “Şeyx Sənan” faciəsində simvoldan çox istifadə etmiş və bənzərsiz nümunələrlə əsəri zənginləşdirmişdir.

Pyesdə Şeyx Mərvanın Sənana qarşı olan çirkin münasibəti onun nitqində öz ifadəsini aşağıdakı kimi göstərir:

Xain, alçaq! Nasıl da baq, susuyor?

Sanki bir tilki seyd için pusuyor. (6, s. 109)

“Tülkü” ədəbiyyatımızda hiyləgərliyin rəmzi kimi ən çox istifadə olunan simvoldur və dramaturq rəmzin köməyi ilə fikrini düşündürərək ifadə etmişdir.

Dini simvolların əsərin məzmununa uyğun olaraq geniş şəkildə istifadə etmiş sənətkar Dərvişin də nitqində bunu göstərmişdir.

Əvət, Quran, Zəbur, İncilü Tevrat

Birər röya ki, zor təfsiri, heyhat! (6, s. 149)

Sənətkar bu rəmzlərdən istifadə etməklə obrazın dinlərə olan münasibətini göstərmişdir.

H.Cavid “Şeyx Sənan” pyesində bədii təsvir vasitələrinin ən gözəl və ecazkar növlərini yaratmışdır. Böyük romantikin rəngarəng məcazlar yarada bilməsinin səbəbi onun xəyal aləminin və ilham qaynağının güclü olmasıdır.

Ədəbiyyat

1. Cəfər Cəfərov. Azərbaycan Dram Teatrı, Bakı: Azərnəşr, 1959, 415 s.
2. Əkbərov Zahid. Hüseyn Cavidin “Şeyx Sənan” faciəsi, Bakı: “Elm” nəşriyyatı, 1977, 148 s.
3. Əzizova Nəzakət. H.Cavid dramaturgiyasında İnsan, İblis, Tanrı (“Şeyx Sənan”, “İblis”, “Peyğəmbər”) Bakı: “Elm” nəşriyyatı, 2007, 153 s.
4. Əzizova Nəzakət. Hüseyn Cavid dramaturgiyasında qadınların tipləri və Cavidin məhəbbət konsepsiyası, Bakı: “Elm” nəşriyyatı, 2005, 277 s.
5. Hacıyev Abbas. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları, Bakı: “ADPU” nəşriyyatı, 2009, 371 s.
6. Hüseyn Cavid. “Əsərləri”, 5 cildə, II cild, Bakı: “Lider” nəşriyyatı, 2005, 351 s.
7. Yusifoğlu Rafiq. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları, Bakı: “ADPU” nəşriyyatı, 2009, 288 s.

**SƏBİR ƏHMƏDLİNİN “TOĞƏNƏ” ROMƏNİNDƏ MƏNƏVİ-ƏXLƏQİ PROBLEMLƏRİN
BƏDİİ ƏKSİ**

Image of moral ethical problems in the novel Sabir Ahmedli «Togana»

Well-known Azerbaijani writer Sabir Ahmedli constantly pleases its readers original works. In this work he displays publicly social, moral and ethical problems of modern society. Writer, regularly speak the attention of the spiritual world of man, his moral ethical concepts and in this work touches on issues such as "people" and "society", "people" and "nature" in an attempt to uncover the true essence of man

Key words: *novel, society, human, morality*

Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri içərisində özünəməxsus yer tutan S.Əhmədli oxucularını daim maraqlı əsərlərlə sevindirmiş, dövrünün, zamanının ictimai-sosial, mənəvi problemlərini nəsr dili işıqlandırmağa çalışmışdır. Yaradıcılıq prosesində xüsusilə insanın mənəvi aləminə diqqət yetirən yazıçı hər bir əsərində “insan” və “cəmiyyət”, “insan” və “təbiət” probleminə toxunaraq bu qarşılıqla münasibətdə insanın əsl mahiyyətini dərk etməyə çalışmışdır.

Sözügedən problemlərin dərk baxımından S.Əhmədlinin “Toğana” romanı dəyərli sənət nümunəsidir. “Ümumiyyətlə, “Toğana” bütövlükdə kənd, təbiət və mənəviyyat mövzusunda yazılmış romandır. Yazıçı obralarının mənəviyyatını təbiətin saflığı, gözəlliyi ilə müqayisə və təmasda verir, bir obrazın dünyagörüşün, işinə, vəzifəsinə, ailəsinə, başqalarına münasibətini onun mənəvi aləminin açarına çevirir”. (6. s.475) Romanda təsvir edildiyi kimi hadisələr Toğana yaylasında cərəyan edir. Əsərin əsas qəhrəmanı Adil müəllim qohumu Fatehin dəvətilə ailəsi ilə birlikdə “Toğana” yaylasına dincəlməyə gəlirlər. Fatehin, Adil müəllimin və qayınları Mayisin ailəsi kənd soveti Səmədin evində kirayənişin qalır. Səmədin ailəsi isə həyətdəki balaca dama sığınmış.

Adil müəllim sözün əsl mənasında ziyalıdır və romanın sonuna kimi bu adın yükünü çəkir. Onun həyat, cəmiyyət və mənəviyyat haqqında düşüncələri maraqlı doğurur. “Bu əsər yazılış və üslubca başqa səpgidə işlənmişdir. Onu daxili monoloqlar- “ürəkdə danışmaq” romanı da adlandırmaq olar. Bir neçə ailə-yaxın qohum-əqrəba Vətənin gözəl guşəsində -Toğana yaylağında dincəlməyə gəlir. Onlar yayı təbiətlə baş-baş keçirmək istəyirlər. lakin “mütləq dinclik” baş tutmur. Adamların içində yatmış duyğular, düşüncələr, meşəli dağların qoynunda, saf, təmiz yaylaq havasında oyanır. İnsanlar bir-birini daha dərindən görmək istəyirlər. qənaətlər, təsəvvürlər dəyişir. Yaylaqda dincəlmək niyyəti kəndin, dağ obrazlarının indiki yaşayışı, qayğıları ilə bağlanır. Ciddi əxlaqi-mənəvi məsələlər ortaya çıxır. İnsan və təbiət topağa münasibət, atalar, oğullar, nəvələr-nəsillərin mənəvi-vicdani qovuşuğundan söhbət açılır”. (6. s.400)

Adil müəllimin qayını Mayis gənc də olsa dəyərli, orijinal mühakimə qabiliyyətinə malikdir. Yaşları arasında fərqin elə də böyük olmasına baxmayaraq Adil müəllimin xələfidir. Onunla eyni əqidənin, eyni cəbhənin, eyni dünyanın adamıdır. Lakin, Mayis həyatının ən vacib, həlledici dönəmində Fatehin toruna düşmüş, onun istəyi və iradəsi ilə addım atmış, nəticədə daxili azadlığını itirmiş, gerçək dünyasından uzaqlaşmalı olmuşdu. Hər dəfə Fatehə baxarkən onun gözlərindəki ifadə Mayisi yenidən yanlış addımı haqqında düşünməyə, özünü qınamağa sövq edir. O ağıllı olmasına baxmayaraq bacısının əri Fateh “ağsaqqal statusu”ndan istifadə edərək öz xeyrinə görə Mayisi şəhərdəki ən böyük zərgərlik mağazasının müdirinin qızı ilə evləndirmişdi. Mayis bu yolla evlənləri dünyada ən zavallı, mənəviyyatca ən alçaq adam hesab etmişdi. Evlənərkən maddiyyatın əsas götürülməsi onun iç dünyasını silkələyir, özünütənqid hissini gücləndirirdi: “Hər şeydən əvvəl, burası adamı ağrıdır ki, ağlın başında, savadlı, alimlyin astanasında: şil deyilsən, keçəl deyilsən, dilin, ağzın, nəslin, kökün. Sənin nə əskik bir işin, qüsurun vardı ki, sənə qız axtarınsınlar, səni evləndirsinlər?”. (2. s. 40)

Bu evliliyin bəhrəsini görməyəndə isə Fateh onlardan üz çevirmişdi. Mayis vaxt keçdikcə yəznəsinin əsl məqsədini anlamış, onun çubuğu ilə oturub-durmayacağını, ailəsinə özü sahib olacağını qətiləşdirmişdi. Adil müəllim də yeri və məqamı düşündə Mayisə başa salmağa çalışır ki, insanın məqsədi olmalıdır, lakin bu məqsədi yolunda mənəviyyatını, dəyərlərini itirməməlidir. Məqsəd insanı ucaltmalıdır, alçaltmamalıdır.

Adil müəllimin xarakteri, şəxsiyyəti Mayisin dili ilə xarakterizə olunur: “Adil obyektiv adamdır, vicdan mücəssiməsidir. Müftəxorluğun, mənəfətdarlığın düşmənidir. Onun üçün mənəvi vicdan, vicdani ləyaqət zirvədir”. (2. s. 45) Təbiətin gözəl guşəsi olan Toğana yaylası hər kəsin xarakterinə uyğun sifətlərinin ortaya çıxarır. Təbiət riyakarlığın, ikiüzlülüyn, yalanın düşmənidir. Onu aldatmaq, ondan gizlənmək olmaz. Təbiətlə oyun oynamaq mümkün deyil. Adil müəllimin təbiətlə insan arasındakı münasibətə öz fəlsəfi

münasibəti var: “Təbiətdən zövq ala bilməyən adamın saflığına mən inanmıram. Bu adam mənəviyyatca zəngin ola bilməz. Lakin şüurlu, dərk olunmuş təbiiliklə, ağac və ya qaya tək dilsiz, şüursuz təbiiliyi bir-birindən ayırmaq lazımdır. Mən təbii baxan, təbii bir söz deyən insan görəndə sevinirəm. Bir təbii davranış dərhal adamda rəğbət oyadır. Çünki bu cür baxış, hərəkət sənin özünün daxilində ona uyğun tərpəniş yaradır və bu tərpənişdən sənin bütün vücudunda müsbət emosiya törənir. Təbiilik doğruluqdur, gerçəklikdir. Əsasdır. Hər hansı süni nəvaziş, yaltaqlıq, ikiüzlülük, sevgi-süni sevgi yalandır, ikrah doğurur. Təbiiliyə can atmağımızın arxasında bunlar dayanır”. (2. s. 180) Həqiqətən cərəyan edən hadisələr fonunda təbiətin qoynunda dincələn hər kəsin xarakterik cizgilərini müyyən edib portretini yarada bilirik. Adil müəllimin dili ilə desək “İnsanın təbiəti təbiətin qoynundakı qədər heç yerdə aşkar sezilmir”. İnsan öz ilkinliyinə, əslinə münasibətdə saxta ola bilməz. Olsa mütləq vəhşi təbiətin özü tərəfindən ifşa olunacaq. “Azərbaycan ədəbiyyatında bir vaxt təbiətin təsvirində estetik cəhətə daha çox üstünlük verilirdi. Ədəbiyyatımızın inkişafının yeni mərhələsində o cümlədən S.Əhmədovun “Toğana” romanında təbiətə yeni bir münasibət-ona mənəviyyat ölçüsü kimi bir baxış da var... Bir sıra yazıçılar təbiəti sevmək onu qorumaq və saxlamaq məsələsini birbaşa qaldırır, ona amansız münasibəti ifşa edirlər. S.Əhmədov isə şəxsiyyətin mənəvi məzmununu onun təbiətə münasibəti ilə əlaqələndirib izah edir”. (4. s. 402)

Xarakter etibarilə Fateh Adil müəllimin tam əksidir. Müxtəlif elm adamları, vəzifə, mənəb sahibləri öz məqsədləri üçün əlaqələr qurur, “hörmət qazanmaq” üçün dəridən qabıqdan çıxır. Bu sayaq əlaqələrin hər hansı xahişdən, iş düzəltmək fəndgirliyindən qat-qat əhəmiyyətli və yararlı olduğunu Fateh özünəməxsus uzaqgörənliklə qiymətləndirən tipdir. O “çoxlu pulun olunca, çoxlu dostun olsun” prinsipi ilə yaşayır. Fateh öz-özü ilə danışmaqdan, uzun-uzadı düşünməkdən azad insandı. Onun fikri hərəkətdə, “fəaliyyətdədir”. Bu hal onun mənəviyyatındakı qüsurdan xəbər verir. Öz-özünə söhbət etmək bacarığı, düşünmək yüksək insani keyfiyyətdir. Bu hal hər bir insanı mənən təkmilləşdirir, yaxşını-pisi bir-birindən ayırd etməyə sövq edir. Fateh və onun kimilər yaşadıkları zamanın, cəmiyyətin oğludurlar. Onlar “yaşamağı bacaranlardır”. Adil müəllim kimi ziyalılara üzde hörmət etsələr də onların əqidə və məsləklərinə dodaq büzür, həyat prinsiplərinə ürəklərinin dərinliyində gülürlər də. Fateh özünü hər kəsdən ağıllı, bacarıqlı hesab edir.

Qohum olmalarına baxmayaraq adı çəkilən qəhrəmanların görüldüyü kimi dünyabaxışları, həyat tərzləri bir-birindən fərqli-fərqlidir. İnsanın doğuluşdan sahib olduğu təbiət Adil müəllimin fikrincə dəyişməzdir, heç bir mühit, vəziyyət onu dəyişdirə bilməz. Xarakteri bir müddət pərdələmək olar, amma o gec-tez özünü biruzə verəcək. Filosofun fikrincə insan fikirləməyi, nəticəyə gəlməyi bacarmalıdır. “Məncə, insan heç olmazsa ildə bir kərə kənara çəkilməli, özü öz həyatı, taleyi, ailəsi, öz xasiyyəti, bir insan kimi öz münasibətləri barədə düşünməlidir”. (2. s.48). Adil müəllimin insanın qarşısına öhdəçilik kimi qoyduğu tələb Fateh və fatehkimilər üçün itirilmiş vaxtdan savayı bir şey deyil. Elə bu səbəbdəndir ki onun ailəsinə münasibəti, xasiyyəti haqqında ürəkaçan bir şey demək olmur. O gərgin iş rejimindən istifadə edib həyat yodaşını tez-tez aldadır, ikiüzlülük, riyakarlıqla dolu bir həyat sürür. Hesab edir ki, əgər ailəsinin maddi cəhətdən təminatını lazımınca ödəyirsə demək hər şey qaydasındadır.ailə münasibətlərini maddiyyatla ölçən Fateh günlərlə evə gəlmir, övladlarının və xanımının mənəvi istək və arzuları ilə hesablaşmır. “Fateh kimi nəciblər” həyatımızda çoxdur, özü də müxtəlif vəzifələrdə, müxtəlif maskalarda. Vəzifə borclarını, daha doğrusu, xidməti borclarını avtomat maşın kimi cəld və səylə yerinə yetirirlər, ancaq özlərinin sifəti yoxdur, sabit xarakterləri yoxdur, dövrünün havasına oynayır, dünən dedikləri sözü bu gün asanlıqla dəyişirlər. Son iki ildə, Azərbaycanın başı üstündə qara buludlar oynayanda da, onlar xalqdan gizləndilər”. (1. s. 48)

Mayis Adil müəllimin qiymətli mühakimələri ilə razılığa da, çox vaxt gənc olduğu üçün hesablaşmadığı məqamlarda olur, o yaşadıkları əsrin fikir əsrindən daha çox hərəkət, fəaliyyət əsri olduğunu iddia edir: “Fikirləşmək yaxşıdır, lazımdır. Amma fikircillik əbəs səydir. Səmərəsizdir. İnsan belə məxluqdu ki, müəyyən yaşdan sonra onu təkləyib yalnız buraxsan, iyirmi il oturub fikirləşməyə mövzu tapar. Amma xeyri yoxdur. İndiki dövr praktiklik, həyatilik tələb edir. Zamanın gedişi ilə fikirləşməklə yox, hərəkətlə ayaqlaşa bilərsən. hərəkətlə, fəaliyyətlə fikrin düzgün nisbəti olmayanda insan böhran keçirə bilər”. (2. s.55) Əlbəttə bu fikir qəhrəmanlarının mükəllimlərini, qənaətlərini izlədikcə hər kəsin özünə görə haqlı olduğunu görürük. Hər bir fərdin öz guşəsinə çəkilib insan, təbiət, cəmiyyət haqqında düşüncələrə dalması sosial – fəlsəfi mənada dəyərləndirilir və konkret olaraq sözügedən qəhrəmanların simasında öz ifadəsini tapır.

Ədəbiyyat

1. Cahangir Ə. Kitabi-Dədə Sabir. “Azərbaycan”jurnalı. 2000, N:7
2. Əhmədli S. Toğana . Bakı: Yazıçı, 1982
3. Hüseyinov A. Sənət meyarı. Bakı: Yazıçı, 1986
4. Hüseyinov T. Söz-tarixin yuvası. Bakı., Azərənşr, 2000
5. Mədətov F.Sabir Əhmədlinin yaradıcılığı. Bakı.1998
6. Salamoğlu T. Müasir Azərbaycan romanı: janr təkamülü (XX əsrin 80-ci illəri). Bakı, Nafta-press, 2007
7. Yusifli V. Tənqid və bədii söz. Bakı: Mütərcim, 2002

Ə.DÖVLƏTABADI VƏ M.TƏRBIYƏT TƏZKİRƏLƏRİNİN ORTAQ VƏ FƏRQLİ CƏHƏTLƏRİ

One of the well-known scholars of the contemporary period Aziz Dövlətabadi take special place in the literary of the South Azerbaijan. Being the successor of the tradition of tezkire in the Middle East, the scholar could be succesful in the contemporary literary critic with his work "Sukhanvarani-Azerbaijan". In the article is given the comparison of Aziz Dövlətabadi's "Sukhanvarani-Azerbaijan" and Mahammadali Tarbiyat's "Danishmandani-Azerbaijan".

Key words: *tezkire, literary critic, comparison*

Çağdaş dövrümüzün ən məhsuldar alimlərindən biri olan Əziz Dövlətabadi Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında öz layiqli yerini tutmuşdur. Yaxın və Orta Şərq təzkirəçilik ənənəsinin davamçısı olan alim "Süxənvərani-Azərbaycan" ("Azərbaycan-şairləri") əsəri ilə müasir ədəbiyyatşünaslığa bir addım da yaxınlaşmağa müvəffəq olmuşdur. "Sərayəndeqani-şeri-farsi dər Qəfqaz" ("Qafqazda yaşayan farsdilli şairlər"), "Azərbaycan kitabxanaları", "Fars mətnlərində türk və moiqol sözlərinin lüğəti", "Kamal Xocəndinin divanının təshihii" kimi əsərlərin müəllifi olan Ə.Dövlətabadi Məhəmməd Tərbiyətdən sonra təzkirəçilik ənənəsində yaranan durğunluq dövrünü aradan götürmüşdür.

Ə.Dövlətabadi soydaşı və həmkarı Məhəmmədəli Tərbiyətdən sonra onun başladığı bu şərəfli işi davam etdirən ilk alimlərdən biridir. O, öz sələfinin yolu ilə gedərək, bu sahədə mövcud olan boşluğu doldurmağa çalışmış və qismən də olsun buna müvəffəq olmuşdur. M.Tərbiyətin bu gün hər ədəbiyyatçının bəhrələndiyi və masaüstü kitabı olmuş "Danışməndani-Azərbaycan" əsəri alimin "azərbaycançılıq ideyası ilə silahlanması"nın (84;53) göstəricisidir. Düzdür, alim bu əsərini qələmə aldığı dövrdə (1935) F.Köçərli, S.Mümtaz, Ə.Müznib və s. kimi azərbaycanlı alimlər də ədəbiyyatşünaslıq sahəsində artıq tarixlərə düşmüş xidmətlərini göstərmişdilər. Lakin Cənubi Azərbaycanda, mövcud ictimai-tarixi şəraitdə belə bir əsərin yazılması ən azı bir qəhrəmanlıq nümunəsi kimi qiymətləndirilir. Əliəsgər Şerdustun İran şairlərinin tərcümeyi-halını və əsərlərini tədqiq etməkdə və tanınmasında təcrübəsi olan Ə.Dövlətabadının bu təzkirəni yazmaqla İran və Azərbaycan şairlərinin tarixini oyrənilməsində böyük addım atmış olduğunu yazması heç də təsadüfi deyil (136;12).

"Danışməndani-Azərbaycan" əsərinin yazılması özündən sonrakı nəsilləri vətənpərvərlik ruhu ilə tərbiyələndirmək hədəfini də güdüdü. Belə ki, M.Tərbiyətdən sonra ilk dəfə Cənubi Azərbaycanda bu səviyyədə əsəri Ə.Dövlətabadi tərtib etmişdir. Dövlətabadi də öz sələfi kimi əsərin adında Azərbaycanın adını əbədiləşdirmişdir. Tərbiyətin "Danışməndani-Azərbaycan" ("Azərbaycan alimləri") adı altında tərtib etdiyi əsəri Ə.Dövlətabadi "Süxənvərani-Azərbaycan" ("Azərbaycan şairləri") başlığı altında davam etdirmişdir. Çox güman ki, əsərin daha geniş oxucu kütləsi toplaması üçün müəlliflər məhz bu dildə əsərlərini tərtib etmişlər. Hər iki əsər fars dilində yazılmasına baxmayaraq, əsrlər öncə yaşamış şairlər, alim və filosoflar, xəttat və rəssamlar, musiqiçi və təbiblər haqqında dəyərli bilgilər verən ensiklopedik səciyyə daşıyan əsərlərdir. Haqqında danışdığımız əsərlərdə tanınmış şairlərdən başqa şairlik təbi olan digər sənət nümayəndələri haqqında da məlumat verilir. M.Tərbiyətin müəllifi olduğu "Danışməndani-Azərbaycan" əsəri XI əsrdən alimin öz dövründə yaşamış görkəmli şəxsiyyətləri əhatə edirsə, Ə.Dövlətabadının təzkirəsində bu müasir dövrümüzü də çevrələyir. Müəlliflər təzkirənin yazılmasında yüzdən artıq mənbədən istifadə etmiş və hər məlumatın sonunda həmin məxəzləri göstərmişlər. Ə.Dövlətabadi sələfindən fərqli olaraq daha çox mənbəyə müraciət etmişdir. Bu da Dövlətabadi təzkirəsinin mötəbərliyindən xəbər verir.

"Danışməndani-Azərbaycan" təzkirəsində müəllif şair və sənətkar haqqında verdiyi məlumatın sonunda bacardığı qədər istifadə etdiyi mənbələrin adını göstərməyə çalışmışdır. Lakin buna hər dəfə nail ola bilməmişdir. Məsələn, Ağabiriştə, Ağabəyim, Arakel və bir çox şəxslər haqqında verilən məlumatda istifadə olunan mənbələrin adları göstərilməmişdir. "Süxənvərani-Azərbaycan" təzkirəsində isə müəllif bu işə daha dəqiq yanaşma üsulu sərgiləmiş, istifadə etdiyi mənbələrin adlarını göstərməklə yanaşı məlumatın hansı səhifədə yerləşdiyini də qeyd etmişdir.

M.Tərbiyət "Danışməndani-Azərbaycan" əsərinin sonunda nə mündəciat, nə istifadə etdiyi ədəbiyyatın siyahısını vermişdir. Kitabın sonunda Tərbiyət Azərbaycanda və Azərbaycanla bağlı xaricdə işıq üzü görmüş 110 dövrü mətbuat haqqında qısa məlumat vermişdir ki, bu da Azərbaycan mətbuat tarixi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu qəzet və jurnalların əksəriyyəti Təbrizdə çap olunsa da, bir neçəsi Xoyda, İstanbulda nəşr olunmuşdur.

Ə.Dövlətabadi sələfindən fərqli olaraq böyük zəhmət tələb edən iş görərək oxucunun işini asanlaşdırmaq məqsədilə təzkirənin sonuna tərtib etdiyi bir neçə siyahını da əlavə etmişdir. İlk əvvəl əsərdə adı çəkilən şairlərin, alimlərin, filosofların siyahısını təqdim etmişdir. Burada azərbaycanlı şair və müəlliflər

qara şriftlə verilmişdir. Daha sonra Azərbaycanın şair xəttatları, rəssamları, musiqiçiləri, təbibləri ayrı-ayrı siyahılarda, qadın şairələr də ayrıca toplanmışdır. Müəllif qədim Azərbaycan dilində də şeir yazan şairləri bir siyahı altında cəmləmişdir. Ə.Dövlətabadi hətta təzkirədə hər hansı bir müəllif haqqında verdiyi məlumat daxilində adı çəkilən kitabların və əsərlərin, o cümlədən ərazi adlarının da ayrıca siyahısını vermişdir. Ən nəhayət sonda müəllif istifadə etdiyi mənbələrin adını vermişdir.

Qeyd edək ki, hər hansı bir müasir tədqiqatlarda elmi araşdırmanın əhəmiyyəti və mötəbərliyi müəllifin istinad etdiyi qaynaqlarla da ölçülür. Təzkirəyə verilən qiymət də başqa amillərlə yanaşı, onun tərtibində istifadə edilən qaynaqların kəmiyyət və keyfiyyətindən asılıdır. Təzkirəni tərtib edən müəllif müxtəlif qaynaqlardan faydalanır. Buraya ədəbi-tənqidi səpkidə yazılmış əsərlər, haqqında bəhs edilən ədiblərin divanları və bədii irsi, tarixə aid kitablar və s. daxildir. Təbiidir ki, son zamanlar tərtib edilən təzkirələrdə müəlliflər özlərindən əvvəlki mənbələrdən daha çox yararlanır və qaynaqlara istinad daha intensiv xarakter daşımağa başlamışdır. İstinad edilən əsər və qaynaqların adının çəkilməsi və qeyd olunması olduqca əhəmiyyətlidir. Bu müəllifin gördüyü işin ciddiliyinə və elmi əhəmiyyətinə dəlalət edir.

M.Tərbiyə "Danışməndani-Azərbaycan" əsərinin yazılmasında 60-dan çox mənbədən geniş və ətraflı şəkildə faydalanmışdır. İstifadə olunmuş mənbələr arasında müəllif müxtəlif səpkili əsərlərdən yararlanmışdır. Bu əsərlər içərisində təzkirə tipli mənbələrdən əlavə, tarix, kataloq, əlyazma cümlələrindən istifadə edilmişdir. Onu da qeyd edək ki, M.Tərbiyə istifadə etdiyi mənbələr içində həm Azərbaycan təzkirələrinə, həm də Azərbaycan müəlliflərinin yazdığı əsərlərə müraciət etmişdir (Məsələn; F.Köçərlinin "Azərbaycan ədəbiyyat tarixi").

Ə.Dövlətabadi "Süxənvərani-Azərbaycan" təzkirəsinin tərtibində 160-dan çox mənbədən istifadə etmiş və M.Tərbiyədən fərqli olaraq istifadə etdiyi ədəbiyyatın siyahısını vermişdir. Ə.Dövlətabadinin bu təzkirənin tərtib edilməsində qədim mənbələrlə yanaşı, müasir kitablara da istinad etmişdir. Müəllifin istifadə etdiyi mənbələri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

Ə.Dövlətabadi əsərin ərsəyə gəlməsində istifadə etdiyi bir çox mənbələrdə bir sıra şairlərin həyat yaradıcılığına da aydınlıq gətirməyə müvəffəq olmuşdur. Belə ki, həmin sənətkarlar haqqında məlumat M.Tərbiyə təzkirəsində öz əksini tapmamışdır. Həmin sənətkarlar aşağıdakılardır: Bəhrami Ərdəbili, Cünuni Ərdəbili, Lətfi Ərdəbili (Şəmsəddin), Nezarı Ərdəbili, Hümmət Ərdəbili, Tənhayı Arazbari, Üsuli Təbrizi, Mirzə Əmin Nuribəy oğlu, Cüzmi Təbrizi, Cəməli Təbrizi (Şeyx Məhəmməd), Xatəmi Təbrizi (XV əsr), Xürrəmi Təbrizi, Şəfi Təbrizi, Səhbəyi Təbrizi, Abdulla Təbrizi, Əziz Təbrizi, İəsə Təbrizi, Fəthi Təbrizi, Misal Təbrizi, Məsəli Təbrizi Hələbi, Məhəmməd Əli Təbrizi, Məşuf Təbrizi, Müfti Təbrizi, Vəli Təbrizi, Vaqif Xalxali (Mirzə Əbu Talib), Həbib Dünbülü, Ədib Marağayi, Əmini Marağayi, Hamid Marağayi.

Lakin "Süxənvərani-Azərbaycan" təzkirəsinin Tərbiyə təzkirəsindən fərqləndirən ən mühüm cəhət həm bu, həm də digər təzkirələrdə gedən səhvləri üzə çıxarmasıdır. M.Tərbiyə "Danışməndani-Azərbaycan" əsərini tərtib edərkən istifadə etdiyi mənbələrdə sənətkarların tərcümeyi hallarını qarışıq salmış və bu da digər müəlliflərin əsərlərinə sirayət etmişdir. Müəlliflər mənbənin əslinə müraciət etmək əvəzinə məlumatı M.Tərbiyədən olduğu kimi götürmüşlər, bu da səhvin sonra yazılan əsərlərə də yol açmasına səbəb olmuşdur. Ə.Dövlətabadi isə öz təzkirəsində müqayisəli təhlil aparmış və nəticədə mənbələrdə gedən bir sıra səhvləri aşkarlayaraq onları mümkün qədər islah etməyə çalışmışdır.

1. Tahir Ərdəbili "Danışməndani-Azərbaycan" əsərində Zahir kimi qeyd olunmuş, Zühuri Tərşizinin aşağıdakı beyti ona aid edilmişdir:

می کنم لاغری خویش به صد پرده نهران

تا نمایان نکنم فریبی مجنون را.

Bundan əlavə bir çox şeirlər də səhv qeyd olunub. Nümunə üçün aşağıda daha bir beyt veririk:

2. Bədiay Təbrizinin beyti:

یکی چون بهشت عدن، یکی چون هوا لطیف

یکی چون گلاب تلخ، یکی چون بت بهار.

"Danışməndani-Azərbaycan" əsərində (117;66) isə bu belə qeyd olunub:

یکی بهشت عدن یکیه هوای لطیف

یکی چون گل گلاب، یکی چون شب بهار.

3. Əbülvəfanın misrası səhv olaraq belə qeyd olunub:

گویی این جا باده هست جان به لب

Düzgün variant aşağıdakıdır:

گویی این جا باده هست و جام نیست.

4. Sam Mirzənin vəfatına həsr olunmuş maddeyi-tarixdə də səhvə yol verilib. Belə ki, دولت طهماسب شه = 975 qeyd olunub. دولت طهماسب شد باقی=974 yerinə.

5. “Danışmëndani-Azərbaycan” əsərində Nüsrət Ərdəbili adlı XIX əsr şairi haqqında məlumat verilmişdir. Alim istifadə etdiyi mənbə kimi “Təzkireyi-Nəsrabadi” əsərindən yararlandığını qeyd etmişdir. Halbuki Nəsrabadi 1711-ci ildə artıq həyatda yox idi. Təzkirədə şairin Məhəmməd Mirzə tərəfindən baş nazir vəzifəsinə təyin olunduğu, lakin onun ürfani baxışlarının bu məqamı qəbul etməsinə mane olduğu qeyd edilmişdir. Lakin Nüsrət Ərdəbili divanını redaktə edən Cavad Nurbəxş şairin bu vəzifəni iki ay icra etdiyini yazır.

6. “Lətayifül-xəyal” əsərinin müəllifi Arif təxəllüslü Məhəmməd bin Məhəmməd Şirazidir. Lakin “Danışmëndani-Azərbaycan” əsərində 166, 192, 217-ci səhifələrdə səhv olaraq Būqayı kimi qeyd olunub.

7. M.Tərbiyət əsərində Səməvi adlı şair haqqında bəhs etmiş və “Sühufi İbrahim” əsərindən Mövlana Səhəvi adlı şairin beytini onun adına qeyd etmişdir.

8. Xeyri Təbrizi adlı şairi M.Tərbiyət iki ayırı-ayrı şair kimi təqdim etmişdir. Səhifə 128-də Heyrəti adlı şairdən bəhs edərək istifadə etdiyi mənbə kimi “Təhfeyi-Sami” əsərini göstərmişdir. Lakin Humayun Fərruxun redaktə etdiyi “Təhfeyi-Sami” əsərində belə bir şair haqqında məlumat verilməmişdir.

9. Rza təxəllüslü Məhəmmədrza Paşai Təbrizi adlı şair haqqında məlumatı iki yerdə vermişdir. Səhifə 107-də “Çələbi Məhəmmədrza”, səhifə 331-də “Məhəmmədrza” başlığı altında bilgi təqdim edilmişdir.

10. Bundan əlavə Sədr Təbrizi haqqında səhifə 228-də “Sədrəddin Məhəmməd”, səhifə 380-da isə “Nəyibüssədr” başlığı altında məlumat paylaşmışdır.

11. Mövlana Sədr Nicati haqqında da iki yerdə- səhifə 229-da Hafiz Məclisinin tərcümeyi halını ona aid etmiş, səhifə 372-də səhv olaraq adını Heydər kimi qeyd etmişdir.

12. Mirzə Lətifullah adlı şair haqqında səhifə 334-də “Mahmud” adı altında, səhifə 339-da Məxmur təxəllüsü ilə məlumat vermişdir.

13. Bəzi hallarda da iki həmtəxəllüs şairin tərcümeyi-halı qarışdırılmış və vahid bir şəxs kimi təqdim olunmuşdur. Məsələn; XVI əsr şairi Sam Mirzənin müasiri olan Qövsü, Nəsrabadının müasiri olmuş XVII əsr şairi Qövsünün tərcümeyi-halları qarışıq düşmüşdür.

14. Quya adlı şair Cuya Təbrizinin qardaşı, Samərinin övladı olmuşdur. Lakin “Danışmëndani-Azərbaycan” əsərində Samərinin şagirdi kimi təqdim edilmişdir.

15. Mövlana Zəki adlı şairi də M.Tərbiyət Naziki Marağayi kimi qeyd etmişdir.

16. Övhədi Marağayi bir neçə rübaisində “Safi” sözünü işlətməmişdir. Tərbiyət “Sühufi-İbrahim” əsərinə əsasən şairin əvvəllər Safi təxəllüsünü daşdığını yazmışdır. Ə.Dövlətabadi isə bunun yanlış olduğunu iddia edərək, Safi sözünün Marağada çay adı olduğu qənaətindədir. Dövlətabadi bu səhvin dəqiq araşdırma aparılmamağın nəticəsi olduğunu və digər mənbələrə də sirayət etdiyini yazır. Onu da qeyd edək ki, “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” müntəxabatında da (10;148) Övhədinin ilk vaxtlar “Safi” təxəllüsü ilə şeirlər yazdığı qeyd edilmişdir.

17. Tərbiyət Şah Təhmasib dövründə yaşamış məşhur rəssamlardan olan Mirseyidəli Codayi Tərməzi adını “Sühufi-İbrahim” əsərindən Codayi Təbrizi kimi oxuyaraq onu Təbriz şairi kimi təqdim etmişdir.

18. Reydə doğulub orada yaşayıb yaratmış Qasım bəy Halətini M.Tərbiyət Azərbaycan şairləri sırasında qeyd etmişdir.

19. Saməa təxəllüslü Bayram bəy adlı şair “Danışmëndani-Azərbaycan” əsərində təbrizli kimi verilərsə də, əslində Həmədan şairlərindəndir.

20. Səd təxəllüslü Mövlana Cəlaləddin Buxara şairlərindəndir. Tərbiyət onu Təbriz şairi kimi təqdim etmişdir.

21. Xacə Rəşidəddin Vəzirin oğlu Şövqi Yəzdini Azər Bigdeli onun ardınca M.Tərbiyət təbrizli kimi qeyd etmişlər. Lakin onun müasiri olan Sam Mirzənin və Əmin Əhməd Razinin yazdıqlarına görə o, Yəzddən olmuşdur.

22. Safi Kazəruni Şirazini M.Tərbiyət heç bir mənbə göstərmədən təbrizli kimi qeyd etmişdir.

23. Səfir Qumini də M.Tərbiyət Təbriz əhli kimi təqdim etmişdir.

24. M.Tərbiyət Saib Təbrizinin bəyazında verdiyi şeirə əsasən Məluli İsfəhanini təbrizli olduğu qənaətinə gəlmişdir.

25. Molla Tuğra Məşhədi adlı şair də “Danışmëndani-Azərbaycan” əsərində təbrizli söz ustadı kimi verilmişdir.

Ə.Dövlətabadinin Tərbiyət təzkirəsində aşkar etdiyi xətalər gələcəkdə klassik şairlərin həyat və yaradıcılığını öyrənməkdə kömək edəcək, bəzi qaranlıq məqamlara aydınlıq gətirəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Nəhmətova K., Məhəmmədəli Tərbiyətin “Danışmëndani-Azərbaycan” əsəri, Elm və Təhsil, Bakı, 2012
2. کوهپایه مهدی، دیداری با استاد مرحوم عزیز دولتابادی، سورستان فصلنامه
3. تربیت محمدعلی، دانشمندان آذربایجان، تهران، ۱۳۷۷
4. Azərbaycan ədəbiyyat tarixi, III c, Bakı, Elm, 2009

RƏŞAD NURİ GÜNTƏKİNİN “ESKİ ŞARKI” DRAMINDA AİLƏ-MƏİŞƏT PROBLEMI

Açar sözlər: *Rəşad, Güntəkin, dram, Eski şarkı, ailə-məişət*

Resat Nuri Guntekin is being a great master that his novels of the twentieth century, as well as holds an important place in the literature with drama works. In his works are reflected family life and its problems with great ingenuity. There are many actual problems have touched in drama “Eski şarkı”. From this perspective, this drama is very important for Turkish Literature.

Key words: *Reshad, Guntekin, dram, Eski şarkı, family life*

Rəşad Nuri Güntəkin həm dramaturq, həm də nəsr ustası kimi Türkiyə ədəbiyyatında özünəməxsus yeri olan sənətkarlardandır. Onun hər bir əsərində həyatdan götürülmüş, hər kəsin gündəlik həyatda qarşılaşa biləcəyi hadisələr və obrazlara rast gəlmək mümkündür. “Rəşad Nuri fərd ilə sosial mühit arasında balanslı və ölçülü münasibət qurur.” [1, s. 23]. Bu təbiilik və xalqa yaxınlıq özü də Güntəkin yaradıcılığını xalqa sevdirməyə kifayət edir.

Rəşad Nuri Güntəkin bir çox əsərlərində olduğu kimi “Eski şarkı” əsərində də ailə-məişət probleminə toxunmuşdur. “Bütün xoşbəxt ailələr bir-birinə bənzəyir, hər bədbəxt ailənin isə özünə xas bir bədbəxtliyi vardır” [5, s.3] ifadəsi bu əsəri ən gözəl şəkildə əks etdirə bilər. Belə ki, burada da fərqli insan taleləri, bu və ya digər səbəbdən xoşbəxt ola bilməyən və nəhayət böhrana uğrayan ailələr yazıçı tərəfindən diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. “Eski hastalık və ya eski şarkı Şərqi tarixi eşq anlayışının bir ifadəsi, bir eşq şərqişidir. Ancaq bu şərqi Türkiyənin son əsrində, fərqli tərbiyə mühitlərində yetişmiş gənclər tərəfindən başqa-başqa melodiylar halında duyulur” [2, s. 14]. Eyni zamanda “fərqli mədəniyyətlərdə böyümüş iki insanın həyatlarını birləşdirməsi nəticəsində meydana gələn bədbəxt evliliklər; sevgi, sədaqət və vəfa anlayışları çərçivəsində baş verən hadisələr” dramda əsas xətti təşkil edir. [4] Burada yunan əsilli Baba Əfəndi, onun gəlini dəli Zəhra, Kaymakam, Ayşə xanım, Yusif və Züleyxa kimi obrazların fonunda müxtəlif problemə toxunulmuş, dağılmış ailələrin, özünü bədbəxt sayan insanların həyat yoluna işıq tutulmuşdur. Yazıçı bu əsərdə Baba Əfəndi və onun ailəsinin timsalında Anadolu həyat tərzi, Yusif və Züleyxanın timsalında isə İstanbulu, oradakı həyatı, insanları təsvir etmiş və bu iki fərqli mühiti qarşı-qarşıya qoymuşdur. Baba Əfəndinin ailəsi qızı Həcər, gəlini “dəli” Zəhra və nəvələri Müşərrəf və Əhməddən ibarətdir. Zəhranın əri balıqçı olmuş, dənizə çıxarkən fırtınada itgin düşüb dünyasını dəyişmişdir. Baba Əfəndi isə olduqca kasıb bir həyat tərzi keçirir, əynindəki nimdaş paltarları ona ağsaqqal yaşına yaraşmayan gülünc bir görkəm verir. Onun gəlini Zəhra və nəvələri ilə olan münasibəti də ürəkaçan deyildir. Zəhra ona baxmaqdan gileylənir, nəvələri isə onu ələ salır, sözünü dinləmirlər. Baba Əfəndi də xaraktercə sakit təbiətli, məzlum bir insan deyildir. O, 313 müharibəsindən sonra cənubi Anadolu sahillərinə köçən Girit mühacirlərindəndir. Öz cibindən təchiz etdiyi yüzə qədər fədasinin başında illərlə Kolonel Vasoya qarşı mübarizə aparmışdır. Girit əldən getdiyi zaman isə ailəsi ilə birlikdə bu adaya köçmüşdür. O zamanlar gənc və bacarıqlı olduğu üçün özünə burada da yeni bir həyat qurur, bir restoran və otel tikdirir. Əvvəllər bu adadan gəmilər, adadakı mərmər tikililəri görməyə gələn səyyahlar əksik olmamış. İndi isə adada yerli əhali bir neçə ailədən ibarətdir. Müharibə zamanı yaxınlarını itirən insanların bəzisi köçmüş, bəziləri də döyüşlərdə həlak olmuşdur. Adanın tək ziyarətçisi buradakı limana lövbər salan gəmiçilərdir. Adaya Yusif və Züleyxanın gəlməsi ilə buradakı həyat sanki canlanır. Hər axşam məclislər qurulur, keçmiş xatirələrdən söz açılır. Baba Əfəndinin ailəsində də bu canlanma özünü büruzə verir, lakin yenə də heç kim bu yaşlı insana hörmət etmir, sözünü dinləmir, bəzən ələ salır, bəzən də təhqir edirlər. Nəvəsi Əhmədcik hasarda oturarkən Baba Əfəndi onu aşağı enməsi üçün razı salmağa çalışır və Əhmədcik babasını daşla hədələyir. Bu zaman Baba Əfəndi qorxaraq: “Sən heç enməyəcəksən aşağı? Təşrif buyuracaqsan aşağı... Babaya daş göstərirsən elemi? Biz sənə çörək, sən bizə daş... (üsyarla) necə görmür Allah bu dünyanın halını...” [2, s.119] Bununla yanaşı Baba Əfəndi heç də yaşına görə davranmır, qadın paltarı geyib rəqs edir, çox içir, dostları, gəlini və nəvələri ilə kobud danışır və s. Əslində isə bütün bu insanlar həm də bir-birini saf bir məhəbbətlə sevir, bir-birini düşünür. Bu obrazların timsalında sevgisini fərqli şəkillərdə ifadə edən və ya edə bilməyən, lakin bir-biri ilə həm də qırılmaz bağlarla birləşən Anadolu insanının həyatını, yaşayışını, çətinliklərə qarşı necə mübarizə aparmasını görürük. R.N.Güntəkin bir çox roman və dramlarında olduğu kimi pul və kasıblıq məsələsinə bu əsərində də toxunmuşdur. Məhz bu faktor Güntəkin yaradıcılığında bir çox ailənin böhranına səbəb olan bir problem kimi diqqətə çarpır. Həmçinin Baba Əfəndinin ailəsi üçün də eyni vəziyyət hakimdir. Gəlin Zəhra hər fürsətdə öz halından şikayətlənir, bəzən də: “qılıncı zabiti qoyub

düşərsənmi yarım papuclu balıqçının ardınca? Bax indi komandır olub o. Mən komandır arvadı olacaqdım, övladlarım da bir parça şəkər üçün bir-birinin ağzını yırtmayacaqdı” [2, s. 180] deyər özünü günahlandırır. Lakin bu da dildə deyilmiş bir söz olaraq qalır, çünki Zəhra ərinə indi də sevməkdədir: “Fəqət qaçmasaydım bu dəfə də balıqçı üçün yanacaqdım. (əlləri ilə sinəsini parçalayırmış kimi) Həm də bəzən balıqçıyla dalaşarkən “kaş ki, digərinə gedəydim” deyər yalan deyərdim, zavallı da mənə inanardı, daha bərk vurardı, heyf ki, siz onun dadını bilməyəcəksiniz.” [2, s. 181]

Dramda obrazların təsvirindən də görürük ki, ailənin geyimi, yaşayışı səfil vəziyyətdədir. Baba Əfəndinin qızı Həcər Ayşə xanımın köhnə paltarlarını geyir, Baba Əfəndi özü isə dənizə düşüb islanarkən başqa paltarı olmadığı üçün gəlini Zəhranın köhnə paltarlarından geyir. Bütün bu səfillik və çətinliyin içində Baba Əfəndinin ailəsi öz birliyindən, yaşamaq ümidindən əl çəkmir.

Bununla yanaşı əsərdəki əsas obrazlardan olan Yusif və Züleyxanın da taleyi diqqəti cəlb edir. Onların da ailəsi bədbəxtliyə düşər olmuşdur, lakin bu bədbəxtlik maddiyyat və ya itki ilə bağlı deyil. Züleyxa və Yusif fərqli tərbiyədə, fərqli mühitlərdə böyümüş iki insandır. Züleyxa Qərb mədəniyyətinin təsiri ilə sərbəstliyə, azadlığa meyillidir. O, sevginin sözlərlə ifadəsini ibtidailik, qeyri-təbii bir hadisə sayır. Yusifin sevgiyə bu qədər bağlı olmasını, hətta ona sevdini söyləməsini belə Züleyxa bəsitlik kimi qəbul edir. O, əri Yusifi böyük məhəbbətlə sevib ailə qurmamışdır. Atasının istəyi ilə razılıq vermişdir, lakin azadlıq, sərbəstlik arzusu onu rahat buraxmır. “Bir an üçün əski şərqini eşidən kimi oluram. Atamın qulağına yavaşca: ata, söyləməyə cəsarət etmərsən, amma mənəm bu adamla ailə qurmağımı çox istəyirsən deyəsən, mən də bunu edəcəm-deyirəm” [2, s.169] sözləri ilə bunun ifadəsini görürük. Yusif isə onun əksinə, Anadolu tərbiyəsində böyümüş, ağır təbiətli, özünün də dediyi kimi “köhnə fikirlərdən”dir. Lakin qarşımıza pis insan və ya pis ər obrazında deyil, mərd, sədaqətli, yüksək insani keyfiyyətləri olan bir insan kimi çıxır. Züleyxanı bütün qəlbi ilə sevir, onun fikirlərinə hörmətlə yanaşır. Bu sevgi həm də Yusifin Züleyxanın atasına olan pərəstişindən, hörmətindən irəli gəlir. Züleyxanın atası Yusifə daim arxa olmuş, ona atalıq etmişdir. Buna görə də Yusif Züleyxaya qarşı özünü həm də borclu hiss edir, onu qorumağa çalışır. Züleyxa başqa biri ilə qəza keçirdiyi zaman heç kim ona inanmayıb, ətrafındakı qohumları belə ondan uzaqlaşdığı bir vaxtda bu vəziyyət Yusif üçün nə qədər ağır olsa da ona əl tutur, Züleyxanı hər şeydən uzaqlaşdırmağa çalışır: “Qanuna görə arvadım olduğun müddətdə səni qorumağa məcbur idim. O insanın qızına heç kimin hörmətsizlik göstərməsinə icazə verə bilməzdim. Hər şey bitdikdən sonra anamın dediyi kimi şənlinlə-şərəfinlə evini tərk edə bilərdin, yalnız o zaman belə (bir sükutdan sonra) mənəm kimi dağ ənənələrindən tamamilə qurtula bilməmiş bir adam üçün bu ağır idi Züleyxa... Niyə gizlədim, ağır idi...” [2, s. 224] Onu özü ilə birgə Baba Əfəndinin də yaşadığı, hər kəsdən uzaq olan bu adaya iş bəhanəsi ilə gətirir. Yusifin Züleyxanı bu adaya gətirməkdə bir digər məqsədi də onu insanlarla ünsiyyətə, münasibətlər qurmağa alışdırmaq istəməsidir. Çünki Züleyxada içində qapanıqlıq, cəmiyyət içində olmaq istəməmə, olduğu zamanlarda belə səssiz qalma xəstəliyi vardır. Yazıçı əsər haqqında öz görüşlərində bunu belə ifadə etmişdir: “Həyata küsmüş və xəstə olan insanları qazanmağa çalışsaq. Hər insan kimi onların da ünsiyyətə ehtiyacı vardır”. [5] Və Yusifin bu addımı Züleyxanı sözün əsl mənasında “sağaldır”. O, Anadoluda görüb tanıdığı mehriban, səmimi, sadə insanlarla dostluq edir, onlarla dərdləşir, cəmiyyətə qaynayıb-qarışmağın nə olduğunu öyrənir. Və nəhayət buradan ayrılmaq vaxtı gələndə Züleyxa buranı tərk etmək istəmir.

Züleyxa həm də xaraktercə Yusifdən daha zəif obrazdır. Nə istədiyini bilməyən, aşırı həssas, hər şeydən narazı olan bir qadındır. “Bütün qüvvətim azad bir insan olmaq qürurundan ibarətdir. Heç kimə veriləcək hesabı qalmamış olmaq qürurundan ibarət...” [2, s.182], “Azad deyiləm? Boşanmış bir qadın deyiləm? Yanımdakı adam sevgilim də olsa kimin nə deməyə haqqı ola bilər? Onsuz da bütün üsyanım buna görə deyilmi?” [2, s.183] kimi fikirləri ilə az-çox Züleyxanın azad həyat anlayışı ilə tanış oluruq. Belə bir vəziyyətdə onların ailə münasibətləri möhkəm bağlarla bağlana bilməzdi. Və nəhayət məhv olmağa məhkum olan bu ailə də Yusifin bütün söylərinə baxmayaraq dağılır, onların boşanması ilə nəticələnir. “Ailə münasibətlərindəki ən önəmli məqam qarşılıqlı sevgi və hörmətdir. Bundan daha da önəmli olan isə əgər münasibətdə olduğumuz insan həyat yoldaşımızdırsa bu bağları daha da qüvvətləndirməli və ilk öncə sevgi, sədaqət, vəfa kimi anlayışları da qavramaq gərəkdir” [3].

Bu adanın bir digər sakinləri də Kaymakam bəy və Ayşə xanımdır. Ayşə kaymakamdan yaşca çox kiçikdir, lakin onların münasibəti Yusif və Züleyxanın ailəsində olduğu kimi deyildir. Kaymakam bəy təbiətə əsl Anadolu insanıdır. Hər nə qədər kobud, etinasız kimi görünə də təmiz qəlblə, gülürüz, zarafatlı, çevik, qonaqpərvər bir insandır. Eyni zamanda Ayşəni də çox sevir. Yusif bəydən fərqli olaraq Kaymakamın sevgisi qarşılıqsız deyildir. Ayşə xanım da onu qəlbən sevir, onun ardınca bir çox şəhərlər gəzmiş, ordan-ora sürüklənmişdir. Ayşə də İstanbul qızıdır, orada təhsil almış, ziyalı bir ailədən çıxmışdır. Lakin burada keçirdiyi həyat tərzi ilə Anadolulaşmış, çətinliklərə alışmışdır. Züleyxanı da məktəb vaxtından tanıyır, uşaqlıqdan bəri ona pərəstiş etdiyini söyləyir. Lakin Züleyxanın ərinə qarşı olan münasibəti onu sarsıdır,

ərinə bu cür bağlı olan qadın bu vəziyyəti heç cür qəbul edə bilmir: “Nə üçün bu dünya bu qədər rəzildir, Ya Rəbbi? Mən isə ətrafımızdakı bu qədər bəxtsiz insan içində bir siz varsınız deyə sanki yenidən cəsarətlənirdim.”, [2, s.150] “Anlamıram, belə şeylər mənim kəndli başımın anlayacağı şeylər deyil” [2, s.156]. Kaymakam bəy də öz növbəsində Ayşənin sevgisindən arxayındır. Və onu bu cür şəraitdə yaşatmağa məcbur olduğu üçün sanki vicdan əzabı çəkir. Yusifin Kaymakamla olan söhbətində bunu açıq şəkildə görürük. Yusif: “Xanıməfəndi necə olsa bir İstanbul qızıdır, Amerika kollecində təhsil almışdır. Həm bizimki ilə də orada tanış olmuşdur. Yəni bir gün halından narazılıq, İstanbul olmasa belə daha yaxşı bir həyat arzusu kimi bir şeylər istəməsindən qorxmursunuz?”- deyir [2, s.131], Kaymakam isə: “Zənn edirəm ki, o mərhələni çoxdan sovuşdurduq, bəyim, o qədər söndü ki, biçarə onu indi Yıldız sarayına da oturtsanız əbəsdir. Axşam olan kimi quş kimi bizim kəndin mərkəzindəki daş eşiyimizi axtarar. Kraliça üç uşağına bir qədər pul yığmaqdan başqa bir şey düşünmür indi” [2, s.131]- deyə cavab verərək Ayşənin hazırkı vəziyyəti haqda az-çox təsəvvür yaradır. Ayşə o qədər insanlardan, cəmiyyətdən uzaq qalmışdır ki, Züleyxanın adaya gəlişi onun üçün bayram olur. Kaymakam bəyin dilindən deyilmiş bu sözlərlə Ayşənin nə qədər tənha bir həyat sürdüyünün şahidi oluruq: “Evimiz yuxarıdakı təpənin üstündə qartal yuvası kimi bir yerdir, bu səhər limanda gəminizi ilk o gördü, qışqıra-qışqıra mənə xəbər verdi. Aman mənə limana apar deyə iki insan üzü görüm deyə az qala ağlayacaqdı. Bu iki insandan birinin Züleyxa xanım olduğunu bilsəydi kimbilir daha nə qədər fəryad edərdi” [2, s.132].

Bütün bunlara baxmayaraq Ayşə Kaymakamdan ayrılmağı, hətta ona qarşı pis rəftarı belə ağına gətirmir. Ailəsinə bağlı olan bu qadın yalnız övladlarını və ərinə düşünür, onların səadəti üçün özünü belə unudur.

R.N.Güntəkinin bir çox əsərlərində qoyulmuş ailə-məişət probleminə şəxsi münasibətini isə bu ifadələrdə görürük: “Ailə münasibətlərindəki ən önəmli məqam qarşılıqlı sevgi və hörmətdir. Bundan daha da önəmli olan isə əgər münasibətdə olduğumuz insan həyat yoldaşımızdırsa bu bağları daha da qüvvətləndirməli və ilk öncə sevgi, sədaqət, vəfa kimi anlayışları qavramaq gərəkdir” [3]

Ədəbiyyat

1. Emil B. “Reşat Nuri Güntekin’in Tiyatro Yazarlığı”. Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989
2. Güntekin R.N. “Eski şarkı-Yaprak dökümü”. İstanbul, Milli eğitim basımevi, 1971
3. Internet <http://www.bilgicik.com>
4. Internet <http://edebiyatvetarih.com>
5. Internet <http://www.edebiyatfakultesi.com>
6. Tolstoy L.N. “Anna Karenina”. İstanbul, İletişim Yayınları, 2015

KÖNÜL HEYDƏROVA

Bakı Dövlət Universiteti

ZADƏGANLIĞIN OBRAZLI TƏQDİMƏTİ (dramaturji müstəvidə)

Açar sözlər: *zadəgan, nadanlıq, maarif, Azərbaycan dramaturgiyası*

A figurative description of nobility (in dramatic fashion)

Universal problems and their solutions described by Azerbaijani playwrights in the end of XIX century – in the beginning of XX century and noble characters portrayed in these plays are analyzed in this article.

The fight against ignorance, the tussle of religious prejudice against novator youth, the struggle of obscurantism with enlightenment are brought to the fore in the article as well. Harm caused by fetters of ignorance to the progress of a society and the ways to get rid of them are described here.

Key words: *noble, ignorance, enlightenment, Azerbaijani dramaturgy*

Yazılı və şifahi ədəbiyyat xalqın formalaşmasında, onun təfəkkürünün inkişafında müstəsna rol oynayır. Yazıçılar min illər boyu xalqı istiqamətləndirmək üçün ideyalar, fikirlər irəli sürmüşlər və sürməkdə davam edirlər. Azərbaycan ədəbiyyatı da bu cəhətdən çox zəngindir. Azərbaycan ədəbiyyatının inkişaf tarixinə nəzər saldıqda onun başlanğıcının hələ eramızdan çox – çox əvvələ gedib çatdığı məlum olur.

Azərbaycan xalqının taleyində yeni bir mərhələ kimi səciyyələnən XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəlləri böyük bir ədəbi nəslə meydana çıxardı, müxtəlif ədəbi cərəyanların yaranmasını şərtləndirdi. Dünya xalqları mədəniyyətinin inteqrasiyası, qarşılıqlı mübadiləsi, yaradıcılıq arealının genişlənməsi, söz sənətlərinin

tələbatının artması yeni – yeni yaradıcılıq nümunələrinin, yeni ədəbi növlərin, janrların formalaşmasına təkan verdi.

Bu, Azərbaycan dramaturgiyasında da özünü büruzə verməyə başladı. Belə ki, XIX əsrin ortalarında yalnız xalq oyunları, bayram şənlikləri, şəbihlər şəklində olan tamaşalar artıq daşdığı ictimai – əxlaqi məzmunu özündə ehtiva edə bilmirdi. Belə bir şəraitdə M.F.Axundzadə tərəfindən əsas qoyulan dramatik növün komediya janrı intişar tapdı. Ümumiyyətlə belə qənaətə gəlmək olar ki, cəmiyyətdəki böyük faciələrin əsasını ölməkdə olan əxlaq normalarında, köhnəlmiş dünyagörüşündə axtarmaq lazımdır. Həqiqətən də XIX əsrin sonlarında dramaturgiyamızda öz əksini tapan mövzular tarixi – ictimai proseslə əlaqədar olaraq cəmiyyətdə, ictimai münasibətlərdə, adamların əxlaq və psixologiyasında əmələ gələn dəyişiklikləri əks etdirir.

"Yarandığı vaxtdan ümumbəşəri ideyalarla milli dəyərlərin vəhdətinə həssas yanaşan Azərbaycan dramaturgiyası ... müttəmadi olaraq tənqidçi, ədəbiyyat tarixçiləri və nəzəriyyəçilərinin diqqət mərkəzində olmuş..."dur (1, 3).

Həmin dövr ədibləri əllərində elm, ürfan məşəli tutaraq dərdi ürəkləri parçalayan millətin həyatına daxil olub, onun hər səmtinə və küncünə işıq salıb, millətin yaralarını, ruhani və cismani qaranlıqları, qəm və sadlıqlarını görüb və gördüklərinin surətini və şəklini mahir nəqqaş kimi çəkiblər.

Qədim ənənələrə söykənən zadəganlıq mövzusu XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatında aparıcı xətt olmuşdur. Bu ənənələrin tarixi hələ ədəbiyyatımızın formalaşdığı ilk dövrlərə – şifahi xalq ədəbiyyatına, nağıllarımıza, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanına qədər gedib çıxır. Ümumiyyətlə, cəmiyyətdə təbəqələşmə həmişə var. Və bu mövzu təbii ki, hər dövrün öz tələblərinə uyğun şəkildə həyatı obrazlı şəkildə əks etdirən söz sənətinin - ədəbiyyatın aktual mövzusu olmuşdur.

Azərbaycan dramaturgiyasında zadəgan obrazının xarakterini açmaq təkə bir obrazı fərd olaraq öz mənfi və müsbət keyfiyyətləri ilə təhlil etməkdən ibarət deyildir. Burada eyni zamanda, təbii ki, dram janrının xarakterinə uyğun olaraq obrazların dili ilə zadəgan mühiti, zadəgan məişəti, həyat tərzini, bütövlükdə zadəganlığın digər zümrələrlə qarşılıqlı müqayisəsi, onun təsvir dərəcəsi ön plana çəkilməlidir.

Min illər boyu müasir dövrdəki ədəbiyyatımız dünya ədəbiyyatına tövhə verməklə, ondan qidalanaraq inkişaf edib və edir. Ümumilikdə Azərbaycan dramaturqları öz əsərlərini yaradarkən Qərb və rus ədiblərinin yaradıcılığından geniş bəhrələnməmişlər. S.Babullaoglundun "36 dramatik situasiya" və ya bəşər günahlarının təsnifatı ..." tədqiqat əsəri bizim bu fikirlərimizə bir nümunədir (2).

Azərbaycan dramaturqları dünya dramaturgiyasından bəhrələnərək öz əsərlərində ümumbəşəri problemlərin qoyulmasına, onların həlli yollarını göstərməyə çalışmışlar. Araşdırmalar zamanı aşkar etdik ki, tədqiq olunan dövr ədiblərinin əsas məqsədi intriqalara səbəb olan dini ayrı-seçkiliyi (N.Nərimanov "Bahadır və Sona", H.Cavid "Şeyx Sənan"), nadanlığı (Ə.Haqverdiyev "Bəxtsiz cavan", N.Nərimanov "Nadanlıq", N.Vəzirov "Müsibəti-Fəxrəddin"), avamlığı (N.Nərimanov "Pir", C.Məmmədquluzadə "Ölülər", "Danabaş kəndinin müəllimi"), sələmçiliyi (Ə.Haqverdiyev "Dağılan tifaq", "Yeyərsən qaz ətini, görərsən ləzzətini", Ü.Hacıbəyli "O olmasın bu olsun"), yalançı "millət dostları"ni (Ə.Haqverdiyev "Millət dostları", S.S.Axundov "Dibdat bəy", "Türk birliyi"), qadın hüquqsuzluğunu (Ə.Haqverdiyev "Dağılan tifaq", Ü.Hacıbəyli "O olmasın, bu olsun", S.S.Axundov "Tamahkar", C.Cabbarlı "Vəfalı Səriyyə"), çoxarvadlılığı (Ə.Haqverdiyev "Yeyərsən qaz ətini, görərsən ləzzətini", S.S.Axundov "Bir eşqin nəticəsi"), tamahkarlığı (M.F.Axundzadə "Hacı Qara", S.S.Axundov "Tamahkar", N.Vəzirov "Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük"), cadugərliyi (M.F.Axundzadə "Hekayəti-Müsyö Jordan həkimi-nəbatat və dərviş Məstəli şah caduküniməşhur", Ə.Haqverdiyev "Yeyərsən qaz ətini, görərsən ləzzətini", "Pəri cadu"), qumarbazlığı (Ə.Haqverdiyev "Dağılan tifaq", S.S.Axundov "Dibdat bəy") zülmkarlığı (N.Nərimanov "Nadir şah", Ə.Haqverdiyev "Ağa Məhəmməd şah Qacar", "Bəxtsiz cavan"), pulun hakimliyini (C.Cabbarlı "Aydın", "Solğun çiçəklər", Ə.Haqverdiyev "Dağılan tifaq", H.Cavid "Maral"), riyakarlığı (C.Cabbarlı "Solğun çiçəklər", C.Məmmədquluzadə "Ölülər", N.Nərimanov "Şamdan bəy") ifşa və tənqid, aydınlığı (N.Nərimanov "Nadanlıq", "Bahadır və Sona", N.Vəzirov "Müsibəti-Fəxrəddin", Ə.Haqverdiyev "Bəxtsiz cavan"), təhsili (M.F.Axundzadə "Hekayəti-Müsyö Jordan həkimi-nəbatat və dərviş Məstəli şah caduküniməşhur", Ə.Haqverdiyev "Bəxtsiz cavan", N.Vəzirov "Müsibəti-Fəxrəddin", C.Məmmədquluzadə "Ölülər", N.Nərimanov "Nadanlıq", A.Şaiq "Tələbə həyatı"), milli məfkurəni (C.Məmmədquluzadə "Anamın kitabı", "Kamança", C.Cabbarlı "Bakı müharibəsi"), haqsızlığa qarşı mübarizəni (C.Cabbarlı "Vəfalı Səriyyə", Ə.Haqverdiyev "Ağa Məhəmməd şah Qacar", S.S.Axundov "Laçın yuvası"), ədalətin qələbəsini (C.Cabbarlı "Vəfalı Səriyyə", N.Nərimanov "Şamdan bəy", "Nadir şah") humanist keyfiyyətləri (H.Cavid "Ana", C.Məmmədquluzadə "Kamança") təbliğ etmək, qaranlıqda qalanlara işıqlı yol göstərməkdir.

"Azərbaycan romantik sənətkarlarının yaratdıqları ... pyeslər dramaturgiyamızı sağlam ideya, məzmun və forma cəhətdən zənginləşdirmiş, ədəbiyyatımıza bir sıra diqqətəlayiq, mənalı obrazlar gətirmişdir." (3, 6).

N.Vəzirov, Ə.Haqverdiyev, S.S.Axundov, N.Nərimanov, Ü.Hacıbəyli, C.Məmmədquluzadə, A.Səhhət, A.Şaiq, C.Cabbarlı, H.Cavid kimi ədiblər öz yaradıcılıqları ilə Azərbaycan ədəbiyyatını dünya ədəbi-mədəni fikrinin ən yaxşı nümunələri səviyyəsinə qaldırmışlar. Bu ədiblər ədəbiyyatın inkişafı üçün özlərinin estetik fikirlərini irəli sürərək hər zaman əsl sənətkar konsepsiyasına – millilik və bəşərlik amalına sadıq qalaraq ədəbiyyat səhnəmizi bu gün də narahat edən problemləri qələmə almağa çalışmışlar. Onların əsərləri azərbaycanlıların ideoloji təfəkkürünü dəyişməyə qadir dramaturgiya nümunələridir. Həmin dramalar yüksək poetik gücə malik ədəbiyyatın kamil nümunələri kimi qalmaqdadır.

Dramaturqlar öz əsərlərində burjuaziya sinfi nümayəndələrinin tipini yaradaraq, onun həm müsbət, həm də mənfi cəhətlərini göstərirdilər. Tərəqqiyə buxov olan nadanlığın islah olunması, zadəgan tərbiyə metodunun çatışmazlıqları öz parlaq əksini bu ədiblərin yaradıcılığında tapmışdır. Təhsilin, elmin vacibliyini vurğulayan yazıçılar onu milləti “ağ gün”ə çıxaracaq vasitə kimi görürdülər.

Nadanlıq buxovunun cəmiyyətin tərəqqisinə vurduğu zərəri aydın görən ədiblər öz yaratdıqları qəhrəmanların dili ilə, ürək yanğısı ilə bunu bəyan etməyə çalışırdılar. N.Vəzirov “Müsiabəti – Fəxrəddin” (1896) faciəsində zadəgan mühitini təsvir edərkən qeyd edir ki, Fəxrəddinin yaşadığı mühiti təşkil edənlər “vəhşi tayfanın” üzvləridir. Onlar adamı cəllad edirlər. Amma Fəxrəddinin dünyagörüşü, aldığı təhsil onu bu yoldan saxlayır. Fəxrəddin “... belə görünür ki, guya biz müsəlman tayfaların üstə göydən lənətnamə yenib ki, işığa çıxma bilməyəcəksiniz, həmisi zülmətdə qalıb, vəhşi nadanlıq gücü ilə bir-birinizi tələf edəcəksiniz... Aşkar görürəm sübut uzaqda deyil... Mən buraya gələn üç ay deyil, bu üç ayın ərzində iki yüz adam, dəxi də artıq, elə bizim ətrafda bir-birini tələf ediblər. Məgər bu vəhşi nadanlıqdan deyil?... camaat qudurmuş heyvan kimi bir-birini qapır və nədən ötrü? Bir qarış yerdən ötrü, yanımdan keçdin, mənə salam vermədin – ondan ötrü... Bunlar hamısı vəhşilikdən və nadanlıqdan... Anam, qardaşım, bari siz mənə əziyyət verməyin, Allah xatirinə!.. Onsuz da mənə müsəlman qardaşların nadanlığı qəm dəryasına qər q eləyir.” (4, 120-121) – söyləyir.

Nadanlığın hökm sürdüyü xaraba vilayətdə Fəxrəddin çox çalışsa da, bütün işlərə çarə tapsa da, sonda “dünyanın hər bir işi cəngi-məğlubədir; amma vəhşi nadanlıqla cəng etmək mümkün deyil.” (4, 119) – qərarına gəlir.

“Müsiabəti-Fəxrəddin” əsərində “... maarifin, haqqın və xeyrin qələbəsi, bu qələbənin bədii və fəlsəfi təsdiqi, doğrulmaq, yüksəlmək hüququ, daha çox avamlığın, şərrin, iflası, xar və zəlif olmağa məhkumluğu şəklində özünü göstərir. Xeyrin şərrin sınağında verilir, daha doğrusu, müəllif maarifin gözəlliyini təsdiq etmək üçün maarifsizliyi təsvir edir.” (5, 66).

Ömər də (N.Nərimanov "Nadanlıq"), Əşrəf bəy də (N.Vəzirov "Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük") Fəxrəddin kimi nadanlıqdan dad edirdi. Əşrəf bəy: "...Hər bir müsiabətdən artıq bizim nadan olmağımızdır." (4, 84) – deyər fəryad qoparır.

"Məhəmməd ağa... Qardaş!... Ömər!... Səni mənə dediyin adamı güllələdi?

Ömər (*başını bulayır*). Xeyr!... Məni ... nadanlıq ... avamlıq ... bi ... mərifətlik güllələdi. Bunlar hamısı... (*Tərpənir.*) Ah!... Adamı... heyvan edərmiş! Ah! Nadanlıq!..." (6, 60). Ömər ömrünün son anında söylədikləri o dövürkü cəmiyyətin əsas probleminin bədii ifadəsidir.

Əbədiyaşar ədib, Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyətinə bir əsgər kimi, heç bir təmənnə ummadan xidmət göstərən Ə.Haqverdiyevin müasiri Y.V.Çəminzəminli onun barədəsində yazırdı: "Əbdürrəhim bəy teatra xidmət etdikdə heç bir zaman özü üçün maddi məqsəd təqib etməmişdir" (7, 362).

Özünün zadəgan-bəy ailəsindən çıxması Ə.Haqverdiyevi həmin zadəgan mühitinin çatışmazlıqlarını yazılı ədəbiyyatda əks etdirməsinə mane olmamışdır. Çünki o burada bir vətəndaş kimi, milli təsübkeş kimi çıxış etmişdir. Elə bu prizmadan yanaşaraq yaratdığı zadəgan obrazlarının ən yaxşı bölgüsünü də Ə.Haqverdiyev özü vermişdir. Ölməz sənətkar "Xortdanın cəhənnəm məktubları"nda yerli bəylərin dörd sortunun olduğunu göstərir: "Pervi sort bəylərə Sarıçalı bəyləri deyirlər ki, Nadir şah dövründən bəydirlər...

Vtoroy sort bəylər bəyliklərini xanlardan alıblar. Bunların babaları ya xanın cəlladları olublar, ya təlxək, ya qatırçı, ya quşçu və darğaları, pişxidmətləri və i.a...

Treti sort bəylərə pişxurd bəyləri deyirlər. Bunların ciblərində ildə üç ay pul olar, doqquz ay müflisdirlər...

Çetverti sort da bəylər var. Bunlara "cır bəylər" deyirlər ki, var-yoxlarını qumara, Tiflis və Bakı kefinə verib, indi dövlətli bəylərin qapılarında sülənirlər." (8, 66-67).

Öz yaradıcılıqlarında zadəgan mühitinin eybəcərliklərini, çatışmazlığını əks etdirən ədiblər onun aradan qaldırılma yollarını da göstərməyə çalışmışlar. Bu yol milləti qaranlıqdan, nadanlıqdan, cəhalətdən, mövhumatdan, yadelli, zülümkar üsul – idarəsinin buxovundan azad etmək üçün lazım olan milli birlik, maarif, mədəniyyət, müasir düşüncəli və ideyalı ziyalıların yaranması yoludur.

Ədəbiyyat

1. Dadaşzadə A. A. Azərbaycan ədəbi tənqidində dramaturgiya məsələləri (1940 -1950-ci illər): Fil. üzrə fəl. dok. ... dis. avtoref. Bakı, 2010, 35 s.
2. www.azadliq.org/content/article/2242870.html
3. Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Maarif, 1966.
4. Vəzirov N. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 424 s.
5. Qarayev Y. Fəciə və qəhrəman. Bakı: Az. EA nəşriyyatı, 1965, 192 s.
6. Nərimanov N. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider nəşriyyat, 2004, 496 s.
7. Çəmənəmli Y.V. Əsərləri: 3 cildə, III c., Bakı: Avrasiya Press, 2005, 440s
8. Haqverdiyev Ə. Seçilmiş əsərləri: 2 cildə, II c., Bakı: Lider nəşriyyat, 2005, 408 s

KÜRSÜMXANIM TAHİRLİ

Azərbaycan Dillər Universiteti

PEYĞƏMBƏRİN TARİXİ QƏLƏBƏSİ VƏ ONUN SƏBƏBLƏRİ

Huseyn Javid is a prominent representative of romanticism in the early TWENTIETH century in Azerbaijan. Javid has played a huge role in the formation of Azerbaijani literature of the XX century. The philosophical lyrics motives of humanism and humanity, Huseyn Javid works of Azerbaijani literature and dramaturgy has opened a new page in the historical drama, reflecting problems. The prophet play an important place in his work. In this work he was writing about the difficulties in path of the Prophet.

Key words: *Prophet, obscurantism, divine truth, idol*

“Peyğəmbər” dramını qələmə alan H.Cavid şəxsiz bu mövzu ətrafında uzun zaman axtarışlar aparmış, din tarixini, peyğəmbərin özündən başlamış onun xəlifələrinin, bir sıra müsəlman hakim sülalələrinin, dünya imperiyasına çevrilmiş ərəb xilafətinin əsrlərlə davam edən siyasi tarixini öyrənmişdi.

“Peyğəmbər”i Cavidin digər əsərlərindən fərqləndirən cəhətlər çoxdur. Bunlardan ikisi əsərdə “Əşxas” hissəsinin verilməməsi və dörd pərdədən ibarət olan bu əsərin hər pərdəsinin ayrı-ayrılıqda adlandırılmasıdır: Bisət, Dəvət, Hicrət, Nüsrət. Digər fərqli cəhət isə onun ifadə etdiyi ideya idi. Dini-fəlsəfi mövzuda yazılmış bu dramın qəhrəmanı Məhəmməd (s) ədəbiyyatımızda ilk dəfə böyük bir bədii əsərin iştirakçısı, baş obrazı kimi verilmişdir. Cavid bu əsərdə nə dini idealizə etmək istəmiş, nə də modernləşdirmək fikrində olmuşdur. O, tarixi həqiqətləri qoruyub saxlamağa cəhd etmiş, dünənlə bu günü bir-birinə bağlayan tarixi, dini-fəlsəfi məzmunlu gözəl bir sənət əsəri yarada bilmişdir.

Peyğəmbər obrazında insanın qüvvəsi də, zəiflikləri də psixoloji dərinliklə açılır. Bunun üçün müəllif öz fikirlərini ifadə etməyə imkan verən tarixi materiala müraciət edir. Xarici basqınlara və daxili çəkişmələrə məruz qalan ərəbləri birləşdirmək üçün Məhəmmədin düşüncə və əməlləri pyesin əsas sujet xəttini müəyyənləşdirir. Lakin dramaturqu onun bu məqsədə çatmaq üçün axtardığı yollar və bu yollarda uğradığı çətinliklər daha çox düşündürür.

Cavidi həmişə düşündürən və “Peyğəmbər”də də öz əksini tapan əsas fikirlərdən biri bu olmuşdur ki, bəşəriyyəti xilas edəcək yeganə bir vasitə, bir qurtuluş yolu varsa, o da məzlumların silaha sarılmalısıdır, ən yüksək bəşəri fikirlərin, ən ali, xeyirxah ideyaların qılıncla, qüvvətlə birləşməsidir. Bu fikir Caviddə birinci dünya müharibəsi dövründə əmələ gəlmişdi. Müharibə dəhşətlərindən şair bu nəticəni çıxarırdı ki, şər ideyaların, cahangirlik fikirlərinin qılıncla, zorakılıqla birləşməsi bəşər həyatında böyük fəlakətlər törədir, gücsüzlər, zəiflər, haqq və ədalət ayaq altında tapdanıb gedir. Buna haqq sözləqılının birləşməsi cavab verməlidir.

H.Cavid klassik Şərqi həm fəlsəfi, həm də təsəvvüfi baxışlarına geniş yeri “Peyğəmbər” əsərində verir. Bu əsər onun öz baxışlarını, varlıq və həyat haqqında konsepsiyasını bədii yolla ifadə etmək baxımından səciyyəvidir. Pyesin əvvəlində “əzəliyyət nuru”ndan bir “qönçə”, “pənbə yıldız” kimi qopub Peyğəmbərin yanına gələn Mələk ona zəka və hikmət gətirir. Peyğəmbərin “sən kimsən?” sualına “Mən sənəm, sən də mən” cavabını verir, Peyğəmbəri haqq nuruna qovuşdurur.

Dini rəvayətlərdən birində söyləyir ki, göylərə qalxan Cəbrail Cəbrailə bir dəfə səda gəlir ki, sən kimsən, mən kiməm? O da cavab verir ki, sən sənən, mən də mən. Ondan ötrü onun qanadları yanib tökülür, neçə yüz il qanadsız qalır. O, gərək cavab verərdi ki, “Mən mənəm, sən də mənəni yaradan”. Həmin cavabı verənə qədər o Yaradanın yanına yüksələ bilmir. “Peyğəmbər” də isə haqdan gələn nur Peyğəmbərə deyir ki, “Sən mənən, mən sən”. Bu cavab Peyğəmbərin rəsuliyyətini, onun ən kamil Tanrı məzhəri olduğunu göstərir.

Peyğəmbər həmin nurla ilahi həqiqətə qovuşur. Bundan əvvəl Peyğəmbər özünü cəhalət içərisində hiss edirdi. Əsərdə cəhalət, ürfansızlıq gecəyə bənzədilir. Peyğəmbər mələyi qarşılayanda gecə idi, onun daxilində hələ nur oyanmamışdı. O özü də bu cəhaləti gecəyə, qara çarşafa bənzədir. Siyah çarşafı cırıb (cəhaləti yıxmaq mənasında), hüsnü – mütləqə qovuşmaq istəyir. Peyğəmbər qurtuluşu “ərşi-lahutə yüksəlməkdə”, “hüsnü mütləqə qovuşmaqda” görür və bunun üçün tədbirlər axtarır. O, elə yollar axtarır ki, arzu və amallarını həyata keçirməyə imkan versin. Öz amallarını isə belə ifadə edir:

Mən məhəbbət əsiriyim...hər an,
Hər zaman özlərim öylə cahan,
Ki bütün kainatı eşq olsun,
Könül uçduqca etilə bulsun.
Rəqs edib orda möhtəşəm bir hiss,
Yasa batsın da ağlasın iblis,
Qandan əsla görülməsin də əsər,
Saçsın al qönçələr şəfəqli səhər.
Orda üz bulmasın işgəncə, kədər,
Oxşasın ruhu pənbə royalar,
Mana gülsün də həp o nazlı xəyal,
Ah o, yalnız o qayeyi- amal!... (1,147)

Peyğəmbər “atalardan qalma nə varsa hamısını unutmalı, xürafatı yaxıb əski bütləri qırmalı, yolunu azmışları haqqa doğru çağırmalı” - bir sözlə, yeni bir din yaratmalıdır. O bunu da bilir ki, belə bir məqsədə çatmaq çətinliklərdən və məhrumiyətlərdən keçməyi tələb edir- bütün bunlara isə hazırdır.

Hər bir din Yer üzünə o zaman göndərilir ki, artıq insan Allahlıq iddiasına düşür, hətta Allaha mənsub işləri də öz üzünə götürməkdən çəkinmir. İslam da məhz belə iddialı bir dövrdə yer üzünə göndərildi. İnsanı yaratmadığı halda, insan insanı diri – diri basdırmaqdan belə çəkinmədi. Təkcə bu faktla İslamda qadının mövqeyini müəyyən etmək olmaz. İslam hər şeydən çox qadının təmizliyinin, mənəviyyatının, şöhrətinin və şəxsiyyətinin qorunmasının qeydinə qalır. (Quran, 24:303) İslamda qadının vəziyyəti misilsiz yüksək və onun təbiətinə daha uyğundur. Orada qadının, kişinin hüququ aydın göstərilmişdir, kişilərin qadınlar üzərində hüquqları vardır. “Ancaq kişilər (daha artıq əziyyətə qatlandıqları üçün) onlardan bir dərəcə üstüdürlər (Quran: 228)

Fəaliyyətinin birinci mərhələsində Peyğəmbər yalnız ərəblərin birliyi siyasətini yeridir: 360 bütün yıxaraq Vahid bir Allaha iman gətirmək və 360 qəbiləni bütöv bir xalq kimi birləşdirmək, yekparə cəmiyyət qurmaq. Bu yolda vahid Allah həqiqətinin həlledici əhəmiyyətini dərk edən Peyğəmbər öz yeni dünyagörüşünü belə səciyyələndirir: “Məhəbbətdir ən böyük din”. 360 məbudə bəslənən məhəbbət vahid bir tanrıya edilən pərəstişə çevrilməli və bir-birinə yekparə Allah sevgisi ilə bağlanmış insanların səltənəti yaradılmalıdır. Bu məqsədi, bu “qayeyi-amalı” gerçəkləşdirmək naminə Peyğəmbər həmvətənlərinin qəlbindəki dini hisslərə müraciət edərək bu hissləri düzgün məcraya – “la ilahə illallah “ – yəni “Allahdan başqa yoxdur” ideyasını və inamını əldə əsas tutan islama yönəldir ki, bu da çox təbii idi və tarixi zərurətlə şərtlənmişdi.

Fəaliyyətinin ikinci mərhələsində o, bütün dünya xalqlarını islam dini ətrafında birləşdirmək mübarizəsinə başlasa da, bu işi xələfləri davam etdirirlər. Bununla birlikdə onun bir mütəfəkkir olaraq Allah, məhəbbət, din, gözəllik və.s. bu kimi anlayılarda gördüyü fəlsəfi-etik məzmun bizim üçün tam aydınlaşır. Elə bu mənada Peyğəmbərin tədrisən qılıncı da mübarizə vasitəsi kimi məqbul hesab etməsilə razılaşmaq lazım gəlir. Beləliklə, Mələk və Skelet ideya-estetik xətləri qovuşur. Pyesin sonuna doğru Peyğəmbər kitab və qılınca mübarizə vasitələri kimi verdiyi qiyməti belə dəqiqləşdirir.

Peyğəmbər bütün bu maneələrə sinə görə bilir, həm silahı, həm də əqli özündə birləşdirərək Məkkəyə altın qablı kitab və qılınca daxil olur. İsa əzilməyi, Musa əzmini “səfa bildiyi üçün” Məhəmməd onların hər ikisinin təlimini birtərəfli sayır və qələmin qılınca vəhdətini özünün yeni təliminin qanunu kimi elan eləyir:

Əvət, ən doğru, ən gözəl ayın,
Əhli vicdanə busə, xainə kin!..(1, 215)

Peyğəmbərin mübarizəsində onun şəxsiyyətindəki bütövlüyü görmək mümkündür. Bu bütövlük onun qəlbindəki inamın tamlığındandır. Onun qəlbi tam Allaha inamın qüdrəti ilə yaşayır, hətta o nə etmək, nə vaxt etmək lazım olduğunu inamla müəyyən edir. Onun qəlbində boşluq yoxdur, bundandır ki o hamının heyran olduğu Şəmsanın sevgisinə cavab vermir, illərin mübarizəsindən yorulmur, etdiyi əmələ qəlbində şübhə hiss etmir. Peyğəmbərin Tanrıya olan sevgisində şübhə, bu sevgi ilə fəth olunmuş qəlbindəsə boşluq yoxdur. Peyğəmbər qəlbi ilə Göylərə bəslədiyi ümiddən doğan inam verir. Lakin Peyğəmbərin bir əlində də qılınca görürük. Göylər ona öz sərvətini altın Kitab, kəlamlarla dolu müdriklik göndərir, qılınca göylərin deyildir, yerin “sərvətidir”, çünki “yerdəkilərin silahdan başqa yarağı yoxdur”.

Cavid filosof olduğu qədər də bütün bəşəriyyətin halına yanan bir ilahi nur idi. Peyğəmbərin ruhu ilə Cavidin ruhu birləşir və Tanrının yaratdığı bütün bəndələrə bir həqiqəti aşkar edir. Xüdpəsəndlik və böyük səbir, yəni ancaq özünü və öz qövmünü istəmək, bir üzünə şillə vursalar, o biri üzünü çevirmək anlayışı ilə yaradılan dinlər bəşəriyyətə heç bir səadət gətirə bilməz. Dünyanı öz qərarına gətirə biləcək bir qüvvə varsa, o da islamdır. Cahanı irəli gətirəcək bir qüvvə varsa, o da qılınc altında qorunan bilgi və ürfandır. Çünki elmi və ürfanı olmayan bir məmləkət ya əsarətə, zəlalətə, ya da məhvə məhkumdur. O şəxs ki arayıb düşünərək həqiqətə çatır, o, heç vaxt nə özünə, nə özgəsinə ziyan yetirməz. Bütün bəşəriyyət üçün səadət arzulayır. Hamıya məhəbbət, rəhm və səadət arzulayan Tanrıdır. Bizlərdən birimiz bu istəklərdə olsaq, elə Tanrıya bərabər olarıq. H.Cavidin “Peyğəmbər” dramından çıxan nəticə və son qərar budur.

Ədəbiyyat

1. Cavid Hüseyn.Əsərləri: 5 cildə, III cild. Bakı, “Lider nəşriyyat”,2005,256s.
2. Əliyev Kamran.Hüseyn Cavid: həyatı və yaradıcılığı. Bakı: Elm,2008,322s.
3. Əliyev Rafiq.İslam. Bakı: Nurlan, 2007,352s.
4. Əlioğlu Məsud. Məhəbbət və qəhrəmanlıq. Bakı: Yazıçı,1979, 406s.
5. Əfəndiyev Teymurçin. Hüseyn Cavidin ideyalar aləmi. Bakı: Yazıçı, 1985, 210s.
6. Ənvəroğlu Himalay.Azərbaycan dramaturgiyası:tarixilik və müasirlik.Bakı: Nurlan,2008,248s.
7. Əzizova Nəzakət.H.Cavid dramlarında insan,iblis, Peyğəmbər,Bakı 2000
8. Məmməd Cəfər.Hüseyn Cavid.Bakı:Azərənşr,1960.359 s.

LƏMAN QURBANOVA

Bakı Dövlət Universiteti

Q. Q. MARKES – KİÇİK OBRAZLARIN BÖYÜK PSIXOLOQU

Açar sözlər: *həyat, insanlar, düşüncələr*

G.G.Marquez was a Colombian novelist, short-story writer, screenwriter and journalist, known affectionately as Gabo or Gabito throughout Latin America. Considered one of the most significant authors of the 20th century and one of the best in the Spanish language, he was awarded the 1972 Neustadt International Prize for Literature and the 1982 Nobel Prize in Literature. His works have achieved significant critical acclaim and widespread commercial success, most notably for popularizing a literary style labeled as magic realism, which uses magical elements and events in otherwise ordinary and realistic situations. Some of his works are set in a fictional village called Macondo (the town mainly inspired by his birthplace Aracataca), and most of them explore the theme of solitude.

Key words: *Life, people, thoughts*

Qabriel Qarsia Markes: “ Ola bilər ki, sən bu dünyada sadəcə bir insansan, amma kimin üçünsə sən-bütöv bir dünyasan”. Bəli, kimiləri üçün sadəcə Kolumbiyalı dahi yazıçı Q.Q. Markes, kimiləri üçünsə Servantesdən sonra ispandilli ədəbiyyatın ən böyük yazıçısı və nəhayət, mənə görə ədəbiyyatın qoca cadüqəri Markes sadəcə yazmaq bacarmırdı, həm də yazdığı, yaratdığı bütün obrazların mahiyyətini bütünlüklə dərk edir və onların düşüncələrinin, fikirlərinin bütün psixoloji qatlarını, çalarlarını mahircəsinə ifadə edə, vərəqə köçürə bilirdi. Markesə görə, yazıçı tanrı kimi olmalıdır, mətndə olmalı, ancaq görünməməlidir və beləliklə, ən xırda əsərlərindən, yəni hekayələrindən tutmuş romanlarınacan bütün yazdıqlarının ilki özü, sonu isə başqaları olan bu yazıçı üçüncü gözündən istifadə edərək görmək və yazmaq istədiyi hər şeyi və hər kəsi görə və yazılarına həkk edə bilirdi. Markesdə yalnız yazmaq istedadı və öz üzərində işləmə qabiliyyəti yox idi, həm də o balaca əyalətlərin balaca adamlarından tutmuş meqapolislərin nəhəng kəslərincən hamını bir dünya kimi dəyərləndirir, hamının həтта, fahişələrin, oğruların, qatillərin belə yaşamaq haqqı olduğunu düşünür və “hər gün ətrafımızda formalaşan cəmiyyətin ən aciz, ən miskin, ən yaramaz üzvündən tutmuş ən şərəfli və layiqli üzvünəcən hər kəsin ürəyində kəşf olunmaq arzusu var və hər kəsin kəşf olunmağa haqqı var” deyirdi (1. s. 7).

Q. Q. Markes təkcə ona görə dahi yazıçı deyildi ki, o çox yaxşı yazmaq bacarırdı, Markesin dahiliyi onun kiçik əsərlərinə sığışıdır bildiyi balaca adamların böyük dünyaları ilə ölçülürdü. Belə ki Markes “Gözlənilən bir qətlin tarixçəsi”, “Hüznü fahişələrim” və ya “Küskün gözəlçələrimi xatırlayarkən”, “Patriarxın payızı”, “Yüz ilin tənhalığı”, “Vəba günlərində eşq”, “Eşq və başqa cinlər”, “Anlatmaq üçün yaşamaq” və s. romanların müəllifi olmaqla yanaşı, həm də “Dünyanın ən gözəl ölüsü”, “İsabel Makondada yağışa baxır”, “Baltasarın həyatında unudulmaz gün”, “Montyelin dul qadını”, “Çərşənbə axşamının siestası”, “Süni qızılgüllər”, “Saat altıda gələn qadın”, “ Mavi itin gözləri”, “İri qanadlı çox qoca adam”,

“Kifir qadın haqqında təzadlı düşüncələr” və s. kimi bir çox yaponsayağı yığcam olmaqla yanaşı, mahiyyətinə görə heç də yazıçının iri həcmli əsərlərindən geri qalmayan hekayələrin müəllifi olmaqla, bir çox yazıçılar kimi Markes də içində olduğu, yaşadığı, gördüyü, hiss etdiyi dünyaya dair əsərlər yaradırdı. Bundan sonra dünya necə olacaqsə, yazıçılar da onun bəşəri, qlobal problemlərini öz içlərindən keçirərək ifadə edəcəklər. Markesin dünyası, zəmanəsi hakimiyyətdən əl çəkə bilməyən, qəddarlıqdan həzz alan, az qala ölüb-gedəcəyinə inanmayan patriarxlarla, qadın şərinə düşərək gənc yaşda hamının gözü qabağında, öncədən qətl ediləcəyi bilindiği halda öldürülən Santyaqo Nasarlarla, narkokartel bossu Eskobar tərəfindən qaçırılan, girovluqda iztirab çəkən nazir arvadları ilə, təqaüdə göndəriləndən sonra unudulan, eyzən məktub gözləyən kədərli polkovniklərlə, sevilən yaşları keçmiş qüssəli fahişələrlə zəngin idi, dünya üçün heç də böyük olmayan Makondanın qəribə vəziyyətə düşən cürbəcür adamları ilə zəngin idi (1; s. 9). Belə ki, Markesin istər böyük, istərsə də kiçik həcmli əsərlərində fantastika və reallığa verdiyi yer, onların bir-biri ilə güclü birləşdirilməsi, eyni zamanda yazıçının dünyaya baxışının güclü təsviri, insani həyatın əksi və müxtəlif kontinentlərin konfliktlərinin nümayiş etdirilməsi eyni dərəcədədir və bu bizə imkan verir ki, Q. Q. Markesi romanları ilə yanaşı, kiçik həcmli əsərlərində, yəni hekayələrində təsvir olunmuş balaca əyalət adamlarının böyük psixoloqu adlandırma bilək.

Q.Q.Markesin müxtəlif dövrlərdə yazdığı bir çox uğurlu hekayələri sırasında “Dünyanın ən gözəl ölüsü” hekayəsi məhz yazıçının obrazlarının psixologizmini ifadə etmə baxımından, həmçinin də Latın Amerikasını tənhalığı hopmuş yazıçı psixologiyasını təsvir etmə baxımından ilk sıralardadır. Belə ki hekayənin yaranma səbəbi yazıçının uşaqlıq xatirələri ilə bağlı olsa da, mahiyyətcə isə bu kiçik nəsr parçası daha böyük mətləbləri əhatə edir. Məsələn, dalğaların sahilə atdığı, başdan-ayağa gillə örtülmüş meyit – Esteban ölü olsa da sahilinə gəlib çıxdığı kəndin bütün kişilərindən yaraşlıq, qəmətli idi, ölüyünə rəğmən cəsur görünürdü və kəndin arvadları gizləndə onu ərləri ilə müqayisə edib, fikirləşirdilər ki, ərlərinin bütün ömrü boyu etmək istədiyi və edə bilmədiyi işləri o bir gecədə asanlıqla görürdü. Beləcə fikirləşə-fikirləşə arvadlar bu qədər fərsiz və miskin görünən ərlərindən ürəklərində həmişəlik üz döndərirlər. Belə ki, yazıçı bir anlıq təəvvürümüzdə canlanan bir az komik, bir azsa da dramatik səhnəni yaratmaqla, qadınların arzusunu qabartmaqla, insanların yaşadıkları və yaşamaq istədikləri arasındakı fərqləri mahircəsinə göstərmişdir. Bu isə o deməkdir ki, heç də yaşadığı dövr, ətrafında baş verən hadisələr, onu əhatə edən insanlar eynilə nə yazıçının özünün, nə də məhz həmin dövrdə və həmin torpaqlarda yaşayan istənilən bir insanın arzuladığı, görmək istədiyi kimi deyil. Belə ki, Latın Amerikasını ədəbiyyatının digər görkəmli nümayəndələrindən biri olan M. Asturias Latın Amerikasını ədəbiyyatını Avropa, bütünlükdə isə dünyanın bir çox ölkələrinin ədəbiyyatından fərqləndirmək üçün deyirdi: “Bizim romanlarımız avropalılara məntiqdən və sağlam düşüncədən uzaq əsərlər təsiri bağışlayır, amma nəzərə alın ki, bu əsərlər bizim oxucunu qorxutmaq istədiyimiz üçün qorxulu deyillər, başımıza dəhşətli işlər gəldiyi üçün onlar belədirlər”.

Qısacası, Latın Amerikasını nəsrinə xas keyfiyyətləri özündən cəmləşdirən Markes nəsrini irrealizmlərin reallıqlarla calanması, sehirli və qarışıq aləmlərin təsviri, magik, yəni sehirli realizmin varlığı ilə yanaşı həm də bütünlüklə yazıçının doğulduğu torpaqlardan başlayaraq Latın Amerikasını hüznünü, tənhalığını ifadə edir və yazıçı yalnız bununla kifayətlənməyərək, Makonda əyalətinin yaramaz və acgöz sakini, terror yoluyla əyalətin bütün ticarətini inhisarına keçirən Xose Montyel, dövrünün saf və əməksevər, dürüst, lakin mübarizə üsulunu tanımayan, hətta mübarizə etmək lazım olduğunu belə bilməyən Baltasar, bütün elədiklərinə rəğmən ərinin quldurluğunu səxavətlilik kimi qıtmətləndirən Montyelin küt və dul qadını, şıltaq Mina, hər axşam saat altıda Xosenin restoranına gələn əxlaqsız qadın bir çox obrazları ilə bir ölünün yanında daha gözəl dura biləcəyi qarmaqarışlıq, xaotik və özbaşına cəmiyyəti yaratmaqla, təsvir etməklə, həm də dünyaya pəncərə açır.

Yazıçının insanın mənəvi aləminə, daxili dünyasına dərinləndirən baş vurduğu hekayələrindən biri də “Baltasarın həyatında unudulmaz gün” hekayəsidir. Hekayə Makonda əyalətinin çox da imkanlı olmayan, zəhməti hesabına yaşayan, dürüst və təmizqəlblilik sakini Baltasarın məhz həmin əyalətin nisbətən imkanlı və dələduz sakini Xose Montyelin kiçik oğlu Pepe üçün hazırladığı qəfəsin təsviri ilə başlayır. Baltasar qarşılığında nə alacağını düşünmədən Xose Montyelin kiçik məktəbli oğlu Pepeyə ona qəfəs hazırlayacağı barədə söz verir. Baxmayaraq ki, sonradan arvadı Ursula onu qəfəsə görə xəsis və yaramaz Montyeldən alacağı pulla bağlı şirnikləndirir, lakin Baltasar öz işini pulu düşünmədən belə həvəslə görür. Hətta Baltasarın sadələşməliyünü göstərən səhnələrdən biri də Makonda əyalətinin həkimlərindən olan qonşuluqdakı doktor Hiralidonun məhz Baltasarın iki həftədən çox müddətdə gecə-gündüz bilməyib hazırladığı qəfəsi xəstə arvadı üçün istəyəndə onun “mən bu qəfəsi Xose Montyelin oğlu Pepe üçün hazırlamışam” deməsində görürük. Halbuki Pepe bir uşaq idi və koranə bir sifarişçi kimi qəfəsin hansı görkəmdə olması onun üçün elə də önəmli deyildi. Lakin Baltasar Ursulanın və doktor Hiralidonun təkidlərinə baxmayaraq qəfəsi yalnız öz sahibinə verəcəyini deyir. Hekayədə Baltasarın düşdüyü vəziyyəti, çevrəsini və

Xose Montyel kimi xəsis, naqis insanlarla üz-üzə gələrkən göstərdiyi sadələvhlüyü biz Xose Montyelin dilindən Baltasara deyilən “uşaqla sövdələşmək ancaq sənin ağına gələ bilər” cümləsi ilə bir daha görürük və ən acınalısı da odur ki, Baltasar kimi təsadüfi sadə və eyni zamanda da sadələvh insanlar Xose Montyel kimi dolandırıcı, ikiüzlü, bütün rejimlərin ehtiyatkar tərəfdarı, ömrünün yarısını isə öz dinginin qapısı ağzında trusikdə oturmaqla keçirmiş birinə qarşı mübarizə üsulunu yalnız və yalnız içməkdə görür.

Psixoloji nöqtəyi nəzərdən Markesin obrazlarının düşündürdüyü hekayələrindən biri də “Saat altıda gələn qadın” hekayəsidir. Belə ki yazıçı naməlum, xaotik, olduqca qarışıq hisslərlə və ətrafla yaşayan cəmiyyətin aciz üzvlərindən biri kimi hər axşam qırmızı sifətli, ətrafına laqeyd, daz başlı Xosenin restoranına məhz saat altıda gələn əxlaqsız qadını təsvir edir. “Montyelin dul qadını” hekayəsində Xose Montyelin hələ də cəmiyyətin idbar və şərfətsiz simalarından biri olan ərini səxavətli, genişürəkli biri kimi xatırlayan Montyelin dul qadını, həmçinin “İsabel Makondada yağışa baxır” hekayəsində ümitsizliyə qapılmış və gözlərini daim yağışa dikən İsabel və nəhayət “Çərşənbə axşamının siestası” hekayəsində yaşadığı yerlərdən uzaq bir məkanda öldürülmüş oğlunun arxasınca gələn və padreyə “mən həmişə oğluma deyirdim ki, adamların son tikəsini oğurlama” deyən qadın kimi o da zəmanəsinin, insanların ona gətirdiyi ümitsizliyə düşüb, təklilyə düşərək və ümumilikdə isə Markesin bütün obrazları eyni xəstəlikdən əziyyət çəkir.

Beləliklə, Markesin romanlarında olduğu kimi hekayələrində də mistik amillər, sehrliliklə yanaşı müxtəlif personajların hiss və düşüncələrinin axarı, fasiləsizliyi, müasir dünyanın insanların psixologiyasının açıqlanması, təhtəşüür proseslərin insanın idrak və hərəkətləri ilə əlaqəsi, hərəkətlərin və ümumiyyətlə əməli fəaliyyətin insanın qəlbində baş verən keyfiyyət dəyişikliklərinə təsiri, qəhrəmanın mənəvi təkamülü və ya mənəvi faciəsi, daxili ziddiyyətlərinin onun inkişafındakı rolu, ədəbi qəhrəmanın mənəvi faciə və ya yüksəlişinin dövrün, sosial mühitin birbaşa təsiri ilə əlaqələndirilməsi və s. müşahidə olunur. Qısacası isə bu məhz ədəbiyyatda psixologizm anlayışıdır. Demək, psixologizm, obrazların daxili-mənəvi aləminin geniş təsviri və bu kimi psixologizmə xas xüsusiyyətlər Markes nəsrinin əsasını təşkil edir. Çünki Qabriel Qarsia Markes yaratdığı obrazlara bir yazıçıdan daha çox bir psixoloq kimi yanaşmış və yaratdığı obrazların daxili monoloqları ilə təbiəti, zamanı vəhdətdə götürərək insanı daha yaxından, daha içəridən kəşf etməyə, araşdırmağa çalışmışdır. Belə ki, bədii ədəbiyyatda insanın əməl və işindən başqa bir də onun içərisini, düşüncələr aləmini əks etdirmək lazım gəlir ki, bunun üçün sənətkarlar bir vasitə kimi daxili nitqdən, daxili monoloqdan istifadə edirlər. (2; s. 40) Bu isə eynilə Markes nəsrində də müşahidə olunur və beləliklə böyük yazıçını yalnız yazıçı kimi yox, həm də obrazlarının istənilən psixoloji situasiyasını aydın ifadə etməyi bacaran psixoloq kimi görürük.

Ədəbiyyat

1. Markes Q.Q. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2010
2. Hüseynoğlu T. Söz-tarixin yuvası. Bakı: Azərənşr, 2000

MƏHƏMMƏD MƏMMƏDOV

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Dövlət Universiteti

TÜRKÜ TÜRKƏ TANITDIRAN KİTAB: NİZAMİ TAĞISOYUN “QARAQALPAQ ƏDƏBİYYATI” KİTABI HAQQINDA MÜLAHİZƏLƏR

Açar sözlər: *N.Tağisoym, qaraqalpaq, ədəbiyyat, türk xalqları, folklor*

The book which Turks introducer Turk: The considerations of Nizami Taghisoy's book of “The Karakalpak literature”

The article deals with the book is devoted to the karakalpak literature of Nizami Taghisoy. In this article is interpreted broadly the thoughts of the researcher about the karakalpak literature. Here is informed about the innovations of the author.

Key words: *N.Taghisoy, karakalpak, literature, the Turkic peoples, folklore*

Rus ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Aleksandr Soljenitsinin belə bir məşhur kəlamı vardır: “Sənətin bir zaman pozulacağından, şəklini itirəcəyindən və ölçəcəyindən xəbər verənlər hamısı səhv etmişdir. Ölənlər bizlərik, sənət isə əbədidir...” Həqiqətən, bu belədir. Prof. Nizami Tağisoym da “Qaraqalpaq ədəbiyyatı” dərslisinin “Giriş”ində yazdığı epigrafdə deyildiyi kimi “Deyilən və yazılan söz heç zaman ölmür”.

Nizami Məmmədov-Tağısoy kimdir? O, yalnız rus ədəbiyyatının gözəl bilicisi və araşdırıcısı deyildir. O, həm də türkoloq, ədəbiyyatşünas-tənqidçi, şair-tərcüməçidir. Prof. N.Tağısoy qaqaüz, qazax, qaraqalpaq, qırğız, özbək və s. türk xalqları ilə bağlı çoxsaylı məqalələrin müəllifi olmaqla yanaşı, “XX əsr rus poeziyası Azərbaycan tərcümələrində” (1992), “Qazax ədəbiyyatı” (1993), “Səməd Vurğun dramaturgiyası rus dilində” (1999), “Poetik tərcümə” (2001), “Nəsrin axarı: zaman və məkan konteksti” (2008), “Etnos və epos: keçmişdən bugünə” (2010), “Meyxanənin poetikası” (2011) və s. kitabların müəllifidir. O, “Qaraqalpaq xalq nağılları” (2006), “Koblandı-batır” kimi xalq qəhrəmanlıq dastanlarını Azərbaycan dilinə tərcümə etmiş, ilk dəfə şərikli “İzahlı tərcüməşünaslıq terminləri lüğəti” (2010) kitabını nəşr etdirmiş ədəbiyyatşünas tərcüməçidir. Prof. N.Tağısoy həm də ədəbi əlaqələrin öyrənilməsinə öz töhfəsini verən araşdırıcılardan biridir. O, rus, Azərbaycan, qaraqalpaq, tatar ədəbiyyatşünaslığın müasir problemlərinin öyrənilməsinə həsr olunmuş çoxsaylı məqalələrin müəllifidir.

Nizami Tağısoy yalnız yazılı ədəbiyyatı araşdıran bir mütəxəssis deyildir, o həm də 25 ildən artıqdır ki, folklor nümunələrinin toplanıb nəşr olunması üzərində yorulmadan çalışır.

Prof.N.Tağısoyun 2015-ci ildə nəşr etdirdiyi “Qaraqalpaq ədəbiyyatı” dərslisi qaraqalpaq ədəbiyyatının folklor dönməindən başlayaraq, bu günümüze qədərki mərhələləri, inkişaf istiqamətləri, mövzu və problem xüsusiyyətləri, janrların özünəməxsusluğu, bu ədəbiyyatın ayrı-ayrı görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılığını və s. öyrənmək baxımından diqqəti cəlb edir.

Prof.N.Tağısoy “Qaraqalpaqstan və qaraqalpaqlar haqqında ümumi məlumat” adlı I məqalədə Özbəkistan ərazisində müstəqil dövlət olan Qaraqalpaqstanın coğrafi ərazi və tarixi vəziyyəti, Buxara əmirliyi, Xarəzm və Urgənc xanlığında yaşayan qaraqalpaqlar, qaraqalpaqların qədim saklar, sarmatlar, massagetlər, hunlar, qırçaqlar və s. tayfalarla mədəni mənəvi əlaqələri, onların mənşəyi, “Qaraqalpaq etnonimi” və s. haqqında ətraflı məlumat verir. Müəllif qaraqalpaqların mənşəyi ilə bağlı tədqiqatlara əsaslanaraq belə bir nəticəyə gəlir ki, qaraqalpaqların etnogenezisinin formalaşmasında oğuz-peçeneq qəbilələri ilə yanaşı, həm də qırçaqlar və noğaylar mühüm rol oynamışdır. Müəllif bildirir ki, türk qəbilələrinin etnogenezi daim alimlərin maraq dairəsində olsa da, indiyə qədər tarixi-etnoqrafik ədəbiyyatda qaraqalpaqların, qarapapaqların, xəzərlərin və qaqauzların vahid tarixi birlik altında birləşməsi ilə bağlı vahid bir nəzər-nöqtəsi yoxdur. Etnoqraf V. Moşkov, akad. Derjavin belə hesab edirlər ki, qara klobuklar (qaraqalpaqlar, qarapapaqlar) uzun müddət ərzində Rusiya sərhədlərinin gözetçi (qaravolçu) hissəsini təşkil etmiş, bu ərazilərdə yaşamış, sonra xristianlığı qəbul etmiş və ukraynalılarla qaynayıb qarışmışlar. Qaraqalpaqlar türk qəbilələrindən biri olmaqla, əvvəllər qara qoyun dərisindən papaq geyinirdilər (türk dilində “papaq” və “qalpaq” eyni sözü ifadə etməkdədir- müəllif). Ona görə “qarapapaq” “qaraqalpaq” etnonimləri bir-birinin sinonimidir.

Q.Minorski, F.Kırzioğlu, Z.Bünyadovun fikrincə, qaraqalpaqlar həm də qırçaq kökünə malikdirlər. Qaraqalpaqlar, əsasən Qaraqalpaqstanda, qarapapaqlar isə Qərbi Azərbaycan və Cənubi Gürcüstanda “Qazayaqlı”, “Qazaxlı”, “Qırçaq”, “Tatar” adı altında yaşayış məntəqələrində yaşamaqdadırlar.

Prof. N.Tağısoy “Qaraqalpaqların dastan yaradıcılığı” məqaləsində qeyd edir ki, dastan qaraqalpaq həyatının salnaməsi rolunu oynamaqla xalq yaradıcılığının zəruri mənəvi formasını əks etdirir. Həm ayrı-ayrı jirau, baksılar, həm də kollektiv yaradıcılığa söykənərək yaradılan bu dastanlar mövcud ənənələrə istinad etməklə qəhrəmanlıq, sevgi, məhəbbət, məişət həyatının ifadəçisi kimi çıxış edir.

XI-XIV əsrlərdə bir xalq kimi formalaşma dövrünü yaşayan qaraqalpaqlar XIV-XVI əsrlərdə bir sıra epik poemalar yaratmışlar ki, onlar içərisində “Şəhriyar”, “Koblan”, “Yedige”, “Yer Şora”, “Alpamis”, “Qurbanbəy”, “Yer Ziuar”, “Qırx qız” və s. diqqəti cəlb edir. Qaraqalpaq dastanları şifahi şəkildə bir nəsil söyləyici-dastançıdan (jirau və baksıdan) digərinə ötürülməklə ustad-şəyird münasibətlərinə söykənərək yayılmış, təbliğ edilmişdir.

Qaraqalpaq dastanları öz süjet və kompozisiya orijinallığını saxlamaqla, həm də digər xalqların dastanlarının süjet və kompozisiya, xüsusən özbək, qazax və başqurd eposunun xüsusiyyətlərini özündə daha çox əks etdirməkdədir. Qaraqalpaq dastanlarında batır xalq maraqlarını bütün hallarda fərdi maraqlardan üstün hesab edir. Məsələn, “Qırx qız” dastanının baş qəhrəmanı deyir: “Xalq yoxsa - batır yoxdur, doğma torpaqsız batır yoxdur”.

Qaraqalpaq eposunda atalar sözü və məsəllərdən də qəhrəmanların nitqini poetikləşdirmək üçün geniş istifadə olunur. Məsələn, “Qırx qız”da “kemlikke kemal, men menqe zayal” (“Ağıllıya kamal, mən-mən deyənə zaval”), “Qurbanbəy”də “Men-men bolsan kazan urar quline” (“Mən-mən desən, xəzan (boran) vurur gülünü”) və s.

Məqalədə “Yer Ziuar”, “Qurbanbəy”, “Şəhriyar” dastanlarının toplanma, yazıya alınma tarixi, spesifik xüsusiyyətləri haqqında yetərincə məlumat verilir. Məsələn, müəllif tərəfindən qeyd edilir ki, “Şəhriyar” dastanı ilk dəfə 1939-cu ildə tanınmış qaraqalpaq yazıçısı Əhməd Şahmuradov tərəfindən Qaraqalpaqstanın

Kungrad rayonunda Kulemet juraunun dilindən qələmə alınmışdır. Əsərin baş qəhrəmanları gənc batır Şəhriyar və bacısı Anjimin timsalında biz öz mərdliyi, sadıqlığı, ədalətliliyi ilə fərqlənən xalq qəhrəmanlarının xüsusiyyətləri ilə tanış oluruq.

Qaraqalpaq dastanlarının bir sıra xüsusiyyətlərinə nəzər salan tədqiqatçı belə bir nəticəyə gəlir ki, qaraqalpaq dastanlarının əksəriyyəti nəzmdə olmaqla yanaşı, öz ritmikliyi, qafiyə quruluşu və musiqiliyi ilə seçilir. Qaraqalpaq jiraları öz milli koloriti ilə seçilən dastanları ifa edərkən yaxşı məlahətli səslə yanaşı, bəlağətli nitqə, improvizasiya və musiqi alətlərində çalmaq istedadına malik olurlar.

Prof. N.Tağısoy “Qırx qız və onun qaraqalpaq xalqının tarixində və bədii yaddaşında yeri” adlı məqaləsində dastanı çoxqatlı tarixi, etnoqrafik və folklor nümunəsi kimi araşdırmaya cəlb edir. Dastanın yaranma tarixi və qaraqalpaq xalqının bədii yaddaşında yeri məsələsinə toxunan müəllif poemanın struktur-kompozisiya və ideya-məzmun xüsusiyyətlərini öyrənir. “Qırx qız” dastanı ilə qırğızların “Canıl Mirzə” qəhrəmanlıq poeması arasında müqayisə aparır. Bu dastanın söyləyiciləri olan Jien jirau, Qurbanbəy Tajıbəyov variantlarının özəllikləri haqqında məlumat verir. Məqalədə həmçinin eposun S.Somova və A.Tarkovski tərcümələri geniş təhlil süzğəcindən keçirilir. Əsərin orijinalının 2 rus və Ə.Salahzadənin Azərbaycan dilinə etdiyi tərcüməsi ilə müqayisəsi də məqalədə öz əksini tapır. Tədqiqatçı dastan üzərində təhlil apararkən Həsən Bəgimovun Qurbanbəy jiraunun söylədiyi variantda əsaslanmağı daha məqbul hesab edir.

Müəllif qeyd edir ki, “Qırx qız” dastanını müxtəlif yönərdən təhlil edən tədqiqatçılar bir qayda olaraq əsərdə yer alan dini motiv və inanc elementlərindən yan keçməyə çalışmışlar. Qaraqalpaq dastanlarının tanınmış tədqiqatçılarından olan K.M.Maksetov 1976-cı ildə nəşr etdiyi “Qaraqalpaq eposu” kitabında göstərir ki, qəhrəmanlar pirlərə, məsələn, “Koblan” dastanındakı kimi öz gücsüzlüklərinə görə yox, oturaqlaşmış ənənəyə görə səcdə qılırlar. Xalq qəhrəmanlarının cəsurluğu və gücü allahın və peyğəmbərlərin “hər şeyə qadir ola bildiklərini” arxada qoyur. “Qırx qız”da din insanların taleyinə heç bir təsir göstərmir. Onlar qələbəni yalnız öz ağıllarının gücünə söykənərək əldə edirlər. Üstəlik, Allah insanlarla real gerçəklikdə üz-üzə dayanarkən gücsüz olur. Prof.N.Tağısoy qeyd edir ki, dastanın onlarca yerində qəhrəmanların (Gülayim, Arıslan, Sərfina, Altınay və s.) pirlərə, ziyarətgahlara, ocaqlara, övliyalara, peyğəmbərlərə, Allaha müraciətinə rast gəlirik. Deməli, qəhrəmanların müqəddəslərə müraciəti K.Maksetovun dediyi kimi, cüzi olmamış, sistemli və şüurlu şəkildə əks olunmuşdur. Məsələn, Altınayın dilindən:

Mən ağlaram bir Xudaya zar-zar,
Qış olanda boran olub yağar qar,
Bu meydana gələn bütün xalqımız,
Az da olsa söyləyəcək sözüüm var.

Bu nümunədə tolqau tipli müraciətlər əks olunur. Tolqau janrından müxtəlif kədarli hadisələr zamanı, məsələn, xalq öz hökmdarını, el-obasını, igid oğullarını itirdiyi an istifadə edərdi. Dastanda müqəddəslərə necə böyük dəyər verilməsini “Fəryad edər Xudaya”, “Allah ömür versin uzun yaşına”, “Allah adını anar”, “Allahın izni ilə işlər görəyim”, “Allahın dostu Məhəmməd, öfkələndi peyğəmbər, Əzrayıl canın alınca”, “Bir Allahdan təkcə budur diləyim” və s. ifadələr təsdiq edir. Tədqiqatçı haqlı olaraq qeyd edir ki, qəhrəmanlar heç nəyə, heç kimə qul olmayıb şeytana alçalmamaqla, Haqqın, Rəbbin nəсібini axtarıb, zahirdən uzaqlaşmış batınə yaxınlaşmağı ön plana çəkirlər. Allaha, yaradana çağırma dastanda heç də yalnız qəhrəmanların əhval-ruhiyyəsini ifadə etmək vasitəsi kimi xidmət etmir. Müəllif bildirir ki, qəhrəmanların pirlərə, övliyalara müraciət etməsini xalqı öz ətrafında sıx birləşdirmək və düşmən üzərində qələbə qazanma məqsədi kimi nəzərdən keçirməliyik.

“Qırx qız” eposunda aparıcı motiv vətənpərvərlik ideyalarıdır. Qəhrəmanlar oxucular qarşısında öz həyatını doğma vətən uğrunda mübarizəyə həsr etmiş bahadirlər kimi dayanırlar. Qaraqalpaq folklorunun araşdırıcısı Nazim Davkarayev bununla bağlı yazırdı: “Poemanın əsas ideyası onun lap əvvəldən sonuna qədər yüksək vətənpərvərlik hisləri, vətənə sevgi hisləri ilə doludur. Bu, poemanı ölməz və xalqa daha yaxın edir. Çünki, məhz xalq öz işıqlı gələcəyi uğrunda bütün düşüncəsində əsərlər boyu yalnız bu məhəbbəti daşmışdır...”

Eposun mühüm cəhətlərindən biri olan humanizm qəhrəmanların hərəkətlərində, fəaliyyətində, onların ətrafdakılara münasibətində özünü büruzə verir. Gülayimin hər bir döyüşdən qabaq batırlara dediyi “Səbəbsiz qan tökməməli” tapşırığında biz poemanın əsas ideyasının azadlıq və ədalət uğrunda mübarizəyə həsr olunduğunu daha dərinləndirən duyuruq.

Dastanda qadınlar, faktiki olaraq, xalq taleyini həll edirlər. Bu, Gülayimin timsalında daha əzəmətli görünür. Qızlar əvvəl 40 nəfər olsalar da, sonda 37 nəfər qalırlar. “Biz on yeddi qalmış olsaq belə onsuz da qırx qızıq. Bu yolda canını qurban vermiş rəfiqələrimiz də bizimlədir. Onların adı təklidə yaddan çıxar, amma mənim təklidə adım “Gülayimdir”. Qoy xalq bizim adımızı hamılıqla yadda saxlasın: “Qırx qız”. Müəllif bildirir ki, qaraqalpaqların digər qəhrəmanlıq dastanlarında da qadınlara aparıcı yer verilir.

Qaraqalpaq klassik poeziyasının tanınmış nümayəndəsi Berdağ doğma xalqın əcdadı haqqında danışarkən, qadının qaraqalpaq qəbilələrindəki yerindən, rolundan söhbət açır, xıтай Aruxanın, müyten Akşolpanın adını çəkir. Bu da qaraqalpaq cəmiyyətində qadının mühüm yer tutduğundan xəbər verir.

Müəllif tarixçi-etnoqraf N.Karazinin 1875-ci ildə Çimbay qaraqalpaqlarından yazıya aldığı “Qadın xanlığı haqqında nağıl” əfsanəsinə də münasibət bildirir. Həmin əfsanədə qadının xan olduğu möcüzəli Samiram şəhərindən danışılır. Etnoqraf L.Tolstova həmin əfsanəni Assuriya çariçası Şammuramatın adı ilə bağlamaqla yanaşı, qeyd edir ki, bu əfsanə həm də Van gölü ərazisində yaşayan ermənilərdə də geniş yayılmışdır. Müəllif həmçinin həmin abidənin bir sıra motivlərinin “Qırx qız”, “Nart”, və oğuz eposu “KəDQ”la olan əlaqələrini özündə əks etdirdiyini göstərir. N.Tağısoy epik əsərlər arasında əlaqələrin olduğunu qəbul etsə də, haqlı olaraq “Qırx qız” eposunun onunla heç bir qohumluq əlaqəsi olmayan erməni əfsanələri ilə yaxınlığın qeyd etməyin inandırıcı olmadığını vurğulayır.

Tədqiqatçının fikrincə, poema ona görə unikaldir ki, burada nəinki türk batırlarının qəhrəmanlığı, həm də türk qadının –Gülayım, Sərfnaz və digər qadın qəhrəmanların cəsurluğu, qoçaqlığı, igidliyi və s. vəsf olunur. Abidə ona görə fərqli folklor hadisəsidir ki, burada uzaq keçmişdə yaşamış qaraqalpaq amazonkalarının qəhrəmanlığından bəhs olunur.

Tədqiqatçı “Qaraqalpaq şifahi xalq yaradıcılığı” adlı məqaləsində isə qaraqalpaq ailə-məişət poeziyasının özünəməxsusluğu, toy, beşik, uşaq, əmək nəğmələri, həmçinin müsəlmanlığa qədər və müsəlmanlıqdan sonra qaraqalpaqlarda yer almış “həyya”, “xoşlasu”, “joklau”, “heyjar”, “betaşar”, “bədik”, “ramazan” və s. nəğmələr haqqında məlumat verir. Müəllif qaraqalpaq folklorunda mühüm yer tutan, nağıl, atalar sözü və zərb məsəllər, tapmacaları da təhlil süzgecindən keçirir. Məqalədə həmçinin qaraqalpaq “lakki”ləri, onların Azərbaycan “lağlağı”çıları ilə müqayisəsi, Ömirbəyin lətifələri də öz əksini tapır.

Prof. N.Tağısoy “Qaraqalpaq mərasimləri və inancları” məqaləsində göstərir ki, qaraqalpaq mərasim və inanclarında da digər xalqlarda olduğu kimi həyatda yer almış mühüm hadisələrə - təbiət proseslərinə, təbii fəlakətlərə, uşağın doğuluşuna, nikaha girməyə və s. insan həyatında yer alan hallara emosional münasibətlər öz əksini tapmışdır. Bu məqalədə tədqiqatçı qaraqalpaqlarda yurta (alaçıq) ilə bağlı mərasim və inanclardan danışır. Yurta nəinki ailənin və təzə evlənmişlərin ənənəvi yaşadıkları yerdir, həm də mərasimlərin, əyləncələrin, bayramların keçirildiyi məkan kimi dəyərləndirilir.

Müəllifin fikrincə, yurtanın kandarı ilə bağlı qədim dini mərasim və inanclar əcdadların ayinlərinə gedib çıxır. Qaraqalpaqlarda heç zaman kantara ayaq qoymaq, yaxud üstündə oturmağa imkan verilməzdi. Bu bədbəxtlik gətirə bilərdi. Kandar ayinini azərbaycanlılar, sibir türkləri, xakaslar və s.-də də görmək mümkündür. Gələcək ər evinə ayaq basan gəlin, qadın hər dəfə uşaq gətirdikdən sonra mütləq kantara baş əyməli, alını kantara vurmali, qoymali, sonra sağ ayağı ilə kandanın içəri daxil olmalı idi. Kandar üstündə görüşmək ona görə qadağan olunurdu ki, belə görüş zamanı insanın bir ayağı yurtda olurdusa, o biri məzarda ola bilirdi. Əcdad ayinlərini əks etdirən formalardan biri təzə dünyaya gəlmiş uşağın ciftinin yurtanın kandarının altında qazılıb basılmasıdır, bununla da onlar uşaqların həyatını qorumağa can atırdılar.

Ocaqla mərasim və inanclar qaraqalpaqlarda da xüsusi yer tutur. Ocağın külünü tapdalamaq, onu hara gəldi atmaq olmazdı. Ocaq külü uşaqların və digər insanların müalicəsində magik, əfsun vasitəsi kimi nəzərdən keçirildi. Müəllif belə bir nəticəyə gəlir ki, mərasim və inanclar xalqın dünyabaxışının və həyatının öyrənilməsində, qaraqalpaqların tarixi inkişafının daha erkən mərhələlərində mövcud olan dünyanı qavrayış tərzini və s. özündə əks etdirməkdədir.

Müəllif “Qaraqalpaq nağılları” adlı məqaləsində qaraqalpaq nağıllarının təsnifatı, sehrli nağılların digər nağıllardan fərqli cəhətləri, “Gülziba”, “Cadugər”, “Qızılbaş”, “Ögəy ana” və s. nağılların ideya-bədii səciyyəsi haqqında danışır. O, məqalədə həmçinin sehrli nağılların kompozisiya özünəməxsusluğu, obrazlar sistemi, heyvanlar haqqında nağılların bədii tematik özünəməxsusluğu, başlıca xüsusiyyətləri və s. haqqında da məlumat verir. Məqalədə tədqiqatçı tərəfindən sosial-məişət nağıllarının ideya istiqaməti, bədii səciyyəsi “Məsləhət”, “İtaətkar oğul”, “Üç qardaş”, “Aldar Kosa”, “Dörd Abdulla” və s. nağıllar əsasında geniş təhlil süzgecindən keçirilir.

N.Tağısoyun “XVIII-XIX əsrlər qaraqalpaq ədəbiyyatı” adlı məqaləsində qaraqalpaq ədəbiyyatının bir çox nümayəndələri, o cümlədən, Jien Jirau, Günxoca, Hacıniyaz, Berdağın yaradıcılığı hərtərəfli araşdırılır. Məqalədə həmçinin Hacıniyazın “Ölkəm var”, “Ax, Dəriyxə”, “Bu şəhər”, “Kədər”, Berdağın “Dövrən”, “Mənim həyatım”, “Vergi”, “Axmaq paşa” nağıl-poeması və s. haqqında ətraflı məlumat verilir. Məqalədə göstərilir ki, H.Arif Berdağ əsərlərinin tərcüməçisi kimi Azərbaycan oxucusuna onu əsil xalq şairi kimi tanıtmığı bacarır. Müəllif Berdağ yaradıcılığını Xəstə Qasım, Dədə Ələsgər, Aşıq Alı yaradıcılığı ilə müqayisə edir. Tədqiqatçı Berdağ dəst-xəttinin qaraqalpaq poeziyasının inkişafına təsiri məsələsini də diqqətdən kənar qoymur. Müəllif XIX əsr aşıq ədəbiyyatından danışarkən “Qərib aşıq”, “Aşıq Nəcəb”,

“Sayatxan Həmra”, “Hürliqa-Həmra”, “Əhməd-Yusif”, “Yunis pəri”, “Göroğlu” və s. dastanların qaraqalpaq baksı və jraularının repertuarında görkəmli yer tutduğunu vurğulayır.

N.Tağısoyun “Qaraqalpaq ədəbiyyatı” dərslində qaraqalpaq nəsrinin təşəkkülü, formalaşması və inkişafı da geniş təhlil olunur. XX əsrin 50-ci illərində qaraqalpaq ədəbiyyatında roman janrının yaranması A.Begimovun “Birinci addım”, “Balıqçı qızı”, T.Yelmanovun “Keçmiş dövrlərdə”, S.Məcədovun “Suyin və Sara” romanlarına istinadən öyrənilir. Müəllif T.Kaipbergenovun “Sağ ol, müəllim”, “Buz damcı” əsərlərinin 60-70-ci illər qaraqalpaq nəsrinin mühüm hadisəsi kimi qiymətləndirir, yazıcının mənəvi-əxlaqi dəyərlərə münasibətini açıqlayır. Müəllif qeyd edir ki, T.Kaipbergenovun əsərlərində tarixi həqiqətlə bədii həqiqətin çulğalaşması “Qaraqalpaqnamə” roman-essesi və “Qaraqalpaqlar haqqında dastan” əsərlərində özünü bariz şəkildə göstərir. “Qaraqalpaqlar haqqında dastan” əsərində yazıcı qaraqalpaqların tarixi konsepsiyasının elə mühüm səhifələrini və dönəmlərini yaradır ki, burada xalq daim öz keçmişinin, indisinin və gələcəyinin axtarışında olur. T.Kaipbergenovun trilogiyasının başlıca xüsusiyyəti qaraqalpaqların birləşməsini şərtləndirən fikrin zəruriliyidir. Müəllif həmçinin T.Kaipbergenovun əsərlərinin digər dillərə tərcüməsi haqqında da məlumat verir. Müəllif “Qaraqalpaqnamə”də türk xalqlarının dil ümumiliyinin, etnogenezinin, mədəniyyətinin birliyi ideyası olduğunu xüsusi vurğulayır. T.Kaipbergenovun “Sonuncu döyüş”, “Qaraqalpaq qızı” romanlarının əsas mövzusu, ideya bədii xüsusiyyətləri “Qaraqalpaqlar haqqında dastan” trilogiyasının xalqın həyatındakı tarixi mərhələlərin mühüm mənzərələrini açmağa kömək edir.

Fikrimizcə, qaraqalpaq ədəbiyyatına həsr olunub sırf elmi üslubda yazılmış bu kitab son dövrlər cəmiyyətimizdə bəzən rast gəldiyimiz kəmiyyət xatirinə yazılmış bir əsər deyildir. Bu əsər Azərbaycanda qaraqalpaqların folkloru, etnoqrafiyası, klassik və müasir ədəbiyyatının öyrənilməsinə maraq oyadacaq sanballı bir qaynaqdır. Nizami Tağısoy bu əsəri ilə ömrünü türkçülük və turançılıq fəaliyyətinə həsr edən Əli bəy Hüseynzadə ideyalarının davamçısı kimi çıxış edir. Mən müəllifi belə bir gözəl kitabı ərsəyə gətirməsi münasibətilə təbrik edir və ingilis riyaziyyatçısı İssak Barrounun sözləri ilə fikrimi tamamlamaq istəyirəm: “Yaxşı kitabları bu gün oxuyun, sabah vaxtınız olmaya bilər”. Prof.N.Tağısoyun “Qaraqalpaq ədəbiyyatı” kitabı da məhz bu gün oxunmağa layiq olan yaxşı kitablardan biridir.

Ədəbiyyat

1. Tağısoy N. Qaraqalpaq ədəbiyyatı. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 465 s.
2. Тагисой Н. Каракалпакская литература (Учебное пособие). Баку, 2007, 296 с.

MƏRZİYƏ QASIMOVA

Bakı Dövlət Universiteti

BƏKİR ÇOBANZADƏNİN ƏDƏBİYYATA AİD MƏQALƏLƏRİ

Füzuli Şərqi yetişdirdiyi ən səmimi, ən həssas şairdir.

Mister Gibb

Açar sözlər: *Füzuli, şair, sufi, hekayə, türk, dil.*

The article deals about a prominent scientist of Turkish world, also a poet professor BakirChobanzadeh s thoughts about Fuzuli and Simurq. Here also being reviewed Fuzuli s place and works in the East and at the same time in the world literature. Commented on Simurq s stories.

Key words: *Fuzuli, poet, sufism, story, turkish, language.*

Zəngin ədəbi irsi olan akademik Bəkir Çobanzadənin yaradıcılığında ədəbiyyata həsr etdiyi məqalələr xüsusi yer tutur. Bu məqalələrdən biri də Füzuli ədəbi fəaliyyətinin dörd yüz illiyi münasibətilə 1925-ci ildə yazılmış “Füzuli və onun yeri” adlanır.

Dörd yüz il... Az zaman deyil. Dörd yüz ildə irmaqlar yataqlarını dəyişdirir, dağlar aşınır, insanlıq tarixində bir deyil, bir neçə dövr gəlir keçir, yüzlərcə hökumət, dövlət, minlərlə dövlət adamı doğulur-ölür. Bununla bərabər elmin inkişafı üçün dörd yüz il çox da uzun zaman deyil.

Füzulidən çox-çox əvvəl türk şairləri, alimləri, həkimləri, filosofları yaşamışdır. Füzuliyə qədər türklərin qüdrətli böyük dövlətləri və ədəbiyyatları olmuşdur. Orxon kitabələri, “Kutadqu bilik”, “Divanilüğət-it türk” buna misaldır. Bütün bunlarla yanaşı Füzulinin ədəbiyyatımızda, tariximizdə xüsusi yeri vardır. Füzuli əsrlərdir ki, yaşayır. Məhz buna görə də ona müasirimiz desək, yanılmazıq. O əlinə qələm almamış

insanları “Leyli və Məcnun” ilə ağladan, “Şikayətnamə” ilə güldürən, qəzəlləri ilə coşdurən yeganə şairdir. Dahi şairin əsərləri Şərqdə məşhur olduğu kimi, Avropada da rəğbət və məhəbbətlə qarşılır. Mister Gibb onu şairlər sultanı, yəni “sultanüş-şüəra” adlandırır, “Leyli və Məcnun” haqqında belə deyir: “Bu, yəni “Leyli və Məcnun” şimdiyə qədər yazılan məsnəvilərin ən yüksəyi və ən gözəlidir” [1. s, 165]. Füzuli Azərbaycan-Osmanlı türklüyünün, fars və ərəb mədəniyyətinin on dördüncü, on beşinci, on altıncı əsrlərdə çarpışma yeri olan Bağdadda böyümüşdür. Məhz buna görə də prof. Bəkir Çobanzadə şairi tək-cə türklüyün şairi saymır. Onu həm də Yaxın Şərqi yetişdirdiyi ölməz dahilər arasına daxil edir. Füzuli ərəb eşqi, fars ruhu, türk qılıncı ilə qurulan əsrlərin ağır və acınacaqlı vuruşların altında yıxılan Bağdadın ruhunu qavramış, onu bizə çatdırmışdır. Həmin vaxtlar Bağdad İran və Türkiyənin qanlı sərhədi idi.

Bir şair kimi Füzuli sufi-mistik deyildir. Gerçək sufi kimi o da şərəbdən, eşqdən bəhs edir. Onun bəhs etdiyi şərəb üzüm-dən düzəldilmiş şərəb, “meyi-ləl”dir. Füzulinin “eşqi”nə gəldikdə, burada da biz xalqın “qara sevda” dediyi sevgi ilə, səltənət və məzhəb qovğalarından uzaqda ailəqurmaq, bəxtli olmaq istəyən həssas fərdiyyətçi- individual sevgi ilə qarşılaşırıq. Bu sevgi ilə Əhməd Yəsəvi, Yunis İmrə kimi türk sufilərində rast gəldiyimiz ilahi eşq arasında böyük fərq vardır:

Pərişanhalın oldum, sormadın hali-pərişanım,
Qəmindən dərdə düşdüm, qılmadın dərimanım,
Nə dersən, ruzigarım böyləmi keçsin, gözəl canım?
Gözüm-canım, əfəndim, sevdiyim dövlətli sultanım.
Qətti könlün nədən bu zülmə, bidadə rəğibdir?
Gözəllər sən kibi olmaz, cəfasından nə vacibdir?
Sənin tək nazəninə nazənin işlər münasibdir,
Gözüm-canım, əfəndim, sevdiyim dövlətli sultanım... [1. s, 167].

Yaxud:

Hasilim bərqi-həvandan məlamət dağıdır,
Müsnədim kuyi-mələmətdə fəna toprağıdır,
Zari-könlüm təndə zindani-bəla dustağıdır,
Rəhm qıl, dövlətli sultanım, mürüvvət çağıdır. [1. s, 167].

Lakin bunu da qeyd edək ki, Füzlidə sufi parçalar da vardır. Çünki o İran və ərəb klassik şairlərinin təsiri altında ola bilərdi. Lakin yuxarıdakı nümunədə sufi-mistik ruhu tapmaq olmur. Mistik ruhda yazılmış əsərlər az-çox tərcümə və təqlid əsərləridir. *Gözəl canım, gözüm-canım, mürüvvət çağı, dövlətli sultanım* kimi ifadələr, *Sənin tək nazəninə nazənin işlər münasibdir*, yaxud *Gözəllər sən kibi olmaz, cəfasından nə vacibdir?* kimi cümlələr ilahi, xəyali gözələ, gözəlliyə deyil, Bağdadın hər hansı gözəl bir xanımına, türk qızına, real gözələ aiddir. Füzulinin ən böyük səmimiyyəti də buradadır. Şair öz hiss və həyəcanlarını, ümidlərini, xalqın arzu və istəklərini ən qüvvətli sözlərlə səmimi ifadələrlə qələmə almışdır. Füzliyə “mübaligəçi”, “safdil” deyə bilirik, lakin bu gün də, yarın da “yalançı”, “masalçı” deyəməyiz [1. s, 169].

Füzuli “fərdiyyətçi şair” olmaqla bərabər, ümumi, ictimai həyata qarşı laqeyd deyil. O, zamanın siyasi, fəlsəfi, ictimai cərəyanlarını yaxından təqib etmişdir. Dövrün şahlarına mədhiyələr yazsa da, ona digər şairlər kimi qəsidəçi, dalqavuş demək olmaz. O, saraylardan, onun cəmiyyəti və ədəbiyyatı zəhərləyən ruhundan uzaq olmuşdur. Mütəfəkkir daim saray və sultana qarşı mübariz, saray şairlərinə qarşı məğrur olmuşdur:

Padişahi-mülk dinarü dirhəm rüşvət verib,
Fəthi-kişvər qılmağa eylər mühəyya ləşkəri.
Yüz fəsadü fitnə təhrikilə bir kişvər alır,
Ol dəxi asari-əməni istiqamətdən bəri...

Göstərir saətdə dövrünü-fələk bir inqilab,

Həm özü fani olur, həm ləşkəri, həm kişvəri... [1. s, 169].

“Yüz fəsadü-fitnə təhrikilə” ölkələr fəth edən padşahların fələyin bir inqilabı nəticəsində əsgərləri, səltənətləri, ölkələri ilə məhv olacaqlarını, olduqlarını xəbər verən Füzuli bu fitnə, fəsad ocaqlarını görmüşdür. Bu fəsad ocaqları səltənət divanları, sair müəssisələrdir ki, bu yerlər haqqında yazdığı “Şikayətnamə” bu gün də bizi güldürməkdə, ağılatmaqdadır.

Füzuli dili etibarilə sadə olmaqla bərabər, təbir caizsə, heç təmiz deyildir [1. s, 171]. Füzuli dilinin əsas xüsusiyyətləri bunlardır:

1. Füzuli şeirləri hafizəsinə necə gəlmişsə, şüurunda, vicdanında necə əmələ gəlmişsə, sanki, elə də yazmışdır.

2. Əsərlərində ümumişlək ərəb, fars sözləri işlətmişdir.

3. İşlətdiyi türkcə sözlər az olmaqla bərabər, digər şairlərdəki kimi tək-cə feillər olmayıb, bir çoxu Füzuliyə qədər ədəbiyyatımızda istifadə edilməyən xalq sözləridir.

4. Uzun və silsiləli cümlələrə Füzulidə az rast gəlinir.

Başqa bir məsələ də dahi şairin türk dilinin hansı şivəsində yazmasıdır. Füzulidə başlıca xüsusiyyətlər, cəhətlər bəzi sözlər olub, cümlələrdə müəyyən şivəyə işarə edəcək xüsusiyyətlər azdır. Bunlara *mən, dutsaq, tapşırmaq, eyləmən, yaxşı, yaman, özgə, ağ (aq), tək (kibi), sayru (xəstə)* sözlərini misal göstərmək olar. Bu sözlərin bəziləri Azərbaycan dilində işlədilsə də, əski Osmanlı türkcəsində və türk dilinin digər şivələrində də işlədilmişdir. Lakin Füzli dilinin türkcə hissəsi Azərbaycan dilinə daha yaxındır.

Xülasə, Füzuli “Bəngü Badə”si, “Saqınamə”si, “Leyli və Məcnun”u, “Şikayətnamə”si, qəzəlləri ilə, başqa farsca, türkcə şeirləri ilə ədəbiyyatımızda tər və təzə qalmış duyğuların təqlid olunmayan ustası olmuş, olacaqdır. Bunu da qeyd edək ki, Füzuli Avropada bütün türk, ümum Şərq şairləri içərisində bir çox xüsusiyyət və məziyyətləri ilə ən çox təqdirə layiq olan bir şairdir.

Professor Bəkir Çobanzadənin ədəbiyyata həsr olunmuş başqa bir məqaləsi də “Maarif və mədəniyyət” jurnalında 1926-cı ildə çap olunmuş “Simurqun hekayələri” adlı məqaləsidir. İnkilaba qədər və inkilabdan sonra öz ədəbiyyatlarını zənginləşdirən, inkişaf etdirən türk xalqlarından biri qazanlılar idi. Öz ölkəsində ədəbiyyatın inkişafında müstəsna rolu olan ədiblərdən biri də Qalimcan İbrahimovdur. O, 1900-cü ildə nəşr olunan “Bizim günlər” əsərinin müəllifidir. 1923-cü ildə isə Qazan tatarı Qali Rəhim “Edil” adlı əsərini nəşr etdirir. Bunu da qeyd edək ki, Qalimcan İbrahimov 1924-cü ildə Moskvada “Qazan qızı” adlı romanını nəşr etdirir. Bu illərdə özbək ədibi A.Qadir də “Ötən günlər” (“Keçmiş günlər”) əsəri ilə özbək ədəbiyyatına öz töhvəsini verir.

Azərbaycanda digər türk xalqlarından fərqli olaraq, şeir və teatr pyesləri daha çox yazılırdı. Teatr və pyeslər Azərbaycanın ədəbi xüsusiyyətlərindən biri olmuşdur. 1919-cu ilə qədər oyanma dövrünü təşkil edən fəaliyyətdə Qazanda dil və məktəb kitabları, Kırmıda qəzet və üsuli-cədid inkişaf etdiyi halda, Azərbaycan M.F.Axundov və teatr sayəsində bu fəaliyyətə qoşulmuşdur. Lakin Azərbaycanda yalnız dramatik növ deyil, digər ədəbi növlər də inkişaf edirdi. Buna Simurqun 1926-cı ildə dörd risalə şəklində nəşr olunan yeddi kiçik hekayəsini misal göstərmək olar. Mövzu cəhətdən nəzər yetirdikdə bu hekayələrin dövrün məişət və təzadlarını əks etdirdiyini görürük. Hekayələrdə dini mövhumatla mədəni oyanmanın, köhnə yaşayış tərzii ilə yeni həyatın, kəndli, ağa, bəzircan arasındakı münasibətlərin müxtəlif şəkilləri ilə qarşılaşırıq. Mühərrir belə hekayələrində heç bir yeni mövzu yaratmamışdır. Bu mövzular “Əkinçi”, “Tərcüman”, “Molla Nəsrəddin” səhifələrində rast gəldiyimiz mövzulardır.

Simurqun hekayələrində tiplər, şəxslər mücərrəd olaraq alınmamışdır. Məsələn, “Çətin müəmma” hekayəsində ikiarvadlılığın kəndlinin təsərrüfat və məişəti ilə bağlı cəhəti təsvir edilir. Mühərrir hər məsələdə əsas səbəbi tapıb çıxarır, oxucusunda şübhə yeri qoymur. Hadisələrin cərəyan etdiyi mühit də ədibin diqqətindən kənar qalmır. O, həyatı anları, etnoqrafik nöqtələri, ənənəvi şəkilləri yerində və canlı olaraq verir. Ədibin ən böyük uğuru ondadır ki, şəkil cəhətdən hekayə tərzini qəbul etmişdir. Lakin dil cəhətindən Simurqun dili prozsuz deyildir [1. s, 277]. Onun sözlər üzərində dayanmadığı, onları seçmədiyi aydın görünür. Lakin mühərrir qısa cümlələr işlədir, bununla da hekayələrin dili oxucuya daha asan gəlir. O, türk sözlərindən və ümumişlək ərəb-fars sözlərindən uğurla istifadə etmişdir. Bir çox mühərrirlərin arayıb da bulamadıqları Azərbaycan ədəbi dilini Simurq öz hekayələri üçün tapa bilmişdir. Bu dil kəndli ilə şəhərlinin, ziyalı ilə savadsızın başa düşəcəyi bir dildir [1. s, 278].

Məqalənin sonunda akad. Bəkir Çobanzadə öz fikirlərini belə yekunlaşdırır:

1. Bizim üçün ən doğru, ən sağlam və ətrafımızdakı yaşayışla bizi bağlaya biləcək ədəbi məslək realizmdir.

2. Şəkil və dil etibarilə sadə dil, yəni ədəbi qəlibə tökülmüş, məhəlli rəngə batırılmış, kənd müəllimi dili bizim üçün ən məqbul, ən canlısərləri verə bilər.

3. Xalq həyatını psixoloji süzgecdən keçirərək, geniş kütlələr arasında yayıla biləcək, təsir edəcək, qısaca, dar ədəbiyyatın çərçivələrini genişləndirəcək bir ədəbi cərəyan yaratmaq mümkündür.

Ədəbiyyat

1. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə. II cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2007.
2. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti. 2 cildə. I cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2005.
3. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti. 2 cildə. II cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2005.

ALMAS İLDIRIM POEZİYASI POETİK SİSTEM KİMİ

Açar sözlər: *Almas İldırım, mühacirət, milli məfkurə, poeziya, yaradıcılıq*

Almas İldırım's poetry as the poetical system

The article deals with the problematic and thematic feature of Almas İldırım's creativity from poetical system approach as one of the Azerbaijani emigrant poetry representative. There main attention is given to analysis and classification of his elegiac and nostalgic verses, which have been written at different times and countries. In the article are used comfortable monographic researches.

Key words: *Almas İldırım, ideology, emigra, emigration, poetry.*

Bir neçə il əvvəl mühacirətlə bağlı belə bir qeydə rast gəlmişdim: "Vətəni tərk etmiş hər insan mühacir deyil. Mühacirəti bədbəxtlik və ümid yaradır." (6; s.465) Mühacirətşünaslıq bu mövqeyi ilə həqiqi mühacirlik taleyini və onun bədii nümunələrdəki əksini daha dəqiq ifadə etmiş olur. Yeri gəlmişkən deyək ki, milli ədəbiyyatımızda qürbət şeirlərinin tarixi min ildən çox olsa da, bu platformada "mühacirət" anlayışı XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq sözün əsil mənasında müəyyənlik qazandı. Belə ki, Azərbaycan tarixinin müxtəlif mərhələlərində bəzi ədiblərimiz mühacir taleyi yaşasalar da, bu, səbəb və mütəşəkkillik baxımından nüans xarakteri daşıyırdı. Lakin əsrin əvvəllərindən başlayaraq, ölkədə baş verən ictimai- siyasi proseslər, o cümlədən fevral inqilabı və çar rusiyasının süqutu azadlıq meyllərinin daha bariz şəkildə meydana çıxmasına səbəb oldu. Tarix və təbiətin hazırladığı zəmin nəticəsində Azərbaycanda milli azadlıq duyğusu öz qələbəsini çaldı, milli hökumət yaradıldı. Təəssüf ki, onun ömrü uzun sürmür, şimaldan əsən soyuq küləklər nəticəsində Azərbaycan yenidən Rusiyanın müstəmləkəsinə çevrilir. Əlbəttə, burda məqsəd bildiyimiz tarixin xronikasını vermək deyil. Ancaq bütün bu hadisələr güclü mühacir dalğasının yaranmasını şərtləndirdi. Təbii ki, bu tarixi olaylar ədəbiyyatdan da yan keçmirdi. Əksinə, mövcud dövrün ədəbi prosesini təmsil edən qələmlər bu mübarizənin tam mərkəzində idilər. Həmin dövrün ədəbi nümunələrinə nəzər salanda ədəbiyyatın, məfkurənin daha ön planda olduğunu müəyyənləşdirmək bir az çətindir. Lakin şübhəsiz ki, ziyalılar və ədiblər öz qələmləri ilə "vuruşur", bir tərəfdən milli- istiqlal ideyaları yayır, digər tərəfdən xalqı maarifləndirirdilər. Milli istiqlal, bayrağın rəngləri, vətən həsrəti, qürbət o zamanın ədəbiyyatının baş mövzularından idi; artıq məfkurəvi ədəbiyyat yaranmışdı. Mütəmadi olaraq milli istiqlal fikirləri yayan ədiblərimiz təqib və təzyiqa məruz qalır, yox edilir, sürgün olunurdular. Onlarsa öz əqidələrindən dönmür, sağ qalanlar vətəndən uzaqda mübarizələrini davam etdirir, bu tarixin həqiqətlərini özündə əks etdirən əsərlər yazırdılar. Bu mənada poeziya daha operativ janr idi. İstibdad altında inləyən millətin səsinə səs verən müxtəlif məzmunlu şeirlər dillər əzbərinə çevrilirdi. Həmin dövrdə Almaniyada çap olunan "Qurtuluş" məcmuəsinin mühacirət poeziyasının əks etdirilməsi və mənzərəsinin yaradılmasında böyük rol vardır. Həmid Dönməz, Əli Usta (Volkan), Murad Baha, Hüseyn Mirzə Camal Yanar, o cümlədən Ummügülüm, Əli Yisif və b.-nin mühacirət poeziyasının təşəkkülü və formalaşmasında özünəməxsus mövqeləri vardır. Qeyd edək ki, milli ideoloq Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin də mühacirət dövrü şeir yaradıcılığını "Mayıs duyğuları" şeiri və "Nizami" mənzum parçası özündə əks etdirir. Eləcə də, "Müsəvat" partiyasının qurucularından olan Məhəmməd Əli Rəsulov (1884-1974) mühacirət illərində qələmini poeziyada sınaşmışdır. Gültəkin imzalı Əmin Abidin (1898-1938) "Buzlu cəhənnəm", "Bayrağım və istiqlalım", "Vətənim və eşqim", "Sevgili Bakıya", "Çeka", "Annəm" və s. ədəbi nümunələri həmin dövrün mənzərəsinə əks etdirir və milliyyətçi azərbaycanlılar tərəfindən rəğbətlə qarşılanırdı. Bu mənada mühacir şairlər- Alazan Baycan, Məhəmməd Sadiq Aran (Sənan), Müseyib Zəyəm, Teymur Atəşli və Almas İldırımın yaradıcılığı mühacirət poeziyasının əsas simasını müəyyənləşdirir. Elə bu səbəbdən də, mühacirəti "hüzn və ümid" in doğurması fikri mənə bir adı xatırladırdı: Bu, Azərbaycan mühacirət poeziyasının parlaq ulduzu, şəxsi və ədəbi taleyi bir-birini üstələyən, qürbət dərdinin, kədərinin ədəbiyyatımızdakı ən gözəl ifadəçisi **Almas İldırım** idi.

Almas İldırım milli məfkurəvi ədəbiyyatımızın hər sözü, sətiri qürbət qoxuyan, didərginlik taleyini bütünlüklə yaşayan və bunu bədii nümunələrində ən incə nüanslarıyla ifadə etməyi bacaran özünəməxsus nümayəndəsidir. Bəlkə bu səbəbdəndir ki, mühacirət poeziyasının bir sıra özünəməxsus nümayəndələri olmasına baxmayaraq, Almas İldırım yaradıcılığı mövcud ədəbi nümunələr içərisində qırmızı xətt kimi keçir. Əlbəttə, bunun müxtəlif səbəbləri var. Mövcud şeirlərin tabe olduğu xüsusi poetik sistem, müəllifin yaşadığı ağılaşmaz əzabları qeyri-adi ifadə bacarığı və həmin dövrə görə kifayət qədər cəsarətli çıxışlar bu şeirlərin

təsir gücünü artırır. Elə bu səbəbdəndir ki, şair qısa zamanda nəinki öz ölkəsində, həm də yaşadığı hüduhdardan kənarda tanınmağa başladı. Onun şeirləri istila zülmü altında inləyən millətlərin dillər əzbərinə çevrilirdi.

Əsl adı Əbülhəsən olan şair 1907-ci ildə Bakı yaxınlığında Qala kəndində anadan olmuşdur. Uşaqılıqda babasının adı ilə Almas çağırıldığından daha sonralar Almas İldırım imzası ilə şeirlərini dərc etdirir və ədəbi aləmdə elə bu imza ilə də tanınır. Almas Abdulla Şaiq və Seyid Hüseynin təsis etdiyi Bakıda ilk nümunəvi məktəb olan "İttihad" məktəbində təhsil almışdır. O, burada dövrün tanınmış ziyalılardan dərs alır və bu, onun formalaşmasında, o cümlədən yaddaşında özünəməxsus rol oynayır. Mühacirlik yolu Dağıstan, Türkiyə, İran və nəhayət, Türkiyədən keçən şairin əzablı ömür yolu onun poetik dünyasının mayasına hopub. Şeirlərindəki hər nüans, intonasiyada nakam insan həyatının müxtəlif anımları var. Xüsusən, İrana gedərkən onun sərhəddə ikən saxlayıb 25 gün müxtəlif işgəncələr verir, çəlləkdə soyuq suyun içərisində saxlayırlar ki, bu da sonralar onun səhhətinə öz təsirini göstərir. Cavan yaşlarında- 1952- ci ildə Malatyada vəfat edərək orda da dəfn olunur.

Mühacirətşünas-alim Nikpur Cabbarlının da qeyd etdiyi kimi, Almas İldırımın mühacirət dövrü poeziyası haqqında mühacirət ədəbi tənqidində ilk mətbu rəy Mustafa imzasıyla yazan, Azərbaycan siyasi mühacirlərindən olduğu ehtimal olunan müəllifə aiddir. Şairin irsi öz ölkəsində və mühacir taleyi yaşadığı Türkiyədə kifayət qədər tədqiq olunmuşdur. Akademik Bəkir Nəbiyevin "Didərgin şair (Almas İldırımın yaradıcılıq yolu)" monoqrafiyasının ilk nəşri 1995, ikinci nəşri isə 2005-ci illərdə çap olunmuşdur. Maraqlı tədqiqatçılardan olan Nazif Ələkbərlinin "Üç budaq" elmi- publisistik kitabında Ə. Cavad, M. Müşfiqlə yanaşı, A. İldırım barədə də portret-öçerk yer almışdır. Həmçinin, Türkiyənin Elazığ bölgəsində Ənvər Aras tərəfindən 2007-ci ildə "Xəzərdən xəzərə Almas İldırım" monoqrafiyası işıq üzünə görünür. Bu barədə mühacirətşünas alim Nikpur Cabbarlı özünün "Azərbaycan mühacirət poeziyası" monoqrafiyasında məlumat verərək yüksək qiymətləndirir. Qeyd edir ki, kitab giriş, 4 bölüm, sözlük, bibliografiya, nadir foto və arxiv sənədlərindən ibarətdir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Nikpur Cabbarlı "Azərbaycan mühacirət poeziyası" monoqrafiyasında "Almas İldırım" başlıqlı portret yazıda şairin yaradıcılığını təhlil etməmişdir. Eləcə də, prof. Vaqif Sultanlı və Maarif Teymurun Almas İldırımın həyatı, mühiti və yaradıcılıq xüsusiyyətlərini əks etdirən maraqlı tədqiqatları maraqlı doğuran və dolğun təsəvvür yaradan yazılardandır.

Şairin 24 şeirdən ibarət "Boğulmayan bir səs" adlı kitabı 1936-cı ildə İstanbulda çap olunmuşdur. Vəfatından bir il sonra Ankarada Azərbaycan Kültür dərniyi onun "Seçilmiş şeirlər" kitabını nəşr edir. Bu kitabda müəllifin şeirləri "Vətəndə", "Sürgündə", "Mühacirətdə" başlıqlı şərti bölgü əsasında dərc olunub. Prof. Vaqif Sultanlı da öz tədqiqatında bu bölgünü əsas götürərək şeirləri bu istiqamətdə təhlil edir. Eləcə də, 2004- cü ildə Bakıda nəşr olunan şairin "Seçilmiş əsərləri"ndə də tərtibatda eyni tendensiyaya üstünlük verilib. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, ədibin "Qara dastan. Şeirlər və poemalar" kitabı 1994- cü ildə Bakıda "Azərbaycan" nəşriyyatı tərəfindən nəşr olunmuşdur.

Şairin sürgündə ikən yazdığı "Buludlar" şeirində göy üzündə hərəkət edən buludlarla öz sürgün taleyi arasında bir bağlılıq görünür və onlara müraciətlə "sizdəmi mənim kimi doğma, əziz vətəndən qovuldunuz?"- deyə sual edir.

"Yox, yox... Siz bəhrəsiz tarlalardan bıqdınız,
Onun üçün uzun bir yolçuluğa çıxdınız...
Yabançıdır sizlərə izzət və ehtiras,
Siz o boşluq içində azad doğulursunuz.
Sizlər ki, mənim kimi duyamassız kədər, yas
Nə bir vətəniniz var, nə də qovulursunuz." (3; s.70)

İlk baxışda adi görünən təbiət hadisəsiylə şair öz əzabkeş taleyi arasında paralellik görünür. Vətənsizlik, qürbət onun qəlbində elə bir yaradır ki, hətta vətəni olmayan təbiət elementlərinə qibtə ilə yanaşır.

Durma bülbül, var da qon qarlı dağlar başına,
Türkümlü sal o yurdun torpağına, daşına,
Al bu göz yaşını, qat o yarın göz yaşına,
Dönərkən saçlarından bir-iki tel çal da gəl,
Solğun dodaqlarından gizli bir söz al da gəl...(3;s.77)

Almas İldırımın sürgündə yazdığı "Bir səs gəlir uzaqdan" adlanan bu şeirində də indi ona çox uzaq olan vətən sərhədlərinə boylanır və müxtəlif vasitələrlə səsini doğma yurda duyurmağa çalışır. Bəlkə beləcə, şair qəlbi az da olsa aram tapır. "Türk oğlu Türkəm mən, mərdəm, sözüm bir, Yol ver, yol ver, öz yurduma gedəm mən"(3;76)- misraları da bu fikrin davamı kimi səslənir.

Şairin sürgün illərində yazdığı "Boğulmayan bir səs" şeiri məzmun etibarlı ilə diqqəti cəlb edir. Dağıstandan anasına məktub formasında qələmə aldığı şeirdə şair ayrılığın hər iki - həm qürbətçi, həm də vətəndə qalan tərəf üçün çətin tərəflərini çözləyir.

Bəzən üz çevirib qara Kəbəyə,

Oxursan əsrinin son duasını.

Bəlkə də keçən gün dönəcək deyə,

Unutmazsan onun əlvidasını.

Qaşların altından baxıb şimala,

Ağlarsan yurdunun düşdüyü hala... (3; s. 87)- burada ədib anasının diliylə şimaldan gələn bəlaya işarə edir. Onun yaradıcılığında bu məzmununda şeirlərin sayı kifayət qədərdir.

Almas İldırımın mühacirətdə ikən yazdığı türkün qədim tarixindən bəhs edən və onun tarixi sərhədlərini bəlləyən "Qara dastan" şeiri mühacirət poeziyasında əks-səda doğuran parçalardandır:

"Türk elləri bir- birinə yadlanır,

Qazax, Qırğız, Türkmən, Özbək adlanır,

Azəri türk yanır, içdən odlanır,

Ana yurdun içdən halı duman hey...

Qoca türkün düşdüyü dərd yaman hey..." (3; s. 150)

Qeyd etdiyimiz kimi, "Qara dastan" istər mövzu, istər intonasiya baxımından ədibin yaradıcılığında xüsusi yer tutur və mühacirətdə yazdığı başqa bir şeir- "Əsir Azərbaycanım" şeirinin davamı kimi səslənir. Deyək ki, "Əsir Azərbaycanım" şeiri də o zaman istər doğma Azərbaycanda, istərsə də azərbaycanlı mühacirlər arasında güclü təsir yaradan nümunələrdəndir. Hətta Azərbaycanın yenidən müstəqilliyini bərqərar etməsindən və həmvətənlərimiz öz mühacir övladlarını tanıdıqdan sonra bu şeir dillər əzbəri olmuşdur. "Azərbaycan, mənim baxsız anam oy, Neçə bir il həsrətinlə yanam oy?"- harayı bu torpağa, bu yurda qəlbən bağlı qolu bağlı hər bir vətən övladının harayı idi. Onun bütün şeirlərinə hakim olan olduqca səmimi bir ruh var. Bunu "Dağlar", "Dağlara vida", "Əlvida, Bakı!", "Yarımçıq qalmış şeir", "Kopet dağlarına", "Azərin duası", "Qürbətdə", "İgidlərə çağırış" və digər şeir parçalarında aydın görmək olar. Bu, Almas İldırımın dərini, nisglini son dərəcə emosional, bir o qədər də poetik ifadə gücündədir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan mühacir poeziyasının parlaq ulduzu. Metodik vəsait. B., 2007. 47 səh.
2. Cabbarlı N. Azərbaycan mühacirət poeziyası. "Elm və Təhsil", Bakı, 2014
3. İldırım. A. Seçilmiş əsərləri. "Öndər nəşriyyat", Bakı, 2004, 160 səh.
4. Sultanlı V. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı. Bakı, Şirvan nəşr, 1998, 160 səh.
5. Sultanlı V. Almas İldırım. <http://kultur.az/>
6. Теория литературы. Том IV. Литературный процесс. Москва: ИМЛИ РАН, «Наследие», 2001, 624 стр.

NİGAR MƏMMƏDOVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ ŞAĞİRD LƏRDƏ VƏTƏNPƏRVƏRLİK TƏRBİYƏSİ ÜZRƏ İŞİN SİSTEMİ (V-IX SİNİFLƏR)

Açar sözlər: *vətən, vətənpərvərlik, mübarizə, tüfəng, qəhrəman*

Work system about patriotic upbringing of students in literature classes (v-ix classes)

Mirza Ibrahimov's work "Azad" reflects the full meaning of the core issue of patriotism. The students don't avoid attention the speeches of the characters, the method of fighting of every characters with their thought different images in work, MsSelime's difficulties, Azad's struggle with his own idea, Farhad's desperation, The beginning of liberation movement in South Azerbaijan, development, in general every piece of work, cause to make different perceptions of pupils. They proud of the struggle of hundreds of the young's effect from Azad's speech and behest take him as an example. In this sense, teaching MirzaIbrahimov's work "Azad" is very important for students.

Key words: *motherland, patriot, fight, rifle, hero*

"Təhsilimizin məqsədi gənc nəsə, uşaqlara təhsil verib onları gələcəyə hazırlamaqdır. Hər bir insan gərək, eyni zamanda vətəndaş olsun. Dövlətinə sadıq, millətinə sadıq, ənənələrinə sadıq, xalqına sadıq vətəndaş olsun. Mütləq vətəndaş olsun. Dövlət müstəqilliyinin xalqımıza bəxş etdiyi nemətlərdən biri də

odur ki, biz artıq təhsil sistemimizi xalqımızın, millətimizin tarixinə, ənənələrinə, mənəviyyatına uyğun qururuq. Doğrudur ki, bu proses çox mürəkkəb prosesdir. Bu proses qısa müddətdə başa çatma bilməyəcəkdir. Bu gün təhsil sahəsində çalışan bütün vətəndaşlara, müəllimlərə, təhsil müəssisələrinin rəhbərlərinə müraciət edərək xahiş edirəm ki, onlar tezliklə təhsil sistemində işlərin müstəqil Azərbaycanın prinsipləri əsasında qurulmasına nail olsunlar. Milli ideologiyamızı hər yerdə tətbiq etmək üçün məktəblərdə Azərbaycan xalqının tarixinin tədrisinə çox ciddi fikir vermək lazımdır. Gənclərimiz öz tarixini, öz tarixi keçmişini gərək yaxşı bilsinlər. Çünki mənəviyyatımız, gənclərin bugünkü və gələcək mənəviyyatı bununla bağlıdır” - hələ bir neçə il bundan əvvəl bu sözlərlə çıxış edən Heydər Əliyev necə də haqlıdır.[3] Çünki tarixini, şanlı keçmişini, minlərlə vətənpərvər gəncin qanıyla yazılmış qəhrəmanlıq dastanını bilməyən gənc vətənpərvərlik hissindən məhrum olar. O, bu tarixin əzəmətinə canında, qanında duya bilməz. Bunun üçün də vətənpərvərlik hissi şagirdlərə tarixi faktlarla, reallıqlarla aşılmalı, onlar sadəcə söz naminə deyilən sözlərlə yox, tarixin özü ilə silahlanmalıdırlar. Bu işdə ədəbiyyat dərsləri də həlledici rol oynayır. Müxtəlif yazıçı və şairlərin yaradıcılığından seçilmiş nümunələrin- şeirlərin, hekayələrin siniflər üzrə tədrisi bu işdə olduqca əsasdır. Belə ki, həmin şeirlərin, hekayələrin oxunub təhlil olunması və öyrənilməsi ilə şagirdlərdə milli mənlilik şüuru formalaşır. Milli mənlilik şüurunun əsasında da öz xalqını, millətini, dövlətini sevmək və onun uğrunda çalışmaq dayanır.

Azərbaycan ədəbiyyatında bir çox yazıçı və şairlər vətənpərvərlik ruhunda yazdığı əsərləri ilə seçilir. Bunlardan biri də Mirzə İbrahimovdur. Onun Cənubi Azərbaycan mövzusunda yazdığı əsərləri xüsusilə seçilir. “Qorxulu səs”, “Sənət aşıqları”, “Yol ayrıcında”, “Mələk”, “Qaçaq”, “Cənub hekayələri” silsiləsi- “On iki dekabr”, “Azad”, “Tonqal başında”, “İztirabın sonu”, “İki həyat” kimi hekayələri, “Güləbətini”, “Xosrov Ruzbeh”, “Pərvizin həyatı” kimi povestləri və nəhayət, “Gələcək gün”, “Böyük dayaq”, “Pərvana” kimi romanları bu silsiləyə aiddir. [2] Mirzə İbrahimovun bu əsərlərində Cənubi Azərbaycanda xalqın öz müstəqilliyi, milli dövlətçilik ənənələrinin dirçəlişi uğrunda mübarizəsi öz əksini tapmışdır. Yazıçının yaratdığı obrazlar qorxmazlığı, uzaqgörənliyi, mübariz çıxışları ilə seçilir. Həmçinin bu əsərlərdə Cənubi Azərbaycan əhalisinin vahid cəbhə halında azadlıq mübarizəsinə qalxmasının təsviri təsirli səhnələrlə əks olunmuşdur. Bu əsərlərin orta məktəblərdə tədrisi şagirdləri bu ruhda tərbiyə etməklə yanaşı, cənubda yaşayan həmvətənlərimizin çətin siyasi şəraitdəki mübarizəsini bütün reallıqları ilə bilməsində böyük rol oynayır. Bu mövqedən çıxış edərək Mirzə İbrahimovun “Azad” əsərinin tədrisi təqdirə layiqdir. Yazıçı əsərin əsas obrazından çıxış edərək əsəri “Azad” adlandırmışdır. Yazıçının əsəri “Azad” adlandırması daha çox onun azad, müstəqil görmək istədiyi vətəndən xəbər verir. Əsər ikiyə bölünmüş Vətənimizin cənubunda- Cənubi Azərbaycanda baş vermiş hadisələrin, soydaşlarımızın ölüm-dirim mübarizəsinin əsasında yazılmışdır. Doğma ana dilində oxuyub-yazmağın, bəzən danışmağın belə qadağan olunduğu bir ölkədə yaşamağın mümkünsüzlüyü Azad, Fərda kimi minlərlə gənci mübarizəyə səsləmişdir. Bu problemlər indi də öz aktuallığını saxlamış, bu gün də etirazlara, kütləvi çıxışlara səbəb olmaqdadır. Əsərdə çıxış edən obrazların hər birinin özünəməxsus həyat mübarizəsi vardır. Öz əzmkarlığı ilə biri digərindən seçilir. İlk növbədə əsərdəki Azad obrazına diqqət yetirək. Doğulduğu gündən çətinliklərlə- aclıq, ehtiyac, soyuq otaq, torpaq döşəməyə salınmış yırtıq həsirdən ibarət olan həyatının təsiri ilə öz dünyasına qapanmış, laldinməzliyi ilə yoldaşlarından seçilmişdir. Bu xüsusiyyətinə görə yoldaşları ona adı ilə yox, “sükuti” deyə müraciət edərdilər. Azad dünyaya gəlməmişdən iki ay əvvəl atası ölmüş, anası Səlimə xanımın himayəsində qalmışdır. Səlimə xanım bu ağır yükü çiyinlərinə götürmüş, oğlunu böyütmək üçün min bir əziyyətə qatılmışdır. Səlimə xanımın tək ümid yeri Azad idi. Azad onun həm oğlu, həm atası, həm qardaşı, pənahlı, ümid yeri- bütün dünyası idi. Əlindən gələni etsə də anası onu axıra qədər oxuda bilməmiş, doqquz yaş olanda bir dükkanda dərzi şagirdliyinə düzəltdi. Məktəbə getdiyi iki il ərzində Azadın ancaq Fərda ilə dostluq etməsi, başqa heç kimlə ünsiyyətə girməməsi, utancaqlığı, müəllimin sual verən kimi özünü itirib bildiyi suala belə cavab verə bilməməsi onun öz dünyasındakı gizli mübarizədən xəbər verirdi.

Əsərdəki Fərda obrazı isə Azadın tam əksi idi. Həyata etirazını açıq bir dillə söyləyən Fərda öz etirazını bildirməklə yanaşı, cəmiyyətin çatışmazlıqlarını da etiraf etmiş olurdu. Fərda dilindən söylənən etiraflar cəmiyyətdə Fərda kimlərin çoxluğunu göstərirdi. “Dərd ürəyimi dağıdır. Ağlamaq isdüyürəm. Gözlərimdən yaş gəlmir. Bu nə güzəran, bu nə dirilikdir? İşləməyə yer yox, danışgahda oxumağa imkan yox, oğurluqmu edim, qardaş? Əlim sağ, qolum sağ, özümdə dağ gücü hiss edirəm, mən nələrdə bilmərəm? Vallah, od dəryasını yar keç desələr, keçərəm. Bəs indi də işləməyəndə mən nə zaman işləyəcəyəm?”- bu sözlər tək-cə Fərda yox, cəmiyyətin etiraz səsi idi. [1;93] Vətəni, milləti üçün heç bir şey edə bilməyən Fərda daha çox özünü və ətrafındakıları qınayır”. Yazıq, min yazıq bizə baxıb övladlarımız var deyən vətənə! Yazıq bu gül kimi Azərbaycan torpağına ki, üstündə biz gəzirik. Bizim həyatımız bir qara quruşa dəyməz! Çünki, bizcə, həyat yeməkdən, yatmaqdan, yenə yeməkən və yatmaqdan ibarətdir. Biz ölüm qarımızı döyənə kimi belə yaşayacağıq”...

“Biz ölmək üçün yaşayırıq. Yaşamaq üçün ölən insanlardan xəbərsizik!” deyən Fərda sanki Vətən uğrunda canından keçənlərin “Bölməz Vətənin bu halına nə vaxta kimi səssiz qalacağımsız?” sualını eşidirdi. Amma o, zamanın nə gətirəcəyindən xəbərsiz idi. İkinci Dünya müharibəsinin başlaması ilə həm şəhər, həm də kəndlərdə bir oyanma baş vermiş, camaat hərəkətə gəlmişdi. İclaslar, mitinqlər, çıxışlar baş verir, bununla yanaşı, evlərdə də azadlıqdan, yaxşı yaşayışdan, elmdən, ana dilindən danışdılar. İnsanların səbri tükənmişdi, illərdir həsrətində olduqları azadlığı istəyirdilər. Bu zaman ərzində Təbriz, Zəncan kimi şəhərlər inkişaf etmiş, insanların düşüncəsi də xeyli dəyişmişdi. Əsərin sakitliyi ilə seçilən qəhrəmanı Azad Zəncanda fə dai dəstələrindən birinə başçılıq edirdi. Onun sakit təbiəti ilə içindəki mübarizə istəyi bir təzad təşkil edirdi. Uzun müddət davam edən və çətin bir vuruşmada yaralanan Azadın xəbəri beş ildir dostunu görməyən Fərdanın ürəyinə od saldı. O, dostunu son dəfə də olsa görə bilməyəcəyindən qorxub özünü ora yetirdi. Azadın yaralanması Fərda kimi onunla birlikdə vuruşan fə dailərin də ürəyinə od salmışdı. Onlar qorxmaz bir fə daini itirməyin acısını yaşayırdılar. Sanki kimsəsiz qalmış körpə uşaq kimi bəzisi sakitcə durmuş, bəzisi əmrə müntəzir durmuşdu. Ölüm anında son sözlərini deyən Azad bu sözlərlə ölümü gözə alan bir çox gəncin ürək sözlərini, düşüncələrini söyləyirdi. “Yadımdadır mı, Fərda, beş il əvvəl Təbrizdə, də rzi dükənində sən məndən nə üçün yaşayırıq, həyatın mənası nədir, deyə soruşdun. Onda mən sənə cavab verməmiş, susmuşdum. Sən isə mənim bu cür şeyləri qanmadığımı güman edərək acıqlanıb getmişdin, yadımdadır mı? Amma o zaman mən də sə nin kimi düşünürdüm. Mən düşünürdüm ki, həyatımızın mənası vətənimizin sə adəti üçün çalışmaqdadır. Amma o zaman mən danışı bilməmişdim. İndi isə sənə deyirəm, qardaşım Fərda, sizə deyirəm, qardaşlarım. Bizim hamımızın sə adəti bax bu alçaq daxmaların, bu doğma yurdun, bu ana torpağın azadlığında dır. Yere qoymayın o tufə ngləri ki, onları bu doğma torpaq sizə tapşır mışdır”. Bu sözlərlə o, geridə qoyub getdiyi silahdaşlarının mübarizə ə zmini daha da artıracağına ə min idi. İgidliklə ölməsinə baxmayaraq, Azad az yaşayıb tez öldüyünə, vətəninə az fayda verdiyinə tə ə ssüflənirdi. İ çində ki Vətən sevgisi həyatının son anında da onu tər k etmədi. O, torpağı ö pərək “Ö pünüz, sə cdəyə qapılıb hamınız bu torpağı ö pünüz. Bizim ə zə li və ə bə di beşiyimiz budur”,-dedi.

Azadın və siyyəti də olduqca tə sirlidir. O, və siyyə tində qə brinin uca bir yerdə qazılmasını istəyir. Elə bir yer olsun ki, Azərbaycanın geniş çölləri, duru çayları, güllü çəmənləri və bağları görünsün. O yer böyük bir yol kənarından keçsin ki, gələcəyin azad nə sillərinin ayaq sə si qə birdə də olsa, qulaqlarına çatsın. Azad bununla gələcəkdə Azərbaycanın şimalı-cənublu torpaqlarının birləşəcəyindən, gələcək nə sillərin müstə qil yaşayacağından ə minlik və ümid dolu düşüncələrini dilə gətirmiş oldu. Bu, sadəcə Azadın yox, bütün Cənubi Azərbaycandakı soydaşlarımızın ümidi idi.

Ə sərin sonunda Fərdanın fə dailərə “Qardaşlarım, gə lin silahlarımızı ürəyimizə basıb onun pək ruhu qarşısında and içək... And içək ki, ölüm bizi Azərbaycanın sə adəti yolundan, böyük ə malımız yolundan döndərə bilməz. Eşq olsun qə hrə manlara! Xalqın yaralı qə lbini ancaq onlar sağalda bilər, ancaq onlar azadlıq bayrağını ucalara qaldıra bilər! Yaşasın azadlıq!”- deyə müraciəti müstə qilliyin yalnız mübarizə ilə, yüzlərlə gəncin şə hid olması ilə ə ldə edilməsi gerçəkliyini ortaya qoyurdu.

Ə də biyyat

1. Ə də biyyat 7-ci sinif-ümumtəhsil məktəbləri üçün də rslük, “Bakı nə ş r”, Bakı-2014
2. Mirzə İbrahimovun xə tirəsinin ə bə diləşdirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 5 fevral 1996-cı il tarixli Sərəncamı-anl.az saytı
3. www.google.az

NİGAR SƏRVƏRQIZI

Bakı Dövlət Universiteti

CEK LONDONUN “ HƏYAT EŞQİ”NDƏ HƏYAT EŞQİ

Açar sözlər: *Həyat, ümid, təbiət, mübarizə*

Love of live in “Love of live” by Jack London

The well - known American writer J.London called his several powerful works as “The stories of the North”. The events in the stories set in Alaska, Canada and the heroes of the stories are the men who struggle for their lives in the goldfields. In his masterpiece of all stories “Love of life” we see the hero left by his friend, but despite of cold, hunger and all cruelty of life he lives his life with great love and hope. In the end of the story, we see his victory over those difficulties. J.London tries to draw the readers attention what a hopeful person can do though whatever happens.

Key words: *The life, hope, nature, struggle*

Həyat hərəkət üzərində qurulub. Hərəkət isə yaşamaq üçün zəruriyyətdir. Bu deyim bunu çox gözəl anladır: “Afrikada hər səhər bir ceyran oyanır. Ən sürətli qaçan şirdən də sürətli qaçmalı olduğunu əks halda məhv olacağını bilir. Afrikada hər səhər bir şir oyanır, ən yavaş qaçan ceyrandan sürətli qaçmalı olduğunu,

əks halda acından öləcəyini bilir. Şir, ya da ceyran olmağımızın fərqi yoxdur, yetər ki, hər səhər oyananda qaçmağımızın lazım olduğunu bilin”.

Tanınmış Amerika yazıçısı C. Londonun hekayələrində də həyat həqiqətləri, yaşam savaşı, həyat tutqusu ən incə detalına qədər təsvir edilir. Yazıçının hekayələrində diqqəti insan oğlunun bacarığında olduğu, qalxa biləcəyi yüksəkliklər yox, təbiətin gücü qarşısında xarakterin açılışı çəkir. Obrazlar məqsədləri uğrunda çalışaraq möhkəmlik, cəsarət nümayiş etdirirlər. Üslubca realist olan C. London insanın daxili təlatümlərinə, xarakterinə boylanmağı ustalıqla bacarır.

C. London mürəkkəb yaradıcılıq yolu keçmiş sənətkardır və üç dövrə bölünən yaradıcılığının birinci dövründə o, əsasən Şimal həyatından bəhs edən hekayələr yazır. Bu isə təsadüfi deyil. Obrazlarının yaranmasında Cek Londonun həyat tarixçəsinin rolu böyükdür. Bu əzm, cəsarət yazıçının psixoloji çırıntılarından, uşaqlıq xatirələrindən, çətinliklərindən qaynaqlanır. Bu hekayələrdəki hadisələr Alyaska və Kanadada - əbədi qarlı, buzlu diyarlarda, bəyaz sükunətli yerlərdə baş verir. Hekayələrin qəhrəmanları isə müxtəlif xarakterli, taleli və müxtəlif millətlərin nümayəndələri olan şəxslər – qızılaxtaranlardır. Alyaskada qızıl tapılması xəbərini eşidən kimi şimal torpaqlarının gəl - gəl deyən cazibəsi Cekə də öz qoynuna səslənmiş, lakin onun ikiillik axtarışları nəticəsiz qalmışdı. Düzdür, başqalarından fərqli olaraq C. London qızıl tapa bilmədi, lakin gələcək ədəbi əsərlərinin zəngin materiallarını beyninə yükləyə bildi. [1; 6] Bu isə, fikrimcə, yazıçının əldə etdiyi əsl xəzinə idi. Sonralar bu xəzinəyə daxil olan mövzular “Şimal hekayələri” silsiləsinə çevrilərək gənc yazıçıya ədəbi şöhrət qazanırdı. Bu hekayələrdə yazıçı təbiətin romantikasını burjuva cəmiyyətinə qarşı qoyur. O, kapitalizmin əxlaq qanunları ilə amansız şimal təbiətini, orada yaşayan sadə insanları qarşılaşdırır və göstərir ki, şimalda, bu sərt və bakir təbiətin qoynunda yaşamaq nə qədər çətin olsa da, yaxşıdır. Çünki, insanlar burada daha sərbəstdirlər, onlar asudə nəfəs ala bilirlər. Həmçinin C. London bu hekayələrində göstərir ki, qızılın təsiri ilə insanlar qəddarlaşır, vəhşiləşir və ləyaqətlərini itirirlər. Varlanmaq ehtirası onların çoxunu pul hərisinə çevirir. [3; 206] Bu hərislik insanlardakı gözəl xüsusiyyətləri məhv edir, “Həyat eşqi”ndəki Billdə olduğu kimi.

C. Londonun qəhrəmanları çətinliklərdən zövq alan güclü insanlardır. Təbiətlə qarşılaşmaq, sərt iqlimlə toqquşmaq, aclıq, tufanlardan, boranlardan keçmək, bu çətinliklər qoynunda mərdlik və cəsarətlə irəliləmək qəhrəmanların romantik xəyalları ilə birləşir. İngilis şairi Şekspir demiş: “Əvvəlcə xəyallar ölür, sonra insanlar. “Həyat eşqi” hekayəsinin həyat eşqli qəhrəmanı kimi. Bu romantik qəhrəmanlar təbiətə qalib gəlirlər. C. Londonun Şimal hekayələrini və onlardakı qəhrəmanları oxucuya sevdiren də məhz bu cəhətlərdir. İnsanların çətinliklərə, təbiət, hətta ölümə belə qalib gəlməsidir. Bu cəhətdən “Həyat eşqi” hekayəsi daha çox diqqəti çəkir və oxucularda maraq oyadır.

Hekayədə qızılaxtaran iki dost təsvir olunur. Təbii Billi dost adlandırmaq insana ağır gəlir. Çünki, ilk çətinlikdə o dostunu süd təkə ağaran çayda atıb gedir. Gözləri yaralı maral kimi yaşayan, tərki edilən qəhrəmanın “Bill!” deyə səslənişi isə çığırtıdan çox fəlakətə düşüb tək qalmış insanın aman diləyən yalvarışlı fəryadı idi. Hekayənin qəhrəmanı heç vaxt ümidini itirmir, yaralı və yorğun olmasına, aclıqdan əziyyət çəkməsinə baxmayaraq irəli addımlayır və yaşamaq üçün çıxış yolu axtarır. Yolçu kol yemişləri ilə qidalanır, giləmeyvənin adamı doydura bilməyəcəyini başa düşsə də, onları səbirlə, böyük bir ümidlə çeynəməyə davam edir. Ümid başqa şeydir, o, gördüyünə inanmır, idrakla hesablaşmır. [2; 28] Yolçunun ümid qılgıcımı olan kibrit çöplərini üç dəfə sayması və üç yerə bölərək, ayrı – ayrı sukeçirməyən yağlı kağızlara bükməsi, onu dəhşətli bir qorxunun bürüməsi ilə düyünçələri açıb yenidən sayıb yoxlaması hekayənin ən tükürpədicə hissələrindəndir. Yazıçı qəhrəmanın keçirdiyi qorxunu, təlaş, narahatlığı incəliyi ilə oxucuya hiss etdirməyi bacarır. Hekayənin kifayət qədər təsirli səhnələrindən biri isə yaralı və aclıqdan əziyyət çəkən yolçunun balıq tutmaq üçün gölməçənin suyunu yarım saat ərzində boşaltması idi. Burada bir insanın nə qədər əzmkar olması, yaşamaq yangısı, ac qaldıqda nələrə qadir olmasını çox gözəl təsvir edir yazıçı. Yaxud quş yuvasındakı quş balalarını bir – bir ağzına atıb dişləri altında acgözlüklə əzişdirərək yeməsi insanı vahimələndirir. Düşünürəm ki, K. Hamsunun “Aclıq” romanında olduğu kimi C. London da bu hekayəsində ardıcıl olaraq aclıq keçirən insanın özünəməxsus ruhi – mənəvi həyatını, əsəb sarsıntılarını çox uğurlu şəkildə təsvir etmişdir. Boz ayı ilə qarşılaşması səhnəsindəki qəhrəmanın qarşısında ət və həyat dayanmışdı. Belə zəif, taqətsiz adam yırtıcı heyvana hücum etsəydi, əlindən nə gələrdi? [2; 38] Yolçu qaçsaydı, yəqin ki, heyvan dalınca düşüb onu təqib edəcəkdə, lakin o qaçmadı, qorxu onu cəsarətləndirdi. Ayının nərəsinə qarşı yolçunun vahiməli nəresi və cəsarətdən çox, qorxu əlaməti idi bu, həyatın bir – birinə sarılmış dərin rişələri idi. Artıq qəhrəmanın qorxusu acından ölmək deyildi, onu dəhşətə gətirən hələ canında azca da olsa həyat əlaməti olduğu bir vaxtda vəhşi heyvanların caynağında məhv olmaq qorxusu idi. Yolçu yığılıb qaldığı yerdə dincəlir, canındakı sönməkdə olan həyat eşqi təzədən baş qaldırır, azca alovlandıqda ayaqlarını dalınca sürüməyə, yorulub əldən düşənə qədər irəliləməyə çalışırdı. İndi təkə insan kimi nicat axtarmırdı, məhv olmaq istəməyən həyat onu qabağa qovurdu. Ruhla cismi birləşdirən bağ son dərəcədə

incəlməsinə baxmayaraq həyat eşqi daha da şiddətlənirdi. Canavarla qarşılaşması səhnəsində bunu daha yaxşı görürük. Azarlı canavarla qəhrəmanın mübarizəsi insanla təbiətin qarşিদurması idi, hansı ki ölümlə üz - üzə gəlsə belə həyatın yaxasını buraxmaq istəməyən, təslim olmayan, arzusunun ecəzkar bir zərrəsindən yarışan qəhrəman həqiqətən həyat eşqi sayəsində qalib idi. Ac insanın ac canavara qalib gəlməsi, təbiət ilə savaşımdan onun qalib ayrılması idi. Həqiqətən insan həyatda inandığı qədər əldə edir.

Qəhrəman uzun məsafə qət etdikdən sonra qəfildən insan izinə rast gəlir və irəliləyərək gəlib izin qurtardığı yerə çatır. İzin qurtardığı yerdə gəmirilib sümürülmüş çəhrayı bir ovuc sümüklə rastlaşır. Dostunu yarlı yolda tək qoyub gedən Bill və həyat eşqi ilə sonuna qədər mübarizə aparən adını bilmədiyimiz ümidli qəhrəman. Nə olursa olsun insanın ümidinin onu tərək etməməsi çox yaxşı haldır. Təsədüfi deyildir ki, sonuncu ölən ümidlərdir ifadəsi meydana gəlmişdir. Hər şey gedər, hamı tərək edər, insan bəzən özü belə özünü tərək edə bilər, bütün bunlara baxmayaraq insan yenə də gücünü toplayıb həyatına qaldığı yerdən davam edər. Vay o günə ki, insan ümidləri tərəfindən də tərək edilə, bax əsl onda insan mənən və ruhən ölür. Nə olur olsun hər zaman gedən, tərək edən həyatda uduzar. “Həyat eşqi” nin Billi kimi. Bəlkə o, yoldaşını tək qoyub getməsəydi, özü də sonda canavarlara yem olmayacaqdı, bəlkə də o tək qoyub getməsəydi həyat digər qəhrəmanlarımıza növbəti dərşini verə bilməyəcəkdı. Bəlkələr ... Bir reallıq var ki, həyatda mücadilə edənlər hər zaman qazanmazlar – Bill kimi, amma qazananlar hər zaman mücadilə edənlərdir – hekayənin ümidli qəhrəmanı kimi. Təsədüfi deyildir ki, C. London öz üslubunu “insana və onun arzularına inamla dolu ilhamlı realizm” adlandırır.

Tanınmış ədəbiyyatşünas Vana Vika Bruksanın sözlərinə görə isə Cekin şöhrətinə əsas səbəb “Təbii intonasiası, həyat eşqi ilə zəngin - illüziyası, təxəyyülü, qəhrəmanların enerjisi, ruh yüksəkliyi və cəsəratidir.” [4;30] Leonid Andreyev isə qeydlərində söyləyir ki, “Mən Cek Londonda sakit gücü, möhkəm və aydın ağı, məğrur cəsəratini sevirəm”.

Maksim Qorki C.London haqqındakı düşüncələrini bu sözləri ilə ifadə edirdi: “C.London hər şeyi yaxşı sezə bilən, yaradıcılıq gücünü hiss edən, azad insanları təsvir etməyi bacaran yazıçıdır”.[4;10] Maraqlı faktlardan biri isə budur ki, N.K.Krupskaya öz xatirələrində qeyd edir ki ,ölümündən iki gün əvvəl V.İ.Leninə C. Londonun “Həyat eşqi” hekayəsini oxuyurdu. Bu çox qüvvətli əsərdir. Leninin çox xoşuna gəldiyini də xatirələrində qeyd edir. [3; 207]

C. Londonun yaradıcılığı öz dövrü üçün aktual olduğu qədər , müasir zaman üçün də aktual və maraqlıdır. İndiki dövrün insanı belə “Həyat eşqi” hekayəsində həyatın suallarına cavab axtarır. Sanki yazıçı onlara təşəlli verir, yaşamağı, cəsəratli, ümidli, mübarizə ruhlu olmağı öyrədir. Həyatın sirrini açmaq, onun inkişaf dinamikasını anlamaq həm Cek Londonun, həm də onun qəhrəmanlarının başlıca amalı idi.

Ədəbiyyat

1. Cek London “Seçilmiş əsərləri”, “Öndər nəşriyyat”, Bakı - 2005
2. Cek London “Hekayələr”, Qanun nəşriyyatı , 2011
3. Şıxlı İsmayıl “XX əsr xarici ədəbiyyat tarixi”, “Maarif” nəşriyyatı ,Bakı - 1974
4. Eyvazlı Günel “Cek London hekayələrində güclü insan obrazı”, Ədəbiyyat qəzeti, 2015 – 16 may

RÖYA MÜRŞÜDOVA

Azərbaycan Dillər Universiteti

AZƏRBAYCAN VƏ ALMAN ROMANLARINDA OXŞAR TENDENSİYA

A similar tendency in Azerbaijani and Germany novels

In this article the events which happened in XX century are analyzed in Azerbaijani and Germany novels context M.Suleymanis “Goise”, K.Ransmayrs “Library disease”, M.Bayers “Flaying dogs”, A.Mayers “Sprits day”. In these novels the negative effects of fascism and socialism to human morality is occurs in the course of events. By these novels the harmful and similar essence of fascism and socialism delivered to readers.

Key words: *novel, memory, fascism, socialism, human*

Məlum olduğu kimi, hər bir xalqın həyatında baş verən ictimai-siyasi hadisələr həm də onun bədii təfəkküründə öz əksini tapır; yəni hər hansı xalqın keçdiyi inkişaf yolunu onun bədii düşüncəsində izləmək mümkündür. Bu mənada roman janrı xalqın milli bədii təfəkkürünün inikasında əhəmiyyətli yer tutur. Cəmiyyətdə baş verən ictimai-siyasi proseslərin hər hansı mövzu və problematika şəklində roman janrında əksini tapması onun sosial problemlərinin bədii həllinə gətirib çıxarır.

XX yüz il Azərbaycan və alman ədəbiyyatında roman janrının inkişafı, hər iki xalqın həyatında baş verən ictimai-siyasi hadisələrin ədəbiyyatda bütün reallığı ilə əks etdirilməsi ilə səciyyəvi olmuşdur. Azərbaycanın və Almaniyanın bir hissəsinin sovetləşməsi və 80-ci illərin sonlarına qədər bu təsir altında qalmaları xalqların taleyini yaxınlaşdıran oxşar amillərdəndir. Tarixdə və sosial həyatda baş verən hadisələr Azərbaycan və alman romanlarını yeni mövzularla, habelə süjet xətləri ilə zənginləşdirmiş oldu. Azərbaycan və alman xalqının bir müddət eyni ictimai-siyasi rejimin qurbanına çevrilməsi müəyyən fərqlərlə yaranan oxşar proseslər ədəbiyyatlarında da bəzi ortaq məqamlarını üzə çıxarır. Totalitar rejimə oxşar münasibət, faşizmlə sosializmin oxşar funksionallığı və xalqların taleyində mənfi rolu, insan mənəviyyatına yönəlik təzyiqləri roman janrında da bu və ya digər dərəcədə öz əksini tapmışdır. Xüsusilə 80-ci illərdən sonra tarixi hadisələrə münasibətlərin dəyişməsi bədii düşüncədə bəşəri motivlərin təsvirinə geniş imkanlar yaratmaqla yanaşı, onları bir-birinə daha da yaxınlaşdırmışdır.

Alman ədəbiyyatı digər Avropa ölkələrinin ədəbiyyatları ilə müqayisədə bir qədər fərqli inkişaf yolu keçmişdir. Daha doğrusu, bu ölkədə baş verən ictimai-siyasi hadisələr, müəyyən mənada onun ədəbiyyatının da inkişaf yolunu müəyyənləşdirmişdir. Almaniyanın dünyanın böyük bir hissəsi ilə müharibəyə girməsi, faşizmin insan qırğınlarına səbəb olması təkcə ölkənin deyil, ədəbiyyatın da taleyini dəyişmişdir. 80-ci illərdən başlayaraq romanın diqqəti məhz bu problemlərə yönəlməklə qalmamış, onlara münasibətdə bəşəri dəyərlərə üstünlük verilmiş, ədəbiyyat “bir insanşünaslıq” (L. Tolstoy) elmi olmağa daha çox yaxınlaşmışdır.

80-ci illərin ortalarından isə dünyada baş verən ictimai-siyasi proseslər ədəbi, bədii düşüncədə də yeni təmayüllər yaradır. Sovetlər Birliyinin dağılmağa doğru getməsi və Almaniyanın birləşməsi nasional-sosializmə yenidən baxışı şərtləndirdi. Ölkənin birləşməsinin nəticəsi olaraq yaxın tarixdə - müharibə və onun törətdiyi faciələrə baxışda müəyyən qədər korrektə edilir. Müharibə zamanı törədilən fəlakətlərin təkcə rasional faşizmin deyil, həm də sosializm rejiminin ayağına yazılması kimi fikirlər səsləndirilir. 80-90-cı illərdə Almaniyanın daxilində gedən ideoloji meyilin əsasında da məhz bu tendensiya dayanırdı. Ona görə də bu mərhələdə siyasi tənəkkürdə olduğu kimi, bədii düşüncədə də almanların II Dünya müharibəsi zamanı qəddarlığının qabardılması və almanların özlərinin də qarşılıqlı qəddarlığa uğraması haqqında fikirlər səslənməkdədir. Alman solçu Martin Volfserin 1998-ci ildə Xolokostun və gəmidəkilərin soyqırımına uğramasının əleyhinə çıxmasının əsasında da məhz müharibəyə yeni, fərqli baxış acısı dayanmışdı. Uzun müddət davam edən bu müharibələr Avropada öldürülən yəhudilərin xatirəsinə 2005-ci ildə xatirə kompleksinin ucaldılmasına başlayarkən alman nasistləri Almaniyanın məğlub edilməsindən sonra sürgün edilən almanlar haqqında da bu cür abidənin ucaldılması ilə bağlı məsələ qaldırdılar. Bununla alman millətçilərinin məqsədi almanların müharibədən əziyyət çəkmiş, əzilmiş xalq olduğunu dünyaya bildirməkdən ibarət idi. Bu tendensiyanın bədii düşüncədə əksi kimi Herta Müllərin “Nəfəs yelləncəyi” (“Alemschaukel”) romanının yazılması bu mövqeyi bir qədər də gücləndirdi. Əsərdə Rumıniyadakı alman azlığın taleyindən, almanların nasist işğalından sonra sovet isgəncələrinə məruz qalmasından danışılır və kömmünizmin faşizm qədər ziyanlı olduğu diqqətə çatdırılırdı. Demək olar ki, buna yaxın tendensiya Azərbaycanın ictimai-siyasi, ədəbi-bədii düşüncəsində də özünü göstərmişdir.

Bu baxımdan görkəmli yazıçı Mövlud Süleymanlının “Səs” və “Günah duası” dilogiyası cəsarətli yanaşma və özünüifadə baxımdan dəyərli nəsr nümunələridir. Yazısı kiçik məhəllədə baş verən hadisələri: alverçi İsgəndərin altımərtəbəli binanın altında sex, üstündə kinostudiya, əxlaqsızlıq yuvası düzəltməsinə, narkotik vasitələr satmasını, Mələykənin adamları şərhləməsinə, bir manatlıq əşyaları aldadıb on manata satmasını, Süsənin varlı həyat yaşamaq istəməsinə, Hacının dogma atasından tutmuş xoşuna gəlməyən adamlar haqqında danos yazmasını, Nəzakətin dəli olmasını Sovet Sosialist İttifaqının düzgün olmayan, riyakar idarəçilik sisteminin nəticəsi kimi nəzərə çatdırır. Müəllif hadisələrin inkişafında dövlətin təmtəraqlı vədlərinin sadəcə plakat üzərində gəlişi gözəl söz olduğunu, göstərir. Təsvirlər nəticəsində insanların mənəvi genosidinə səbəb olmuş sosializmin faşizmdən geri qalmadığının şahidi olur.

Romanın aparıcı qəhrəmanı Həley əhatə olduğu mühtədən və adamlardan fərqli olaraq keçmişlə bağlı səslər eşidir və bu Səs onun varlığına hakim kəsilir. İlk baxışdan əsərin inkişafı boyu Həleyin başqalarından fərqliliyi, həyata olan baxışı xəstə ruhun və tənəkkürün məhsulu kimi qavranılır. “Səs” romanındakı hadisələr “Stalin kultu”nun qırıldığı, lakin Sovetlər Birliyinin sütunlarının laxlamağa başladığı bir dövrdə qələmə alınmışdır. Xalq demək olar ki, “azadlıq hərəkatı”nın astanasında idi. Yaşar Qarayevin təbirincə desək: “...60-90-cı illər ədəbiyyatı öz ruhu, mahiyyəti etibarilə total rejimlə heç vaxt barışmamış, ona müxalif olmuş və bugünkü istiqlal və demokratiya hərəkatı üçün ideya-mənəvi zəminin hazırlanmasında fəal iştirak etmişdi” (7, 512). Mövcud ictimai vəziyyətin saxtılığı, səsini çıxardanın “dilini kəsmək” siyasəti getdikcə insanları düşünməyə, millətin acınacaqlı durumunu sərfi-nəzər etməyə yönləndirirdi.

Yazıçı Həleyin kökdən düşmüş pianoları bərpa etməyi ilə sosialist rejiminin mənfur siyasətinin nəticəsi olaraq millətin “kökdən düşməsi” arasında maraqlı assosiasiya yaradır. Rəmanda Həley keçmişdən gələn “Gəl hey...” səsini eşidən yeganə şəxsdir. Ən maraqlısı odur ki, Mövlud Süleymanlı hadisələrin axarına Altımərtəbəli binanın həyatında məskunlaşan, sakinlər tərəfindən tez-tez döyülən, halal olmayan nə

varsa etiraz səsinə ucaldan İti də salır. Bu kimsəsiz itlə bağlı epizodlar əsəri zənginləşdirməklə yanaşı, romanın ideyasına xidmət edir. Ən maraqlısı odur ki, Haley kimi iti də kimsə “Gəl heyyy..”-deyə haraylayır.

Elçinin “Ölüm hökmü” romanında təsvir etdiyi it-Gicbəsər ətrafında baş verən haqsızlıqlara qarşı etirazını bildirsə də, sona qədər davam gətirə bilmir, “intihar edir”. M.Süleymanlının təsvir etdiyi it isə ona qarşı yönəlmiş təzyiq və təpkilər qarşısında mübarizliyini itirmir, hər dəfə döyüləndən sonra yenidən bərpa olunmuş kimi geri dönərək etiraz səsinə ucaldır, “əqidəsinə” sədaqət nümayiş etdirir, yaddaşının metamorfozaya uğramaması ilə diqqəti çəkir. Gicbəsərdən fərqli olaraq bu itin gücü keçmişə bağlılığında, üç yüz il əvvələ dayanıqlı yaddaşında, qulağına gələn səslərdədir. Ən qəribəsi də odur ki, bu səslərin ünvanı ikidir: Haley və it. Biri cəmiyyət tərəfindən dəli, xəstə adı ilə təcrid olunub, digəri döyülür, təhqir edilir, azdırılır. Lakin, hadisələrin ümumi axarında onlar nəinki qorxur, geri çəkilib, əksinə daha da inad edir, təkpi göstərir, sona qədər mübarizə aparırlar. Bu mübarizə roman boyu yüksələn xətlə inkişaf edir. Haleyin insan, keçmişlə bağlı fikirləri inkişaf edərək getdikcə ictimai-siyasi məzmun kəsb edir və o azadlıq ideallarının carçısı kimi çıxış edir, mətbuatda çap olunan vətənpərvər yazıları ilə xalqımızı özünüdərkə, azadlıq uğrunda mübarizəyə, haqsızlıqlara etiraza səsləyir: “Ən nizamlı quruluş qanın quruluşudu. Özümüz pozmasaq, qanın quruluşunu pozub sındırmaq olmaz. Qanın quruluşu imperiyalar dağıdıb... Qanın gücü əzələ deyil, nifrət eləmək, qışqırmaq, gülümsəmək, ağlamaq, sevinmək şəklindədi, ağlamaqdan, sevinməkdən, nifrət eləməkdən güclü nə var ki, Qan da belə güclüdü...” və ya “Qan içimizdə... bayraqdır, dalğalanırsa yaşayırıq” (9, 166). Lakin Haley sona kimi iradə nümayiş etdirə bilmir və xəstə cəmiyyətlə mübarizədə ölümü intixab edir.

M.Süleymanlının qəhrəmanı Haley piano kökləməklə səslərə qarşı həssaslaşıb, hər bir mövcud olanın: suyun, saatin, divarın, daşın, torpağın, təbiətin səsinə dinlədiyi kimi, M.Beyerin “Uçan itlər” (“Flughunde”, 1995) romanının qəhrəmanı German Karnao da eşitdiyi Səslərin əsiridir. Romanda 1933-1945-ci illərdə baş vermiş ağlasığmaz həqiqətlərin təsvirini verməklə dənənlə bu gün arasında rabitə yaradır, keçmişə bugünə köçürür. Əsərdə hekayəçi- istedadlı akustik German Karnao odur. O tarix üçün Gebbelsin, Şərq cəbhəsində ölənlə alman əsgərlərin səsinə yazır. M.Bayer A.D. Çuqunovun qeyd etdiyi kimi “diri ölü”nün obrazını çizir. Yazıçı bu obraz vasitəsilə nasizm dövründə mənəviyyatın böhranına diqqət çəkməklə yanaşı, insan şəxsiyyətinin hara qədər və hansı yollarla məhv edildiyini də göstərir. German Karnao ağlasığmaz bir istəyin arxasına düşərək insana aid olan bütün səslərin atlasını çıxartmaq qərarına gəlir. Başlanğıcda səslərini köçürdüğü insanlar Karnao üçün sadəcə tədqiqat materialıdır. Elə bu səbəbdən də onların yaşamı, təbiəti Karnao üçün maraqlı deyil, o Patrik Züskindin “Ətriyyatçı” (Das Parfum”, 1985) romanının qəhrəmanı Qrenuy kimi məqsədini həyata keçirmək üçün insanlara sadəcə vasitə kimi baxır. Onu insan yox, onların düşdüyü vəziyyətlərdən dolayı çıxardığı səslər maraqlandırır. Xarakterini çizən Karnao müxtəlif səsləri yazıya köçürsə də, özü daxili səsdən məhrumdur və bu fiziki qüsurun əziyyətini çəkir: “Mən özümə lal-kar kimi yanaşırım: bizim dünyada sadəcə qulaq asmalı heç nə yoxdur” (3, 17) - deyən Karnao E.Sokolovanın təbircə desək “daxili səs”ə malik olmadığı üçün xarici səslərin “uçurumu”nda oyanmaq üçün həsrət çəkir” (10, 14).

Müharibənin son günlərində Karnao'nun Gebbelsin övladları ilə tanışlığı onun insanlara qarşı münasibətində əsaslı dəyişiklik yaradır. O, günahsız uşaqların həyəcanını, ölüm zamanı çıxardığı səslərə səs operatoru kimi deyil əsl insan kimi yanaşır. Romanın daxili səsdən məhrum qəhrəmanında yaranmış fərqli baxış uşaqları belə məhv edən faşizmə qarşı nifrətini və etirazını ifadə etmiş olur. Əsərin sonunda insan material olmaqdan çıxaraq Karnao'nun nəzərində dəyərli varlığa çevrilməklə yanaşı, ona insan olduğunu dərk etməkdə yardımçı olur.

Bu baxımdan Xristof Ransmayrın “Kitaxara xəstəliyi” (“Morbus Kitahara”, 1995) əsərinin qəhrəmanı Bering də səciyyəvidir. Bering doğulduğu gündən xarici dünyanın “akustik müqaviməti” ilə üzləşir: “Zahiri dünyanın bütün səs-küyü var gücü ilə Beringin üzünə hücum çəkirdi. Uşaq ağrıdan qışqırdı, onun həddindən artıq həssas qulaqları var. Səs eşitməsi də o qədər həssasdır” (165, 5).

Bering müharibə vaxtı anadan olmuşdu, atası bu vaxt Hitler ordusunda döyüşürdü. Alman konslageri Beringilin evinin yaxınlığında yerləşirdi. Əsirlər daş çıxarmaqla məşğul olduqlarından ağır iş şəraitinə və dözülməz təhqirlərə tab gətirə bilmədiklərindən bir-birinin ardınca ölürdülər. Və Bering uşaq olsa da bu cür ağlasığmaz vəhşilikləri görə-görə böyüyürdü. Bering “uşaqlar nəsli”nə mənsub olduğu üçün günahkar valideynləri ilə heç cür ünsiyyət qura bilmir. Qəhrəmanın anası ilə münasibəti də ürəkəçən səviyyədə deyil “Beringin anası artıq çoxdan idi ki, onu əhatə edən dünyaya marağını və diqqətini itirmişdi. Beringlə son dərəcə pıçıltı ilə danışırdı” (8, 50). Valideynləri ilə aralarında olan uçurum dərinləşdikcə Bering zaman keçdikcə onlardan daha da uzaq düşür, tənha bir insana çevrilir.

Valideynləri ilə rabitə yaratmaq istəyi ilə Bering evdən Flora villasına qaçmağı düşünür. Bu villada keçmişdə konslagerdə dustaq olmuş İtlər şahı yaşayır. Ünsiyyətsizlikdən Bering “quş dilinə” keçir, danışa bilmədiyi üçün Ambras və çox sevdiyi Lilli ilə anlaşıb bilmir. O, maşınlarla söhbət etməyi əhatə olduğu insanlarla söhbətdən üstün tutur. Konslagerin dəhşətlərini görmüş Ambras da la “kommunikativ ünsiyyət”dən qaçır, hətta bütün əşyaları belə ümumi ad altında şey adlandırır. “Atalar nəsli”ni təmsil edən Ambras normal danışa bilmədiyi kimi “uşaqlar nəsli”ni təmsil edən Bering də ünsiyyətdən qaçır. Yazıçı atalar və oğullar arasında alınmayan dialoqu nəsillər arası ciddi problem olaraq qaldırır və bunu tərəflərin ictimai hadisələrdən

doğan suçu kimi dəyərləndirir. “Dünyəvi tənhalıq” mümkün olmayan dialoqun nəticəsi kimi ortaya çıxır. Nasizmin dəhşətlərini görmüş insanların: yəni Berinqin, onun valideynlərinin, Ambrasın və onun kimilərin ünsiyyəti mümkünsüzdür.

“Nəsillər arasında baş tutmayan dialoq” alman yazarı Andreas Mayerin “Ruhlar günü” (“Wäldsches-tag”, 2000) romanında da qaldırılan əsas problemlərdəndir. Romanın əsas qəhrəmanı olan Letxen xala müharibənin dəhşətlərini görmüş, acılarını yaşamış bir qadındır. Lakin müharibə dövründə baş verən cinayətlər, görünməmiş vəhşiliklər, müharibənin ilk günlərində ərinə itirməsi onu “xəstə” bir insana çevirmişdir. Onun bütün günü müharibə haqqında danışır “ Bu mənim iradəm xaricindədir”- söyləməsi baş verən dəhşətlərin şahidi olmayan yaxınlarını, ailə üzvlərini hiddətləndirir. Xanım Morun “Axı adam nə qədər eyni sözü eşidər” deyərək gileylənməsi bir-birini dərk etməyən əsillər və nəsillər arasında yaranmış uçurumu daha da dərinləşdirir. Lakin arada olan anlaşılmazlıqlara baxmayaraq, Harld Mor Letxen xalanın sayıqlamalarına bəzən haqq qazandırır: “Biz bir şeyi daim xatırlamalıyıq: biz insanlara qarşı necə dəhşətli, görünməmiş pisliklər etmişik. Bizim tarixi məsuliyyətimiz ondan ibarətdir ki, həmişə bu günah haqqında düşünməli və heç vaxt unutmamalıyıq” (180, 82). Harld Mordan və onun övladlarından fərqli olaraq Letxen xala üçün nasizmin törətdiyi vəhşiliklər, müharibə dövründə baş verənlər canlı tarixdir və bu tarix kino lenti kimi daim onun gözlərinin qarşısından keçir.

Tanya Dyukersin “Oyun zonası” (“Spielzone”, 2002) romanında da ahıl yaşlı baba müharibə vaxtı başına gələn hadisələri danışmaqla ailədə hər kəsi bezdirib. O, ruslarla baş verən döyüşlərdən, artilleriya savaşıdan, edam olunan fərarilərdən, bombalanmış evlərdən, saysız-hesabsız ölümlərdən, intihar edən insanlardan son anda ağrılardan əzab çəkən əsgərlərdən danışır faşistlərin törətdiyi vəhşilikləri unuda bilməsə də onun söylədikləri gənc nəsil üçün qorxulu nağıldan başqa bir şey deyil. Lakin hər iki yazıçı nəsillər arasında dialoqun baş tutmamasına baxmayaraq, keçmişdən də belə asan şəkildə imtinanın, yaxa qurtarmanın mümkün olmadığını qənaətinə gəlirlər.

Ədəbiyyat

1. Bayram A. Qərb ədəbiyyatı Azərbaycan filoloji fikrində. Bakı., Nurlan, 2006, 256 s.
2. Брандес Г. Литература XIX века в ее главных течениях. Санкт-Петербург, 1895, 370 с.
3. Beyer M. Flughunde / M. Beyer. - Frankfurt a/M: Suhrkamp, 2001. - 300 s
4. Dücker T. - Spielzone. Auflage. - Berlin: Aufbau Taschenbuch Verlag, 2002. – 168 s.
5. Майер А. Духов день. Москва.: АСТ-Пресс, 2003, 288 с.
6. Леонова Е.А. Немецкая литература XX века. Германия, Австрия : учеб.пособие / Е.А. Леонова. — М. : Флинта : Наука, 2010. 360 с.
7. Qarayev Y. Meyar şəxsiyyətdir. Bakı., Yazıçı, 1988, 456 s.
8. Рансмайр К. Болезнь Китахары (пер. Н. Федоровой) / К. Рансмайр // Новый мир. 1997. - № 7. С. 8 -156; № 8, с. 58 -126.
9. Süleymanlı M. Üç roman. Bakı., Azər nəşr, 2004, 584 s.
10. Соколова Е. С Востока на Запад и обратно: литература Германии после объединения. 2003, (www.aldebaran.ru)

RÜFANƏ SADIQZADƏ

Bakı Dövlət Universiteti

ƏLİ NƏZMİNİN FELYETONLARINDA SƏNƏTKARLIQ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *felyeton, sənətkarlıq, ifşa, bədii sual, nidalar, məcazlar*

Considering critical-realist properties of feuilletons of Ali Nazmi which are distinguished for their craftsmanship and content have a special place of 20th century literature of Azerbaijan. This feuilletons allow to unmask characters using their own words, opposite meaning and criticize them using praise and advice. The author attained to create original artistic characters utilizing sarcasm, laughter and other descriptive tools.

Key words: *feuilleton, literary craftsmanship, exposure, artistic questions, exclamations, metaphors*

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri sayılan Əli Nəzmi odlu satiralar və felyetonlar müəllifi kimi tanınır. O, həm “Molla Nəsrəddin”, həm də Sabir ədəbi məktəbinin layiqli davamçısı olmaqla əsərlərində daha çox azadlıq, maarifçilik ideyalarını yayır, zülm və istismara qarşı mübarizə aparır, xalqı gerilik və mövhumatın buxovlarından xilas etmək uğrunda inamla vuruşurdu.

Əli Nəzminin felyetonlarının əsas mövzusu da , məhz cəmiyyətdəki nöqsanların acı nəticəsinin inikası idi. İlk felyetonlarını 1904-cü ildə “Şərqi-Rus” qəzetində çap etdirən sənətkar “Molla Nəsrəddin” jurnalına 1906-cı il 4-cü nömrədən qoşulmuş və burada il yarım felyetonlarla çıxış etmişdir.

Əli Nəzminin yaradıcılığının estetik konsepsiyasını əsərlərinin sənətkarlıq xüsusiyyəti təşkil edir. O, satiralarında olduğu kimi felyetonlarında da tənqid hədəfini kəskin dillə ifşa etmək üçün bir çox poetik fiqurlardan ustalıqla bəhrələnmiş, bədii təsvir və ifadə vasitələrinin köməyiylə tipin orijinal portretini yaratmışdır. Bu cəhətdən “Elmmi, hiyləgərlikmi?”, “Ay Molla Nəsrəddin əmi”, “Ata və oğul”, “Mətbuat”, “Kəndlilərin məişətindən”, “Daha düzəldi”, “Vəsvəsə”, “Üzrüm var”, “Arvad məsələsi”, “Əziz dostlarımız” və başqa felyetonları həyati reallıqların təbii boyalarla əks olunması baxımından diqqəti cəlb edir. Əli Nəzmi felyetonlarının mövzu və ideyasına uyğun məcazlar seçir, istiarə, kinayə, eyham, mübaliğə və başqa vasitələrlə gülüş yaradaraq həqiqəti açıq gözlə görməyə çağırır, Sabir kimi yaxşıya pis, pisə yaxşı deməklə tipi öz dili ilə ifşa edir.

Sənətkar din xadimlərinin fırıldaqçılığını, iç üzünü açıb göstərmək məqsədilə “Elmmi, hiyləgərlikmi?” adlı felyetonunda mollaların xalqı soyması, mövhumat və

cəhalətin yayılmasını tənqid hədəfi seçir. Felyeton dialoq şəklində qurulmuşdur: molla iki avam, cahil insana itmiş əşyalarını tapacağıni söyləyir, lakin bunun müqabilində onların hərəsindən bir çuval buğda istəyir. Molla yalan vədlərə inanan bu iki şəxs və öz əməlləri barədə deyir: “Əhməqlər! Mənə buğda lazımdır, aldım... sizə şey tapacağam? Əgər tapsam, tapa bilsəm öz dədə-babam itirdiyi şeyləri taparam!” (6, s. 339). Göründüyü kimi sənətkar tipin öz dili ilə həqiqəti meydana çıxarır: molla heç nəyə qadir olmayan bir hiyləgər, fırıldaqçı olduğunu özü təsdiqləyir. Felyetonun sonunda ideyanın daha dolğun şəkildə anlaşılması üçün Əli Nəzmi bədii sualdan məharətlə istifadə etmişdir: “Pərvərdigara, nə vəqt əql sahibi olacağız, nə vəqt qəflət yuxusundan oyanıb bu sahibi-əba və qəba qütaültəriqlərin hiylə və məkrindən xilas olacağız? Bir belə kəməql bifikir, əhməq olmağımıza səbəb nədir, əcaba?!” (6, s. 339).

Təbii ki, bu sualın cavabı müəllifə məlumdur. O, insanlığın düçar olduğu fəlakətlərin səbəbini nadanlıqda, elmdən qaçmaqda, qəzet oxumamaqda, cahillikdə, avamlıqda, dünyada baş verən hadisələrdən xəbərsiz olmaqda görür. Burada sənətkarın açıq tendensiya ilə fikri ifadə etmək bacarığı meydana çıxır.

Məlumdur ki, gülüş satiranın əsasını təşkil edir. Əli Nəzmi felyetonlarında gülüşün acı, ağır, yüngül, istehzal, kinayəli və s. formalarından istifadə etmişdir. Bu gülüşlər alovlu sözlərə çevrilərək ictimai dərdləri, sənətkarın daxili düşüncə və həyəcanlarını, ətrafında baş verən hadisələrə münasibətini bildirir.

“Gəncə” felyetonunda müəllif, məhz kinayəli və istehzal gülüşdən yararlanaraq belə bir əhvalat danışır: “Nəçə gündür ki, Bəşir Hacı Hüseyn oğlu 17 yaşında çıxıb çinar ağacına dolaşa düşürsün, quşu tutub cibinə qoyandan sonra ağacdən yıxılıb qılçası sınıb. Aparıblar evə. Atası gəlib deyib: oğul necəsən? Quş cibində ölmüyüb ki, sağdırmı? Deyib sağdır. Atası çox şükürlər edib ki, nə yaxşı quş ölmüyüb sağdır” (6, s. 342). Burada əsas tənqid hədəfi 17 yaşlı oğlanın atasıdır. Onun verdiyi yanlış tərbiyə sayəsində oğlu nə təhsillə, nə də ki bir sənətlə maraqlanır. Yaşadları əməlləri ilə cəmiyyətə xeyir verdikləri halda, o quş tutmaqla məşğuldur. Atanı isə oğlunun vəziyyəti yox, quşun sağ olub-olmamağı maraqlandırır. Təbii ki, felyetonda atanın övladına dediyi sözlərdə tərizzə yaxınlaşan kinayə duyulur.

“Elan” felyetonunda da incə gülüş, istehzal yumur var. Felyetondakı bu xüsusiyyətlər müəllifin öz dili ilə ifadə olunur və Gəncənin dindar və mövhumatçı mühiti tənqid edilir: “Gəncədə iyirmi nəfərdən ziyadə dua yazan var. Hər bir cür dua yazırlar. Məhəbbət, şirinlik, zəbanbənd, həməzad, əcinnə, kəllədimnə, hətta tasa da baxırlar və fal da açırlar. Xahiş edənlər buyursunlar” (6, s. 342).

Qeyd edək ki, “Elan” felyetonu Əli Nəzminin “Molla Nəsrəddin”də çap olunan ilk əsəridir. Onun jurnalda çıxan ilk felyetonları qısa və lakonikdir, lakin buna baxmayaraq ideya tam və aydın ifadə olunmuşdur. Sənətkar uzun və mürəkkəb cümlələr qurmur, yığcamlığa meyl edərək fikrini sərrast şəkildə bildirir. Bu da onun əsərlərinin geniş oxucu kütləsinin rəğbətini qazanmasına gətirib çıxarır. Bu məqama toxunan prof. Firidun Hüseynov “Əli Nəzmi” monoqrafiyasında yazır: “Əli Nəzminin felyetonları bəzən o qədər qısa, yığcam, lakonik bir şəkildə yazılır ki, onlar ilk baxışda bizə mənsur şeirləri xatırladır” (2, s. 111).

Əli Nəzmi satiralarında olduğu kimi, felyetonlarında da tənqid hədəfi olaraq yaratdığı tipi ifşa etmək üçün müxtəlif üsullardan istifadə etmişdir: sözü tərs mənada ifadə etmək, yəni pisə yaxşı, yaxşıya pis demək, tərifləmə yolu ilə, nəsihət və məsləhət verməklə kinayə, bədii sual və nidaların köməyiylə, müraciət, eyham vasitəsilə ifşa, kəskin təriz yaratmaq və s.

Sənətkarın yaradıcılığına nəzər saldıqda görünür ki, doğrudan da “mükəlimə, tənə, şikayət, narazılıq, nağıl, atalar sözü və məsəl, moizə və başqa bir çox vasitələrlə başlayıb davam etdirilən hadisələr Əli Nəzmi felyetonlarını daha da maraqlı edir” (2, s. 116). Onun “Şəmsir” imzası ilə “Zənbur” jurnalında çap etdirdiyi “Daha düzəldi” felyetonu bu baxımdan böyük maraq doğurur: “Bəli, daha işlər düzəlib getdi! Daha cəmi ayrılərimiz düzəlib, sınıqlarımız bitdi! Daha müsəlman vilayətlərində azadlıqlar olub, məşrutələr verildi! Daha hamı əməlləndi, hər yerdə, hər şəhərdə, hətta Danabaş kəndində məktəb-mədrəsələr açıldı! Müsəlman balaları aşıqları tullayıb məktəblərə doluşdular! Daha mollalar, əfəndilər, xəfiyyə və casus, xuliqanlar da məşrutə tərəfinə keçməyə məcbur oldular!! Daha kimlərə məsxərə eliyəcəyik?! Kimin eybini yazacağıq, daha Xorasanda siğəbazlıq olmayacaq, biçərə məşədilərin işi nə günə olacaq? Xorasanın boynuyogun

müftəxorları acından nazıqlənəcəkdilər... Daha bundan belə Qafqaz mollaları oğurlanmış qızlara kəbin kəs-miyib və zor ilə onları iqrar etməyə məcbur etməyəcəklər!” (6, s. 358-359).

Əslində felyetondakı fikirlər tərs mənada ifadə olunmuşdur. Müəllifin “daha düzəldi” dediyi məsələlər həqiqətdə heç də düzəlməyib. Kinayəli tərzdə cəmiyyətdəki nöqsanlar sadalanır: uşaqların məktəbə getməyib oyunla məşğul olmaları, məşrutə məsələsi, qadınların hüquqsuzluğu, mollaların yaramaz əməlləri və s. mənfi hallar hələ də davam etməkdədir. Sənətkar, eyni zamanda bədii sual və nidalardan istifadə etməklə fikrin təsir gücünü artırmışdır ki, bu da oxucuya əsas ideyanı qavramaqda kömək edir: “... Culfada mütrübbazlar, Batumda kisəbirlər, Tiflisdə Şeytanbazar müsəlmanları və sudəzdeyi yar olan alış-verişçi cəvanlar daha öz günahlarından və xilafı-insaniyyət olan əməllərindən tövbə eliyəcəklər! Və bundan sonra milliyyət və mədəniyyətə köməklər eliyəcəklər, daha bundan sora biz nə yazacağıq?” (6, s. 359). Bu sözlərin səslənişində eyham dolu kinayə, məsxərə duyulur.

“Mətbuat” adlı felyetonda isə Əli Nəzmi məsləhət və nəsihət yolu ilə, yaxşıya pis deməklə satirik gülüş yaratmışdır: “Biz, “Molla Nəsrəddin” məcmuəsinin intişarından bu günə kibi həmişə mollaların və şəriətin tərəfdarı olmuşuq. Biz heç bir dəfə də razı olmamışıq ki, dinimizin, şəriətimizin qoyduğu qanunlara xələl gəlsin, hər daim çalışmışıq ki, oruc, namaz, qurban, məhərrəmlik, rəvnəqlənsin, hələ arvadlar məsələsində biz lap ayrı bir yol dutub, onların məktəblərə getməməsinə, dünya işlərindən xəbərdar olmamasına, üzüaçıq küçəyə çıxmasına, ərլərinin üzünə ağ olmamasına səy etmişik” (6, s. 375-376). Felyetonda qadınların çarşaflarını ataraq azadlığa çıxması avam tiplərin bu məsələyə münasibəti fonunda təsvir edilir və insanları cəhəldə saxlayan mövhumat, dini əsarət kəskin tənqid atəşinə tutulur.

“Üzrüm var” felyetonunda isə XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mühitində qadına olan münasibət, onun ailədəki rolu tipin öz etirafı ilə aydınlaşır: “Bağışlayın, üzrüm var, doğrudan insan arvad ilə o qədər bir yerdə yaşayır ki, lap doyur, lap gözü yorulur, axşam yat Səkinə ilə, sabah dur Səkinə ilə, danış Səkinə ilə, dalaş Səkinə ilə, bozbaş ye Səkinə ilə...” (6, s. 365). Bu mülahizələrinin sonunda məlum olur ki, o, çoxarvadlılığı vacib sayır və bununla məsələni həll etməyə çalışır. Tipin dilindən verilən sözlərdə müəyyən qədər tərizin elementləri duyulur.

“Üzrüm var” felyetonu görkəmli ədib C.Məmmədquluzadənin “Anam-bacım” felyetonu ilə eyni məzmunadadır. “Anam-bacım” felyetonunda da ailədə qadına qarşı olan laqeyd münasibət, siğə məsələsi müəyyən əhvalat fonunda təsvir edilmişdir: “... söz yox, dünyada nə qədər gözəl övrət olmuş olsa, onun ləzzəti çoxu-çoxu bir aydır. Elə ki, ikinci aya ayaq qoydu, dinməz-söyləməz övrəti çağır yanına, dur bir dəfə də onun alnından öp və mehribanlıqnan ona de: “ Ay arvad, dəxi bundan sonra sən mənim anam-bacımсан, vəssalam!” (5, s. 277). Bu felyetonların hər ikisi “Molla Nəsrəddin” jurnalında çap olunmuşdur.

“Məni sayanı qurd yesin” felyetonunda sözlərin təhrif olunması halına rast gəlinir. Əli Nəzmi hədəfə aldığı tipə satirik münasibətini ifadə etmək məqsədilə bu üsuldən yararlanmışdır. Felyetonda İran şahı Məhəmmədəli şahın adı “Mədəli” deyə qeyd olunmuşdur. M.Ə.Sabir də satiralarında İran şahının adını “Məmdəli”, “Məmmədəli” və s. kimi işlədərək sözləri təhrif etməklə dərin kinayə yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Adın bu cür işlədilməsi təbii ki, istehzal gülüş doğurur və müəllifin əsl məramının ifadəsinə yardımçı olur. Felyetonda, həmçinin xalq məsəlindən satirik məqsəd üçün istifadə edilmişdir: “Məni sayanı qurd yesin: bu məsəl, bu söz dədə-babadan qalma söz və məsəldir... dədə-baba, yəni kim? Və kimlərdən ibarətdi? Dədə-baba, yəni köhnə molla” (6, s. 361).

“Vəsvəsə” felyetonunda sənətkar bədii sual və nidaları yerli-yerində işlətməklə din xadimlərinin uydurduqları yalanlarla avam camaatı necə aldatdıqlarını canlandırmışdır. Lakin, bütün bunları olduğu kimi təsvir etməkdə müəllifin heç bir günahı yoxdur, şeytan onu yoldan çıxarıb və belə “pis iş” tutmağa, həqiqəti yazmağa vadar etmişdir: “Hərdən bir Allah lənət eləmiş şeytan gəlir durur başımın üstündə başlayır mənə vəsvəsə eləməyə ki, sən gəl bu müsəlmanlara sataş! Deyirəm ay məlun əl çək məndən, müsəlmanlara mən niyə sataşım? Məlun genə əl çəkmir, başlayır ki, indi də yazgilən ki, Hacı usta Bağır ağa mənberdə, o pak mənberdə öylə mürdar sözlər danışır ki, hətta Marağanın dümbək çalan lotuları da öylə sözləri danışmağa utanar... axırı görürəm bu məlun şeytanın sözü qurtarmayacaq! Acıq ilə qələmi tulluyub deyirəm: Allah sənə lənət eləsin, valla daha ölsən də yazmayacağam” (6, s. 353). Göründüyü kimi burada bədii sual və nidalar fikrin daha dəqiq, açıq tendensiya şəklində ifadə edilməsinə yardımçı olur və ifşa hədəflərinin iç üzlerini, əsl məqsədlərini açıb göstərir.

Beləliklə, Əli Nəzminin felyetonları sənətkarlıq baxımından satiralarından heç də geri qalmır. Rəngarəng mövzular seçərək həyatdan sanki canlı lövhələr yaradan sənətkar felyetonlarında da məzmun və formanı daim vəhdətdə götürmüş, tənqid hədəflərini islahedici və ifşaedici gülüşlə qamçılımış, bənzərsiz sənət nümunələri meydana çıxarmışdır. Əli Nəzmi, bəzən fikri birbaşa, açıq şəkildə, bəzən də dolaylı yolla, məcazi mənada ifadə edərək oxucusuna əsas ideyanı çatdırmağa nail ola bilmişdir. O, belə əsərləri ilə millətini düşüncələrə sövq edir, güldürə-güldürə oyatmağa çalışır.

Əli Nəzminin felyetonları, həmçinin orijinal dil-üslub xüsusiyyətlərinə malikdir. Təsvir edilən obrazların nitqi bəzən dialoq şəklində qurulur, bəzən isə tip fərdi çıxış edərək öz dili ilə ifşa olunur. Əli Nəzmi "Molla Nəsrəddin"çi şair kimi jurnalın ənənələrinə sadıq qalaraq xalq üçün yazırdı. Odur ki, onun əskər felyetonlarının dili sadə, anlaşılıqdır, mürəkkəb tərkib və ifadələrə çox rast gəlinmir. "Molla Nəsrəddin" jurnalına qədər müəyyən yaradıcılıq yolu keçmiş sənətkar jurnalın əməkdaşı olduqdan sonra öz üslubunu tam formalaşdırmış, felyeton və satiralarında digər molla-nəsrəddinçilərlə ortaq ideya və maraqlar nöqtəyi-nəzərindən çıxış etmişdir.

Ədəbiyyat

1. Əlimirzəyev Xalid. Ədəbiyyatşünaslığın elmi-nəzəri əsasları, Bakı: "Nurlan" nəşriyyatı, 2008, 432 s.
2. Hüseynov Firidun. Əli Nəzmi, Bakı: "Gənclik" nəşriyyatı, 1970, 204 s.
3. Hüseynov Firidun. Molla Nəsrəddin və molla-nəsrəddinçilər, Bakı: "Yazıçı" nəşriyyatı, 1986, 279 s.
4. Xəndan Cəfər. Sabir yaradıcılığının sənətkarlıq xüsusiyyətləri, Bakı: Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1962, 436 s.
5. Məmmədquluzadə Cəlil. Əsərləri, Bakı: "Öndər" nəşriyyatı, 2004, 584 s.
6. Nəzmi Əli. Seçilmiş əsərləri, Bakı: "Şərq – Qərb" nəşriyyatı, 2006, 544 s.
7. Tahirqızı Ülvyyə. Məşədi Sicimqulu, deyək, ya deməyə?, "Xalq cəbhəsi" qəzeti, 6 noyabr 2014, № 202 (3085)

SAMİRƏ MƏMMƏDLİ
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı Dövlət Universiteti

M.Ə.RƏSULZADƏNİN ÖLÜMÜ MÜHACİR MƏTBUATINDA

Açar sözlər: *Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, mühacirət, Rəsulzadənin ölümü, ədəbiyyat, ilk Demokratik Respublika*

About influence of the death of Rasулzade on the immigrants' public consciousness

This article deals with the analysis of the works written in connection with the death of Mahammad Amin Rasулzade, the great fighter of state independence and the founder of the first Democratic Republic in the Orient. In this context the size of the identity of Mahammad Amin Rasулzade, the historical circumstance which has exerted great influence on the development of the identity are comprehensively investigated in this article. The death of Amin bey caused great shock for the immigrants and the sorrow felt by them as a result of the death have given an incentive for formation of the ideas based on the serious arguments.

Key words: *Mahammad Amin Rasулzade, immigration, death of Rasулzade, literature, the first Democratic Republic.*

XX əsr yaddaşlarda kataklizmlər- ictimai-siyasi proseslərin gərginliyi, bir çox sahədə yenilənməyə, daha doğrusu, yenidən qurulmağa ehtiyac və bunu şərtləndirən səbəblər, bu yolda verilən qurbanlar və təbii ki, qazanılan dəyərlərlə assosasiya olunur. Xüsusilə də əsrin əvvəlləri yetərincə tələpəklü dövr idi. Bunun obyektiv səbəbləri mövcud idi. XX əsrin əvvəllərində yaranmış ictimai-siyasi şərait həm də Azərbaycan xalqının əsrlər boyu keçirdiyi, məruz qaldığı təbəddülət və tarixi proseslərin bir növ "sınma" nöqtəsi sayıla bilərdi. Elə bir məqam yetişmişdi ki, Azərbaycan xalq, millət olaraq kəskin seçim qarşısında idi: ya öz milli kimliyindən imtina edərək millət kimi, elə ərəzi baxımından da tarix səhifəsindən silinmək, ya da keçmiş, əslində kim olduğunu xatırlayıb, milli şüur və mənlilik uğrunda mübarizəyə qalxmaq və təsdiqə can atmaq! İstiqlal mücahidlərindən Mirzə Bala Məmmədzadə bu prosesi belə xarakterizə edirdi: "Bir millət bir nəhrə bənzər ki, daimi surətdə axmaqla bərabər sahillərinin hərəkətsizliyinə görə zahiri bir müvazinət mənzərəsi yaradır. İnsan nəhrinin axışına istiqamət verən amillər irsiyyət, din, adət, qanun, əxlaq, tərbiyə kimi müxtəlif sərt nüfuz şəbəkələrindən yaranır. Bu nizamlar böyük miqyasda dəyişikliyə uğramadıqca ictimai-siyasi inqilablar güclə seziləcək qədər zəif olur..."(5; s.233). Bəli, bu nizamların "böyük miqyasda" dəyişikliyə uğraması səbəbindən bəşər sivilizasiyasında nadir baş verə biləcək cəvriş məhz Azərbaycan xalqının taleyində gərcəkləşdi. Mövcud hərəkətin ideoloqu, hərəkətverici qüvvəsi, onu həyatı bahasına çiyinlərində daşıyan dönməz rəhbər, münəvvər şəxsiyyət Məhəmməd Əmin Rəsulzadə idi. "Rəsulzadə mücahidəsi cəsarət və dinamizmi qədər şüura və proqrama dayanır" (4; s.14). Bu sətirlər- qəlbi böyük Azərbaycan arzusuyla alovlanan istiqlal mücahidi Kərim Odərin milli rəhbərinə inam və etibarının bir nümunəsidir. Umumiyyətlə, Məhəmməd Əmin elə bir günəş idi ki, onun parlaqlığını sübut etmək üçün müxtəlif epitetlərə və bənzətmələrə ehtiyac yox idi. O istənilən tərəfdən görünə bilirdi və öz işığının ziyasına minləri, milyonları toplaya bilirdi. Çünki, onun yolu haqq yolu ydu. Fikrimizcə, böyük şəxsiyyətin həyat yolu, əməl yolu haqqında danışılarda epitetlərin işlədilməməsi, əksinə, onun fırtına və ağır problemlərlə dolu həyatının

səhifələri oxunduqca oxunur və beləliklə, şəxsiyyətin tarixin gedişinə və xalqın taleyinə təsiri məsələsi şüurlarda normal təəssürat yaradır. Bəlkə bu səbəbdəndir ki, "Biz daha geniş bir əsasın- Cahan federasiyasının və millətlər cəmiyyətinin yaradılmasına iman edirik" (4; s.15) - deyərək öz əbədi məramını bəyan edən böyük öndər ölümü ilə də əks-səda doğurmuşdur. Şəxsiyyətin insanlara və hadisələrə təsir gücü, onları özünəməxsus şəkildə idarə etməsi sadə bir məsələ deyildir. İstənilən dövrün həm ictimai-siyasi, eləcə də ədəbi proseslərində də bu kimi analogi proseslərin şahidi oluruq. Tarixdə elə şəxsiyyətlər olub ki, sadəcə əsarət yaradıb, bu "maqnit sahəsi" ətrafındakı hər şeyi özündən asılı vəziyyətə salaraq onların müstəqil fəaliyyətinə maneçilik törədib. Ancaq elə şəxsiyyətlər də var ki, onların yaratdıqları "cazibə sahəsi" insanların həyat və fəaliyyətinə impuls verib, onların proqram səciyyəli əməllərini stimullaşdırıblar. Bunun əsas səbəbi şəxsiyyətin həyat təcrübəsindən daha çox onun bütün tarixi proseslər kontekstində hazırlanması amilidir. Vaxtilə məhz bunu nəzərə alaraq Ziya Gökalp yazırdı:

Hayat bir seldir, bulmaz nəhayət,
Fərdlər ölür, lakin ölməz cəmiyyət

Bu şeir parçasında "sel" (mətnaltında "nəhr") metaforası izaha ehtiyacı olan bir nəsnədir. Fərdlərin ölməsi, onların yüksək, xalqın taleyüklü məsələləri ilə bağlı ideyaları sonralar həyatda əksini tapa bilir. Sel, nəhr... içinə atılan hər cür zir-zibili qəbul edir, bundan xilas olmağın yolu onu düşündürmür, çünki buna vaxtı və imkanı olmur. Hər şey şəxsiyyətin ideal və məfkurəsində əsaslı rol oynayan elementlərin bir gün açılmasına, həyatı, insanların taleyini dəyişdirməsinə yönəlir. Böyük ideyalar yaradıcısı olan şəxsiyyətin ölümündən sonra cəmiyyət uzun müddət ərzində qaranlıq, zülmətə düşər ola bilər. Ancaq şeirdə deyildiyi kimi, "nəhayət bulmayan həyat" bir sel kimi axıb gedir, bütün artıq şeylərdən arındıqdan sonra yalnız əsas şeyləri saxlayır.

Tədqiqatların birində bununla bağlı deyilir ki, "M.Ə.Rəsulzadəni mübarizə apardığı davaya bağlayan "sağlam bir beyin, kəskin zəka, möhkəm xarakter, güclü iradə, sarsılmayan əzm, sönməz ölkü sevgisi, hüdudsuz ümid, inam və davaya güvən" (Battal Taymas) idi. Bütün Türkünstan onu özünün lideri sayır, bütün çətinliklərini, dərclərini ona danışır, ondan fikir alırdılar. Heç təsadüfi deyil ki, onun başqalarına bənzəməyən bir çox xüsusiyyətləri M.Əmini son yüz ildə türk tarixinin ən böyük simalarından biri etdi. Çünki Məhəmməd Əmin Rəsulzadə məslək, əqidə yolunda mübariz bir mücahid olmaqla bərabər, yazdığı elmi, siyasi əsərləri ilə həm də mütəfəkkir, ideoloq, nəzəriyyəçi alim və başqa cəhətləri ilə də türk tarixində silinməz, inkaredilməz bir iz qoydu" (8, 5).

Məmməd Əmin Rəsulzadə vəfat etdikdən sonra doğrudan da bir boşluq yarandı. Xüsusilə, azərbaycanlı nühaçirlər bir müddət nə edəcəklərini bilmirdilər. Böyük öndərin ölümü ətrafına topladığı yaxın silahdaşlarını- mühaçirləri deyil, bütün məhkum millətləri sarsıtmışdı. Bu xəbər sərhədlərindən çox-çox kənara yayılır, Türkiyə və dünya mətbuatı Əmin bəydən yazırdı. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, uzun illərin sərt qadağalarından sonra Məhəmməd Emin bəyin öz ölkəsində geniş kütləyə- yeni nəsillərə ilk dəfə təqdim olunmasında tədqiqatçı-alim Nəsiman Yaqublunun xidmətləri əvəzsizdir. Müstəqilliyin ilk illərində "Məmməd Əmin Rəsulzadə" kitabı bütün evlərin stolustu kitabı olmuşdu. Əkilən azadlıq toxumlarının bir gün mütləq cücərəcəyinə inamını ifadə edən bu fikir adamının ümidləri doğrulmuşdu. Bu mənada həmin kitabda yer alan milli rəhbərin ömrünün son anlarında Azərbaycan gəncliyinə səslənişini həyəcənsiz oxumaq olmur: "Ey gənclik! Ey Azəri gənci! Eşit sözlərimi! Son ümidim, qüvvətim sənsən! Arzum, istəyimi sənə deyib gedirəm!

Eşit, dinlə məni! O qayalara zəncirbənd olan, sinəsini qara qartallar parçalayıb qanı axıdılan ağ quş sənə Vətəndir! O ağ quş Azərbaycanımızdır! İndi ağrıyır, əzab çəkir. Onun qanadlarını sərt qayalara bağlayıb uçmağa qoymurlar. Amma inanıram, inanıram ki, sən o quşun zəncirlərini qırıb parça-parça edəcək, azadlığa buraxacaqsan! ... Azəri gənci, bir şeyi də unutma! O azad vətəni quranda, istiqlalyyət carçısı olan ağ quşu buraxanda, bu yolda qanı tökülənləri həmişə xatırla, yada sal. Azad vətən onların məzaristanlığından başlayır! Bu həqiqəti həmişəlik dərk et!" (7, 259) Mübarizə dostlarının əhatəsində sözlərini bitirən istiqlal aşiqi üç dəfə "Azərbaycan!"- deyərək əbədiyyətə qovuşur. Bütün varlığı ilə taleyin minbir sınaqlarına qaya kimi sərt dayanan əfsanəvi qəhrəman nəhayət, ölümə təslim olur. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Nahid Hacı-zadənin "Yaşa, ey haqq!" hekayəsində haqq yolçusunun həyatının son məqamları dərin lirizm təsvir olunur.

...Mühacir dostları, ziyalılar, alimlər, Türkiyənin hakim şəxsləri durmadan Rəsulzadənin dəfninə axın edir, ölməz ideoloqa öz hörmət və ehtiramlarını bildirirlər. Çıxışçılar içində başqa millətlərdən olan nümayəndələr də vardı. Kərim Yayıcı, Əbdulvahab Yurdsevər, Əli Volkan, Qurban Bitər, eləcə də, Əmin bəyin vəfatıyla bağlı İstanbulda "Azərbaycan kultürünü tanıma dərnəyi" tərəfindən təşkil olunan anım günündə prof. Əhməd Cəfəroğlunun, M.B. Məmmədzadə, Süleyman Təkinər, Səlim Ağasibəy, Həmdullah Sübhü bəyin, Kelçinskinin nitqləri bu fenomenal şəxsiyyətin həyat və fəaliyyətinin müxtəlif məqamlarına işıq tutur, onun bütöv obrazını gözlər önündə canlandırır. Kərim Yayıcının onun cənəzəsi önündə söylədiyi nitq bu mənada maraqlı doğurur: "Peyğəmbərimiz Həzrəti Məhəmmədə haqq və müsavət əsaslarına dəyişməz bağlılığına görə "Əmin" ləqəbi verilərək "Mühəmməd-ül Əmin" deyildiyini bilirsiniz. Vəfatında böyük bir təəssüf və qarışıqlıq olarkən, Xəlifə Ebubəkr mömünlərə xitab edərək deyir:

" Ey camaat! Durun və dinləyin!

Yaşayan ölür və ölən fəna bulur. Hər kim ki, Məhəmmədin şəxsinə tapınırsa bilsin ki, o öldü. Hər kim ki, onun iman və etiqadına bağlı olaraq onu göndərən Allaha tapınırsa o yaşayır və əbədi yaşayacaqdır!.."(4; s.23) Həmin məqamda yaddaşlarda sanki iki tarix səslənirdi. Biri - 7 dekabr 1918- ci il, onun parlaq nitqi, əzəmətli səsi ilə "Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz!"- deyərək Azərbaycan istiqlalını bəyan etdiyi gün; digəri isə "Azərbaycan!.. Azərbaycan!.." - deyərək gözlərini əbədi olaraq yumduğu 7 mart 1955- ci il tarixi idi... Yəni, "Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz!"- deyən bir səs duymuşduq. 7 dekabr 1918-ci ildə Bakıda toplanan Milli Parlamentdə Rəsulzadə bu kəlməylə millətə xitab edirdi. Yurduna səslənirdi. Dünyaya elan edirdi ki, böyük türk millətinin dəyərli hissəsi Azərbaycan yaşayan bir varlıq, əzəli əbədi bir reallıqdır. Milli bayraq azərbaycanlıların sinələrinə həkk olunmuşdur. Zalımlar istədikləri qədər qudursunlar, istədikləri qədər qeyz və kin köpükləri içində saldırsınlar, Azərbaycanı yox edə biləməyəcəklərdir! Əziz yurdu bayrağından məhrum edə bilərlər. Müvəqqəti istila çağları yaşana bilər. Fəqət hansı bir qüvvə vardır ki, istiqlalına susamış bir millətin qəlbindəki atəşi söküb ata bilsin, hansı qüvvət?" (8, 12). Bu sətirlər də Azərbaycan varlığının hansı çətin və çıxılmaz situasiyalarda yaranması, hansı dolanbaclardan keçməsinə aydın şəkildə göstərir.

O dövrdə Türkiyədə nəşr olunan "Azərbaycan" jurnalı olmaz liderin vəfatıyla bağlı xüsusi sayını nəşr etdi. Kərim Odər yazırdı: "Qırmızı- bəyaz rənglərin mənəvi ehramına qurşanmış o böyük adamı, Rəsulzadə Məhəmməd Əmin bəyi torpaq üzərindəki son yolunda, müxtəlif hissələrin qaynaşdığı bir pərişanlıq içində izləyərkən gözlərimiz bir şey axtarırdı. Duyğularımız və düşüncələrimiz bir əksikliyə cəmlənmişdi sanki. Azərbaycandan budaqlanan bənzərsiz yaşıl budaq Əmin bəyi mənən saran qırmızı -bəyaz rənglərə qatışsaydı necə gözəl bir harmoniya, necə ülvi bir ahəng meydana gələrdi. Və mərhumun ruhu üç rəngli böyüklüyün kölgəsində elə müstərik, elə məxsusi olurdu ki!..."(4;13) Rəsulzadə şüurlu, cəsur olduğu qədər də imanlı və inancılı bir mücahid idi. O, yolu fikirdən, qandan, hərəkətdən, məşəqqətdən keçən mücahidə yolunun müqəddəsliyinə inanırdı.

M.Ə.Rəsulzadənin ölümü mühacir mücahidlərin düşüncəsində ən müxtəlif baxımdan mənalandırılmışdı. Bu baxış bucağından Ahmet Muhtar Qaracanın "Azərbaycan böyük bir ideoloqunu itirdi" yazısı xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Məmməd Əmin bəyin ölümü təkə kədər və sarsıntı yaratmamışdı, həm də ciddi bir dönəmin başlanmasına işarə xarakteri daşıyırdı. İdeoloq bütün fikirlərini ifadə etməyə macal tapmasa da, əsas ideoloji istiqamətləri ifadə etmiş, Azərbaycan gəncliyinə və ümumən, xalqa ürəyindəki fikir və arzularını çatdırmışdı. Onun ölümündən sonrakı dönmə bu ideyaların reallaşması üçün münbit zəminin yaranması, Azərbaycan varlığının bütün gücü və pafosu ilə ifadəsini tapması olacaqdı. Böyük şəxsiyyət həyatdan getsə də, ideyaları işıq topası kimi insanların qəlbində qalmışdı. Bu işığın məşələ dönüb gur yanması üçün böyük bir sınaqdan keçmək lazım idi. Adı çəkilən müəllif yazırdı: "...Qədim yunan mifologiyasına görə ilk od Titanın oğlu Prometey tərəfindən Olimpdən oğurlanaraq Albaniyada insanlara verilmişdi. Buna hirsələnən Zevs Prometeyi Qafqaz dağlarında bir qayaya bağlatdırır və bir qartala hər gün yenidən böyüyən qaraciyərini didişdirdir. Herakl bir neçə dəfə onu ölümdən qurtarsa da, Zevs bu dəfə onun yerinə insanları cəzalandırdı. Düşünürəm ki, Tann rus istibdadı və zülmü altında inləyən Azərbaycana 1884-cü ilin soyuq qış günündə, Türk övladların qurtuluş hərəkətlərini sürətləndirmək üçün insan oğullarına Prometeylə göndərmiş olduğu müqəddəs atəşi bu dəfə də "Altun İşıq" olaraq Rəsulzadə şəxsinəmi göndərdi? Bundan heç şübhəm yoxdur. Rəsulzadə Tanrının Azərbaycana, Azərbaycan Türklərinə göndərdiyi bir Altun İşıqdır" (8, 19).

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ensiklopediyası, 2 cildə, I cild, Bakı, Lider, 2004,440 səh.
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ensiklopediyası, 2 cildə, II cild, Bakı, Lider, 2004,469 səh.
3. Hacızadə Nahid. Yaşa ey haqq! "Ulduz" jurnalı, 2007, №4, səh. 32-37
4. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Bakı, "Elm və təhsil", 2013, 164 səh.
5. Məmmədzadə Mirzə Bala. Milli Azərbaycan hərəkəti. Bakı, "Nicat" nəşriyyatı, 1992, 246 səh.
6. Sultanlı Vaqif. İstiqlal sevgisi. Bakı, Elm və təhsil, 2014, 252 səh.
7. Yaqublu Nəsiman. Məmməd Əmin Rəsulzadə, Bakı, Gənclik,1991, 306 səh.
8. <http://axc.preslib.az/ebooks/pdf/27.pdf>

NİGARİ YARADICILIĞINDA FƏLSƏFİ DÜŞÜNCƏNİN POETİK İFADƏ TƏRZİ

Açar sözlər: *sufizm, poeziya, dil, simvol, təsəvvüf*

The poetic language of Sufism philosophy in Nigari poems is analyzed in the given article. Also the information is given regarding the specific manners of expression, language and stylistic devices. The comparison is made with other classic poetry examples.

Key words: *sufism, poetry, language, symbol, fire, love*

XIX əsrdə təsəvvüf poeziyasının ən gözəl nümunələrini yaradan, təsəvvüfü həyat tərzinə kimi yaşayan, öz dövründə məşhurlaşan şəxsiyyətlərdən biri Mir Həməzə Nigaridir. Onun şəxsiyyəti, yaradıcılığı, təsəvvüf fəlsəfəsi tarixi və filoloji aspektlərdən əhatəli şəkildə araşdırılmış, tədqiqatlar yazılmış, geniş təhlillər aparılmışdır. Klassik poeziya dilini özünəməxsus tərzdə davam etdirən şairin əsərləri onun aşıqlıq halı, irfani bilik sahibi olan şəxsiyyəti haqqında məlumat verir.

Var bir halım ki, rüxsarım görünMəcnun olur,
Böylədir kim, ilbəil, ellər bana məftun olur
Var bir halət gozümdə, **bəxşi-Mövladır**, kimə
Baxsam, **ol şeyda** bana, eynim ana əfsun olur.

Müxtəlif sənət sahiblərinin yaratdığı avtoportret Mir Həməzə Nigarinin şeirlərində də özünü göstərir. Yuxarıda verilmiş misralarda şairin *zahiri* portreti çəkilir, *sevgi nuru ilə dolu uz cizgiləri, baxışları, ətrafdakı insanların onunla ruh bağlılığı* açıq şəkildə təqdim olunur. Halım var, bu bir halət ifadələri isə bir səbəb kimi diqqəti çəkir onun hal əhli olduğuna işarə edir. Başqa beytdə bu fikir daha da genişlənilir aşıq Nigarini *irfan elmindən xəbərdar olmasından xəbər verir*:

Eləsəm arifi-Şiraz ilə bəhs, olmaz əcəb
Ki verüb lutfi-Xuda **badeyi-irfan** bana (9,63)

Artıq şair Xudanın –Yaradanın mərhəməti ilə irfan bədəsini içən daxili təkamül yolu ilə ruhani pilləyə yüksəlişini bəyan edir. məhz bu mövqedən yanaşaraq deyə bilərik ki, Nigari əsərlərinin dil və üslub xüsusiyyətlərinin hərtərəfli təhlili klassik poeziya dili ilə yanaşı, ənənəvi aşıqlıq mərhələləri, keçilən yol və hallar haqqında məlumat almağa imkan yaradır. Şair öz vəziyyətini Füzuliyana belə dəyərləndirir:

Alıbdır canımı qəmzə, düşubdur könlümə lərzə
Hər bir aşıq Seyid Həməzə, hər bir dilbər Nigar olmaz.

Cünki hər sevən ilahi eşq mərhələsinə qalxa bilməz və bütün yer gözəlləri də gözəllər gözəli və gözəllər sultanı Nigar- ilahi gözəl ola bilməz. Füzuli XVI əsrdə bunu belə ifadə edirdi.

Məndə Məcnundan Füzun aşıqlıq istedadı var,
Aşıqı sadiq mənəm Məcnunun ancaq adı var.

Və ya:

Demir Məcnuna aşıq kim başında quş yuva qurmuş
Mənəm aşıq kim seyli- sirişkim başımdan aşirdim.

Seyid Yəhya əş-Şirvani əl-Bakuvi “Şəfa əl-Əsrar”(Sufiliyin sirləri) əsərində yazır “Bir adama imanından ötrü məcnun deyilmədikcə imanı kamıl olmaz”(11,109). Siradan olan insanlar üçün məcnunluq və məcnunluğa səbəb olan eşq absurd görünə bilər. Ancaq bu zahiri əlamətlərlə müəyyən olunmayan və insanın könül dünyasına məxsus bir haldır. İnsan maddi dünya ilə bağlı sevgi hissələrini duyub, yaşayıb, toplayıb cəmləşdirib ilahi sevgiyə keçir. O zaman “Yaradılanı sev yaradandan ötrü” fəlsəfi düşüncəsinə keçid başlayır. Urək bütövləşir, vəhdət halı yaşanır, hər şeyin və hər kəsin Yaradanın bir parçası-sevgi parçası olduğu dərk olunur. Bu zaman ağıl geriye çəkilir rəşadətli şüur fəaliyyətini dayandırır, irrasional fəallaşır.

Saqiti-təklifiz, ey vaiz, uzun incitmə kim,
Zumreyi-divanəyiz biz əqldən biganəyiz(9,255)
Bu məsələni Füzuli zamanında konkret şəkildə qoymuşdu:

Əql yar olsaydı, tərki eşqi yar etməzmidim
İxtiyar olsaydı rahat ixtiyar etməzmidim

Yəni, əgər bu ağıl işi olsaydı, mən bu əzablara qatlanmaz və eşqi tərki edərdim. Sevgi və gözəlliyin bütün möhtəşəmliyi nigar, sevgili obrazında, qadın gözəlliyi timsalında daha real, dərkolunan və inandırıcı təqdim edilə bildiyi üçün İlahi eşq motivində rəmz kimi qadın dayanır.

Təsəvvüflə bağlı elmi araşdırmalarda ruhi təkamülün müxtəlif mərhələləri təqdim edilir. Bu mərhələlərin hər birində aşıq insan hal yaşantılarına düşür. Bu yaşantıların poeziya dilində ənənəvi təqdim forması Nigarinin dilində də öz əksini tapır. Müxtəlif leksik vahidlər şairin keçdiyi coxpilləli mərhələlərin aşıqlıq halına uyğun secilir: tanış olma-gormə və ya rastlaşma, aşıq olma, həsrətdə yanma, vüsəl anı və s.

Klassik poeziyada tez tez işlənən od, atəş, nar, yanmaq, alovlanmaq və c. kimi leksik vahidlər bu qəbildəndir. Bəzən bir leksik vahid müxtəlif birləşmə və tərkiblərdə yeni, fərqli semantik yük daşıyır. Məs:

Ey hüsn, **meyin atəş**, əmma necə atəş kim,
İcdikcə verir ləzzət, ləzzət ki, vəli bita.(9,45).

Ey gözəl, sənin verdiyin mey-ıcki yandırıcıdır, oddur. Amma elə oddur ki icdikcə zovq verir. Atəşi mey kimi ləzzətlə nuş edən ancaq və ancaq eşq icində özünü unudan kəs ola bilər. Aşıq insan özünü eşq odunda əritdikcə, yanma prosesi davam etdikcə, dərinləşdikcə yeni pillə başlayır. O pillənin yaşantılarına uyğun olaraq ifadə forması da dəyişir.

Atəşim artar dəmadəm, məhv olur variyyətim.
Böylə kim, hüsn-nigarım günbəgün əfzun olur.
Şövqim artdıqca dəmadəm, ah, artar atəşim,
Atəşim artdıqca dəmadəm dilbərə məqrun olur.(9,224)

Bu, artıq yeni bir haldə. Atəş artdıqca aşıqın variyyatı məhv olur. Atəşin artması Allaha aparan yolda insanın daxili qəlb dünyasında baş verən transformasiyanı ifadə edir. Variyyat dedikdə maddiyyat nəzərdə tutulur. Təsəvvüf poeziyasında var-yox, cism-hamısı maddi dünyanın varıdır, həm də nəfs kimi başa düşülür. İnsan Allaha yaxınlaşdıqca maddi dünyanın atributlarından uzaqlaşır, bağlılıqlarını kəsib özünü azad edir. Çünki onun gerçək qəbul edilən bir xəyal, müvəqqəti və sonu labüd olan reallıq olduğunu anlayır. Dilbərə, yəni cox zaman gözəllər şahı, gözəllər sultanı, dilbəri-şahid kimi təqdim olunan Yaradana daha da yaxınlaşır, yəni məqrun olur. Nigaridə klassik poeziya dilinin *gözəl*, həmçinin *atəş*, *od*, *yanmaq*, *alışmaq* kimi vahidlərin rəmzi mənaları, simvolik mahiyyəti aşkar şəkildə də təqdim olunur. Birbaşa söylənir:

Eşq atəşinə yanar müşəvviq
Suzi-dil ilə "**İlah**" soylər.

Müşəvviq sözünün lügəti mənası həvəsləndirən, təşviq edən, arzu, istək artıran deməkdir. Misrada aşıq və sevda yolcusu mənasını verir. O, suzi dil –ürək yangısı ilə ilah-Allah söyləyir. Buradan aydın olur ki, atəşin mənbəyində məhz Tanrı sevgisi durur. Yeri gəlmişkən, klassik poeziyadakı "mey" ifadəsinin məhz ilahi eşq məzmununda işlənməsi də Nigarinin potik dilində öz əksini tapır.

Mütrüb çəkər ah, ah soylər,
Sərməst olur gah, gah soylər.

Məsti-meyi-mehrdür Nigari,
Sərməst "Allah, Allah" soylər.(9,222-223)

Artıq aşıq Nigarinin qəlbində alovun və işığın səbəbi aşkardır. Atəş artdıqca bütün pərdələr yanır və yox olur, vəch halı-yaxınlaşma yaşanır, gerçək-vüsəl dəmi gəlir:

Pərdə qoymaz atəşim, əlbət yaxar, bu vəchdən
Dövləti- vəslin hüveydavü aşkardır bana (9,67)

Eşq atəşi bütün pərdələri yox etdikdə vüsəl səadəti kerçəkləşir, hüveyda, yəni bəlli, zahir və aşkar olur. Şeyx Mahmud Şəbüstəri Gülşəni "Gülşəni-raz" əsərində yazır ki, "insan bir əşyanı iki halda görə bilmir, birincisi, əşya həddən artıq uzaqda olanda, ikincisi əşya gözə həddən artıq yaxın olanda. Haqqın nuru gözə görünür, eyni zamanda Quran ayəsi deyir ki, Allah insandan uzaq deyil. Deməli bu görünməmənin səbəbi yaxınlıqdadır. "Allah çox şiddətli halda aşkar olduğu üçün gizlidir". Qaranlıq əslində zatın nurudur. Həmin qaranlığın dərinliyində dirilik suyu, yəni əbədiyyət gizlənir. Nurun gücündən doğan qaranlıq gözün qarşısına pərdə çəkir, gözlər qaralır".(13,116) Yalnız ilahi sevgi bu qaranlıq pərdəsini qaldıraraq əsil həqiqəti zahir edir. Bu, eyni zamanda Movlananın "Xamdım, bişdim, yandım" fəlsəfəsinin poetik açıqlamasıdır.

Tədqiqatlar qeyd olunur ki, sufilikdə torpaq və sudan yaranan cism yox, ilahi nurla əlaqələndirilən ilahi mənşəli ruh əsas götürüldüyü üçün təsəvvüf poeziyasında da torpağa, suya deyil, havaya(külək, səba) və oda üstünlük verilir(7,28). Bunlardan odun təsəvvüf poeziyasında geniş şəkildə işlənməsi onun həyatın, varlığın, yaranışın əsasında dayanan dörd unsurdan biri kimi həyat verən element olması ilə bağlıdır. Od həm yandıraraq məhv edir, həm də can verir, başqa bir məqamda təmizləyir, şəfalandırır. Təbabət tarixində yaranın odla yandırılıb zərərsizləşdirilməsi təcrübəsi məlumdur. Azərbaycan xalqının Novruz bayramı adətlərində od qalayıb üstündən atlanmaq da odun təmizləyici funksiyası ilə əlaqəlidir. Ruhi təkamül-kamillik yolunda əsas maneə olan nəfs də məhz odla-ilahi eşqlə məhv edilir. Eşq odu donmuş qəlbə buzunu əridir, ona həyat verir. Bu atəş artdıqca qaranlıq pərdələr yox olur, can evi olan qəlb təmizlənilib paklaşır batini saflaşma prosesi daha da aktivləşir, insan ruhun keyfiyyətlərinə sahiblənərək kamillik zirvəsinə doğru irəliləyir.

Ta ki həvəsnakinəm, ey tazə gül,
Külbeyi-sinəmdə fənarım yanır.

MirNigariyə nəzər eylə bir,

Aç sinəsin, bağırını, ey yar, yar.(9,221-222)

Buradaki “külbeysi-sinəm” ifadəsi Füzulinin “Nola zənbur evinə bənzəsə beytul-həzənım” misrasındakı beytul-həzənım ifadəsinin ekvivalenti kimi işlənir. Nigarinin hüzn evində artıq fənar yanır. Bu aşıqlıq halının irfani səviyyəyə keçididir. Fənar qaranlıq yolu işıqlandırır, doğru yola çıxmağa kömək edir. Bu fənar qəlbədərsə, demək bəsirət nurunun fənarıdır.

Bir mənbədən qaynaqlanan, bir fəlsəfi düşüncənin əsasında formalaşan təsəvvüf poeziyasında zamanından asılı olmayaraq bütün təsəvvüf şairlərinin istifadə etdiyi sözlər, ifadələr və qəliblər vardır:

Əcəb nəqşü, əcəb nəqqaş, əcəb pərgardır sevda

Əcəb məşqu, əcəb məşşaq, əcəb xoşkardır sevda.

Əcəb bilsəm məni şeyda qılan kim?

Bana bu eşq odın peyda qılan kim? (Həsənoğlu)

Eşq və gözəllik, yaradanın hikməti qarşısında təəccüb motivi, emosional calar məhz *əcəb* sözündə cəmləşir.

Enisim, munisim, yarım, nigarım

Xəyalın qıl dəmadəm Kirdgarə.

Həbibim, munisim, yarım, gəl axır (Nəsimi)

Oxşar epitetlər bədiiliyi qüvvətləndirir və fəlsəfi fikri aydınlaşdırır.

Füzulinin dilində işlənən “damənin tutmaq” ifadəsi Nigaridə başqa bir məqamı təqdim edir.

Əgər su damənin tutdum rəvan döndərdi üz məndən

Və gər güzgüdən umdum sidq əksi müddəa gordüm .(Füzuli)

Nigari, damənin tut, xaki-payin öp ki, mərdanə

Yədi-Xeybərguşadır, fatihi didardır sevda.

Nizami Gəncəvinin “Eşqdir mehrabı uca göylərin Eşqsiz, ey dünya nədir dəyəri? Eşqsiz olsaydı xilqətin canı Dirilik sarmazdı bütün cahanı”parçasındakı fikrləri təsəvvüf poeziyasının əsas leytmotivi kimi götürsək, XIX əsr şairi Niğarinin “Əcəb məşqu, əcəb məşşaq, əcəb xoşkardır sevda” beyti ilə başlayan qəzəlini “Eşq nədir?” sualının cavabı kimi dəyərləndirə bilərik

Əcəb nəqşü, əcəb nəqqaş, əcəb pərgardır sevda,

Əcəb məşqu, əcəb məşşaq, əcəb xoş kardır sevda!

Əcəb biyarü biyavər, əcəb bitirü bixəncər,

Bəhadir, siri-cəngavər, əcəb sərdardır sevda.

Əcəb halət ki bialət, əcəb hikmət ki bizəhmət,

Məşəqqətsiz dili-viraneyi-əmmardır sevda.

Açılmaz bir müəmmadır, bilinməz elmi-kimyadır,

Müərrəd qeybdır, düşvartər əsrardır sevda.

Eşq-sevda hər şeyin kökündə dayanır, bütün yaradılışı əhatə edir, cox keyfiyyətləri ehtiva edir. Aşkar görüldüyü qədər də gizlidir. Sırlı-sehirli müəmmadır.

Nigari yaradıcılığının fəlsəfi dil aspektindən təhlili ümumilikdə klassik poeziya dilində bədiilik və lirizm icərisində yerləşən İlahi eşq fəlsəfəsinin daha dərin laylarına enməyə, mahiyyətini anlamağa , bütövlükdə təsəvvüf poeziyasının rəmzi dilini acmaga yardım edir.

Ədəbiyyat

- 1.Abdullayeva Mətanət. Klassik poeziya: ezoterik xəzinə. Bakı, 2009
- 2.Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. İmadəddin Nəsimi. 5-ci cild. Bakı, 1985.
- 3.Bertels E.E. Sufizm i sufiyskaə literatura, Moskva, 1965.
- 4.Fuad Köprülü. Türk edebiyatında ilk mutasavvifler. Ankara,1984
5. Эюйцшов Н. Тясввцф анламлары вя дярвишлик рямзляри. Бакы, 2001.
- 6 İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərlərim. İki cildə. II cild. Bakı,2004
7. Qocayeva S. XVI əsr Azərbaycan ədəbiyyatı və təsəvvüf. Bakı, 2010
8. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri.I cild. Bakı, 1958
9. Mir Həməzə Seyid Nigari. Divan. Bakı,2010
10. Seyid Nigari. Xaki-payin taci-sərim. Bakı,2004
11. Seyid Yəhya əl-Şirvani əl-Bakuvi. Şəfa əl-əsrar. Sufiliyin sirləri.Nəsrə hazırlayan Mehmet Rıhtım.Bakı, 2010
12. Sufii. Vosxojenje k istine. Moskva,2007
13. Şeyx Mahmud Şəbüstəri. Gülşəni-raz. Bakı,2013

LİRİK NƏSRDƏ OBRAZ MÜXTƏLİFLİYİ VƏ TARİXİ GERÇƏKLIYIN FACİƏVİ TƏZAHÜRÜ

Variety of characters in the lyrical prose and tragic reflection of historical realities

In a real work of art the artistic and aesthetic beauty cannot be separated from the realities of life. Lyrical hero should differ with his temperament. Realism is only powerful when it keeps away from rhetoric and unilateral descriptions. The writer clearly leads to the end all the conflicts with the help of confrontation of good and evil. Characteristic features and peculiarity are of great importance for the story. Intense and unexpected scenes are awaken the reader's interest in the novel. It reflects not only human relations, but also social indicators such as morality, traditions, rules of behavior etc. After reading the novel, one can find answers to many questions of life. As well as readers are able to know about the reasons and effects of social calamity.

Key words: *lyrical hero, armenian insidious idea, the victim of the fate*

Ədəbi yaradıcılığın janrlarından biri olan lirik nəsr çoxistiqamətlidir. O, xarakterin psixoloji inkişafı ilə lirizmin qarşılıqlı əlaqəsini özündə birləşdirir. Yazıçı ideyasının analiz və sintez yolu ilə təqdim olunması əsərlərdə mürəkkəb hadisələr düynünün açılmasında yardımçı olur. Qəhrəmanın özünüifadəsi, onun fərdi həyat təcrübəsinin bədii transformasiyası lirik nəsrə səciyyəvləndirən əlamətlərdəndir. Burada təhkiyənin lirik meyli, ifadələrin musiqi ritminə bənzər təşkili, məcazların poetikası oxucu fikrini lazımı istiqamətə yönəldir.

Çox zaman kədərli elegiya xarakteri daşıyan daxili monoloqlar, həyat və ölüm haqqında subyektiv düşüncələr, mövcudluğun fəlsəfəsi, mürəkkəb psixologizm realist müstəvidə təsvir olunaraq oxucunun qəlbinə dərinlən nüfuz edir. Əsərlərin emosional-estetik təsir gücünü artırmaq üçün həyatı faktlardan istifadə edilərək reallıqda baş verən hadisələr ön plana çəkilir. Bu səbəbdən nümunələrin bir çoxu şəxsi gündəliyi xatırladır, sanki bu gündəliyi vərəqlədikcə lirik qəhrəmanın daxili təlatümlərinin, keçirdiyi sarsıntıların, yaşadığı unudulmaz hisslərin şahidi oluruq.

Lirik nəsrin bədii sistematikasını ikiqütblüdür. Birinci qütb təsvirçiliklə bağlı olub (peysaj, interyer, portret və s.) əsərlərdə az və ya çox dərəcədə yer tutur. İkinci qütb isə süjetdir. Onun diapazonu kəskin dönüşləri, hətta gərgin hadisələri də sığdıracaq qədər genişdir. Lirik nəsrin süjeti məntiqi zaman xətti üzərində qurula bilir, yaxud müvəqqəti keçidlərin artırılması üsulu ilə inkişaf etdirilir.

Göstərilən iki estetik qütbün qarşılıqlı əlaqəsi problemi - süjet və təsvirçilik nəsr nümunələrində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Burada gerçəkliyə subyektiv prizmadan yanaşma, həmçinin həyatın zaman-məkan baxımından ölçülməsi süjetin əsas funksiyalarındandır. Bu janrdə yazılan əsərlərdəki dərin fəlsəfilik, analitik yanaşma, həyat ziddiyyətlərinin və müxtəlif insan xarakterlərinin təsviri, süjet və kompozisiyanın yeni formaları, dil və üslub zənginliyi lirik nəsrin poetikliyinə qüvvətləndirir, mövzu-ideya vəhdətini möhkəmləndirir.

Azərbaycan ədəbiyyatında lirik nəsr formasında yazılan əsərlər təkcə milli-mənəvi dəyərləri əks etdirmir, eyni zamanda xalqın düşüncə tərzini, sosial-psixoloji görüşlərini, əxlaq kodeksini və s. kimi göstəriciləri oxucuya tanıtdırır. Lirik nəsr nümunələrimizdə xalqın sadə nümayəndələrindən ən yüksək vəzifəli insanlarına qədər yazıçıya lazım olan surətlərin ümumiləşdirilmiş obrazı yaradılır. Bununla bərabər, hər bir xarakterin iç dünyasına nüfuz etmək, mənəvi-psixoloji hisslərinin naturalistcəsinə təsvirini vermək ən vacib məqamlardandır.

Tahir Kazımovun “Tələrləri özləri yazanlar” romanı da lirik nəsr janrında qələmə alınmış. Hər biri beş yüz səhifədən artıq olan altı kitabdan ibarət roman-epopeya monumental bir əsərdir. Həyatın mürəkkəb paradoksları üzərində qurulmuş süjet xətti sadə məktəb həyətindən başlayıb Bakıya şaxələnir, hadisələrin orbitinə yeni-yeni obrazlar, müxtəlif xarakterli insanlar daxil olur. Romanda baş verən bütün hadisələrin kökündə duran sosial bəlalər - təbəqələşmə, varlı-kasıb psixologiyasının nə dərəcədə insanların davranışına, həyat tərzinə və prinsiplərinə mənfi təsire malik olmasını görməmək mümkün deyil. Bu meyarlara ilk növbədə hələ vətəndaş mövqeyi, idealları, cəmiyyətə baxışları formalaşmamış gənclərə sarsıdıcı zərbə vurur, şəxsiyyətin deqradasiyasına gətirib çıxarır. Əsərdə ən diqqət çəkən məqam Azərbaycanda yüzilliklər boyu yaranıb-cilalanmış, insanların münasibətlərində əsas amilə çevrilmiş, bir növ davranış qaydaları, əxlaq kodeksi kateqoriyası statusu qazanan yazılmamış adət-ənənələr, qanunlar silsiləsinin pozulmasından yaranan ziddiyyətlərin toqquşmasıdır.

Təmiz vicdan, saf mənəviyyat və əxlaq insanın əməllərinin əsl qiymətini verən ən obyektiv meyardır. Əsərin gənc qəhrəmanı Leylanın gələcək taleyi bir ailənin - prokuror Taisin ailəsinin

daxilindəki ziddiyyətli, təbəddülatlı çəkişmələrin fonunda formalaşmaqdadır. Təmiz və pak duyğuları Leylanı bu ailənin girdabına çəkib onun məhvinə səbəb olan bataqlığa qər q edir: prokuror oğlu Şahməmməd Leylanın ülvı sevgi hissələrini öz şəhvani ehtirasına qurban verir, evlənəcəyi vədi ilə onu aldaraq, istəyinə rəvac verib namusuna toxunur. Hamilə qalmış Leyla Şahməmməddən elçilərini göndərməsini, niğah bağlamasını istədikdə o, qəti etiraz edir, atasının heç vaxt bu işə razılıq verməyəcəyini bildirir. Eşqin ucalığına inanan, yalnız ülvı sevgisinin qüdrətinə sığınan Leyla təklənmiş vəziyyətdə qalır: sevgilisi tərəfindən atılmış, ailəsinin üz döndərdiyi, yaxın rəfiqələrinin belə qınağına tuş gəlmiş qızıcığaza atası çox sərt seçim imkanı verir: “Mən, sənın atan, səni heç vaxt bağışlamayacağam... əgər sevdin o... sənınlə evlənsə, bəlkə yüngülləşəm, güzəştə gedəm... əks halda, bil, mənım sən adda qızım yoxdur, belə hesab edərəm ki, üç qızımından biri özünü intihar edib, intihar etsən də heyıfsilənmərəm... çünki sən mənım papağımyı yerə çırpdı, adıma, ailənin adına ləkə gətirdin... bu ləkənin silinməsinin, yuyulmasının iki yolu var... ya sevdin əclafa ərə getmək, ya da ölmək... ərə getsən... xəbər elə... sadəcə olaraq bilim, gəlməyəcəyəm... ölümünü isə mənə tez çatdırarlar... Eşitdin?” Bu andan etibarən Leylanın həyatı sanki ikiyə bölünür: ata-anası, bacıları, rəfiqələri, sevgilisi ilə birlikdə keçirdiyi xoşbəxt, unudulmaz günlər... və cizgidən bu yanda başlanan yeni, müəmmalarla, itki və faciələrlə dolu ikinci bir həyat yolu...

İntiqam, kin və qisas mövzusu artıq əsərin ikinci kitabında dominantlıq təşkil edir. Tələbəklik həyatının ilk sevinclərini yaşayan, gələcək həyatını xoşbəxt xəyallar üzərində quran, ömür yollarında kor-koranə ilk sərbəst addımlarını atan, bu utancaq, çiçək kimi təmiz və kövrək kənd qızının arzuları daşa çırpılır, Şahməmmədin xəyanəti, prokuror Taisin pozğun, mənəviyyətsiz və amansız xisləti Leylanı qisas atəşi ilə alışıb-yanan məşələ çevirir. Valideynləri tərəfindən unudulan, ülvı məhəbbəti, ismət-namusu sevdin insanın ayaqları altında tapdanmış Leyla qisas ilahəsi Nemizida olmağa hazırlaşır... Taleyinə bu qədər əzab və sarsıntılar yazılmış Leylanın nə idi günahı, həyatın yuvarlatdığı bu bataqlıqdan çıxmağa gücü-qüvvəsi çatacaqmı? Onu bu acılara məhkum edənlərdən kim cavab istəyəcək, kim cəzalandıracaq bu insan cildindəki iblisləri?

Roman, ilk növbədə yazıçının haqqında söhbət açdığı mövzuya münasibətidir, hadisələrin cərəyan etdiyi dövrün mənzərəsidir, bu konkret zaman kəsiyində yaşayan insanların xarakterləri, hiss-həyəcanları, əməli fəaliyyətləri kontekstində baş verən təkamülün təsvirinə cəhdidir. Haqqında danışdığımız əsərdə bədii təhlilin obyektı yenicə dövlət müstəqilliyini qazanmış ölkənin insanları, keçid dövrünün problemləri fonunda baş verən neqativ hallar, bəzən məmur özbaşınalığının törətdiyi sosial bəlalər və bütün çətinliklərə baxmayaraq, bu hallara qarşı öz barışmaz mövqeyini meydana qoyan yeni nəsildir. Roman - epopeyanın bu mənada təsvir dairəsi daha geniş və əhatəlidir.

Romanın üçüncü kitabında son nəticədə Qarabağ müharibəsinə gətirib çıxarmış qanlı hadisələrin tarixi kökləri, səbəbləri və ermənilərin əsrlər boyu hazırladıqları planlar barədə analitik araşdırmalar aparılır. Hadisələrin sonrakı gedişatı ermənilərin tarix boyu xalqımıza qarşı törətdiyi faciələrin səbəb və məqsədlərini aydın təsəvvür etməkdə oxucuya yardımçı olur. Tais maskalanmış düşməndir, prokuror işlədiyi illər ərzində daha çox azərbaycanlıyı şərhləyib dustaqxanalara göndərmək onun həyat qayəsi olmuşdur. Qazandığı pulların böyük hissəsini də “erməni işinə” sədaqətlə xidmət edən “Daşnaksütun”a, onun terror təşkilatlarına köçürmüşdür.

Saxtalaşdırılmış erməni tarixi gənc ermənilərin şovinist ruhda böyüməsinə zəmin yaratmaq üçün dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırılır. Böyük humanist ideallara xidmət edən Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti ruhunda tərbiyə olunmuş yeni nəslimiz ekstremist erməni ideologiyasının təqiblərinə məruz qalır.

Azərbaycan xalqının mənəviyyətinə, milli qüruruna və mənliyinə yönəlmiş böhtanlar siyasi və hərbi təcavüz üçün ideoloji zəmin yaradır. Xalqımıza qarşı aparılan soyqırım siyasəti özünün siyasi-hüquqi qiymətini tapmadığı üçün tarixi faktlar sovet mətbuatında ermənilər tərəfindən təhrif olunur və ictimai fikir çaşdırılır.

Romanda ermənilərin pozğun xisləti elə erməni əsilli obrazların öz dilindən, yaşayış tərzindəki eybəcərliklərlə, ağılasız əxlaqsızlıqları ilə ifşa olunur.

Nəzərə alsaq ki, bu roman müasir Azərbaycan tarixinin ən keşməkeşli, gərgin ictimai-siyasi mühitində baş verən hadisələri, erməni separatçılarının vətənimizə qarşı irəli sürdükleri əsassız torpaq iddialarının səbəb olduğu Qarabağ müharibəsinin davam etdiyi bir dövrü əhatə edir, bu zaman əsərin yazılmasının nə qədər vacib olduğunu anlamaq çətin deyil.

Romanda beyni “erməni ideyası” ilə zəhərlənmiş “mücahid qadın” obrazı prokuror Taisin erməni millətindən olan qeyri-qanuni arvadı Suqradır. O, ömrü boyu Bakıda yaşasa da, azərbaycanlılardan yaxşılıq və xeyirxahlıqdan başqa bir münasibət görməsə də, ürəyində bu millətə nifrət və kin hissələrini yaşatmış, imkan tapdıqca erməni genindən gələn türk-azərbaycanlı soykökünə düşmənçiliyini açıq-açığına göstərməyə çalışmışdır. O, erməni kilsə xadimlərinin də uzun illər Bakının mərkəzindəki kilsələrində anti-

Azərbaycan təbliğati ilə məşğul olduqlarını, xalqımız haqqında düşmən obrazı yaratmaq söylərini etiraf edir. Qızı Tamara, ukraynalı Anatoli ilə söhbətlərinin birində deyir: "...Hələ süll dövründə univermaqdan aşağıdakı erməni kilsəsindəki keşiş dedi ki, biz ermənilərin cismi torpağa tapşırılsa da, ruhları səmada mübarizə aparır... Kimlərlə?... əvvəla, müsəlmanlarla... digər tərəfdən, bizimkilərin ruhları Tanrını təhrik edirlər ki, yeni doğulacaq uşaqların cisminə müsəlman ruhu yetirməsin, yetirməsin ki, müsəlmanların sayı azalsın... erməni ruhu sirayət etsin... özü də bu taktikanı ən çox erməni yaşayan ərazilərdə, torpaqda həyata keçirməyə cəhd göstərsin... ikinci taktikaları isə səmada da ərazi zəbt etməkdir, gələcəkdə kosmik məqsədlər üçün... hər ruh... bir sözlə, səmada birləşərək bacardıqları kimi mübarizə aparırlar..."

Qeyd etmək lazımdır ki, hər bir bədii əsərə bütövlük verən, onun bütün hissələrinin vəhdətini, kompozisiya tamlığını təmin edən birinci növbədə əsərin süjetidir. Süjeti qurarkən müəllif öz qəhrəmanını başqa insanlarla, cəmiyyətlə ən müxtəlif əlaqələrdə, münasibətlərdə qarşılaşdırır, ən dəyişkən situasiyalarla rastlaşdırır. Bütün bunlar isə yazıçıya qəhrəmanını müxtəlif baxış bucağından xarakterizə etməyə, çoxtərəfli mürəkkəb bir xarakter yaratmağa imkan verir. Eyni zamanda yazıçı xarakterin birliyini, bütövlüyünü də unutmur, onun müəyyən psixoloji-emosional cizgilərini qabartmaqla qəhrəmanını digər obrazlardan seçib-fərqləndirə bilir. Bununla da lirik nəsr qanunları çərçivəsində axıcı kompozisiya ilə əsas ideyanı aydın şəkildə çatdırmış olur.

Ədəbiyyat

1. Kazımov T.Ş. Talelərini özləri yazanlar. Bakı, 2012, 557 s.
2. Kazımov T.Ş. Talelərini özləri yazanlar. Bakı, 2012, 564 s.
3. Kazımov T.Ş. Talelərini özləri yazanlar. Bakı, 2012, 572 s.
4. Kazımov T.Ş. Talelərini özləri yazanlar. Bakı, 2012, 540 s.
5. Kazımov T.Ş. Talelərini özləri yazanlar. Bakı, 2012, 524 s.
6. Kazımov T.Ş. Talelərini özləri yazanlar. Bakı, 2012, 550 s.

SƏİDƏ MƏMMƏDOVA

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı Dövlət Universiteti*

İLYAS ƏFƏNDİYEV DRAMATURGİYASINDA LİRİK-PSIXOLOJİ İSTİQAMƏT

Açar sözlər: *milli xarakter, tarix, dramaturgiya, nəsr*

In this article we are talking about national character and moral values of the Azerbaijani people in the prouise Ilyas Efendiyev.

Key words: *national, history, special, prouise, article*

Azərbaycan ədəbiyyatı öz inkişafının ayrı-ayrı tarixi mərhələlərində cəmiyyətin sosial təkamülündə yaxından və fəal iştirak etmişdir. Müasir ədəbiyyatımızda, xüsusən, bədii nəsrimizdə bu proses daha aydın nəzərə çarpır. Bu Azərbaycan ədəbiyyatının dönüş nöqtəsi oldu.

Azərbaycan ədəbiyyatında dramaturgiyanın əsasını Mirzə Fətəli Axundov altı komediyası ilə qoymuşdur (1850-1855). Nəcəf bəy Vəzirov, Cəlil Məmmədquluzadə, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Nəriman Nərimanov, Mirzə Fətəli Axundov ənənələriniləyaqətlə davam etdirmişlər. XX əsrin əvvəllərindən etibarən Azərbaycan teatrında bir boşluq yaranmışdır. Səməd Vurğun, Mehdi Hüseyn, Mirzə İbrahimov, Sabit Rəhman kimi ədiblər bu boşluğu çox keçmədən dolduraraq Azərbaycan dramaturgiyasını qismən də olsa zənginləşdirdilər. İlyas Əfəndiyev isə Azərbaycan ədəbiyyatında lirik – psixoloji dramın əsasını qoydu.

Dünya dramaturgiyasında qəbul olunmuş bir neçə dramaturq və formalaşmış məktəblər var – Şerkspir, Molyer, Çexov və s. Bu baxımdan Mirzə Fətəli Axundov, Cəlil Məmmədquluzadə, Hüseyn Cavid, Cəfər Cabbarlı, İlyas Əfəndiyev və s. dramaturqların timsalında mövcud məktəblər bir qədər fərqli keyfiyyətdə Azərbaycanda öz təsdiqini tapır.

Hisslər, duyğular, emosiyalar, yeni dövr insanı, onun düşüncəsi, mənəvi- psixoloji duyğuları müasir insan obrazını tamamlayır. Ənvər Məmmədşanlı, Bəxtiyar Vahabzadə, İlyas Əfəndiyev, Anar, Elçin və s. dramaturqların yaratdıclığında bunun ən gözəl nüsxələrinə rast gəlinir. İlyas Əfəndiyev öz yaratdığı obrazlara tam obyektiv qiymət verir və bir çox mənəvi dəyərləri əsərlərində ön plana çəkir. Milli Dram Teatrı 125 illik fəaliyyəti dövründə iki dramaturqla daha məhsuldar işləmişdir- Cəfər Cabbarlı və İlyas Əfəndiyev...

Bu lirik – psixoloji ruhlu əsərlərdə həyat, cəmiyyət, mənəviyyat ön plana keçir və oxucu rəğbətini qazanır; “Mələmdür ki, bədii əsərdə təsadüfi heç nə olmur. Ən adi detaldan tutmuş, mənfi və ya müsbət mühtdən asılı olmayaraq əsas surətlərə qədər bütün bədii aləm məqsədli xarakter daşıyır... Bütün hallarda deyim, işarə, əşya, aləmi, təbiət hadisəsi və s. mövqedir, baxışdır, münasibətdir” (3.115).

Ümumiyyətlə, zaman əsas meyardır. Bu mənada prof. Abdulla Abasov qeyd edir ki: “... insanları narahat edən məsələlərin ayrı-ayrı təzahür formalarını təhlil etmək, onların islahı formalarını göstərmək yolu ilə dramaturq təbliğ etmək istədiyi ideyanı aydınlığı ilə əks etdirir. Ona görə də pyesdə göstərilən hər bir əks detal, nöqsan, həm konkret hal kimi çıxış edir, həm də ümumi vəziyyəti əks etdirmək funksiyasını daşıyır, yumor və satirik gülüş obyektinə çevrilir. Dramaturq göstərir ki, uğurları, mənəvi və ictimai tələbləri əbədləşdirən də, hər cür çirkin hərəkətləri də inkar və rədd edən də zamandır” (1.294). Beləliklə, sosialist realizmindən gələn obraz yaradıcılığında üfüqi hərəkətin nəticəsi olaraq fərqli əxlaq anlayışına sahib insanın təənnüm olunduğu cəmiyyətin ifşası əsas obyektə çevrilir.

İlyas Əfəndiyevin lirik – psixoloji üslubunun romantik çaları ona ədəbiyyatımızda yeni, bənzərsiz obrazlar yaratmağa imkan verir. İstər tarixi mövzuda, istərsə də müasiri olduğu ictimai gedişatın mahiyyətinə varanda İlyas Əfəndiyevin rəhbər tutduğu estetik prinsip fərdi başlanğıca əsas yer verməsidir. “Söyüdlü arx”, “Körpüsəlanlar”, “Dağlar arxasında üç dost”, “Sarıköynəklə Valehin nağılı”, “Geriyyə baxma qoca”, “Üçatılan” kimi əsərləri İlyas Əfəndiyevin ən böyük xidməti milli mənəvi tərəqqimizin konkret zaman çərçivəsində mövcud problemlərin əksidir.

İlyas Əfəndiyev pyeslərindəki müsbət qəhrəmanların arzuları, istəkləri, mövqeləri onların daxili aləmlərində yer alır. Ədibin qəhrəmanları idealizə olunmuş, seçilmiş, qeyri-adi insanlar deyil. Həyatın tam içindən gələn sadə real qəhrəmanlardır. Surətlərin təsviri İlyas Əfəndiyev yaradıcılığında xüsusi yer tutur. Oxucu sanki ətraflı xarici görünüşün təsviri ilə obrazın daxili aləmini, düşüncələrini açır. Və bu təsvir daxili aləmi ilə vəhdət təşkil edir. “Nədənsə mən iradəmənin asılı olmayaraq orada oturan və kim bilir nə zamandan bəri gözləyəndəmlərə baxdım. Onların üzləri mənə çox cansız görünürdü... Qarnı özündən yarım metrə irəlidi olan Salamova, önündədəmli çay telefonda gülərək, mədəni danışır...” (2.54) Burada bir təzad yaranır-rüşvətxor, qəbuluna gələn insanları saatlarla qapısında saxlayan Salamovun xarici görünüşü və əməlləri bir növ onun necə biri olduğunu açır. Amma telefonda mədəni danışması bu insanın necə mənəbpərəs, keyfiyyətsiz bir insan olduğunu göstərir. Deməli Salamov ondan asılı olanları vəzifəsindən sui-istifadə edərək incidir, ancaq vəzifəsi özündən üstün olanlarla çəkinərək mədəni kəlmələr seçərək yaltaqcasına danışır. İlyas Əfəndiyevin əsərlərində müsbət qəhrəmandan daha çox mənfi xarakterlərin və cəmiyyətdə baş verən haqsızlıqlar və müxtəlif problemlər çox geniş şəkildə yer almışdır. Ədibin qəhrəmanlarının tanınmaq, hörmət qazanmaq, yüksək zirvələrə qalxmaq kimi bir niyyətləri yoxdur. Onların niyyəti xalqına, toplusuna düzgün xidmət etməkdir.

Görkəmli tənqidçi, akademik Yaşar Qarayev İlyas Əfəndiyev yaradıcılığına çox yüksək qiymət vermiş və bununla bağlı bir çox fikirlər söyləmişdir: “Yazıçı İlyas Əfəndiyev son illər nəsr sahəsində daha məhsuldar və səmərəli işləmişdir. Onun povest və romanları, xüsusən, əxlaqi – psixoloji problemlərin qoyuluşu və həlli sahəsində, müasir nəsrimizin axtarış və nailiyyətlərini ən yaxşı əks etdirən əsərlərdəndir. Sevindirici haldır ki, İlyas Əfəndiyev son pyesində bu nəsrin nailiyyətləri zəminində və səviyyəsində yazılmışdır.

Məhz buna görədir ki, “Sən həmişə mənimləsən” pyesi əbədi həyatımızda yeni söz, müvəffəqiyyətli bir hadisə olub lirik, prespektivli dramaturgiya, müasir psixoloji teatr yaratmaq yolunda yaxşı bir təşəbbüs, təcrübə kimi də səslənə bilmişdir.

Azərbaycan tarixi barədə klassik sənədlər – yeddi “Qarabağnamə” var. Bütünlüklə, İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığını mən səkkizinci “Qarabağnamə” hesab edirəm”.

İlyas Əfəndiyevin pyeslərinin dili, səhnə dilinin təmizliyi, səlisliyi, yığcam, dərin sözlü mənəvi və ifadəli olması xoş təsir bağışlayır. O, sözü həmişə diqqət və ehtiyatla seçir, sətiraltı mənələrdən bacardıqca istifadə edir. Fikri, hissi ifadə etməyi, səhnə vəziyyəti tələb edəndə isə gizlətməyi yaxşı bacarır. Ədibin pyeslərində lirik axar kifayət qədərdir. Realist yazıçı həyatın tələblərinə cavab verən bu səpkili əsərlərdə mühitin dəyişməsinə, onun insanları mənəviyyatına psixoloji təsirini verməklə kifayətlənməyib, diqqəti onların xarici görkəminin də başqalaşmasına cəlb edir. İlyas Əfəndiyevin əsərlərində, vətəndaşlıq borcu, vəzifəsi, fərd və cəmiyyətin qarşılıqlı münasibətləri, ailə və əxlaq problemləri barədə hər zaman geniş, ətraflı, zərgər dəqiqliyi ilə söhbət açır, öz qənaətlərini məhz yeni bədii obrazlar vasitəsilə, özünəməxsus orijinal üslubda ifadə edir.

İlyas Əfəndiyevin dramaturgiyasındakı şəxsiyyət və mühit, fərdin taleyi, hiss və düşüncələri kimi amillər hər zaman aktual olaraq qalır. Ədibin müraciət etdiyi bütün janrlarda olan əsərlərdə qəhrəman yazığının özüdür.

İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığını xüsusi ilə də dramaturgiyasını diqqətlə izləyən və bu sahədə araşdırmalar edən tənqidçi Əsəd Cahangir onun “Sən həmişə mənimləsən” pyesindən sonra epoxa yaradan səhnə əsərlərinin hələ yazılmadığını qeyd edir.

Ədibin əsərlərinin məzmununu sadə olmaqla yanaşı, burada milli kolorit güclüdür. Bu səbəb onun əsərlərinə diqqəti çəkən cəhətlərdən biridir. Bu baxımdan “Sarıköynək və Valehin nağılı” əsəri milli xarakterin səciyyəvicizgilərini özündə təcəssüm etdirən bir sıra qəhrəmanlaradiqqəti cəlb etməkdədir. Əsərin folklor-dan qaynaqlanan motivlərlə zənginliyi, nağıl-dastan üslubuna söykənərək qələmə alınması şübhəsiz ki, əsərdə təsvir olunan qəhrəmanların da daxili portretinin yaradılmasına təsirsiz qalmamışdır. Əsərdə istər Sarıköynək, istərsə də Valeh obrazları xalqımıza məxsus milli-mənəvi dəyərlərinə mühüm xüsusiyyətlərini öz xarakterlərində daşıyırlar. Bu aspekt istər onların qarşılıqlı münasibətlərində, istərsə də ictimai fəaliyyətlərində aşkar şəkildə özünü büruzə verir. İlyas Əfəndiyev əsərlərində yaradılan milli xarakterlər milli – mənəvi problemlər kontekstində xarakter yaradıcılığının səciyyəvi cizgilərini bu və ya digər dərəcədə əks etdirir.

İlyas Əfəndiyev yaradıcılığında diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də onun ədəbiyyatla bağlı müdrik deyimləridir. Bu da onun həm mükəmməl yazıçı, eyni zamanda ədəbiyyatı dərinədən bilən bir şəxsiyyət olduğunu göstərir. “Teatr həmişə mənəvi yüksəliş aynası olmuşdur”, “Öz xalqının ruhunu ifadə etməyən əsər başqa xalqlara da təsir edə bilməz”, “Dahi sənətkarın həqiqi varisi xalqdır”, “Xalqın ümumi ideali ilə bağlı olan, onun həyatına işıq saçıyan hər bir yazı tərzini, hər bir janrı xeyirli dir”, “Əgər əsər qurudursa, oxucuda heç bir emosional təsir oymatmırsa, demək, əsər deyil və bu barədə danışımağa dəyməz” və s. deyimlərdə nəzərdə tutulan fikirlər bütövlükdə ədibin yaradıcılığını əhatə edir.

Ümumiyyətlə, İlyas Əfəndiyevin mövcud dövr hadisələrini özündə əks etdirən zəngin dramaturji yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus iz qoymuşdur.

Ədəbiyyat

1. Abasov A. Həyat və bədii həqiqət . “Nurlan” B.2006, 405s
2. Əfəndiyev İ. Azərbaycanjurnalı.1978,N5
3. ƏmrahogluA. Epik sözün bədii gücü. Bakı-Elm-2000. 211s
4. İlyas Əfəndiyev – 100. “Elm və təhsil” B.2014

SƏADƏT ABDURƏHMANOVA

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Odlar Yurdu Universiteti*

AFRO-AMERİKAN ƏDƏBİYYATININ TƏŞƏKKÜLÜ VƏ FORMALAŞMASI

Açar sözlər: *Afro-amerikan ədəbiyyatı, xalq ədəbiyyatı, araşdırma, afro-amerikan istiqaməti*

The formation and foundation Afro-American literature

Speaking about the Afro-American literature, it can be mainly referred to the poetry of writers, living in America. Although Afro-American history and style of life had been subjected to unlimited changes in literature, covering this article, it was told about research of existing relation to dark skinned people to explore the problem: "What does it mean to be an American?" According to the Afro-American history it can be said that local religion, created orally consists of Afro-American national anthem, preaching and some such songs. Folk art confirms the existence of the Christian preaching in the Afro-American tradition. These elements constantly can be found in poetry works. Thereby, it is revealed its relationship with ancient roots of the African-American literature.

Key words: *Afro-American literature, folk art, research, Afro-American, direction*

Ədəbiyyat birbaşa cəmiyyət və onu təşkil edən insanlarla əlaqədardır. Cəmiyyətin bir parçası ədəbiyyatın əsas həqiqətidir və ədəbiyyat cəmiyyətin saxta tərəflərini düzəltmək üçün bir vasitədir.

Afrikanların acınacaqlı vəziyyətinin və onların əcdadlarının qul ticarəti zamanı Amerikaya gəlməsi bəşər tarixində ən dramatik hadisələrdən biridir. Belə bir vaxtda afro-amerikalıların vəziyyətlərini, təhsillərini, ictimai şüurlarının inkişafını əks etdirən bir ədəbiyyatın meydana gəlməsi zəruri idi.

Afro-amerikan ədəbiyyatı Amerikada yaşayan afro-amerikalıların və eləcə də, Afrika mənşəli afro-amerikalıların yazıb yaratdığı ədəbiyyatın bir hissəsi olmuşdur. Bu ədəbiyyatın tarixi XVIII əsrin sonlarından Filis Vitli kimi yazıçıların yaradıcılığı ilə başlayır. Ümumiyyətlə, yazı dilinin olmaması, afro-amerikan ədəbiyyatını uzun müddət şifahi ədəbiyyat kimi qalması məcburiyyətində buraxmışdır. İlk dövrlərdə afro-amerikan ədəbiyyatının əsasını dini rəvayətlər, afro-amerikan xalq musiqiləri, qul hekayələri və s. təşkil edirdi.

Yazıçını yazıçı edən onun daxilindəki keyfiyyətləridir. Baxmayaraq ki, o, Bayron kimi axsaqdır, yaxud Amy Lawell kimi artıq çəkilidir, yoxsa Ceyms Boldvin kimi qara dərildir. Onun yaratdığı ədəbiyyat öz həqiqətləri üzərində dayanmalıdır.

Yaradıcı afro-amerikalıları saymamaq, onlara məhəl qoymamaq o qədər uzun müddətdən bəri davam etmişdir ki, hətta ziyalı, təhsilli qadın və kişilər belə “Amma afro-amerikalılar heç vaxt heç nə yazıb yaratmayıblar, elə deyil?” deyə deməkdən çəkinməyiblər.

Qeyd etmək doğru olar ki, ədəbiyyat həm ictimaiyyət deməkdir, həm də ictimaiyyət demək deyildir. Ədəbiyyat tarixən insanların hal və vəziyyətlərini, onların ideya və münasibətlərini nəzərdə tutmuşdur. Tarixin bu nöqteyi-nəzərindən afro-amerikalıların düşüncə və hissləri zamanla həmişə əhəmiyyət kəsb etmiş, Amerika ədəbiyyatı reallığı ilə müqayisədə daha zəngin və real olmuşdur.

Əgər biz iddia etsək ki, Langston Hyuc, Klaudi Miki, Ceyms Boldvin, Paul Lorens, Qvendolin Bryuks kimi afro-amerikan ədəbi yaradıcıları Hemi Vodsvars Lonqfellou, Sara Rliator Royse, Henri Timord, Fransis Hopkinson, Stenli Vestal və Bill Mauldin kimi görkəmli Amerika yazıçıları qədər tanınmağa layiq şəxslərdir, bu cür yanaşma tərzini radikal yanaşma ola bilərmi? Və əgər kim isə afro-amerikan ədəbi yaradıcıların hər hansı bir istedadı malik olmalarını inkar edərsə, o halda əminliklə qeyd etmək yerinə düşər ki, afro-amerikan yazıçıları da yaşamış olduğumuz bu dünyanın bir hissəsidir və həmin kəs bu həqiqəti inkar edə bilməz.

Erkən afro-amerikan ədəbi əsərlərinin çoxu digər erkən Amerika ədəbi əsərləri kimi keyfiyyət baxımından daha zəif olmuş və ədəbi dəyərdən daha çox tarixi ruhda yazılmışdır. Rəsmi Afro-amerikan mənbələrinə əsasən ehtimal olunur ki, ilk Afro-amerikan poeması Lusi Terri tərəfindən yazılmış “Maneəli döyüş” (Bar’s fight) poeması olmuşdur. Zəif üslubda yazılmış olmasına baxmayaraq, tamamilə yumoristik bir poema olmuşdur. Bu dövrün nümayəndələrindən Filis Vitli (1753-1784), Bencamin Baneker (1731-1806), Frederik Duqlas (1817-1895) kimi yazıçıları misal göstərmək olar.

Filis Vitli (1753-1784) ən çox tanınmış erkən dövrün afro-amerikan qadın şairidir. Vitli yeddi yaşında olarkən, əsir alınaraq Amerikaya gətirilmiş və Bostonlu bir tacir tərəfindən himayəyə götürülmüşdür. On altı yaşında o, artıq ingilis dilini tam şəkildə mənimsəmişdir. Onun poeziyası Amerika inqilabının görkəmli simaları tərəfindən təqdir edilmişdir. Hətta, Corc Vaşinqton, Vitliyə onun şərəfinə yazmış olduğu şeri üçün təşəkkür etmişdir. Vitlinin yaradıcılığına çoxlu sayda şerlər daxil olmuşdur. Ağlar onun belə gözəl üslubda şerlər yazıb yaratmasına inanmaqda çətinlik çəkirdilər. Bu şerlər daha çox din və əxlaq mövzularında idi. Vitlinin şerləri qəliz lüğət tərkibli klassik ənənə ilə yazılmışdır. Onun “Müxtəlif mövzularda, dini və əxlaqi mövzularda aid şerlər” adlı kitabı 1773-cü ildə Amerikanın öz müstəqilliyini elan etməsindən 3 il əvvəl nəşr olunmuşdur. Filis Vitli afro-amerikan ədəbiyyatında dünya şöhrəti qazanmış ilk Afro-amerikalı şair olması ilə bərabər, həmçinin ilk kitab nəşr etdirən afro-amerikan ədəbi nümayəndəsi olmuşdur.

Frederik Duqlas (1818-1895) məşhur abolisionist nətiq, həmçinin qullardan bəhs edən hekayələrin mahir yazıçısı kimi tanınmışdır. Onun ən məşhur əsəri “Amerikalı qul, Frederik Duqlasın həyat hekayəsi” (American Slave, Life and history of Fredrick Douglas) adlı avtobioqrafik əsəri olmuşdur. Əsər 1845-ci ildə nəşr olunmuşdur. Həmin vaxt tənqidçilər kitabı tənqid atəşinə tutdular. Çünki, onlar bir afro-amerikalının belə bir əsər yazmağa inanmırdılar. Lakin, bütün bunlara baxmayaraq, kitab tez bir zamanda bestseller adını qazanır. Vətəndaş müharibəsi afro-amerikalıların düşüncə tərzindəki kəskin məhdudiyyətləri kənarlaşdırdı və artıq onların oxuyub yazmaları üçün keçmişdəki kimi narazılıqlar yox idi. Lakin bununla yanaşı afro-amerikan yazıçılar hələ də müəyyən maneələrlə rastlaşırdılar. Məsələn: nəşirlərin mənfəi rəyləri, müzakirə mövzuları üzərindəki məhdudiyyətlər, dolanışığını təmin edə bilmə kimi digər məsələlərlə bağlı maneələr. Bu dövrdə yazılmış ədəbi əsərlərin çoxu bir qədər mühafizəkar ruhda yazılmış, afro-amerikalılara qarşı edilmiş ədalətsizlikləri azaltmaq məqsədi daşıyırdı. Yenidən qurma zamanı afro-amerikalıların həyatında baş verən misilsiz inkişaf dəyişiklikləri afro-amerikalıları təhsil almağa başlayan kimi onların da bərabər hüquqlu vətəndaş olacaqlarına inandırdı.

Amerika vətəndaş müharibəsi və eləcə də köləlik dövrü başa çatdıqdan sonra, bu dövrün yazıçıları bədii ədəbiyyatdan daha çox tarixi ədəbiyyat nümunələri yaratmağa başladılar. Sözü gedən həmin tarixi ədəbi əsərlər afro-amerikalıların Amerikadakı vəziyyətlərindən bəhs edirdi.

Qeyd edək ki, XX əsrin erkən onilliklərində baş verən kəskin irqi ədalətsizliklər, küçələrdə tez-tez baş verən dəhşətli daş-qalaq hadisələri barədə gələn xəbərlər və s. bu kimi digər problemlər yazılığa qarşı edilən protestonu gücləndirdi. Belə bir dönmədə, 1900-cü ilin əvvəllərində afro-amerikan jurnalının redaktoru Paulin Hopkins antiköləlik və əsarət dövrünü rıqqətə gətirən romanlar, hekayələr və məqalələr yazdı. 1909-cu ildə Nyu York şəhərində həmin dövrün tanınmış yazıçılarından olan Burqat Du Boisin (1868-1963) başçılığı ilə “Zənci Xalqı Milli İnkişaf Assosiasiyası”nın təsis olunması ilə, Du Bois dövrünün geniş oxucu kütləsini qazanmış olan “Dönüş” adlı afro-amerikan jurnalının nəşrinə başladı.

Bu dövrün yazıçılarından olan Paul Lorens Dunbar (1872-1906), Ceyms Veldon Conson (1871-1938) kimi yazıçıların çoxlu sayda hekayə və romanları kifayət qədər uğurlu olmuşdur.

Paul Lorens Dunbar (1872-1906) ən yaxşı tanınmış, məşhur erkən afro-amerikan ədəbiyyatı şairi olmuşdur. Məhsuldar bir yazıçı kimi o, bir neçə iri həcmli şerlər toplusu, qısa hekayələr kolleksiyası və 4 roman yazmışdır. Dunbarın ilk şer kitabı 1893-cü ildə dərc olunmuş “Palıd və sarmaşiq” (“Oak and bindweed”) olmuşdur. Polemik poemalar xalq yumoru və stereotiplərə əsaslanmışdır. Qeyri polemik poemalara daha çox irqi nüanslara toxunmayan poemalar daxildir. Maraqlı polemik poemalar silsiləsinə aşağıdakılar daxildir: “Balaca Braun” (“Little Brown Baby”), “Avara” (“Scamp”). Digər yumoristik polemic poemalara “Kəşf olunmuş” (“Discovered”), “Rəqiblər” (“Rivals”), “Hüquqşünasların yolları” (“The lawyers’ ways”) və s. daxildir. Qeyri polemik poemalara isə “Duqlas” (“Douglas”), “Buker T. Vaşinqton və Linkolin” (“Booker T. Washington and Lincoln”) daxildir. Dunbar daha çox poeziya üzrə məşhur olmuşdur.

Ceym Veldon Conson (1871-1938). Görkəmli şair, diplomat və jurnalist olan Consonun “Keçmiş qaradəriliyin tərcümeyi-halı” (“The autobiography of ex-coloured man”) adlı romanı erkən Afro-amerikan ədəbi dövrünün ən yaxşı romanıdır. Əsər baş qəhrəmanın ikili şüurunu Afro-amerikan ədəbiyyatı tarixində ilk dəfə olaraq qərəzsiz obyektivliklə tədqiq edən psixoloji bir romandır. Romanın ədəbi keyfiyyəti yüksək və asan dildədir. Bu əsərdə xəyalların məhv olması, maddi-sosial nailiyyətlərlə digər məqsədlər arasındakı konfliktlər, cəsarət və qorxaqlıq arasında olan mübarizə kimi fikirlər öz əksini tapmışdır. Onun “Yaradılış” (“The Creation”) adlı poeması demək olar ki, afro-amerikan yazarlar tərəfindən yazılmış bütün poemaların ən məşhurdur. Onun digər poemalarına “Bədxərc oğlan” (“The Prodigal Son”), “Çarmıxaçəkme” (“The Crucifixion”), “Hökm günü” (“The Day of Judgement”) kimi əsərlər daxildir.

Afro-amerikan ədəbiyyatı tarixində 1920-ci ildən 1940-cı ilə qədər olan və Harlem İntibahı kimi yadda qalan dövr afro-amerikan ədəbiyyatının çiçəklənmə dövrü oldu. Bu mühüm bir dövrdə gözlənilmədən məşhur afro-amerikan yazıçılar peyda olmağa başladılar və onlar afro-amerikan ədəbiyyatının dəyərlərini müdafiə etmək şövqündə idilər. Eyni zamanda bu dövr ağ dəri yazıçıların afro-amerikalılarla intriqaya başlaması dövrü oldu və afro-amerikalıların daha çox məskunlaşmış olduğu Harlem, Nyu Yorkun əhəmiyyətli fəaliyyət mərkəzinə çevrildi.

Bu dövrdə afro-amerikan ədəbiyyatı intibahının çiçəklənməsində bir neçə amilin rolu oldu. 1920-ci illərə təsadüf edən dövrdə afro-amerikalılar üçün təhsilin hələ də çətin olmasına baxmayaraq, bu onlar üçün qeyri adi bir şey deyildi və cəmiyyətin kifayət qədər geniş orta təbəqəsi və az saylı ali təhsilli insanları inkişaf edə bilmişdilər. Nyu York şəhəri ərazisində yerləşən Harlem, afro-amerikan yazıçıların öz yazıçılıq problemlərini bölüşüb və müəyyən işlərini təhlil edə biləcəkləri bir afro-amerikan mədəniyyəti mərkəzinə çevrilmişdi. 1920-ci illərdə afro-amerikan yazarı ağların mədəniyyətinə qarşı daha yetkin (kamil) bir münasibət bəsləyirdi və özünü individual bir fərd kimi təsdiq etmək baxımından kifayət qədər azadlıq (sərbəstlik) qazanmışdır və eyni zamanda özü-özlüyündə iki məsələni müəyyənləşdirə bilmişdir. İlk olaraq özünü küləşdirmək, mənimsəmək fikri onun üçün mümkünsüz idi. Bu səbəbdən o, başqa bir istiqamətə yönəlmiş oldu. Bu istiqamətin adı özünə inam və özünü təsdiq etmə idi.

Afro-amerikan intibahı iddia edirdi ki, ağların mədəniyyəti zəifdir və hətta afro-amerikan mədəniyyətindən də aşağı səviyyədədir. Buna görə də onlar belə bir mədəniyyəti başa düşməyi birmənalı şəkildə rədd edirdilər.

İntibah dövründə ədəbi əsərlər daha da çiçəklənməyə başladı. Bu dövrün yazıçıları Amerika yazıçıları ilə müqayisədə öz həqiqətlərinin üzərində durmağı bacaran bacarıqlı sənətkarlar idilər.

İntibah dövrünün məşhur yazıçıları Lanqston Hyuc (1902-1967), Zora Nil Hurston (1903-1960), Klaudi Miki (1891-1948), Cin Tumer (1894-1967), Kaunti Kulin (1903-1946) kimi yazıçılar olmuşdular. İntibah dövrünə təsadüf edən yeni nəslin Afro-amerikan yazarları özlərini keçmiş dövrün yaradıcı insanlarından “özünü təsdiq” və “özünə inam” cəhətləri ilə fərqlənirdilər. Bu xüsusiyyətlər onları dar düşüncə və təbliğat ənənələrindən çəkirdi, onlarda özünü ifadə, irqi iftixar keyfiyyətləri yaratdı və onların yaradıcılıqlarında ədəbi inkişaf prosesini sürətləndirdi.

Ədəbiyyat

1. Гиленсон А.И. Американская литература 30-х годов XX века.
2. Староверова Е.В. Американская литература, 2005.
3. Z.Reuben. History of American Literature, 2009.
4. Richard Gray. A History of American Literature, 2011.
5. M.E.Burtis, P.S.Wood. Recent American Literature, 1961.

SƏHƏR ORUCOVA

*Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Bakı Dövlət Universiteti*

AZƏRBAYCAN FOLKLORUNDA VƏSFI-HAL JANRI VƏ TƏRCÜMƏ PROBLEMİ

Açar sözlər: *vəsfı-hal, folklor, SMOMPK, tərcümə*

Genre of vesfi-hal (praising) in Azerbaijan folklore and problem of translation

Praising one of the original genres in Azerbaijan folklore. Praising the specimen of lyrical genre, has multidimensional literary define of Fortune and fate of people. This genre translated into Russian and published by A.Kalaşev in SMOMPK.

Key words: *praising, folklore, SMOMPK, translate*

Bayatının bir forması da el arasında məsmi-hal (vəsfı-hal) adlanan oğlanlarla-qızlar arasında duet şəklində olan deyişmə-oxumalardır. Adından göründüyü kimi, bu bayatılarda insanın halının, vəziyyətinin tərənnümü, tərifı, vəsfı, öyküsü əsas olurdu. Vəsfı-halda lirik qəhrəmanın müxtəlif vəziyyətlərdəki hissələri, coşğusu, yaxud kədəri, həyəcan və emosiyası əksini tapır. Vəsfı-hallarda aşıqla məşuqun qabaq-qənsər deyişməsi, düşükləri halın, vəziyyətin, arzusunun, istəyin tərənnümü üstünlük təşkil edir.

“Məsmi-hallar (vəsfı-hallar) adətən, ən çox Novruz bayramında, il axır çərşənbələrdə gənclərin keçirdikləri şənlik məclislərində icra edilir. Bu bərədə görkəmli Azərbaycan yazıçısı və folklor nəzəriyyəçisi Y.V.Çəmənəminli “Xalq ədəbiyyatının təhlili – vəsfı-hal” məqaləsində yazır: “Xalqımız arasında Novruz bayramına bir ay qalmış vəsfı-hal salmaq kimi bir adət var idi. Qadın və qızlar toplaşar, bir badya su qoyar və hərədən bir nişan alıb suya salardılar. Badya başında oturan qadın təsadüfən əlinə keçən nişanı sudan çıxarıb bir vəsfı-hal söylər, bu qayda ilə fala baxardılar. Deməli, nişan verənin ürəyində bir niyyət olar və niyyətin baş tutacağını və ya tutmayacağını söylənən vəsfı-haldan duyardı” (1).

Y.V.Çəmənəminli vəsfı-halların məzmunca mahiyyətini fərqləndirərək, həmçinin bu adətin digər qonşu xalqlarda olduğunu (Görünür türklərdən mənimsənilmişdir – S. O.) yazır: “Vəsfı-hal adəti ruslarda da var. Afanasyev “Poetiçeskiyevozzreniya slavyan naprirodu” adlı əsərində bu adəti belə təsvir edir: “Bir qab çəsmə suyu gətirirlər, içinə bir parça çörək, bir çimdik duz, kömür və bir az kül töküüb, qabı ağ örtüklə örtürlər. Sonra qısa olaraq gələcəyi xəbər verən mahnılar oxuyurlar. Oxuduqdan sonra suyasalınmış şeylərdən ilk ələ gələnini çıxarırlar. Şey sahibi mahnının sözlərini qədər lənmiş hökm kimi qəbul edər” (c. II, səh. 194). Ruslar bu mahnılara “podolyudniyepesni” deyirlər. Məsələ ilə məşğul olmuş alimlər falaçma adətini ikiyə ayırırlar: biri sırf falaçma (kleromantiya), ikincisi su ilə falaçma (hidromantiya). Bu adətlərin bəsitşəklinə ibtidai xalqlar arasında rast gəlirik, mürəkkəb şəkli isə qədim Yunanıstanda və Bizansda olmuşdur.

Bizim vəsfı-hal da hidromantiya qismindən olaraq, Azərbaycanın bəzinöqtələrində icra olunur. Badya başında söylənən mahnıya gəldikdə, bu, bayatı deyə tanıdığımız dördmısralı xalq şeiridir. Halbuki bayatı, ağı və vəsfı-halın bir-birinə bənzəyişi zahiridir. Ağı daima kədərli olduğu halda vəsfı-hal ümid verən, nəşə doğuran və mətanət bağışlayandır. Bunlar bir-birindən yalnız məzmunca ayrılır. Quruluş etibarilə bir-birindən ayrılmaz: üçü də dördmısralıdır, üçündə də birinci iki misradakı fikir son iki misradakı məqsədi qüvvətləndirmək üçündür. (Seçmələr bizə məxsusdur – S. O.). Buna paralelizm deyilir” (2,302).

Deməli, əslində bu mətnlər gənclərin tale və arzularını bilmək üçün “su falı” zamanı oxunan bayatılardır.

Bu cür məclislərin biri A.Kalaşev tərəfindən Gəncənin Çaykəndindən yazıya alınmış və SMOMPK-un 1894-cü il, 18-ci buraxılışında dərc edilmişdir. A.Kalaşevin yazdığı kimi də və tarixdən də məlumdur ki, Gəncə yaxınlığında, Göygöl səmtində, Hacıkəndlə qonşuluqda yerləşən azərbaycanlılar yaşayan bu kəndə XIX əsrin əvvəllərində İran Azərbaycanından xeyli erməni ailəsi köçürülüb məskunlaşdırılmışdı və çay yatağında yerləşdiyinə görə bu kənd ta qədimdən, dədə-baba Çaykənd adlandırılmışdır.

Bu kənddə məskunlaşdırılan ermənilərin hər il, avqustun 6-da təntənə ilə keçirdikləri və “Vardavar” adlandırdıqları bir dini bayramları var, tərcümədə bu “Gül bayramı” mənasını verir. “Vardavar”ın bütün icra quruluşu, gedişatı və orada oxunan mahnılar, bayatılar azərbaycanlılardan götürülmüşdür ki, bunu toplayıcı müəllif A. Kalaşev də yazısında dönə-dönə qeyd edir. Mərasim boyu, əsasən də mərasimin başlanğıcında erməni gəncləri deyişmə şəklində, azərbaycanca “Haxışda”, “Gülüm – hey”, “Can, gülüm, can, can!” mahnıları tərzində azərbaycanca bayatılar oxuyar, fal açar, şənlik edər, qız bəyənərmişlər.

Azərbaycanlılara məxsus və azərbaycanlılardan götürülmüş bütün bu şənlik-bayram mərasimini geniş və müfəssəl təsvir edən A.Kalaşev 1891-ci ili nəzərdə tutaraq yazır: «Въ настоящемъ году я

присутствовали на описанном празднестве и записали ниже приведенные песни под самое пение девушек и юношей. Большая часть песен импровизируется поющими. Поются стихи четверостиший (bayatı nəzərdə tutulur – S. O.) на татарском языке.

После каждого стиха песни обязательно поется один из следующих припевов:

1) Can, qülüm, can, can!

Душа, роза моя, душа, душа!

2) Özün şirvanni, Sultanın kızı (двараза);

Yerin çiçəqi, qöqünulduzi.

Сама ты ширванская, Султана дочь;

Земли цветок, неба звезда.

Пение начинают юноши на татарском языке:

1. Vırtıvı (Vardavar) qalacakdı,

Can, qülüm, can, can!

Süprəni salacakdı;

Can, qülüm, can, can!

Hər kəsin yarı yoxtı,

Vəyənup, alacakdı.

Tərcüməsi:

Вардаварь придетъ,

Скатерть постелить;

У кого возлюбленной нетъ,

Полубивъ, возьметъ.

Девушки отвечаютъ:

2. Çardaxta otımanam,

Yaman söz qötımənəm;

İlan vırsa, dattas, (dialekt sözüdür – S.O.).

Sənnən əl qötımənəm.

Tərcüməsi:

Въ сарайе не сяду (нестанужить),

Дурного слова не приму;

Змея если укуситъ, сгниешь,

Отъ тебя руки не сниму (тебя не оставлю). (3, 3-6).

A. Kalaşevin Gəncə quberniyasının Çaykəndindən topladığı bu folklor materialı təəssüf ki, bu günə qədər heç bir kəsin diqqətini cəlb etməmişdir. Burada iki mühüm fakt həm tarixi baxımdan, həm də folklorşünaslıq baxımından hamı üçün qiymətlidir. Bu fakt onu sübut edir ki, Azərbaycan ərazisində köçürmə yolu ilə məskunlaşan ermənilərin müstəqil folkloru belə olmamış, onlar bütün məişət qaydalarını, hətta dini-mərasim nəğmələrini də, azərbaycanlılardan mənimsəmişlər. Bu azmış kimi, ermənilər mərasimlərinin quruluşunu da, orada oxunan bayatıları da bizdən götürmüş, azərbaycanca ifa etmişlər.

A.Kalaşev azərbaycanca altı bayatı mətnini verəndən sonra erməni dilində oxunan 116 bayatı mətni yazıya almışdır. Bu mətnlərdə külli miqdarda Azərbaycan sözləri işlədilmiş və mətnlərin hamısı azərbaycancadan erməni dilinə tərcümələrdən ibarətdir. Həmin mətnlərdə işlədilmiş azərbaycanca sözlərdən və ruscadakı mətnin mənalardan həmin bayatıların orijinal variantını bərpa etmək mümkündür.

Məsələn, 16-cı mətn:

Budaqda nar qalıpdı,

Allahdan bar qalıpdı,

Gözəl bir oğlan gördüm,

Boynum buruq (yar) qalıpdı. (3, 6-35).

22-ci mətn:

Bağda bülbül oleydim,

Boyu sümbül oleydim,

Evdə qızıl şamdanım,

Yarıma gül oleydim.

31-ci mətn:

Sazın qolu sazana,

Səsin düşdü mizana,

Təzə bir yar tapmışam –

Çinardan boy qazana.

Bu deyişmələr, bu vəsfi-hallar, bu gülüm-heylər, bu can-gülümlərin hamısı bayatıların nə qədər geniş təsvir imkanlarına, nə qədər rəngarəng mənə və məzmun çalarlarına malik olmasını dolğun bir şəkildə göstərir...

SMOMPK-da, təəssüf ki, A.Kalaşevin bu təsvirindən və toplama materialından başqa bayatı-haxıştalara, bayatı vəsfi-hallara, bayatı gülüm-heylərə rast gəlmirik. İlk dəfə bu materialda həm oyunun-deyişmələrin gedişatı, nə məqsədlə icra olunması geniş səpgidə təsvir edilibdir, həmçinin də bayatıların geniş spektrdə mətnləri təqdim olunubdur. Bu mətnlərdə Azərbaycan xalqının milli kulturoloji təfəkkürünün genişliyi və dərinliyi, obrazlar sistemi, təsir sferası, bir daha aşkarlanır.

Ədəbiyyat

1. Çəmənşəminli Y.Xalq ədəbiyyatının təhlili-vəsfi-hal. «Ədəbiyyat» qəz., Bakı 1935, №23
2. Çəmənşəminli Y. Əsərləri. 3 cildə, III c., Bakı: Avrasiya Press, 2005, 440 s.
3. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. В 46-ти вып. Вып. XVIII., Тифлис: 1894

SƏLİQƏ İBRAHİMOVA

Bakı Dövlət Universiteti

UİLYAM ŞEKSPİRİN “ROMEO VƏ CULYETTA” ƏSƏRİNDƏ EŞQ MÖVZUSU

Açar sözlər: Şekspir, teatr, faciə, sevgi

The theme of love in William Shakespeare's work "Romeo and Juliette" is analyzed in this article. In the end, through the death of the two young lovers, their parents are able to make peace. But this peace comes at a tragic price. At the root, all the deaths in this play are the results of the ancient conflict between the Capulets and Montagues.

Key words: Shakespeare, theatre, tragedy, love

Uilyam Şekspir – məşhur ingilis şairi, böyük dramaturq və aktyordur. Şekspir 1564 – cü ilin aprel ayında Uorik qraflığının kiçik bir şəhəri olan Stratfordda dünyaya gəlib. Onun memuar və gündəlik tipli əlyazmaları olmadığına görə əfsanəvi həyatı haqqında çox az məlumat əldə olunmuşdur. Yazılı qeydlər Şekspirin artistliyi ilə qəliblənmiş sənət həyatı haqqında da çox az məlumat verir. Şekspir həyatında 20 illik bir dövr vardır ki, bu dövrdə Şekspir elə əsərlər yazmışdır ki, bu əsərlərdə dramaturq insan emosiya və münaqişəsinin hər cür formasını əks etdirməyə çalışmışdır. 400 ildən çoxdur ki, Şekspir əsərləri saysız şəhərlərdə, kəndlərdə, ölkələrdə səhnələşdirilir və dünyada tanınır. Lakin buna baxmayaraq hələ də, Şekspirin şəxsi həyatı sirr dairəsində olaraq qalır. Onun həyatı haqqında iki əsas mənbə vardır ki, bunlardan birincisi onun əsərləri – şerləri, sonnetləri və digər kilsə və məhkəmə qeydləri kimi rəsmi sənədlərdir. Lakin bu mənbələr onun şəxsi həyatı haqqında olan məlumatları az təmin edir. Alimlərin araşdırmalarına görə heç bir mənbədə şairin doğum tarixi haqqında məlumat olmasa da, kilsə qeydlərində Şekspirin 1564 – cü il 26 apreldə xaç suyuna çəkildiyi qeydləri vardır.

Dediyimiz kimi, Şekspirin tərcümeyi – halı bizə çox az məlumdur. Burada təəccüblü heç bir şey yoxdur, çünki öz müasirləri arasında Şekspir məşhurluğu ən əsası dramaturgiyasında, lirik əsərlərində və ya şerlərində qazanmışdır.

Şekspir həyatına maraq ancaq XVIII əsrin əvvəlində artmağa başladı. Ümumiyyətlə, Şekspir bilinən əsərlərin çoxunu 1589 – 1613-cü illər arasında yazmışdır. Şekspirin yaradıcılığı çox genişdir. O, yaşadığı müddətdə 154 sonet yazmışdır ki, bu sonetlərin də mövzu əhatəsi çox genişdir. Belə ki, Şekspir sonetləri böyük bir yaradıcı fikir özəllikləri daşıyaraq, insan duyğularının, şübhələrinin dərk edilməsində açar xüsusiyyətini daşıyır. [2]

Şekspir istər öz dövrünün, istərsə də müasir dövrün ən böyük teatr yazıçılarından sayılır. O, bədii yaradıcılığa da teatrda başlamışdır. Şekspir yaradıcılığı məsumluq və vəhşiliyi, komik hadisələri gözlər önünə sərməyi, gündəlik hadisələrdən savayı qeyri – adi hadisələrə rahat keçə bilməyi, eləcə də, bütün insan tiplərini gözlər önünə sərməyi bacarmış, həm xalq, həm fərdi əxlaq məsələləri ilə maraqlanmışdır. Bəzən insan dünyasını daha qaranlıq, acımasız və ya gülünc tərəfləri ilə anlatmağa çalışsa da, əslində, həyatı hər üzü ilə yüksəltməyə çalışmışdır.

Şekspir yaradıcılığı 3 hissəyə bölünə bilər: tarixi dramları, komediyaları, faciələri. Şairin ədəbi irsi iki poema, 154 sonet və 37 pyesdən ibarətdir.

Şekspirin yaşadığı dövr renessans dövrünə təsadüf edir. Bu tarixlərdə klassik dövr mədəniyyətinə maraq artmış, bir çox yunan və latın yazıçıların əsərləri ingilis dilinə tərcümə olunmuşdur. Şekspir də

əsərlərini bu yazıçıların müraciət etdikləri mövzulardan ilhamlanaraq qələmə almışdır. Bununla da qeyd edə bilirik ki, Şekspirin məşhurlaşmağında onun seçdiyi mövzuların da böyük təsiri olmuşdur. Şairin dahiliyi hadisələrdəki dramatik nöqtələri ortaya çıxarmasında və söz sənətindəki ustalığında ortaya çıxır. “Bütün bir dünya səhnədir” deyən Şekspir, zəkasını yazdığı səhnə əsərləri ilə sübut etmiş və insanın hər cür halını qələmə ala bildiyi üçün 400 ildən bəri öz əsrarəngliyini qoruyub saxlaya bilmişdir. Dramaturqun yazdığı və günümüzdə də hələ özündən bəhs ettirəbilən, müxtəlif teatr qrupları tərəfindən səhnəyə qoyulan tamaşaları, Şekspirin yaşadığı dövrə və günümüzdə öz damğasının vurmuşdur. Tamaşalarının 17 – si yaşadığı dövrdə canlandırılmışdı.[5]

Şekspir əsərlərinin böyük əksəriyyətini onun faciələri əhatə edir. Şair öz faciələrində özündən əvvəlki yazıçılardan təsirlənmiş, ancaq burada da qısa bir zamanda öz dahiliyini və şəxsiyyətini ortaya qoyaraq özündən əvvəlkiləri, hətta özündən sonra gələcəkləri də geri də qoymuşdur. Şekspir faciələrində ortaçağ əxlaq fəlsəfəsindən də izlər görünür. Dəhşətverici qanlı səhnələrin yer aldığı “Tit və Andronik”i yazdıqdan sonra o, “Romeo və Culyetta” əsərini yazmışdır. Bu əsər o dövr üçün ondan gözlənilməyəcək şəkildə uğurlu bir əsər kimi ortaya çıxdı. Əsərin əsas mövzusu eşqdır.

Şekspirin “Romeo və Culyetta” (“Romeo and Juliet”) əsəri böyük ingilis teatr yazıçısının gənclik illərində, sənətinin ilk dönəmində yazdığı əsərlərdəndir. Əsərin içindəki bir sözə dayanaraq, əsərin 1591–ci ildə yazılmış ola biləcəyi düşünülürdü. Mövzusu İtalyan hekayəçisi Bandellonun (təxminən 1485- 1553) bir hekayəsindən alınması fikirləri mövcuddur. Bandellonun bu hekayəni gerçək olan bir hekayədən yazdığı güman edilməkdədir.

Əsərdə Kapuletilər və Montekkilər bir–birinə düşmən iki ailə kimi göstərilmişdir. Aralarındakı kin və nifrət bitmək bilməyən bir münaqişəyə çevrilmişdi ki, bunun nəticəsində də çox sayda qanlar tökülürdü.

Montekkilərin oğlu Romeo Rozalinaya aşiq olmuşdur. Amma Rozalina rəhbər olduğu onun sevgisinə qarşılıq verməmişdir. Romeyo buna çox kədərlənmiş və acı çəkmişdir. Romeonun dostu Benvolio onu unutmasını söyləsə də, Romeo bütün deyilənlərə əhəmiyyət verməmiş, heç kimi eşitməmişdir.

Kapuletilər qohum və dostlar üçün bir şənlik təşkil edirlər. Benvolio Romeyonu bu şənliyə getməyə çox çətin olsa da razı salır. Şənlikdə bir çox Rozalinadan da gözəl qızlar olacağını və ondan da daha yaxşılarını tapa biləcəyini söyləyir. Bütün bu deyilənlər isə Romeonun vecinə belə olmur. Sadəcə əylənmək üçün gedəcəyini söyləyir.

Amma hər şey heç də düşündüyü kimi olmur. Şənlikdə Romeo Culyettanı rəqs edərkən görür və ilk baxışdan ona aşiq olur. Eyni zamanda Culyetta da Romeoya aşiq olur. Romeo və Culyetta öyrənirlər ki, ailələri bir–birilərinə düşməndir. Ancaq bu onların böyük sevgilərinə mane deyildir və onlar gizli də olsa sevgilərini yaşayırlar. Bir müddət keçdikdən sonra gizli münasibətə son verib, evlənmək qərarına gəlirlər.

Kapuletilərin qohumu Tibalt bir gün Romeo və dostu Merkusü ilə qarşılaşır. Tibalt Romeoya sataşmağa və ona söz atmağa çalışır. Romeo qarşılıq verməməyə çalışsa da, ancaq dostu ondan fərqli olaraq Tibalta qarşılıq verir. Nəticədə, Tibalt və Merkusü duele çıxırlar. Tibalt Merkusünü öldürür, Romeo da buna dözə bilməyib Tibaltı öldürür. Sonunda hersoq hadisəni eşidir və əsgərlərinə Romeonun tapılması əmrini verir.

Bu zaman ərzində də Kapuletilər Culyettanı Paris ilə evləndirməyi planlaşdırırlar və bu xəbər az bir zamanda bütün əyalətə yayılır. Culyetta bu evliliyi rədd etsə də ailəsinə gücü çatmırdı. Romeo və Culyettanın ümidləri tükənmişdir. Hersoqun da Romeoya sürgün cəzası verməsi hər şeyi alt–üst edir. Culyetta Romeo haqqında xəbər ala biləcəyi tək insan olan rəhbər Lorensonun yanına gedir, ailəsinə isə günahlarını təmizləməyə getdiyini söyləyir. Rəhbər Lorenzo Culyettaya qovuşmaqları üçün son bir ümid olduğunu söyləyir. Ona bir dərman verir, bu dərman sayəsində Culyetta iki gün ərzində ölü kimi qala biləcəkdir. Beləcə, Culyetta evlilikdən yaxasını qurtarmağa nail olacaqdı. Rəhbər bütün bunları bir məktuba yazır və Romeoya göndərir. Lakin məktub Romeoya çox gec çatır.

Romeo Culyetta ilə Parisin evlənəcəkləri xəbərini eşidib Veronaya geri qayıdır və hadisə yerində Culyettanı ölü olaraq yerdə görəncə dəliyə dönür. Culyettanın yanına uzanaraq zəhəri içib özünü öldürür. Rəhbər Lorenzo Culyettanı yuxudan oyadır. Culyetta yanı başında Romeonu ölü bir şəkildə görəncə Romeonun xəncərini götürüb ürəyinə sancaraq özünü öldürür.

Bütün hadisələrin tək şahidi isə Rəhbər Lorenzo olur. O bütün baş verənləri hər iki ailəyə danışır və ailələr arasında düşmanlıq sona çatır. [3]

“Romeo və Culyetta” cəmiyyətdə var olan düşmanlıq duyğusunun ortadan qaldırılmasına səbəb olan acıqlı bir eşq hekayəsidir. Qeyd edə bilirik ki, eşq, məhəbbət ədəbiyyatın həmişə əsas aparıcı mövzularından biri sayılır. Həm Şərq, həm də qərb ədəbiyyatında sevgi mövzusunda yazılmış çoxsaylı əsərlər mövcuddur. Şekspirin “Romeo və Culyetta”sı da bu əsərlər içərisində ilk sıralarda dayanır. Onun yaratmış olduğu aşıqlar dünyanın ən məşhur aşıqlarından sayılırlar.

Sirri bir anlayış olan eşq, insana verilən ən güclü duyğuların başında gəlməkdədir. Eşqin dünyanın hər yerində fərqli şəkillərdə təzahürü vardır. Ədəbiyyatın təməlinə insan olduğu üçün hansı fərqli mədəniyyətə aid olursa olsun bu mövzuda ortaq nöqtələrlə qarşılaşmaq mümkündür. “Romeo və Culyetta” əsəri də yaddaşlardan silinməyən, dəfələrcə filmə çəkilən və tamaşa olaraq dünyanın müxtəlif ölkələrində səhnələrdə oynanılan bütün dünyaya əks-səda salmış bir eşq əsəridir. Romeo və Culyetta köhnə dünya ilə mübarizədə məğlub olsalar da, bu məğlubiyyət köhnə düşmənləri barışdırır. Beləliklə, insanın təbii arzu və istəkləri, pak məhəbbəti, ülvi eşqi feodal, adət-ənənələrinə feodal əxlaqi prinsiplərinə qalib gəlir.[2]

İllər keçdikcə Şekspir əsərlərindəki hadisələrin ümumbəşəri olması, insan xarakterinin dərinliyinə vara bilmək bacarığı tədqiqatçıların dərin maraq obyektinə çevrilməkdə davam etməkdədir.

Ədəbiyyat

1. Бадалбейли Ульфат. Шекспир в Азербайджане. Баку: “Маариф”, 1993
2. Николаев В.Д. Шекспир:энциклопедия. Москва: Алгоритм, Эксмо, Око, 2007.
3. Vilyam Şekspir. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. c.1. Bakı: “Öndər” nəşriyyatı, 2004
4. <http://www.edebiyatvesanatakademisi.com/yabanci-roman-ozetleri/romeo-ve-juliet-ve-ozeti-william-shakespeare-4482.aspx>
5. http://www.focusdergisi.com.tr/bilim_insanlari/1000_yilin_dahileri/00217/

SƏMƏNİ ABBASOVA

Bakı Dövlət Universiteti

SƏİD FAİQ ABASIYANIĞIN HEKAYƏLƏRİNDƏ İNSAN (“Semaver” kitabı əsasında)

Açar sözlər: *Səid Faiq Abasiyanıq, hekayə, insan, kiçik insan*

Sait Faik Abasiyanik is also thought to be one of the leading figure in Turkish storytelling. His first story was published in "Varlik" journal on 15 April 1934. Also, his first storybook, "The Tea Urn", was published in 1936. He portrayed nature and people as kind and simple with both positive and negative sides. Moreover, "Little person" topic was important line in his work.

Key words: *Sait Faik Abasiyanik, "The tea urn", story, human, "little person"*

Səid Faiq Abasiyanıq modern türk hekayəçiliyinin öncüllərindən biri hesab olunur. Yaradıcılığa şeirlə başlamasına baxmayaraq, S.F.Abasiyanıq yaddaşlarda hekayə ustası kimi qalmışdır. Yazdığı hekayələrlə Türkiyə ədəbiyyatında yeni bir cığır açan S.F.Abasiyanıq özünə qədər olan hekayə texnikasını sanki dağıtmış, təbiəti, insanları sadə,səmimi, həm mənfi, həm müsbət cəhətləriylə birlikdə, lakin şeirsəl bir dillə əks etdirmişdir. Onun hekayəçiliyini üç dövrə bölmək olar: 1) 1936-1940-cı illərdə yazdığı ilk dövr hekayələri, 2) 1948-ci ildə “Lüzumsuz adam” kitabıyla başlayıb 1952-ci ildə nəşr olunan “Son quşlar” kitabına qədər olan orta dövr hekayələri və 3) Və bu tarixdən vəfatına qədər olan son dövr hekayələri. Tahir Alangu Səid Faiqın üç dəfə hekayə yazmağa fasilə verdiyini, yazmaqdan soyuduğunu göstərir. 1) 1939-cu ildə atasının ölümü; 2) 1944-cü ildə “Medar-ı Maişet Motoru”nun qadağan edilməsi; 3) 1946-cı ildə həkimlər ona serroz diaqnozu qoyarkən.

Yazıçının “İpək dəsmal” adlı ilk hekayəsi 15aprel 1934-cü ildə “Varlıq” jurnalında çap olunmuşdur. Yazarın ilk kitabı isə 1936-cı ildə nəşr olunan “Samavar” adlı kitabıdır.

Yazıçının ilk kitablarında hadisələrin üçüncü bir şəxs tərəfindən təhkiyəsi üstünlük təşkil edir. Yəqin ki bu yazıçının özüdür. Yazıçı özünü bu hadisələrin və insanların həyatının mərkəzinə qoyur. Bu cəhətdən “İpək dəsmal” hekayəsi səciyyəvidir. Hekayədə sevdiyi qız ipək dəsmal istədiyi üçün fabrikaçı oğurluğa gələn 15yaşında bir uşaq təsvir olunur. O, oğurluq edərkən gözətçini əvəz edən şəxs tərəfindən tutulur. Emalatxananın yerini bilməyən bu uşağın nə üçün oğurluğa gəldiyini biləndən sonra onu müdir gəlməmiş buraxır. Uşaq dəsmalsız qalır və oradan qaçıb uzaqlaşır. Çünki müdir bu yaşda oğurluq edən bir uşaq görsə, həmişə ağıllansın deyərək polisə verilməsini söylərdi. Emalatxananın yerini biləndən sonra bu uşaq təkrar oğurluğa gəlir. Bu dəfə ağaca çıxaraq pəncərədən içəri keçən uşaq dəsmalı oğurlaya bilir. Lakin dəsmalı götürdükdən sonra qaçmaq istərkən ağacın budağı qırılır və uşaq düşərək ölür. İpək dəsmalı isə rüzgar alıb götürür. Yazıçı sevdiyi qız üçün iki dəfə oğurluğa gedən uşağın cəsarətini göstərir. Birinci dəfə oğurluq edən uşaq üçüncü şəxs tərəfindən tutulsa da qaça bilir. Yazıçı eyni zamanda sevdiyi qız üçün ikinci dəfə oğurluğa

gələn 15 yaşlı uşağın cəsərinə heyran qalsa da eyni zamanda bir ipək dəsmal üçün oğurluğa məcbur olan uşağın olduğu bir cəmiyyəti təsvir edir və uşağın ölümü ilə bu cəmiyyətə sanki üsyan edir. Eyni zamanda dəsmalı rüzgarın alıb götürməsi isə onu göstərir ki, oğurluq olan heç nə qalıcı deyil.

İlk hekayələrini Mopassan tərzində yazan yazıçının hekayələrində Ömər Seyfəddin, Rəfiq Xalid Karay və Reşat Nuri Güntəkin kimi yazarlardan təsirlənmişdir. Nurullah Ataç Abasıyanığın hekayəçiliyi haqqında bunları deyirdi: “Səid Faik Abasıyanığın əsərlərində ilk gözə çarpan şey onun yeniliyidir. O, zamanını anlayan, qavrayan, zamanını yaşayan bir adam idi. Sənətinə onun qədər bağlı olan az yazar tanıdım.” (3,15)

Kiçik insanların gündəlik yaşamını təsvir etdiyi hekayələrində insana, onun yalnızlığına, eyni zamanda cəmiyyətdəki qarşıdurmaları ön plana çəkmişdir. Hekayələrində kiçik insanların obrazını yaradan yazıçı türk hekayəçiliyinə yeni bir nəfəs vermişdir. O, kiçik insanların bir araya gələrək yaratdığı insan topluluğunu, həyata qarşı rəftarını, mübarizələrini sevgi və ümidlə yoğuraraq bizə təqdim edir.(5) Samavar kitabındakı “Bir sıra insanlar” hekayəsində yazıçı bu məsələyə toxunmuşdur. Hekayənin əvvəlində qıç aylarında saat on ikidə tramvayın gəlməsini gözləyən, öz evinə gedib yatmağı düşünən, isti yatağını xəyal edən bir insanın düşüncələrinin şahidi oluruq. “Yataq şimdiki bütün insanlar üçün, bir ekmək kadar azizdir. Yataq bir sevgili, yataq hatıra, yataq çocukluk, güzel rüya, yataq bir bahar, bir deniz kenarı, bir egzotik memleket, bu saniyede dostlarım yataq insana dostlarım ne değıldir ki...”-deyə düşünən insanın fikirləri bir neçə dəqiqədən sonra dəyişir.(1,83-84) Buna səbəb isə onun bir sıra insanlardan biriylə qarşılaşmasıdır. “Burdan mənə kimi insanların keçdiyini gördünmü”-deyə soruşan adam öz geyiminə işarət edir. Bu insanlar belə şaxtılı gündə papaqları, paltoları və geyinməyə ayaqqabıları olmayan insanlardır. Onlar gecə evə getməyi və isti yataqlarında yatacaqlarını düşünərək xəyal qurmurlar. Çünki bu bir sıra insanların getməyə evləri yoxdur. Çünki onların xəyal edəcəyi isti bir otaqları, yataqları yoxdur. Hər gecə kafelərin birinə iki quruş ödəməklə orda gecələyən bu zəhmətkeş, namusuyla çörək pulu qazanan bu insanların oteldə qalmaq üçün otuz quruşları belə yoxdur. Polislər də bu insanların kafelərdə gecələməsini qadağan etdikdən sonra onlar çıxış yolunu valiyə şikayət etməkdə görürlər.

Bu cür insanların varlığını görəndən sonra artıq yatağı tramvay gözlədiyi andakı o munis halını itirmişdi.

Yazıçı hekayədə iki qrup insanı qarşılaşdırır. Onlardan bir qismi tezliklə evlərinə gedib, isti yataqlarında yatmaq xəyalı quran, digər qismi isə hər gecə soyuqdan donmamaq, kafedə yatmaq üçün iki quruş ödəyən insanlardır. Polislər onların kafedə gecələməsini qadağan etdikdən sonra yığılıb valiyə şikayətə gedən bu insanlar arasında həm də bir birlik olduğu görünür. Bu mühitdə bu cür problemlərlə üzləşən bir sıra insanların ruhdan düşməyərək mübarizə istəklərinin və düşükləri vəziyyətlə barışmadıqlarının şahidi oluruq.

Yazıçının kiçik insan obrazını yaratdığı hekayələrindən biri də “Samavar” adlı hekayəsidir. Veysel Şahin “Ötekiləşən kiçik adam” adlı məqaləsində hekayənin süjet xəttini bu ardıcılıqla verir: 1) Kiçik insanın bir həftə öncə işə başlaması və işə getməsi üçün anası tərəfindən oyandırılması; 2) Kiçik insanın anası ilə birlikdə mənəvi dəyərlərini yaşaması; 3) Özgələşən cəmiyyətdə kiçik insanın öz kimliyini qazanma mübarizəsi; 4) Anasının ölümü və mənəvi dəyərlərinin itirilməyə başlaması; 5) Ananın ölümündən sonra samavarın götürülməsiylə mənəvi dəyərlərini itirən kiçik insanın ortaya çıxması.(5) Əli fabrikada təzə iş başlayan və hər səhər anası tərəfindən yuxudan oyadılaraq işə göndərilən kiçik insan surətidir. Anası hər səhər samavarı qaynadır və oğlunu yuxudan oyadırdı. Əlinin bu günlərdəki xoşbəxtliyini yazıçı belə təsvir edir: “Ali semaveri, içinde ne ıstırap, ne grev, ne de patron olan bir fabrikaya benzetirdi. Onda yalnız koku, buhar ve sabahın saadeti istihsal edilirdi.”(1,2) Hər günə belə başlayan Əlini bir gün yuxudan anasının ölümü oyadır. O nə qədər istəsə də ağlaya bilmir. Alışdığı bu xoşbəxt günlərin anıdan bitməsi onun həyatını və təbii olaraq duyğularını dəyişdirir. Anasının ölümüylə barışa bilməyən Əli onun xatirəsi olan “samavarı” ortadan qaldırır və ağlamağa başlayır. Əli bütün mənəvi dəyərlərini anası ilə yaşayır. Hər gün anasının onu yuxudan oyatması, samavar çayı dəmləməsi Əlinin yaşadığı mənəvi duyğuların göstəricisidir. Anasının ölümü ilə yaşadığı bu mənəvi dəyərlər də yox olur. Bu günləri simvolizə edən “samavar”ın götürülməsi isə artıq o günlərin bitdiyinə və Əlinin bu mənəvi dəyərləri bir daha yaşamayacağına işarədir. Onu da qeyd edək ki, “Samavar” hekayəsi haqqında müxtəlif tənqidi yazılar yazılmışdır. Onlardan biri də Nazim Hikmət olmuşdur. Nazim Hikmət “Bir tövsiyə” adlı məqaləsində bunları söyləmişdir: “İyi bir yazıçı olmaq üçün biraz da memleketi bilmək, edebiyatı ciddiye almak icap ettiğini söylemek istiyorum” (2,52) Nazim Hikmət Səid Faiqi məmləkəti yaxşı tanımadığı üçün gerçəyi düzgün şəkildə əks etdirməyini qeyd edərkən, Yaşar Nebi Nayır onun əksinə olaraq yazıçını uğurlu bir müşahidəçi olduğunu dilə gətirir.(2,92) Fethi Naci isə “Səid Faiqin hekayəçiliyi” kitabında başqa bir cəhətdən yazıçını tənqid edir. Onun təttilin gerçək anlamını və özgələşməni bilmədiyini üçün tənqid edir.

Səid Faiq öz hekayələrində yaşadığı çətinliklərə, sıxıntılara rəğmən yenə də gündəlik həyatlarında xoşbəxt olan, sevincli görünən insanları müşahidə edir və hekayələrinin mərkəzinə həmin insanları gətirirdi. “Qarson” adlı hekayəsində həftəlik az qazanc əldə etsə də şəhərdən kənarəda yerləşən bir kafedə işləyən qarson obrazı yaradır. Yazıçı Əhməd zəhmətkeş, işdən qorxmayan biri kimi təsvir edir. O pəltək olsa da hər zaman müştərilərlə xoş rəftar edir, onlarla ünsiyyət qura bilir və nə qədər əsəbləşsə belə onları hər zaman güldürə bilirdi. Əhməd hər dəfə yay aylarında İstanbulun ən yaxşı kafələrindən birində qarson işləmək əvəzinə, şəhərdən uzaqda yerləşən və müştərisi az olan bir kafeni icarəyə götürür və orada işləyirdi. Öz işini yaxşı bildiyi üçün ona hər zaman niyə burda işləməsiylə bağlı suallar verilən zaman o düşünürdü. Səbəbini özü də bilmirdi. Burada işləməsinin səbəbi nə idi? Yazıçı onu işləməkdən qorxmayan, hətta iş olmasa belə boş qalmağı sevməyən biri kimi təsvir edir. Onun burada işləməsinin səbəbi həmişə özünün bir kafesinin olması istəyidir. Çünki burada heç kim onun işinə qarışa bilməzdi.

Səid Faiqin hekayələrində insanların duyğuları, arzuları ön planda olur. O insanların yaşadığı maddi çətinliklərin təsvirindən daha çox onların arzularını, istəklərini və onların daxili dünyasını çox ustalıqla təsvir edə bilir. Bu baxımdan Əhməd obrazı da səciyyəvidir. Hər zaman öz kafesinin olmasını arzulayan Əhməd bir müddət sonra bu fikrindən uzaqlaşır. O, dünyada nəyəsə sahib olmağın faydasız olduğu qənaətinə gəlir və keçmişi xatırlayaraq gülür. Bunun səbəbi isə Əhmədin qışda həyat yoldaşını vərəm xəstəliyindən itirməsidir. Əhmədin duyğu və düşüncələrinin dəyişməsinə yazıçı bu şəkildə təsvir edir: “Bu ölümle Ahmet, dünya yüzündə sahibi olunacaq şeyin yalnız bir kadın olabileceğini, ötesininse yalan, haksız olduğunu ve kendisine kadından gayrı bir şeyə sahip olup olmamanın vız gelip tırıs gittiğinin farkına varmıştı.” (1, 80-81)

İnsan, onun duyğularının təsviri Səid Faiqin hər zaman diqqət mərkəzində olmuşdur. Yazıçı hekayələrinin bir qisminə uşaqların da duyğularının təsvirini ön plana çəkir. “Boxça” adlı hekayəsində xidmətçi qızla evin kiçik oğlunun duyğularını təsvir edir. Qızın xətrinə dəyəcək sözlər deməsinə baxmayaraq, ona qarşı qəlbində hisslər bəsləyir. Yazıçı bunu çox gözəl bir şəkildə təsvir edir: “-Kız gene mi çantamı karıştırdın?- Kitabınızın resimlerine baktımdı küçük bey!-Ne diye bakıyorsunuz?-Hoşuma gidiyor.” Ona şu cümleyi hoşuma gidiyor cevabını aldıktan sonra söylemek istemişdim: “ Kız sen de benim hoşuma gidiyorsun. Hem de her gün yiyip sana vermediğim, çok sevdiğim şamfıstıklarından daha çok.” Oğlanın anası bu iki uşağın duyğularını biləndən sonra qızı evdən uzaqlaşdırır. Oğlan qızın getdiyini sandıq otağının hər zaman küncündə olan boxçasının yoxluğundan anlayır. (1,50)

“Meserret oteli” adlı hekayədə xəstə olan rəssam dostunun xatirəsinə və onların otelində qalmağa söz verdiyi üçün İsveçrədən gələn qadın təsvir olunur. Bu oteldə dostunun son rəsm əsərinin, öz rəsmini çəkdiyi tablolu görür və bu rəsmi çəkərkən danışdıqları söhbəti xatırlayır. Yazıçı burada maraqlı bir təhkiyə tərzini seçir. Hekayənin sonunda olan hadisələrin, hekayə boyu yaşandığının şahidi oluruq.

“Bir gəmi” hekayəsində isə hər dəfə gəmiylə səyahət edən insanın fikirlərini, gəmidə rastlaşdığı insanlarla söhbətlərini, düşüncələrini təsvir edib.

Səid Faiqin ilk üç hekayə kitabı haqqında Vedat Günyol bu sözləri deyir:“ Sait Faik güçlü bir gözlemci olmakla birlikte, daha çok öznel bir sanatçıdır. Gördüklerini kendine indirgemektedir. Bu yüzden, olaylar onda ancak bir takım izlenimlerle önem kazanır. Hikayecide güçlü olan yan işte bu izlenimler, duygular ve onların uyandırdığı çağırışlardır.” (4,161)

Ədəbiyyat

1. Abasıyanık S.F. Semaver. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları,2016
2. Abasıyanık S.F. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları,2013
3. Işık İ. Türkiye edebiyatçıları ve kültür adamları ansiklopedisi. cilt:1. Elvan Yayınları, 2009.
4. Oktay A. Cumhuriyet dönemi edebiyatı. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1993
5. Şahin V. Ötekileşen küçük adam. www.turkoloji.cu.edu.tr

SOFİYA MİRZƏYEVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dillər Universiteti

RƏSUL RZA YARADICILIĞINDA MÖVZU MÜXTƏLİFLİYİ

R.Rza creative variety of topics

R.Rza holds a special place in development of Azerbaijani literature poets. The content and rich form. The important part of his creative theme of Motherland this country in the World for her. There for when we get this country, all over the world, government securities. Other poetry, art search engine-as the struggle for acceptance and understanding of innovation. R.Rza was not only the Azerbaijani poet. He was Turkish world and reached the rank of cowrites.

Key words: *overture, repression, poetry*

Rəsul Rza Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında öz dəsti-xətti olan görkəmli sənətkarlardan biridir. Onun bir-birindən maraqlı, bədii cəhətdən qiymətli, yüksək sənətkarlıqla yazılmış əsərləri vardır. Rəsul Rza xalqımızın ən böyük mənəvi sərvəti olan söz xəzinəmizin inceliklərindən yararlanmaqla qiymətli sənət əsərləri yaratmışdır. Rəsul Rzanın yaradıcılığı həm məzmun, həm də bədii forma cəhətdən zəngindir. Bir zamanlar Rəsul Rza sənətinə dərinlən bələd olan azadlıq aşiqi, alovlu sənətkar Xəlil Rza Ulutürk “Zamanın adından danışan sənətkar” əsərində yazırdı: “R.Rzanın poeziyası – təfəkkür poeziyasıdır. Onun şeirləri oxucunu düşünməyə, həm də dərinlən düşünməyə, fəal idraka təhrik edir. Şairin bəzən aşkar demədiyini, açıb-ağartmadığını anlamağı, duymağı arif oxucunun öz öhdəsinə buraxır. Ona görə bu şeirlər oxucudan mədəni səviyyə, müasir poetik üslubu qavrayan bədii zövq, hətta adi milli şüurdan doğan bir sıra başqa keyfiyyətlər tələb edir. Bu şeirlər yalnız bədii zövq üçün meydana gəlməmiş, birinci növbədə, yeni insan tərbiyə etmək, vətənə, xalqa, insana bağlı könülsahibləri yetişdirmək üçün yazılmışdır”.

Sərbəst şeirin bədii imkanlarından sənətkarlıqla yararlanan Rəsul Rzanın hansı mövzuda yazmasından asılı olmayaraq bu mövzudakı təmkin, sərbəstlik, fikrin ifadəsi diqqətdən yayınmır.

Böyük Vətən müharibəsi illərində hərbi müxbir olan Rəsul Rza, xalqın qəhrəmanlıq mübarizəsini, qələbəyə inamını, humanizmini əks etdirən əsərlər yaratdı (“Vətən” (1942), “İntiqam! İntiqam...” (1943) şeir kitabları, “Ölməz qəhrəmanlar” (1942), “Qəzəb və məhəbbət” (1943) hekayə və oçerk topluları, “Vəfa” (1943) pyesi və s).

Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin”, Esxilin “Zəncirlənmiş Prometey” əsərlərini, V.Mayakovskinin şeir və poemalarını, Nekrasovun “Rus elində kimin günü xoş keçir” poemasını, H.Lonqfellowun “Hayavata haqqında mahnı” poemasını, C.Q.Bayron, A.S.Puşkin, H.Heyne, M.Y.Lermontov, T.Q.Şevçenko, Ş.Petöfi, A.Blok, Nazim Hikmət, P.Elüar, F.Qarsia Lorca, V.Nezval, habelə müasir Asiya və Afrika şairlərinin əsərlərini Azərbaycan dilinə çevirmişdir. Şairin əsərləri bir sıra xarici dilə tərcümə edilmişdir. Bir çox şeirlərinə musiqi bəstələnmişdir.

R.Rzanın “Qızılgül olmayadı” poeması Azərbaycan ədəbiyyatında repressiya qurbanları mövzusunda yazılmış ən dəyərli əsərlərdən biridir. Repressiya latın sozu olub, (latica – repression) sozunden olub, ceza tedbirleri, dovlet terefenden heyata kecirilen tezyiq menasindadir. Poemanın əsas mövzusu Müşfiqin həyatı və taleyidir. Bununla belə, R.Rza öz qəhrəmanının nümunəsində ümumiyyətlə 30-cu illər cəmiyyətinin faciəsini, sovet rejiminin antihumanist mahiyyətini açıb göstərmişdir. Poema lirik-epik səpkidə yazılmışdır. Əsər müəllifin nakam şairimiz Müşfiqin həyat yoldaşı Dilbər xanımla söhbəti şəklində başlanır. R.Rza təhkiyənin bu formasını əsərin sonuna qədər davam etdirir.

Vətəninə, torpağına, onun tarixinə, keçmişinə hörmət edən, onun bu günü, gələcək qayğılarıyla yüklənən şair (“Mənim arzum” şeirində) “könüldölsün sevinc”, təmiz hava, qəlbi açıq, yaxşı dost arzulayır. Dost istədikdə də elə dost arzulayır ki, yaman gündə ilqarında sınaqdan üzəg çıxınsın. Dostluğu, düşmənçiliyi bilinməyən, ikiüzlü “insandan həzər” deyən şair gül gülü, çiçək çiçəyi çağırın bahar fəslini arzulayır, bolluq arzulayır, dünyasına aydın gündüzlər diləyir.

Şair bu şeirində sovet ədəbiyyatındakı senzuraya toxunur, açıq şəkildə bu senzuraya qarşı çıxır, şeir, sənət aləmində azadlıq istəyir:

Mən nə istəyirəm?

Çinar ağacları

qarğasız olsun,

Bu mümkün deyilsə əgər,

heç olmazsa,

Şe'r, sənət darğasız olsun!(5, s. 44)

Rəsul Rza yaradıcılığında vətən mövzusu mühüm yer tutur. Onun üçün vətən geniş məfhumdur. Bu vətən onun üçün dünyanın bütün varından, dövlətindən qiymətlidir. O, bu vətəndən yetərinə yararlanmışdır. Çünki onun baharında bənövşəni, nərgizi dərib, buz bulaqlarından doyunca içib, hər qarışını addım-addım gəzib, gözəlliyinə məftun olub, bu gözəlliklərdən aldığı mənəvi zövqü dünyanın hər nemətindən əziz, qiymətli bilib. Onun gözəlliklərini tərənnüm edən, doğma Bakısının xoş güzəranını, gəncliyini keçirtməyi, yazıb-yaratdığı doğma küçəsini də əzizləməyi bacaran şair həm də onun qayğılarını yaşamağı, bu qayğılara məlhəm olmağı bacaran vətəndaşdır. Şair üçün Azərbaycanın hər bir guşəsi əzizdir. Vətən deyib müraciət etdiyi Bakı da, Təbriz də onundur. Vətən dedikdə şair torpağında bitən hər ağacı, hər çiçəyi, hər gülü, hər dağı, qayanı, hər şəhəri, hər eli-elatı nəzərdə tutur. Şair doğulub boya-başa çatdığı vətəninin tarixini dərinləndirən bir insandır. Onun hər gününün acısını, sevincini, kədərini ürəyində yaşadan vətənpərvər şairdir. Bakıda yaşayıb-yaradan şair sinəsində Təbriz həsrətini yaşadır. Ürək dolusu tamaşasına həsrət qaldığı Təbrizi yuxularında görür, onun nigarançılığını çəkir, yuxularında qəmli gördüyü üçün, Təbriz taleyinə həsrət, ayrılıq düşdüyü üçün şairin qəlbi də narahatdır. Bağlı yollar, tikanlı məfillər araya elə bir ayrılıq salmışdır ki, şair kimi neçə-neçə qüzeyli azərbaycanlı güneyli azərbaycanlılardan – doğmalarından ayrı düşüb, bir-birindən nigaran, həsrət girdabında çabalayır. Təbriz dərdi Bakının ən böyük dəridir. Şair bu dərdi içində yaşadır. Narahatdır, ona görə ki, Təbriz yuxusuna hər gecə qəmli girir. Şair körpə bir uşağı dilə tutub, ovundurmaq istəyən, könlünü almağa çalışsan, sinəsindən keçənləri bilmək istəyən bir ata kimi Təbrizini dindirir:

Tez-tez yuxuma girirsən,
Təbrizim.
Yoxsa incimisən Uzun həsrət yorub səni?!
Yoxsa dözüb-dözüb
indi yaman qəribəmisən.
İnanmıram.
Hələ ümidin var böyüyəsi,
arzun var boy atası.(5,s.65)

Təbriz dərdli, Təbriz həsrətli şair ondan ayrılmaq istəməzdi. Onu da zülümlə ayırıblar. Bir zaman Təbrizdə olmaq onun qismətində imiş. O zaman Təbrizin bağ- bağçaları gül-çiçəklə dolu idi. O zaman qəhrəman Təbriz azadlıq uğrunda mübarizəyə qalxaraq öz sözünü deyirdi. Dodaqlarda “ey torpağı ləl, mərcaan Azərbaycan” mahnısı səslənirdi. Lakin şair bu bəxtiyar günlərin uzun sürmədiyindən azadlıq çarçılarının faciəsindən, fəlakətindən ürəyi göynəyərək xoş günlərin qara günlərlə əvəz olunduğunu, Təbrizin bu görkəmlə viranəyə çevrildiyini ürək ağrısıyla bildirir.

Yaraların ağırdır.
Təbrizim!
Nigaranlıq qəlbimi
ağrıdır.
Təbrizim!
Qışqırdım! Ana, ana!
Bu necə layladır!
Bu nədir?
Qulaqlarımı didir,
Qəlbimi göynədir.
Nə bəstəsi doğmadır mənə
Nə tanışdır sözləri.(5, s.65)

Bu misralarda şairin doğma ana laylası kimi ümumiləşdirdiyi Azərbaycan anasının beşik başında öz azəri balasına söylədiyi laylaya olan məhəbbətinin tərənnümü ön plandadır. Çünki şair öz anasının laylasını unutmamışdır. Burada hər bir xalqın öz milli varlığını, ulularından ona miras qalan zənginliyi qoruyub saxlamaq fikri, ideyası əsasdır. Bəlkə də bir zamanlar vahid sovet ailəsi prinsiplərindən uzaqlaşma qorxusudur ki, bir azərbaycanlı vətəndaş şair kimi Rəsul Rzanı narahat edirdi. Hər sahədə olduğu kimi milli-mənəvi dəyərlərimizi qoruyub saxlamaq sahəsində də ayıq olmağımızı məsləhət bilir.

Rəsul Rza yaradıcılığında məhəbbət, əhd, vəfa, ləyaqət, dönüklük lirik bir dillə tərənnüm olunur. Bu məhəbbətin tərənnümündə Rəsul Rza sənətinə, lirik duyğularına uyğun tərənnüm var. O, məhəbbətin doğurduğu kədər, qüسسə dəryasına baş vurub hüzn içərisində boğulmur, acı-acı göz yaşı tökmür, çəkdiyi cövr-cəfadən şikayətlənmir. Burada məhəbbət, sədaqət, vəfa, könül duyğuları tərənnüm olunur, əsas mövzu məhəbbətdir, sədaqətdir. Rəsul Rza yaradıcılığında məhəbbət poetikasının özünəməxsus gözəlliyi var:

Məhəbbət elə bir ismət evidir,
Onun qapıları bağlı gərəkdir.

Onun sığındığı etibarlı yer
İnsan sinəsində adi ürəkdir(5,s.176)

Rəsul Rza dünyanın müxtəlif nöqtələrində gördüyü, eşitdiyi, rast gəldiyi hadisələrə biganə qalmamış, poetikasında onları yaşatmışdır. Bu şeirlərdəki mütərəqqilik ondadır ki, o nə dərli Hindistanı, nə azadlığı uğrunda mübarizəyə qalxan Yaxın Şərq xalqlarını, nə gördüyü gözəlliklər içərisində bütün varlığını çuğlayan vətənə dönmək istəyini, nə də gördüyü aləmdə insan üçün, canlı üçün ən əziz, ən müqəddəs, ən qiymətli nemət olan azadlığa, ona olan sevgisini unudur. Raqurada qəfəsdə gördüyü ağ filin qəfəsə sığmayan arzularını, dustaq filin tökdüyü acı göz yaşlarını, “qəfəssiz qardaşlarını haraya çağır”masını fillərin uzunömürlülüynü poetik bir şəkildə oxucuya xatırladır və birdən-birə azadlığın, bir gün də olsa azad yaşamağın nə qədər böyük bir nemət olduğunu yada salır:

Deyirlər fillər uzun yaşayır,
Ağ fil, ağ fil!
Neyləyirsən uzun ömrü
Yerin qəfəs olacaqsa yüz ili,
Ağ fil, ağ fil!(5, s.270)

“Əfcəzaif meydanında” şeirində şair bir əlcəzairli meydanında öldürülən insanın faciəsini qələmə alır. Ölən afrikalı – bu ölkənin övladı, öldürən onun torpağının varma göz dikən “avropalı-gəlmə”dir. Şair burada öldürülən bir müsəlmanın – dinində, imanında bir olduğu, özü kimi vətənin azadlığını, müstəqilliyini istəyən bir müsəlman oğlunun arzularını tərənnüm edir. Xalqları istismar, əsarət altında saxlamaq istəyən qolu zorlu dövlətlərin çirkin siyasətinə qarşı çıxır. Əlcəzairli gənc kimi müsəlman olmasıyla fəxr edir. Onun fikirlərinə, arzu və istəklərinə həmdəm olduğunu bildirir:

Eşitsin yer kürəsi-
Böyük Anam!
Mən müsəlmanam!
Cənazəni sükutla
İzdihamlı küçələrdən keçirib aparan,
Min-min ürəkdən
Qəzəb qığılcımı qoparan,
İnsanlar sırasındayam.
Ömrümün vərəqlərində
Nəçə əsrin dərdi,
Hər yəhudini,
Xaçpərəstin,
Bütpərəstin,
Müsəlmanın
Qardaşıyam.
Azadlıq uğrunda
Mübarizə döyüşçüsünün cəbhədaşıyam(5, s.282)

Rəsul Rza yaradıcılığında təbiətin fəsilləri, onların hər birinin özünəməxsus gözəlliyi tərənnüm olunur. Şairin hər ötüb keçən qışdan, bahardan yaddaşında bir xatirə qalır, bu xatirələrin təbii lövhələrini şeirlərində yaşadır. Şairin şeirlərində qış fəsli, onun təbii görkəmi lirik bir dillə tərənnüm olunur. “Bakıda qar” əsərində yaş küçələrə, eyvanlara, damlara yağan qar, əynində isti paltar, ayağında çəkmə olan insanları, qartopu oynayan uşaqları, şimal ölkəsinə bənzəyən bu qışın yaratdığı abı-havanı tərənnüm edir və bu zaman bir şair qəlbinin incəliklərinin yaratdığı kədəri də, bir qüssəni də şeirə əlavə etməklə həm onun məzmunu gözəlliyini, həm də bədii gözəlliyini artırmış olur. Həyətdə hay-küylə oynayan isti geyimli, qarnıtox uşaqların yadına təbiətin ən zərif, aciz varlıqlarını salır, onları unutmamağa çağırır

“Şeir, vəzn və məhəbbət haqqında dastan” şeirində şair Azərbaycan şeirinin ana vəzni olan heca vəzni və onun bölgüləri haqqında öz fikirlərini oxucuyla bölüşdürür. Şeirinin ikinci hissəsində isə sərbəst vəzndə yazdığı lirik bir şeirini verir. Bu vəzndə yazılan şeirdəki sözlərin, fikirlərin axıcılığı, düzümü, sərbəstliyi, lirizmi, ahəngi, intonasiyasını görürük və deməli, şair bu vəzndə yazılan şeirlərin də qüvvətli olduğunu bildirir

O, yaradıcılığında biz Sabir şeirinə, sənətinə, yaradıcılığına yüksək qiymət verildiyini görürük. Sabir şeirlərinə yazdığı nəzirələrdə Rəsul Rza yaşadığı cəmiyyətin eybəcərliklərini, öz şəxsi mənafeyini hər şeydən üstün tutan eqoist insanları, xalq-dövlət malına tamah salıb onu əyri yollarla mənimsəyən rüşvətxorları ifşa edir. Şair asan yolla pul qazanmaq üçün yollar axtaran müftəxorları, yerlipərəstliyin doğurduğu eybəcərlikləri tənqid edir. Çünki daydayıların hesabına ağıllı, qabiliyyətli insanların layiq olduqları

vəzifələrdən kənar qalması, yerlipərəstlik nəticəsində səriştəsiz, qabiliyyətsiz insanların vəzifəyə çəkilməsi, onların bacarıqsızlığından cəmiyyətin, dövlətin ziyan çəkməsi, arxalı köpəklərin mikrob kimi günbəgün artması bir ziyalı kimi şairi narahat edir.

Rəsul Rza yaradıcılığında Qarabağ mövzusu özünə məxsus lirizmi ilə fərqlənir. Qarabağ – onun adıyla bağlı əfsanə və motivlər, rəvayətlər, fikirlər şairin şeirlərində lirik don geyinir. Burada Qarabağ torpağına, adına məhəbbət yaşayır. İgid vətən oğullarının, qızlarının qeyrətindən, igidliyindən danışıılır. Burada Qarabağ torpağına şairin məhəbbəti ümumiləşdirilmişdir:

Qəlbimdəsən, gözümdəsən
Hara gedim, hara baxım,
Mənim doğma Qarabağım.
Qarabağım!(4, s.7)

Rəsul Rza yaradıcılığında xalq ədəbiyyatının bayatı şəkilli formalarında olan laylaylarından, oxşamalarından, əzizləmələrindən də yararlanmışdır. Laylalar, oxşamalar, nazlamalar ən qədim folklor nümunələridir.

Rəsul Rza yaradıcılığında Yer obrazı mühüm yer tutur. Yaşadığı aləmə, Yer kürəsinə olan məhəbbətini ifadə etdiyi əsərlərdə poetika, emosionallıq güclüdür. Yer oğlu yaşadığı dünyanı, torpağını sevir. Yer Yer oğlunun nəzərində “qoynu həyatla isinmiş məskən”dir. Şair etiraf (“Etiraf” şeirində) edir ki, onun qucağında dünyaya gəlib, ana südünü əmib, suyundan içib, dadlı meyvələrindən yeyib, nemətlərindən bəhrələnib, sevincində də, kədərində də onunla birgə olub. “Yer oğlu” silsilə şeirlərində məhz bu dünyanın, bu torpağın övladı olan Yer oğlu yaşadığı bu yeri öz “planetim mənim” deyərək əzizləyir:

Nə gözəlsən anam Yer.
Ayrıldığım bir saat deyil.
Həsrətinlə ürəyim yanır.
Burnumun ucu göynəyir.(4, s.180)

Ümumiyyətlə, Rəsul Rzanın əsərlərinin dili, üslubu, folklorla, xalq ədəbiyyatıyla bağlı məsələləri özü ayrıca bir mövzudur. Bu mövzunu geniş şəkildə işləməklə biz Rəsul Rza yaradıcılığı, onun əsərlərinin sənətkarlıq xüsusiyyətləri, bu əsərlərdəki folklor motivləri haqqında dəyərli sözlər deyə bilərik. İnanıram ki, bu mövzular üzərinə də qayıdacağıq. Hər bir xalq sənətkarının əsərlərinin sənətkarlıq məsələlərini təhlil etmək özü bir elmi axtarışdır. Bu da onu göstərir ki, Rəsul Rza dövrünün ən böyük sənətkarları kimi əsərlərində xəlqiliyi, realizmi əsas götürməklə dərin məzmunlu yüksək ideyaları özündə yaşadan sənət əsərləri yaratmışdır.

Müasir poeziyanın novatorluq yolu və prinsiplərinin müdafiəsində şairin mövqeyi kifayət qədər barışmaz və prinsipial bir xarakter daşıyırdı. R.Rzanın bütün sonrakı poeziyasından, daha mürəkkəb və çətin yaradıcılıq vəzifələrinin həllinə yönəlmiş sənətindən çıxış edərək onun görüşlərində bu mövqeyin dəyişməz olduğunu, lakin bununla belə həm də mərhələdən-mərhələyə inkişaf edib, daha da dərinləşdiyini və büllurlaşdığını təsdiq etməliyik. Rəsul Rza bütün sonrakı yaradıcılığı ilə, eləcə də 30-cu illərdəki şeirləri ilə, məsələn, “Çinar” kitabındakı ən yaxşı şeirləri ilə poeziyasının dərin milli və ümumbəşəri köklərlə, mənbələrlə bağlı olduğunu, onun poeziya çinarının köklərinin dərinliklərinə də gedib çıxdığını sübut edirdi. “Çinar” kitabı da məhz bu şeirlə açılmışdır, kim bilir, bəlkə elə şairin bu hissənin ifadəsidir?! Niyə onu heç nə yıxa bilmir, qar, çovğun ona təsir edə bilmir? Bütün zərbələrə qarşı Xan Çinar məğrur və əyilməzdir! Rəsul Rzanın başqa bir şeirinə elə həmin illərdə qələmə aldığı “Firdovsi” şeirində müraciət etmək kifayətdir. 1934-cü ildə yazılmış şeir R.Rzanın hansı poeziya uğrunda mübarizə apardığını təsəvvür və dərk etmək üçün çox mühüm və əhəmiyyətli bir əsərdir. Firdovsiyə həsr etdiyi şeirdə isə R.Rza bu şairin simasında zaman və poeziya problemini qoyur, həqiqi poeziyanın bütün zamanlara məxsus olması fikrini əsaslandırır.

R.Rza poeziyasının yeni meyllərini onun bu dövrdə nəşr olunan kitabları – “Pəncərəmə düşən işıq” (1962), “Duyğular”, “Düşüncələr” (1964), “Dözüm” (1965) kitabları ən xarakter tərəfləri və cizgiləri ilə əks etdirirdi. Rus dilində nəşr olunan kitablarından biri “Vesno vo mne” adlanırdı. Moskvada nəşr olunan başqa bir kitabı isə “Mən insanam” adlanırdı. Sonrakı on illikdə çıxan kitablarında “Vaxt var ikən” (1970), “Hava haqqında” (1972), “Üzü küləyə” (1978) kitablarında R.Rza nəinki 60-cı illər poeziyasının meyllərini davam etdirir, eyni zamanda bunları əhəmiyyətli miqyasda inkişaf etdirmişdi. “vaxt var ikən” kitabının “Mən işığam, qaranlığın qənimi” adlanan ilk bölümündəki birinci şeir 1935-ci ildə qələmə alınmış “Çinar” idi. kitabın “Yazıq sənə Rəsul Rza” bölməsinə şairin 1933-1934-cü illərə aid “İlk səfər” və “Adsız şeir” lirik mətnləri daxildir. Məlumdur ki, 60-cı illərdə bir çox şeirlərinə görə, daha çox isə məşhur olan “Rənglər” silsiləsinə görə tənqid olunurdu. Rəsul Rza isə “İnsan şəkli” şeiri ilə bu tənqiddə cavab vermişdir. Onu da mütləq qeyd etməliyik ki, bu poema proqram xarakterli şeiridir. Şair özünün “Qızılgül olmayayı”, “Bir gün

də insan ömrüdür”, “Ömür keçdi, gün keçdi”, “Yer oğlu”, “Xalq həvami”, “Son gecə”, “Min dörd yüz on səkkiz”, “Füzuli” və s. poemalarında ideya fəlsəfi baxışları ümumiləşdirmişdir. Rəsul Rzanın poemaları yaddaş mövzusuna həsr olunmuş bir janr olaraq meydana çıxmışdır. R.Rza lirikasının əsas pafosu da, poetik fəlsəfi inamda idi. İnsana belə müraciətin gücündə və işığında idi. Şair sükut və tənhalıq içində də dünyadan ayrı deyildi. Bu illərə aid bir şeiri bu baxımdan çox xarakterikdir. Şeir “Dünyanın dərdi” adlanır! Ömrün belə təkrarsız anından şairin “Dördümüzün söhbəti” kimi klassik bir şeiri yaranır. Rəsul Rzanın 60-cı illər fəlsəfi lirikası bir silsilə təsiri bağışladı; bu şeirlər şairin kitablarında bir-birilə bağlı, əlaqədar olduğu kimi, həm də bir cəhət təşkil edirdi. Belə silsilələrə R.Rzanın bu dövr poeziyasında bir çox nümunələri göstərmək olar ki, bunların da arasında heç şübhəsiz, şairin məşhur “Rənglər” silsiləsinin ayrıca yeri vardır. Silsilə ilk dəfə 1962-ci ildə “Azərbaycan” jurnalında dərc olunmuşdur. Silsilənin bu nəşri 27 şeirdən ibarət idi və bu həcmdə şairin “Duyğular...düşüncələr” kitabına (1964) daxil edilmişdir. Silsilə dərhal ədəbi tərəqqidə kəskin tənqidlə qarşılandı. Lakin şair bu tənqidlərdən geri çəkilmədi; bir daha silsiləyə qayıtdı, onun “Qırmızının ümid çaları”, “Firuzəyi”, “Qırmızının inam çaları”, “Mavinin təsəlli çaları”, “Sürməyi”, “Saman sarısı” poetik mətnlərini yazdı və bu yeni şeirlər “Dözüm” kitabına (1965) daxil edildi. Beləliklə, bütövlükdə silsilə 33 şeirdən ibarətdir. “Rənglər” həm forması, janrı, poetik strukturu etibarilə, həm də lirik mündəricəsi cəhətdən yeni, son dərəcə novator silsilə idi. R.Rza bu silsilədə də yeni vasitə ilə – dünyanı, insanı dərk etmək istəyir və bu dərk poeziyada rəng vasitəsilə mənalandırırdı. Şeir adı rəngdə yalnız rəng görmür, yalnız rəng axtarmırdı, o, rəngdə insan həyatının, insan aləminin çalarlarını arayır və onu rənglə ifadə edirdi. Şairin silsilədə axtarıb tapdığı, kəşfinə nail ola bildiyi poetik metod belə idi. Silsilə “Uvertura”(opera,dram,balet kimi eserlereorkestr muqeddimesi, elece de sonata formasında musteqil orkestr eseridir.) adlı xüsusi və müstəqil bir şeirlə başlanırdı.

Ağ, qara, sarı, yaşıl, qırmızı,
Hərəsi bir sınaqla bağlıdır.
Bir həsrətimizi xatırladır,
Bir dərdimizi, bir arzumuzu
Hərəsində bir məna arayıb,
Bir səbəb görən var,
Kim bilir, kim sınamış.(4 s.227)

Başqa sözlə, şair rənglərin insan hissləri, insan əhvali-ruhiyyəsi, insanın yaddaşı ilə bağlı olduğunu demək istəyir və yalnız fırça vasitəsi ilə yox, söz vasitəsilə rəngin insanda oyatdığı təəssüratı, fikri, hissi ifadə etmək olar və mümkündür-həqiqətini, poetik metodunu bəyan etmiş olurdu. Silsilədə dünyanı poetik görünüş rənglər vasitəsi ilə öz həllini tapmışdır:

Rənglər xatirələr oyadır,
Duyğular oyadır.
Gördüyümüzdən artıq görmək istəməsək
Hər rəng adicə bir boyadır.(4, s.228)

Bütövlükdə bu parçada, xüsusilə son iki misrada silsilənin poetik konsepsiyası ifadə olunmuşdur. Hər rəngdə şeir göründüyündən daha artıq, daha dərin bir keyfiyyət göstərmiş və silsilə şairin bu səyindən, hər rəngə dərin nüfuzundan yaranmışdır. Rəng şeirin qəlbində təzə duyğular oyadır, yaddaşı canlandırır və beləliklə, hər rəng sadəcə adi boya deyil, onların sevinc, kədər, ümid, inam, təsəlli, məhəbbət, nifrət çaları vardır. Məhz rənglərə belə baxış və yanaşma nəticəsində, məsələn, həkimin dilindən “Sizdə xərcəng yoxdur” sözlərini eşidən insanın üzündə yaranan işıq mətnə ağ rəngin doğurduğu assosiasiyadır, yaxud gümüşü rəng vasitəsilə şairin təəvvüründə dumanlarda oyanan şəhər və Şeyx Şamilin qəbzəsi yazılı xəncəri canlanır. Deməli şairin fikrində rənglərin oyatdığı assosiasiyalar, obrazlar, qətiyyətlə mücərrəd, dumanlı deyildir; bunlar dünyanın real cizgiləridir, obrazlardır; bunların mənbəyi insan yaddaşıdır, musiqidir, rəsm sənətidir; insanın rənglərlə bağlı yaddaşı və inamlarıdır; ümid həsrət və idealdır. Silsilədə rənglərin poetik dərk və duyumu ilə təəssüm etdirilən dünya – insan dünyasıdır; insanın məhəbbət və inam, mübarizə və özünüdərk dünyasıdır. Rəng ümumiyyətlə R.Rza poetikasında təsadüf olunan ünsürlərdəndir. Onun poeziyasında, məsələn, “Göy at”, “Ağ fil”, “Ağ yasəmən” və s. obrazlara təsadüf etmək olur. Yaxud belə bir beytini xatırlamaq da yerinə düşər:

Qara matəm rəngidir, – deyirlər, – yox, yalandır,
Qaldır kipriklərini gözlərlə inandır.(3, s.227)

Silsilədə isə bu rənglə yaddaşda canlanan obrazlar daha zəngin və əhatəlidir. Burada, məsələn, bu rənglə:

Həsrətli gözlər,
Pərişan saçlar,

Titrək dodaqlar –
Dili ali məclislərdən qovulan
qolları buxovlu olan
qəbilələr, xalqlar.(4,s.240)

“Rənglər” silsiləsinin əsas xüsusiyyəti – fikir lirikası olmasıdır. Lakin bu fikr emosional-hissi fikirdir; şairin bütün duyğu və həyəcanları ilə ifadə olunan fikirdir. Məsələn, sarı rəngə həsr olunan şeiri götürək. Silsilədə bu rənglə bağlı iki şeir vardır. Bunlar “Sarı” və “Saman sarısı” şeirləridir; İkinci şeirin adı N.Hikmətin bir şeirinin adıdır və bu rəngə bağlı şeirin mətnində N.Hikmət obrazı, onun ağırlı məhəbbəti və həsrəti əsas motivdir.

Beləliklə, “Rənglər” silsiləsində şair ona proloq kimi yazdığı hissədə bəyan etdiyi əsas yaradıcılıq konsepsiyasını bütün dərinliyi və önəmi ilə gerçəkləşdirirdi. Silsiləni oxuyarkən hiss edirsən ki, həqiqətən də hər rəng adı boya deyildir; rənglərdə hissi və fikri, məhəbbəti və qəzəbi, izzirabı və sevinci, ümidi və inamı ifadə etmək imkanı vardır; rənglə tarixi və sənət aləmini ifadə və dərk etmək mümkündür. Bu və ya başqa rəngə şairin yanaşmasının bütün subyektivliyi ilə birlikdə hər bir şeir tamamilə fərqli səslənir, heç bir şeir digərinə qətiyyətlə bənzəmir. Şeirləri birləşdirən rəsmdən fəlsəfəyə doğru hərəkətdir. Bununla belə qeyd etməliyik ki, silsilə çap olunduğu ilk vaxtlarda onun bu məziyyətlərini, prinsipial poetik yeniliyini tənqid görə və qiymətləndirə bilmədi. Ancaq o da fakrdır ki, silsilə haqqında tənqiddəki ifrat meyl uzun sürmədi; silsilə tərcümə olundu və o, respublika hüduqlarından kənarında dərhal yüksək qiymətini aldı. Məsələn hələ 1964-cü ildə “Komsomolskaya pravda” qəzeti silsilədən bəzi nümunələrin tərcüməsini oxuculara təqdim edərək yazırdı: “Şərqi qədim, poetik ənənəsi – dünyəvi nə varsa hər şeydə dərin mənə görmək, insanın əhatəsində yaşadığı şeirdə dünyəvi əşyaların gözəlliyini tərənnüm etmək ənənəsi bu şeirlərin əsasını təşkil edir. Misradan-misraya keçdikcə şairin assosiasuya da getdikcə mürəkkəbləşir. Bu mürəkkəblik Rəsul Rzanın təsvir etdiyi dünyanın coxcəhətliyindən irəli gəlir və tbiətin çəlləngi kimi bütün silsilənin leymotivi kimi bu şeirlərdə insanın obrazı – “yuxulu bir körpənin təbəssümü” (“Ağ işıq”, “bizə ilkin əlifba öyrədən müəllimin zaman axarında qalmış surəti” (“Gümüş”), “şikəst bir övlad anasının bənizi” (“Sarı”), “poladlaşan dəmir” (“Al-qırmızı”) obrazı yüksəlir. “Rənglər” N.Hikmət, İ.Taufər, E.Mejelyatis və b. şairlərin də yüksək qiymətini qazandı. Tənqidçi Y. Lukin yazırdı: “Azərbaycan sənətkarının ən səciyyəvi, özünəməxsus əsərlərindən biri “Rənglər” silsiləsidir. Burada həm dərin fəlsəfi düşüncələr, həm də şeir forması sayəsində novator şair axtarırları öz əksini tapmışdır”.

Beləliklə, bu nəticəyə gəlmək olr ki, Rəsul Rza poeziyası bütövlükdə zamanın, müasirliyin fəlsəfi-poetik dərkidir; bu müasirliyin hiss və həyəcanları, ümid və düşüncələri ilə izzirab və təkəkkürü ilə aşlanmış bir sənətdir; bir poeziya simfoniyasıdır.

Ədəbiyyat

1. R. Rza, Çinar, Bakı, Azərənəşr, 1939, 181 səh
2. R. Rza, İntiqam!.. İntiqam!... Bakı, Uşaqgənənəşr, 1943, 34 səh
3. R. Rza, Üvertura: Rənglər silsiləsindən “Yeni Azərbaycan” 2010.-24 aprel.- S.10.
4. Rəsul Rza Seçilmiş əsərləri, 5 cildə, III cild, Bakı, “Öndər nəşriyyat”, 2005, 256 səh
5. Rəsul Rza. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə. I cild. Bakı, "Öndər nəşriyyat", 2005, 304 səh

ŞƏMS BƏHRAMİ

Bakı Dövlət Universiteti

CORC ORUELL YARADICILIĞINDA MÜHARİBƏ (“Heyvanıstan” povesti əsasında)

Açar sözlər: *Corc Oruell, “Heyvanıstan”, Dünya Müharibəsi, ingilis ədəbiyyatı*

George Orwell, was an English novelist, essayist, journalist and critic. His work is marked by lucid prose, awareness of social injustice, opposition to totalitarianism and outspoken support of democratic socialism. Orwell is best known for two novels, Animal Farm and Nineteen Eighty-Four, both of which were published toward the end of his life. Animal Farm (1945) was an anti-Soviet satire in a pastoral setting featuring two pigs as its main protagonists. These pigs were said to represent Josef Stalin and Leon Trotsky. The novel brought Orwell great acclaim and financial rewards.

Key words: *George Orwell, Animal Farm, World War, British literature*

Dünya ədəbiyyatı tarixinə Corc Oruell təxəllüsü ilə daxil olan Erix Artur Bleyer XX əsr ingilis ədəbiyyatının tanınmış nümayəndələrindən biridir. ABŞ-ın nüfuzlu "The Times" jurnalının 2008-ci ildə çap olunan məqaləsində Corc Oruell 1945-ci ildən bəri 50 ən yaxşı ingilis yazıçıları sırasına daxil edilmişdir.(1) Nəinki ədəbiyyatda, eləcə də, jurnalistika sahəsində də önəmli işlərə imza atmış yazıçı qısa həyat yolu keçməsinə baxmayaraq, arxasında zəngin irs qoya bilməmişdir. İctimai haqsızlıq və ədalətsizlik, totalitarizmə qarşı mübarizə onun əsərlərinin əsas leytmotivini təşkil edir.

Corc Oruell ədəbi yaradıcılığına İkinci Dünya müharibəsi illərində başlamışdır. Hər bir müharibə dövrünün sonunda sənətdə və ədəbiyyatda böyük partlayışlar olur. Troya savaşılarından İliada doğdu. Minlərlə ildir ki, yaşayır. Orta əsrlərin inkvizisiya təzyiq dövrü Don Kixotu və İlahi komediyanı yaratdı. Servanteski uzun illər vuruşmuş və hətta Osmanlıda beş il əsir qalmış bir yazıçıdır. Dante bütün həyatını müharibələrdə keçirmiş bir müşahidəçidir. İngilis müharibələri və inqilabı Şekspiri, fransız- Rus müharibələrindən biri də Tolstoyu yaratdı. İkinci Dünya Müharibəsi də Corc Oruell kimi haqsızlıqlara qarşı həssas qəlbi susa bilməyən mübariz ruhlu yazıçıları.

Böyük Britaniya ədəbiyyatında xüsusilə C.Oruell II Dünya müharibəsinin məlum olmayan tərəflərini, əhəmiyyətsiz kimi görünən kiçik hadisələri, incə məqamları, bir filosof həssaslığı ilə izah edir. İnsani dərdlər qarşısında həssas və səmimi bir yazıçı kimi hadisələrə yanaşır. "Corc Oruell həyatı ilə əsərləri, düşüncələri ilə əməlləri arasında düz mütənasiblik olan yazıçılardan idi (2,5). Yazıçı yalnız əsərləri ilə bəşəriyyətə xidmət göstərməmiş, eləcə də İspaniyada dövlət çevrilişinə cəhd göstərən, Hitler ilə Mussolininin də dəstəyini alan Frankoya qarşı vuruşacaq könüllülərə qoşularaq İspaniyaya getmişdir. "Barselonada rastlaşdığı köhnə tanış, İngiltərə müstəqil Leyboristlər Partiyasının tanınmış nümayəndələrindən olan Con Mak Neirə də açıq şəkildə: "Kitab yazmaq ikincidərəcəli işdir. Mən faşizmə qarşı vuruşmağa gəlmişəm!" – demişdi (2,8). C.Oruell müharibəyə dair xatirələrindən daha sonra "Katalonyaya Salam" adlı əsərində bəhs edir.

Cəbhədə yazıçı boğazından güllə ilə vurulur və ölümdən son anda xilas ola bilir. Müharibə onun dünyagörüşünə böyük təsir göstərir. Sağaldıqdan sonra o, İspaniya gizli polisi tərəfindən axtarıldığını öyrənir və Londona qayıdır. Oruell 1943-cü ildə özünün məşhur "Heyvanıstan" əsərini yazır. Roman sovet dövlətinin lideri İosif Stalin və onun tərəfindən bayağılaşdırılmış sosializm ideyalarının tənqidinə həsr olunmuşdur. Əsər 1945-ci ildə çap olunur və yazıçıya böyük şöhrət qazandırır. İkinci Dünya müharibəsindən sonra bütün daşların yerindən oynadığı, qeyri-müəyyənliyin hökm sürdüyü bir atmosferdə qələmə aldığı romanı gələcəyə dair bir proqnoz idi.

Müəllif Stalinin rəhbərlik etdiyi Sovet İttifaqında baş verən vəziyyəti və Oktyabr inqilabının ilkin prinsiplərindən necə döndüyünü və ya uzaqlaşdırıldığını, alleqorik şəkildə izah edir. Ferma sahibi Consun haqsız davranışı altında səfalət içərisində yaşayan heyvanlar yaşlı və müdrük donuz Mayorun bərabərlik, qardaşlıq haqqında təlimi ilə aydınlanmağa başlayırlar. Povestdə heyvanlar əmək qəhrəmanlarını, insanlar isə burjuaziyani təmsil edirlər. Beləliklə, heyvanlar arasında onun öyrətdiklərinin bir sistem halına salınması ilə "Animalizm" yəni Kommünizm cərəyanı yayılır və yem saatlarının unudulduğu bir gün fermada üsyan başlayır. İstehsalın qarşısında maneə hesab olunan Cons və adamları qovulur və yerinə bütün heyvanların bərabərliyi üzərinə bir idarəetmə forması qurulur. "Mister Consun simasında yazıçı Rusiyanın sonuncu çarı II Nikolayı göstərmişdir. 1914-cü ildə II Nikolay Rusiyanın I Dünya müharibəsinə qoşulmasına və sonra hər şeyin daha da korlanmağına səbəb olur. Müharibə cəhdi və ərzaq təchizatı ilə bağlı problemlər aclığa səbəb olur, eynilə Consun heyvanların qidasını verməyi unuduğu kimi". (3)

Necə ki, 1917-ci ildə baş verən oktyabr inqilabından sonra sovet hakimiyyətinin ilk qərarı Sülh və Torpaq haqqında qanun olmuşdu. Hansi ki, bütün mülkədarların torpaqları müsadirə edilib kəndlilərə paylandı. Onun sosialistik idealarına əsasən fəhlə və kəndli cəmiyyətin əsas təbəqəsini təşkil edirdi. Varlı mülkədarlara isə xalq düşməni imici verilmişdi. Povestdə mülkədarlara qarşı düşmənçilik münasibəti heyvanların dilindən belə təsvir olunur. "Bizim yeganə düşmənimiz İnsandır! İnsanı səhnədən uzaqlaşdırın, o zaman aclığı, ehtiyacı, kölə əməyini doğuran səbəblər də aradan qalxacaq! (2, 323)

Oktyabr Qələbəsi xüsusi mülkiyyətin aradan qaldırılması və ictimai özünəməxsusluğun əsasını qoyaraq, iqtisadi asılılığın yaratdığı yüzillik istismara son qoymaq imkanları yaratdı. İstehsalatdakı anarxiya öz yerini elmlə, planlı təsərrüfata verdi. "Heyvanıstan"da təsvir olunan heyvanların işini yüngülləşdirmək üçün yeni yeldəyirmanı layihəsi ilə yazıçı bu yeniliklərə işarə edirdi.

Lakin, işlər heç də bu başlanğıc ideallarına uyğun davam etmir. Qısa bir müddət sonra bəzi heyvanların daha da "bərabər" olduğu ortaya çıxır. Napoleon adlı donuz, ətrafına topladığı başqa donuzlarla birlikdə digər heyvan növlərinin zəif cəhətlərindən çox yaxşı istifadə edərək hakimiyyətə gəlir, rəqiblərini aradan qaldırır və beləliklə yeni bir diktatorluq dövrü başlayır. Fermanın digər heyvanlarına düşən pay isə eynilə keçmişdə olduğu kimi aclıq, güclü iş şəraitləri və şərtsiz itaətdir. Əsərin sonunda qonşu fermanın sahibi olan insanlarla əlaqə quran donuzların üzlərinin dəyişdiyini, bir vaxtlar üsyan etdikləri insanlara

bənzəməyə başladıklarını görürük. Heyvanistanın əvvəl yazılmış qanunnaməsində dəyişikliklər etməyə başlayırlar. “İki ayaq pisdir, dörd ayaq yaxşıdır” prinsipini yazdıqları kimi pozan donuzlar artıq insanlar kimi iki ayaq üstə gəzməyə, onlar kimi boşqablarda yemək yeyib, onlar kimi geyinməyə başlayırlar.

Oruell Stalinist düşüncəyə qarşı durarkən, gənclik illərində könül verdiyi sosializmdən uzaqlaşmış olmadığını, lakin sosializmin açdığı kommunizm, ya da “animalizm”in necə irəlilədiyini bizlərə göstərir və baş vermiş hadisələri metaforik bir ifadə tərzilə oxucuya təqdim etməyə nail olur. “Oruell özünü “demokratik sosialist saydığından marksizm-leninizmin hər iki banisinə müəyyən hörmətlə yanaşırdı. O da müasirlərinin çoxu kimi belə bir fikir bölüşürdü ki, sosializmin qüsurları üçün banilərdən daha çox, Marks və Lenin təlimini təhrif edən bolşeviklər, ilk növbədə isə Stalin məsuliyyət daşıyır.” (2,26)

Yazıçının ustalıqla qurduğu metaforaların içində tarixi həqiqətlərin yer almışdır. Məsələn, Stalinin Hitlerin bir oyunu səbəbi ilə özünə sui-qəsd hazırlığında olduğu paranoyası ilə bir çox generalını edam etdirməsi kitabda Napoleonun Snoubolun agent olduğunu iddia etdiyi və özünü öldürmək istədiyindən şübhələndiyi bəzi heyvanları öldürməsi bu məqamda mühüm bir nümunə ola bilər.

Corc Oruell əsərində Sovet inqilabı tarixinə yad olmayan oxucuların dərhal anlayacağı tipləşirmələrdən və bənzətmələrdən istifadə edir. Stalinin tərəfdarları və müxalifləri, eləcə də müxtəlif sinif və təbəqələr heyvanlar aləmində bir-bir öz yerini taparkən sosializmin ideoloji və nəzəri yönələri də gözlər önünə sərilərək ifşa olunur.

“Oruell “Heyvanistan” povestində (1945) Rusiyadakı kommunist ideologiyasının uğursuzluğunu göstərdiyi üçün onun nəşri Sovetlər Birliyində 1980-ci il inqilabından sonraya qədər qadağan edilmişdir. (4, 570).

Soyuq müharibə dövründə sosializmə bir xəyanət olaraq qəbul edilən Oruell romanlarını yalnız sosializmə yönəlmiş tənqid kimi qəbul etmirik. Bu tənqid eləcə də antidemokratik hakimiyyətlərə yönəlmişdir. Oruellin tənqidinin yalnız Stalin dövrü ilə məhdudlaşmadığını söyləyə bilərik. Formal mənada hücum real sosializmə qarşı olsa da, amma heyvanlar və insanlar arasında dəyişməyən hakimiyyət hərisliyi və qonşu ferma rəhbərlikləri arasındakı oxşarlıqlar Oruellin tənqidini ümumiləşdirir.

“Bütün heyvanlar bərabərdir, lakin bəzi heyvanlar daha bərabərdir” fikri ilə Politbüroun və Stalinin tiranca rəhbərliyinin tənqid olunduğu kimi, ölümü də işləmək kimi qəbul edən çalışqan at Bokserin bir at qəssabına satılışı ilə də bütün bir bəşəri və insani ambisiyaların nələrə səbəb ola biləcəyini də nümayiş etdirir. Bir sözlə Oruell bu əsərdə İspaniyada Respublikaçılar ilə çiyin-çiyinə faşizmə müqavimət göstərdiyi zaman hiss etdiklərindən fərqli fikirlər səsləndirmir. Əksinə, o zamankı ideyalarını daha da genişləndirərək, insanın ən bərabərhuquqlu sistemdə belə “heyvanlaşacağını” vurğulayır.

Oruell həyata çox tez, qırx altı yaşında gözlərini yummuşdur. Heyvanıstandan sonra geniş miqyaslı bir şöhrət qazansa və maddi çətinlikləri başa çatsa da yoxsulluq günlərində tutulduğu vərəm xəstəliyi, həyatının son dövrünün böyük hissəsini xəstəxanalarda keçirməsinə səbəb olmuşdur.

II. Dünya Müharibəsi illərində "Observer" qəzetində çalışmış yazıçı 21 yanvar 1950-ci ildə Londonda həyata vida etmiş, ardında on ədəd kitab və saysız-hesabsız məqalə buraxmışdır.

Ədəbiyyat

1. "The 50 greatest British writers since 1945". The Times. 5 January 2008. Retrieved 7 January 2014.
2. Vilayət Quliyev. Ön söz. Corc Oruellin seçilmiş əsərləri, Şərq-Qərb nəşriyyatı Bakı-2010
3. "The Fall of Mister Jones and the Russian Revolution of 1917". Shmoop University. Retrieved 13 May 2013.
4. The Short Oxford History of English Literature. Revised Edition. Andrew Sanders. Oxford University Press, 1996

ŞÖHRƏT MƏMMƏDOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

UŞAQ POEZİYASINDA ESTETİK TƏRBİYƏ PROBLEMİ

Açar sözlər: *bədii zövq, poeziya, təxəyyül, mənəviyyat, tərbiyə, etika, estetika, mövzu, poetik, dostluq, əxlaqi, müəllim, əsər*

Art esthetic education problems in child poetry

Art education is an important area of Aesthetic education. Artistic taste are created by the impact works of art and formed. Respect to father and mother, esteem grandfather and grandmother, love to brother, mother and motherland are an important subject of child poetry. The article deals with the artistic taste and education problems forming the basis of aesthetic education. The factors are researched to influence the formation of child imagination. Development of child morality are shown with artistic taste. The samples are given from the poems which axised childrens taste, enlarged morality and fantasy.

Key words: *Artistic taste, poetry, imagination, morality, nurture, ethics, aesthetics, subject, poetic, friendly, ethical, reading, work*

Azərbaycan uşaq poeziyası özünəməxsus inkişaf yolu keçmişdir. Müxtəlif dövrlərdə yazıb-yaratmış şairlərimiz uşağa şeirlərinin yaranmasında və zənginləşməsində böyük rol oynamışlar. S.Ə.Şirvani, M.Ə.Sabir, A.Səhhət, R.Əfəndizadə, A.Şaiq və başqaları uşaqların təlim tərbiyəsinə müsbət təsir bağışlayan rəngarəng mövzularda əsərlər yazmaqla onların bədii zövqlərini formalaşdırmağa, dünyagörüşlərini artmağa nail olmuşlar. Bu missiyanı öz üzərinə götürən sonrakı nəsil – M.Dilbazi, T.Elçin, R.Rza, Z.Cabbarzadə, X.Əlibəyli, T.Mahmud, H.Ziya, Z.Xəlil, İ.Tapdıq və bir sıra digər sənətkarlarımız uşaqlar üçün müxtəlif mövzulu şeirlər yazaraq bu ənənəni davam etdirmişlər.

Azərbaycan poeziyasında ümumiyyətlə ədəbiyyatında bütün növ janrlarda bədii zövq, tərbiyə mövzusu həmişə aparıcı olmuşdur. Bu xüsusiyyəti eyni ilə Azərbaycan uşaq poeziyasına da aid etmək olar. Bədii zövq və tərbiyə mövzusu adından da görüldüyü kimi, kifayət qədər mürəkkəb tərkibə malikdir.

Estetik tərbiyənin mühüm bir hissəsini bədii zövq tərbiyəsi təşkil edir. Bədii zövq isə incəsənət əsərlərinin təsiri ilə yaranır və formalaşır. Mütləq mədəniyyəti güclü olan, rəssamlıq, musiqi, teatr, bəstəkarlıq, heykəltaraşlıq nümunələrindən baş çıxaran adamın zövqü kamil, estetik mədəniyyəti yüksək olur.

Görkəmli uşaq sənətkarı M.Dilbazi milli uşaq ədəbiyyatının təsir qüvvəsini dəyərləndirərək belə bir fikir söyləmişdir. “Uşaq ədəbiyyatı bir növ əlifbaya bənzəyir. Elmin, mədəniyyətin, müxtəlif biliklərin əlifbasına. Uşaqlar bu əlifba vasitəsilə bəşəriyyətin uzun əsrlər boyu yaratdığı bir dünyaya – sənət aləminə ayaq açır. Həmin sehri “hərflərin” hikmətli açarlarının köməyi ilə bu böyük xəzinəyə sahib olmağa başlayırlar. Müasir Azərbaycan poeziyasında bədii zövq və tərbiyə mövzusu digər mövzulardan fərqli olaraq daha çox dəyişikliyə məruz qalmışdır. 50-70-ci illərdə kommunist ideologiyasının təsiri altında Azərbaycan uşaq şairləri uşaq və gənclərin bədii zövq və tərbiyə məsələlərini möker, komsomol əxlaq kodeksi çərçivəsində göstərdilərsə, 90-cı illərdən başlayaraq bu ədəbiyyat aradan çıxdı. Azərbaycan uşaq sənətkarları xalqımızın əsrlər boyu uca tutduğu etik-tərbiyəvi prinsiplərə yenidən istinaq etdilər. Lakin az bir zaman keçiyində çox mürəkkəb əsaslı bir mövzunun bu və ya digər dərəcədə mükəmməl bir şəkildə işləməsi olduqca çətin məsələdir. Ona görə də bədii zövq və tərbiyə mövzusunda sənət əsərlərinin birdən yaranmasının güman etmək də düzgün olmazdı. Bununla belə biz müasir uşaq poeziyası nümunələri içərisində bədii zövq və tərbiyə problemlərin uğurlu poetik həllini tapan şeirlərə də rast gəlirik. Şübhəsiz son illərdə bu mövzuda bir-birindən geri qalmayan gözəl uşaq əsərləri yaranmışdır. T.Elçin, H.Ziya, Z.Xəlil, İ.Tapdıq, M.Aslan, R.Yusifov kimi Azərbaycan uşaq şairlərinin yaratdıqları əvəzsiz incilər belə poeziya nümunələrindən saymaq olar. Çox zaman düşünülür ki, zövqlər müxtəlif olur, onları eyniləşdirmək mümkün deyildir. Lakin onu da bilməliyik ki, zövqlərin müxtəlifliyi heç də onun sağlam əsaslar üzərində inkişafına mane olmur. Çünki insana estetik zövq anadangəlmə verilmir. Estetik zövq, eləcə də onun tərkib hissəsi olan bədii zövq insan həyatda, fəaliyyətdə, yaradıcı əməkdə yiyələnir. Buna görə də uşaqların lap kiçik yaşlarından bədii-estetik zövqlərinin düzgün formalaşması vacib problemlərdəndir. Hələ XIX əsrdə Azərbaycan mədəniyyəti və ictimai fikrinin inkişafında müstəsna xidmətləri olan, ensiklopedik biliyə malik şəxsiyyət A.Bakıxanov bir tərbiyəçi, pedaqoq kimi çıxış edərək “Təhzibul-əxlaq” (Nəsihətlər) əsərinin əvvəlində yazırdı: “Uşaqlıqda öyrənilən elm başda qazılmış nəqslər kimidir”. Məsələni nəzərə alaraq uşaqları lap kiçik yaşlarından mənəvi-əxlaqi gözəlliyə öyrətmək lazımdır ki, bu gözəl xasiyyətlər onlarda adət və vərdiş şəklində alıb təbiətlərinə daxil olsunlar. Valideyn və onun bədii zövqün, uşağa verdiyi tərbiyə üsulu mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Uşağın göz açıb gördüyü dünya, ailə dünyasıdır. Bu dünyada ilk dəfə ata və ananın şəxsi nümunəsini görür. Ona valideynin səliqə-səlimanı, bəzən bizə çox sadə və adi gələn hərəkətləri, davranışı çox maraqlı olur. Ümumiyyətlə uşaq tərbiyəsini valideynsiz təsəvvür etmək çox çətindir. Valideyn uşağın sadəcə ata-anasını deyil, onun ilk müəllimi, ilk tərbiyəçisidir. Uşağa onun ata, anası, nənə və babası hamıdan daha yaxın, doğma əzizdir. O təbiət və cəmiyyət haqqında ilk anlayışları adamlarımızdakı nəcib münasibəti və s. ilk dəfə öz valideynlərindən öyrənir. Ata-anaya hörmət, nənə-babaya ehtiram, qardaş bacıya məhəbbət əvvəlki onilliklərdə olduğu kimi son illərdə də Azərbaycan uşaq poeziyasının mühüm mövzularından olmuşdur. Xüsusilə bizi dünyaya gətirən, gecələr yatmayıb qaygımızı çəkən, beşiyimizin başında gecə-gündüz min bir zəhmətə qatlaşan analara dərin məhəbbət uşaq şairlərinin yaradıcılığında əhəmiyyətli yer tutur. Ananın bala üçün hər cəhətdən arxa-dayaq olması balasını firavan böyütmək arzusu uşaq poeziyasında orijinal mövzularla yanaşı ənənəvi tarixi motivlərin də bədii ifadəsinə diqqət yetirilmişdir.

Bütün yaradıcılığı boyu valideyn övlad münasibətlərini ön plana çəkən M.Dilbazi uşaq əsərlərində valideynlərin rəngarəng obrazlarını canlandıraraq bu məsələni həmişə diqqət mərkəzində saxlamışdır. Dilbazi şeirlərində tez-tez ananın maraqlı xarakterik xüsusiyyətlərini açır. “Böyük qadın, böyük ana”, “Ana”, “Ana və qız”, “Beşiyimin başında”, “Mənim anam” kimi şeirlərini buna misal çəkə bilərik.

Dilbazi “Nənələr və nəvələr” mövzusunda da silsilə şeirlərlə çıxış etmişdir. Nənələri təsvir və tərənnüm edərkən həyatı detalları çox bacarıqla işlədir. Sənətkarın müxtəlif illərdə yazılmış “Mənim

nənəm”, “Nənələrin məhəbbəti”, “Nənə və nəvə”, “İki nəvəli nənə”, “Nənəmin ikinci nəvəsi”, “İki nəvə bir nənə”, “Qocalar”, “Nənənin nəvələri”, “Nənələr qocaldılar” və s. kimi şeirlərində nənələr bir qayda olaraq müdrik, işbilən, ağbirçək, cəfakeş nəvələrini dərin məhəbbətlə sevən, onların hər əzabına qatlaşan, ərköyün hərəkətlərinə dözən evin qayğıları ilə yaşayan bədii surətlər kimi verilir. “Sözə baxmayanda” şeirində nənə nəvə münasibətlərinin çox həyatı, təbii təsviri ilə qarşılaşırıq.

Nənə durur lao o başdan.

İşləri görür yavaşdan.

Süd bişirir çay dəmləyir.

Ay uşaqlar ac getməyin.

Bircə tikə yeyin-deyin.

Cavab gəlir:

- İstəmirik

Səhər tezdən biz yemirik.

Böyük Azərbaycan şairi S.Vurğun uşaqlar üçün yazmağın nə qədər məsuliyyətli və çətin bir iş olduğunu, uşaq qəlbini, uşaq təbiətini, ümumiyyətlə, uşaq həyatını tərənnüm etməyin nə qədər vacib olduğunu deyirdi. O, 1944-cü ildə yazdığı “Balalarımız üçün gözəl əsərlər yazaq” adlı elmi-nəzəri məqaləsində qəti şəkildə bildirdi ki, uşaqlarla sözün mənfi mənasında uşaq kimi deyil, insan kimi davranmaq lazımdır. O uşaq insandır ifadəsini söyləmişdir. Bəzən uşaqlar üçün yazan şairlər elə hesab edirlər ki, uşaqlara sadə olmayan bədii zövq və tərbiyə problemləri barədə söz açmaq lazım deyil. Ona görə də bəzi uşaq şeirlərini oxuyan zaman əməyə məhəbbət, dostluğa sədaqət, ata-anaya hörmət, ehtiram və s. barədə sadələvh mülahizələrdən o tərəfə keçə bilməyən şeirlərlə qabaqlaşmalı oluruq. Lakin, A.Səhhət, M.Ə.Sabir, A.Şaiq, M.Dilbazi kimi söz ustalarının yaardıcılıq təcrübəsi göstərir ki, Azərbaycan uşaqları mürəkkəb məsələlər barədə mükəmməl mülahizələr yürütməyə qadirdilər. Eyni zamanda həmin yaradıcılıq təcrübəsi göstərir ki, müasir Azərbaycan uşaq şeirinin müəllifləri üçün də zəngin bir məktəb olaraq geniş yaradıcılıq imkanları açır. Lakin bu heç də o demək deyil ki, müasir uşaq şairi cəmiyyətin qarşısında duran mürəkkəb problemlərin şərhilə məşğul olmalıdır. Söhbət ondan gedir ki, şair bugünkü uşaqları və gəncləri maraqlandıran, cəlb edən etik-mənəvi məsələlərdən yan keçməməli, həmin məsələləri poeziyada bütün dolğunluğu ilə şərh etməlidir. Yalnız ümumi didaktik mülahizələr, soyuq ritorik misralarla bu gün,, kompüterin, cürbəcür elektron oyunların, son xarakterli verilişlərin əhatəsində yaşayan uşağın mənəvi-psixoloji aləminə yol tapmaq, onu bu baxımdan zənginləşdirmək, tərbiyə etmək mümkün deyildir.

Artıq öz dövrünü keçmiş mənəvi-etik mülahizələrin çeynənmiş şəkildə heç bir bədii orijinalıq nümayiş etdirmədən təqdim olunması uşaq mənəviyyatının və təfəkkür tərzinin formalaşmasına müsbət heç nə vermir, əksinə uşaqları bu ifadələrdən usandırır, nəticədə onlar bu ədəbi materiallara mənfi münasibətdə olurlar.

Uşaqların bədii zövqlərinin formalaşmasında onların ilk eşitdikləri musiqi, ilk baxdıqları rəsm nümunələri və ilk oxuduqları bədii əsərlər böyük rol oynayır. Bunlar yeni bir aləmə-zövqlər aləminə açılan bəlkə də ilk pəncərə olur. Uşaqların zövq mənbələri müxtəlif və rənarəngdir. Valideynlərin qarşısında ilk duran vəzifələrdən ən başlıcası uşağın qavramasına və zövqünə, eyni zamanda onların yaşına və bilik səviyyəsinə uyğun əsərlərin seçilməsi daha düzgün olardı.

Müasir Azərbaycan uşaq poeziyasının sayılıb-seçilən sənətkarlarından olan R.Yusifovun uşaq şeirlərinə nəzər salsaq görürük ki, onun şeirlərinin mövzu dairəsi rəngarəngdir. O uşaq psixologiyasına daha yaxından bələd olduğundan və ədəbiyyatın nəzəri əsaslarını mükəmməl bildiyindən, qələmə aldığı şeirləri şirin yumoru, yığcamlığı, aydınlığı ilə diqqəti cəlb edir.

Şairin şeirləri kiçik yaşlı oxucunu istər-istəməz düşünməyə vadar edir. Bu baxımdan, “Ağ yolların yolçusu”, “Bir kitab sətirləri” və s. uşaq şeirləri uğurlu təsir bağışlayır. “Daha uşaq deyiləm” adlı şeirlər kitabına daxil edilən şirin yumorlu, informasiya verici bədii nümunələr böyük maraq doğurur. Burada Rafiq Yusifov hər bir həyat hadisələrində çoxlarının görə bilmədikləri bəzi həqiqətləri öz oxucusu ilə elə bölüşür ki, elə bil şeiri oxucu özü görüb Rafiq Yusifovlu isə onu gözəl bir şeirə çeviribdir. Bax əsl uşaq şeirinin böyüklüyü, cazibədarlığı da ondadır ki, həmişə mövzu oxucu ürəyindən xəbər verir, onu həyat hadisələrinə maraqlı dolu gözləri ilə baxmağa sövq edir. Şairin “Bir ay bir də çay” şeirində Azərbaycan təbiətinin poetik təsvirinə rast gəlirik. Misraları beş hecadan ibarət olan bu şeirdə Azərbaycanın hər bir guşasının gözəlliyini görmək mümkündür.

Gedib mürgüyə

Dağlar, yamaclar.

Yatıb meşədə

Kollar, ağaclar.

Yuxuya dalıb
Dərələr, düzlər.
Tənha üşüyür
Cığırılar, izlər.

Uşaqların insani duyğulara münasibətlərini nizamlamaq, həyata olan inamını möhkəmləndirmək, onların sirli dünyanı, füsunkar təbiəti dərk edərək zərif və incə hisslərlə tərbiyə olunmasına nail olmaq, uşaq təxəyyülünü formalaşdırmaq üçün təbiət təsvirləri çox əhəmiyyətlidir. R.Yusifoglundun əsərlərində uşağın zövqünü oxşayan təxəyyül və fantaziyasını gücləndirən bədii detallar çoxdur.

Təbiətə təsvirləri xüsusi fərqləndirici intonasiya ilə oxunmalıdır. Şeiri oxuyarkən təsvirlərin bədii təsvirinə xüsusi fikir verilibsə, bu uşağa bədii zövq aşılayır. Valideynlə və tərbiyəçilər unutmamalıdır ki, təbiət hadisələrinin müşahidəsi bu təsvirlərin rolu üzərində işləmək, onların zövqünün inkişafı və formalaşmasına güclü təsir edən fasilələlərdən biridir.

Alimlərin fikrincə bədii zövq eşitmək, görmək, dinləmək və mütaliə ilə də sıx bağlıdır. Onun əsası ailədə qoyulur. Sonrakı dövrlərdə ailə və məktəb arasında sıx bağlılıq yaranır. Bədii zövq müstəqil mütaliə yolu ilə inkişaf edir və formalaşır. Oxu vərdişinə və mütaliə mədəniyyətinə isə uşaq məktəbdə yiyələnir. Mütaliə isə mədəniyyət əlamətidir. O, uşaqlarda gözəlliyi duymaq, sənət əsərlərini qiymətləndirmək bacarığını tərbiyə edir. Mütaliənin köməyi ilə həyat haqqında bəsit təsəvvürünü olan uşağın biliyi genişlənir, lügət ehtiyatı zənginləşir. Beləliklə həyat tərzi və insani münasibətlərini daha yaxşı başa düşür. Onun formalaşmasında isə estetik təsir doğur. Odur ki, uşaq bədii əsərləri ifadəli oxumağı bacarmalıdır. Buna görə də uşaq əsəri elə formada yazılmalıdır ki, uşaq onu oxuyarkən eyni zamanda əsərin mənasını da dərk etsin. Bu da öz növbəsində uşaqlarda bədii zövqün formalaşmasında böyük rol oynayır.

Bu gün Azərbaycan uşaq yazıçıları qarşısında çox məsul vəzifələr durur. Bu vəzifələr tək şeir yazmaq deyil, eyni zamanda uşaq psixologiyasını geniş bilməyi və valideynlərlə sıx təmasda olmağı təcrübə etməlidirlər. Əgər belə olarsa yazdıqları əsərlər uşaq zövqünün düzgün formalaşmasına səbəb ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev C. Bədii ədəbiyyatın tərbiyəvi rolu. Filoloji araşdırmalar, 2004.
2. Allahverdiyev P. "Dəbistan" jurnalında tərbiyə məsələləri. "Azərbaycan məktəbi", 1958, №7
3. Namazov Q. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı antologiyası 3 cildə. I,II-III cild, 2005.
4. Budaqov B. Təbiət poeziya işığında.
5. Əhmədov C. Uşaq ədəbiyyatında ideya və sənətkarlıq məsələləri. Azərbaycan, 1960, №2
6. Məhərrəmov C. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında ənənə və novatorluq. 1970-80-ci illər. Bakı, ADPU, 1997.
7. Tahirli Z. Böyük vətən müharibəsi illərində Azərbaycan sovet uşaq şeiri. Bakı, Azərneşr 1991, 96 s.
8. Məmmədov X. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı müntəxabatı. Bakı, Nasir, 2001.
9. Məmmədova Ş. M.Dilbazinin uşaq yaradıcılığı. Bakı, ADPU, 2014.
10. R.Yusifoglu. Uşaq ədəbiyyatı. Bakı, təhsil, 2002, 268 s.

TƏRANƏ AĞAMALIYEVA

Bakı Dövlət Universiteti

ƏHMƏD BƏY AĞAOĞLUNUN "SƏRBƏST FİRQƏ XATİRƏLƏRİ" ƏSƏRİNİN ƏSAS MOTİVLƏRİ

Açar sözlər: *partiya, Ağaoğlu, siyasi, milli, mühacirət*

The prominent national Azerbaijan ideologist AhmadbayAgaoglu's work "Free sect Memories" is involved in the analysis in the article named by "The main motives of AhmadbayAgaoglu's "Free sect Memories" work". Here, the main themes of emigration literature are investigated and taken into account at the same time.

Keywords: *party, Agaoglu, political, national, immigration*

Əhməd bəy Ağaoğlu Azərbaycanın və Türkiyənin bütünlükdə isə çağdaş türk islam dünyasının görkəmli şəxsiyyətlərindən biridir. XX əsrin əvvəlləri Əhməd bəy Ağaoğlunun elmi- bədii yaradıcılığının və ictimai-siyasi fəaliyyətinin zəngin dövrünü əhatə edir. Onun bu illərdə yazdığı " Sərbəst insanlar ölkəsində", "Üç mədəniyyət", "Dövlət və fərd", "Sərbəst firqə xatirələri" və s. kitabları nəşr olunmuşdur.

Əhməd bəy Ağaoğlu çətin, ziddiyyətli və mürəkkəb həyat yolu keçmişdir. Bu böyük şəxsiyyətin ömür yolunun bir çox məqamları indiyədək qaranlıq qalmışdır. Təbii ki, milli mübarizənin vüsət aldığı həqiqi qələm sahiblərinə daha çox ehtiyac duyulduğu bir zamanda Əhməd bəy Ağaoğlu kimi qüdrətli şəxsiyyətin Azərbaycandan uzaqlaşdırılması həmin mübarizəyə və onun ideallarına zərbə idi. Onun milli şüur tariximizin

xüsusi inkişaf mərhələsində böyük yeri vardır. Azərbaycan xalqının uzun müddət bu böyük mütəfəkkirin düşüncələrindən, biliyindən bixəbər qalması bizim milli mənlilik şüurumuzun faciələrindən biridir.

Əhməd bəy Ağaoğlu özü də istəmədən 1930-cu ildə böyük bir siyasi eksperimentin iştirakçısına çevrilir. Başlanmasına Atatürk tərəfindən qərar verilən, lakin sonradan qaydasız oyuna çevrilən bu ciddi siyasi aksiyanın əsasında əslində Əhməd bəyin ürəkdən tərəfdar çıxdığı, Cümhuriyyətin siyasi gələcəyi baxımından çox böyük dəyər verdiyi bir ideya- ölkəni həqiqətən demokratikləşdirmək, fikir və əməllərin sözdə yox, işdə rəqabətinə yol açmaq niyyəti dayanırdı. Türkiyənin qanun və demokratik dəyərlərin üstün olduğu Avropa dövləti kimi görmək istəyən Atatürk həmin il hakim Cümhuriyyət xalq partiyası ilə siyasi rəqabət şəraitində siyasi hakimiyyət uğrunda mübarizə aparan müxalifət partiyasının qurulmasına qərar verir. Həmin müxalifət iznli fəaliyyət göstərəcəkdir. Lakin bununla belə, Atatürkün niyyətinin səmimiyyəti heç kimdə şübhə doğurmurdu.

Atatürk təkpartiyalı sistemi hətta respublika şəraitində də Avtoqratiyaya çevrildiyini hamıdan daha yaxşı başa düşürdü. Ona görə də Amerika və yaxud qərb modelə əsasında rejimin mahiyyətini qorumaq şərti ilə biri- birinə müxalifətdə olan və bu yolla da , biri digərinin fəaliyyətini nəzarətdə saxlayan, hakimiyyətdən sui-istifadənin qarşısını alan iki aparıcı partiyanın mövcudluğuna tərəfdar idi.

O, ürəyinin dərinliyində bu siyasi eksperimentin uğuruna inanmasa da yeni fırqənin qurucuları sırasında yer aldı. Görkəmli ideoloq istəmədən cəlb olunduğu bu uğursuz oyundan ləyaqətlə çıxmasına imkan yaradılmasını istəmişdir. Sərbəst fırqənin 1930-cu ildə keçirilən ilk çoxpartiyalı seçkilərdə uğuru, həm də uğursuzluğa çevrildi. Xilaskarı olduğu ölkənin və xalqın onun rəhbərlik etdiyi partiyayı deyil, müxalif sərbəst fırqəni seçməsinə Atatürk siyasi həyatının ciddi sarsıntısı kimi yaşadı. Sərbəst fırqənin fəaliyyətini dayandırması ərəfəsində Əhməd Ağaoğlu özünün xilaskarı, ailəsinin rifah və xoşbəxtliyinin səbəbkarı saydığı Atatürkdən istəmədən cəlb olunduğu bu uğursuz oyundan ləyaqətlə çıxmasına imkan yaradılmasını istəmişdir. Atatürkün “ nə edəcəksən?” -sualı qarşısında “əmrinizlə girdiyim partiyadan çıxmayacağam.” O, sözünün ağası olmağı bacardı. Sərbəst fırqə eksperimentinə qoşuldu, partiyadan istefa etməsilə bağlı heç bir bəyanat vermədi. Sərbəst fırqə cəmi yüz gün ömür sürmüşdür. Bu partiyanın yaradılmasında əsasən ölkəni həqiqətən demokratikləşdirmə, fikir və əməlləri sözdə yox, işdə rəqabətinə yol açmaq niyyəti dayanırdı. “Ölkəni təkpartiyalı idarəçilik sistemindən qurtarmaq üçün ikinci partiya sərbəst fırqə yaratmaq təşəbbüsündə əqidə dostları ilə birlikdə Əhməd bəy Ağaoğlu da yer alır. Siyasi fəaliyyətində təkpartiyalı idarəçilik rejiminin demokratiya ilə uyuşmadığı tezisini müdafiə edir” (2;41-42).

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, milli istiqlal mücahidlərindən Əziz Alpoudun “Həyatımın hekayətləri” memuar xarakterli əsərində bununla bağlı bir qeydə rast gəlirik. O, bu əsərin səhifələrində Əhməd bəy Ağaoğlunun fırqə quruculuğundakı fəaliyyətindən və oradakı çıxışlarından bəhs edir.

Əhməd bəy Ağaoğlu yeni fırqəyə Qazinin göstərişi ilə gəlsə də o özü də bu işə razılığı vermişdir. Lakin bu partiya Əhməd Ağaoğlunu dərinədən sarsıtmışdır. Bu, tragikomediya çox zərbələr yemiş, mənəviyyəti üçün ağır zərbə olmuşdur. Sərbəst fırqənin yüzgünlük ömrü başa çatandan sonra Ankaradan İstanbula köçmüşdür. Bütün həyatını böyük ideallar uğrunda mübarizəyə sərf edən şəxsiyyətlərin çoxu kimi Əhməd Ağaoğlu da ömrünün sonlarında unutanlıq və laqeydliyin ağır acılarını dadmalı olmuşdur.

Azərbaycan mühacirəti içərisində publisistika ilə ən çox Əhməd bəy Ağaoğlu məşğul olmuşdur. Onun “Üç mədəniyyət”, “İxtilalı, İnciləmi?”, “Sərbəst fırqə xatirələri”, “İngiltərə və Hindistan” kitabları və çoxlu sayda məqalələri müəllifin bu sahədəki axtarışlarının ümumi mənzərəsini əks etdirir. Əhməd bəy Ağaoğlu o dövrdə Türkiyə, Rusiya və dünyada cərəyan edən siyasi hadisələrə biganə qalmamış, rus müstəmləkəçiliyinin kəskin tənqid olunduğu yazılarla çıxış etmişdir. Onun publisistikası Türkiyə mətbuatında da dərin iz qoymuşdur.

Əhməd Ağaoğlunun publisistik yaradıcılığında əhəmiyyətli yer tutan bir növ memuar səpkisində yazılmış ” Sərbəst fırqə xatirələri” əsərində ədib 1930-cu ildə Atatürkün göstərişi ilə Sərbəst Cümhuriyyət fırqəsi qalmaqalı ilə bağlı əhvalatları qələmə almışdır.

İlk növbədə mühacirət mətbuatı sovet Azərbaycanında baş verən ədəbi hadisələrə ciddi şəkildə münasibət bildirməyə başladı. Mühacirətdəki bütün ziyalılar vətəndə təzyiqlər altında baş verən təhriflərə qarşı son çarəni yalnız milli istiqlala qoşulmaqda görərək hər kəsi bu yolda yürüməyə səsləmişlər.

“Əhməd bəy Ağaoğlu heç bir cətinliklərdən qorxmur həmişə mübariz olur. O həyatını bitib-tükənməyən mübarizələrdə keçirir. Xatirələrdə bir tərəfdən Əhməd bəy Ağaoğlunun keşməkeşli ömür yolu vərəqlənir, onun yaddaşından səhifələri qabardılır digər tərəfdən ədibin həyatının ədəbiyyat və siyasətlə bağlı məqamlarına diqqət yetirilir onun əlaqə və ünsiyyətdə olduğu şəxsiyyətlərdən bəhs edilir.

Azərbaycanın, eləcə də, bütün türk aləminin intellektual tarixində özünəməxsus yer tutmuş Əhməd bəy Ağaoğlunun dünyagörüşü qərbçilik və vətənpərvərlik mövqələrinin sintezi, maarifçilik metodologiyası ilə birləşdirilmiş və orijinal liberal-demokratik məzmun kəsb etmişdir. O, özünün qərbçilik mövqeyini və

onun şərq aləminə, o cümlədən Azərbaycana tətbiqi təmayüllü fikirlərini müxtəlif mətbuat orqanlarında izah etməyə başlamışdır. O, böyük fransa inqilabının elan etdiyi və dünya liberal demokratik fikrinin əsas leytmotivinə çevrilmiş “azadlıq, bərabərlik, ədalət” prinsiplərinin qızğın təbliğatçısı olmuşdur. “Əhməd Ağaoğlunun qərbpərəst olması təsadüfi deyildir. Bəziləri ola bilsin ki, bu mövqeyi onun Parisdə, Sarbonna universitetində təhsil alması ilə bağlaya bilərlər. Ancaq bu, ilk baxışda çoxları tərəfindən qəbul edilən arqument kimi irəli sürülsə də çox bəsit xarakter daşıyır. Çünki, tarixdə bəzi ölkələrin ziyalıları Avropada təhsil almışdılar, lakin kosmopolit qərbçi mövqedən çıxış etməmiş, əksinə, milli mənafeyi ön plana çəkmək yolu ilə hərəkət etmişdirlər.” (2; s. 14) Qərbçilər təkcə qərbdə təhsil alanlar deyillər. Qərbçilik mənəvi və maddi sərvətləri ümumbəşəri baxımdan qiymətləndirməklə dərk olunmuş intellektual bir mövqedir. Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin çoxunda baş verən tərəqqinin mahiyyətini düzgün başa düşən hər hansı milli mənafele intellektual bir mövqeyə gələ bilər. Əhməd Ağaoğlu da bu cür intellektuallardan idi. Əhməd Ağaoğlunun qərb və islam aləmini sivilizasiya prinsipi əsasında səciyyələndirib mədəniyyət prinsipi müstəvisinə gəlməsinin bir mühüm səbəbini də onda görmək lazımdı ki, onun fikir və düstürlərinin yalnız mütəfəkkirin əsərlərinin mətni əsasında deyil, daha çox həmin konsepsiya və qənaətləri doğuran dövrün sosial-siyasi və mənəvi mübarizə məntiqi çərçivəsində qiymətləndirmək zəruridir.

Əhməd bəy Ağaoğlu çağdaş türk siyasi memuar ədəbiyyatının diqqətəlayiq cəsarətli və obyektiv nümunələrindən biri olan “Sərbəst firqə xatirələrinin” bu siyasi eksperiment uğursuzluqla başa çatandan az sonra, hadisələrin isti izi ilə 1931-1932- ci illərdə yazıb tamamlamışdır. Lakin 20-30-cu illər Türkiyəsi ilə, türk siyasi elitası ilə bağlı bir sıra acı, sərt həqiqətlərin özünə yer aldığı “Sərbəst firqə xatirələri”nin müəllifin sağlığında və Əhməd bəyə qarşı həmişə ədalətsiz münasibəti ilə seçilən İsmət İnönünün hakimiyyəti dövründə (1938-1950) çapı qeyri-mümkün idi. Səməd Ağaoğlunun da bir sıra zəruri qeydlərlə nəşrə hazırladığı “Xatirələr” ilk dəfə Əhməd bəyin ölümündən 11 il sonra, demokratik partiyanın Türkiyədə hakimiyyətə gəldiyi 1950-ci ildə işıq üzü görmüşdür.

1969- cu ildə İstanbulda “Sərbəst firqə xatirələri”nin ikinci, 1995-ci ildə isə Ufuk Özcanın ön sözü ilə üçüncü dəfə nəşr olunmuşdur. Əhməd bəy Ağaoğlunun “Seçilmiş əsərləri”nə daxil edilən mətn müəyyən ixtisarlarla və qismən Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılmaqla həmin nəşrdən götürülmüşdür.

Ədəbiyyat

1. Ağaoğlu Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 392 səh.
2. Quliyev V. Sərbəst firka hatıraları. İstanbul, Nebioğlu, 1942
3. Hüseynov Ş. Əhmədbəy Ağaoğlunun dünyagörüşü. Azərənəşr, 1998, 107 s.
4. Məmmədli S. Azərbaycan Cümhiyyəti bədii nəsrində. Elm və təhsil, Bakı, 2009, 180 səh.
5. Sultanlı V. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı. Bakı, Şirvanəşr, 1998, 160 səh.

TƏRANƏ RƏHİMLİ

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti*

1960-1970-ci İLLƏR AZƏRBAYCAN NƏSRİNDƏ İNSAN KONSEPSİYASI VƏ ƏDƏBİ TƏNQİD

Açar sözlər: *nəsr, tənqid, insan, konsepsiya, roman, qəhrəman*

Conseption of man of prose 1960-1970-s years in the literary criticism

In the article it is narrated about the factor of men of contemporary Azerbaijan prose in national literary criticism, is determined theoretical relation to the novels of Anar, Elchin, Sabir Ahmedli and others relative to the fluid national literary process 1960-1970- s of years. In the center studies are located problems the artistic hero “new prose”. Contemporary Azerbaijan prose is evaluated in the context of basic trends in development of criticism and important creative tendencies of that period. Article has applicable value at the scientific seminars of the philological departments of the higher schools, dedicated to questions of special courses and special seminars.

Key words: *prose, literary criticism, konseptions, novels, literary heroes*

1960-70-ci illər Azərbaycan nəsrinin özünəməxsusluğunu şərtləndirən, onun keyfiyyət yeniliyini təmin edən cəhətlərdən başlıcası insan konsepsiyasının fərqli tərzdə bədii həlliidir. Ədəbi tənqid sözügedən dövrün nəsrinin təhlilində sadə, sırayı insanları təmsil edən yeni tipli qəhrəmanın daha geniş izahına yer verir, onun spesifikasını açmağa səy göstərirdi. “Altmışincılar” “insan” mövzusunı sözügedən dövrün ədəbiyyatına yeni mövzu, təzə problem olaraq əsaslı şəkildə yenidən daxil etdilər. Onların əsərlərində bədii maraq şəxsiyyətə, fərdə, ən sadə, sırayı cəmiyyət üzvlərinin mənəvi-psixoloji aləminin dərinliyə, iç qatlarına yönəldiyindən

Aərbaycan nəsrinə məhz 1960-70-ci illərdə yeni tipli bədii qəhrəman konsepsiyası ilə fərqlənməyə başladı.. Xüsusilə, həmin ədəbi nəslin yaratdıqları bədii örnəklərdə, povest və hekayələrdə, romanlarda dövr, sosial gerçəklik “ictimai sistem və quruluş” kimi deyil, hər şeydən əvvəl mənəvi, etik səltənət kimi, əxlaq və vicdan meyarı kimi qavranılır və bədii təhlilin predmetinə çevrilirdi.

Həmin əsərlərdəki qəhrəman tipinin düşüncə və təsəvvürləri ədəbiyyatdakı “sovet adamı” ehkamu, qəlibləşmiş modeli ilə heç cür uyğun gəlmirdi. Bədii nəsrin dəyişən problematikasi, təzə mövzu çalarları, fərqli ideyaları, yeni sənətkarlıq xüsusiyyətləri və s. yaradıcılıq məsələləri ilə müqayisədə ədəbi tənqiddin bədii qəhrəman konsepsiyasına sonsuz diqqət və marağı da buradan irəli gəlirdi. Ədəbiyyatşünas Yəhya Seyidov bu cəhətin “altmışıncılar”ın bədii qəhrəman konsepsiyasının əsas xüsusiyyəti kimi qabarıq görüldüyünü, milli nasirlərimizdə insan mənəviyyətinə marağın gücləndiyini müşahidə edərək tədqiqatında vurğulayır: «50-illərin sonlarından Azərbaycan nəsrində insanın daxili aləmini əks etdirmək meylə güclənib. Müasir Azərbaycan nəsrinə həsr olunan araşdırmalar içərisində az nümunə tapmaq olar ki, həmin meylə bu və ya digər dərəcədə toxunmasın» (5, 3).

Tənqid “altmışıncılar” ədəbi nəslinin yaradıcılıq örnəklərinə həssaslıqla yanaşır, “nəsrə dəstə ilə gələn” və hər biri böyük bədii potensiala malik nasirlərin hekayə və povestlərini diqqətlə tədqiq edirdi. Anar, Elçin, Çingiz Hüseynov, Maqşud və Rüstəm İbrahimbəyov qardaşları, Sabir Əhmədli, İsi Məlikzadə və başqa nasirlərin yaradıcılığında diqqəti çəkən sadə insan obrazları tənqid-təhlil materiallarında daha geniş yer alır, onların psixologiyası, sosial mühit və zamanla əlaqəsi, dünyagörüş müxtəlifliyi, müəllif qayəsinin ifadəsində bu qəhrəmanların rolu və s. məsələlər aydın elmi izahını tapırdı.

Tənqid Elçinin, Anarın povestlərinin bədii qəhrəmanlarının izahı zamanı hər iki yazıçının mənəvi-əxlaqi axtarışları ilə seçildiyini, sənətkar mövqeyinin dürüst ifadəsi, əsərlərinin estetik nəsihət motivi ilə yadda qaldığını vurğulayır. Anarın “Dantenin yubileyi”, “Gecə yarısında hadisə”, “Ağ liman”, “Əlaqə”, “Macal” povestləri müasir Azərbaycan gerçəkliyinin dolğun bədii ifadəsi baxımından mükəmməl örnəklər kimi dəyərləndirilir, bu əsərlərdəki qəhrəmanların yazıçı məqsədinin kifayət qədər dəqiq ifadəsində əhəmiyyəti qeyd olunur. Bakı və Bakıtrafi kəndlərdə baş verən hadisələr fonunda sadə insanların yaşantılarını, mürəkkəb psixologiyasını, daxili yaşantılarını, ruhu-mənəvi aləmlərini əks etdirən Anarın qəhrəmanları hər zaman ədəbi-nəzəri fikrimizdə böyük maraqla qarşılanmış, ədəbi diskussiya və polemikaların mövzusu olmuşdur. Bu əsərlərin başlıca problematikasi sosial-siyasi və mənəvi-əxlaqi problemlərdir.

Anarın qəhrəmanları da bu problemlərin mənəvisində sıxıldıqları üçün çözüm yolu axtaran, mübarizə aparan, bəzən də taleyi ilə barışmaq açıq mübarizədən uzaq olan, lakin ruhi-mənəvi yaşantıları ilə cəmiyyətlə daxili çəkişməsini davam etdirən obrazlardır. Bu mərhələdə yazılan povestlərdə “hadisələrin əhatə dairəsi xeyli daralıb, cəmi bir neçə adamın ətrafında cərəyan etsə də, məhdudluq təəssüratı yaranmır, çünki mənəvi-psixoloji konfliktin ictimai konkretliyi aydın göstərilir, bədii fikir həyatın səciyyəvi cəhətlərini, dövrün sosial-əxlaqi mənzərəsini şərh etməyə doğru yönəlir və mündəricə dolğunluğu, əsərin zamanın ruhunu ifadə etməsi də bununla şərtlənir” (1, 96). Tənqidçi Akif Hüseynovun İsa Hüseynov nəsrinə haqqında söylədiyi bu fikri Anar yaradıcılığına, eləcə də bütövlükdə 1960-1970-ci illər nəsrinə şamil etmək mümkündür:

Ədəbi tənqid Anarın “Ağ liman” povestinin çağdaş ədəbiyyatımıza gətirdiyi yeniliyi, müasirliyi əsasən əsərin dövr, zaman haqqında dolğun təəssürat yarada bilən bədii qəhrəmanları ilə izah edirdi. İlk olaraq böyük tənqidçi Məmməd Arif Anar qəhrəmanlarının nəsrimizin ənənəvi qəhrəmanlarından fərqli olduğunu göstərirdi: “Anarın mövzusu da yenidir, amma dediyimiz tərəvət tək cə mövzuya, yazıçının təsvir etdiyi aləmə, hadisə və insanlara aid deyildir. Anarın hekayələrində fəvqəladə hadisələrə, igidlik, şücaət, qəhrəmanlıq göstərmək iddiasında olan adamlara rast gəlmirik.” (2, s.286)

Anarın digər povestlərində də bu cəhət aydın müşahidə olunurdu. Anar “Dantenin yubileyi” povestində qəhrəmanın daxili aləmini onun zahiri hərəkət və davranışlarının təsvirində oxucuya çatdırır. Bu povestdə müəllif həyatını teatra həsr etmiş, canı-qanı ilə peşəsinə bağlı olan, lakin istedadı olmadığı üçün daim gülüş hədəfinə çevrilən aktyor Feyzulla Kəbirlinskinin obrazı fonunda cəmiyyətdə və sənətdə yerini tapa bilməyən insanların yaşadığı faciənin, ağırı və əzabların mənəvi-psixoloji qatlarını açmağa çalışmışdır. Daim gülüş hədəfinə çevrilən Feyzulla Kəbirlinskini müəllif gülünc vəziyyətlərə salmaqla onun timsalında istedadsız aktyorları ifşa edir. Eyni zamanda, Anar Feyzullanın daxili yaşantılarına da xüsusi diqqət yetirir. Kəbirlinskini Dantenin yubileyinə göndərdikləri zaman o, ilk dəfə burada aldadıldığını, ələ salındığını anlayır. Müəllif bu anda əhrəmanın ruhi vəziyyətini belə ifadə edir: “Feyzulla gözünü qaldırıb Həcərə baxa bilmirdi. Bilirdi ki, Həcər bu saat açılacaq: “yerə soxum sənə fərsiz boyunu. Mən də deyirəm axı... Kimdir sənə adam yerinə qoyan?” Kəbirlinskinin bu vəziyyəti onun mənəvi oyanışına yol açmışdı. Lakin Anar təhkiyəni burdaca kəsir və hadisələrin davamını oxucu mühakiməsinə, oxucu təxəyyülünün ixtiyarına buraxır. Muxtar İmanov Rahid Ulusel əsərin təhlilində qəhrəmanın ruhi-mənəvi vəziyyətinə fərqli yazıçı münasibətini önə çəkirlər.

1960-70-ci illərdə dövrün tənqidinin sovet dövrü ədəbi meyarlarından irəli gələn “ışıqlı həyat ideali olan” bədii qəhrəman tələbi ilə yazıçının stereotipləri qıran, məhz sosial mühitin “zülmətinə qər q olmuş” obrazlar yaratmaq məqsədi uyğun gəlmirdi. Lakin bununla yanaşı, tənqid Anarın Təhminə, Zaur, Kəbirlinski, Muxtar və s. obrazlarındakı yeniliyə və mükəmməlliyə laqeyd deyildi, əksinə ədəbi-nəzəri fikir bu qəhrəmanların yazıçının yaradıcılıq fərdiliyinin müəyyənlişməsində əhəmiyyətini dərk edir və təsdiqləyirdi.

Elçin povestlərini qəhrəman konsepsiyası da milli ədəbi tənqidi ciddi düşündürmüşdür. Elçin povestlərində cəmiyyətimizi narahat edən problemlərə qəhrəmanların münasibəti fonunda fərqli insan mənəviyyəti, psixologiyası, daxili dünyası ilə qarşılaşırıq. Bu əsərlərdə təsvir olunan obrazlar əsasən cəmiyyətin alt təbəqəsini, aşağı zümərəni təmsil edirlər, müəllif diqqəti zahirən adi görünən həyatların qeyri-adi mənzərəsinə, qapalı aləminə yönəlir. Elçinin povestlərində bədii məzmunun əsasına bir qayda olaraq Bakıtrafi kəndlərin insanların taleyi qoyulmuşdur. Məmmədəğa, Mirzoppa, Məsməxanım (“Bir görüşün tarixçəsi”), Ağababa və ailəsi, Zibeydə obrazları vasitəsilə (həm “Toyğun diri qalması”, həm də “Dolça”da) bu bədii məkanda yaşayan insanların mənəvi-ruhi dünyasını, həyata baxış tərzini, dünyagörüşlərini, məişət tərzlərini, əxlaq kodekslərini təhlil və analiz predmetinə çevirdi.

Abşeron kəndi Elçinin əsərlərində ancaq bədii məkan şərtlilik çərçivəsində, hadisələrin cərəyan etdiyi məkan kimi ifadə etmir, həm də bu nəsrin mövzu və problematikası, qəhrəmanları da bilavasitə həmin bədii məkanla bağlı bədii təhlil predmetinə çevrilir. Elçin psixologizmi Bakıtrafi kəndlərin sakinlərinin xarakterində genetik yaddaşından gələn öznəməxsusluqları xüsusi həssaslıqla duyub izləyə bilir, yazıçı müşahidələrini müdrikcəsinə bədii sənətdə ehtiva edir. Ədəbiyyatımızda daha əvvəllər yaradılan bu tip obrazlara ironik münasibətin əksinə olaraq bu qəhrəmanların daxili aləmləri onların mənəvi duyğularına güclü bədii nüfuz etmə ilə açılır.

Ədəbi tənqid Elçinin “Açıq pəncərə”, “Sos”, “Bir görüşün tarixçəsi”, “Toyğun diri qalması” povestlərinin qəhrəmanlarında yazıçının insan konsepsiyasını müəyyənlişdirən bu cəhətə xüsusilə əhəmiyyət verirdi. “Bir görüşün tarixçəsi”ndə Məsməxanım, Məmmədəğa surətləri, “Toyğun diri qalması”nda Zibeydə obrazı nəzəri təhlillərdə bu cəhətdən daha mükəmməl görünür. Tənqid Elçin qəhrəmanlarının azadlığını, onların zamanın fəvqündən yüksəkdə dayanan istəklər, xəyallar aləmini yazıçının öz obrazlarını sosial gerçəkliyin ağır mənəşəsindən qurtarmaq cəhdi ilə izah edir.

Tənqidçi T.Əlişanoğlu yazır: “Bir görüşün tarixçəsi” əsərində Elçin problemə (emansipasion – qadın azadlığı probleminə) sanki təzə nəfəs gətirməyə, onu sosial gerçəklərin ağır mənəşəsindən qurtarmağa çalışır. Emansipasion azadlıq deməkdir: asılılıqdan, təcəbilkədən, hər cür yanlış və yıpranmış təsəvvür və adətlərdən... Elçin məramın drammatizmədən, ağırlı, təzadlı, münəqişəli kataklizmlərdən uzaq, sırf poeziyasına dalmağı, “azadlıq” deyilən insan hissini təmiz, buxovsuz, məhz asılılıqdan, təcəbilkədən, cəmiyyətlə bağlı hər cür ilgilərdən kənar varlığını duymağı “qərara alır”. Bunun üçün cəmiyyətdən kənarlıq illuziyası yaradan şərti məkan və zaman, aydındır ki, təbiətin özüdür – dəniz, dəniz sahilinin səhra genişliyi, qayalar, gecə... bütün bunların insan təbiətinin “azadlığı” – təklik, tənhalıqla qafiyələnməsi” (4, 55).

Azərbaycan ədəbiyyatında «altmışıncılar»ın nəsrə gətirdiyi yeniliklərin əsasında duran insan konsepsiyası və ona ədəbi tənqidin münasibətini araşdırarkən sözügedən ədəbi nəslin nümayəndəsi Sabir Əhmədli yaradıcılığı ilə bağlı nəzəri təhlillər xüsusilə diqqəti çəkir. Sözügedən ədəbi nəslin digər nümayəndələri kimi Sabir Əhmədli yaradıcılığında da bədii maraq əsasən şəxsiyyətə, fərdə, ən sadə, sırayi cəmiyyət üzvlərinə yönəlir, onların mənəvi-psixoloji aləminin bədii tədqiqi, könül dünyasının dərinliklərinin, ən mübhəm duyğularının izahı məqsədinə xidmət edirdi. Bu əsərlərdəki qəhrəman tipinin düşüncə və təsəvvürləri ədəbiyyatdakı «sovet adamı» anlayışı və ehkamu ilə heç cür uyğun gəlmirdi, ilk növbədə bu cəhət 60-cı illər qəhrəmanının əvvəlki onulliklərin nəsr qəhrəmanlarından ciddi şəkildə fərqləndiyini müşahidə etməyə imkan verirdi. Ümumiyyətlə, qəribəlikləri bəzən çılgınlıq kimi qəbul edilən həmin xarakterlər, saf-ürəkli «həqiqət divanələri», «həyatda yerini tapmayan», bunun üçün də bəzən avara gəzən, buna baxmayaraq əsil insan və bəşəri hisslər qarşısında heyrətə gələn qeyri-adi adamlar 60-70-ci illər ədəbiyyatının ən populyar qəhrəmanları idilər. Sabir Əhmədli yaradıcılığında da belə qəhrəmanlar kifayət qədərdir.

Ədəbi tənqid Sabir Əhmədlini həyatın ən dərin qatlarının təsvirini yaradıcılığında məharətlə verən səriştəli yazıçı hesab edir, onun qəhrəmanlarını tamamilə təbii, həyatın özündən gələn qəhrəmanlar olduğunu vurğulayır. Tənqidçi B.Nəbiyev yazıçı barədə fikirlərini belə ümumiləşdirir: «...Uzun illər bundan əvvəl yaşamış olduğu, hardasa qəlbin dərin qatlarında mürəgü döyən hissələrin fəallaşması üçün real varlıqla, ətraf mühitlə, insanlarla, adi bir təbiət hadisəsi ilə xırdaca təmas kifayət edir ki, bütün bunlar təcrübəli qələm sahibinin təsvirində həyat haqqında retrospektiv bədii təhkiyyənin materialına çevrilsin» (6, 47). Əlbəttə, bu təhkiyyəni Sabir Əhmədlinin «Dünyanın arşını», «Yaşıl teatr», «Qan köçürmə stansiyası», «Yasamal gölündə qayıqlar üzür», «Toğana» və başqa əsərlərində müşahidə etmək mümkündür. Yazıçının həmin əsərlərində Arif («Dünyanın arşını»), Adil («Toğana»), Kainat («Yaşıl teatr»), Hikmət («Yasamal gölündə qayıqlar üzür») daha çox «əməl» qəhrəmanları kimi deyil, «düşünən» qəhrəmanlar kimi yadda qalır. Bu «düşünən» qəhrəmanların daxili nitqləri isə nəsrə psixologizmi yaradır. «Düşünən» qəhrəmanlarının

sayəsində gerçəkliyin əsasına enən yazıçı müsahibələrinin birində deyir: «Həyatın bəsit, mürəkkəb, fəlsəfi tərəfləri var. Ona necə baxmaq, hansı prizmadan yanaşmaq idrakının səviyyəsindən asılıdır. Kimi hadisələrə üzdən baxır, kimi baş qoşmur, kimi də boş buraxır... Mən isə həmişə çalışıram ki, mahiyyətə varam». Bu cür yazı manerası ilə «müasir Qərb romançılarının - «psixoloji məktəbin» əsasını qoyan M.Prustun, C.Coysun, F.Kafkanın və b. aparıcı təsvir üsulu olan «şüur axının»dan S.Əhmədovun faydalandığını» (7, 434) göstərirdi. Çağdaş ədəbi tənqiddən də müşahidə etdiyi kimi, Sabir Əhmədli yaradıcılığı boyu sovet siyasətinin insanda yaratdığı mənəvi qüsurları, milli kökdən uzaqlaşmanın faciələrini göstərir, onun qəhrəmanlarının zəngin xarakterlər aləmi də bu ali məqsədə xidmət edir. Ədib «Yaşıl teatr», «Dünyanın arşını», «Yasamal gölündə qayıqlar üzürdü», «Toğana», «Azığa doğru», «Yasaq edilmiş oyun», «Gülməli kişinin axırı» kimi əsərlərində mənəvi-əxlaqi problemlər bədii həllini verməyə çalışmışdı. Yaradıcılığının 60-70-ci illər mərhələsində yazdığı əsərlər isə bu baxımdan xüsusilə diqqəti cəkir.

Milli ədəbi-nəzəri fikir daha çox yazıçının əsərlərinin mürəkkəb mənəvi-əxlaqi, sosial problemləri ilə, dövrün insanın mövcud ictimai mühitlə çoxtərəfli əlaqələri və münasibətlərinin məzmununa, mahiyyətinə, eləcə də, həmin əlaqələrin, münasibətlərin doğurduğu çoxçeşidli, çoxmənalı emosiyalara həssas sənətkar müdaxiləsi ilə yadda qaldığını vurğulayır. S.Əhmədlinin bu fonda izlənen və təhlil mərkəzinə çəkilən qadın obrazları da milli-mənəvi əxlaqi keyfiyyətləri ilə maraq doğurur. Yazıçının əsərlərində qadın qəhrəmanlarını birləşdirən ən yüksək meyar insanlıqdır. Yazıçı qadınlara həssas münasibət bəsləmiş, qadın mənəviyyəti məsələsinə, onun yaşantılarına böyük həssaslıq və ehtiramla yanaşmışdır. Onun «Yaşıl teatr»da yaratdığı Kainat obrazı Azərbaycan qadınına məxsus keyfiyyətləri ilə seçilən qəhrəmandır. Milli ədəbiyyatşünaslıq və tənqid bu qəhrəman haqqında belə bir qənaətdədir ki, Kainat nə qədər savadsız, avam olsa belə, ruhən qüvvətlidir, namusu, isməti, zəhmətkeşliyi, qayğıkeşliyi ilə ailəsinə bağlılığı, övladlarına sonsuz məhəbbəti, sevgisi, onların əminamanlığı, xoşbəxtliyi naminə hər cür fədakarlığa hazır olması ilə mənəvi paklıq, saflıq mücəssiməsidir. Kainat namuslu, gözütöx, əxlaqlı, düşüncəli qadındır. Mənəvi-əxlaqi cəhətləri ilə yadda qalan sürətlərdəndir. Kainat müdrik və eyni zamanda bi qədər sadələvh, fiziki cəhətdən güclü və xasiyyətə həlim, ürəyi yumuşaq insandır. Cavan olmasına baxmayaraq bir neçə ailənin ağbırçəyidir. O çox yüksək dərəcədə ali insani keyfiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Beş uşaq anası olmasına baxmayaraq başqa ailələrin də qayğısını cəkir. Tələtlə Şərqinin ailə münasibətlərindəki kəskinlik, Gülbəstinin taleyi, qardaşı Seyfəlin həyatı onu çox narahat edir. Kainat öz övladlarını halal zəhmət hesabına böyütmək istəyir. Bunun üçün də "Xeyrixah əmək" sexindən iş götürüb evdə işləyir. Ona bu işdə qonşuları da kömək olur. Qadınlar, uşaqlar böyük həvəslə birgə əmək fəaliyyətinə qoşulurlar. Haramdan uzaq qaçan bu qadın insanpəvərliyi ilə seçilir. Bunu sözlərində və əməlinə təsdiqləyir: "Azuqəni insafla bölüşdürsələr, yer üzündə bir insan korluq çəkməz." (9, s. ;218) Kainat səxavətli və tədbirli insandı.

Bu əzəmətli qadın obrazı nəinki doğmalarına, eləcə də ətrafında olan hər kəsə bu cür insani münasibət bəsləyir. Kainata xas olan bu ali keyfiyyətləri ədibin nəsrindəki qadın obrazların əksəriyyətində görmək mümkündür. Sabir Əhmədli qadın problemini milli adət-ənənələr, milli psixologiya, əxlaq və tərbiyə məsələləri aspektində bədii tədqiq obyektinə çevirir, onun qəhrəmanları üçün bütün hallarda əxlaq və mənəviyyət müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Yazıçı qadın azadlığı və xoşbəxtliyini, qadınlığın cəmiyyət həyatında fəal iştirakını ürəkdən təbliğ etsə də, bunun naminə belə milli dəyərlərimizdən, mənəviyyətimizdən, bir sözlə mentalitetimizdən kənara çıxmağı düzgün hesab etmir. S.Əhmədli üçün qadının mənəvi paklığı, təmizliyi eyni zamanda millətin əxlaqının, mənəviyyətinin meyarıdır. Sənətkarın əxlaq fəlsəfəsi mənsub olduğu millətin mənəvi dəyərlərinə, onun çoxəsrlik adət-ənənələrinə əsaslanır ki, bu cəhəti qadın qəhrəmanlarına münasibətində də aydın müşahidə edirik.

Ədəbi tənqid İsi Məlikzadənin qəhrəmanlarını tipoloji cəhətdən Elçinin qəhrəmanlarından köklü şəkildə fərqləndirir. İsi Məlikzadə nəsrinin məkannın da Elçin nəsrindəkidən fərqli olduğunu göstərir. Bu məkanın "konkret ünvanı var – rayon mərkəzi. Yazıçının qəhrəmanları kənd əməkçilərindən çox, rayon mərkəzinin xidmət müəssisələrində işləyən dərziyə, dəlləklər, aşpazlar, şoferlər, ya da qayda qanun gözətçiləri, millis nəfərləri, qoruq xidmətçiləri və sairidir." (6, 55)

İsi Məlikzadə nəsrində adi adamların mənəvi dünyasına güclü nüfuz etmə, onların mənəviyyətinin dərin qatlarının bədii izahı, insan və cəmiyyət, insan və təbiət münasibətləri kontekstində qəhrəmanların mənəvi-əxlaqi dünyalarının gizli guşələrinə enə bilmək, qarşıya çıxan problemlərə vətəndaş münasibəti nöqtəyi-nəzərindən onların hər birini tədqiq-təhlil süzgəcindən keçirmək ədəbi tənqid materiallarında geniş yer alan məsələlərdəndir.. Beləliklə, milli ədəbi tənqid 60-70-ci illər nəsrinin yaradıcılıq problemləri içərisində daha çox bədii qəhrəman konsepsiyasının geniş təhlilinə yer verir, nəsrin keyfiyyət yeniliyini əsasən, onun "yenilənən" qəhrəmanlar, xarakterlər aləmi ilə izah edirdi.

Ədəbiyyat

1. Hüseyinov A. Nəsr və zaman. Bakı, Yazıçı, 1980.
2. Arif M. Sənətkar qocalmır. Bax: "Ağ limanlar və qırmızı gəmilər" Bakı, 1980.
3. Yusifli V. Nəsr: konfliktlər, xarakterlər, Bakı: Yazıçı, 1986.

4. Əlişanoğlu T. Azərbaycan “yeni nəsr”i. Bak: Elm, 1999.
5. Seyidov Y. Axtarış yollarında. Bakı: Yazıçı, 1983.
6. Nəbiyev B. Roman və müasir qəhrəman. Bakı: Yazıçı, 1987.
7. Əliyeva N. Müstəqilliyimiz. Mənəviyyatımız. (Məqalələr toplusu). Bakı, «Araz» nəşriyyatı, 2003
8. Göyüşov Z. Daxilə pəncərə. Bakı, Azərənşr, 1978.
9. Əhmədov S. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə II cild B.: Azərənşr, 1990.

TÜRKAN ƏLİYEVƏ
Azərbaycan Dillər Universiteti

MODERNİST TÜRK NƏSRİ

Açar sözlər: *Modernizm, postmodernizm, təhkiyə, ənənə*

The stage of new traditionalists in modernist turkish prose

In Turkey under the influence Western Europa particularly French literature the first examples of modernist prose emerged second half of nineteenth century/ But it is not mean that there were no literary types and genres in Turkish word art in medieval. Turkish literary is based on the tradition of classical poets or popular legends and stories, fairy tales, legends, epic, jokes and stories . qisse and storiteller were riched with examples of prose fiction and documentary. Although interest in heritage in Turkey for a long time, since last time 80s of the last century was changed the traditional narrative approach. A tribute to the creativity of writers called traditionalists especially in the east of narrative , its underlying philosophy of mysticism and wesstern modernism and post-modernizm esthetic character of synthesis.

Key words: *Modernism, postmodernism, narration, tradition*

Dini-tarixi kitablar, xüsusən müqəddəs Quran, islam fəlsəfəsi və islami elmlər, təsəvvüf və ürfani hikmətlər, eləcə də zəngin ümumtürk ədəbi fondu bütövlükdə Orta əsrlər Türkiyə ədəbiyyatının ən mühüm mənbələrindən sayılır. Bu zəngin ədəbi irsə daxil olan əsərlərin anlatma, nəql etmə və ifadə tərzinin qaynağını klassik Şərq (ərəb və fars) təhkiyə mədəniyyəti (təhkiyə, təsvir, təcəssüm, tərənnüm və s.) təşkil edir. Türk söz sənətinin sonrakı inkişaf mərhələlərində də ənənəvi təhkiyə və onun formalarına müraciət olunmuşdur. Belə ki, XV-XVIII əsrlərin türk ədəbiyyatı bəlağət və onun bölmələrinin (fəsaḥət, məani, bəyan və bədii) kanonlarına və ənənəvi milli təhkiyəyə söykəndiyi kimi,

Avropa ədəbiyyatının təsiri ilə yeni tipli türk nəsr nümunələrinin ortaya çıxdığı XIX əsrin II yarısında da yazıçılar yeni ifadə üsullarına yönəlməklə yanaşı, ənənəvi təhkiyəni də unutmur, əsərlərində ona müraciət edir, türk bədii düşüncəsində hələ ədəbi təmayül kimi formalaşmamış modernist Qərb təhkiyəsi ilə sintezini yaratmağa çalışırdılar. Məsələn, “Tənzimat” ədəbi məktəbinin (1860-1895) görkəmli nasiri, naşiri və publisisti Əhməd Midhədin (1844-1912) yaradıcılığında ənənəvi Şərq təhkiyəsi ilə Avropa modernist nəsr təhkiyəsinin qovuşdurulması təşəbbüsünü müşahidə etmək mümkündür. Onun “Kissadan hisse”, “Let ifirivayat”, “Hasan Mell h”, “Hüseyn Fellah” kimi nəsr əsərlərində tarixin fraqmental təqdimatı ilə məddah və xalq hekayəsi ənənələrinin geniş yer verildiyini görürük. (1.s.68)

Ədibin ənənəvi hekayədən istifadəsi, ilk növbədə, özünü əsərin təhkiyə üsulunda və yazıçı üslubunda göstərir. O, hadisəni ənənəvi hekayəyə xas şəkildə nəql edərkən, vaxtaşırı araya girib, oxucuya müəyyən məlumat verir, onunla fikir və düşüncələrini öyrənmək istərcəsinə söhbətləşir. Bu ünsiyyətlə oxucunun diqqətini əsərin məqsəd və məramına yönəltməyə çalışır. Bütün bunlar yazıçının ənənəvi məddah hekayələrinə xas təhkiyə metodunu yeni tipli nəsr əsərlərinə transformasiya etməsinə imkan verirdi. Əhməd Midhət bir tərəfdən mövzusunun Türkiyə həyatından, formasını – süjet xətti, kompozisiya quruluşu və s. kimi ədəbi atributları Qərb nəsrindən götürdüyü hekayə və romanlarını o dövrün Qərb təhkiyəsi ilə qələmə alır, digər tərəfdən, tamənən yeni olan bu üsulla ənənəvi məddah janrını unudulmaqdan qurtarmaq, zamanın tələbinə uyğun inkişaf etdirmək arzusu daşıyırdı. Bununla da o, ənənəvi türk nəsr təhkiyəsinin modernləşdirməyi, onun Qərb təhkiyəsi ilə sintezini yaratmağa səy göstərirdi.

Təəssüf ki, zəmanəsi üçün novator və cəsarətli addım olan bu cəhd onun müasirləri və “ədəbiyyati-cədidəçilər” tərəfindən davam etdirilmir. “Sərvəti-fünun” ədəbi məktəbi (1896-1901) nümayəndələrinin yaradıcılığında təhkiyənin ənənəvi üsulları nisbətən arxa plana keçir. Bu məktəbin ən böyük nasiri və modern türk hekayəsinin ilk yetkin nümunələrini verən Xalid Ziyanın (1866-1945) əsərlərində ənənəvi təhkiyənin yerini Qərbdən əxz edilən nəsr komponentləri tutmağa başlayır (“Aşkı-memnu”, “Mai ve Siyah”, “Ferdî ve Şürekası” və s.).

“Fəcri-ati” ədəbi cərəyanının (1908-1912) məşhur nümayəndəsi Mehmet Raufun (1875-1931) “Eylül” romanında isə ənənəvi təhkiyə öz yerini lirik-psixoloji təhkiyəyə tərk edir. Əsərdə Qərb ədəbiyyatının o dövr üçün rəvaca olan anlatma tərzini və ifadə şəkilləri üstünlük təşkil edir. Romanda daxili dialoq və monoloqların bolluğu, mənəvi təbəddülət və psixoloji təfərrüatlar, hadisə və mükəllimələrə uyğun zaman və məkan seçimi, romantik ecaz, obrazların alafraq – avropalısayaq və alaturka – milli (türksayaq) danışığı, hərəkəti, geyimi və davranışları diqqətdən yayınmır.

XX əsrin I rübü Türkiyənin ictimai-siyasi həyatında ciddi dəyişikliklərə yol açmış “Gənc türklər” inqilabı və Sultan II Əbdülhəmidin taxtdan endirilməsi (1908-1909), “İttihad və Tərəqqi”çilərin hakimiyyətə gəlməsi (qısa fasilələlə 1908-1918-ci illər), Balkan müharibələri (1912-1913), Birinci Dünya müharibəsi (1914-1918) kimi təlatümlü hadisələrə şahid olmuşdur. Əsrin ilk iki onilliyində həm klassik Şərq təhkiyə ənənəsi, həm də XIX əsin 60-cı illərindən etibarən aparıcı mövqedə olan maarifçilik və Qərbçilik kimi fikir ədəbi-ideoloji cərəyanlarının təsir gücü tədricən zəifləyir, islamçılıq, qismən də osmanlıçılıq ideyaları ilə yanaşı, millətçilik-türkçülük məfkurəsi nüfuzlu fikir cərəyanlarına çevrilməyə və Milli ədəbiyyat formalaşmağa başlayır (Mehmet Akif, Yəhya Kamal, Mehmet Emin, Ahmet Haşim, Ömər Seyfəddin, Refik Xalid və s.). (2.79s.)

Türkiyə Milli-azadlıq hərəkatı (1919-1922) və qazanılan qələbədən sonra Türkiyə Cümhuriyyətinin qurulması (1923) kimi cəhanşümul tarixi hadisələrin meydana çıxardığı ictimai-siyasi mühit türk ədəbiyyatının sonrakı inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirir, dövrün yazıçı və şairlərində yeni dünyagörüşü və sənət anlayışı formalaşdırır, ilk iki onillikdə poeziyada “Beş hecaçılar”, “Yeddi məşələçilər” kimi tanınmış şairlər, nəsrə Xalid Ədib, Rəşad Nuri, Yaqub Qədri və s. kimi görkəmli nasirlər yetişir.

XX yüzilin 30-cu illərindən etibarən formalaşmağa başlayan “toplumçu gerçəkçilik” (“ictimai realizm”) hərəkatı türk nəsrinə və poeziyasına ən uzun ömürlü ədəbi-ideoloji cərəyana çevrilir, sonrakı onilliklərdə çox sayda mütərəqqi-demokratik yazıçılar bu cərəyana qoşulur və əsrin 80-ci illərinə qədər sosial realistlər ədəbi prosesdə öz aparıcı mövqelərini qoruyub saxlayırlar (Nazim Hikmət, Sadri Ertem, Sabahattin Ali, Orxan Kamal, Kamal Tahir, Əziz Nesin, Fahri Erdinç, Samim Kocagöz, Yaşar Kamal, Çətin Altan, Bekir Yıldız və s.).

40-cı illərin sonu – 50-ci illərin əvvəllərində realist türk nəsrində yeni bir cığır açan, Türkiyə kənd və kəndlilərinin həyatını ilk dəfə geniş və obyektiv şəkildə ədəbiyyata gətirən nasirlər qrupu – Mahmut Makal, Dursun Akçam, Fakir Baykurt, Talip Apaydın, Mehmet Başaran və s. kimi “kənd ədəbiyyatçıları” yetişir.(3.4s.)

50-ci illərin ortalarından etibarən ədəbi prosesdə fərdiyyətçilik keyfiyyət dəyişikliyi keçirərək yeni bir təmayülün doğmasına səbəbiyyət vermişdir. Qərb ədəbiyyatının təsiri ilə formalaşan modernizmin estetik prinsipləri ilə yerli milli-idealist fəlsəfi düşüncələrin, eləcə də yazıçıların fərdi psixoloji motivlərin sintezi nəticəsində yeni bir ədəbi təmayül – “bunalım ədəbiyyatı” (“böhran ədəbiyyatı”) cərəyanı ortaya çıxmış, bu ədəbiyyatın Leyla Erbil, Lətifə Tekin, Fərid Edgü, Necati Tosuner kimi hekayəçiləri bir-birinin ardınca maraqlı əsrlər nəşr etdirməyə başlamışdılar.(4. c.5)

60-70-ci illərdə yuxarıda sözügedən son iki qrupun nümayəndələri, eləcə də hər hansı bir ədəbi-ideoloji qrupa qoşulmadan bədii yaradıcılıqla məşğul olan Memduh Şevket, Sait Faik, Ahmet Hamdi, Peyami Səfa, Haldun Taner və s. kimi sənətkarlar müasir türk nəsrinin inkişafında çox mühüm rol oynayırlar. Onların bir qismi tənqidi-realist, digər bir qismi sosial-realist zəmində həyat həqiqətlərinin inikasına, ən mühüm bəşəri problemlərin ədəbiyyata gətirilməsinə, ölkənin kənd-şəhər, ağa - muzdur, maarifçi - cəhalətpərəst, dünyəvilik - din istismarçılığı, ifrat sağçılıq - ifrat solçuluq kimi dilemmalardan qaynaqlanan məsələlərinin, kənddən şəhərə köç, xarici ölkələrə, xüsusən Almaniyaya işçi axını, siyasi partiyaların seçkiabağı boş vədlərinə qarşı demokratik hüquq və azadlıqlar uğrunda mübarizə kimi mövzuların bədii-estetik dərinə və mənalandırılmasına səy göstərirlər. Ənənəvi təhkiyəyə münasibət baxımından müasir türk nəsrinə üçün fenomenal ədəbi hadisələr isə ötən əsrin 80-ci illərində – Türkiyədə yeni tipli modern Qərb nəsrinə nümunələrinin ortaya çıxmasından təxminən yüz il sonra baş verir.

Bir tərəfdən Orxan Pamuk, Lətifə Tekin, Hasan Ali Toptaş, Mətin Kaçan və başqa postmodernist sənətkarların müasir və tarixi mövzuların işləndiyi hekayə və romanları işıq üzünə görür.

Digər tərəfdən klassik Şərq təhkiyə ənənəsinə və bu ənənənin əsasını təşkil edən təsəvvüf fəlsəfəsinə müraciət edən “yeni ənənəçilər” – Rasim Özdənörən (1940), Mustafa Kutlu (1947), Hüseyin Su (1952), Ramazan Dikmen (1956-1997), Nazan Bəkiroğlu (1957), İskəndər Pala (1958), Elif Şafak (1971) və s. kimi çoxsaylı yazıçılar dəstəsi yetişir.

Bu yazıçılar özlərindən əvvəlki ədəbi nəsillərdən fərqli olaraq, ədəbiyyatın yalnız ağa-kəndli münasibətlərini, sinfi-ideoloji mübarizələri, torpaqlı-torpaqsız insanların məişət qayğılarını, yolsuz,

məktəbsiz, işıqsız və səhiyyəsiz kənd gerçəkliklərini inikas etdirməkdən ibarət olmadığını diqqətə çatdırırdılar. Onlar nəsrî nağılcılıq və rəvayətçilik, dastan estetikası və rasionallıq kimi kanonlardan ayırmağın zərurətini önə sürməklə yanaşı, bütün bunları irrasionallığa, metafizik qata keçirməyə, ənənəvi təhkiyə metodları ilə müasir çevik düşüncə formalarını qovuşdurmağa səy göstərirdilər. Tarixi mövzulara tez-tez müraciət etmələri millətin keçmişini bugünün diliylə, yeni ədəbi üsul və estetik yazı texnikasıyla danışdırmaq istəyindən irəli gəlirdi. Başqa sözlə, bu, köhnə tipli nəsrî, ənənəvi təhkiyəni yıxmaq yox, zamanın tələbinə, sosial sifarişə yeni mövzu və bədii-estetik formalarla cavab vermək cəhdi idi. Bu, dünyanın, ənənəvi dəyərlərin inkarı yox, modern düşüncəyə, müasir fəlsəfi-humanitar tərakkürə söykənən üsullarla təsdiqi idi.

Ədəbiyyat

1. Akyüz K. Modern türk edebiyatının ana çizgileri. İstanbul: İnkilap, 1994, 270 s.
2. Rəsulov Ə. Türk sənədli-bədii nəsrî. Bakı: "Elm", Nurlan NPM, 2004, s.
3. Bayrak Mehmet. Köy Enstitülü Yazarlar Ozanlar. Ankara: TÖB-DER Yayınları, 1978, 630 s.
4. Утругаурн С.Н. Турецкая проза 60-70-х годов. М.: Наука, 1982, 215 стр.
5. Məmmədova H. Yaşar Kamal yaradıcılığında folklor motivləri. Filol. üzrə fəl. dok. dis... avtoref. Bakı, 2010, AMEA Z.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu, 29 s
6. Rəsulov Ə. İskəndər Palanın tarixi romanları. // Şərqi filologiyası məsələləri (7-ci buraxılış), Bakı: MA Kompani, 2013. s.433-455
7. Qasımova L. "XX əsrin II yarısında Türkiyə hekayəçiliyində ənənə və novatorluq (Mustafa Kutlunun hekayələri əsasında). Filol. üzrə fəl. dok. dis...avtoref. Bakı, 2014, AMEA Z.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu, 26 s.
8. Aktaş Şerif. Hikayeciliğimizde yeni bir tarz: "Yoksulluk içimizde" // Türk Edebiyatı dergisi, 1984, № 124, s.75-76

ÜLKƏR NƏBİYEVA

Filologiya üzrə elmlər doktoru
Bakı Dövlət Universiteti

TÜRK DÜNYASINDA «KİTABI-DƏDƏ QORQUD»U TANIDAN ƏLYAZMA

Açar sözlər: *nüsxə, epos, mülahizə, tədqiqatçı, Drezden əlyazması, Berlin əlyazması, abidə, mətn, nöqsan, mübahisəli məsələ.*

Manuscript acquainted with the Turkic world "Kitabi-Dede Gorgud"

To the scientific world is became known one more manuscript of epic "Kitabi-Dede Gorgud". In the beginning many assumed, that this manuscript is a copied from the Dresden text. The question on originality the Berlin manuscript, or it only a copy from the Dresden list, has poured out in one of discussion problems. Though this edition also has played the important role in acquaintance of the Turkic world with the epos, nevertheless it has undergone to the serious criticism from the epic theoretics. In last researches based on actual materials, on the foreground judgments about originality, independence of the Berlin manuscript has put forward.

Keywords: *the manuscript, the epos, opinions, the researcher, the Dresden manuscript, the Berlin manuscript, a monument, discrepancies, a question at issue.*

«Kitabi-Dədə Qorqud»un elm aləminə daha bir nüsxəsi də məlumdur. Berlin nüsxəsi adı ilə tanınan həmin əlyazma Berlin Kral Kitabxanasında F.Ditsin arxivində saxlanılır. Məlum olduğu kimi, həmin nüsxə əsasında Kilisli Rüşət 1916-cı ildə ilk dəfə olaraq abidəni türk oxucusuna təqdim etmişdir (6, 11-127). Bu nəşr eposun türk dünyasında tanınmasında nə qədər mühüm əhəmiyyətli rol oynasa da qorqudsünaslar tərəfindən kəskin tənqid edilmiş və bir sıra mübahisələrə səbəb olmuşdur. Göstərilən tənqidi qeydlərə görə, Berlin nüsxəsi ümumilikdə böyük təhriflərlə nəşr edilmişdir. Kilisli Rüşət mətni çox yerdə təhrif etmiş, hətta O.Şaiqə görə «onu yararsız hala salmışdır» (7, s.17). Bu mülahizə sonralar M.Ergin, H.Araslı, F.Zeynalov, S.Əlizadə, Ş.Cəmşidov və başqaları tərəfindən də təsdiqlənmişdir. Amma bir çox hallarda «yararsız nəşr» hesab edilən Berlin nüsxəsi, onun əsasında hazırlanmış Kilisli nəşri barədə üzə çıxmış başqa faktlar həmin mülahizənin ədalətli olmasına şübhə doğurur. Aydınlaşmasına ehtiyac olan ən vacib məsələ Berlin nüsxəsinin orijinallığı, yaxud Drezden nüsxəsinin surəti olması ilə bağlıdır. 1922-ci ildə «Kitabi-Dədə Qorqud»u rus dilinə tərcümə edib ona geniş ön söz yazan V.V.Bartold Berlin nüsxəsi barədə yazırdı ki, o, 1814-cü ildə eposun yeni bir əlyazmasını əldə etmişdir. Həm də bu nüsxə onun kolleksiyasında 61 sayılı

kataloqda saxlanılır. Bu əlyazma elə həmin saylı nömrə ilə Ditsin arxivi ilə birgə sonralar Berlin Kral Kitabxanasına düşmüşdür (1, s. 480).

Qorqudşünasları maraqlandıran məsələ budur ki, Berlin nüsxəsi orijinal nüsxədir, yaxud Drezden mətnindən üzü köçürülmüş variantdır. Bu barədə mülahizələrin tarixi xeyli əvvələ gedib çıxır. V.V.Bartold yazır ki, «Reyskiyə görə, bu variant F.Dits üçün xüsusi olaraq hazırlanmışdır və onun özü tərəfindən üzü köçürülmüşdür. Drezden kopyası adlandırılan həmin nüsxə Ditsə məxsusdur» (1, s.480). Yenə V.V.Bartold göstərir ki, Drezden kataloqunun başqa bir texniki işçisi Perçin sözlərinə görə isə Drezden nüsxəsinin əlyazması onun xidməti sayəsində yaranmışdır. F.Əlimirzəyevanın məlumatına görə, F.Dits isə 1814-cü ildə yazırdı ki, «Kitabi-Dədə Qorqud»un yeni bir əlyazması da vardır və onu F.Dits İstanbul bazarından bir naməlum bukinistdən satın almışdır. Həmin əlyazmanı özünəməxsus əlyazma mətni ilə tutuşdurduqda məlum olmuşdur ki, onların hər ikisi eyni nüsxələrdir. Çünki Drezden nüsxəsindəki bütün təhriflər həmin nüsxədə də nəzərə çarpır (4, s.59).

Berlin nüsxəsi ilə bağlı M.Ergin yazırdı ki, «Dits, eyni zamanda nushanın bir kopyasını çikardaraq Berlin Kitabxanasına bırakmışdır». Dits metni iyi anlayamadığı və bir çox yerlerini yanlış okuduğu için gerek Berline getirdiyi kopya, gerekse de «Denk wurdikeiten»deki Tepegöz» metni və tercümesi yanlışlıqlarla doludur» (3). O.Şaiq də bu əlyazma mətninin Drezden nüsxəsi əsasında yarandığını, onun sürəti olduğunu göstərir, mətnin ölçülərini verir: 25,5x17 ölçülü, 37 yarpaqdır. Nesihilə yazılmış olub, sayfada Dits tərəfindən kopya edildiyi söylenir (7,s315-317).

Berlin nüsxəsini Drezden mətninin üzü köçürülmüş variantı olması barədə mülahizələri qəti şəkildə qəbul olduğu, K.Rüfət nəşrinin isə qüsurlu və nöqsanlarla dolu olmasının irəli sürüldüyü bir zamanda daha yeni bir mülahizə meydana çıxdı. Qorqudşünas F.Əlimirzəyeva aşkar etdi ki, Berlin nüsxəsi heç də Drezden mətnindən üzü köçürülmüş əlyazma mətni deyildir. Bu, yeni fərqli əlyazmadır (5, s.315-317). F.Dits arxivində araşdırma aparən tədqiqatçı burada «Kitabi-Dədə Qorqud» əlyazmaları üzərində ardıcıl çalışmış və Drezden nüsxəsindən fərqli bir əlyazmanı öyrənərkən onun Berlin nüsxəsinin əsl olduğunu müəyyənləşdirmişdir. O, Ditsin həm özünün əlyazma mətnləri ilə bağlı məlumatlarında, həm də nüsxələrarası fərqlərin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı tədqiqatlarında yeni əlyazma barədə dəqiqləşdirmə apara bilmişdir. F.Əlimirzəyeva F.Ditsə əsaslanaraq Berlin nüsxəsi mətnini təkcə İstanbul bazarından tapılma faktını aşkarlamaqla kifayətlənməmişdir. O, eyni zamanda əldə etdiyi mətni Drezden nüsxəsi ilə müqayisə etmişdir. Nəticədə Hər iki əlyazmadan, alman aliminin əlyazma mətnləri barədə məlumatlardan və «Kitabi-Dədə Qorqud»un Berlin nüsxəsi üzərindəki iki səhifəlik məlumatdan belə nəticəyə gəlmişdir ki, Ditsdə Drezden nüsxəsindən başqa abidənin ayrıca bir əlyazması da olmuşdur» (5, s.316). Bu fakt bir tərəfdən uzun müddət qüsurlu sayılan K.Rifət nəşrinə yeni baxış tələb edir. Digər tərəfdən elm aləminə Drezden mətninin təxminən həmyaşadı olan Vatikan mətnindən tamamilə fərqli, yeni əlyazmanın mövcudluğunu təsdiqləyir. O, F.Ditsin arxivinə daxil olan, onun kataloqlarını və «Kitabi-Dədə Qorqud»la bağlı əlyazmalarını ilk mənbədən, alman dilində oxuyan azərbaycanlı qorqudşünasdır. Tədqiqatçı çətinliklə Drezden kitabxanasının arxivinə düşmüş, buradakı arxiv materialları ilə tanış olduğdan sonra «Kitabi-Dədə Qorqud» boylarını əks etdirən ikinci əlyazmanın mövcudluğunu aşkarlamışdır.

F.Əlimirzəyeva F.Dits arxivinin Drezden Kral Kitabxanasında saxlanan materiallara, eləcə F.Ditsin indiyədək açıqlanmayan əlyazma mətninə istinad etməklə qorqudşünaslığı yeni faktlarla zənginləşdirə bilmişdir.

F.Əlimirzəyevanın əsaslandığı ilk mənbə F.Ditsin öz dəsti-xətti ilə yazdığı materiallardır. F.Əlimirzəyeva qorqudşünaslıq üçün tapıntı kimi dəyərləndirilə bilən həmin mülahizələri belə açıqlayır:

... «F.Dits yazır: «Əgər yazılış xüsusiyyətləri (söhbət «Oğuz kitabı» adı ilə tanınan atalar sözlərinin əlyazmasından gedir – F.Ə.) tatar dəsti-xəttini tam əks etdirməsəydi, mən özüm də əlyazmanı köçürənin osmanlı olduğunu zənn edərdim» (5, s.316).

... «Oğuz kitabı»nın davamı kimi verdiyim bu kitabda onun müəllifinə və toplayanına bir daha qayıtmalıyam. «Denkwüdiqkeiten von Asien» kitabının I hissəsində 159, 160-cı səhifələrdə onu oğuz nəslinin davamçısı kimi qələmə verməkdən, onun hansısa bir ölkənin knyazı olmasından və islamın ilk əsrində yaşamasından artıq bir şey deyə bilməmişdim. Bu məlumatların kitabın özündən götürüldüyü üçün onlara heç bir şübhə yoxdur. Lakin mən bu il (1814) əlyazmasına sahib olduğdan sonra bu barədə «Oğuz Siklopu» başlıqlı məqalədə söhbət açacam, orada mən müəllifin adı və dövrünə aid yeni bir işıq ucuna rast gəldim» (5, s. 316).

... Bu (ərəb əlifbası ilə yazı verir – F.Ə.) oğuz xalqının dilində Dədə Qorqud kitabı deməkdir. O, mənim Şərqə aid əlyazmalarım içərisində xırda formatda 61 saylıdır. Hətta səhifələrinə qədər məndəki əlyazmasına tam uyğun olan eyni bir əsər Drezden Kral Kitabxanasında da vardır.

... «O girişin davamı olaraq Dədə Qorqudun müdrik kəlamları gəlir. Birincisi belədir: «Allah çağırmaıncə işlər uğur qazanmaz». Bu kəlamlar mənim əlyazmalarım içərisində təxminən səhifə yarımındır.

... Orijinal mətndə çoxlu səhvlər vardır ki, bu qədim kitablarda başqa cür ola bilməz, çünki onlar bir çox xəttatların əlindən çıxır. Mən onları məndəkində olan kimi çap etdirirəm...» (5, s.316-317).

Tədqiqatçı arxivdə işləyərkən adı çəkilən mətnin iki səhifəsinin fotosuratını da çıxarmışdır. Təqdim edilən məlumatlar qorqudşünaslıqda yeni tapıntılardır. Onların dəqiqliyinə şübhə isə istisna edilməlidir. Çünki tədqiqatçı onların Ditsin əlyazma mətnindən götürmüşdür. Ditsin məlumatı göstərir ki, ikinci nüsxə 61 sayılı Berlin Kral Kitabxanasında saxlanır. Nüsxənin mövcudluğunu və özünəməxsusluğunu F.Dits özü açıqlayır. Bu isə ikinci əlyazmanın - Berlin nüsxəsinin Drezden əlyazmasından xeyli fərqli nüsxə olduğunu göstərir.

F.Ditsin ikinci məlumatı da maraqlıdır. O, yazır ki, həmin nüsxə çox qüsurludur. Yəni yazılış etibarilə naşı xəttat tərəfindən üzə köçürülmüşdür. Bu isə Kilisli Rifətın nəşrə hazırladığı mətnin Drezden nüsxəsi əsasında yox, Berlin əlyazması - yəni Ditsin arxivində olan ikinci əlyazma mətni əsasında nəşrə hazırladığını irəli sürməyə imkan verir. Bu mətn qüsurlu olduğuna görə Kilisli Rifət ona elə bir ciddi düzəlişlər etmədən mətni nəşrə hazırlamışdı. Digər tərəfdən K.Rifəti Drezden nüsxəsini əsas götürərək tənqid etmişlər. Mövcud qüsurlu ikinci nüsxə elmə məlum olmamış, tənqidçilər isə Drezden mətnindən çıxış edərək Kilisli nəşrinə münasibət bildirmişlər.

Əlyazmanın Drezden nüsxəsindən fərqli mətn olmasına, F.Əlimirzəyevanın həmin nüsxənin orijinallığı ilə bağlı fikirlərinə qorqudşünas Ş.Cəmşidovun mülahizələri də onun həqiqət olduğunu təsdiq etməkdədir (2).

Drezden və Berlin əlyazma mətnlərində ayrı-ayrı söz, ifadə söz birləşməsi, eləcə də müxtəlif cümlələrin oxunuş müqayisəsini aparan Ş.Cəmşidov adı çəkilənlərin hər birinin müstəqil, özü də bir-birindən xeyli fərqli zamanda qələmə alındığını göstərir. Hesab edirik ki, Berlin əlyazması Drezden mətnindən əvvəl yazıya alınmışdır. Mətnin Anadoluda üzə köçürüldüyünü də ehtimal etmək olar. Drezden nüsxəsinin isə daha səliqəli xəttatın mətnindən köçürüldüyü aydın görünür. Bu cəhət mətnlərdə bir sıra fərqli deyim, ifadə, mətn nümunəsi və s. kimi xüsusiyyətlərin mövcud olduğunu da göstərir.

Unutmaq olmaz ki, Drezden mətninin təhrifi hesab edilən Berlin nüsxəsi Türk dünyasında «Kitabi-Dədə Qorqud»u tanıdan, qorqudşünaslığın binövrəsini qoyan nəşrlərdən biri olmuşdur.

Eposun məlum nüsxələrinin hər birinin yazıya alınma tarixi olduğu kimi, onları biri-birindən fərqləndirən, fərdi xüsusiyyəti kimi üzə çıxaran cəhətlər də az deyildir. Eposun əlyazma nüsxələri üzərində aparılan müşahidələr göstərir ki, Drezden nüsxəsi özündən bir neçə yüz il əvvəlki əlyazma mətnindən köçürüldüyü kimi, sonrakı nüsxələr də müxtəlif dövrlərdə yazıya alınmış əlyazmalar əsasında meydana çıxmışdır. Həm Berlin, həm də Vatikan nüsxələrini Drezden əlyazmasından üzə köçürüldüyünün iddia edilməsinin bizcə elmi və tarixi əsası yoxdur. Çünki bu əlyazmaların Drezden mətni ilə əlaqəsini göstərən ümumiliklərini təsdiq edən faktlardan, onların hər birinin başqa əlyazmadan köçürüldüyünü, Drezden mətninin yazı xətti, üslubu, eləcə də bir çox sözlərin işlənmə və əvəzlənmə formalarına görə fərqləndirən arqumentlər daha inandırıcıdır.

Nüsxələri birləşdirən başlıca ümumilik isə oğuz hekayətlərinin təqdim edilən eyni arxitektənik sistemə əsaslanması (Vatikan nüsxəsi istisna olmaqla) ilə əlaqədardır. Drezden nüsxəsi ilə Vatikan nüsxəsinin başqa əlyazma mətnləri əsasında üzə çıxdığını mətn içərisindəki bəzi hadisələrin təfərrüatında da görmək mümkündür. Berlin mətnindəki qüsurlu xətt onun oxunuşunu təbii ki, çətinləşdirmişdir. Bu isə müəyyən oxunuş qüsurlarını meydana çıxarmışdır.

Bunlar göstərir ki, Berlin Kral Kitabxanasında F.Ditsin arxivində mühafizə edilən 61 sayılı mətn «Kitabi-Dədə Qorqud»un müstəqil əlyazmalarından biridir. Onu abidənin ayrıca bir nüsxəsi kimi qəbul etmək və elmi tədqiqatlara cəlb etmək vacibdir.

Ədəbiyyat

1. Бартольд.В.В. Турецкий эпос и Кавказ, сб. «Язык и литература», V т., Л., 1930, 217 с.
2. Cəmşidov Ş. «Kitabi Dədə Qorqud»un Berlin əlyazma nüsxəsi. Elm qəzeti, 27 aprel, 2003
3. Ergin Muharrem. Dede Korkut kitabı, Ankara, 1997, 387 s.
4. Əlimirzəyeva F. «Kitabi Dədə Qorqud» alman tədqiqatında, Bakı, 1998, 150 s.
5. Əlimirzəyeva F. H. F. fon Ditsdə «Kitabi Dədə Qorqud»un ayrıca əlyazması olubmu? AMEA-nın məruzələri, cild VIII, №5-6, 2002, s.315-317
6. Kilisli Rifət. Kitabi Korkut, Ankara, 1916, 127 s.
7. Şaiq O. Dedem Korkut kitabı, Ankara, 1958, 671 s.

ÜLKƏR NƏBİYEVƏ
Filologiya üzrə elmlər doktoru
Bakı Dövlət Universiteti
MOBİL ASLANLI HUNTÜRK
Pedaqogika üzrə elmlər doktoru
Bakı Dövlət Universiteti

«KİTABI-DƏDƏ QORQUD»-da İDARƏÇİLİK SİSTEMİ

Açar sözlər: *cəmiyyət tarixində idarəçilik, qəbilə-icma münasibətləri, "Kitabi Dede Qorqud" dastanı, oğuz-səlcuqlar, dövlətçilik mədəniyyəti.*

Management system in the "Book of Dede Korkut"

In the epos "Kitabi Dede Korkut" widely publicized life Oguz tribes, simple life Oguz. All this allows us to identify those customs and traditions that have developed over decades. All these cultural values are reflected in the epic and reviewed in this article.

Key words: *history of social control, tribal relations, the epic "Dede Korkut", Oguz and the Seljuks, the culture of statehood.*

«Kitabi-Dədə Qorqud» bütövlükdə oğuz tayfa həyatı və mədəniyyətini geniş epik lövhələrlə əks etdirən, ilk növbədə şifahi şəkildə yaranan ən böyük ümumtürk abidələrindən biridir. Burada oğuzların həyatı çox qədimdən başlayaraq Bayandur xan dövrü də daxil olmaqla geniş bir tarixi kəsimi əhatə edir.

«Kitabi-Dədə Qorqud» sübut edir ki, oğuz-səlcuqların orta əsrlər üçün həqiqətən ideal dövlət quruculuğu təcrübəsi olmuşdur. Oğuz cəmiyyətində köçəriyyənin əlamətlərinə də rast gəlinir, lakin mükəmməl (və elastik!) idarəçilik iyerarxiyası dövlətin dağılmasına qətiyyənlə imkan vermir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanda aşağıdakı dövlətçilik mədəniyyətlərinin mövcud olması göstərilir:

1. Qədim (ümum) türk (hun-qıpçaq) dövlətçilik mədəniyyəti.

2. Türk-müsəlman (oğuz-səlcuq) dövlətçilik mədəniyyəti [1, 96].

Tarixdən məlumdur ki, Bayandur xan Oğuz xan nəslindəndir. İlk qəbilə ittifaqına başçılıq etmişdi. Eposda oğuz qəbilə birləşmələri qrupu təsvir olunur. Onlar Üç-oq və Boz-oq kimi iki yerə ayrılır. Müvafiq olaraq İç və Daş oğuzlar kimi də təqdim edilir. Bayandur xan İç və Daş Oğuz arasında qarşılıqlı əlaqə quraraq Oğuzu birləşdirir. Bu idarəçilik icma dövrünün ən demokratik idarə forması olub, dövrünə görə əhəmiyyətli mövqə nümayiş etdirmiş, bütövlükdə oğuz mədəniyyətinin inkişafına böyük tarixi kəsimdə mühüm kömək göstərmişdi. «Oğuzların qəhrəmanlığına həsr olunmuş eposun özündə, adamların şəxsinə dövlətin hüquqi həyatı haqqında əlavə məlumatları ehtiva etməsi təbiidir. 12 dastandan ibarət olan epos oxucu gözü qarşısında tarixi keçmişin bütün qəbilədaxili və qəbilələrarası çoxşaxəli münasibətlərin mənzərəsini canlandırır ki, bu da tədqiqatlarda «Kitabi-Dədə Qorqud»un əsrlər ərzində xalq yaradıcılığının məhsulu olduğu haqqında deyilən faktı təsdiq edir» [2, 58-59].

Eposda iki oğuz qəbiləsinin birləşdiyini, bu birləşmənin başında isə Bayandur xanın dayandığını görürük. Bayandur xan vaxtaşırı məclis düzəldir, bəyləri dəvət edir, ölkə idarəçiliyinin müxtəlif məsələləri burada müzakirə olunur. Xanın idarəedicilik təşəbbüsləri burada bəyan edilir. Lakin bununla yanaşı, Qam Ğan oğlu xan, xanlar xanı və başqa titullarla şəxsləndirilən Bayandur xan eposda ümumilikdə az görünür. Başlıca idarəedicisi isə Bayandur xanın yaxın köməkçisi, xanlığın ikinci şəxsi «Ulaş oğlu Tüklü quşun yavrusu, bizə miskin umudu, Amit soyunun aslanı, Qaracığın qaplanı, Qonur atın iyəsi, xan Uruzın ağası, Bayındır xanın göyğisi, Qalın Oğuzun dövləti, qalmış yigit arxası» Qazan bəyidir. Oğuz qəbilə və tayfa idarəçiliyi formasına fikir verdikdə görmək olur ki, bu xaqanlıq idarəçiliyi formasıdır. Həmin birlikdə 24 oğuz tayfası cəmləşmişdir. Bayandur xanın məclisində iştirak edən tayfalara daxil olan qəbilələrin başçıları var və hər bir qəbilə başçısı xanın məclisində iştirak edir.

Qəbilə başçıları əslində müstəqildir. Lakin bu müstəqillik onların öz qəbiləsi daxilindədir. Onlar qonşu ilə hücum etməkdə, ova çıxmaqda, kafirlərlə münasibətdə xanlığın mövqeyindən çıxış etməlidir. Əgər hansısa qəbilə bir qərar qəbul etmək istəyirsə, mütləq Bayandur xana müraciət etməlidir. Ən azı isə Qazan bəyi xəbərdar etməli, ondan icazə almalıdır. Qəbilələrarası və qəbilədaxili münasibətlər qarşılıqlı yardım prinsipi və Bayandur xanın ali hakimiyyətinə tabelik əsasında qurulmuşdur. Qarşılıqlı kömək və yardım münasibətləri boylarda qabarıq tərənnüm edilir. Buna «Salur Qazanın evi yağmalandığı boyu bəyan edər» misal ola bilər [3, 42-51].

Bu boyda Qazan elinə hücum edən tayfaya, düşmən elinə münasibət birmənalı deyildir. Azərbaycan, eləcə də bəzi türk tədqiqatçıları bunu qonşuluqda yaşayan və oğuzlarla düşmənçilik münasibətində olan kafirlərin adı ilə bağlayırlar. Əbülqaziyə görə bu yağmalanmanın səbəbkarı qonşu kafir tayfalar yox, peçeneqlərdir. Bu mülahizə isə eposun tanınmış tədqiqatçısı V.M.Jirmunski tərəfindən təsdiqlənir və müdafiə edilir. Amma bizə belə gəlir ki, həmin dövrdə peçeneqlər oğuzlardan xeyli uzaqda idi və bizə gəlib çatan bir sıra məlumatlara görə, onların oğuzlarla düşmənçilik münasibətləri hələ kəskinləşməmişdi [4, 47]. V.M.Jirmunski, görünür, Əbulqazinin türklərin tarixi yerləşməsi və işğalları ilə bağlı faktlara əsaslanıb bu yağmalanmada peçeneq izini irəli çəkir [5, 528-529].

Bütün bu mülahizələrə onu da əlavə etmək lazımdır ki, Qazan bəyin evinin düşmən tərəfindən yağmalanması oğuz idarəçiliyinə son qoymaq, yaxud onu əsaslı şəkildə sarsıtmaq məqsədi daşıyırdı. Hücum edən düşmənin adı da aydın idi. Bu, Oğuz elinin başlıca düşmənlərindən olan Şöklü Məlik idi. Qazan – Şöklü Məlik qarşındurması oğuz xaqanlığı idarəçiliyinin sınağı idi. Qazan xan bu sınaqdan yaxşı çıxsada, bu döyüş Oğuz eli üçün tarixi bir məqam idi. Hücumda məruz qalan xanlıq idarəçiliyin baş sərkərdələrindən biri idi və düşmən onun üzərində müvəqqəti qələbə qazanmışdı. Nəhayət, boyun sonunda ədalət bərpa olunur, xeyir-şər mübarizəsi sona çatır. Qazan düşmən üzərində qələbə qazanır, bu da öz mahiyyətinə görə Oğuz elinin qələbəsi idi, sonrakı bölmələrdə bu barədə ətraflı danışacağıq [3, 49-51]. Qazan bəyə qəbilə başçısı olan bəylər köməyə gedir. Qazanın qələbəsi xanlıq bəylərinin birgə köməyi ilə mümkün olur.

Eposdan görünür ki, Daş Oğuzun başçısı Qazan xanın dayısı Aruz qocadır. İç Oğuzla Daş Oğuz nəsil şəcərəsinə görə yaxın oğduğu kimi, gündəlik məişət həyatındakı qohumluq əlaqələrinə görə də bu qohumluğu möhkəmlətməkdə idilər. Məsələn, Bamsı Beyrək Daş oğuzlardan evlənmişdir, o, İç Oğuzdan olan bəylərbəyin qayını idi. Belə qohumluq əlaqələri iki el arasındakı münasibətlərin tənzimlənməsində mühüm rol oynayır. Hətta onlar arasında münasibətlər kəskinləşdikdə tənzimlənmə imkanı saxlanılır. Müxtəlif qəbilələrin başçısı olan bəylərin hər birinin 40 cəngavəri vardır.

Oğul övladı olduqdan sonra bəylik alıb özünə yeni taxt quran cavan igidlərin də qırx nəfərlik dəstəsi vardır. Dastan mətninə görə, divana üz tutub «aqın» (hücum) üçün icazə istəyənlərə, düşmən qalasından çıxıb vətənə dönmüş igidlərə, atasını dustaqlıqdan qurtarmağa gedən döyüşçülərə silahlı dəstə verilir. Məsələn, Uşun Qoca oğlu Əgrəg «üç yüz say cidalu yigit» götürüb yola çıxır [3, 110]. Belə xahişlər, icazələr olanda car çəkilir, könüllülər yığılır, «sancaq bəylərini Bayandır xan özü müəyyənləşdirir, “Yigirmi dörd sancaq bəgi gəlsün” – dedi [3, 95].

Bu könüllülər hünər göstərmək üçün, ərənlilik, alplıq iftixarı ilə səfərə çıxırlar. Dastanın iki boyunda Oğuz elinin geniş kütləsi silaha sarılır. Qazan oğlunu xilas etməyə gedəndə, oğlanın anası duymadan buyurur ki, «Toqsan tümən gənc oğuz ardımca gəlsün! Oğlan tutsaqdır, bəglər bilsün, - dedi» [3, 74]. Burada doxsan igidin mütəşəkkil yürüşü görünür, Qazana köməyə gedən bu qüvvənin başçısı da bilinmir, lakin boyun sonunda oğuz bəyləri isə igidləri ilə düşməni məhv edirlər [3, 77].

Xan Bayındırın özünü müdafiə edən nizami ordusu yoxdur. Ancaq bəylərin igidləri peşəkar döyüşçülərdir. Onlar lazım gələndə eli, ayrı-ayrı qəhrəmanları müdafiə edirlər. Ancaq döyüşlərdə hər iki tərəfdən tələfat çox olur.

İç Oğuz və Daş Oğuz tayfalarının Bayandır xana tabeliyində dövlətçiliyin zəif də olsa formalaşma prinsipləri vardır. Belə ki, tayfa hakimiyyətinə daxil olan 24 oğuz tayfasından hər birinə yalnız xanlar xanı Bayandır xanın fərman verməsi, əmr etmək hüququ təsdiq edilməmişdir. Daha doğrusu, 24 tayfa başçısı razılığa gəlmişlər ki, xanlıqda yalnız Bayandır xan fərman verə bilər, xanlıqda daxil olan bütün tayfaların başçıları isə ona tabedirlər.

Lakin bununla belə, tayfa başçıları olan bəylər tam sərbəstdir, xanın qadağa çərçivəsindən çıxılmamaqla onlar öz qəbilə və ya tayfalarında müstəqildir. Lakin bütün bunlarla yanaşı, onlar xanlar xanı Bayandır xanın və ya Salur Qazanın iradəsinə tabe idilər. Qam Qan oğlu Bayandır xanın buyruqları oğuzda mütləq qayda-qanunlar sistemini təşkil edir. İstər onun ildə bir dəfə şadlıq edib oğuz bəylərini qonaq etməsi, atdan, aygır, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırıb bir yerdə ağ otaq, bir yerdə qırmızı otaq, bir yerdə qara otaq qurdurması, bununla da oğuzun övladsız şəxslərinin həm Tanrı, həm də onun özü tərəfindən bir növ cəzalandırılması, övladlılara isə diqqət və ehtiramını bildirməsi, Bayandır xanın bir yazda, bir də payızda buğa ilə buğrasını savaşıdırması (Dirsə xan oğlu Buğac boyu), tamaşa təşkil edib gəncləri sınağa çəkməsi, bəylərin ondan qoşun istəməsi və xanın iyirmi dörd vilayətin pəhləvan bəylərindən ibarət kömək – qoşun dəstəsi göndərməsi (Qazılıq qoca oğlu Yeynək boyu), qonşu ellərdən xərac gələrkən onu bəylərə – cavanlara paylaması Bayandır xanın oğuzda böyük nüfuz sahibi olmasını bir daha təsdiqləyir.

Oğuz elində idarəçilikdə zorakılıq yoxdur. Bayandır xana, eləcə də öz tayfasına, qəbiləsinə məhəbbət oğuzlar içərisində genişdir. Burada oturaq həyata keçid əlamətləri güclüdür. Tayfanın güzəranının yaxşılaşması, əkin-biçin işlərinin genişləndirilməsi üçün mərkəzi idarəçilikdən tədbirlərin görülməsi nəzərə

çarpır. Ayrı-ayrı igidlərin söyləmələrində ilxı, sürü, dəvələr, çöl-çayırın vəsfindən görünür ki, oğuz eli maldar görüşlərinə daha çox tabedir.

Xanlıqda idarəçilik və dövlətçilik tələblərinin möhkəmləndirilməsinə elə meyl göstərildiyi nəzərə çarpır. Əksinə, xanlığı möhkəmləndirmək tədbirləri əvəzinə, eposda ayrı-ayrı qəhrəmanlar, onların taleyi, qalada dustaq olmaları, yaxud doğmaları tərəfindən xilas olması üçün xan Bayandırın razılığı ilə görülən tədbirlər üstünlük təşkil edir. Yaxud eposda düşmən tayfaların hücumu, tayfalararası münasibətlər, onların kəskinləşməsi və tənzimlənməsi daha çox görüntü yaradır. Amma bütün bunlara baxmayaraq, «Kitabi-Dədə Qorqud»da oğuz dövləti və onun idarəçilik nümunəsi bütün görünən və görünməyən cəhətləri ilə özünü göstərir ki, bunun da ayrıca tədqiqinə ehtiyac vardır.

Epik yaddaşda yaşayan oğuz dövlətçiliyi və idarəciliyinin müxtəlif ənənələri türk eposunda sonralar da ayrı-ayrı şəkillərdə, formalarda yaşamışdır. Bu isə ümumilikdə türkün qədim dövlət idarəçilik ənənələrini öyrənmək baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir. İlk, ibtidai dövlət tipi kimi, Bayandır xan dövlətçiliyi türkün qədim idarəçilik formalarından biri kimi qəbul edilməlidir.

Xan Bayandırın başçılıq etdiyi xanlıq İç və Daş Oğuz qəbilə birləşməsi əsasında yaranan idarəçiliyə əsaslanarsa da bütövlükdə qədim xaqan dövlətçiliyi tiplərindən biri idi.

İdarəçiliyin özündə də bu tayfa və dövlətlərin başçıları bu və ya digər şəkildə təmsil olunurdu. Əgər Bayandır xan oğuzların baş xaqanı idisə, Salur Qazan onun bəylərbəyisi – İç Oğuzu təmsil edən qəhrəmanlardandı. Aruz Qoca isə Daş Oğuzun başçısı idi. Oğuz elində tayfalararası münasibətlərin qoruyucusu Qazan xan idisə, hər tayfanın, xüsusən Daş Oğuzda daxil qəbilələrlə münasibət tənzimləyicisi Aruz qoca idi. O, həm də Qazan bəyin dayısı idi.

«Kitabi-Dədə Qorqud» eposunda oğuz tayfası ilə bağlı iki tip ziddiyyət mövcuddur. Təbii ki, onların birincisi tayfaxarici ziddiyyətlər idi. Yəni oğuzun düşmənləri hesab edilən kafirlər hücum edib eli talamağa, onun varidatını ələ keçirməyə, qız-gəlinini aparmağa, igidlərini əsir etməyə fürsət axtarırdı. Bunu biz ikinci boyda («Salur Qazanın evi yağmalandığı boyı bəyan edər»), dördüncü boyda («Qazan bəg oğlu Uruz bəgin tutsaq olduğu boyını bəyan edər, xanım, hey!..») və on birinci boyda («Salur Qazan tutsaq olub oğlu Uruz çıxardığı boyı bəyan edər»də) görə bilirik. Bu boylarda – kafir talanlarına məruz qalan oğuz elinin qonşuları ilə xarici ziddiyyətlərdə olduğu diqqəti çəkir.

«... Kafərin casusu casusladı. Vardı kafərlər argunu Şökli Məlikə xəbər verdi. Yedi bin qaftanın ardı yırtıxlu, yarımından qara saçlu, sası dinlü, din düşməni alaca atlu kafər bindi yığadı, dün burcuğında Qazan bəgin ordısına gəldi. Altun ban evlərin kafərlər çapdılar, qaza bənzər qızı-gəlini çıxırışdırdılar. Tölə-tölə şahbaz atlarını bindilər. Qatar-qatar qızıl dəvələrini yetdilər. Ağır xəzinəsini, bol aqçasını yağmaladılar. Qırq incə bellü qız ilə Boyı uzun Burla xatun yesir getdi. Qazan bəgün qarıcıq olmuş anası qara dəvə boynında asılı getdi» [3, 42-43].

«Kitabi-Dədə Qorqud» oğuzları bütün ziddiyyət və təzadları, xarici və daxili düşmənləri ilə mübarizə şəraitindəki həyatı, gerçəkliyə, əsaslanan dünyagörüşü, idarəçilik sistemi ilə eposda canlandırma bildi. Yunan eposundan bir az irəli gedərək ziddiyyət və qarşıdurmaları Allahlar, hökmdarlar arasından yox, real insanlar, qəbilə və tayfa halında yaşayan, dövlət yaradan, cəmiyyət quran insanlar arasından götürüb eposa gətirdi. Oğuz eposunda rast gəldiyimiz ölkə idarəçiliyi sistemi, dövlət tipi dünyanın ən qədim ibtidai idarəedicilik formalarından biridir. Bu idarəçilik sistemi nə qırpaq eposunda, nə də dünya xalqlarına məxsus başqa epik bədii nümunələrdə təkrarlanır.

Xan-xaqan idarəçiliyinə əsaslanan bu dövlətçilik sistemi dövrü üçün öz demokratikliyi ilə seçildiyi kimi, müstəqil idarəçiliyinə görə də indiyədək məlum bütün dövlətçilik formalarından fərqlənir. «Kitabi-Dədə Qorqud» indiyədək türklər, o cümlədən oğuz mədəniyyəti, tarixi, coğrafiyası, dövlətçilik ənənələri və s. ilə bağlı deyilmiş bütün neqativ mülahizələri alt-üst edir. O, oğuzların tarixən zəngin mədəniyyəti olduğu kimi, bu mədəniyyətə söykənən milli-mənəvi və əxlaqi ənənələrinin mövcudluğunu da təsdiqləyir.

Dünya eposundan fərqli olaraq «Kitabi-Dədə Qorqud»un baş qəhrəmanı tək bir cəngavər, tənha bir qəhrəman yox, bütün oğuz elidir. Oğuz eli eposda mənəvi-əxlaqi dəyərlərin, milli özünəməxsusluğun, cəngavərlik, vətənevərlik simvoludur. Ozanlar oğuz elinin toyu, busati, cəngavərlik həyatını tək bir qəhrəmanın adı ilə bağlamır. Hər fərdi qəhrəmanlıq son nəticədə bütün oğuz qəhrəmanlarının, yaxud oğuzu təmsil edən qəhrəmanların iştirakı ilə tamamlanır. Bu isə oğuzların qəbilə və tayfa birliyi, onların yekdilliyi və qüdrəti ilə bilavasitə əlaqədardır. Məsələn, «Qazılıq qoca oğlu Yegnek boyını bəyan edər, xanım, hey!» boyuna diqqət yetirək: «İç Oğuz (Taş Oğuz) bəgləri söhbətə dərilmişdi. Yemə-içmə idi.

Qazılıq qoca, deərlərdi bir kişi var idi. Bayandır xanın vəziri idi. Şərabın itisi başına çıqdı. Qaba dizin üzərinə çökdi, Bayandır xandan aqın dilədi. Bayandır xan dəstur verdi: «Nerəyə dilərsən, var!» - dedi.

Qazılıq qoca iş görmüş, iş yarar adam idi... Günlərdə bir gün Düzürd qələsinə gəldi...

Ol qələnin bir Təkuru var idi. Adına Arşun oğlu Dirək təkur deərlərdir. Ol kafərin altmış arşun qaməti vardı. Altmış batman güz salardı. Qatı möhkəm yay çəkərdi...» (3, 94).

Qazılıq qoca onunla döyüşə girir, məğlub olur və 16 il Düzmürd qalasında dustaq qalır. Bu məğlubiyət tək Qazılıq qocanın deyildi. Bütün Oğuz elinin idi. İlk öncə Qazılıq qoca Bayındır xanın vəziri idi. Əsir düşdükdən sonra oğuz elindən düz on altı il onun arxasınca gələn olmamışdı.

«Kitabi-Dədə Qorqud»da əsir qəhrəman ya özü xilas olub gəlməli idi, ya da oğuz epik ənənəsinə görə qardaşı, yaxud oğlu, eləcə də doğmaları tərəfindən arxasınca gəlib kimsə onu azad etməli idi. Qazan xan öz oğlunun, doğmalarının arxasınca özü getmək istəyir. Ancaq Qaraca Çoban əl çəkmir, o da bəyə qoşulub döyüş zamanı itirdiyi qardaşlarının intiqamını almağa gedir. Beyrəyin də dustaq olarkən arxasınca gedən olmur. Onu düşmən təkurunun qızı xilas edir. Daha bir neçə epizodda da qəhrəmanın düşmən əlindən azad olması oğuz eli qəhrəmanlarının adı ilə yox, ya özünün fədakarlığı, ya da onun doğmalarının sonrakı dövr qəhrəmanlığı ilə əlaqələndirilir.

Bu, hər şeydən əvvəl oğuzların tayfa düşüncəsi ilə bağlı normativ aktdır. O.Şaiq yazır ki, «türk məğrurluğu türkün qanından, kökündən gəlmə ənənədir. Türk o qədər məğrurdur ki, döyüşdə əsir düşmüş ən önəmli qəhrəmanın da arxasınca getmir, o, ya özü Beyrək kimi fədakarlıq göstərüb dustaqlıqdan azad olmalı, gəlib yenidən oğuz qovuşmalı, ya da özünün doğmaları, babası, qardaşı, oğlu, daha başqa bir yaxını onu gedib xilas etməlidir» [6, 127]. O.Şaiqın bu mənada oğuz eli barədə mülahizəsi çox dəqiqdir. Həqiqətən «Kitabi-Dədə Qorqud»da əsir düşən, dustaq olanın düşmənlərdən xilas olması barədə tayfa psixologiyası var, bütün epizodlarda eyni psixoloji ənənə özünü göstərir. Lakin

O.Şaiqın Beyrəyin dustaqlıqdan cəngavərlik, qəhrəmanlıqla xilas olması barədəki fikri düşündürücüdür. Çünki əldə olan əlyazma nüsxələrinin heç birində düşmən əldə dustaqlıqda qalan Beyrək qılınc gücünə xilas olmur. Təkurun qızı onu şərtlə dustaqlıqdan azad edir. Yeri gəlmişkən türk eposunda, dustaqlıqdan şərtlə azad edilmənin müxtəlif formaları vardır – pul-girov qoyub dustaqlıqdan azad olma, övladlarından birini girov qoymaq (qızını düşməne ərə vermək) və ən nəhayət düşmən qızına aşiq olma və azad edildikdən sonra onu gəlib öz elinə aparma şərti ilə azad olma vardır.

Beyrək sonuncu qayda əsasında xilas olur, ancaq şərtini yerinə yetirmir. Şərtin yerinə yetirilmədiyə bütün süjetlərdə qəhrəmanın sonradan həyatı faciə ilə yekunlaşır. Beyrəyin Vatikan nüsxəsində təkur qızını oğuz elinə gətirməsinə təsadüf edilir (epizodik şəkildə olsa da), ancaq onun cəngavərlik yolu ilə azad olma faktına eposda rast gəlinmir. O.Şaiqın bu məsələnin şərhində, adını göstərmədiyə hansısa başqa bir mənbəyə əsaslandığını guman etməli olursan. Əldə olan süjetlərin yalnız birində, eposun əvvəllərində Beyrək döyüş yolu ilə tacirlərin malını xilas edir [3, 53].

Sonrakı epizodlarda isə Beyrəyin döyüş qəhrəmanlığı diqqəti çəkmir. Amma bununla belə, eposda Beyrək oğuzun «üzü niqabı» cəngavərlərindən biri kimi təqdim edilir. Guman ki, oğuz eposunun Beyrəyin qəhrəmanlıqlarından bəhs edən başqa hekayətləri də olmuşdur. O.Şaiq Beyrəyin düşmən əlindən qəhrəmanlıqla xilas olması faktını qeyd etsə də hansı mənbəyə əsaslandığını təəssüf ki, göstərmir.

Eposda oğuz elinin tayfa həyatı, onun fərdilikləri, oğuzun sadə məişəti və ənənələri geniş əks olunur. Bu isə oğuzlar barədə ən qədim adət-ənənələrin etnik yaddaşda uzun illərdən bəri yaranıb-yaşadığını, bütün bu kulturoloji dəyərlərin ozan improvizatorluğu vasitəsilə eposda əks olunduğunu bir daha təsdiqləyir.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov N. Azərbaycanlılar: Etnokulturoloji birləşmənin siyasi-ideoloji üfəqləri. Bakı, 2001
2. Məlikova M. «Kitabi-Dədə Qorqud»da dövlət və hüquq haqqında ideyalar. «Dədə-Qorqud» dünyası. Bakı, 2004, s. 57-65.
3. «Kitabi-Dədə Qorqud» (Tərtib, transkripsiya, sadələş. variant və müqəddimə F.Zeynalov və S. Əlizadənin), Bakı, 1988.
4. Koroğlu X.H. Oğuz qəhrəmanlıq eposu. Bakı, 1999.
5. Жирмунский Б.М. Тюркский героический эпос. Л., 1974.
6. Orhan Şaik Gökyay. Dedem Korkutun kitabı. İstanbul, 1938.

QASIM BƏY ZAKİR YARADICILIĞI XALQ ŞEİRİ ÜSLUBU KONTEKSTİNDƏ

Açar sözlər: *xalq, şeir, üslub, qoşma, bayatı, gəraylı, janr, obraz, məhəbbət, gözəl*

Kasim bek Zakir's creativity in the context of style of the national poem

In article has been considered creativity of one of the most visible representatives of the Azerbaijan poetry of the 19th century Kasum Beck Zakir. The main subjects and sources of poems of the poet, in style of the national poem are revealed. In article the poem "Cranes" is in detail analyzed and compared by the poem "Cranes" written by other authors.

Key words: *people, poem, style, bayati genre, image, love, beautiful*

Yaradıcılığı XIX əsrin əvvəllərinə təsadüf edən, şifahi xalq yaradıcılığından məharətlə istifadə edərək xalq şeiri üslubunda mövzu rəngarəngliyi ilə seçilən Qasım bəy Zakir zəngin ədəbi irsə malikdir. Zakir yaradıcılığı özünün məzmunu ilə, dili ilə, yaradıcılıq üslubu ilə xalq yaradıcılığını yazılı ədəbiyyatdakı əsas təzahürüdür. Onun yaradıcılığında bu xüsusiyyətləri nəzərdən qaçırmayan tədqiqatçı Süleyman Hüseynov yazır: " Zakirin əsərlərində folklordan gələn xalq ifadələrinin üslubi imkanları çox, işlənmə formaları müxtəlifdir. Xalqın bədii təfəkkürünün məhsulu olan atalar sözləri, məsəllər, idiomatik ifadələr əsrlərdən bəri xalq içərisində yaşayıb möhkəmlənən və həmin xalqın milli xüsusiyyətlərin özündə cəmləşdirən zəngin dil materialıdır. Bu tip ifadələr Q.Zakirin şeir dilinin əsasını, fəqərə sütununu təşkil edir. Şeir texnikasına uyaraq heca vəznə, qafiyə və bölgü xatirinə bəzən sözlərin yerinin dəyişdirilməsi, tərkib hissələrinin arasına, ifadənin daha da qüvvətləndirilməsi üçün yeni sözlərin artırılması, fikri münasibəti bildirən ara sözlərin işlədilməsini nəzərə almasaq, ümumi xalq dilində mövcud olan bu ifadələr əsasən öz formasına şeirlərdə saxlaya bilib. " (38, s.187)

Zakir öz aşiqanə şeirlərini, xüsusilə qoşma, gəraylı, tənqis və baytlarını yazarkən şifahi xalq poeziya ənənələrindən lazımcə istifadə etməyi bacarmışdır. Onun şeirləri həyata, yaşayışa, eşq və məhəbbətə münasibəti baxımından da xalqla çox səsleşir. Məhəbbət şeirlərində Zakir həyəcan və iztirabları təsvir edərək lirik qəhrəmanın duyğularına hörmətlə yanaşır. Bu mövzulu şeirlərinin bir qismində Zakirin lirik qəhrəmanı yarından şikayət edir, bir qismində onun yolunu gözləyir, bir qismində əsil aşiqlik dərsi verərək sevgisinin nə qədər böyük olduğunu bildirir.

Düşmüşəm çöllərə, ey Leylicəmal,
Məcnun kimi sənu görəndən bəri.
Cəm olmaz sərinə əqlü kəmalım,
Könlümü xülfünə verəndən bəri. (7. səh.128)

Özünü Məcnunun sevgisi ilə müqayisə edən qəhrəman yarından ümidini üzməyərək, yarınımı onun halına acımasını gözləyərək sevgisindən əl çəkmiş :

Badi-səba mənim dərdi-dilimi
Ol büti-zibayə dedim, nə dedi?
Ahım naləm asimana yetdiyini
Gərdəni münayə dedim, nə dedi?

Düşüb ayağına zən o zalımın
Söylədinmi necəliyinin halını
Onun həsrətindən rəngi-alının
Döndüyün heyvaya dedin, nə dedi?

Məhəbbət şeirlərində Q.Zakir vəfa, sədaqət, hünər, fədakarlıq haqqında fikir və duyğularını da verir. Bunun üçün münasib boyları isə şifahi xalq yaradıcılığına xas olan sadəlik və təbiilikdə tapır:

Məhəbbət damını yırtıb çıxmağı,
Ovçuların xanimanı yıxmağı
Yeriyib –yeriyib durub baxmağı,
Aahunun balası səndən öyrənib. (7.səh 170)

Onun şeirlərindəki dil, daxili vəhdət, təsvir və tənqümü vasitələrinin yaxınlığındakı şifahi xalq yaradıcılığında ruhu açıq-aydın şəkildə özünü göstərir. Bütün bu hərəkətləri nəzərə alaraq Zakirin qoşma və

gəraylılarını ümumiyyətlə, xalq şeiri üslubunda yazdığı şeirlərində əsasən xalq ruhunun hakim olduğunu desək heç də yanılmırıq.

Zakirin poeziyasında yarından şikayət motivləri də vardır ki, bu tipli şeirlərində şair həm yarından gileylənir, həm də onu dərdlərinin tək dərman adlandırır. Məs :

Ey cismimin canı, gözümün nuru,
Elədiyim əndü vəfadan utan!
Gecə-gündüz çaxər kimi dərinde
Çəkdiyim cövr ilə cəfadan utan! (7.səh 187)

Şairin öz yarına olan sitəmləri o qədər güclü bir vüsət alır ki, Hətta Züleyxa, Şirin Leyli kimi sevgi simvolları ilə yarım müqayisə edərək birlidirir :

Ey bimürvət neyləmişdim sənə mən?
Rahi-ümmidimə döşədin tikən.
Məhəbbət yolunda bəlalər çəkən
Züleyxadan, Şirindən, Leyladan utan! (7.səh 187)

Digər bir şeirində isə Q.Zakir məşuqənin öz aşiqini həm dərdə salmasından, həm də ona şəfa verməsindən söhbət açır. Buna görə də aşiq həm kədərli, həm də şad və nikbin olur. Məhəbbətində sədaqət və mətanətli olan romantik aşiq öz məşuqəsinin cövrü-cəfasından, onun etinasızlığından və rəhimsizliyindən incisədə, onları özü səadət və fərəh sayır:

Bir tərəfdən artırır qəm,
Bir tərəfdən edir mərhəm,
Həm öldürür zaxiri, həm
Qaçır haraya gözlərim. (7.səh 61)

Şair sənətkarlığını böyüklüyü sayəsində bir çox qoşmalarında sujetli lirikanın da ən gözəl nümunələrini yarada bilmişdir. Sadə sujeti olan şeirlərində aşiqin məşuqəyə məhəbbəti tərənnüm olunur. Lirik-romantik qəhrəman sevgi yolunda nə qədər əzab və izzət çəksə bədbinləşmir, onun ümidi daima yaşayır.

Dün düşdü gūzarım yarın kuyinə,
Dərdi qəm cevrəsin alıbdı gördüm
Soruşdum əhvalın, cavab vermədi
Gözləri yaş ilə dolduğun gördüm

Ahu-zar çəkməkdən yox olub var ,
Ayinəsin tutmuş möhnət qubarı
Əyyami-xəzana dönüb baharı
Sarılb gül rəngi solubdu gördüm . (7.səh180)

Zakirin sənətkarlığına məxsus xüsusiyyətlərindən bəhs edən Əli Saləddin yazır: “ Zakirin şeirləri xalq musiqi havaları ilə oxunsaydı, şairin özünün dediyi kimi, bu şeirləri aşıqların yaratdığı poetik parçalardan seçmək mümkün olmazdı. Ona görə ki, həmin şeirlərin mayasında aşiq sənətindən gələn xüsusiyyətlər çoxdu. Dil, ifadə, üslub, oxşatmalar həm Zakirdə, həm də aşiq sənətində eynilik təşkil edir. Bu qarşılıqlı əlaqə Zakiri bir xalq şairi səviyyəsinə çatdırmışdır. (Əli.S.səh 19)

Xalqın içərisindən çıxan Zakir qoşmalarında gözəllərin tərəfində böyük ustalıqla vermişdir. Zakirin lirik qəhrəmanı yüksək, saf, estetik duyğularla yaşayan, sözün əsil mənasında gözəlliyə pərəstiş edən bir obrazdır. O həm gözəllərin mənəvi, əxlaqi, zahiri görkəmindən gözəlliyindən yazmış, həm də sifətlərin olmasının zəruriliyindən danışmışdır. Şair təsvir etdiyi gözəlləri quru, cansız deyil, mənəvi keyfiyyətləri, onlara bəslədiyi yüksək münasibəti, adət və ənənələri ilə birlikdə təsvir etmişdir. ” Onun gözəlləri “ əhdi dürüst,, “ iqrarı möhkəm ,, “məkr, hiylə bilməyən ” , həyalı, namuslu, məhəbbətində sədaqətli, hünərli və insanlardır. (4, səh 212)

Gəzmişəm cahanı mən, görməmişəm
Sənin kimi gözəl ellər içində.
Bərabərin yoxdu huri-pəridə,
Tək düşübsən mələk-mənzər içində

Zərrəcə eyib yox al yanağında
Qaşında, gözündə, tər buxarında
Sənəmlər oturmuş solu-sağında
Sən məni tapassan ülkər içində (7.səh 89)

Digər bir qoşmasında isə gözəlin xarici gözəlliyi ilə aqlını vəhdətdə verərək, təsvir etdiyi gözəli bütün təbiətdən, dünyadan, cahandan daha da üstün tutur.

Müdrük ola, aqıl ola əhli-hal
Bilməyə ki, nədir nərgiz məxrüd,
Dişi gövhər, ağzı şəkər, dili bal,
Dodaqları qənddi-müxərrər gözəl. (7.səh 224)

Gözəlin canlı təsvirini verən şux qoşmaları ilə Zakir öz sələfi Vaqifə yaxınlaşır. Lakin onun qoşmalarının əksəriyyəti həqiqi məhəbbəti və aşiqin ruhunu tərənnüm edən şeirlərdir ki, Zakir yaradıcılığında ən səmimi lirikanı bunlarda görmək mümkündür. Qasım bəy Zakirin qoşmalarının orijinallığı və onu M.P.Vaqifdən fərqləndirən cəhətlərin ən başlıca isə Zakirin qoşmaları ruh və zövq etibarını ilə aşiq şeirinə daha yaxın olmasındadır. Həmçinin Q. Zakirin şeirlərində lirik qəhrəmanın ehtrasları daha örtülü və pərdəli ifadə edilir. Həmçinin Zakirdə “ Lirik qəhrəmanı gözəllik və onun aşiqini romantik tülə bürünmüş ovqatı, yaşantıları dərddə könlü, həsrət, intizar, və xəbəri şəxsi motivlə yaşaması, məzmun və mahiyyət kəsb edir, bu iztirabların daha da ictimai- sosial səbəblərdən yaranması əsaslandırılır ”. (1, səh.153)

Zakir məhəbbət və gözəlin tərifini təkcə qoşmalarında deyil, gəraylılarında ifadə etmişdir. Şairin gəraylıları ruh, məzmun etibarını ilə şifahi xalq ədəbiyyatına daha çox yaxındır. Hətta gəraylılardan möhürbəndlər olmasa, xalq yardıcılığı nümunələrindən fərqləndirmək olmazdır.

Hər aşiqin bir yarı var,
Əlamətdi mənim yarım
Başdan ayağa naz ilə
Nəzakətdi mənim yarım. (7.səh250)

Şair gəraylıların nadir nümunələrini yazılı ədəbiyyatda yartmışdır, həmin nümunələrdə şifahi xalq ədəbiyyatının deyimləri, simvolları həddindən çoxdur.

Hanı Şirin, hanı Leyli
Var idi aşiqə meyli.
Dərhdən getdi gileyli
Keçən dövrəyə bir baxmaz. (3, səh 181)

Bu nümunədə şifahi xalq ədəbiyyatında geniş yayılmış Şirin, Leyli adlarına rast gəlirik. Həmin adlar dillər əzbəri olmaqla özlərində müəyyən qisim əxlaqi keyfiyyətləri və insan taleyini əks etdirir. Zakir həmin adların simasında fikrini daha aydın ifadə etmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Q.Zakirin ədəbi ictimaiyyətə iyirmi bir gəraylısı məlumdur.

“ Zakirin gəraylıları daha çox sevgi-məhəbbət, öyüd-nəsihət, dünya və insan haqqında fəlsəfi düşüncələr və.s. bu kimi məzmun daşıyır. “Bəhri bəlaya qər q oldum”, “ Bilməm keçid hörməliyəm ”, “ Gözəl çox olur sevdiyim ”, “ Nə müddətdir dost yolları ,, və.s kimi gəraylıların hər biri poetik baxımdan mükəmməldir və janrın klassik nümunələri səviyyəsindədir. ” (1 , səh. 191)

“Keçdi növbəti-zimistan ,, misrası ilə başlanan gəraylı şairin canlı təbiətini tərənnümünə həsr edilmiş ən şux və gözəl şeirlərdəndir. Şeirdə qışın getməsi, aləmə həyat verən bahar fəslinin gəlişi təsvir olunur. Zakir lirik qəhrəmanın eşqini şiddətini bildirmək üçün qışla yazı qarşılaşır, yaz fəslində təbiətin və canlıların şad-xürrəm olduqları bir vaxtda aşiqin dərddə çarə tapılmadığını, onun yara həsrət qaldığını, hər yer baharın hökm sürdüyünü, yalnız aşiqin məhəbbətlə dolu ürəyində hələdə qış olduğunu söyləyir.

Keçdi növbəti-ximistan,
Yenə fəslə bahar oldu.
Əndəbi binəvanın
Sənəti ahu- zar oldu. (6.səh242)

Ümumiyyətlə, Q.Zakirin gəraylıları mənə və məzmununa, bütövlükdə aydınlığına, xalq ruhuna yaxınlığına, məzmunu və fikir dərinliyinə görə fərqlənir. Şair gəraylılarında gözəldən, gözəllikdən danışsada, bütövlükdə şəxsi, ictimai mənaları aşlamışdı. Zakirin gəraylılarında vəsf etdiyi gözəllik və məhəbbət aşiq poeziyasındakı gözəlləmələrdə olduğu kimi həyatıdır, canlıdır, düşündürücü və təsirlidir.

Qasım bəy Zakir xalq şeiri üslublu şeirlərində gözələ öz zəif, incə hiss və duyğularını bildirməklə kifayətlənmir, həm də özünə qədər ki, qoşma və gəraylılardan fərqli olaraq onun dövrə, zamana, ictimai-sosial mühitdə münasibəti, ictimai əhval-ruhiyyəsində qabarıq şəkildə ifadəsini tapır. “ Gözüm yolda qaldı, könül intizar”, “ Dost yolu bağlandı, ümid kəsildi “, “ Qadir ALLAH səbəb sala araya “, “ Dost yolunda cəfa çəkdim, can üzüm ”, “ Nə müddətdir, iştiyaqın çəkdiyim ,, , “ Fələk sənə nə adətdir ,, misraları ilə başlanan qoşma və gəraylılarında ictimai-sosial məzmunu diqqəti cəlb edir. Bu şeirlərdə çərxin sitəmindən, dövrün zülmündən, zalım fələyin qana susmasından, taleyin ədalətsizliyindən şikayət edilir. İctimai-siyasi məzmunlu şeirlərdə daha çox fələyə müraciət forması vardır. Məlumdur ki, istər şifahi ədəbiyyatımızda, istər

klassik şeirimizdə fələk məfumu altında haqsızlıqlarla dolu olan dövrün nəzərdə tutulurdu. Zakir də bu vasitələrdən bacarıqla istifadə edərək şeirlərində fələk məftunundan istifadə etmişdir .

Zalım fələk xub susayıb qanıma,
Bir küsənə yoxdur gələ yanıma,
Eşq atəşi bir od sarıb canıma,
Yanmaqdan yetişməz səməndər mənə. (6, səh. 200)

Şeirlərinin əksəriyyəti məhəbbət mövzusunda yazılsa da, ictimai-siyasi məzmunu və şikayət motivlərinin özünü göstərir. Həm sevginin həmdə dövrü haqsızlıqlarını vəhdət halında göstərən şair “ Durnalar” şeirində isə daha çox ictimai məzmunu sөykənmişdir. Bu şeir Zakir yaradıcılığında xüsusi yer tutur. Şair onu Bakıda sürgündə olarkən yazmışdır. Doğma yurdundan ayrı düşmüş şair, nəzarət altında keçirdiyi üçün dərini durnalara söyləyir, onlardan imdad gözləyir və yaşadığı ağır zamanəni eyhamla tənqid edir.

Azərbaycan şifahi xalq şeirindən eləcə də onun qüvvətli təsiri ilə yaranan şeirlərdə durnalarla müraciətlə yazılan qoşmalar çoxdur. Zakirin də əsəri daxil olmaqla durnalara müraciətlə yazılan şeirlər ayrı-ayrı dövrlərdə yazılmasına baxmayaraq, onları birləşdirən bir xüsusiyyət vardır ki, o da kədər və həsrət hisslərinin tərənnümüdür. Vətənə, elinə, ailəsinə həsrət qalmaq motivi “ Durnalar „ mövzusunda yaradan bütün şeirlər üçün səviyyəsidir. Zakirin müəllif olduğu “ Durnalar „ şeirində bütün bu cəhətləri özündə birləşdirir.

Bir saat havada qanad saxlayan
Nizami ilə gedən qoşa durnalar
Qatarlaşıb nə diyardan gəlırsiz
Qaqqıldaşa-qaqqıldaşa durnalar

Diyari-qürbətdə müddəti varam
Gecə-gündüz canan deyib ağılaram
Məndə sizin kimi qəribə zaram
Eyləməyin məndən haşa, durnalar! (6.səh 168)

Şairin keçirdiyi dərin ruhi sarsıntılar, sürgündə keçirdiyi ağır iztirablar, ictimai mühitin qəddarlığı yüksək, təsirli bədii obrazlı durnalara müraciət edilir:

Zakirəm, od tutub, alışdı cigər,
Var isə canandan sizdə bir xəbər,
Təğafül etməyin, Allahı sevər,
Dönməsin bağırınız daşa, durnalar! (6.səh 169)

Q.Zakir durnalar mövzusunda yazılan şeirə bir yenilik yetirmişdir. Belə ki, digər müəlliflərin durnalara yazdıqları şeirlərində müəlliflərin nə isə istəyi və təmənnası var. Digər müəlliflər durnalardan nə isə xəbər alır, nəyi isə xəbər yollayır. Zakir isə durnalardan heç bir şey istəmir, sadəcə olaraq onlara öz qəlbini açır, dərini izah edən, zülm və iztirablara qarşı eyhamlarını söyləyir. Bu Zakirin böyük ustalıqlarından irəli gələn bədii priyom vasitəsidir.

Şair ictimai-motivli şeirlərinin əksəriyyətini dostlarına məktub formasında da yazmışdır. Həmin dostların sırasında M.F.Axundova, B.Şakirə yazmış olduğu şeirlərdə vardır. Şair M.F.Axundova yazdığı məzmunədə “ çəxi-gəcrəftardan ,, , “ dövrü zalımdan ,, şikayət edərək yazır:

Pirasəniliyə çəxi-xəcrəftar,
Eylədi vətəndən dərbəder məni.
Neyləmişəm, bilmədən dövrü-zəmanə,
İncidir düşəndə bu qədər məni. (1, səh.159)

XIX əsrdə ictimai- siyasi vəziyyətin ağırlığı bu cür şeirlərin yazılmasına səbəb olurdu. Hakimiyyət başında olanların özbaşnalıqları, xalqın acınacaqlı vəziyyəti, rüşvətxor hakimlərin soyğunçuluğu ictimai məzmunlu şeirlərdə geniş şəkildə əks olunurdu.

Qüdrətli söz ustası olan Q.Zakir xalq şeiri üslubunda bir-birindən gözəl, fərqli mürəkkəb mənə çalarları ilə zəngin olan on bir təcnis qələmə almışdır. Qasım bəy Zakirə qədər təcnis xalq şeiri üslubunda heç kim bu qədər hünərlə və geniş şəkildə müraciət etməmişdir. “ Bu təcnislər poetik cəhətdən mükəmməl şəkildə biçimlənmiş, leksik cəhətdən klassik poeziya ünsürləri ilə xalq poeması poetikasının qovuşuğunda yaranmışdır. ”

Qaş qaradı, xal həbəsi, gözələ,
Yığ dərini bu canıma gözələ,
Zakir meyl eyləməz yetən gözələ,
Bir büllür əndamlı yar aşığıdı (6.səh 227).

Şairin tənislərindən bəhs edərkən onuda qeyd etmək lazımdır ki, adən aşiq yaradıcılığında tənislər üç bənddən ibarət olduqları halda Q.Zakirin yazdığı tənislərin hər biri beş bənddən ibarətdir.

Q.Zakirin tənislərindən bəhs edərkən görkəmli ədəbiyyatşünas və folklorşünas olan F.Köçərli yazırdı: “Tənislərdə mənə ləfzən gözəl məthində tərtib olunmuş qafiyədirlər və lakin bəzi ləfzlərin tələffüzüdə bir-birinə şəbahəti və oxşayışı çox isə də, mənaları ayrıdır və bir parçası çox çətinlik ilə fəhm olunur. Bu cür kəlamlar şairin vətən dilini yaxşı bilməyinə şəhadət verir”. (4, səh 415).

Q.Zakirin tənisləri onun digər xalq şeiri üslublu şeirləri kimi zəngin həyat müşahidələrinin və dərin biliyinin, savadının bədii-məntiqi nəticələri kimi səslənir.

Şairin yaradıcılığında xalq şeiri üslubda olan bayatı janrıda vardır. Zakirin bayatlarında yığcam şəkildə odlu bir qəlblə sevən aşiqin iztirabları səmimi bir şəkildə ifadə olunmuşdur. Bayatılarda lirik qəhrəmanın sevgisindən şikayət motivləri, dərin məhəbbət, incə nəvaziş, hüzn və kədər içində çırpınmaq, vüsala çatmaq istəyi tərənnüm olunur.

Bağımda bir gözən var,
Bürünmüş bürqə zəmar.
Xəyalım dağınıqdır,
Könlümdə bir gözən var (6. səh 252).

Şairin yazmaq olduğu bayatılardan bəziləri o qədər dillər əzbəri olmuş, aforizmə çevirmişdir. Bəzən həmin bayatları şifahi xalq yaradıcılığı nümunəsi kimi qəbul edirlər. Lakin bu bayatlar Q.Zakir qələminə məxsusdur.

Aşiq Minayə dəyər,
Xalın minayə dəyər,
İl var bir günə dəyməz
Gün var min ayə dəyər. (6. səh 252)

Gözəl bayatlar müəllifi olan Zakirin yaradıcılığında “ Əzizinəm ” xitabı ilə başlayan bayatı yoxdur. Həmçinin “ Mən aşiq ” xitabı ilə başlayan bayatlar Zakirin yaradıcılığında “ Aşiq ”, “ Aşiqəm ” xitabı şəklinə düşür və şairin üç belə bayatı var. Qeyri-müəyyən xitabla başlanan bayatı modeli isə Zakirin qələmə aldığı bayatlar üstünlük təşkil edir.

Ümumiyyətlə Zakirin qoşma, tənisi, bayatı və gəraylılar göstərir ki, bu əsərlərin müəllifi xalq poeziyası irsi ilə yaxından tanışdır. Bunu onun şeirləri ilə aşiq poeziyasındakı məzmun və forma, mövzu və üslub, ideya-estetik yaxınlığı təsdiq edir. Xalq şeiri üslublu şeirləri ilə Qasım bəy Zakir yeni poetik zirvə yarada bilmir. Azərbaycan poeziya dili xalq danışığı dili zənginləşdirilmişdir. Həmçinin heca vəznində sadə üslubda yazdığı şeirləri ilə Azərbaycan ədəbiyyatında yeni, realist meyillərin qüvvətlənməsində mühüm rol oynamışdır.

Ədəbiyyat

1. XIX əsr Azərbaycan şeiri antologiyası. Bakı. Şərq-Qərb. 2005.
2. Xəlilov N. Aşiq yaradıcılığı və yazılı poeziya. Bakı. Elm. 2012
3. İbrahimov M. Aşiq poeziyasında realizm. Bakı. Elm. 1966
4. Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı. Maarif. 1966
5. Saləddin Ə. Azərbaycan şeiri və folklor XIX-XX əsrlər. Bakı. Elm. 1982.
6. Zakir Q. Seçilmiş əsərləri. Bakı. Avrasiya-Press. 2005.
7. Zakir Q. Seçilmiş əsərləri. Bakı. Yazıçı. 1984.

ALMA-TÜRK XALQLARININ DASTANLARINDA MÖCÜZƏLİ DOĞULUŞ MOTİVİ KİMİ

Açar sözlər: qızıl alma, türk xalqlarının mifologiyası, türk xalqlarının dastanları, dastanlardakı alma motivi

APPLE- is a motive of the miraculous birth in the Turkic peoples` dastans

As in all samples of the folklore, a motive of the apple has its peculiar place in dastans. An Apple that is used in all genres appears before us to carry out various missions. The apple used in dastans is a literary symbol. At the same time, the fruity motive of the apple is a means of the hero`s birth and presents them immortality and beauty.

Key words: golden apple, mythology of the Turkic peoples, epics of Turkic peoples, a motive of the apple in the epics

Əsrlər boyu köçəri həyat yaşayan Türk xalqları təbiətlə daim qarşılıqlı əlaqədə olmuş, buradakı müxtəlif ünsürləri mədəniyyətinin, həyatının bir parçasına çevirmişdir. Dünya mifologiya sistemində, eləcə də türk düşüncə tərzində ağac kultunun özünəməxsus yeri vardır. Adətən şəfa qaynağı olan alma beşikdən məzara, həyatın, demək olar ki, hər mərhələsində; ölümsüzlüyün, törəmənin, gəncliyin, gözəlliyin, sağlamlığın, sevginin, hətta inancın simvolu olaraq istifadə edilir. Bəzi müəlliflər dini kitabda, eləcə də, mifologiyada yer alan ağacı sadəcə simvol olaraq qəbul edirlər: “Qadağan olan və ya olmayan meyvələr-məsələn; alma tamamilə simvolikdir. Yaxşılıq və pisliliyi bir-birindən fərqləndirib, iradəsini istifadə edərək seçmə haqqını insanın özünə buraxmaqdan başqa bir şey deyildi. Sadəcə vasitə rolunu oynayır, bir tənbeh idi” (5,475).

Türk ədəbiyyatında İslam öncəsi Uyğur zamanına aid olan əsərlərdə də uyğurların məskunlaşdıqları Tyan-Şanın şimalındakı mərkəzi Türfan şəhəri XIII yüzillikdən etibarən “ən çox alma yetişdirilən” yer kimi qələmə alınmış, hətta Alma-atanın adının da burdan götürdüyü göstərilmişdir. Alma-ata türk və Mərkəzi Asiya mifologiyasında, xüsusilə də, qazax əfsanələrində adı çəkilən əfsanəvi övliyadır. Rəvayətə görə, yer üzündə ilk alma ağacı onun tərəfindən əkilmişdir. Ümumiyyətlə, alma türk və Altay xalq inancında müqəddəs bir meyvədir.

Bir çox folklor nümunələrində Hz. Xızır tərəfindən verilən almalar sehrlili doğuluşa zəmin yaradır. Qızıl alma ifadəsinin tərkibini təşkil edən alma ilə həyat ağacı arasında müəyyən paralellər vardır. Əsasını Qurandan, yozumunu Tövrətdən oxuduğumuz alma insanlıq üçün “qadağan edilmiş meyvə” olaraq bilinir.

Türk inanc və düşüncə tərzinin öyrənilməsində önəmli yer tutan folklor nümunələrində türklərin müxtəlif meyvələr haqqındakı düşüncə, yozum və dəyərləndirmələri vardır. Yaradılış miflərindən başlayaraq nağıllarda, dastanlarda uşağı olmayan qadınlara övlad simvolu olan “alma” verilir, beləcə, qəhrəmanlar ahıl yaşlarında olsa belə, Tanrı tərəfindən mükafatlandırılırdı.

Türk xalqlarında epik növün ən böyük və ən geniş yayılmış janrı dastanlardır. Dastanların sujeti qeyri-adi doğulma motivləri, mövzu genişliyi ilə diqqət çəkir. Sujet xətti əksər hallarda macərə ünsürləri üzərində qurulur. Alma motivi, demək olar ki, bütün türk xalqlarının ədəbiyyatında öz əksini tapmışdır.

Qırğızların əsas dastanı olan Manasda da alma motivi mövcuddur. Manasın atası Qara xanın oğlu Çakıb xan Heydər xanın qızı Çıyırdı ilə evlənir. On dörd il keçməsinə baxmayaraq, uşaqları olmur. Çakıb xan bunun günahını həyat yoldaşında görür və onu müqəddəs yerləri ziyarət etməməkdə və almalığa yuvarlanmamaqda günahlandırır. Xanın qadını yuxuda müqəddəs kişi tərəfindən alma aldıqdan sonra hamilə qalır və Manas doğulur.

“Türk dastanlarından olan “Manas”da qadın sonsuzluğu ilə alma arasında münasibət xüsusi yer tutur. Bu münasibət Manasın doğulmasında özünü göstərir. Manas doğulmadan öncə Çakıb xan uşağı olmayan qadını-Çıyırdını müqəddəs almalı tərəlikdən yuvarlanmamaqda günahlandırır” (3,6).

Türkiyə türklərinə məxsus olan “Seyyid Battal Qazi” dastanında da alma bir güc vermə, güc qazandırma simvolu olaraq qarşımıza çıxır. Burada almanın qəhrəmana qazandırdığı güc onun bütün dilləri bilmə qabiliyyətidir. Dastanın əsas obrazı olan Seyyid Battal Qazi qurd sürüsündən qaçarkən qarşılıqları çıxan dağdan qaçış yolu axtarır və bir anlıq düşünərkən yuxuya gedir. Yuxusunda Hz. Mərdan ona bu səfərdə müxtəlif qəribəliklərlə rastlaşacağını, oyandığı zaman ətrafındakı suyun üstündə alma olacağını və əgər o almanı yeyərsə, bütün dilləri danışa biləcəyini bəyan edir.

“Əsl və Kərəm” dastanının Azərbaycan türklərinə aid olan versiyasında almanın sujetdə motiv olaraq verilməməsinə baxmayaraq, Türkiyə türklərinin “Aslı ve Kerem” dastanı belə başlayır: “Şahın və vəzirin

uşaqları olmurdu. Taxtına özündən sonra çıxacaq vəliəhdi olmayan şah çox kədərli idi. Vəzir şaha dərini unutturmaq üçün İrəm bağına bənzər bağ saldırmağı təklif edir. Bağça hazırlanır. Günlərin birində ixtiyar bir kişi yolda şah və vəzirin qadınlarına toxum verir. Qadınların yuxusuna girən həmin ixtiyar onlara toxumun meyvə verəcəyini və o meyvəni yeyərlərsə, uşaqları olacağını bəyan edir. Həqiqətən də, xanımın əkdüyü həmin toxumdan ağac yetişir. Ağac yalnız bir alma bar verir. Qadınlar almanı iki bölüb yeyir, beləcə, hər ikisi hamilə qalır. Şah xanımının oğlu, keşiş xanımın isə qızı dünyaya gəlir”(4,6). “Tahir və Zöhrə”, “Lətif şah”, “Şah İsmayıl”, “Nəcəf və Pərzad”, “Şahzadə Bəhram” dastanlarında da alma qəhrəmanların doğulması üçün vasitə rolunu oynamışdır.

“Tahir və Zöhrə” dastanının da müxtəlif versiyaları mövcuddur- Sonsuzluqdan əziyyət çəkən padşah və vəzirin xanımlarının qarşısına çıxan dərviş qoynundan onlara bir alma ənam verir. Saraya qayıdan qadınlar vədələşirlər. Almanı yeyən iki xanımın, eyni zamanda almanın qabığını yeyən qul qadının da övladı olur. Dastanın digər variantlarında alma qadınlara deyil, hökmdar və vəzirə verilir. Maraqlıdır ki, hər iki versiyada alma Hz. Xızır vasitəsi ilə səbəbkarlara çatdırılır. Bu motiv adı çəkilən digər dastanlarda da özünü göstərir: “Bir çox xalq hekayələrində qəhrəmanların doğulmasında alma motivi diqqət çəkir. Bu dastanlarda bir dərviş padşah və vəzirlərə almanı yarı bölüb verir, onlar da almanı öz qadınları ilə paylaşır. Nəticədə, hər iki ailənin övladları dünyaya gəlir. Doğulan uşaqlar qeyri-adi bacarıqlara sahib olur və qarşılaşdıqları əngəlləri rahatlıqla aşır”(2,183). Xatırladaq ki, qəhrəmanların bütün maneələri rahatlıqla keçmələrinə səbəb onların Tanrı tərəfindən qorunmasıdır.

Alma eyni zamanda möcüzəli atların doğulması üçün də vasitədir. Məsələn; “Şah İsmayıl” dastanının həm Azərbaycan, həm də Türkiyə türklərinə aid versiyasında bu sujet öz əksini tapmışdır. Dastanda dərvişin dilindən belə verilmişdir: “Al, bu almanı soy, qabığını qulunluğundan doğmayan Qəmərnişan madyana ver. Özünü də iki qisim elə, bir qismini sən ye, bir qismini də ver arvadın yesin. Çox keçməz ki, bir oğlun olar” (1,127).

Bundan əlavə sehrli almanı təqdim edən dərvişlər özlərini “Biz pay alan dərvişlərdən deyilik, pay verən dərvişlərdənlik” –deyə təqdim edirlər. Bu bir daha almanın Tanrı tərəfindən seçilmiş meyvə olduğunu sübut edir. Beləcə, onu sahiblərinə çatdıran dərvişlər Tanrının yer üzünə göndərilən elçisi kimi təsvir edilir.

Eyni motivi “Nəcəf və Pərzad” dastanının Azərbaycan türklərinə aid versiyasında da görmək mümkündür. Tacir Əhməd və Tacir Məhəmmədin kədərli halını görən dərviş onlara yaxınlaşır. Bu dastanların digərlərindən fərqi ondan ibarətdir ki, hər iki tacir Tanrı tərəfindən ənamlarının gələcəyini bildiklərinə görə dərvişi özləri yol qırağında qarşılayırlar. Pay verən dərvişin verdiyi alma bizə Anadoluda “Zümrüt Anka kuşu” nağılının Azərbaycan versiyası olan “Məlik Məhəmməd”i xatırladır. Almanın bir üzü süddən ağ, bir üzü lalədən qırmızı olur. Yeyilən almanın bir tərəfini yeyənin qızının, digər hissəsini yeyənin də oğlunun olacağı deyilir. Dərviş tacirlər arasında mübahisə düşməməsi üçün onlara almanın hansı tərəfinin oğlan, hansı tərəfinin qız xəbərçisi olduğunu demir. Məhəmmədə hər iki rəngdən pay düşdüyünə görə ekizləri (Pünhanə və Nəcəf), Əhmədin də bir qızı (Pərzad) dünyaya gəlir. Dastanın sonu ənənəvi sonluqla, qəhrəmanların qovuşması ilə başa çatır.

Başqa bir dastanımız olan “Lətif şah” dastanında padşah ona dərviş tərəfindən verilən almanı qızıl məcməyidə, qızıl bıçaqla kəsir. Ümumiyyətlə, dastanlarda almanın qırmızı rəngi qızıl olaraq da təsvir edilir. Rənglər öz simvolik mənaları ilə verilir. Qara rəngli dərvişlər ağ saqqalı, nurani üzlü bilgələr kimi qarşımıza çıxır. İnsanlar pay göndərilən almaya müqəddəs ənam olaraq yanaşır, qoxusunu cənnət ətri kimi qəbul edirlər. “Lətif şah” dastanında “Dədə Qorqud” eposundan bizə tanış olan ad qoyma motivi də özünü göstərir. Padşahın dünyaya gələn oğlu on yaşına qədər adsız böyüyür. Onun istedadlı, yaraşlıq gənc olaraq formalaşması, adının məclisdə peyda olan dərviş tərəfindən Lətif qoyulması ilə nəticələnir.

Alma vasitəsi ilə dünyaya gələn qəhrəmanlara qoyulan adlar təsadüfi seçilmir. Onların hər birinin adı ya qabiliyyətlərini, ya da talelərini özündə əks etdirir. Haqq aşığı olaraq xalq arasında tanınır, sevdiklərinə müxtəlif sınaqlardan keçərək qovuşurlar.

Ümumiyyətlə, mifologiyada və dində “alma” qadağan edilmiş meyvə olaraq xatırlansa da, dastanlarda almaya “zurriyyət simvolu” olaraq rast gəlirik. Eyni zamanda, almanın tumu və ya qabığı döl verməyən heyvanların döl verməsi üçün vasitəyə çevrilir. Bəzən xalq inanclarında bunun əksi də baş verə bilər. Bu da meyvə verməyən ağaca hamilə qadın tərəfindən daş bağlanmasıdır. Beləcə, “meyvə” verməyə hazırlaşan qadının bu müqəddəs missiyanı ağaca da ötürəcəyinə ümid edilir. Alma “cənnət meyvəsi” hesab edildiyi kimi onun yer üzünə çatdıran dərvişlərdə Tanrının elçisi kimi qarşılanır. Seçilmiş olaraq dünyaya gələn qəhrəmanların alın yazısı, adı və sevəcəyi sevgilisi öncədən seçilir. Dərviş onların dünyaya gəlməsinə vasitəçi olduğu kimi həyat seçimlərində də rol oynayır, onları istiqamətləndirir. Folklor nümunələrinin, demək olar ki, kiçikdən-böyüyə bütün janrlarında istifadə olunan alma dastanlarımız üçün daha xarakterikdir. Maddi cəhətdən heç bir çətinliyi olmayan tacirlərin, padşahların dərindən dərmanı yalnız Tanrı

tərəfindən göndərilən almadadır. Var-dövlət baxımından heç bir çətinlikləri olmayan imtiyazlı şəxslərin qəlbinin sevindirilməsi, onların insanlara yaxşılıq etməsi, kasıblara əl tutması ilə birbaşa əlaqəlidir. Nəzir-niyazla istədikləri övlada sahib olan valideynlər Haqqın tələb etdiyi buyruğu yerinə yetirdikdən sonra dərvişləri görə bilirlər.

Dastanlarda qan, buz, külək və s. üsullarla möcüzəli doğuluşlar təsvir edilsə də onların ən çox istifadə edilən forması alma vasitəsi ilə baş verən doğulma motividir. Bu motivi türk xalqlarına məxsus bütün dastanlarda görmək mümkündür.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dastanları: (Tərtib edən: Axundov Ə.). 5 cildə; III c. Bakı: Lider, 2005, 328 s.
2. Alptekin B.A. Halk hikayelerinde motiv yapısı. Ankara: Akçağ yayınevi, 1997, 417 s.
3. İnan A. Tarihte ve bu gün şamanizm. Ankara: Türk tarih kurumu yayınları, 1986, 229 s.
4. Kerem ile Ash. (Hazırlayan: Kaya M.)İstanbul: İnkilap yayınevi, 2012, 191 s.
5. Ögel B. Türk mitolojisi bugün. Ankara: Türk tarih kurumu yayınları, 1989, 320 s.

ÜLVİ MİKAYİLOV

Bakı Slavyan Universiteti

XX ƏSRİN 20-30-CU İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN SİYASİ MÜHACİRƏT MƏTBUATINDA TÜRK BİRLİYİ MÖVZUSU

Açar sözlər: “Türk birliyi”, “Mühacirət”, “Azərbaycan yurd bilgisi”, “İstiqlal”

In article was given short information about Azerbaijan emigration press – “Yeni Qafqasya” (New Caucasus), “Azəri-Türk”, “Odlu yurd” (Fire Land) magazines. Discussed detail information about “Azərbaycan yurd bilgisi” (Azerbaijan land knowledge) magazine and given information about themes and authors of the magazine. Special attention given to idea of Turkish Union in articles of magazine.

Key words: “Turkish union”, “Emigration”, “Azərbaycan yurd bilgisi”, “Liberty”

XX əsrin I rübü Azərbaycan tarixi üçün bir tərəfdən şanlı, digər tərəfdən də ağrılı, acılı günlərlə yadda qalmışdır. Bu dövrü belə xarakterizə etməyə rəvac verən 1918-ci il mayın 28-də yaranmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin iki il sonra 1920-ci il aprel ayının 27-də XI Qızıl Ordu tərəfindən devrilməsidir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini devirən Sovetlər birliyi milli şüurumuzu, ədəbiyyatımızı, mədəniyyətimizi kökündən sarsıtmaq istəsələr də ürəkləri vətən eşqi ilə döyünən ziyalılarımızın əvəzsiz xidmətləri və istiqlalımız uğrunda apardığı mücadilə və mübarizə buna imkan vermədi. Sovetlər birliyinin Azərbaycana qarşı yönələn bu siyasəti yalnız ölkəmizə deyil, ümumən türk birliyinə qarşı yönəlmiş siyasət və təkpi idi. Sovetlər birliyi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini devirməyə nail olsada cümhuriyyətin ideyaları onun qurucularından biri olan Məmməd Əmin Rəsulzadə və digər ziyalılar tərəfindən qətiyyətli şəkildə davam etdirilirdi. Rəsulzadə 1922-ci ildən Türkiyəyə mühacirət edərək İstanbulda Azərbaycan siyasi mühacirət məlumat orqanını yaratmaqla Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ideologiyasını və məqsədini mətbuat vasitəsi ilə beynəlxalq aləmə çatdırırdı. Məmməd Əmin bəyin İstanbula mühacirət etməsi də təsadüfi deyildi. Din və dil baxımından Türkiyənin Azərbaycana daha yaxın olması və bu ölkədə mühacirlərə yaradılan şərait baxımından qaradaş ölkədə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin məqsəd və ideologiyasını davam etdirmək daha münasib idi. Digər tərəfdən isə Rəsulzadə bu mübarizəni İstanbulda davam etdirməklə Cümhuriyyəti devirənlərə və Türk birliyinə kölgə salmaq istəyən Sovet rejiminə göstərirdi ki, bütün təkpiyə baxmayaraq istər xoş, istərsə də acılı günlərdə türklər bərabər və həmrəydir. Rəsulzadənin bu addımı Azərbaycanın İstiqlal mücadiləsini davam etdirməklə yanaşı eyni zamanda türk birliyinə böyük önəm verdiyini göstərir. İstanbulda çıxan siyasi mühacirət məlumat orqanlarında yalnız Azərbaycanın İstiqlal davası deyil, türk xalqlarının mədəniyyəti və türk birliyi ilə bağlı mövzular da əsas yer tuturdu.

İlk Azərbaycan siyasi mühacirət məlumat orqanı olan “Yeni Qafqasya” jurnalı 1923-cü ilin sentyabrında ilk dəfə İstanbulda nəşr olunarkən özünün məqsəd və proqramını açıqladığı zaman göstərirdi ki, “Yeni Qafqasya” türkcüdür. Türklərin kültürel tanışmalarını, mədəni izibatlarını, mənəvi vəhdət və istiqlallarını göz önünə alır. Bununla yanaşı “Yeni Qafqasya” yalnız Azərbaycançılıq, türkcülük və Qafqazçılıqla qalmır, o Şərqdəki Milli İstiqlal hərəkatını da müdafiə edir. (1, №6, 1952).

Jurnalın açıqladığı məqsəddən də aydın olur ki, “Yeni Qafqasya” yalnız Azərbaycan istiqlalı mövzusunun yox eyni zamanda türk birliyi mövzusunun da öz səhifələrində işıqlandıraraq beynəlxalq aləmə çatdırmağa səy göstərəcək.

“Yeni Qafqasya”nın 1927-ci ildə bağlanmasıdan sonra onun ardıcılı olan “Azəri-türk” jurnalı 1928-ci ildən işıq üzü görməyə başlamış elmi, ədəbi, ictimai, siyasi, milliyətçi məcmuə olan bu jurnalda Azərbaycanın İstiqlal uğrunda mücadilə mövzusu ilə yanaşı Türk birliyi mövzusunun da nəşr olunduğu müddətdə öz səhifələrində yer ayırmışdır. Elə jurnalın adından da göründüyü kimi azərbaycanlıların və bütün türklərin dərgisi olan bu məcmuədə türk xalqlarının mədəniyyəti və adət-ənənələri ilə bağlı publisistik yazılar və məqalələr dərc olunur bu dəyərli məlumatlarla jurnal digər xalqları tanış etməyə səy göstərirdi.

“Azəri-türk” jurnalı öz gedəcəyi yolu və məqsədini müəyyən edərkən özünü belə xarakterizə edirdi:

1. “Azəri-türk” Azərbaycan istiqlalı davasını müdafiə etmək vəzifəsini yerinə yetirən millətpərvərlərin orqanıdır.

2. Əsarətdə olan türk ölkələrinin qurtuluş və istiqlallarını digər məsələlərdən üstün tutur.

Müddəalardan da göründüyü kimi “Azəri-türk” yalnız Azərbaycanın deyil bütün türk xalqlarının müstəqil olmasını ağır-acılardan qurtulmasını istəyir və bu istiqamətdə olan yazılara daha çox üstünlük verir.

1929-1931-ci illərdə nəşr olunan “Odlu yurd” jurnalı da özündən əvvəlki mühacir mətbu orqanlarının yolunu davam etdirərək Azərbaycanın İstiqlal davasını və Türk birliyi mövzusunun öndə tutur, hər zaman diqqətdə saxlayır. Jurnal öz proqramını elan edərkən göstərirdi ki “Odlu yurd” türk xalqlarını bir-birinə tanıdır və xüsusilə Türk dünyasının yeganə, müstəqil Cümhuriyyət türkiyəsinə aid oxuculara məlumat verir.

1932-1934-cü ildə nəşr olunan son nömrəsi isə 1954-cü ildə çıxan “Azərbaycan yurd bilgisi” jurnalı özündən əvvəlki mühacir mətbu orqanlarından fərqli olaraq Türk birliyi mövzusunun Azərbaycanın İstiqlal uğrunda mücadilə mövzusunun daha üstün tutur, jurnal əsasən türk mədəniyyətini elmi cəhətdən, görkəmli ziyalıların məqalələrində daha çox səhifələrində işıqlandırır.

“Azərbaycan yurd bilgisi”nin təsisçisi və baş redaktoru əslən azərbaycanlı olan dünya miqyasında tanınan türkoloq, alim Əhməd Cəfəroğlu idi. Əhməd Cəfəroğlu (1899-1975) Qafqaz İslam ordusu tərkibində 1918-ci il sentyabrın 15-də Bakının bolşevik erməni quldurlarından azad olunmasında topçu kimi iştirak etmiş, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin devrilməsindən sonra Bakı universitetində təhsilini yarımçıq qoyub, Türkiyəyə gedərək mühacir həyatı sürməyə başlamışdır. Əhməd Cəfəroğlu daha sonra İstanbul, Berlin və Breslau universitetlərində filoloji təhsil alır və 1929-cu ildə Almaniyada Gəncə dialektində 75 Azərbaycan bayatı türküsü bir dil araşdırması ilə doktorluq dissertasiyası müdafiə edir. Alimin sonrakı həyatı da İstanbul universiteti ilə bağlıdır. Əhməd Cəfəroğlu əvvəlcə universitetin Türk dili kafedrasının dosenti 1938-ci ildən professoru olaraq çalışmış, 1946-cı ildən ömrünün sonuna qədər həmin kafedranın müdiri kimi fəaliyyətini davam etdirmişdir.

Jurnalın mövzuları çox şaxəli və müxtəlif istiqamətlərdə idi. “Azərbaycan yurd bilgisi”nin nömrələrində, Azərbaycan xalqının tarixi, dili, ədəbiyyatı, coğrafiyası, mədəniyyəti, incəsənəti, iqtisadiyyatı ilə bağlı çox sanballı məqalələr çap olunur, eyni zamanda Türk dilli xalqların tarixi, ədəbiyyatı, tanınmış şəxsiyyətləri, ictimai xadimləri və qəhrəmanları haqqında da bəhs edilirdi. Jurnalda çap olunmuş elmi və nəzəri əsərlər Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının və türkologiyasının ümumən filologiyasının inkişafında xüsusi yer tutur, mötəbər mənbə olaraq bu gündə öz aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır. Professor Əhməd Cəfəroğlunun “Azərbaycan tarixinə ümumi bir baxış”, “Böyük azəri alimi Mirzə Kazım bəy”, “Azəri ədəbiyyatında istiqlal mücadiləsi izləri”, “Şərqdə və Qərbdə azəri ləhcəsi tədqiqatları” kimi məqalələri jurnalın müxtəlif nömrələrində yer almışdır. Jurnalın yazarlarından biri də dünya şöhrətli böyük türkoloq alim Fuad Köprülüzadə olmuşdur ki, alimin türk birliyi ilə bağlı bir sıra məqalələri jurnalda dərc olunmuşdur. “Dədə Qorqud” kitabına aid “Notlar”, Fizulinin yeni əsərləri, İsmayıl bəy Qaspirinski, “Nami” kimi yazılarını göstərə bilərik. Fuad Köprülüzadə “Dədə Qorqud” dastanına aid “Notlar” adlı üç hissədən ibarət silsilə məqaləsində keçmişdə olan inanc və təsəvvürlərlə müasirliyi müqayisə edərək bir araya gətirir, bundan başqa dastanda yer alan Türklüyün mənəvi cəhətlərini məqaləsində daha qabarıq göstərirdi. (3, AYB) Bundan başqa Kazanlı Abdullah Battalın “Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak” məqaləsi dilçilik və lüğətçilik baxımdan maraqlı doğuran bir məqalədir.

Əbdülqadir Süleymanın “Türk qövmlərinin xalq ədəbiyyatında rus istilasının inikası”, “Türkiyənin milli qəhrəmanları” və başqa məqalələri türkologiyaya və türk tarixinə sanballı töhvələr vermiş bu gün üçün də çox əhəmiyyətli elmi əsərlər hesab olunur. “Türk qövmlərinin xalq ədəbiyyatında rus istilasının inikası” adlı məqalə ümumən türk folklorunu nəzərdən keçirmək baxımından çox sanballı araşdırma olaraq dəyərləndirilir. Müəllif məqalədə son 300 ilin türk folklorunu müqayisəli şəkildə araşdırır və eyni zamanda bununla yanaşı şifahi xalq ədəbiyyatını mövcud gerçəklik ilə, siyasi ictimai həyatla əlaqələndirirdi.

Jurnal dil, ədəbiyyat, mədəniyyət ilə bağlı yazıları işıqlandırmaqla bərabər etnoqrafik mövzulu yazılara da yer ayırırdı. Etnoqrafiya ilə bağlı məqalələr yazan müəlliflər arasında Səlim Rəfiq və Zəki Vəlidi Toğan xüsusi yer tutur. Zəki Vəlidiyin Azərbaycanın Türk etnoqrafiyasına dair silsilə məqalələri bu

qəbildəndir ki, bu məqalələrdə yalnız ədəbiyyatla bağlı faktlar deyil, tarixi faktlarda öz əksini tapmışdır. Bu elmi mədəniyyətli yazıda əsasən yer adlarının ilkin mənalari araşdırılaraq öyrənilmişdir.

“Azərbaycan yurd bilgisi” məcmuəsinin işiq üzü görməsində görkəmli ziyalılarla yanaşı bir sıra azərbaycanlı gənclərdə yaxından iştirak edərək mühüm fəaliyyət göstərmişdilər. Mir Əziz Seyidli, Sadıq Sənan, Sürəyya Talibxanbəyli, Fövziyyə Abdulla kimi gənclər də ali təhsillərini Türkiyədə alaraq sonrakı həyatlarını da bu ölkə ilə bağlamışdılar.

“Azərbaycan yurd bilgisi” jurnalı Türkiyə mətbuatında özünə görə müəyyən yer qazanıb elmi məcmuə olaraq böyük maraqla qarşılanırdı. Türkiyəli alimlər, xüsusü ilə də filoloqlar bu məcmuənin çıxan nömrələrini izləyir və jurnala rəğbət göstərirdilər. Tanınmış türkoloqlardan olan dünya şöhrətli türkoloq Mehmet Fuad Köprülüzadə, Əbdülbaqi Gölpınarlı, Sadəddin Nühavət, Mahmudraqib Keşəmihalzadə, Xəlil Nemətulla, Mehmet Şərafəddin, Adnan Cahid və başqaları jurnalın daimi müəlliflərindən olmuşdular.

Avropa Türkoloqları da “Azərbaycan yurd bilgisi” məcmuəsində ara-sıra çıxışlar edirdi. Buna misal olaraq Q. Rakuet, Q. Yaşke, M.Rəsənən, P. Vitek və başqa avropalı şərqşünasların Azərbaycan və Türk mədəniyyətinə dair yazılarını göstərə bilərik. (4. Həsənova. Ş)

Məqalədən göründüyü kimi XX əsrin 20-30-cü illərində işiq üzü görən Azərbaycan mühacirət mətbu orqanları Azərbaycanın istiqlal davası ilə yanaşı türk birliyi mövzusunun da daim diqqətdə saxlamış, bu mövzu ilə yazıları qəzet və jurnallar müntəzəm olaraq öz səhifələrində işıqlandırmışdır. “Azərbaycan yurd bilgisi” jurnalı isə türkologiya və ümumən türk birliyi mövzusunda digər mühacir mətbu orqanlarından bir qədər də öndə olmuşdur. “Azərbaycan yurd bilgisi” jurnalı azərbaycanlı mühacirlərin və Azərbaycan siyasi mühacirət mətbu orqanlarının gərginlik yaşadığı bir dövəndə işiq üzü görsədə məcmuə geniş olmayan imkanlarına və ona qoyulan məhdudiyətlərə məhəl qoymayaraq üzərinə götürdüyü işin öhdəsindən gələ bildi və Azərbaycan siyasi mühacirət mətbuat orqanı olaraq Azərbaycan mətbuat tarixində parlaq iz qoyaraq özünə məxsus yer tutmuşdur.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan” jurnalı (Ankara)
2. “Azəri-türk” jurnalı (İstanbul)
3. “Azərbaycan yurd bilgisi” jurnalı (İstanbul)
4. Həsənova Şəlalə “Mühacirət irsimizin “yurd bilgisi” Bakı 2014
5. “Odlu-yurd” jurnalı (İstanbul)

VƏFA FƏTULLAYEVA

Azərbaycan Dillər Universiteti

BAYATILARDA SOSIAL GERÇƏKLIYƏ SƏRT MÜNƏSİBƏT (Naxçıvan ərazisindən toplanan materiallar əsasında)

Açar sözlər: *bayatı, ərazi, gerçəklik, Naxçıvan*

Tough stance on social reality in bayaties (On the basis of materials collected in Nakhchivan)

The article deals with the feelings and longing for the homeland and people's struggle and desire to defend it, also severe attitude towards social reality, dissatisfactions with the current community expressed in a higher poetic style in the bayaties collected in the area of Nakhchivan. No doubt, these bayaties have always lived and will always live in the memory of people.

Key words: *bayatı, region, brave, mean, Nakhchivan.*

Azərbaycan bayatıları yalnız tərənnüm hadisəsi deyil, burada həm də bütün olacaqlara, həyata və həyat hadisələrinə real münasibət var. Bayatı simvolik işarələr sistemidir. Bu simvolik düşüncənin mühüm bir hissəsini mətn modeli prinsiplərinə uyğun cəmiyyət nizamının ifadəsi təşkil edir. Bizim elə bayatı nümunələrimiz vardır ki, onlarda ictimai varlığa və sosial gerçəkliyə son dərəcə sərt bir münasibət görünür. Bu da əslində xalq təfəkkürünün real həyatla, gerçəkliklə, ictimai mühitlə sıx əlaqə və bağlara malik olmasını təsdiq edən birəmdir. Prof.P.Əfəndiyev yazır: “Bayatılarımızda şah zülmü, saray əyanlarının özbaşnalığı, bəylərin, xanların, mülkədarların xalq kütlələri üzərində zorakılığı, kəndlilərin istismarçılara qarşı sonsuz nifrəti də öz əksini tapmışdır” [1, 205]. Azərbaycanın bütün regionlarından, o cümlədən Naxçıvandan toplanan bayatılarda bu bir tarix, reallıq kimi daşınır. Naxçıvan bayatılarında sosial gerçəkliyə sərt münasibət mövcud cəmiyyətdən narazılıq hissələrində özünü tam açıqlığı ilə göstərir. Şübhə yoxdur ki, bu bayatıları da

hər hansı bir şəxs, yaxud fərdin deyil, geniş mənada xalq təfəkkürünün məhsulu hesab etmək lazımdır. Çünki belə bayatılarda xalqın daxili tələbatından irəli gələn ümumiləşmiş məqamlar da az deyildir. Məsələn:

Əzizim qar qalandı,
Qar yağdı, qar qalandı.
Qarğalar laçın oldu,
Laçınlar qarğalandı [2, 92].

Bayatının əsas məzmunu ondan ibarətdir ki, cəmiyyətdəki insanlar arasında qeyri-bərabərlik ədalət prinsiplərinin pozulmasına söykənir. Yəni insanlar özlərinin layiq olmadıqları yerləri tuturlar, yaxud da buna iddialıdırlar. Qarğaların laçın kimi görünməsi və əksinə, laçınların qarğa şəklinə düşməsi cəmiyyətin tarazlığını pozan amillərdəndir. Bu bayatı üçün maraqlı olan cəhətlərdən biri də budur ki, cəmiyyətdəki haqsızlıqlara qarşı yönələn narazılıq təbiətlə, xüsusilə qış fəslə ilə bağlı formada öz bədii ifadəsini tapmışdır. Yəni, sosial ədalət prinsipinin pozulması simvolik mənada qarın yağıb bir yerdə qalanması məzmununa uyğundur. Burada formanın özü məzmunyaradıcı funksiyasında görünür. Fonopoetik sistem bir növ morfo poetik sistemi gücləndirən hadisəyə çevrilir. Burada reallıqdan çox realist detalların rəmzləşməsi, mətn funksiyası var. Məhz mətn funksiyasında qarın özünün kəsb etdiyi semantik mənə qarğanın mətndə yeri ilə eyni cərgədə dayanır və cəmiyyətin problemini işarələyir. Bir növ ədalətin, müəyyən olmuş nizamın pozulması düşüncəsini ortaya qoyur. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Naxçıvan ərazisindən toplanan bayatılarda müəyyən fikrin ifadəsi üçün təbiət obyektlərindən istifadə ənənəvi hal almışdır. Nümunə üçün bildirək ki, insanlar öz dərdlərinin çoxluğunu, hətta çəkilməz olduğunu təbiətlə müqayisədə belə qabardır:

Sözümü sirdən desəm,
Sədəfdən, dürdən desəm.
Uçular İlanlı dağ,
Dərdimi birdən desəm [3, 93].

Onu da əlavə edək ki, “Naxçıvan, Batabat, İlanlı dağ onomastik vahidləri bizə əsas verir ki, bu cür bayatıların yaranma məkanının Naxçıvan olduğunu qətiyyətlə iddia edək” [4, 10]. Bu region bayatılarının spesifikasını, müəyyənliyini işarələyən vahidlərdir. Yuxarıdakı nümunədə də belədir. İlanlı dağın adının çəkilməsi fikrin o ərazi ilə bağlılığını təsdiqləyir.

Başqa bayatılarda mərd insanları təqdir və cəmiyyətə etiraz mənasında namərd insanlara etiraz da təbiətlə müqayisədə verilir. Bu baxımdan bir-birinə tam şəkildə yaxın olan, başqa sözlə, biri digərini tamamlayan iki bayatını nəzərdən keçirmək kifayətdir.

Birinci bayatı:
Eləmi duman olar,
Duman göz yaran olar.
Getmə namərd yanına,
Yayda da boran olar [3, 95].

İkinci bayatı:
Eləmi duman olar,
Duman göz yaran olar.
Get sən mərdin yanına
Qışda da bahar olar [2, 95].

Hər iki bayatıda ilk iki misra bir-birinin eynidir. Amma üçüncü və dördüncü misralar tamamilə fərqlidir, hətta onları bir-birinin tam əksi də hesab etmək olar. Birinci variantda xalq müdrikinin məsləhəti namərd insanları oxuculara tanımaq məqsədinə yönəlmişdir. Belə ki, “Getmə namərd yanına, Yayda da boran olar” misraları insanlarda namərdlərə, üzüdünlərə qarşı nifrət aşılayır, belə insanlarla son dərəcə ehtiyatlı olmaq tövsiyə edilir.

İkinci variant isə sanki mərd adamların şəninə söylənmişdir. Çünki sonuncu iki misrada insanları mərd adamlarla bir olmağa çağırış vardır: “Get sən mərdin yanına, Qışda da bahar olar”. Yəni müdrik xalq məsləhəti mərdlərə yoldaş olmağı bir arzu, istək kimi yox, prinsip kimi irəli sürür. Beləliklə, mərd və namərd qarşılaşması bayatı müstəvisində öz həqiqi dəyərini alır. Xalq təfəkkürünə görə, mərd yanında qış bahara, namərd yanında isə, əksinə, yay borana çevrilir. Xalq bayatılar vasitəsilə mərdlə namərdin fərqli xüsusiyyətlərini də göstərir və əslində oxucuları bu xüsusiyyətlərlə tanış edir:

Mən aşıq sırğa oldu,
Bazubənd sırğa oldu.
Namərdlə alver etdim,
Qulaqda sırğa oldu [4, 281].

Göründüyü kimi, “bayatılarda həyat eşqi, mübarizə və qələbə meyli son dərəcədə güclüdür. Bu onların əsas, istiqamətverici xüsusiyyətidir. Aydın ki, bayatının tərənnüm etdiyi əhvali-ruhiyyə, bayatının yaranmasına səbəb olan hadisənin mahiyyətindən və şairin dünyagörüşündən asılıdır. Xüsusən daha bariz ictimai motivlərə həsr olunmuş bayatların yarandığı dövr, şairin həyata baxışını müəyyən etməkdə daha böyük rol oynayır” [5, 69]. Başqa bir bayatıda isə namərd adamın törətdiklərinə qarşı açıq-aşkar ciddi bir etiraz vardır:

Əzizim, bağçasına,
Bağına, bağçasına.
Namərd bir od vurubdu,
Qəlbimin bağçasına [6, 31].

Əlbəttə “bu ədəbiyyat əsas istiqaməti etibarilə əzilən siniflərin, məzlum təbəqələrin əhvali-ruhiyyəsini ifadə etmişdir... Yüzlərlə, minlərlə ağız ədəbiyyatı nümunələri vardır ki, bunlarda əzilən siniflərin göz yaşları, yoxsulların varlılara qarşı olan kəmi, bəzən də üsyanı, azların hakimiyyəti, çoxların məhkumiyəti ifadə olunur” [1, 205]. Haqlı-haqsız, namərd-mərd məsələsində də bunlar bir çoxluqla ifadəsini tapır. Naxçıvan bayatılarında bəzən namərdlərin insanı ayaqlayıb keçməsi də yana-yana və təəssüf hissi ilə bildirilir:

Mən aşıq keçdi məndən,
Od yandı, keçdi məndən.
Mərdlərə körpü idim,
Namərdlər keçdi məndən [6, 33].

Bütün ədəbiyyat nümunələrində hansısa zamanın və mühitin işarələnməsi hadisəsi var. Bayatılarda da belədir. Burada reallığın ifadəsi bayatı strukturunda semantikleşir. Gerçəkliyin adekvatı olmadan çox estetik işarə funksiyası nəzərə çarpır. Misralararası, cərgələrarası semantika bütünlükdə mətn modelinə xidmət edir. Bu isə özlüyündə fikrin ifadəsinə, “mərdlərə körpü saldığı halda, ondan namərdlərin keçdiyini” təəssüflə deməyə gətirib çıxarır. Assosiativ əlaqədə mərd-namərd özlüyündə həyatı, onun əksliklərini işarələyir. Ona görə də bayatılarda ah-vay eləməmək üçün namərddən həmişə uzaq olmaq tövsiyə edilir:

Mən olmuşam nəvayə,
Gəl qulaq as nəvayə.
Nə namərdə yoldaş ol,
Nə ahə düş, nə vayə [7, 106].

Naxçıvan regionundan toplanan bayatılarda cəmiyyətdəki tarazlığın pozulması, namərd adamların xəyanəti, şər və böhtan gəzdirənlərin simasızlığı sərt şəkildə tənqid edilməklə yanaşı, insanların qürur və mübarizə əhvali-ruhiyyəsi də tez-tez nəzərə çarpır. Birincisi, bu, onunla bağlıdır ki, xalq öz övladlarını həmişə möhkəm iradəli, qürurlu və dözümlü görmək istəyir, eyni zamanda bu istəyi maraqlı bədii formalarda oxuculara çatdırır. İkincisi, o da təbiidir ki, Naxçıvan müxtəlif ölkələrlə həmsərhəddə olduğuna görə həmin ərazidə yaşayan insanlarda özünə inam və etibar daha güclü formada meydana çıxır və beləliklə, bu amillər də folklor nümunələrində, o cümlədən bayatılarda öz ifadəsini tapır. Naxçıvan regionundan əldə edilmiş bir bayatı nümunəsinə diqqət yetirək:

Əzizim Araz məni,
Öldürdü Araz məni.
Çıxarın qəbirimdən
Ovudun bir az məni [4, 141].

Naxçıvan bayatılarında sosial mühitə olan sərt münasibət isə əbədi olaraq orada məskunlaşmış türkdilli əhalinin milli dövlətçilik ənənələrinin, demokratik düşüncə tərzinin göstəricisidir. Naxçıvan ərazisindən toplanan bayatılarda Vətən hissi və Vətən duyğusu, Vətən həsrəti və Vətən nisgili, insanın öz Vətəni uğrunda mübarizəsi və onu qorumaq istəyi yüksək poetik dillə ifadə olunmuşdur. Bu bayatılar heç şübhəsiz, həmişə yaddaşlarda yaşamış və bundan sonra da yaşayacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Əfəndiyev P. Ş. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1992
2. Xalq yaddaşının izləri. (toplayan və nəşrə hazırlayan Məhsəti İsmayıl) Bakı: Elm, 2005
3. Naxçıvanın hikmət xəzinəsindən. (tərtib edənlər A. Bağirov, K. Bağirova, B. Məmmədov) Bakı: Nurlan, 2005
4. Naxçıvan bayatıları. (tərtib edənlər M. Cəfərli və V. Fətullayeva) Bakı: Nurlan, 2009, 356 s.
5. Həkimov M. İ. Bayatılar, Bakı: ADPU, 1991
6. Söz karvanı (tərtib edənlər M. A. Cəfərli, F. İbrahimqızı) NDU-nun “Qeyrət” nəşriyyatı, 2007
7. Naxçıvan folkloru. (tərtib edənlər M. A. Cəfərli, R.T.Babayev) Bakı: Nurlan, 2007

GÖRKƏMLİ ƏDƏBİYYATŞÜNAS MİRZƏ İBRAHİMOV KLASSİK İRSİMİZ HAQQINDA

Açar sözlər: *Mirzə İbrahimov, ədəbiyyat, milli xarakter*

Mirza Ibrahimov was the prominent writer, playwright, scholar, publicist Azerbaijani literature history. Some of the scientist's articles purely scientific in nature, some of the classic literature, to promote the spread of literature aimed prominent members. Well-known writer articles classic literature, modern literature, art samples of his passes while talking of the formation of national character, modernity, ideological approach to the point. Mirza Ibrahimov wrote articles about Nizami, Izzaddin Hasanoglu, Nasimi, Fizuli, Vagif, Vidadi, Bakikhanov, Vazeh, Mirza Fatali Akhundov, Zakir, Nariman Narimanov, J.Mammadguluzadeh, Sabir Najaf bey Vezirov creative. Mirza Ibrahimov is the author of great scientific works - "Leyla and Majnun", "Great Nizami", "Khosrov and Shirin", "To the progress of the people of Azerbaijan Literature", "Azerbaijani people's poet", "The eternal poetry of the sun", "Poetry honor and pride", "Fuzuli valuable research on ", " Muhammad Fizuli ", " Life and love poetry ", " Beloved by the people ", " Vagif period and the poem ", " Poet-struck lady ", " Revolutionary-writer ", " Love and humanity ", " Satire master ", " Immortal poet Sabir ", "Advanced ideas herald "and others.

Key words: *Mirza Ibrahimov, literature, national character*

Mirzə İbrahimov ədəbiyyat tariximizdə görkəmli yazıçı, dramaturq, alim, publisist olaraq daim elmi-ədəbi fəaliyyətində Azərbaycan ədəbiyyatına və onun inkişaf mərhələlərinə biganə qala bilməmişdir. Alimin məqalələrinin bir qismi sırf elmi səciyyə, digər bir qismi isə klassik ədəbiyyatı, bu ədəbiyyatın görkəmli nümayəndələrini yayıb təbliğ etmək məqsədi daşımışdır. Görkəmli ədib məqalələrində klassik ədəbiyyatdan, onun keçdiyi təşəkkül yolundan bəhs edərkən bu ədəbiyyatın bədii nümunələrinə xəlqilik, müasirlik, ideyalıq baxımından yanaşmışdır. Mirzə İbrahimov Nizami, Xaqani, İzzəddin Həsənoğlu, Nəsimi, Füzuli, Heyran xanım, Vaqif, Vidadi, Bakıxanov, Vazeh, Mirzə Fətəli Axundov, Zakir, Nəriman Nərimanov, Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Nəcəf bəy Vəzirov kimi sənətkarlar haqqında məqalələr yazmış və onların yaradıcılıq məziyyətlərini işıqlandırmışdır. Alim "Leyli və Məcnun", "Böyük Nizami", "Xosrov və Şirin", "Azərbaycan ədəbiyyatı xalqın tərəqqisi yolunda", "Azərbaycan xalqının dahi şairi", "Azərbaycan şeirinin sönməz günəşi", "Şeirimizin şərəf və iftixarı", "Füzuli haqqında qiymətli tədqiqat", "Məhəmməd Füzuli", "Həyat və məhəbbət poeziyası", "Xalqın sevimlisi", "Vaqifin dövrü və şeiri", "Şairə-Heyran xanım", "İnqilabçı-yazıçı", "Məhəbbət və insaniyyət", "Satira ustası", "Ölməz şairimiz Sabir", "Qabaqcıl fikirlərin carçısı", "Nəcəfbəy Vəzirovun yaradıcılığında humanizm və azadlıq ideyaları" kimi publisistik yazılarında görkəmli klassiklərimizin əsərlərini təhlil etməklə kifayətlənmir, eyni zamanda onların yaradıcılığına xas olan bədii qanunauyğunluğun mahiyyətini açır.

Mirzə İbrahimov ədəbi-bədii publisistik fəaliyyətində müxtəlif dövrlərdə yaşayıb-yaratmış klassiklərimiz haqqında maraqlı, dolğun, elmi tutarlı mülahizələr irəli sürmüşdür. Məlumdur ki, zaman keçdikcə hər bir söz ustası, sənət adamı öz dövrünün klassikinə çevrilir. Mütərəqqi Azərbaycan sənətkarları ölməz, əbədiyaşar əsərlər yazmaqla xalqa xidmət etmiş və ədəbiyyat tariximizdə özünəməxsus cığır açmışdır. Bu cığırın keçdiyi təşəkkül yolunu araşdırmaq isə alimlərin, tədqiqatçıların öhdəliyinə düşür. Mirzə İbrahimov bu öhdəliyi məharətlə, peşəkar səviyyədə yerinə yetirmiş alimlərdəndir. O, ədəbi-nəzəri, elm-publisistik məqalələrində klassiklərimizi təbliğ etməklə öz müasirlərinə bir növ yol göstərmişdir. Görkəmli publisist "Azərbaycan ədəbiyyatı xalqın tərəqqisi yolunda" adlı məqaləsində Nizami, Xaqani, Məhsəti, Saib Təbrizi, Füzuli, Şah İsmayıl Xətai, Molla Pənah Vaqif, Molla Vəli Vidadi kimi ölməz sənət adamlarını elm və biliyin, ağıl və kamalın yorulmaz təbliğatçıları hesab etmişdir. "Əsl qüdrət də ağıl və elmdədir" – deyən müəllif burada Nizamidən bir nümunə verməklə elm və biliyi qəti qələbəyə aparan vasitə hesab edir:

"Qüvvət elmdədir başqa cür heç kəs

Heç kəsə üstünlük eyləyə bilməz. . ." (2, 220).

Mirzə İbrahimov bu məqalədə dahi sənətkar Nizami dühasını yüksək qiymətləndirmiş və bunun ardınca onun haqqında "Şeirimizin şərəf və iftixarı", "Leyli və Məcnun", "Xosrov və Şirin", "Böyük Nizami", "Azərbaycan şeirinin sönməz günəşi", "Xalqın sevimlisi" bu və digər publisist əsərlərini yazmışdır.

Görkəmli ədib "Şeirimizin şərəf və iftixarı" adlı məqaləsində Nizami Gəncəvini bütün bəşər tarixində yetişmiş olan əzəmətli və ölməz söz ustalarından biri hesab etmişdir. Müəllif Nizami yaradıcılığının bədii kamilliyi, ictimai-fəlsəfi mənasının dərinliyi və dolğunluğu etibarlı ilə dünya ədəbiyyatının inkişafında Homer, Dante, Şekspir, Puşkin kimi müstəsna rol oynadığını qeyd edərək yazır: "O, bütün dünyanı orta əsrlərin müdhiş qaranlığı və dini fanatizmi bürüdüyü bir zamanda yaşamış və yaratmışdır. Nizami əsərlərinin canını təşkil edən dərin humanizm, ədalət və xalq səadəti ideyaları həmin əsrlərin qatı qaranlığı, amansız

zölm və cəhaləti içərisindən həqiqi bir günəş işığı kimi süzülüb gəlmişdir. Nizaminin əsərləri bir xəzinədir – insan həyatı və yaşayışının mənasını açan müdrik fikirlər, hakimənə sözlər xəzinəsidir” (2, 283). Mirzə İbrahimov məqalədə Nizaminin həyatı və yaradıcılığı haqqında ardıcılıqla müfəssəl, ətraflı şəkildə məlumat vermiş, eyni zamanda dahi sənətkarın “Xəmsə”sinin yaranma tarixi və bura daxil olan beş məşhur poeması haqqında maraqlı mülahizələrlə çıxış etmişdir. Müəllif “Xəmsə”dəki poemaları təhlil edərək Nizaminin bədii yaradıcılığının özünəməxsusluğunu bu şəkildə vurğulamışdır: “Nizami dahi sənətkar, böyük mütəfəkkir və alim idi. Onun yaratdığı əsərlər söz xəzinəsinin həqiqi inciləridir və heç bir zaman öz qiymətini itirməyəcəkdir. Nizami Azərbaycan şeirinin şöhrəti və iftixarıdır. Bir çox xalqların ədəbiyyatına təsir etmiş, zəngin yaradıcılığı əsrlər boyu Azərbaycan yazıçıları və şairləri üçün tükənməz, köhnəlməz və müdrik sənətkarlıq məktəbi olmuş və olaraq qalmışdır” (2, 307).

Mirzə İbrahimov bununla kifayətlənməyərək dahi sənətkar Nizaminin “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun” poemalarını ayrılıqda ətraflı şəkildə təhlil etmişdir. Bu poemalardan bəhs edən məqalələr onların adlarına uyğundur. Görkəmli ədib “Xosrov və Şirin” adlı məqaləsində bu poemanın bədii forması, üslub xüsusiyyətləri, insanlığın estetik inkişafına müsbət təsiri haqqında danışmış və Nizamini insanı bütöv, parçalanmaz bir varlıq kimi canlandıracağı üçün təqdir etmişdir. Nizaminin bu poema ilə Şərq xalqları ədəbiyyatında tamamilə yeni yol açdığını, lirik-romantik poeziyanın əsasını qoyduğunu iftixarla qeyd edən görkəmli alim yazır: “Nizami insanın mürəkkəb psixoloji aləmini, daxili ziddiyyətlərini böyük ustalıqla açıb göstərir və bu psixoloji dərinlik reallıqla, həyatiliklə birləşir. Heç şübhəsiz ki, Nizami yaradıcılığında yüksək romantika ilə yanaşı realizm də tam formalaşmış halda mövcuddur” (3, 442). Mirzə İbrahimovun bu fikirlərindən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, o, Nizami yaradıcılığına ardıcıl və hərtərəfli bələddir. Məqalədə diqqəti cəlb edən ən maraqlı məqamlardan biri də Mirzə İbrahimovun “Xosrov və Şirin” poeması ilə bağlı bir çox tədqiqatçıların fikirləri ilə razılaşmamasıdır. Belə ki, bu poemada insanın təbii halında, başqa sözlə desək, insan şəxsiyyətinin realistcəsinə təsvir olunduğunu qeyd edən görkəmli alim bir sıra tədqiqatçıların bunu etiraf etməmələrinə, Nizaminin bədii yaradıcılığa gətirdiyi yeni keyfiyyətlərin görməzdən gəlmələrinə təəssüflənir. Mirzə İbrahimov Nizaminin tədqiqatı ilə məşğul olmuş Qulamhüseyn Beqdeli və onun “Nizaminin “Xosrov və Şirin” poeması və bu mövzunun Şərq ədəbiyyatında işlənməsi” adlı geniş tədqiqat əsəri haqqında söhbət açmışdır. Beqdelinin “pak sevgi və təmiz məhəbbəti əsərin əsas məzmunu və ana xətti” fikri ilə razılaşan görkəmli yazıçı onun tədqiqatının əsaslı və müfəssəl olduğu üçün yüksək qiymətləndirmişdir: “O, “Xosrov və Şirin” mövzusunu Azərbaycan, fars-tacik, türk və özbək xalqları ədəbiyyatda necə işlədiyini, bu barədə müxtəlif alimlərin və ədəbiyyatşünasların rəylərini tədqiq edərək, düzgün, ümumi elmi nəticələr çıxarmaqla qalmayıb poemanın həmin dillərə tərcüməsindən də danışır. Bu əsər nizamişünaslığa gözəl bir hədiyyədir” (3, 451). Görkəmli alim bu məqalədə dahi sənətkarın “Xosrov və Şirin” poemasının bədii və nəzəri təhlilinə diqqəti yönəltməklə kifayətlənməmişdir. Müəllif bu poemanın fonunda Nizaminin bədii irsinə bütövlükdə nəzər salaraq qeyd edir: “İnsan şəxsiyyəti onun psixoloji aləmi, təbii arzu və istəkləri Nizami yaradıcılığının mərkəzində durur, humanizminin əsasıdır. Humanizm mahiyyət etibarı ilə insanı müqəvvatə çevirən, şəxsiyyətini, azadlığını əlindən alıb beynini, qəlbini buxovlayan dini ehkamlara qarşı çevrilmişdi, ictimai zölmü, zorakılığı, ədalətsizliyi rədd edirdi” (3, 441). Nizami irsinin böyüklüyünü, bu irsin fikri, fəlsəfi dairəsi insan xarakterlərinin zənginliyi, rəngarəngliyi, bədii estetik və ictimai-fəlsəfi problematikasının genişliyini qeyd edən Mirzə İbrahimov “Leyli və Məcnun” adlı məqaləsində eynilə “Xosrov və Şirin”də olduğu kimi dahi sənətkarın bədii yaradıcılıq məziyyətlərini, özünəməxsus qanunauyğunluqlarını peşəkarcasına təsvir etmişdir. Məqalədə diqqəti cəlb edən əsas məqamlardan biri görkəmli alimin “Leyli və Məcnun”un hansı sifarişə əsasən yazılmasına münasibət bildirməsidir: ““Leyli və Məcnun” Şirvanşahın tapşırığı iləmi, yoxsa Nizaminin oğlu Məhəmmədin xahişi iləmi yazılmışdır, bu məsələlərlə məşğul olmaq, bircə, heç bir şeyə dəyməz. Çünki belə məsələlərlə məşğul olmaq Nizami yaradıcılığında “Leyli və Məcnun”u təsadüfə bağlamaq deməkdir” (3, 231). Nizami yaradıcılığında “Leyli və Məcnun”un zəruru olmaqla yanaşı, çox böyük yer tutduğunu vurğulayan Mirzə İbrahimov poemadakı “Kitabın yazılmasının səbəbi” fəslinə öz münasibətini bildirmişdir. Bu fəslin yazılma səbəbini müəllif dahi sənətkarın budan bir priyom kimi, öz ürəyinin dərđini, başına gələn bəlanı ifadə etmək üçün istifadə etməsində görür. Adı yuxarıda qeyd edilən fəsilə Nizaminin kəskin bir şəkildə öz ana dilini – Azərbaycan (türk) dilini dərin məhəbbətlə sevdini bildirməsi, öz doğma xalqının, vətəninə dönməz patriotu olduğunu çoxşübhəli bir ürəklə tərənnüm etməsini Mirzə İbrahimov təqdir etmişdir. “Leyli və Məcnun”u bütün Şərq ədəbiyyatında uzun əsrlər boyu davam edən güclü bir məktəb yaratdığını, sərhəd tanımadığını və bu təsirin ancaq Şərqlə kifayətlənmədiyini, Qərb ədəbiyyatında da bu böyük sənət əsərinin təsiri olduğunu fəxarət hissi ilə qeyd edən görkəmli alim yazır: “...Şekspirin “Romeo və Culyetta”-sını xatırlatmaq istərdik. Biz, Şekspirin Nizamini oxuyub oxumadığını bilmirik, lakin burası aydındır ki, Qərb

xalqları içərisində ingilislər Nizami ilə daha çox maraqlanan xalqdır. Bəşəriyyətin böyük dühası olan Şekspir əsrinin də bilikli adamı olmuşdur. Onun xronikaları Şərq əfsanələrindən xeyli istifadə etdiyini açıq göstərir. Hər halda dünya dramaturgiyasının bəzəkli gəlini olan “Romeo və Cülyetta” ilə “Leyli və Məcnun” arasındakı ümumi və daxili oxşayış diqqətəlayiq haldır” (2, 234). Mirzə İbrahimova görə “Leyli və Məcnun”u yalnız yüksək bir eşq dastanı adlandırsaq yanlarıq. Burada varlıq və həyatla bağlı bir çox məsələlərin – zülm və zülmkarlıq əleyhinə mübarizə, azad qadın məsələsi, insanı mərd, azad, qorxmaz və qəhrəman olmağa çağırışın bədii əksini müəllif dahi sənətkarın humanizmi kimi qiymətləndirmişdir. Beləliklə, Mirzə İbrahimov ədəbi-nəzəri fəaliyyətindəki Nizami mövzusunə nəzər saldıqda görürük ki, o, sənətkarın yaradıcılığı haqqında irəli sürdüyü fikirlərin bitkin, dolğun və ardıcılığına görə heç də nizamişünaslıqdan geri qalmır.

Görkəmli alim publisistik fəaliyyətində klassiklərimizdən söz açanda Azərbaycan şeirinin fəxri və ölməz klassiki olan Məhəmməd Füzulidən yan keçə bilməzdi. Çünki Füzuli irsi digər klassikləri öyrənmək və tədqiq etmək üçün bir açar olmuşdur. Mirzə İbrahimov “Məhəmməd Füzuli”, “Füzuli haqqında qiymətli tədqiqat”, “Şeirimizin şərəf və iftixarı”, “Azərbaycan şeirinin sönməz günəşi”, “Azərbaycan xalqının dahi şairi” kimi məqalələrində Füzulinin böyüklüyünü, misilsizliyini, əzəmətini işıqlandırmışdır. “Məhəmməd Füzuli” adlı məqaləsində Füzuli dühasının tükənməz bir xəzinə olduğunu deyən müəllif dahi qəzəl ustasını bu şəkildə xarakterizə edir: “Dörd yüz il ərzində Füzulinin eşq şairi, tərkidünya dərvəsi, böyük filosof, qəm-qüssə tərənnümçüsü, həyat aşiqi – deyə ziddiyyətli, barışmaz sifətlərlə bəzəmişlər. Hər əsr, hər dövr, hər sinif, hər cərəyan Füzuliyə bir cür yanaşmış, onun bir cəhəti bir çay kimi qərinələr keçərək gəlmiş, həqiqi mənasını, rəngini, keyfiyyətini qeyb etməmişdir” (2, 367). Görkəmli ədib dahi qəzəl ustası Füzulini “həyat şairi”, “mübarizə şairi”, “gələcək şairi” adlandırır və bu da əsassız deyildi. “Həyat şairi” dedikdə Füzuli irsindəki həyatiliyi, “mübarizə şairi” dedikdə sənətkarın mübarizə əzmini nəzərdə tutmuşdur. Alim “gələcək şairi” dedikdə isə Füzuli həyatiliyindən, mübariz əzmindən gələcək nəsillərə pay düşdüyünü nəzərdə tutmuşdur. Mirzə İbrahimov bu məqalədə qəzəl ustasını yaşadığı dövrə, mühitə əsaslanaraq onu hakimlərin gücünə uyub maddəliyə uymadığına, dini ehkamların əsiri altında olub onu təbliğ edən bir vaizə çevrilmədiyinə görə yüksək qiymətləndirmişdir. “Füzuli haqqında tədqiqat” adlı məqalədə Mirzə İbrahimov dahi klassikin poetik dühasını bir günəşə oxşatmışdır. Müəllifə görə bu günəş həmişə insanların ürəyinə işıq saçmış, yüksək bəşəri duyğular, fikirlər və meyllər oyatmışdır. Alim burada sənətkarı yalnız qəzəl ustası, böyük poemalar yaradıcısı kimi deyil, eyni zamanda zəmanəsinin böyük alimi, özündən əvvəlki bəşər mədəniyyətinə və xüsusən yunan fəlsəfəsinə, İran və başqa xalqların ədəbiyyatına dərinədən bələd olan bir filosof kimi dəyərləndirmişdir.

Görkəmli alim Mirzə İbrahimov “Ədəbi novatorluq və həyat” adlı məqaləsinin müəyyən bir hissəsini Nizami, Füzuli, hətta dünya ədəbiyyatının Şekspir, Şiller, Şevçenko, Molyer, Bayron kimi klassiklərin yaradıcılığını və onların oxşar və fərqli cəhətlərini, novator sənətkar olaraq dünya ədəbiyyatına gətirdikləri yenilikləri bu şəkildə səciyyələndirmişdir: “Dünya ədəbiyyatının ölməz simaları məhz zəmanələrinin ruhunu, mübarizəsini, cəmiyyətin həyatını əks etdikləri üçün ədəbiyyat tarixində yeni dövr açmışlar, özlərindən əvvəlki böyük sənətkarların heç birini təkrar etmədən novator sənət yarada bilməmişlər. Şekspirin, Puşkinin, Şevçenkonun, Şillerin, Cavcavadzenin, Nizaminin, Abovyanın sənəti belə sənət olmuşdur. Kim deyə bilər ki, Şekspirin xronikalarında o zamankı ingilis cəmiyyətinin ehtirasları, psixoloji həyatı, idealları öz bədii ifadəsini tapmamışdır? Kim deyə bilər ki, bizim böyük Nizami, süjeti uzaq tarixi keçmişlərdən alınmış poemalarında XII əsr Azərbaycan cəmiyyətinin əxlaqını, fəlsəfəsini, hətta ehtiraslarını əks etməmişdir? Əksinə, tədqiqatçılar “İsgəndərnəmə”dəki, “Leyli və Məcnun”dakı bir çox səhnələrin o zamankı həyatdan alındığını, o dövrün konkret hadisələrinə işarə olduğunu sübut etmişlər” (2, 15-16).

Klassik ədəbiyyata aid yazılarında, mülahizələrində Mirzə İbrahimov realizmi, inqilabı demokratik istiqaməti, yüksək sənətkarlıq prinsiplərini müdafiə edirdi. Yəni klassik ədəbiyyatı o, müasir sovet ədəbiyyatının, sovet cəmiyyətinin inkişafı cəhəbindən tədqiq edirdi.

Ədəbiyyat

1. İbrahimov Mirzə. Sənət, sənətkar və zəmanə // Azərbaycan kommunisti, 1965, № 4, s. 23-32.
2. İbrahimov Mirzə. Böyük satira ustası. Bakı: Azər nəşr, 1966, 94 s.
3. İbrahimov Mirzə. Ədəbi qeydlər. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1970, 299 s.
4. İbrahimov Mirzə. Əsərləri. Dörd cildə. III cild. Bakı: Yazıçı, 1972, 484 s.
5. İbrahimov Mirzə. Seçilmiş əsərləri. On cildə. VII cild. Bakı: Yazıçı, 1981, 330s
6. İbrahimov Mirzə. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. İyirmi cildə. I cild. Bakı: Yazıçı, 1982, 352 s.

**TÜRKOLOGİYADA «KİTABI-DƏDƏ QORQUD» DASTANLARI VƏ
MÜASİR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI» PROBLEMİNİN ÜMUMNƏZƏRİ ƏSASLARI**

Açar sözlər: *«Kitabi-Dədə Qorqud», dastan, literature of Azərbaycan*

**Dastan “Kitabi Dada Korgud” and general teoretical bases of problems
of modern literature of Azerbaijan in turkology**

Dastan “Kitabi Dede Gorkud” is ancient source of culture and esthetic mind. It is ideological fundament not just for its creation time, but also for national culture, literature and art of modern time. The main purpose of research of “Kitabi Dede Gorkud” is a study of dastan influence on the modern literature of Azerbaijan. Main tasks according to main purpose are:

- description of “Kitabi Dede Gorkud” as a first source of esthetic and artistic mind. Studying of epos influence on Azerbaijan literature of middle and ancient centuries, on the bases of detection of role and place of dastan in artistic mind. “Kitabi Dede Gorkud”

- Influence of epos “Kitabi Dede Gorkud” on national literature, poetry and prose in stalinizm period of XX century.

- Role of epos in propogande of national self-assertio, ideas, national unity and survival and e.t.c.

- Research of influence of Ideas of “Dada Gorkud” on modern Azerbaijan literary mind and e.t.c.

Key words: *“Kitabi Dede Gorkud”, dastan, literature of Azerbaijan*

Azərbaycan mədəniyyəti və ədəbi-estetik düşüncəsinin ulu qaynağı olan «Kitabi-Dədə Qorqud» təkcə öz yarandığı və yaşadığı çağda deyil, eyni zamanda müasir dövrümüzdə də milli mədəniyyətimizin, ədəbiyyat və incəsənətimizin ideya bünövrəsi olaraq qalır. Azərbaycan tarixinin bütün milli-mənəvi dəyərlərini özündə cəmləşdirən bu ulu abidə elə bir enerji mənbəyidir ki, çağdaş milli mədəniyyət və mədəniyyət tariximizi onsuz təsəvvür etmək mümkün deyildir. «Kitabi-Dədə Qorqud»un milli tariximizin dünəni və bugününündəki rolunu müdrikəsinə «Milli varlığımızın mötəbər qaynağı» kimi səciyyələndirən müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin banisi, ulu öndər Heydər Əlirza oğlu Əliyevin söylədiyi kimi: «Bizim zəngin tariximiz, qədim mədəniyyətimiz və milli mənəvi dəyərlərimiz «Kitabi-Dədə Qorqud» eposunda öz əksini tapmışdır. Bu epos bizim ümumi sərvətimizdir və hər bir azərbaycanlı onunla haqlı olaraq fəxr edə bilər. Dastanın məzmununu, mənasını, onun hər bir kəlməsini hər bir azərbaycanlı məktəbdən başlayaraq bilməlidir. Bu, bizim ana kitabımızdır və gənclik bu kitabı nə qədər dərinləndirə bilsə, millətini, xalqını, vətəninə, müstəqil Azərbaycanı bir o qədər də çox sevməkdir» (1, s.8).

Əslində, «Kitabi-Dədə Qorqud» abidəsinin müasir Azərbaycan ədəbiyyatına təsiri ulu öndərin ölməz və müdrik kəlamında hərtərəfli və aydın şəkildə ifadə olunur. «Ana kitabımızın» hər bir azərbaycanlı, o cümlədən elm adamları tərəfindən dərinləndirilməsi elmin və elm adamlarının milli vətəndaşlıq borcudur. Bu cəhətdən «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının müasir Azərbaycan ədəbiyyatına təsiri problemi Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının son dərəcə zəruri və aktual elmi problemlərindəndir. Belə ki, müasir Azərbaycan ədəbiyyatı «Kitabi-Dədə Qorqud»la sıx və qırılmaz tellərlə bağlıdır.

XIX əsrdən elm aləminə bəlli olan, Azərbaycan elmi və ədəbi düşüncə dövrünə XX əsrin birinci yarısında daxil olmuş «Kitabi-Dədə Qorqud» abidəsi elə həmin zamandan milli ədəbiyyat, mədəniyyət və incəsənətimizə güclü şəkildə təsir etməyə başlamışdır. Həmin təsir fasiləsiz olmuş, onilliklər keçdikcə abidənin ədəbiyyatımıza təsiri getdikcə güclənmiş, «Kitabi-Dədə Qorqud»un obrazlar aləmi, ideya və mövzuları ilə bağlı çoxsaylı nəsr, nəzm və dram əsərləri yazılmış və bu proses indi də davam etməkdədir.

«Kitabi-Dədə Qorqud» Azərbaycan tarixinin bütün kəşməkeşlərini özündə inikas edərək onun ayrılmaz, qopmaz parçası olduğu kimi, müasir Azərbaycan tarixinin də bütün kəşməkeşlərini yaşayaraq bizimlə birgə vətənimizin müstəqilliyinə qovuşmuşdur. Abidə XX əsr sovet totalitarizminin, stalinizm epoxasının bütün amansız zərbələrinə sinə gərərək milli varlığımızı dağılmağa qoymamışdır. Özündə Azərbaycan-oğuz xalqının birliyi və vəhdəti ideyalarını daşıyan «Kitabi-Dədə Qorqud» XX əsr tarixinin ən dəhşətli çağlarında ziyalılarımızı sınımağa qoymamış, abidədə daşınan milli birlik, vəhdət və bütövlük ideyaları ədəbiyyat və incəsənətimizə nüfuz edərək kütlələr arasında yayılmış və xalqın mədəniyyətini sınımaqdan, məhv olmaqdan qorumuşdur. «Kitabi-Dədə Qorqud» müasir ədəbi düşüncəni daim milli ideyalarla zənginləşdirmiş və ədəbiyyatda yaşayan bu ideyalar xalqımızı müstəqillik uğrunda mübarizəyə qaldıraraq bağımsızlığa qovuşdurmuşdur. Bu cəhətdən müasir Azərbaycan ədəbiyyatı öz ideya-məzmun və ədəbi-estetik əsasları ilə qırılmaz şəkildə «Kitabi-Dədə Qorqud» abidəsinə bağlı olduğu kimi, bu ədəbiyyatın tədqiqi də bütün istiqamətlərdə «ana kitabımıza» bağlıdır.

«Kitabi-Dədə Qorqud» eposu XX əsrin birinci yarısında əvvəlcə elm aləminə olmuş, daha sonra nəşr edilərək xalq arasında yayılmışdır. Onun məşhurlaşmasında ədəbiyyat və sənət adamları çox böyük rol oynamışlar. Abidənin bədii gözəlliyi və estetik siqləti, onda daşınan milli-mənəvi ideyalar, ümumbəşəri insan sevgisi hər sahədə olduğu kimi bədii ədəbiyyat sahəsində də ziyalılarımızın diqqətini özünə cəlb etmiş, yaradıcı insanlar bu ideyalardan ilham alaraq gözəl bədii məzmunla malik əsərlər yaratmışlar.

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının Azərbaycan ədəbiyyatına təsiri geniş və hərtərəfli olmuş, milli ədəbi düşüncənin bütün növ və janrlarında bu mövzuda əsərlər yaranmışdır. M.Rzaquluzadə, Ə.Dəmirçizadə, S.Vurğun, B.Vahabzadə, N.Xəzri, Anar, B.Səhənd, K.Abdulla, A.Məmmədov, Ə.Muğanlı, A.Abdullazadə, V.Aslan, T.Elçin, R.Təhməzoğlu və başqalarının qələminin məhsulu olan nəsr, dram və nəzm əsərləri durur. Bundan başqa, ayrı-ayrı teatr yaradıcılıq qurumlarının, yaradıcı rejissorların eposla bağlı səhnələşdirdikləri müstəqil tamaşalar da vardır.

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının Azərbaycan ədəbiyyatına təsiri çox mürəkkəb, zəngin məzmunla malik problemdir. XX əsrdə «stalinizm epoxası» dövründə Azərbaycan mədəniyyəti səmasında «peyda» olan «Kitabi-Dədə Qorqud»a ictimai-siyasi həyatda olduğu kimi, ədəbiyyatda da münasibət birmənalı olmamışdır. «Stalinizm epoxasında» abidə, onun nəşrləri, tədqiqatçıları və bu mövzuda bədii əsərlər yaratmış ədiblər təqib olunmuş, müxtəlif repressiyalara məruz qalmışdır. Daha sonra abidə «bəraət almış», yenidən elmi və ədəbi fikir dövrünə daxil olmuşdur. Bütün «sovet epoxası» dövründə «Kitabi-Dədə Qorqud» ideyaları yazıçı və şairlər üçün milli birlik, müstəqillik və dirçəliş mövzularını ədəbiyyata gətirmək üçün bir vasitə rolunu oynamış, ədiblər həmin ideyalarla bağlı bədii söz demək üçün eposun mövzu, motiv və obrazlarından geniş şəkildə istifadə etmişlər. Bu da öz növbəsində abidənin müasir Azərbaycan ədəbiyyatına təsirini məzmunca zəngin və mürəkkəb məsələyə çevirmişdir.

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları Azərbaycan ədəbi-estetik düşüncəsinin ilkin qaynağıdır; «Dədə Qorqud» ideyalarının oğuz-türk ədəbi düşüncəsində yaratdığı ədəbi-bədii təzahürlərin tədqiqi və s. daim aktualdır.

Eposun ədəbi düşüncə tarixindəki yeri və rolunun araşdırarkən qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatına təsiri;

«Dədə Qorqud» dastanlarının XX əsrin birinci yarısı stalinizm epoxası dövründə milli nəsr, poeziya və dramaturgiyaya təsiri;

Eposun XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında milli özünüifadə, özünüyaşatma, birlik və dirçəliş ideyalarının təbliğindəki rolu danılmazdır.

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının milli ədəbiyyatımıza təsiri öz ifadəsini ədəbiyyatda tapdığı kimi, bu təsir eyni zamanda elmi şəkildə ədəbiyyatşünaslıqda və folklorşünaslıqda da tapmışdır. Yəni bu problem təbii olaraq tək-cə ədəbiyyatşünasları deyil, həm də folklorşünasları çox ciddi şəkildə maraqlandırmışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatının ulu qaynağı olan «Kitabi-Dədə Qorqud» milli ədəbi düşüncənin başlanğıcı kimi şifahi ədəbiyyat nümunəsi, xalqımızın ilkin sənət və bədii yaradıcılığının əsas mənbəyi kimi folklor abidəsidir. Eposun Azərbaycan ədəbiyyatına təsiri elmi baxımdan «folklor və yazılı ədəbiyyat» problematikasına aid olduğu üçün o, həm folklorşünasların, həm də ədəbiyyatşünasların daim diqqətində olmuşdur. Bu cəhətdən Ə.Abid, ak. H.Araslı, ak. B.Nəbiyev, ak. K.Abdulla, prof. Y.Qarayev, prof. T.Hacıyev, prof. N.Cəfərov, prof. A.Nəbiyev, prof. P.Əfəndiyev, prof. C.Abdullayev, prof. Ş.Cəmşidov, prof. Q.Namazov, prof. K.V.Nərimanoğlu. və bu kimi dəyərli folklorşünas, ədəbiyyatşünas və dilşünas alimlər eposun müasir ədəbiyyata, onun məzmun və mündəricəsinə, obraz və motivlər sistemində, poetik quruluşuna, kompozisiya sistemində, bədii dilin semantik məna aləminə və s. təsiri haqqında qiymətli tədqiqatlar aparmış, dəyərli fikirlər söyləmiş, qiymətli ideya və mülahizələr irəli sürmüşlər.

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının Azərbaycan ədəbiyyatına təsirinin öyrənilməsində tarixi, müqayisəli və tipoloji yanaşmalar əsasdır.

Tarixi yanaşma eposun tarixi abidə olması, eyni zamanda bütün orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının tarixinə təsir etməsi, daha sonra müasir ədəbiyyatımızın ideya-məzmun, poetik aləminə təsiri ilə bağlıdır. Problemin həllində tarixilik – tarixi ədəbi dövrlərin, «Kitabi-Dədə Qorqud»un nümunəsində ilkin ədəbi düşüncə dövrünün, müasir ədəbiyyatın nümunəsində müasir ədəbi düşüncə tariximizin diqqətdə saxlanması əsas yanaşmalardan biridir.

Problemə tarixi yanaşma paralel şəkildə **müqayisəli üsula** əsaslanır. Tarixən müxtəlif obraz, motiv və ideyaların «Dədə Qorqud» eposunda və müasir ədəbiyyatda öyrənilməsi onların müqayisəsini tələb edir. Burada tarixi yanaşma ilə müqayisəli yanaşma vəhdət təşkil edərək **tarixi-müqayisəli metodun** tətbiqini əsaslandırır.

Problemə tarixi və müqayisəli yanaşma eyni zamanda **tipoloji yanaşmanı** zərurətə çevirir. Müqayisə bütün hallarda təsadüfi göstəricilərin yox, qanunauyğunluqlarda təzahür edən tipoloji dəyərlərin müqayisəsi

deməkdir. Bu cəhətdən «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının Azərbaycan ədəbiyyatına təsiri tipolojişdirmə üsuluna da əsaslanmaqla müqayisəli-tipoloji metodun tətbiqini zərurətə çevirir.

1. «Kitabi-Dədə Qorqud» abidəsinin mövzu, məzmun, mündəricə, obraz, motivlər sistemini, bütövlükdə poetik mənə və quruluş aləmini, tarixi-mədəni, milli-mənəvi dəyər və əhəmiyyətini və s. arayıb ortaya qoyan qorqudşünaslıq araşdırmaları.

2. «Kitabi-Dədə Qorqud»un ümumən ədəbi-estetik təfəkkür, yazılı ədəbiyyat, xüsusən müasir ədəbiyyatla əlaqələrini araşdıran tədqiqatlar.

3. «Folklor və ədəbiyyat» problematikası ilə bağlı ümumnəzəri ədəbiyyat.

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının müasir Azərbaycan ədəbiyyatına təsiri probleminin işlənməsi üçün ciddi və sanballı nəzəri-təcrübi bünövrə var. Bu nəzəri-metodoloji bazadan istifadə olunmaqla tədqiqatın probleminə sistemli monoqrafik yanaşma tələb olunur.

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları və müasir Azərbaycan ədəbiyyatı» probleminin həllinin həm nəzəri, həm də praktiki istiqamətdə özünəməxsus əhəmiyyəti türkologiyanın ən önəmli məsələsidir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev H. Milli varlığımızın mötəbər qaynağı / Dədə Qorqud dünyası (məqalələr). Bakı: Öndər, 2004, s.6-11

ZAVR MUSTAFAYEV
Bakı Dövlət Universiteti

MÜHACİRƏT ƏDƏBİYYATININ ƏDƏBİ İRSİMİZDƏ MÜHÜM ROLU

Açar sözlər: *mühacirət ədəbiyyatı, ədəbi irs*

The role of immigration literature in our literary legacy

The presented article deals with 4 development stages of immigration literature and it is the subject of various public and political and literary aspects.

Azerbaijan immigration literature with its literary and historical variety brought richness to Azerbaijan literary legacy. Its famous representatives incarnated our national spirit and literature abroad.

Key words: *immigration literature, literary legacy*

Ümumilikdə qədim tarixə malik, mühacirətdə yaranmış bədii ədəbiyyat zənginliyi və öz rəngarəngliyi ilə mühüm yer tutmuşdur.

Hələ orta əsrlərdə Azərbaycanın görkəmli mütəfəkkirlərindən olan Xətib Təbrizi və İmaməddin Nəsimi vətəndən kənarında yaşayıb-yaratmışlar.

XX əsrin əvvəllərindən isə Azərbaycan Mühacirət ədəbiyyatı tam formalaşma mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Azərbaycan Mühacirət ədəbiyyatı müxtəlif ictimai-siyasi və sosial səbəblərdən ölkəmizdən başqa-başqa xarici ölkələrə gedərək orada yaşamağa məcbur olan yaradıcı qüvvələr toplusu əmələ gətirmişlər. Bu səbəblər sırasında çar Rusiyasının müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı çıxmış, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin təşkilatçılarının bolşeviklər tərəfindən təqib edilmələri mühüm yer tutur. Eyni zamanda, İkinci Dünya müharibəsi zamanı əsirlik və sürgünlük həyatı da mühacirət ədəbiyyatının inkişafında mühüm rol oynamışdır. Mühacirət ədəbiyyatında vətən həsrəti, qərbət duyğuları, hadisələrə fərqli ədəbi psixoloji baxış meyilləri səciyyəvi əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan Mühacirət ədəbiyyatı dörd inkişaf mərhələsinə bölünür:

I mərhələ. 1909-1910-cu illərdə çar hökuməti Qafqazda bəzi islahatlar həyata keçirməyə başladı və bu islahatlarla əlaqədar hökumət Azərbaycanın demokratik fikirliziyalıların fəaliyyətinə güclü nəzarət edirdi. Məhz bu səbəbdən də bir çox qələm sahibləri Azərbaycanı tərk etməyə məcbur oldular. I mərhələdə bununla Azərbaycan Mühacirət ədəbiyyatının əsası qoyuldu və bu dövrün nümayəndələri mühacirət ədəbiyyatı ideologiyasının formalaşmasına böyük təsir göstərdilər. Bu mərhələnin görkəmli şəxsləri sırasında Məmməd Əmin Rəsulzadənin, Əlibəy Hüseynzadənin və Əhməd Ağaoğlunun adlarını çəkmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, İranda yaşadığı müddətdə M.Rəsulzadə Şərqdə ilk Avropa standartlarına uyğun “İrənovin” qəzetinin nəşrinə başlamışdı. Sonralar Azərbaycanda və Türkiyədə nəşr olunmuş bir sıra əsərlərini də İranda olduğu dövrdə qələmə almışdır. Ə. Hüseynzadə və Ə. Ağaoğlu bu dövrdə İstanbulda yaşayırdılar. “Türk ocağı” və “İttihad və tərəqqi” cəmiyyətlərində fəaliyyət göstərirdilər.

Mühacirətin daha böyük olan və kütləvi xarakter daşıyan **II mərhələsi** Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu ilə başlamışdır. Bu mərhələ sovet hakimiyyətinin ilk illərindən II dünya müharibəsinə qədər olan dövrü əhatə edir. Təxminən 1920-1941-ci illəri əhatə edən bu mərhələdə bolşeviklərin müsavətçılara, ittihadçılara və azad fikirli şəxsiyyətlərə qarşı güclü terror və repressiya tədbirləri aparırdılar. Bu səbəbdən də Azərbaycanın siyasi xadimləri ilə yanaşı onlarla vətənpərvər, ziyalı, alim, yazıçı ölkəni tərk etmək məcburiyyətində qalmışdılar. Bunların içərisində Mirzə Bala Məmmədzadə, Almas İldırım, Əbdülvahab Yurdsevər, Yusif Vəzir Cəmənzəminli, Kərim Odər, Əhməd Cəfəroğlu, Mehmet Sadiq Aran, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Ceyhun Hacıbəyli və başqaları kimi görkəmli şəxsiyyətlər vardır. Sovet dönməsində adları çəkilən şəxsiyyətlər öz vətənlərində vətən, millət xaini kimi qələmə verilir, onlar haqqında düşmən təsəvvürləri yaradılırdı. Sovet mətbuatında müntəzəm olaraq “məktublar” təşkil olunur, onlar “xalq düşməni”, “vətən xaini” damğası ilə ifşa edilirdi.

Əvvəlkindən fərqli olaraq bu mərhələnin təmsilçiləri vahid təşkilatda – 1924-cü ildə Məhəmməd Əmin bəyin İstanbulda əsasını qoyduğu Azərbaycan Milli Mərkəzində birləşmişlər. Mərkəzin qurucuları Azərbaycan mübarizəsini təkcə siyasi çərçivədə deyil, həmçinin mədəni-kulturoloji aspektdə dərk etdikləri üçün milli-mənəvi xəzinəmizin təbliğinə xüsusi yer ayırırdılar. Azərbaycan mühacirətinin təşkilatmasında M.Ə. Rəsulzadənin mühüm xidmətləri olmuşdur. M.B.Məmmədzadənin qeyd etdiyi kimi, həqiqətən də Məhəmməd Əmin bəyin gəlişinə qədər Azərbaycan mühacirəti “bağsız, imkansız, pərişan bir şəkildəydi”. Məhz onun ciddi, səmərəli fəaliyyəti nəticəsində Türkiyəyə və Avropanın müxtəlif ölkələrində səpələnmiş Azərbaycan mühacirəti birləşmiş və məqsədyönlü fəaliyyət göstərə bildiylər.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının bu aparıcı mərhələsində sistemli şəkildə nəşrinə və təbliğinə 1922-ci ilin sonundan dərc olunmağa başlayan mühacirət mətbuatının çox böyük təsiri olmuşdur. 1922-1931-ci illərdə İstanbulda nəşr olunan “Yeni Qafqazya”, “Azəri-türk”, “Odlu Yurd” jurnalları, “Bildiriş”, “İstiqlal” və s. kimi qəzetlərdə Azərbaycan mühacirətinin ədəbi-bədii və nəzəri-tənqidi yazılarına ardıcıl şəkildə yer ayrılırdı. Bu qəzetlər Avropanın müxtəlif şəhərlərində işıq üzü görürdü. 1932-34 və 1954-cü illərdə Əhməd Cəfəroğlunun redaktorluğu ilə nəşr olunan “Azərbaycan yurd bilgisi” jurnalı isə mühacirət ədəbiyyatşünaslığı və ədəbi tənqidinə daha çox üstünlük verirdi.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının **III mərhələsi** II Dünya müharibəsinin başlanması nəticəsində yaranmış və əsas etibarilə 1941-1945-ci illərdə əsir düşmüş, yaxud Sovet imperiyasının zülmündən yaxasını qurtarmaq üçün bilərəkdən əsirlik həyatını seçən siyasi-intellektual potensialı əhatə edir. Sovet hökuməti almanlara əsir düşmüş əsgərlərin alman kəşfiyyatına xidmət etdiklərindən şübhələnirdi. Ona görə də əsirlikdən vətənə dönənlərin çoxu, ya yenidən sürgün olunur, ya da həbs edilirdilər. Onların arasında müharibədən sonra xarici ölkələrdə qalaraq Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının gələcək inkişafına təkan verən yazıçılar və şairlər də var idi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, əvvəlki dövrlərlə müqayisədə bu mərhələnin yaradıcı nümayəndələri o qədər də böyük deyildir. Lakin bütün çətinliklərə baxmayaraq, mühacirət ədəblərinin bu nəslə də ədəbiyyatımızın inkişafında bir çox xidmətlər göstərmişlər. Bu dövrün yazarlarının əsərləri Almaniyada nəşr olunan “Azərbaycan” qəzetində, həmçinin Türkiyə mətbuatında işıq üzü görürdü. Ən görkəmli nümayəndələri Altay Dağlı, Süleyman Təkinər, Fətəlibəy Düdənginski, Məhəmməd Kəngərli, Məcid Musazadə və başqaları hesab olunurlar.

Mühacirət ədəbiyyatının son – IV mərhələsi. Daha çox Azərbaycanın Güneyində İslam rejimindən formalaşması ilə başlamışdır. Təxminən həmin illərdən etibarən keçmiş Sovetlər Birliyində milli-azadlıq hərəkatının güclənməsi, yenidənqurma, aşkarlıq və s. bu kimi proseslər “dəmir pərdə”nin tədricən aradan götürülməsinə gətirib çıxarmışdır. Bu da mühacirətin yeni dalğasının yaranmasına təkan vermişdir. Bu illərdə olan mühacirətin yaranmasını şərtləndirən başlıca amil vətənimizin Güneyində yaşayan soydaşlarımızın milli hüquqlarının tapdalanması ilə bağlıdır, digər tərəfdən Quzeydə milli-azadlıq hərəkatının güclənməsi, itirilmiş dövlətçiliyin bərpa olunması (1991-ci ilin oktyabrın 18-də) Azərbaycan respublikasının yaranması, azad demokratik dünya ilə əlaqə və rabitə ehtiyaclarının təmin edilməsidir. Azərbaycan mühacirətinin sonuncu mərhələsi özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilməkdədir. Lakin, mühacirətin bu mərhələsi əvvəlkilərdən fərqli olaraq, oturuşmadığı üçün onun haqqında ciddi tədqiqatlar aparılmamış, sabit yekdil rəylər formalaşmamışdır.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının müasir mərhələsinin digər özünəməxsus cəhətlərindən biri də onun daha çox Güneydəki ədəbi potensiala söykənməsidir. Bu isə, ciddi sosial-siyasi səbəblərlə bağlıdır. Belə ki, onun uzun müddət Güneydə “dəmir pərdə”nin mövcud olmuş dünya ilə əlaqəsinin zəifləməsinə gətirib çıxartmışdır. Lakin rejimin bütün məhdudiyyətlərinə baxmayaraq dünyaya çıxış imkanlarının tam aradan qaldırılmaması Güney əsilli mühacirətin formalaşmasının qarşısını ala bilməmişdir. Bu gün Güneydən olan soydaşlarımızın mühacirətdə sayca üstünlük təşkil etməsinin bir səbəbi bununla əlaqədardır, digər tərəfdən isə bütövlükdə dördüncü hissəsinin həmin ərazini əhatə etməsi ilə bağlıdır.

Lakin eyni zamanda Azərbaycanın Quzeyində yenidən istiqlalıyyət əldə etməsindən sonra bu nisbət müəyyən dərəcədə dəyişmişdir. Belə ki, Azərbaycanın Quzeyindən son illərdə xeyli soydaşlarımız mühacirət həyatı seçməyə məcbur olmuşdur ki, bunların bir qismini də söz-sənət adamları təşkil etməkdədir. Vətənimizin Quzeyinin istiqlalıyyət əldə etməsindən sonra Azərbaycan türklərinin məskunlaşdığı ayrı-ayrı ölkələrdə təşkilatlanma işləri aparılmış, yeni-yeni mərkəzlər, ocaq və cəmiyyətlər meydana gələrək, bu iş sürətlənmişdir. Məhz bu təşkilatlanma nəticəsində Azərbaycan diasporunun güclənməsi milli kultur mərkəzlərinin yaranması prosesini gücləndirmiş, bu işə özlüyündə mühacirət ədəbiyyatının da inkişafı və yeni mərhələsi üçün ciddi zəmin hazırlamışdır. Mühacirətin son mərhələsi həmçinin mətbuatın kütləvi inkişafı ilə bağlıdır. Əgər əvvəlki illərdə mühacirət mərhələsi əsas etibarilə Türkiyə və Avropa ölkələrini əhatə edirdisə, hazırda ABŞ-dan tutmuş Yaponiyaya qədər dünyanın bir çox ölkələrində bu mətbuat dərc olunmaqdadır. Hazırda Azərbaycanın ictimai-siyasi və ədəbi-kulturoloji həyatının təbliğində ABŞ-da nəşr olunan “Dirilik”(Vaşinqton), “Azərbaycan” (Los-Anceles), “Reforma” (Vaşinqton), Kanadada çıxan “Qurtuluş” (Toronto) və başqa jurnal və dərcələr mühüm fəaliyyət nümunələridir.

Şəxsiyyətin hörmət və nüfuzu onun əmək töhfələri ilə yanaşı həm də, qrup üzvləri ilə münasibətlərinin xarakteri və s. bu kimi keyfiyyətlərlə müəyyən olunur. Bu aspektdən mühacirət ədəbiyyatımızın əməksevər və vətənpərvər şəxsiyyətləri də, ümumi ideyalarla təşkilatlanma məsələsində və vətəninə, milli dəyərləri ölkəmizdən kənarlarda, çətin şəraitlərdə belə, təmsil edərək, öz bacarıqlarını əsirgəməmişlər.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının son mərhələsibir çox tanınmış şəxsiyyətlərvə imzalarla müşayiət olunmaqdadır. Qulammirzə Səbri Təbrizi, Turxan Gənceyi, Həmid Natiqi, Məhəmmədəli Mahmud, Nigar Həsənzadə (Böyük Britaniya), Əli Minayi, Behruz Haqqi, Nemət Rəhməti, İshaq Ozanoğlu (Almaniya), Şirin Məlikova (Fransa), Emin Mahmudov, Tariyel Vəli Nüvədili(ABŞ), Nuşin Musəvi (Kanada), Arif Rəhimoğlu (İsveç), Araz Elsəs(Norveç), Tofiq Məlikov, Rauf Səfərov, Simax Şeyda (İsrail) və başqa yazıçı,şair və alimlər bu və ya digər səbəblərdən mühacirət həyatını seçmiş, elmimizin, ədəbiyyatımızın inkişafında mühüm xidmətlər göstərmişlər. Bunların bir qismi artıq dünyasını dəyişmiş, bəziləri isə yarım əsrə yaxındır ki, mühacirətdə yaşayıb-yaratmaqdadır.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının çağdaş mərhələsi janr baxımından zəngin və rəngarəngdir. Mövcud ədəbi nümayəndələr içərisində poeziya, nəsr, dramaturgiya, tənqid və ədəbiyyatşünaslıqla bağlı əsərlər xüsusi yer tutmaqdadır. Mühacirətin poetik irsi Nitqi Məhəmmədəli Mahmud, Qulammirzə Səbri Təbrizi və başqa imzaları ilə əhatə olunmuşdur. Onların yazmış olduğu şeirlər ədəbiyyatımıza yeni mövzu və çalar gətirmiş, üslub baxımından zənginləşdirmişdir. Görkəmli naşir Çingiz Hüseynovun son illər yaradıcılığının töhfələrindən olan “Doktor N”, “Tamaşalı oyunlar” və “Məhəmməd Peyğəmbər” romanları mühacirət nəsrinin və bütövlükdə Azərbaycan ədəbiyyatının təkrarsız nümunələrindəndir.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatımıza bütövlükdə nəzər salanda, onu ədəbi bazamızın və ədəbiyyat tariximizin daha da zənginləşməsində göstərdiyi müstəsna xidmətləri danılmazdır.

Ədəbiyyat

1. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı II cild. Abdullayev C.M. və b. Bakı, BDU nəşriyyatı 2007, 564 səh.
2. Psixologiya, Ali məktəblər üçün dərslik. Ə.C.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə. Bakı, “Maarif” nəşriyyatı 1939 540səh.
3. İnternet səhifəsi. www.azerbaicans.com

M Ü N D Ə R İ C A T

I TÜRKOLOJİ QURULTAY (1926) – TÜRK XALQLARININ İNTEQRASIYASINDA YENİ MƏRHƏLƏ

Elçin Məmmədov. Türk dünyasının şanlı və qanlı tarixi – I Bakı Türkoloji Qurultayı (1926)	3
Elbrus Əzizov. I Türkoloji Qurultayında türk dillərinin tarixi və inkişafı məsələləri	6
İlhamə Hacıyeva. Unudulmaz I Bakı Türkoloji Qurultayı	10
Lamiyə Vəgifkızı. I Bakı Türkoloji Qurultayı'ndan sonra Türkiyə və Azərbaycan'da ortak dil üzərində çalışmalar	14
Məhbubə Qurbanova. I Bakı Türkoloji Qurultayı (1926) və müasir türkologiya	16
Məhərrəm Məmmədli. I Türkoloji Qurultayında Altay dilləri məsələsi	19
Pərvin Eyvazov. I Bakı Türkoloji Qurultayında Bəkir Çobanzadə türk dillərinin leksik quruluşu haqqında (ümumtürk ədəbi dili kontekstində).....	21
Ramil Bayramov. I Bakı Türkoloji Qurultayının Azərbaycan və Türkiyə türkcələrinin terminologiyasının inkişafında rolu	24
Rəhilə Quliyeva. I Bakı Türkoloji Qurultayında orfoqrafiya məsələləri	27
Təranə Xəlilova. Görkəmli tədqiqatçılar ortaq türk ədəbi dili haqqında (I Bakı Türkoloji Qurultayında səslənən məruzələr əsasında)	31
Şəlalə Əliyeva. I Bakı Türkoloji Qurultayında ərəb əlifbasından latın əlifbasına keçid məsələsi.....	33

DİLÇİLİK

Afət Abbasova. Texniki proseslərin inkişafı prosesində konversiyanın derivasiya yolu ilə neologizmlərin əmələ gətirməsinin metod və üsulları (ingilis və Azərbaycan dilləri materialları əsasında).....	36
Afət Cəfərova. Nitq prosesində sifətlərin funksional xüsusiyyətləri	39
Anar Fərəcov. Sosial variativliyin dildə və nitqdə təzahürü	41
Arzu Kazımova. Mifonimlər və enantiosemiya	44
Asifə Əliyeva. Lirik əsərlərin dilində nitq etiketləri.....	46
Aybəniz Həsənova, Rəfiq Cəfərov. Kalka üsulu ilə söz yaradıcılığı.....	49
Aygül Hacıyeva. XVI əsr ədəbi dilinin müəyyənləşdirilməsində Ruhi Bağdadi irsinin rolu	52
Aygün Əlili. Dil təlimi qanunlarının tədqiqi.	54
Aynurə Bəkirova. Verbal communication	56
Aynurə Manafova. Xalqların mədəniyyətlərarası əlaqələrində ekstralinqvistik amillərin rolu	58
Aytən Aliyeva. Xarici dil ünsiyyətinin tədrisinin linqvistik əsasları.....	61
Aytən Hacıyeva. XIX əsr Qarabağ sənətkarlarının yaradıcılığında alliterasiya	64
Cavanşir Muradov. “Kompüter” konsepti dünyanın dil mənzərəsində	66
Дилъра Мустафаева. Комбинированные методы обучения русскому языку	69
Dürdanə Qurbanova. İngilis dilinin lüğət tərkibində “problemlı sözlər”in araşdırılması və tədqiqi.	71
Dürdanə Rəhimzadə. Oğuz dillərində yeni semantika qazanmış ərəb alınmaları.....	73
Dürdanə Vəkilova. İngilis və Azərbaycan dillərində elmi-texniki, siyasi-iqtisadi terminoloji sistemin yaranması və inkişafı prosesi.....	77
Elnarə Abbasova. Müasir ingilis ədəbi dilində bədii mətnin kateqoriyaları	80
Elnarə Məmmədova. Azərbaycan və rus dillərində və mədəniyyətlərində bədən üzvlərinin simvolikliyi.....	82
Elnarə Yəhyayeva. Ş.İ.Xətəinin yaradıcılığında zərfin təsriflənməyən feilə yanaşması ilə formalaşan feili birləşmələr.....	84
Əhəd Cavadov. Oğuzaqədərki abidələrin dilində tabeli mürəkkəb cümlə tipləri	86
Əlihəydər Ağakışiyev. Milli dil qloballaşma şəraitində	91
Fatimə Həsənova. İndiki zaman feillərinin funksionallığı	94
Fikrət Əlizadə. Dilçilik etüdləri (dilçilik həqiqətləri, anomaliyalar və fərziyyələr).....	96
İlahə Əliyeva. Mürəkkəb cümlədə propozisiya	101
İradə Vəliyeva, Kəmalə Hüseynova. Ensiklopedik lüğətlərdə ingilis dili mənşəli söz və terminlərin ifadə üsulları	103
İslam Vəliyev. Suli Fəqihin “Yusif və Züleyxa” məsnəvisinin dilində bəzi fonetik-morfoloji arxaizmlər	105
İsmayıl Temiroğlu. Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində yeniləşmə meyilləri	108
Gülbəniz İsmayilzadə. Modal ədatlar modal mənaların ifadəsində leksik vasitə kimi	111
Gülxanım Vəliyeva. İlk mənənin açılmasında etimologiya əsas mənəbə kimi	113

Gülnarə Zeynalova. Definitiv sahə anlayışı. Sahə terminologiyasında definitivlik.....	116
Günəl Ələkbərova. Cavad Heyət - Nizami və Füzuli dilinin tədqiqatçısı kimi.....	119
Günəl Rüstəmzadə. Müasir Azərbaycan dili lüğət tərkibinin alınmalar hesabına zənginləşməsi.....	121
Heydər Quliyev, Aidə İsmayılova. Azərbaycan və ingilis dillərində feilin icbar növü.....	122
Humay Zamanlı. Müasir Azərbaycan dilində atributivlik qrammatik kateqoriya kimi	126
Гюльтекин Гарабаглы. Об основных интерактивных формах обучения.....	128
Qətibə Rüstəмова. Sayların üslubi imkanları.....	130
Kamala Həgverdiyeva. Language, culture and the relationship between them.	132
Könül Cəfərova. Klassik aşıq poeziyasında leksik-semantik kateqoriyalar (sinonim və antonimlər).....	134
Könül Xəlilzadə. Yenisey abidələrində rütbə və vəzifə adları.....	137
Lalə Əfəndiyeva. KİV-də nitq mədəniyyəti məsələləri	139
Лейла Эминова, Гюльнара Исмаилова. Применение новых информационных технологий на уроках английского языка в технических вузах Республики.....	142
Mehriban Muradova, Qənirə Allahverdiyeva. İngilis və Azərbaycan dillərində frazeoloji semantika (çoxmənalılıq, omonimlik, sinonimlik və frazeoloji antonimlik)	145
Məhəmməd Məmmədov. Dil tipləri (dilin kamilliyi məsələsi)	148
Məlakə Elyasova. Ənənəvi və fəal (interaktiv) dərsin mərhələləri: paralellər və müqayisələr	151
Məleykə Əsədova, İradə Bədəlova. İngilis dilində prefikslə işlənən frazeoloji birləşmələrin leksik-semantik və morfoloji xüsusiyyətləri	154
Mətanət Əmrahova. Abbasqulu ağa Bakıxanovun «Gülüstani-İrəm» əsərindəki bəzi fars mənşəli oykonimlərin etimologiyası haqqında	156
Mətanət Xanpaşayeva. Azərbaycan dilində iqtisadi nəzəriyyə terminlərinin yaranma yolları.....	158
Minaxanım Hacıyeva. Ünsiyyət və “ifadəlilik prinsipi”	160
Mina Mövliyarova, Şərafət Əliyeva. Fransız dilində təkzircəli frazeoloji vahidlər və atalar sözlərinin işlənməsinin bəzi xüsusiyyətləri.	162
Наиля Мирбабаева. Дидактические параметры учебного текста	164
Nailə Qədimova. İngilis dilində digər dillərdən alınma prefikslər	167
Nailə Yusifova. Multikulturalizm Azərbaycanda etnik müxtəflilik kontekstində	169
Nağdəli Zamanov. Heydər Əliyevin nitqində dil etikasını	173
Natella Ağayeva, Arzu Şəfiyeva. Söz və terminlər ingilis dilində danışan millətlərin həyat tərzini əks etdirən əsas meyar kimi	175
Natəvan Ağayeva. İngilis dilinin amerika variantının formalaşmasının dilxarici və dildaxili şərtləri	177
Nazilə Rəhimova. Azərbaycan və ingilis dillərində sayın müqayisəsi	179
Nərgiz Qurbanlı. «Bir millət iki dövlət» tezisinin dil sferasında qarşılıqlı təsiri	182
Nərgiz Mədətova. İspan dilində qeyri-müəyyən artıqlın işlənməsi xüsusiyyətləri.....	184
Nigar Əliyeva. Əbülfəz Rəcəbli və dilçilik tarixi məsələləri	185
Nigar Hacıyeva. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının dilində alınma sözlər	188
Nigar Həsənova, Dilarə Həmidova. Antroponimik universal sistemdə Azərbaycanda yaşayan xalqların ad seçmə adət-ənənələri haqqında	191
Нилуфар Махмудова. Аббревиация в сфере интернета.....	194
Nübar Tağıyeva. Müasir ingilis dilində cümlədə semantik transformasiya	196
Nüşabə Quliyeva. Feilin gələcək zaman formalarının fransız və Azərbaycan dillərində leksik və qrammatik xüsusiyyətləri.....	199
Pakizə Məmmədzadə. Müasir ingilis dilində siyasi-diplomatik, rəsmi-işgüzar üslubun səciyyəvi xüsusiyyətləri.....	201
Ramiz Əskər. “Qutadğu bilig” bibliografiyaları	204
Rəhilə Quliyeva, Şəhla Əliyeva. Məhəmmədhüseyn Şəhriyar dilinin poetikliyi və bənzərsizliyi.....	207
Rəhimə Məmmədova. Meksika ispan danışığı dilində ismin cins kateqoriyasının variativliyi	211
Rəna Kazımova. Nitq prosesində əvəzliyin funksional – semantik xüsusiyyətləri	213
Rəsmiyə Babayeva. İngilis dili mənşəli beynəlmilləl terminlərin Azərbaycan dilinin elmi-iqtisadi terminologiyasında işlənməsi	215
Rübabə Musayeva. İnersiyanın derivasiya üsulu ilə yeni sözlərin tapılması və texnikanın inkişafı prosesində neologizmlərin tədqiqi və tətbiqi	217
Saidə Mustafayeva. Azərbaycan dilinin təşəkkülü tarixindən	220
Samirə Fərəcova. Idiomatic expressions and their usage in English.....	222
Sehran Mustafayeva. Təlimi əcnəbi dillərdə aparılan təhsil müəssisələrində Azərbaycan dilinin tədrisi məsələləri.....	224
Sevda Rzayeva. Qloballaşma şəraitində Azərbaycan dilinin tədrisində tətbiq olunan yeni təlim üsulları.....	227
Sevinc Bağirova. Əli bin Əbi Talibin əsərlərində əxlaqi-islami dəyərlər	230
Sevinc Hacıyeva. Sadə cümlənin feili bağlama tərkibləri hesabına genişlənməsi	232
Sevinc Məmmədzadə. Müasir ingilis dilində slenqlər	235
Sevinc Mirzəyeva, Raxşan Babayeva. İngilis dilində «in» tərkibli frazeoloji birləşmələrin işlənmə dairəsi	237

Sevinc Talibova. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsi yolları (dilin öz daxili imkanları hesabına zənginləşməsi)	239
Səidə Qafarova. Azərbaycan atalar sözlərində “əmək” konseptinin əksi	241
Səidə Mehdiyeva. İngilis dilinin sintaksisində sabit ismi və feili birləşmələrin rus və qərb alimləri tərəfindən araşdırmaları haqqında	244
Sənubər Abdullayeva. Omonimlik və onunla həmhüdüdü hadisələr	246
Sərxan Hacıyev. Azərbaycan, türk və türkmən dillərində istifadə olunan meyvə adlarında fonetik fərqliliklər və onların etimologiyası	251
Soltanxanım Musayeva. İngilis dilindən Azərbaycan dilinə frazeoloji vahidlərin tərcümə metod və üsulları	255
Сона Мамедова. Функциональные свойства оценочных слов в художественной речи	257
Suğra Ələkbərli. “Azərbaycan dili” dərsliklərində bədii nümunələrin yeri	260
Suqra Rəhmanova. M.Ə.Sabir dilinin fonetik xüsusiyyətləri	261
Sürəyya Hacıyeva. Azərbaycan dilində qüvvətləndirici ədatların sinonimliyi	263
Şəbnəm Abbasova. Oğuz qrupu türk dillərində inkar semantikalı yox və deyil sözləri	266
Şəfəq Həsənova. Bağlayıcılar və ədatlar kommunikativ strategiyanı formalaşdıran əsas vasitə kimi	269
Şəhla Əliyeva. Nitqin şifahi forması və onun inkişafının aktual istiqamətləri	271
Şəhla Şirəliyeva. Türk və Azərbaycan dillərində hərəkət feillərinin valentliyi	274
Telli Səlimli. Prof. Ə.Z.Abdullayev və «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında tabeli mürəkkəb cümlələr haqqında	277
Tofiq Əbdülhəsənli. Multikulturalizm və dil	280
Turanə Zeynalova. Dilin məcazlar sistemində zoonimik vahidlərin mövqeyi	284
Ульвия Гусейнова. Фундаментальные концепты и специфика миропонимания	286
Улдуз Бабаева, Лейла Гулиева. Тексты по специальности (филология) для студентов-иностранцев продвинутого этапа филологического факультета	289
Ülviyyə Nəsirova. Dioloji və monoloji nitqin ünsiyyətdə rolu	291
Vəfa Abdullayeva-Nəbiyeva. Ümumişlək sözlərin mənasını tam itirərək terminləşməsi prosesi	293
Yadigar Əliyev, Maysarat Veysəlova. “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilindəki mürəkkəb cümlə quruluşunda bəzi konstruktiv fərqlənmələr	295
Zaur Məhərrəmov. Dil və ekspressivlik	297
Zöhrə Nəbiyeva. Orta əsrlərdə Avropada və şərqdə natiqliyin əsas inkişaf istiqamətləri	299
Zülfiyə Ağayeva. Türk və qaqauz dillərində qohumluq terminləri	304

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

Aida Əzimova. Ə.Haqverdiyev yaradıcılığında müsəlman qadınına yeni baxış	308
Arzu Sultanova. Səbahəddin Alinin “İçimizdəki şeytan” əsərində obrazların psixoloji səciyyəsi	311
Aynur Mustafayeva. Yazılı ədəbiyyatda lirik növ	313
Aynur Sadıqova. M.Cəlil və M.Ə.Sabirin satirasında ləqəblərin yeri	315
Айсель Багирова. «Венок сонетов» в творчестве Вагиф Гусейнова	317
Bahar Məlikzadə. “İdeal” əsərində Səməd obrazı	319
Ceyran Əliyeva. İngilis və Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi romanlar	322
Elmira İlyash. Ernest Telmanın qızı İrma Telmanın atası haqqında xatirələri	324
Elmira Mustafayeva. Uşaq ədəbiyyatının aktual problemləri	327
Əlizadə Əsgərli. Xəlil Rza Ulutürk və “Qutadqu-bilik” poeması	330
Fatma Məcidova. “Ər-Reyhaniyyat” dünya ədəbiyyatşünaslığının nəzərində	333
Firuzə Əsgərova. N.Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” poemasında bədii təsvir və ifadə vasitələri	336
İradə Rəhmanova. Anarın “Dantenin yubileyi” əsərinin ideya-bədii xüsusiyyətləri	339
Həqiqət Abdiyeva. Hüseyn Cavid yaradıcılığının ideoloji aspektləri	341
Hicran Babayeva. Şəxsiyyətin xarakter bütövlüyü	344
Günəl Əhmədli. Hüseyn Cavidin “Şeyx Sənan” faciəsində bədii təsvir vasitələri	346
İlahə Kazımova. Sabir Əhmədlinin “Toğana” romanında mənəvi-əxlaqi problemlərin bədii əksi	350
Jalə Şükürova. Ə.Dövlətbədi və M.Tərbiyə təzkiyələrinin orta və fərqli cəhətləri	352
Jalə Zeynalli. Rəşad Nuri Güntəkinin “Eski şarkı” dramında ailə-məişət problemi	355
Könül Heydərova. Zadəganlığın obrazlı təqdimatı (dramaturji müstəvidə)	357
Kürsümxanım Tahirli. Peyğəmbərin tarixi qələbəsi və onun səbəbləri	360
Ləman Qurbanova. Q.Q.Markes – kiçik obrazların böyük psixoloqu	362
Məhəmməd Məmmədov. Türkü türkə tanıtdıran kitab: Nizami Tağısoyun “Qaraqalpaq ədəbiyyatı” kitabı haqqında mülahizələr	364
Mərziyə Qasımova. Bəkir Çobanzadənin ədəbiyyata aid məqalələri	368
Nigar Əhmədova. Almas İldırım poeziyası poetik sistem kimi	371
Nigar Məmmədova. Ədəbiyyat dərslərində şagirdlərdə vətənpərvərlik tərbiyəsi üzrə işin sistemi (V-IX siniflər)	373

Nigar Sərvərqi. Cek Londonun “Həyat eşqi”ndə həyat eşqi	375
Röya Mürşüdoğa. Azərbaycan və alman romanlarında oxşar tendensiya.....	377
Rüfanə Sadıqzadə. Əli Nəzminin felyetonlarında sənətkarlıq xüsusiyyətləri	380
Samirə Məmmədli. M.Ə.Rəsulzadənin ölümü mühacir mətbuatında	383
Sevda Sadıqova. Nigari yaradıcılığında fəlsəfi düşüncənin poetik ifadə tərzini	386
Sevinc Kazımova. Lirik nəsrə obraz müxtəlifliyi və tarixi gerçəkliyin faciəvi təzahürü.....	389
Səidə Məmmədova. İlyas Əfəndiyev dramaturgiyasında lirik-psixoloji istiqamət	391
Səadət Abdurəhmanova. Afro-Amerikan ədəbiyyatının təşəkkülü və formalaşması.....	393
Səhər Orucova. Azərbaycan folklorunda vəsfi-hal janrı və tərcümə problemi	396
Səliqə İbrahimova. Uilyam Şekspirin “Romeo və Culyetta” əsərində eşq mövzusu.....	398
Səməni Abbasova. Səid Faiq Abasıyanığın hekayələrində insan (“Semaver” kitabı əsasında).....	400
Sofiya Mirzəyeva. Rəsul Rza yaradıcılığında mövzu müxtəlifliyi	403
Şəms Bəhrami. Corc Oruell yaradıcılığında müharibə (“Heyvanistan” povesti əsasında).....	408
Şöhrət Məmmədova. Uşaq poeziyasında estetik tərbiyə problemi	410
Təranə Ağamalıyeva. Əhməd bəy Ağaoğlunun “Sərbəst firqə xatirələri” əsərinin əsas motivləri	413
Təranə Rəhimli. 1960-1970-ci illər Azərbaycan nəsrində insan konsepsiyası və ədəbi tənqid	415
Türkan Əliyeva. Modernist türk nəsrini.....	419
Ülkər Nəbiyeva. Türk dünyasında «Kitabi-Dədə Qorqud»u tanıdan əlyazma	421
Ülkər Nəbiyeva, Mobil Aslanlı Huntürk. «Kitabi-Dədə Qorqud»-da idarəçilik sistemi.....	424
Ülkər Səlimova. Qasım bəy Zakir yaradıcılığı xalq şeiri üslubu kontekstində.....	428
Ülviyyə Əhmədova. Alma – türk xalqlarının dastanlarında möcüzəli doğuluş motivi kimi.....	433
Ülvi Mikayılov. XX əsrin 20-30-cu illərində Azərbaycan siyasi mühacirət mətbuatında türk birliyi mövzusu.....	435
Vəfa Fətullayeva. Bayatılarda sosial gerçəkliyə sərt münasibət (Naxçıvan ərazisindən toplanan materiallar əsasında)	437
Vüsalə Nəsibova. Görkəmli ədəbiyyatşünas Mirzə İbrahimov klassik irsimiz haqqında	440
Yeganə İsmayılova. Türkologiyada «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları və müasir Azərbaycan ədəbiyyatı» probleminin ümum-nəzəri əsasları.....	443
Zaur Mustafayev. Mühacirət ədəbiyyatının ədəbi irsimizdə mühüm rolu.....	445

**“Elm və təhsil” nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ**

Çapa imzalanmış: **22.12.2016**
Şərti çap vərəqi: **56,5**. Sifariş: № **542**
Kağız formatı: **60x84 1/8**. Tiraj: **500**

Kitab “Elm və təhsil” nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.
E-mail: *elm.ve.tehsil@mail.ru*
Tel: 497-16-32; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8